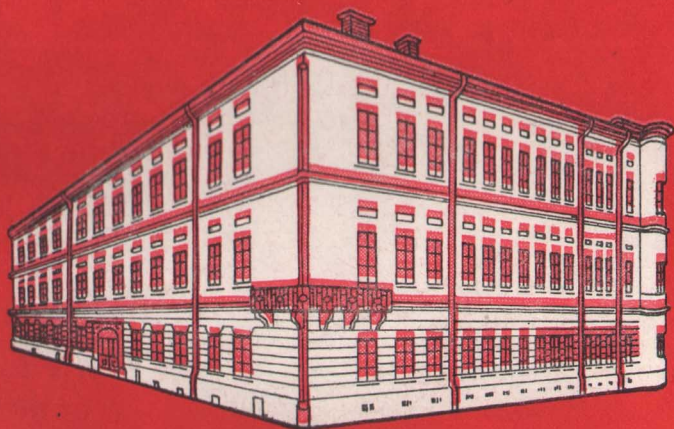

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

XIX

1982

COMITETUL DE CULTURA ȘI EDUCAȚIE
SOCIALISTĂ AL JUDEȚULUI CLUJ

COMITETUL NAȚIONAL
ICOM

MUZEUL DE ISTORIE AL TRANSILVANIEI
CLUJ-NAPOCA

ACTA
MVSEI NAPOCENSIS
XIX

1982

COLEGIUL DE REDACȚIE:

P. BUNTA (secretar de redacție); H. DAICOVICIU (redactor responsabil);
N. CORDOȘ; ȘT. FERENCZI; I. GLODARIU; I. KOVÁCS; GR. MARIAN;
I. MITROFAN; FR. PAP; ȘT. PASCU; C. POP; G. A. PROTOPOPESCU;
L. VAJDA; N. VLASSA

Fondator: CONSTANTIN DAICOVICIU

„ACTA MVSEI NAPOCENSIS“

Publicația Muzeului de istorie
al Transilvaniei

Orice corespondență se va adresa:
Muzeul de istorie al Transilvaniei,
3400 Cluj-Napoca,
str. Emil Isac nr. 2
Tel.: 2.26.77

„ACTA MVSEI NAPOCENSIS“

Publication du Musée d'Histoire
de la Transylvanie.

Toute correspondance
sera envoyée à l'adresse:
Muzeul de istorie al Transilvaniei,
3400 Cluj-Napoca (România),
str. Emil Isac nr. 2

CUPRINS

SOMMAIRE — СОДЕРЖАНИЕ — INHALT — CONTENTS

STUDII

FLORIN MEDELEȚ, În legătură cu expediția întreprinsă de Alexandru Macedon la Dunăre în 335 î.e.n.	13
I. GLODARIU, Sistemul defensiv al statului dac și întinderea provinciei Dacia	23
<i>Le système défensif de l'état dace et l'étendue de la province de Dacie . . .</i>	37
IOAN PISO, Carrières sénatoriales (III)	39
HADRIAN DAICOVICIU — DORIN ALICU, Edificii de cult la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (II)	59
P. IAMBOR, Drumuri și vămi ale sării din Transilvania în perioada feudalismului timpuriu	75
IOAN AUREL POP, Realități medievale românești în Țara Hațegului reliefate prin analiza diplomatică a unor documente din secolele XIV—XV	87
FRANCISC PAP, Orientarea balcano-otomană și mediteraniană în comerțul clujean (prima jumătate a sec. XVII) . .	93
<i>L'orientation balkano-ottomane et méditerranéenne dans le commerce de la ville de Cluj (1re moitié du XVIIe siècle)</i>	103
RADU PĂIUȘAN, Ioan Bălaș — viceprefectul prefecturii „Auraria Gemina” în timpul revoluției românilor transilvăneni din 1848—1849	105
<i>Ioan Bălaș — Vizepräfekt der Präfektur „Auraria Gemina” während der rumänischen Revolution der Jahre 1848—1849 in Transsilvanien</i>	119
MIODRAG MILIN, Mișcarea națională română din Banat în contextul luptei naționale române antidualiste (1880—1894) (II)	121
<i>Le mouvement national roumain de Banat dans le contexte de la lutte nationale roumaine anti-dualiste (1880—1894) (II)</i>	134
STELIAN MÎNDRUȚ, Aspecte ale luptei pentru emancipare națională și socială a popoarelor din Ungaria dualistă la granița sec. XIX—XX.	135
<i>Сербские и словацкие национальные движения в дуалистической Венгрии. Намечания относительно эволюции, особенностей и сотрудничества на переломе XIX—XX вв.</i>	152
G HEORGHE I. BODEA, Date noi despre Uniunea Tineretului Muncitor din Ardeal și Banat — 1921—1923 (I) . .	155
<i>Nouvelles données sur l'Union de la Jeunesse Ouvrière de Transylvanie et Banat entre 1921—1923 (I)</i>	174

MARCEL ȘTIRBAN, Omagiu marelui om politic și diplomat român Nicolae Titulescu	175
<i>Homage to the great Romanian politician and diplomat Nicolae Titulescu</i>	185
LUDOVIC BÁTHORY, Lupta muncitorilor de la Uzinele de fier ale statului din Hunedoara pentru îmbunătățirea condițiilor de muncă și de trai (1919—1940) (II)	187
<i>La lutte des ouvriers des Usines de fer de l'État de Hunedoara pour l'amélioration des conditions de travail et de vie (1919—1940) (II)</i>	203
VASIȚE T. CIUBĂNCAN, Apărarea frontierei de vest a României, deziderat național. Adeziuni clujene interbelice (II)	205
<i>Die Verteidigung von Rumäniens Westgrenze — ein nationales Desiderat. Adhäsionen aus Cluj in der Zwischenkriegszeit (II)</i>	218

NOTE ȘI DISCUȚII

GH. LAZAROVICI — ZOIA KALMAR, Discuții pe marginea le- găturilor cronologice și culturale între grupul Iclod și cul- tura Tisa	221
<i>Erbörterungen am Rande der chronologischen und kulturellen Beziehungen zwischen der Iclod-Gruppe und der Theiss-Kultur</i>	245
ZOIA KALMAR, Descoperiri eneolitice la Țigău (III)	247
ȘTEFAN CUCOȘ, Începuturile perioadei de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului în zona subcarpatică a Moldovei	253
VALENTIN VASILIEV, În legătură cu unele opinii referitoare la Hallstattul D în Transilvania	261
<i>Mit Bezug auf einige Ansichten über Hallstatt D in Siebenbürgen</i>	266
EUGEN IAROSLAVSCHI, Despre câteva podoabe dacice dintr-un muzeu britanic	271
<i>Sur quelques parures daces d'un musée britannique</i>	274
VASIȚE MOGA, În legătură cu o descoperire arheologică recentă din cetatea dacică de la Căpîlna (jud. Alba)	275
<i>Sur une nouvelle découverte archéologique dans la citadelle dacique de Căpîlna (dép. d'Alba)</i>	278
GÉZA FERENCZI — ISTVÁN FERENCZI, Săpături arheologice în burgul roman de la Ocland (jud. Harghita)	279
RADU ARDEVAN, <i>Nocturni Napocenses</i>	287
LIVIU PETCULESCU, Obrăzare de coifuri romane din Dacia	291
<i>Couvre-joues des casques romains de Dacie</i>	299
CRISTIAN M. VLĂDESCU — CONSTANTIN POP, Piese sculp- turale romane în Muzeul militar central	301
<i>Pièces sculpturales romaines a Musée Militaire Central</i>	306

CONSTANTIN POP — PETRU BONA — RICHARD PETROV-SZKY, Bronzuri figurate în Dacia romană: un tip iconografic inedit	307
<i>Bronzes figurés de Dacie romaine: un type iconographique inédit</i>	310
PETRU BONA — RICHARD PETROVSZKY — MARIA PETROV-SZKY, <i>Tibiscum</i> — cercetări arheologice (I) (1976—1979)	311
<i>Tibiscum — archäologische Untersuchungen (I) (1976—1979)</i>	322
ERWIN M. RUPRECHTSBERGER, Eine Bemerkung zur Terra sigillata aus Apulum	331
DOINA BENEĂ, Capsule romane pentru protejarea sigiliilor, descoperite la Tibiscum	337
<i>Capsules-enveloppes de sigilles romaines découvertes à Tibiscum</i>	343
DORIN ALICU — EMIL NEMEŞ, Obiecte de os descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa.	345
N. VLASSA, O gemă magică din Transilvania cu o temă iconografică rară	367
<i>Une intaille magique de Transylvanie avec un sujet iconographique rare</i>	374
DANA BĂLĂNESCU, Un nou tezaur cu monede romane imperiale din secolul IV descoperit la Moldova Veche (jud. Caraş-Severin)	375
<i>A new Roman imperial coins hoard of IVth century discovered at Moldova Veche (Caraş-Severin district)</i>	384
ŞT. MATEI, Al treilea mormînt princiar de la Apahida	387
<i>Le troisième tombeau princier d'Apahida</i>	392
DUMITRU ŢEICU — OVIDIU BOZU, Crucea-engolpion descoperită la Moldova Veche	393
<i>La croix-engolpion découverte à Moldova Veche</i>	395
MAGDALENA BUNTA, Călătoriile calfelor de aurari, mijloc de difuziune a formelor şi tehnicilor de ornamentare	397
VIORICA POP, Bresla tîmplarilor din Cluj în secolul al XVII-lea (partea I)	405
<i>La corporation des menuisiers de Cluj au XVIIème siècle (première partie)</i>	410
D. PRODAN — ELENA CERNEA, O primă formă a lui <i>Supplex libellus</i>	411
<i>Une première forme du Supplex libellus</i>	427

LIVIU GROZA, Participarea generalului Mihai Trapşa la lupta de la Custozza (1866)	429
<i>La participation du général Mihai Trapşa à la lutte de Custozza de 1866</i>	440
G. CIPĂIANU, Contribuţii documentare la istoria presei româneşti din Austro-Ungaria [*] (1867—1874)	441
PETRU BUNTA — GEORGE PROTOPOPESCU, Primele statute ale mişcării muncitoreşti din Transilvania	455
<i>Les premiers statuts du mouvement ouvrier de Transylvanie</i>	462
SAMUEL IZSÁK, Farmacişti români din Transilvania şi Banat (studiu preliminar)	463
<i>Pharmaciens roumains de Transylvanie et Banat (étude préliminaire)</i>	473
LUCIAN GIURA — MIRCEA STOIA, Aspecte privind viaţa şi activitatea lui Cornel Diaconovich (1856—1923)	475
<i>Betrachtungen über das Leben und Wirken von Cornel Diaconovich (1856—1923)</i>	485
EUGENIA GLODARIU, Elena Pop Hossu-Longin şi mişcarea feministă din Transilvania	487
<i>Elena Pop Hossu-Longin et le mouvement féministe de Transylvanie</i>	496
MARIA MAGDALENA JUDE, Preocupări economice ale „Astrei” în despărţământul Diciosînmărtin	497
DANIELA COMŞA, Consiliul Naţional Român din comuna Gheja, judeţul Mureş	501
<i>The Romanian National Council of the Gheja village, the Mureş district</i>	507
NICOLAE PĂUN, Aspecte socio-economice ale oraşului Cluj, în contextul dezvoltării României în perioada 1922—1928	509
<i>The socio-economic aspects of Cluj during Romania's development between 1922—1928</i>	519
P. BUNTA — A. M. ARDOS, Procesele antifasciste din 1935 şi 1937 de la Cluj şi opinia publică. (Aspecte din presa vremii.) (I)	521

MUZEOLOGIE. RESTAURARE — CONSERVARE. OCROTIREA PATRIMONIULUI MUZEAL

BÉLA JUNGBERT, Repertoriul localităţilor cu descoperiri paleolitice din Transilvania (III)	543
ISTVÁN FERENCZI — MIHAI PETICĂ, Cercetări de topografie arheologică în judeţul Mureş (partea I-a)	557
<i>Research of archaeological topography in the Mureş county (First part)</i>	584
EUGEN STOICOVICI, Analiza microscopică a unor probe de pământ ars	585

IUDITA WINKLER, Drumul roman Napoca—Potaissa (II) . . .	587
<i>Die Römerstraße Napoca—Potaissa (II)</i>	589
DORIN URȘUȚ — PAUL PETRICĂ, Scurtă analiză topometrică a sectorului de drum roman cuprins între km 8 + 750 și intrarea în municipiul Turda.	591
<i>A short topometrical analysis of the Roman road between the Km. 8+750 and the entrance of the town Turda</i>	592
IOANA HICA-CÎMPEANU, Din colecțiile Muzeului de istorie al Transilvaniei — Donația Torma Karoly — Unelte și arme romane din zona Ilișua — Cristeștii Ciceului . .	593
<i>Outils et armes romaines découvertes dans la région d'Ilișua — Cristeștii Ciceului.</i>	600
IOAN OPRÎȘ, Comisiunea Monumentelor Istorice — Secția pentru Transilvania și promovarea cercetării epocii dacice . .	607
<i>La Commission des Monuments Historiques — Section pour la Transylvanie, promoteur des recherches sur l'époque dacique</i>	616
IUSTINIAN PETRESCU — AURELIA IGNA, Investigări biologice în serviciul cercetării istorice (III). Analiza părților lem- noase provenind dintr-un butoi dacic (sec. I e.n.) de la Grădiștea Muncelului	617
<i>The Analysis of the Wooden Parts (Elements) resulting from a Dacian Cask (the 1st century A.C.) from Grădiștea Muncelului</i>	620
GHEORGHE MÂNDRESCU, Frontonul Renaștere al bisericii evan- ghelice din Bistrița	621
<i>Le fronton Renaissance de l'église protestante de Bistrița</i>	626
ANA MARIA CIPĂIANU, O piesă vestimentară brodată din secolul al XVIII-lea	627
<i>An Embroidered Skirt from the 18th Century</i>	641
ALEXANDRU ARDOS, Un ceas muzical din sec. XVII—XVIII în colecția Muzeului de istorie al Transilvaniei	643
<i>Eine Spieluhr aus dem XVII.—XVIII. Jh. in der Sammlung des Museums für Geschichte Siebenbürgens</i>	652
MIHAELA STRÎMBU — UNDINA NEAMȚU, Monumente uitate ale arhitecturii de azi	653
IOAN CIUPEA, Bonuri și bilete de casă aflate în colecțiile Muzeului de istorie al Transilvaniei	661
MARIA MIREL — ANA MARIA ARDOS, Documente privitoare la situația materială a Muzeului ardelean la începutul sec. XX	667
GRAȚIANA ALICU, Circulația cărții vechi românești în județul Cluj (V)	673
MIRCEA IOAN, Tipărituri apărute la Blaj în primii 25 de ani de activitate a tipografiei (1747—1771), relevate de un docu- ment de epocă	687

AVRAM ANDEA — SUSANA ANDEA, Date despre cartea românească veche din județele Cluj și Bistrița-Năsăud . . .	695
<i>Données concernant le livre roumain ancien des départements de Cluj et de Bistrița-Năsăud</i>	708
AURELIA IGNA — VANIA ATUDOREI, Considerații asupra aeromicroflorei expoziției de bază și a depozitelor Muzeului de istorie al Transilvaniei	709
<i>Considerations regarding the microflora of the exhibition and the storages of the Transilvanian Historical Museum</i>	714

RECENZII

TUDOR SOROCEANU, Valentin Anisimovici Dergacev, <i>Pam'jatniki pozdnego Tripol'ja</i>	719
TUDOR SOROCEANU, <i>Jahresbericht des Instituts für Vorgeschichte der Universität Frankfurt a. M., 1978—79</i>	719
TUDOR SOROCEANU, T. S. Hačatryan, <i>Artikskij nekropol'</i>	721
TUDOR SOROCEANU, Ghenuță Coman, <i>Statornicie, continuitate. Repertoriul arheologic al județului Vaslui</i>	722
TUDOR SOROCEANU, Jozef Paulík, <i>Prähistorische Kunst in der Slowakei</i>	723
TUDOR SOROCEANU, Anton Točík, <i>Nitriansky Hrádok-Zámeček. Bronzezeitliche befestigte Ansiedlung der Mad'arovce-Kultur</i>	724
TUDOR SOROCEANU, <i>Bronze Age Hoards. Some finds old and new</i>	725
TUDOR SOROCEANU, N. Chidioșan, <i>Contribuții la istoria tracilor din nord-vestul României. Așezarea Wietenberg de la Derșida</i>	727
TUDOR SOROCEANU, I. S. Masimov, <i>Keramičeskoe proizvodstvo epoki bronzы v Južnom Turkmenistane</i>	735
TUDOR SOROCEANU, Klemens Wilhelmi, <i>Zwei bronzezeitliche Kreisgrabenfriedhöfe bei Telgte, Kr. Warendorf</i>	736
TUDOR SOROCEANU, Tibor Kemenczei, <i>Das mittelbronzezeitliche Gräberfeld von Gelej</i>	736
N. VLASSA, <i>Studii dacice</i>	739
RADU ARDEVAN, <i>Limes. Akten des XI. internationalen Limeskongresses</i>	741
IOAN PISO, László Barkóczi, Sándor Soproni, <i>Die römischen Inschriften Ungarns. 3. Lieferung — Brigetio (Fortsetzung) und die Limesstrecke am Donauknie (RIU III)</i>	745
MIHAI BĂRBULESCU, Silviu Sanie, <i>Culte orientale în Dacia romană. 1. Cultele siriene și palmiriene</i>	747
NICOLAE GUDEA, Judith Topál, <i>The southern Cemetery of Matrica</i>	749
NICOLAE GUDEA, A. Mócsy (editor), <i>Die spätromische Festung und das Gräberfeld von Tokod</i>	750
NICOLAE GUDEA, Silviu Sanie, <i>Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei</i>	752
ALINA SOROCEANU, Ferenc Fülep, <i>Roman Cemeteries on the territory of Pécs (Sopianae)</i>	755

ALINA SOROCEANU, <i>Figlina</i> , 3, 1978	756
IUDITA WINKLER, <i>Histoire et numismatique en Haute-Normandie</i>	761
IOANA HICA-CÎMPEANU, A. Kiss, <i>Avar Cemeteries in County Baranya</i>	763
IOANA HICA-CÎMPEANU, Éva Garam, <i>Das awarenzeitliche Gräberfeld von Kisköre</i>	764
PETRE IAMBOR, Katalin H. Gyürky, <i>Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda</i>	767
G. CIPĂIANU, Pompiliu Teodor (editor), <i>Enlightenment and Romanian Society</i>	769
MIHAELA STRÎMBU, Lorenzo Lazzarini, <i>La pulitura dei materiali lapidei da costruzione e scultura — metodi industriali e di restauro</i>	773
★	
HADRIAN DAICOVICIU, Moștenirea lui Vasile Pârvan	777
VIORICA GUY MARICA, Academicianul Virgil Vătășianu la 80 de ani	779
FRANCISC PAP, Un solitar — o pildă. Academicianul David Prodan la 80 de ani	781
GHEORGHE LAZAROVICI, Hortensia Dumitrescu (necrolog)	785
ANDREI BODOR, Dumitru Tudor (necrolog)	789
HADRIAN DAICOVICIU, Gheorghe Matei (necrolog)	793
PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE — ABRÉVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES	795

STUDII

ÎN LEGĂTURĂ CU EXPEDIȚIA ÎNTEPRINSĂ DE ALEXANDRU MACEDON LA DUNĂRE ÎN 335 î.e.n.

Campania lui Alexandru Macedon „spre Tracia, împotriva tribalilor și a ilirilor” care se răzvrătiseră¹, din primăvara anului 335 î.e.n.², constituie una din datele cronologice de referință în istoria veche a României³, preocupând justificat, atât pe istoricii români — dat fiind prilejul contactului nemijlocit al daco-geților cu macedonenii, dar și din alte puncte de vedere⁴ — cât și pe cei străini, mai cu seamă în contextul istoriei macedonene, a raporturilor traco-macedonene în vremea lui

¹ Arrian, *Anabasis*, I, 1, 4; cf. *Izvoare privind Istoria României*, București, I, 1964, p. 578—579. Se va prescurta în continuare IIR, I.

² Principalele izvoare privind campania lui Alexandru Macedon din 335 î.e.n. rămân Arrian, *Expediția lui Alexandru*, I, 1 — I, 5, cf. IIR, I, p. 579—587 și Strabo, *Geografia*, I, 2, 1; VII, 3, 8; VII, 3, 13; VII, 5, 11—12, cf. IIR, I, p. 216—217, 233—235 239—241, 247—249. În afara acestor autori, care rezumă relatarea lui Ptolemeios Lagos, cf. Strabo, VII, 3, 8, relatări sumare despre această campanie regăsim la Pseudo-Calistene, *Viața și faptele lui Alexandru Macedon*, I, 26, cf. IIR, I, p. 127, Diodorus Siculus, *Biblioteca istorică*, XVII, 8, 1, cf. IIR, I, p. 191—193, Pompeius Trogus — Iustinus, *Istoria lui Filip*, XI, 2, 7, cf. IIR, I, p. 355, Curtius Rufus, *Istoria lui Alexandru cel Mare Macedoneanul*, IX, 6, 20, cf. IIR, I, p. 363, Frontinus, *Stratagemele*, II, 11, 3, cf. IIR, I, p. 433, Plutarh, *Alexandru*, 11, cf. IIR, I, p. 459. Toate aceste izvoare sînt extrem de sumare și aduc prea puține lămuriri suplimentare privind ținuturile în care s-au desfășurat evenimentele.

³ Vasile Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926, p. 43: „Cea dintîi știre precisă despre regatul Geților din Nordul Dunării o avem la Ptolemeios regele de mai târziu al Egiptului, care, întovărășind pe Alexandru în expediția sa din a. 335 împotriva Geților din Dacia, a avut ocazia să descrie cele văzute de el însuși, iar nu să repete lucruri aflate dela alții.” Vezi și, idem, *Pénétration hellénique et hellénistique dans la vallée du Danube*, în *Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine*. X, 1923, București.

⁴ Vasile Pârvan, *Getica*, p. 43—48, idem, *Dacia. Civilizațiile antice din țările carpato-danubiene*, București, 1967, p. 105; I. I. Russu, *Granița etnică între traci și iliri*, în *Anuarul Institutului de Studii Clasice*, IV, 1941—1943; Constantin Daicoviciu, *Insemnări despre daci (XIV)*, în *Steaua*, an. VIII (1957), nr. 7 (iulie), p. 97—100; *Istoria României*, I, București, 1960, p. 227—228; Hadrian Daicoviciu, *Dacii*, București, 1965, p. 60—65; Radu Vulpe, *Așezări getice din Muntenia*, București, 1966, p. 51; Ion I. Russu, *Ilirii*, București, 1969; Hadrian Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 20; Ion Horațiu Crișan, *Burebista și epoca sa*, București, 1975, p. 46, 118; Radu Vulpe, *Studia Thracologica*, București, 1976, p. 124—125; *Dicționar de istorie veche a României*, București, 1976, p. 28—29, 584—585; Mircea Petrescu-Dîmbovița, *Scurtă istorie a Daciei preromane*, Iași, 1978, p. 141—142; Mioara Turcu, *Geto-dacii din cîmpia Munteniei*, București, 1979, p. 21—22. Acestor titluri li se pot adăuga multe altele care se raliază, cu unele nuanțe, părerilor formulate de către învățații Vasile Pârvan și Constantin Daicoviciu.

Filip al II-lea și Alexandru sau în cel al geografiei și etnografiei Traciei și Iliriei antice⁵.

Cțiva ani mai înainte de evenimentele ce marchează primul an de domnie al lui Alexandru, tribalii, conduși probabil de același Syrmos⁶,

⁵ Intre altele, Gawril I. Kazarow, *Beiträge zur Kulturgeschichte der Thraker*, Sarajevo, 1916, p. 33, 38, 47 și bibliografia; Idem, *Peonia. Edin prinos kăm drevnata etnografia i istoria na Makedonia*, Sofia, 1921; Gustave Glotz, *Histoire Grèque*, II, 1925, Paris, p. 230 sqq.; Helmut Berve, *Das Alexanderreich aus prosopographischer Grundlage*, I—II, München, 1926, *passim*; F. Geyer, O. Hoffmann, *Macedonia*, în *RE*, XIV, 1928; Gustave Glotz, *Histoire Grèque*, III, Paris, 1936, p. 344—346; R. Wüst, *Philipp II von Makedonien und Griechenland in den Jahren von 346 bis 338*, München, 1938; Pierre Roussel, *La Grèce et l'Orient dès guerres médiques à la conquête romaine*, Paris, 1938, p. 316—350; Hr. M. Danov, *Iz drevnata ikonomieska na zapadno Cernomorie do ustanovivaneto na rimskoto vladicestvo*, în *Izvestia na Bălgarskaiia arheologiceski Institut*, Sofia, XII, 1938—1939, p. 209; D. Detschew, *Die thrakischen Sprachresten*, Viena, 1957; B. Gherov, *Proucivania vărhu zapadnotrakiiskite zemi prez rimsko vreme*, în *Godișnik na Sofiiskia Universitet filologiceski fakultet*, LIV, 3, 1959—1960; Hermann Gengst, *Griechische Geschichte*, München, 1960; P. Cloché, *Histoire de la Macédonie*, Paris, 1960; A. S. Șofman, *Istoria anticinoi Makedonii*, Kazan, I, 1960, II, 1963; J. Wiesner, *Die Thraker. Studien zur einem versunkenen Volke des Balkanraumes*, Stuttgart, 1963; Vl. Gheorghiev, *Introduzione alla storia delle lingue indoeuropee*, Roma, 1966, p. 156; M. Garašanin, I. Nestor, *Les peuples de l'Europe du Sud-Est à l'époque préromaine*, în *Actes de l-ère Congrès des études balkaniques et Sud-Est Européennes*, Sofia, 1966; B. Gherov, *Proucivania vărhu zapadnotrakiiskite zemi prez rimsko vreme*, în *Godișnik na Sofiiskia Universitet, istoriceski fakultet*, 61, 1, 1967, p. 220; Fanula Papazoglu, *Srednobalkanska problema u predrimsko doba*, Sarajevo, 1969, p. 11—68; Hristo M. Danov, *Tracia antică*, București, 1976, p. 120—125, 380—398 și bibliografia. Din păcate, printre multele lucrări care nu ne-au fost accesibile se află și R. de Bovis, *Alexandre sur le Danube*, Reims, 1908 și N. Vulić, *Alexandre le Grand sur le Danube*, în *Xenia, Hommage à l'Université d'Athènes*, Atena, 1912. Această din urmă lucrare a lui Vulić, a cărui ipoteză V. Pârvan o socotea inutilizabilă, considera că după luptele cu tribalii, desfășurate undeva pe malul drept al Dunării, în aval de Porțile de Fier, Alexandru a urcat de-a lungul malului drept al Dunării, atacându-i apoi pe ilirii care locuiau la vest de hotarele Macedoniei. Ipoteza lui Vulić nu ține seama nici de realitățile geografice ale zonei și nici de cronologia evenimentelor la care participă Alexandru în anii 336—334 î.e.n. Cf. P. Roussel, *op. cit.*, p. 350.

⁶ Încheind cu un insucces asediul orașelor Byzantion și Perinthos, din 341—339 î.e.n., Filip al II-lea inițiază campania victorioasă împotriva sciților lui Atheas, după moartea celui *Rex Histrianorum*, dar poartă și lupte în cîmpia tribalilor, unde este înfrînt și grav rănit, cf. G. Glotz, *op. cit.*, 1925, II, p. 346, nota 17. G. Glotz socotea că acțiunea lui Filip împotriva tribalilor trebuie pusă în legătură cu presiunea celtică asupra tribalilor, ultimii începînd să se mute către răsărit, părere infirmată atît de izvoarele antice, cît și de realitățile arheologice. Prima confruntare celto-tribală atestată în izvoare este cea din 279 î.e.n., amintită de Trogus Pompeius, *loc. cit.*, supra nota 2, cf. G. Glotz, *op. cit.*, 1936, p. 345. Vezi și Hr. M. Danov, *Tracia antică*, p. 397, nota 58 și *infra*, nota 40. Avem toate motivele să credem că Syrmos (cf. Strabo VII, 3, 8; Arrian, I, 2, 2; I, 4, 6), „rege” al tribalilor la 335 î.e.n., va fi avut aceeași demnitate și patru ani mai devreme. Cit privește motivația luptei lui Filip al II-lea cu tribalii, așa cum e prezentată de Danov, idem, p. 397, nota 58, ea este puțin plauzibilă, nefiind confirmată de izvoarele antice, dar și datorită situației politice și militare a lui Filip al II-lea în Tracia. La 341 î.e.n. regele macedonean izbutise să cucerească practic regatul odrid, detronîndu-i pe Teres III și Kersebleptes, fiul lui Cotys I, cf. G. Glotz, *op. cit.*, 1925, II, p. 326, H. M. Danov, *idem*, p. 391, Radu Vulpe, *Studia Thracologica*, p. 35, ridicînd coloniile macedonene pe teritoriul Traciei răsăritene. Campania contra sciților și lupta cu tribalii au avut nu numai și nu în primul rînd scopul de a-i înfricoșa pe traci și geți. Această explicație a fost formulată de istoriografia contemporană încă în

dobindiseră o victorie în confruntarea cu Filip al II-lea, care fusese grav rănit în bătălie. Atît acțiunea lui Filip al II-lea, cît și cea a lui Alexandru împotriva tribalilor sînt tratate, în izvoarele antice, distinct de acțiunile acelorași regi împotriva Traciei propriu-zise, ele fiind guvernate de necesitățile unui alt obiectiv al politicii și strategiei macedonene în Peninsula Balcanică, diferit de cel al Traciei răsăritene, ce trebuie pus în legătură cu apărarea hotarelor nordice și nord-vestice ale regatului. În ce privește Tracia răsăriteană, aceasta devenise provincie macedoneană, numită strategia Tracia, din vremea lui Filip al II-lea, în 341 î.e.n. și a fost menținută astfel și în timpul domniei lui Alexandru, care i-a conferit lui Alexandros Lynkestis, la 336 î.e.n., titlul de strateg al Traciei, funcție pe care acesta a păstrat-o pînă la bătălia de la Granikos din 334 î.e.n. — fără să participe la campania dunăreană a regelui macedonean — urmîndu-i, în rang, Zopyrion și Memnon⁷.

Teritoriul locuit de tribali⁸, mărginit probabil la nord de malul drept al Dunării, a suferit, de-a lungul secolelor, modificări substanțiale datorită unor evenimente istorice care au afectat aceste triburi, socotite cel mai adesea, de antici, diferite atît de traci, cît și de iliri⁹, dar învechi-

deceniile III—IV ale secolului nostru și de atunci nu a mai fost modificată, cf. H. M. Danov, *idem*, p. 381. Această optică asupra problematicei raporturilor traco-macedonene, explicabilă prin mai buna cunoaștere a realităților din vecinătatea imediată a litoralului pontic și egeic, a generat, prin calchiere, o motivație asemănătoare și pentru acțiunea lui Alexandru de la 335 î.e.n. care — se spune — va fi avut același scop de înfricoșare și pacificare a tracilor din regatul odrid și a geților, cf. Danov, *Iz drevnata...*, p. 209, vezi *supra*, nota 5, motivație la care Danov însuși a renunțat ulterior, vezi Danov, *Tracia antică*, p. 392, socotind mai aproape de adevăr că Alexandru tindea să-și asigure o frontieră mai sigură pe firul Dunării și, totodată, să-și afirme stăpînirea „definitivă” asupra Traciei răsăritene cucerită de Filip al II-lea, explicații ce nu le cred suficiente de întemeiate. Dacă reluăm însă etapele acțiunii lui Filip al II-lea în Tracia răsăriteană, constatăm că lupta ce o dă cu tribalii la 339 î.e.n. este independentă de campaniile din Tracia propriu-zisă care, la 340—339 î.e.n., era sub deplin control macedonean, și pentru protejarea căreia fusese dată bătălia cu Atheas. Tot astfel trebuie considerată și incursiunea lui Alexandru împotriva tribalilor, tînărul rege izbutind să realizeze unul din punctele nerezolvate din programul strategic al tatălui său, de protejare a spatelui nordic al Macedoniei, punct diferit de cel referitor la Tracia răsăriteană.

⁷ În legătură cu prezența lui Filip al II-lea în Tracia răsăriteană și pontică, și cu evenimentele ce se petrec în această zonă în veacul al IV-lea î.e.n., vezi Vladimir Iliescu, *Contribuții la problema raporturilor scito-trace în sec. IV î.e.n.*, în *Pontice*, II, 1969, p. 189—197; *idem*, *Cu privire la coloniile grecești din Dobrogea și la data constituirii teritoriului lor rural*, în *Pontica*, III, 1970, în special p. 95—96; *idem*, *Campania strategului Zopyrion la Dunărea de Jos*, în *Pontica*, IV, 1971, p. 57—73, dar și Al. Suceveanu, *O ipoteză despre Zopyrion*, în *SCIV*, XVII, 1967, 4, p. 634—644; *idem*, *Unele probleme politico-economice din Dobrogea secolelor V—IV î.e.n.*, în *Pontice*, 5, 1972, p. 89—101. Pentru neparticiparea lui Alexandros Lynkestis la campania din 335 î.e.n. a lui Alexandru Machedon la Dunăre, cf. H. Berve, *op. cit.*

⁸ V. Părvan, *Getica*, p. 43—48; H. M. Danov, *Tracia...*, p. 120—125. Amintim părerea exprimată de mai multă vreme de H. Berve, *op. cit.*, I, p. 320—321, care socotea drept limite de est și vest ale teritoriului tribal rîurile Morava și Iskăr, ca și de G. Glotz, *op. cit.*, 1936, p. 345, care-i amintea pe tribali pe cursul mijlociu al Moravei.

⁹ Tucidide, *Istoriă*, II, 96, 4, cf. *IIR*, I, p. 75; Herodot, *Istoriă*, IV, 49, cf. *IIR*, I, p. 33; Strabo, VII, 3, 8, VII, 3, 13, VII, 5, 11—12; Pompeius Trogus — Iustinus, XXV, 1—3; Curtius Rufus, IX, 6, 20; Apian, *Istoria Romană*, Iliria, 2, 3—5, cf. *IIR*, I, 565; Arrian, I, 1, 4—5.

nindu-se cu daco-geții¹⁰. Știrile antice referitoare la tribali și la ținuturile locuite de ei înainte de 335 î.e.n. sau în epoca lui Alexandru îi atestă și în alte teritorii decât cele atribuite acestui neam de izvoarele posteroare veacului al III-lea î.e.n., contemporane pătrunderii și stăpînirii romane în Moesia și Illyricum. Aceste modificări teritoriale au generat, probabil, atât la Strabo, cît și la Arrian, care scriau în veacul I î.e.n.—I e.n., imprecizia descrierii traseului urmat de Alexandru pînă la tribali și la Dunăre, acele fapte, cum scria Vasile Pârvan, „destul de neclare din punctul de vedere topografic din cauza unor confuzii toponimice cu totul supărătoare”¹¹.

Cele mai vechi știri despre teritoriul tribalilor ni le transmite Herodot, care, descriind cursul rîurilor Angros (Ibarul de azi) și Brongos (Morava de azi), afirmă că primul dintre acestea, izvorînd din părțile ilirilor, se îndreaptă spre nord, prin cîmpia tribalilor, vîrsîndu-se în cel de-al doilea, care, la rîndu-i, se varsă în Istru¹². Știrea de la Herodot¹³ delimitează, pentru veacurile VI—IV î.e.n., limita vestică a teritoriului tribalilor, care se afla în cîmpia Moravei, la vest de cursul acestui rîu, pe malul drept al Dunării, în amonte de Porțile de Fier. Limita răsăriteană a teritoriului tribal este delimitată de Tucydide, care și-a scris opera în același veac în care a scris și Herodot, pe Oescus (Iskărul de azi)¹⁴. Nici luptele tribalilor cu regatul odryd, față de care erau independenți, în vremea regelui Sitalkes pe care l-au înfrînt spre sfîrșitul lui 424 î.e.n.¹⁵, și nici luptele pe care le duc autariații cu tribalii, supunîndu-i vremelnice, probabil cîndva după campania lui Alexandru din 335 î.e.n.¹⁶ și înainte de 278 î.e.n.¹⁷, nu au modificat hotarele ținutului locuit de aceștia, hotare care cred că au rămas aceleași pînă în vremea lui Filip al II-lea și Alexandru, dar și după această dată, pînă spre 278 î.e.n., cînd așezarea scordiscilor mari și mici pe teritoriul Serbiei de azi, la sud de Dunăre, a determinat restrîngerea teritoriului tribalilor, împingîndu-le frontiera vestică spre răsărit, probabil pînă în aval de Porțile de Fier. Această realitate, ulterioară celei de a doua jumătăți a veacului IV î.e.n. (Apian scria, în secolul II e.n., despre dispariția totală a tribalilor și credea că resturile lor, după nenumărate lupte cu scordiscii, s-au retras la geții de peste Dunăre, neamul tribalilor fiind necunoscut, uitat de oamenii ce trăiau în secolul II e.n. în fostul lor teritoriu¹⁸), este

¹⁰ Apian, *Iliria*, 2, 3—5. Tot în acest sens, Pompeius Trogus — Iustinus, XXV, 1, 2—3.

¹¹ Pârvan, *Getica*, p. 43.

¹² Herodot, IV, 49.

¹³ Danov, *Tracia...*, p. 123, nota 46, care presupune că Herodot a folosit informații mai vechi, de la Hecateu.

¹⁴ Tucydide, II, 96.

¹⁵ Tucydide, IV, 101, 5.

¹⁶ Strabo, VII, 5, 11.

¹⁷ Apian, *Iliria*, 4, 8.

¹⁸ Strabo, VII, 5, 12; Apian, *Iliria*, 2, 3 și 3, 5. Pentru scordisci, vezi, între altele, M. Garašanin, *Contribution à l'archéologie et l'histoire des Scordisques*, în *A Pedro Bosch Gimpera en el septuagesimo aniversario de su nacimiento*, Mexico, 1963, p. 173—180; J. Todorović, *Kelti u jugoistočnoj Evropi*, Belgrad, 1968; idem, *Die Oppida der Skordisker im jugoslawischen Donaugebiet*, în *Arheologické rozhledy*, XXIII, 5, 1971, p. 559—566; Idem, *Pojava kelta u jugoistočnoj Evropi i njihova teritorijalna rasprostranjenost*, în *Zbornik Narodnog Muzeja*, V, 1967, Belgrad, p.

cea care, am toate temeiurile să presupun, explică de ce, atât la Strabo, cât și la Arrian, drumul lui Alexandru prin și spre teritoriul acestora rămâne vag, căci itinerariul ce va fi fost descris probabil de Ptolemeios, fiul lui Lagos, nu mai corespundea aproape prin nimic realităților geo-etnografice din secolele I î.e.n. — II e.n. și, implicit, nu a mai fost reprodus cu amănuntele sale topografice de către cei doi scriitori.

Nu numai cele relatate de Strabo și Arrian în legătură cu expediția lui Alexandru pledează pentru prezența activă a tribalilor la sud de Dunărea bănățeană, în amonte de Porțile de Fier, pînă la 279—278 î.e.n., ci și o știre transmisă de Pompeius Trogus, asupra căreia istoriografia românească s-a aplecat prea puțin, cu toată importanța ei pentru istoria politică și militară a daco-geților din părțile Banatului și probabil și din Transilvania¹⁹. Istoricul roman amintește că în vreme ce Brennus, conducătorul galilor, se îndrepta spre Grecia, și-a lăsat restul neamului să păzească vechile hotare între care locuiau și care se vor fi aflat în Panonia, la vest de cursul Tisei. Este, probabil, momentul cînd putem bănuî că daco-geții din zonele de vest ale Daciei și din interiorul arcului Carpatic au socotit că au un bun prilej de a redobîndi teritoriile de cîmpie în care pătrunseseră celții, aliindu-se pentru această acțiune cu vecinii lor sudici, tribalii, care, la rîndu-le, vor fi fost frămîntați de trecerea lui Brennus spre Grecia. Pompeius Trogus relatează pe scurt că celții lăsați de Brennus pe loc au înarmat 15.000 de pedestrași și 3.000 de călăreți, înfrîngînd oastea geților și a tribalilor și amenințînd Macedonia. Lupta se va fi petrecut în 279 î.e.n., undeva în amonte de Porțile de Fier, în zona dintre Sava și Morava sau pe Morava mijlocie, unde, mai tîrziu, o parte din galii conduși de Brennus în Grecia, s-au așezat, numîndu-se scordisci²⁰ și constituie, în pofida înfrîngerii daco-geților, un moment în care se afirmă puterea militară și nivelul de organizare social-politică și economică a geto-dacilor din Dacia intracarpatică — nivel comparabil cu cel al geto-dacilor din cîmpia Munteniei în acea vreme — care, în alianță cu tribalii, încercau să facă față presiunii celtice exercitată dinspre vest și nord-vest, unde, în secolul al IV-lea î.e.n., realitățile arheologice confirmă prezența masivă a acestora²¹.

169—178; idem, *Skordisci*, Novi-Sad — Belgrad, 1974, precum și lucrările mai generale ale lui H. Hubert, *Les Celtes depuis l'époque de La Tène et la civilisation celtique*, Paris, 1932; idem, *Les Celtes et l'expansion celtique jusqu'à l'époque de La Tène*, Paris, 1932; J. Moreau, *Die Welt der Kelten*, Stuttgart, 1961; Jean Markale, *Les Celtes et la civilisation celtique*, Paris, 1970.

¹⁹ Pompeius Trogus — Iustinus, XXV, 1, 2—3. Cf. V. Pârvan, *Getica*, p. 66.

²⁰ Pompeius Trogus — Iustinus, XXIV, 4, 1—6 și XXXII, 3, 6—8.

²¹ Supra, nota 18. Vezi și Mihály Párducz, *Die Fragen der ethnischen Verhältnisse der Skythenzeit und der skytisch-keltischen Berührungen in Ungarn*, în *Archeologické rozhledy*, XXIII, 5, 1971, p. 585—596. Părerile exprimate în repetate rînduri de B. Gavella, în legătură cu prezența scordiscă în Banat, sînt inacceptabile atît din punctul de vedere al realității arheologice, care exprimă doar un proces de interinfluențare reciprocă între daco-geții de pe malul stîng al Dunării și scordiscii aflați pe malul drept al fluviului, cît și din punctul de vedere al izvoarelor istorice antice. Părerile lui Gavella au fost reluate recent și de alți autori, fără ca argumentația folosită să fie convingătoare. B. Gavella, *Kada i zašto su kelti došli u srednje Podunavlje?*, în *Živa Antika (Antiquité vivante)*, I, Skoplje, 1951, p. 145—148; idem, *Skordisci u našoj zemlji prema antičkim piscima*, în *Živa Antika (Antiquité vivante)*, I, 1951, Skoplje, p. 275—278; idem, *Keltski oppidum Židovar*, Belgrad, 1952; idem, *Židovar, Jasenova-višeljno naselje*, în *Arheološki pregled*,

În ce privește tribalii, prezența lor în amonte de Porțile de Fier, în primul sfert al secolului III î.e.n., pledează pentru o amplasare mai vestică a nucleului așezărilor lor, care, după venirea scordiscilor, a translat spre răsărit. Împotriva acestui teritoriu „de vest” al tribalilor, care în repetate rînduri se extinsese spre sud și sud-est către frontierele Macedoniei²², s-a îndreptat, la 335 î.e.n., Alexandru.

Urmărind drumul parcurs de Alexandru de la Amphipolis²³ pînă la Istru, Arrian notează²⁴, după întemeietorul dinastiei Lagizilor, că regele a lăsat, cu trupele sale, în stînga drumului urmat — deci spre vest — orașul Philippi și muntele Orbelos (azi Pirim Planina, între Tracia și Macedonia), urcînd spre nord, spre izvoarele riului Nestos (Mesta de azi), pe care-l trece. După zece zile de marș în care — fapt semnificativ — nu întîmpină rezistență, semn că trecea prin ținuturi controlate de macedoneni încă de pe vremea lui Filip al II-lea²⁵, a ajuns la munții Hæmus — lanț muntos ce se întinde, cu numeroase ramificații spre sud, inclusiv la vest de cîmpia Sofiei, pe o linie paralelă cu Dunărea, începînd din zona Porților de Fier. Fără ca Arrian să precizeze locul pe unde Alexandru a străbătut acești munți în care are de înfrînt opoziția traciilor liberi, macedoneanul ajunge la riul Lyginos, aflat la 3 zile de marș la sud de Dunăre. Pe malurile acestui riu, a cărui identificare succesivă cu Roșița care se varsă în Marea Neagră²⁶ sau cu Iantra²⁷ este mai mult decît discutabilă, macedonienii s-au luptat în două zile consecutive cu tribalii²⁸, înfrîngîndu-i.

Evenimentele ce se desfășoară concomitent sau se succed înaintării lui Alexandru în ținuturile tribalilor se rezumă la refugiarea — mai întîi a femeilor și copiilor acestui neam numeros pe o insulă de pe Dunăre, numită de izvoare Peuce²⁹ — numire care, după cum sublinia pe bună

6, 1964, Belgrad; idem, *Židovar, Jasenova-višelojno bronzanodobno i latensko naselje*, în *Arheološki pregled*, 8, 1966, Belgrad; idem, *Notions actuelles sur les Celtes balkaniques*, în *Celticum*, XV, 1966, p. 277—281; G. Alföldi, *Des territoires occupés par les Scordisques*, în *AAnt*, 1964, p. 107—127; B. Gavela, *Étude méthodologique sur la stratification archéologique, chronologique et ethnique de Židovar*, în *Archaeologia Jugoslavica*, XIII, 1972, p. 39—44; N. Tasić, *Pregled praistorijskih kulture na tlu Vojvodine*, în *Praistorijska Nalazišta Vojvodine*, Catalog, Novi-Sad, 1971, p. 15; Borislav Jovanović, *A silver Bracelet from Yugoslavia*, în *Archaeology*, 27, 1, 1974, p. 38—41; B. Brukner, B. Jovanović, N. Tasić, *Praistorija Vojvodine*, Novi-Sad, 1974. Pentru părerea susținută de noi, vezi, *Istoria României*, I, p. 275; Hadrian Daicoviciu, *The Illyrian and Dacians*, Catalog, Belgrad, 1971, p. 76; I. H. Crișan, *Ceramica daco-getică, cu specială privire la Transilvania*, București, 1969, p. 160; idem, *Burebista și epoca sa*, București, 1975, p. 280, 319; Rasiko Rasajski, *Dačno srebrna ostava iz Kovina*, în *RadVM*, 10, 1961, Novi-Sad, p. 7—34 ș.a.

²² H. M. Danov, *Tracia...*, p. 124.

²³ Pentru Amphipolis, întemeiat de Atena la 437 î.e.n., vezi, J. Papastavru, *Amphipolis*, (*Beihelt Klio*), Leipzig, 1936; E. Meyer, în *Lexicon der Alten Welt*, Zürich, 1965.

²⁴ Arrian, I, 1, 4—11; I, 2, 1—7; I, 3, 1—6; I, 4, 1—8; I, 5, 1. Cf. V. Pârvan, *Getica*, p. 43—48.

²⁵ Vladimir Iliescu, *op. cit.*, în *Pontica*, 4, 1971, p. 58.

²⁶ *IJR*, I, p. 579, sub voce. În cazul identificării anticului Lyginos cu Roșița, Alexandru ar fi trebuit să-și desfășoare campania mult la est de limita teritoriului tribalilor.

²⁷ V. Pârvan, *Getica*, p. 44.

²⁸ Arrian, I, 2, 3—4.

²⁹ Strabo, VII, 3, 8; Arrian, I, 2, 2.

dreptate Vasile Pârvan, constituie o adăugire tirzie în text, neputînd fi cea de la gurile Dunării³⁰. Semnificativ este faptul că, alături de tribali, pe insulă se refugiaseră și tracii, vecini ai lor, alungați de Alexandru și — probabil puțin mai tîrziu, după a doua bătălie de pe Lyginos — Syrmos, „regele” tribalilor, împreună cu oamenii săi³¹.

Alexandru ajungea cu armata sa pe țărmul drept al Dunării la trei zile după ce dăduse cea de a doua bătălie pe riul Lyginos. Aici a făcut joncțiunea cu flota sa, compusă din cîteva corăbii mari care veniseră de la Bizanțion prin Pontul Euxin, în amonte, pe Dunăre. Încercarea de debarcare pe insulă cu ajutorul acestor corăbii nu a izbutit din mai multe motive: apărarea tribalilor, malurile abrupte — în cea mai mare parte — ale insulei și puterea curentului fluviului care-l făcea de netrecut, Dunărea fiind acolo, la strîmtoare, după cum scrie Arrian³².

Pe malul stîng al Dunării se aflau geții, adunați în număr mare — Arrian pomeneste de 4.000 de călăreți și 10.000 de pedestrași — hotărîți să-l împiedice pe Alexandru să treacă fluviul. Raidul fulgerător al macedoneanului peste Dunăre cu 1.500 de călăreți și 4.000 de pedestrași, folosind pentru trecerea fluviului corăbiile, burdufuri umplute cu paie și numeroasele monoxile ale localnicilor adunate de pe malul drept al Dunării, a fost analizat cu toate implicațiile sale pentru istoria daco-geților și nu voi insista asupra lui³³.

Întors, în aceeași zi, pe malul drept al Istrului, Alexandru a primit soliile triburilor libere de pe malurile fluviului — între care, foarte probabil, și daco-geții — a lui Syrmos „regele” tribalilor pe care nu izbutise să-l înfrîngă definitiv și a celorlalte ce locuiau pe țărmurile Golfului Ionic. Arrian precizează că aceștia din urmă locuiau departe de Alexandru, în ținuturi unde se pătrundea greu și că Alexandru intenționa să pornească de la Istru spre alte locuri³⁴. După tratativele fructuoase ce le-a purtat în special cu tribalii — o dovadă fiind participarea unei unități de aproape 5.000 de tribali la războiul din Orient³⁵ — Alexandru s-a îndreptat împotriva agrienilor și a peonilor³⁶. Ținutul peonilor — neam iliric cu multe elemente tracice³⁷ — se afla amplasat pe cursul riului Axios (Vardarul de azi), fiind cunoscut astfel încă din poemele homerice, atîngînd valea Strumei și cuprinzînd munții Orbelos³⁸, Paionia fiind vecina nordică a Macedoniei. Prin urmare, întoarcerea lui Alexandru a urmat un traseu amplasat la vest de cel străbătut cu trupele sale în înaintarea către tribali, la limitele vestice și sudice ale ținutului acestora, traseu care datorită situației reliefului din zonă, nu putea fi altul decît valea Moravei, spre izvoare, și apoi valea Vardarului.

³⁰ V. Pârvan, *Getica*, p. 44—45.

³¹ Strabo, VII, 3, 8; Arrian, I, 2, 3.

³² Strabo, VII, 3, 8; Arrian, I, 3, 1—4.

³³ Arrian, I, 3, 5—6; I, 4, 1—5; V. Pârvan, *Getica*, p. 45—48; C. Daicoviciu, în *Steaua*, loc. cit.

³⁴ Arrian, I, 4, 6; I, 4, 8.

³⁵ Pseudo-Calistene, I, 26; între alții, Kazarow, *Beiträge*, p. 76—77.

³⁶ Arrian, I, 5, 1.

³⁷ Kazarow, *Beiträge*..., p. 13, nota 8, p. 73, nota 3, p. 76, nota 8.

³⁸ Homer, *Iliada*, II, 848—849; XXI, 157; XXVI, 287—288; Herodot, V, 1; VII, 124; XIII, 96; Kazarow, *Beiträge*, loc. cit.; idem, *Peonia*, p. 14 sqq.; H. M. Danov, *Tracia*, p. 118—119. Vezi *supra*, nota 5.

Semnalez câteva amănunte ce au scăpat pînă acum în general atenției istoricilor, ce pot fi desprinse din relatările lui Arrian și Strabo. Campania lui Alexandru la Dunăre nu a fost într-atîta de scurtă pe cît se pare să indice — la o lectură superficială — distanțele de marș, măsurate în zile și durata de numai o zi a raidului nord-dunărean³⁹. Admițînd că fiul lui Filip al II-lea a pornit primăvara tîrziu din Amphipolis, va trebui să acceptăm că incursiunea la nord de Istru se va fi petrecut în plină vară, atunci cînd griul crescuse suficient de înalt pentru a fi necesară culcarea sa cu lăncile și pentru a putea ascunde înaintarea falanșei. În consecință, nu poate constitui o explicație pentru curentul puternic al Dunării în acele locuri, o eventuală viitură de primăvară, cu atît mai mult cu cît fluviul a putut fi trecut de macedonenii noaptea, cu mijloace improvizate. În sfîrșit, descrierea caracteristicilor cursului Dunării în zona atinsă de Alexandru — căreia nu avem nici un motiv să nu-i dăm crezare! — nu poate fi atribuită fluviului în ținuturile oltene sau muntene, unde lățimea acestuia este considerabilă, avînd un curs domol, și unde ostroavele care apar periodic pe bancurile de nisip au o existență în general efemeră și nu au maluri abrupte, fiind joase.

Localitatea Oescus, socotită fără nici o justificare de Vasile Pârvan drept capitală a tribalilor în vremea lui Alexandru⁴⁰ nu putea îndeplini pe atunci această funcție, fiind amplasată la extremitatea răsăriteană a teritoriului locuit de acest neam, avînd deci o poziție periferică și — cum nici un izvor antic nu o afirmă — Alexandru nu a avut drept scop al expediției sale ocuparea acestei localități.

Este puțin plauzibilă identificarea orașului getic slab întărit pe care Alexandru îl cucerește și care era așezat la o parasangă de Istru, cu Zimnicea. De altfel, Constantin Daicoviciu manifesta îndoieli justificate în privința acestei identificări, amplasînd evenimentele din 335 î.e.n. undeva în părțile de răsărit ale Olteniei⁴¹, amplasare care nu înlătură obiecțiile ce le-am formulat.

O variantă, ipotetică, a traseului urmat de Alexandru Macedon către ținuturile tribalilor și — prin aceste ținuturi — pînă la Dunăre, poate fi formulată pornind de la realitățile geografice ale zonei străbătute de Alexandru, dar și de cea de la cea de a treia campanie a lui Filip al II-lea împotriva Traciei, din 342—341 î.e.n. După unii istorici, întoarcerea în Macedonia a lui Filip al II-lea la 339 î.e.n., cînd îl înfrînsese pe Atheas, a urmat un traseu vestic, macedonenii trecînd din ținuturile anticei Serdica, peste ramificațiile munților Haemus, pînă la Niș, de unde, urcînd pe Brongos (Morava de azi), au coborît anticul Axios, străbătînd deci ținuturile locuite de tribali și peoni. Această variantă a traseului urmat de Filip al II-lea, formulată de învățatul bulgar Gavril Kazarow încă în 1921⁴² o socotesc îndreptățită, explicînd victoria de atunci a tribalilor asupra macedonenilor. Este probabil ca itinerariul urmat de Alexandru

³⁹ Strabo, VII, 3, 8.

⁴⁰ Pârvan, *Getica*, p. 43—48.

⁴¹ C. Daicoviciu, în *Steaua*, loc. cit.: „Că va fi fost tocmai această așezare de la Zimnicea orașul cucerit și distrus de Alexandru, firește, nu putem ști. Sigur e că astfel de centre oppidane (întărite) au fost mai multe de-a lungul fluviului, zonă bogată în populații și bunuri de trai în toate timpurile”.

⁴² G. Kazarow, *Peonia* ...; Vezi *supra*, nota 5.

să fi fost, pe o anumită porțiune, asemănător cu cel al tatălui său. Tînărul rege al macedonenilor va fi urcat pe riul Nestos, ajungînd în părțile Sofiei, de unde a trecut munții Haemus prin pasul Nișului, coborînd actualul riu Nișava — poate anticul Lyginos — și urmînd apoi un traseu la est de Morava, pînă în părțile localității Rama, acolo unde încep, în aval, cazanele Dunării, unde pe fluviu se află marea insulă Ostrovo, al cărei vîrf estic este amplasat la vărsarea riului Caraș și unde, în sfîrșit, va fi ajuns, poate, prin locuri cu Dunărea aflată la strîmtoare, și flota macedoneană. Admițînd această variantă a traseului lui Alexandru, o seamă de evenimente ce s-au petrecut în aceste părți ale spațiului balcanic, începînd cu bătălia în care Filip al II-lea a fost înfrînt de tribali și sfîrșind cu luptele geților și tribalilor cu celții în 279 î.e.n., și-ar găsi o înlănțuire firească. Se explică astfel, mult mai firesc, și solia celtică de la Golful Ionic, a cărei venire pînă prin părțile gurilor Oltului — dacă am admite că în acele părți a atins Alexandru Dunărea — este mai greu de acceptat și explicat decît pînă pe cursul inferior al Moravei. Teoretic, de la Dunăre, Alexandru s-ar fi putut reîntoarce în Macedonia și străbătînd întreaga Ilirie, prilej care ar fi permis și atingerea ținuturilor riverane Adriaticii, în care se așezaseră celții, posibilitate care ar fi, poate, o explicație pentru prezența acestei solii în momentul ce preceda întoarcerea macedoneanului în patrie.

Cît privește necesitatea liniștirii ținuturilor Traciei răsăritene la moartea lui Filip al II-lea și la suirea pe tron a lui Alexandru, ea nu poate fi justificată printr-o campanie îndreptată împotriva tribalilor și a peonilor, pe parcursul căreia macedoneanul s-a înfruntat numai cu aceștia și cu tracii liberi și geții, netrecînd prin niciuna din localitățile Traciei răsăritene, provincie în care, așa cum aminteam, s-a mulțumit să-l numească strateg pe Alexandros Lynkestis, semn că neamurile tracice din acele părți erau liniștite, liniște ce se va fi menținut pînă la moartea lui Zopyrion în 334—331⁴³ în pustiul geților, moment după care asistăm în Tracia la încercările de redobîndire a independenței ale lui Seuthes al III-lea și la episodul Memnon⁴⁴. Sistemul macedonean de control al Traciei răsăritene, făurit de Filip al II-lea, a funcționat bine, fără îndoială, la 336—335 î.e.n.⁴⁵, astfel explicîndu-se ținta atacului lui Alexandru — ținuturile tribalilor și peonilor.

Descoperirile arheologice aparținînd geto-dacilor în zona bănățeană a Dunării, inclusiv în amonte de Porțile de Fier și pe cursul inferior al riului Caraș, în rîndul cărora nu lipsesc nici așa numitele orașe slab întărite, și amintim aici descoperirile de la Jasenov (Zidovar), Kovin, Dubovac, Vrșac, Ostrovo, Banatska Palanka, alături de multe altele⁴⁶, con-

⁴³ Pentru Zopyrion, vezi *supra*, nota 7.

⁴⁴ Radu Vulpe, *Studia Thracologica*, p. 35, nota 97.

⁴⁵ Părerea lui H. M. Danov, că Tracia s-a dovedit nesigură la acea dată (cf. Danov, *Tracia...*, p. 392, nota 57), întemeiată pe relatările lui Diodor din Sicilia, XVII, 8, 1; Plutarh, *Alexandru*, 11 și Pompeius Trogus — Iustinus, XI, 1—6, nu-și află suficiente argumente în izvoarele citate.

⁴⁶ Vezi *supra*, nota 21. Recent la Jabuka și în apropiere de orașul Pančevo, localități amplasate în colțul extrem sud-vestic al ținutului bănățean, au fost depistate două așezări dacice datînd din veacurile V—III î.e.n. Informație amabilă a arheologului Ljuba Bukvić de la muzeul din Pančevo, căruia-i mulțumesc și pe această cale. Pregătesc un catalog complet al descoperirilor din Banat, ce datează din cea de a doua vîrstă a fierului.

stituie o realitate pentru acea perioadă de timp și, poate, tot drept o consecință a campaniei lui Alexandru în această parte a cursului fluviului, se explică și realitatea concentrării, tocmai în această zonă și nu în altă parte, a descoperirilor de stateri de aur⁴⁷ emiși de Alexandru, între care amintim tezaurul de la Drencova⁴⁸ (com. Berzasca, jud. Caraș Severin), format din 200 de piese, precum și staterii de aur izolați descoperiți la Milcoveni⁴⁹ (com. Vrani, jud. Caraș—Severin) și Vračev Gaj⁵⁰ (R. S. F. I.).

Tot astfel, succinta, dar caracteristica descriere a Dunării, făcută de viitorul general macedonean care-l însoțea pe tânărul rege, așa cum ne-a parvenit prin intermediul lui Strabo și Arrian, își găsește o necesară justificare.

FLORIN MEDELEȚ

⁴⁷ Strict în sensul unei ipoteze de lucru, prezența staterilor de aur ai lui Alexandru Machedon în această zonă, sugerează ideea că aceste monede pot face, eventual, parte din plata pe care regele macedonean o dă pentru contingentul de tribali care l-a însoțit în campania din Orient; vezi *supra*, nota 43.

⁴⁸ Confundată uneori cu Berzasca. Milleker, *Délm*, I, 1896, p. 36; Berkeszi, *Délmérem*, p. 17, dar vezi și p. 2; Roska, *Rep.*, p. 70; B. Mitrea, în *EDR*, X, 1945, p. 47, nr. 4; I. Winkler, în *SCȘ*, Cluj, 6, 1—2, 1955, p. 68, nr. 3; Ortway, *Tem.Tört.*, p. 232.

⁴⁹ Confundat de unii autori cu Mercina. Milleker, *Délm*, I, 1896, p. 78; TRÉT, III, 1878; J. Szentkláray, *Krasso urm. őshajdana*, Budapesta, 1900, p. 7; Berkeszi, *Délmérem*, p. 28; Roska, *Rep.*, p. 184, nr. 244.

⁵⁰ L. Böhm, *Gesch. d. T. Banat*, II, 321; Milleker, *Délm*, I, 1896, p. 190; Berkeszi, *Délmérem*, p. 48; Roska, *Rep.*, p. 308, nr. 98; B. Mitrea, în *EDR*, X, 1945, p. 47, nr. 6.

SISTEMUL DEFENSIV AL STATULUI DAC ȘI ÎNTINDEREA PROVINCIEI DACIA

Cele cîteva decenii de susținută cercetare arheologică au îmbogățit substanțial documentația privitoare la epoca statului dac pentru toate domeniile istoriei sale economice, sociale, militare, politice și culturale. Desigur, aceeași documentație este încă departe de a fi completă pentru oricare dintre domeniile amintite, cît timp obiective importante abia au intrat în atenția cercetătorilor și altele așteaptă încă să fie descoperite sau investigate sistematic.

Din mulțimea de obiective arheologice, care, din punct de vedere cronologic, acoperă integral sau parțial perioada de creare a premiselor închegării statului dac și epoca existenței sale, de cercetări mai ample au beneficiat în primul rînd marile așezări și fortificații, așa încît, astăzi, cu lacunele inerente ale unor zone încă prea puțin investigate, poate fi conturată imaginea de ansamblu a sistemului defensiv al Daciei în secolele I î.e.n. — I e.n.

O asemenea întreprindere, anume aceea de precizare în detalii a locului și rolului fortificațiilor din ținuturile carpato-dunărene în cadrul sistemului defensiv al Daciei, „beneficiază” încă de destule incertitudini referitoare mai ales la eșalonarea cronologică a fazelor de fortificare ale multor așezări și cetăți. Înlăturarea lor este de așteptat, aici ca și în alte domenii, de la investigațiile viitoare.

Pentru a evita încă de la început posibilele confuzii în privința accepțiunii termenilor *așezare fortificată*, *cetate* și *fortificație independentă* este necesară precizarea acestora. Cele trei categorii au fost stabilite în funcție de rolul și caracterul fortificației, indiferent de natura, mulțimea, mărimea elementelor de fortificare și de suprafața fortificată.

Prin *așezare fortificată* înțelegem acel tip de fortificație în interiorul căreia locuiește permanent fie întreaga populație a unei așezări (mai rar întîlnite), fie numai o parte a populației, așezarea extinzîndu-se și în afara spațiului fortificat, indiferent dacă această extindere a așezării s-a întîmplat după ridicarea fortificației sau dacă dintru început s-a avut în vedere fortificarea numai a unei părți a așezării.

Termenul de *cetate* acoperă acele fortificații care au fost ridicate în apropierea uneia sau mai multor așezări, fără a fi locuite permanent sau locuite doar de conducătorul militar și politic și de o garnizoană variabilă ca mărime. Cetatea constituie, totodată, locul întărit unde se organiza, în cazul unui atac, rezistența luptătorilor recrutați din așezarea sau așezările din apropiere.

În sfîrșit, *fortificația independentă* desemnează întăriturile, locuite sau nelocuite permanent de o garnizoană, menite să bareze importante

căi de acces într-o zonă variabilă ca întindere sau să le supravegheze. Acest fel de fortificații se deosebesc de cetăți doar pentru că ele nu constituie centrul militar-politic al unor așezări civile.

★

În vasta operă de unificare a daco-geților Burebista și-a întins autoritatea aproape asupra întregului spațiu geografic locuit de aceștia în antichitate, de la riul Marus și Dunărea mijlocie pînă la Olbia și de la Carpații Păduroși pînă la Munții Haemus. Un atare efort de unificare nu se putea solda decît cu includerea în vasta-i stăpînire a unora dintre fortificațiile fostelor uniuni de triburi și cu ridicarea altora noi, potrivite necesităților de apărare a teritoriilor aduse sub ascultarea sa. Pe durata domniei sale și a urmașilor săi au continuat a fi construite fortificații, iar altele au încetat să mai funcționeze pînă în ajunul conflictelor decisive cu Imperiul roman. Se impune, așadar, trecerea în revistă a tuturor celor cunoscute pînă acum, grupate pe zone ale Daciei, tocmai pentru a le reliefa rosturile strategice.

În zona estică a Daciei, care cuprinde în linii generale teritoriul de astăzi al Moldovei, sînt cunoscute unsprezece astfel de fortificații, dintre care cinci sînt așezări fortificate, iar celelalte cetăți și fortificații independente (fig. 1). Anume, ne referim la acelea de la Brad¹ (jud. Bacău), Cîndești² (jud. Vrancea), Galați — Barboși³ (jud. Galați), Minăstioara⁴ (jud. Vrancea), Orlovka⁵ (raion Ismail, R. S. S. Ucraina), Piatra Neamț — Bitca Doamnei⁶ (jud. Neamț), Piatra Neamț — Cozla⁷ (jud. Neamț), Piatra Șoimului⁸ (jud. Neamț), Poiana⁹ (jud. Galați), Răcătău¹⁰ (jud. Bacău) și Tîrgu Ocna — Tisești¹¹ (jud. Bacău).

O parte dintre fortificațiile amintite reutilizează parțial fortificații mai vechi, dar amenajarea celor dacice nu este anterioară secolului I î.e.n. Despre unele dintre ele (Brad, Răcătău) se știe sigur că nu mai funcționau în secolul următor, cît timp în taluzurile șanțurilor de apărare s-au descoperit locuințe databile în veacul amintit, iar despre altele (Minăstioara, Piatra Șoimului, Poiana) se presupune că ar fi împărțășit o soartă similară¹². Doar fortificațiile de la Galați — Barboși, Orlovka,

¹ V. Ursachi, *Fortificațiile Daciei de pe valea Siretului*, ms.

² *Ibidem*.

³ N. Gostar, *Cetăți dacice din Moldova*, Ed. Meridiane, București, 1966, p. 30, 32—33; informații S. Sanie.

⁴ M. Florescu, în *Dicționar de istorie veche a României*, București, 1966, p. 396—397, s.v. *Minăstioara*.

⁵ I. D. Golovko, R. D. Bondary, A. D. Zaguinallo, în *Kratkie Soobșcenia*, Odessa, 1963, p. 63—80 (*apud* N. Gostar, în *Latomus*, XXIV, 4, 1967, p. 987, 989—991).

⁶ N. Gostar, *Cetăți dacice din Moldova*, 1969, p. 9—22 (cu bibliografia).

⁷ Idem, *op. cit.*, p. 23—26 (cu bibliografia).

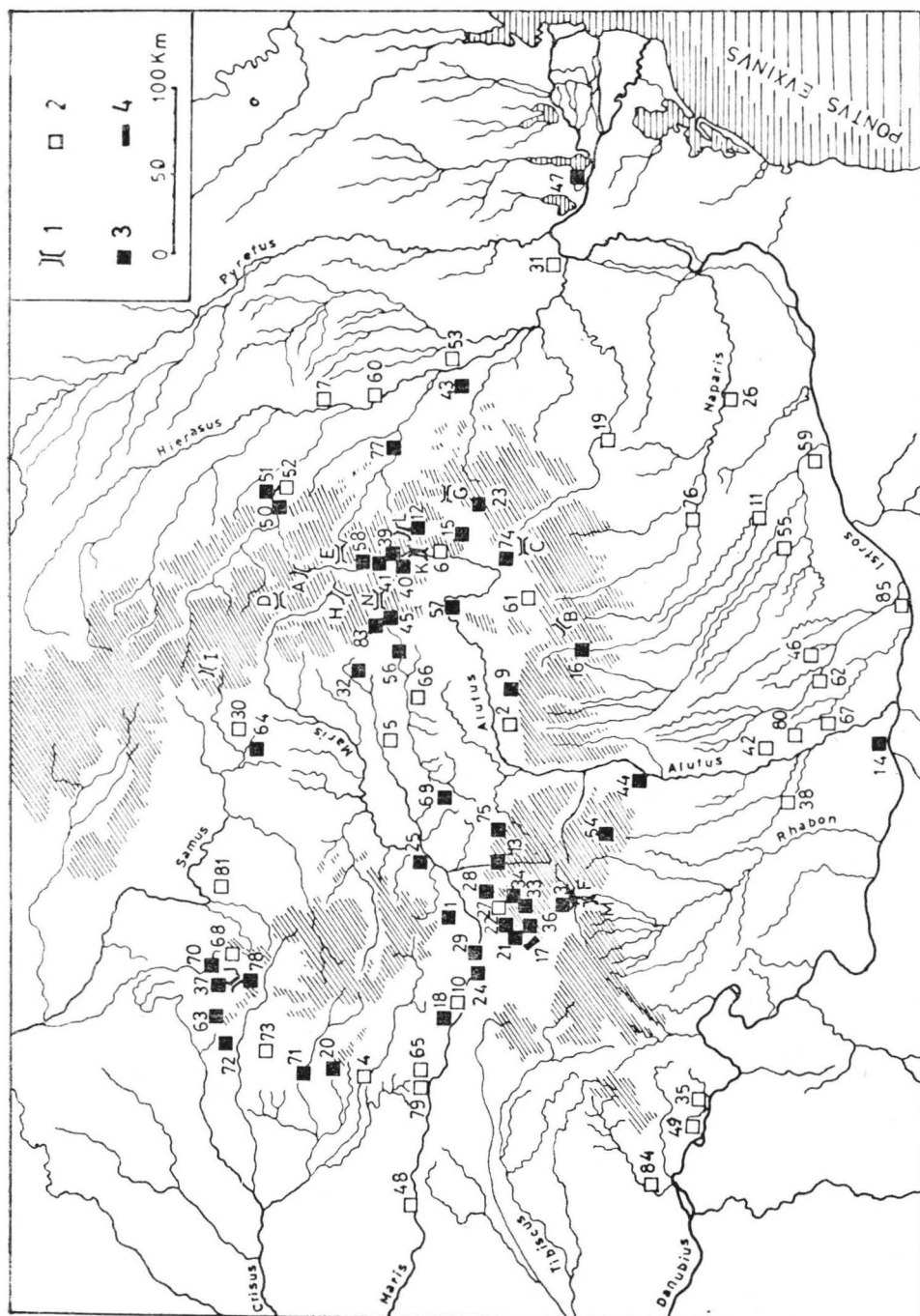
⁸ R. Vulpe, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 53—58; Al. Vulpe, în *StCl*, VI, 1964, p. 238; idem, în *Dicționar de istorie veche a României*, p. 467, s.v. *Piatra Șoimului*; V. Ursachi, *op. cit.*

⁹ R. Vulpe, în *SCIV*, I, 1950, p. 46; III, 1952, p. 191, 196; în *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 146—147; Al. Vulpe, în *Dicționar*..., p. 475, s.v. *Poiana*; V. Ursachi, *op. cit.*

¹⁰ V. Ursachi, *op. cit.*; informații V. Căpitanu.

¹¹ N. Gostar, *op. cit.*, p. 28—29.

¹² V. Ursachi, *op. cit.*

Piatra Neamț — Bitca Doamnei, Piatra Neamț — Cozla și Țirgu Ocna — Tisești, dacă nu cumva și aceea de la Cindești, și-au prelungit existența pe durata secolului I e.n., iar unele (Piatra Neamț — Bitca Doamnei, Piatra Neamț — Cozla) sigur pînă la începutul secolului II e.n.

Zona de sud a Daciei include ținuturile dintre Carpații Meridionali și Dunăre și în ea sînt semnalate șasesprezece fortificații¹³: București — Radu Vodă¹⁴, Celei¹⁵ (jud. Gorj), Cetățeni¹⁶ (jud. Argeș), Crășani¹⁷ (jud. Ialomița), Mărgăritești¹⁸ (jud. Olt), Milcov¹⁹ (jud. Olt), Ocnita²⁰ (jud. Vâlcea), Orbeasca de Sus²¹ (jud. Teleorman), Polovragi²² (jud. Gorj), Popești²³ (jud. Ilfov), Radovanu²⁴ (jud. Ilfov), Roșiori de Vede²⁵ (jud. Te-

¹³ Așezarea fortificată de la Cindești, aflată la sud-est de Munții Vrancei poate fi inclusă, la fel de bine, și în această zonă.

¹⁴ M. Turcu, *Geto-dacii din Cîmpia Munteniei*, București, 1979, p. 64—65, nr. 160 (cu bibliografia), p. 78.

¹⁵ D. Tudor, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—40, p. 317; idem, *Sucidava*, Craiova, 1974, p. 10—11, 21—23.

¹⁶ R. Vulpe, *Așezări getice din Muntenia*, București, 1966, p. 38—42; D. V. Rossetti, în *BMI*, XLII, 4, 1973, p. 55—58; L. Chițescu, în *Dacia*, N.S., XIX, 1975, p. 252, n. 58.

¹⁷ I. Andreșescu, *Piscul Crășani*, 1924, p. 15—20; V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926, p. 178—182; R. Vulpe, *op. cit.*, p. 43; M. Babeș, în *Dacia*, N.S., XIX, 1975, p. 139; Al. Vulpe, *op. cit.*, p. 192, s.v. *Crășani*.

¹⁸ Informații Fl. Preda.

¹⁹ Fl. Preda, *Date noi privind cultura geto-dacică în lumina cercetărilor de la Milcov*, jud. Olt, ms.

²⁰ V. Pârvan, *op. cit.*, p. 222, 249; R. Vulpe, *op. cit.*, p. 55—58; D. Berciu, în *SCIV*, 24, 4, 1973, p. 611—618; *SCIVA*, 25, 3, 1974, p. 381—387; *Apulum*, XIII, 1975, p. 615—618; cf. I. I. Russu, în *AIIC*, 1976, p. 257—263; D. Berciu, *Buridava dacică*, București, 1981, p. 58—71.

²¹ M. Turcu, *op. cit.*, p. 61, nr. 138, p. 76.

²² Fl. Marinescu, în *Crisia*, 1972, p. 79—95; *Studii și materiale de muzeografie și istorie militară*, 10, 1977, p. 25—32.

²³ R. Vulpe și colab., în *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 242; R. Vulpe, în *Materiale*, III, 1957, p. 235, 240—241; V, 1959, p. 339—341; *Așezări getice...*, p. 27—30.

²⁴ M. Turcu, *op. cit.*, p. 64, nr. 159.

²⁵ Idem, *op. cit.*, p. 65, nr. 165.

Fig. 1 — Fortificații în Dacia preromană. Legenda: 1 trecători și defilee, 2 așezăr fortificate, 3 cetăți, 4 fortificația de la Cioclovina. Trecători și defilee: A Bicaz, B Bran C Buzău, D Ditrău, E Ghimeș-Palanca, F Merișor, G Oituz, H Sicaș, I Tihuța, J Tusa, K Tușnad, L Uz, M Vilcan, N Vlăhița. Localități: 1 Ardeu, 2 Arpașu de Sus, 3 Bănița, 4 Berindia, 5 Bernadea, 6 Bicsad, 7 Brad, 8 Bratislava (nemarcată), 9 Breaza, 10 Bretea Mureșană, 11 București, 12 Casinu Nou, 13 Căpîlna, 14 Celei, 15 Cernatu, 16 Cetățeni, 17 Cioclovina, 18 Cîmpuri-Surduc, 19 Cindești, 20 Clit, 21 Costești-Blidaru, 22 Costești-Cetățuie, 23 Covasna, 24 Cozia, 25 Craiva, 26 Crășani, 27 Cucuiș, 28 Cugir, 29 Deva, 30 Dumitrița, 31 Galați-Barboși, 32 Ghindari, 33 Grădiștea Muncelului-Sarmizegetusa, 34 Grădiștea Muncelului — Virful lui Hulpe, 35 Liubcova, 36 Luncani — Piatra Roșie, 37 Marca, 38 Mărgăritești, 39 Miercurea Ciuc — Jigodin I, 40 Miercurea Ciuc — Jigodin II, 41 Miercurea Ciuc — Jigodin III, 42 Milcov, 43 Minăstioara, 44 Ocnita, 45 Odorhei, 46 Orbeasca de Sus, 47 Orlovka, 48 Pecica, 49 Pescari, 50 Piatra Neamț — Bitca Doamnei, 51 Piatra Neamț — Cozla, 52 Piatra Șoimului, 53 Poiana, 54 Polovragi, 55 Popești, 56 Porumbenii Mari, 57 Racoș, 58 Racu, 59 Radovanu, 60 Răcățeu, 61 Rîșnov, 62 Roșiori de Vede, 63 Sacalășu Nou, 64 Sărățel, 65 Săvișrin, 66 Sighișoara, 67 Sprincenata, 68 Stîrciu, 69 Șeica Mică, 70 Șimleu Silvaniei, 71 Șoimi, 72 Șușturogi, 73 Tășad, 74 Teliu, 75 Tilișca, 76 Tinosu, 77 Țirgu Ocna — Tisești, 78 Tusa, 79 Vărădia, 80 Vilcele, 81 Zalha, 82 Zemplin (nemarcat), 83 Zetea, 84 Zidovar, 85 Zimnicea.

leorman), Sprincenata²⁶ (jud. Olt), Tinosu²⁷ (jud. Prahova), Vilcele²⁸ (jud. Olt), Zimnicea²⁹ (jud. Teleorman); majoritatea acestora (13) sînt așezări fortificate.

Neinsistînd acum asupra fortificațiilor mai vechi de felul celor de la Roșiorii de Vede și Zimnicea, nici asupra celor necercetate, celelalte, poate cu excepția așezării fortificate de la Popești, nu sînt anterioare secolului I î.e.n. Mai dificil de precizat este timpul cînd ele și-au încetat existența. Pentru majoritatea lor sfîrșitul a fost pus în legătură cu înaintarea romană în Peninsula Balcanică, anume cu expediția lui Aelius Catus din timpul domniei lui Augustus.

Relația dintre înaintarea romană în Balcani și încetarea existenței multora dintre fortificațiile în discuție este evidentă, dar încă nedovedită pentru toate în timpul lui Augustus, la fel cum numai pe baza monedei romane emise în 88 î.e.n. (Sydenham) nu se poate demonstra distrugerea cetății de la Cetățeni în timpul lui Burebista, prilejuită fiind de expedițiile sale de unificare³⁰. Sau, dacă se admite o atare distrugere, rămîne inexplicabilă renunțarea de către același Burebista la o fortificație de importanța celei de la Cetățeni, situată într-un punct obligatoriu de trecere, pe cel mai important drum comercial care făcea legătura între ținuturile intra- și sud-carpătice ale Daciei. Cît privește cetățile de la Polovragi, existența lor a fost prelungită și în secolul I e.n., fără a se putea indica deocamdată precis durată³¹, iar materialele publicate de la Ocnița îi prelungesc datarea pînă la sfîrșitul secolului I e.n.

Dar, neinsistînd asupra unor detalii ce nu-și au locul aici, după cele publicate de conducătorii cercetărilor ar rezulta că în timpul războaielor cu Domițian și Traian nu mai funcționa nici o fortificație în zona dintre Carpații meridionali și Dunăre și că, din punct de vedere militar-defensiv, zona în discuție nu reprezenta nimic.

În zona de sud-vest a Daciei, între cursul inferior al Mureșului, Dunăre și Carpați, sînt cunoscute trei așezări fortificate: Liubcova³² (jud. Caraș-Severin), Pescari³³ (jud. Caraș-Severin) și Zidovar³⁴ (R. S. F. Iugoslavia). Sfîrșitul primelor două amintite, petrecut prin incendii puter-

²⁶ Informații C. Preda.

²⁷ R. Vulpe și Ec. Vulpe, în *Dacia*, I, 1924, p. 168—169; V. Pârvan, *op. cit.*, p. 471; R. Vulpe, *Așezări getice...*, p. 48; M. Tzony, *Asupra cercetărilor recente de la Tinosu — Prahova*, ms.

²⁸ Informații V. Butoi.

²⁹ R. Vulpe, *op. cit.*, p. 21; M. Turcu, *op. cit.*, p. 76.

³⁰ *Supra*, nota 16.

³¹ Informații Fl. Marinescu.

³² M. Gumă, în *Banatica*, IV, 1977, p. 69—77, 102—103.

³³ Șt. Matei — I. Uzum, în *Banatica*, II, 1973, p. 141—144.

³⁴ B. Branco-Gavela, *Keltski oppidum Zidovar*, Beograd, 1952 (atribuită celților); H. Daicoviciu, în *Iliri și daci*, Cluj — București, 1972, p. 78 (atribuită dacilor); I. H. Crișan, *Burebista și epoca sa*², 1977, p. 319 (atribuită dacilor). B. Branco-Gavela revine asupra ei, considerînd-o tot fortificație celtică, și o datează la sfîrșitul secolului II — începutul secolului I î.e.n. (în *Symposium Ausklang der Latène-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im Mittleren Donaugebiet*, Bratislava, 1979, p. 47—57). Fortificarea de tip „circular” este mai rar înțîlnită la așezările dacice și materialele arheologice publicate nu sînt îndeajuns de concludente, încît este de presupus că fortificația, inițial a celților scordisci, a fost ocupată de daci în timpul expedițiilor lui Burebista (pentru acestea, Strabo, VII, 3, 11).

nice, a fost datat fie pe timpul lui Augustus, fie în anii războaielor daco-romane de la începutul secolului II e.n.

În zona intracarpatică a Daciei au fost incluse și unele fortificații de pe Mureșul inferior pentru că ele aveau menirea de a închide accesul dinspre vest. În zona amintită se semnalează 42 de fortificații, dintre care doar 10 sînt așezări fortificate: Ardeu³⁵ (jud. Hunedoara), Arpașu de Sus³⁶ (jud. Sibiu), Bănița³⁷ (jud. Hunedoara), Bernadea³⁸ (jud. Mureș), Bicsad³⁹ (jud. Covasna), Breaza⁴⁰ (jud. Brașov), Bretea Mureșană⁴¹ (jud. Hunedoara), Casinu Nou⁴² (jud. Harghita), Căpîlna⁴³ (jud. Alba), Cernatu⁴⁴ (jud. Covasna), Cioclovina⁴⁵ (jud. Hunedoara), Cîmpuri-Surduc⁴⁶ (jud. Hunedoara), Costești-Blidaru⁴⁷ (jud. Hunedoara), Costești-Cetățuie⁴⁸ (jud. Hunedoara), Covasna⁴⁹ (jud. Covasna), Cozia⁵⁰ (jud. Hunedoara), Craiva⁵¹ (jud. Alba), Cucuiș⁵² (jud. Hunedoara), Cugir⁵³ (jud. Alba), Deva⁵⁴

³⁵ L. Mărghită, în *Sargetia*, VII, 1970, p. 12—13; L. Nemoianu, în *Dacia*, N.S. XIX, 1975, p. 270, nr. 5.

³⁶ M. Macrea — I. Glodariu, *Așezarea dacică de la Arpașu de Sus*, București, 1976, p. 10—14, 16, 88.

³⁷ Oct. Floca, în *Cetăți dacice din sudul Transilvaniei*, 1966, p. 24—23.

³⁸ Cercetări inedite.

³⁹ Al. Ferenczi, în *ACMIT*, II, 1926—1928, p. 245; IV, 1932—1938, p. 316—319; C. Daicoviciu, în *Dacia*, VII—VIII, 1938—1940, p. 320; Z. Székely, *Sistemul de apărare al dacilor din sud-estul Transilvaniei*, ms; informații Z. Székely.

⁴⁰ Th. Năgler, în *StComSibiu*, 14, 1969, p. 90—92, 100, 105.

⁴¹ C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, 1945, p. 50, nota 1; N. Gostar, în *SCIV*, IX, 2, 1958, p. 417 și nota 1; L. Mărghită, în *Sargetia*, VII, 1970, p. 15—16.

⁴² Z. Székely, în *Aluta*, VIII—IX, 1976—1977, p. 53.

⁴³ M. Macrea — I. Berciu, în *Dacia*, N.S., IX, 1965, p. 201—231 (cu bibl. mai veche); M. Macrea, în *Cetăți dacice din sudul Transilvaniei*, 1966, p. 9—23; H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 140, 148; I. Berciu — V. Moga, în *Crisia*, 1972, p. 67.

⁴⁴ Z. Székely, în *Cumidava*, III, 1969 p. 101—102; idem, în *Materiale*, X, 1970, p. 307, 309; cf. idem, în *Aluta*, VIII—IX, 1976—1977, p. 53.

⁴⁵ C. Daicoviciu, în C. Daicoviciu — Al. Ferenczi, *Așezările dacice din Munții Orăștiei*, 1951, p. 61—63; idem, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie*, 1954, p. 72—74.

⁴⁶ M. Valea — L. Mărghită, în *Sargetia*, IV, 1966, p. 65—73; Oct. Floca, în *Sargetia*, IX, 1972, p. 15.

⁴⁷ C. Daicoviciu și colab., în *SCIV*, V, 1—2, 1954, p. 124—147; VI, 1—2, 1955, p. 219—228; *Materiale*, III, 1957, p. 263—270; VIII, 1962, p. 463—466; C. Daicoviciu — H. Daicoviciu, *Sarmizegetusa*, 1962, p. 22—24; I. H. Crișan — Șt. Ferenczi, în *Materiale*, X, 1973, p. 70—73.

⁴⁸ D. M. Teodorescu, în *ACMIT*, II, 1929, p. 265—298; Al. Ferenczi, în *KorrbIVSL*, 1926, p. 141—143; C. Daicoviciu, *Așezările...*, p. 8—20; H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 128—132; I. Glodariu, în *NEH*, 1, 1980, p. 41—43.

⁴⁹ C. Daicoviciu, în *Dacia*, VII—VIII, 1939—1940, p. 320; Z. Székely, în *Cumidava*, III, 1969, p. 103, 108; IV, 1970, p. 52; *SCIV*, 23, 2, 1972, p. 201—214; *Materiale*, X, 1973, p. 220—221.

⁵⁰ M. Valea — L. Mărghită, în *Sargetia*, VI, 1969, p. 47—53; S. Dumitrașcu — L. Mărghită, în *Sargetia*, VIII, 1971, p. 48—49; Oct. Floca, în *Sargetia*, XIII, 1977, p. 177.

⁵¹ I. Berciu — Al. Popa — H. Daicoviciu, în *Celticum*, XII, 1975, p. 115—146; I. Berciu, în *Cetăți dacice din sudul Transilvaniei*, 1966, p. 45—57; I. Berciu — V. Moga, în *Crisia*, 1972, p. 68—71; V. Moga, în *Studii dacice*, Cluj-Napoca, 1980, p. 103—116.

⁵² Șt. Ferenczi, în *Apulum*, XIV, 1976, p. 45; E. Iaroslavschi — P. Roșu, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 84—85.

⁵³ Informații I. H. Crișan.

⁵⁴ Oct. Floca, în *Omăgiu lui Constantin Daicoviciu*, 1960, p. 207—212; Oct.

(jud. Hunedoara), Dumitrița⁵⁵ (jud. Bistrița-Năsăud), Ghindari⁵⁶ (jud. Mureș), Grădiștea Muncelului—Sarmizegetusa⁵⁷ (jud. Hunedoara), Grădiștea Muncelului — Virful lui Hulpe⁵⁸ (jud. Hunedoara), Luncani — Piatra Roșie⁵⁹ (jud. Hunedoara), Miercurea Ciuc — Jigodin I⁶⁰, Miercurea Ciuc — Jigodin II⁶¹, Miercurea Ciuc — Jigodin III⁶² (jud. Harghita), Odorhei⁶³ (jud. Harghita), Porumbenii Mari⁶⁴ (jud. Harghita), Racoș⁶⁵ (jud. Brașov), Racu⁶⁶ (jud. Harghita), Rîșnov⁶⁷ (jud. Brașov), Sărăteș⁶⁸ (jud. Bistrița-Năsăud), Sighișoara⁶⁹ (jud. Mureș), Stîrciu⁷⁰ (jud. Sălaj), Șeica Mică⁷¹ (jud. Sibiu), Teliu⁷² (jud. Brașov), Tilișca⁷³ (jud. Sibiu), Tusa⁷⁴ (jud. Sălaj), Zalha⁷⁵ (jud. Sălaj), Zetea⁷⁶ (jud. Harghita).

Unele dintre fortificațiile amintite fie că au fost distruse de lucrări ulterioare (Bretea Mureșană, Deva), fie că nu au fost cercetate decît

Floca — Ben. Bassa, *Cetatea Deva*, 1965, p. 10—11; Oct. Floca, în *Sargetia*, VI, 1969, p. 18—19; *Apulum*, IX, 1971, p. 263—269; *Sargetia*, XIII, 1977, p. 171—181; I. P. Albu, în *Sargetia*, VIII, 1971, p. 57—60; *Apulum*, IX, 1971, p. 141; L. Mărghitan, *Cercetări arheologice în vatra orașului Deva*, Deva, 1971.

⁵⁵ D. Popescu, în *Dacia*, N.S., XI, 1967, p. 361, nr. 27.

⁵⁶ Z. Székely, în *Cumidava*, III, 1969, p. 103; *Materiale*, IX, 1970, p. 302.

⁵⁷ D. M. Teodorescu, *Cetatea dacă de la Grădiștea Muncelului*, 1930 (extras); C. Daicoviciu, *Așezările...*, p. 34; C. Daicoviciu, și colab., în *SCIV*, II, 1, 1951, p. 100—108; V, 1—2, 1954, p. 148—151; C. Daicoviciu — H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 29—31; I. H. Crișan — Șt. Ferenczi, în *Materiale*, X, 1973, p. 67—68; H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 47, 59.

⁵⁸ C. Daicoviciu, *Așezările...*, p. 45—46.

⁵⁹ Idem, *op. cit.*, p. 52—61; *Cetatea dacică de la Piatra Roșie*, 1954, p. 31, 34—71; 122—128.

⁶⁰ Al. Ferenczi, în *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 240—244; M. Macrea și colab., în *SCIV*, II, 1, 1951, p. 308; Z. Székely, în *Cumidava*, III, 1969, p. 103—104.

⁶¹ Al. Ferenczi, *op. cit.*, p. 245—260; M. Macrea și colab., *op. cit.*, p. 307—309.

⁶² Al. Ferenczi, *op. cit.*, p. 260—268; M. Macrea și colab., *op. cit.*, p. 308—309; Z. Székely, *op. cit.*, p. 105—107.

⁶³ G. Ferenczi — I. Ferenczi, în *Crisia*, 1972, p. 59—63 (cu bibl.); în *Materiale*, X, 1973, p. 344.

⁶⁴ Idem, în *memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 137—150 (cu bibl.).

⁶⁵ *Repertoriul arheologic al României*, ms. Cercetările din 1981 au fost efectuate împreună cu colegul Fl. Costea.

⁶⁶ Al. Ferenczi, în *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 274—275, 277, 279—280; Z. Székely, în *Cumidava*, III, 1969, p. 103; idem, în *Materiale*, IX, 1970, p. 304—305.

⁶⁷ Fl. Costea, în *Cumidava*, IV, 1970, p. 17, 23—24 și informații.

⁶⁸ N. Vlăsa — Șt. Dănilă, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 341—347; rezultatele ultimelor cercetări sînt inedite.

⁶⁹ K. Horedt — G. Seraphin, *Die prähistorische Ansiedlung auf dem Wietenberg bei Sighișoara — Schässburg*, Bonn, 1971.

⁷⁰ S. Dumitrașcu — V. Lucăcel, *Cetatea dacică de la Marca, Zalău*, 1974, p. 28, 30.

⁷¹ K. Horedt, în *SCIV*, XV, 2, 1964, p. 187—204.

⁷² *SCIV*, XIII, 1, 1962, p. 208; XV, 2, 1964, p. 558.

⁷³ P. Király, *Gyulafehérvár története*, 1892, p. 98 (cf. *ArchÉrt*, XII, 1892, p. 263); N. Lupu, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 472—474; IX, 1970, p. 233—244; *Cetăți dacice din sudul Transilvaniei*, 1966, p. 34—43; *Cetatea dacică de la Tilișca și însemnătatea ei pentru istoria raporturilor dintre daci și romani* — rezumatul tezei de doctorat, București, 1977.

⁷⁴ S. Dumitrașcu — V. Lucăcel, *op. cit.*, p. 30 (caracter necprecizat: cetate sau așezare fortificată?).

⁷⁵ Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 38—39.

⁷⁶ Z. Székely, *Zetevára*, Sfîntu Gheorghe, 1949; în *Cumidava*, III, 1969, p. 102; G. Ferenczi — I. Ferenczi, în *Materiale*, X, 1973, p. 346.

prin sondaje sau insuficient (Cozia, Cucuiș, Dumitrița, Grădiștea Muncelului — Virful lui Hulpe, Sighișoara, Stîrciu, Tusa, Zalha) pentru a li se preciza cronologia. Cert este că în toate s-au descoperit materiale arheologice databile numai începînd cu secolul I î.e.n. Celelalte, neamintite în această categorie, datează din secolele I î.e.n.—I e.n., cu toate că părerile cercetătorilor nu sînt întotdeauna identice⁷⁷.

Zona de vest a Daciei cuprinde ținuturile situate la nord de cursul inferior al Mureșului și la vest de Munții Apuseni. Relativ recent investigată, ea se dovedește a fi fost înzestrată cu 13 fortificații, dintre care 6 sînt așezări fortificate: Berindia⁷⁸ (jud. Arad), Bratislava⁷⁹ (R. S. Cehoslovacia), Clit⁸⁰ (jud. Arad), Marca⁸¹ (jud. Sălaj), Pecica⁸² (jud. Arad), Sacalasău Nou⁸³ (jud. Bihor), Săvirșin⁸⁴ (jud. Sălaj), Șimleu Silvaniei⁸⁵ (jud. Sălaj), Șoimi⁸⁶ (jud. Bihor), Șușurogi⁸⁷ (jud. Bihor), Tășad⁸⁸ (jud. Bihor), Vărădia⁸⁹ (jud. Arad), Zemplin⁹⁰ (R. S. Cehoslovacia). Cu excepția fortificațiilor de pe teritoriul Slovaciei, anume Bratislava — Devin (cu date neprecizată, dar probabil ea este de pe la mijlocul secolului I î.e.n.) și Zemplin (databilă între mijlocul secolului I î.e.n. și mijlocul veacului următor), toate celelalte ajung pînă la începutul secolului II e.n.

Cum se admite îndeobște, fortificațiile semnifică existența în zonă a unei puteri militar-politice care putea să dispună de una sau mai multe întărituri în regiunea aflată sub autoritatea sa. În acest context fortificațiile anterioare domniei lui Burebista sînt acelea ale formațiunilor prestatale — uniuni de triburi, dar fără a pune semnul egalității între numărul fortificațiilor și al uniunilor de triburi. Fiecare uniune putea avea mai multe astfel de fortificații și ne gîndim, în primul rînd, la acelea din zona de cîmpie și de deal, sudică, a Daciei.

Dincolo de fortificațiile anterioare epocii statului dac, nu prea numeroase, se constată construirea mai mult sau mai puțin simultană, de-a lungul a nici două secole, a majorității fortificațiilor din Dacia. Un asemenea uriaș efort de apărare este de pus pe seama lui Burebista și a urmașilor săi pînă la Decebal.

⁷⁷ Vezi, de pildă, datările propuse de M. Babeș (în *Dacia*, N.S., XIX, 1975, p. 135—139). Oricum, pentru precizarea fazelor și a sfîrșitului tuturor fortificațiilor este de așteptat publicarea lor exhaustivă. Fortificația de la Craiva (nu așezarea) a fost datată numai în secolul I î.e.n. (M. Babeș, *loc. cit.*); de fapt ea a fost construită abia în a doua jumătate a secolului I î.e.n. și a fost distrusă la războaiele de la începutul secolului II e.n. (V. Moga, în *Studii dacice*, 1981, p. 114—116).

⁷⁸ S. Dumitrașcu, în *Crisia*, I, 1972, p. 125—126.

⁷⁹ Un turn (?), în punctul Devin (informații B. Novotný; cf. I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 11—12).

⁸⁰ S. Dumitrașcu, în *Lucrări științifice*, Seria B, 1970, p. 147—160; *Crisia*, 1972, p. 127.

⁸¹ Idem, în *Crisia*, 1972, p. 127; S. Dumitrașcu — V. Lucăcel, *op. cit.*, (cu bibliografia).

⁸² I. H. Crișan, *Ziridava*, 1979, p. 11—15, 174—175.

⁸³ S. Dumitrașcu, în *Crisia*, 1972, p. 136.

⁸⁴ Informații Șt. Ferenczi și M. Barbu.

⁸⁵ S. Dumitrașcu, *op. cit.*, p. 141—142 (cu bibliografia).

⁸⁶ Idem, *op. cit.*, p. 129.

⁸⁷ Idem, *op. cit.*, p. 134.

⁸⁸ Idem, *op. cit.*, p. 129—131; informații N. Chidioșan.

⁸⁹ Informații M. Barbu; cf. I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 185.

⁹⁰ B. Benadik, în *Germania*, 43, 1965, p. 63—91 (așezarea a fost locuită probabil succesiv de celți și de daci).

Imposibilitatea corelării precise a fortificațiilor, implicit a diferitelor faze ale fiecăreia dintre ele, face deocamdată inutilă încercarea de eșalonare cronologică a lor. Cîteva astfel de jaloane există, dar ele acoperă perioade mult prea întinse pentru a se putea desprinde detaliile de importanță majoră.

Cert este că în vremea lui Burebista funcționau fortificațiile de la Bratislava și Zemplin la hotarele vestice ale statului său, cele de la Liubcova, Pescari, și Zidovar în părțile sud-vestice ale Daciei și că tot atunci existau o parte dintre fortificațiile din zona de sud și est, iar altele au fost construite în timpul domniei sale. Ne referim în primul rînd la înzestrarea cu fortificații a așezărilor de la Brad, Piatra Șoimului, Poiana și Răcătău⁹¹. La fel, majoritatea fortificațiilor de la vest de Munții Apuseni și din Dacia intracarpatică au fost fondate în același timp, chiar dacă construcția unora s-a încheiat ulterior, iar altele, mai puține, aparțin integral perioadei urmașilor săi.

În acest context precizarea amplasării fortificațiilor și a rolului lor militar-strategic, corelate — acolo unde este posibil — cu perioada de funcționare a lor prezintă interes major.

Începînd din părțile răsăritene ale Daciei, este de domeniul evidenței că fortificațiile de la Orlovka, Galați — Barboși, Poiana, Răcătău și Brad aveau menirea de a supraveghea importantul drum comercial care urca pe Dunăre și mai departe pe Siret pînă în ținuturile nordice ale Moldovei de astăzi. Alte fortificații, din aceeași zonă, supravegheau accesul pe ramificațiile drumului de pe Siret, care străbăteau munții înspre ținuturile intracarpatic (de la nord la sud): Piatra Șoimului, Piatra Neamț — Bitca Doamnei și Piatra Neamț — Cozla, ramura de pe valea Bistriței care se bifurca îndreptîndu-se prin pasul Ditrău și pasul Bicaz înspre cursul superior al Mureșului.

Mai la sud, fortificația de la Tirgu Ocna — Tisești se afla pe ramura de pe valea Trotușului care, la rîndul ei, se bifurca. Prima ramificație urma Trotușul în amonte pînă în Depresiunea Ghimeș, de unde, prin pasul Ghimeș — Palanca, cobora pe cursul superior al Oltului, înspre Depresiunea Ciucului. Accesul în această depresiune era barat de cetatea de la Racu, iar depresiunea era supravegheată de cetățile de la Miercurea Ciuc — Jigodin I—III. Cele din urmă controlau, totodată, traficul prin pasul Vlăhița înspre Podișul Tîrnavelor; la ieșirea înspre podișul amintit, același drum, ca și celălalt, care venea de pe cursul superior al Mureșului, din Depresiunea Gurghiului, prin pasul Sicaș, erau controlate de cetățile de la Odorhei și Zetea, iar ramificațiile sale înspre văile Tîrnavelor de cetățile de la Ghindari și Porumbenii Mari. Mai departe, drumul pe Tîrnava Mică era supravegheat de așezarea fortificată de la Bernadea, iar cel de pe Tîrnava Mare de așezarea fortificată de la Sighișoara și de cetatea de la Șeica Mică. În sfîrșit, pe valea Oltului în aval, așezarea fortificată de la Bicsad controla ieșirea din defileul Tușnad.

A doua ramură a drumului de pe valea Trotușului urma în amonte cursul riului Uz, pentru a trece, prin pasul cu același nume, în valea

⁹¹ V. Ursachi, *op. cit.*

Casinului, unde se afla cetatea de la Casinu Nou, și mai departe înspre Depresiunea Covasnei.

Mai la sud o altă ramificație a drumului de pe valea Siretului urca firul Oituzului și trecea, prin pasul Oituz, în Depresiunea Covasnei. Cea din urmă era înzestrată cu cetățile de la Covasna și Cernatu.

Ultima ramificație a drumului de pe Siret urca pe Buzău, trecînd pe lângă așezarea fortificată de la Cîndești și, mai departe, în amonte pe Buzău, prin pasul cu același nume, trecea în Depresiunea Birsei. Intrarea în depresiune era păzită de cetatea de la Teliu. În sfîrșit, cetatea de la Racoș a fost construită pe Olt, în defileul dintre ultimele ramificații ale Dealului Dugău și ale Perșanilor, într-un punct obligatoriu de trecere între Depresiunea Făgărașului și a Homoroadelor, pe de o parte, și Depresiunea Baraoltului și a Birsei, pe de altă parte.

La fel, în zona sudică a Daciei, fortificațiile cunoscute pînă acum sînt amplasate pe principalele drumuri comerciale care se îndreaptă spre munți. Crăsani pe Ialomița și Tinosu pe Prahova supravegheau drumul ce pornea de la Hirșova, pentru a pătrunde în Depresiunea Birsei fie prin pasul Predeal (mai puțin probabil), fie, mai degrabă, unindu-se cu cel de pe Argeș și Dimbovița, prin pasul Bran.

Așezările fortificate de la Radovanu, Popești și București se aflau amplasate, de asemenea, pe un drum ce pornea de la Dunăre, urca pe Argeș, cu o ramură pe Dimbovița, pentru a face joncțiunea din nou pe valea Dimboviței și a o urma în amonte pentru a trece pe lângă cetatea de la Cetățeni și, mai departe, prin pasul Bran, în Depresiunea Birsei, unde se afla fortificația de la Rîșnov. În amonte de Cetățeni drumul în discuție se bifurca, ramura sa principală îndreptîndu-se spre Depresiunea Birsei, iar alta, impropriu atelajelor, dar folosită ca atare în toate epocile, urca la Brata, mai departe la Curmătura Brătilei și cobora în Depresiunea Făgărașului pe la Breaza, supravegheată fiind de cetatea de acolo. Ramura aceluiași drum principal, care continua să urmeze cursul Argeșului, trecea pe la Arefu („drumul Cîrțișoveanul“ din evul mediu), urca pe la Sălătruc, Albota, și cobora la Arpașu de Sus, unde se afla, de asemenea, o așezare fortificată. Nici acest drum nu era practicabil cu atelaje.

Fortificațiile de la Zimnicea, Orbeasca de Sus, Roșiorii de Vede, Sprincenata, Vilcele și Milcov, Celei și Mărgăritești, se aflau tot pe drumuri ce se îndreptau spre munți pe firul Vedei, pe Olt și Olteț.

Pînă în epoca romană, cînd s-a tăiat în stîncă o cale de acces, nu exista drum prin defileul Oltului, ci acela care urca pe firul lui cotea pe Lotru și urma riul pînă la Voineasa, unde se bifurca în două plaiuri: unul ocolea Virful Galbina și cobora pe la izvoarele Sadului în Depresiunea Sibiului⁹²; celălalt se îndrepta spre vest, cotea apoi spre nord coborînd pe la Fata, de unde se bifurca din nou o ramură îndreptîndu-se spre Tilișca, cealaltă pe valea Sebeșului, trecînd pe la Căpilna. Tot în valea Sebeșului, la Căpilna, ajungea și drumul ce urca pe Olteț, pe la Polovragi, și apoi se transforma în plai.

⁹² Nu este exclus ca sub cetatea feudală de la Cisnădioara să fi fost una dacică.

Drumul ce urma valea Jiului pentru a pătrunde în ținuturile intra-carpatice prin pasul Vilcan și pasul Merișor era supravegheat de cetea Băniței și barat, înspre capitala dacilor, de fortificația de la Cioclovina. Alte fortificații erau menite apoi să închidă accesul spre Sarmizegetusa: Luncani — Piatra Roșie la vest, Costești — Cetățuie, Costești — Blidaru, Cucuiș și Cugir la nord.

Fortificațiile de la Liubcova, Pescari și Zidovar supravegheau accesul dinspre Dunăre înspre Depresiunea Almăjului și mai departe înspre Culoarul Timișului.

Dinspre vest cel mai lesnicios drum de acces, circulat în toate timpurile, anume pe valea Mureșului, era străjuit de o suită de fortificații chibzuit amplasate (de la vest la est): Pecica, Vărădia, Săvirșin (la intrarea în cataracte), Cîmpuri — Surduc, Bretea Mureșană, Cozia și Deva, iar accesul înspre zona auriferă era controlat de fortificațiile de la Ardeu și Craiva.

Fortificațiile din vestul Munților Apuseni închideau principalele drumuri de acces spre zonele aurifere: Berindia dinspre Depresiunea Zărandului pe Crișul Alb în amonte, Clit și Șoimi dinspre Depresiunea Beiușului, iar Tășad pe interfluviul Crișul Negru — Crișul Repede.

La nord-vest, fortificațiile de la Șușurogi, Sacalasău Nou, Marca, controlau accesul dinspre Depresiunea Vadului spre Depresiunea Huedinului și din Cîmpia Erului înspre Depresiunea Șimleului, cea din urmă supravegheată de fortificația de la Șimleu Silvaniei. Din Depresiunea Șimleului drumul spre Depresiunea Huedinului, prin defileul Tusa, era controlat de fortificația cu același nume, iar cel înspre Depresiunea Almaș — Agrij de fortificația de la Stîrciu. Dinspre nord accesul în ultima depresiune amintită era barat de fortificația de la Zalha.

În sfîrșit, în nord-est drumul care urca pe valea Bistriței, a Dornei și cobora prin pasul Tihuța în Depresiunea Birgăielor, continuînd spre Cîmpia Transilvaniei, era supravegheat de fortificațiile de la Dumitrița și Sărățel.

Chiar la o sumară cercetare a hărții cu fortificațiile dacice se constată frecvența lor mare în unele zone, amplasarea acestora în punctele obligatorii de trecere, dar și existența încă a unor întinse zone unde nu s-au semnalat fortificații. Ne referim în special la cursul superior al Mureșului, la valea Someșului Mare, la Banatul și Oltenia actuală. Cum aceleași zone au beneficiat de mai puține cercetări de teren decît altele, este de presupus că odată cu începerea perieghazelor sistematice nu vor întîrzia să fie descoperite fortificații încă necunoscute.

Dar, zăbovind numai asupra fortificațiilor cunoscute, se cuvine subliniată în primul rînd excelenta cunoaștere a reliefului țării de „strategii” antici și amplasarea tuturor fortificațiilor în locuri unde eficiența lor sporea considerabil. În această ordine de idei apare de-a dreptul surprinzătoare încetarea existenței fortificațiilor de la Cetățeni, Ocnița și Polovragi mult înaintea anilor de înfruntare decisivă cu Roma imperială, pentru că ele, întocmai ca și acelea de la Tîrgu Ocna — Tisești, Piatra Neamț — Cozla și Piatra Neamț — Bitca Doamnei — pentru a nu aminti și Minăstioara, încă insuficient investigată — erau, le-am putea spune, „fortificații pendants”, menite să supravegheze intrarea în munți a căilor de acces bine închise de cealaltă parte a Carpaților. Deo-

camdată însă, în pofida tentației unei atare ipoteze, ea are nevoie să fie mai întâi confirmată.

Renunțînd, deci, la a lua în discuție fortificațiile a căror existență nu este dovedită încă și pentru vremea domniei lui Decebal, se constată că toate fortificațiile de pe versanții vestici și nordici ai Carpaților, la fel ca și acelea de la vest de Munții Apuseni, erau în stare de funcționare în ajunul războaielor lui Decebal cu Imperiul Roman. Mai mult, este foarte probabilă existența în aceeași vreme a așezărilor fortificate de la Liubcova și Pescari, ambele amplasate într-o zonă de unde avea să pornească armata condusă de Traian. Se poate afirma, așadar, cu siguranță că puterea defensivă a lui Decebal a fost reprezentată de „munții întăriți cu ziduri” amintiți de Cassius Dio⁹³ care au transformat Dacia intracarpatică într-un adevărat reduct durat de natură și de priceperea umană.

Războaiele daco-romane de la începutul secolului al II-lea, pe cît de lungi, pe atît de grele, s-au încheiat cu victoria romană și transformarea unei părți a Daciei în provincie a imperiului. Pe durata lor și imediat după încetarea ostilităților de anvergură au fost distruse sistematic aproape toate fortificațiile dacice, rămînînd să supraviețuiască, dar nu în calitate de fortificații ale dacilor, doar unele unde s-au instalat mici garnizoane romane pentru perioade variabile ca întindere. Anume, ne referim la *castellum*-ul ridicat la Orlovka, la castrul de la Galați — Barboși, ambele în părțile răsăritene ale fostei Dacie, la turnurile de la Sărățel și Șeica Mică, la posibilul post de pază de la Bernadea și la garnizoana cantonată în cetatea refăcută a Sarmizegetusei.

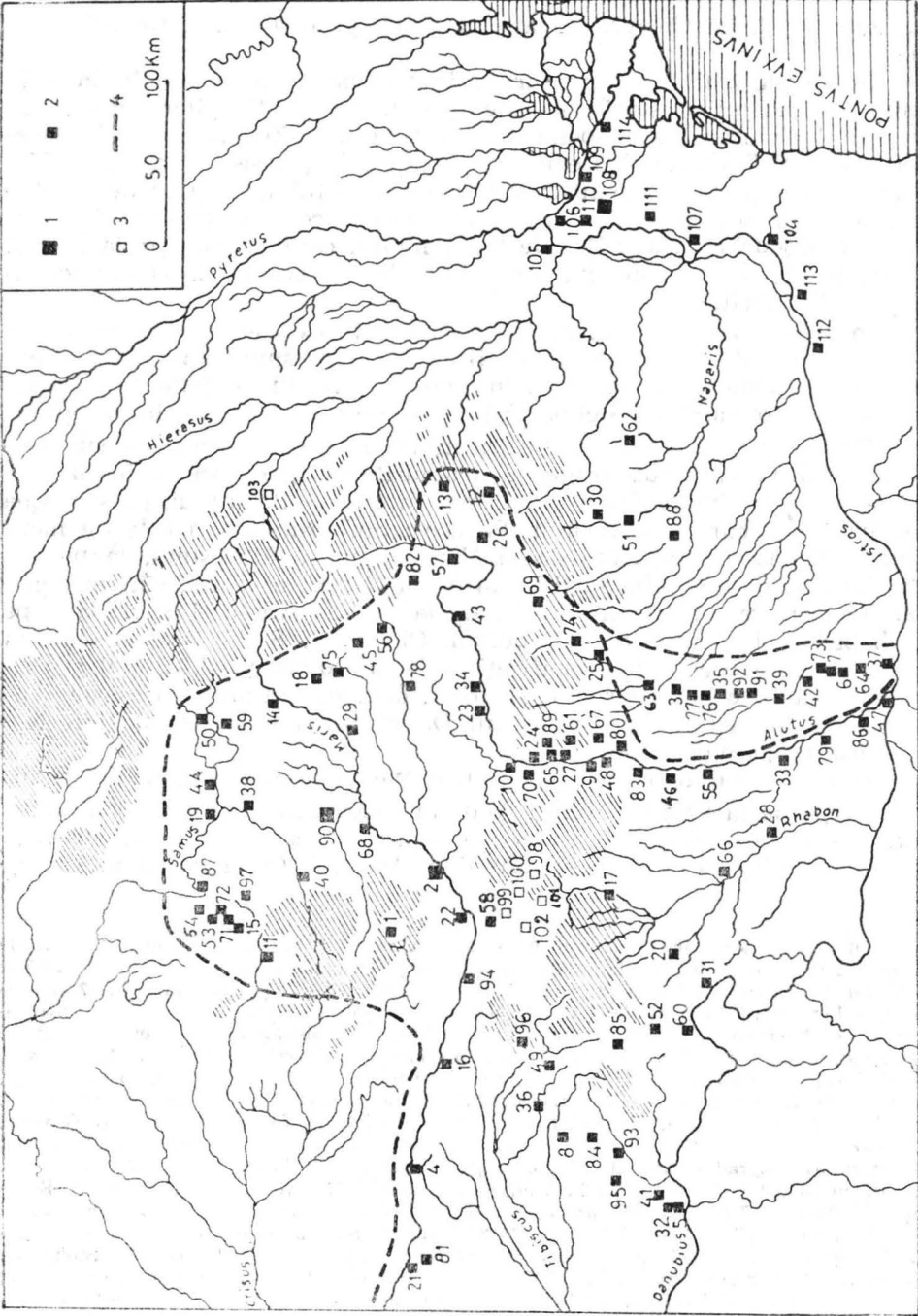
Neluînd în discuție teritoriile aflate temporar în imperiu sau supravegheate de acesta — Muntenia și sudul Moldovei —, ci numai pe acelea incluse imediat după războaie sau nu mult după ele în provincia Dacia, întinderea acestora, deocamdată cu excepția Olteniei ce lega provincia nord-dunăreană de Moesia, coincide aproape integral cu zona fortificată a Daciei lui Decebal (fig. 2).

Desigur, obiectivele strategice ale Imperiului roman erau altele decît ale regilor daci, dar relieful Daciei, punctele obligatorii de trecere și drumurile naturale au rămas aceleași. Se adaugă, totodată, modificările impuse de noua organizare a teritoriului cucerit, de construirea drumurilor, de felul celor din Banat, de pe valea Oltului și din teritoriile intracarpatică. Toate acestea aveau să determine deosebiri nete în amplasarea fortificațiilor romane, la fel cum concepția de luptă diferită a determinat construirea acestora nu atît pe forme de relief apărute natural, cît mai ales în apropierea surselor de apă menite să le facă capabile de a rezista asediilor.

Nu ne putem aștepta, așadar, la amplasarea fortificațiilor în aceleași locuri cu ale fortificațiilor dacice și cu toate acestea unele similitudini sînt relevante.

În est, în teritoriile care din punct de vedere administrativ nu mai aparțineau Daciei romane, s-au amintit castrul de la Galați — Barboși și

⁹³ LXVIII, 9.

castelum-ul de la Orlovka ce avea în față, peste Dunăre, castrul de la Măcin.

În părțile estice ale ținuturilor intracarpătice înglobate în imperiu atrag atenția, prin rosturile lor identice cu ale fortificațiilor dacice, castrale de la Inlăceni („correspondentul“ cetății de la Zetea, Odorhei (Odorhei), Brețcu, Boroșneu Mare (Covasna), Hoghiz (Racoș). Cum de la Hoghiz înainte granița provinciei urma cursul Oltului, castrale de la Feldioara și Cincșor se arată a fi fost amplasate acolo cu menirea de a închide debușeurile drumurilor de peste munți, care treceau pe la Breaza și Arpașu de Sus, și totodată pentru a închide accesul prin culoarele Podișului Hirtibaciului.

În aceeași zonă de sud linia castralelor indică evidenta intenție de supraveghere a drumului Rucăr — Bran — Depresiunea Birsei, iar construirea la Rîșnov, de astă dată în vale, a castrului nu putea avea decât aceeași menire ca și a fostei așezări dacice de pe înălțimea din apropiere.

Rosturi identice cu ale fortificațiilor dacice din zona de sud-vest aveau castralele care supravegheau drumurile de acces prin culoarul Nerei și dinspre Cîmpia Carașului înspre interiorul Banatului, ca și acelea construite pe cursul Mureșului. Pe acest din urmă drum este de menționat amplasarea castrului de la Vețel în lunca Mureșului, la poalele înălțimii pe care se afla fortificația de la Cozia. În sfârșit, sînt evidente paralelele între fortificațiile dacice de la Craiva, Ardeu și Sighișoara, pe de o parte, și castralele de la Apulum, Cigmău și Sighișoara, pe de altă parte, ca și acelea dintre fortificațiile de la Dumitrița și Sărățel și castralele de la Livezile și Orheiul Bistriței, cum nu întimplătoare este concentrarea de castrale din nord-vestul Daciei (zona Porolissum) și fostele fortificații dacice de acolo.

În afara granițelor provinciei au rămas Depresiunea Ciucului și îngusta fișie de la vest de Munții Apuseni. Dacă pentru prima zonă amintită cercetările mai vechi și mai noi confirmă această situație, lucrurile sînt mai puțin clare în vestul Munților Apuseni. Chiar avînd în vedere

Fig. 2 — Caste în Dacia romană și Moseia Inferior (parțial). Legenda: 1 castrale de legiune, 2 castrale de trupe auxiliare, 3 castrale de marș, 4 granița provinciei Dacia. Localități: 1 Abrud, 2 Alba Iulia, 3 Albota, 4 Aradu Nou, 5 Banatska Palanka (?), 6 Băneasa I, 7 Băneasa II, 8 Berzovia, 9 Bivolari, 10 Boița, 11 Bologa, 12 Boroșneu Mare, 13 Brețcu, 14 Brîncovenesti, 15 Buciumi, 16 Bulci, 17 Bumbești — Vîrtop, 18 Călugăreni, 19 Căței, 20 Cătunele, 21 Cenad, 22 Cigmău, 23 Cincșor, 24 Cîineni, 25 Cîmpulung Muscel, 26 Comalău, 27 Copăceni, 28 Cralova, 29 Cristești, 30 Draja de Sus, 31 Drobeta — Turnu Severin, 32 Duplija, 33 Enoșești, 34 Feldioara, 35 Filfani-Izbășești, 36 Fîrlug, 37 Flămînda, 38 Gherla, 39 Ghioca, 40 Gilău, 41 Grebenac, 42 Gresia, 43 Hoghiz, 44 Ilșiua, 45 Inlăceni, 46 Ionești-Govorei, 47 Izlaz — Racovița, 48 Jibele, 49 Jupa, 50 Livezile, 51 Mălăești, 52 Mehadia, 53 Moigrad — Citera, 54 Moigrad — Pomiet, 55 Momotești, 56 Odorhei, 57 Olteni, 58 Orăștioara de Sus, 59 Orheiul Bistriței, 60 Orșova, 61 Perișani, 62 Pietroasele, 63 Purcăreni, 64 Putineiu, 65 Racovița, 66 Răcari, 67 Rădăcinești, 68 Războieni, 69 Rîșnov, 70 Rîu Vadului, 71 Romănaș, 72 Romita, 73 Roșiori de Vede, 74 Rucăr, 75 Sărățeni, 76 Săpata de Jos I, 77 Săpata de Jos II, 78 Sighișoara, 79 Slăveni, 80 Simbotin, 81 Sinnicoulu Mare, 82 Sinpaul, 83 Stolniceni, 84 Surduc, 85 Teregoava, 86 Tia Mare, 87 Tihău, 88 Tîrșor, 89 Tîtești, 90 Turda, 91 Urluieni I, 92 Urluieni II, 93 Vărădia, 94 Vețel, 95 Vrșac, 96 Zăvoi, 97 Zutor, 98 Comărnicele, 99 Costești-Cetățuie, 100 Grădiștea Muncelului-Muncel, 101 Jigoru, 102 Luncani-Tîrsa, 103 Piatra Neamț — Bîtea Domanei, 104 Cernavodă, 105 Galați — Barboși, 106 Garvăn, 107 Hîrșova, 108 Iglîța, 109 Isaccea, 110 Măcin, 111 Piatra Frecăței, 112 Silistra, 113 Topalu, 114 Tulcea.

instalarea sarmaților iazigi în vestul Daciei, nu este limpede cum au asigurat autoritățile romane paza întregii zone aurifere din Munții Apuseni. Desigur, doar cercetările viitoare vor fi în măsură să aducă precizuni și în această privință.

O legătură directă între întinderea autorității lui Decebal și aceea a provinciei Dacia este încă hazardat de stabilit. În schimb, este posibilă, pe de o parte, între zona fortificată a Daciei preromane și viitoarea provincie și, pe de altă parte, între interesele economice romane — exploatarea bogățiilor solului, dar mai ales ale subsolului teritoriilor cucerite — și resursele naturale (în primul rând aur, argint, fier, sare) ale ținuturilor carpato-dunărene.

Numărul impresionant de mare, fără analogii în Europa vremii, a fortificațiilor statului dac în ultima sa fază de existență, precum și înțeleapta lor amplasare demonstrează forța defensivă considerabilă de care dispunea, încât cucerirea și transformarea Daciei în provincie romană, însoțită de distrugerea fortificațiilor ei, avea să însemne, în adevăr, desființarea celei mai mari puteri militare și politice situată în vecinătatea fruntariilor europene ale Imperiului roman la începutul secolului al II-lea.

I. GLODARIU

LE SYSTEME DÉFENSIF DE L'ÉTAT DACE ET L'ÉTENDUE DE LA PROVINCE DE DACIE

(Résumé)

Afin d'éviter les confusions l'on précise l'acception des termes *habitat fortifié*, *forteresse* et *fortification indépendante*. Le premier s'applique aux fortifications à l'intérieur desquelles habite la population entière d'un habitat (moins fréquents) ou une partie de cette population, les habitations s'étendant aussi au dehors de l'aire fortifiée. Le deuxième terme désigne les fortifications que seul le chef militaire-politique habite avec sa petite garnison; ces fortifications sont bâties à proximité d'un ou de plusieurs habitats civils dont elles constituaient le centre militaire et politique. Les fortifications indépendantes étaient ou non habitées de façon permanente par une garnison et barraient les voies d'accès importantes; elles n'étaient pas centres militaires et politiques d'habitats civils.

Dans l'Est de la Dacie (fig. 1, n° 7, 19, 31, 43, 47, 50—53, 60, 77) certaines fortifications ont été bâties sous Burébista (7, 60), cessant d'être en fonction au siècle suivant. Ce ne sont que quelques-unes dont l'existence se soit prolongée jusqu'au début du IIe siècle de n.è. (50—51). Au Sud de la Dacie (fig. 1, n° 11, 14, 16, 26, 38, 42, 44, 46, 54—55, 62, 67, 80, 85) certaines fortifications plus anciennes ont été englobées à l'État de Burébista. La fin de leur existence a été mise en relation avec les expéditions romaines du début et du milieu du Ier siècle de n.è. et l'on croit qu'aucune n'était plus en fonction à l'époque de Décébal. Au Sud-Ouest on ne connaît que trois fortifications (fig. 1, n° 35, 49, 84) dont la destruction a été datée soit à l'époque d'Auguste, soit environ le début du IIe siècle de n.è. À l'intérieur des Carpates on a signalé 42 fortifications (fig. 1, n° 1—3, 5—6, 9—10, 12—13, 15, 17—18, 21—25, 27—30, 32—34, 36, 39—41, 45, 56, 58, 61, 64, 66, 68—69, 74—75, 78, 81, 83) qu'on pourrait toutes dater à partir du Ier siècle av.n.è. jusqu'au début du IIe siècle de n.è. Dans la zone Ouest de la Dacie (fig. 1, n° 4, 20, 37, 48, 63, 65, 70—73, 79), à l'exception des fortifications de Bratislave et Zemplin (non marquées sur la carte) utilisée uniquement à l'époque du Burébista, toutes les autres sont à dater du Ier siècle av.n.è. jusqu'au début du IIe siècle de n.è.

Le peu de fortifications constaté dans certaines zones (la vallée de Someșul Mare, le cours supérieur du Mureș, le territoire du côté droit de l'Olt inférieur et entre le Danube et le Mureș inférieur) est à souscrire, au moins en partie, à l'insuffisance des investigations modernes.

À l'exception du microsysteme de fortifications destiné à défendre la capitale de l'État dace, Sarmizegetusa (fig. 1, n° 17, 21—22, 27—28, 34, 36) toutes les autres ont été placées aux endroits où les chemins qui parcouraient les montagnes entraient dans et sortaient de la zone montagneuse, à côté des principaux chemins de la zone intra-carpatique et sur les voies d'accès aux zones aurifères des Carpates Occidentales (voir la fig. 1, détroits et défilés). La Dacie intra-carpatique était donc défendue sous Décébâl par ces „montagnes fortifiées de murs“ mentionnées par Cassius Dio, occupant par le système défensif dont elle était pourvue une place sans égale dans le territoire de l'Europe, à l'époque quand elle n'avait pas encore été occupé par les Romains.

Quoi qu'il y ait des différences nettes entre les conceptions de fortification romaine et dace, on ne saurait passer sous silence la relation existant entre l'étendue de la Dacie romaine et les territoires fortifiés à l'époque de Décébâl (fig. 2). Reste toutefois à clarifier comment les Romains se sont pris pour barrer l'accès des éventuelles tentatives de pénétration venant de l'Ouest dans la zone aurifère des Carpates Occidentales. À l'exception des territoires qui joignaient la Dacie intra-carpatique à l'Empire (ceux se trouvant entre les cours inférieurs de l'Olt et du Mureș), l'étendue de autres, englobée à la province, correspond en général à la zone occupée par les fortifications daces. Les différences, car elles ne manquent pas (la rangée de camps suivant l'Olt inférieur ou se trouvant à l'Est de cette rivière), sont dues à des raisons bien connues, d'ordre militaire-stratégique.

Illustrations

Fig. 1. Fortifications en Dacie pré-romaine: 1 détroits et défilés, 2 habitats fortifiés, 3 forteresses et fortifications indépendantes, 4 la fortification de Cioclovina.

Fig. 2. Camps en Dacie romaine (intégralement) et en Moesie Inferior (partiellement): 1 camps de légion, 2 camps appartenant aux troupes auxiliaires, 3 camps de marche, 4 limite de la province de Dacie.

CARRIÈRES SÉNATORIALES (III)*

1. D. Terentius Scaurianus et T. Iulius Maximus Manlianus

À part le gouvernement de la Dacie, la carrière de D. Terentius Scaurianus¹ était naguère très mal connue. E. Groag supposa qu'il aurait été originaire de la Narbonnaise, où l'on trouve, en effet, un *D. Terentius D. l. Masculus* à Narbo² et une *[Te]rentia Maxim[i] lib. Irene* à Nemausus³. R. Syme alla plus loin et attribua à Scaurianus, avec toute la prudence requise, un fragment d'une inscription honoraire de Nemausus, CIL XII, 3169⁴, comprenant une carrière sénatoriale incomplète du temps de Trajan⁵. N. Gostar⁶ et H. G. Pflaum⁷ apportèrent depuis des arguments en faveur de l'hypothèse de R. Syme, tout en essayant d'ébaucher la carrière du personnage. On doit à G. Molisani d'avoir remarqué que CIL XII, 3169 de Nemausus et CIL VI, 1444 (=ILS, 1022), acéphale elle aussi, contiennent la carrière du même sénateur, qui serait sans aucun doute D. Terentius Scaurianus⁸. CIL VI, 1444 avait été attribuée depuis B. Borghesi⁹ à L. Licinius Sura et les grands mérites de celui-ci, récompensés par un deuxième et un troisième consulat en 102 et en 107¹⁰, semblaient en constituer un solide argument¹¹.

* *Carrières sénatoriales* (I) dans *Revue roum. d'hist.* XV, 3, 1976, p. 465—481; (II) dans *ActaMN* XVI, 1979, p. 69—86.

¹ V. pour ce personnage J. Jung, *Fasten der Provinz Dacien*, Innsbruck, 1884, p. 2; P. v. Rohden, H. Dessau, *PIR*¹ III, T 68; E. Groag, *RE* VA [1934], 669—672, no 68; A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, Budapest, 1944, p. 9—10; A. Degrassi, *I Fasti consolari dell'Impero Romano*, Roma, 1952, p. 31; W. Eck, *Senatoren von Vespasian bis Hadrian*, München, 1970, p. 8, 166—172; idem, *RE, Suppl.* XIV [1974], p. 757—758; R. Syme, *Danubian Papers*, Bucarest, 1971, p. 161—162; B. E. Thomasson, *Laterculi praesidum. Moesia, Dacia, Thracia*, Göteborg, 1977, p. 36; H. G. Pflaum, *Les fastes de la province de Narbonnaise*, Paris, 1978, p. 314—316.

² CIL XII, 5211.

³ ILGN, 497; v. E. Groag, *RE* VA [1934], 669.

⁴ = Y. Burnand, *MEFR* LXXXVII, 1975, p. 701—703 = N. Gostar, *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès d'épigraphie grecque et latine*, București, 1977, p. 83 sqq.

⁵ R. Syme, *JRS* XXXVI, 1964, p. 160 = *Danubian Papers*, p. 162; idem, *Tacitus* II, Oxford, 1963², p. 646, no 15, p. 648, no 36.

⁶ *Epigr. Travaux*, p. 83 sqq.

⁷ *Narbonnaise*, p. 315—316.

⁸ G. Molisani, *D. Terenzio Scauriano, consularis exercitus provinciae Novae*, communication présentée au *Colloquio internazionale A. I. E. G. L. su epigrafia e ordine senatorio*, Rome, 14—20 mai 1981, multipliée dans les Actes provisoires du Colloque, sous presse dans *Tituli* IV, 1982.

⁹ *Opp.* V, p. 33—34.

¹⁰ A. Degrassi, *Fasti*, p. 31—32.

¹¹ E. Ritterling, *Fasti des römischen Deutschland unter dem Prinzipat*, Wien, 1932, p. 59—60; E. Groag, *RE* XIII, 1 [1926], 472—474, no 167; G. Alföldy, *EpSt* III, 1967, p. 16—20; v. l'avis différent de C. P. Jones, *JRS* LX, 1970, p. 101 et, aussi,

CIL XII, 3169

HASTIS PVRI • III • Vexillis III legato
 IMP • CAES • NERV • TRAIANI aug. germanici
 DACICI • PARTHICI • P • P leg
 DIVI • NERVAE • ET • IMP. caes. nervae traiani
 OPTIMI • AVG • GERM •
 TR • TRIB • PLEB • Q • PRO pr. prou. trib. mil
 LEG • I • ITALICAE • III viro uir. cur. (?) intab.
 IN PVBLICVM
 A • POMPEIA • MARVLLI na

LOCVS • Datus decreto decurionum
 A V E N N I E N s s p a t r o n o ?

CIL VI, 1444

L. Licinio L. J. Senecio Surae COS III
 cum
 IMP • CAESAR • NERVA • TRAIANUS aug. germanicus
 DACIVS • GENTEM DACOR • ET • REGEM • DECEBALVM
 BELLO • SUPERAVIT • SVB • EODEM DVCE • LEG • PRO PR • AB
 EODEM • DONATO • HASTIS • PVRI • VIII • VEXILLIS • VIII
 5 CORONIS • MYRIALIB • II • VALLARIBVS • II • CLASSICIS • II
 AVRATIS • II • LEG • PRO PR • PROVINCIAE • BELGICAE • LEG • LEG • I •
 MINERVIAE CANDIDATO • CAESARIS • IN PRAETVRA
 ET • IN TRIBVNATV • PLEB • QVAESTORI • PROVINCIAE
 ACHATAE • II • VIRO • VIARVM • CVRANDARVM
 10 HVIC • SENATVS AVCTORE IMP • TRAIANO • AVG
 GERMANICO • DACICO TRIVMPHALIA • ORNAMENT
 DECREVIT STATVAMQ • PECVN PVBLIC PONEND • CENSUIT

On avait pourtant remarqué des distonances. E. Groag, par exemple, trouvait étrange qu'on ait érigé à Sura une statue à Rome à l'occasion du triomphe (CIL VI, 1444), alors que, selon Cassius Dio (LXVIII, 15, 3) on ne lui décerna cet honneur qu'après sa mort¹². C'est pourtant lui qui a expliqué cette discordance par l'érection de deux statues, la première en 107 et la seconde après la mort de Sura¹³. Ensuite, si CIL VI, 1444

les doutes de R. Syme, *Tacitus* II, p. 646, no 14, L. Petersen, *PIR*² V, 1, L 253 et de W. Eck, *Senatoren*, p. 144, n. 137. On ne devrait pas oublier CIL VI, 1386 = ILS, 1023, qui pourrait appartenir à Cornelius Palma (B. Borghesi, *Ann. dell'Instituto*, 1846, p. 342), mais tout aussi bien à L. Licinius Sura ou à Q. Sosius Senecio.

¹² E. Groag, *RE* XIII, 1 [1926], 463.

¹³ *Ibidem*.

appartenait à L. Licinius Sura, de la carrière rédigée en ordre inverse ne devrait pas manquer, avant les exploits des guerres daces, le gouvernement de la Germanie Inférieure¹⁴. Surtout, le bénéficiaire de l'inscription de Nemausus ne pouvait nullement être L. Licinius Sura, puisque celui-ci était hispan¹⁵. C. P. Jones attribua assez récemment CIL VI, 1444 à Q. Sosius Senecio, dont il essaya à tracer la carrière¹⁶. Or, à mon avis, le seul argument valable pour l'hypothèse de C. P. Jones est l'assertion de Cassius Dio (LXVIII, 16, 2) que trois généraux, Sosius Senecio, Cornelius Palma et Publilius Celsus, auraient été honorés par l'érection de statues publiques. En revanche, nulle des charges mentionnées dans CIL VI, 1444 n'est confirmée par une autre source pour la carrière de Senecio. Pline (*Ep.* IV, 3, 3) fait allusion à une charge de *legatus Augusti pro praetore* de celui-ci et on a proposé la Mésie Supérieure¹⁷. Mais, il ne ressort de CIL VI, 1444 ni le gouvernement de la Mésie Supérieure, ni une autre charge qui aurait pu être accomplie par Senecio entre son consulat ordinaire de 99^{17a} et le gouvernement de cette province. D'ailleurs, comme gouverneur de la Mésie Supérieure il n'aurait pas obtenu des distinctions consulaires doubles. Il semble certain que le sénateur de CIL VI, 1444 a été décoré deux fois, à la fin de chaque guerre, car un consulaire ne pouvait recevoir pour une seule guerre plus de quatre *hastae purae*, quatre *vexilla* et quatre *coronae (vallaris, muralis, classica, aurea)*¹⁸. Pour une pareille rédaction du texte de CIL VI, 1444 on s'attend que durant les deux guerres le sénateur ait accompli la même charge. Or, il semble que le gouverneur de la Mésie Supérieure ait été, pendant la deuxième guerre dace, L. Herennius Saturninus¹⁹ et non pas Q. Sosius Senecio.

Les arguments en faveur de D. Terentius Scaurianus ont un tout autre poids. Une inscription posée par les Avennienses non à Avennio, mais bien à Nemausus, est une preuve que le personnage honoré était nîmois. Or, il y a tout lieu de croire que Scaurianus était originaire de la Narbonnaise (v. plus haut). Ensuite, l'on constate la quasi similitude des carrières de CIL XII, 3169 et de CIL VI, 1444; l'hypothèse que CIL XII, 3169 appartient à Scaurianus s'en trouve renforcée. On verra plus loin que ni la reconstitution graphique de CIL XII, 3169 (fig. 1), ni le déroulement de la carrière ne s'opposent à la théorie de G. Molisani.

¹⁴ v. W. Eck, *Senatoren*, p. 144, n. 137; G. Molisani, *loc. cit.* L. Licinius Sura est attesté en Germanie Inférieure par *AnnEp.*, 1923, 33 (E. Ritterling, *Fasti Deutschl.*, p. 59—60; R. Hanslik, *RE Suppl.* X [1965], 1040 sqq; cf. W. Eck, *loc. cit.*) Il exerça le consulat suffect probablement en 97 (v. G. Alföldy, *EpSt* III, 1967, p. 19), en tout cas bon nombre d'années avant son deuxième consulat. D'ailleurs, quelle que fût la première province consulaire gouvernée par Sura, la Germanie Inférieure ou une autre, elle manque toujours de CIL VI, 1444.

¹⁵ v. E. Groag, *RE* XIII, 1 [1926], 427.

¹⁶ C. P. Jones, *JRS* LX, 1970, p. 101—104.

¹⁷ R. Syme, *JRS* XLIX, 1959, p. 28—29; W. Eck, *Senatoren*, p. 158, n. 198; C. P. Jones, *op. cit.*, p. 102, 104.

^{17a} A. Degraffi, *Fasti*, p. 29.

¹⁸ H. Dessau, *ad ILS*, 1022.

¹⁹ Le diplôme militaire CIL XVI, 54, qui fait mention de troupes qui appartiendront à l'armée de la Dacie, a été émis entre 103—106; cf. A. Stein, *Dazien* p. 40; W. Eck, *Senatoren*, p. 163 sqq.

HASTIS·PVRIS·III·V·EXILL·III·ARGENTEIS·LEG
 IMP·CAES·NERV·TRAIANI·OPTIMI·AVG·GERM
 DACICI·PARTHICI·PROVINCIAE·BELGICAE·LEG
 DIVINERVAE·ET·IMP·CAES·NERVAE·TRAIANI
 OPTIMI·AVG·GERM·DACICI·PARTHICI·LEG·I·MIN
 PR·TRIB·PLEB·Q·PROVINCIAE·ACHAIAE·TRIB·MIL
 LEG·I·ITALICAE·III·VIRO·VIAR·CVR·IN·LATIS
 IN·PVBLICVM
 A·POMPEIA·MARVLLINA
 LOCVS·DATVS·D·D
 AVENNIENSES·PATRONO

Fig. 1

Il existe toutefois certaines différences entre l'inscription de Rome et celle de Nemausus, vu que la première a été érigée en 197²⁰, tandis que la seconde a été écrite bien plus tard, en 116—117²¹, d'après un formulaire différent. C'est ce qui explique que le tribunat militaire de la *legio I Italica*, qu'on trouve dans CIL XII, 3169, a été oublié en CIL VI, 1444. La qualité de Scaurianus de *candidatus Caesaris* comme tribun et comme préteur (CIL VI, 1444) n'est pas mentionnée dans CIL XII, 3169 pour la même raison, qui fait qu'on parle dans CIL VI, 1444 de *candidatus Caesaris* sans nommer l'empereur, celui-ci étant Domitien, dont la mémoire avait été condamnée²². Ensuite, c'est uniquement CIL XII, 3169 qui nous apprend que Scaurianus exerça le commandement de la *legio I Minervia* sous Nerva et Trajan. Une autre différence, mais qui s'explique parfaitement, est celle entre les distinctions consulaires de CIL XII, 3169 et les consulaires doubles de CIL VI, 1444. Selon G. Molisani les distinctions auraient été décernées à diverses occasions, ou bien pendant la dernière guerre dace de Trajan²³. Or, il est préférable de croire qu'on a fait dans CIL VI, 1444 la somme des distinctions reçues dans les deux guerres, tandis que dans CIL XII, 3169 elles sont formulées séparément²⁴.

Essayons à reconstituer, autant que possible, le texte de CIL XII, 3169 (fig. 1)²⁵:

[D(ecimo) Terentio ?D(ecimi) f(ilio) Volt(inia) Scauriano co(n)-
(uli), pro pr(aetore) Imp(eratoris) Caes(aris) Nervae Traiani
Optimi Aug(usti) Germ(anici) Dacici Parthici in expeditione Dacica prima,
qua donatus est ab eodem Imperatore coronis IIII, murali, vallari, classica,
aurea,] | hastis puris IIII, v[exill(is) IIII argenteis, leg(ato)] | Imp(era-
toris) Caes(aris) Nerv(ae) Tra[iani Optimi Aug(usti) Germ(anici)] |
Dacici Parthici pr[ovinciae Belgicae, leg(ato)] | Divi Nervae et Im[p(era-
toris) Caes(aris) Nervae Traiani] | Optimi Aug(usti) Germ(anici) |
[Dacici Parthici leg(ionis) I Min(erviae),] | pr(aetori), trib(uno) pleb(is),
q(uaestori) pro[vinciae Achaiae, trib(uno) mil(itum)] | leg(ionis) I Italicae,
IIII[viro viar(um) cur(andarum), ?inlatis] | in publicu[m]
a Pompeia Marullina | Locus d[atatus d(ecuri-
onum) d(ecreto)] | Avenniens[is patrono].

À la première ligne la restitution probable est donc v[exill(is) IIII argenteis] et non v[exillis IIII legato]. À la troisième ligne j'ai préféré à p(atris) p(atriciae) la lecture pr[ovinciae] et à la sixième ligne q(uaestori) pro[vinciae] au lieu de q(uaestori) pro [pr(aetore)]. On apprend des lignes 7—8 que Pompeia Marullina, une très proche parente de Scaurianus, aurait versé une somme au profit de la caisse municipale²⁶.

²⁰ E. Groag, *op. cit.*, 473.

²¹ N. Gostar, *Epigr. Travaux*, p. 83.

²² G. Molisani, *loc. cit.*; v. E. Groag, *op. cit.*, 474.

²³ G. Molisani, *loc. cit.*

²⁴ v. n. 13.

²⁵ D'après la photographie publiée par Y. Burnand, *op. cit.*, p. 702, fig. 1.

²⁶ Reconstitution de O. Hirschfeld (CIL XII, 3169); pour Pompeia Marullina v. R. Lambert, *RE XXI*, 2 [1952], 2292, no 129; R. Syme, *Tacitus II*, p. 604, n. 11; Y. Burnand, *op. cit.*, p. 702—703.

Pour CIL VI, 1444 on peut proposer de restituer partiellement la partie d'en haut comme il suit²⁷:

[D(ecimo Terentio ?D(ecimi) f(ilio) Volt(inia) Scauriano co(n)s(uli),
 comiti Aug(usti) in expeditionibus Dacicis
 duabus, quibus] / Imp(erator) Caesar Nerva Traian[us Aug(ustus) Ger-
 manicus] / Dacicus gentem Dacor(um) et regem Decebalum / bello su-
 peravit. Sub eodem duce.

Particulièrement importante pour la compréhension de l'ensemble de la carrière de D. Terentius Scaurianus est l'indication de CIL XII, 3169 qu'il a été *legatus legionis* sous Nerva et Trajan. Scaurianus débuta par la charge de *III vir viarum curandarum*, accomplie environ ?83—?85. Il exerça le tribunat militaire dans la *legio I Italica* vers ?85—?89 pendant la guerre dace de Domitien, et participa probablement à l'offensive de 88 sous la commande de Tettius Iulianus²⁸. La questure de l'Acchaïe fut donc exercée vers 90/91, le tribunat de la plèbe vers 93 et la préture vers 95. Dans les deux dernières magistratures Scaurianus fut *candidatus* de Domitien. Après la préture Scaurianus commanda, vers ?96—?98, la *legio I Minervia* à Bonna, dans la Germanie Inférieure, nommé par Nerva ou, peut-être, déjà par Domitien. C'est le moment d'évaluer les perspectives de la carrière de Scaurianus. Par Pompeia Marullina il était probablement apparenté à Plotina Augusta²⁹. Favorisé sous Domitien, il allait l'être plus encore sous Trajan. Il ne manque pas d'intérêt que gouverneur de la Germanie Inférieure était à l'époque justement L. Licinius Sura³⁰ et aussi que Trajan gouverna, jusqu' à son adoption par Nerva en 27 octobre 97, la province voisine, la Germanie Supérieure³¹. Or, on sait que les armées des deux Germanies ont joué un rôle décisif dans cette adoption³² et que, immédiatement après cet acte, Trajan inspecta la Germanie Inférieure, où le surprit la nouvelle de la mort de Nerva, survenue le 27 janvier 98³³. Il est donc normal de supposer que les rapports entre Scaurianus et Trajan auraient été multiples et fort étroits. C'est probablement au cadre de la réorganisation du limes, opérée par Trajan lui-même, que Scaurianus fut avancé au gouvernement de la Belgique. Cependant, la datation de cette charge en 98—100/101 se heurte à certaines difficultés. Puisque Q. Glitius Atilius Agricola, gouverneur de la Belgique sous Nerva³⁴, exerça le consulat suffect en 97³⁵, on se demande qui se trouvait à la tête de cette province

²⁷ Cf. G. Molisani, *loc. cit.*

²⁸ V. pour ces événements C. Patsch, *Der Kampf um den Donaauraum unter Domitian und Trajan*, Wien-Leipzig, 1937, p. 27 sqq; pour le rôle de la *legio I Italica* dans cette guerre v. E. Ritterling, *RE* XII, 2 [1925], 1413.

²⁹ v. n. 26.

³⁰ E. Ritterling, *Fasti Deutschl.*, p. 59—60; G. Alföldy, *EpSt* III, 1967, p. 19.

³¹ R. Hanslik, *op. cit.*, 1038 sqq; W. Eck, *Senatoren*, p. 148 sqq.; v. aussi R. Paribeni, *Optimus Princeps*, I, Messina, 1926, p. 85 sqq.

³² *Epit. Caes.* 13, 6; v. R. Hanslik, *op. cit.*, 1041—1042.

³³ *Vita Hadriani* 2, 5; v. R. Hanslik, *op. cit.*, 1045.

³⁴ CIL V, 6974 = ILS, 1021; CIL V, 6977 = 1021 a; v. G. Alföldy, *loc. cit.*

³⁵ A. Degraßl, *Fasti*, p. 29.

durant les quelques mois qui se sont écoulés jusqu'à l'arrivée de Scaurianus. Ensuite, il faut tenir compte de CIL VI, 1548 — ILS, 1019:

111890 u

DIVO NERVA AD AGROS DIVIDENDOS comiti imp
 CAESARIS NERVAE TRAIANI AVG·GERM·DACIC dum
 EXERCITVS SVOS CIRCVMIT LEG·PROPR·PROVINC·BELGICae adlecto inter
 PATRICIOS AB IMPERATORIB · DIVIS · VESPASIANO ET tito

Il s'agit, évidemment, de l'inspection faite par Trajan en 98—99 à travers la Germanie Inférieure, la Germanie Supérieure, la Pannonie et la Mésie³⁶. La carrière de l'anonyme patricien peut être envisagée de deux manières. Une première possibilité serait que la carrière ait été rédigée en ordre directe jusqu'à *adlecto inter patricos ab imperatoribus Divis Vespasiano et Tito*, qui enregistrerait un événement qui date du bas âge du personnage. Le patricien qui avait accompagné Trajan en qualité de *comes* aurait été nommé par la suite, mais pas immédiatement, gouverneur de la Belgique. Pas immédiatement, car il ne faut pas oublier que CIL VI, 1548 est datable, par l'épithète *Dacicus* de Trajan, au plus tôt en 102 et, d'autre part, la dernière charge connue dans la carrière du personnage est justement celle de gouverneur de la Belgique. Dans ce cas, il aurait pu y succéder à Scaurianus. Je préfère cependant une autre interprétation, qui tienne mieux compte des facilités accordées aux patriciens à l'accession au consulat. Si nous considérons la carrière de CIL VI, 1548 désespérément embrouillée et si Vespasien et Titus élèverent cet anonyme parmi les patriciens non pas à l'âge de, disons, deux ou trois ans, mais bien au début de sa carrière, il a gouverné la Belgique sous Domitien, avant Q. Glitius Atilius Agricola. Il s'ensuit que la charge extraordinaire de *missus a Divo Nerva ad agros dividendos* et celle de *comes* de Trajan ont été accomplies après le consulat. Rien ne s'oppose donc, ni dans un cas ni dans l'autre, au gouvernement de la Belgique par D. Terentius Scaurianus en 98—100/101.

Il est tout à fait normal que Scaurianus, dont la carrière avait commencé et s'était poursuivie sous de si heureux auspices, ait abouti au consulat après seulement deux charges prétoriennes³⁷. Quand le consulat (suffect, sans doute) a-t-il été exercé³⁸? Scaurianus recevra ses premières distinctions consulaires à la fin de la première guerre dace (CIL VI, 1444), ce qui veut dire qu'il avait déjà été consul. Pour l'année 100 la liste des consuls est complète³⁹, tandis que dans la liste des consuls de

³⁶ Th. Mommsen, ad CIL VI, 1548; R. Hanslik, *op. cit.*, 1050—1051.

³⁷ v. E. Birley, *PBA XXXIX*, 1954, p. 202; W. Eck, *ANRW II*, 1, 1973, p. 184 sqq.

³⁸ Selon A. Degrassi (*Fasti*, p. 31) avant 105; selon R. Syme (*Tacitus I*, p. 53, n. 7, p. 87, n. 6, p. 648) en 102 ou en 104.

³⁹ F. Zevi, *La parola del passato CLXXXVI*, 1979, p. 201.

la première moitié de 102 il est difficile de lui trouver une place⁴⁰. Il reste l'année 101. Jusqu'au 25 mars 101, jour du départ de Trajan⁴¹, tous les consuls sont connus. D. Terentius Scaurianus a très probablement exercé le consulat suffect après cette date, *in absentia*, pendant qu'il accompagnait l'empereur⁴².

Pour le titre *leg. pro pr.* de CIL VI, 1444, G. Molisani le met en rapport avec le gouvernement de la Dacie depuis 106. Je préfère croire que, durant les guerres, Scaurianus, tout en étant *comes*, a détenu, au moins à certains moments, le commandement de deux ou plusieurs légions et dépendait uniquement de l'empereur (*sub eodem duce!*), ce qui justifiait pleinement le titre de *leg. pro pr.*^{42a}. Apparemment Scaurianus exerça les mêmes fonctions dans les deux guerres.

On a généralement admis que le premier document à témoigner la qualité de gouverneur de la Dacie de Scaurianus serait le diplôme militaire de Porolissum du 11 août 106/110⁴³. W. Eck trouve pourtant, avec plus de raison, que ce diplôme atteste Scaurianus comme gouverneur de la Dacie plutôt en 110 qu'en 106⁴⁴. Ceci ne veut pas dire que Scaurianus n'a pas été le premier gouverneur de la nouvelle province. Pour le diplôme, il prouve seulement que la seconde guerre était finie avant le 11 août 106⁴⁵ et que la province était déjà constituée. La première mention de Scaurianus en Dacie est l'inscription de fondation de la *colonia Dacica*⁴⁶, où les lectures de R. Paribeni⁴⁷ et de N. Gostar⁴⁸ sont préférées.

⁴⁰ I. It. XIII, 1, *Fasti Ostienses*, frg. XV, p. 195.

⁴¹ CIL VI, 2074; v. A. Degrassi, *Fasti*, p. 30; R. Hanslik, *op. cit.*, 1056.

⁴² C'est au nom assez long de D. Terentius Scaurianus que pourraient appartenir les lettres IC, en réalité probablement IO, sur le frg. VIII des *Fasti Feriarum Latinarum* (IIt. XIII, 1, p. 153), connu d'après un dessein. D. Terentius Scaurianus serait alors le second consul suffect en juillet 101.

^{42a} A comparer avec la charge de C. Iulius Quadratus Bassus (Chr. Habicht, *Pergamon* VIII, 3, Berlin, 1969, p. 43—44 = A.v. Premerstein, *C. Iulius Quadratus Bassus*, München, 1934 = *AnnEp*, 1934, 176): στρατηλάτην γενόμενον Δακικοῦ πολέμου καὶ συνατελόντα τὸν ἐκεῖ πόλεμον αὐτοκράτορι Τραιανῶ; ILS, 986: *legatus et comes Claud(i) Caesaris in Britannia*; ILS, 8830: *προεβυτής καὶ συναπόδημος αὐτοκράτορος Μ. Αὐρηλίου Ἀντωνείνου* (v. A. v. Premerstein, *op. cit.*, p. 18—19, avec. n. 1). Pour le cumul d'une magistrature avec une charge militaire v. la carrière de Hadrien (CIL III, 550): *praetor eodemque tempore leg. leg. I Minerviae p. f. bello Dacico*.

⁴³ C. Daicoviciu, *Dacia VII—VIII*, p. 330—331 = *AnnEp*, 1944, 58 = CIL XVI, 160 = IDR I, D1; v. encore A. Stein, *Dazien*, p. 9; R. Syme, *JRS XXXVI*, 1946, p. 159—160 = *Danubian Papers*, p. 161; M. Macrea, *Dacia NS XI*, 1967, p. 122. Le droit de cité avait été accordé aux soldats de la coh. I. *Brittonum miliaria ante emerita stipendia* le 11 août 106 à Darnithithi, où se trouvait à ce moment Trajan, mais les diplômes furent remis en 110 (C. Daicoviciu, *loc. cit.*; v. aussi A. Degrassi, *Epigraphica* IV, 1942, p. 159—162; R. Syme, *loc. cit.*) Pour Darnithithi v. A. Degrassi, *op. cit.*, p. 161 et I. I. Russu, *Die Sprache der Thrako-Daker*, București, 1969, p. 119.

⁴⁴ W. Eck, *RE Suppl.* XIV [1974], 757.

⁴⁵ v. C. Daicoviciu, *loc. cit.*

⁴⁶ CIL III, 1443. Selon H. Daicoviciu (*Tibiscus* III, 1974, p. 101—104) le nom complet, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, fut donné à la capitale de la province au début du règne d'Hadrien (v. aussi C. Daicoviciu, *RE Suppl.* XIV [1974], 614).

⁴⁷ *Optimus Princeps*, p. 314.

⁴⁸ *Apulum* IX, 1971, p. 311 sqq = *AnnEp*, 1972, 465; v. IDR III, 2, 1.

rables à celles de Th. Mommsen⁴⁹ et de H. Wolff⁵⁰. Pour cet événement on a proposé plusieurs dates entre 106—110⁵¹, sans que l'on ait, à l'exception de N. Gostar, essayé de les appuyer par des arguments. Lorsque N. Gostar se prononça pour l'année 108⁵², il se basa surtout sur une monnaie représentant une *deductio coloniae*, qui selon P. L. Strack serait datable de cette année même⁵³. Or, P. L. Strack n'affirme ceci nulle part, ni même dans le passage cité par N. Gostar⁵⁴. Tout au contraire, il ressort de l'analyse de P. L. Strack que les monnaies du type T α illustrant l'événement font partie des premières émissions monétaires après la seconde guerre dace et continuent jusqu'en 107—108⁵⁵; et, n'oublions pas, P. L. Strack croyait encore que la seconde guerre dace aurait pris fin en 107⁵⁶. Toujours d'après N. Gostar, les derniers mois de 106 et les premiers de 107, lorsque Trajan se trouvait en Dacie⁵⁷, ne devraient pas être pris en considération parce que du texte de l'inscription de fondation il résulterait que l'acte se serait accompli en absence de l'empereur⁵⁸. Cela n'est pas à convaincre, car il ne faut pas s'attendre que le *sulcus primigenius* aurait été tracé par l'empereur même. Bien au contraire, il est vraisemblable qu'un gouverneur ait accompli au nom de l'empereur toutes les fonctions qui incombaient à sa charge, y compris la fondation d'une colonie, même en présence de l'empereur qui lui a délégué le gouvernement⁵⁹. Il me semble normal que la colonie ait été constituée en 106—107, tout d'abord parce que Trajan est resté en Dacie jusqu'en mai-juin 107 pour organiser la nouvelle province et il est difficile à croire que la partie la plus glorieuse de cette tâche, l'implantation d'une communauté de citoyens romains au cœur de l'ancien royaume de Dècebal, aurait été différée jusqu'après son départ. Ensuite, on s'attend que le droit de propriété des colons, parmi lesquels beaucoup de vété-

⁴⁹ CIL III, 1443; v. B. Borghesi, *Ann. dell'Institut*, 1855, p. 31; B. Filow, *Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diokletian*, Leipzig, 1906, p. 60—61; E. Ritterling, *RE* XII, 2 [1925] 1391; E. Groag, *RE* VA [1934], 670; A. Stein, *Dazien*, p. 9; E. M. Smallwood, *Documents illustrating the Principate of Nerva, Trajan and Hadrian*, Cambridge, 1966, no 479.

⁵⁰ *ActaMN* XIII, 1976, p. 108 sqq.

⁵¹ Selon R. Paribeni (*loc. cit.*) la ville aurait été constituée en 107, à la fin de la deuxième guerre. R. Vulpe (*Din istoria Dobrogei* II, București, 1968, p. 119) et R. Hanslik (*op. cit.*, 1082) situe l'événement en 106, G. Forni (*OmD*, p. 233, 238) en 107—108, tandis que C. Daicoviciu, H. Daicoviciu et M. Macrea proposent une plus longue période, 107—110 (C. Daicoviciu, *Apulum* VII, 1, 1968, p. 270, n. 48) ou 108—110 (C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana*, București, 1962, p. 9; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 33; C. Daicoviciu, *RE Suppl.* XIV [1974], 612). Enfin, C. Patsch, (*op. cit.*, p. 158) et H. Wolff (*ActaMN* XIII, 1976, p. 108—109) se prononcent pour 110.

⁵² *Apulum* IX, 1971, p. 316—320; dans *Epigr. Travailleurs*, p. 82 le même auteur se prononce pour l'intervalle 107 (après mai-juin) — 108.

⁵³ P. L. Strack, *Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts* I. Stuttgart, 1931, pl. VI, no 384; v. p. 29, 129—130.

⁵⁴ *Apulum* IX, 1971, p. 316, n. 52.

⁵⁵ *Untersuchungen* I, p. 29, 129—130, avec n. 519.

⁵⁶ *Op. cit.*, p. 29, nr. 61.

⁵⁷ Pour la date du retour de Trajan à Rome v. A. Degraffi, *Rendiconti Pont. Accad. rom. archeol.* XII, 1936, p. 179—180; idem, *IIt.* XIII, 1, p. 227.

⁵⁸ N. Gostar, *Apulum* IX, 1971, p. 31.—318; v. aussi M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, p. 33.

⁵⁹ v. pour des cas analogues T. Mommsen, *Römisches Staatsrecht*³ II, p. 737.

⁶⁰ C. Daicoviciu, *RE Suppl.* XIV [1974], 612.

rans des légions qui avaient combattu dans les deux guerres, ait été dès le début *ex iure Quiritium*⁶⁰. Or, les *ius Italicum*, qui prévoit ce droit⁶¹, n'était pas accordé *viritim*, mais à la communauté toute entière⁶². Par conséquent, la colonisation des vétérans ne précédait pas la constitution de la colonie, elle la supposait. Quelques mois se seront pourtant écoulés jusqu'au parachèvement de l'arpentage et jusqu'à l'arrivée des colons. Puisque la guerre était finie en 11 août 106, la colonie fut probablement fondée vers la fin de l'automne 106 ou au printemps 107 et les colons auront fait leur première moisson en été du même an⁶³. D. Terentius Scaurianus fut sans doute le premier patron de la colonie⁶⁴ et le premier *censor* de la province. Il eut aussi la tâche d'organiser militairement la Dacie et de faire face à une situation instable aux frontières de l'ouest (v. plus loin). Voyons pour l'instant combien a duré le gouvernement de Scaurianus en Dacie. Par IDR I, D 2 il est attesté en Dacie en 17 février 110, par IDR I, D 3 en 2 juillet 110 et par IDR I, D 1 simplement en 110 (v. plus haut). Est-ce qu'il y est encore resté ou non⁶⁵? La réponse dépend de la manière dont nous datons l'arrivée en Dacie de son successeur C. Avidius Nigrinus⁶⁶. Il est maintenant hors de doute que la charge de Nigrinus en Achaïe fut celle d'un *leg. Aug. ad corrigendum statum liberarum civitatum*⁶⁷. La présence à Delphes dans le conseil de Nigrinus de l'historien Flavius Arrianus⁶⁸, alors au début de sa carrière, plède pour la datation de la charge de Nigrinus en Achaïe non seulement après son consulat de 110, mais immédiatement après celui-ci, car il semble bien que Flavius Arrianus, qui a écrit les Parthiques en dix-sept livres, et qui a pu être chaleureusement recommandé par Nigrinus, ait participé comme *tribunus militum* à la guerre parthique de 114—117⁶⁹. Il s'ensuivrait que Nigrinus a probablement gouverné la Dacie après et non pas avant sa charge en Achaïe, et, dans ce cas, Scaurianus aurait été remplacé vers 111—112 plutôt qu'en 110.

La sensationnelle inscription de Philippi⁷⁰ semblait documenter, dans l'interprétation de M. Speidel, la charge de gouverneur de la Mésopotamie dans la carrière ultérieure de Scaurianus. En effet, M. Speidel

⁶⁰ v. Th. Mommsen, *op. cit.*, II, p. 637—638.

⁶¹ v. E. Kornemann *RE* IV, 1 [1900], 578—579; A. v. Premerstein, *RE* X, 1 [1917], 1243—1244; pour le *ius Italicum* de Sarmizegetusa v. Ulp. *Dig.* L, 15, 1, 9.

⁶² v. E. Kornemann, *op. cit.*, 573—574.

⁶³ N. Gostar (*op. cit.*, p. 318—320) met la fondation de la colonie aussi en rapport avec la guerre contre les Iazyges qui, selon lui, se serait déroulé en 108 (v. plus loin).

⁶⁴ E. Groag, *RE* VA1 [1934], 657; R. Ardevan, *Sargetia* XIV, 1979, p. 186. Patron de la Sarmizegetusa sera aussi le fils du premier gouverneur, D. Terentius Gentianus (CIL III, 1463 = ILS, 1046 = IDR III, 2, 99), consul en 116 (II. XIII, 1, *Fasti Ost.*, frg. XXIII, p. 203 = L. Vidman, *Fasti Ostienses*, Praga, 1957, p. 21; v. E. Groag, *loc. cit.*).

⁶⁵ v. C. Daicoviciu, *Trans Ant.*, p. 92; R. Syme, *Danubian Papers*, p. 96.

⁶⁶ v. A. Stein, *Dazien*, p. 10—11.

⁶⁷ A. Plassart, *Fouilles de Delphes* III, 4, Paris, 1970, p. 31, 39; W. Eck, *Senatoren*, p. 258.

⁶⁸ A. Plassart, *op. cit.*, no 290 (= SIG³, 827 A), no 294, frg. 4961; v. Ph. A. Stadter, *Arrian of Nicomedia*, Chapel Hill, 1980, p. 194, n. 47.

⁶⁹ Ph. A. Stadter, *op. cit.*, p. 9.

⁷⁰ M. P. Speidel, *JRS* LX, 1970, p. 142 sqq = *ActaMN* VII, 1970, p. 511—512 = *AnnEp*, 1969—1970, 583.

lut aux lignes 21—25: *missus voluntarius ho/nesta missione a Terent[io Scau]/riano consulare [exerci]tus provinciae nov[ae ? Mesopotamiae] . . .*. Selon le même auteur, si Ti. Claudius Maximus, dont la carrière est contenue dans l'inscription de Philippi, a été recruté avant 85, ce qui est évident, il a pu être libéré en 115—117, après avoir servi comme *voluntarius* au-delà du terme normal. À ce moment Scaurianus aurait été gouverneur de la nouvelle province de Mésopotamie⁷¹. L'hypothèse de M. Speidel fut généralement acceptée⁷². C'est G. Molisani qui proposa une solution tout à fait différente et, selon moi, plus vraisemblable. La *provincia nova* ne serait pas la Mésopotamie, mais bien la Dacie⁷³. En effet, l'*honesta missio* suit à la notice *ab eode(m)* — sc. Traiano — *factus decurio in ala eade(m)* — sc. II. Pannoniorum — *quod cepisset Decebalu(m) et caput eius pertulisset ei Ranisstoru*⁷⁴, et non pas à des exploits dans la guerre parthique⁷⁵. Les distinctions reçues dans la campagne parthique (lignes 16—17) ont été ajoutées, par anticipation, à celles des guerres daces⁷⁶. Si Ti. Claudius Maximus a été recruté vers 82, il accomplit 25 ans de service militaire vers 107 et en 110 il pouvait très bien être libéré comme *voluntarius* par Scaurianus, gouverneur de la Dacie⁷⁷. En 110 ont, d'ailleurs, été libérés beaucoup d'autres militaires de la *coh. II Pannoniorum*⁷⁸. Ti. Claudius Maximus combattrait probablement dans la guerre parthique comme *evocatus Augusti*, ce qu'on aura mentionné dans la suite perdue de l'inscription⁷⁹. L'inscription de Philippi ne représente donc une preuve pour le gouvernement de la Mésopotamie et moins encore pour celui d'une *provincia nova Syria*⁸⁰. Pourtant, une participation de Scaurianus à l'expédition parthique ne doit pas être exclue, car l'inscription de Dura Europos⁸¹: Θεοῦ Σασάνου εὐχόμενος Σκαυριανὸς Μαξιμου, pourrait bien lui appartenir, par analogie à celle de Apulum⁸²: *I.O.M. et Dis Penatibus Scau-*

⁷¹ JRS LX 1970, p. 143, 151—152.

⁷² W. Eck, *RE Suppl.* XIV [1974], 757—758; B. E. Thomasson, *Laterculi praesidum. Moesia, Dacia, Thracia*, Göteborg, 1977; H. G. Pflaum, *Narbonnaise*, p. 315—316. Selon A. Dobó, *ActClassDebr.* IX, 1973, p. 92, Scaurianus aurait été „commandant de *nova Mesopotamia exercitus*, peut-être procurateur aussi” (sic!).

⁷³ G. Molisani, *loc. cit.*

⁷⁴ M. P. Speidel, *ActaMN* VII, 1970, p. 515, identifia Ranisstorum à Apulum, ce qui souleva les critiques bien fondées de I. Glodariu (*Apulum* XIX, 1981, p. 52). Si l'on veut courir les risques d'essayer une identification, la chance reviendrait, avec plus de probabilité, au lieu dit *Sub Cununi*, à peu de distance de Grădiștea Muncelului (I. Glodariu, *op. cit.*, p. 54—55; cf. W. Schindler, *Klio* LXIII, 2, 1981, p. 561—562).

⁷⁵ G. Molisani, *loc. cit.*

⁷⁶ *Ibidem*.

⁷⁷ *Ibidem*.

⁷⁸ Dans CIL XVI 163 (= C. Daicoviciu, *Dacia* VII—VIII, 1941, p. 333—334 = *AnnEp*, 1944, 58 = IDR L, D3) l'unité est appelée (*ala*) II *Pannonior(um) Veterana*; v. aussi G. Molisani, *loc. cit.*

⁷⁹ Un bon parallèle est la carrière de C. Vedennius Modestus, CIL VI, 2725 = ILS, 2034, citée par G. Molisani, *loc. cit.*

⁸⁰ C'était l'hypothèse de N. Gostar, *Epigr. Travaux*, p. 96—98; v. les critiques de G. Molisani, *loc. cit.*

⁸¹ H. T. Rowell, *CRAI*, 1930, p. 272 = H. T. Rowell, A. R. Bellinger, *The Excavations at Dura Europos*, New Haven, 1932, p. 59—61.

⁸² v. E. Groag, *Die römischen Inschriftsteine der Hofbibliothek*, Wien, 1913, p. 47, no XLVI; idem, *RE* VA [1934], 670; un avis contraire chez J. P. Rey-Coquais, *JRS* LXVIII, 1978, p. 64, n. 282; G. Molisani, *loc. cit.*; v. aussi I. I. Russu, *SCIV* VI, 3—4, 1955, p. 887, n. 1.

rianus. Rappelions-nous aussi qu'une *Terentia Irene* de Nemausus était la liberte d'un *Maximus*⁸³. Mais, si *Scaurianus* accompagna *Trajan* en Orient, il ne survécut probablement pas à cette campagne⁸⁴. Voici, en fin de compte, l'ébauche de sa carrière :

<i>IIIIVir viarum curandarum</i>	?83—?85
<i>tribunus militum legionis I Italicae</i>	?85—?89
<i>quaestor provinciae Achaiae</i>	?90/91
<i>tribunus plebis</i>	?93
<i>praetor</i>	?95
<i>legatus Augusti legionis I Minerviae</i>	?96—?98
<i>legatus Augusti pro praetore provinciae Belgicae</i>	?98—100/101
<i>consul suffectus</i>	101
<i>comes et legatus Augusti pro praetore in expeditionibus</i>	<i>Dacicis duabus,</i>
<i>donatus donis militaribus hastis puris VIII, etc.</i>	101—102, 105—106
	103—104
<i>legatus Augusti pro praetore provinciae Daciae</i>	106—?111/112
	112—114
<i>?comes et legatus Augusti pro praetore in expeditione Parthica</i>	?114—?

La carrière de D. Terentius Scaurianus s'entrecroise en Dacie avec celle d'un autre nîmois, T. Iulius Maximus Manlianus⁸⁵, connue, jusqu'au commandement de la *legio IV Flavia*, de CIL XII, 2167⁸⁶. La reconstitution graphique de texte⁸⁷ (fig. 2) confirme les restitutions des lignes 2—3 supposées par L. Petersen⁸⁸ et change la lecture à la sixième ligne, où il faut lire *don[is] donato in*⁸⁹. Voici le texte :

T(ito) Iulio Sex(ti) f(ilio) Volt(inia) Maximo Ma[n]liano | Broccho Servilian(o) A(ulo) Quadron[io Vero] | L(ucio) Servilio Vatia Cassio Cam[arti] | leg(ato) Aug(usti) leg(ionis) IIII Flaviae, leg(ato) Aug(usti) leg(ionis) I Adiut[r(icis)], leg(ato) Aug(usti)] | iuridico Hisp(aniae) Citerior(is) Tarraconens(is), pr(aetori), a[ed(ili)] ?cur(uli), q(uaestori)] | provinciae Hisp(aniae) Ulterioris Baeticae, don[is] donato in | bello Dacico coronis murali et vallari, h[asta pura], | vexillo, trib(un)o mil(itum) leg(ionis) V Macedonic(ae), se viro [equitum] | Rom(anorum) turm(ae) I, X viro stlitibus iudic[andis] | Calagurritani | ex Hispania Citeriore patr[ono].

⁸³ v. n. 3.

⁸⁴ Cf. M. P. Speidel, *JRS* LX, 1970, p. 153.

⁸⁵ v. H. Dessau, *PIR*¹ II, I 287; E. Groag, *RE* X, 1 [1919], 678—679, no 357; A. Dobó, *Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus*, Budapest, 1968, p. 44—45; J. Fitz, *RE Suppl.* IX [1962], 375—377, no 357; idem, *ActAnt* XI, 1963, p. 247—249; L. Petersen, *PIR*² IV, 3, I 426; G. Alföldy, *Fasti Hispanienses*, Wiesbaden 1969, p. 78, 185, 230, 232, 238, 242, 247—248; W. Eck, *Senatoren*, p. 168—169; H. G. Pflaum, *Narbonnaise*, p. 317—319.

⁸⁶ = ILS, 1016 = Y. Burnand, *MEFR* LXXXVII, 2, 1975, p. 754 sqq.

⁸⁷ D'après la photographie publiée par Y. Burnand, *op. cit.*, p. 755, fig. 8.

⁸⁸ *PIR*² IV, 3, I 426.

⁸⁹ Lecture différente dans CIL XII, 3167; E. Groag, *RE* X, 1 [1919], 678; G. Alföldy, *Fasti Hispanienses*, p. 78; Y. Burnand, *op. cit.*, p. 754, 757.

TIVLIO·SEX·F·VOLT·MAXIMO·MANLIANO
 BROCCO·SERVILIANA·QVADRONIO·VERO
 L·SERVILIO·VATIAE·CASSIO·CAMARTI
 LEG·AVG·LEG·TITI·FLAVIAE·LEG·AVG·LEG·T·ADIVTR·LEG·AVG
 IVRIDICO·HISP·CITERIOR·TARRACONENS·PRAED·CVR·Q·
 PROVINCIAE·HISP·VLTERIORIS·BAETICAE·DONIS·DONATO·IN
 BELLO·DÁCICO·CORÓNIS·MVRA·I·ET·VALLAR·I·HASTA·PVRA
 VEXILIO·TRIB·M·I·LEG·V·MACEDONIC·SEVIRO·E·QVITVM
 RÓM·TVRM·I·X·VIRO·STLITIBVS·IVDICANDIS
 CALAGVRITANI
 EX·HISPANIA·CITERIORE·PATRONO

Fig. 2.

Le nom complet du sénateur est T. Iulius Sex(ti) f(ilius) Volt(inia) Maximus Ma[n]lianus] Brocchus Servilian(us) A. Iulius Quadron[ius Verus] L. Servilius Vatia Cassius Cam[ars]⁹⁰. Le même personnage est attesté le 2 juillet 110 comme gouverneur de la Pannonie Inférieure⁹¹ et, avec P. Stertinius Quartus, comme consul suffect dans le quatrième *nundinium* de l'année 112⁹². Il peut être identique avec le consulaire Maximus, tombé sur le champ de bataille pendant la campagne parthique de Trajan⁹³. Dans l'encadrement chronologique de la carrière de T. Iulius Maximus Manlianus j'ai suivi en général G. Alföldy⁹⁴:

<i>Xvir stlitibus iudicandis</i>	?86—?88
<i>sevir equitum Romanorum turmae I</i>	
<i>tribunus militum legionis V Macedonicae, donatus in bello Dacico coronis murali et vallari, hasta pura, vexillo</i>	?88—?89
<i>quaestor provinciae Hispaniae Ulterioris Baeticae</i>	?94
<i>aedilis ?curulis</i>	?97
<i>praetor</i>	?99
<i>legatus Augusti iuridicus Hispaniae Citerioris Tarraconensis</i>	?100—?103
<i>legatus Augusti legionis I Adiutricis</i>	?104—106
<i>legatus Augusti legionis IIII Flaviae</i>	106—108
<i>legatus Augusti pro praetore Pannoniae Inferioris</i>	108—112
<i>consul suffectus</i>	112
<i>?comes et legatus Augusti pro praetore in expeditione Parthica</i>	112—?114
	?114—?116

La carrière de T. Iulius Maximus Manlianus a commencé deux ou trois ans après celle de D. Terentius Scaurianus, mais, à la différence de celui-ci, vigoureusement soutenu par l'empereur, Maximus Manlianus a parcouru une carrière relativement normale⁹⁵. Tandis que Scaurianus avait accompli deux charges prétoriennes en six ans, pour aboutir au consulat vers l'âge de 36 ans, Maximus Manlianus exerça le consulat vers l'âge de 45—47 ans, après avoir parcouru quatre charges prétoriennes en douze ans. Il est vrai que, en grande mesure, Maximus Manlianus aboutit plus tard que d'habitude au consulat parce que, apparemment, on l'a longtemps retenu comme légat de légion et comme légat de province prétorienne grâce à son expérience en problèmes daces et iazyges. C'est pourtant curieux que, bien qu'il ait été décoré dans la guerre dace de Domitien, Maximus Manlianus n'a pas été utilisé sur le même front

⁹⁰ Pour les parentèles de T. Iulius Maximus Manlianus v. E. Groag, *loc. cit.*; L. Petersen, *loc. cit.*

⁹¹ A. Radnóti, L. Barkóczi, *ActArchH* I, 1951, p. 191 sqq = *ArchÉrt* LXXVIII, 1951, p. 78 sqq = *CIL* XVI, 164; v. J. Fitz, *RE Suppl.* IX 1962, 375—377, no 357.

⁹² *Iit.* XIII, 1, *Fasti Ost.*, frg. XXII, p. 201 = L. Vidman, *Fasti Ostienses*, p. 20.

⁹³ Cass. Dio LXVIII, 30, 2; Fronto, *De bello Parth.*, p. 217 (Naber); idem, *Principia hist.*, p. 209 (Naber); v. R. Syme, *Tacitus* I, 1958, p. 239, avec n. 9; II, p. 650, avec n. 2; idem, *Historia* XIV, 1965, p. 347 = *Danubian Papers*, p. 230; G. Alföldy, *Fasti Hispanienses*, p. 251.

⁹⁴ *Op. cit.*, p. 78.

⁹⁵ R. Syme, *Danubian Papers*, p. 173.

pendant la première guerre de Trajan. Il fut nommé vers 104 légat de la *legio I Adiutrix*, faisant partie de l'armée de la Pannonie et qui combattit dans la seconde guerre de Trajan⁹⁶. Au retour de la *legio I Adiutrix* à Brigetio en 106, Maximus Manlianus resta sur place à la tête de la *legio IIII Flavia*, qui fut attribuée à la nouvelle province⁹⁷. Cette légion, qui reçut pour garnison stable le camp de Berzobis dans le Banat, mais dont les estampilles ont été trouvées dans beaucoup de localités de la Dacie⁹⁸, joua un rôle de premier ordre dans l'organisation de la nouvelle province. Elle avait aussi à faire face aux pressions des Iazyges, mécontents du fait que Trajan ne leur a pas rendu les terres qui leur avaient été arrachées par Décébal⁹⁹. L'objet de leurs contestations était sans doute le Banat d'ouest¹⁰⁰. Une guerre éclata, dont on trouve l'écho dans la *Vita Hadriani*, 3, 9: *Legatus postea praetorius in Pannoniam inferiorem missus* (sc. Hadrianus) *Sarmatas compressit, disciplinam militarem tenuit, procuratores latius evagantes coercuit, ob hoc consul factus est*. N. Gostar date l'événement, à mon avis trop tard, en 108¹⁰¹. En effet, P. Aelius Hadrianus, le futur empereur, fut le premier à avoir gouverné la Pannonie Inférieure, entre 106—108¹⁰², plus précisément depuis l'automne de 106 jusqu'au printemps de 108¹⁰³. Il s'ensuivrait que la guerre qui éclata en automne 106 ou plutôt au début de 107, était terminée à la fin de cette dernière année¹⁰⁴. Dans la *Vita Hadriani* on a cherché à mettre en évidence le rôle qu'Hadrien joua pendant ces événements, bien qu'il soit évident que la Dacie était concernée dans la même mesure que la Pannonie Inférieure par toute agitation signalée entre le Theiss et le Danube¹⁰⁵. Il n'est pas probable qu'on ait entrepris contre les Iazyges des opérations de grande envergure, car de pareilles actions les auraient empêché dix ans après de mettre en danger l'exis-

⁹⁶ v. E. Ritterling, *RE* XII, 2, [1925], 1390.

⁹⁷ H. G. Pflaum, *Narbonnaise*, p. 318, exprima une opinion semblable; cf. R. Syme, *Historia* XV, 1965, p. 346—347 = *Danubian Papers*, p. 107—108; J. Fitz, *RE Suppl.* IX, [1962], 375—376, no 357; idem, *ActAnt* IX, 1961, p. 160, n. 8; idem, *ActAnt* XI, 1963, p. 248; G. Alföldy, *Fasti Hispanienses*, p. 78; L. Balla, *ActClass-Debr.* V, 1969, p. 112; Y. Burnand, *op. cit.*, p. 758—759. Pour l'appartenance de la *legio IIII Flavia* à l'armée de la Dacie v. R. Syme, *Laureae Aquincenses* I, Budapest, 1938, p. 277 sqq = *Danubian Papers*, p. 93 sqq et, plus récemment, I. Glodariu, *ActaMN* III, 1966, p. 429 sqq et D. Protase, *ActaMN*, 1967, p. 47 sqq.

⁹⁸ v. I. Glodariu, *loc. cit.*; D. Benea, *Studii și comunicări de istorie*, Caransebeș, 1979, p. 224 sqq.

⁹⁹ Cass. Dio LXVIII, 10, 3.

¹⁰⁰ C. Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan*, p. 128—130; v. C. Daicoviciu, *Dacica*, Cluj, 1970, p. 274 sqq.

¹⁰¹ *Apulum* IX, 1971, p. 319—320.

¹⁰² J. Fitz, *ActAnt* XI, 1963, p. 246—247.

¹⁰³ Attesté comme consul suffect en 22 juin 108 (IIIt. XIII, 1, *Fasti fer. Lat.*, frg. VII, p. 155), il faut qu'il soit entré dans la magistrature le 1 mai de la même année (A. Degrassi, IIIt XIII, 1, p. 228).

¹⁰⁴ La destruction de l'habitat dace de Pecica, se trouvant au delà de la frontière de la nouvelle province, et où la dernière monnaie est datable entre 108—110 (I. H. Crișan, *ActaMN* III, 1966, p. 98—99), n'a rien à faire à la guerre de 106—107, mais bien aux événements de 117—118 (cf. N. Gostar, *loc. cit.*; I. H. Crișan, *Ziridava*, Arad, 1978, p. 170).

¹⁰⁵ v. L. Balla, *ActClassDebr.* V, 1969, p. 114.

tance même de la nouvelle province¹⁰⁶. En printemps 108 T. Iulius Maximus Manlianus remplaça Hadrien en Pannonie Inférieure. Le maintien de Maximus Manlianus dans la zone témoigne de l'attention avec laquelle on continuait à regarder le problème iazyge.

La collaboration entre D. Terentius Scaurianus et T. Iulius Maximus Manlianus entre 106—108 prouve qu'en temps de guerre ou de crise on recherchait la cohésion des commandants, sans trop se préoccuper des risques politiques qui pouvaient en résulter¹⁰⁷. On connaît dans l'histoire de la Dacie romaine deux autres gouverneurs consulaires qui s'appuyèrent dans des situations pareilles sur des légats de légion qu'ils connaissaient bien et sur lesquels ils pouvaient compter. En 170 M. Claudius Fronto eut sous ses ordres A. Iulius Pompilius Piso, légat de la *legio XIII Gemina*; or, il semble bien qu'ils étaient tous les deux originaires de Pergame¹⁰⁸. Quelques années plus tard, vers 179—180, P. Helvius Pertinax coopérait, une fois de plus dans sa carrière, avec M. Valerius Maximianus, légat de la *legio V Macedonica*, qu'il avait durant des années soutenu et promu¹⁰⁹.

2. L'anonyme de Belalis Maior

A. Mahjoubi a récemment publié quelques dizaines d'inscriptions de Belalis Maior (aujourd'hui Henchir el-Faouar) de l'Afrique proconsulaire¹¹⁰. On remarque la partie inférieure, mal conservée, d'un cursus honorum sénatorial¹¹¹. L'auteur nous offre le texte suivant:

..... iurjidico [in Pi]ceno et Apuli/[a, le]g(ato) legionis XXII Primig(eniae) / [p(iae) f(idelis) Gordianae], leg(ato) leg(ionis) XIII Gem(inae) [p(iae) f(idelis)] / Sa]tur. Sanc[tus (?)

La reconstitution graphique¹¹² (fig. 3) et l'habitude de formuler de pareilles charges semblent indiquer aux lignes 1—2 la lecture *iuridico per Piceno* (sic!) et *Apuli/am*, supposée d'ailleurs par A. Mahjoubi, et où l'on a employé par erreur l'ablatif *Piceno* à la place de l'accusatif¹¹³. Il est incertain si à la troisième ligne *Geminae* ait été écrite entière ou abrégée, mais les épithètes *p(ia) f(idelis)* sont pour la légion d'Apulum tout à fait improbables¹¹⁴. La lacune du début de la troisième ligne contenait sans doute une épithète impériale de la *legio XXII Primigenia*,

¹⁰⁶ D'ailleurs, R. Syme a récemment établi (*JRS* LXVII, 1977, p. 34 sqq) que C. Caesennius Sospes (ILS, 1017) n'a pas reçu ses distinctions militaires à la suite de cette guerre, mais bien après celle de Domitien.

¹⁰⁷ H. G. Pflaum, *Narbonnaise*, p. 318; cf. les réserves de R. Syme, *Danubian Papers*, p. 230.

¹⁰⁸ I. Piso, *Acta MN* XVI, 1979, p. 75.

¹⁰⁹ v. G. Alföldy, *Situla* XIV—XV, 1974, p. 199—215.

¹¹⁰ A. Mahjoubi, *Recherches d'histoire et d'archéologie à Henchir el-Faouar: la cité des Belalitani Maiores*, Tunis, 1978. Cet ouvrage me fut accessible grâce à l'amabilité de Prof. Robert Étienne.

¹¹¹ *Op. cit.*, p. 162—165, no 11, frg. 58 = *AnnEp*, 1978, 845.

¹¹² D'après la photographie publiée par A. Mahjoubi, *op. cit.*, p. 163, fig. 58.

¹¹³ *Op. cit.*, p. 163.

¹¹⁴ On les rencontre dans CIL III, 7041 et CIL VI, 1523, mais nulle fois dans les nombreuses inscriptions de cette légion en Dacie, v. E. Ritterling *RE* XII, 2 [1925], 1720—1721; W. Hüttel, *Antoninus Pius* I, Prag, 1936, p. 285, n. 320.

mais à cause de l'état de la pierre on n'a pas pu constater si elle a été détruite volontairement ou non. A. Mahjoubi a correctement établi que les charges accomplies par le sénateur anonyme ont été rendues en ordre direct. Les arguments invoqués par l'auteur pour dater l'inscription sous Gordien III ont pourtant une valeur inégale. Je ne vois pas la signification des inscriptions qui attestent la présence d'éléments des deux légions en Afrique¹¹⁵, lorsqu'il est évident que l'anonyme les a commandées en Germanie Supérieure et en Dacie. Un indice pour le règne de Gordien est la charge de *iuridicus per Picenum et Apuliam*, postulée par la circonscription *Calabria, Lucania, Bruttii*, attestée au début du même règne dans la carrière d'un *us L. f. Fab. Annianus*¹¹⁶. Néanmoins on peut supposer l'existence de la circonscription *Picenum — Apulia* aussi sous Sévère Alexandre¹¹⁷, ce qui impliquerait pour les légions l'épithète *Severiana*. Plus de poids paraît avoir la remarque de A. Mahjoubi que l'écriture se rapproche beaucoup de celle d'une autre inscription de Belalis Maior, dédiée à Sabinia Tranquillina¹¹⁸. Les fastes de la Dacie, que A. Mahjoubi n'a pas utilisés, peuvent fournir de nouveaux arguments en faveur de la datation que le savant tunisien nous propose. On connaît jusqu'ici deux légats de la *legio XIII Gemina* sous Gordien, P. Petronius Polianus et Pistorius Rugianus. Le premier est attesté à Apulum par CIL III, 1017¹¹⁹: *Genio / Imperatoris Gordiani / P(ii) [F(elicis)] invict(i) / Aug(usti) Petronius / Polianus / v(ir) c(larissimus), leg(atus) leg(ionis) XIII / [G(eminæ)] Gord(ianæ), leg(atus) Aug(usti) [pro]praet(ore) [pr]ov(inciae)] Belgicae*. Le second érigea toujours à Apulum CIL III, 1125 = ILS, 3736: *Deae Neme/si sive For/tunae / Pistorius / Rugianus / v(ir) c(larissimus), legat(us) / leg(ionis) XIII G(eminæ) / Gord(ianæ)*. Selon J. Jung¹²⁰ Pistorius Rugianus aurait commandé la *legio XIII Gemina* après P. Petronius Polianus, sans en donner les raisons¹²¹. La supposition de J. Jung est très probablement exacte, car Nikopolis de Cappadoce érigea à P. Petronius Polianus, sans doute gouverneur de cette province, une inscription où on l'appelle τὸν λα[μπρό]τατον ὑπατικὸν καὶ σωτῆρα τοῦ ἔθνους¹²². Or, l'occasion où P. Petronius Polianus pouvait devenir sauveur des Cappadociens a été plutôt la guerre parthique de la deuxième moitié du règne de Gordien¹²³, que celle du temps de Valérien. P. Petronius Polianus a exercé, selon toutes les apparences, le commandement de la *legio XIII Gemina* au début du règne de Gordien, ensuite, après avoir été remplacé à Apulum par Pistorius Rugianus, gouverna, vers 240—242, la Belgique, ce qui lui valut le consulat suffect, pour être

¹¹⁵ A. Mahjoubi, *op. cit.*, p. 164—165, semble douter de la présence de la *legio XIII Gemina* en Dacie au IIIe siècle.

¹¹⁶ CIL III, 6763 = ILS, 1188; v. G. Alföldy, *EpSt* III, 1967, p. 61—62; M. Corbier, *MEFR* LXXXV, 2, 1973, p. 678—679.

¹¹⁷ v. M. Corbier, *op. cit.*, p. 627, 670, avec les utiles corrections de W. Eck, *ZPE* XVIII, 1975, p. 155 sqq et idem, *Die staatliche Organisation Italiens in der hohen Kaiserzeit*, München, 1979, p. 252 sqq.

¹¹⁸ A. Mahjoubi, *op. cit.*, p. 161, no. 7, p. 165.

¹¹⁹ Avec la correction, aux lignes 8—9, de E. Ritterling, *Fasti Deutschl.*, p. 98; v. E. Groag, *RE* XIX, [1937], 1220, no 50.

¹²⁰ *Fasten der Provinz Dacien*, Innsbruck, 1894, p. 60.

¹²¹ Cf. A. Stein, *Dazien*, p. 99.

¹²² H. Grégoire, *BCH* XXIII, 1909, p. 35, no 13 = *AnnEp*, 1909, 19.

¹²³ v. l'étude détaillée de X. Lorient, *ANRW* II, 2, 1975, p. 757 sqq.

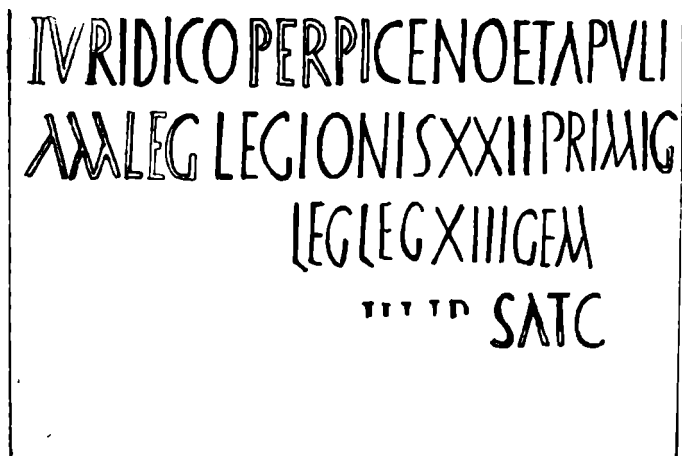

Fig. 3.

nommé immédiatement après à la tête de la Cappadoce¹²⁴. Quant à l'origine des personnages, P. Petronius Polianus est probablement grec. D'autre part, le nomen de Pistorius Rugianus, extrêmement rare¹²⁵, est inconnu jusqu'ici dans les couches supérieures de la société romaine et témoigne d'un annoblissement récent¹²⁶. Il est d'un intérêt d'autant plus grand qu'on trouve à Carthage, dont le pagus Belalis Maior avait longtemps dépendu¹²⁷, un L. Pistorius Suavis et un L. Pistorius Silvanus, faisant partie d'un collège de prêtres qui dédia une inscription *Iovi Hammoni Barbaro Silvano*¹²⁸. Il existe donc de grandes chances que Pistorius Rugianus soit identique à l'anonyme sénateur de Belalis Maior. S'il en est ainsi, Pistorius Rugianus fut *iuridicus per Apuliam et Picenum* vers 236—238. Après la mort de Maximinus Thrax et de Maximus devant Aquilée, il a été avancé au commandement de la *legio XXII Primigenia* à Mogontiacum, d'où il partit pour Dacie en 240/241¹²⁹. On conférait le commandement successif de deux légion dans des situations exceptionnelles ou critiques¹³⁰. Cela s'accorde très bien avec la *Vita Gordiani* 26, 4, avec les dédicaces faites *Marti Gradivo*¹³¹, *Genio Imperatoris Gor-*

¹²⁴ La Cappadoce est la première province consulaire aussi dans les carrières de M. Cassius Apollinaris et de Q. Atrius Clonius, v. I. Piso, *Revue roum. d'hist.* XV, 3, 1976, 470—471.

¹²⁵ CIL VI, 24218; VIII, 24519; XIV, 4975; v. W. Schulze, *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*, Berlin, 1933, p. 210; A. Licordari, *L'onomastique latine, Colloques internationaux du C. N. S. C.*, Paris, 1977, p. 242. Le cognomen, plus rare encore, est dérivé de *Ruga*, v. CIL VI, 24732.

¹²⁶ G. Barbieri, *L'albo senatorio da Settimio Severo a Carino*, Roma 1952, p. 553.

¹²⁷ A. Mahjoubi, *op. cit.*, p. 100; v. *AnnEp*, 1978, ad 855.

¹²⁸ CIL VIII, 24519.

¹²⁹ Il lui succéda au commandement de la *legio XXII Primigenia* *us L. f. Fab. Annianus*, attesté à Mogontiacum en 242 (CIL III, 6763 = ILS, 1188; v. G. Alföldy, *loc. cit.*).

¹³⁰ E. Birley, *Carn. Jb.*, 1957, p. 4; R. Syme, *Historia* XIV, 1965, p. 345 = *Danubian Papers*, p. 228.

¹³¹ CIL III 6279 = ILS, 3154 = IDR II, 23 (Drobeta).

diani¹³², *Deae Nemesei sive Fortunae*¹³³ et aussi avec les trésors enfouis à cette époque¹³⁴. Tout indique que les frontières de la Dacie étaient particulièrement menacées vers 242, très probablement par les Carpes¹³⁵.

Dans l'inscription de Belalis Maior le commandement de la *legio XIII Gemina* n'est probablement pas suivi d'aucune autre charge, car jusqu'à la base de l'autel il y a place pour deux lignes tout au plus. Les traces des lettres de la quatrième ligne cachent le nom et la qualité du dédicant¹³⁶. Je propose le texte suivant:

[?L(ucio) ?Pistorio Rugiano / iu]ridico [per Pi]ceno (sic!) et Apuli/[am, le]g(ato) legionis XXII Primig(eniae) / [p(iae) f(idelis) ?Gord(ianae)], leg(ato) leg(ionis) XIII Gem[?inae / ?Gord(ianae) ?Satur(...)?Sanct(...)] /

Les nombreux signes d'interrogation suggèrent combien il est besoin d'une preuve décisive pour tout ce qui vient d'être avancé.

IOAN PISO

¹³² CIL III, 1017 (Apulum).

¹³³ CIL III, 1125 = ILS, 3776.

¹³⁴ V. Christescu, *Istros I*, 1934, p. 73—80; B. Mitrea, *SCN IV*, 1968, p. 197—206; C. Preda, *op. cit.*, p. 175—196.

¹³⁵ M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, p. 438; cf. X. Lorient, *ANRW II*, 2, 756—757.

¹³⁶ A. Mahjoubi, *op. cit.*, p. 165.

EDIFICII DE CULT LA ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA (II)

II. Edificii de cult săpate în trecut

În această categorie se includ edificiile de cult săpate, integral sau parțial, la sfârșitul secolului trecut și în primele decenii ale secolului nostru. Unele au fost publicate de autorii cercetărilor, altele s-au păstrat la suprafață până în zilele noastre și au fost amintite, dar nu cu adevărat publicate, în revistele de specialitate ale vremii (este cazul templului lui Nemesis).

1. Templul sirian

Săpat în anul 1881 de către P. Király și G. Téglás¹, templul sirian de la Sarmizegetusa a fost publicat, 25 de ani mai târziu, de către unul din autorii săpăturii, G. Téglás². Discuția asupra acestui monument a fost reluată recent de D. Alicu, care a ajuns la următoarele concluzii³ (fig. 1):

Templul avea, probabil, o lungime totală de 17,70 m și o lățime totală de 10,60 m. Intrarea se afla pe latura sa de est și avea o lărgime de 2,20—2,40 m; ea dădea acces într-un pronaos (dimensiuni probabile: 5,80 × 2,50 m), din care se trecea, printre două coloane, în nava centrală. Nu este exclus ca între cele două coloane să fi existat o draperie, căci aceasta este caracteristică pentru cultele orientale⁴.

Înălțimea templului, judecând după diametrul coloanelor care nu putea depăși 0,50—0,55 m, era de circa 7 m; se respecta, în felul acesta, o proporție acceptabilă între lungimea, lățimea și înălțimea edificiului. Din păcate, nu avem elemente suficiente pentru a preciza stilul templului, dar sînt greu de acceptat capitелurile ionice propuse de G. Téglás⁵, dacă luăm în considerare frecvența lor extrem de redusă la Sarmizegetusa⁶.

Inscripția de fundație a templului are următorul text⁷: *Diis patriis / Malagbel et Bel (et?) Bel Ha/mon et Benefal et Mana/vat P(ublius) Ael(ius) Theimes Ilviral(is) / col(oniae) templum fecit solo et / inpendio suo pro se suisq(ue) / omnibus ob pietate ipsorum / circa se iussus ab ipsis fecit / et culinam subiunxit.*

¹ Robert Kun, în *HTRTE*, III, 1883—1884, p. 85—86; P. Király, în *HTRTE*, V, 1889, p. 49; G. Téglás, în *ArchÉrt*, XXVI, 1906, p. 321.

² G. Téglás, *op. cit.*, p. 321—330.

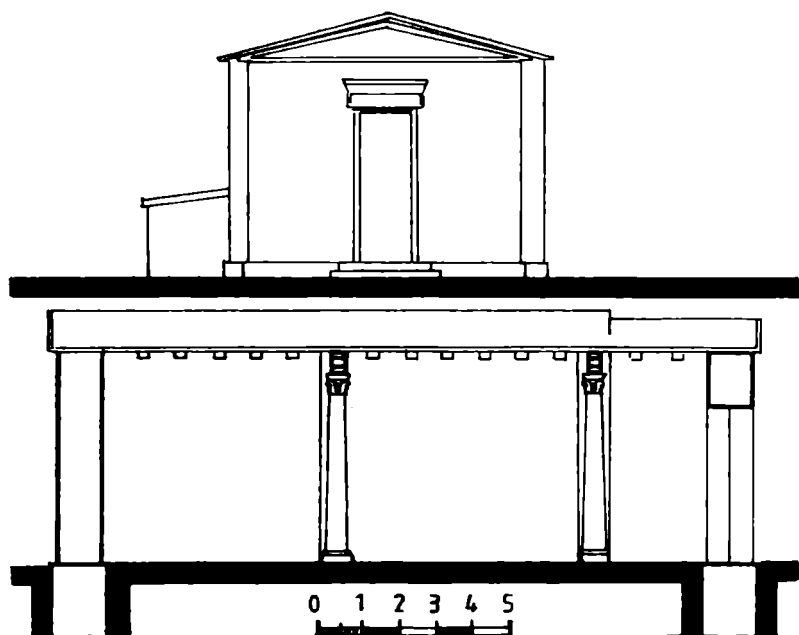
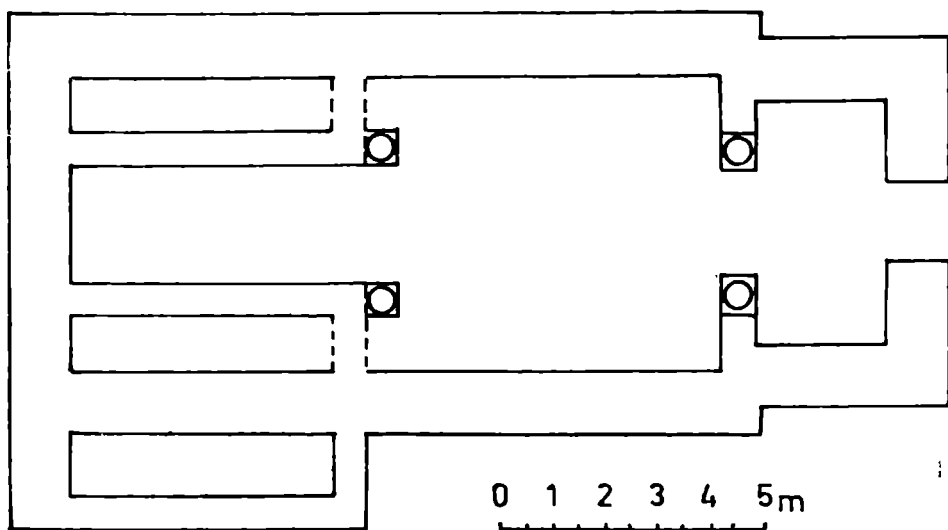
³ D. Alicu, în *SCIVA*, 30, 4, 1979, p. 625—629.

⁴ CIL VI 746; P. Király, *op. cit.*, p. 18.

⁵ G. Téglás, *op. cit.*, p. 325, fig. 3.

⁶ D. Isac, I. Stratan, în *Banatica*, II, 1973, p. 128—129; V. Wollmann, în *Apulum*, XIII, 1975, p. 206—209; M. Bărbulescu, în *Sargetia*, XIII, 1977, p. 235.

⁷ CIL III 7954; A. Betz, în *OmD*, p. 33—36; S. Sanie, în *SCIV*, 19, 4, 1968, p. 575 (cu toată bibliografia); reproducem textul după lectura lui S. Sanie.

2

Fig. 1 — 1. Planul templului sirian, realizat pe baza datelor publicate de G. Téglaş; 2. Secţiune şi vedere frontală a templului sirian.

2. Templul zeului Mithras

Templul, așezat în partea de sud-vest a cetății, *extra muros*, pe malul stîng al pîrîului Apa Mică, a fost săpat între anii 1881—1883 de G. Téglás și P. Király⁸. Din zidurile templului se păstrau, după afirmațiile autorilor, doar o parte din *cella*, pe baza căreia și prin comparație cu sanctuarele de la Hedderheim și Ostia, P. Király reușește să facă o reconstituire a templului, pe care o așează peste planul descoperirilor de material arheologic⁹ (fig. 2/1,2).

Această reconstituire a templului poate fi acceptată sau respinsă în totalitate. Orice intervenție în proiectul realizat de P. Király, pe baza altor analogii sau considerente, poate duce la alt plan, mai mult sau mai puțin apropiat de al său, dar cu același grad ridicat de incertitudine. Atît Fr. Cumont, cit și M. J. Vermaseren au acceptat planul lui P. Király¹⁰.

Extragem din lucrarea lui P. Király elementele concrete, lăsînd la o parte considerațiile sale; dimensiunile interioare ale celei: 3,80 × 4,20 m; grosimea zidurilor: 1 m; grosimea zidului din spate al celei: 1,50 m; prin calcul, P. Király a obținut lungimea totală a templului (44,23 m) și lățimea lui (12,44 m).

Cele două trepte care separă *cella* de nava centrală sau naosul templului au fost scoase de proprietarul de atunci al locului în 1879. Imediat în fața scărilor celei era un altar uriaș pentru ritual (nu putem ști dacă aceasta este doar o presupunere sau dacă s-a găsit într-adevăr urma altarului). Cella era, probabil, despărțită de naos de o perdea grea, obișnuită în ritualul cultelor orientale¹¹.

Zidurile celei erau vopsite pe un fond roșu cu linii șerpuite albastre și cu figuri geometrice. Cella era pavată cu un strat de *cocciopesto* gros de 0,05 m.

Cu statuile lui Cautes și Cautopates P. Király delimitează o extremitate a navei centrale (a naosului), iar cu „colțul de poartă” (expresia îi aparține lui P. Király și poate sugera un bloc fasonat) marchează intrarea în naos, în care se cobora pe niște trepte. Fragmentele de coloană și capitellurile găsite în presupusul naos îl duc la ideea existenței a trei nave, delimitate de două șiruri de coloane. Fragmente de coloană și altare găsite în exteriorul porții „naosului” îi permit să adauge un portic în față, completînd astfel pronaosul templului. Descoperirea unui mare număr de cărămizi de boltă îl duce la concluzia că navele erau boltite, iar pronaosul acoperit de o boltă în cruce. Sesizînd însă rezistența slabă a zidurilor păstrate, pentru a susține bolțile își imaginează niște ziduri de sprijin între coloanele naosului. Astfel de ziduri de sprijin între coloanele interioare nu sînt cunoscute în arhitectura romană, ele dăunînd atît aspectului construcției cît și utilității sale. De aceea,

⁸ C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, 1924, p. 228 și nota 2 cu toată bibliografia mai veche, la care adăugăm M. J. Vermaseren, *CIMRM*, II, 1960, p. 297.

⁹ P. Király, *A sarmizegetusai mithraeum*, Budapest, 1886.

¹⁰ Fr. Cumont, *MMM*, II, p. 135; M. J. Vermaseren, loc. cit.

¹¹ Cf. CIL VI 746, atestînd donarea către un templu al lui Mithras a unei draperii împreună cu un altar și cu insemne divine.

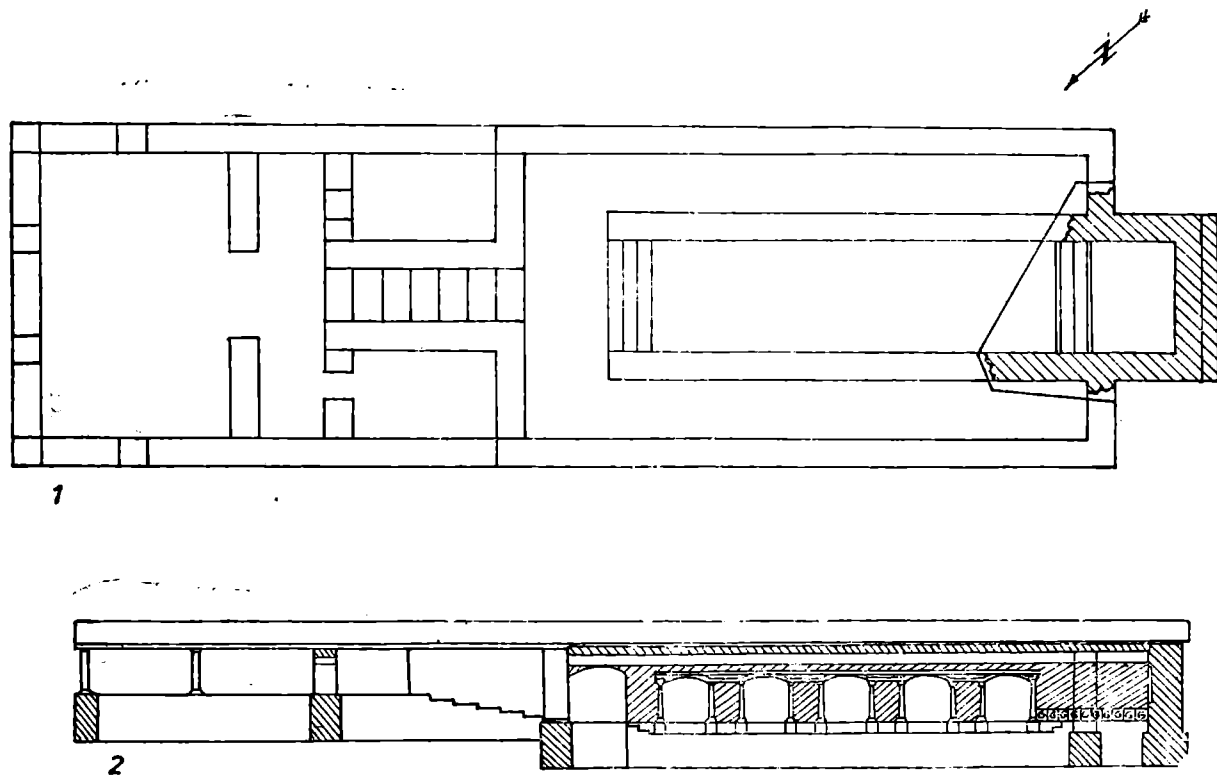

Fig. 2 — Templul zeului Mithras: 1. Plan; 2. Elevation (după P. Király).

considerăm mai apropiată de realitate și mult mai simplu de realizat o boltă construită din arcuri succesive de cărămidă peste nava centrală, necesară pentru a imita peștera tradițională în care se desfășura cultul mithriac, navele laterale fiind acoperite de câte un tavan de grinzi de lemn care cobora în pantă ușoară spre exterior.

Templul fiind așezat în pantă, are zidurile celei, în partea de jos a pantei, mai adânci, dovada fiind faptul că s-au păstrat; zidurile pronao-sului, în partea de sus a pantei, aveau o temelie superficială, ceea ce a dus la dispariția lor totală.

O informație dată de P. Király permite schițarea unei cronologii a templului. El vorbește despre „incendierea sa de către barbari, incendiere demonstrată de cantitatea mare de cenușă, oase carbonizate, iar în straturile de jos cenușă amestecată cu moloz”. Se pare că avem de-a face cu două incendieri ale templului. Prima o putem presupune în timpul invaziei marcomane, când întreaga zonă *extra muros* a fost mai mult sau mai puțin distrusă¹². Deci, templul exista înainte de 170, fiind restaurat după această dată. Pentru al doilea incendiu data nu se poate preciza.

În timpul săpăturilor a ieșit la iveală un material epigrafic și sculptural extrem de bogat (circa 200 de piese), publicat de P. Király¹⁶ și reluat apoi în toate lucrările referitoare la cultul lui Mithras.

3. Templul zeiței Nemesis

Așezat în imediata apropiere a porții de est a amfiteatrului, templul lui Nemesis a fost scos la lumină între anii 1891 și 1893, cu prilejul dezvelirii parțiale a amfiteatrului de către P. Király și G. Szinte¹⁴. Rezultatele săpăturilor n-au fost publicate, dar templul este amintit de G. Szinte, care ne-a lăsat, de asemenea, un profil și un plan al lui¹⁵.

Intervențiile făcute, în decursul timpului, pe monument i-au schimbat considerabil înfățișarea. Sondajele noastre de verificare n-au putut elucida toate problemele pe care edificiul le ridică. Totuși, se poate afirma că templul a fost construit peste o clădire mai veche care avea o curte și o fântină (fig. 3, F), dar a cărei destinație nu poate fi precizată pentru moment. Templul însuși a avut două faze de construcție, ale căror limite cronologice nu le putem încă stabili¹⁶ (fig. 3).

O inscripție¹⁷ provenind, probabil, de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, dar ajunsă întâmplător la Marga (jud. Caraș-Severin), reprezintă, credem, chiar inscripția de fundație a templului. Ea glăsuiește:

Deae Nemesi Ael(ius) Diogenes / et Silia Valeria / pro salute sua et / filiorum suorum / mater et pater / ex voto a solo / templum ex suo / fecerunt colle[gio] u[t]riq[ue] / riariorum.

¹² H. Daicoviciu, I. Piso, în *ActaMN*, XII, 1975, p. 163.

¹³ P. Király, *op. cit.*, p. 21—65.

¹⁴ J. Jung, în *AEM*, XVII, p. 108; G. Téglás, în *HT*, I, 1902, p. 69—70; G. Szinte, în *HTRTE*, VIII, 1893—1896, p. 37, cu plan; pentru materialul descoperit, vezi D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann, *The figured monuments from Sarmizegetusa* (= *British Archaeological Reports, International Series*, 55), London, 1979, nr. 89—105.

¹⁵ G. Szinte, *loc. cit.*

¹⁶ D. Alicu, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 173—177.

¹⁷ IDR, III/1, 272.

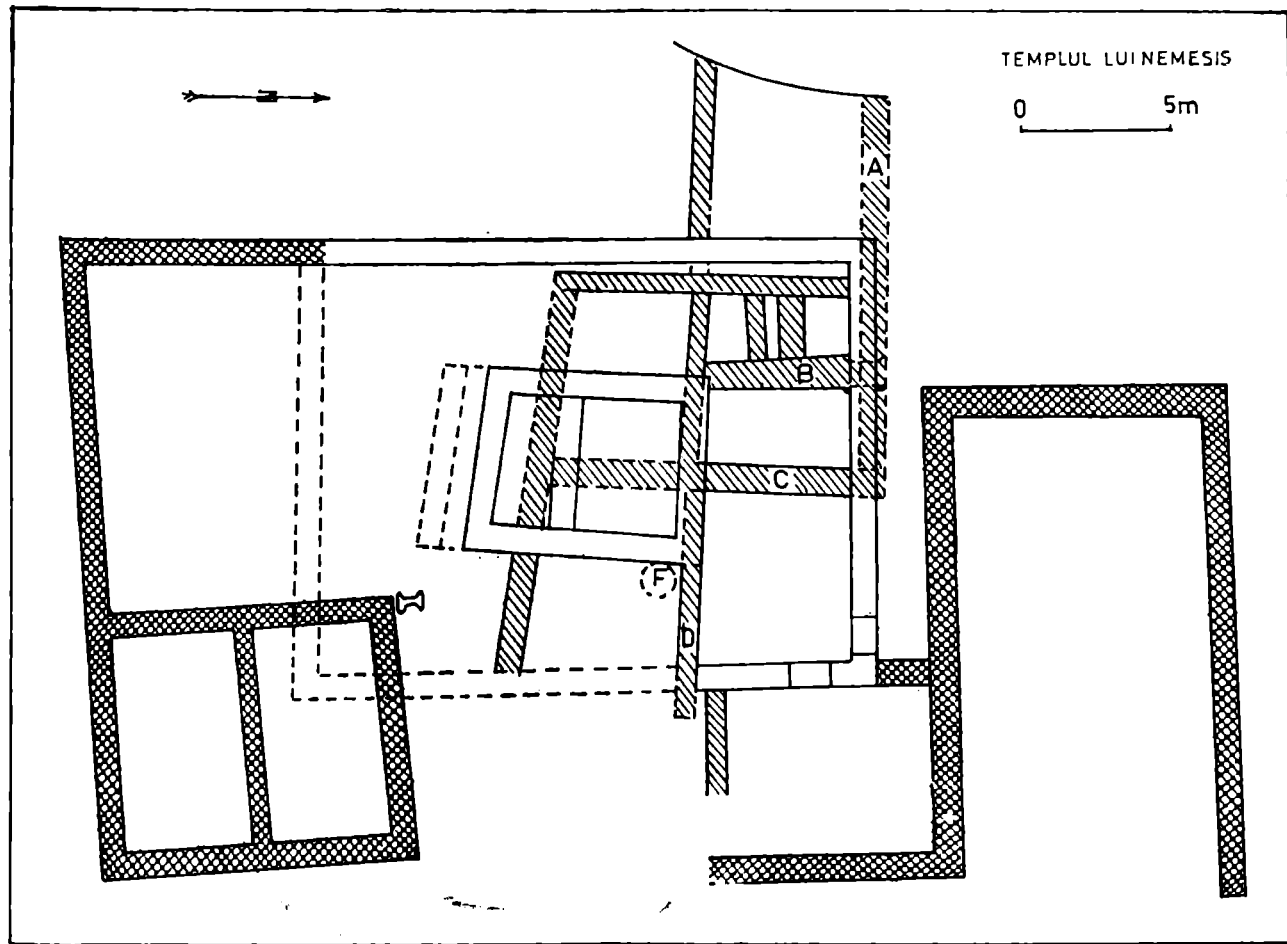

Fig. 3 — Planul general al construcțiilor de pe locul templului lui Nemesis.

III. Edificii de cult necercetate arheologic

Existența la Ulpia Traiana Sarmizegetusa a unor edificii de cult poate fi uneori demonstrată, alteori numai presupusă, și pe baza materialului epigrafic, arhitectonic sau sculptural, descoperit întâmplător ori în urma unor sondaje.

Se impune, desigur, o selectare a acestui material, precum și a informațiilor bibliografice referitoare la asemenea edificii de cult.

În funcție de natura și de calitatea informațiilor, edificiile de cult necercetate prin săpături arheologice sistematice pot fi împărțite în trei categorii:

Categoria cea mai bine și mai sigur documentată (A) este reprezentată de edificiile de cult atestate prin inscripții în care apar denumirile de *templum* sau *aedes*.

Într-o a doua categorie (B) pot fi grupate acele clădiri sondate de-a lungul vremii, care sînt considerate, pe baza materialului epigrafic sau sculptural descoperit cu prilejul sondării, drept temple consacrate divinelor zeități.

A treia categorie (C) ar cuprinde un număr restrîns de construcții, bătute doar datorită frecvenței ridicate a materialului epigrafic sau sculptural dedicat unei anumite zeități, descoperit întâmplător, fără precizări topografice, în ruinele Sarmizegetusei.

A.1. Templul zeiței Caelestis Virgo

Caelestis Virgo, identificată cu zeita africană Tanit, a fost puțin adorată în Dacia¹⁸. Cu toate acestea, la Sarmizegetusa i se ridică un templu de către un sclav imperial, Nemesianus. Inscripția de fundație a fost găsită prin anul 1910¹⁹, la nord-vest de oraș, într-un loc în apropierea căruia C. Daicoviciu a găsit mai târziu altă inscripție dedicată aceleiași divinități tot de un sclav, fapt care confirmă amplasarea templului²⁰.

C. Daicoviciu consideră, pe bună dreptate, că la Sarmizegetusa nu exista de fapt un cult al zeiței punico, ci că avem de-a face doar cu manifestări de loialitate a doi sclavi, dintre care unul ridică templul, față de Iulia Domna, soția lui Septimius Severus, adorată în Imperiu în ipostaza de Caelestis Dea²¹. Această împrejurare stabilește și limitele cronologice pentru construcția templului.

Inscripția: Caelesti Virgini / Augustae / sacr(um) Nemesianus Caesaris / n(ostri) / servos librarius tem/plum a solo pecunia su/a ex voto fecit.

¹⁸ C. Daicoviciu, în *AISC*, I, 1928—1932, p. 87.

¹⁹ B. Janó, în *ArchÉrt*, XXXII, 1912, p. 51; G. Finály, în *ArchAnzeiger*, 1912, col. 531; G. Téglás, în *ArchÉrt*, XXXIV, 1914, p. 354; *AnnÉp*, 1913, 50; *IDR*, III/2, 17.

²⁰ C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, 1924, p. 232; idem, în *AISC*, I, 1928—1932, p. 88.

²¹ H. Drère, în *RevArch*, 1907, 2, p. 21 sqq; G. Téglás, loc. cit.; C. Daicoviciu, loc. cit.

A.2. Templul zeiței Isis

Descoperirea unor altare²² dedicate acestei zeități, precum și reprezentările sale sculpturale²³ indică prezența unui adevărat cult la Sarmizegetusa.

Lespedea de fundație a templului, ridicat de o personalitate a orașului, cu responsabilități civile și de cult, M. Cominius Quintus, cunoscut și din alte epigrafe²⁴, este consacrată lui Dea Regina, zeitate ce poate fi identificată atât cu Isis cât și cu Iuno sau chiar cu Nemesis. În cazul Sarmizegetusei avem motive s-o identificăm cu Isis datorită faptului că există atât inscripția de fundație a templului lui Nemesis cât și dovada adorării Iunonei într-un alt templu²⁵.

Inscripția²⁶: Deae [Re]ginae / M(arcus) Com(inius) Q[ui]ntus (eq(uo) p(ublico) / pon(tifex) et q(uin)q(uennalis) col(oniae) et Anto(nia) Valentina eius / pro salute Claudi/ae Valentinae / templ(um) a solo fecerunt.

A.3. Edificiu de cult

O inscripție descoperită întâmplător în colțul de sud-vest al cetății a suscitât un interes deosebit din punct de vedere epigrafic, fiind amintită în mai multe lucrări²⁷. Ea a fost publicată inițial de C. Daicoviciu, care face și referirile la situația topografică a descoperirii²⁸. Inscripția este așezată de șapte preoți de origine asiatică și romană unei zeități palmyriene cu ocazia ridicării templului. Dacă C. Daicoviciu manifestă rezerve în ceea ce privește completarea primelor două rinduri, unde citește două litere (menționăm că rindurile întregi cuprind între 9 și 11 litere), I. I. Russu (care citește în primele două rinduri 5 semne) presupune în rindurile 1—2 titulatura unui împărat, respectiv Caracalla²⁹, iar S. Sanie presupune numele zeităților Malagbel, Bel și Belhamon³⁰. Problema rămâne deschisă.

Esențial pentru noi este faptul că într-adevăr în colțul de sud-vest al cetății exista un templu închinat unei sau unor divinități asiatice. Atât C. Daicoviciu cât și I. I. Russu datează inscripția în timpul împăratului Caracalla, ceea ce implicit datează templul.

În aceeași zonă, prin anii 1884—1885, fusese descoperit un relief reprezentând-o pe Victoria cu vulturul, imagine cunoscută în iconografia dolicheniană. Descoperirea a dus la localizarea acolo a unui templu închinat lui Iuppiter Dolichenus³¹. Inscripția și relieful, descoperite aproximativ în același loc, se completează reciproc, conferind un mare grad

²² CIL III 1428, 7907, 7908, 7920.

²³ D. Alicu, C. Pop. V. Wollmann, *op. cit.*, nr. 254—255.

²⁴ IDR, III/2, 107, 108, 371

²⁵ H. Daicoviciu și colaboratorii, în *Sargetia*, XIV, 1979, p. 149.

²⁶ CIL III 7907.

²⁷ C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, 1924, p. 250—251, fig. 14; *AnnEp*, 1927, 56; I. I. Russu, în *SCIVA*, 25, 4, 1974, p. 587—589; S. Sanie, în *Epigraphica*, București, 1976, p. 146.

²⁸ C. Daicoviciu, *loc. cit.*

²⁹ I. I. Russu, *op. cit.*, p. 588.

³⁰ S. Sanie, *loc. cit.*

³¹ G. Téglás, în *HT*, I, 1902, p. 73.

de probabilitate ideii existenței unui templu consacrat lui Iuppiter Dolichenus la Sarmizegetusa.

Inscripția (după C. Daicoviciu): ... M... / ... P... / [Pa]lmyr..., [I]abraen(us), Fl(orus?), M... / ... Bass(ius), Marinu[s], / [Max]imus Gora, Lu/[cius...] / Maximus Bars[emon] s[a/ce]rdot(es) templum / ex suo fecer(unt).

A.4. Edificiu de cult

O inscripție publicată inițial de G. Téglás³², după presupunerea lui de la Ulpia Traiana (inscripția a fost adusă de la Hășdat, în 1903, în muzeul din Deva), reluată și întregită apoi de N. Gostar³³, atestă existența unui edificiu de cult (*aedes*) undeva pe teritoriul orașului. Acest edificiu, ruinat de vechime, este refăcut și completat, printre altele și cu porticuri, de un anume Herculanus, decurion și edil al coloniei. Numele divinității căreia îi era consacrat templul nu este amintit.

Inscripția [Aed]em quae fuit / [vetu]state conlabsa / ... Herculanus / [dec(urio) col](oniae) aedil(is) omni / [impen]dio suo ampli/[avit cu]m porticibus / [et...] r[e]stituit.

A.5. Edificiu de cult

Altă inscripție, descoperită în apropierea amfiteatrului, la est de templul lui Nemesis, prin 1890 sau 1892, certifică existența a încă unei *aedes* la Sarmizegetusa³⁴. Templul a fost construit de M. Pomponius Severus, decurion și cvestor, și de M. Urbicus Valerianus, amândoi patroni ai colegiului faurilor. Numele divinității nu apare, iar numele împăratului în cinstea căruia este așezată placa este martelat. Cu un anumit grad de probabilitate, acest împărat poate fi Caracalla³⁵.

Inscripția: Pro salute imp(eratoris) M(arci) Aur(elii) / Antonini Pii Aug(usti) / M(arcus) Pompon(ius) Severus dec(urio) col(oniae) quaest(or) / pat(ronus) coll(egii) fabr(um) / et M(arcus) Urbicus Valerianus patr(onus) coll(egii) eiusd(em) / aedem pecunia sua fecerunt.

B.1. Templul zeiței Diana

Un fragment de altar descoperit înainte de 1888 în timpul unor săpături îi permite lui G. Téglás să presupună existența, în afara zidurilor orașului, în apropierea colțului de sud-est, a unui templu al Dianei³⁶.

De la Sarmizegetusa se mai cunosc încă două altare dedicate Dianei³⁷ și 11 reprezentări în piatră sau bronz³⁸.

³² Idem, în *Klio*, X, 1910, p. 495.

³³ N. Gostar, în *Materiale*, II, 1956, p. 639—642.

³⁴ G. Téglás, în *Klio*, XI, 1911, p. 504—505; *AnnÉp*, 1912, 76.

³⁵ G. Téglás, *loc. cit.*

³⁶ CIL III 7961; G. Téglás, în *HT*, I, 1902, p. 62; C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, 1924, p. 233.

³⁷ M. Bărbulescu, în *Dacia*, N. S., XVI, 1972, p. 205.

³⁸ D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann, *op. cit.*, nr. 19—29 (cu bibliografia pentru fiecare piesă).

B.2. Templul zeilor Dis Pater și Proserpina

În timpul unor săpături efectuate în anul 1883, G. Téglás descoperă reliefuri reprezentându-le pe divinitățile subpămîntene Dis Pater și Proserpina, într-un edificiu presupus de el mai târziu a fi un templu³⁹. Ca de obicei, localizarea este foarte imprecisă: la est de incinta oraşului şi de amfiteatru. Mai apropiată de adevăr pare a fi localizarea propusă de C. Daicoviciu, la nord-est de amfiteatru⁴⁰.

B.3 şi 4. Temple ale zeului Malagbel

Descoperirea, undeva în zona templului închinat probabil mai multor divinităţi (vezi H. Daicoviciu şi D. Alicu, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p.83—84), a unei inscripţii închinată zeului Malagbel a făcut ca acolo să fie localizat un edificiu de cult consacrat acestei divinităţi, numit convenţional Malagbel I. Deşi săpăturile noastre n-au scos la iveală nici o urmă care să confirme această atribuire, am ținut seama aici de numele convenţional, dînd celorlalte două presupuse temple închinată divinităţii siriene denumirile de Malagbel II şi III.

Malagbel II. G. Téglás şi P. Király, pe baza unui altar votiv (CIL III 7956) descoperit la est de templul lui Dis Pater şi al Proserpinei, identifică un templu consacrat divinităţii orientale Malagbel. Temeliile clădirii fiind distruse, autorii cercetării nu reuşesc să-i întocmească planul⁴¹.

Malagbel III. Templul a fost săpat sub auspiciile Societăţii de istorie din Deva în anul 1889⁴². Nu numai că lipsesc planurile săpăturilor, dar chiar localizarea este diferit indicată de înşişi autorii săpăturii: la nord-est de amfiteatru, în apropierea lui Malagbel II, sau la nord-vest de castru⁴³. În timpul săpăturilor au fost găsite cîteva fragmente de inscripţie (CIL III 12578).

B.5. Templul sincretist

În partea de nord-est a oraşului, *intra muros*, s-au descoperit 6 inscripţii dedicate unor divinităţi greco-romane şi orientale. Acest lucru i-a permis lui C. Daicoviciu să presupună acolo un templu, intrat apoi în limbajul arheologic sub numele de „templul sincretist”⁴⁴.

B.6. Templul lui Bel Hammon

Pe baza unui „cap de coloană cu cap de Hammon”, G. Téglás şi P. Király identifică, în apropierea colţului de nord-vest al cetăţii, *intra muros*, un templu consacrat lui Bel Hammon⁴⁵. Această piesă a fost iden-

³⁹ G. Téglás, în *ArchÉrt*, XXXVII, 1907, p. 368—370.

⁴⁰ C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 263, nr. XII.

⁴¹ G. Téglás, în *HTRTE*, III, 1883—1884, p. 87; idem, în *HT*, I, 1902, p. 62; C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 229.

⁴² G. Téglás, în *HTRTE*, VI, 1890, p. 130.

⁴³ G. Téglás, în *ErdMúzEgyletKiadványai*, VII, 1890, p. 392—393; C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 230.

⁴⁴ C. Daicoviciu, în *AISC*, I, 1928—1932, p. 81—88; idem, în *RE*, Suppl. 14, 1974, 643; I. Piso, în *StCl*, XVIII, 1976, p. 137.

⁴⁵ G. Téglás, în *HTRTE*, III, 1883—1884, p. 84; C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 229.

tificată ulterior în muzeul din Deva ca fiind un capitel cu imaginea lui Iuppiter Ammon⁴⁶. Părerea noastră, bazată și pe faptul că nu se cunosc, cel puțin în Dacia, reprezentări ale zeului Bel Hammon⁴⁷, este că identificarea clădirii cu un templu consacrat acestei zeități este cu totul ne-verosimilă.

Tot atît de puțin probabilă ni se pare presupunerea la Ulpia Traiana, datorită aceluiași capitel, a unui templu consacrat lui Iuppiter Ammon⁴⁸.

C.1. Templul lui Iuppiter (IOM)

Fără îndoială, exista în metropola Daciei traiane un templu al triadei capitoline sau poate numai al lui Iuppiter. Concludente în această privință sînt cele 9 piese sculpturale, dintre care unele sînt statui de mari dimensiuni, înfățișîndu-l pe Iuppiter în ipostaza Verospi⁴⁹, și cele 15 altare închinat lui Iuppiter Optimus Maximus⁵⁰.

C.2. Templul zeiței Cybele

Magna Deum Mater este prezentă la Ulpia Traiana prin trei opere sculpturale, dintre care una de mari dimensiuni⁵¹. Această statuie mare este deocamdată singurul argument pentru a presupune existența unui templu la Sarmizegetusa. Cultul ei era practicat în Dacia Superioară, inscripțiile sau reprezentările dedicate Cybeleii fiind destul de frecvente⁵².

IV. Concluzii

Folosind toate sursele de informație disponibile, putem considera ca sigur existente la Ulpia Traiana Sarmizegetusa 12 edificii de cult; alte cinci pot fi socotite ca probabile, iar trei rămîn cu totul ipotetice.

Din cele 12 edificii sigure, patru sînt închinat divinităților romane Liber Pater, Aesculap și Hygia, Silvanus și Nemesis; unor divinități romane (Diana, Dis Pater și Proserpina) le sînt închinat două din templele probabile, precum și unul dintre cele ipotetice (Iuppiter Optimus Maximus). Patru edificii certe sînt consacrate unor divinități orientale și africane (zeii sirieni, Mithras, Caelestis Virgo, Isis), la fel ca și două temple probabile (așa-numitele Malagbel II și Malagbel III) și două ipotetice (cel închinat Cybeleii și cel consacrat lui Bel Hammon). Pentru trei dintre edificiile certe, atestate epigrafic, nu se cunoaște divinitatea tutelară; o situație asemănătoare are și marele templu săpat în 1976—1978, considerat în trecut ca fiind închinat lui Malagbel (= Malagbel I), iar mai tirziu ca onorînd mai multe divinități (Iuno, Diana și Hercules), căci în realitate nu există dovezi peremptorii pentru nici una din aceste

⁴⁶ D. Alicu, C. Pop. V. Wollmann, *op. cit.*, nr. 438.

⁴⁷ Referitor la această zeităte, vezi și S. Sanie, în *SCIV*, 19, 4, 1968, p. 579 sqq.

⁴⁸ I. Andrișoiu, L. Mărghitan, în *SCIV*, 27, 1, 1976, p. 51.

⁴⁹ D. Alicu, C. Pop. V. Wollman, *op. cit.*, nr. 46—54.

⁵⁰ D. Isac, în *ActaMN*, XI, 1974, p. 70.

⁵¹ D. Alicu, C. Pop. V. Wollmann, *op. cit.*, nr. 133.

⁵² CIL III 1100—1102; S. Ferri, *Arte romana sul Danubio*, Milano, 1931, p. 169; M. J. Vermaseren, în *IMCD*, p. 401—408.

opinii. În sfârșit, unul din templele probabile este așa-numitul templu sincretist, închinat atât unor divinități romane cât și unor divinități orientale.

Din punct de vedere arhitectonic templele săpate la Sarmizegetusa se pot împărți în trei categorii:

1. temple cu plan simplu;
2. temple cu plan specific;
3. temple cu plan clasic.

În prima categorie pot fi incluse 6 edificii de cult. În genere, clădirile aparținând acestei categorii au plan rectangular cu una sau două încăperi, cu un spațiu mai mult sau mai puțin amenajat pentru altar. Templul dedicat zeilor sirieni, cel al zeiței Nemesis, templul lui Silvanus și trei din templele sanctuarului zeilor medicinei au acest plan simplu. Aria de răspândire a tipului cuprinde întreg Imperiul.

În categoria a doua intră două temple care au un plan specific: templul mithriac și un templu romano-celtic.

Întreaga arhitectură a templelor mithriace încearcă să reprezinte o peșteră, evocând primele locuri de cult ale zeității. Din descrierea lui P. Király și din materialul de construcție descoperit aici rezultă că templul de la Sarmizegetusa nu făcea excepție de la arhitectura specifică misterelor mithriace.

Templul I din complexul de temple închinat divinităților vindecătoare are un plan oarecum deosebit. El constă din două incinte patrater concentrice. Templele cu acest plan sînt cunoscute sub numele de temple gallo-romane⁵³ sau romano-celtice⁵⁴. Prima denumire o datorează originii și răspîndirii deosebite a tipului în Gallia. Se pare că primele construcții de acest gen au apărut în Gallia încă înainte de secolul I î.e.n.⁵⁵ M. J. T. Lewis încearcă și reușește să impună termenul de romano-celtic în locul celui de gallo-roman, încercare justificată de aria de răspîndire a tipului, care cuprinde pe lângă Gallia centrală, Britannia și Germania. El consideră acest templu ca o adaptare a stilului arhitectonic roman la religia celților. În funcție de aspectul exterior, M. J. T. Lewis stabilește trei variante ale tipului, după cum urmează:

1. templu cu turn central, înconjurat de un portic sau de un ambulatoriu;
2. templu fără turn central, cu acoperișul în două sau în patru ape;
3. templu cu *cella* descoperită, înconjurată de un portic sau de un ambulatoriu.

La primele două variante, el stabilește cîte cinci subvariante⁵⁶.

Principalul argument al lui M. J. T. Lewis în definirea celor trei variante este diferența de lățime a zidurilor celei față de cele ale patratului exterior, pe simplul considerent logic că zidul mai gros trebuie să susțină o greutate mai mare. Prin urmare, acolo unde zidurile celei sînt mai groase, avem de-a face cu un turn, deci cu prima variantă a

⁵³ H. Lehner, în *Bonner Jahrbuch*, 125, 1919, p. 74—162.

⁵⁴ M. J. T. Lewis, *Temples in Roman Britain*, Cambridge, 1966, p. 4—56

⁵⁵ Idem, *op. cit.*, p. 9.

⁵⁶ *Ibid.*

tipului. Existența celei-turn este probată de templul de la Autun⁵⁷, unde turnul se păstrează pe o înălțime considerabilă și se observă locul de îmbinare a acoperișului porticului.

O problemă ridicată de acest tip de temple este dacă în jurul celei era un ambulatoriu sau un portic deschis. M. J. T. Lewis este de părere că porticul era mai apropiat de cultul atectonic al localnicilor. Cu totul de altă părere este K. W. Muckelroy, care consideră că speculațiile teoretice privitoare la cult nu pot fi suficiente, iar dovezile arheologice care să ateste un portic în jurul celei la templele britanice sînt insuficiente⁵⁸.

În ceea ce privește templul de la Sarmizegetusa, cîteva probleme rămîn deschise. Templul este inclus într-o incintă — *temenos* — în interiorul căreia majoritatea materialului epigrafic și sculptural este legat de cultul zeilor medicinei. Trebuie menționat faptul că în acest templu nu s-a găsit nici un element destul de sigur pentru a-l atribui unei zei-tăți anume. Cantitatea mare de opaițe din jurul său, o fîntînă aflată în apropiere, precum și prezența în aceeași incintă a unor temple închinat lui Aesculap și Hygiei sînt elemente care permit atribuirea și a templu-lui I divinităților vindecătoare.

Templul a avut două faze de construcție, în ambele faze cella rămînînd aceeași. Unul din zidurile celei este mai gros decît zidul patratului exterior, temelia este mai adîncă, iar calitatea zidurilor este superioară. Acestea pot fi cîteva argumente care să pledeze pentru o cellă-turn, ceea ce nu presupune neapărat un etaj, ci doar o înălțare deasupra acoperișului, necesară iluminării interioare.

Patratul exterior al primei faze s-a păstrat intact la același nivel pe întreaga suprafață, chiar și pe latura unde este acoperit parțial de faza a II-a. O asemenea conservare egală ar fi fost imposibilă în cazul unei demolări, ceea ce înseamnă că zidul fazei I n-a fost demolat de constructorii fazei a II-a nici măcar pe latura de sud, unde cele două faze se suprapuneau. Concluzia logică ar fi că zidul fazei I nu se ridica mai sus decît nivelul păstrat și că el susținea un portic cu coloane subțiri, poate de lemn. De altfel, urmele unui puternic incendiu s-au surprins în exteriorul celei, la nivelul primei faze, marcînd de fapt sfîrșitul acesteia. În faza a II-a porticul dispare, fiind înlocuit cu un ambulatoriu.

Apariția unui templu romano-celtic la Ulpia Traiana nu poate fi decît rezultatul colonizării încă din primii ani ai orașului a unor elemente romanizate de origine gallică sau germanică⁵⁹.

Atributele unui templu clasic sînt întrunite de templul dedicat lui Liber Pater și de templul presupus a fi consacrat mai multor divinități. Componenta esențială a templelor clasice de la Ulpia Traiana este *cella*. La templul închinat mai multor divinități, aceasta constă dintr-un *vestibulum* și o încăpere în care era instalat altarul propriu-zis; la templul lui Liber Pater, *cella* era o simplă platformă înălțată. În ambele cazuri, *cella* se afla mai sus decît nivelul templului, accesul fiind asigurat de cîteva trepte. În fața celei era un peribol, înconjurat de o galerie cu co-

⁵⁷ H. de Fontenay, *Autun et ses monuments*, Paris, 1889, p. 21; A. Grenier, *Manuel d'archéologie gallo-romaine*, Paris, 1958, III; R. Schultze, în *Bonner Jahrbuch*, 125, 1919, pl. XXX.

⁵⁸ K. W. Muckelroy, în *Britannia*, VII, 1976, p. 173—176.

⁵⁹ M. J. T. Lewis, *op. cit.*, p. 10.

loane (portic). În cazul templului lui Liber Pater, în spatele celei erau amenajate trei încăperi, dintre care cel puțin una cu destinație sacră.

Cele mai apropiate analogii provinciale pentru acest tip de templu le găsim în Dacia la Micia⁶⁰, iar în Africa la Leptis Magna⁶¹ și Thuburbo Maius⁶². Templul de la Leptis Magna, descoperit în forul vechi, este consacrat lui Liber Pater și este datat în secolul al II-lea⁶³. Clădirea de la Thuburbo Maius, datată tot în secolul al II-lea, este mai apropiată ca plan de templul închinat poate mai multor divinități⁶⁴.

Incintă sacră — *temenos* — s-a găsit și s-a dezvelit doar la templele lui Aesculap și ale Hygiei. Incinta cuprinde, pe lângă cele patru temple, un altar în aer liber, o construcție mică pavată cu cărămidă (poate un bazin puțin adânc), două fântini și câteva gropi de cult în care erau depuse drept ofrandă opaițe, monede și vase. O situație asemănătoare se întâlnește la Lambaesis. Temenosul de la Lambaesis cuprinde și el câteva temple dedicate lui Aesculap și a fost construit în anul 162 e.n.⁶⁵

În faza a II-a apare un mic *temenos* și la templul lui Nemesis, modificat apoi în faza următoare, când este inclus în alte construcții.

Rămâne încă problematică existența unui *temenos* în jurul templului lui Liber Pater și în jurul celor două temple de la sud de el, consacrate — primul lui Silvanus și celălalt poate mai multor divinități. La templul lui Liber Pater s-a găsit în partea de nord, în exteriorul său, un zid urmărit de noi doar parțial. Acest zid poate, în principiu, să înconjoare templul lui Liber Pater, dar poate înconjura și întreaga zonă sacră de la nord de zidurile orașului.

Templele săpate la Sarmizegetusa s-au păstrat numai pînă la nivelul superior al temeliei. Din acest motiv este deosebit de dificilă reconstituirea lor, respectiv imaginarea suprastructurii. Elementele arhitectonice păstrate sînt puține și nu pot oferi o imagine completă în ceea ce privește decorația exterioară a suprastructurii. Mai multe elemente avem pentru precizarea stilului arhitectonic al clădirilor.

Un templu în stil doric, sobru, este templul lui Silvanus, ale cărui coloane și capiteli erau din gresie. De asemenea, baze de coloane și capiteli dorige s-au găsit și la templul lui Mithras⁶⁶. Templul lui Liber Pater este construit în stil corintic; ca material de construcție s-au folosit gresia pentru portic și marmura pentru *cella*. Tot în stil corintic, dar cu capiteli, coloane și baze de coloane din marmură, este construit templul mai multor divinități. La acest edificiu s-au găsit și fragmente din cornișa elegant profilată.

Nu avem nici o informație privitoare la stilul templelor lui Aesculap și ale Hygiei, unde nu s-au găsit capiteli, și nici al celorlalte temple, săpate înainte de 1973.

Considerații privind cronologia templelor de la Sarmizegetusa se pot face doar referitor la cele săpate după 1973. Se observă astfel, la

⁶⁰ C. Daicoviciu, *Dacia*, Cluj, 1969, p. 260—264.

⁶¹ A. Boëthius, J. B. Ward-Perkins, *Etruscan and Roman Architecture*, London, 1970, p. 466, fig. 173.

⁶² Idem, *op. cit.*, fig. 257.

⁶³ Idem, *op. cit.*, p. 467.

⁶⁴ Idem, *op. cit.*, p. 491, fig. 257.

⁶⁵ Idem, *op. cit.*, p. 492—493, fig. 187 c.

⁶⁶ P. Király, *op. cit.*, pl. VI.

templele lui Nemesis, Silvanus, Aesculap și Hygia și la cel închinat poate mai multor divinități, o fază anterioară construcției sacre, a cărei destinație este foarte greu de precizat (în unele cazuri nu poate fi exclus caracterul sacru al primei faze), distrusă violent prin incendiu încă în perioada lui Hadrianus.

Cel mai vechi templu de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa pare a fi templul romano-celtic din incinta sanctuarului lui Aesculap și al Hygiei. El a fost datat în primele decenii ale secolului al II-lea pe baza materialului arheologic și a monedelor descoperite aici. După refacerea sa consecutivă unui incendiu, refacere nedată cu siguranță, dar de presupus în a doua jumătate a secolului al II-lea, probabil după războaiele marcomanice, el continuă să funcționeze pînă la începutul secolului al III-lea, cînd cade, pare-se, în desuetudine, centrul activității deplasîndu-se spre clădirile de la sud de el.

Templele de la Sarmizegetusa au, în genere, o fază anterioară mijlocului secolului al II-lea. Ele suferă grave distrugerii în timpul războaielor marcomanice. Refacerile sînt substanțiale la sanctuarul lui Aesculap și al Hygiei, unde două temple sînt complet demolate și înlocuite cu alte clădiri cu destinație sacră. Se intervine, de asemenea, în structura interioară a templului lui Silvanus, tot în urma unui incendiu izbucnit în a doua jumătate a secolului al II-lea. Acest templu va fi distrus încă odată în prima jumătate a secolului al III-lea, fără a mai fi însă refăcut. Cele mai puține distrugerii le suferă templul lui Liber Pater, care este totuși reparat după anul 170⁶⁷. Cît despre marele templu închinat, poate, mai multor divinități, el nu prezintă, așa cum s-a văzut mai sus, două faze certe. Sigur este numai că, în înfățișarea surprinsă în săpături, el a fost construit după războaiele marcomanice.

Toate aceste temple săpate integral, împreună cu altele atestate în aceeași zonă, descoperite în secolul trecut sau numai bănuite, formează o adevărată incintă sacră la nord de oraș. Bazele ei au fost puse imediat după întemeierea coloniei și ea a continuat să funcționeze, păstrîndu-și caracterul, pînă la abandonarea oficială a Daciei.

HADRIAN DAICOVICIU — DORIN ALICU

ADDENDA

Revista *Sargetia*, XV, 1981, p. 63—65, publică sub semnătura lui Joachim Nicolaus articolul *Asklepionul (sic!) de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, încercare de tratare monografică a sanctuarului consacrat zeilor medicinei.

Bazîndu-se pe un raport preliminar de săpături⁶⁸, redactat cu mult înaintea încheierii acestora, pe observații și măsurători proprii făcute la fața locului fără vreo consultare a colectivului șantierului, autorul comite o serie de greșeli. El confundă, de exemplu (p. 46) urmele martorilor de la careurile prin care s-a cercetat incinta sanctuarului cu fundațiile unui edificiu, inventînd astfel o clădire inexistentă. Reconstituirile propuse sînt, în bună parte, fanteziste, studiul abundă în note greșite și în trimiteri greșite la ilustrație, stilul este adeseori obscur.

Într-un cuvînt, studiul lui J. Nicolaus este inutilizabil și ne simțim datori

⁶⁷ H. Daicoviciu și colaboratorii, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 229.

⁶⁸ Idem, *op. cit.*, p. 225—231.

să atragem atenția cititorilor asupra acestui fapt. Rezultatele complete ale săpăturilor la sanctuarul lui Aesculap și al Hygiei pot fi găsite, expuse sintetic, în prima parte a articolului nostru, publicată în *Acta Musei Napocensis*, XVIII, 1981, p. 73—80.

Din păcate, problema nu are numai un aspect științific, ci și unul etic. Ne vine greu să înțelegem cum își poate cineva permite să execute măsurători, să facă și să publice observații la un complex arheologic în parte inedit fără a lua măcar legătura cu autorii săpăturilor. La fel de greu de înțeles este și poziția redacției revistei *Sargetia*, care cunoștea bine situația reală și care n-a făcut nici un serviciu științei publicînd un studiu plin de greșeli.

Nu ne rămîne decît să sperăm că asemenea practici condamnabile, care nu au ce căuta în arheologia noastră, constituie și vor rămîne o regretabilă excepție.

DRUMURI ȘI VĂMI ALE SĂRII DIN TRANSILVANIA ÎN PERIOADA FEUDALISMULUI TIMPURIU

Timp de mii de ani, fără întrerupere, exploatarea și valorificarea sării a constituit una dintre ocupațiile de căpătii ale populației de pe teritoriul țării noastre. Atît fertilitatea pămîntului, cît mai ales bogățiile considerabile și variate ale subsolului, printre care și sarea, au stîrnit nu rareori poftele unor neamuri străine, perturbînd și modificînd cursul firesc al istoriei noastre. Cu toate că lipsesc știri scrise, putem afirma pe baza unor dovezi arheologice că, în secolele ce au urmat retragerii stăpînirii romane din Dacia, populația daco-romană n-a încetat nici o clipă extragerea metalelor prețioase și a sării, atît pentru folos propriu, cît și pentru stăpînitorii vremelnici ai populațiilor migratoare.

Unele descoperiri din zona Mureșului mijlociu (Gimbaș, Lopadea, Aiud, Teiuș etc.) par să stea în legătură, dacă nu cu stăpînirea efectivă a avarilor, cel puțin cu un control al acestora asupra salinelor și asupra importantei artere de circulație pe care o constituia marele riu, spre Pannonia complet lipsită de sarea atît de necesară oamenilor și turmelor¹.

Sarea extrasă din Transilvania aprovizionă regiuni întinse din Europa centrală și sud-estică în tot cursul evului mediu. Fără a relua întreaga discuție legată de un pasaj din *Analele de la Fulda*², referitor la solia trimisă pe căi ocolite prin 892 de către regele german Arnulf, aflat în conflict cu ducele moravian Svatopluk, la țarul Vladimir al bulgarilor, cerîndu-i acestuia să nu mai vîndă sare moravienilor, împărtășim părerea că țaratul bulgar își procura acest produs, atît pentru consum propriu, cît și în scopul comercializării, de la locuitorii din Transilvania. În vremea respectivă, în localitatea Slankamen (*Piatra sării*, amintind un depozit într-o regiune unde acest produs lipsește, ca dealtfel în întreaga Peninsulă Balcanică), situată la confluența Tisei cu Dunărea, pe malul sudic al fluviului, în teritoriul stăpînit de țaratul bulgar, vecin cu posesiunile pannonice ale Moraviei Mari, se putea desfășura foarte bine între cele două state, înainte de amintitul conflict germano-moravian, comerțul cu sarea ajunsă aici din Transilvania, fie pe uscat, fie îndeosebi pe mării afluenți ai Tisei. Și în secolul al XIII-lea se exporta sare din Transilvania în Peninsula Balcanică. Astfel, în 1217, Andrei al II-lea întărește unor

¹ K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în sec. IV—XIII*, București, 1958, p. 89.

² *Annales Fuldenses*, în A. F. Gombos, *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae*, Budapest, 1937, I, p. 132. Argumente temeinice în primul rînd împotriva părerilor despre o stăpînire efectivă bulgară asupra Transilvaniei, dar și în favoarea provenienței sării în discuție din această provincie, aduce A. Decei, în *Românii din veacul al IX-lea pînă în al XIII-lea în lumina izvoarelor armenești*, București, 1939, p. 66—68.

canonici din Zagreb dreptul de a primi anual o cantitate de sare în valoare de cincizeci de mărci de la slujbașii de pe Mureș din depozitul de la Seghedin, pe care să și-o transporte pe calea apei la respectiva mănăstire³. Iar în 1247, Bela al IV-lea, pe lângă celelalte drepturi, conferă ioaniților și pe cel de a scoate sare în orice ocnă din Transilvania, sare pe care o puteau transporta în Banatul Severinului, Cumania, Bulgaria și Grecia⁴.

Cele mai vechi surse scrise, atât narative cât și documentare, cu referire la realitățile socio-economice și politice de la sfârșitul primului mileniu și de la începutul celui următor, în cadrul formațiunilor politice autohtone, amintesc alături de aur și sarea din Transilvania, mult rivnită pentru larga sa utilitate de către maghiarii de curînd așezați în Pannonia. Astfel Ogmand, iscoadă trimisă peste munți spre răsărit, în țara ducelui român Gelu, îl informează pe Tuhutum că „aurul acelei țări ar fi foarte bun și că acolo s-ar scoate sare și materii sărate”⁵.

Fără îndoială că ispita unor asemenea bogății trăgea în cumpănă, alături de motivele politice invocate pentru incursiunile de la începutul veacului al X-lea și cuceririle de la începutul celui următor, întreprinse de unguri în Transilvania. Printre altele, cucerirea teritoriului condus de Achtum este motivată și de faptul că acesta „și-a întins puterea sa peste sarea regească ce cobora pe Mureș, punînd în porturile aceluia rîu pînă la Tisa vameși și paznici și a pus vamă asupra tuturor”⁶.

Încă de la începutul stăpînirii arpadiene în Transilvania, sarea și minereurile au făcut parte din așa-numitele *regales*, venituri exclusive ale monarhului, de care dispunea după plac în folosul coroanei, acordînd beneficii din exploatarea lor unor instituții și persoane. Regele a atras lucrători la ocnele de sare și la minele din Transilvania, pe care i-a înzestrat cu privilegii și i-a apărut de samavolniciile unor nobili.

Veniturile regale realizate din valorificarea sării aveau o pondere mare în cursul vremii. Aflăm dintr-o relatare de pe la 1184—1185 a lui Ioan de Lyon, care erau veniturile regelui și ale unor episcopi din Ungaria. Astfel episcopul de Cenad sau de Mureș realiza 2.000 de mărci, cel de Bihor 1.000 de mărci, cel al Transilvaniei 2.000 de mărci. Regele avea din baterea monedei 60.000 de mărci, din sare, 16.000 de mărci, din taxele pentru vămi, drumuri, vaduri și tîrguri, 30.000 de mărci, iar de la „oaspeții” din Transilvania 15.000 de mărci. Același rege avea un venit anual de 25.000 de mărci din a treia parte ce i se cuvenea de la cei 72

³ DIR, C, veac. XI—XIII, vol. I, doc. 103, p. 162.

⁴ DIR, C, veac. XI—XIII, vol. I, doc. 285, p. 330. Sarea din Transilvania este cunoscută și în alte teritorii din Europa centrală. La sfârșitul sec. al XII-lea, într-un document privind tariful vamal de la Hainburg și Stein din Austria, se vorbește de sarea ungurească, extrasă desigur din ocnele ardelenne (G. Wenzel, *Magyarország bányászatának kritikai története*, Budapeșt, 1880, p. 23). Merită menționată o legendă poloneză potrivit căreia impulsionează exploatarea sării din sudul Poloniei s-ar datora principesei Kinga, fiica lui Bela al IV-lea și soția ducelui Boleslav al V-lea al Cracoviei. La Wieliczka, în celebra salină, unde era considerată patroana tăietorilor de sare, i s-a consacrat o capelă și un altar, săpate în sare, iar legenda cu inelul aruncat într-o ocnă din Transilvania și descoperit mai apoi la Bochnia cînd a început extragerea sării de acolo, este consemnată de Jan Długosz (*Vița b. Kingae*, în: A. F. Gombos, *op. cit.*, III, Budapeșt, 1938, p. 2455).

⁵ SRH, I, cap. 25.

⁶ SRH, II, cap. 18.

de comiți⁷. Peste câteva veacuri, în vremea lui Matia Corvinul, vistieriei regale îi reveneau de la camerele de sare 80.000 de ducați, iar de la minele de aur 60.000 de ducați, după cum raportează trimisul respectivului rege, în 1475, la curtea ducelui de Milano⁸. Să nu mai vorbim despre interesul mereu crescând pentru exploatarea și valorificarea sării din Transilvania, așa cum reiese din relatările ample din veacul al XVI-lea, odată cu intensificarea comerțului și cu sporirea rolului banilor⁹.

Trebuie remarcat de la început faptul că așezămintele ecleziastice s-au bucurat cel mai devreme și într-o măsură remarcabilă de venituri din vânzarea sării. Faptul nu este surprinzător dacă avem în vedere rolul bisericii în răspîndirea și consolidarea catolicismului în aceste regiuni cu populație majoritară ortodoxă, precum și în fixarea instituțiilor feudale de sorginte apuseană, într-un stat vasal scaunului apostolic cum era Ungaria arpadiană. Într-o perioadă cînd în societatea feudală predomină economia naturală și cînd schimbul de produse este destul de timid, biserica este aceea care, pentru nevoile ei edilitare, de prozelitism și de organizare a expedițiilor de cruciadă, are nevoie de bani pe care și-i procură din dijme și din valorificarea unor bunuri.

Seria documentelor prin care sînt acordate drepturi din sare începe cu actul lui Geza I din 1075 pentru mănăstirea Sf. Benedict din valea Granului, căreia i se dă vama ocnelor de sare din Turda, ce se lua la Arieș. Aceeași mănăstire mai avea, înainte de invazia tătarilor, dreptul de a încasa și vama de la Arieșul de Cîmpie pe Someș, după cum reiese dintr-un document din 1256¹⁰. În 1138, regele Bela al II-lea acordă mănăstirii din Dömös, printre altele, dreptul de a lua 24.000 de bolovani de sare din tirgul de la Simbăteni, pe care o transportau din Transilvania pe Mureș pînă aici locuitorii din Șeitîn, cu două nave, făcînd șase curse anuale¹¹. Mănăstirii Sf. Margareta din Meseș i se acordă în 1165 dreptul de a lua cîte un bolovan de sare din cea aparținătoare regelui, de la fiecare car ce trecea prin poarta Meseșului spre apus¹². Mai tîrziu, la 1281, aceleași mănăstiri îi este întărită de către regina Elisabeta a cincea parte din vama de la Zaláu, așa cum avea acest drept din vechime¹³. Bisericile din Bistra, Arad și Igrîș aveau unele drepturi mai vechi și mai consistente pentru transportul sării pe Mureș cu plute pro-

⁷ Raportul se află la Biblioteca Națională din Paris și a fost întocmit probabil cu scopul de a informa unele cercuri de la curtea Franței asupra Ungariei, în urma căsătoriei din 1181 a regelui Bela al III-lea cu principesa Margareta, sora regelui Filip al II-lea Augustul (K. Juhász, *Das Tsnad-Temesvarer Bistum im frühen Mittelalter (1030—1307)*, Münster in Westfalen, 1930, p. 337.

⁸ Șerban Papacostea, în *Revista de istorie*, XXIII, 9, 1980, Anexa, p. 1786.

⁹ *Călători străini despre țările române*, I, București, 1968, p. 262—295. O contribuție valoroasă privind organizarea exploatării, a camerelor regale, a transportului și a vânzării sării în perioada feudalismului dezvoltat, o aduce lucrarea lui A. Doboși, *Exploatarea ocnelor de sare din Transilvania în evul mediu*, în *SCIM*, I, 2, 1951, p. 125 și urm.

¹¹ *DIR*, C, veac. XI—XIII, vol. II, doc. 18, p. 18.

¹² *DIR*, C, veac. XI—XIII, vol. I, doc. 4, p. 2.

¹³ *DIR*, C, veac. XI—XIII, vol. I, doc. 8, p. 4.

¹⁴ *DIR*, C, veac. XI—XIII, vol. II, doc. 260, p. 231.

prii, privilegiile lor constituind un etalon pentru acordarea unor acte similare altor așezăminte și persoane¹⁴.

Perioada domniei lui Andrei al II-lea (1205—1235) abundă în privilegii acordate bisericilor, ceea ce nu surprinde, având în vedere faptul că ea coincide cu ofensiva catolicismului după cruciada a IV-a și crearea imperiului latin de răsărit, ce s-a vrut un bastion împotriva „schismaticilor“. De asemenea la acest început de veac s-a căutat înlocuirea peste tot a mai vechilor rînduieli ale bisericii „grecești“, cu drepturile mănăstirilor aparținînd mai ales ordinelor „lucrătoare“, benedictin și cistercian. S-ar putea că și datorită întîmplării s-au păstrat mai multe documente de la sus-menționatul rege în favoarea bisericilor, dar nu trebuie ignorată nici personalitatea sa voluntară și contradictorie, ce l-a făcut să cedeze pe rînd baronilor și prelaților precum și propriului său fiu, într-o perioadă de profunde frămîntări descentralizatoare, acordînd în 1222 faimoasa *bulă de aur* prin care renunță la multe din prerogativele coroanei avute de înaintașii săi.

Drepturile din sarea regală sînt numeroase în documentele din vremea lui Andrei al II-lea. Am amintit mai sus privilegiul din 1211 pentru mănăstirea din Pannonhalma. În 1217, plecînd în cruciadă, acordă mai multe privilegii. În primul rînd mănăstirii Sf. Ladislau din Zagreb îi dă dreptul de a primi de la slujbașii sării de pe Mureș o cantitate din sarea de apă în valoare de 50 de mărci pe care să și-o transporte de la Seghedin fără nici o vamă și s-o vîndă fără nici o opreliște¹⁵. Casei ospitalierilor îi acordă „în fiecare an, pentru îngrijirea săracilor, 500 de mărci de argint din venitul sării de la Sălacea“¹⁶. Pe lingă aceasta, pentru primirea care i s-a făcut în Siria de către cavaleri, le mai acordă cîte 100 de mărci de argint pentru întreținerea cetăților Margat și Krak, din veniturile sării de la Sălacea¹⁷. În 1218, pe cînd regele era plecat în Orient, papa

¹⁴ În 1183 Bela al III-lea dăruiește bisericii din Nitra printre altele „trei nave pentru transportul sării, cu aceleași privilegii pe care le au năvile mănăstirii din Bistra“ (*DIR*, C. veac. XI—XIII, vol. I, doc. 15, p. 9). Într-un document din 1211 pentru mănăstirea Sf. Martin din Pannonhalma se specifică faptul ca năvile acesteia „să se bucure de aceleași privilegii ca și năvile bisericilor din Bistra și Arad“ (*DIR*, C. veac. XI—XIII, vol. I, doc. 79, p. 152). Din actul de danie al lui Andrei al II-lea pentru comitele Toma, din 1230, aflăm că acesta a primit „șase năvi pentru plutitul sării pe Mureș cu același drept, pe care se știe că îl au năvile bisericii din Igriș sau din Bistra și anume să aibă voie să facă pe an trei drumuri dus și întors pe Mureș, fără nici o împotrivire, fiind scutite de orice vamă și să poată cumpăra, cu plată, sarea de trebuință de la orice ocnă ar vrea“ (*DIR*, C. veac. XI—XIII, vol. I, doc. 200, p. 242). Biserica Sf. Martin din Arad avea la 1177 un port pe Mureș numit *Esteured* mai la vest de portul mănăstirii Bistra (Géza Kovách, în *Ziridava*, XII, 1980, p. 193—199, unde citează un document, Dl. 29450, 31—121, din Arhiva Națională Maghiară). Cît privește mănăstirea din Bistra, se pare că aceasta se afla într-o insulă din estul Aradului, în hotarul satului Frumuseeni, unde sondajul arheologic întreprins de M. Rusu a pus în lumină cîteva indicii. Nu împărtășim însă părerea autorilor care identifică Bistra cu mănăstirea Bizere.

¹⁵ *DIR*, C. veac. XI—XIII, vol. I, doc. 103, p. 162.

¹⁶ *DIR*, C. veac. XI—XIII, vol. I, doc. 105, p. 164—165.

¹⁷ *DIR*, C. veac. XI—XIII, vol. I, doc. 106 și 107, p. 166. În 1238 Bela al IV-lea confirmă magistrului Rembald și casei ioaniților o serie de bunuri primite de la Andrei al II-lea, printre care 1.000 de mărci din sarea de la Sălacea, precum și „șase năvi pe Mureș pentru a face transportul de trei ori pe an“. De asemenea, le acordă jumătate din vama podului ce se află peste cele două Timișuri, precum și dreptul de a avea plute în aceste ape (*DIR*, C. veac. XI—XIII, vol. I, doc. 258).

Honoriu al III-lea acordă o bulă pentru regina Iolanda, în care se arată că, în cazul pieirii regelui în expediție, ea să se bucure, în contul celor 8.000 de mărci care-i constituiau dota, de „dreptul de a lua venitul din sarea ce coboară pe Mureș și veniturile de la saracinii din Pesta și din comitatul Bodrog”¹⁸. Arhiepiscopiei din Strigoni, pentru daunele suferite în timpul răzmeriței nobiliare când Andrei al II-lea era în cruciadă, îi acordă în 1221 dreptul de a lua de pe moșia sa Vințul de Sus, donată în 1219, cîte „un bolovan de sare adică două găleți” de la fiecare car încărcat ce trecea pe acolo¹⁹. Bisericii episcopale de la Alba Iulia i-a acordat două treimi din vama de la Vințul de Jos de pe sarea transportată pe Mureș, cealaltă treime revenindu-i voievodului. De la fiecare navă mare, vameșii episcopului luau o jumătate de marcă, iar de la cele mijlocii și mici cîte un fertun²⁰. În privilegiul cu bulă de aur pentru cavalerii teutoni așezați în Țara Birsei, prin care li se confirmă drepturile și obligațiile, le îngăduie acestora „să țină liber pe riul Olt șase nave și pe riul Mureș alte șase care să ducă sare prin tot regatul la mers în jos, iar la venit în sus să aducă alte lucruri”, precum și mine și ocne îndestulătoare pentru cele 12 nave, fără a fi tulburați de vreun vameș²¹. Printre importanțele libertăți acordate sașilor în diploma din 1224, le dă acestora și „dreptul de a lua sare mărunță după vechea libertate”, cîte opt zile în jurul a trei sărbători²². Voievodul Laurențiu al Transilvaniei acordă sașilor din Vinț și Vurpăr în 1248 dreptul de a avea trei categorii de nave pe Mureș pentru transportul sării, pentru care plăteau de la 3 pondere la 1 fertun^{22a}.

Am văzut că într-un moment de criză și de tensiune politică nobilimea în ansamblul ei a reușit să-i impună regelui în 1222 recunoașterea și garantarea unor importante drepturi perpetue. Dar sporirea drepturilor laicilor a stîrnit nemulțumirea clerului înalt, care și-a găsit purtătorul de cuvînt în persoana arhiepiscopului Robert de Strigoni, aliat cu prințul moștenitor Bela, stăpînitorul de fapt al Transilvaniei începînd din 1226, adversar al „daniilor veșnice”. Papalitatea s-a arătat firește favorabilă primatului Ungariei, și datorită demersurilor făcute la Roma de către cavalerii teutoni de curînd alungați din Transilvania. În 1231, sub imperiul noilor presiuni, regele a fost nevoit să accepte modificarea

p. 306—307). În 1247, acelorași ioaniți, așezați în Țara Severinului, le este îngăduit să scoată sare din orice ocnă, pe care s-o transporte în teritoriul lor pentru folos propriu, sau s-o vîndă în sudul Dunării, păzind însă drepturile bisericilor (*DIR*, C, veac. XI—XIII, vol. I, doc. 285, p. 330).

¹⁸ *DIR*, C, veac. XI—XIII, vol. I, doc. 109, p. 167—168.

¹⁹ *DIR*, C, veac. XI—XIII, vol. I, doc. 113, 121, p. 171, 178.

²⁰ *DIR*, C, veac. XI—XIII, vol. II, doc. 349, p. 309. Documentul original nu s-a păstrat, el arzînd cu ocazia atacului sașilor în 1277 asupra episcopiei. A fost reînnoit de către Ladislau al IV-lea în 1289. Aceleiași episcopii îi acordă Ștefan al V-lea în 1271 o ocnă de sare la Turda „liberă și scoasă de sub autoritatea tuturor slujbaşilor” (*DIR*, C, veac. XI—XIII, vol. II, doc. 139, p. 142), confirmată de către Ladislau al IV-lea în 1276 (*DIR*, C, veac. XI—XIII, vol. II, doc. 197, p. 183) și de către Carol Robert în 1328, cînd se precizează că dijma cuvenită episcopului din ocna de la Turda este scutită de plata oricărei vămi (*DIR*, C, veac. XIV, vol. II, p. 258). Actul a mai fost confirmat în 1358 de către capitulul din Oradea (*DRH*, C, veac. XIV, vol. XI, doc. 302, p. 311).

²¹ *DIR*, C, veac. XI—XIII, vol. I, doc. 130, p. 183.

²² *DIR*, C, veac. XI—XIII, vol. I, doc. 157, p. 209.

^{22a} *DIR*, C, veac. XI—XIII, vol. I, doc. 289, p. 335.

bulei de aur în favoarea clerului. Printre altele se interzice elementelor necreștine (evrei, saracini, ismaeliți) să stea în fruntea monetăriei și a ocnelor de sare. Regele recunoaște că în cazul încălcării de către el și urmașii săi a celor înscrise, arhiepiscopul de Strigoniou „să aibe puterea de a ne lega pe noi și pe ei cu lanțul afuriseniei”²³. În anul următor, Robert de Strigoniou a aruncat interdictul asupra regatului considerat vinovat de „nesocotirea credinței creștine și împotriva libertăților sfintei biserici”, privată printre altele de 10.000 de mărci, cât îi revenea din dreptul de transport și de desfacere a sării. Papa a trimis pe Iacob de Preneste ca arbitru în curmarea conflictului. La 20 august 1233, în pădurea de lângă Bereg, Andrei al II-lea a jurat în fața legatului apostolic de a păzi drepturile bisericilor, de față fiind și prințul Bela care s-a legat să respecte acordul încheiat între cele două părți. Textul jurământului a fost redactat și pecetluit cu bulă de aur în septembrie același an și cuprinde în proporție de patru cincimi drepturile bisericilor din exploatarea sării²⁴. Se interzice elementelor necreștine ocuparea de funcții publice. Bisericile primesc dreptul „să-și aducă în chip nestingherit sarea lor și sarea să fie depusă la acele biserici sub pecetea slujbașilor sării și a prelaților bisericilor în care va fi depusă sarea”. În cazul că n-ar cumpăra sarea și că n-ar plăti la timp banii cuveniți bisericilor, acestea puteau să o vîndă și banii să-i folosească fără nici o îngrădire. Cît privește banii plătiți pe sare, în document se precizează că aceștia trebuie să fie „bani buni de Friesach sau din argint curățit prin foc pînă la a zecea parte”. Sînt fixate prețuri diferențiate pentru sare. Astfel prețul unui *tyminus* (10.000 de bolovani) de *sare de apă* este de 8 mărci pentru toate bisericile în afara Casei ospitalierilor și a episcopilor de Calocsa și Bacs, pentru care prețul este fixat la 10 mărci. Bisericilor din Igrîș și Arad li se plăteau cîte 26, respectiv 25 de mărci pentru un *tyminus* de bolovani mari din sarea de apă. Pentru *sarea terestră* s-a fixat prețul de o marcă pentru 100 de pietre, excepție făcînd mănăstirea Sf. Gothard, care primea o marcă pentru 80 de pietre de sare. Sînt apoi înșirate cantitățile pe care le opreau bisericile pentru folosul lor. Astfel primeau după cum urmează: mănăstirea din Igrîș, 30.000 de pietre, prepozitura din Arad 2.000, Casa ospitalierilor, 40.000 de pietre din sarea pe care o primea mănăstirea din Igrîș, mănăstirea Sf. Gothard, 2.500 de pietre, episcopia din Oradea, 2.000, biserica din Pornő, 1.000 de pietre, cea din Zenta, 1.000, episcopiile din Calocsa și Bacs, cîte 10.000 de pietre fiecare, episcopia din Alba Transilvaniei, 2.000, biserica din Cenad, 5.000, mănăstirea din Bulci, 5.000, cea din Chelmac (Eperies), 3.000 de pietre, cea din Bistra, 4.000, cea din Hodoș (Zadust) și cea din Ysou, cîte 1.000 de pietre, cea din Raonce, 4.000 de pietre, cea din Kenaz, 2.000 de pietre, cea din Szörög (Sf. Filip), 1.000 de pietre, cea din Geleth, 500, cea din Sasvár, 1.000, biserica din Titel, 3.000 de pietre, cea din Chod, 1.000 de pietre, arhiepiscopia din Strigoniou, 2.000, biserica din Alba Regală, 2.000, cea din Buda, 2.000, cea din Pelis, 2.000, mănăstirea din Cîrța, 1.000 de pietre, iar celelalte nementionate, cît vor cere prelații lor. Ca o compensație pentru „veniturile cuvenite din sarea de care pînă acum ele au fost lip-

²³ DIR, C, veac. XI—XIII, vol. I, doc. 210, p. 250—251.

²⁴ DIR, C, veac. XI—XIII, vol. I, doc. 223, p. 264—270.

site“, regele se obligă să plătească 10.000 de mărci pe timp de cinci ani, fără întrerupere, la termen fixat dinainte, episcopului de Cenad, abatelui mănăstirii Sf. Martin din Muntele Pannoniei și abatelui de Igrış. De asemenea regele se obligă să dea acte în trei exemplare pecetluite cu bulă de aur tuturor bisericilor care aveau drept la sare. Fără îndoială, actul analizat mai sus, unicul de acest fel cunoscut, ne permite să constatăm încă o dată ce rol economic substanțial l-a avut sarea din Transilvania în evul mediu²⁵.

Sarea fiind monopol regal, depozitarea ei nu era întimplătoare, ci au fost fixate locuri anume unde era transportată și de unde beneficiarii își ridicau cantitățile hărăzite sau echivalentul lor în bani, conform actelor de donație. Reglementarea depozitelor trebuie să se fi făcut destul de devreme în locuri ușor accesibile transportului dinspre ocne și spre beneficiari și piețe. În *bula de aur* din 1222 se specifică: „Depozite de sare nu se vor ține înăuntrul regatului, ci numai la Sălacea și Seghedin și în ținuturile de margine“²⁶. Sălacea, al cărui nume derivă fără îndoială de la sarea transportată pe un drum important, apare pentru prima dată într-un document din 1067 (*ad magnam viam Zoloch*)²⁷. Mai târziu, pe la 1169, este menționată alături de Sătmăr ca loc de vamă pentru mănăstirea Siniob²⁸. Cavalerii ioaniți își luau sumele prevăzute în documentele din 1217 din depozitul de la Sălacea. În 1232 călugării din Bakonybél primeau „din veniturile sării terestre de la Sălacea“ 30 de mărci pentru refacerea și întreținerea mănăstirii²⁹, iar în 1236, cistercienii din Pelis, conform unui act papal, aveau anual 100 de mărci de argint din sarea regală de la Sălacea, așa cum le-a acordat acest drept regele Andrei al II-lea³⁰. Importanța așezării reiese și din menționarea într-o notiță a distrugerii ei de către tătari la 1241 (*in villa Zaliz*)³¹.

Seghedinul era cel mai important depozit pentru sarea transportată pe Mureș. Este menționat alături de cel de la Arad pentru prima dată în 1183 în privilegiul pentru biserică din Nitra. În 1217 călugării din Zagreb își luau dreptul de 50 de mărci din sarea de apă de la Seghedin. În secolul al XVI-lea camera de sare de aici era considerată ca a doua după cea de la Lipova³². Alături de aceste depozite mari, existau firește și

²⁵ O încercare de stabilire a cantității globale și a valorii sării pentru această perioadă, la G. Kovách, în *Ziridava*, XII, 1980, p. 195—196. Credem că nu este inutil să arătăm că marca de argint de Transilvania și cea de Caloceia avea 206 gr, iar cea de Buda 245,5 gr. În 1230 un pământ de un plug (110—150 iugăre) se vindea cu 6,5 mărci (*DIR*, C, veac. XI—XIII, vol. I, doc. 203, p. 243), iar moșia Gilien din comitatul Sătmăr valora la 1234 100 de mărci (*DIR*, C, veac. XI—XIII, vol. I, doc. 233, p. 280). În *Registrul de la Oradea* se arată că la 1220, 8 boi, 30 de oi și un cal valorau 10 mărci, iar la sfârșitul secolului al XIII-lea, din socotelile episcopului Benedict de Oradea reiese că butoaiele de vin valorau, în funcție de capacitate, între 23 de pense și 5 mărci, iar 100 de bolovani de sare valorau 15 pense (*DIR*, C, veac. XI—XIII, vol. II, doc. 381, p. 346).

²⁶ *DIR*, C, veac. XI—XIII, vol. I, doc. 137, p. 192.

²⁷ G. Wenzel, *Codex dipl. Arpadianus continuatus*, I, Budapest, 1860, p. 26.

²⁸ Györfy Gy, *Az Árpádokori Magyarország történeti földrajza*, I, Budapest, 1963, p. 664.

²⁹ *DIR*, C, veac. XI—XIII, vol. I, doc. 220, p. 263.

³⁰ *DIR*, C, veac. XI—XIII, vol. I, doc. 246, p. 292.

³¹ A. F. Gombos, *op. cit.*, I, Budapest, 1937, p. 131.

³² *Călători străini despre țările române*, I, București, 1968, p. 271.

altele mai mici, ale unor beneficiari ai drepturilor din sare, după cum ne-o arată numeroasele documente.

Transportul sării spre depozite se făcea pe apă cu plutele sau pe uscat cu carele. Transportul pe apă era mai ieftin, mai în siguranță și ca atare mai obișnuit. Dealtfel, prețul sării de apă era mai scăzut decât al celei terestre, după cum se arată în documentul din 1233. Principalele două artere navigabile erau Mureșul și Someșul, în apropierea lor găsin-du-se cele mai importante ocne (Uioara, Ocnișoara, Turda, Cojocna, Sic, Dej). Mureșul a purtat pe apele sale, încă din antichitate, multe bogății. De la începutul feudalismului avem știrea că pe el se transporta sarea spre Pannonia prin teritoriul voievodului bănățean Achtum, care și-a însușit anumite drepturi considerate „uzurpări“ de către autorul *Legendei Sf. Gerhard*. De-a lungul marelui riu erau numeroase porturi unde se încărcau bolovanii de sare transportați de la ocne (Vințul de Sus, Vințul de Jos), sau se descărcau cei pentru destinatari (Partoș—Alba Iulia, Lipova, Bistra, Arad, Igriș, Cenad, Seghedin), care constituiau tot atâtea puncte de vamă³³. Dezvoltarea unei economii destul de înfloritoare în zona cursului inferior al Mureșului a fost impulsionată nu numai datorită fertilității pământului, ci și datorită existenței acestei căi comerciale accesibile. Foarte de vreme se poate constata pe bază documentară o densitate mai mare de așezări, iar multe din mănăstirile de pe malul și din apropierea râului n-au fost toate creații ale ordinelor catolice. Unele dintre ele (Sf. Ioan Botezătorul de la Cenad, Hodoș—Bodrog, Achtumonostor, Kanizsa, Kenaz etc.), întemeiate înainte de cucerirea arpadiană, au fost conferite mai apoi benedictinilor sau cistercienilor, care s-au așezat cu predilecție în aceste părți, tocmai datorită avantajelor economice. Descoperirea unor tezaure în aceste părți (Cenad, Deta, Gaiu Mic, Teremia, Sîmbăteni)³⁴, conținând monede din secolele XI—XIII, din Bizanț, din țările germane, din Austria, din Aquileia și chiar din îndepărtata Anglie, denotă existența unor raporturi comerciale cu Europa centrală, sudică și apuseană. Importanța navigației pe Mureș a sporit în cursul timpului. G. Reicherstorffer scrie în secolul al XVI-lea că Mureșul „este un riu navigabil pe care se transportă toată sarea din Transilvania și se depune la Seghedin și apoi este transportată în toată Ungaria și dusă pe Tisa spre Belgrad și Serbia“³⁵, iar Hans Derschwan vorbește despre aceleași itinerar pentru sarea de la Turda, care trece cu plutele prin Decea, Vinț, Vurpăr, Deva, Vărădia, Șoimoș, Lipova, Cenad pînă la Seghedin, în ultimele trei localități aflindu-se cămări ale sării³⁶.

O altă arteră fluvială era Someșul, pe care era transportată la început sarea de la Ocna Dejului, mai apoi și cea de la Sic. Prin Satu-Mare ajun-

³³ G. Kovách, *Date cu privire la transportul sării pe Mureș, în secolele X—XIII, în Ziridava*, XII, 1980, p. 193—199. Ne îngăduim observația că la Vințul de Jos nu era ocna de sare, ci punct de vamă, iar transportul sării din valea Mureșului cu carele pe lingă cetatea Șiria și prin comitatul Bihor spre depozitul de la Sălacea nu are nici un temei documentar.

³⁴ I. Sabău, *Circulația monetară în Transilvania secolelor XI—XIII, în lumina izvoarelor numismatice*, în *SCN*, II, 1958, p. 276—279; C. Știrbu, *Un tezaur din sec. al XIII-lea descoperit la Sîmbăteni, jud. Arad*, în *CercNum*, II, 1979, p. 47—110.

³⁵ *Călători străini despre țările române*, I, București, 1968, p. 225, 269.

³⁶ *Idem*, p. 225, 281—282.

gea pe Tisa și apoi prin Tokaj și Szolnok continua în jos pe marele riu din pustă, pe care venea dinspre nord și sarea din Maramureș de la ocnele din Rona și Șugatag. În secolul al XVI-lea aceiași autori menționați mai sus descriu transportul sării pe Someș.

Cel mai vechi și cel mai cunoscut drum comercial de uscat, care lega Transilvania cu părțile apusene, era cel care trecea prin Poarta Meseșului. Carele cu sare care plecau de la Cojocna prin Cluj treceau prin Românași (Egreg, punct de vamă la 1310), Creaca, pe lângă mănăstirea Meseș (punct de vamă la 1165), intrau prin porți (unde cetățile de la Moigrad și Ortelec, cel puțin pînă în veacul al XI-lea, aveau un rol strategic de o parte și de alta a strimtorii), continuînd prin Zalău³⁷, Crasna, Zăuan, Șimleu³⁸, Măierîște³⁹, Zalnoc⁴⁰, Supuru de Sus, Tășnad, pînă la Sălacea. Și de la Dej era transportată sare pe uscat prin Var, Jibou, Mirșid și Poarta Meseșului⁴¹. Din privilegiul pentru episcopia din Agria din 1248 aflăm că aceasta își putea transporta sarea din ocna ce o avea la Dej fie pe apă, fie pe uscat, fără a plăti vamă^{41a}.

Un alt drum terestru lega Transilvania de părțile bihorene pe valea Crișului Repede, unde se afla „din vechime” vama de la Birtin ce se lua la Vadul Crișului. În 1256, într-un act al lui Bela al IV-lea în care se hotărînesc niște moșii din regiune este amintită această vamă (*quod in portu Cryszy exigebatur*)⁴². După procese îndelungate pentru acele pămînturi, în 1284 i se dă lui Toma, fiul lui Pancrațiu din neamul Chanad jumătate din venitul vămii de la Birtin, iar cealaltă jumătate lui Achon, fiul lui Paul. În privința vămii se arată ca aceasta „să se ceară de fiecare car încărcat cu sare doi bolovani și doi denari mici, iar de fiecare car cu marfă, cu postav, vin sau alte mărfuri care trece prin acel loc al vămii de la Birtin, să se ceară ca vamă o jumătate de groș”⁴³. În continuare drumul trecea prin Tileagd, Oradea, Biharia spre Ungaria, întîlnindu-se cu cel ce venea dinspre nord, prin Valea lui Mihai⁴⁴.

În a doua jumătate a veacului al XIII-lea importanța sării rămîne neschimbată. O găsim înscrisă printre alte drepturi și obligații în trata-

³⁷ Cu ocazia hotărînicirii moșiilor Palvara (dispărută) și Recea, în 1359, este amintită o creastă ce se află între ripa Eleupataka și „marele drum pe care obișnuiesc să ducă sare” (DRH, C, veac. XIV, vol. XI, doc. 438, p. 451).

³⁸ În 1341 este menționat drumul mare obștesc pe care se află Șimleul (DIR, C, veac. XIV, vol. IV, p. 55–56).

³⁹ În 1356 lui Simon fiul lui Mauriciu i se dau o serie de moșii în jurul Șimleului printre care și Măierîște (Hidig) „cu vama ce se obișnuiește să se ia” acolo (DRH, C, veac. XIV, vol. XI, doc. 2, p. 4).

⁴⁰ În apropierea cetății de la Zalnoc se află un loc numit *Hotlău*, în care, potrivit tradiției, era un depozit de sare și care și-a primit numele de la căruțele trase cu șase cai care transportau acest produs spre Sălacea.

⁴¹ Este dificil să acceptăm părerea că pe lângă cetatea Dăbca era transportată sarea de la Sic spre Sălaj. Drumul este destul de dificil și în prezent, iar dintr-un document din 1366 avem știrea că exista un „drum mare al sării” (*Sohtus nagwta*) de la Sic la Bonțida și mai departe pe Someș și pe Tisa pînă la Szolnok (Zimmermann—Werner—Müller, *Urkundenbuch*, II, p. 261–263).

^{41a} DIR, C, veac. XI—XIII, vol. I, doc. 287, p. 334.

⁴² DIR, C, veac. XI—XIII, vol. II, doc. 17, p. 18.

⁴³ DIR, C, veac. XI—XIII, vol. II, doc. 298, p. 261.

⁴⁴ Situația drumurilor și a vămilor în părțile de vest este amplu tratată în articolul lui Titus Roșu, *Vămi, vaduri și drumuri comerciale bihorene pînă la jumătatea veacului al XIV-lea*, în SAI, III, 1961, p. 69–86.

tul de pace din 1262 dintre regele Bela al IV-lea și fiul său Ștefan, în urma conflictului generat de tendința separatistă a tânărului prinț, bazat și pe aspirațiile de autonomie ale Transilvaniei. Luînd în stăpînire partea răsăriteană a regatului, Ștefan, „regele cel tînăr al Ungariei, ducele Transilvaniei, domnul cumanilor“, precizează într-un document emis după pacea de la Bratislava că „sub legămîntul jurămîntului depus“, se va mulțumi „cu jumătate din sarea de uscat și de apă, iar cealaltă jumătate, atît a sării de uscat, cît și a sării de apă, să rămînă cu drept deplin“, tatălui său. Slujbașii amîndurora „vor tocmi pe cheltuiala lor pe tăietorii de sare și vor fi deopotrivă în ce privește dreptul de judecată și vor trebui să împartă între ei deopotrivă carele și cumpărătorii de sare“⁴⁵.

Odată cu intensificarea procesului fărîmîțării feudale, a creșterii puterii nobilimii și a tendinței ei de diminuare a autorității regale, încep încălcările și uzurpările unor drepturi mai vechi asupra multor perpetuități, printre care și cele vamale. Vămile fiind un important izvor de cîștiguri, nobilii încearcă, fie prin insistențe la curte, fie mai ales prin constrîngerii, să obțină noi locuri de vamă în general pe domeniile așezate în apropierea marilor căi comerciale. Ca și în cazul donațiilor funciare, și în cazul vămilelor se fac referiri la acte mai vechi ce se cer a fi reconfirmate, se contestă și se anulează drepturi obținute în condiții obscure de către unii în defavoarea altora. Astfel, în 1256, mănăstirea Sf. Benedict de lîngă Gran protestează împotriva aceluia care i-au uzurpat drepturile din Ungaria și Transilvania după năvălirea tătarilor, printre care și dreptul de a încasa vama sării de la Arieșul de Cîmpie de pe Someș⁴⁶. Se pare că protestul rămîne zadarnic, deoarece mai tîrziu Andrei al III-lea confirmă și întărește banului Lothard și fiului său „să poată ridica și lua pentru sine, ca vamă douăzeci de bolovani de sare“ în satul lor Arieșul de Cîmpie, așa după cum au primit acest drept comitele Paul de Gutkeled, tatăl banului Lothard, de la regii Ștefan al V-lea și Ladislau al IV-lea⁴⁷. Și alți nobili au obținut importante puncte de vamă. Am văzut mai înainte că vama de la Birtin a fost obiect de dispută timp de 40 de ani. În 1310, comitele Nicolae de Dăbîca, fiul banului Micud, obține de la Carol Robert dreptul de a lua pe moșia sa Românași, aflată pe drumul ce ducea sare prin Poarta Meseșului, cîte doi bolovani sau doi denari de la fiecare car încărcat⁴⁸. Același rege acordă în 1312 magistrului Grigore dreptul de a lua la Valea lui Mihai „de fiecare car încărcat cu sare, patru bolovani“⁴⁹, iar magistrului Nicolae fiul lui Toma din neamul Chanad, pe moșia sa Tileagd, dreptul de a lua „doi denari banali de la fiecare car gol mergînd după sare în părțile Transilvaniei și tot doi denari banali și patru bolovani de sare de fiecare car încărcat cu sare care se reîntoarce din acele părți“⁵⁰.

Regii au încercat în mai multe rînduri să stăvilească abuzurile prin desființarea vămilelor uzurpate. Astfel, Ladislau al IV-lea, după cum afirmă episcopul Bartolomeu de Oradea într-un act din 1284, „a hotărît să

⁴⁵ DIR, C, veac. XI—XIII, vol. II, doc. 39, p. 46.

⁴⁶ DIR, C, veac. XI—XIII, vol. II, doc. 18, p. 18.

⁴⁷ DIR, C, veac. XI—XIII, vol. II, doc. 431, p. 390.

⁴⁸ DIR, C, veac. XIV, vol. I, doc. 131, p. 180.

⁴⁹ DIR, C, veac. XIV, vol. I, doc. 166, p. 201.

⁵⁰ DIR, C, veac. XIV, vol. I, doc. 167, p. 202.

desființeze cu totul acele vămi, care își au obirșia sau începutul după moartea regelui Bela⁵¹. Dar același rege, inconsecvent și în această problemă, ca dealtfel în toate acțiunile politice, a fost acuzat de urmașul său pentru fixarea de noi vămi. În privilegiul pentru nobili și sași din 1291, Andrei al III-lea cere „să se nimicească cu totul vămile puse pe vremea regelui Ladislau⁵²”.

În condițiile creșterii abuzurilor nobilimii, orășenii, oaspeții și lucrătorii de la mine și ocne s-au văzut îngrădiți în drepturile lor mai vechi. Ei sînt nevoiți să ceară reinnoirea actelor pentru a nu-și pierde privilegiile. Astfel „oaspeților” din Ocna Dejului li se permite în 1290 de către regele Ladislau al IV-lea să-și vîndă sarea procurată iarna fără a fi opriți de către voievodul Transilvaniei și comitele de Solnoc⁵³. În 1291 Andrei al III-lea le permite să-și vîndă sarea la prețul de 2—4 pondere pentru 100 de bolovani, fără a fi vămuiți la Gherla, Unguraș și Dej, așa după cum le-a fost dat acest drept mai înainte de către Bela al IV-lea și Ștefan al V-lea⁵⁴. În același an, Andrei al III-lea reinnoiește libertățile „oaspeților” din Ocna Turzii, pentru ca aceștia să se bucure de aceleași drepturi cu cei din Dej, Cojocna și Sic. Printre altele le acordă dreptul de a exploata timp de opt zile pe an sare spre folosul lor, pe care să o poată vinde fără nici o opreliște⁵⁵. Multe din măsurile luate nu vor dăinui în aceste decenii de tulburări și anarhie, cînd puterea regală este din ce în ce mai slabă în fața nobilimii. Abia regii din dinastia de Anjou vor reuși într-o oarecare măsură să stăvilească unele abuzuri și să protejeze pe meșteșugari și negustori, încurajînd totodată dezvoltarea orașelor.

Strînse laolaltă, aceste date — uneori mai detaliate, de cele mai multe ori sumare — întregesc tabloul vieții economice într-o epocă în general săracă în documente, în care ne-am obișnuit să vedem predominantă economia naturală, iar meșteșugurile și schimbul doar sporadice. Or, chiar și în limitele datelor de care dispunem, reiese că exploatarea sării și a metalelor a constituit încă de la începuturile feudalismului o ocupație statornică și tradițională a populației din Transilvania, și, avînd în vedere perspectiva veniturilor realizate prin comercializare, autoritățile au acordat nu puține beneficii, luînd mereu măsuri pentru lărgirea și dezvoltarea acestei indeletnicirii.

PETRE IAMBOR

⁵¹ DIR, C, veac. XI—XIII, vol. II, doc. 298, p. 261.

⁵² DIR, C, veac. XI—XIII, vol. II, doc. 397, p. 363.

⁵³ DIR, C, veac. XI—XIII, vol. II, doc. 363, p. 322.

⁵⁴ DIR, C, veac. XI—XIII, vol. II, doc. 390, p. 355.

⁵⁵ DIR, C, veac. XI—XIII, vol. II, doc. 413, p. 377.

REALITĂȚI MEDIEVALE ROMÂNEȘTI ÎN ȚARA HAȚEGULUI RELIEFATE PRIN ANALIZA DIPLOMATICĂ A UNOR DOCUMENTE DIN SECOLELE XIV—XV

Cercetarea caracterelor externe ca și studiul particularităților interne ale documentelor medievale cu specific juridic (actele) pot duce la însemnate concluzii de ordin istoric. Faptul este firesc, fiindcă științele auxiliare ale istoriei — cu precădere paleografia și diplomatica — au menirea principală de a servi domeniul de bază care le explică rațiunea de a fi, anume istoriografia.

Țara Hațegului, poate într-o măsură mai mare decât celelalte țări românești de margine ale Transilvaniei, este reprezentată ca o entitate bine conturată într-un număr impresionant de acte latine din veacurile XIV și XV. Studiul paleografic, diplomatic, sigilografic, cronologic etc. al acestor documente juridice este în măsură, credem, să ofere utile date de ordin social-economic, politic, instituțional, cultural și etnic ale lumii feudale care se statornicise temeinic în evul mediu pe locul vechii vetre clacice și daco-romane.

Informația cuprinsă în o parte — nu foarte mare — a acestor documente a fost valorificată științific în ultimele decenii prin serioase contribuții referitoare la depozedări și judecăți în Hațeg în vremea Angevinilor¹, la statutul social-economic al cnezilor², la rolul politic al acestora în centralizarea statului³ ca și în lupta antiotomană a lui Iancu de Hunedoara⁴; s-a subliniat cu îndreptățire consistența structurilor social-politice românești din sudul Transilvaniei⁵, structuri privite ca o premisă a cristalizării vieții statale feudale în aceste locuri⁶, s-a reliefat importanța cetății Hațegului și a altor cetăți din zonă, pînă în veacul XV⁷, ca

¹ M. Holban, *Depozedări și judecăți în Hațeg pe vremea Angevinilor*, în *Studii*, XIII, 1960, nr. 5, p. 147—163. Studiul a fost republicat în lucrarea M. Holban, *Din cronica relațiilor româno—ungare în secolele XIII—XIV*, București, 1981, p. 232—244.

² Idem, *Variations historiques sur le problème des cnezes de Transylvanie*, în *RevRHist*, IV, 1965, nr. 5, p. 901—923. Versiunea română a acestui studiu a fost publicată în lucrarea M. Holban, *Din cronica relațiilor...*, p. 213—231.

³ K. G. Gündisch, *Cnezii români din Transilvania și politica de centralizare a regelui Sigismund de Luxemburg*, în vol. *Ștefan Mateș la 85 de ani*, Cluj-Napoca, 1977, p. 235—237.

⁴ Șt. Pascu, *Rolul cnezilor din Transilvania în lupta antiotomană a lui Iancu de Hunedoara*, în *Studii și cercetări de istorie*, VIII, 1957, nr. 1—4, p. 25—67.

⁵ R. Popa, *Structures socio-politiques roumaines au sud de la Transylvanie aux commencements du Moyen Âge*, în *RevRHist*, XIV, 1975, nr. 2, p. 291—314.

⁶ Idem, *Premisele cristalizării vieții statale românești*, în vol. *Constituirea statelor feudale românești*, București, p. 25—39.

⁷ A. A. Rusu, *Castelani din Transilvania în secolele XIII—XIV*, în *AIACN*, XXII, 1979, p. 75, 88; idem, *Castelani din comitatul Hunedoara în secolul al XV-lea*, în *Studia*, XXVI, 1981, fasc. I, p. 15—16, 21, 24.

și existența adunărilor cneziale ca instituții românești în Transilvania, dar mai ales în Țara Hațegului⁸ etc.

În afară de aceste aspecte, se cuvin evidențiate și altele izvorite, cum aminteam, din analiza atentă a particularităților externe și a alcătuirii interne a actelor medievale. Un exemplu grăitor în acest sens este informația destul de laconică oferită de istoricul Solyom-Fekete F., acum mai bine de opt decenii, privind existența certă pe verso-urile unor documente dintre anii 1440—1497 din arhiva familiei cneziale și apoi nobiliare a Cindeștilor din Țara Hațegului a unor însemnări chirilice⁹. Faptul ar putea părea îndoielnic, dar doi reputați specialiști — Hunfalvi Pál și Franz Miklosich — au confirmat că e vorba de o scriere asemănătoare cu cea folosită în cancelariile Moldovei și Țării Românești în secolul XIV. Din păcate nu se cunoaște soarta ulterioară a acestor documente, însă informația formală privitoare la ele este esențială. Avem dovada certă că și clasa feudală românească din Transilvania — alături de cea din Moldova și Țara Românească — a ajuns la nivelul de a avea o limbă cultă proprie (a actelor poate), care nu era latina impusă de cuceritorii veniți dinspre apus, ci slavona prezentă în teritoriile românești extracarpătice. Coroborând acest fapt cu inscripțiile votive ori de altă natură din Țara Hațegului, dar și din alte părți ale Transilvaniei, avem încă o mărturie a unității de geneză și de manifestare a feudalismului românesc în ansamblul său.

Dar, în condițiile de astăzi, sîntem constrinși să ne mărginim la analiza documentelor latine păstrate și cunoscute, care-i privesc pe românii din Țara Hațegului în veacurile XIV—XV. O parte din aceste acte, emise de foruri ori instituții românești, avîndu-i ca beneficiari pe cnezii români și bazîndu-se în fixarea dispoziției pe dreptul românesc (*ius valachicum*), mai precis pe varianta sa feudală numită drept cnezial (*ius keneziale*), demonstrează clar, prin însăși existența lor într-o lume ce avea ca limbă cultă slavona, efortul regatului angevin de încadrare a realităților românești în normele instituționale occidentale. Totuși un for de judecată românesc cum era tribunalul sau adunarea cnezilor s-a menținut vreme îndelungată, pînă în veacul al XV-lea, chiar dacă în forme impure, degradate, contaminate de influențele insistente și imperative venite din partea noilor stăpîni ai Transilvaniei¹⁰. Analiza diplomatică a unor documente emise de aceste adunări cneziale sau în care sînt pomenite pe larg asemenea foruri de judecată va fi, credem, elocventă din mai multe motive. Astfel, partea din protocolul inițial numită intitulație, în cazul mai multor acte, arată în mod cert că emitenții erau exclusiv sau parțial cnezii români. De exemplu, la 2 februarie 1387, la Deva, este dat un document de către „noi juzii, jurații și toți oaspeții, cnezii și crainicii din districtul Hațeg, de pe riul Strei, din Hunedoara, din comitat (Hunedoara — n.n.) și din Dobra... (Nos iudi-

⁸ I. A. Pop, *Mărturii documentare privind adunările cneziale din Transilvania în veacurile XIV—XV*, în *Revista de istorie*, 1981, tom. 34, nr. 11, p. 2097—2110.

⁹ Solyom-Fekete F., *A Hunyadiak rokonsága*, în *HTRTE*, XI, 1900, fasc. 3, p. 140.

¹⁰ M. Holban, *Deposedări și judecăți în Hațeg...*; p. 153—154 (trimiterea, ca și cele ce vor urma, se referă la cea dintîi publicare a studiului sau studiilor, nu la lucrarea din 1981).

ces, *iurati et universi hospites, keneziis* — sic! — *necnon karaynuk de districtu Hachzak, de fluvio Strig, de Hunyad, de varmegy et de Iw-fiw...*)¹¹. De asemenea, la 30 octombrie 1398, „jurații și toți oaspeții și românii din districtul Hațeg“ (*littera iuratorum et universorum hospitum et Volachorum de predicta Hatzak et pertinenciis eiusdem*)¹², în prezența voievodului Știber judecă o pricină, după rigorile dreptului cnezial, privind stăpînirea asupra posesiunii Pala (Băuțarul)¹³. În 1402, la 4 septembrie, în Hațeg este emis alt document de către „jurații și obștea nobililor și cnezilor din districtul Hațeg“ (*iurati ac universitas nobilium et kenezorum de districtu Haczak*); în intitulație sînt cuprinși explicit 10 cnezi români, membri ai adunării (alături de cei doi castelani de Hațeg): Ioan, fiul lui Cîndea, Costea de Sălaș, Barbu, fiul lui Lelu, Dionisie de Ostrov, Cristul Litovoi de Galați, Nicolae de Densuș, Dan, fiul lui Ștefan, Mihail de Rîușor, Balotă de Cîrnești și Nicolae de Clopotiva¹⁴. De asemenea, intitulația unui act din februarie 1411 are următoarea formă: „Noi Ioan, fiul lui Stoian de Densuș și alt Ioan, fiul lui Cîndea de Rîu de Mori, Stanciu, fiul lui Dionisie de Stroia, Bogdan, fiul lui Litinoia de Clopotiva, Tatu, fiul lui Balc de Peșteana, Ștefan, fiul lui Dan de Sinpetru, Sclăvoi, fiul lui Oancea (Vancia) de Fărcădin, Costea, fiul lui Iaroslav de Sălaș, Dragotă, fiul lui Baluzin de Rîul Alb, Ioan, fiul lui Basarab de Rîușor, Barb (sau Bard), fiul lui Lelu de Rîu Bărbat și Ladislau (Lațcu) fiul lui Buda de Rîușor, jurații și toți cnezii și ceilalți români din districtul cetății Hațeg“ (*... iurati ac universi kenezii ceterisque Olachy de districtu castri Hachzak*)¹⁵. La un moment dat, în expoziția acestui document, este pomenită o altă judecată, făcută în fața adunării cnezilor (*... coram iuratis ac universio keneziis in sede iudiciaria*).

Emitenții unui alt act din 1418 sînt: „Noi Ioan, fiul lui Cîndea de Rîu de Mori, Barbu, fiul lui Lelu de Rîu Bărbat, Costea de Sălaș, Ștefan, fiul lui Dan de Sinpetru, Bogdan de Clopotiva, Mihail de Peșteana, Zlauf (sau Zlaus) de Fărcădin, Buda de Vad, Berivoi de Ostrov, Ladislau (Lațcu) de Unciuc și Nicolae, fiul lui Dușa de Densuș, cnezii jurați din districtul cetății Hațeg“ (*... iurati kenezii de districtu castri Haachak*)¹⁶. Important este faptul că hotărîrea cuprinsă în dispoziția acestui act al cnezilor hațegani este respectată și întărită de voievodul Transilvaniei, Nicolae de Chak, la 28 august 1424¹⁷.

Altă formulă importantă pentru analiza noastră, prezentă în textul documentelor emise de adunarea cnezilor, este notificația (promulgația), adică modul în care obiectul actului este adus la cunoștința celor intere-

¹¹ E. Lukinich, *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia*, Budapesta, 1941, p. 326—327 (ediție); Csánki D., *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, vol. V, Budapesta, 1913, p. 61 (e amintit documentul).

¹² Ortway T., Pesty Fr., *Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez*, vol. I, Bratislava, 1896, p. 318—323.

¹³ Vezi comentariul la M. Holban, *Variations historiques...*, p. 915—920.

¹⁴ Arh. Naț. Maghiară, Budapesta, Dl. 74658 (regest la Mályusz E., *Zsigmond-kori oklevéltár*, vol. II, partea I, Budapesta, 1956, nr. 1877).

¹⁵ Solyom-Fekete F., *Vázlatok*, în *HTRTE*, II, 1884, p. 24—27.

¹⁶ *Idem*, p. 32.

¹⁷ *Idem*, p. 31—32.

sați. De exemplu, notificația (așezată imediat după intitulatie) actului din 1411 este următoarea: „...dăm de știre și facem cunoscut tuturor căroră se cuvine, prin cuprinsul celor de față“ (...*memorie commendamus tenore presencium significantes quibus expedit universis*)¹⁸. În documentul din 1418 notificația este redactată într-un mod asemănător: „...dăm de știre tuturor căroră se cuvine prin cuprinsul celor de față (...*memorie commendamus presencium tenore quibus expedit universis*)¹⁹. Această formulă evidențiază o redactare pretențioasă, solemnă, identică sau asemănătoare cu cea prezentă în scrisorile regale deschise, începînd cu finalul veacului al XIII-lea, sau în actele voievodale și vicevoievodale²⁰. Adunarea cnezilor, nerecurgînd la formule mai simple, uzitate de foruri locale (ex. *noveritis, damus pro memoria* etc.), pune în lumină aspirația sa de a aduce obiectul actelor la cunoștința celor interesați în același mod în care o făceau cele mai înalte foruri ale regatului și de a impune cu aceeași tărie respectul față de valoarea lor.

Rangul superior spre care tinde adunarea cnezilor se vede și din modul în care se denumește pe sine în documentele emise sau din felul în care este denumită de alte instituții ori persoane. De exemplu, într-un document din 1360, Petru, vicevoievodul Transilvaniei și castelanul de Hațeg, vorbește despre „obștea cnezilor și a oamenilor de orice altă stare și condiție din districtul Hațeg“ (*universitas keneziorum et alterius huius status et condicionis hominibus de districtu Hatzak*), întrunită în adunare generală (*congregationem generalem*)²¹. Același termeni îi folosesc documentele vremii pentru congregațiile Transilvaniei: „în adunarea noastră generală cu obștea nobililor și a oamenilor de orice stare sau condiție din părțile Transilvaniei“ (*in nostra congregacione generali universitati nobilium et cuiusvis status et condicionis hominibus partis Transsilvane*) — este formula unui document dat de Andrei, voievodul Transilvaniei, la 13 noiembrie 1356²². Comparația relevă, dincolo de un stilionar comun al actelor de cancelarie, că cele două foruri — congregațiile Transilvaniei și adunările cnezilor — erau asimilate ca tip de instituție, cel puțin formal, de către autoritățile voievodatului. Distincția făcută între cnezi și alți oameni „de orice stare sau condiție“ ori între cnezi și ceilalți români (cum e cazul unui document din 1412²³) arată clar stratificarea societății feudale hațegane sub forma a cel puțin două categorii — cnezii și alți oameni. Pentru comitate distincția este între nobili și alți oameni, iar în cazul Țării Hațegului între cnezi și ceilalți români, de unde concluzia, impusă și pe această cale, că cnezii erau de fapt feudalii din mediul românesc (alte izvoare au dovedit clar că acești cnezi erau stăpînitori de sate, adică de pămînt și de oameni, căroră le

¹⁸ Vezi nota nr. 15.

¹⁹ Vezi nota nr. 16.

²⁰ Fr. Pall, *Diplomatica latină cu referire la Transilvania (sec. XI—XV)*, în vol. *Documente privind istoria României. Introducere*, vol. II, București, 1956, p. 293—294.

²¹ Arh. Naț. Maghiară, Dl. 41429. Fotocopie la Bibl. Academiei R.S.R., filiala Cluj-Napoca. Publicat recent în *Documenta Romaniae Historica*, seria C. Transilvania, vol. XI (1356—1360), București, 1981, p. 506—510, nr. 482 (unde se dau și alte ediții și regeste). În continuare D.R.H.

²² D.R.H., C., Transilvania, vol. XI (1356—1360), p. 44—45, nr. 46.

²³ Solyom-Fekete F., *Vázlatok...*, p. 24—29.

exploatau munca). Dealtfel, documentul de la 1360, sub raportul stratificării sociale, vorbește la modul direct despre cnezii, preoții și românii de rînd (... *de kenezii duodecim, ex sacerdotibus sex et similiter sex ex Olachys popularis*), întruniți în aceeași instanță, ca și despre unii „supuși” (*iobagiones*) ai cnezilor²⁴.

Documentele emise de forurile cneziale sînt interesante și sub aspectul instrumentelor de întărire care dovedesc autenticitatea și puterea lor legală. Astfel, documentul emis la 1411 de către „jurații și toți cnezii și ceilalți români din districtul cetății Hațeg”, întruniți în scaun de judecată, are drept încheiere a contextului următoarea coroborare: „scri-soarea noastră privilegială, întărită cu pecetea comunității noastre” (*litteras nostras privilegiales sigillo nostro — sic! — communitatis consignatas*)²⁵. Este o dovadă a existenței destul de timpurii a sigiliului propriu al obștii cneziale românești hațegane, sigiliu ce reprezintă un element hotărîtor pentru demonstrarea valorii probatorii a documentelor. Nu credem că, în stadiul actual al cercetărilor, se impune asimilarea acestui sigiliu (nepăstrat pînă azi) al obștii românești cu acela al orașului sau al districtului Hațeg de mai tîrziu²⁶. Și chiar dacă ar fi vorba despre unul și același sigiliu, în 1411 acesta nu e folosit nici în numele districtului, nici al orașului Hațeg, ci în numele comunității sau obștii cnezilor și a celorlalți români ce alcătuiau districtul Hațegului.

Aceste cîteva elemente de diplomatică, coroborate cu datele oferite de alte științe auxiliare ale istoriei și de cercetarea istorică propriu-zisă, stau mărturie asupra unor realități de necontestat:

1. existența ca instanță de judecată și ca for emitent de documente a obștii cnezilor (și a altor români hațegani), întrunite în adunare generală;
2. enumerarea nominală a emitenților ca dovadă a caracterului cnezial și românesc al comunității aflate în atenție;
3. aducerea obiectului actelor la cunoștința celor interesați în modul în care o făceau cele mai înalte foruri ale regatului;
4. asimilarea formală, ca tip de instituție, a adunărilor cneziale, cu instituțiile superioare analoage ale voievodatului Transilvaniei;
5. stratificarea socială și definirea cnezimii ca pătură suprapusă de tip feudal a comunităților românești;
6. prezența pentru documentele cneziale a instrumentelor de întărire proprii și luarea acestor documente ca bază probatorie pentru alte acte, emise de forurile regale, voievodale și eclesiastice.

Toate acestea sînt de natură să arate, în ciuda încercării firești de conservare a vechilor cutume românești, tendința obștii hațegane de integrare în realitățile feudale de tip apusean impuse tot mai statornic și mai tenace de stăpînirea maghiară. Tendința amintită este unica soluție

²⁴ Vezi nota nr. 21.

²⁵ Solyom-Fekete F., *Vázlatok...*, p. 27.

²⁶ S. Jakó, *Sigilografia cu referire la Transilvania (pînă la sf. secolului al XV-lea)*, în vol. *Documente privind istoria României. Introducere*, vol. II, București, 1956, p. 610, nota 4.

a cnezimii — ca o clasă feudală locală în formare — de a-și menține măcar parțial vechile preeminențe economice și social-politice. Perioada la care ne-am referit — a doua parte a veacului al XIV-lea și începutul veacului al XV-lea — se înscrie încă între tradiție și inovație, cu toate că noile rânduiri cîștigă tot mai mult teren spre finalul celui de al XV-lea secol.

IOAN AUREL POP

ORIENTAREA BALCANO-OTOMANĂ ȘI MEDITERANIANĂ ÎN COMERȚUL CLUJEAN (prima jumătate a sec. XVII)

În patrimoniul Arhivelor Statului, Direcția Cluj-Napoca, Arhiva Orașului Cluj, fondul Socoteli orășenești, se păstrează registrele vamale de tricesimă ale orașului Cluj pe anii 1599—1637¹. Aceste registre, prelucrate de noi integral, consemnează, în anii menționați (cu unele hiatusuri), întreg traficul de import și export de mărfuri efectuat de clujeni. Se specifică, în aproape toți anii de înregistrare, locul de proveniență, respectiv de destinație a mărfurilor, se notează cu de-amănuntul sortimentele, cantitățile și taxele vamale percepute, menționându-se la fiecare transport numele negustorului care s-a prezentat cu el spre taxare.

Cu alte ocazii am valorificat o seamă de aspecte ale comerțului clujean, în prima jumătate a sec. XVII, așa cum reies ele din registrele vamale². Cunoașterea și prelucrarea exhaustivă a informațiilor de percepere a tricesimei a făcut posibilă precizarea dimensiunilor comerțului clujean și a proporției pe care o deține pe de o parte cel desfășurat cu Europa centrală³, iar pe de alta, cu zona de sud-est și sud-vest a continentului. În cele ce urmează, vom înfățișa informațiile cuprinse în registrele de tricesimă privind comerțul clujean cu Europa de sud-est și sud-vest, împreună cu concluziile care se impun referitor la liniile orientării comerciale a orașului în anii 1599—1637⁴.

*

¹ Vom utiliza pentru acest fond prescurtarea ASC, SOC. Iată cotele volumelor, respectiv ale fasciculelor în cauză: 8, XIV (1599); 9, XXXV (1602); 12 b, VII (1610); 12 b, VIII (1611); 13 a, VI (dec. 1611—nov. 1612); 13 a, XVI (dec. 1612—nov. 1613); 13 a, XXIII (dec. 1613—nov. 1614); 13 b, IX (dec. 1614—ian. 1616); 14 a, I (ian.—dec. 1616); 14 a, XXII (ian.—nov. 1617); 14 a, XXV (dec. 1617—ian. 1619); 15 a, III (ian.—iun. 1619); 15 b, XII (dec. 1621—ian. 1622); 15 b, XVIII (ian. 1622—ian. 1623); 16, XI (ian.—nov. 1623); 16, XXVII (cuprinde numai administrarea municipală a taxelor vamale percepute în 1625); 18 b, IV (febr. 1630—ian. 1631); 19, I (*Brevis Ratio Tricesimae*, 1630—1633); 19, VII (ian. 1632—dec. 1633); 19, XI (ian.—nov. 1634); 20, I—II (dec. 1634—nov. 1635); 20, V—VI (dec. 1635—nov. 1636); oct.—nov. 1637 (fascicol aparte, dar cu aceeași cotă 20, VI).

² Vezi *ActaMN*, VII (1970), p. 595—598; VIII (1971), p. 239—250; IX (1972), p. 547—553; XI (1974), p. 169—184, XII (1975), p. 237—250; XIII (1976), p. 351—371; XIV (1977), p. 371—400; XV (1978), p. 349—358; XVI (1979), p. 235—249; XVII (1981), p. 171—190; *Terra nostra*, III (1973), p. 345—356; *Potaissa* (Studii și comunicări), Turda, 1978, p. 93—98.

³ Vezi articolul nostru *Orientarea central-europeană a comerțului clujean în prima jumătate a sec. XVII*, în *ActaMN*, XVII (1980), p. 209—218.

⁴ Acest material și concluziile aferente au format obiectul a două comunicări susținute de noi, în 1979, respectiv 1980, la sesiunile anuale ale Muzeului Banatului din Timișoara, urmînd a fi incluse în sumarul vol. VI al periodicului *Tibiscus*. Intrucît *Tibiscus* VI nu a mai apărut, publicăm studiul în volumul de față. Implicit, se anulează referirile la *Tibiscus*, VI, făcute în notele 5 și 7 ale articolului nostru apărut în *ActaMN*, XVII (1980).

Conform mărturiei registrelor de tricesimă, clujenii au întreținut, în direcția menționată, relații comerciale cu următoarele localități, respectiv zone:

1. În interiorul principatului transilvănean, cu orașele *Caransebeș* (mărfuri aduse în 1630⁵ și 1632⁶) și *Aiud* (mărfuri aduse în 1632⁷), ambele situate pe lunga rută comercială care lega inima Imperiului otoman și centrele balcanice de seamă cu Europa centrală⁸. În ceea ce privește prezența lor ca locuri de proveniență a unor mărfuri aduse de clujeni, sortimentele, puținătatea înregistrărilor de taxare tricesimală și valoarea relativ redusă a taxelor percepute (în cazul Caransebeșului, în total 8,61 florini, iar în al Aiudului, 2,62 florini) sugerează altă relație, de care trebuie să ținem seamă în cazurile date; și anume, faptul că ambele orașe se aflau pe ruta care, urmînd linia localităților Caransebeș — Hațeg — Orăștie — Sebeș — Alba Iulia — Aiud — Cluj — Bistrița, continua trecînd în Moldova⁹. Dealtfel, mărfurile aduse, și anume, pături „de Sebeș” din ambele localități, caș de la Caransebeș și funii groase de la Aiud, indică, în cazul înregistrărilor respective, legături comerciale directe nu prin vehicularea unor mărfuri orientale sau sudice cu scop de tranzit, ci a unor produse locale provenind din orașele menționate sau din zona productivă de care erau nemijlocit legate (cazul, evident, al păturilor „de Sebeș”).

2. *Comerțul cu Țara Românească și Moldova*, deși nici cantitativ, nici valoric și nici ca intensitate a transporturilor nu se situează la loc de frunte în rîndul relațiilor de această natură ale clujenilor, se remarcă în mod special, deoarece stă mărturie unor legături nemijlocite ale orașului Cluj cu cele două țări, demonstrîndu-se astfel că în orbita intereselor economice ale clujenilor intra, pe lîngă bine cunoscutele legături mijlocite de centrele comerciale mai apropiate de zona de dincolo de Carpați, și continuarea unui schimb comercial direct cu Țara Românească și Moldova.

Dintre relațiile clujenilor cu cele două țări, mai complexe sînt acelea desfășurate cu Țara Românească, constînd atît din import, cît și din export de mărfuri. Se înregistrează două cazuri de import, în anii 1617¹⁰ și 1622¹¹, încasîndu-se pentru ele tricesima totală de 3,47 florini, și 3 de export, cîte unul în 1633¹², 1635¹³ și 1636¹⁴, pentru care s-a perceput tricesima totală de 14,52 florini.

Față de cantitatea relativ redusă a mărfurilor aduse din Țara Românească de către negustori clujeni, se remarcă varietatea sortimente-

⁵ ASC, SOC, 18 b, IV, p. 81: 25 octombrie 1630.

⁶ ASC, SOC, 19, VII, p. 48—49: 9 octombrie 1632 (două transporturi).

⁷ ASC, SOC, 19, VII, p. 49: 9 octombrie 1632 (alt transport, în aceeași zi cu cele specificate în nota 9).

⁸ M. Dan — S. Goldenberg, *Marchands balkaniques et levantins dans le commerce de la Transylvanie aux XVIe et XVIIe siècles*, în *Actes du premier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes*, III, Histoire (Ve —XVe ss.; XVe —XVIIe ss.) (în continuare: *ActesSofia*), Sofia, 1969, p. 643.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ ASC, SOC, 14 a, XXII, p. 30: 7 august 1617.

¹¹ ASC, SOC, 15 b, XVIII, p. 39: 10 august 1622.

¹² ASC, SOC, 19, VII, p. 88: 9 iulie 1633.

¹³ ASC, SOC, 20, I, p. 16: 18 august 1635.

¹⁴ ASC, SOC, 20, VI, p. 7: 20 iunie 1636.

lor, în primul rînd sub aspectul zonei productive de origine. De obirșie sudică par a fi cele 20 valuri de cordoane din șnur (*sinor eou*) și 25 valuri de futa (țesătură cu mătase) aduse în 1617, precum și încălțămîntea din *bogasia* pentru copii (*giermeknek valo bagazia apro foztan*) înregistrată în 1622. În schimb, eventualitatea originii indigene munteneste a unor produse o indică înregistrarea, în cuprinsul transportului taxat în anul 1617, a 30 valuri de postav *aba*, ca și a 4 valuri de tivuri de postav *fodor*; aceasta cu atît mai mult, cu cît exportul de lînă din Țara Românească la Brașov este cunoscut încă din sec. XVI, pe lîngă lîna furnizată pieții brașovene de producția locală transilvăneană¹⁵.

Din Cluj se exportă în Țara Românească, în 1633, 1300 piei de miel tăbăcite, 1200 piei „de miel partea abdominală” și 3 bucăți de „căptușeală din piele de miel”; în 1635, 150 piei „de miel partea abdominală” și 50 piei de miel tăbăcite; în 1636, 100 piei „de miel partea abdominală tăbăcite”. Așadar, exportul acesta consta exclusiv din produse de industrie casnică, datorate probabil micii producții țărănești din jurul Clujului, care aprovizionau piața orașului cu produsele ei specifice.

Relațiile cu *Moldova* se rezumă la import de mărfuri, constînd din două cazuri de transport, cîte unul în 1599¹⁶ și 1614¹⁷, și însumînd 12,83 florini tricesimă. În 1599, s-a adus șofran turcesc în valoare vamală de 100 florini (tricesima plătită fiind de 3 florini), iar în 1614, 2 baloturi de *aba*, 100 piei carmasin și 20 piei cordovan, 35 valuri de lînțoliu de rînd (*durua patiolat*) și 6 cordoane din păr de cămilă. Prin urmare, mărfuri levantine, intrate prin intermediul pieții moldovene, frecventată de negustori levantini, dintre care mulți s-au și stabilit cu timpul în *Moldova* (la fel, dealtminteri, ca și în Țara Românească)¹⁸.

3. *Comerțul direct cu Imperiul otoman* este atestat prin date documentare mai ample.

Înregistrările tricesimale menționează, începînd cu primul an al celui de al doilea deceniu al sec. XVII, exclusiv import de mărfuri din Imperiu, și anume din următoarele locuri: „Turcia” (fără altă precizare), Constantinopol, Belgrad, Nicopole (vezi Tabelul I).

Dacă, în ansamblul cifric al importului clujean, în întreaga perioadă de percepție vamală 1599—1637, locul comerțului cu Imperiul otoman pare modest față de comerțul cu emporiile Europei centrale (3,41% din totalul cazurilor de import și 3,15% din cel al tricesimei percepute), rolul real al acestor relații directe de import îl scoate mai bine în relief locul al optulea și al nouălea al importului din „Turcia”, respectiv Constantinopol, al patrusprezecelea al importului din Belgrad și al douăzeci-lea al celui din Nicopole, în ordinea tricesimei percepute din cele 38 de localități, țări sau zone din care clujenii au importat mărfuri, respectiv locurile 11, 12, 13 și 21 în ordinea numărului cazurilor de import. Mai mult: elocvent este faptul că — deși cu o intensitate variabilă — importul balcano-otoman se practica *constant* de-a lungul deceniilor 2—4 ale sec. XVII. Varietatea remarcabilă a categoriilor și sortimentelor de

¹⁵ Vezi R. Manolescu, *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (Secolele XIV—XVI)*, București, 1965, p. 122.

¹⁶ ASC, SOC, 8, XIV, p. 21: 27 mai 1599.

¹⁷ ASC, SOC, 13 a, XXIII, p. 22: 23 martie 1614.

¹⁸ Dan — Goldenberg, *op. cit.*, p. 647.

Tabelul I

Evoluția anuală a importului clujean din Turela, Belgrad și Nicopole

Anul	„Turcia”		Constantinopol		Belgrad		Nicopole	
	nr. cazuri	tricesima (fl, d)	nr. cazuri	tricesima (fl, d)	nr. cazuri	tricesima (fl, d)	nr. cazuri	tricesima (fl, d)
1610	—	—	—	—	—	—	1	12,01
1611	—	—	—	—	—	—	—	—
1612	1	14,11 ¹ / ₂	—	—	—	—	—	—
1613	—	—	—	—	—	—	—	—
1614	4	83,41	—	—	—	—	—	—
1615	10	158,66	—	—	—	—	—	—
1616	5	85,54 ¹ / ₂	—	—	—	—	—	—
1617	2	72,01 ¹ / ₂	2	3,76	—	—	—	—
1618	—	—	4	133,47	—	—	3	35,05
1619	1	17,47 ¹ / ₂	—	—	—	—	1	20,45
1621/22	—	—	—	—	—	—	—	—
1622	1	28,50	5	80,79 ¹ / ₂	—	—	—	—
1623	—	—	2	76,74	1	5,00	—	—
1630	4	94,22 ¹ / ₂	—	—	4	21,63	—	—
1632	1	31,93	7	81,07	13	111,68 ¹ / ₂	—	—
1633	2	10,68 ¹ / ₂	—	—	—	—	—	—
1634	—	—	—	—	—	—	—	—
1635	—	—	2	29,46 ¹ / ₂	—	—	—	—
Total	31	596,56	22	405,30	18	138,31 ¹ / ₂	5	67,51

Tabelul II

Mărfuri importate din Imperiul otoman

Marfa	Tricesima (fl, d)	Marfa	Tricesima (fl, d)
Pinzeturi	412,06 ¹ / ₂	Obiecte din piele	2,17
Mătase	254,95 ¹ / ₂	Plăpumi	2,16
Piei	197,09 ¹ / ₂	Piese de curelărie	2,06 ¹ / ₂
Art. mercerie	170,94	Piese de căruțarie	1,92 ¹ / ₂
Postavuri	67,79 ¹ / ₂	Încălțăminte	1,51
Chimicale	22,76	Traiste	1,40 ¹ / ₂
Mărunțișuri	18,46	Hrișcă	1,39 ¹ / ₂
Coloniale	13,10 ¹ / ₂	Pături	0,78
Catifea	10,45	Utilaj de cizmărie	0,69
Hirtie	3,50	Mătănii	0,33
Pălării	2,88	Dif. mărf. tax. împreună	0,15
Îmbrăcăminte	2,66 ¹ / ₂	Momeală pt. pești	0,12
Utilaj pt. bărbieri	2,41	Obiecte de podoabă	0,10 ¹ / ₂
Covoare	2,33 ¹ / ₂	Piese de harnașament	0,07 ¹ / ₂
Tămie	2,17 ¹ / ₂	Obiecte de menaj	0,01 ¹ / ₂

Total 1.207,68¹/₂

mărfuri indică de asemenea faptul că importul balcano-otoman răspundea unor reale necesități de consum pe piața clujeană.

Marea majoritate a sortimentelor din cadrul fiecărei categorii de mărfuri — prezentind numeroase varietăți (de culoare, execuție, mărime etc.) — sînt sudice sau orientale. Ca produse propriu-zis otomane, în-

tilnim, printre țesăturile de mătase, sortimentele *futa*, *matas*, bogasia, mătasea „nitra turcească”¹⁹. Denumirea altor soiuri de țesături de mătase trădează o obirșie din Orientul mai îndepărtat: „bogasia de India”; la fel, din rindul pinzeturilor, „giulgiu de India”²⁰. Există și înregistrări de țesături provenite din Balcani: postavul de Salonic²¹, utilizat pentru haine ieniceresti; în schimb, sortimentul *velincz*²² indică o origine italo-dalmatică („de Venetia”). Postavul cel mai frecvent adus este *abaua*, sortiment produs atît în Transilvania, Țara Românească și Moldova, cît și în întreaga zonă sud-est europeană. Ea apare chiar și în varietăți, cum este „abaua albă”, din care în 1630 se aduc 4 baloturi²³. Unele piese de îmbrăcăminte, cum sînt jiletile *foztan* (*fosztan*)²⁴, sînt și ele de obirșie sud-estică. În privința pieilor, abundă înregistrările de aducere a pieilor cordovan, carmasin, safian, de origine sudic-orientală; găsim și mențiuni de piele de porc *czapa*²⁵. Numeroasele articole de mercurie, unele cu indicația expresă a originii turcești, sînt acelea deja cunoscute din înregistrările referitoare la traficul comercial clujean în alte direcții europene: mănuși, batiste, ață, ace, nasturi, cordoane. Covoarele, cuverturile aduse din Turcia²⁶ și de la Constantinopol²⁷ în 1623 sînt și ele articole produse în Orient. Pălăriile, aduse de la Constantinopol în 1618²⁸, nu poartă nici o indicație referitoare la zona productivă din care provin.

Coloniale s-au adus din Constantinopol (*migdale*, în 1618²⁹) și Belgrad (*piper*, *undelemn*, *stafide*, *smochine*, *zahăr* din trestie, în 1630 și 1632³⁰), dovedindu-se astfel că nu numai Sibiul³¹, ci și Clujul oferea piață de desfacere acestui gen de mărfuri aduse din direcție sud-estică. Tot așa, registrele atestă acum pentru prima oară concret că la Cluj s-au adus și chimicale-coloranți din zona balcano-otomană. Se aduc: șofran simplu, șofran turcesc, țipirig și, mai des, scofiu, din „Turcia” și Belgrad.

În înregistrările de import clujean din Imperiul otoman sînt prezente însă, în afară de zona sudic-otomană, și alte zone productive. În cadrul categoriei postavurilor întîlnim sortimente probabil italiene (în orice caz, de tip italian) cum sînt granatul — cu varietățile granat al-

¹⁹ De exemplu, ASC, SOC, 18 b, IV, p. 33: 30 iunie 1630.

²⁰ De pildă, ambele produse le întîlnim într-un transport adus de la Constantinopol în 8 martie 1622 (ASC, SOC, 15 b, XVIII, p. 15—16); giulgiu „de India” se aduce și din „Turcia” (ASC, SOC, 18 b, IV, p. 64: 16 septembrie 1630).

²¹ *Szelenik* sau *zelenik*, adus din „Turcia” în 1612 (ASC, SOC, 13 a, VI, p. 37: 5 noiembrie 1612) și 1617 (ASC, SOC, 14 a, XXII, p. 16: 29 aprilie 1617), iar de la Constantinopol în 1618 (ASC, SOC, 14 a, XXV, p. 22: 11 aprilie 1618).

²² ASC, SOC, 13 b, IX, p. 28: 23 iulie 1615.

²³ Aduse din „Turcia” (ASC, SOC, 18 b, IV, p. 97: 26 decembrie 1630).

²⁴ Ibidem (alt transport, adus în aceeași zi).

²⁵ ASC, SOC, 18 b, IV, p. 34: 30 iunie 1630; etc.

²⁶ ASC, SOC, 18 b, IV, p. 64: 16 septembrie 1630.

²⁷ *Takaro zömög*, *zömög*, *skarlat zömög*, în același transport (ASC, SOC, 16, XI, p. 16: 18 august 1623).

²⁸ ASC, SOC, 14 a, XXV, p. 72—73: 11 ianuarie 1619 (aparținînd încă anului vamal 1618).

²⁹ ASC, SOC, 14 a, XXV, p. 22: 11 aprilie 1618.

³⁰ ASC, SOC, 18 b, IV, p. 19: 13 mai 1630; ASC, SOC, 19, VII, p. 19: 21 mai 1632.

³¹ Vezi Dan — Goldenberg, *op. cit.*, p. 647.

bastru și roșu —, scarlatul³²; de asemenea, apare și sortimentul englez *karasia* (postav de Kersey), din care în 1616 se aduc tivuri din „Turcia”³³, în 1618 de la Constantinopol³⁴, în 1619 din Nicopole³⁵.

Deși produsele orientale și levantine precumpănesc printre mărfurile aduse din această zonă, întâlnim — după cum am constatat — și articole produse în apusul Europei sau în zona mediteraniană. Acestea vor fi rezultat din comerțul mediteranian al Imperiului otoman, comerț practicat prin diverse centre balcanice în sec. XVI și care a continuat în veacul următor grație creșterii în însemnătate a unor porturi dalmatovenetiene³⁶. Prin urmare, comerțul otoman-balcanic — mediteranian și-a găsit o prelungire, o piață de desfacere, și la Cluj.

4. Cea mai elocventă mărturie, însă, a faptului că relațiile comerciale ale clujenilor au cuprins și zona mediteraniană o constituie înregistrările de schimb direct de mărfuri cu această zonă, concretizate în 4 cazuri de import din Veneția³⁷. De aici s-au adus următoarele mărfuri:

Mărunțișuri, taxate cu 7,65 florini tricesimă ;	
Articole de mercurie	3,90 „ „ ;
Catifea	3,00 „ „ ;
Coloniale	2,40 „ „ ;
Mătase	2,25 „ „ ;
Produse de sticlărie	0,30 „ „ ;
Total	19,50 florini tricesimă.

Înregistrările tricesimale fac precizări în cazul articolelor de mercurie, specificând, ca mărfuri: cordon îngust și lat, șnururi aurite; în cazul coloniilor, se menționează aducerea a două lăzi de zahăr din trestie; în sfârșit, la mătăsuri, se precizează: „mătase pentru cusut” (*varanj valo selim*).

Spre deosebire de relațiile mai vechi cu Veneția³⁸, acum, ruta urmată de clujeni dinspre marele centru mediteranian în direcția Transilvaniei va fi inclus și orașul Dubrovnik³⁹, continuând apoi în zona sârbocroato-slovenă de sub supremație turcească, de unde ajungea în Transilvania. Calea aceasta au ales-o și negustorii de vite din Ungaria, în drumurile lor de export în Veneția⁴⁰.

*

³² Granat „de rînd” adus de la Belgrad în 1623 (ASC, SOC, 16, XI, p. 24: 28 noiembrie 1623); granat și scarlat, în mai multe transporturi înregistrate la 21 mai 1632 (ASC, SOC, 19, VII, p. 19—20).

³³ ASC, SOC, 14 a, I, p. 16: 30 aprilie 1616.

³⁴ ASC, SOC, 14 a, XXV, p. 22: 11 aprilie 1618.

³⁵ ASC, SOC, 15 a, III, p. 55: 27 februarie 1619.

³⁶ J. Tadić, *L'unité économique des Balkans et de la région méditerranéenne*, în *ActesSofia*, p. 637—640.

³⁷ ASC, SOC, 16, XI, p. 4: 29 ianuarie 1623 (toate cazurile fiind înregistrate în aceeași zi).

³⁸ Vezi S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI. Producția și schimbul de mărfuri*, București, 1958, p. 270 text și nota 6, 294 text și nota 2.

³⁹ Cf. I. Erceg, *Dubrovnik als Vermittler im Gross- und Fernhandel zwischen dem Osten und dem Westen im 15. und 16. Jahrhundert*, în *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450—1650*, Köln—Wien, 1971, p. 449—450.

⁴⁰ V. Zimányi, *Velence szarvasmarhaimportja az 1624—1647-es években*, în *Agrártörténeti Szemle*, 1972, 3—4, p. 387.

Clujul dispunea din anul 1558 de așa-numitul drept de depozit⁴¹, care consta din obligația ca atît negustorii străini veniți în oraș cu mărfuri, cît și clujenii să-și desfacă mărfurile pe piața clujeană în perioade precis stabilite, și anume, cu ocazia celor patru tîrguri anuale, precum și înainte și după ele cu cîteva zile⁴². După aceea, cumpărătorii — comercianți localnici — le puteau duce mai departe și vinde în alte centre comerciale. În celelalte zile ale anului, numai clujenii aveau drept de cumpărare-vinzare. Datele calendaristice ale înregistrărilor tricesimale la care ne-am referit fiind diferite de cele ale tîrgurilor, iar însăși prezentarea pentru taxare vămălă fiind condiționată de calitatea de cetățean al orașului, este limpede că negustorii clujeni desfășurau comerț în — și mai ales din — direcția sud-estului european și a Mediteranei, minăți fiind de interese și calcule economice precise. Acestea se concretizau, pe de o parte, în satisfacerea unor nevoi de consum intern bine studiate și cunoscute, iar pe de alta, în integrarea în comerțul european printr-un comerț de tranzit, efectuat nicidecum la întîmplare.

În prima jumătate a sec. XVII, traficul comercial al Clujului cu Imperiul otoman, zona ocupată de turci a Ungariei și, în fine, Veneția era o realitate independentă de opreliști militare sau chiar economice (vămi peste care să nu se poată trece). Comerțul desfășurat de negustori clujeni chiar specializați în zona sudică, mai cu seamă comerț de import, era profitabil ambilor poli ai săi: atît vînzătorului, cît și cumpărătorului, asigurînd pieții locale pe de o parte și pieții Europei centro-răsăritene pe de alta — piață înspre care mărfurile erau tranzitate adeseori chiar de aceiași negustori care le aduseseră din sud — produsele orientale. sudice. dintre care multe (unele mătăsuri, pieile fin lucrate, încălțămîntea din asemenea piei, blănurile și colonialele) deveniră bunuri de consum predilecte în Europa centro-răsăriteană, bucurîndu-se de o cîrmă considerabilă.

Analiza datelor cuprinse în registrele de tricesimă indică faptul că, din punct de vedere al orientării sale, comerțul desfășurat de clujeni, comerț de tranzit, evoluează de-a lungul primelor patru decenii ale sec. XVII spre un echilibru al schimburilor zonale (între Europa centro-răsăriteană și cea sud-estică). Printre altele, acest echilibru se definește și prin faptul că — după mărturia datelor tricesimale referitoare la locurile de proveniență, la natura mărfurilor importate — mărfurile aduse dintr-o anumită zonă nu constau numai din produse specifice locurilor de proveniență din acea zonă. Mărfuri sudice și orientale se aduceau și din Europa centro-răsăriteană și, invers, mărfuri apusene și central-europene se importau — deși mai rareori — și din sud-est. Aceste schimburi reciproce se integrează profundelor transformări structurale intervenite în comerțul european încă în sec. XVI. Anume, deși comerțul atlantic ce se prelungea pe linia Mării Nordului și a Balticii a sporit mult în însemnătate, ocupînd locul de frunte în aprovizionarea continentului european, paralel cu el au continuat să fie practicate atît calea transcontinentală, cît și vechile rute mediteraniene⁴³. În acest fel, produsele venite din cele mai diverse zone ale Europei (din apusul în curs de in-

⁴¹ S. Goldenberg, *op. cit.*, p. 251.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ H. Kellenbenz, *The Rise of the European Economy*, New York, 1976, p. 1—2.

dustrializare, din centrul și răsăritul european — zonă cerealiară și de creștere a animalelor —, din sud, sud-estul balcano-otoman și, pe aceeași cale, din Orient, cu produsele specifice acestei mari zone) erau vehiculate pe căi complexe spre marile sau mai micile piețe ale continentului. Viena întreținea relații comerciale nu numai cu Europa de apus, ci și cu Imperiul otoman; poarta Balticii se deschidea larg pentru mărfurile tranzitate din sud și sud-est, ca și — mai ales — pentru cele mai variate produse care își făceau drumul dinspre apusul Europei și chiar cele ce proveneau din circuitul circumcontinental pe cale mediteraneană și apoi atlantică. În aceste condiții, piața clujeană, o piață de tranzit de certă însemnătate în comerțul regional balcanic-otoman, va fi aprovizionată cu mărfuri specific sudice și orientale nu numai direct din zona de producere a acestora, ci și dinspre Viena, orașele poloneze și slovace, cu care relațiile au fost continue de-a lungul deceniilor de percepere a taxei vamale tricesimale pe seama orașului Cluj, în perioada discutată.

Firește că, cu toate aceste considerente, există o succesiune în ordine cantitativă, în privința intrării mărfurilor sudice și orientale pe piața clujeană, de pe diversele alte piețe. Iată câteva proporții în care sînt reprezentate diferitele piețe europene în aprovizionarea pieții clujene cu mărfuri, printre care și sortimente specific sudice sau orientale:

Pînzeturi :	1) Viena	— 61,91 %	din totalul celor aduse
	2) Prešov	— 10,75 %	„ „ „ „
	3) Imp. otoman	— 8,06 %	„ „ „ „
	4) Polonia	— 3,88 %	„ „ „ „
	5) „Ungaria”	— 1,26 %	„ „ „ „
Articole de			
mercerie :	1) Viena	— 60,35 %	din totalul celor aduse
	2) Imp. otoman	— 11,58 %	„ „ „ „
	3) Polonia	— 9,76 %	„ „ „ „
Mătăsuri :	1) Viena	— 49,64 %	din totalul celor aduse
	2) Imp. otoman	— 19,90 %	„ „ „ „
	3) Polonia	— 16,67 %	„ „ „ „
Chimicale :	1) Viena	— 39,79 %	din totalul celor aduse
	2) Polonia	— 18,31 %	„ „ „ „
	3) Orașe din Slova-		
	că de azi	— 16,15 %	„ „ „ „
	4) Orașe din Tran-		
	silvania	— 9,15 %	„ „ „ „
	5) „Turcia”	— 4,86 %	„ „ „ „

Piața balcano-otomană era chiar principala furnizoare a Clujului în materie de *piei*, asigurînd peste o treime, 38,60%, din importul clujean în anii 1599—1637. În afară de categoria pieilor provenite din surse neprecizate (categorie pe care nu am luat-o în considerare, firește, nici în cazul articolelor de consum mai sus amintite), sursa de proveniență balcano-otomană era urmată de Viena (12,68%), Polonia (11,04%), Prešov (6,33%) și „Ungaria” (2,77%). Deși în proporții mai reduse, aceeași piață aprovizionă Clujul și cu cele mai multe *covoare*, precum și cu majoritatea *pieselor de încălțăminte* (aduse mai cu seamă din Turcia) care au fost taxate la Cluj.

Cu alte prilejuri, am trecut în revistă, cu de-amănuntul, gama sortimentală a mărfurilor importate de negustorii clujeni în primele patru decenii ale sec. XVII⁴⁴. Materialul oferit de înregistrările de import clujean din Țara Românească, Moldova, Turcia și Veneția este de aceeași diversitate și varietate ca acela al sortimentelor sudice și orientale de import din Europa centro-răsăriteană. Singura — dar esențială — deosebire este că, pe cînd produsele sudice și orientale constituie, în volumul global al mărfurilor intrate în Europa centro-răsăriteană, doar o anumită citime, și nu cea mai mare, în schimb, în volumul global al importului clujean dinspre sud produsele în cauză dau tonul, ele sînt cele care caracterizează acest import.

*

Trecerea în revistă a comerțului clujean cu zona sud-estică și de sud-vest a Europei, în anii primelor patru decenii ale veacului al XVII-lea, ilustrează faptul că, în marea majoritate a cazurilor, zona de primă vînzare a mărfurilor este identică cu zona de producere a lor, ceea ce — am văzut — nu se poate afirma categoric despre articolele importate la Cluj dinspre Europa centro-răsăriteană, producătoare, dar și transmițătoare pe scară largă de bunuri de consum. Vastele rute maritime, oceanice și transcontinentale, pe care se vehicula și marfă sudică, orientală, erau deja, în prima jumătate a sec. XVII, în mîna unor companii create pentru exploatarea și valorificarea bogățiilor Orientului, în mîna unor case comerciale precapitaliste creditoare ale celor mai temute dinastii regale și imperiale — case comerciale cum a fost cea a Fugger-ilor —. în mîna unor uniuni interorășenești a căror forță militară se măsura cu cea a celor mai puternice state — cum a fost Uniunea hanseatică.

Ce rămînea, în această situație, negustorilor est- și sud-est europeni? În limita posibilului, ei trebuiau să reziste în fața concurenței vest-europene. În felul acesta, negustorii central- și est-europeni au căutat să exploateze cît mai mult cu putință necesitatea de a pune în vînzare produsele specific sudice și orientale, cumpărînd asemenea produse în zona lor de proveniență și transportîndu-le spre Europa centrală, pînă la Viena și în zona Mării Baltice. Tot ei făceau și drumul invers, cu mărfuri achiziționate pe piețele Europei centro-răsăritene. În vasta zonă de tranzit al mărfurilor care era Transilvania, se pare — după mărturia materialului tricesimal la care ne-am referit — că orașul Cluj reprezenta, cel puțin în egală măsură cu celelalte mari centre comerciale din Transilvania, dacă nu chiar mai pronunțat, această deschidere a sudului balcanotoman, a Țării Românești și Moldovei, spre Europa centro-răsăriteană și, invers, în măsură și mai mare, piața clujeană contribuia la pătrunderea și difuziunea în sud-estul Europei a produselor venite pe arterele Europei centro-răsăritene.

*

⁴⁴ Pentru mărfurile intrate pe piața clujeană din alte localități (zone) ale Transilvaniei, vezi F. Pap, în *ActaMN*, XII (1975), p. 240—245; pentru importul de mărfuri din Polonia, vezi idem, în *ActaMN*, XIII (1976), p. 360—367 și XIV (1977), p. 380—391; pentru cel din orașe aflate în Slovacia de astăzi, idem, în *ActaMN*, XVI (1979), p. 237—242, 244—248; pentru importul clujean din Viena, vezi *ActaMN*, XVIII (1981), p. 176—182.

Informațiile arhivale analizate sînt remarcabile și pentru că permit — desigur, în limitele de spațiu și timp date — anumite încheieri în ce privește acțiunea factorului politic (regimul otoman în zona discutată) asupra libertății desfășurării comerțului regional.

După cum a rezultat din mărturia concretă a înregistrărilor tricesimale clujene, orașul a desfășurat un comerț continuu și relativ intens în zona ocupată de turci a Europei sud-estice⁴⁵. Aceasta demonstrează faptul că nu existau interdicții categorice în calea comerțului desfășurat de factori neapartinînd lumii otomane. Piața unor centre comerciale aflate în afara Imperiului otoman era propice desfacerii mării varietăți de mărfuri produse în lumea otomană, orientală, și aceasta nu numai prin intermediul negustorilor levantini, ci și prin al celor transilvăneni. În timp ce, însă, interesele levantinilor erau orientate cu precumpănire spre comerțul cu Țara Românească și Moldova, iar de aici, cu zona comercială transilvană apropiată de cele două țări, în special cu Brașovul, negustorii clujeni — după cum am arătat — desfășoară ei înșiși un comerț direct cu amintita zonă, tocmai urmărindu-și interesele economice legate de caracterul tranzitua al pieții clujene. Prin urmare, în perioada dată această piață prezintă o individualitate bine distinctă în imaginea de ansamblu a vieții economice, constituind un focar de seamă al orientărilor economice care înmănunchiau o vastă zonă, și nu numai cea a Europei centrale, ci și aceea balcano-otomană și mediteraniană.

*

În cercetarea istorică referitoare la trecutul comerțului transilvănean, s-a încetățenit o anumită opinie de specialitate privind liniile, direcțiile și detaliile dezvoltării în cursul sec. XVII. În ceea ce privește amploarea dezvoltării, s-a lansat ideea unei restrîngerii în spațiu și orientări unilaterale a comerțului extern⁴⁶, pentru întreg veacul și pentru toate marile centre comerciale care desfășurau activitate de schimb de mărfuri. Accentuîndu-se — îndreptățit, dealtfel — asupra consolidării, a caracterului constant al legăturilor comerciale între Transilvania, Țara Românească și Moldova⁴⁷, această apropiere din ce în ce mai strînsă se pune — mai mult implicit, uneori însă chiar explicit⁴⁸ — pe seama rolului crescînd al pieții orașelor din sudul Transilvaniei în înmănunchierea intereselor economice de dincoace și de dincolo de Carpați, pînă la un nivel de apariție a elementelor pieții comerciale comune, mai mult chiar, unice, la Brașov⁴⁹. Față de această situație, în recenta monografie a Clujului se afirmă categoric o orientare comercială a acestui oraș spre nord-vest și vest, fără vreo precizare sau măcar aluzie la un comerț al său integrat

⁴⁵ Înregistrarea referitoare la import de piese de încălțăminte din Gyula (ASC, SOC, 20, I, p. 8: 18 iunie 1635), aflată sub ocupație turcească, documentează direct un asemenea comerț. Valoarea vamală plătită este de 3,03 florini (ceea ce explică diferența de valoare totală între suma menționată în articolul de față și cea de 1.261,03½ florini specificată pentru zona C, în articolul nostru apărut în *ActaMN*, XVII, p. 211).

⁴⁶ *IstRom*, II, p. 109.

⁴⁷ Idem, p. 108; Șt. Pascu, *Le développement des métiers et du marché en Transylvanie au moyen âge jusqu'à la fin du XVIe siècle*, în *RevRHist*, 1962, nr. 1, p. 35—36.

⁴⁸ *IstRom*, II, p. 108.

⁴⁹ Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 36—38.

intr-un spațiu geografic-economic ca acela care ar presupune existența pieții economice unice, sau tendința spre piața economică unică⁵⁰. Deci, pe de o parte, elemente de piață economică unică, pe de alta însă, fracționare, interese economice divergente. O contradicție care se soluționează numai prin cunoașterea și atenta studiere a materialului documentar afe-rent.

Cele expuse, documentind prezența unei orientări sud-estice și sud-vestice a comerțului clujean în prima jumătate a sec. XVII (pe lângă orientarea, prioritară, în direcția comerțului cu Europa centrală), atrag atenția asupra persistenței, în această vreme, a unor elemente de parti-cularism regional. El e determinat de mobilul, strict economic, de a răs-punde necesităților de cerere-ofertă ale zonei deservite. O cercetare apro-fundată, multilaterală a documentației arhivale, juridice și de altă na-tură, referitoare la relațiile de schimb *între centrele economice de sea-mă ale Transilvaniei*, va putea, de bună seamă, lămuri măsura în care atare relații de schimb au dus la valorificarea produselor de import ale fiecăruia dintre centre; deci, sensul dezvoltării. Privind perioada dată însă, informațiile tricesimale clujene documentează existența unui pa-ralelism al comerțului extern desfășurat de aceste centre comerciale ale Transilvaniei.

FRANCISC PAP

L'ORIENTATION BALKANO—OTTOMANE ET MÈDITERRANÉENNE DANS LE COMMERCE DE LA VILLE DE CLUJ (1e moitié du XVIIe siècle)

(Résumé)

En continuant l'étude du commerce de la ville de Cluj dans la première moi-tié du XVIIe siècle, l'auteur cherche à établir le lieu et les proportions de l'im-portation des produits sudiques et orientaux dans l'image global des produits importés en Cluj.

On passe en revue les données des registres de trentième de la ville de Cluj (1599—1637) concernant le commerce direct des marchands de cette ville avec Aiud et Caransebeș, situées au Sud de Cluj, avec la Valachie et la Moldavie, l'Empire Ottoman et Venise, en démontrant que l'horizon économique des com-merçants de Cluj comprenait, à ce temps-là, aussi la zone sud-est européenne de sous domination turque, la zone méditerranéenne et les principautés roumaines, ainsi que la ville de Cluj est devenue un puissant centre de transit commercial entre le Sud de l'Europe et l'Europe Centrale.

⁵⁰ *Istoria Clujului*, Cluj, 1974, p. 144.

IOAN BĂLAȘ — VICEPREFECTUL PREFECTURII „AURARIA GEMINA“ ÎN TIMPUL REVOLUȚIEI ROMÂNILOR TRANSILVĂNENI DIN 1848—1849

Revoluția de la 1848—1849 din Transilvania, cu spiritul profund democratic de care era animată, a dat ocazia manifestării capacităților politice, militare și organizatorice ale multor patrioți români, indiferent din clasa sau pătura socială din care proveneau.

Acum se afirmă în calitate de prefecți, viceprefecți, tribuni, vicetribuni etc. elemente provenite din popor, mai ales din rîndurile intelectualității sătęști¹. Printre acești intelectuali s-a numărat și avocatul Ioan Bălaș, mai puțin cunoscut în istoriografia noastră.

Ioan Bălaș s-a născut la 12 ianuarie 1812, în Hațeg, ca prim fiu al grănicerului cu același nume. El provenea dintr-o veche familie grănicerească. Bunicul viceprefectului, Ștefan Bălaș, a fost și el grănicer. Familia Bălaș era originară din comuna Beclean, ținutul Făgărașului.

Cel care va inaugura tradiția militară în familie, Ștefan Bălaș, va fi repartizat la compania grănicerească din comuna Lisa, în același ținut al Făgărașului. El va participa cu regimentul său la războiul de succesiune² la tronul Bavariei din anii 1778—1779. După terminarea acestuia revine în Transilvania și este detașat „plăiaș de cordon“ la vama Vulcan, unde rămîne cîtiva ani. Aici putem presupune că prin natura serviciului a intrat în contact cu frații din Țara Românească și s-a încadrat și el în interrelațiile umane care existau atunci între țările române. După cîtiva ani este repartizat la batalionul nr. 2 din Hațeg, oraș în care va rămîne pînă la sfîrșitul vieții.

Tatăl viceprefectului revoluționar s-a născut în anul 1767 în comuna Lisa. Școala elementară o va urma la Hațeg, unde se stabilise familia sa. Continuînd tradiția grănicerească, se va înrola în batalionul de grăniceri care își avea sediul în aceeași localitate. A luat parte la războiul austro-turc în anii 1788—1790 și la cel împotriva Franței din 1796—1801. Pentru meritele sale va fi înaintat la gradul de sergent și trecut la serviciul de pază teritorial. Se va stabili definitiv în Hațeg, renunțînd la posesia casei și a pămîntului din comuna Lisa, care vor trece în patrimoniul regimentului grăniceresc. Va primi în schimb pămînt și o casă

¹ Cornelia Bodea, *Lupta românilor pentru unitate națională, 1834—1849*, București, 1967, p. V.

² Arh. Stat. Arad, fond familial „Bălaș-Lisa“, dos. 32, Monografia familiei Bălaș-Lisa, f. 1. (Monografia familiei a fost întocmită în anul 1924, de către inginerul Alexandru Bălaș-Lisa, fiul viceprefectului de la 1848. Adăugarea numelui de „Lisa“ după cel al comunei din Făgăraș s-a făcut de către acest inginer Alexandru Bălaș, Viceprefectul revoluționar român, de la 1848, nu a folosit niciodată acest nume și în toate actele și documentele oficiale apare numai cu numele de Ioan Bălaș, semnează numai cu acest nume și contemporanii îl cunosc numai sub acest nume.).

în Hațeg³. Datorită cinstei și corectitudinii, precum și stimei de care se bucura în rindul concetățenilor, pe timpul revoluției va fi ales în funcția de primar al Hațegului. A îndeplinit această dregătorie din 1 octombrie 1848 până la sfârșitul lui aprilie 1849, când armata generalului Bem a ocupat Hațegul și s-au instalat autoritățile maghiare⁴. Până în primăvara anului 1849 trupele revoluționare maghiare au ocupat cea mai mare parte a Transilvaniei. N-au putut fi cucerite cetățile Alba Iulia și Deva, apărate de trupe austriece. Vor rezista eroic și moșii lui Iancu în Munții Apuseni, care vor înfringe rind pe rind armatele trimise de generalul Bem, din martie până în iulie 1849, sub comanda ofițerilor Csutak, Hatvani, Kemény și Vasvári⁵. După terminarea războiului civil și înfrângerea revoluției, bătrînul Ioan Bălaș nu a mai fost reinstalat primar în Hațeg. Avea, dealtfel, și o vîrstă foarte înaintată. Moare la 17 decembrie 1854, în vîrstă de 87 de ani. Din căsătoria sa cu Paraschiva, fiica grănicerului Nicolae Popa din Hațeg, au rezultat doi fii: Ioan și Gheorghe Bălaș.

Primul, Ioan Bălaș, viitorul viceprefect revoluționar, s-a născut la data de 12 ianuarie 1812 în orașul Hațeg. Cursul primar l-a urmat la școala grănicerească din Hațeg, iar cel secundar, la liceul metropolitan greco-catolic din Blaj. Aici a studiat între anii 1827—1835.

Elementul inclinat spre studiu, urmează cursurile facultății de drept din Cluj, între anii 1835—1838. Pentru a avea acces la o școală civilă (ca fiu de grănicer, nu putea urma decît școli militare), renunță la drepturile sale grănicerești, acest fapt este confirmat prin certificatul eliberat de către comandamentul regimentului de graniță nr. 1, din 18 ianuarie 1839⁶. În același an, la 15 februarie, va fi numit stagiar la Tezaurariatul din Sibiu, prin decretul nr. 1610 al Tezaurariatului Marelui Principat al Transilvaniei. Aici își face stagiul de 5 ani. După terminarea stagiului prin decretul 1998 din 1 martie 1844 va fi titularizat în funcția de controlor sau „Fiscal Regius” la provizoratul (administrația) domeniilor statului din Cricău din comitatul Alba de Jos. La Cricău îl vor prinde evenimentele revoluționare din primăvara și vara anului 1848⁷ transformate în toamna anului 1848 în război civil, ceea ce îi va oferi lui Ioan Bălaș, ca atîtor altora, posibilitatea de a-și demonstra atașamentul față de cauza eliberării sociale și naționale a propriului popor și de a-și pune în relief capacitățile militare și organizatorice de care dispunea.

El va deveni acum conducătorul civil și militar al unei viceprefecturi care cuprindea 2 tribunate din 21 de sate, cele de la Șard și Cricău. Teritoriul de sub supravegherea sa făcea parte din prefectura „Auraria Gemina”, condusă de legendarul Avram Iancu⁸. Viceprefectul Bălaș va fi ales de către consătenii săi căpitan al gărzii din Cricău, datorită bunei

³ Idem, f. 2. (Casa era situată în strada Pajiștei, nr. 48).

⁴ Pentru desfășurarea evenimentelor din timpul revoluției din anul 1848 la Hațeg, vezi și Silviu Dragomir, *Studii și documente privitoare la revoluția românilor din Transilvania, în anii 1848—1849. Documente din Arh. Stat. Budapesta. Arhiva Kossuth, 1848—1849*, Cluj, vol. III, p. 100—102.

⁵ Gheorghe Anghel, *Petru Dobra, un prefect martir al revoluției de la 1848 — din Transilvania*, în *Apulum*, X, 1972, p. 381.

⁶ Arh. Stat. Arad, fond familial Bălaș-Lisa, dos. 32, f. 2.

⁷ Idem, f. 3.

⁸ Liviu Maior, *Avram Iancu. Scrisori*, Cluj, 1972, p. 22.

reputații pe care o avea, corectitudinii și destoiniciei sale. Date despre alegerea sa în funcția de căpitan găsim în acuzațiile pe care i le aduce contele Béldi, tezaurarul Transilvaniei, în adresa din 30 septembrie 1848 trimisă șefului administrației din Cricău, Antal Mirtse.

În adresa sa, contele Béldi, dușman declarat al românilor, cere o cercetare disciplinară în cazul lui Bălaș, aducându-i mai multe acuzații. Acuzațiile nu fac decît să reliefeze patriotismul lui Bălaș și participarea sa încă de la început la revoluția românilor din Transilvania. Între altele, i se imputa că se afla în contact cu mișcările din Blaj și că la cea de-a treia Adunare Națională a românilor din luna septembrie a fost confirmat ca și căpitan. Béldi îi ordona administratorului din Cricău să-i raporteze dacă Bălaș a fost prezent la adunare în septembrie la Blaj. În cazul participării, să specifice, cu îngăduința cui a participat și cît timp a lipsit de la slujbă. Potrivit dispozițiilor contelui Béldi, Ioan Bălaș nu trebuia să primească funcția de căpitan și să întrerupă orice legături cu mișcarea națională românească. În eventualitatea că nu se conforma acestor dispoziții, era suspendat din serviciu, i se sista salariul, urmînd să suporte și alte consecințe neplăcute⁹.

Date despre intrarea lui Bălaș în lupta națională aflăm din răspunsul său la acuzațiile formulate de către contele Béldi. Răspunsul a fost trimis aceluiași administrator Antal Mirtse, refugiat acum la Alba Iulia. El explică acestuia situația de fapt și redă atmosfera care domnea în rîndul poporului român din Transilvania. Conform depoziției sale, a participat la adunarea din septembrie de la Blaj cu permisiune oficială. Nu aici a fost însă ales căpitan. Alegerile de căpitani și alți conducători inferiori s-au efectuat de către comunitățile sătești pe plan local. Numai prefectii și viceprefecții au fost numiți de către Comitetul Național Român din Sibiu.

Alegerile conducătorilor revoluției române s-au făcut în mod democratic. Democratismul este o caracteristică a revoluției românești de la 1848. Pe tot cuprinsul Transilvaniei, satele și-au desemnat dregătorii în adunări ale întregii obști. De obicei, fruntașii satelor corecți și cinstiți, cu aderență la mase, vor fi aleși prin aclamații¹⁰. În acest mod, profund democratic, a fost ales căpitan și Ioan Bălaș de către adunarea obștii din Cricău.

A participat la adunarea de la Blaj în fruntea poporului din Cricău. Întrucît aici s-a hotărît înarmarea poporului, după ce s-a reîntors acasă, Bălaș arată: „Poporul adunat m-a ales căpitan și trimițînd publicul după mine din 4 inși deputăție, m-am dus la locul întrunirii”¹¹. Bălaș își motivează acceptarea prin dorința de a păstra liniștea și pacea în Cricău. Totodată precizează că s-a angajat căpitan doar pentru exercițiile militare și nu cu intenția de-a da un conținut politic acestei funcții. Conținutul politic îl vor impune evenimentele anilor 1848—1849, în care el va fi profund implicat. Deși, din rațiuni politice, pentru a nu fi persecutat, Bălaș încearcă să se disculpe de rolul său, faptele vor dovedi

⁹ Arh. Stat. Arad, fond. familial Bălaș-Lisa, dos. 2, f. 1.

¹⁰ Ștefan Pascu, *Avram Iancu. Viața și faptele unui erou și martir*, București, 1972, p. 128.

¹¹ Arh. Stat. Arad, fond. familial Bălaș-Lisa, dos. 2, fila 2.

că va fi omul potrivit pentru funcția încredințată și că poporul își va păstra în continuare încrederea în el.

Ales căpitan al Cricăului, datorită popularității de care se bucura, în octombrie 1848 îl găsim deja viceprefect. Acum revoluția românească se va generaliza în toată Transilvania și poporul înarmat va porni la luptă împotriva exploatatorilor și oprimatorilor seculari. Confirmarea lui Ioan Bălaș în funcția de viceprefect va fi făcută de Comitetul Națiunii Române din Sibiu, prin actul nr. 702 din 1/13 decembrie 1848. Numirea în funcție de viceprefect al „Aurariei Gemina” credem că s-a datorat și prefectului Avram Iancu, care avea o părere foarte bună despre căpitanul ales de către poporul din Cricău. Ca o recunoaștere a calităților viceprefectului revoluționar Bălaș, Avram Iancu îi atribuie acestuia meritul victoriei din 28 octombrie 1848, de la Cricău, repurtată împotriva gărzilor constituite de autoritățile maghiare încă din primele săptămâni ale revoluției¹².

Hotărîrea Comitetului Național Român îi oferea viceprefectului din Cricău largi posibilități de acțiune. Bălaș este anunțat despre împărțirea comitatului Albei de Jos din punct de vedere administrativ și militar în: partea din stînga Mureșului, din care s-a format districtul Blajului și cea din dreapta Mureșului, unde se va afirma viceprefectura sa, în cadrul prefecturii conduse de către Avram Iancu. În această ultimă parte, au fost trimiși de la Alba Iulia căpitanul Hild și Fink pentru organizarea teritoriului. Acești ofițeri, numiți de către imperiali, nu doreau ridicarea românilor la luptă în mod autonom și nu făceau altceva decît să-i supravegheze pe prefecții și viceprefecții români. Ei veneau nu ca să-i ajute pe români în lupta lor națională, ci să canalizeze lupta acestora în scopul perpetuării stăpînirii austriece asupra Transilvaniei. Austriecii erau în principiu împotriva înarmării românilor și au acceptat-o numai cînd evenimentele militare le-au devenit defavorabile. Înarmarea românilor o acceptă numai cu scopul de a-i folosi ca o contrapondere a revoluționarilor maghiari și a tempera pe conducătorii românilor care adevărase sincer la revoluție¹³. Politica duplicitară a imperialilor a fost observată de către conducătorii revoluției române. Însuși Avram Iancu era nemulțumit de supravegherea prefecților și viceprefecților ca și a altor conducători români, de către ofițerii imperiali¹⁴.

Din documentul trimis de la Comitetul Națiunii Române și semnat de către August Treboniu Laurian, aflăm date importante despre organizarea prefecturii lui Avram Iancu. Prefectura lui Avram Iancu cuprindea 4 viceprefecturi, conduse de către 4 viceprefecți. Fiecare viceprefect avea sub comanda sa două tribunate. După cum rezultă din acest document, viceprefecții erau cei care-i numeau pe tribuni și vicetribuni. Numai confirmarea tribunilor și vicetribunilor se făcea în principiu de către comitet și prefecți. În timpul operațiunilor militare aceștia se vor sfătui reciproc asupra problemelor de strategie și de tactică militară. În același timp, se vor consulta cu prefectul și cu ofițerul imperial atașat pe lângă prefectură.

¹² Silviu Dragomir, *Avram Iancu*, București, 1968, p. 101.

¹³ Liviu Maior, *Aspecte ale organizării administrației românești din anii 1848—1849 în Transilvania*, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 564.

¹⁴ Idem, *Avram Iancu. Scrisori*, p. 39.

Viceprefectul Bălaș trebuia să raporteze, o dată pe săptămână, despre situația din teritoriul pe care-l conducea. Mai trebuia să se îngrijească de păstrarea ordinii în viceprefectura sa și să se ocupe de constituirea unor depozite de alimente, care să aprovizioneze pe glotașii români și trupele imperiale. Viceprefectura lui se extindea peste tribunatele III și IV. Pe teritoriul ei avea datoria să evite excesele care ar putea vătăma „onoarea națională“. I se recomanda ca în cadrul operațiilor de dezarmare a gărzilor maghiare să coopereze cu căpitanul imperial Suini. De asemenea, să insiste pe lângă Suini, ca acesta să nu elibereze salvconduce (permise de liberă trecere, n.n.), maghiarilor, care acum se găseau în luptă cu revoluționarii români și cu armata imperială. Pentru ca să nu se creeze neînțelegeri și dezordine, viceprefectul din Cricău trebuia să se supună numai Comitetului Național Român și Comandamentului Imperial sau organelor recunoscute de acestea¹⁵.

Dealtfel, Comitetul Națiunii Române a adresat proclamații către popor, prin care-l sfătuia să păstreze ordinea, să nu comită jafuri și să nu dea naștere la agitații șovine între popoarele român și maghiar. Deși gărzile maghiare făceau deseori silnicii în satele românești, totuși, cerea românilor să nu răspundă în același fel, ci să dea dovadă de maturitate politică și națională. Proclamațiile impuneau prin umanismul, clarviziunea, maturitatea și sobrietatea lor. Ele sînt în același timp animate de spiritul epocii — cel al drepturilor depline, ale individului și popoarelor. Sînt cu adevărat actele unui „guvern“ românesc al Transilvaniei, cum a și fost, deși pentru puțin timp, Comitetul Național Român de la Sibiu. „Să nu îndrăznească nimenea a se atinge nici de persoana, nici de averea altuia, fie acela de ce neam va fi, român, ungur, ovreu sau ori de ce neam, pentru că toți oamenii au dreptul la viață și la averea lor și tuturor cu aceeași cinste sîntem datori.“ Se observă deci spiritul burhez modern în care a fost concepută această proclamație. Ea afirmă maturitatea politică a unei națiuni, care-și revendică acum, prin această revoluție, dreptul la existență în cadrul constituit. Se mai cerea românilor, prin aceeași proclamație, să plătească dările către stat, să nu admită jafurile, să asculte de conducătorii revoluționari, prefecți, viceprefecți, tribuni etc. și să nu atace pe maghiarii care au depus armele¹⁶.

Într-o altă proclamație din 2/13 noiembrie 1848, Comitetul Națiunii Române subliniază valoarea națională a unei organizări mature pentru români. Comitetul poruncește din nou, tuturor românilor, de fiecă clasă, atît preoților cît și mirenilor, cetățenilor (orășenilor, n.n.) și sătenilor din tot ținutul Ardealului, deosebit tuturor mai marilor, judeților, juraților, prefecților, tribunilor, centurionilor, decurionilor, ca să publice toate poruncile care vin de la înaltul Generariu Comando, prin Comitet, prin oficerii împărătești și prin celelalte jurisdicțiuni¹⁷.

În sensul acestor proclamații va acționa viceprefectul Ioan Bălaș, pe toată perioada revoluției, dînd dovadă de maturitate și umanism în acțiunile sale. Viceprefectura sa va fi una dintre cele mai bine organizate și cu un aport deosebit la lupta românilor ardeleni. Odată cu organiza-

¹⁵ Arh. Stat. Arad, fond familial Bălaș-Lisa, dos. 7, f. 1.

¹⁶ Idem, dos. 3., f. 1.

¹⁷ Idem, f. 2.

rea și înarmarea românilor trebuiau dezarmate gărzile nemeșimii maghiare, care jefuiau populația și bunurile statului¹⁸. În sensul organizării românilor s-a colaborat, după cum am arătat, și cu ofițerii imperiali. Principalul merit revine însă conducătorilor românilor, iar în timpul izbucnirii luptelor, mai ales eroului legendar Avram Iancu. Mobilizarea românilor începe încă din toamna anului 1848. În luna octombrie a aceluiași an, mobilizarea devine generală¹⁹. Ea s-a făcut în spirit patriotic și național de către conducătorii lor. Imperialii voiau ca românii să lupte alături de ei, fără a le asigura aprovizionarea, echipamentul și armamentul. De aceea, țăranii români vor fi obligați să meargă la luptă cu mijloace de subzistență proprii. Chiar și atunci când cele necesare vieții de campanie vor fi asigurate, aceasta se va face pe spinarea poporului român, prin rechiziții de alimente, în schimbul cărora primeau niște simple chitanțe. În instrucțiunile imperiale de atunci, apare tot mai des cuvântul rechiziție. Totuși, gărzile naționale românești erau datoare să-și asigure subzistența pe un timp de 4 zile de marș²⁰. Pentru înarmarea poporului, Consiliul Național Român din Sibiu, nedispunând de mijloace financiare, recurge la liste de subscripție. Națiunea română avea acum nevoie de o armată națională care să se întrețină prin mijloace proprii atâta timp cât ar fi fost nevoie. În acest sens comitetul adresează următorul apel: „Noi fraților, n-avem Cassă națională, noi n-avem sume de bani strinse. Deci ne îndreptăm cererea noastră către bună-voința românilor și rugăm frățește ca fiecare să contribuiască spre atingerea scopului celui sfânt, atâta cât îi va sta prin putință”²¹. Apelului Comitetului Național îi răspund și comunele din tribunatele III și IV ale „Aurariei Gemina” conduse de către viceprefectul Ioan Bălaș. Astfel, în lunile decembrie 1848 — februarie 1849, se colectează numai din comuna Benic, în folosul Comitetului Național, suma de 35 florini. Colecta este inițiată de către preotul Ion Frincu, și suma adunată este trimisă cu data de 12 martie 1849, la Sibiu²².

O altă problemă care se ridica în fața conducătorilor revoluției române din anii 1848—1849 era înarmarea poporului. În principiu, românii trebuiau să primească arme de la imperiali, mai precis de la comandamentul cetății din Alba Iulia. Dar imperialii trimit foarte puține arme, și acelea vechi. Marea majoritate a țăranilor români vor fi înarmați, în consecință, cu lănci făcute de către meșterii satelor, iar ceilalți cu arme de vânătoare și foarte puțini cu arme militare. În comuna Galda de Jos, de exemplu, din viceprefectura condusă de către Ioan Bălaș, s-au înscris în garda națională 67 de români, 50 dintre ei erau înarmați cu lănci și numai 16 dețineau armament de foc, vechi și necorespunzător, de fapt, puști numite „comis”²³. Dealtfel, în general, echiparea și înarmarea oastei

¹⁸ Vezi și Silviu Dragomir, *Ioan Buteanu. Prefectul Zărandului în anii 1848—1849*, București, 1928, p. 234.

¹⁹ Pompiliu Teodor, *Avram Iancu în memorialistică*, Cluj, 1972, p. 145.

²⁰ Arh. Stat. Arad, fond. familial Bălaș-Lisa, dos. 1.

²¹ Idem, dos. 15, f. 1.

²² Idem, f. 2.

²³ Idem, dos. 14.

românești din Munții Apuseni, în anii 1848—1849, era insuficientă, fapt remarcat și de către strategii armatei române de mai târziu²⁴.

După proclamația generalului Puchner, din octombrie 1848, prin care cerea gărzilor maghiare să predea armele, se trece la dezarmarea acestora. În viceprefectura lui Bălaș existau sate cu gărzi maghiare puternice, ca Șard, Ighiu, Bucerdea Vinasă, Bărbant și Sintimbru. În apropiere era orașul Aiud, deținut de către maghiari. Imperialii nu aveau aici decît o garnizoană foarte mică. Operațiunea de dezarmare a gărzilor maghiare începe din ultima decadă a lunii octombrie a anului 1848 și este condusă direct de către Avram Iancu. În comitatul Albei de Jos operațiunea de dezarmare va pune mari probleme. Gărzile maghiare din Aiud vor ataca legiunea prefectului Ioan Axente Sever, care era cantonată pe malul Mureșului, vizavi de orașul Aiud, la 25 octombrie. Atacată prin surprindere, oastea de țărani români va fi nevoită să se retragă.

La 28 octombrie, gărzile maghiare atacă Cricăul²⁵ apărat de către gărzile naționale românești, conduse de viceprefectul Ioan Bălaș. Acesta fusese vizitat, cu puține zile înainte, de către Avram Iancu. Ca atare era pregătit pentru acest atac. El va reuși să respingă un prim atac al gărzilor nemeșești. Dar gărzile maghiare din Aiud, conduse de către maiorul baron Bánffy și căpitanul Baumgartner, se vor concentra în comuna Galda de Jos. De aici vor porni atacul împotriva Cricăului, apărat de către oastea țărănească a lui Ioan Bălaș. Bătălia are loc lângă pîrîul Cîngăului și durează cîteva ore. Maghiarii sînt învinși și obligați să se întoarcă la Aiud. Amănunte despre această luptă aflăm din raportul prefectului Avram Iancu din 4 martie 1850, către guvernatorul Wolgemuth. Iată ce spune Iancu în acest raport: „Pe cînd eu mă ocupam cu dezarmarea și pacificarea orașelor muntene, un alt despărțămînt al oastei mele țărane se măsura în cea dintîi luptă cu honvezii maghiari și cîștigă o învingere ilustră la Cricău. Acest despărțămînt, ce sta sub comanda viceprefectului Bălaș, a tribunului Bucur, preot din Galda și a bravului locotenent Șăndruc de la regimentul I românesc de graniță, se espuse îndată de la începuturile operațiunilor belice, în numitul sat Cricău²⁶. Acesta este deci rezultatul luptei dintre armata regulată ungară și cea a țărănilor voluntari români. În ea au învins înflăcărarea și patriotismul românilor conștienți de valoarea dezideratelor lor naționale. Ea este, după aprecierea istoriografiei noastre, „prima victorie a legiunii lui Avram Iancu, realizată prin căpitanii săi²⁷.

După această victorie, românii continuă să dezarmeze gărzile maghiare din Șard și Ighiu. Ele colaboraseră cu nemeșimea din Aiud în lupta de la Cricău. În plus, îi vor ataca pe țărani întorși acasă de la lupta dată la Pîrîul Cîngăului și vor maltrata populația românească din aceste sate. Reacția românilor a fost promptă. Ei au zdrobit pe nemeșii

²⁴ Vezi Radu Rosetti, *Un episod din anii 1848—1849 în Transilvania. Apărarea Munților Apuseni în primăvara și vara anului 1849*, în *AIIN*, vol. IV (1926—1927), 1929, p. 97.

²⁵ George Barițiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei pe 200 de ani în urmă*, vol. II, Sibiu, 1890, p. 352.

²⁶ Vezi și raportul lui Avram Iancu, în Ion Ranca, Valeriu Nițu, *Avram Iancu. Documente și bibliografie*, București, 1974, p. 162.

²⁷ Silviu Dragoinir, *Avram Iancu...*, p. 102.

din Șard și Ighiu. După cum observă și viceprefectul revoluționar Bălaș, românii au pus capăt provocărilor nemeșilor, jafurilor și silniciilor lor²⁸.

Despre participarea lui Bălaș la alte ciocniri cu gărzile maghiare mai aflăm date din scrisoarea lui Ioan Axente Sever din 12 ianuarie 1849. Prefectul legiunii I, Axente Sever, cerea în mod imperativ ajutorul oastei țărănești conduse de Bălaș împotriva maghiarilor, care atacaseră dinspre valea Trascăului, punând în primejdie satele românești din această zonă. Bălaș trebuia să se deplaseze cu glotașii săi la Mirăslău²⁹.

Din documentele rămase putem reconstitui mai bine activitatea administrativă și financiară a viceprefectului Bălaș. El a dat dovadă, pe tot parcursul revoluției, de reale calități de organizator și administrator, fiind unul dintre aceia care au aprovizionat permanent oastea lui Iancu. Viceprefectura sa fiind în apropiere de Alba Iulia, va aproviziona în același timp și garnizoana din cetatea de aici, pînă la ocuparea Transilvaniei de către armata generalului Bem și blocarea cetății. La cererea lui Avram Iancu, Bălaș aprovizionează cu porumb „lagărul” sau oastea de glotași din Cîmpeni. Pentru aprovizionarea oastei Iancului, Bălaș este solicitat și de către administrația comitatului Alba de Jos prin cei doi administratori, Iosif Fink și Samuil Poruț. Aceștia arată că Ioachim Băcilă, comisarul cu rechizițiile, deși foarte activ, nu reușește să satisfacă necesitățile existente. Iată de ce îi recomandă lui Bălaș să pregătească porumbul și să-l transporte la Alba Iulia, unde să-l predea economului orașului, Samuilă Cristea, care-l va trimite acolo unde este nevoie³⁰. Tot în sensul acesta este solicitat și de către comandamentul cetății din Alba Iulia, prin generalul Horak. Generalul îi cere să rechiziționeze porumbul disponibil din viceprefectura sa și să-l trimită cu atelaje închiriate la dispoziția lui Iancu³¹.

Avram Iancu trimite chiar oameni care să ajute la pregătirea pentru transport a porumbului adunat de către Bălaș. Astfel, din „lagărul” de la Cîmpeni sînt mai întîi trimiși 24 de țărani³². Cîteva zile mai tîrziu îi vor urma 9 care, ce vor transporta porumbul la Cîmpeni³³. Din scrisoarea adresată de către Bălaș lui Avram Iancu, la data de 20 februarie 1849, aflăm că pînă la această dată expediase la Cîmpeni 245 ferdele de porumb; de asemenea, că mai avea pregătite alte 200 ferdele³⁴. În ziua următoare Bălaș trimite la Cîmpeni, cu doi căruțași, încă 70 ferdele de porumb. În total trimite 315 ferdele de porumb³⁵. Foarte probabil că ulterior au mai fost duse de la Cricău la Cîmpeni și alte cereale. Rolul lui Bălaș în aprovizionarea oastei lui Iancu a fost deci de cea mai mare importanță. Rolul lui Bălaș în aprovizionarea garnizoanei cetății Alba Iulia reiese din corespondența purtată cu el de ofițerii austrieci. Astfel, la 28 decembrie 1848, generalul Horak îl împuternicește pe viceprefectul din Cricău „să rechiziționeze oriunde ovăz pentru aprovizionare și să-l

²⁸ Arh. Stat. Arad, fond familial Bălaș-Lisa Monografia familiei Bălaș-Lisa, dos. 32, f. 14.

²⁹ Arh. Stat. Arad, fond familial Bălaș-Lisa, dos. 23.

³⁰ Idem, dos. 21.

³¹ Idem, f. 17.

³² Idem, dos. 21, f. 2.

³³ Idem, f. 3.

³⁴ Idem, f. 4—5.

³⁵ Idem, f. 6.

transporte în cetatea de aici³⁶. La fel, locotenentul imperial Schneider anunță pe Bălăș că finul depozitat la Cricău poate fi adus fără nici o primejdie, în cetatea Alba Iulia³⁷. Viceprefectul din Cricău va fi solicitat de către administrația comitatului Albei de Jos să se ocupe și de strângerea dării restante pe anul 1848 și pe primele luni ale anului 1849³⁸. Prin atribuțiile funcției pe care o deținea, el va da atenție și problemei interzicerii fierberii „vinarsului” din cereale pentru a nu dăuna aprovizionării armatei³⁹. La fel va încerca să reducă daunele provocate pădurilor statului⁴⁰. Ca o recunoaștere a activității sale, Ioan Bălăș este numit de către administrația imperială comisar rechizitor cu îndatorirea de a aproviziona cetatea Alba Iulia și a avea grijă ca populația să nu sufere de foame. I se dădeau puteri depline în acest sens, putînd să-și aleagă ca ajutoare pe cine dorea⁴¹.

În consecință observăm că și aici, ca și în alte părți ale Munților Apuseni, administrația este preluată de către revoluționarii români și este exercitată pînă și în cele mai mici amănunte. Prefecții, viceprefecții și ceilalți conducători revoluționari sînt cei care administrează acest ținut românesc. Administrația superioară austriacă a Transilvaniei se retrăsese în cetatea din Alba Iulia, iar apoi va trece, în cursul lunii martie, în Țara Românească. Ca atare, cei care vor conduce în Munții Apuseni vor fi românii. Și aici, în viceprefectura lui Bălăș va intra în acțiune, din octombrie 1848 pînă în martie 1849, administrația românească. Poporul român este repus în drepturile sale legitime⁴². Vechiul aparat administrativ local, dominat înainte de declanșarea războiului civil de exponenți ai nobilimii maghiare sau maghiarizate, nu mai exista și era înlocuit cu altul, reprezentînd interesele populației majoritare românești.

Viceprefectul revoluționar Bălăș a colaborat cu administrația imperială, dar el a avut în primul rînd în vedere aprovizionarea taberelor lui Iancu și adunarea de bani pentru Comitetul Național Român din Sibiu. Pe seama Comitetului Național Român a trimis deseori sume de bani⁴³ necesare desfășurării activității acestuia. Dealtfel, și în alte prefecturi, conducătorii acestora și ajutoarele lor au desfășurat o susținută activitate organizatorică și administrativă⁴⁴.

Viceprefectul Ioan Bălăș va fi însărcinat, în prima jumătate a lunii aprilie, de către comandantul cetății din Alba Iulia, să plece curier la Lugoj și Chizătău, la cartierul generalului Leiningen. Contele Leiningen, comandantul armatei imperiale din Banat⁴⁵ solicitase printr-o depeșă comandantului cetății Alba Iulia să-și trimită cele două baterii de ra-

³⁶ Idem, dos. 11.

³⁷ Idem, dos. 18.

³⁸ Idem, dos. 12.

³⁹ Idem, dos. 21, f. 8.

⁴⁰ Idem, dos. 25, f. 2.

⁴¹ Idem, dos. 24.

⁴² Liviu Maior, *Organizarea administrației Munților Apuseni, ca „Țara Românească”, de către Avram Iancu (1848—1849) în Studia, Series Historia, an. XVII, fasc. 2, p. 45.*

⁴³ Silviu Dragomir, *Studii și documente...*, vol. II, Sibiu, 1944, p. 466—467.

⁴⁴ Ștefan Pascu, *Avram Iancu...*, p. 130.

⁴⁵ Zezi și Radu Pălușan — Corneliu Sav, *Despre desfășurarea revoluției din anii 1848—1849 în nord-estul Banatului*, în *Banatica*, nr. V, 1979, p. 349.

chete pe care le avea la dispoziție și nu le putea folosi. Depeșa va ajunge în tabăra lui Bălaș din munți, unde se retrăsese cu glotașii săi. El o va deschide în prezența prefectului Ioan Axente Sever. Din ea rezultă că cele două baterii de rachete trebuiau duse la Făget, însoțite de o escortă puternică.

Viceprefectul Bălaș va ajunge în tabăra lui Leiningen de la Chiză-tău și-l va anunța că din cauza situației din Ardeal era imposibil să i se trimită armamentul cerut. După ce și-a îndeplinit misiunea încredințată, Bălaș a ajuns în situația de a nu se mai putea întoarce în Munții Apuseni, trecerea fiind blocată de către armata maghiară care ocupase Transilvania. De aceea intră pe la Orșova în Țara Românească, unde se retrăsese și armata imperială și Comitetul Național Român⁴⁶.

După cum rezultă din pașaportul ce i-a fost eliberat la Lugoj, la data de 12 mai 1849, Ioan Bălaș a sosit în 14 aprilie la Caransebeș. De aici a plecat în 20 aprilie la Băile Herculane, unde a urmat o cură balneară pînă la 6 mai. În 12 mai era la Orșova, iar la 14 mai primea vizita grănicerilor români de la Vodița. Se va reîntoarce în Transilvania numai la începutul lui august 1849, pe valea Oltului, prin trecătoarea Turnu Roșu⁴⁷. În perioada cît a stat în Țara Românească putem presupune că a luat contact cu revoluționarii români de aici.

Între timp, ca urmare a trecerii sale în „Țară“, autoritățile instaurate de către maghiari, care ocupaseră Transilvania, îl suspendă din funcție, pe data de 24 mai 1849, pe motiv că a plecat în tabăra românească, ca vrăjmaș al unguirilor⁴⁸. Este dat publicității decretul administrației maghiare de arestare a viceprefectului revoluționar român, oriunde s-ar afla. În locul lui va fi arestat temporar fratele său Gheorghe Bălaș. Trimis la Curtea Marțială de la Sighișoara, aici se stabilește identitatea și astfel Gheorghe Bălaș este eliberat⁴⁹. Reîntors în Transilvania la 13 august, Ioan Bălaș se află la Cricău. Aici este repus în postul de controlor fiscal, în baza decretului dat de imperiali. Deja în 15 august raportează Tezaurariatului despre situația pe care a găsit-o în Cricău și comunele aparținătoare. La Cricău, distrugerile provocate de către gardiștii maghiari avutului statului erau minime. Numai la Bucerdea, clădirile fiscului fuseseră incendiate de către gărzile maghiare, iar avutul lor jefuit. Bălaș raportează de asemenea despre strîngerea recoltei din acel an, pe care o supraveghea direct⁵⁰. Este meritul lui că la Cricău nu au fost jefuite bunurile statului și nici ale cetățenilor. El pusese o pază din cinci țărani ce serviseră ca glotași la gospodăria fiscului din Cricău, care vor rămîne aici în lunile noiembrie-decembrie 1848. Imediat după reîntoarcerea din Țara Românească, Bălaș intervine la Tezaurariatul transilvănean pentru recompensarea lor⁵¹. Tezaurariatul i-a răsplătit cu suma propusă de Bălaș⁵².

⁴⁶ Arh. Stat. Arad, fond familial Bălaș-Lisa, dos. 28, f. 1.

⁴⁷ Idem, dos. 19.

⁴⁸ Idem, dos. 22.

⁴⁹ Idem, dos. 32, f. 5.

⁵⁰ Idem, dos. 28, f. 6.

⁵¹ Idem, dos. 29, f. 4.

⁵² Idem, dos. 29, f. 2.

Nu același lucru se întâmplă când este vorba să fie recompensat și el pentru pierderile suferite în timpul revoluției. Contele maghiar Béldi, președintele Tezaurariatului nu-i va ierta lui Bălaș participarea la revoluția românilor din Transilvania. Béldi se opune oricărei despăgubiri materiale ori morale, pe care ar fi meritat-o fostul viceprefect. În memoriul său din 20 august 1850, Ioan Bălaș arată pierderile pe care le-a suferit, prin devastarea și incendierea casei și gospodăriei sale de către gărzile maghiare. În memoriul amplu documentat, fostul viceprefect revoluționar arată munca pe care a depus-o pentru păstrarea bunurilor statului, pentru apărarea lor de jefuitori. Mai arată și strădaniile pe care le-a depus pentru stringerea și depozitarea recoltei, care se cuvenea statului. Bălaș preciza că sosind, la data de 12 august 1848, în Cricău, „mi-am văzut casa arsă și am aflat mai târziu, că totul mi-a fost luat, fie prin flăcări sau insurgenți“. Pagubele pe care le-a suferit le evalua la 584 florini, sumă cu care solicita să fie despăgubit. Mai solicita, având în vedere meritele din timpul revoluției, sporirea remunerației, „întrucât sînt probabil singurul care în epoca actuală mai are diurnă de numai 30 de creîțari, aprobată de mult“⁵³.

Despre intensă lui activitate administrativă la Cricău, în timpul revoluției, depune mărturie și Anton Schneider, raționalist la provizoratul din Cricău. De la acesta aflăm că, în timpul revoluției, Bălaș s-a îngrijit de stringerea recoltei de struguri a anului 1848 și în acest sens, a ordonat românilor de sub comanda sa să participe prin rotație la culegerea viilor statului. Mai aflăm că viceprefectul român, care conducea o tabără țărănească, a fixat o pază la gospodăria fiscului, încă din octombrie 1848, pînă în martie 1849 și a avut grijă de personalul provizoratului, postînd în fața casei fiecărui slujbaș cite o santinelă⁵⁴. Despre activitatea sa de organizator al domeniului statului, în timpul revoluției, aflăm și din mărturia unor țărani din Cricău, printre care se remarcă fostul tribun Ion Anghel. Mărturiile atestă energia neobișnuită de care a dat dovadă Bălaș pentru stringerea recoltei cu ajutorul oamenilor săi din garda națională românească din localitate⁵⁵.

Același lucru îl aflăm și din scrisoarea lui Antal Mirtse, din 29 august 1850. Șef al administrației din Cricău, acesta se retrage în cetatea din Alba Iulia, lăsînd conducerea provizoratului pe seama controlorului fiscal Ioan Bălaș. Antal Mirtse remarca conștiinciozitatea și hărnicia lui Bălaș: „a făcut tot posibilul, cu un norocos succes, pentru salvarea bunurilor domeniului, de la izbucnirea revoluției pînă la venirea insurgenților unguri și așa aproape pînă la sfîrșitul lui martie 1849 nu s-a produs nici o pagubă⁵⁶. Provizorul Antal Mirtse propune ca Bălaș să fie despăgubit și recompensat. Se observă din această depoziție ascendentul pe care îl avusese viceprefectul Bălaș asupra oamenilor din viceprefectura sa și modul cum aceștia îl ascultasera.

Cu toate intervențiile făcute, viceprefectul Bălaș nu va fi niciodată despăgubit și nici recompensat⁵⁷. Elementele șovine maghiare din con-

⁵³ Idem, dos. 27, f. 2.

⁵⁴ Idem, dos. 28, f. 5.

⁵⁵ Idem, dos. 28, f. 3.

⁵⁶ Idem, dos. 29.

⁵⁷ Idem, dos. 10.

ducerea Tezaurariatului și a Ministerului de Finanțe nu vor accepta ca viceprefectul „Aurariei Gemina“, românul Ioan Bălaș să fie despăgubit și recompensat. Dimpotrivă, vor încerca și vor reuși să-i facă multe și-cane. Trecutul său politic românesc va fi văzut cu ură de către nemeșimea șovină și cu indiferență de către imperiali.

În orice confruntare militară se produc excese de o parte și de alta în funcție de evoluția evenimentelor. După încetarea războiului civil reproșurile nu-și mai aveau rostul. Aceasta cu atât mai mult cu cât în timpul luptelor Bălaș s-a străduit să-i apere pe cei de naționalitate maghiară și i-a ajutat să-și salveze viața și bunurile materiale pe care le dețineau. De pildă, maghiarul Biró Miklós din Cricău, care se refugiase în timpul revoluției în cetatea Alba Iulia, are deplină încredere în Bălaș și-și lasă întreaga avere în grija acestuia. Viceprefectul român îl informează în tot timpul războiului civil despre situația bunurilor lui. Odată cu încheierea păcii, Biró Miklós îi exprimă mulțumiri și-l asigură că-i rămîne îndatorat: „Dvs. ați făcut atîta bine pentru mine, că aș fi meritat pedeapsă dacă nu m-aș purta cu recunoștință vejnîcă, ce mă străduiesc să vă și demonstrez⁵⁸. Apare astfel nefondată acuzația că ar fi fost implicat în moartea pretorului Jablonczay.

Una din caracteristicile revoluției maghiare de la 1848 a fost conducerea ei de către nobilimea liberală pe cale de îmburghezire. Prin reprezentanții ei din dieta de la Bratislava, va vota în 18 martie legea agrară care-i va elibera de sarcini feudale pe iobagii din Ungaria și Slovacia, inclusiv pe cei români din Banat, Crișana și Maramureș, începînd cu 23 aprilie 1848. Sub influența nobilimii liberale, și dieta nobiliară de la Cluj va adopta în 6 iunie o lege agrară, asemănătoare cu cea din Ungaria, care va intra în vigoare la 18 iunie 1848 în Marele Principat al Transilvaniei. Dar majoritatea nobililor de aici erau dominați de concepții conservatoare feudale. Obişnuiți de veacuri cu munca gratuită a iobagilor, nu s-au putut împăca ușor cu pierderea ei. Legea agrară aplicîndu-se în plin sezon agricol, foștii proprietari feudali vor invoca tot felul de restanțe și datorii pentru a pretinde în continuare muncă gratuită. Foștii iobagi devenind oameni liberi și proprietari deplin pe sesiile lor, vor refuza să mai lucreze pe pămînturile alodiale rămase nobililor ca proprietate burgheză, între altele și de teama că, acceptînd să muncească chiar și pe bani, ar recunoaște implicit obligațiile de natură feudală. Pentru a-i forța să îndeplinească așa-zisele restanțe sau datorii, autoritățile nobiliare au trimis trupe de represiune stîrnind minia și spiritul de revoltă al sătenilor. Printre exponenții acestor autorități s-a numărat și pretorul Jablonczay. Mare proprietar de pămînt, i-a obligat pe țărani români, și după abolirea sarcinilor feudale, la robote invocînd datorii în muncă din anii anteriori. După izbucnirea războiului civil, în momentul cînd s-a instaurat temporar administrația românească, nu a recunoscut-o. A opus rezistență la operațiunea de dezarmare începută de români, determinînd moartea unora dintre aceștia. Ca urmare a silniciilor comise, este arestat și deținut la Alba Iulia. De aici i se ordonă lui Bălaș, comandant al oastei românești din Cricău și împrejurimi, în data de 4 decembrie 1848, să trimită o escortă puternică, pentru a-l conduce pe

⁵⁸ Idem, dos. 16, f. 3.

pretorul asupritor și pe tatăl său la Blaj⁵⁹. Conducerea escortei a fost încredințată de către Bălaș tribunului Ioan Anghel. După un popas la Cricău, a doua zi, în 5 decembrie, escorta ajunge în comuna Galda de Jos. Aici, populația, care își recunoscuse oprimatorul, atacă escorta, intră în hanul din Galda și astfel pretorul Jablonczay și tatăl său își pierd viața⁶⁰. Ca urmare a reclamației fratelui pretorului ucis, înaintată comandamentului cetății din Alba Iulia, în 11 decembrie 1848 Ioan Bălaș este însărcinat cu anchetarea cazului. I se cerea să-l găsească pe făptaș, iar actele relative la acest caz să le trimită la Alba Iulia⁶¹. La 26 decembrie, el înaintează procesele verbale ale interogatoriului celor implicați în răzbunarea colectivă împotriva oprimatorului⁶². Dar, după înăbușirea revoluției, în anul 1850, fratele pretorului reclamă iarăși cazul și cere o nouă anchetă. Administrația militară a Transilvaniei îi încredințează tot lui Bălaș noua anchetă. În raportul său din 29 aprilie 1850, fostul viceprefect român se referă la ancheta din decembrie 1848 și a înaintat un protocol cu documentele necesare comendurii cetății Alba Iulia. Dar procesul verbal și celelalte acte ale anchetei nu se mai găseau în actele administrației imperiale. A dispărut și originalul actelor relative la acest caz, în aprilie 1849, când insurgenții maghiari au ocupat Cricăul și au incendiat casa lui Ioan Bălaș⁶³. Nemeșimea maghiară va căuta să profite de cazul de la Cricău și de altele asemănătoare, pentru a-i compromite pe conducătorii revoluției române din Transilvania. Fostul viceprefect va aduce dovada nevinovăției sale, prin depoziția martorilor oculari ai evenimentelor. Printre acești martori figurează însuși conducătorul escortei lui Jablonczay, tribunul român din Cricău, Ioan Anghel. Ioan Anghel arată că Ioan Bălaș nu numai că nu a participat la aducerea arestațiilor în Cricău, dar nici măcar nu i-a văzut. El se arată dispus să depună în acest sens mărturie sub jurământ, împreună cu toată escorta⁶⁴. Pentru nevinovăția fostului viceprefect se pronunță și Petru Truța, preotul din Cricău, care declară că e gata să depună mărturie sub prestație de jurământ, alături de membrii escortei⁶⁵.

Cu toate că nevinovăția lui Bălaș era evidentă, autoritățile nobiliare îl vor urmări pe tot parcursul vieții. Referindu-se la șicanele și persecuțiile la care era supus, însuși Bălaș spunea mai târziu cu amărăciune „Iancu a fost îmbiat cu averi și onoruri, dar le-a refuzat, neacceptându-le. Eu am rogat (rugat, n.n.) despăgubire și am fost refuzat, neoferindu-mi-se; păcat de jertfa pe care am adus-o pentru împărat, care a subscris și și-a călcat cuvântul⁶⁶. În 1851, cere numirea într-un post de perceptor, vacant, la direcțiunea financiară provincială din Sibiu sau la cea regională din Alba Iulia. Contele Béldi, șeful Tezaurariatului îl delegă însă controlor la administrația munților secuiești, luați din posesiunea fostelor regimente de graniță. Ocupă acest post în iulie 1851, stabilindu-și reședința lângă Tulgheș. Din anul 1853, este numit și ad-

⁵⁹ Idem, dos. 21, f. 10.

⁶⁰ Idem, dos. 32, f. 5.

⁶¹ Idem, dos. 27.

⁶² Idem, dos. 5, f. 1.

⁶³ Idem, dos. 6.

⁶⁴ Idem, dos. 27, f. 1.

⁶⁵ Idem, dos. 15, f. 1.

⁶⁶ Idem, dos. 3.

ministrator al domeniilor statului de aici, care cuprindeau munții, pădurile și apele minerale de la Borsec⁶⁷. În anul 1861, în condițiile noului regim liberal-constituțional și cu revenirea la vechea împărțire administrativă în comitate, scaune și districte, Ioan Bălaș este ales pretor al plășii Chitid-Boșorod din comitatul Hunedoara. Acum se va stabili definitiv în Hațeg. În 1862 este numit, prin decretul din 6 august, asesor la Tribunalul din Hațeg și delegat ca jude singular în plasa Densus-Clopotiva. Plin de energie, impunându-se și în aceste funcții prin conștiinciozitate și competență profesională, este ales și numit în postul onorific de „econom și jurist consult“ de către consiliul orașului Hațeg⁶⁸.

Meritele dobândite în funcțiile îndeplinite și mai ales în lupta pentru drepturi politice ale românilor în timpul războiului civil îi aduc mandatul de deputat în dieta transilvăneană care-și va desfășura lucrările la Sibiu în anii 1863—1864. Aici va reprezenta comitatul Hunedoara, împreună cu alți șase deputați⁶⁹. Alegerea ca deputat i-a adus concedierea din oficiu, fiind obligat să predea funcțiile judecătorești altei persoane. După prorogarea dietei de la Sibiu, Bălaș nu numai că n-a mai fost repus în funcție, dar a fost repudiat din rîndurile judecătorilor.

Invocînd serviciile aduse statului timp de peste trei decenii, el se adresează autorităților, însă nu primește nici slujbă, nici pensie. Este refuzat și în anul 1871, cînd cere un post de judecător în comitatul Hunedoarei, și în 1873, cînd solicită numirea la Tribunalul din Caransebeș sau la una din judecătoriile cercuale apartînătoare⁷⁰.

Regimul dualist oprimator, inaugurat în 1867, nu-i putea ierta trecutul revoluționar românesc. Rămas fără slujbă și fără pensie, fostul viceprefect din 1848—1849 va suporta privațiuni și va duce o viață precară din 1865 pînă în 1873, cînd va fi ales⁷¹, pe o perioadă de 4 ani, notar la primăria orașului Hațeg. I se ameliorează situația materială pînă în 1878, dar după această dată i se va înrăutăți din nou. Ajuns într-o stare disperată, în 1881 trimite pe fiul său cu o petiție la împăratul Francisc Iosif. Împăratul îi acordă, pentru meritele sale față de tron și stat, o pensie viageră de 300 florini anual. Cu această pensie duce o viață modestă pînă în 1909, cînd se stinge din viață la vîrsta de 97 de ani⁷².

În concluzie, fostul viceprefect al românilor din Țara Hațegului, în timpul luptelor duse de poporul nostru sub conducerea lui Avram Iancu, pentru apărarea și afirmarea ființei naționale, merită un studiu care să-i scoată în evidență rolul revoluționar concretizat în capacitatea lui de organizator și mobilizator al maselor nu numai pe cîmpul de luptă, ci și în lunile funcționării administrației românești, cînd a adus un aport apreciabil la asigurarea taberei din Munții Apuseni cu cerealele necesare hranei. El s-a străduit să apere și să reprezinte interesele maselor de țărani români din comitatul Hunedoara și prin funcțiile administrative pe care le-a îndeplinit înainte de revoluție și în deceniul de după 1848.

⁶⁷ Arh. Stat. Arad, fond familial Bălaș-Lisa, dos. 32, doc. 3, f. 5.

⁶⁸ Idem, f. 6.

⁶⁹ Simion Retegan, *Dieta românească a Transilvaniei (1863—1864)*, Cluj-Napoca, 1979, p. 76.

⁷⁰ Arh. Stat. Arad, fond familial Bălaș-Lisa, dos. 32, doc. 3, f. 7.

⁷¹ Idem, f. 8.

⁷² Idem, f. 9.

El a reprezentat de asemenea cu cinste și idealul de emancipare politică a poporului român, în calitatea lui de deputat în dieta de la Sibiu din 1863—1865, care a votat cele două legi menite să asigure egalitatea românilor transilvăneni cu naționalitățile conlocuitoare.

RADU PAIUȘAN

IOAN BĂLAȘ — VIZEPRÄFEKT DER PRÄFEKTUR „AURARIA
GEMINA“ WÄHREND DER RUMÄNISCHEN REVOLUTION DER
JAHRE 1848—1849 IN TRANSILVANIEN

(Zusammenfassung)

Mit dem gegenwärtigen Studium wird der nationalen Geschichtskunde eine grosse Persönlichkeit der Revolution aus dem Jahren 1848—1849 bekannt gegeben. Es handelt sich um Ioan Bălaș — Vizepräfekt der Präfektur „Auraria Gemina“, deren Präfekt der grosse rumänische Revolutionär Avram Iancu war.

Die Persönlichkeit der Revolution aus den Jahren 1848—1849, aus Transsilvanien, Ioan Bălaș, ragte wegen der Kämpfe zwischen Oktober 1848 bis März 1849, hervor. Ihm verdanken wir einen der wichtigsten Siege der rumänischen Revolutionäre — usw. den von Okt. 1848 von Cricău. Gleichzeitig war Ioan Bălaș ein verbissener Kämpfer für die Rechte seiner Nation. In diesem Sinne hat er sich auch als Gesandter im rumänischen Landtag von Transsilvanien, in Sibiu, in den Jahren 1863—1864, ausgerichtet.

Als guter Leiter, Führer und politischer Kämpfer für die Rechte seiner Nation, bleibt Ioan Bălaș eine Persönlichkeit der rumänischen Revolution in den Jahren 1848—1849 in Transsilvanien.

MIȘCAREA NAȚIONALĂ ROMÂNĂ DIN BANAT ÎN CONTEXTUL LUPTEI NAȚIONALE ROMÂNE ANTIDUALISTE (1880—1894)

(II)*

Paradoxal, deși Alexandru Mocioni era principalul adversar moral al căii de luptă memorandiste, în anii 1888 și 1889 prestigiul său crește în mod deosebit, chiar în cercurile tribuniste și la cei mai arzători memorandiști.

Iuliu Coroianu, lucrînd din însărcinarea comitetului central al Partidului Național Român la proiectul memorandumului⁷⁶, își exprima dorința de a se consulta cu Alexandru Mocioni, pentru ca elaboratul să exprime și opiniile sale, cu privire la interesele românilor bănățeni și ale celor „de peste Meseș”. Făcîndu-se purtătorul unui curent de opinie⁷⁷, Coroianu căuta să-i atragă pe Mocioni și Babeș în sinul mișcării⁷⁸, pe baza platformei tribuniste.

Mocioni însă concepea cu totul altfel desfășurarea evenimentelor, optimismul memorandiștilor privind aderența bănățeană fiind prematur, cu totul nejustificat.

În toamna anului 1888, s-a încercat o acțiune de apropiere între tribuniști și Alexandru Mocioni; fruntașul bănățean, în urma achiziției unei apreciable cantități de acțiuni, deveni membru în comitetul de direcție al „Tribunei”. Mulțumirea, deși de-o clipă, era totuși unanimă, opinia celor avizați⁷⁹ așteptînd ca acum, după retragerea lui Gheorghe Barițiu⁸⁰, Alexandru Mocioni să inaugureze o nouă eră în fruntea mișcării naționale române transilvănene, sprijinindu-se pe cei mai zeloși exponenți ai mișcării, tribuniștii.

Dar n-a fost să fie așa; nici nu trecuse „anul de probă”⁸¹ și iată-i pe Alexandru Mocioni, împreună cu tovarășii săi — Antoniu Mocioni,

* Continuarea studiului apărut în *ActaMN*, XVIII/1981.

⁷⁶ Ș. Polverejan, N. Cordoș, *op. cit.*, p. 43.

⁷⁷ L. Boia, *op. cit.*, p. 72.

⁷⁸ Arhivele Statului Cluj-Napoca, Fond Vincențiu Babeș, nr. 162. Vezi documentul reprodus în Ș. Polverejan, N. Cordoș, *op. cit.*, p. 116—117; Arhivele Statului Cluj-Napoca, Fond Vincențiu Babeș, nr. 165.

⁷⁹ E. Brote, *op. cit.*, p. 167; I. Slavici, *op. cit.*, p. 12; Biblioteca Academiei R.S.R. București, secția manuscrise, Corespondență Alexandru Mocioni, cota A-1083. Scrisoare trimisă de Manole Diamandi lui Alexandru Mocioni, Brașov, 6/18 dec. 1889 (copie): „... Vă aflați deja în fruntea unui grup politic, care lucrarea și lupta sa bărbătească a impus adversarilor noștri și care vă recunoaște de conducătorul său intelectual.

Chemarea d-voastră după modesta mea părere este să faceți ca acest grup sub conducerea d-voastră să devie punctul de cristalizațiune, în jurul căruia să se concentreze toți bărbații de caracter ai neamului nostru și să conlucreți să stîrpiți din holdele noastre toată neghina stricăcioasă...”; *Tribuna*, anul VIII, nr. 178, duminică, 11/23 august 1891.

⁸⁰ Ș. Polverejan, N. Cordoș, *op. cit.*, p. 111—113.

⁸¹ Biblioteca Academiei R.S.R. București, *loc. cit.* (scrisoare trimisă de Alexandru Mocioni lui Manole Diamandi, Căpîlnaș, 20 XI 1889).

Vincentiu Babeș și Coriolan Brediceanu⁸², ferm decizi să se retragă din direcțiunea „Tribunei“, fără ca în acest interval de timp să fi întreprins împreună vreo acțiune mai semnificativă pe tărîmul luptei naționale; dimpotrivă, s-a creat o situație de tensiune, s-au afirmat în „Luminătorul“ și „Tribuna“ poziții contradictorii, Alexandru Mocioni ajungînd destul de ușor la concluzia că „nu e vorba aici de cestiuni personale ci de contrastul de două direcțiuni, care la fiecare ocaziune trebuie să vină în coliziune și prin aceea fac imposibilă o conlucrare armonioasă...“⁸³. Fire orgolioasă, el preciza că nu vede participarea sa la direcția „Tribunei“ doar ca un simplu act de prezență, ci urmărirea să-i imprime un spirit nou. Considera că tribuniștii s-au abătut de la programul național, exagerînd în loialitate față de dinastie⁸⁴; fidelitatea monarhică, continuă Mocioni, nu trebuia să depășească limitele mîndriei naționale, căci altfel sentimentele poporului degenerează într-un „servilism insipid“. Retragerea o consideră definitivă, refuzînd să mai gireze cu propriul nume năzuințe ce erau contrare opiniilor sale⁸⁵.

Pe de altă parte, și bănătenii (respectiv gruparea mocionistă) prezentau carențe, fiind învinuiți de interpretarea denaturată a programului național, de rețineri nejustificate în privința abordării chestiunii pactului dualist, în criticarea fundamentelor politicii maghiare⁸⁶; iar, pe deasupra, ce era mai grav, persistau în zădărnicierea lucrării memorandiste.

În sinul partidului s-au individualizat două curente politice, unitatea fiind destul de precară; nu avem totuși de-a face cu o sciziune, dar nici divergențele n-au mai putut fi aplanate⁸⁷.

A patra conferință națională a Partidului Național Român, desfășurată în zilele de 27—29 octombrie 1890, la Sibiu, este considerată ca un moment de „reconciliere“⁸⁸ în cadrul mișcării naționale române, sau, poate mai aproape de adevăr, drept un compromis între cele două direcții⁸⁹.

Raportul comisiei de 30, precum și proiectul de rezoluțiune al conferinței au fost și de această dată expuse de către Vincentiu Babeș. S-a hotărît în unanimitate susținerea în formă neschimbată a programului național român, adoptat la 1881 și reînusușit la 1884 și 1887. Apoi, semnificativ, conferința națională a aprobat (și, prin urmare, și-a însușit) motivele pentru care nu s-a așternut memorandumul la tron⁹⁰; ca președinte al Partidului Național Român a fost ales Vincentiu Babeș, unul dintre luptătorii naționali „cei mai activi și mai vrednici de prețuire“⁹¹.

Prin această aprobare tacită a unui punct de vedere neîmpărtășit și prin aclamarea de președinte al partidului a lui Vincentiu Babeș, gru-

⁸² *Ibidem* (scrisoare trimisă de Manole Diamandi lui Alexandru Mocioni, Brașov, 15/27 nov. 1889).

⁸³ Vezi nota 81.

⁸⁴ Biblioteca Academiei R.S.R. București, *loc. cit.* (scrisoare trimisă de Alexandru Mocioni lui Manole Diamandi, Budapesta, 25 XII 1889).

⁸⁵ *Ibidem*.

⁸⁶ E. Brote, *op. cit.*, p. 137.

⁸⁷ *Tribuna*, anul VIII, nr. 173, sîmbătă, 3/15 august 1891.

⁸⁸ L. Maior, *op. cit.*, p. 191.

⁸⁹ E. Brote, *op. cit.*, p. 138.

⁹⁰ T. V. Păcățian, *op. cit.*, vol. VII, p. 418.

⁹¹ G. Cipăianu, *op. cit.*, p. 73.

parea tribunistă înregistrează un semi-eșec, astfel încît conferința generală din 27—29 octombrie 1890 a fost expresia unui compromis (de moment), realizat prin însemnate concesii ale tribuniștilor și memorandiștilor în general, în favoarea grupării mocioniste.

Spunem grupare mocionistă, deoarece prestigiul lui Babeș, ajuns la culme, a fost curînd zdruncinat prin virulentele atacuri ale „Tribunei” și ale presei din România, obligînd la „deconspirarea”⁹² autorului moral al politicii anti-memorandiste, Alexandru Mocioni; acesta a fost, dealtfel, principalul inspirator⁹³ și în același timp colaborator al lui Vincentiu Babeș.

Speranțele nutrite de a vedea în fruntea mișcării un aristocrat „ra-sat”, de elevată distincție și ținută intelectuală, au deviat (sau măcar atenuat) ascuțișul săgeților tribuniste, care de regulă se opreau la Vincentiu Babeș, „calul de bătaie”⁹⁴ al lui Alexandru Mocioni. (Mai tîrziu, cînd situația a fost tranșată de memorandiști, Alexandru Mocioni nu se va mai bucura de aceleași privilegii, gustînd din plin epitete de neînvi-diat).

Stopați pentru moment, tribuniștii, conduși de Eugen Brote, s-au străduit din răspuțeri să recupereze terenul pierdut, alegînd calea lipsită de menajamente a defăimării persoanei președintelui Partidului Național Român, a compromiterii orientării sale politice, calificată drept o încercare de realizare a unui „dualism maghiaro-român”⁹⁵. Excesul este evident, deși critica nu este întru totul lipsită de temei.

Insinuările lui Brote⁹⁶, evident, nu au acoperire în fapte; dar tot atît de adevărat este că Alexandru Mocioni și chiar Vincentiu Babeș, prin condescendența exagerată pe care au manifestat-o în unele prilejuri față de guvernanți⁹⁷, au oferit ei înșiși, în starea de tensiune internă încetățenită, inspirate subiecte de critică. În această idee, apare întru totul justificată fundamentarea teoretică a criticii mocionismului⁹⁸. Ape-lurile lui Alexandru Mocioni și Vincentiu Babeș la o sporită maleabilitate politică din partea românilor⁹⁹, în speranța că pe această cale se va ajunge la soluționarea problemelor națiunii, nu puteau stîrni decît opro-

⁹² Alex. Mocioni, *Către Comitetul Național Central în Sibiu*, s. 1., s.a., broșură [Birchiș, 14/26 august 1891], p. 1—14. Vezi și: *Luminătorul*, anul XII, nr. 82, sîmbătă, 26 oct./7 nov. 1891; T. V. Păcățian, vol. VII, p. 458—469.

⁹³ *Tribuna*, anul VIII, nr. 174, duminică, 4/16 august 1891.

⁹⁴ Vezi nota 84: „În toți anii aceștia am făcut experiența în repetate ocazii că Babeș a devenit un cal de bătaie pentru mine. De cîte ori spun sau fac ceva ce unuia sau altuia nu-i place încasează el bătaia, ceea ce uneori mă amuză. Dar se merge prea departe făcînd din Babeș acel element deranjator care face imposibilă o colaborare...” (traducere din limba germană).

⁹⁵ *Tribuna*, anul VIII, nr. 195, marți, 3/15 sept. 1891; nr. 196, miercuri, 4/6 sept. 1891; nr. 198, vineri, 6/18 sept. 1891; nr. 199, sîmbătă, 7/19 sept. 1891.

⁹⁶ E. Brote, *op. cit.*, p. 139.

⁹⁷ T. V. Păcățian, *op. cit.*, vol. V, p. 405 (discursul în dietă al lui Alexandru Mocioni, în chestiunea organizării municipiilor — 30 iunie 1870); vol. VII, p. 42 (scrisoarea lui Alexandru Mocioni către alegătorii din cercul Lugoj — 3 iunie 1881); *idem*, p. 174 (Vincențiu Babeș, raportul comisiei de 30, 3 iunie 1884); *idem*, p. 338—339 (Vincențiu Babeș, raportul comisiei de 30, 9 mai 1887); *idem*, p. 416 (Vincențiu Babeș, raportul comisiei de 30, 28 oct. 1890).

⁹⁸ E. Brote, *op. cit.*, p. 168.

⁹⁹ T. V. Păcățian, *op. cit.*, vol. VII, p. 416 („... să nu răsplătim răul cu rău ...”).

biul opiniei publice; căci, se înstrăinează de mase cei care îndeamnă la spiritul de blindețe, fiind confrunțați cu agresiunea. O asemenea cale, ca cea profesată de Mocioni și ai săi, însemna „a te alia cu cel tare contra celui slab”¹⁰⁰, și cel care o practică, din mediator s-a transformat de fapt în adversar al poporului său.

Pe această direcție, a înlăturării oportunismului din sinul mișcării naționale române, s-a înscris și acțiunea de defăimare a orientării Mocioni-Babeș-Miron¹⁰¹-Cosma¹⁰², care s-ar fi constituit într-o adevărată ligă. Exagerarea este evidentă, lipsită chiar de justificare logică. Însuși Alexandru Mocioni a explicat¹⁰³, cu mult tact și bun simț, că o asemenea fracțiune politică n-a existat, ci doar simpla împrejurare că toți trei (poziția sa fiind împărțită și de Babeș) au fost adversari ai ideilor promovate de „Tribuna”¹⁰⁴.

În vara anului 1881, conflictul a intrat în faza sa decisivă¹⁰⁵; pentru limpezirea situației, s-a convocat în zilele de 30—31 august o conferință consultativă a comitetului central al Partidului Național Român. Această întrunire, cu mare majoritate, a votat încredere președintelui Vincentiu Babeș și atitudinii sale „corectă și conformă cu însărcinarea sa și cu programa națională”¹⁰⁶.

Meritul decisiv în obținerea acestei surprinzătoare hotărâri din partea comitetului central pro-memorandist îi revine însă lui Alexandru Mocioni; cu acest prilej el a adresat o scrisoare deschisă conducerii Partidului Național Român¹⁰⁷, făcând o convingătoare expunere asupra consecințelor previzibile ale tacticii memorandiste, dezvoltându-și cu multă limpezime și clarviziune propria concepție politică; și a făcut-o de asemenea manieră, încît a răsturnat toate prognozele, întrunind adeziunea declarată a majorității conducerii partidului¹⁰⁸.

Avînd în vedere valoarea deosebită a acestui document pentru înțelegerea ideologiei mocioniste, a căii politice urmate de bănățeni „în corpore”, în chestiunea memorandumului¹⁰⁹, considerăm necesară o mai adîncă analiză a sa.

În scrisoarea amintită, Mocioni considera admisibilă, din punct de vedere constituțional, metoda apelării la coroană, în vederea ameliorării situației politice a națiunii române. Aceasta, întrucît dieta ungară a dovedit un dezinteres total pentru problematica națională, determinînd autoexcluderea națiunii române din viața politică a statului.

Pe de altă parte, o asemenea inițiativă reprezintă un act de maximă importanță, atingînd delicatul raport între națiune și coroană. De aceea,

¹⁰⁰ Vezi nota 98.

¹⁰¹ Miron Romanul — mitropolit al Ardealului, adept al ideilor politice moderate, colaboraționist cu autoritățile.

¹⁰² Partenie Cosma — fost președinte al Partidului Național Român, redactor-șef la „Telegraful român”, om de casă al mitropolitului Miron.

¹⁰³ E. Brote, *op. cit.*, p. 139.

¹⁰⁴ Arhivele Statului București, Fond Mocsonyi, II, nr. 19, f. 2.

¹⁰⁵ L. Boia, *op. cit.*, p. 80.

¹⁰⁶ T. V. Păcățian, *op. cit.*, vol. VII, p. 458.

¹⁰⁷ Vezi nota 92.

¹⁰⁸ L. Maior, *op. cit.*, p. 193.

¹⁰⁹ V. Netea, *Istoria Memorandumului românilor din Transilvania și Banat*, s. 1, s.a., [1947], p. 63.

ea trebuie pregătită cu minuțiozitate și pornită doar atunci, când există suficiente garanții că va fi încununată de succes. În caz contrar, a merge cu orice preț în fața împăratului cu memorandumul, înseamnă a risca un eșec de dragul satisfacerii unor interese egoiste, a compromite întreaga mișcare, ajungându-se într-o situație de impas, lipsită de perspective.

În sprijinul tezei sale asupra necesității alegerii momentului oportun pentru înaintarea memorandumului la tron, Mocioni aducea argumentele conferinței naționale de la 1890, care a hotărât necesitatea alegerii cu grijă a momentului oportun pentru înaintare, considerînd „de nesosit încă acest timp” la momentul respectiv. La un act politic de asemenea importantă, alegerea momentului oportun are o însemnătate decisivă, aprecia Mocioni.

Acest moment oportun s-ar putea ivi „cînd națiunea va fi în posesiunea de destule garanții care-i asigură o prevenire binevoitoare din partea coroanei”. Pentru realizarea unor schimbări politice radicale, pe care le-ar implica soluționarea favorabilă a memorandumului, trebuia în prealabil tatonată atmosfera politică, realizarea unui climat favorabil; în consecință, actul respectiv trebuia să reprezinte „numai înscenarea exterioară a unor tranzacțiuni deja mai nainte bine preparate”. Or, asemenea garanții politice nu existau; și de aceea e recomandabil să se procedeze cu înțelepciune și prudență, deoarece factorii puterii se vor arăta receptivi — sfătuia Mocioni — numai dacă națiunea va da dovadă de „armonie și cumpăt”.

Procedînd în alt mod, conducătorii națiunii s-ar hazarda într-un „joc de-a oarba în politică”, care poate să atragă consecințe dezastruoase pentru „cauza națională și reputația politică a națiunii”.

Declarîndu-se categoric împotriva unei asemenea tactici, Mocioni afirma hotărîrea sa de a-și apăra opiniile, dacă va fi nevoie, și într-o viitoare conferință națională — cum s-a și întîmplat, dealtfel.

O idee scilicet din cuprinsul acestui document, considerăm, nu trebuie în nici un caz omisă; ea concentrează tot adevărul asupra mișcării naționale românești și de aceea ne permitem s-o reproducem integral:

„Așa dar, situațiunea trebuie să fie clarificată; cu monarhul trebuie să se tragă seama, pentru ca națiunea apoi să poată merge înainte! — dar, întreb, încotro? — Întrebare naivă! A merge înainte după facerea socotelii cu monarhul numai una poate să însemneze. Oare să o spun pe față?”

Ceea ce n-a îndrăznit să afirme Alexandru Mocioni, a fost totuși suficient pentru a provoca ezitarea comitetului... dar aceeași idee, a necesității confruntării cu monarhul și a înfruntării legii, a oțelit voința memorandiștilor, pregătindu-i pentru luptă.

Rîndurile tribuniste s-au consolidat însă curînd; iată-l pe Brote, în încercarea de refacere a propriului moral, grăbit să anunțe pe calea presei¹¹⁰ dezacordul a patru dintre membrii comitetului față de poziția președintelui, care nu e de natură să însuflețească încrederea necesară în rîndurile partidului. Se continuă tactica discreditării grupării mocioniste, lovindu-se din nou persoana președintelui, care și-a pierdut siguranța,

¹¹⁰ *Tribuna*, anul VIII, nr. 189, duminică, 25 aug./6 sept. 1891.

bîntuit de necazuri și boală. Babeș este învinuit de tendințe dictatoriale, de pactizare cu moderații etc., articolul calomnios încheindu-se cu o remarcă tonifiantă: „... credem că astăzi mai mulți decît patru-cinci posomorîți vor vedea limpede situațiunea...“¹¹¹

Prezența lui Mocioni, sau numai a elaboratelor sale, în sînul comitetului și a conferințelor naționale, a creat, atunci cînd ideile sale nu erau împărtășite, șovăială și nesiguranță în cadrul mișcării; de aceea, la o nouă ședință a comitetului central, din 24—25 octombrie 1891, consacrată analizei atitudinii ziarului „Tribuna“ față de conducerea partidului, va fi refuzată audierea materialului său, pe un ton de loc menajant¹¹². Și totuși adunarea, e drept cu o mică majoritate, a constatat agitația acestei foi împotriva comitetului și a președintelui său, „Tribuna“ fiind acuzată de vătămarea solidarității și disciplinei partidului¹¹³.

Lovitura decisivă Babeș o primește însă de la George Pop de Băsești, vechiul său amic și colaborator. Acesta o vreme a ezitat, dar în cele din urmă, exasperat de tergiversările fără sfîrșit ale bănătenilor, trece fățiș în tabăra memorandistă, adresîndu-i lui Vincențiu Babeș o scrisoare de virulență extremă¹¹⁴; arătîndu-i că lumea și-a pierdut încrederea în el, îi dă pe această cale să înțeleagă că ar fi vremea să se retragă de la conducerea mișcării. George Pop de Băsești depune în continuare susținute strădanii pentru a-l atrage de partea memorandiștilor și pe Ion Rațiu¹¹⁵, astfel că balanța s-a înclinat sensibil în favoarea acestora.

Ruptura realizată de către George Pop de Băsești, se pare, i-a fost fatală lui Babeș. Bătrînul președinte nu și-a mai putut reveni; greu bolnav și hărțuit de neconținutele atacuri ale presei, simțîndu-se și trădat acum¹¹⁶, se decide să se retragă, în preajma conferinței naționale din 1892.

Căderea lui Babeș a oferit ascendent moral memorandiștilor în confruntarea decisivă, cu Alexandru Mocioni.

Mocioni, care de-o bună vreme nu mai participa activ la viața Partidului Național Român, a fost totuși în permanență la curent cu problemele majore ale partidului; putem afirma chiar că reprezenta parte integrantă din nucleul care elabora ținuta ideologică a partidului, tactica sa adecvată contextului politic al epocii. Afirmînd aceasta, gîndul ne duce la constatarea că intimul său, Babeș, a avut un rol substanțial la elaborarea programului național al partidului de la 1881, că a fost raportorul consacrat al comisiei de 30 la patru dintre conferințele naționale ale partidului, influențînd astfel, de bună seamă, viața politică a româ-

¹¹¹ *Idem*, nr. 191, miercuri, 28 aug./9 sept. 1891. Vezi și nota 95.

¹¹² L. Boia, *op. cit.*, p. 81.

¹¹³ *Luminătorul*, anul XII, nr. 82, Timișoara, sîmbătă, 26 oct./7 nov. 1891. Biblioteca Centrală de Stat București, Colecții speciale, Corespondență Vincențiu Babeș, Ms. 4179.

¹¹⁴ Biblioteca Centrală Universitară Cluj-Napoca, mss. 4055, Colecția Francisc Hossu-Longin, Corespondența Gheorghe Pop de Băsești, vol. I, f. 25. Documentul este reprodus în: Ș. Polverejan, N. Cordoș, *op. cit.*, p. 177—178.

¹¹⁵ V. Braniște, *Amintiri din închisoare (Însemnări contemporane și autobiografice)*, Ediție îngrijită de Alex. Porțeanu, București, 1972, p. 176. Vezi și: Ș. Polverejan, N. Cordoș, *op. cit.*, p. 181.

¹¹⁶ B. C. U. Cluj-Napoca, Corespondența Gh. Pop de Băsești, vol. I, f. 31. Documentul este reprodus în: Ș. Polverejan, N. Cordoș, *op. cit.*, p. 189.

nilor transilvăneni. Acolo unde poziția colaboratorului său apropiat nu i se părea destul de convingătoare, Mocioni intervenea direct, prin scrisori de orientare; așa a procedat la conferința națională din 1887 și mai cu seamă la consfătuirea comitetului național din august 1891. Logica superioară a cugetărilor și distincția personală a ideologului bănățean, de regulă, impresionau asistența, incapabilă de ripostă¹¹⁷.

Sesizând acest pericol, comitetul întrunit în ședința din octombrie 1891 a refuzat să audieze scrisoarea lui Mocioni, poziția fiindu-i din temelii zdruncinată apoi, prin retragerea lui Babeș de la cirma partidului, la finele anului.

Periclitarea extremă a poziției mocionismului l-a determinat pe Alexandru Mocioni, după o absență de aproape 20 de ani din viața politică, să vină în persoană la Sibiu, unde în zilele de 20—21 ianuarie 1892 s-a ținut a cincea conferință națională a Partidului Național Român.

În fața comisiei, alcătuită de această dată din 40 de membri reprezentativi ai partidului, Mocioni a susținut o expunere convingătoare asupra situației politice din Ungaria¹¹⁸, condamnând principiile politicii dualiste și înfierînd asuprirea națională a românilor transilvăneni. Și-a afirmat vederile într-o formă categorică și fermă, ce sugera intenții de-o sporită intransigență pentru viitor.

Expunerea, primită cu entuziasm general, a fost însoțită de un documentat proiect de rezoluțiune, însușit și acesta de către conferință, cu o singură excepție¹¹⁹.

Punctul 4 al acestui proiect, recomandînd înfățișarea memorandumului la timpul potrivit, a devenit obiect de dispută, stîrnind furtuna. Eugen Brote propunea prezentarea memorandumului la tron fără aminare, ceea ce schimba fundamental orientarea conferinței și a întregii mișcări naționale.

Înainte de trecerea la votare¹²⁰ asupra acestui punct-cheie al proiectului de rezoluțiune, s-a stipulat în protocolul conferinței necesitatea conservării cu orice preț a solidarității partidului, minoritatea supunîndu-se votului majorității. Alexandru Mocioni a ținut să precizeze în numele său și al reprezentanților bănățeni „că vor respecta votul contrar, dar la executarea activă a aceluia nu vor coopera”¹²¹.

Procedîndu-se la votare, comisia de 40 a împărțit, cu 19 voturi pentru și 18 împotrivă, opinia lui Mocioni.

În protocolul¹²² se prevăzuse că ședința plenară trebuia să primească fără contradicere operatul comisiei de 40, cum s-a întîmplat, fără excepție, în toate conferințele naționale anterioare; deci urma să fie împărțită opinia mocionistă asupra așteptării momentului oportun pentru acțiunea memorandistă.

¹¹⁷ V. Braniște, *op. cit.*, p. 177: „... Nici nu s-a pus nimeni să-l combată”.

¹¹⁸ T. V. Păcățian, *op. cit.*, vol. VII, p. 504—513.

¹¹⁹ *Idem*, p. 501—503.

¹²⁰ De fapt, după încheierea întregii conferințe. Vezi nota 122.

¹²¹ T. V. Păcățian, *op. cit.*, vol. VII, p. 499.

¹²² Arhivele Statului București, Fond Mocsonyi, nr. II/5, f. 12—13. Vezi și: T. V. Păcățian, *op. cit.*, vol. VII, p. 499—500. Conferința a avut o desfășurare mult mai furtunoasă decît ne lasă să deducem protocolul ei, o reconstituire postumă și cuminte, axată pe ideea conservării omogenității partidului. (Vezi detalii în: V. Braniște, *Amintiri din închisoare*..., p. 175—180.)

Însă tenacitatea tribuniștilor, neîmpăcați cu un asemenea deznodământ, a decis. Eugen Brote, convins că acest punct de vedere nu reflecta voința majorității, a cerut repetarea votării, în plenul conferinței¹²³. Reprezentanții ardeleni și o bună parte din cei „de peste Meseș”¹²⁴ au votat pentru memorandum, exprimându-și încrederea în noua conducere a partidului¹²⁵ și-n orientarea pe care aceasta se pregătea s-o inaugureze¹²⁶.

S-a inaugurat astfel o nouă eră a luptei naționale românești, aceea a confruntării deschise cu factorii politici ai dualismului¹²⁷.

Ironia soartei: proiectul de rezoluțiune al conferinței naționale, minuțios elaborat de către Alexandru Mocioni pentru a-i servi argumentația de justificare a doctrinei oportuniste, a fost însușit cu însuflețire de majoritatea memorandistă; el a devenit, în urma desolidarizării bănățenilor, suportul teoretic al acțiunii memorandiste.

Mult prea conștient de posibilele implicații ale opoziției sale asupra destinului mișcării memorandiste, asupra perspectivelor mișcării naționale românești, Alexandru Mocioni a refuzat să se separe de partid, preferînd tăcerea. A contribuit astfel, în felul său, la salvarea unității de principiu a partidului, atît de necesară în acest moment de răscruce al luptei naționale românești.

La ședința comitetului central al partidului din 25—26 martie 1892¹²⁸, s-a stabilit textul definitiv al memorandumului, precum și redactarea sa în limba română cît și în limbile germană și maghiară.

Documentul de protest al națiunii române împotriva dualismului și a consecințelor nefaste ale politicii sale a fost înaintat de către o delegație impozantă la curtea imperială spre sfîrșitul lunii mai 1892.

Precum întuise încă Alexandru Mocioni¹²⁹, apelul la împărat a eșuat, plicul sigilat fiind remis guvernului maghiar, iar acesta l-a restituit președintelui Partidului Național Român¹³⁰.

Pînă acum totul s-a desfășurat în mod previzibil; problema era însă de a continua mișcarea după confruntarea cu monarhul. De o asemenea acțiune, prin formație și mentalitate, Alexandru Mocioni era incapabil; de aceea și-a exprimat la timpul convenit rezerva, refuzînd sub orice formă să colaboreze la o inițiativă contrară opiniilor sale¹³¹.

Prin înaintarea memorandumului s-a ajuns la impas. Nu greșim dacă afirmăm însă că impasul a fost al mocionismului și nu al mișcării naționale.

Logica solidă și fermitatea principiilor au conferit o bună vreme tărie programului mocionist; dar de această dată s-a dezvăluit cu prisosință slăbiciunea lui: caracterul abstract, steril al principiilor, neputința de a

¹²³ V. Braniște, *op. cit.*, p. 179.

¹²⁴ Adică, din părțile Aradului, Crișanei și Maramureșului.

¹²⁵ 78 voturi pentru, iar 56 împotriva. De remarcat solidaritatea unanimă a bănățenilor cu șeful lor. (Vezi detalii asupra votării în V. Netea, *op. cit.*, p. 63.)

¹²⁶ Președinte a fost ales Ion Rațiu, iar vicepreședinți, Eugen Brote și Gh. Pop de Băsești.

¹²⁷ *Independența României. Participări bănățene...*, p. 104—105, *passim*.

¹²⁸ Ș. Polverejan, *Din istoricul Memorandumului. Ședința Comitetului Central al Partidului Național Român (25—26 martie 1892)*, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 338—340.

¹²⁹ Vezi nota 92.

¹³⁰ T. V. Păcățian, *op. cit.*, vol. VII, p. 551.

¹³¹ Vezi nota 122.

răspunde la dezideratul acțiunii decît doar prin pasivitate, capabil să condamne o realitate nedreaptă, dar neputincios în realizarea unei soluții constructive.

Limitele programului sînt o oglindă fidelă a personalității complexe și contradictorii a autorului.

Alexandru Mocioni era reprezentant al generației pionierilor luptei naționale parlamentare, care i-a consacrat pe Vincențiu Babeș, Ilie Măcelariu, Iosif Hodoș, Alexandru Roman. O generație de luptători orgolioși, caracterizați prin atitudine intransigentă și consecvență în principii, ei nu au conceput să revendice drepturi politice de la un stat pe care l-au detestat. Unica soluție pe care au întrevăzut-o era impunerea acestor drepturi, pe calea constituțională a parlamentarismului, apelînd la rațiune, logică și justiție.

În vremurile ce-au urmat, și-n condițiile generalizării pasivismului la toți românii, aceste arme însă s-au depreciat; iar intransigentul Alexandru Mocioni a ajuns în situația de neînviat a așteptării unor vremuri mai bune care să-i redeștepte speranța.

De aceea, în condițiile regimului politic înăsprit, nereceptiv la dialog, a triumfat calea eliberată de prejudecăți, a afirmării voinței naționale; este victoria luptei memorandiste, în condițiile istorice concrete singura care putea duce la scop¹³².

Bănățenii l-au înțeles și l-au apreciat pe Mocioni, de aceea l-au urmat. Dar Mocioni nu i-a convins.

La un an după furtunoasa conferință națională care a decis în privința memorandumului, reprezentanții din Banat participă la a șasea conferință națională extraordinară de la Sibiu (23—24 iulie 1893); convocată în urma situației deosebite care s-a ivit prin inițierea acțiunii memorandiste, conferința a întruchipat solidaritatea deplină a națiunii române față de memorandum¹³³.

A fost cea mai impunătoare dintre toate¹³⁴, o activă contribuție dovînd și bănățenii. Coriolan Brediceanu a fost însărcinat cu verificarea alcătuirii comisiei de 40, nucleu al conferinței, care trebuia să decidă asupra activității comitetului din anul precedent. Parcă simbolic, pentru a reînnoa tradiția¹³⁵ și a saluta colaborarea bănățenilor la realizarea solidarității naționale, înalta încredere de raportor al comisiei de 40 a fost acordată avocatului lugojan Ștefan Petrovici. Acesta a dat citire proiectului de rezoluție, care la loc de cinste exprima adevărată convingere națională extraordinară față de activitatea comitetului central, identificîndu-se întru totul în privința orientării memorandiste¹³⁶.

În cadrul mișcării bănățenilor, se făcea tot mai simțită nevoia unei

¹³² Ș. Polverejan, N. Cordoș, *op. cit.*, p. 7. Vezi pe larg: N. Cordoș, *Memorandumul din 1892 și semnificația lui politică*, în *Românii din Transilvania împotriva dualismului austro-ungar (1865—1900)*. Studii. Sub redacția Acad. Ștefan Pascu, Cluj-Napoca, 1978, p. 223—238.

¹³³ V. Vesa, *Conferința extraordinară a Partidului Național Român din Transilvania (23—24 iulie 1893)*, în *ActaMN*, V, 1968, p. 605.

¹³⁴ T. V. Păcățian, *op. cit.*, vol. VII, p. 558. Vezi și: V. Braniște, *Amintiri din închisoare...*, p. 190.

¹³⁵ Vincențiu Babeș a fost la primele patru conferințe naționale raportor al comisiei de 30.

¹³⁶ T. V. Păcățian, *op. cit.*, vol. VII, p. 570.

reinnoiri; era necesară restabilirea legăturii, neglijate de-o bună vreme, între inteligență și popor. Babeș, care știa să vorbească și simplu, din inimă, pe înțelesul țăranilor, obosise. „Luminătorul“, desfășurind „o intransigentă luptă națională animată de înalte concepții morale...“¹³⁷, după o meritorie existență de 14 ani și-a cam epuizat posibilitățile de convingere.

Era nevoie de un spirit nou, de oameni noi.

La 17 noiembrie 1892 s-a ținut la Lugoj conferința militanților bănațeni, cu scopul de a se pronunța asupra înființării unui nou jurnal românesc¹³⁸. O parte dintre cei de față, în frunte cu Pavel Rotariu și George Popa, vechiul redactor al „Albinei“, au pledat pentru susținerea în continuare a „Luminătorului“; dar lugojenii Ștefan Petrovici, Coriolan Brediceanu și ceilalți au întrunit majoritatea, decizând înființarea noului ziar național la Timișoara.

Cu deosebită însuflețire s-au inițiat subscripții pentru scoaterea noului organ de presă, care de la început s-a bucurat de simpatia și protecția discretă a lui Alexandru Mocioni¹³⁹; din lista de contribuții¹⁴⁰ ce i-a fost trimisă de către avocatul timișorean Emanoil Ungureanu, reieșea că pînă la 1 ianuarie 1893 s-au adunat aproape 3800 de florini. Peste 78% din contribuție reveneau bănațenilor, fapt edificator pentru sfera de interes și aria de răspîndire a viitorului cotidian.

Conferința de la 1 octombrie 1893 a intelectualității românești, întrunită la Timișoara¹⁴¹, a decis ca noul ziar să se sprijine pe suportul ideologic al programului național de la 1881. Iar sub semnul forului național recent întrunit la Sibiu, s-a adoptat decizia imperativă a solidarității naționale. Era conceput sub formă de cotidian cu numele „Dreptatea“, avînd și un supliment pentru interesul plugarilor — „Foaia de duminică“. Motivul întemeierii se conturează cu limpezime în imprimatul consacrat acestui prilej: „... nicidecum nu au fost drepturile noastre naționale și interesele noastre culturale cu atîta vehemență și cu atîta putere atacate ca în prezent, nicidecum condițiunile vieții noastre naționale nu au avut așa mare lipsă de apărare intensivă și generală, ca acum“¹⁴².

Din aceeași inițiativă lugojeană s-a pornit în căutarea omului potrivit spre a conduce ziarul¹⁴³. Cum „Tribuna“ în aceea perioadă nu ducea lipsă de gazetari talentați, s-a apelat la serviciile redactorului șef al prestigiosului cotidian de la Sibiu, Valeriu Braniște. Tribunist entuziast, ajuns însă în conflict cu Eugen Brote¹⁴⁴, Braniște a acceptat oferta bănațeană.

Programul „Dreptății“, publicat în numărul de debut¹⁴⁵, lasă să se

¹³⁷ G. Neamțu, *op. cit.*, p. 239.

¹³⁸ Arhivele Statului Cluj-Napoca, loc. cit., nr. 20, f. 1—2.

¹³⁹ V. Braniște, *op. cit.*, p. 193, 224 și 563. Vezi și: A. Cosma jr., *op. cit.*, p. 54.

¹⁴⁰ Arhivele Statului Cluj-Napoca, loc. cit., nr. 21.

¹⁴¹ Idem, nr. 22. Vezi (cu rezerve) și: Arhivele Statului București, Fond Mocsonyi, nr. II/11, f. 1—2.

¹⁴² Arhivele Statului Cluj-Napoca, loc. cit.

¹⁴³ V. Braniște, *op. cit.*, p. 193.

¹⁴⁴ Idem, *De la Blaj la Alba Iulia. Articole politice*, Ediție îngrijită de Valeria Căliman și Maria Elena Simionescu, Timișoara, 1980, p. 22. Vezi pe larg: idem, *Amintiri din închisoare...*, p. 214—220.

¹⁴⁵ *Dreptatea*, anul I, nr. 1, Timișoara, sîmbătă, 1/13 ianuarie 1894.

înțelege că avem în față un ziar moderat, axat pe două coordonate majore: respectarea programului Partidului Național Român de la 1881 și promovarea solidarității naționale „cu mijloace strict legale, în spirit adevărat constituțional”¹⁴⁶.

Dar, precum se remarcă cu bună știință, moderația „Dreptății” este mai mult aparentă, „căci în realitate sub literele negre ale tiparului ardea lumina naționalismului curajos și clocotea focul entuziasmului și al dragostei de neam”¹⁴⁷.

Deviza ziarului, solidaritatea națională, s-a manifestat exemplar în paginile sale, „Dreptatea” constituind una dintre cele mai active tribune ale luptei naționale române în primăvara fierbinte a anului 1894¹⁴⁸.

Meritul este în primul rând al redactorului responsabil Valeriu Braniste, care, scriind „cum îi dicta sufletul și inima sa de român”, nu și-a putut acomoda condeiul său combativ la cerințele moderației, transformând cotidianul timișorean într-un model al epocii¹⁴⁹.

Atitudinea responsabilă, de matură angajare pe tărîm național, reiese și din analiza retrospectivă a evenimentelor din 1893. Este apreciat ca un an bogat în evenimente pentru români, an în care lupta nu s-a terminat, ci a intrat într-un stadiu și mai acut. În cadrul mișcării s-au realizat progrese de netăgăduit: unitatea națională de acțiune și solidaritatea națională „care a primit cea mai eclatantă expresiune în conferința națională din iulie”. De egală însemnătate era apreciată a fi solidaritatea națunilor nemaghiare din statul dualist, cea mai convingătoare dovadă că românii „nu luptă pentru interese egoiste, n-au tendințe de suprimare și de a monopoliza drepturi”, ci pentru o cauză dreaptă și progresistă¹⁵⁰.

În fața înăspririi prigonirilor, a înscenărilor juridice ale „Replici”¹⁵¹, ale „Tribunei” și „Foi poporului”¹⁵², micile neînțelegeri, interesele locale și particulare au dispărut. Toți românii trebuie să-și stringă rindurile, întrucît „... puterea noastră constă în dreptatea cauzei noastre și dacă

¹⁴⁶ Ibidem. Vezi și: V. Braniste, *De la Blaj la Alba Iulia...*, p. 36—37; Rodica Sofroni, „Dreptatea”, primul cotidian românesc din Banat, în *AIACN*, XVIII, 1975, p. 404—405.

¹⁴⁷ A. Cosma jr., *op. cit.*, p. 55.

¹⁴⁸ I. D. Suci, *Ideologia ziarului „Dreptatea”*, în *Studii de istorie a Banatului*, vol. II, 1970, p. 200.

¹⁴⁹ A. Cosma jr., *BănăŃeni de altă dată*, vol. I, Timișoara, 1933, p. 66; idem, *Istoria presei române din Banat...*, vol. I, p. 54. Vezi și: V. Braniste, *Amintiri din închisoare...*, p. 229.

¹⁵⁰ *Dreptatea*, anul I, nr. 2, marți, 4/16 ian. 1894.

¹⁵¹ T. V. Păcățian, *op. cit.*, p. 481—486, 552—554. Vezi și: V. Netea, *Spre unitatea statală a poporului român. Legături politice și culturale între anii 1859—1918*, București, 1979, p. 211—213.

¹⁵² „Nu putem trece însă cu vederea că din întreaga presă română din mornarhie mai ales asupra »Tribunei« se revarsă ura stăpînirii. În zece ani a îndurat unsprezece procese de presă. La sfîrșitul anului al zecelea a fost deodată suprimată. De abia s-a recules din această lovitură și intrînd în al unsprezecelea an al vieții deja trei procese îi sînt puse în vedere și din nou e sistată. Împrejurarea aceasta denotă evident, că guvernul caută din răspuțeri să localizeze lupta contra noastră în prigonirile »Tribunei«, ca astfel carecumva să se justifice și naintea lumii și naintea șovinștilor din țară... guvernauții au împărțit pe români în două grupe neexistente: în români patrioți și români agitari. Nici nu mai insistăm asupra acestei împărțiri nebazate, căci fiecare om nepreocupat și-a putut deja cîștiga idee lămurită asupra faptului, că întreaga națiune română formează un singur partid, în care n-au loc astfel de clasificățiuni”. (*Dreptatea*, anul I, nr. 19, marți, 25 ian./6 febr. 1894).

uniți, solidari și fără teamă vom proceda, cauza noastră trebuie să învingă¹⁵³.

Cu ocazia eliberării din temniță a lui Vasile Lucaciu, s-a publicat un vibrant articol, susținând că dovada tăriei unui popor rezidă tocmai în capacitatea sa de a se jertfi pentru cauza cea dreaptă. Căci, poporul care nu este capabil de sacrificiu, n-are nici dreptul la existență; articolul încheie: „Suntem tari fiindcă putem jertfi și suporta jertfele, iar libertatea, din temnițe va răsări”¹⁵⁴.

Numai moderație nu încapă în aceste cuvinte, care fac cinste „Dreptății”, situată acum în avangarda luptei naționale. În lipsa participării la viața parlamentară, presa a devenit forța politică cea mai activă a națiunii române.

Singura presă românească cu drept de existență — declara Valeriu Braniște — este cea care se înrolează sub stindardul luptei naționale. Cea care ar dezerta de sub acest stindard, încetează să mai fie presă românească, ea devine trădătoare de neam¹⁵⁵.

Față de încercările unor cercuri maghiare de a aplană conflictul declanșat prin acțiunea memorandistă, avansându-se propuneri de conciliere, liderul bănățean Alexandru Mocioni a luat poziție demnă și hotărâtă¹⁵⁶. Pe baza unei convingătoare argumentații, el dezvoltă ideea că este imposibilă concilierea, atâta timp cât nu se renunță la ideea de stat bazată pe dominație artificială și contopirea într-un tot a națiunilor cu fizionomie distinctă.

Ideea lui Mocioni este reluată pe un ton mai combativ în comentariile „Dreptății”¹⁵⁷. Se remarcă „că e de tot nostim a vorbi despre simptome de pace acum, când vedem că prigonirea a tot ce e românesc a trecut în domeniul absurdității, căci ceea ce face acum guvernul maghiar în cestiunea naționalităților, numai cuminte, înțelept și politic nu mai este”¹⁵⁸; se lămurește apoi opinia publică asupra conținutului „ideii de stat ungar”, de fapt încercarea înfăptuirii „unui stat național maghiar, cu o națiune, o cultură și o limbă”¹⁵⁹. Asemenea tendințe sînt diametral opuse aspirațiilor cuprinse în programul național român: „Noi voim să ne păstrăm individualitatea noastră națională și să o dezvoltăm ca element național liber, de stat alcătuitor și purtător de civilizațiune”¹⁶⁰. Din această cauză, împăcarea nu este posibilă.

Sub influența articolului lui Alexandru Mocioni („Simptome de împăcare”) ¹⁶¹ se afirmă necesitatea perseverării în pasivism¹⁶². Pasivitatea vizează însă exclusiv viața parlamentară; în celelalte sfere ale vieții publice (culturală, confesională, comunală, municipală, comitatensă) impu-

¹⁵³ *Dreptatea*, nr. 12, duminică, 16/28 ian. 1894. Vezi și nota 152.

¹⁵⁴ *Idem*, nr. 26, miercuri, 2/14 febr. 1894.

¹⁵⁵ *Idem*, nr. 27, vineri 4/16 febr. 1894.

¹⁵⁶ Alex. Mocsonyi, *Simptome de împăcare*, Editura traducătorului (V. Braniște), broșură [Lugo], 1910], 22 p. Vezi și: *Dreptatea*, nr. 29, duminică, 6/18 febr. 1894 (articol reprodus după *Römânische Jahrbücher*).

¹⁵⁷ *Dreptatea*, nr. 30, marți, 8/20 febr. 1894.

¹⁵⁸ *Idem*, nr. 74, sîmbătă, 2/14 aprilie 1894.

¹⁵⁹ *Ibidem*.

¹⁶⁰ *Ibidem*.

¹⁶¹ Vezi nota 156.

¹⁶² *Dreptatea*, nr. 48, marți, 1/13 martie 1894.

nindu-se chiar intensificarea activității, pentru afirmarea elementului românesc ca „o naționalitate compactă și conștientă de drepturile și aspirațiunile sale”¹⁶³.

Cind înscenarea procesului memorandist a devenit o certitudine, tonul presei bănățene dobândește accente de acuzare: acest proces nu este un simplu proces de presă, o acțiune intentată împotriva unor indivizi; un asemenea proces înseamnă de fapt condamnarea unui popor întreg, fapt fără precedent în istoria modernă. „Nu Memorandul se înprocesuează, ci faptul că românii din țările coroanei Sf. Ștefan au dat un semn de viață”¹⁶⁴. Ziarul aproape că instigă la revoltă, întrebându-se: dacă astfel sînt tratate popoarele, oare „lealitatea seculară nu poate trece în ură neîmpăcată?”¹⁶⁵

Cu satisfacție sînt apoi primite și însușite indicațiile comitetului național al partidului, întrunit în ședința din 3—4 aprilie 1894; aceste indicații¹⁶⁶ cuprind o succintă trecere în revistă a obiectivelor fundamentale ale politicii și mișcării naționale române, în momentele sale de răscruce. De o mare valoare teoretică, în același timp ele reprezintă un adevărat îndrumar al ținutei politice în timpul procesului și în evoluția ulterioară a întregii mișcări.

„Dreptatea” publică integral¹⁶⁷ și cu cele mai favorabile comentarii „Enunțiațiunile comitetului național”, consacînd apoi spații largi¹⁶⁸ comentării în detaliu, pe puncte, a acestui prețios document al mișcării naționale românești. În consecință, s-a realizat astfel o corectă orientare a opiniei publice bănățene asupra obiectivelor majore ale mișcării memorandiste, ale luptei românilor pentru deplina afirmare națională.

Întreaga lună mai a fost în paginile „Dreptății” sub semnul procesului memorandist de la Cluj¹⁶⁹. Ziarul scotea chiar două ediții zilnice, pentru a oferi o completă și obiectivă informare¹⁷⁰ efectuată de la fața locului de către Valeriu Braniște, implicat și ca reprezentant al apărării la proces¹⁷¹.

Bănățenii s-au arătat la înălțimea momentului politic; fruntașii¹⁷² și chiar țărani, în pitorești costume din părțile Oraviței¹⁷³, au participat cu mare însuflețire la demonstrația solidarității naționale românești de la

¹⁶³ *Idem*, nr. 49, miercuri, 2/14 martie 1894.

¹⁶⁴ *Idem*, nr. 65, marți, 22 martie/3 aprilie 1894.

¹⁶⁵ *Ibidem* („Oare nu știu cercurile conducătoare că contrastul iubirii este ura și al supunerii răzvrătirea?”).

¹⁶⁶ *Idem*, nr. 71, miercuri, 30 martie/11 aprilie 1894.

¹⁶⁷ *Ibidem*.

¹⁶⁸ *Idem*, nr. 72, joi, 31 martie/12 aprilie 1894; nr. 74, sîmbătă, 2/14 aprilie 1894; nr. 77, miercuri 6/18 aprilie 1894.

¹⁶⁹ V. Braniște, *Oameni, fapte, întâmplări*, Ediție îngrijită de Valeria Căliman și Șerban Polverejan, Cluj-Napoca, 1980, p. 13.

¹⁷⁰ I. D. Suciu, *op. cit.*, p. 200.

¹⁷¹ *Ibidem*; vezi pe larg: V. Braniște, *Amintiri din închisoare...*, p. 238—244.

¹⁷² *Dreptatea*, nr. 90, sîmbătă, 23 aprilie/5 mai 1894; nr. 93 (ediția de dimineață) marți, 26 aprilie/8 mai 1894. Biblioteca Academiei R.S.R. București, secția manuscrise, Arhiva Valeriu Braniște, I, nr. 4 a—b Politice—publice („... Veniți deci la Cluj, ca în luna după duminica Tomii tot neamul românesc să fie acolo reprezentat, ca să luăm și ultima armă din mîna adversarului care totdeauna a voit să ne despartă de fruntașii noștri”). Vezi și: V. Braniște, *op. cit.*, p. 238.

¹⁷³ *Dreptatea*, nr. 93 (ediția de dimineață) marți, 26 aprilie/8 mai 1894.

Cluj; iar telegramele, sosite la redacție din toate colțurile Banatului, exprimau adevărul deplină cu cauza celor împrescuați, cauza întregului popor român¹⁷⁴.

Înțelegerea profundă și complexă a cerințelor luptei naționale românești, în funcție de experiența, mentalitatea și interesul factorilor politici activi ai națiunii române din Banat, a generat o deosebită maleabilitate în abordarea problematicei. Prin activitatea băănățenilor, liberă de etichetări, stereotipie și șablon, mișcarea națională română ni se dezvăluie ca un fenomen viu, în permanentă devenire, conștientă de sine, care în mod natural ajunge la aspirația legitimă a dezvoltării unitare, libere și independente.

MIODRAG MILIN

LE MOUVEMENT NATIONAL ROUMAIN DE BANAT DANS LE CONTEXTE DE LA LUTTE NATIONALE ROUMAINE ANTI-DUALISTE (1880—1894) (II)

(Résumé)

On analyse la question du mouvement national roumain de Banat, son intégration dans le contexte national roumain, dans une époque délimitée par deux événements principaux: la constitution du Parti National Roumain unitaire (mai 1881) et le Procès du mouvement mémorandiste de Cluj (mai 1894). Abordant une nouvelle manière pour l'interprétation des phénomènes du mouvement national roumain, l'étude analyse la situation spécifique des Roumains de Banat en décrivant la façon dans laquelle ils ont saisi de répondre aux impératifs de la lutte nationale. On souligne dans ce sens le rôle important des chefs politiques Vincențiu Babeș et Alexandru Mocioni; Babeș a joué un rôle de grande valeur pour la création du Parti National Roumain unitaire, étant aussi l'un des auteurs du Programme national roumain de 1881. Puis on passe en revue l'activité des congrès nationaux (de 1884, 1887, 1890, 1892 et 1893), en soulignant la conduite des représentants banatois. En 1884 les Roumains de Banat liaient leurs espoirs à la tactique de l'activisme, basé sur le Programme national; mais en 1887 le passivisme se généralise dans tout le mouvement national roumain.

Après l'année 1889, au premier plan de la lutte politique des Roumains de Banat s'impose Alexandru Mocioni. Une place centrale dans le contenu de cet étude est réservée à l'analyse de la pensée politique d'Alexandru Mocioni aussi qu'aux implications de son attitude volontaire sur la lutte nationale et en particulier sur l'évolution de l'action politique aux Roumains de Banat. Après cela, on présente l'argumentation mocsyoniste, on procède à une interprétation nuancée de la signification du mocsyonisme dans l'ensemble de la vie politique des Roumains de l'empire dualiste; puis on met en relief les limites de cette orientation et son impasse inévitable au congrès national de 1892. L'ouvrage suit dans la fin la manière dans laquelle les Roumains banatois ont réussi à dépasser l'impasse, se ralliant dans une large protestation nationale antidualiste, sous le signe de l'action mémorandiste.

¹⁷⁴ *Idem*, nr. 94 (ediția de dimineață), miercuri, 27 aprilie/9 mai 1894 („... grăvinile cuprinse în Memorandum sunt ale poporului român întreg și judecata ne va lovi pe toți, fără deosebire. Dumnezeu cu noi și cu cauza noastră.“). *Idem*, nr. 95 (ediția de dimineață) joi, 28 aprilie/10 mai 1894. („... Înainte deci cu fruntea deschisă, căci sfință, dreptă și a noastră a tuturor este cauza ce o reprezentați. Noi vă urmărim pînă la moarte.“).

ASPECTE ALE LUPTEI PENTRU EMANCIPARE NAȚIONALĂ ȘI SOCIALĂ A POPOARELOR DIN UNGARIA DUALISTĂ LA GRANIȚA SEC. XIX—XX

Demersul istoriografic autohton, abundent calitativ și cantitativ în lucrări¹ vizînd efervescența mișcării naționale românești transilvane între coordonatele istorice 1867—1918, corespunzătoare existenței Monarhiei austro-ungare, înregistrează, în ideea cercetării comparate, efortul meritoriu depus de mișcările naționale ale celorlalte popoare subjugate din Ungaria dualistă. Investigația amplă în interpretare se micșorează și canalizează deseori în favoarea reliefării unui evenimential, material faptic necesar și fluent în exemplificări privind colaborarea dintre naționalitățile vremii respective în durata istorică indicată. Ritmicitatea denotării unor momente de cooperare durabilă din evoluția mișcărilor și partidelor naționale implicate vine să traseze contururile unui tablou general valabil pentru existența și devenirea popoarelor din zona stabilită: sîrbi, slovaci și români, în conivență cu etnicul reprezentat de grupările germane și ruse. Traiectul dezvoltării mișcărilor naționale în cauză se reclamă bine conturat, lărgit, explicat și generalizat, pentru ca să se faciliteze comprehensiunea desăvîrșită în privința surprinderii comparatismului ce înglobează tangențele fructuoase și ascensionare pînă la înfăptuirile statale din anul 1918. Existența alăturată și lupta pentru libertate națională și drepturi sociale implică anumite coordonate mentale care fac să reverbereze o gamă întreagă de similitudini depistabile pentru națiunile supuse unui același impact istoric și geografic. Teza acreditată de noi tindem să o validăm în încercarea făptuită, apelînd tocmai la creionări de repere și caracteristici în evoluția și colaborarea mișcărilor naționale sîrbă și slovacă pînă în primii ani ai veacului XX. Se au în vedere, totodată, raportările continue la devenirea mișcării naționale românești transilvănene, în ideea sublinierii unui angrenaj de interdependențe și interferențe care în conjuncție cu o sumă de factori externi au dirijat cursul conexiunilor viabile în confruntările politico-naționale care au condus la desăvîrșirea realităților statale.

Mișcarea națională sîrbă din sudul Ungariei dualiste, respectiv teritoriul Voivodinei actuale, cumulează atributele de cea mai activă și mai bine organizată politic dintre mișcările naționale din întreg deceniul șapte al secolului XIX². Existența și eficiența mișcării în cauză, redusă ini-

¹ Vezi investigația bibliografică la N. Cordoș, S. Mindruț, *Bibliographische Beiträge zum Thema Geschichte der rumänisch-serbisch-slowakischen Beziehungen von 1821 bis 1918 im Spiegel der rumänischen Geschichtsschreibung nach 1918*, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 811—827.

² F. Zwitter, J. Šidak, V. Bogdanov, *Les problèmes nationaux dans la Monarchie des Habsbourg*, Belgrad, 1960; R. A. Kann, *Die Nationalitätenproblem der Habsburger Monarchie*, Graz—Köln, 1964; D. Djordjević, *Révolutions nationales des peuples balkaniques, 1804—1914*, Belgrad, 1965; F. Zwitter, *Die nationalen Fragen*

tial la debutul grupării politice conduse de Svetozar Miletic (1826—1901), germene pentru viitorul partid național liberal, se circumscrie unor determinări interne și unor coordonate de natură externă, dictate de meritul evenimentelor în Europa centrală și Balcani. Momentul-eșec nominalizat în 1848, fortuit imprimat devenirii națiunii sîrbe, se depășește la ani distanță, în atitudinea față de Habsburgi, tocmai prin înfrîngerea Austriei pe tărîm militar în 1859 și abolirea sistemului Bach. Repercusiunea imediată imprimă demersului politic național sîrb valențe sporite în confruntarea demarată vizavi de statutul Vienei asupra zonei. Spectrul lichidării posibilei și rîvnitei autonomii a provinciei Voivodina, înglobată Ungariei în anul 1860, planează retardant asupra activității politice întreprinse de mișcarea națională sîrbă, în căutarea unei expresii adecvate pentru situarea sa politică, în contextul internațional modificat și facilitat de liberalizarea lansată de Austria. Validarea supremă a tentativelor programatice și organizatorice se realizează în cadrul disputelor parlamentare pe care reprezentanții sîrbi le reprezintă și conduc cu autoritate de necontestat.

Anii 60—70, descriși, devin extrem de importanți pentru evoluția internă a mișcării naționale sîrbe, pentru existența autonomiei bisericești și pentru formarea partidelor politice. Burghezia liberală și intelectuală apărută în Voivodina, ca favorizată de revoluție și implicată decisiv în dezvoltarea capitalistă, se instăpînește sub toate aspectele posibile după Congresul ecleziastic și școlar din aprilie 1861 de la Carlovici³, reușește să îndepărteze treptat clerul superior progubernamental din conducerea mișcării naționale și să ocupe poziții importante în autonomia bisericească-națională. Conflictul dintre noua burghezie sîrbă și reprezentanții partidului clerical conservator va conduce la definitivarea creionării unui statut organizatoric novator pentru autonomia bisericească, care să devanseze în final caracterul de clasă moștenit din feudalism și care să propună tendința spre un sistem parlamentar de tip modern, conform realității. Se preconizează în consecință instituirea Congresului național sîrb, ca unică formă mandatară și abolirea variantei perimate de Congres ecleziastic național. Regulamentul de organizare pentru funcționarea Congresului, aplicat cu începere din anul 1875, va asigura preponderența elementelor laice în conducerea mișcării națio-

in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1900—1914), în *Die nationale Frage in der Österreichisch-Ungarische Monarchie. 1900—1918*, Budapest, 1966, p. 11—37; W. S. Vucinich, *The Serbs in Austrian-Hungary*, p. 3—47 și D. Djordjević, *The Serbs as an Integrating and Disintegrating Factor*, p. 48—82, ambele studii în *Austrian History Yearbook*, v. III, p. 2, 1967; N. Petrović, *Sv. Miletic i Narodna Stranka. Dokumenty. 1860—1885. I. 1860—1869*, Sremski Karlovci, 1968; R. A. Kann, *A history of the Habsburg Empire. 1526—1918*, Londra, 1974; B. Vranešević, *Istoriја Vojvodine od 1849 do 1914 godine u radomiva jugoslovenskih istoričara objavljeno od 1965 do 1975 godine, in Godišnjak Filozofskog fakulteta*, Novi Sad, XVIII/1, 1975, p. 127—137 (în continuare *Godišnjak*); W. D. Behschnitt, *Nationalismus bei Serben und Kroaten (1830—1914). Analyse und Typologie der nationalen Ideologie*, Köln, 1976. Ținem să ne exprimăm grațitudinea pentru sprijinul acordat de cercet. șt. dr. I. Cicală de la Institutul de istorie și arheologie din Cluj-Napoca, cercet. M. Milin de la Universitatea din Timișoara în documentarea asupra rezultatelor istoriografiei marxiste iugoslave, precum și prof. J. Kukučka de la Nădlac pentru partea cehoslovacă.

³ W. S. Vucinich, op. cit., p. 34—42.

nale. Mai precis, va determina victoria decisivă a partidului liberal, cel dintîi în sens politic modern, compus din reprezentanți ai burgheziei comerciale și intelectualității, sub conducerea avocatului Sv. Miletić⁴, primarul Novi-Sadului, care înființase și un organ de presă propriu, intitulat „Zastava“, în anul 1866. Contactul și influența cu și asupra maselor populare se execută în mod permanent cu prilejul alegerilor pentru Congres. Teza națională vehiculată privind alianța și unirea sîrbocroată în varianta ilirianismului⁵ propus de ideologii partidului național sîrb, venind în întîmpinarea unor stringente necesități social-economice, dar și politice, în adiacența tentativei opoziționiste la adresa Vienei, nu se recepționează totuși corespunzător de către țărănimea de mentalitate încă habsburgică și oarecum conservatoare, care se va opune tendinței hegemonice sîrbe. Faptul în sine va împieta multă vreme realizarea concordanței și cooperării slave dorite, cu reflecții negative asupra opțiunii Serbiei independente după 1877. Un rol deosebit în mobilizarea activității politice la nivelul întregului partid, evident pe terenul amintit, îl posedă organizația tinerilor intelectuali „Omladina“, fondată la Novi Sad în același an 1866.

Tărîmul relațiilor externe ale partidului național liberal înregistrează anumite modalități de conlucrare cu opoziția națională maghiară diriguată de Andrassy și Deák, pe baze federaliste, în speranța obținerii de drepturi și în conexiune cu aceeași tentativă notabilă de ripostă anti-austriacă. Simpatia nutrită cu reciprocitate apune în 1867⁶ odată cu exprimarea compromisului instituit care obligă partidul lui Miletić să se decidă în privința căii dezvoltării și reglementării situației națiunii sîrbe în cadrul Ungariei dualiste, pe același fond determinant antihabsburgic. Legea naționalităților și politica națională debutînd în aplicare trunchiată favorizează și determină schimbarea direcției de acțiune, și anume, angajarea în cooperarea cu toate națiunile asuprite.

Germenii colaborării româno—sîrbe depistați din perioada 1848—1849 se reactualizează odată cu începutul deceniului șapte⁷, care conferă potente multiple alianței la nivelul parlamentar îndeosebi, în pofida unor divergențe ivite, raliat separării ecleziastice efectuate în 1864. Problema delimitării fondurilor și a împărțirii mănăstirilor, precum și a altor bunuri bisericești va conduce la emergența șirului de procese între ierarhiile ecleziastice respective care vor angrena în dispută și pe unii din reprezentanții politici ai burgheziei naționalităților. Deși își va pune amprenta asupra cursului colaborării româno—sîrbe în lupta reunită de emancipare națională, tindem să categorisim fenomenul drept minor în

⁴ N. Petrović, *Svetozar Miletić*, Belgrad, 1958, p. 456—459; W. D. Behschnitt, op. cit., p. 111—135; D. Djordjević, *The Serbs as...* p. 66—68; W. S. Vucinich, op. cit., p. 6.

⁵ A. Radenić, *Les plans pour la libération et l'unification nationale des pays yougoslaves pendant les années 60 et 70 du XIX-e siècle*, în *Istorijski Časopis*, XVIII, 1971, p. 341—346 (titlu prescurtat *Ist.Čas.*); W. S. Vucinich, op. cit., p. 47.

⁶ W. S. Vucinich, *Ausgleich und Vojvodina*, în *Der Österreichisch-Ungarische Ausgleich. 1867*, Bratislava, 1971, p. 830—859.

⁷ I. D. Suciu, *Lupta comună româno-sîrbă împotriva dualismului habsburgic*, în *RRSI*, 1970, nr. 3—4, p. 185—189; A. Trifu, *Unele aspecte ale relațiilor sîrb-române din cea de a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, în *Actele Simpozionului româno-iugoslav*, București, 1979, p. 588—589 (prescurtat *Actele*).

raport cu imperativele politice ale epocii care pun cu acuitate posibilitatea înțelegerii Vienei cu aristocrația maghiară în detrimentul națiunilor din regiune. Alianța necesară se validează astfel în tentativele comune de reglementare a statutului naționalităților din 1865, cînd personalitatea unui Miletić sau Babeș se impun și canalizează desfășurarea ulterioară post-1867 și cantonată dezbaterilor prilejuite de legea naționalităților votată în 1868. Nu intrăm în analiza detaliată, deoarece punctarea întreprinsă vine numai să întregască traiectul colaborării însemnate pentru existența națiunilor sîrbă și română la debutul sistemului dualist.

Conferința națională ținută la Becicherec în 28 ianuarie 1869 și care va fundamenta în fapt programul politic al partidului condus de Miletić conține între punctele votate și validarea în practică a solidarității și cooperării româno—sîrbo—slovace. Platforma alianței se extinde deci de la contactele personale, schimbul de mesaje, disputa oratorică sub cupola parlamentului maghiar la aspectul programatic întărit de participări reciproce de delegații la congresele de constituire ale partidelor naționale, cum a fost în cazul lui A. Mocioni la Becicherec și Sv. Miletić la Timișoara în februarie același an⁸. Similitudinile se pot exprima vizînd și relația timp, precum și în reciprocitatea aproape identică a vehiculării tezei stringerii legăturilor pentru pararea pericolului reprezentat de sistemul dualist și politica de maghiarizare. După debutul propice de la granița deceniilor șapte și opt, alianța româno—sîrbă manifestată în activismul din cercurile electorale și colaborarea parlamentară va urma curbe sinuoase în devenirea ei, determinată de o serie de factori interni și externi, virtuțile supreme fiind cumulate în deceniul ultim din veacul trecut.

Revenind la programul politic adoptat de conferința națională în anul 1869, ținem să relevăm un aspect fundamental pentru discursul extern făptuit de mișcare și partidul liberal în privința exprimării atitudinii față de Serbia și problema unității naționale. Punctul șase devine tocmai expresia acestei acute realități, considerată de istorici ca prapit pusă la momentul respectiv, cînd atît partidul liberal, cît și Serbia reclamau modalități diverse și întinse în spațiu pentru formarea bazei politice și osaturarea organizatorică. Libertatea și independența popoarelor din Imperiul otoman cerute acum cu stringență, nerealizabile pe moment, declină o anumită identitate de interese și constituie punctul de pornire în convergența năzuințelor de unitate statală, utopice deocamdată datorită balanței marilor puteri implicate în zona balcanică.

Coroborarea unor factori subiectivi și obiectivi apăruiți în mișcarea națională sîrbă în anii '70 va facilita imixtiunea tot mai vădită și eficientă în treburile interne ale partidului liberal sîrb a Budapestei, interesată să pareze și să reducă forța de acțiune a acesteia în mase. Manevrele uzitate de cercurile guvernamentale, clădite pe un început de dizidențe în interiorul partidului dirigit de Miletić — condamnat de lege și urmărit de suferințe fizice — vor contribui ca eșecul înregistrat cu privire la formarea unui partid moderat în contrapondere, cu menirea să preîntîmpine și să anihileze activitatea liberalilor, să se transforme

⁸ N. Petrović, *Sv. Miletić i Narodna Stranka...*, p. 592—595; I. D. Suciu, *op. cit.*, p. 190; A. Trifu, *op. cit.*, p. 593.

totuși într-o temporară reușită, prin atragerea ramurii de dreapta, compusă din elemente înstărite ale burgheziei comerciale, oportuniste în orientare și mai lesne coruptibile.

Atitudinea guvernului ungar față de partidul liberal și extinderea ingerinței în autonomia bisericească devin tot mai evidente din momentul în care conducerea bisericii autonome sîrbe se concentrează în mîna liberalilor, după soluționarea problemei succesiunii din 1874. Organigrama interioară denota, sub noul aspect, 25 de membri ai bisericii și 50 de laici, cu 4 reprezentanți ecleziastici și 5 laici în forul conducător. Patriarhul se preconiza să fie ales de către Congres și apoi se propunea de către guvern la Viena. În condițiile expuse, ale extinderii autorității lui Miletić asupra Congresului, faptul va însemna că partidul liberal, mișcarea națională sîrbă vor poseda puteri lărgite care cu siguranță vor stînji și vor stîrni îngrijorarea autorităților. Disputa dintre patriarh, clerul superior progubernamental și aripa laică, liberală va necesita intervenția oficialității, fără ca măsurile impuse să devină tranșante: „Omladina“ se interzice să funcționeze în 1871, Miletić va suferi o detenție pe durata unui an de zile, pentru ca între 1876—1879 să fie găzduit în temnița de la Vác, pentru niște motive neclare, se pare inventate, în legătură cu războiul ruso—turc și presupuse relații purtate de liderul partidului liberal cu Serbia independentă. Deși, nu în ultimă instanță, raporturile dintre Miletić și patria-mamă se datorează și depășesc deoseori un cadru de politică interioară oarecum rigidă, destul de puțin democratică și ezitantă încă vizavi de oportunitatea deschiderii externe.

Deceniul nouă marchează un progres rapid în dezvoltarea economiei capitaliste în teritoriile sîrbești din Ungaria dualistă⁹, în special în zonele agrare, fără să se neglijeze însă centrele industriale. Capitalul bancar autohton se investește cu preponderență în comerț, date fiind așezarea geografică favorabilă și posibilitățile excelente de manevrare. Sumele investite de burghezia locală îmbrățișează totuși sectoare economice minime, delimitate de comerțul provincial, de sistemul de credit în orașele mici și la sate, condiționat de mica producție agricolă și industrială. Se produce astfel, în mod treptat, fenomenul îmburghezirii păturii țărănești, care va intra în conflict cu clasa proprietarilor mari de pămînt și posesori de capital străin, de origine maghiară, fapt însușit cu judiciozitate de mișcarea națională și partidul liberal. Disputa de origine economică se va înfățișa în cele din urmă sub forma unei triade încorsetate de: contradicțiile sociale inerente societății sîrbe în devenire capitalistă, problema națională și hegemonia statului ungar. Dezvoltarea de tip capitalist va genera diferențierea societății sîrbe, iar opțiunea unei bune părți din burghezia națională în ascensiune va rămîne totuși neexprimată, datorită concurenței economice și lipsei de drepturi politice. Se dovedește valid și real faptul că, la un moment dat, ascensiunea economică și politică a proprietarilor de pămînt și marii burghezii se va tranșa prin aderarea și sprijinirea factorilor guvernamentali.

În consecința celor expuse, pe un fond intern minat de divergențe și disensiuni care depășiseră stadiul confruntărilor de idei, mișcarea na-

⁹ A. Lebl, *A kongresszus gazdasági politikája*, în *Godišnjak*, XIII/1, 1970, p. 203—228; W. D. Behschnitt, *op. cit.*, p. 33—36; W. S. Vucinich, *The Serbs in...* p. 46—47.

țională sîrbă se fragmentează prin înființarea în anul 1884, în urma conferinței de la Kikinda, a partidului „notabilităților”¹⁰, care solicită revizuirea programului adoptat în 1869 în vederea exprimării mult mai vizibile a aservirii față de Budapesta. Deși nu a avut o influență deosebită în mase, ivirea partidului respectiv a dăunat unității de acțiune a partidului liberal, aflat în faza sa cea de pe urmă, de lentă decadentă. O dată cu retragerea lui Miletić și rocada făptuită cu M. Polit-Desančić în anul 1882¹¹, lider înscăunat care militează în continuare pentru unitatea partidului național sîrb, care respinge tezele unilateral adoptate la Kikinda și solicită întărirea alianței cu celelalte naționalități, debutează luptele fracționiste interne prin apariția aripilor radicale conduse de Jaša Tomić¹². Controversata personalitate a exponentului partidului național radical sîrb se evidențiază în epoca confuză politic la jumătatea deceniului penultim din secolul XIX, cînd dispariția lui Miletić, tentativele continuatorului său politic Polit se destramă, izbindu-se de zidul oportunismului ridicat de anumite medii eclesiastice și birocrați care facilitează raporturile cu guvernul și determină în final degringolada din interiorul mișcării naționale și politice. Polarizarea unor curente clerical-conservatoare și liberale din Voivodina¹³ pecetluiește fenomenul dezagregării unității politice sîrbești.

Ideologia radicală¹⁴, cuprinzînd deziderate social-economice pentru pătura țărănească mic-burgheză preponderentă, uzitabile prin politica reformelor, se exprimă vehement pe cale publicistică (Branik). La prima vedere, încercarea lui Tomić de a extinde anumite puncte de încărcătură social-economică din programul propus pentru țărănime și mica burghezie apare meritorie și captivantă în raport cu inerția democratică conținută de documentele programatice politice anterioare. Se consideră totuși că gruparea nou apărută, reunind în fapt interesele burgheziei mici și mijlocii, uzează de demagogia socială pentru anihilarea demersului veridic al maselor și frinarea mișcărilor revoluționare, în amplitudine sporită către sfîrșitul veacului XIX. Se preiau acum cîteva trăsături din arsenalul manifestat la vremea respectivă de liberali în raportarea față de mișcarea muncitorească și socialistă, vehiculate de personalitatea și activitatea unui Svetozar Marković¹⁵. Această generație relativ tînără pune în discuție totuși probleme cu arie de acțiune limitată, locală, personală, iar condițiile materiale destul de precare vor cauza înclinarea balanței în favoarea vieții practice, raportată la necesități naționale. În acest con-

¹⁰ W. D. Behschnitt, *op. cit.*, p. 107—109.

¹¹ D. Djordjević, *op. cit.*, p. 67—68; N. Petrović, *op. cit.*, p. 138—161; W. S. Vucinich, *op. cit.*, p. 7—8; W. D. Behschnitt, *op. cit.*, p. 422—423.

¹² L. Ćirić-Bogetić, *Contribution à l'histoire du parti radical serbe en Vojvodine durant la première guerre mondiale*, în *Istoriја XX. veka. Zbornik radova*, XII, 1972, p. 147—198 (prescurtat *Istoriја*); L. Rakić, *Radikalna stranka u Vojvodini do početka XX. veka*, în *Istraživanja*, Novi Sad, III, 1974, p. 147—308.

¹³ A. Lebl, *A városi és megyei gazdasági élet és a vajdasági polgári pártok (1887—1918)*, în *Godišnjak*, XIV/1, 1971, p. 87—91.

¹⁴ L. Bogetić, *Idejne i političke pozicije Jaše Tomićovo o nacionalnom pitanju pred prvi svetskirat*, în *Zbornik za istoriju*, V, 1972, p. 168—181 (în continuare *Zbornik*).

¹⁵ N. Ciachir, *Svetozar Marković à propos des relations interbalcaniques*, în *RESEE*, XIV, 1976, nr. 3, p. 381—388; K. Mlutić, *Sv. Marković u Novom Sadu*, în *Istraživanja*, IV, 1975, p. 49—131.

text, patronat de îngemănarea intereselor de clasă și naționale, se explică atitudinea radicalilor față de celelalte partide: împotrivirea față de politica de „stat național unitar” va conduce la continuarea colaborării cu românii și slovaci, în interior, iar teza lui Miletic și Marković privind „Balcanii pentru popoarele balcanice” se adoptă în atitudinea față de politica externă.

Generația nominalizată drept veche, prin vîrstă și implicit idei¹⁶, revine la stadiul pasiv și apatic depășit cîndva de vitalitatea insuflată de Miletic. Preluată de M. Polit, va reprezenta cadrul organizatoric pentru burghezia bogată, cu atitudine destul de rigidă în direcția democratizării demersului politic, lipsită de personalitate și influență politică în ansamblul mișcării naționale sîrbe dinamizate oarecumva de resurecția aripii reprezentate de J. Tomić. Distanțarea dintre liberali și radicali devine vizibilă în urma cramponării celor dintii de programul din 1869, desuet în anumite puncte, în epoca redimensionată politic de inserția factorului social-economic. Atașamentul lipsit de fundament real se manifestă prin neacceptarea unor serii de amendamente sociale propuse, tocmai datorită temerii și impactului produs de radicali în tactica și strategia politică.

Interesant de relevat este faptul că lupta fracționistă și pasivitatea care caracterizează anii '80 din mișcarea națională sîrbă îngăduie totuși participarea unitară împotriva ierarhiei bisericii, colaborarea dintre liberali și radicali fiind validată în Congres pentru înfrîngerea partidului conservator condus de clerul superior. Acesta din urmă va emite un nou regulament de organizare în anul 1890, invalidat de Congres în adunările din 1892 și 1897, fapt care va conturba activitatea forumului bisericii naționale sîrbe pînă în 1902, cînd alegerile vor statua victoria deplină a radicalilor lui Tomić.

Tentativele de apropiere între partidul liberal și radical sînt presărate în tot cursul deceniului ultim din secolul XIX, urmînd în paralel cu solidaritatea și conlucrarea naționalităților română, sîrbă și slovacă. Un prim concept în această direcție se realizează în 10 ianuarie 1893 la Viena, cu ocazia consfăturii privind organizarea Congresului naționalităților. Cei doi inițiatori-negociatori, M. Stefanović și P. Mudron, constituiți în părți neutre, discută la Novi-Sad cu reprezentanții implicați în conflict despre posibilitățile medierii disputei tactico-strategice, presăși cu siguranță și de interesul și necesitatea reușitei alianței naționalităților în ansamblu. Logica intervine și demonstrează fără putință de tăgadă oportunitatea demersului pașnic întreprins în contextul tot mai palpabilei cooperări româno—sîrbo—slovace în anii premergători reunirii Congresului din august 1895. Acțiunile studențimii din centrele universitare apusene în demascarea caracterului nefast al asupririi austro-ungare, schimburile de mesaje și delegații între fruntașii mișcărilor naționale în străduința făuririi unei ridicări unite și bine coordonate, cu sorți de izbîndă și vizavi de receptarea chestiunii în opinia publică internațională, angrenarea desăvîrșită a presei române, sîrbe — subliniat aportul ziarelor „Zastava” și „Branik” care cooperează în activitatea de infierare

¹⁶ A. Lebl, *Srpska narodna slobodounna stranka (1887—1918)*, în *Istraživanja*, IV, 1975, p. 261—342.

a samavolniciilor regimului — și slovace, în pregătirea ideologică a maselor naționale pentru Congresul proiectat, procesul „Replicei” și „Memorandului” românesc se încheagă într-o suită firească de acțiuni care concură la remedierea temporară a situației lăuntrice din mișcarea națională sîrbă. Congresul reprezentanților naționalităților din vara anului 1895, desfășurat în capitala Ungariei dualiste, constituie prin fazele sale preparatorii și urmările imediate forța motrice care reasează partidele naționale sîrbe pe făgașul aplanării disputei dăunătoare însăși mersului uniform al protestului comun stipulat de hotărârile unanim acceptate și aplicate cu consecvență în anii de pînă la încheierea secolului trecut.

Rezultatele temporare din devenirea partidelor liberal și radical sîrb care prefătează actul solidarității înfăptuit în 1895 se concretizează în sistarea polemicii dintre cele două organe de presă, precum și în concertarea unității de proteste cu prilejul împotrivirii comune la votarea reformelor religioase. Lunile august și septembrie 1894 însumează alte perioade de tratative și consfătuiri comune la Novi-Sad care vor facilita înființarea unei comisii permanente cu misiunea de conducere și reglementare pentru intervalul 1895—1896, post Congres, vital pentru îndeplinirea menirii asumate la Congresul naționalităților.

Anii 1896—1897 reprezintă un relativ moment de apropiere între liberalii și radicalii sîrbi, datorat unei triade de factori: apelul lansat de Sv. Miletić, în vîrstă de 70 de ani, sîrbătorit și omagiat de ambele tabere, stimat și ascultat în povața tălmăcită privind imperioasa necesitate a realizării unității de acțiune; b) programul partidului radical în privința solidarității cu liberalii, expus în coloanele „Zastavei” din 18 septembrie 1896, dintre care, puncte decisive, menționăm: aplicarea în practică a hotărîrilor adoptate în august 1895, strînsa alianță politică cu românii și slovacii, lupta comună împotriva șovinismului maghiar, vezi experimentul vizavi de „sîrbătorile mileniului”, cooperarea cu sîrbii din Croația, reunirea în 1897 a Congresului național sîrb care să faciliteze îndeplinirea unității de acțiune; c) atitudinea față de campania de alegeri guvernamentale din toamna anului respectiv și acțiunea de proteste împotriva legii maghiarizării numelor de localități din anul 1897.

Fisura deplină intervenită în 1898 odată cu separarea lui J. Tomić, care anunță în „Branik”, datat din 5 noiembrie, ruptura definitivă dintre liberali și radicali¹⁷, pune capăt tendințelor de unificare în mișcarea națională sîrbă. Sorgintele distanțării între cele două aripi se manifestase tocmai în demersul comun, în așa-numita „Representațiune a sîrbilor către Monarh” în privința apărării drepturilor naționale și bisericești, cînd se reclamă autonomia ecleziastică, rezolvarea unor chestiuni administrative legate de convocarea Congresului aminat în permanență și procedeele guvernamentale ilegale uzitate în tentativele de ingerință în sfera manipulării bisericii sîrbești. Probleme de amănunt, prea puțin însemnate pentru frontul comun al opoziției naționale sîrbe, pigmentate de rivalități personale protejate de Tomić și Polit, favorizează nereușita acțiunii și degringolada semnalată, exploatată de guvernul ungar dispus să mențină în continuare starea de disensiune în mediul național sîrb,

¹⁷ Idem, *Prilog istoriji banatskih političkih stranaka i grupa ođ kraja XIX veka do 1918 godine*, în *Istorija*, X, 1969, p. 113—164.

ce prezenta un sporit grad de pericolozitate în condițiile pretenției vehiculate de statul independent Serbia¹⁸.

Retragerea politică a dr. Polit de la conducerea partidului liberal, motivată de „Zastava” în comunicatul dat publicității¹⁹, prin cauze interne, conflictuale în dublă direcție: bisericească și radicală — Polit va reveni numai în anul 1906, în calitate de deputat — nivelează cursul divergențelor și pregătește epoca demersului radical la cumpăna veacurilor XIX—XX, potențat de reîntoarcerea din exodul la studii a generației tinere de intelectuali aflate sub influența tezelor lui Masaryk și militând stoic pentru realizarea colaborării sîrbo—croate, fapt împlinit în 1905²⁰. Perioada tranziției cu accente regeneratorii însă pentru orientarea mișcării naționale sîrbe în ansamblul ei pe făgașul activismului reclamat de necesitățile obiective ale vremii înregistrează lipsa personalității care făurise unitatea partidului național sîrb și pornise pe făgașul împlinirii mișcarea națională de împotrivire față de dualismul austro-ungar, anume pe Svetozar Miletić, a cărui trecere în neființă în anul 1901 se păstrează la modul elogios în toate publicațiile periodice ale naționalităților Ungariei dualiste.

Excursul privind rezumarea încercării politice realizate de mișcarea națională și partidele sîrbe se oprește în primii ani din secolul XX, din rațiuni obiective, reclamate de cursul nou al dezvoltării politice a naționalității sîrbe; strînsa conlucrare cu cea românească și slovacă în intervalul anilor 1905—1906, însemnînd în fapt primele reușite parlamentare, și apoi pentru ciclul guvernării coaliției, fiind considerată drept fenomenul împlinirii cooperării națiunilor subjagate la toate nivelele de activitate²¹.

Cu totul alte coordonate, dictate de situarea Slovaciei ca regiune social-economică în cadrul Ungariei dualiste, de cuantumul unor realități politice interne și intrinsece evoluției națiunii slovace în secolul naționalității, sub influența directă a actelor politice realizate de poporul maghiar, facilitează exprimarea punctului de vedere adoptat de mișcare și partidul național slovac în perioada supusă cercetării. Încercarea de schiță evolutivă întreprinsă va permite totuși depistarea unor paralelisme, similitudini în dezvoltare, în comparație cu mișcarea națională sîrbă și română, fapt care întărește aserțiunea exprimată vizavi de caracterul dezvoltării oarecum asemănătoare a mișcărilor naționale circumscrise aceleiași arii geografico-istorice, precum și unei identități în interese și țeluri urmărite. Imperativ legic în contextul existenței dualis-

¹⁸ J. Šidak, *Die jugoslawische Idee in der kroatischen Politik bis zum ersten Weltkrieg*, în *Donauraum. Gestern, heute, morgen*, Viena—Frankfurt—Zürich, 1967, p. 93—111.

¹⁹ G. G. Kemény, *Iratok a nemzetiségi kérdéshez Magyarországon a dualizmus korában (1900—1903)*, v. III, Budapesta, 1964, p. 78—80.

²⁰ D. Janković, *Koncepcija srpsko-hrvatskoj nacionalnoj unitarizma u Hrvatskoj i u Srbiji 1903—1918*, în *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, IV, 1970; D. Djordjević, *Révolutions nationales...*, p. 191.

²¹ A. Lebl, *Srpsko-rumunska parlamentarna saradnja za vreme vladavine koalicije 1906—1909*, în *Zbornik*, III, 1971, p. 127—146; idem, în *Istraživanja*, IV, 1975, p. 329—332; V. Popeangă, *Cooperarea româno-sîrbă în lupta împotriva asupririi naționale reflectată în paginile ziarului „Tribuna” din Arad, în Actele*, p. 503—510.

mului austro-ungar și al opțiunii popoarelor subjugate pentru emancipare națională.

În a doua jumătate a veacului trecut, mișcarea națională slovacă²² posedă puteri politice minime în concertul mișcărilor naționale ale popoarelor subjugate și circumscrise momentului instituirii dualismului în anul 1867. Situația și anumite poziții slovace se statuaseră pe fondul unor cuceriri din timpul revoluției de la 1848, mișcarea națională avînd totuși, la distanță de două decenii, un slab caracter burghez, instituții perimate, de inspirație feudală, lipsite de autonomia național-bisericească.

Baza socială a societății slovace din vremea respectivă se constituie din nobile, intelectualitate și un început de burghezie pătrunsă puternic de curentul asimilării, datorat în mare măsură dezvoltării capitaliste și, în consecință, procesului îmburghezirii constatate. Contactul permanent cu națiunea dominantă maghiară, care facilitează adîncirea fenomenului interpătrunderii, se realizează cu ajutorul și prin intermediul burgheziei slovace din Pesta, al preoțimii catolice, al intelectualității și organului național de presă fondat în 1868, intitulat „Slovenské Noviny“.

Conducerea mișcării naționale slovace se află în mîna unui cerc restrîns, format din reprezentanți ai preoțimii evanghelic-catolice, ai intelectualității formată din juriști, și dascălimii numeroase. Unitatea programatică și de acțiune devine inexistentă, atitudinea pasivă manifestată avîndu-și sorgintea în hotărîrile politice adoptate la Turčanský Sv. Martin în iunie 1861²³. Formularea înaintată de M. Daxner și acceptată de Congres reclamă teritoriul slovac autonom în cadrele Ungariei, refuzul regimului Schmerling concretizîndu-se în permisiunea ființării de organisme culturale, organe de presă, politice și învățămînt primar și secundar în limba maternă. Disensiunile și animozitățile interne dintre memorandiștii din 1861 și emisarii „școlii noi“ proguvernamentale, potențate de actul compromisiului, cu urmări defavorabile pentru dezvoltarea mișcării naționale în ansamblu²⁴, se aplanează temporar în 1875 odată cu dispariția grupării moderate și intervenția autorității care sistază existența și funcționarea promițătoare pentru destinele culturale ale națiunii slovace, a organismului numit „Matica Slovenska“, în paralel cu presiunea violentă oficială împotriva învățămîntului confesional slovac, dominat de diminuarea numărului școlilor în limba maternă²⁵.

Activitatea politică se micșorează, în acest context, în favoarea retragerii mișcării naționale pe tărîm strict cultural, literar și publicistic, în pofida actului discriminatoriu realizat în anul 1875. Vitalitatea activităților culturale va ridica în mod stringent problema elitei intelectua-

²² L. Boia, *Relationships between Romanians. Czechs and Slovaks. 1848—1914*, București, 1977; L. Gogolak, *Beiträge zur Geschichte des slowakischen Volkes. 1848—1919*, v. III, München, 1972; V. L. Beneš, *The Slovaks in the Habsburg Empire: A Struggle for Existence*, p. 335—364 și L. Holotik, *The Slovaks: An Integrating or a Disintegrating Force?*, p. 365—393, în *Austrian History Yearbook*, v. III, p. 2, 1967; R. A. Kann, *op. cit.*, 1964; idem, *op. cit.*, 1974; F. Zwitter, J. Šidak, V. Bogdanov, *op. cit.*

²³ V. L. Beneš, *op. cit.*, p. 359; L. Gogolak, *op. cit.*, p. 36—42; F. Zwitter, J. Šidak, V. Bogdanov, *op. cit.*, p. 88—89.

²⁴ L. Holotik, *Der österreichisch-ungarische Ausgleich und die Slowaken*, în *op. cit.*, Bratislava, 1971, p. 727—745.

²⁵ V. L. Beneš, *op. cit.*, p. 363; L. Gogolak, *op. cit.*, p. 42—43, 70—75.

le și totodată pe cea a lipsei de adresabilitate a partidului către masele populare. Aripa conservatoare din partid, reprezentând burghezia rurală, lipsită de succese în alegerile parlamentare și militând numai pentru relative drepturi de folosire a limbii materne, desemnând centrul de la T. S. Martin, se va complăce în inerta unui sfert de veac de pasivism, punctat numai de niște iluzii în orientarea externă net rusofilă și ziaristica națională propulsată din anul 1878 de către „Narodne Noviny”.

Dezvoltarea mișcării naționale slovace sub raport economic, resimțită acut către sfârșitul secolului XIX, se datorează curentului general al evoluției economiei capitaliste cu teren de înaintare progresivă, mai rapid validat în zona slovacă, în comparație cu cea sîrbă sau românească. Capitalul străin care pătrunde prin investiții masive în regiunile agrare²⁶, institutele financiare autohtone²⁷ cu progres impetuos cauzat de ajutorul bancar ceh și de beneficiile emigrației din America²⁸ concură la polarizarea politică a societății slovace și la accentuarea divizării ei din punct de vedere social-economic și național.

Situația economică în curs de redresare favorabilă pentru evoluția mișcării naționale slovace, caracterizată prin dezvoltarea industriei urmate de procesul modernizării sociale, marcat de propensiunea burgheziei, vor contribui în mod hotărîtor la întărirea conștiinței naționale. Pătura burgheziei mijlocii, industrial-financiare în nuanța sa economică, aflată în căutarea și cîntărirea greutății sale politice, se va sprijini și va cointeresa tot mai mult, nu omitem tenta demagogică, proletariatul industrial și țărănimea slovacă în procesul revigorării mișcării naționale. Se produce astfel fenomenul lărgirii bazei sociale, care, conexasat exploziei demografice impuse și caracteristice mișcării în ansamblu, vor atrage cu evidență transformări organizatorice și de tactică politică, exprimate în ultimă și supremă instanță de către activismul denotat la granița secolului XIX și XX.

Diferențierea politică devenită evidentă în interiorul mișcării naționale slovace facilitează reducerea importanței conducerii de la T. S. Martin, avînd un caracter local, provincial, fiind izolată tot mai mult de dezideratele populare și dovedind astfel mărginiri serioase în vederile exprimate. Tradiționalismul președintelui partidului, dr. P. Mudron și al principalului ideolog, scriitorul Hurban Vajanský se conexasă demonstrării unei continuități istorice a programelor naționale adoptate pînă la data respectivă, în special făcînd referiri la documentul programatic ema-

²⁶ J. Mésároš, *Die Expropriation des Bauertums und die Überreste der feudalen Unterdrückung in der Slowakei in der zweiten Hälfte des 19. Jhrt.*, în *Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarische Monarchie*, Budapest, 1961, p. 53—89; V. Zuberec, *Formovanie slovenského agrárneho hnutia v rokoch 1900—1918*, în *Historický časopis*, XX, 1972, nr. 2, p. 205—246 (presc. *Hist.Cas.*); K. Vadkertyová, *Polnohospodárstvo na Slovensku v rokoch 1900—1914*, în *Hist.Cas.*, XXIII, 1975, nr. 3, p. 417—440; idem, *Majetkové rozvrstvenie podľa a štruktúra obyvateľstva v poľnohospodárstve na Slovensku v rokoch 1890—1910*, în *Hist.Cas.*, XXVI, 1978, nr. 4, p. 537—550.

²⁷ M. Pisch, *Úloha slovenských bank vo vývine slovenskeho účastinarskeho priemyslu v období imperialismu (1900—1918)*, în *Historica*, XIIV, 1963, p. 41—73; M. Dzvonik, *Vplyv kapitalistickej industrializácie na slovenské etnikum v uhorsku*, în *Historica*, XVIII, 1967, p. 43—65.

²⁸ L. Tajták, *Slovenské vystaňovalectvo a migrácia v rokoch 1900—1914*, în *Hist.Cas.*, XXIII, 1975, nr. 3, p. 377—416.

nat în 1861. Rigiditatea atitudinea favorizează situarea partidului pe platforma unor doleanțe cu caracter îngust, culturale în esență, lipsite de teze corespunzătoare demersului economic și fără să includă năzuințe sociale populare. Reprezentanții burgheziei și intelectualității de tentă pronunțat conservatoare vizavi de noua structură a societății slovace, oficiale în adoptarea și vehicularea pasivității politice, militante numai pe tărîm cultural și nutriend pe mai departe același sprijin politic extern din partea Rusiei, minimalizînd ascensiunea mișcării naționale cehe din vecinătate, va fi silită să cedeze treptat frînele conducerii, rațiune dictată și preluată în virtutea unor comandamente înțelese și interpretate de valul nou, tînăr, din partid și mișcarea națională²⁹.

Sistemul de alianțe româno-slovace din deceniul ultim al veacului trecut care impulsionează și atrage fărămîșata mișcare națională sîrbă de partea solidarității și bătăliei comune împotriva politicii de maghiarizare forțată în contextul general facilitat de criza sistemului dualist, activizat în diverse forme și modalități pe parcursul anilor 1892—1893, contribuie la stabilizarea noii situații în conducerea partidului național slovac. Depășirea fazei politice pasive și a stării disensionare lăuntrice se tinde să se devanseze prin multitudinea de acțiuni și activități reclamate de momentul care precede reunirea Congresului din august 1895, de actul în sine și perioada următoare, resurecționată de activismul organizațiilor studențești, de militantismul presei și contactele asidue dintre diverși mesageri ai mișcării și partidului național slovac. Se poate afirma cu îndreptățire că la mijlocul deceniului menționat se facilitează ivirea unor factori primordialii în coagularea dizidențelor, în aplanarea temporară a disensiunilor, tocmai în virtutea imperativului stringent reclamat de tentativa reușită a acțiunii comune purtate, model de liant pentru unitatea și unificarea mișcărilor naționale română, sîrbă, slovacă, și semnal de alarmă, totodată, pentru guvernele de la Budapesta³⁰.

Activismul slovac demarat cu surprindere pentru celelalte mișcări naționale situate pe postulatul politicii pasive se află în strînsă legătură cu campania electorală a partidului catolic popular maghiar din 1896, formațiune de opoziție care exploatează aversiunea slovacă față de liberalismul oficial. Cuantumul de reforme promis se insinuează în cadrul programului social-politic și religios, propagat de către preoții de rînd

²⁹ Z. Urban, *Rozmach, změny a paradoxy slovenského národného hnutí na konci minulého století*, în *Historica*, XXII, 1971, p. 131—145; M. Krajčovic, *K problému slovenská otázka v. 80—90. rokov 19. počiatkom 20. storočia*, în *Historica*, XXII, 1971, p. 115—129; L. Gogolak, *op. cit.*, p. 93—97; L. Holotik, *The Slovak ...*, p. 387.

³⁰ Șt. Pascu, *Relations roumano-slovaques à la dernière décennie du XIX-e siècle*, în *RevRHist.*, VII, 1968, nr. 3, p. 385—396; J. Mačurek, *Tradice československo-rumunského přátelství*, în *Slovanský Přehled*, 1969, nr. 2, p. 89—101 (Slov.Přehl); L. Boia, *Activitatea ziaristului slovac Gustav Augustini în Transilvania (1893—1900)*, în *Studii*, XXII, 1970, nr. 5, p. 915—926; vezi și lucrarea capitală a istoricului M. Krajčovic despre colaborarea slovacilor, românilor și sîrbilor, apărută la Bratislava în anul 1971, p. 151—211; N. Cordan, *Protestul naționalităților din ianuarie 1898*, în *ActaMN*, VIII, 1971, p. 661—674; idem, *Memorandul naționalităților (1892—1899)*, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 255—276; A. Lebl, *Slovenská národná stranka i Vojvodina (1895—1918)*, în *Istraživanja*, II, 1973, p. 113—194; I. Karpát, *Represie národnostnej prežuvov v Uhorsku za dualizmu*, în *Hist.Čas.*, XXII, 1974, nr. 2, p. 237—244; L. Boia, *Relationships ...* p. 107—125.

între țărani evanghelici și catolici slovaci. Colaborarea dintre aripa catolică a partidului național slovac, condusă de M. Kollar și A. Hlinka (1864—1938), care urmează drept model în organizare exemplul boem și morav, cu partidul catolic popular maghiar dirigit de contele Zichy³¹ nu posedă sorți de izbândă datorită intervenției guvernului Bánffy, decise să stăvilească orice opoziție, îndeosebi când se apela la potențialul vreunei naționalități din Ungaria dualistă.

Aripa amintită în debutul marcat de eșec în anul 1896 grupase ramura preoțimii inferioare și intelectualității, cu activități organizatorice în masele largi, pe tărîm social-economic și cultural deopotrivă. Țărâniimea săracă slovacă, aflată vreme îndelungată sub influența clerului catolic și a partidului maghiar respectiv, realizează o substanțială cotitură în momentul înstăpînirii șovinismului manifestat în „era Bánffy”³², rolul lui Hlinka, redactor la un jurnal clerical slovac, nefiind de minimalizat în acțiunea întreprinsă. Societățile de consum și de credit într-un număr sporit cooptează efortul țărânimii și micii burghezii, sprijină capacitatea și evoluția economică la nivel local, în păturile de mijloc ale societății slovace agrare în preponderență. Se derulează acum cu intensitate crescîndă, de către băncile populare, societățile de lectură, presă și cărțile editate, propagarea ideii naționale, în adiacența unei teze noi impuse privind validarea solidarității și colaborării ceho—slovace, mandatată și împlinită pînă în cele din urmă de gruparea tină, „blasistă” din conducerea partidului național slovac.

Pe plan politic se constată în ansamblul mișcării nereușita episodului Hlinka în alegerile suplimentare din 1898, cu toate că obținuse adeziunea unanimă a unor personalități proeminente aparținînd centrului de la T. S. Martin. Ultima tentativă vizibilă de conlucrare politică confirmă declinul definitiv și irevocabil al politicii pasive pentru întreg organismul partidului național slovac. Campania de alegeri parlamentare ce se va desfășura în anul 1901 va desăvîrși procesul cesiunii totale în cadrul aripii de dreapta din partid și implicit mișcare, cea clericalistă, propulsată de activitatea lui Hlinka, care se va distanța de corpul comun executat odinioară în colaborarea cu clerul superior maghiar și magnații catolici³³.

Transformările survenite în mișcarea națională slovacă către sfîrșitul deceniului ultim din veacul XIX impun corolarul adecvat în plan politic, manifest prin emergența și evoluția ascendentă a grupării cu un pronunțat caracter burghezo-democratic, care propune drept scop vital realizarea unității cehoslovace. Reprezentanții sînt desemnați de valul tine-

³¹ M. Plisch, *Trojspolok a Dohoda v slovenskej buržoáznej politike (1879—1907)*, în *Hist.Cas.*, XXIII, 1975, nr. 4, p. 533—542; V. Chromekova, *Maďarské buržoázne politické strany a ich pozície na Slovensku na začiatku 20. storočia*, în *Hist.Cas.*, XXIV, 1976, nr. 3, p. 359—376; J. Popély, *Zichyho strana a národné klerikálne hnutie na Slovensku v rokoch 1895—1905*, în *Hist.Cas.*, XXVI, 1978, nr. 4, p. 581—609; L. Holotik, *op. cit.*, p. 375.

³² J. Mésároš, *Kríza dualizmu a slovenské národné hnutie v deväťdesiatych rokoch*, în *Hist.Cas.*, XIV, 1966, nr. 3, p. 372—411; M. Potemra, *Školská politika maďarských vlád na Slovensku na rozhraní 19. a 20. stor.*, în *Hist.Cas.*, XXVI, 1978, nr. 4, p. 497—536.

³³ F. Zwitter, J. Šidak, V. Bogdanov, *op. cit.*, p. 136; L. Gogolak, *op. cit.*, p. 117—119.

retului intelectual, cu studii efectuate la Praga, unde contactul cu tezele și influența doctrinară a profesorului, istoric, filosof și sociolog, Th. G. Masaryk punctează decisiv atitudinea politică transformatoare adoptată la revenirea în mediul societății slovace. Combustia curentului nou, grupînd intelectualitatea și o parte a burgheziei mijlocii, contrată prompt de aripa tradițională din partid, se fundamentează pe antecedente și activități temeinice. Cercetînd retroactiv în timp, deslușim că după anul 1880, opinia publică cehă se angrenează și sensibilizează substanțial în sfera de interes reprezentată de problema slovacă. Capitalul financiar care penetrează de acum conștient zona agrară respectivă, contactele dense pe tărîm literar, lingvistic și folcloric, coroborate cu schimburile și vizitele facilitate de asociații în genul celei înființate în 1896, denumită sugestiv „Československa Jědnota“, impun cu hotărîre ideea cooperării cehoslovace, transmisă de reprezentanții intelectualității burghezo-democratice. Un Srobar sau Blaho, de exemplu, propun tangența sferei de interese naționale ceho-slovace și acceptă teza „cehoslovacismului“ ideologizată de adepții lui Masaryk reînforși în patria lor de origine. Germenii unui activism de tip nou, cu forme metodologice radical structurate se inculcă programului politic în reformulare totală, la fel acțiunii de lămurire și organizare social-economico-politică în masele populare slovac³⁴

Revista politică intitulată „Hlas“ — de unde și denumirea adepților —, apărută între 1898—1905, întruchipează direcția realistă din mișcarea națională slovacă, care militează pentru modificări burghezo-democratice și votul universal, într-o formulare mai mult populară decît națională, pornind de la versiunea că democratizarea vieții publice din Ungaria vremii va permite și cucerirea drepturilor naționale. Milan Hodža (1878—1944), figură detașată între conducătorii ramurii progresiste, cunoscător versat al mediului românesc transilvănean — unde și-a făcut studiile liceale și universitare — și sîrbesc din Voivodina — unde va înregistra cele dintîi succese în alianța slovaco-sîrbă — își expune tezele novatoare, de nuanță agrară, în rîndurile țărănimii. Fruntașul slovac se vedește preocupat de chestiunile social-economice, în virtutea logicii axiomei după care baza materială solidă conduce inevitabil la alianța politică și economică în cazul demersului comun realizat de naționalități. Partizan al micii proprietăți, în tentativa mării numărului de participanți-țărani la activismul stipulat, propagă necesitatea validării fenomenului transferului de proprietate pe seama țărănimii sărace. Experiența cumulată în observarea comparatistă atentă în regiunile populate de naționalitatea română și sîrbă va contribui la înstăpînirea siguranței decizionale și programatice evidențiate de redactorul unor noi organisme

³⁴ J. Mésároš, *Die Idee der slawischen Schicksals-Gemeinschaft in der slowakischen Nationalbewegung in der zweiten Hälfte der 19. Jhrt.*, în *Historica*, X, 1956, p. 159—212; J. Jirašek, *Z korespondencie predstaviteľov českého a slovenského národného hnutia na prelome 19. a 20. storočia*, în *Hist.Čas.*, XVII, 1969, nr. 2, p. 270—284 și nr. 3, p. 427—437; M. Podrimavsky, *Kollárovske a Štúrovske koncepcia národného vývinu v ideovom spore medzi hlasistami a vedenom slovenskej národnej strany*, în *Hist.Čas.*, XXII, 1974, nr. 4, p. 565—574; M. Potemra, *Rozvoj česko-slovenských vzťahov v rokoch 1901—1914*, în *Hist.Čas.*, XXVII, 1979, nr. 3, p. 398—427; L. Holotik, *op. cit.*, p. 381.

de presă înființate tocmai în ideea cîștigării opiniei publice „Slovenský Denník“ (1900), devenit în 1905, la Budapesta, „Slovenský Týždenník“³⁵.

Harta internă a partidului național slovac la granița veacurilor XIX—XX înregistra trei zone distincte: cea conservatoare, indicată de centrul de la T. S. Martin, cea clerical-populistă (Hlinka) și „hłasiști“. Confruntările pătrunzătoare mediază totuși ivirea modalității unei alianțe temporare, programatice, între gruparea lui Hlinka și „hłasiști“, care va conduce pînă la urmă la preluarea totală a frinelor conducerii din sfera aripii oficiale martinieni³⁶.

Transformările intervenite în atitudinea generală slovacă și implicit în viața internă socială favorizează acum vizibil generalizarea tezei activiste, încununînd strădania intelectualității și burgheziei de tendință „hłasistă“ pentru trezirea și fortificarea conștiinței social-naționale îndeosebi în rîndurile țărănimii și micii burghezii. Tocmai în campania activistă din anul 1901 se va împlini și valida rolul decisiv manifestat de Hodža în atragerea și captarea aderenței țărănimii. Legătura permanentă cu mișcarea agrară cehă, influența deosebită a ideilor propagate îndeosebi în vestul Slovaciei, unde se reprezintă și capacitează interesele păturii rurale mijlocii și relativ bogate împotriva clasei proprietarilor mari de pămînt maghiari și a rămășițelor feudale, vor contribui în final la activizarea deplină a maselor populare.

Alegerile din octombrie 1901, în contextul unor temporare mutații de politică internă manifestate de cabinetul Széll, după campania de duritate excesivă la adresa naționalităților reprezentată de premierul Bánffy, instituie cotitura, indiferent de rezultatul dobîndit în privința numărului de deputați admiși în parlamentul maghiar. Noua perioadă care debutează acum se îngemănează cu exprimarea și începutul generalizării acceptării programului de tip diferit în istoria partidului și mișcării naționale slovace. Cele 18 puncte relevă cerințe sociale și burghezo-democratice, contribuind la moderarea celor excesiv naționale, reduse la opțiuni privind limba maternă și respectarea legii naționalităților. Totodată autonomia teritorială cuprinsă în Memorandumul din 1861 se abandonează în favoarea unor drepturi specifice epocii noi deschise în istoria slovacă la începutul secolului XX³⁷.

Demersul politic plenar întreprins de întreaga opinie publică slovacă în cursul campaniei electorale din anul 1901, platforma activistă propusă dezbaterii interne și externe cu acest prilej, atenționează mișcarea națională sîrbă și română de necesitatea revitalizării stărilor de fapt existente. Cooperarea dintre popoarele nemaghiare revine acum din nou în prim-planul vieții interne de organizație, datorită impulsului slovac și aplanării crizei provocate de anumite modificări necesare, tactico-struc-

³⁵ L. Boia, *Considérations de Milan Hodža sur les Roumains*, în *RevRHist.*, XI, 1972, nr. 5, p. 801—811; L. Gogolak, *op. cit.*, p. 125—130; G. G. Kemény, *op. cit.*, p. 105—107.

³⁶ M. Podrimavsky, *Program slovenskej národnej strany v rokoch 1900—1914*, în *Hist.Cas.*, XXV, 1977, nr. 1, p. 3—26; M. Potemra, *K vyvinu slovenskej politiky v rokoch 1901—1914*, în *Hist.Cas.*, XXVII, 1979, nr. 1, p. 49—111.

³⁷ M. Potemra, *Právne postavenie Slovenskej národnej strany v Uhorsku*, în *Hist.Cas.*, XXV, 1977, nr. 4, p. 503—521; L. Holotik, *op. cit.*, p. 390—391; L. Gogolak, *op. cit.*, p. 123—125.

turale, în formă și conținut, validate prin debutul tentativelor detașării net activiste. Modalitățile de manifestare se reunesc în anii de început ai deceniului prim din secolul XX în fluxul procesului de regenerare totală, conexasat scopului determinat de activitatea politică. Exemplul frunțașului politic român din Transilvania, A. Vlad, deputat în 1903, conlucrarea susținută dintre Hodža și Tomić în Voivodina perioadei restruc-turării atitudinii politice a partidului radical sîrb față de Budapesta, ca și colaborarea dintre slovaci și români în episoadele de la Nădlac și Pe-cica (1904) devin stații însemnate pe traseul redeschiderii alianței și solidarității naționalităților Ungariei dualiste. Generația tinăra care pre-luase conducerea și care va impune odată cu principiile noi inoculate programului politic și reasezarea problematicii neschimbate din 1861, 1869, 1881, în concordanță și acomodate climatului social-economic care reclama alte coordonate valorice pentru exprimarea dezideratului națio-nal, coroborat cu năzuința democratizării stării de fapt existente, va cău-ta în final să întroneze varianta de colaborare cu maximă eficiență po-sibilă, situată la cel mai înalt nivel de manifestare: tribuna parlamen-tară, în 1905 și pentru ciclul anilor 1906—1910.

Racursiul încheiat deocamdată la această cotă, pentru evidențierea devenirii politice a mișcării naționale sîrbe și slovace în intervalul mar-cat de debutul compromisului austro-ungar și desfășurarea declinului or-ganismului la sfîrșitul veacului XIX și începutul celui următor, necesită, în virtutea defrișării complete a materialului supus cercetării și interpre-tării comparate, schița rezumativă a unei posibile radiografii tipologice, încercare care punctează și concluzionează demersul realizat.

Relativa dezvoltare capitalistă cu industrializarea în apanaj remar-cată către terminarea secolului trecut în zonele populate de naționalități de pe cuprinsul Ungariei dualiste, conduce la sporirea procesului de egalizare, tins sub toate aspectele, din partea acestora. Sistemul de căi ferate, de întreprinderi mari și mici apărute, rețeaua de bănci extinsă prin penetrarea capitalului străin și acționarea capitalului de stat — în contextul așa-numitului „ajutor de stat“ slab manifestat totuși, îndeo-sebi în agricultură — reduc treptat din distanțarea economică și socia-lă, defavorabilă pînă acum naționalităților și, totodată, consacră premie-rele validării acestora pe tărîm politic. Situația nu poate fi idealizată, deoarece discrepanțele economice, teritorial-geografico-naționale persistă totuși pe mai departe, în pofida avîntului general remarcat pretutindeni. Reversul exprimat se concretizează în demarajul dificil al zonelor locuite în exclusivitate de naționalități — aici nu poate fi omisă politica discri-minatorie guvernamentală economică — în extinderea demografică ra-pidă cu apanaj în accentuarea stării de subdezvoltare, reprezentată veri-dic de procentul sporit de emigrare și imigrare. Evoluția naționalităților se face simțită tot mai acut pe terenul creditului, de apartenență ne-maghiară aproape în majoritate, care favorizează pătura țărănimii să do-bîndească, prin împrumuturi, puțința cumpărării de proprietăți, impul-sionînd fenomenul parcelării atît de vital pentru dezvoltarea social-națio-nală respectivă. Băncile slovace, de exemplu, acționează în direcția in-vestițiilor în rețeaua întreprinderilor de mică capacitate, în scopul în-curajării morale și sprijinirii materiale a evoluției clasei burgheziei mici și mijlocii, pe cită vreme cele sîrbești exploatează realitatea oferită de

factorul geografic și se infiltrează în activități comerciale. Toate aceste acțiuni în conjugarea lor premarg și impulsionează faza stringerii de capital din partea naționalităților și procesul formării unei burghezii autohtone, capabilă apoi să se impună și să își valideze menirea politică în mișcarea națională și în planul extins, amplificat de viața statală maghiară.

Dezvoltarea economică descrisă posedă drept consecințe directe: înțărirea burgheziei naționale, ridicarea unei țărâni înstărite, dezvoltarea proletariatului industrial, momente cu reacții imediate în structura social-politică a mișcărilor naționale. Reprezentarea schematică se va putea înfățișa în felul următor: țărâtimea, pătura inferioară de la orașe, mica burghezie, cea mijlocie și intelectualitatea, ambele avînd un rol conducător în diriguirea activităților naționale. Modificările substanțiale de conținut se relevă tocmai în cadrul păturii de mijloc, datorită impactului evoluției capitaliste, cînd intelectualitatea de tip vechi — compusă din preoți, profesori, avocați — cedează locul elementelor burgheze formate în strînsă legătură cu instituțiile de credit. Conducerea mișcării naționale va fi preluată în stadiul respectiv de către reprezentanții burgheziei bancare, de origine intelectuală totuși, în coroborare cu cei ai celei industriale (la slovaci), comerciale (sîrbi) și ai proprietarilor mari și mijlocii de pămînt, caracteristici tot regiunii sud-slave. Societatea românească prezintă la îngemănarea secolelor XIX și XX o structură socială de tip capitalist incipient, caracterizat de precumpănirea agriculturii urmată în evoluție de către industrie și comerț. Situația agrară se validează totuși la nivel minim prin proprietățile mici și mijlocii existente. În mod identic se poate evidenția procesul devenirii burgheziei industriale și comerciale. La polul opus se situează totuși pătura intelectuală, evoluată sub auspiciile și oblăduirea autonomiei bisericești. Ținem să subliniem aici importanța existenței acestei stări autonome a bisericii pentru ființarea etnică și revigorarea mișcării naționale, fiindcă în raport cu procedeele folosite pentru pararea politicii școlare deznaționalizatoare, a bilingvismului introdus forțat pentru desăvîrșirea procesului asimilării, slovacii, de pildă, se găsesc complet dezarmați, lipsiți de respectiva autonomie, pe cîtă vreme românii și sîrbii înving paleta dificultăților și datorită însemnătății averilor bisericești, factor material vital în disputa cu guvernele oficiale.

La slovaci și sîrbi se poate constata așadar un triumf pentru starea industrialului, a urbanului, în competiția cu agrarul, ruralul moștenit și depășit. Partidul național slovac se bazează pe burghezia industrială și intelectualitatea tradițională, compusă din preoțime și învățătorime. Partidul național sîrb se bazează pe puternica pătură a proprietărimii mici și mijlocii, coniventă burgheziei comerciale și intelectualității, latură deosebit de importantă pentru demersul unitar realizat de mișcarea națională în globalismul manifestării ei. Contradicțiile social-economice care apar inerent și legic vor facilita cu îndreptățire rocada dintre conducerea de tip vechi, intelectuală, și cea de tip nou, burghezo-democratică.

În consecință, transformările interne de partid, reorganizările și modificările survenite în forma și metoda luptei politice la sfîrșitul veacului XIX și debutul celui XX subliniază dispariția partidelor conservatoare, tradiționale, izolate de mase și apariția păturii noi conducătoare, gru-

prind interesele burgheziei bancare, ale țărănimii înstărite și intelectualiității burgheze, mai realiste și democratice în teorie și practică. Structurile organizatorice novatoare adoptate, radicalismul-progresist vehiculat, denotînd posibilități și rezultate mai mari și mai eficiente, își au sorginea în instituțiile de credit și bancare, în asociațiile economice cu teren de acțiune superior celui statuat de instituțiile cultural-religioase, posedînd în plus avantajul unei mai slabe aserviri din partea autorității. Validarea concretă a tendințelor democratice exprimate de păturile componente din mișcările naționale total reformulate se efectuează în și prin programele și tactica politică susținută, relevînd îmbinarea cerințelor sociale și naționale, cu moderarea expresiei celei din urmă. Reclamarea dreptului de vot universal, cerința libertăților democratice, necesitatea garantării minimului proprietății agrare și respectarea legii naționalității se interferează în documentele programatice ale mișcărilor naționale sîrbă, slovacă și română. Căile de acțiune politică utilizabile se fundamentează pe întărirea poziției economico-politice, organizarea și activizarea politică a burgheziei mici și țărănimii îndeosebi, pe raportarea deschisă față de sistemul dualist și criza forțelor interne, respectiv pe reglementarea atitudinii față de guvernele maghiare și, nu în ultimă instanță, de situația alianțelor externe. Modalitățile uzitabile în deceniul prim din secolul XX, și pe mai departe, pînă la destrămarea Monarhiei, se vor diversifica și vor îmbrățișa o paletă variată de aspecte, dependente de seria de cauzalități intrinsece, obiectiv și subiectiv, mișcărilor naționale, vizualizate ca factor intern și cadrului general de existență, focalizat totodată ca și context extern, anume: calea legală, cu sau fără alianțe, întreprinsă în intervalele 1905—1906, 1906—1910, posibilitatea federalismului, impactat de influența prințului moștenitor Franz Ferdinand pînă la primul război mondial, și legătura tot mai temeinică cu patriile-mamă, cazul românesc, sîrb și parțial slovac, cînd punctul culminant pentru demersul întreprins în vederea dobîndirii dreptății sociale și libertății naționale se situează în complemența anului 1918, data dezmembrării crepusculului conglomerat de popoare, sfîrșit tocmai datorită efortului colectiv al națiunilor subjugate.

STELIAN MINDRUȚ

СЕРБСКИЕ И СЛОВАККИЕ НАЦИОНАЛЬНЫЕ ДВИЖЕНИЯ В ДУАЛИСТИЧЕСКОЙ ВЕНГРИИ. НАМЕЧАНИЯ ОТНОСИТЕЛЬНО ЭВОЛЮЦИИ, ОСОБЕННОСТЕЙ И СОТРУДНИЧЕСТВА НА ПЕРЕЛОМЕ XIX—XX ВВ.

(Реюме)

Опираясь на последние результаты югославянского и чехословацкого, марксистского исторического исследования, настоящая работа представляет аспекты становления сербских и словацких национальных движений в дуалистической Венгрии, до первых годов XX-го столетия.

Сравнительным подходом, предпринимается анализ, подчёркивая взаимные соотношения и особенности, существующие в развитии этих национальностей на описанном этапе.

Таким способом, намечается общественно-экономическую и политическую стадию сербского национального движения на Воиводине, эпоху появления либеральной партии

управляемой С. Милетичем, неожиданное разделение происшедшее в половине 9-го десятилетия, появление радикальной отрасли (И. Томича), поддержку „иллирийского” требования, сотрудничество во время Будапештанского конгресса, август 1895 г., как и ободрение замечаемое в начале XX-го века.

В рамках словацкого национального движения, пунктируется развитие этого движения во время образования австро-венгерского дуализма, создание национальной партии с местопребыванием в Турчанском С. Мартин, внутренние раздоры появившиеся при конце прошлого столетия, общественно-экономическое положение, сотрудничество в последнее десятилетие с другими национальностями, вмешивание венгерских правительств, блестящий успех “чехословацкого” тезиса как и „гласистского” поколения, представленным М. Ходжа в активной деятельности преведённую в действие 1901 г.

Предлагаемая в конце, типологическая попытка, выражает траекторию взаимной зависимости в развитии сербской и словацкой национальностей в тесном взаимодействии с румынской трансильванской национальностью, для совершения полной общественно — национальной эмансипации в 1918 г.

DATE NOI DESPRE UNIUNEA TINERETULUI MUNCITOR DIN ARDEAL ȘI BANAT — 1921—1923 (I)

În condițiile avântului revoluționar general al maselor populare din țara noastră, în contextul internațional efervescent declanșat odată cu Marea Revoluție Socialistă din Octombrie, în strinsă legătură cu spiritul nou al epocii, cu evoluția politică și organizatorică a mișcării muncitorești din țara noastră, s-a dezvoltat și mișcarea revoluționară de tineret, ale cărei obiective fundamentale erau identice cu cele pe care le-a avut de realizat mișcarea noastră muncitorească: reorganizarea și apoi unificarea la scara României întregite a tuturor organizațiilor regionale de tineret, înarmarea organizației revoluționare unice cu un program de acțiune corespunzător noilor realități românești postbelice. Drept urmare, acest proces nu a avut un caracter exclusiv organizatoric, ci și unul ideologic, politic care viza adîncirea conținutului revoluționar al activității organizației unice de tineret, situarea sa pe temeiuri comuniste. Unirea tuturor energiilor tineretului socialist într-o singură organizație revoluționară la scara României întregite — organizație capabilă să reprezinte un sprijin de nădejde al partidului clasei muncitoare — a constituit cheia de boltă a întregii acțiuni teoretice și practice desfășurate de mișcarea revoluționară de tineret din țara noastră în anii 1918—1922¹.

Sub aspect organizatoric, evoluția mișcării revoluționare de tineret în perioada imediat următoare desăvîrșirii statului național unitar român se caracterizează printr-o intensă activitate de reorganizare și consolidare a vechilor cercuri, concomitent cu crearea altora noi (în vechiul Regat și Bucovina) sau de înființare a primelor forme de organizare politică a tineretului (în Transilvania).

Din informațiile deținute la ora actuală, rezultă că în Transilvania primii pași spre crearea unor organizații proprii, de educație și luptă politică a tineretului muncitor, sînt făcuți încă la începutul lunii decembrie 1918 la Oradea. Cercul din această localitate a reușit să atragă în rîndurile sale, din primul moment, aproape 600 de membri, români, maghiari, evrei, germani². În lunile următoare iau ființă organizații similare la Tîrgu-Mureș, Beiuș (februarie 1919)³, la Cluj (aprilie 1920)⁴, precum și în multe alte localități din Ardeal și Banat. Din cele pînă azi cunoscute, în perioada decembrie 1918 — iunie 1920 au luat ființă 18 organizații

¹ Vezi pe larg C. Petculescu, *Crearea Uniunii Tineretului Comunist*. Editura politică, București, 1972; N. C. Stănescu, *Mișcarea muncitorească din România. 1921—1924*, Editura politică, București, 1971, ș.a.

² Arhiva C.C. al P.C.R., fond 1, dosar nr. 14, filele 268—290.

³ *Tiszántúl*, 12 februarie 1919.

⁴ *Erdélyi Munkás*, 17 iulie 1920. Vezi și Arhiva C.C. al P.C.R., fondul nr. 19, mapa nr. 2.

ale tineretului revoluționar în centrele mai importante ale Transilvaniei, iar numărul lor va crește vertiginos în perioada următoare.

În februarie 1920, gazeta „Munkáslap“ din Timișoara publică un articol în care se arăta că: „masa tineretului muncitor reprezintă rezerva de forță a mișcării muncitorești, de a cărei educare și pregătire depinde, în bună parte, viitorul succes al luptei dintre capital și muncă. Tinerii trebuie educați în spiritul datoriei și al conștiinței de luptă, al luptei de clasă.

Organizarea tinerilor muncitori proletari trebuia făcută cu energie și curaj. Munca aceasta este deosebit de urgentă; prima condiție fundamentală este reorganizarea grupărilor tineretului muncitor; a doua condiție de bază este elaborarea unui plan de educație și găsirea unor forțe didactice corespunzătoare⁵.

Fiorec, Clujul, centrul organizațiilor politice sindicale ale muncitorimii transilvănene, indiferent de naționalitate, a polarizat și principalele forțe ale tineretului revoluționar, aici dezvoltându-se și centrul coordonator al mișcării tineretului revoluționar din Ardeal și Banat. În martie 1920, organul de presă clujean „Erdélyi Munkás“, sub titlul „Mișcarea tineretului muncitor“, publică un articol în care se subliniază că mișcarea tineretului muncitor este cel mai de seamă compartiment al mișcării muncitorești, dar încă prea neglijat. „Dacă vrem ca fiecare muncitor să cunoască scopul socialismului, să simtă și răspunderea individuală ce-i revine atît față de sine însuși, cît și față de generațiile viitoare, atunci această înarmare cu cunoștințe trebuie începută la o vîrstă la care omul este cel mai receptiv față de ideile nobile, înnoitoare⁶.

Îmbunătățirea situației materiale și morale a tinerilor, educația socialistă și științifică — se sublinia în articol — trebuie realizate într-un cadru instituționalizat, în „Organizația tineretului muncitor“ care se cere neîntîrziat constituită în cadrul Consiliului sindical. În această organizație vor putea fi cuprinși tinerii de la vîrsta de 12 ani pînă la eliberarea lor, dar cel puțin pînă la 18 ani. În cadrul organizației urmează să fie inițiate cursuri educative de limbă, matematică, ortografie, fizică, chimie, cicluri de conferințe pentru înțelegerea tehnicii celei mai avansate. Aici, va fi predat sistematic *materialismul istoric*, abecedarul socialismului, conchidea articolul.

Apariția articolului nu era întîmplătoare. Peste cîteva săptămîni, la 18 aprilie 1920 au fost puse și la Cluj bazele organizației revoluționare a tineretului. În decursul a două luni, pînă la 20 iunie 1920, numărul membrilor cercului din Cluj a crescut la 451, dintre care 200 erau ucenici și tineri muncitori de la Atelierul căilor ferate din localitate⁷. La adunarea de constituire a cercului revoluționar al tineretului din Cluj din 18 aprilie 1920, a fost dezbătută și aprobată și editarea „unei reviste pentru educația și creșterea tinerimei muncitoare“, fapt cu o semnificație aparte în perspectiva dezvoltării mișcării revoluționare de tineret din țara noastră.

⁵ *Munkáslap*, 21 februarie 1920.

⁶ *Erdélyi Munkás*, 27 martie 1920.

⁷ Arhiva C.C. al P.C.R., fondul nr. 19, mapa nr. 2; *Erdélyi Munkás*, 17 iulie 1920; Raportul Comitetului Executiv al Partidului Socialist din Ardeal și Banat despre activitatea din 1 ianuarie 1919 — 20 iunie 1920, Cluj, 1920, p. 6.

Intensitatea procesului organizatoric, dar, mai ales, necesitatea inițierii unor acțiuni revoluționare viguroase impuneau crearea unei organizații centralizate a tineretului muncitor din Ardeal și Banat, unificarea tuturor cercurilor locale într-o organizație regională, factor esențial în dezvoltarea mișcării socialiste de tineret din Ardeal și Banat. Acest lucru a fost de altfel hotărât tot la adunarea de constituire a cercului tineretului revoluționar din Cluj, la 18 aprilie 1920.

În săptămânile următoare, cu sprijinul Comitetului Executiv al Partidului Socialist din Transilvania și al Comisiei generale a sindicatelor, s-a constituit la Cluj o comisie de organizare, denumită „Comitetul executiv de organizare a tineretului muncitor din Ardeal și Banat“, care a trecut la organizarea unui Congres ce urma să pună bazele Uniunii tineretului muncitor din Ardeal și Banat. Ca urmare, la sfârșitul lunii iunie 1920 pregătirile fiind avansate, Comitetul de organizare a redactat un document ce a fost trimis tuturor secțiunilor locale ale Partidului socialist din Transilvania și secțiunilor Comisiei generale a sindicatelor, care coordonau și secțiunile tineretului revoluționar, precum și Comitetului Central al Mișcării tineretului socialist din România, prin care acestea erau anunțate că data Congresului a fost fixată pentru ziua de 25 iulie 1920, la Cluj, fiind rugate să trimită delegați. Documentul este intitulat „Către Comitetul partidului“, iar textul cuprinde, printre altele, următoarele; „«Al tinerimei este viitorul»! Cu această lozincă ne întoarcem către onoratul comitet al Partidului și-i atragem atențiunea pentru pregătirea de a organiza tineretul muncitor /.../ Știm că comitetul Partidului e conștient de însemnătatea acestei organizări.

Vă rugăm ca să binevoiți a ne aduce la cunoștință cu poșta reîntorcătoare pe cine ați găsit potrivit din partea tineretului de a-l trimite ca delegat la acest Congres, ca noi pentru acela să putem căuta cvartir.

E proiectată redactarea unei reviste pentru educația și creșterea tinerimei muncitoare.

Spesele delegațiilor le va purta comitetul Partidului, respective Uniunea Sindicală de acolo din loc.⁸ În numele Comitetului de organizare, semnează H. Minar.

Sub titlul „Un congres al tineretului din Ardeal și Banat“, ziarul „Tineretul socialist“ din București a publicat invitația trimisă Comitetului Central al Mișcării Tineretului Socialist din România veche, care a răspuns că va trimite delegați.

Duminică, 25 iulie 1920, în localul din strada Memorandului (azi 30 Decembrie), nr. 21, etaj II, la Cluj, și-a deschis lucrările Congresul la care au participat delegați ai tineretului din toate centrele mai importante ale Transilvaniei și reprezentanți ai mișcării revoluționare de tineret din România veche⁹.

Congresul a pus bazele Uniunii tineretului muncitor din Ardeal și Banat, al cărei scop era, conform statutului votat cu acest prilej, „să concentreze, să facă educația și să conducă păturile exploatate ale tineretului”.

⁸ Arhiva C.C. al P.C.R., fondul 19, mapa nr. 2.

⁹ Idem, fondul nr. 28, dosar 4349, fila 39; *Tribuna socialistă* din 1 august 1920; *Tineretul socialist*, din 1 septembrie 1920.

retului muncitor, în vederea eliberării intelectuale și fizice pe calea spinosă a revoluției¹⁰.

Pentru mai buna înțelegere a evenimentelor care vor urma, notăm că, deși a adoptat titulatura de Uniunea tineretului muncitor din Ardeal și Banat, totuși, noua organizație nu cuprindea, în prima ei fază, și organizațiile locale din Banat, care vor continua să activeze independent pînă în septembrie 1921. Statutul Uniunii tineretului muncitor din Ardeal și Banat va fi însă aprobat abia după mai bine de un an de zile, la 25 noiembrie 1921 de către Judecătoria de ocol urbană din Cluj¹¹, organizația fiind tot atunci recunoscută ca persoană juridică în urma unor eforturi deosebite depuse de conducerea Uniunii, despre care vom relata la timpul potrivit.

Din documentele păstrate rezultă că numărul membrilor fondatori participanți la Congres se ridică la aproape 70, tinere și tineri revoluționari români, maghiari, evrei, germani, dintre care amintim: H. Minar, Grigore Cîmpianu, Iuliu Szikszai, Victor Brătfăleanu, Henrik Faragó, Lázár Ödön, Francisc Adorján, Maria Adam, Blanka Adler, Fülöp Amkraut, Csiki János, Deutsch Ignác, Ioan Duma, Dési Imre, Adolf Edelstein, Marton Fridman, Octavian Felecan, Hirsch Adolf, Kelemen István, Iosif Cosma, Lévai Károly, Léb Márton, Ludovic Moldovan, Simion Mureșan, Adalbert Mihalca, Nagy István, Weisz Ignatz și mulți alții¹². Mulți dintre ei vor deveni militanți de nădejde ai mișcării muncitorești și comuniste din țara noastră.

În cadrul Congresului de la Cluj, tineretul muncitor și-a afirmat dorința de a întreține strînse legături cu celelalte organizații de tineret din țară și de a realiza împreună unificarea mișcării revoluționare de tineret din România. Aceste gânduri au fost exprimate în moțiunea votată de congres, publicată și de ziarul „Tribuna socialistă” în cadrul articolului intitulat „Congresul tineretului socialist din Ardeal”, care, descriind evenimentul, nota:

„Tineretul socialist din Ardeal și Banat și-a ținut duminică 25 iulie primul congres la Cluj. Au participat delegați din toate orașele mai principale. Președinte al Congresului a fost ales tov. Iuliu Szikszai. Ședința s-a deschis prin cîntarea Internaționalei. Au vorbit mai mulți tovarăși delegați ai uniunilor centrale, îndemnînd tineretul la luptă, organizare și cultură. Delegatul tineretului din Tîrgu-Mureș, Faragó, în vorbirea sa a accentuat că tinerimea trebuie să pună mare preț pe cultură și știință, îndemnînd pe cei de față să dea imbold la toți spre a studia socialismul și rostul mișcării proletare. La acest Congres s-au votat statutele organizației tineretului socialist, s-a dat un raport despre starea mișcării de pînă acum a tinerimii.

La propunerea tov. Henrik Faragó s-a primit în unanimitate următoarea **MOȚIUNE**. *Tineretul socialist din Ardeal și Banat, întrunit în congres la Cluj în ziua de 25 iulie a.c., ține de datorie sa să trimită salutul călduros al primului său congres proletariatului socialist din România mare. Totodată își afirmă solidaritatea cu tineretul socialist de dincolo de Carpați.*

Trăiască socialismul internațional!

Trăiască Internaționala a III-a!

¹⁰ *Ijjúmkás*, 1 septembrie 1922.

¹¹ Arhiva C.C. al P.C.R., fond 99, dosar 7711, fila 33; Arhivele Statului, Filiala Cluj, Fond Tribunalul Cluj, dosar nr. 2440—1922.

¹² Ibidem.

Tov. Brătfăleanu, secretarul Comisiunii generale, a fost însărcinat din partea congresului a da citire moțiunii la Congresul partidului care se [va] ține la București.

★

Comitetul organizator al tineretului socialist convoacă pe toți membrii la adunarea generală ce va avea loc duminică 1 august c., în sala partidului socialist, strada Memorandului 21.

Comisia de organizare a tineretului muncitoresc din Ardeal
și Banat, Cluj¹³.

Sub titlul „Situația mișcării tineretului din Ardeal“, redacția ziarului „Tineretul socialist“ din București arăta că la Cluj congresiștii „și-au afirmat solidaritatea cu tineretul socialist din întreaga țară“, cei din București exprimându-și convingerea că „prin unificarea mișcării virstnice mișcarea tineretului din Transilvania se va unifica cu cea din România veche și Bucovina“¹⁴.

Noua organizație și-a exprimat totala sa adeziune la principiile revoluționare ale Internaționalei a III-a, Comunistă, și s-a declarat de la început afiliată la Internaționala Comunistă a Tineretului. Referindu-se la aceasta, un document al Uniunii de la sfârșitul anului 1920 preciza: „uniunea noastră stă cu totul pe solul comunismului și deja la congresul de creare a anunțat afilierea la Internaționala Comunistă a Tineretului, și de atunci acționează cu totul în spiritul său“¹⁵.

Deși congresul a hotărât (avînd în vedere și unele motive tactice) completa autonomie a Uniunii față de partidul socialist și syndicate, totuși o serie de factori ca: tradiția, necesitatea încadrării în prevederile legii asociațiilor profesionale („Legea Trancu-Iași“), ca și comunitatea de interese, au determinat treptat ca organizația să recurgă la o strînsă colaborare cu syndicatele, fiind considerată, în special după Congresul sindical de la Brașov din octombrie 1921, drept o uniune sindicală, cu aceleași drepturi și îndatoriri, ceea ce le va facilita recunoașterea ca persoană juridică de către autorități a Uniunii și implicit dreptul de a-și edita un organ de presă.

Se poate afirma astfel că Uniunea, organizație regională, și-a desfășurat o bună parte din activitate sub înrîurirea Partidului socialist și a Comisiei Generale a Syndicatelor din Ardeal și Banat, îndeosebi după radicalizarea acestora, în urma grevei generale din octombrie 1920. În planul practicii politice, între Uniunea Tineretului Muncitor și organizațiile sindicale, în special, s-a statornicit o strînsă colaborare determinată atît de necesitatea luptei unite a întregului proletariat pentru soluționarea problemelor la ordinea zilei, în spiritul tradițiilor comune de luptă, cu atît mai mult cu cît Uniunea încorpora în rîndurile sale tineri muncitori, funcționari — români, maghiari, evrei, germani — care erau în același timp și membri ai sindicatelor. În virtutea acestei situații și pentru a desfășura mai lesne întreaga paletă a acțiunilor sale revoluționare, Uniunea a apelat la sprijinul organizațiilor sindicale, folosind în

¹³ *Tribuna socialistă*, 1 august 1920.

¹⁴ *Tineretul socialist*, 1 septembrie 1920.

¹⁵ Arhiva C.C. al P.C.R., fond 3, mapa 94/1920, apud C. Petculescu. *op. cit.*, p. 125.

acest scop sediile, bibliotecile și beneficiind chiar de importante fonduri din partea acestora.

În perioada care a urmat congresului de constituire, activitatea de consolidare organizatorică a noii Uniuni a urmat o linie ascendentă, aceasta ajungând ca în preajma grevei generale să cuprindă în rindurile sale, numai în Ardeal, peste 3 000 de membri, grupați în 36 de organizații locale¹⁶.

Concomitent cu acțiunile de dezvoltare și consolidare organizatorică, Uniunea a desfășurat — prin intermediul unor comisii speciale — o susținută activitate de organizare și coordonare a luptei tineretului muncitor în vederea îmbunătățirii condițiilor sale de existență, de educație socialistă, revoluționară a membrilor săi, pentru a le dezvolta capacitatea de înțelegere a conținutului luptei revoluționare în care era angajată clasa muncitoare, perspectiva acesteia, formele sale de acțiune și de organizare. O largă extindere a dobândit activitatea educativă, coordonată îndeaproape de conducerea centrală a Uniunii, al cărui sediu se afla la Cluj. Comisia centrală de învățămînt, constituită pe lângă Comitetul central, a organizat pentru activul de propagandă seminarii, în cadrul cărora erau expuse conferințe pe teme de socialism științific, economie politică, igienă socială ș.a. De două ori pe lună, de regulă sîmbătă seara, Comitetul central al Uniunii și Comitetul local al cercului din Cluj organizau seri de dezbateri pe marginea unor lucrări teoretice, ca: „Manifestul Partidului Comunist“, „Principiile comunismului“, ș.a., a unor probleme de tactică și strategie a mișcării muncitorești. În afară de aceste acțiuni, în fiecare duminică, tinerii muncitori, elevi și studenți participau la excursii cu caracter instructiv-educativ, iar o dată pe lună, cei mai talentați își dădeau concursul la realizarea unor reuniuni literar-artistice.

După cum notează unul din participanții direcți la aceste evenimente, militantul Partidului Comunist Român, Victor Tordai, „schițarea acestei etape de dezvoltare a mișcării comuniste din Cluj nu ar fi completă fără să specific rolul de preț și de seamă al tineretului muncitor comunist. Tinerii erau cei mai fervenți adepți ai afilierei la Internaționala a III-a, cei mai neobosiți propagatori ai ideilor leniniste; așa au fost Szabó Etel, Blaić József, Orosz Miklós, Wolf Károly, Simon Berta, Glück Vilma, Szikszai Berta, Jakab Miklós, Salamon József, Vaida, Rozenfeld Jenő, Ana Ulici, Lévy Károly, Böhm Margit. În fiecare etapă a mișcării, pe toate tărîmurile activității noastre, ei au dat un neprețuit ajutor celor maturi, fiind prezenți în toate acțiunile, desfășurînd — datorită bunei lor pregătiri ideologice — o muncă de agitație și propagandă plină de eficacitate“¹⁷.

Arhivele au păstrat un document de epocă de o deosebită importanță pentru cunoașterea activității din primele luni de existență a Uniunii: raportul conducerii acesteia din august-septembrie 1920 trimis organelor superioare, pe care îl reproducem pentru valoarea lui documentară deo-

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ Tordai Victor, *Önéletrajz* (Autobiografie), manuscris, p. 12.

sebită, pentru ineditul lui, pentru culoarea de epocă ce o emană. Iată textul documentului:

„*Uniunea Tineretului Muncitoresc Socialist din Transilvania și Banat*. Uniunea Tineretului lucrează întru totul în spiritul Internaționalei a III-a și conform hotărârii Congresului Național din 25 iulie 1920 aparține de Internaționala Tinerețului. Uniunea este o organizație independentă față de Partidul Socialist din Transilvania și din Banat, adică o organizație autonomă a Partidului a cărei independență și libertate de acțiune este asigurată de Partid și de Sindicate. Secretarul și un împuternicit al Uniunii participă cu drept de vot consultativ la ședințele conducerii de partid și la acele ședințe ale Consiliului Sindical, la care sînt tratate probleme privind tineretul. Secretarul conducerii de Partid și al Consiliului Sindical au drept consultativ și de vot la ședințele noastre de conducere. Totuși pînă acum nu s-au folosit de acest drept la ședințele conducerii.

De aceea a fost necesară garantarea autonomiei noastre, pentru că mai ales în Sindicate încă foarte mulți membri stau pe baza Internaționalei a II-a, deși congresele din august ale Partidului și Sindicatelor principal s-au afiliat la Internaționala a III-a.

Congresul nostru ținut la 25 iulie a hotărît în principiu unirea noastră cu Uniunea Tineretului din Regat și i-a înștiințat despre acest lucru pe tovarășii noștri din București, în realitate pînă la sfîrșitul lunii trecute nu am făcut pași către unificare. Impresiile noastre nu erau cele mai bune, căci mișcarea lor este descentralizată, nesistematică, nedisciplinată, se limitează la acțiuni puciste, cel puțin am avut această impresie după descrierile tovarășilor din București. Noi recunoaștem că în mișcarea lor domnește spirit revoluționar și putere de acțiune, totuși impresia noastră e că nu se ocupă temeinic cu învățămîntul, cu educația socialistă a tinerilor. De aceea noi ne-am înțeles ca reciproc să preluăm din cealaltă mișcare ceea ce acolo e bun, în cursul lunii octombrie sau noiembrie se întrunesc la București cîte un reprezentant al Uniunilor din Transilvania, Banat, Bucovina, Basarabia și Regat pentru a se înțelege cu privire la directivele unirii mișcării noastre, pentru a pregăti pentru ianuarie 1921 Congresul pe întreaga Romînie, unde, dacă nu intervin greutăți financiare, grupele vor fi reprezentate în proporție cu numărul membrilor. De acum am fost de aceeași părere, că Uniunile pe provincii își mențin secretariatele și numai în probleme principiale sau în cazuri extraordinare vor urma îndrumările centrului pe întreaga Romînie ce urmează a fi creat.

Uniunea din Transilvania și din Banat — după cum înșiși membrii noștri au accentuat de nenumărate ori — în primul rînd este o organizație partinică, revoluționară și educativă, ale cărei acțiuni sînt conduse de scopul nostru final, socializarea mijloacelor de producție.

În prezent Uniunea noastră cuprinde 18 grupe, întrucît grupele noastre din Timișoara, Lugoj și trei grupe din Banat s-au desprins de centrul de la Cluj concomitent cu adulții. Acum se duc tratative cu privire la unificare /.../. Grupele au fost formate pe regiuni industriale și miniere, totuși nu avem grupe de muncitori agricoli, întrucît în Transilvania și în Banat satul este cu totul inaccesibil și în regiunea noastră /.../ în afară de Viile Sătmăruului nu există uniuni ale muncitorilor agricoli. Numărul membrilor grupei din Cluj este de 860, la Oradea avem 154, la Tîrgu-Mureș 250, la Brașov 114, în alte grupe între 20 și 100 membri. În vîrfurile Uniunii stă conducerea Centrală cu sediul la Cluj, care se compune din următorii membri: un președinte, un vicepreședinte, un secretar, un secretar adjunct, un gestionar, doi controlori, 7 membri de comitet și un comitet de rezervă, în care fiecare grupă delegă cîte un membru. Conducerea centrală este aleasă de conducerea provinciilor care se întrunește cel puțin o dată pe an la Cluj, în cazuri extraordinare se poate convoca și Conducerea Centrală, sau la dorința a 15 grupe. Administrarea grupelor este condusă de Conducerea Centrală, ea reprezintă grupele spre exterior. Organizarea și administrarea este condusă de un comitet de organizare, care stă în fruntea comitetului oamenilor de încredere aleși în uzine. Grupele sînt obligate să facă procese verbale despre ședințe și conferințe pe care le trimit în copie secretariatului centralei cel tîrziu pînă în ziua a 10-a a fiecărei luni împreună cu 85% a cotizațiilor de membru. Întocmirea de procese verbale nu

se referă la acele grupe care se găsesc în zona de război*, întrucât acolo există cea mai severă lege marțială și unde este interzisă și mișcarea sindicală a adulților și unde munca legală a adulților se extinde în mod exclusiv asupra presei de partid. În fiecare grupă avem un oficiu de reclamații care este chemat să rezolve plîngerile tinerilor și la nevoie poate să folosească și avocatul Partidului.

Congresul pe țară ținut la 25 iulie a recunoscut Uniunea Studenților Socialiști din Transilvania și Banat ca avînd drepturi egale și în același timp i-a chemat să preia conducerea educării tinerilor. Noi înainte de toate am împiedicat realizarea acestei hotărîri și ne-a reușit să realizăm, ca azi Uniunea Studenților Socialiști să fie de fapt o uniune moartă, a cărei întreagă activitate se limitează la aceea că la Congrese se reprezintă prin doi delegați însă nu sînt în stare să convoace o adunare a membrilor cu putere de hotărîre. Educarea tinerilor o conducem din centru. Comisia Centrală de învățămînt — care se compune din cinci membri — a organizat pentru conferențieri un seminar, al cărui membri audiază conferințe de științe naturale, igienă și socialiste; organizarea unuia de economie politică este în curs. Participanții la acest seminar sînt în mare parte emigranți sau tovarăși reînțorși din Rusia, care în majoritate sînt sau au fost studenți și în prezent se întrețin din muncă fizică. Pe participanții acestor seminarii îi punem și la dispoziția sindicatelor, așa că azi la Cluj în întreaga mișcare învățămîntul este condus de oamenii noștri neapărat comuniști. Despre conferințele ținute la seminarii facem adnotări precise.

Datorită condițiilor, conferințele pot fi împărțite în trei părți

A. Cluj

1. Conferințe de științe naturale. Scopul conferințelor este de a da tinerilor o concepție științifică despre natură și a recupera omisiunile școlii statului burghez prin difuzarea celor mai moderne cunoștințe de științe naturale. Noi am avut o discuție aprinsă cu privire la faptul dacă aceste conferințe trebuie ținute luînd în considerare timpurile revoluționare /.../, pînă la urmă, după ce o anchetă compusă din 50 de tineri s-a pronunțat în mod expres pentru aceasta, am hotărît ținerea conferințelor. Cele mai importante conferințe de științe naturale sînt următoarele:

- a. Materie și energie, analiza spectrală, formarea pămîntului pe baza teoriei Kant-Laplace;
- b. Apariția și evoluția vieții; darwinismul;
- c. Anatomie, fiziologie, imunitate, igienă;
2. După terminarea acestor conferințe urmează conferințe socialiste, deocamdată despre următoarele teme:
 - a. Apariția societăților;
 - b. Dezvoltarea societății pînă la jumătatea secolului XVIII din punctul de vedere al materialismului științific.
 - c. Revoluția industrială,
 - d. Organizarea societății capitaliste,
 - e. Patrie și război,
 - f. Religie și biserică,
 - g. Luptă de clasă,
 - h. Democrație sau dictatură,
 - i. Organizarea societății socialiste,
 - j. Anarhismul.
3. După aceste conferințe se va citi Manifestul Comunist.
4. Apoi urmează conferințe economice al căror program încă nu este elaborat. Conferințele de la punctul 1, 2, 3, și 4 se țin de două ori pe săptămînă.
5. Paralel cu conferințele de la punctul 1 am început și un seminar în care cite 10—15 tineri avansați sub conducerea a trei tovarăși citesc „Principiile Comunismului” de Engels.

6. Fiecare miercuri ținem ziua partidului, deși adulții nu țin așa ceva, și nici măcar nu sînt organizate organizațiile lor de partid. La acele zile de partid discutăm probleme actuale, ca de ex. Situația internațională actuală, Disciplina în

* Se referă la unele județe din Transilvania care în acest timp se găseau încă sub stare de asediu.

muncă și disciplina de partid, Despre libertate, birocrație în mișcarea de tineret, Femeia și socialismul etc.

7. Fiecare a doua simăbătă Conducerea centrală și cea locală țin pentru tineri seri de discuții teoretice despre probleme politice și tactice cu privire la următoarele teme: Raportul mișcării de tineret față de celelalte mișcări (mișcarea sindicală, de partid, de femei), disciplina de muncă și de partid, ateliere de stat pentru ucenici (Staatliche Lehrwerkstätten) sau munca în întreprinderi, realizările mișcării de tineret în timpul dictaturii proletariatului, Greșelile mișcării de tineret în timpul comunismului din Ungaria.

Aceste conferințe cît și cele de la punctul 6 și 8 sînt elaborate în mod programatic pentru fiecare zi, pînă la 30 decembrie. Avem stenogramele acestor seri de discuții de la punctul 7 și dacă discuțiile vor avea un nivel corespunzător, vom publica în gazeta noastră ce va apare mai tîrziu.

3. În celelalte două seri de simăbătă ținem conferințe pentru fete (aici remarcăm că fetele sînt foarte bine organizate), conferințele sînt audiate de fete împreună cu băieții, șeful Comisiei de organizare din Cluj este o fată și șeful adjunct de asemenea este o fată, aceste conferințe au teme care interesează în mod deosebit fetele, de ex. despre moravuri, Femeia ca mamă, Femeia ca soție, Femeia în societatea socialistă etc.

9. La ancheta sus-amintită tinerii au cerut și învățămînt profesional, în această direcție am dus tratative și cu Consiliul sindical, însă și punctul lor de vedere este că acest lucru pe de o parte este irealizabil în societatea capitalistă, pe de altă parte trăim asemenea zile că nu se pot ocupa în mod temeinic cu învățămîntul profesional. Totuși Consiliul sindical se va ocupa de școlarizarea tinerilor în legătură cu învățămîntul profesional al adulților.

10. În ceea ce privește necesitățile momentane ale tinerilor am deschis un curs de limba română și un curs de limba franceză pentru grupe de cîte 10 tovarăși cu predare după metoda directă. Pentru tinerii care vor să urmeze școli medii am creat posibilitatea la învățătură cu ajutorul unor tovarăși corespunzători. Întrucît ca și peste tot, așa și la Cluj la aceste cursuri s-au prezentat relativ puțini tineri, numărul participanților la celelalte cursuri nu a scăzut în mod considerabil, deoarece planul de studii este astfel întocmit ca să nu se ciocnească cu celelalte cursuri.

11. Pentru distrarea tinerilor, o dată pe lună, duminică după masă, avem conferințe literare. Astfel aproximativ fiecare duminică organizăm excursii mai mici sau mai mari.

12. Fiecare conferențiar este obligat ca să consacre săptămînal cel puțin o după masă pentru a lega prietenie cu doi-trei tineri și să se ocupe de educarea lor completă.

B. Provincia

Seminariile amintite mai sus le stenografiem și participanții la seminarii care în cea mai mare parte vin din provincie iau stenogramele cu ei împreună cu o imputernicire din partea Centrului și a comisiei de învățămînt, pentru a le preda unui tovarăș comunist de absolută încredere (și care cunoaște condițiile locale), care repetă aceleași conferințe pe care le-am ținut la Cluj.

C. Oradea

Întrucît la Oradea a fost declarată legea marțială și pentru fiecare conferință trebuie plătit la poliție 60 lei și ca răsplată la fiecare conferință asistă un șef de poliție (care desigur împiedică orice conferință într-adevăr revoluționară), am încredințat trei tovarăși cu sarcina de a pleca săptămînal cu cîte 20 de tineri în părțile exterioare ale orașului pentru a-i învăța acolo pe baza programului de mai sus. Conferințele ținute o dată pe săptămîină cu asistenți din partea poliției, conferințe al căror program l-am întocmit de asemenea noi, de obicei au 100—120 de auditori.

Dacă noi mai amintim că disciplina este atît de bună, că fiecare membru care a omis de trei ori o conferință este exclus din secția respectivă (și cu toate că respectăm cu strictețe această hotărîre, din cauza disciplinei severe a tineretului numai foarte rar aplicăm această pedeapsă) și că la Cluj fiecare conferință are 120—200 de auditori, pe baza acestor fapte putem constata că mișcarea de tineret din Transilvania și Banat este pe drumul spre perfecțiune.

Anexă

Participarea noastră la greve o discutăm totdeauna cu adulții. Recent am participat la greva de 5 zile a muncitorilor feroviari și metalurgiști. Tinerii care erau în grevă au obținut un sprijin de 50 de coroane, marea lor parte a renunțat în favoarea unei biblioteci a tineretului ce urmează a fi creată¹⁸.

În acest timp, eforturi deosebite se fac și în cadrul organizațiilor muncitorești și sindicale pentru încheierea mișcării tineretului muncitor. Referindu-se la aceste evenimente, organul socialist de presă „Gewerkschaft” din Timișoara scria în septembrie 1920 că

„numai organizațiile muncitorești sînt acelea care, prin munca lor fără preget, le deschid calea educației și a conștiinței. Gruparea din Banat a participat, mină în mină cu celelalte organizații muncitorești, a dat un substanțial ajutor pentru înființarea organizației tineretului muncitor. Organizația s-a constituit sub numele de «Uniunea tinerilor muncitori din Banat», ca în activitatea unitară a proletariatului să se încadreze și tineretul muncitor din regiunea noastră. Constituirea s-a făcut pe baza proiectului de rezoluție de mai jos.

Consiliul General al Sindicatelor, în ședința ținută la 9 august [1920], s-a ocupat din nou cu problema tineretului muncitor și, în urma expunerii raportului, a adus următoarea hotărîre:

«Consfătuirea comună a tuturor conducerilor sindicale declară necesitatea constituirii imediate a organizației tineretului muncitor și încredințează muncile de organizare tovarășilor Robert Reiter, István Balogh, Márton Jerkovits, Henrik Simonitis, Anton Baumhof, Simon Szokolovatzky, Carol Schuster, Anton Ballauer, Isac Jerkovits, Ludovic Horváth, Eugen Petrov, Ion Dobra, Ion Robnic, Frederik Fried, Tiberiu Honti și Anton Dormuth-junior. Îndeamnă consiliul sindical ca, la fel cu toate syndicatele, să-i asigure și acestei organizații o ședință plenară lunară și o ședință de comitet săptămînală; să i se găsească în localul căminului muncitoresc o încăpere care să stea în permanență la dispoziția tinerilor muncitori, să ia măsuri ca comitetul ce urmează a fi ales să se bucure de sprijinul material, avînd în vedere faptul că din cotizările de membru organizația nu se poate întreține. În scopul acesta, consiliul sindical să ordonanzeze suma de 5000 de coroane, iar syndicatele, în raport cu avutul și cu numărul membrilor, să contribuie, de asemenea, o dată pentru totdeauna cu o sumă globală. Astfel, syndicatele feroviarilor, metalurgiștilor, muncitorilor din industria lemnului și tipografilor să contribuie fiecare cu cîte 1000 de coroane, iar celelalte syndicate cu cîte 300 de coroane, sume ce urmează a fi vărsate cel mai tîrziu la două săptămîni după constituire.

Din cauza lipsei de hîrtie și a prețului exagerat, apariția unei gazete a tineretului muncitor cu profil profesional nu este deocamdată posibilă. În consecință, Consiliul General al Sindicatelor consideră necesar ca problemei tineretului muncitor să i se acorde o largă publicitate în ziarele de partid și în foile profesionale. Delegatul consiliului sindical este îndrumat ca la congresul pe țară să ridice atît problemele tineretului muncitor, cît și aceea a editării unei gazete. În același timp, conducerile syndicatelor, precum și corpul împuterniciților, să pună în contact tinerii muncitori care activează în diferite profesii cu Comitetul de organizare al tineretului muncitor și să se străduiască din răputeri ca toți tinerii muncitori din toate brânșele să devină membri organizați ai Uniunii tinerilor muncitori».

Prezenta rezoluție urmează să fie înaintată și Congresului din Banat¹⁹.

Rememorînd acele evenimente, unul din participanți, care a avut un rol proeminent în mișcarea tineretului revoluționar din țara noastră în acei ani, Anton Ballauer, scria următoarele despre împrejurările speciale în care activa mișcarea socialistă și sindicală, și implicit și cea de tineret din Banat în acel timp. După ce notează că întregul Banat împreună cu

¹⁸ Arhiva C.C. al P.C.R., fondul nr. 19, mapa nr. 4.

¹⁹ *Gewerkschaft*, 5 septembrie 1920.

județul Caraș-Severin a stat sub ocupație militară iugoslavă și franceză* pînă în august 1919, Ballauer atrage atenția că din acest motiv

„atît partidul cît și sindicatele erau autonome, dar nu peste mult, păstrîndu-și autonomia, au colaborat cu conducerile centrale pe țară.

Poziția organizației din Banat era că ea se aliază numai unei centrale unificate la scara întregii țări. În același fel a hotărît și o organizație de tineret timișoreană, mai veche ca existență, dar cu o activitate foarte slabă.

Organizarea centralei din Banat a tineretului (în urma hotărîrii Congresului din august 1920 de la Timișoara) a căzut în sarcina lui Iosif Krebs tîmplar la căile ferate și a mea.

Organizația locală nu avea decît o duzină de membri, mai mulți tipografi și unul-doi funcționari particulari. Se impunea deci neapărat reorganizarea și în-tărirea acesteia. Organizația avea în vechiul cămin muncitoresc un sediu, o bibliotecă, ceva mobilier în inventar. Cu ajutorul celor două ziare muncitorești (Arbeiterzeitung și Munkásújság) am anunțat, cu bune rezultate, noi înscrieri de membri și o adunare de constituire.

Am hotărît că noțiunea de tînr muncitor nu se referă numai la ucenici, ci la întreaga tînerime a clasei muncitoare pînă la 25 de ani. Numărul membrilor a crescut vertiginos, mai mult, la inițiativa lui Szilágyi András s-a înființat și o secție aparte studențească. Dintre aceștia, în afară de Szilágyi, îmi aduc aminte de Itzkovits Izso, Márton și Balogh. De mare ajutor ne-a fost ziaristul Simonis Henrik, membru al conducerii vechii organizații de tineret și Ida Rosenbaum, dactilografa Consiliului sindical bănățean, apoi Iosif Hutschnecker student în medicină la Cernăuți, angajat aici. / . /

Dintre membrii organizației timișorene rețin numele lui Itzkovits Márton și Izso, Szedlarik Jenő, Tsch Ferenc, Emil Heine, Németh Teréz. Datorită faptului că Krebs a fost concediat de la atelierele căilor ferate, a sosit timpul și am găsit modalitatea de a trece la organizarea în lanț a organizațiilor de tineret bănățene. Prima dată au fost atrași cei din Arad, de unde îmi amintesc numele fraților Kővágó și al Irinei Ortner (scriitoarea de mai tîrziu Orosz Irén). La Lugoj tîmplarul Cseh András, la Reșița un muncitor român care vorbea trei limbi erau conducătorii organizațiilor locale și membri în conducerea bănățeană, dar au luat ființă organizații la Lipova și în comuna învecinată Tomnatec, la a cărei sedință de constituire din partea Uniunii bănățene am luat personal parte. Cel mai agil conducător din comune a fost Obrad Comanov, de naționalitate sîrbă, de o vîrstă cu mine, din comuna Cenei.

Organizația tineretului muncitor din Timișoara s-a dezvoltat și sub teroarea guvernului Averescu — Argetoianu, prin colaborarea cu sindicatele reușind să cîștige anumite drepturi, iar la manifestația prilejuită de sărbătorirea zilei de 1 Mai 1921 la Timișoara au luat parte peste 1000 de tineri sub lozincă «Noi nu vom mai fi proletari subjugăți», scrise în limbile română și maghiară²⁰.

Astfel, după cum se poate observa, procesul de clarificare ideologică și politică, care se amplifică în cadrul organizațiilor tineretului socialist sub influența militanților revoluționari din aripa de stînga a mișcării muncitorești, se desfășura paralel și în strînsă legătură cu activitatea pentru constituirea unei organizații unice, revoluționare de tineret pe întreaga țară.

A doua jumătate a anului 1920 consemnează stabilirea primelor contacte directe între cele trei organizații regionale ale tineretului socialist în vederea realizării unificării lor organizatorice și politice.

* Este vorba de fapt de ocuparea de către Antantă, prin intermediul trupelor franceze, a Banatului, situație rezolvată după plecarea acestora din Banat, la 20 iulie 1920 și trasarea frontierei dintre România și Iugoslavia de către Conferința de pace de la Paris.

²⁰ Ballauer Antal, *Datele cunoscute de mine privind înființarea Uniunii Tineretului Muncitor din România*, manuscris.

Unificarea la scara României întregite a tuturor organizațiilor socialiste de tineret într-o singură organizație revoluționară — proces legitim, obiectiv — oferea tineretului socialist posibilitatea afirmării, cu și mai multă vigoare, în deplină unitate de acțiune pe scena vieții politice românești, a participării lui, cu forțe sporite, la lupta partidului clasei muncitoare pentru transformarea democratică a societății românești, cerință impusă de noua etapă a dezvoltării sale istorice.

La sfârșitul anului 1920, mișcarea revoluționară de tineret din România era alcătuită, din punct de vedere al structurii organizatorice, din organizațiile regionale amintite, care, deși cu unele particularități specifice determinate de condițiile în care s-au format și și-au desfășurat activitatea, erau călăuzite de aceleași năzuinți spre centralizare. Elementul dinamizator al acestei ample și complexe acțiuni de centralizare l-a constituit Mișcarea Tineretului Socialist din România veche, la acea dată cea mai puternică organizație regională, cu o bogată experiență dobândită de-a lungul mai multor decenii, în practica politică. În atare împrejurări, Comitetul Central din București și-a asumat și a îndeplinit rolul de coordonator al unificării, inițiativele sale întrunind adeziunea și sprijinul mișcării revoluționare de tineret din provinciile istorice revenite la patria mamă în 1918.

Printre acțiunile inițiate în acest sens, amintim preocuparea Comitetului Central al Mișcării tineretului socialist, în toamna anului 1920, de a convoca cât mai urgent congresul general de unificare. Ca urmare, doi membri ai săi, Marcel Blumenfeld și Constantin Luca, s-au deplasat la Cluj și, respectiv, Cernăuți pentru a studia la fața locului modul de organizare și stadiul în care se aflau mișcările tineretului socialist de aici, legăturile lor cu organizațiile vîrstnice²¹. Rapoartele lor urmau să constituie baza discuțiilor asupra unificării mișcării tineretului socialist din România în cadrul unei conferințe, preliminară congresului, convocată la București pentru zilele de 30—31 octombrie 1920.

Ordinea de zi a conferinței, publicată de ziarul „Socialismul“, cuprindea probleme deosebit de importante pentru viitoarea evoluție a mișcării revoluționare de tineret din România: 1) Situația mișcării revoluționare de tineret din România; 2) Unificarea și organizarea în viitor a mișcării; 3) Relațiile cu Internaționala Comunistă a Tineretului; 4) Fixarea datei congresului și a ordinii de zi; 5) Diverse²².

Declararea grevei generale din octombrie 1920, ca și măsurile represive ce i-au urmat au făcut imposibilă ținerea conferinței proiectate, unificarea organizațiilor de tineret rămînînd pe mai departe un desiderat pentru înfăptuirea căruia va milita cu tot mai multă hotărîre tineretul socialist din țara noastră.

Deși înfrîntă, greva generală din România, din octombrie 1920, a constituit și pentru mișcarea revoluționară de tineret o adevărată școală politică de călire și maturizare ideologică a membrilor săi, un izvor de prețioase învățăminte pentru activitatea de viitor. Experiența acestei bătălii de clasă — prima mare acțiune revoluționară a proletariatului desfășurată unitar, la scara întregii țări — impunea, ca o necesitate, inten-

²¹ C. Petculescu, *op. cit.*, p. 148.

²² *Socialismul*, 8 octombrie 1920.

sificarea pregătirii condițiilor necesare unificării și centralizării mișcării revoluționare de tineret din România.

Această concluzie se desprinde și din documentul emanat de conducerea Uniunii Tineretului Muncitor din Ardeal și Banat, datat 30 decembrie 1920, de fapt un raport de activitate pe ultimele luni, din care rezultă următoarele:

„Congresul ținut la 25 iulie 1920 la Cluj a unit grupele care lucrau separat într-o singură organizație și astfel s-a născut «Uniunea Tineretului din Ardeal și Banat» care în prezent, fără a socoti Banatul (această regiune aparține numai în mod formal aci), numără mai mult de 3000 membri. Înainte de grevă, uniunea a avut 36 grupe locale, după eșuarea grevei generale o parte a căzut, astfel că a trebuit să fie creată din nou. Greva a cauzat mari pustiri, mai mulți membri ai conducerii au fost arestați, mulți expulzați în Ungaria. Toate documentele noastre, întreaga noastră avere au fost confiscate și nici pînă acum nu s-a reușit să se primească ceva din toate acestea. Continuăm din răspuțeri munca noastră, unirea tinerilor din Ardeal și din Banat, educația lor revoluționară, chiar și fără sprijinul proletariatului adult, ba adesea împotriva sa.

Munca noastră înfruntă greutăți mari, pînă acum nu am putut înființa o gazetă care să întărească legătura dintre tineri și ar unifica munca de conducere politică și de educație. Totuși suntem pe calea cea mai bună spre crearea unei gazete și sperăm că va apare în cîteva săptămîni.

Uniunea noastră stă cu totul pe solul comunismului și deja la Congresul de creare a anunțat afilierea la Internaționala Tineretului Comunist și de atunci acționează cu totul în spiritul său. Orientarea revoluționară a Uniunii este de o însemnătate cu atît mai mare, cu cît partidul este oportunist, cu toate că și în el există elemente revoluționare comuniste. Sindicatele sînt bine organizate, însă nu destul de revoluționare. Nu au de loc grupe de tineret, nici grupe profesionale pentru tineri. Partidul depinde de Partidul din Regat și singura lor acțiune comună de pînă acuma a fost greva nereușită. Organizația de tineret nu este subordonată Partidului, de curînd totuși Partidul tinde la acest lucru, încercînd să controleze grupurile și urmărind cu atenție munca lor.

Tinerii organizați în grupurile noastre au vîrsta medie de 15—18 ani, aproape în mod exclusiv muncitori manuali, o mare parte ucenici. Uniunea a dat mare atenție educării tinerilor, în acest scop se organizează serii de conferințe, însă și aici trebuie să luptăm cu mari greutăți, întrucît e mare lipsă de conferențieri. Tinerii au luat parte activă în propaganda pentru greva generală ce s-a desfășurat nu de mult și depun o activitate vie și pentru revoluționarea muncitorimii.

Uniunii îi aparțin tineri de trei naționalități: români, maghiari și germani. De aceea și agitația și conferințele trebuie să se desfășoare în trei limbi.

Uniunea noastră tinde de mult la unirea tinerilor din întreaga Romînie și în acest scop în ianuarie 1921 va fi ținută o conferință de mai mari proporții la care vor fi discutate problemele unificării.

Cu toate că autoritatea de stat face imposibilă orice mișcare liberă, continuăm activitatea de organizare și pășim pe drumul revoluției proletare”²⁹.

La începutul anului 1921 mișcarea socialistă de tineret și-a prefigurat poziția sa față de lupta de idei din sinul partidului socialist și cu ocazia lucrărilor Consiliului general al partidului socialist și al sindicatelor din 31 ianuarie—3 februarie 1921, reprezentantul Comitetului Central al Mișcării Tineretului Socialist situîndu-se de partea curentului de stînga, care susținea necesitatea făuririi neîntîrziate a partidului comunist și afilierea sa la Internaționala a III-a Comunistă. La aceste lucrări, alături de alți reprezentanți ai muncitorimii transilvănene, a participat și Iuliu Dascăl, unul din tinerii comuniști care sprijină din toate puterile activitatea Uniunii tineretului.

²⁹ Arhiva C.C. al P.C.R., fondul nr. 19, mapa nr. 3.

Procesul de clarificare politică și organizatorică se desfășura cu o intensitate sporită și în cadrul celorlalte organizații ale tineretului socialist din țară. Un rol deosebit capătă în aceste luni amplificarea procesului de centralizare, care se manifestă pe multiple planuri, prin legăturile dintre organizațiile regionale de tineret concretizate prin schimburi reciproce frecvente de delegați la congrese și conferințe, de publicații și corespondență, în permanenta vehiculare de cadre, în ample și rodnice discuții care au avut loc între reprezentanții organizațiilor regionale asupra modalităților practice de înfăptuire a unificării.

În acest context se înscriu și eforturile conducerii Uniunii tineretului din Ardeal și Banat de a realiza organizatoric — în prima fază — unirea în practică a mișcării de tineret din Transilvania cu cea din Banat, acțiune în care se bucură și de ajutorul muncitorilor vîrstnici din Cluj. Remarcabil în acest sens este articolul intitulat „Tinerii muncitori se află în aceeași tabără” publicat în ziarul socialist „Küzdelem”, la 22 ianuarie 1921, la Cluj, în care își găsește loc apelul lansat de tinerii muncitori din Transilvania către cei din Banat, accentuîndu-se ideea că unitatea este acel zid de fier indestructibil în fața căruia armele capitalismului se dovedesc neputincioase, prin unitate se pot realiza țelurile proletariatului.

Apelul a fost receptat și de organul socialist bănățean „Munkáslap” din Timișoara, care, la 27 ianuarie 1921, răspunzînd ziarului clujean, releva în mod just necesitatea unificării la nivel național a mișcării de tineret, republicînd apelul tinerilor transilvăneni.

Procesul de clarificare ideologică, politică, organizatorică de la începutul anului 1921 este pregnant ilustrat și de cele petrecute la Cluj. Încă la 7 februarie 1921, prim-procurorul din Cluj cere ajutorul șefului serviciului special de siguranță, pentru „demascarea unui grup comunist, revoluționar”. Pentru aceasta, Siguranța urma să introducă în rîndul socialiștilor „un agent destoinic care mai întîi va căuta raporturi cu denunțații în așa fel încît ei să nu bănuiască scopul urmărit”²⁴.

La 27 februarie 1921, agentul nr. 35 raporta deja tot ce se întîmpla la Căminul muncitorilor din Piața Unirii (azi Libertății) 10, acolo unde își avea sediul și Uniunea tineretului muncitor din Ardeal și Banat. Rapoartele notează discuțiile contradictorii, vehemente chiar, între grupul tinerilor revoluționari, comuniști, și între social-democrații de dreapta (Flueraș, Klein Jakab etc.)²⁵.

La 10 martie 1921 același agent raportează că după întoarcerea delegaților socialiști din Rusia Sovietică

„partidul a început a se dezbinda, împărțindu-se în două părți, anume: în socialiști și comuniști. [...]”

1. *Partidul socialist*: este compun din bărbați care ani de-a rîndul au studiat socialismul, din oameni mai copti. Capii Partidului socialist sînt următorii: Flueraș, Receanu, Jumanca, Ciser (deputat), Klein Jacob, Nagy Géza, Popescu, Bartalis, Terhes etc. Programul lor este de a libera muncitorimea cu încetul, prin școală și nu cu forță.

²⁴ Arhivele Statului, Filiala Cluj, Fond Parchetul Tribunalului Cluj 1921, dosar 39, fila 1.

²⁵ Idem, Fond Prefectura județului Cluj, acte prezidențiale, oraș Cluj, 1921, Dosar 29, confidențial, nr. 4391.

2. *Partidul comunist*: Acesta este format de dr. Eugen Rozvan din Oradea Mare, fiind compus și avînd partizani mai ales bărbați tineri, ca dr. Partos Zoltán (medic la Ocrotirile sociale), Asztalos Alexandru zis și Grünvald, Szikszai, student universitar, Berger Aladár președintele fierarilor și metalurgiștilor, Hajdu Lajos (lăcătuș la depoul de locomotive C.F.R.), Szász Ferenc, Russ Gheorghe (fost redactor la «Erdélyi Munkás»), Faragó Imre, Alföldi (croitor), Orosz (tipograf), președintele muncitorilor tineri, Tiron Albani fost redactor resp. la Tribuna socialistă. Comuniștii au partizani mulți, anume sindicatul al mai mare fierari și metalurgiști toți sînt comuniști... croitorii... apoi muncitorii tineri... După aceea din fiecare sindicat tinerii mai ales sunt comuniști... De prezent nu au nici un ziar comunist în Cluj, decît în Brașov «Előre», la care ca prim corespondent este Asztalos și care trimite articolele la ziar la Brașov cu curier.

Comuniștii au de gînd ca cu ziua de 15 martie a.c. sau mai tîrziu să scoată o foaie comunistă anume «Fáklya».

Ei ar scoate și un ziar românesc »Dezrobirea« sub conducerea lui Tiron Albani însă nu li se permite²⁶.

În toiul acestor frămîntări organizatorice în sinul mișcării revoluționare de tineret, într-un moment cînd, ca urmare a măsurilor represive ale guvernului, ziarul „Tineretul socialist“ din București era suspendat în urma grevei generale, el reapărînd deabia la 20 aprilie 1921²⁷, la Cluj, la începutul lunii februarie, conducerea Uniunii tineretului muncitor din Ardeal și Banat pune din nou pe tapet problema stringentă a editării unui organ de luptă al tineretului muncitor, care era proiectat a fi un organ central, în limba maghiară, al mișcării revoluționare de tineret din Ardeal și Banat. Rezultă acest fapt și din scrisoarea trimisă la 23 februarie 1921 de Orosz Miklós (Niculescu) în numele Uniunii tineretului muncitor din Ardeal și Banat, cu sediul la Cluj, Piața Unirii 9 (azi Piața Libertății 10), etaj I, în localul Căminului muncitoresc, către redacția ziarului socialist bănățean „Munkáslap“, avînd următorul text:

„Stimați tovarăși, Uniunea tineretului muncitor are nevoie de o nouă armă de luptă, de un ziar al tineretului muncitor. Ni se pare de prisos de a vă prezenta în fața dvs. importanța mișcării tineretului muncitor și necesitatea unui organ central de presă al tineretului muncitor. Vă rugăm pe Dvs. ca în editarea unei asemenea foi să fiți amabili a ne sprijini din punct de vedere material și moral. Vă rugăm, stimați tovarăși, ca în scopul editării foi noastre să inițiați în zona dumneavoastră strîngerea de fonduri și, după posibilități, să contribuiți și dvs. la această acțiune.

Rezultatul acestei acțiuni vă rugăm să ni-l comunicați în adresa indicată mai sus.

Cluj, 23 februarie 1921

L. S. Cu salutări socialiste,
Președinte
s.s. Orosz
Secretar
s.s. indescifrabil²⁸.

Activitatea pentru editarea ziarului de tineret se desfășura concomitent cu eforturile tot mai susținute pentru unificarea mișcării revoluționare de tineret, în primul rînd în cadrul Uniunii tineretului mun-

²⁶ Ibidem.

²⁷ Vezi și C. Petculescu, *op. cit.*, p. 160.

²⁸ Arhiva C.C. al P.C.R., fond nr. 9, mapa nr. 6.

citor din Ardeal și Banat, unde, după cum rezultă din documentele păstrate, nu erau încă clarificate unele amănunte organizatorice, practice, iar în cazul unor conducători locali se mai manifestau și atitudini de orgoliu, prost înțeles, explicabile în parte în această fază a evenimentelor. Toate aceste clarificări, frământări, dispute rezultă și din o serie de documente de epocă. În luna martie 1921 între tinerii muncitori socialiști transilvăneni și bănățeni are loc un intens schimb de scrisori și întâlniri pentru tratative. Astfel, la începutul lunii martie 1921, președintele Uniunii, tânărul tipograf Orosz Miklós (Niculescu), domiciliat în Cluj, strada Vörösmarty nr. 6, adresează următoarele rânduri tovarășilor din Timișoara:

„Stimați tovarăși, Am primit scrisoarea dumneavoastră trimisă unor tovarăși în care spuneți că noi toți scriem, dar nu dăm adresa. Aceasta nu este o scuză pentru întârzierea răspunsului, fiindcă el ar fi putut sosi dacă era trimis pe adresa Uniunii. Vă rog urgent să vă exprimați poziția hotărâtă în problema unificării. Ați primit broșurile trimise? Dacă ați primit, vă rugăm să ne trimiteți din fondurile dvs. suma respectivă.

Cu salutări socialiste, Orosz”²⁹.

După cum rezultă din documentele pînă acum studiate, se pare că tinerii conducători bănățeni, neînțelegînd dialectica procesului în trepte a unificării mișcării de tineret, târăgănează unirea în fapt cu mișcarea din Transilvania în cadrul Uniunii, declarînd că vor să se unească direct cu mișcarea de tineret din vechea Românie, act ce urma să fie înfăptuit, conform hotărîrii forurilor superioare ale mișcării internaționale de tineret și a Comitetului Central al Mișcării tineretului socialist din București.

Această problemă se va rezolva în scurt timp, dar deocamdată, la 12 martie 1921, Orosz Miklós (Niculescu) trimitea la Timișoara o nouă scrisoare cu următorul text:

„Proletari din toate țările, uniți-vă! Secretariatul central al Uniunii tineretului muncitor din Ardeal și Banat.

Stimați tovarăși, Am primit scrisoarea trimisă și ne-a surprins. Ne-a surprins pentru că deși susțineți că sînteți tineri muncitori socialiști adevărați, refuzați înfăptuirea unificării. Nu știu ce v-a determinat să adoptați această hotărîre, deși sîntem convinși că cunoașteți că unificarea organizațiilor din Ardeal și Banat este o dorință hotărîtă a însăși Internaționalei tineretului.

Tovarăși! Argumentul pe care îl aduceți că vă uniți cu Bucureștiul nu este just. Nu este just pentru că chiar dacă noi ne vom uni de fapt cu Bucureștiul, chiar și atunci noi, Ardealul și Banatul, vom avea raporturi total speciale cu Bucureștiul. Chiar și pentru faptul că vor fi diferențe de limbă** între noi și, ca atare, în acele condiții activitatea noastră educativă se va desfășura în anumite limite, independente.

Trebuie să realizăm, trebuie să facem unificarea Ardealului și Banatului! Trebuie să o facem încă înainte de a ne unifica cu vechea Românie, aceasta este

* Este vorba de serille broșate ale „Bibliotecii tînărului muncitor“, editate de Uniune, la Cluj.

²⁹ Arhiva C.C. al P.C.R., fondul nr. 19, mapa nr. 7.

** În document se amintește de acei tineri maghiari, germani ori de alte naționalități, membri ai Uniunii tineretului muncitor din Ardeal și Banat, care în acel timp nu cunoșteau încă limba română.

indicația hotărâtă a Internaționalei tineretului. În curînd ne vom deplasa acolo pentru tratative.

Cluj, 12 martie 1921

L. S. Președinte
s.s. Orosz
Secretarul Uniunii
s.s. indescifrabil³⁰.

În timp ce scrisoarea pleca spre Timișoara, la Cluj erau aproape terminate pregătirile pentru editarea unui organ al tinerilor muncitori din Ardeal și Banat. Trebuia însă înșelată vigilența autorităților, care nu ar fi aprobat în nici un caz apariția unui ziar comunist. Pentru a obține autorizația de presă, Orosz Miklós în calitate de editor și Iuliu Dascăl în calitate de redactor responsabil au depus actele necesare la primăria orașului Cluj, solicitînd autorizația pentru editarea unei gazete *profesionale*.

În aceleași zile, tot la Cluj, acționau pentru obținerea unei autorizații de presă și membrii conducerii de stînga a Partidului socialist care doreau să editeze un organ oficial central, în limba maghiară, militînd pentru pregătirea creării Partidului Comunist Român. Comitetul de redacție al socialiștilor, alcătuit din Gheorghe Russ, redactor responsabil, Nicolae Pascu, redactor șef, Asztalos Sándor, Gazdag Ferenc, Partos Zoltán, Gyöngyösi István, redactori, Szabó Garanzi Gyula și Hajdu Lajos administratori, neprimînd autorizația cerută, a recurs la folosirea autorizației existente pentru gazeta profesională „Fackla—Fáklya—Fackel“ a Uniunii funcționarilor particulari, apărută vremelnic în 1920. Cu scopul de a deruta autoritățile au menținut pe frontispiciu anul II. Primul număr a apărut la data de 21 martie 1921, iar ultimul la data de 21 mai 1921. Redacția și administrația se aflau în Căminul muncitorilor din Piața Unirii 9 (azi Piața Libertății 10), iar subredacția activa la București, în strada Academiei 37³¹, acest ziar fiind, la o săptămînă după constituirea P.C.R., organul central în limba maghiară al partidului comunist.

Înainte cu o zi de apariția ziarului „Fáklya“, la 20 martie 1921 se tipărea la Cluj organul în limba maghiară al Uniunii tineretului muncitor din Ardeal și Banat, „Ífju Proletár“ (Tînrul proletar), primul ziar în ordine cronologică al Uniunii, unicul la acea dată, care reprezenta interesele tineretului muncitor revoluționar din România, deoarece, după cum aminteam, „Tineretul socialist“ suspendat va reapare doar la 20 aprilie 1921.

„Ífju Proletár“, avînd înscrisă pe frontispiciu lozinca „Proletari din toate țările, uniți-vă!“, a fost primul organ de presă al Uniunii tineretului muncitor din Ardeal și Banat pe bazele declarate ale luptei de clasă, avînd țelul de a cultiva în rîndurile tineretului ideile noi, comuniste, de a milita pentru crearea Partidului Comunist Român. Ziarul urma să apară de două ori pe lună, abonamentul mensual costînd 2 lei.

Descriindu-se condițiile grele în care s-a plămădit și s-a editat ziarul, la rubrica „Știrile Uniunii“ sînt reproduse mesajele trimise Uniunii

³⁰ Arhiva C.C. al P.C.R., fondul nr. 19, mapa nr. 7.

³¹ *Presa muncitorească și socialistă din România*, volumul III, 1917—1921, partea a II-a (iulie 1919 — mai 1921), Editura politică, București, 1973, p. 624—632.

de grupele locale din Cluj, Oradea, Bistrița, Tîrgu-Mureș, Sibiu, Arad, Petroșani, Vulcan, Lupeni, Aninoasa, Lonea, Alba Iulia, Satu Mare, Călan, Turda, Brașov, Aiud, Simeria, Ilva Mare.

Pentru a se reuși tipărirea gazetei, a fost inițiată o colectă, al cărui rezultat a fost publicat în ziar. Printre altele, un grup de 11 persoane din Cluj au donat 1084 lei, iar alți 93 de tineri muncitori și-au donat salariul pe o zi de muncă fondului de presă al Uniunii, rezultînd suma de 568 de lei. În total s-au strîns deci 1952 lei, sumă, desigur, insuficientă pentru acoperirea cheltuielilor, dar simbolică pentru spiritul ce domnea în rîndul tineretului muncitor dornic să facă tot ce depindea de el pentru reușita acțiunii de editare a unui organ de presă propriu. Printre cei care au donat bani — evident, membri ai Uniunii —, sînt: Mezei Márton, Szabó Ana, Ana Bercean, L. Victoria Vaida, Böhm Margit, Marosi Béla, Gyurka Béla, Jakab Miklós, Salamon László, Zágoni Ferenc, Csengeri Jenő, Kardos Károly, A. Mihalca, Lengyel Sándor, Birizdó Sándor, Kormos István, Gyöngyösi, Ludovic Moldovan, Dumitru Aldea, Octavian Felecan, Enyedi, Gheorghe Mitrea, Csucsuj István, Elisabeta Velea, Rácz Iulia, Raduch László, Herman András, Kredátusz Béla, Gáspár Gyula, Izrael Mór, Vasile Stan, Szalma János și mulți alții.

Fiind un organ al tineretului, gazeta abordează cu deosebire problemele specifice mișcării comuniste de tineret. Astfel, în articolul de fond „Noi nu vom mai fi proletari subjugăți” se face o caldă și hotărîtă pledoarie în favoarea științei, a ridicării nivelului cultural-științific al maselor de tineri muncitori, pe fondul declarat al luptei de clasă.

Gazeta are o rubrică permanentă „Școala proletară”, în cadrul căreia sînt lămurite pe înțelesul tuturor unele noțiuni legate de științele exacte și cele sociale. Redacția gazetei pledează cu căldură pentru antrenarea tinerelor și tinerilor din diverse grupe locale ale organizației în cercurile de citit organizate de Uniune, în care se predau cunoștințe din diverse domenii, pe baza unor materiale apărute în seriile broșate ale „Bibliotecii tînărului muncitor”. Grupele locale, cercurile din diferite localități sînt îndemnate să continue acțiunea de alcătuire a bibliotecii proprii care să cuprindă cărți de literatură, artă, științe exacte și sociale. La data cînd apare gazeta funcționau deja mai multe biblioteci, printre care cele din Cluj și Dej desfășurau o activitate intensă.

O interesantă idee pusă în slujba ridicării nivelului cultural-științific al tinerilor este cea a publicării în gazetă a unui mic dicționar al noțiunilor noi din viața socială, economică, politică, ideologică.

Cel mai de seamă mesaj al gazetei, în acel moment, a fost apelul adresat de către Comitetul Executiv al Uniunii tineretului muncitor din Ardeal și Banat Mișcării tineretului socialist din vechea Românie, în care, subliniindu-se necesitatea închegării unei organizații unice de tineret, se scria: „Conștienți că puterea noastră se află în unitatea de interese și voință, trebuie să ne stringem rîndurile și să înglobăm pe toți tinerii muncitori din România într-o asemenea organizație care, stînd pe baza luptei de clasă neîmpăcate, să ajute la eliberarea proletariatului, să facă educația tinerilor muncitori pentru noua societate”³².

³² *Iffjú Proletár*, 20 martie 1921, p. 4.

Apariția ziarului „Îfju Proletăr“ a constituit un eveniment deosebit în viața mișcării tineretului muncitor revoluționar din Ardeal și Banat. Încercându-se înșelarea vigilenței autorităților, primul număr al ziarului a fost difuzat ilegal în cercurile tinerilor muncitori. Dar bucuria a fost de scurtă durată. Poliția și siguranța au aflat cu stupoare conținutul revoluționar al ziarului, luând imediat măsuri de reprimare și de interdicere a lui. Dintr-un raport al Subinspectoratului General de Siguranță din Transilvania datat 25 aprilie 1921 rezultă:

„Pe ziua de 13 aprilie în urma unei percheziții făcute la Tipografia Gutenberg din Cluj aflată în strada Bocskai nr. 1 s-a descoperit că în acea tipografie s-a tipărit și se tipărește gazeta comunistă „Îfju proletăr“ (Tinărul proletar).

Toate corpurile delictive privitoare la primul număr cit și la al doilea al acestei gazete și care în urma percheziției s-au găsit la acea tipografie s-au adus la acest Inspectorat de Siguranță unde se găsesc și în prezent. Am constatat că această gazetă pe ziua de 15 martie a fost anunțată la Primăria orașului Cluj de către Nicolae Orosz, dînsul fiind în calitate de editor și dl. Iuliu Dascal în calitate de redactor responsabil. Conform hotărîrii date de primăria orașului Cluj însă numiților li s-a pus în vedere ca de cîte ori apare această gazetă și anume de două ori pe lună, să înainteze autorităților de drept cîte un exemplar:

- 2 exemplare la Academia Română din București
- 1 exemplar la Universitatea Română din Cluj
- 1 exemplar la Poliția de Stat din Cluj
- 1 exemplar la Procurorul General din Cluj
- 1 exemplar la Primăria orașului Cluj.

Ori cei autorizați nu s-au conformat hotărîrii primăriei din loc/alitate/ și nu au trimis nici un exemplar din această gazetă autorităților menționate.

Pe de altă parte numărul prim al gazetei „Tinărul proletar“ ce a apărut și care s-a vîndut clandestin pe prima pagină se găsește semnat drept cenzor dl. dr. Eugen Fenives. Am constatat că numitul dr. într-adevăr servește la cenzura din localitate, însă este însărcinat numai cu cenzurarea gazetei „Ūj világ“ iar nicidecum cu ale acestei gazete.

Afît din întregul conținut al articolelor din primul cit și din al doilea număr al acestei reviste ce s-a prins în momentul cînd se lucra la ea s-a constatat că face o vie propagandă comunistă, atrăgînd în chipul acesta pe tinerii muncitori. Parte din articolele acestor două numere sînt incendiar redactate și cu idei și instrucțiuni comuniste făcînd o periculoasă propagandă față de tinerii muncitori care cu mare ușurință poate să-i cîștige [...]

În numărul 2 al acestei reviste pe prima pagină se găsește un articol adresat către tinerii proletari prin care îi avizează să se pregătească de 1 Mai și încheie cu cuvintele următoare: »Trăiască a III-a Internațională, trăiască Partidul Comunist din România Mare, Trăiască Internaționala Tinerilor Proletari, Uniți-vă Proletarii Lumii«.

În consecință fiind menționata revistă o otrăvire forțată a tinerimei muncitorești cu idei comuniste și subversive, atacînd astfel temelia muncitorimei viitoare, rugăm binevoii a interveni ca această revistă să fie definitiv suspendată și oprită.

INSPECTOR GENERAL
s.s. indescifrabil

Șeful Serviciului
s.s. V. Gheorghiu³³.

Cu toate că a apărut într-un singur număr, cel de al doilea fiind confiscat în tipografie (și nerecuperat încă din arhivele Siguranței), primul organ de presă al Uniunii tineretului muncitor din Ardeal și Banat, „Îfju Proletăr“, după cum constată literatura de specialitate, a avut „un rol deosebit în procesul de clarificare ideologică a masei

³³ Direcția generală a Arhivelor statului, Fond Consiliul Dirigent, dosar nr. 1178; 554/1921.

tineretului socialist, de răspindire în rîndurile sale a ideilor comuniste³⁴, alături de „Tineretul socialist“, precum și de celelalte organe de presă muncitorești.

Prima încercare de a edita un organ de presă al Uniunii tineretului muncitor din Ardeal și Banat a fost gîduită de autorități chiar după apariția primului număr. Dar aceasta nu însemna că lupta e pierdută. Ea va continua cu o și mai accentuată intensitate concomitent cu lupta pentru făurirea partidului de tip nou, comunist, pentru unificarea mișcării revoluționare de tineret din țara noastră, Uniunea aducîndu-și contribuția la acest complex proces, pe măsura puterilor și posibilităților sale.

GHEORGHE I. BODEA

NOUVELLES DONNÉES SUR L'UNION DE LA JEUNESSE OUVRIÈRE DE TRANSYLVANIE ET BANAT ENTRE 1921—1923 (I)

(Résumé)

On présente la première partie d'un ample ouvrage consacré au problème important de l'histoire contemporaine de la Roumanie, d'après la Grande Union d'Alba Iulia.

En suivant le développement des mouvements de la jeunesse, les agitations de l'époque, les échecs et les victoires, le processus toujours ascendant des jeunes forces révolutionnaires, sans égard à la nationalité, par la problématique abordée, par les documents centraux et locaux nouvellement mis dans le circuit scientifique — l'étude se constitue dans une contribution utile, qui vient à détailler quelques aspects du mouvement révolutionnaire et communiste de notre pays, documents qui ont été traités jusqu'au jour surtout à un mode général et théorique.

³⁴ C. Petculescu, *op. cit.*, p. 159—160.

OMAGIU MARELUI OM POLITIC ȘI DIPLOMAT ROMÂN NICOLAE TITULESCU

Zilele de primăvară și toamnă ale anului 1982 prilejuiesc poporului român aniversarea centenarului nașterii a încă doi oameni de seamă din șirul bogat al oamenilor vrednici de cinstire ai țării noastre: *Nicolae Titulescu și Aurel Vlaicu*. Vrednic și unul și altul, pentru că amândoi și-au pus în slujba neamului întreaga lor putere de muncă, de muncă creatoare, întreaga lor știință, marea lor inimă. Pentru toate acestea, istoria le-a păstrat în calendarul său un loc de mare cinste, iar Acta Musei Napocensis se alătură omagiului adus lor — în variate forme și pe cuprinsul întregii țări — evocându-se, prin cele ce urmează, personalitatea unuia dintre ei, a marelui om politic și diplomat român *Nicolae Titulescu*, locul său în cadrul vieții politice din România anilor 1920—1936.

Gînditor de mare profunzime, Nicolae Titulescu a fost în același timp omul acțiunilor concrete, bine chibzuite și bine realizate, atunci cînd împlinirea lor depindea de el. A fost fără îndoială omul vremii sale, dar și adept al înnoirilor societății din timpul său, un bun patriot care a apărut, întotdeauna, interesele legitime ale României.

Nicolae Titulescu s-a inspirat în acțiunile lui din realitățile și problemele vieții politice, economice, interne și externe, ale primelor patru decenii din veacul nostru. A cunoscut istoria trecută a poporului român, istoria popoarelor în general și a înțeles învățămintele ce se cuvin reținute pentru timpul prezent și deopotrivă pentru viitor. Activitatea sa bogată a făcut obiectul unor foarte cuprinzătoare și pertinente lucrări monografice, studii și articole¹, și poate fi urmărită, cu o deplină satisfacție oferind la fiecare nouă lectură un inedit înălțător, în discursurile² și rapoartele sale³. Ecoul tuturor, deloc micșorat de vreme, poate fi prins apoi în presa contemporană lui Titulescu, în cea din țară ca și în cea

¹ D. V. Barnoschi, *Națiunea europeană U.S.E. (Uniunea Statelor Europene)*, și opera domnului Titulescu pentru realizarea acestui ideal, București, 1935; *Comemorarea a 25 de ani de la moartea lui Nicolae Titulescu*, în *AIIP*, XII, 1966, nr. 4, p. 187—198; I. Grecescu, *Nicolae Titulescu, Concepție juridică și diplomatică*, Serisul românesc, Craiova, 1982; idem, *Nicolae Titulescu. Gîndire și acțiune*, Ed. politică, București, 1980; idem, *In Memoriam: Nicolae Titulescu*, Ed. politică, București, 1982; G. Macovescu, *Nicolae Titulescu — a Progressive Romanian Diplomat*, în *RevRHist*, V, 1966, nr. 3, p. 391—400; C. Murgescu, *Nicolae Titulescu and the questions of Economic Relations between States*, loc. cit., p. 401—410; V. Netea, *Nicolae Titulescu*, Ed. Meridiane, București, 1969; I. M. Oprea, *Diplomatičnaja dejatel'nost' Nicolae Titulescu*, Izd. Akademii, București, 1980; idem, *N. Titulescu's Diplomatic Activity*, Publishing House of the Academy, 1968; idem, *Nicolae Titulescu*, Ed. științifică, 1966; Savel Rădulescu, *Nicolae Titulescu 1882—1941*, în *Di-plomați i luștri*, vol. I, Ed. politică, București, 1960.

² N. Titulescu, *Discursuri*, Ed. științifică, București, 1967.

³ N. Titulescu, *Documente diplomatice*, Ed. politică, București, 1967.

străină, în comentariile publicate în presa internă și în interviurile acordate celei străine. Fără îndoială, noile cercetări prilejuite de actuala aniversare, efectuate în arhivele interne și externe, corespondența lui Nicolae Titulescu, jurnalul acestuia și multe alte izvoare vor întregi cele știute pînă acum despre marele om politic și diplomat român.

Toate confirmă și vor confirma, întîi de toate, dragostea de patrie, de poporul român, constantă a gîndirii și izvor al tuturor acțiunilor întreprinse de Titulescu. Apoi dovedesc și vor dovedi viziunea sa largă, fie că este vorba de o problemă a țării sale sau a Națiunilor Unite. Titulescu n-a fost un istoric, a fost însă un foarte bun cunoscător al istoriei și prin tot ceea ce a scris, prin întreaga sa activitate, ca om de știință, ca om politic și diplomat român, a contribuit și a influențat, în cîteva direcții, evoluția acestora. A participat direct la rezolvarea unor probleme de politică internă și externă a României în calitate de ministru al finanțelor (1917—1918, 1920—1921) sau de externe (1927—1928, 1932—1936), de reprezentant al țării noastre la Londra sau la Liga Națiunilor, la diferite conferințe internaționale.

Este vorba de o participare activă în care spiritul creator al lui Titulescu a dat naștere unei gîndiri titulesciene, profunde și originale, cu urmări pozitive apreciable și apreciate în vremea sa, în vremea noastră. O gîndire titulesciană în probleme juridice și financiare, cu elemente noi în cadrul structurii românești burgheze și de continuitate în politica externă. O continuitate pe plan superior, în care tradiționalul a primit noul, gîndit și conceput de Titulescu, pornind de la realitățile lumii contemporane lui și de la interesele vitale și legitime ale țării sale, ale tuturor popoarelor, vecine și îndepărtate, doritoare de pace.

Titulescu a fost un mare om politic și diplomat român care și-a servit cu deplin devotament țara. Titulescu a fost în același timp un strălucit diplomat al lumii europene, el depășind prin activitatea sa granițele României, ale țărilor balcanice și chiar ale continentului nostru. Titulescu a fost un apărător consecvent al Micii Înțelegeri și al Înțelegerii Balcanice, al tuturor popoarelor încadrate în Societatea Națiunilor, al păcii generale în lume. Iată de ce Titulescu a fost și este și al nostru și al lumii. Iată de ce gîndurile și faptele lui sînt azi și vor fi mereu un patrimoniu comun, național și universal, respectat și omagiat de noi și de toți cei ce au așezat și așează, drept statornice principii în întreaga lor politică externă, respectul față de drepturile fiecărui popor și necesitatea de a se apăra și consolida pacea ca cel mai de preț bun al omenirii, în numele oamenilor și pentru oameni.

Titulescu s-a oprit în activitatea sa desfășurată dincolo de hotarele țării ca purtător de cuvînt al intereselor naționale, ca exponent al politicii externe românești la Londra și Geneva, la Paris și Bruxelles, la Belgrad și Atena și în multe alte orașe ale lumii europene, sau ca promotor al acestora în anii în care a deținut portofoliul Ministerului de Externe, asupra cîtorva probleme de o importanță covârșitoare. Le amintim în succesiunea lor firească: problema respectării Tratatelor de pace încheiate la Conferința de la Paris, în spiritul și prevederile lor; problema reparațiilor și a răscumpărărilor; menținerea status-quoului realizat prin tratate; relațiile României cu vecinii, cu țările balcanice, cu țările apusene, sistemul colectiv de alianțe și rolul pactelor regionale și al Socie-

tății Națiunilor; și, nu în ultimul rînd ca importanță și semnificație, problema păcii generale pe care Titulescu a vrut-o durabilă și demnă.

Sînt, toate, probleme ce au confruntat lumea contemporană lui Titulescu, la care omul politic și diplomatul român a găsit căi și mijloace, ori s-a alăturat căilor și mijloacelor realiste promovate de alții, menite și unele și altele a duce la soluționarea problemelor în litigiu prin respectarea celor mai înalte comandamente ale vieții politice, naționale și internaționale. Titulescu a imbinat în chipul cel mai înalt interesele poporului său cu interesele popoarelor vecine, dragostei de țară, fără margini, alăturîndu-i-se onestitatea desăvîrșită. Sînt atribute ce dădeau garanții și românilor și partenerilor lor deopotrivă. Titulescu a văzut apoi cu ochi limpezi evoluția politicii externe a tuturor țărilor europene și nu numai europene, a tras semnalul de alarmă avertizînd cînd a fost cazul și a preconizat la vremea potrivită acțiuni și măsuri potrivite. A păstrat politicii externe românești linia generală tradițională, lărgind-o însă, așa cum vremea o cerea, în interesul comun al României și al tuturor vecinilor, apropiati sau mai îndepărtați.

Au fost în perioada interbelică, între anii 1920—1927 și 1928—1932 — timp în care Nicolae Titulescu și-a desfășurat activitatea ca diplomat al României peste hotarele țării — destul de mulți miniștri de externe: *Duiliu Zamfirescu* (13 martie — 12 iunie 1920) și *Take Ionescu* (13 iunie 1920 — 16 decembrie 1921), amîndoi în timpul guvernului Averescu; *Gh. Derussi* (17 decembrie 1921 — 18 ianuarie 1922) în vremea guvernului condus de Take Ionescu; *I. G. Duca* (19 ianuarie 1922 — 29 martie 1926) cînd premier era Ion I. C. Brătianu; *I. M. Mitilineu* (30 martie 1926 — 3 iunie 1927) în cel de al doilea guvern condus de generalul Averescu; *Barbu Știrbei*, ad-interim (4—20 iunie 1927) în propriul guvern; *I. I. C. Brătianu* (cîteva zile din iunie—iulie (22 iunie — 5 iulie) 1927, în guvernul condus de el, urmînd apoi *N. Titulescu* (6 iulie 1927) cu păstrarea conducerii Ministerului Afacerilor Externe și în vremea guvernului Vintilă Brătianu (pînă la 9 noiembrie 1928). În timpul primei guvernări țărăniște de sub conducerea lui Iuliu Maniu (10 noiembrie 1928 — 6 iunie 1930) Ministru de externe al României a fost *G. G. Mironescu*. El rămîne și șeful departamentului de la externe în cele două guverne național-țărăniște al cărui premier era (7—12 iunie 1930 și 10 octombrie 1930—17 aprilie 1931), precum și în al doilea guvern Maniu (13 iunie—9 octombrie 1930). Guvernul Iorga—Argetoianu a avut ca ministru de externe, cîteva zile (18—26 aprilie 1931) ad-interim, pe *C. Argetoianu*, și titular pe *Dim. I. Ghica* (27 aprilie 1931 — 5 iunie 1932). *Al. Vaida Voievod*, ca prim-ministru în perioada 6 iunie — 19 octombrie 1932, a deținut o vreme și interimatul (6 iunie — 10 august) și apoi a fost titular (11 august — 19 octombrie) și la externe. În ultimul guvern condus de Maniu (20 octombrie 1932 — 13 ianuarie 1933) a revenit la externe *Nicolae Titulescu*, pentru a rămîne titularul acestui departament și în timpul premierilor *Vaida Voievod* (14 ianuarie — 13 noiembrie 1933), *I. G. Duca* (14 noiembrie — 29 decembrie 1933), *C. Angelescu* (30 decembrie 1933 — 2 ianuarie 1934) și *Gh. Tătărăscu* (din 10 ianuarie — 1 octombrie 1934, 10 octombrie 1934 — 29 august 1936). În ultimul guvern, în perioadele neacoperite de Titulescu, la externe au fost: *Gh. Tătărăscu* ad-interim (3—9 ianuarie și 2—9 octombrie 1934) și *Vic-*

tor Antonescu, cel care îl va înlocui de fapt pe Titulescu (30 august 1936 — 27 decembrie 1937).

Situația din guvernul condus de O. Goga (28 decembrie 1937 — 9 februarie 1938), când ministru de externe a fost *Istrate Micescu*, nu ne interesează în contextul dat, după cum nu ne vom opri cu amănunte nici în concluziile ce urmează asupra miniștrilor de externe din perioada dictaturii regale: *Gh. Tătărăscu*, ad-interim (10 februarie — 29 martie 1938), *N. Petrescu-Comnen* (30 martie — 20 decembrie 1938), *Gr. Gafencu* (21 decembrie 1938 — 3 iulie 1940) și *Mihai Manoilescu* (4 iulie — 3 septembrie 1940).

Ceva mai mult ne interesează în cazul dat ministrii de externe ai României din primii ani de istorie contemporană, din vremea guvernării liberale I. I. C. Brătianu, Artur Văitoianu și a Blocului parlamentar, condus de Vaida Voievod. Nu este vremea în care Titulescu îndeplinește funcții în diplomatie. Fusesse legat în acea vreme mult de probleme interne, financiare cu precădere. E timpul însă în care s-au fixat orientările politicii externe românești în confruntările țării noastre la Conferința de pace, când s-au încheiat o parte din tratate chiar ce au influențat, și unele și altele, politica externă a României din anii următori. Pentru aceste motive, dar și pentru a avea o imagine mai completă a întregii perioade de la 1 decembrie 1918 — 3 septembrie 1940, amintim dar și miniștrii de externe ai țării noastre din anii 1918—1920. Este, în ordine cronologică, la început premierul însuși, *I. I. C. Brătianu* (29 noiembrie — 27 decembrie), apoi ad-interim *M. Pherekyde* (28 decembrie 1918 — 5 iulie 1919) și din nou *I. I. C. Brătianu* (6 iulie — 26 septembrie 1919), *Gen. Ioan Popescu*, în timpul guvernului Văitoianu (27 septembrie — 5 octombrie 1919), *I. Angelescu* (6 octombrie — 30 noiembrie 1919); *Alex. Vaida Voievod* (1 decembrie 1919 — 9 ianuarie 1920) și ad-interim *Ștefan Ciceo Pop* (10 ianuarie — 12 martie 1920), în timpul guvernării Blocului parlamentar⁴.

O primă concluzie ce se desprinde este numărul mare al demnitarilor care au deținut funcția de miniștri de externe. Pentru perioada decembrie 1918 — septembrie 1940, au fost circa 37 de numiri, ceea ce înseamnă, firește, foarte mult. E drept că numărul celor care au deținut portofoliul de externe fusese totuși ceva mai mic, de 22, dintre care titulari 17⁵ și locuitori 5⁶. O parte din ei au revenit la conducerea departamentului de mai multe ori, Titulescu deținând și din acest punct de vedere întâiul loc⁷. Așa se și explică diferența dintre numărul numirilor (37) și cel al miniștrilor de externe ai României (22) din perioada istoriei contemporane interbelice parlamentare. Oricum nu sînt puțini, chiar

⁴ Cf. M. Tudorică, I. Burlacu, *Guvernele României între anii 1866—1945. Liste de miniștri*, în *RevArh*, XLVII, 1970, nr. 2, p. 439—462.

⁵ I. Angelescu, V. Antonescu, I. C. Brătianu (de două ori, o dată ad-interim), Gh. Derussi, I. G. Duca, Gr. Gafencu, Dim. I. Ghica, Take Ionescu, M. Manoilescu, I. Micescu, G. G. Mironescu, M. Mitileneu, N. Petrescu-Comnen, I. Popescu, N. Titulescu, Al. Vaida Voievod (de două ori titular, o dată pentru câteva zile ad-interim), Duiliu Zamfirescu.

⁶ C. Argetoianu, M. Pherekyde, Ștefan Ciceo Pop, Barbu Știrbei, Gh. Tătărăscu.

⁷ N. Titulescu de 7 ori; G. G. Mironescu de 4 ori, I. I. C. Brătianu, Gh. Tătărăscu și Al. Vaida-Voievod de 3 ori fiecare.

dacă numărul lor e redus la 22. Cifrele în ansamblu mai impun însă o precizare, pentru a nu fi conduși altfel spre o concluzie greșită. Desele schimbări intervenite în conducerea Ministerului Afacerilor Externe, și mai dese schimbări în numirile șefilor acestui departament, nu pot fi puse pe seama unor modificări de esență în orientarea politicii externe românești, pentru că așa ceva nu a fost. Ele își au originea în schimbările de guvern, în remanierele acestora, și unele și altele foarte frecvente, dar care au avut cauze ce trebuiesc căutate în viața internă a partidelor politice, în raporturile dintre acestea, în raporturile lor cu casa regală și, spre sfârșitul perioadei, în a doua jumătate a deceniului patru, și în influențele externe.

Pe linia aceleiași concluzii ce se desprinde din această ierarhizare a miniștrilor de externe ai României avînd drept criteriu timpul șederii lor în fruntea diplomației noastre se cuvine subliniat faptul, foarte important, și anume că *Nicolae Titulescu a ocupat întîiul loc*. Într-un răstimp de peste cinci ani, ceea ce înseamnă aproape o treime din perioada martie 1920 — august 1936, Titulescu a fost purtătorul de cuvînt al politicii externe românești și creatorul ei în calitate de șef al departamentului. Este omul care a deținut, de fapt, portofoliul externelor cei mai mulți ani în întreaga perioadă interbelică, lucru ce are o semnificație deosebită. Este o ascendență absolută ce primește valențe noi, sporite, dacă avem în vedere că activitatea diplomatică a lui N. Titulescu n-a început în 1927 și nu s-a sfîrșit în august 1936. Dimpotrivă, ea acoperă aproape două decenii, sau chiar mai mult, dacă avem în vedere activitatea desfășurată la Paris, în exilul său din 1917—1918 și după 1936. Sînt anii în care Titulescu neîncetat a apărut cauza țării sale prin intermediul presei și al contactului neîntrerupt cu oamenii politici de primă mărime. De aceea nici un alt om politic și diplomat român, din vremea sa, nici chiar Take Ionescu, nu poate fi așezat înaintea lui Titulescu, din punct de vedere al longevității activității diplomatice și, desigur, nici din cel al gîndirii și acțiunilor politice concrete.

Lui Titulescu i-au urmat, sub acest aspect al vechimii, mai întîi I. G. Duca cu o ședere la ministerul de externe de peste 4 ani, apoi G. G. Mironescu, cu aproape 2 ani și jumătate, Take Ionescu și Gr. Gafencu cu 1 an și șase luni și unul și altul, V. Antonescu, I. M. Mitilineu și Dim. I. Ghica, cu puțin peste un an fiecare, iar ceilalți, de fapt majoritatea, au avut sub un an, iar unii au ajuns abia la cîteva zile⁸.

În general miniștrii de externe amintiți, ca și ceilalți, neamintiți, au aparținut, cu excepția lui Titulescu, partidului de guvernămînt. I. G. Duca reprezenta partidul liberal, fiind, după frații I. I. C. Brătianu și Vintilă Brătianu, cel mai influent om politic. G. G. Mironescu era fostul

⁸ N. Titulescu, 5 ani și două luni; I. G. Duca, 4 ani, 2 luni și 12 zile; G. G. Mironescu, 2 ani, 5 luni și 8 zile; Gr. Gafencu, 1 an, 6 luni și 14 zile; Take Ionescu, 1 an, 6 luni și 4 zile; V. Antonescu, 1 an, 3 luni și 27 zile; M. Mitilineu, 1 an, 2 luni și 5 zile; Dim. I. Ghica, 1 an, 1 lună și 9 zile; N. Petrescu-Comnen, 8 luni și 20 zile; M. Pherekyde, 6 luni și 9 zile; Al. Vaida Voievod, 5 luni și 22 zile; I. I. C. Brătianu, 4 luni și 3 zile; Duiliu Zamfirescu, 2 luni și 18 zile; Șt. Ciceo Pop, 2 luni și 4 zile; M. Manoilescu, 2 luni; I. Angelescu, 1 lună și 26 zile; I. Micescu, 1 lună și 13 zile; Gh. Derussi, 33 zile; Barbu Știrbei, 17 zile; Gh. Tătărăscu, 15 zile; Gen. Ion Popescu, 10 zile; C. Argetoianu, 9 zile. Datele au fost calculate după M. Tudorică și I. Burlacu, *op. cit.*, p. 439—462.

conservator din partidul lui Take Ionescu intrat la țărăniști și apoi, o dată cu aceștia, la național-țărăniști, vice-premier și premier în două rinduri în anii crizei 1930, 1931. Fusesse președinte al Consiliului de miniștri și Duca, puțin însă, doar câteva zile, 45, din noiembrie până în decembrie 1933, când cade victimă legionarilor. A fost și deputat de Vilcea în anii 1922—1926, după cum și G. G. Mironescu făcuse parte din Adunarea deputaților ca ales al național-țărăniștilor din județul Romanai. Take Ionescu era șeful partidului conservator democrat și firește multă vreme și deputat. Mitileneu și Ghica au fost, cel dintii averescian, cel de al doilea iorgist, intrați în parlament pe lista Uniunii Naționale.

Dintre toți miniștrii de externe ai României din perioada interbelică, singur Titulescu nu a aparținut nici unui partid politic în timpul executării acestei funcțiuni. Îl găsim, e drept, în câteva guverne liberale — I. I. C. Brătianu, V. Brătianu, I. G. Duca, Dr. C. Angelescu, Gh. Tătăărăscu — și în două național-țărăniște, Iuliu Maniu și Al. Vaida Voievod, din anii 1932—1933, dar fără să fie înscris — deși s-au făcut încercări — în P.N.L. sau P.N.Ț. Fusesse cindva, până în 1922, în partidul lui Take Ionescu, al cărui bun prieten și era. Relații, întemeiate pe o stimă reciprocă, a avut și cu I. G. Duca sau Ion și Vintilă Brătianu. Ca ministru de externe al României, și mai înainte ca reprezentant al diplomației românești peste hotarele țării, Titulescu nu s-a vrut însă exponentul vreunui partid politic, ci al țării întregi, al României unite. Așa se și explică prezența sa în mai multe guverne de orientări deosebite în probleme de politică internă. A fost de fapt o condiție ce o pusese regelui Carol încă la cea dintii numire a sa ca ministru de externe, din 1932, cerînd să i se îngăduie o continuitate neîntreruptă de dese schimbări de guvern pe care le prevedea și care au și avut loc în primii ani ai deceniului patru.

S-a spus încă în epocă că în politica externă a României toate partidele politice aflate la cirna țării pînă la 27 decembrie 1937, vremea avută de noi în vedere pentru evocarea personalității lui Titulescu, s-au dovedit unite și au acționat unitar în sensul că se asigura o deplină continuitate în orientările și acțiunile pornite, prin Ministerul de Externe, de către un guvern, la schimbarea acestuia cu altul. Așa a și fost.

Cu toate că politica externă a României nu era doar o politică de *partid*, ci *națională*, fapt ce-i asigura continuitatea, formarea unui guvern și numirea ministrului de externe erau primite și comentate diferit de către diplomația europeană și nu numai de ea. Diferit în primul rînd în cadrul fostelor state învingătoare și învinse la sfîrșitul celui dintii război mondial. Diferit apoi — uneori — chiar în cadrul aceluiași grup de țări. Motivele: apropierea partidului de guvernămînt și a ministrului de externe mai mult de o țară sau de un grup de țări, puterea lor de exprimare și de apărare a voinței naționale în problemele de politică externă, concepțiile și orientările acestora în viața politică internațională în general, eaoul și influența lor, atitudinea față de Societatea Națiunilor și menirea sa etc.

Toate acestea erau cunoscute din programele electorale sau din unele acțiuni concrete anterioare, din cartea de vizită a puterii executive, adică a partidului venit la conducerea țării, precum și a purtătorului de cuvînt al politicii externe românești din perioada dată. Cele două

opțiuni diferite — dar nu exclusiviste, în fond, nici una nici alta — privind căile de dezvoltare economică ale României postbelice (potrivit doctrinei „prin noi înșine“ sau „a porților deschise“), politica economico-financiară în ansamblu și relațiile economice externe, în mod special, au influențat și ele atitudinea diplomației străine față de un partid sau altul. Factorii amintiți — și, desigur, și alții neamintiți — au determinat reacții deosebite la schimbările de guvern și miniștrii de externe. În cumpăna acestora trăgea firește — și încă foarte mult — politica internă și externă promovată de fiecare stat în parte cu care România se învecina sau avea, prin sistemul de alianțe cunoscut, legături și relații diplomatice.

În perioada noiembrie 1918 — decembrie 1937 au fost — așa cum spuneam și de miniștrii de externe — foarte multe guverne. Se poate vorbi de 21 de guverne cărora li se adaugă câteva interimare și remanieri.

Nu urmărim în contextul problemei abordate cauzele deselor schimbări de guvern în unele perioade (1918—1921 și 1926—1933), foarte complexe și diferite. O vom face cu un alt prilej. Subliniem aici doar faptul că la Președinția Consiliului de miniștri au fost — din noiembrie 1918 pînă în decembrie 1937 — 13 premieri⁹, dintre care 4 au revenit de câteva ori¹⁰. Titulescu nu se numără printre ei, deși nu au lipsit propunerile, chiar repetate, de a se alcătui un guvern sub președinția sa. El l-ar fi dorit format ca un guvern de uniune națională. Încercările n-au reușit însă, și nu din vina lui.

Guvernele României din perioada amintită au fost, cu două excepții, monocolare. E drept că dispariția unor partide, precum și disocierile intervenite în deceniile trei-patru au favorizat ocuparea unor portofolii și de către membrii altor partide (sau foste partide), decît ale celor pe care le reprezentau premierii, ori nu făceau parte — cazul Titulescu — din nici un partid politic.

Ceea ce mai dorim să subliniem este că nu toate partidele politice burgheze au ajuns și la Președinția Consiliului de Miniștri și nici cele ce au ajuns acolo nu au rămas în egală măsură. Desigur acestea sînt iarăși probleme interne și se cer analizate, de asemenea, într-un alt context. Le amintim totuși și aici pentru un singur motiv: a delimita, în timp, influența partidelor de guvernămînt în relațiile diplomatice ale României. Influența era determinată desigur de un complex de factori, dar și de timpul cit a durat puterea acestora, de timpul guvernării. El se afla de fapt într-o relație directă cu creditul intern și extern pe care îl avea partidul de guvernămînt, de tăria opoziției parlamentare. Partidele de guvernămînt au fost (între anii 1918—1937) cel național-liberal (+ 10 ani), național-tărănesc (+ 4 ani), partidul poporului (aproape 3 ani), naționalist-democrat (Iorga) și agrarian (Argetoianu) (+ 1 an), Blocul parlamentar (+ 3 luni) și conservator democrat (34 de zile). Multe pentru o vreme relativ scurtă.

⁹ I. I. C. Brătianu, General Artur Văitoianu, Alex. Vaida Voievod, General Al. Averescu, Take Ionescu, Barbu Știrbei, Vintilă Brătianu, Iuliu Maniu, G. G. Mironescu, Nicolae Iorga, I. G. Duca, Dr. C. Angelescu, Gh. Tătăreanu.

¹⁰ I. I. C. Brătianu, Iuliu Maniu și Alex. Vaida Voievod de cîte 3 ori fiecare, Alexandru Averescu și G. G. Mironescu de două ori.

Dintre toate partidele amintite, investite cu puterea de a guverna, pe plan extern, în general, mai bine primit a fost cel liberal, iar ca ministru de externe, ca reprezentant al României peste hotare s-a bucurat de un prestigiu deosebit, de excepție chiar, Nicolae Titulescu. Formarea unui guvern liberal inspira în apus în multe cercuri politice influente încredere datorată stabilității ce o aducea în general la Președinția Consiliului de miniștri. O stabilitate care, la rîndul ei, avea drept suport forța financiar-economică a partidului. N-au lipsit, firește, nici împotriviri și nemulțumiri determinate mai ales de politica economică internă cu implicațiile sale asupra capitalului străin din România, dusă de P.N.L.

Fără îndoială, la sporirea creditului politic al P.N.L. peste hotare, precum și la diminuarea unor divergențe pe temele amintite, au contribuit chiar miniștrii de externe din guvernele liberale: I. I. C. Brătianu, I. G. Duca și N. Titulescu, toți trei apropiați îndeosebi de Franța, țara în care ei se formaseră, locul în care au avut multe prietenii încă din anii studenției, prietenii cultivate, chiar sporite, cel puțin de o parte din ei, și în perioadele următoare. Dintre toți, Titulescu va rămîne mai mult legat de ceea ce a însemnat lumea politică franceză. Acesteia îi va adăuga cu anii lumea europeană, devenind el însuși un mare european, fără a înceta să fie un devotat fiu al poporului român.

Numirea lui Titulescu într-o demnitate sau alta, activitatea desfășurată ca ministru de finanțe, de externe sau ca reprezentant al țării noastre la Liga Națiunilor ori la diverse conferințe, ca președinte a două sesiuni ale Ligii Națiunilor, ca președinte al Micii Înțelegeri și al Înțelegerii Balcanice, au fost toate urmărite de opinia publică din țară și de peste hotare, așa cum în vremea aceea era urmărită doar viața a puțini oameni politici.

Valoarea omului politic Titulescu nu poate fi judecată — și nici nu este — numai după cit loc a ocupat în presa vremii, un loc deosebit, fără îndoială, ci în primul rînd după ce s-a scris despre el și în măsura în care comentariile au fost în consens cu locul ce l-a ocupat și îl ocupă în scara valorilor naționale și universale.

Titulescu, prin tot ceea ce a realizat în timpul vieții sale, s-a impus ca om de știință cu reale contribuții în domeniul dreptului¹¹, ca un strălucit gînditor, om politic și diplomat ce și-a servit țara cu o mare demnitate. Locul său este de frunte în rîndul oamenilor fruntași din timpul său, alăturîndu-se cu vrednicie vrednicilor săi înaintași. A fost și este

¹¹ N. Titulescu, *Cum trebuie să înțelegem educația juridică*. București, 1905; idem, *Curs de drept civil*. București, 1920; idem, *Essai sur une théorie générale des droits eventuels*, Paris, 1907, și București, 1908; idem, *Împărțirea moștenirilor*, București, 1907; idem, *Observațiuni asupra reorganizării facultăților de drept*. București, 1904; idem, *O lecție de deschidere*, în *Curierul judiciar*, 1907, nr. 12; idem, *Program analitic al cursului de drept civil*. Anul I (1905), București, 1905; idem, *Teoria patrimoniului*, București, 1905;

— E. Cernea, *Les débuts de l'activité scientifique de N. Titulescu*. RaH, V, 1966, nr. 3, p. 411—424; G. Geamănu, *Contribuția lui Nicolae Titulescu la dezvoltarea dreptului internațional*, în *Studii și cercetări juridice*, XI, 1966, nr. 2, p. 157—208; V. Al. Georgescu, *Un text inedit al lui Nicolae Titulescu despre cariera sa universitară*, loc. cit., XVII, 1972, nr. 1, p. 165—169; Traian Ionașcu, *Opera de drept civil și de drept internațional a lui Nicolae Titulescu*. Academia Republicii Socialiste România. Discursuri de recepție. Seria nouă, 10. Ed. Acad. 1975; Ion M. Oprea, op. cit., p. 19—47.

un exemplu de totală dăruire pentru împlinirea unor mari idealuri ale poporului român, a unor înalte idealuri umane în general.

Întreaga sa putere creatoare și marea sa inimă au îngăduit lui Titulescu să depășească cadrul obișnuit al unui obișnuit om politic sau — peste hotarele țării — ale unui simplu diplomat. Titulescu a însemnat întâi de toate gândire, o gândire creatoare. A însemnat apoi acțiune, o acțiune și chibzuită și hotărâtă. Izvorul tuturor a fost marea sa putere intelectuală, iar temeiul, dragostea pentru pământul și oamenii țării sale, dragostea și respectul pentru universul uman. Minte și inimă, sau inimă și minte, ori amândouă deopotrivă și în aceeași vreme, l-au ajutat pe omul Titulescu să rămână toată viața un mare om. Este fără îndoială cea mai mare realizare a sa, ce a favorizat și a îngăduit de fapt toate realizările de o viață bogată nu în ani, ci în fapte deosebite, întemeiate toate pe adevăr și dreptate, pe cinste și onestitate.

În persoana lui Nicolae Titulescu calitatea de om politic și diplomat a primit forme noi, deosebite, cele două laturi identificându-se. Ca om politic, pe plan intern și extern a creat un sistem propriu detașat mult și în multe probleme de cel al intelectualității burgheze contemporane lui, angajată în viața politică. Ca diplomat a făcut la fel. Titulescu n-a fost — așa cum era în practica vremii — doar un foarte conștiințios purtător de cuvânt al politicii externe românești. Înzestrat cu o memorie puțin obișnuită, cu o putere de a face analize profunde, cu o intuiție extraordinară, simțind ușor ceea ce în diplomatie ades se ascundea, cu puterea de a vedea efectul îndepărtat în timp al unei stări existente sau create atunci, cu o mare promptitudine și abilitate, în toate împrejurările — nu de puține ori dificile —, diplomatul Titulescu era ajutat de omul politic Titulescu, pentru a găsi cele mai bune soluții. Și toate acestea fără a-și depăși atribuțiile, dar și fără a îngădui încălcarea lor din partea cuiva.

Secretul succeselor sale își are izvorul în cunoașterea realităților lumii contemporane, în realismul măsurilor preconizate, în marea sa omenie, în dreptatea cauzelor susținute de el, în tăria argumentelor și frumusețea cuvintelor sale. Pledoariile lui sînt deopotrivă autentice documente istorice și dovezi ale unei elocințe neegale pe plan european de mulți oameni politici.

Drumul ales în viață l-a favorizat și l-a ajutat de asemenea mult. Elev (la Craiova), și student (la Paris) unde primește o temeinică pregătire, profesor de drept la Universitățile din Iași și București, om de știință în același timp, cu o deschidere largă spre problemele actuale, mai întâi ale țării sale, se impune cu ușurință în viața științifică și în cea politică. A fost preocupat de modernizarea învățămîntului superior juridic, de schimbări în instituția dreptului în general în țara noastră, de raporturile social-economice existente în lumea satelor.

Întrât în viața politică, o cunoaște la început prin intermediul Parlamentului. Ca ministru de finanțe apoi o cunoaște mai bine și o vrea mai bună. Dovadă — una din dovezi — reforma financiară din 1921 concepută și pregătită de Titulescu. Elementul nou, pozitiv, era în esență stabilirea impozitului pe categorii de venituri¹².

¹² N. Titulescu, *Reforma financiară*, București, 1921.

Activitatea diplomatică începînd cu anul 1920, cînd participă la Conferința de pace de la Paris, l-a găsit pe Titulescu deplin familiarizat cu problemele interne ale țării. Un lucru deosebit de important pentru întreaga sa activitate desfășurată atunci și în anii următori peste hotarele țării.

Titulescu a apărut punctele de vedere ale țării noastre în problema obligațiilor de răscumpărare impuse României prin Tratatul de pace, problema reparațiilor¹³, precum și aceea a optanților unguri¹⁴. De fapt a fost chiar el inițiatorul principalelor poziții românești în toate problemele amintite.

Eforturile diplomatice ale lui Nicolae Titulescu au fost îndreptate apoi spre menținerea integrității teritoriale a țării, pentru stabilirea și întreținerea unor relații politice bune cu toate statele vecine, pentru întărirea Micii Înțelegeri și transformarea ei într-un organism unitar și puternic capabil să se opună politicii de revizuire a sistemului de la Versailles, pentru Înțelegerea Balcanică și în general pentru întărirea și consolidarea legăturilor cu toate statele din blocul antirevizionist¹⁵.

Titulescu a militat ca țara sa să aibă relații prietenești în toate cele patru puncte cardinale, cu vecinii în primul rînd, fără să considere un impediment în calea realizării acestora nici trecutul, nici forma orînduirii politice ce putea să deosebească o țară de alta. În acest context se încadrează restabilirea relațiilor diplomatice dintre România și Uniunea Sovietică, ca un prim pas spre normalizarea raporturilor dintre cele două state. A fost apoi Titulescu adeptul întăririi forțelor regionale, socotindu-le ca părți dintr-un întreg ce se numea Societatea Națiunilor. Toate aveau menirea ca, prin pace generală, să asigure pacea, libertatea și integritatea poporului și statului român, a tuturor popoarelor. Titulescu a fost prin acțiunile sale alături de forțele ce au dorit pacea și au luptat pentru menținerea ei. Și aceasta pentru că Titulescu și-a iubit țara și oamenii de pretutindeni. Întreaga lui activitate diplomatică a fost un dialog, un dialog de o mare și strălucită elocință purtat pentru recunoașterea dreptului la o viață liberă și demnă a poporului român, a tuturor popoarelor. Titulescu era unul din purtătorii de cuvînt, în anii interbelici peste hotarele țării, ai dreptății și păcii dorite dintotdeauna de poporul român¹⁶.

¹³ Cf. E. Bold, *De la Versailles la Lausanne (1919—1932)*, Ed. Junimea, Iași, 1976.

¹⁴ N. Titulescu, *La réforme agraire en Roumanie et les optants hongrois de la Transylvanie devant la Société des Nations*, Paris, 1924; C. D. Cutcutache, *Un mare conflict internațional: optanții unguri din Transilvania și Reforma agrară din România*, Prefață de N. Titulescu, București, 1931.

¹⁵ Petre Bărbulescu, *România și Societatea Națiunilor, 1929—1939. Momente și semnificații*, Ed. politică, București, 1975; P. Bărbulescu, Gh. Gheorghe, *Les débuts de l'activité de la Roumanie à la Ligue des Nations. Contribution de la mission diplomatique de la Roumanie à Genève*, în *RevRHist*, IX, 1970, nr. 1, p. 107—123; Eliza Campus, *Din politica externă a României, 1913—1947*, Ed. Politică, București, 1980, p. 182—417; idem, *Înțelegerea Balcanică*, București, Editura Academiei, 1972; idem, *Mica Înțelegere*, Editura științifică, București, 1968; Gh. Matei, *O traiectorie luminoasă pe cerul Genevei*, în *Magazin istoric*, VIII, 1974, nr. 2, p. 52—56.

¹⁶ N. Titulescu, *Discursuri*, Ed. științifică, 1967; idem, *Documente diplomatice*, Ed. politică, București, 1967.

Titulescu a continuat buna tradiție ridicată pe înalte trepte de înaintașii săi Nicolae Bălcescu, Cezar Boliac, Mihail Kogălniceanu, C. A. Rosetti și mulți alții. Valențe noi au primit și primesc în zilele noastre eforturile poporului român, aspirațiile sale pentru pace, prin acțiunile de politică externă desfășurate de Partidul Comunist Român, de secretarul său general și președintele țării, tovarășul Nicolae Ceaușescu. Este o continuare pe plan superior, o politică de angajare fermă, pe calea menținerii și consolidării păcii în lume. Glasul României contemporane, ridicat în apărarea păcii, este auzit azi pretutindeni. Este auzit, ascultat și respectat. El se alătură voinței hotărâte a popoarelor de a trăi în pace și libertate.

Omagiul adus lui Nicolae Titulescu la împlinirea a 100 de ani de la naștere este un omagiu adus păcii, libertății și dreptății umane, toate deziderate scumpe lui. Omagiul se înscrie într-un vechi, chiar străvechi obicei al poporului român, de a cinsti oamenii și faptele lor atunci când ei au slujit și faptele lor au fost puse în slujba unor înalte idealuri. Au fost și vor fi cinstiți și cinstite oricând au trăit oamenii și oricând s-au petrecut faptele lor demne de cinstire pentru că poporul român cinstește și omagiază tot ce a fost purtător de progres în istoria noastră trecută, și deopotrivă în istoria universală.

Nicolae Titulescu, om politic și diplomat român cu o largă viziune europeană, care și-a consacrat întreaga sa viață împlinirii și apărării unor nobile idealuri, se numără printre acei oameni — ai țării noastre și ai lumii — ce au lăsat posterității, prin tot ce au făcut, o frumoasă operă — scrisă și nescrisă, cuprinsă în cărți și în afara lor — plină de învățăminte pentru generațiile de azi și de mâine, și de aceea i se cuvine autorului ei, acum, la aniversarea centenarului nașterii sale, dar nu numai acum, o deplină cinstire.

MARCEL ȘTIRBAN

HOMAGE TO THE GREAT ROMANIAN POLITICIAN AND DIPLOMAT NICOLAE TITULESCU

(Abstract)

There is a tradition with the Romanian people to celebrate those men that served lofty ideals. Among them, Nicolae Titulescu holds a prominent place.

Politician and diplomat with an European outlook he dedicated his whole life to defend and carry out high ideals. The works he left to the succeeding generations are impressive. He is lineally descended from the outstanding Romanian diplomats of the 19th century and the most celebrated diplomats of his time. He was and he still is an example of devotion to the accomplishment of the Romanian people's great ideals and to the achievement of the dreams and aspirations of the whole humanity.

Nicolae Titulescu surpassed the limits of a commonly met politician and diplomat. Taking into consideration his thought and political actions as well as the length of his career, no other Romanian politician and diplomat could outshine Nicolae Titulescu in the period between the wars.

Titulescu brought his contribution to the solution of issues of home and foreign policy as a Minister for Finance (1917—1918, 1920—1921), as a Minister for

Foreign Affairs (1927—1928, 1932—1936), as a representative of our country in London, or at the League of the Nations, and at different international conferences.

Wherever he was, he was an active presence. Titulescu meant, first of all, a creative thinking, and then a wise and resolute action. The source of all these was to be found in his intellectual power, and their reason, in his infinite love for his country and mankind in general.

To celebrate Nicolae Titulescu, a fervent partisan of the harmony between the peoples of the world, means, at the same time, to build a bridge between his creed and the principles that represent the basis of the Socialist Romania's foreign policy.

LUPTA MUNCITORILOR DE LA UZINELE DE FIER ALE STATULUI DIN HUNEDOARA PENTRU ÎMBUNĂTĂȚIREA CONDIȚIILOR DE MUNCĂ ȘI DE TRAI (1919—1940)*

(II)

Izbucnirea crizei economice a dus la înrăutățirea situației materiale a muncitorimii, cît și la înăsprirea atitudinii forurilor conducătoare față de cererile salariaților statului. Toate acestea au provocat nemulțumirea muncitorilor, care au hotărît să reia lupta atît prin intermediul unui nou demers la Curtea de Casație, cît și prin acțiuni energice, desfășurate pe plan local. Un bun prilej pentru exprimarea nemulțumirilor metalurgiştilor hunedoreni față de modul în care erau tratați erau manifestațiile de 1 Mai. Muncitorii au răspuns cu entuziasm manifestului editat de C.C. al P.C.R. și C.C. al U.T.C. care, dezvăluind consecințele grele ale crizei economice asupra maselor muncitorești, îi îndemna la luptă pe toți oamenii muncii. Deoarece la Hunedoara, ca și în alte centre industriale din județ, muncitorimea se arătase hotărîtă să acționeze prin toate mijloacele pentru apărarea drepturilor ei, autoritățile au cerut întărirea forțelor represive. Cu toate acestea, la chemarea comuniștilor, la Hunedoara s-a organizat o puternică întrunire a oamenilor muncii¹⁰⁵.

Autoritățile de stat au fost nevoite să țină seamă de hotărîrea de luptă a metalurgiştilor hunedoreni. La 2 mai 1930 Comisia de Arbitraj a Curții de Casație a recunoscut încă o dată dreptul tuturor muncitorilor de la Uzinele de fier ale statului la concediu plătit¹⁰⁶.

Dar atacurile împotriva drepturilor muncitorimii au fost în curînd reinnoite din partea direcțiunii. Ținta o constituia de această dată organizația sindicală, a cărei activitate energetică de susținere a intereselor muncitorești nu convenea de loc conducerii uzinelor. În cursul anului 1930 numărul sindicaliştilor a crescut la peste 400, cuprinzînd aproape jumătate din efectivul lucrătorilor metalurgiști. Minerii de la Ghelar aveau și ei o organizație, afiliată Uniunii Muncitorilor din Industria Minieră. Pentru a-i înfricoșa pe muncitorii organizați, la începutul lunii iulie, direcțiunea a dat preaviz de concediere unui număr de 196 de salariați, vrînd să-i convingă pe această cale să renunțe la drepturile lor cuprinse în contractul colectiv și să retragă organizației sindicale încredințarea dată spre a le reprezenta interesele¹⁰⁷.

Manevrele direcțiunii au fost dejucate de însăși organizația sindicală, care a declarat deschis conflictul de muncă. Tratatările începute la 16 iulie pentru aplanarea lui au dat cîștig de cauză muncitorilor, preavizele de concediere au fost retrase, iar drepturile cuprinse în contractul colectiv

* Partea I-a a lucrării a apărut în *ActaMN/XVIII*, 1981.

¹⁰⁵ O. Matchescu, E. Georgescu, *1 Mai în România 1890—1970*, București, 1971, p. 200—202.

¹⁰⁶ *Metalurgistul*, nr. 6, 1 iunie 1930.

¹⁰⁷ *Idem*, nr. 8, 1 aug. 1930.

au fost extinse asupra tuturor lucrătorilor uzinei, cu excepția celor sezonieri.

Curind după aceasta au început noi tratative în vederea încheierii contractului colectiv, care s-au prelungit pînă la 16 decembrie 1930, cînd Comisia de Arbitraj de pe lîngă Curtea de Casație a stabilit prevederile noului contract, ce urma să intre în vigoare la 1 ianuarie 1931. Presa sindicală nota că „noile dispoziții creează o situație mai proastă pentru muncitori în raport cu situația din anul trecut. Anume adaosul de familie a fost redus de la 7 la 3 lei pe zi... Decizia lovește îndeosebi în existența muncitorilor cu o familie mai numeroasă, cărora le micșorează simțitor cîștigul”¹⁰⁸.

Salariile de bază propriu-zise au fost menținute, stabilindu-se că în timpul valabilității deciziei ele nu pot fi micșorate. Lucrătorii de la toptoriile de fier au fost împărțiți în 6 clase de salarizare, a căror retribuție varia între 60—90 lei pe schimb. Cîștigurile celor care lucrau cu ceasul în Uzinele de la Hunedoara au fost fixate la 6,50—10,50 lei/oră. Convenția colectivă menținea concediile cu plată și achitarea primelor șapte zile de boală. De asemenea, contractul menționa obligația direcțiilor de întreprinderi de a asigura locuințe pentru salariați. Ei urmau să beneficieze și de alte avantaje în natură, cum ar fi făină, lemne, încălțăminte și curent electric la preț de favoare.

Curind însă, datorită greutăților financiare provocate de criză, uzinele statului n-au fost în stare să respecte prevederile contractului. Deși era prevăzută obligația de a se achita salariile lucrătorilor în mod regulat pînă la data de 15 a fiecărei luni, din cauza neplății la timp de către Ministerul de Finanțe a sumelor destinate fondului de salarii al uzinelor de la Hunedoara, muncitorii și-au primit salariile cu mare întîrziere¹⁰⁹. În afară de aceasta, deși contractul colectiv excludea posibilitatea reducerii salariilor, în cursul anului 1931 s-au făcut rețineri din leafa muncitorilor în spiritul legii curbei de sacrificiu. De aceea, lucrătorii s-au adresat Uniunii Muncitorilor din Industria Minieră, cerînd să intervină la Ministerul de Industrie și Comerț în această problemă¹¹⁰.

Aceste nedreptăți, la care s-a adăugat concedierea unor muncitori, au stîrnit indignarea și spiritul de rezistență al oamenilor muncii. Ei și-au îndreptat tot mai mult atenția spre comuniști, cei mai consecvenți susținători ai intereselor proletariatului. Deși organele represive căutau să împiedice cu orice preț activitatea comuniștilor, acțiunile și influența lor cîștigau tot mai mult în amploare. Inspectoratul muncii din Deva ținea să sublinieze că „deși organizațiile muncitorești unitare au fost desființate, comuniștii activează și întrețin și astăzi organizații clandestine, provocînd turburări cu ocazia adunărilor muncitorești în zilele de 1 Mai și zilele așa-zise roșii. Cu aceste ocazii se distribuie manifeste incendiar”¹¹¹.

Autoritățile respective căutau să împiedice propaganda desfășurată de comuniști. La 5 aprilie 1931 primul procuror al Tribunalului Hunedoara a cerut urmărirea muncitorilor Nagy Pál, Iacob Alexa, Lazăr Iosif

¹⁰⁸ *Idem*, XII, nr. 1, 1 ian. 1931.

¹⁰⁹ *Inspekția Muncii*, 1930—1931, vol. II, p. 325.

¹¹⁰ Arh. St. Cluj-Napoca, Fond. Uzinele Zlatna, dos. nr. 3/1931, f. 6.

¹¹¹ *Inspekția Muncii*, 1930—1931, vol. II, p. 327.

și Furca Abri, care în ziua de 21 martie 1931, cînd s-au dus la serviciu la Uzinele de fier din Hunedoara, au început să împartă manifeste comuniste printre lucrători¹¹². Aceste manifeste îndemnau „muncitorimea la nesupunere față de legi și autorități, preaslăvind în același timp sovietele și partidul comunist, fapt din care ar putea să rezulte un pericol pentru siguranța statului”.

În pofida represiunilor, comuniștii din Hunedoara și-au continuat activitatea, desfășurînd o propagandă electorală energică în favoarea Blocului Muncitoresc-Țărănesc, care a obținut 145 de voturi cu ocazia alegerilor din 1931. Candidat al Blocului era mecanicul Bacsó Ștefan, conducător al comuniștilor din Hunedoara¹¹³.

În a doua parte a anului 1931 situația muncitorilor hunedoreni a continuat să se agraveze, odată cu înrăutățirea conjuncturii economice. Neachitarea la timp a salariilor a devenit un fenomen cronic. Astfel, începînd din octombrie 1931 și pînă în ianuarie 1932, lucrătorii nu și-au mai primit salariile¹¹⁴, deși aceste luni au coincis cu obișnuitele tratative în vederea încheierii noului contract colectiv.

În timpul tratativelor sindicatele au propus prelungirea automată a contractului colectiv. Direcțiunea RIMMA a căutat însă cu orice preț să impună reducerea salariilor cu 10—20%¹¹⁵. La 10 februarie Comisia de Arbitraj a decis menținerea celor mai multe dintre prevederile anterioare ale contractului, hotărînd însă reducerea salariilor cu 10% și scăderea adaosului de scumpete pentru membrii de familie de la 3 la 2 lei¹¹⁶. În acest fel salariile reale ale metalurgiștilor hunedoreni au scăzut la 6,50 lei pe oră¹¹⁷.

Nici măcar aceste salarii nu erau plătite la timp. Din această cauză, la 10 februarie 1932, sindicatele au înaintat un memoriu către Ministerul de Finanțe, cerînd intervenția grabnică în vederea achitării salariilor. Neavînd bani pentru cumpărarea celor necesare traiului, muncitorii se aprovizionau de la Consumul salariaților uzinei pe credit, astfel încît acumulasă datorii de mii de lei. Dar și acest Consum era condus de către Direcțiune în mod abuziv, creditele fiind acordate pe bază de favoruri personale, iar distribuirea alimentelor se făcea într-o manieră care lăsa mult de dorit¹¹⁸.

Pe lîngă toate acestea, direcțiunea Uzinelor nu respecta prevederile fundamentale ale contractului colectiv. Pentru a curma toate aceste abuzuri, la 31 martie Sindicatul muncitorilor metalurgiști din Hunedoara a cerut intervenția Inspectoratului Muncii. Acțiunea lor a fost susținută de Secretariatul Regional Hunedoara al Uniunii Muncitorilor în Fier-Metal, care cerea efectuarea unei anchete urgente în privința stărilor de fapt din cadrul Uzinelor. Inspectorul muncii a descins la Hunedoara în data de 18 aprilie 1932, cu care ocazie muncitorii s-au plîns că acordurile nu erau calculate conform contractului colectiv, nu se respecta durata de

¹¹² *Documente hunedorene* ..., p. 167—177.

¹¹³ *Idem*, p. 191.

¹¹⁴ Arh. St. Arad, Fond. Insp. Reg. Muncii, dos. nr. 11/1932, f. 1.

¹¹⁵ *Metalurgistul*, XIII, nr. 1, 1 ian. 1932.

¹¹⁶ *Idem*, nr. 2—5, 1 mai 1932.

¹¹⁷ *Pagini din trecutul de luptă al muncitorimii hunedorene*, p. 139.

¹¹⁸ *Metalurgistul*, nr. 2—5, 1 mai 1932.

8 ore de muncă, lucrându-se chiar și 12 ore în unele cazuri, avansările în clase superioare de salarizare nu erau îndeplinite conform contractului, iar ucenicii minori erau întrebuințați noaptea și nu beneficiau de concediul legal.

În urma investigațiilor efectuate, inspectorul a fost nevoit să raporteze că „în timpul tratativelor și cu ocazia tratativelor ce am ținut, am constatat că în parte aproape toate plîngerile muncitorilor erau întemeiate”¹¹⁹. Hotărârile luate de inspectorul muncii în urma celor constatate puneau în vedere direcțiunii să respecte prevederile convenției colective și să satisfacă în măsura posibilităților dezideratele lucrătorilor.

Situația muncitorilor de la Hunedoara și Ghelar continua să rămână însă deplorabilă. Partidul Comunist Român urmărea cu îngrijorare soarta tristă a acestui detașament important al clasei muncitoare din România, căruia i-a consacrat mai multe materiale apărute în presa centrală de partid. „Scînteia” din 1 august 1932 sesiza opinia publică asupra faptului că muncitorii de la Ghelar și Hunedoara nu și-au primit salariile de multe luni de zile¹²⁰. În luna următoare, „Scînteia” a revenit asupra situației muncitorilor hunedoreni, publicînd mai multe liste de plată ale unor salariați, din care reieșea că reținerile făcute în mod ilegal angajaților înghițeau cîteodată aproape în întregime cîștigul lor¹²¹.

Cea mai neprielnică era situația foștilor muncitori de la Ghelar, care, după închiderea acestor mine la 1 noiembrie 1931, au fost plasați în cea mai mare parte la carierele de piatră de lingă Hunedoara, iar restul chiar în cadrul Uzinelor. Muncitorii de la carieră se plîngeau Inspectoratului Muncii, că „deși depun o muncă istovitoare în condițiuni foarte grele, totuși nu pot cîștiga un salariu care să le îngăduie o existență omenească”¹²². Cîștigurile lor erau într-adevăr foarte mici, în medie de 40 lei zilnic. Dar și acestea erau grevate de mari datorii, deoarece muncitorii cumpăraseră mari cantități de alimente pe credit.

Deși în acest fel situația angajaților de la Hunedoara era nesatisfăcătoare, ei erau totuși avantajați de faptul că, în momentul culminant al depresiei economice, în cadrul Uzinelor s-au efectuat importante investiții, constituindu-se noi secții, în care au fost angajați un număr însemnat de lucrători. Astfel muncitorii hunedoreni au avut posibilitatea să evite șomajul, cel mai dăunător efect al crizei de supraproducție asupra proletariatului, deoarece numărul angajaților nu numai că nu a scăzut, ci chiar a crescut în cursul anului 1932. Astfel, în octombrie 1932, numărul salariaților din cadrul Uzinelor era de 1656, față de 1524 cu o lună înainte. Împreună cu cei 370 de muncitori de la cariera de piatră, numărul total al personalului aflat în serviciul Uzinelor de la Hunedoara era deci de 2 026¹²³.

În toamna anului 1932 au început negocierile pentru reînnoirea contractului colectiv. Dezbaterile au fost fixate de către Ministerul Muncii

¹¹⁹ Arh. St. Arad, Fond. Insp. Reg. Muncii, dos. nr. 11/1932, f. 6.

¹²⁰ Gh. Surpat, *Pauperizarea clasei muncitoare din România burghezo-moșierească*, București, 1962, p. 110.

¹²¹ Ilie Ceaușescu, *P.C.R. — stegarul luptelor revoluționare din anii 1929—1933*, București, 1971, p. 153.

¹²² Arh. St. Arad, Fond. Insp. Reg. Muncii, dos. nr. 11/1932, f. 25.

¹²³ Idem, f. 26.

pentru data de 3 octombrie, în localitatea Baia Mare¹²⁴. Din memoriul înaintat cu acest prilej de muncitorii din Hunedoara reieșea că în cursul anului 1932 salariile lor au scăzut în medie cu 40%, în comparație cu anul anterior. Din această cauză ei au cerut mărirea salariilor cu 30—35%, precum și ridicarea sporului de scumpete la 7 lei pe zi, pentru fiecare membru de familie¹²⁵.

Reprezentanții direcțiunii RIMMA s-au prezentat însă cu altfel de intenții la tratative, cerind reducerea salariilor cu 20%, abrogarea plății primelor 7 zile de boală, reducerea diurnelor de deplasare, ștergerea sporului de 50% ce se plătea pentru munca în zilele de sărbătoare¹²⁶. În aceste condiții tratativele au decurs într-o atmosferă foarte încordată, căci reprezentanții muncitorilor nu voiau să admită nicidecum o asemenea încălcare a drepturilor lor. Până la urmă, hotărîrea pronunțată de Înalta Curte de Casație și Justiție la 16 decembrie 1932 a respins cele mai multe din pretențiile Direcțiunii, acordînd un ușor spor de salariu unor categorii de muncitori, recunoscînd dreptul muncitorilor de a fi plătiți cu salariul întreg pe timpul bolii, indiferent de durată. De asemenea, în caz de lipsă de lucru Direcțiunea era obligată să plaseze pe muncitori la o altă uzină din cadrul RIMMA, restituindu-le cheltuielile de mutare¹²⁷. Conform noului contract colectiv, încheiat pe durata 1 ianuarie—31 decembrie 1933, muncitorii de la Hunedoara și Ghelar primeau un salariu de 6—10 lei pe oră, cu un adaos de 50% în cazul prelungirii timpului de lucru peste cele 8 ore obligatorii. Ei mai primeau alimente și lemne la preț redus, locuință gratuită și un adaos la scumpete de 20%¹²⁸.

Faptul că salariații au reușit să respingă propunerile nefavorabile ale direcțiunii se datora organizației sindicale, care a opus o rezistență dîră cu ocazia tratativelor. Convingîndu-se de utilitatea și necesitatea organizării, muncitorii acordau un sprijin tot mai puternic organizației sindicale. Aceasta nu convenea nici direcțiunii, nici cercurilor guvernamentale, care doreau să transforme organizațiile profesionale în instrumente docile, pentru a se servi de ele în scopul înfrînării mișcării revendicative. De aceea, au fost create organizații sindicale oficiale și la Hunedoara, care erau susținute și ocrotite de direcțiune. Referindu-se la aceste organizații, gazeta „Metalurgistul” aprecia că „aceste sindicate galbene au fost create de partidul liberal din considerațiuni politice și pentru contrabalansarea organizațiilor adevărat muncitorești bazate pe lupta de clasă. Aceste organizații galbene nu duc nici o acțiune, n-au un program, nici ideal, ele sînt unealta oarbă a direcțiunilor și își întind sfera de activitate numai pînă la marginile permise de direcțiune”¹²⁹.

Conducerea întreprinderii voia să anihileze rezistența muncitorimii pentru a putea introduce sisteme de exploatare cit mai eficiente. Inspectoratul muncii din Arad constata în raportul său pe anul 1933 că în raza lui de activitate „din punct de vedere al raționalizării și organizării muncii se făcea totul în direcția sporirii randamentului muncitorului fără a se

¹²⁴ Arh. St. Alba Iulia, Fond. Uzinele Zlatna, dos. nr. 5/1932, f. 189.

¹²⁵ Arh. St. Arad, Fond. Insp. Reg. Muncii, dos. nr. 11/1932, f. 21—24.

¹²⁶ *Metalurgistul*, XIV, nr. 1, 1 ian. 1933.

¹²⁷ *Ibidem*.

¹²⁸ Ilie Ceaușescu, *op. cit.*, p. 293.

¹²⁹ *Metalurgistul*, nr. 3, 1 martie 1933.

ține seama de rezistența acestuia sau spre a spori această rezistență¹³⁰. Același raport conchidea că întreprinderile nu se preocupau de sănătatea salariaților, ceea ce a dus la agravarea stării lor fizice în timpul crizei. De asemenea, condițiile de trai ale salariaților „erau inferioare și sub nivelul unei vieți civilizate. Salariații... erau debilitați și demoralizați”¹³¹.

Muncitorii hunedoreni își susțineau, totuși, cu multă energie revendicările care țineau la îmbunătățirea situației lor. În primele luni ale anului 1933, sub influența luptelor eroice din februarie 1933, metalurgiștii hunedoreni, chiar dacă nu au declanșat greve, au organizat o serie de întruniri și manifestații muncitorești în care demascau atitudinea nepăsătoare a statului-patron, cerind respectarea drepturilor lor. În a doua parte a anului activitatea lor a cunoscut o nouă înviorare, odată cu pregătirea acțiunilor necesare în vederea încheierii noului contract colectiv. Noul contract colectiv, încheiat pe perioada 1 ianuarie 1934—31 martie 1935, după tratativele de conciliere ținute în data de 5—6 octombrie 1933 la Inspectoratul Muncii din Cluj, nu prevedea măsuri de îmbunătățire substanțială a stării materiale a muncitorilor, deoarece salariile lor au rămas neschimbate¹³². De notat, totuși, că acesta a fost primul caz, timp de 14 ani, când cele două părți s-au putut înțelege prin tratative de împăciuire, fără a mai fi nevoie să se recurgă la hotărîrea Comisiei de arbitraj. Înțelegerea a fost posibilă, deoarece Direcțiunea RIMMA a renunțat la intenția ei de a reduce salariile¹³³. Din partea muncitorilor metalurgiști au participat la tratative Lascău Nicolae și Florea Francisc, care au reușit să obțină ameliorarea unor prevederi ale convenției colective.

În cursul anului 1934 situația economică s-a înviorat, Uzinele din Hunedoara au angajat muncitori tot mai mulți. Pentru a asigura perpetuarea forței de muncă calificate, numărul ucenicilor din școala profesională a fost mărit în anul 1933/1934 cu 30%. În același scop, Ministerul Muncii a hotărît să construiască la Hunedoara un local comun pentru căminul și școala de ucenici, deoarece vechea clădire era necorespunzătoare¹³⁴. În acest fel, în Hunedoara, învățămîntul muncitoresc-profesional era în plin progres.

În anii 1933/1934 Uzinele de fier ale statului nu numai că nu au făcut concedieri, dar au mai angajat o parte din șomerii din zonă. Acest lucru a dus însă la accentuarea deficitului bugetar al întreprinderii. Sub acest pretext, direcțiunea Uzinelor a refuzat să achite cota de 1% contribuție pentru fondul de șomaj¹³⁵.

Anul 1934 a marcat o înviorare a mișcării muncitorești în Hunedoara. Cotitura produsă în activitatea Partidului Comunist pe baza indicațiilor Congresului al V-lea și a experienței luptelor din februarie 1933 a dus la întărirea organizațiilor de partid în numeroase întreprinderi metalur-

¹³⁰ *Buletinul Muncii și Asigurărilor Sociale*, 1934, XIV, nr. 7—9, p. 368.

¹³¹ *Idem*, p. 377.

¹³² *Minerul*, XV, nr. 8—9, octombrie 1933.

¹³³ *Metalurgistul*, nr. 11, 1 nov. 1933.

¹³⁴ Arh. St. Arad, Fond. Insp. Reg. Muncii, dos. nr. 3/1934, f. 93.

¹³⁵ *Idem*, dos. nr. 10/1934, f. 79, 83.

gice, între care și Hunedoara¹³⁶. Agitația desfășurată de comuniști a primit un caracter deosebit de mobilizator prin faptul că, alături de susținerea revendicărilor materiale ale muncitorimii, ei au cerut cu fermitate respectarea drepturilor democratice, combătând în același timp ideologia fascistă și amenințările la adresa integrității teritoriale a României.

Demonstrațiile de 1 Mai au oferit comuniștilor posibilitatea de a-și populariza pe larg lozincile izvorâte din problemele acute ale perioadei respective, între care un loc de seamă ocupa închegarea frontului unic muncitoresc în lupta împotriva intensificării exploatării capitaliste și a pericolului fascist. În acest scop au fost tipărite numeroase manifeste, broșuri și alte materiale propagandistice, care erau răspândite și la Hunedoara¹³⁷. Drept urmare, manifestațiile desfășurate la Hunedoara la 1 Mai 1934 au avut un caracter combativ, de masă, antifascist¹³⁸.

În anul 1934 stăruințele depuse în vederea realizării frontului unic muncitoresc s-au intensificat la Hunedoara. La propunerea comuniștilor s-a format un comitet de inițiativă care grupa laolaltă muncitori comuniști, social-democrați și fără de partid cu scopul de a coordona acțiunile revendicative ale muncitorilor. La 6 iunie 1934 Comitetul de inițiativă a adresat un manifest către muncitorii din Hunedoara, îndemnându-i la luptă împotriva accidentelor, a muncii epuizante și a amenziilor, pentru îmbunătățirea asistenței medicale și ridicarea salariilor cu 35%. În acest scop, Comitetul considera că e necesar ca „toți muncitorii organizați și neorganizați să formăm un front unic de luptă, să ne alegem comitetele de acțiune și să desfășurăm lupta pe toate secțiile...” Manifestul se încheia cu lozincile: „Trăiască frontul unic al muncitorilor! Trăiască lupta muncitorilor din Hunedoara!”¹³⁹.

Ca de obicei, creșterea în vigoare a mișcării muncitorești a declanșat reacția negativă a autorităților, care au încercat să pună piedici în calea dezvoltării ei. Aceasta a provocat protestele îndreptățite ale muncitorilor metalurgiști. La conferința regională a muncitorilor metalurgiști și constructori din județul Hunedoara, ținută în septembrie 1934, s-a arătat că jandarmeria aplica un tratament persecutoriu conducătorilor sindicali și instituțiilor culturale muncitorești, iar sumele adunate de la muncitori în scopul ajutorării șomerilor au fost folosite în scopurile politicii guvernamentale. S-a mai arătat că „asigurările au fost politicizate și nu mai servesc asigurarea salariaților și micilor meseriași, ci numai interesele partidului guvernamental. Consiliul Casei a fost dizolvat și scoși reprezentanții muncitorilor, înlocuiți cu agenți electorali”¹⁴⁰. Plîngerile muncitorilor metalurgiști și constructori au fost dezvăluite într-o adresă a Uniunii Muncitorilor în Fier, Metal și Chimică din România, secretariatul regional Hunedoara, trimisă la 2 octombrie 1934 Inspectoratului Muncii din Arad.

¹³⁶ Gh. I. Ioniță, C. Botoran, *Lupta muncitorilor metalurgiști împotriva exploatării capitaliste și a pericolului fascist 1934—1938*. În *AIIP*, 1965, XI, nr. 3, p. 55.

¹³⁷ O. Matichescu, E. Georgescu, *op. cit.*, p. 234.

¹³⁸ *Idem*, p. 244.

¹³⁹ *Documente hunedorene* ..., p. 267.

¹⁴⁰ Arh. St. Arad, Fond. Insp. Reg. Muncii, dos. nr. 11/1934, f. 48.

Problemele dezbătute la conferința regională a sindicatelor metalurgice și de constructori au fost aduse și la cunoștința prefectului din județul Hunedoara de către Secretariatul regional Deva al Confederației Generale a Muncii, arătându-se că „autoritățile locale le aplică un regim special atît sindicatelor, partidului social-democrat cit și instituțiilor culturale, care sînt împiedicate în activitatea lor, din care cauză suferă și dezvoltarea muncitorimii¹⁴¹“. Autoritățile locale interziceau ținerea adunărilor, conferințelor profesionale și culturale, iar dacă ele aveau totuși loc, se organizau imediat anchete și interogatorii împotriva participanților¹⁴¹.

În schimb, era încurajată pe orice cale activitatea sindicatelor galbene, cărora li se crea o largă bază materială, cu scopul de a slăbi influența organizațiilor profesionale bazate pe principiul luptei de clasă¹⁴².

Lupta muncitorimii metalurgice pentru o viață mai bună, pentru respectarea drepturilor ei, nu putea fi însă stăvilită. În cursul anului 1934 s-au semnalat noi nemulțumiri în rîndul salariaților de la întreprinderile miniere și metalurgice ale statului din Ardeal, datorită încălcării condițiilor de muncă cuprinse în contractul colectiv. Drept urmare, muncitorii au înaintat un memoriu către Ministerul Muncii, cerind să se înceapă tratative în scopul rezolvării chestiunilor care provocau nemulțumirea muncitorilor. În urma recepționării memoriului, în septembrie au început într-adevăr tratative, la care au luat parte atît delegații muncitorilor, cit și cei ai întreprinderilor, dar fără rezultat¹⁴³. Din această cauză Eftimie Gherman a propus amînarea tratativelor și continuarea lor la fața locului, pentru ca plîngerile muncitorimii să fie studiate de la caz la caz.

Nemulțumirile salariaților de la întreprinderile statului au răbufnit cu și mai multă intensitate odată cu expirarea contractului colectiv al muncitorilor de la RIMMA, la 31 martie 1935. În vederea încheierii noii convenții muncitorii au întocmit un memoriu prin care au cerut sporirea salariilor tuturor categoriilor de muncitori cu 20% și majorarea adaosului de scumpete de la 2 la 4 lei pentru fiecare membru de familie¹⁴⁴. Separat de aceasta, muncitorii metalurgiști de la Uzinele statului și-au expus propriile revendicări în mod detaliat, cerind majorarea salariilor cu 35% și a adaosului de scumpete la 7 lei. Ei au mai revendicat reducerea timpului de muncă la 6 ore în locurile de muncă toxice, construirea de locuințe muncitorești și acordarea unor adaosuri de chirie, fixarea unui salariu mediu pentru muncitorii care lucrează în acord etc.¹⁴⁵

Muncitorii au mai cerut înființarea unei oțelării cu laminoare moderne la Hunedoara, ceea ce ar fi dus la dispariția completă a șomajului în zonă, intensificarea comenzilor acordate atelierelor de forjerie, lăcătușerie, unelte agricole și turnătorie, redeschiderea minelor de la Ghelar, revenirea la vîrsta de pensionare de 60 ani în loc de 65, respectarea legii

¹⁴¹ Idem, f. 49; Arh. Min. Sănătății București, Fond. Dir. Gen. Muncii, dos. nr. 97/1925, f. 25.

¹⁴² *Metalurgistul*, XV, nr. 9—10, sept—oct. 1934.

¹⁴³ *Minerul*, XVI, nr. 11, nov. 1934.

¹⁴⁴ Idem, XVII, nr. 4, aprilie 1935.

¹⁴⁵ *Metalurgistul*, XVI, nr. 3, 1 martie 1935.

pentru unificarea asigurărilor sociale, înființarea unei comisii de judecată în cadrul întreprinderii, care să rezolve plîngerile muncitorilor¹⁴⁶.

În cursul tratativelor de conciliere începute la 15—16 martie la Cluj, revendicările muncitorilor hunedoreni au fost susținute de către Lascău Nicolae, Stanca Ion și Alic Iosif. Din partea conducerii întreprinderii a participat însuși directorul M. Gheorghiu. Reprezentanții administrației RIMMA au refuzat să ia în considerare doleanțele muncitorilor, dimpotrivă, au sugerat reducerea salariilor cu 10% și desființarea completă a adaosului familial¹⁴⁷. În consecință, părțile nu au putut cădea de acord, astfel încît dosarul a fost înaintat Înaltei Curți de Casație și Justiție pentru soluționarea conflictului de muncă pe cale de arbitraj¹⁴⁸.

În acest moment de cumpănă, cînd înseși posibilitățile de existență omenească demnă a metalurgiștilor hunedoreni erau amenințate, a atîrnat mult în balanța raportului de forțe dintre salariați și patroni atitudinea combativă a muncitorimii, sprijinul acordat de Partidul Comunist Român. Într-o perioadă cînd întreaga activitate a sindicatelor metalurgiste era caracterizată printr-o propagandă activă în spiritul principiilor de clasă, cînd tot mai multe sindicate afiliate la C.G.M. erau conduse de comuniști sau de muncitori cu vederi revoluționare, a avut o mare importanță faptul că și muncitorii hunedoreni au avut în fruntea lor activiști ai clasei muncitoare, partizani ai frontului unic, ai colaborării cu comuniștii. Un asemenea militant era și Lascău Nicolae, delegatul salariaților hunedoreni la tratativele cu administrația RIMMA¹⁴⁹.

Consecvent politicii sale de legare a partidului de mase, de realizare a unității sindicale și a frontului unic muncitoresc, C.C. al P.C.R. a adresat un manifest către populația muncitoare din Hunedoara, în care demasca intenția patronilor de a minimaliza sfera de acțiune a contractelor colective, de a reduce veniturile muncitorilor: „cu turbare se aruncă patronii miliardari asupra salariilor de foame ale muncitorului și ca hie-nele se avîntă să rupă bruma de contracte colective, ori să le reducă la nimic”¹⁵⁰. Manifestul chema muncitorimea să acționeze în front unic pentru a stăvili ofensiva patronală împotriva contractelor colective și a salariilor.

Într-adevăr, muncitorii hunedoreni și-au susținut cu dîrzenie drep-turile. Ei reprezentau o forță importantă prin însuși numărul lor, care era de cca 1 800 în anul 1935¹⁵¹. Înalta Curte de Casație nu putea să ignore puterea organizată a muncitorimii. Hotărîrea de arbitraj pronunțată la 12 aprilie 1935 a majorat salariile lucrătorilor de la RIMMA cu procente variînd între 5—13%, prelungind restul prevederilor din contract, cu mici modificări, pe încă un an. În acest fel, conflictul a fost

¹⁴⁶ Arh. St. Arad, Fond. Insp. Reg. Muncii, dos. nr. 10/1935, f. 123—124.

¹⁴⁷ *Minerul*, nr. 4, aprilie 1935.

¹⁴⁸ Arh. Min. Sănătății, Fond. Dir. Gen. Muncii, dos. nr. 193/1935, f. 12.

¹⁴⁹ Ion Iacoș, *Acțiuni ale clasei muncitoare, în frunte cu P.C.R., pentru fău-rirea unității sindicale (1933—1937)*, în *P.C.R. în viața social-politică a României în 1921—1944*, București, 1971, p. 187.

¹⁵⁰ Ilie Ceaușescu, *Din istoria contractului colectiv în România*, București, 1970, p. 102.

¹⁵¹ Ecaterina Cimponeriu, 1935. *An de luptă îndrîjită al muncitorilor din fa-bricile metalurgice și de la atelierele C.F.R., în frunte cu P.C.R., împotriva ofensi-vei patronale și a pericolului fascist*, în *Studii*, 1971, nr. 6, p. 1233.

aplanat¹⁵². Muncitorii hunedoreni și-au sărbătorit victoria obținută cu ocazia întrunirilor ce s-au organizat pentru sărbătorirea zilei de 1 Mai, desfășurate sub semnul frontului unic și al solidarității antifasciste.

Dar în curînd au apărut noi motive de nemulțumire pentru angajații statului, în iulie 1935, cu ocazia redeschiderii minelor de la Ghelar, deoarece minerii care între timp au lucrat la carierele de piatră și în cadrul atelierelor uzinei, nu au fost reîncadrați la mină conform claselor de salarizare care li se cuveneau conform contractului colectiv. De aceea, minerii au cerut ca să li se acorde categoriile de care beneficiau înainte de a părăsi exploatarea miniere, cu aplicarea prevederilor în vigoare conform noului contract colectiv¹⁵³.

În decembrie 1935 conflictul de muncă al salariaților uzinelor statului a fost redeschis cu prilejul tratativelor pentru reînnoirea contractului, care expira la 1 aprilie 1936. Noile tratative au început la 21 decembrie sub președinția lui Ion Chirilă, delegat de Ministerul Muncii¹⁵⁴. Ele au fost apoi amânate succesiv, pînă la 20 ianuarie 1936, cînd părțile au ajuns la înțelegere, fără a mai fi fost nevoie de arbitraj, prin sporirea salariilor muncitorești, în medie cu 10%¹⁵⁵.

În perioada imediat următoare, atenția muncitorilor hunedoreni s-a concentrat asupra importantelor evenimente politice din județ. Metalurgiștii au jucat un rol considerabil în propaganda electorală a forțelor democratice pentru alegerile parțiale din februarie 1936 în județul Hunedoara. Ei au urmat cu entuziasm chemările comitetului județean Hunedoara al Partidului Comunist, lansate cu ocazia alegerilor, care îndemnau la luptă pentru a obține salarii la nivelul scumpetei, opt ore de muncă, ajutor pentru șomeri, anularea datoriilor țărănești, încetarea executărilor silite împotriva datornicilor, desființarea stării de asediu și a cenzurii, amnistie generală. P.C.R. mai îndemna la realizarea frontului unic muncitoresc, a unității sindicale și a Frontului Popular Antifascist¹⁵⁶.

Știut este că în vederea înfrîngerii candidatului liberal, partidele democratice din județ, anume Frontul Plugarilor, MADOSZ, Partidul Socialist, Blocul pentru apărarea libertăților democratice și secția locală a Partidului Social-Democrat s-au aliat cu Partidul Național-Țărănesc, deoarece „deși deosebiți prin program, organizare și conducere... au socotit că interesul superior al apărării drepturilor populare le poruncește de astă dată să-și dea mina frățește”¹⁵⁷.

Pentru a asigura victoria coaliției democratice, organizația locală a partidului comunist a desfășurat o puternică campanie. Astfel, în dimineața zilei de 15 februarie au fost răspîndite manifeste comuniste la Hunedoara, fără ca autorii să fi putut fi prinși¹⁵⁸. Manifeste comuniste au fost de altfel răspîndite în repetate rînduri în diferite localități. De asemenea, prin intermediul Blocului pentru apărarea libertăților demo-

¹⁵² Arh. Min. Sănătății, Fond. Dir. Muncii, dos. nr. 193/1935, f. 46.

¹⁵³ Idem, dos. nr. 150/1934—1935 f. 40.

¹⁵⁴ Arh. St. Alba Iulia, Fond. Zlatna, dos. nr. 2/1935, f. 204.

¹⁵⁵ Arh. Min. Sănătății, Fond. Dir. Muncii, dos. nr. 194/1935, f. 45.

¹⁵⁶ *Documente hunedorene*..., p. 299.

¹⁵⁷ Idem, p. 301.

¹⁵⁸ Idem, p. 306.

cratice, organizație de masă legală condusă de P.C.R., au fost convocate la Hunedoara numeroase întruniri electorale¹⁵⁹.

Metalurgiștii hunedoreni au avut o contribuție însemnată în consolidarea unității forțelor democratice. Fie comuniști, social-democrați sau din alte partide, ei și-au dat mina pentru a susține pînă la victoria finală, în front unic, pe candidatul forțelor democratice¹⁶⁰. Victoria candidatului democrat în alegerile parțiale din județul Hunedoara a constituit un succes de seamă al forțelor antifasciste din România, îmbogățind în mod substanțial experiența P.C.R. în procesul elaborării tacticii juste în lupta antifascistă¹⁶¹.

Succesul forțelor populare de opoziție, la care comuniștii și celelalte organizații muncitorești au adus o contribuție însemnată, a stîrnit minia autorităților guvernamentale, care au pornit un val de represiuni împotriva lor. S-au făcut descinderi și arestări la sediile partidului social-democrat și ale sindicatelor, dar mai ales în rîndurile comuniștilor. În cursul nopții de 5—6 noiembrie au fost arestați la Hunedoara 8 militanți comuniști, care, ulterior, din lipsă de probe, au fost puși în libertate¹⁶².

Muncitorii hunedoreni au continuat să lupte pentru îmbunătățirea situației lor, pentru drepturi democratice, împotriva fascismului. În ziua de 8 februarie 1937 au început la Inspectoratul Muncii din Cluj noi debateri pentru încheierea contractului colectiv între direcțiunea RIMMA și angajații ei. Metalurgiștii au fost reprezentați de Simion Girbovan și Lascău Nicolae. Invocînd situația economică favorabilă și creșterea prețurilor, ei au cerut mărirea salariilor cu 30%. Direcțiunea nu a vrut să acorde însă mai mult de 3%, deși conform listei de prețuri întocmite de primăria orașului Hunedoara prețurile mărfurilor de primă necesitate au crescut cu 5—10%¹⁶³. Pînă la urmă comisia de arbitraj a acordat un spor general de 7% la salariile angajaților de la Uzinele și minele statului, plus un adaos de scumpete de 2%.

În timpul frămîntărilor legate de reînnoirea contractului colectiv, comuniștii din Hunedoara și-au intensificat activitatea, cerînd urcarea substanțială a cîștigurilor muncitorești. Puterea sindicatului metalurgist a crescut și în cursul anului 1937. Ca urmare, pînă la sfîrșitul anului, metalurgiștii hunedoreni au obținut noi concesi, datorită acțiunilor desfășurate cu hotărîre de către muncitorii organizați, astfel încît sporul total de salarii a ajuns la 9% în acel an¹⁶⁴.

Paralel cu aceasta a continuat lupta muncitorilor hunedoreni pentru respectarea libertăților democratice, împotriva fascismului. Comuniștii continuau să se aple în avangarda acestei lupte, deși autoritățile din județ continuau să reprime cu severitate acțiunile lor. Într-un ordin circular adresat prefecturii județului Hunedoara, Ministerul de interne recunoștea puterea de rezistență a mișcării comuniste: „din raporturile primite re-

¹⁵⁹ Gh. I. Ioniță, *P.C.R. și masele populare (1934—1938)*, București, 1971, p. 171.

¹⁶⁰ Gh. I. Ioniță, C. Botoran, *op. cit.*, p. 67.

¹⁶¹ Nicolae Ceaușescu, *P.C.R. — continuator al luptei revoluționare și democratice a poporului român, al tradițiilor mișcării muncitorești și socialiste din România*, București, 1966, p. 43.

¹⁶² *Documente hunedorene...*, p. 326.

¹⁶³ Arh. St. Arad, Fond. Insp. Reg. Muncii, dos. nr. 9/1937, f. 35—36.

¹⁶⁴ *Metalurgistul*, XIX, nr. 6, iunie 1938.

zultă că acțiunea clandestină comunistă este stăvilită prin măsurile executate de organele polițienești. În sistemul de organizare și acțiune comunistă, descoperirile reprezintă în adevăr pierderi simțitoare, dar munca lor de organizare continuă și în scurt timp iau ființă noi formațiuni...¹⁶⁵ În consecință, Ministerul de interne cerea reprimarea fără cruțare a oricăror activități cu caracter comunist, sau a mișcărilor greviste.

Dar lupta comuniștilor, organic legată de cerințele vitale ale dezvoltării poporului român, nu putea fi curmată. În timpul alegerilor județene din iulie 1937, din nou comuniștii au fost promotorii realizării unității de acțiune a forțelor antifasciste, luptând alături de Partidul Social-Democrat, Frontul Plugarilor și Partidul Național-Țărănesc împotriva candidaților reacțiunii. Metalurgiștii hunedoreni au avut și de această dată o contribuție însemnată în campania electorală a forțelor democratice¹⁶⁶.

Pe măsura dezvoltării întreprinderii, numărul muncitorilor calificați aflați în serviciul Uzinelor de la Hunedoara creștea neconținut, ceea ce făcea necesar lărgirea continuă a învățământului profesional. În anul 1936/1937 numărul ucenicilor înscriși la școala profesională a ajuns la 196, cu 35 mai mulți în comparație cu anul precedent. Localul devenind neîncăpător, Ministerul Muncii a construit în anul 1937 un nou cămin-școală pentru ucenici, investind în acest scop suma de 16 milioane lei. Localul a fost terminat la 1 decembrie 1937¹⁶⁷.

Curînd după aceasta, problema încheierii unui nou contract colectiv a revenit în actualitate. La 3 februarie 1938 au avut loc tratative la Inspectoratul Muncii din Cluj între reprezentanții întreprinderilor statului și delegații muncitorilor. Interesele metalurgiștilor au fost susținute în cursul negocierilor de către Lascău Nicolae, președintele sindicatului din Hunedoara, Florea Francisc, precum și de Simion Gîrbovan, reprezentantul Uniunii Fier-Metal. Ei au reușit să obțină mărirea salariilor cu 7%, la care se adăuga o cotă de participare la beneficiu, prin care creșterea totală a câștigurilor muncitorimii se ridica de fapt la 10%¹⁶⁸.

Instaurarea dictaturii regale a îngreunat în multe privințe desfășurarea luptelor muncitorești pe plan economic și politic, deoarece înseși drepturile fundamentale ale proletariatului erau tot mai serios îngrădite. Datorită stării de asediu, autoritățile au interzis organizarea întrunirilor de 1 Mai 1938, chiar și sindicatelor legale de la Hunedoara și din alte centre muncitorești. Dealtfel, pentru a nu da pretext autorităților să intervină împotriva organizațiilor muncitorești, mai multe uniuni sindicale, printre care și cea a muncitorilor mineri, au dat ordin circular în sensul revocării manifestațiilor de 1 Mai¹⁶⁹.

Măsurile represive au stîrnit multă nelineiște și agitație în rîndul muncitorilor hunedoreni. Raportul prefecturii Hunedoara către rezidentul Ținutului Timiș asupra stării generale din județ menționa Uzinele de fier ale statului printre cele ai căror muncitori au aderat la ideile „subversive“, remarcînd că „agitațiile au dus la o situație primejdioasă, pericli-

¹⁶⁵ *Documente hunedorene...*, p. 335.

¹⁶⁶ Gh. I. Ioniță, C. Botoran, *op. cit.*, p. 67.

¹⁶⁷ Arh. St. Arad, Fond. Insp. Reg. Muncii, dos. nr. 2/1937, f. 34, 52.

¹⁶⁸ *Metalurgistul*, nr. 3, martie 1938.

¹⁶⁹ Arh. St. Cluj-Napoca, Fond Uzinele Zlatna, dos. nr. 11/1938, f. 7.

ținind ordinea publică¹⁷⁰. Raportul a ținut să asigure rezidentul regal că împotriva acestei situații „s-a pornit cu hotărîre“.

Într-adevăr, îndeosebi începînd cu vara anului 1938 autoritățile, inclusiv Inspectoratul muncii, supravegheau tot mai îndeaproape activitatea sindicatelor muncitorești: inspecțiile deveneau tot mai dese, dările de seamă tot mai numeroase, chestionarele tot mai amănunțite. Ele furnizează date interesante asupra situației mișcării sindicale cu puțin timp înaintea dizolvării organizațiilor profesionale muncitorești. Numărul de membri al sindicatului metalurgist din Hunedoara era în vara lui 1938 de 220, iar al celui minier de la Ghelar de 207¹⁷¹.

Sindicatul metalurgist deținea în acel moment o bibliotecă, o popicărie, o sală de distracții, orchestră muncitorească și club sportiv. Se organizau numeroase conferințe sindicale, profesionale și culturale precum și excursii. Sindicatul făcea propunerea de a se da „libertate completă“ pentru exercitarea sportului de masă. De asemenea, considera că salariile „numai cu greu acoperă nevoile și întreținerea unei familii“, deși minimum de existență era asigurat prin contractul colectiv, care acorda muncitorilor calificați 92 de lei pe zi, iar zilierilor 60 de lei¹⁷².

Sindicatul minerilor din Ghelar era și mai categoric în afirmațiile sale, considerînd că „salariile sînt departe de a fi la nivelul indicelui de scumpete și cu atît mai mult de nivelul necesar pentru asigurarea unui mod de existență convenabilă. Facem această afirmație, deoarece chiar dacă salariile s-ar fixa în raport cu scumpetea, tot nu ar fi încă suficient, deoarece în acest caz urcarea ar fi numai nominală, nu și reală“¹⁷³. Sindicatul mai reproșa faptul că „autoritățile au încă o concepție greșită asupra rolului activității sindicatelor, vîzînd în ele organizații suspecte care ar constitui primejdie pentru ordinea publică“.

Amenințările la adresa libertății sindicale au crescut în vara anului 1938 în așa măsură, încît a devenit evidentă necesitatea inițierii unor manifestări cît mai energice pentru apărarea dreptului muncitorimii la organizare profesională. În acest scop a fost convocată la 29 iunie la Petroșani conferința muncitorilor metalurgiști din județele Hunedoara și Severin. Constatînd că organizațiile sindicale muncitorești erau supuse unor necontenite persecuții, conferința a adoptat o „Rezoluție cu privire la libertatea sindicală“ prin care cerea ca „în însăși interesul țării, guvernul să garanteze muncitorilor libertatea de a-și putea asigura prin asociere și organizare sindicală — în condițiuni egale cu patronatul — un standard de viață corespunzător, asigurînd astfel muncitorilor egalitatea față de patronat, în lupta între capital și muncă“¹⁷⁴.

Conferința a mai adoptat o „Rezoluție relativă la scumpirea vieții“, care constata că fenomenul în cauză „a dus la dezechilibrarea gospodăriilor muncitorești, adîncind mizeria și exploatarea clasei muncitoare“, precum și o rezoluție referitoare la îmbunătățirea modului de funcționare a asigurărilor sociale.

¹⁷⁰ Arh. St. Timișoara, Fond. Ținutul Timiș, dos. nr. 14/1938, p. 104.

¹⁷¹ Arh. St. Arad, Fond. Insp. Reg. Muncii, dos. nr. 12/1938, f. 298, 323.

¹⁷² Idem, f. 324.

¹⁷³ Idem, f. 298.

¹⁷⁴ *Metalurgistul*, nr. 7, iulie 1938.

Căutînd să lipsească clasa muncitoare de organizare, slăbindu-i astfel forțele, regimul dictaturii regale a desființat sindicatele muncitorești. Confederația Generală a Muncii a fost dizolvată în septembrie 1938. La 12 octombrie 1938 a apărut în „Monitorul Oficial” Legea despre recunoașterea și funcționarea breslelor de muncitori, funcționari și meseriași. Activitatea breslelor urma să se desfășoare sub controlul direct al organelor de stat. Recunoașterea breslei ca persoană juridică era condiționată de declarația că va respecta constituția și legile în vigoare. Spre deosebire de sindicatele bazate pe principiul luptei de clasă, breslele erau concepute ca factori de colaborare cu patronatul. Menținînd o serie de principii și trăsături ale activității sindicale (dreptul de organizare, de reprezentare a muncitorilor în fața patronilor și a organelor de stat, de editare a organelor de presă), breslele ofereau totuși muncitorilor unele posibilități de activitate.

În cursul anului 1939 a fost înființată și recunoscută drept persoană juridică Breasla metalurgistă a Ținutului Timiș, căreia îi aparțineau și muncitorii hunedoreni. Ea era afiliată Uniunii breslelor de muncitori metalurgiști și electricieni, cu sediul în București¹⁷⁵. Minerii de la Ghelar aparțineau breslei de mineri din Ținutul Timiș, constituită în luna octombrie 1938 la București¹⁷⁶, care a dobîndit dreptul de persoană juridică în martie 1939.

La 14 ianuarie 1939 un număr de 6438 din cei 6636 salariați care lucrau în cele 10 întreprinderi miniere și 4 uzine metalurgice ale administrației RIMMA au declarat conflict de muncă, cerînd reglementarea condițiilor de muncă și salarizare printr-un nou contract colectiv¹⁷⁷. Tratatul în vederea soluționării conflictului au început la 16 februarie 1939 la Cluj, luîndu-se în discuție punctele cuprinse în memoriul prezentat de delegații muncitorilor. La capitolul salarizare ei au cerut mărirea generală a retribuțiilor cu 15%, în opoziție cu intenția direcțiunii de a le reduce cu 10%. Propunerile muncitorilor nefiind primite de reprezentanții întreprinderilor, inspectorul muncii a întocmit actele în vederea trimiterii dosarului la arbitraj obligatoriu¹⁷⁸. Comisia de Arbitraj, întrunită la București la 16 martie 1939, a hotărît sporirea salariilor cu 5%, la care urma să se adauge o participare de 3% la beneficii¹⁷⁹. În acest fel salariile orare ale metalurgiștilor hunedoreni au ajuns la 14—30 lei pe oră, fiind însă inferioare veniturilor obținute de colegii lor de branșă din Reșița, Petroșani și Timișoara¹⁸⁰.

Statul-patron nu s-a arătat deci nici de această dată mărinimos cu angajații săi, deși uzinele hunedorene erau în plină dezvoltare, după cum o dovedea numărul crescut de ucenici, care a ajuns la 389 în anul 1939. Era menținută și discriminarea aplicată femeilor care lucrau în întreprinderile metalurgice, și care primeau salarii cu 30—50% mai mici decît lucrătorii bărbați¹⁸¹. Muncitorii metalurgiști din Hunedoara nu puteau deci

¹⁷⁵ *Idem*, XXI, nr. 2, februarie 1940.

¹⁷⁶ *Minerul*, XX, nr. 9—10, august—octombrie 1938.

¹⁷⁷ *Conflictele colective de muncă*, 1939, p. 66.

¹⁷⁸ *Metalurgistul*, XX, nr. 3—4, martie—aprilie 1939.

¹⁷⁹ *Ibidem*; Arh. St. Alba Iulia, Fond. Uzinele Zlatna, dos. nr. 5/1938, f. 204.

¹⁸⁰ Arh. St. Timișoara, Fond. Ținutul Timiș, dos. nr. 81/1939, f. 10.

¹⁸¹ *Idem*, f. 13.

face față noului val de scumpete care a debutat în cursul anului 1939 printr-o creștere a prețurilor cu 30%¹⁸². De aceea, cu ocazia pregătirii tratativelor pentru noua convenție colectivă, muncitorii de la RIMMA intenționau să ceară o majorare de salarii tot de 30%¹⁸³.

La data de 6 februarie 1940 a avut loc adunarea generală a muncitorilor de la Hunedoara, cu participarea a cca 700 de persoane, pentru stabilirea precisă a propunerilor ce urmau a fi prezentate în vederea introducerii lor în noul contract colectiv. Vorbitorii au arătat că nici măcar vechiul contract nu a fost respectat, deoarece Direcțiunea nu și-a îndeplinit obligația de a acorda lucrătorilor cele 3% din beneficiul întreprinderii, prevăzute în contract. De asemenea, cooperativa de consum a funcționat foarte prost, lipseau îndeosebi lemnele și chiar articolele de consum cele mai elementare¹⁸⁴.

Memoriul adoptat în cadrul adunării coincidea de fapt cu cel al muncitorilor de la toate întreprinderile miniere și metalurgice de stat din Transilvania. El propunea ca salariile în acord să fie astfel stabilite, încât să nu rămână sub nivelul veniturilor acumulate prin plata cu ora sau cu ziua și revizuirea acordurilor în proporție cu salariile de bază. Muncitorii de la Ghelar cereau ca întreprinderea să construiască băi și dușuri în interesul igienei și să le acorde o indemnizație de chirie de 250—500 lei pe lună¹⁸⁵. De asemenea, ei doreau să se introducă curentul electric în locuințele lor. Memoriul mai revendica dreptul muncitorilor de la Ghelar, Găvojdia, Boj și Florești de a călători gratuit cu trenul la Hunedoara și înapoi, atunci când mergeau la lucru. Muncitorii de la Hunedoara cereau să li se pună la dispoziție o sală de mâncare, înzestrată cu instalații igienice corespunzătoare, iar cei care lucrau cu substanțe toxice pretindeau să primească lapte. Memoriul mai revendica mărirea salariilor, cu drept de revizuire după 6 luni și ridicarea ratei de participare la beneficii la 6%.

Tratativele pentru discutarea prevederilor noului contract colectiv au început la Cluj. Ele au fost însă mereu tergiversate, deoarece RIMMA era în curs de reorganizare. La 12 martie ele au fost amânate fără termen¹⁸⁶. După transformarea întreprinderilor de la Hunedoara într-o Societate pe acțiuni aflată în proprietatea statului, discuțiile au fost reluate, iar la 17 mai 1940 a fost încheiat noul contract colectiv între direcțiunea Uzinelor de la Hunedoara și muncitori, fără să se recurgă la arbitraj. Prin noua convenție muncitorii au obținut un spor de salarii de 10—18%, iar o categorie de muncitori, rămasă în urmă cu salariile, a obținut o majorare de 30—40%¹⁸⁷.

În condițiile înăspririi dictaturii regale, posibilitățile de manifestare ale muncitorimii erau tot mai mult îngrădite, iar sărbătorile ei tradiționale cu caracter de clasă erau oficializate sub o formă religioasă sau monarhistă. Astfel s-a procedat și cu festivitatea de 1 Mai, care a fost decretată în mod demagogic de către autorități drept „zi de sărbătoare a

¹⁸² Idem, f. 3.

¹⁸³ Arh. St. Alba Iulia, Fond. Uzinele Zlatna, dos. nr. 29/1939, f. 247.

¹⁸⁴ *Metalurgistul*, nr. 3—4, martie—aprilie 1940.

¹⁸⁵ Arh. St. Alba Iulia, Fond. Uzinele Zlatna, dos. nr. 29/1939, f. 239—241.

¹⁸⁶ Arh. Min. Sănătății, Fond. Dir. Muncii, dos. nr. 1288/1939.

¹⁸⁷ *Metalurgistul*, nr. 6, iunie 1940.

muncii și voiei bune". Sub această formă organele represive au aprobat organizarea unor întruniri de 1 Mai în unele localități din țară, inclusiv la Hunedoara¹⁸⁸. Dar muncitorimea a preferat, în majoritatea cazurilor, să nu ia parte la aceste festivități cu caracter religios, ci să sărbătorească ziua de 1 Mai sub lozincile și conducerea partidului comunist¹⁸⁹.

Desfășurarea luptei de clasă era însă un fenomen inerent orînduirii capitaliste și ca urmare nu putea fi stăvilită. La 16 iunie 1940 a izbucnit un nou conflict de muncă la Uzinele de fier de la Hunedoara, deoarece direcțiunea nu respecta contractul colectiv¹⁹⁰. Noul conflict tindea să se prelungească, deoarece conducerea uzinelor nesocotea drepturile muncitorimii. La 25 iulie 1940 Inspectoratul Muncii din Timișoara raporta Ministerului Muncii despre cauzele conflictului: muncitorilor de la forgerie li s-au recalculat salariile conform noului contract colectiv, în așa fel, încît cîștigurile realizate, în loc să crească cu 16—18%, au scăzut cu 25—40%. De asemenea, direcțiunea a refuzat să acorde celorlalți muncitori din uzină sporul ce li se cuvenea în mod retroactiv începînd cu data de 1 aprilie¹⁹¹. Conflictul de muncă a fost rezolvat pînă la urmă prin tratative directe între reprezentanții muncitorilor și cei ai întreprinderii.

Prăbușirea dictaturii regale, instaurarea dictaturii legionare-antonesciene nu a dus la atenuarea contradicțiilor sociale și politice, ci le-a întărit. Cei care s-au ridicat primii împotriva desființării tuturor libertăților democratice și a drepturilor proletariatului au fost comuniștii. Activitatea lor antifascistă s-a făcut simțită, curînd după instaurarea dictaturii, și la Hunedoara. În noaptea de 27—28 septembrie, într-un cartier al orașului Hunedoara, au fost răspindite manifeste antilegionare semnate de Partidul Comunist Român. Manifestul intitulat „Muncitori, țărani, intelectuali, soldați și marinari!” îndemna populația la greve politice și manifestații de stradă împotriva dictaturii lui Ion Antonescu și a Gărzii de Fier¹⁹². Un alt manifest îndemna clasa muncitoare la solidaritate sub lozinca „Proletari din toate țările uniți-vă”. Îndemnul la luptă lansat de comuniști a fost urmat și de către metalurgiștii hunedoreni, mai ales că revendicările lor au rămas nesatisfăcute de luni de zile. Astfel, chiar în iunie 1941, în momentul intrării României în război, muncitorii de la Hunedoara se aflau în conflict colectiv, cerînd din nou mărirea salariilor și respectarea prevederilor contractului colectiv¹⁹³.

În anii următori, clasa muncitoare din România și-a intensificat rezistența, sub conducerea comuniștilor, împotriva dictaturii, împotriva lipsei totale de drepturi, împotriva ciuntirii hotarelor țării, împotriva exploatării neîngrădite a proletariatului.

LUDOVIC BATHORY

¹⁸⁸ O. Matichescu, E. Georgescu, *op. cit.*, p. 296.

¹⁸⁹ *Idem*, p. 298—299.

¹⁹⁰ Arh. St. Arad, Fond. Insp. Reg. Muncii, dos. nr. 2/1940, f. 49.

¹⁹¹ Arh. Min. Sănătății, Fond. Dir. Muncii, dos. nr. 958/1940, f. 140.

¹⁹² *Documente hunedorene...*, p. 396—397.

¹⁹³ Arh. St. Arad, Fond. Inspectoratul Industrial Arad, dos. nr. 13/1923, f. 155—

LA LUTTE DES OUVRIERS DES USINES DE FER DE L'ÉTAT DE HUNEDOARA POUR L'AMÉLIORATION DES CONDITIONS DE TRAVAIL ET DE VIE (1919—1940) (II)

(Résumé)

La deuxième partie de l'étude porte sur les années 1930—1940. La crise économique a nuit au niveau de vie des métallos et des mineurs de Hunedoara, se répercutant surtout sur les salaires. En échange, les investissements de l'État opérés dans ces années, la construction des nouvelles sections de production, a mené à l'embauche d'un nombre accru d'ouvriers, ce qui leur évita le chômage.

Les organisations syndicales, se trouvant surtout sous l'influence des socio-démocrates, ont cherché à maintenir le système de réglementation des conditions de travail et des salaires sous la forme des contrats collectifs qui à partir de 1934 ont commencé à comprendre des stipulations plus favorables aux salariés. Concernant l'activité politique, les communistes se sont montrés les plus actifs, surtout dans la lutte contre le fascisme. D'ailleurs, les objectifs communs de la lutte pour l'amélioration des conditions de vie et ceux d'effort contre le danger fasciste ont mené à un rapprochement graduel entre communistes et socio-démocrates, qui réalisèrent ainsi une unité d'action progressive dans des situations dont le nombre augmente.

L'intensification du mouvement ouvrier politique et syndical n'était pas à l'aise aux autorités d'État répressives qui ont surtout essayé d'empêcher l'activité des communistes, qui étaient souvent arrêtés. Les conditions générales d'activité des organisations ouvrières de Hunedoara ont été détériorées surtout depuis l'instauration de la dictature du roi Carol II en 1938, qui a réduit en grande mesure l'ambiance légale institutionnelle où se déroulait le mouvement démocratique.

APĂRAREA FRONTIEREI DE VEST A ROMÂNIEI, DEZIDERAT NAȚIONAL. ADEZIUNI CLUJENE INTERBELICE

(II)

Studiul tratează date și aspecte privind apărarea patriei în perioada anilor 1934—1940, pînă la Dictatul de la Viena*.

Datele pe care le prezentăm atestă existența unor planuri elaborate succesiv pe linia apărării naționale și aplicate efectiv începînd din luna noiembrie 1934 pînă la Dictatul de la Viena.

În cadrul planurilor strategice și tactice militare românești din acea perioadă, înzestrarea armatei române cu tehnică de luptă modernă și armament mai perfecționat, fortificarea frontierei de vest a țării și apărarea ei împotriva unei agresiuni militare hitleristo-horthyste a reprezentat obiectivul strategic fundamental. Efortul pentru realizarea efectivă a acestor planuri s-a transformat într-un deziderat național.

În acest context general examinăm în continuare problematica înzestrării armatei, măsurile de apărare a frontierei de vest a țării și modul în care ele au fost îndeplinite.

Anul 1934 a marcat începutul realizării primului plan de înzestrare a armatei și de întărire a capacității de apărare a țării. Aceasta a reprezentat o concluzie realistă ce a fost desprinsă din evoluția spre o agravare a evenimentelor externe, urmare a instaurării la putere a fascismului în Germania și a recrudescenței lui. De la această dată opțiunile politice și militare românești au fost însoțite de un șir de măsuri practice și cu un spor de eficiență. Astfel s-a aprobat începerea finanțării primului plan de înzestrare a armatei, care avea în vedere cu precădere satisfacerea cerințelor frontului de vest. Suma aprobată a fost de

* În legătură cu politica Partidului Comunist Român în problemele apărării integrității teritoriale a țării și contribuția populației din alte județe la realizarea dezideratului național al apărării, vezi și studiile: Vasile T. Ciubăncan, *Contribuții transilvănene la dezideratul național de apărare a graniței de vest a țării în perioada interbelică*, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 339—357; *Apărarea frontierei de vest a României împotriva agresiunii fasciste, deziderat național-patriotic al populației județului Arad*, în *Ziridava*, XIII, 1981, p. 387—420; *Contribuția județului Alba la apărarea frontierei de vest a României în anii 1939—1940*, în *Apulum*, XIX, 1981, p. 367—369; *Contribuții hunedorene la dezideratul apărării integrității naționale a României în perioada interbelică*, în *Sargeția*, XV, 1981, p. 323—344; *Date noi privind contribuția populației sălăjene la apărarea frontierei de vest a României în perioada interbelică*, în *Acta Musei Porolissensis*, V, 1981, p. 601—612; *Atitudinea patriotică a populației bihorene și aportul ei la efortul național de apărare a graniței de vest a țării în perioada interbelică*, în *Crisia*, XIII, 1981, p. 412—425; *Contribuții ale populației din sud-estul Transilvaniei la dezideratul național de apărare a graniței de vest a țării în perioada interbelică*, în *Marisia*, IX, 1981, p. 525—578.

4.404.422.191 lei, din care pentru nevoile frontului de vest suma de 3.058.855.501 lei, respectiv 69,28%¹.

La 27 aprilie 1935, în ședința Consiliului Superior al Apărării Naționale ținută sub președinția șefului statului, Carol al II-lea, s-a aprobat în formă definitivă al doilea plan de înzestrare a armatei. Realizarea lui a fost eșalonată pe timp de 10 ani, iar valoarea s-a ridicat la 28.971.957.907 lei².

Sumele au fost repartizate pe departamente astfel:

Ministerul Apărării Naționale	5.156.373.404 lei
Ministerul Armamentului	18.416.297.574 lei
Aviație	3.715.611.360 lei
Marină	1.632.678.569 lei
Total general =	28.971.957.907 lei

După modul în care au fost repartizate sumele pe departamente rezultă că efortul principal a fost îndreptat spre procurarea și înzestrarea armatei cu armament și tehnică de luptă, capitol care deținea ponderea de circa două treimi în totalul cheltuielilor aprobate.

După dezmembrarea Cehoslovaciei prin actul trădător de la Munchen, factorii politici și militari de decizie, luînd în calcul implicațiile evenimentului și asupra securității României, au elaborat al treilea plan de înzestrare a armatei, eșalonat a fi realizat pe o altă perioadă de 10 ani. Acest plan a căpătat aprobarea definitivă în luna octombrie 1938. El s-a ridicat la impunătoarea sumă de 70.376.000.000 lei³, cu un plus de 41.405.045.093 lei față de planul anterior.

În funcție de caracterul urgențelor și de obiectivul strategic fundamental, sumele aprobate au fost repartizate după cum urmează:

— Urgența I-a	
Frontul de vest	40.916.000.000 lei, 58,13%
— Urgența II-a	
Frontul de est	15.751.000.000 lei, 22%
— Urgența III-a	
Frontul de sud	13.709.000.000 lei, 19%
Total general =	70.376.000.000 lei ⁴

După cum rezultă din cifrele prezentate, efortul principal a fost îndreptat spre apărarea frontierei de vest a țării.

În a doua jumătate a anului 1939, în toiul declanșării celui de al II-lea război mondial, luîndu-se în considerare urmările lui asupra României, factorii de decizie au elaborat al patrulea plan de înzestrare și de întărire a capacității de apărare a țării. Pînă la sfîrșitul anului 1939, planul nu căpătase o aprobare definitivă, dar organele de resort acționau tocmai în baza lui. Nu cunoaștem exact valoarea lui totală. După înfăp-

¹ Direcția Generală a Arhivelor Statului (în continuare: D.G.A.S.), Fond Casa Regală, Carol al II-lea, dosar 11/1939, diverse, f. 5—6.

² Idem, f. 8.

³ Idem, f. 22, 23.

⁴ Ibidem.

tui a atins suma de peste 90 de miliarde lei pentru care există date certe⁵, iar după alte informații colaterale s-ar fi ridicat pînă la valoarea de 120 miliarde lei.

O importanță principală de ordin economico-financiar și politic a reprezentat-o problema modului în care s-au înfăptuit aceste planuri, sursele din care au fost finanțate, precum și atitudinea și contribuția întregului popor la dezideratul apărării naționale.

În funcție de aprobarea succesivă a planurilor și de cursul evenimentelor, realizările pe acest tărîm au avut următoarea evoluție cronologică. Finanțarea primului plan aprobat în anul 1934 și a celui de al doilea, din anul 1935, a început cu lansarea și realizarea unui împrumut de stat intern, în valoare de 2 miliarde lei, pentru înzestrarea armatei, care s-a înfăptuit imediat cu aportul masiv al populației și a fost destinat nevoilor apărării⁶.

În aprilie 1935, odată cu aprobarea bugetului general al țării, s-a creat, pentru prima dată, în cadrul bugetului, Fondul Apărării Naționale, care a fost apoi subvenționat din venituri provenite dintr-un șir de taxe speciale, fixate în acel scop⁷.

După anul 1935, guvernul român a reinnoit și totodată reactualizat la condițiile noilor previziuni, cu guvernele Cehoslovaciei și Franței, contractele de achiziționare de armament modern. În scopul facilitării plăților a încheiat acorduri și aranjamente de ordin financiar, în baza cărora România a obținut două împrumuturi din partea celor două guverne: suma de 3,5 miliarde lei din partea guvernului francez și 5 miliarde lei din partea guvernului cehoslovac⁸, în total 8,5 miliarde lei.

Pînă la 1 II 1939 finanțarea planurilor adoptate s-a făcut prin intermediul subvențiilor de la buget și al celor două împrumuturi din exterior, valoarea plăților făcute de statul român s-a ridicat la 17.403.829.905 lei⁹.

Pentru întărirea dispozitivului de apărare, la frontiera de vest au început din primăvara anului 1937 lucrările pentru realizarea unui amplu și modern sistem de fortificații¹⁰. Datorită unui efort național conjugat, acest sistem de apărare a fost terminat pînă la Dictatul de la Viena din 30 august 1940 și a putut fi folosit în scopul în care a fost construit¹⁰.

La 15 martie 1939, în urma unei iminente agresiuni armate hitleristo-horthyste la adresa României în partea vestică, guvernul, în consens cu voința întregii națiuni, a chemat sub arme mai multe contingente de rezerviști, pentru completarea forțelor de apărare a frontierei de vest.

⁵ D.G.A.S., Fond Casa Regală Carol al II-lea, personale, Secretariat, dosar II, 51/1939, f. 34.

⁶ D.G.A.S., Fond Casa Regală Carol al II-lea, dosar 11/1939, diverse, f. 6.

⁷ Idem, f. 7.

⁸ Cpt. Constantin V. Marcu, *Apărarea națională din punct de vedere economico-financiar*, București, 1938, p. 344—346.

⁹ D.G.A.S., Fond Casa Regală Carol al II-lea, personale, Secretariat, dosar II, 51/1939, f. 33—34.

¹⁰ Vezi în detaliu pe această temă Vasile T. Ciubăncan, *Apărarea fortificată de la frontiera de vest a României 1937—1940*, în *Acta Musei Porolissensis*, VI, 1932, sub tipar.

¹⁰ D.G.A.S., Fond Casa Regală, dosar 3/1939, p. 84—85.

Evocînd acest moment de solidaritate națională, ziarul *Scnteia*, într-un articol cu titlul: „Ce au arătat concentrările?”, relatează următoarele: „Vestea unui atac al Germaniei hitleriste și Ungariei horthyste asupra hotarelor țării s-a împrăștiat în mod fulgerător peste întreaga țară, ... masele de muncitori, țărani, meșteșugari și intelectuali au răspuns cu un elan admirabil la datorie, de a apăra țara contra cîmpitorilor fasciști. De la un capăt la altul al țării din orașe și sate au pornit în mase fără deosebire de naționalitate, pentru a respinge cu arma în mînă atacul pregătit de hoardele fasciste.

În multe regimente spiritul de înfrățire între frații de arme de diferite naționalități întăresc formidabil entuziasmul și convingerea în datorie și capacitatea de luptă împotriva agresiunii¹¹ — se aprecia în acel document.

Comitetul teritorial pentru Ardeal și Banat al P.C.R., în spiritul liniei politice naționale antifasciste a partidului, a lansat în toiu evenimentelor din martie 1939 un vibrant manifest-apel către întreaga populație a Transilvaniei, fără deosebire de naționalitate, chemînd-o la luptă cu arma în mînă împotriva agresorilor. „Țărani! Muncitori! Cetățeni! Comitetul [...] vă cheamă pe toți fără excepție să vă faceți cu toții datoria în armata română. Comuniști! Frați Muncitori! Puneți-vă în fruntea apărării, dați pildă de disciplină conștientă și de jertfă¹² — arăta manifestul.

Primul ministru de atunci al României, Armand Călinescu, făcînd o apreciere sintetică a evenimentelor din martie 1939 la nivel național, a declarat: „Astfel, în primul rînd am făcut cunoscut cancelariilor streine că sîntem hotărîți să ne apărăm fruntariile. Pentru integritatea teritoriului ei, România se va bate împotriva oricui, cu toate puterile ei și fără să stea să cîntărească rezultatul luptei. Noi avem un patrimoniu sfînt, pe care înaintașii noștri l-au creat; sîntem datori să-l păstrăm cu orice sacrificiu.

Oricare va fi rezultatul, istoria va înregistra hotărîrea noastră de viață independentă și curajul nostru de a ne apăra.

Dar, pentru ca această hotărîre să fie efectivă, am chemat sub arme mai multe contingente de rezerviști, [...] Țara a răspuns cu un entuziasm impresionant la chemare. Oamenii au alergat la cazărmi din primele zile. Au venit de trei ori și patru ori mai mulți, decît cei ce erau concentrați.

Această manifestare a poporului și, îndeosebi, a țărănimii a constituit cea mai elocventă dovadă a sentimentului de mîndrie națională și a forței reale de care dispunem¹³ — aprecia primul ministru român.

Evenimentele din martie 1939 pe plan intern au constituit într-adevăr un moment strălucit de unitate și solidaritate națională.

¹¹ *Scnteia*, anul IX, nr. 20 (110) din 1 iunie 1939.

¹² Institutul de Studii Istorice și Social-Politice de pe lângă C.C. al P.C.R., Cota A. XIII-36, p. 83—85.

¹³ D.G.A.S., Fond Ministerul Propagandei Naționale, presa internă, dosar 435, f. 54 (Armand Călinescu, expunere la ședința Consiliului Superior al F.R.N. din ziua de 27 martie 1939) și Gheorghe Zaharia, Constantin Botoran, *Politica de apărare națională a României în contextul european interbelic 1919—1939*, Editura militară, București, 1981.

Pe planul evoluției evenimentelor internaționale, a Europei îndeosebi, ele au marcat încă un pas spre agravare și înspre declanșarea celui de al doilea război mondial.

În acest context general agravat, nevoile apărării naționale impuneau eforturi materiale și financiare maxime și incomparabil mărite față de cele din perioadele anterioare.

Subvenționarea planurilor de apărare națională făcută pe căile obișnuite prin buget și cele două împrumuturi externe nu mai era suficientă ca să răspundă nevoilor urgente impuse de climatul internațional agravat.

În aceste condiții deosebite s-a cristalizat ideea de a se apela din nou la sprijinul material-financiar al întregului popor. Astfel, în prima parte a anului 1939, guvernul condus de Armand Călinescu a lansat un apel către națiune, cerându-i să facă noi sacrificii în scopul înzestrării armatei și al fortificării graniței de vest a țării.

Ajutorul se cerea să fie dat sub forma unor donații și subscripții benevole, din partea fiecărui cetățean conștient al țării.

Chemarea lansată a avut un ecou național și un rezultat imediat ce a depășit așteptările. Întregul popor fără deosebire de clase sociale și masele largi ale naționalităților conlocuitoare au răspuns chemării țării cu mare dăruire patriotică și cu însemnate contribuții material-financiare. *Adeziunea unanimă la actul pentru continuarea întăririi și înzestrării armatei, pentru apărarea frontierei de vest a țării s-a transformat în deziderat național, devenind cauza întregului popor.*

În acest context general, pe baza unor date și documente mai recent investigate, analizăm în continuare poziția și contribuția la dezeratul național a populației județului Cluj, în actuala sa formă administrativ-teritorială în care sînt cuprinse și localități care au aparținut fostelor județe Turda și Someș.

Pe baza liniei politice antifasciste a Partidului Comunist Român și a activității desfășurate, la care au aderat și alte organizații muncitorești și democratice, muncitorimea din județul Cluj, ca dealtfel din întreaga țară, a răspuns chemării, dînd o însemnată contribuție material-financiară, însoțită de frumoase adeziuni patriotice.

Muncitorii împreună cu întregul personal de la uzinele electrice din Cluj, Turda, Șorecani au donat salariul pe una zi în sumă de 43.350 lei pentru înzestrarea armatei¹⁴.

Muncitorii, funcționarii de la Industria Sîrmei Cîmpia Turzii, împreună cu personalul celorlalte întreprinderi aparținătoare societății respective, „...din propria inițiativă și cu multă însuflețire”¹⁵ au oferit pentru înzestrarea armatei suma de 227.818 lei¹⁶. Personalul salariat al fabricii de ciment din Turda a donat în același scop suma de 57.235 lei¹⁷. Întregul personal al întreprinderii comunale din orașul Dej a subscris

¹⁴ D.G.A.S., Fond Președinția Consiliului de Miniștri (în continuare P.C.M.), dosar 158/1939, f. 433.

¹⁵ Idem, dosar 155/1939, f. 464—465.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Idem, dosar 154/1939, f. 100.

la împrumutul de stat pentru înzestrarea armatei salariul pe una lună¹⁸. Minerii de la salinile Ocna Dejului au răspuns chemării prin donarea salariului pe una zi în anul 1939, iar în luna februarie 1940 au mai subscris la împrumutul de înzestrare a armatei câte 1000 lei fiecare¹⁹.

Datele prezentate, deși încă parțiale, rămân concludente în a evidenția adeziunea deplină a clasei muncitoare, fără deosebire de naționalitate, din județul Cluj, la dezideratul național patriotic, antihitlerist și antirevizionist.

Au răspuns la apelul patriei masele țărănești din întreaga țară și împreună cu ele și cele din județul Cluj, dovedind și în aceste împrejurări politice grave că țărănimea continuă să rămână pe mai departe o puternică forță socială și politică a luptei naționale și antifasciste, odată cu forța ei revoluționară.

Răspunzând imediat la apel cu o însemnată contribuție material-financiară, s-au declarat totodată, la nevoie, gata să dea țării sacrificiul suprem pentru apărarea integrității și a frontierelor sale istorice.

Urmare firească a adeziunii și participării ei la înfăptuirea actului istoric de la 1 decembrie 1918, se poate concluziona faptul că anul 1939 a reprezentat un moment culminant din perioada interbelică când țărănimea în mod deosebit a făcut dovada unității ei de acțiune pentru dezideratul național al apărării frontierei de vest a țării.

În acest context politic general, prefectura județului Cluj raporta primului ministru Armand Călinescu la data de 19 august 1939 despre donațiile țărânimii din 231 de localități ale județului, sumă care se cifra la 1 milion de lei, pentru fondul de apărare națională²⁰. La o altă dată, prefectura raporta subscripții și donații de la populația comunelor și a orașelor în valoare de 9.929.705 lei²¹. În acest cadru prefectura plășii Sârmaș raporta o subscripție globală de 1.500.000 lei de la populația din plasă²². Prefectura județului Turda raporta la 5 iulie 1939 o subscripție în valoare de 135.277 lei de la funcționarii și cetățenii județului, însoțită de angajamentul „...că astăzi ca și în trecutul istoric fiii acestui județ vor ști să aducă la nevoie tributul lor de jertfă pentru apărarea scumpei noastre patrii”²³. Aceași prefectură mai raporta o subscripție în sumă de 6.342 lei a cetățenilor din localitățile Micești și Crăiești²⁴.

Exemplele citate și altele care s-ar putea adăuga sînt convingătoare, credem noi, în a se demonstra largă adeziune a maselor țărănești din județ la marea cauză națională și patriotică a țării.

În raport cu marile exigențe ale vremii, intelectualitatea județului Cluj, de toate specialitățile și din toate sectoarele principale de activitate, a răspuns nobilei chemări într-un spirit de puternică adeziune pa-

¹⁸ Arhivele Statului Cluj, Fond Ținutul Someș, dosar 99/1940, documentul 42039.

¹⁹ D.G.A.S., Fond Ministerul Propagandei Naționale, presă internă, dosar 438, f. 100.

²⁰ D.G.A.S., Fond P.C.M., dosar 154/1939, f. 136.

²¹ Arhivele Statului Cluj, Fond Ținutul Someș, dosar 16/1940, f. 11, 91.

²² Arhivele Statului Cluj, Fond Ținutul Someș, dosar 199/1940, documentul 3411/1940.

²³ D.G.A.S., Fond P.C.M., dosar 160/1939, f. 341.

²⁴ Arhivele Statului Alba, Fond Ținutul Mureș, serviciul Administrația generală de stat, dosar 180/1939, f. 2.

triotică, dînd exemple minunate de ataşament şi dragoste de patrie, de înţelegere a marilor cerinţe.

În mod firesc cadrele din instituţiile de învăţămînt superior clujean s-au afirmat în fruntea acţiunii, dînd un exemplu demn şi edificator de urmat pentru alţii.

La 26 aprilie 1939, pe baza hotărîrii Senatului Universităţii clujene, Rectorul a lansat un apel către întregul personal şi către toţi studenţii instituţiei, în care se arăta: „Evenimentele internaţionale din ultimul timp au mobilizat toată conştiinţa românească într-o unitate şi dîrză luptă pentru apărarea gliei strămoşeşti. Orice român s-a arătat gata să-şi dea supremul obol al singelui, sau oricare contribuţie nelimitată pentru apărarea patriei...

Universitatea din Cluj, îndrumătoarea conştiinţei naţionale şi a vieţii spirituale a provinciei celei mai ameninţate de furtună, trebuie să premergea cu exemplu.

De aceea, în baza hotărîrii Senatului, Rectorul Universităţii lansează un călduros apel către întregul ei personal, cu îndemnul stăruitor de a subscrie orice sumă îi permite mijloacele, pentru Fondul Apărării Naţionale“...²⁵.

În telegrama rectoratului din 20 mai 1939 adresată primului ministru Armand Călinescu cu privire la această acţiune se mai arăta: „întregul personal al acestei Universităţi, într-un elan de impresionantă solidaritate pentru apărarea Patriei a scris salariul pe o zi pentru Fondul Apărării Naţionale, iar unii chiar pe mai multe zile“²⁶. Se mai remarcă în plus hotărîrea profesorilor de clinică de la Universitate „...de a subscrie întregul salariu pe o lună în acelaşi scop al majorării Fondului Apărării Naţionale“²⁷.

O notă de originalitate a reprezentat-o şi adeziunea studenţilor clujeni, fără deosebire de naţionalitate, la dezideratul naţional. În telegrama din 26 mai 1939, adresată primului ministru, se arăta: „...în aceste timpuri de grea cumpănă cînd noi tendinţe imperialiste îşi întind mrejele spre ţara noastră, studenţii clujeni fără deosebire de naţionalitate, înţelegînd chemarea patriei contribuie cu suma de lei 8.311 [...] pentru fondul înzestrării armatei. Această contribuţie să fie simbolul voinţei sale ferme de a apăra independenţa şi integritatea teritorială a ţării şi de a colabora la înfrăţirea popoarelor din România [a naţionalităţilor conlocuitoare din România cu poporul român — n.n.] eliminînd orice discordie lăuntrică, a întăririi rezistenţei ţării în faţa oricărui atac extern, ori dezmembrare lăuntrică“²⁸. În numele studenţilor clujeni telegrama purta semnătura reprezentanţilor ei români, maghiari, evrei şi de alte naţionalităţi.

Au răspuns în acelaşi spirit cadrele, întregul personal de la Academia de Înalte Studii Comerciale şi Industriale prin donarea salariului pe o zi, iar studenţii au donat 14.120 lei, sumă adunată pentru o excursie în străinătate la care au renunţat în favoarea armatei²⁹. De asemenea,

²⁵ D.G.A.S., Fond P.C.M., dosar 157/1939, f. 352.

²⁶ Idem, f. 351.

²⁷ Ibidem.

²⁸ D.G.A.S., Fond P.C.M., dosar 155/1939, f. 161.

²⁹ D.G.A.S., Fond P.C.M., dosar 156/1939, f. 364—365, dosar 155/1939, f. 317.

cadrele și studenții de la Facultatea de Agronomie din Cluj au donat salariul pe o zi în sumă de 24.838³⁰.

Cu multă dăruire, învățătorii din fostul județ Someș au oferit „... salariul pe o zi pentru întărirea granițelor și înzestrarea oștirii”³¹. Învățătorii din orașul și din fostul județ Turda, în telegrama adresată primului ministru Armand Călinescu, declarau că „... veghează neconținut și își închină întreaga lor putere de muncă pentru ridicarea culturală a urmașilor martirului Horea și a luptătorilor naționali Avram Iancu și Dr. Ioan Rațiu și care năzuiesc să formeze suflete mari, caractere statornice și adevărați cetățeni cu dragoste de neam, țară și încadrându-se marilor aspirații ale neamului au subscris și depus leafa pe o zi pentru înzestrarea scumpei noastre oștiri”³².

Au mai răspuns chemării și elevi de la liceul de fete din Cluj³³, cei de la liceul Petru Maior din Gherla³⁴ și de la alte școli, exprimând adeziunea tineretului școlar la marea cauză națională.

Alte categorii de intelectuali din alte instituții au răspuns prezent chemării. „Întregul personal al Teatrului Național din Cluj, asociindu-se — declara el — la frumoasele manifestări de solidaritate națională donează echivalentul salariului pe o zi pentru înzestrarea armatei”³⁵ în valoare de 19.633 lei, alături de o altă donație în sumă de 7.075 lei, rezultat al unei reprezentații festive date în același scop³⁶. În mod similar a răspuns întregul personal al Operei Române din Cluj, donând salariul pe una zi³⁷.

Personalul Laboratorului Regional de Igienă din Cluj a donat salariul pe două zile pentru apărarea națională³⁸. Personalul Inspectoratului Sanitar de Ocrotire a Ținutului Someș cu sediul la Cluj a donat suma de 172.849 lei³⁹. Odată cu aceasta și asigurarea că „... sînt gata de a aduce supremul lor sacrificiu pentru a apăra cu îndrăjire drepturile noastre imprescriptibile de stăpînitori ai gliei străbune”⁴⁰.

Magistrații de la Curtea de Apel din Cluj au donat suma de 54.450 lei reprezentînd salariul pe una zi al magistraților căsătoriți care aveau copii, salariul pe două zile de la magistrații căsătoriți, dar care nu aveau copii și salariul pe 3 zile de la magistrații necăsătoriți⁴¹. Alături de ei și magistrații de la Tribunalul județean, Parchet și de la judecătoriile de circumscripție au donat salariul pe o zi în sumă de 16.531 lei⁴².

O substanțială contribuție au adus-o la cauza națională funcționarii de stat și particulari din județ, însoțită fiind de frumoase adeziuni moral-politice și patriotice.

³⁰ D.G.A.S., Fond P.C.M., dosar 157/1939, f. 253.

³¹ D.G.A.S., Fond P.C.M., dosar 156/1939, f. 143.

³² D.G.A.S., Fond P.C.M., dosar 158/1939, f. 257.

³³ D.G.A.S., Fond P.C.M., dosar 158/1939, f. 248.

³⁴ D.G.A.S., Fond P.C.M., dosar 157/1939, f. 47.

³⁵ Idem, f. 259, dosar 160/1939, f. 452.

³⁶ D.G.A.S., Fond P.C.M., dosar 154/1939, f. 136.

³⁷ D.G.A.S., Fond P.C.M., dosar 157/1939, f. 54.

³⁸ D.G.A.S., Fond P.C.M., dosar 156/1939, f. 285.

³⁹ D.G.A.S., Fond P.C.M., dosar 154/1939, f. 81.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ D.G.A.S., Fond P.C.M., dosar 160/1939, f. 297—298.

⁴² Idem, f. 271.

Funcționarii contabilității Atelierele C.F.R. Cluj, români, maghiari, în număr de 19 persoane, au contribuit, așa cum arătau ei, la fondul pentru fortificarea granițelor cu suma de 1.700 lei⁴³. În telegrama adresată primului ministru, subliniau că sînt solidari cu poziția de patriotism a poporului român. „... Această s-a dovedit — arătau ei — la recente concentrări [din luna martie 1939 — n.n.] cînd la hotarele țării au fost prezenți și aceia care nu au fost chemați [cu ordine de concentrare — n.n.] am dovedit cu prisosință străinătății că sîntem demni de a trăi liberi”⁴⁴.

Funcționarii municipiului Cluj au donat salariul pe o zi în sumă de 46.080 lei⁴⁵. Personalul „Băncii Ardelene” cu sediul central la Cluj, împreună cu cei de la sucursale, au donat salariul pe o zi în sumă de 70.374 lei⁴⁶. Banca Centrală din Cluj a donat de la personalul angajat suma de 264.300 lei, echivalentul salariului pe 1—3 zile, precum și o altă donație de 258.000 lei din partea direcțiunii băncii⁴⁷. Personalul stațiunii de cercetări agricole Cîmpia Turzii a donat 48.105 lei⁴⁸.

Prefectura fostului județ Someș, cu reședința în Dej, a raportat o subscripție la împrumutul de stat pentru înzestrarea armatei în sumă de 351.000 lei de la funcționarii de stat din județ⁴⁹. Notarii comunali din județul Cluj au donat salariul pe 2 zile⁵⁰.

În luna martie 1940 conducerea Ținutului Someș, cu reședința la Cluj, a raportat guvernului că funcționarii de stat din Ținut, respectiv din județele Bihor, Cluj, Maramureș, Năsăud, Satu Mare, Sălaj, Someș au subscris la împrumutul pentru înzestrarea armatei importanta sumă de 14.449.000 lei⁵¹.

Federala cooperativă „Zorile” cu sediul la Cluj raporta guvernului o donație în sumă de 52.555 lei, reprezentînd contribuția unității și a personalului angajat la fondul de înzestrare a armatei⁵². Camera de Comerț și Industrie din Cluj a donat în același scop suma de 250.000 lei⁵³.

Breasla funcționarilor particulari din Ținutul Someș, în număr de 2000 membri, s-a solidarizat cu măsurile guvernului luate în luna martie 1939 pentru apărarea frontierei de vest a țării; în același timp, declarau că „... membrii breslei noastre funcționari particulari fără deosebire de naționalitate și credință sînt gata oricînd a-și apăra țara dacă va fi nevoie pînă la ultima picătură de sînge”⁵⁴.

Rămîne emoționantă și astăzi, după 43 de ani, telegrama din 4 iunie 1939 a Conducerii asociației pensionarilor din fostul județ Someș, cu

⁴³ D.G.A.S., Fond P.C.M., dosar 158/1939, f. 104—105.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ D.G.A.S., Fond P.C.M., dosar 160/1939, f. 66.

⁴⁶ D.G.A.S., Fond P.C.M., dosar 159/1939, f. 242.

⁴⁷ D.G.A.S., Fond P.C.M., dosar 158/1939, f. 136.

⁴⁸ Idem, f. 293.

⁴⁹ Arhivele Statului Cluj, Fond Ținutul Someș, dosar 199/1940, documentul 3411/1940.

⁵⁰ D.G.A.S., Fond P.C.M., dosar 156/1939, f. 172.

⁵¹ Arhivele Statului Cluj, Fond Ținutul Someș, dosar 199/1940, documentul 40510.

⁵² D.G.A.S., Fond P.C.M., dosar 159/1939, f. 10.

⁵³ Idem, f. 150.

⁵⁴ D.G.A.S., Fond Ministerul Propagandei Naționale, presa internă, dosar 435, f. 129.

sediul în orașul Dej, în care se arăta: „În orizont mai plutind încă nori amenințători pentru distrugerea omenirii și a civilizației și în același timp și a scumpei noastre Româнии. Pentru apărarea și întărirea hotarelor, pensionarii someșeni, la propunerea noastră, donează din micile lor economii suma de zece mii lei pentru înzestrarea bravei noastre armate [...] rugându-vă totodată a primi asigurarea că la nevoie, deși sintem bătrini pentru apărarea pacinicei noastre Țări, sintem cu toții hotărâți a ne sacrifica chiar și viața⁴⁵⁵ — precizau în încheierea telegramei adresate primului ministru.

Aceeași ținută moral-politică are și telegrama asociației „Casei Municipii C.F.R.” cu sediul în Cluj, prin care se arăta că a donat de la membri 15.301 lei și „...modesta sumă colectată de noi să servească spre înzestrarea armatei o mie de ani pacea și numai după aceea în război⁴⁵⁶.

Alte categorii sociale de cetățeni și alte instituții și unități economice au răspuns apelului. Societatea sportivă de pescuit „Aurora” din Cluj a donat suma de 10.000 lei⁵⁷. Sindicatul proprietarilor de autobuze și de autoturisme din Cluj, suma de 120 mii lei⁵⁸. Primăria orașului Hue-din raporta două subscripții în sumă de 138.500 lei, reprezentind contribuția populației orașului, fără deosebire de naționalitate, pentru fortificarea granițelor și înzestrarea armatei⁵⁹. Adunarea Eparhiei ortodoxe a Vadului, Feleacului și Clujului a exprimat întregul sprijin la măsurile luate de guvern în primăvara anului 1939 pentru apărarea patriei⁶⁰. Clerul Eparhiei Unite Cluj—Gherla a oferit salariul pe o zi al întregului personal aparținător, pentru înzestrarea armatei⁶¹.

Au existat numeroase cazuri de adeziune și contribuții a diferite persoane date în mod nominal. Exemplu: fostul profesor universitar clujean George Moroianu a donat suma de 5.900 lei, echivalentul pensiei sale pe zece zile⁶². Ing. Ioan I. Dobrescu, șeful ocolului silvic din Turda, a declarat că în calitate de cetățean român donează suma de 5.000 lei, iar în calitate de funcționar de stat cedează salariul pe o lună în sumă de 9.155 lei pentru fondul înzestrării armatei⁶³. Funcționarul de administrație financiară Hulpe Ilie din comuna Țaga și-a oferit salariul pe una lună pentru înzestrarea armatei⁶⁴. Cetățenii Ion Corbu și Victor Corbu, medici pensionari au oferit pensiile lor pe una lună în sumă de 18.840 lei, pentru înzestrarea armatei⁶⁵.

O semnificație politică sporită a conferit acțiunii de participare directă și pe un plan larg, la dezideratul apărării naționale, a populației din județ aparținind naționalităților conlocuitoare, maghiari, evrei și al-

⁵⁵ D.G.A.S., Fond P.C.M., dosar 158/1939, f. 138.

⁵⁶ D.G.A.S., Fond P.C.M., dosar 154/1939, f. 298.

⁵⁷ D.G.A.S., Fond P.C.M., dosar 160/1939, f. 69.

⁵⁸ D.G.A.S., Fond Ministerul Propagandei Naționale, presa internă, dosar 154, f. 94 și Fond P.C.M., dosar 158/1939, f. 278.

⁵⁹ D.G.A.S., Fond P.C.M., dosar 154/1939, f. 257, dosar 160/1939, f. 356.

⁶⁰ D.G.A.S., Fond P.C.M., dosar 156/1939, f. 270.

⁶¹ Idem, f. 362.

⁶² D.G.A.S., Fond P.C.M., dosar 157/1939, f. 320.

⁶³ D.G.A.S., Fond P.C.M., dosar 160/1939, f. 465.

⁶⁴ Idem, f. 462.

⁶⁵ D.G.A.S., Fond Ministerul Propagandei Naționale, presa internă, dosar 144, f. 126.

ții. Prezența lor o găsim în mod firesc, o dată în cadrul colectivelor de oameni ai muncii din industrie, instituții, localități, pe listele de subscripții ale acestora, fapt remarcat în documentele vremii, iar la unele din ele am făcut și noi referiri semnalând aceste aspecte comune. Odată cu acestea, au existat și adeziuni ale naționalităților conlocuitoare, exprimate în cadrul organizațiilor lor specifice economice, social-culturale și politice. Așa, de exemplu, delegații veniți din toate comunele cu populație maghiară a țării la adunarea generală a „Societății Agrare Ardelene”, organul reprezentativ al agricultorilor maghiari din România, ținută în ziua de 21 mai 1939 la Cluj, au exprimat primului ministru al țării sincerele considerațiuni, respectul și convingerea că munca lor constructivă se bucură de înțelegerea și recunoștința guvernului⁶⁶.

O adeziune clar exprimată la dezideratul național al apărării frontierei de vest a țării o reprezintă scrisoarea din 8 aprilie 1939 adresată primului ministru al României în care se arată: „Subsemnații mici meseriași, muncitori, agricultori și intelectuali din Cluj, aderați la secțiunea maghiară a Frontului Renașterii Naționale, urmărind cu justificată îngrijorare desfășurarea ultimelor evenimente, ne permitem a ne solidariza cu hotărîrea Domniei Voastre — atitudine exprimată fără echivoc în discursul rostit la ședința Consiliului Suprem al F.R.N. [...] pentru apărarea independenței și integrității țării față de orice agresiune din afară. Considerăm că în momentele actuale apărarea hotarelor României pe baza fraternității între poporul român și maghiar [poporul român și naționalitatea maghiară din România — n.n.] din țară pe baza principiilor de libertate, a egalității de drepturi și a păcii interne, formează nu numai singura cale de urmat pentru realizarea unei conviețuiri fericite a popoarelor [a populațiilor — n.n.] de pe aceste meleaguri, dar este și aportul cel mai mare pe care l-am putea aduce independenței și libertății tuturor popoarelor din bazinul dunărean și confrăților noștri din Ungaria [...] convingerea noastră fermă este că față de pericolul comun maghiarimea din țară trebuie să-și spună cuvîntul răspicat, clar și fără șovăire în interesul solidarității comune⁶⁷.”

Iată și un alt exemplu mai individual. Cetățeanul Leopold Fridman, de naționalitate evreu, muncitor compactor din Cluj, solicita într-o scrisoare adresată guvernului să i se admită să ia parte la acțiunea de înzestrare a armatei, pe care arăta că o înțelege ca „o datorie a tuturor cetățenilor Țării [...] o datorie patriotică și morală⁶⁸”, oferind în acel scop suma de 5.000 lei⁶⁹.

După declanșarea celui de al doilea război mondial la 1 septembrie 1939, prin atacul militar al Germaniei hitleriste împotriva Poloniei și extinderea războiului la scară europeană, România s-a declarat neutră față de această conflagrație. În același timp ea a înțeles real consecințele imediate previzibile și imprevizibile ale războiului asupra securității sale. În noua situație cu totul excepțională, de gravitate extremă, în sco-

⁶⁶ D.G.A.S., Fond Ministerul Propagandei Naționale, presa internă, dosar 416, f. 4.

⁶⁷ D.G.A.S., Fond Ministerul Propagandei Naționale, presa internă, dosar 435, f. 95.

⁶⁸ D.G.A.S., Fond P.C.M., dosar 160/1939, f. 456.

⁶⁹ Ibidem.

pul apărării frontierelor sale, la baza căreia punea tot mai mult propriul său efort, dar care implica noi cerințe de ordin financiar pentru țară, guvernul a lansat, la sfârșitul lunii noiembrie 1939, un al doilea împrumut de stat național pentru înzestrarea armatei pe timp de 3—5 ani. Statul se angajă ca pentru sumele ce erau subscrise să plătească o dobândă de $4\frac{1}{2}$ la sută anual⁷⁰.

Din nou, o chemare lansată către națiune, la noi sacrificii materiale și financiare și din nou s-a dat răspunsul de către popor, și masele populare fără deosebire de naționalitate, prin noi contribuții, care, prin valoarea lor și timpul în care s-au realizat, au depășit cele mai optimiste previziuni. Astfel, de la începutul lunii decembrie 1939 și pînă la 10 februarie 1940, populația țării, sfidînd în mod conștient situația economică grea, a răspuns la împrumutul pentru înzestrarea armatei cu enorma sumă de 10.252.321.000 lei⁷¹. Valoarea subscripțiilor, în proporție de 94 la sută, provenea de la populația care nu era salariată, fapt ce atestă largă adeziune de masă a acțiunii respective⁷².

Presa românească a perioadei a inserat atunci, în jurul acestei acțiuni de proporții necunoscute, printre altele următoarele aprecieri în articolul „Voința țării și împrumutul de înzestrare”: „Întreaga națiune română este astăzi solidară în jurul marilor probleme care interesează însăși existența ei în granițele firești. *Nu avem nimic de cerut, nu avem nimic de dat*, — iată formula în care se cuprinde hotărîrea poporului român.

Vremurile prin care trecem constituie un adevărat examen al virtuților noastre patriotice. Ele au strîns indestructibil pe toți fiii țării sub semnul acelorași comandamente.

Prin aceasta sîntem în cea mai firească și deplină continuitate a tradiției, — a acelei tradiții prin care poporul român s-a înscris în istoria universală ca o forță de sine stătătoare, vrednică să reacționeze în numele dreptății ori de cîte ori vitregia vremurilor i-a încercat acțiunile.

Spuneam că zilele prin care trecem și pe care nu le-am voit, dar pe care știm să le întîmpinăm cu înțelegerea cuvenită, constituie un adevărat examen de verificare a solidarității noastre naționale în jurul hotărîtoarelor porunci.

Iată una dintre dovezile acestei adînci înțelegeri a situației pe care o străbatem: Ecoul stîrnit de împrumutul pentru înzestrarea armatei. Suma adunată prin libera voință a subscritorilor de bunuri pentru înzestrare se ridică la 10 februarie, [1940 — n.n.] la cifra de 10.252.321.000 lei.

Ce mărturie mai elocventă, mai concretă poate fi, decît aceasta afirmată de exactitatea cifrelor, că întreaga națiune este pătrunsă de imperativul zilelor ce străbatem?⁷³

Socotim că întreaga apreciere fiind corectă, reală și completă, nu mai necesită o nouă comentare.

⁷⁰ Decret-Lege nr. 4111 din 17 noiembrie 1939. Jurnalul Consiliului de Miniștri nr. 3589 din 30 noiembrie 1939.

⁷¹ D.G.A.S., Fond Ministerul Propagandei Naționale, presa internă, dosar 437, f. 48.

⁷² Ibidem.

⁷³ Idem, f. 46.

Datele pe care le posedăm din 35 de județe despre valoarea contribuției populației la fondul de înzestrare a Armatei și de fortificații, deși parțiale, atestă concludent acest caracter de masă al acțiunii.

Nr. crt.	Județul	Suma subscrisă — în mii lei —	Nr. crt.	Județul	Suma subscrisă — în mii lei —
1	Prahova	235.540.000	19	Tîrnava Mică	16.677.000
2	Sibiu	153.121.000	20	Romanați	16.490.000
3	Arad	150.000.000	21	Muscel	15.495.000
4	Timiș	141.000.000	22	Cluj	13.000.000
5	Bihor	66.517.150	23	Trei-Scaune	10.867.140
6	Mureș	57.782.300	24	Botoșani	7.329.000
7	Păgăraș	51.961.000	25	Odorhei	7.256.000
8	Tîrnava Mare	35.506.000	26	Sălaj	8.300.000
9	Turda	34.454.000	27	Someș	8.297.000
10	Severin	32.558.000	28	Rădăuți	6.448.000
11	Caraș	32.000.000	29	Buzău	4.784.000
12	Ialomița	30.000.000	30	Ilfov	4.269.000
13	Iasi	28.000.000	31	Năsăud	4.076.000
14	Alba	27.525.000	32	Maramureș	3.333.000
15	Neamț	27.271.500	33	Gorj	1.553.000
16	Hunedoara	21.340.000	34	Teleorman	1.903.882
17	Tecuci	19.025.800	35	Argeș	1.298.000
18	Ciuc	17.155.500			

Făcînd o recapitulare a dinamicii realizărilor în cele 4 perioade, din noiembrie 1934 pînă la 4 iulie 1940, pentru apărarea națională, avem următorul tablou general. Statul român a făcut angajamente în valoare de 90.775.478.236 lei și plăți efectuate de 42.083.754.776 lei⁷⁴.

Perioada	Valoarea angajamentelor	Valoarea plăților efectuate
I-a 1 XI 1934 — 1 II 1938	29.184.673.755	10.108.095.025 lei
II-a 1 II 1938 — 1 II 1939	11.469.048.962	7.295.734.880 lei
III-a 1 II 1939 — 30 XI 1939	25.181.542.101	9.978.778.750 lei
IV-a 1 XII 1939 — 4 VII 1940	24.936.213.418	14.701.144.121 lei
Total general =	90.775.478.236	42.083.754.776 lei ⁷⁵

Din acest tablou general mai constatăm faptul că în anul 1939 și în prima jumătate a anului 1940, perioadă în care a existat acea amplă mișcare de masă național-patriotică, în scopul sprijinirii eforturilor țării pentru apărarea națională, statul român a putut realiza angajamente în valoare totală de 50.123.755.519 lei, care reprezentau 55 la sută din totalul angajamentelor făcute în perioada 1934—1940. În aceeași perioadă analizată, statul a făcut plăți efective, pentru aceleași scopuri, în valoare de 24.679.922.871 lei, care reprezentau 59 la sută din totalul general al plăților efectuate din noiembrie 1934 pînă la 4 iulie 1940.

⁷⁴ D.G.A.S., Fond Casa Regală Carol al II-lea, personale, secretariat, dosar II, 51/1939, f. 34.

⁷⁵ Idem, f. 33—34.

Iată, prin urmare, dimensiunea voinței și forței pe care a fost în măsură să o dea și să o realizeze un întreg popor, atunci când țara i-a cerut această contribuție materială și financiară pentru apărarea ei, în momente de grav pericol. Odată cu acest efort pe care poporul în mod conștient l-a făcut și suportat și în aceste împrejurări, la fel ca și ori-când înainte, el și-a oferit la nevoie sacrificiul suprem pentru apărarea intereselor fundamentale naționale ale României.

Dacă evaluăm rezultatele acestui efort referitor la înfăptuirea dotării și înzestrării armatei, putem aprecia, pe bază de date concludente, că situația era radical schimbată față de cea existentă în anul 1934. Atunci România era practic dezarmată și nu putea echipa mai mult de circa 20% din efectivele militare pentru o situație de război, și aceea cu o dotare foarte modestă și de slab nivel tehnic.

În vara anului 1940, grație aceluși efort național, armata română a fost înzestrată cu armament și tehnică de luptă modernă, în cantități însemnate, care îi permiteau să opună agresorului o rezistență reală⁷⁶. Adăugind la dotare și sistemul de fortificații realizat, la care se asocia înalta conștiință național-patriotică a oștirii și adeziunea întregului popor la idealul apărării naționale, avem imaginea unor realități istorice ale perioadei, asupra cărora istoriografia noastră mai are un câmp larg de investigații și de meditații.

Un fapt rămâne aproape cristalizat și cert al perioadei interbelice. Acela că poporul român a răspuns cu toată abnegația și cu toată dăruirea la efortul de ordin material-financiar, moral și politic, la marea cauză a apărării patriei iubite România.

VASILE T. CIUBĂNCAN

DIE VERTEIDIGUNG VON RUMÄNIENS WESTGRENZE — EIN NATIONALES DESIDERAT. ADHÄSIONEN AUS CLUJ IN DER ZWISCHENKRIEGSZEIT

(Zusammenfassung)

Der Verfasser behandelt einige Probleme der nationalen Verteidigung Rumäniens, insbesondere seiner Westgrenze, in der Zwischenkriegszeit, mit Bezug auf die materiell-finanziellen Folgen und die Beistimmung des rumänischen Volkes und der zusammenlebenden Nationalitäten zu diesem nationalen Desiderat.

Zum Zweck einer aktiven Verteidigung seines Grenzen — von denen die Westgrenze das hauptsächlichste strategische Objekt war, veranschlagte der rumänische Staat im Zeitraum November 1934 — 4 Juli 1940 Kosten in der Höhe von 90.775.478.236 Lei und machte Zahlungen in der Höhe von 42.083.754.776 Lei. Diese grosse materiell-finanzielle Leistung erfolgte mit der tätigen Hilfe des gesamten rumänischen Volkes und der breiten Massen der zusammenlebenden Nationalitäten in Rumänien. Im Sinne dieser Beurteilung führt der Verfasser Daten an, die beweisen, dass nur im Zeitraume Dezember 1939 — 10 Februar 1940 die Bevölkerung des Landes freiwillig und aus eigenen Mitteln, die Summe von 10.252.321.000 Lei für die Ausrüstung der Armee und die Befestigung der Westgrenze Rumäniens gezeichnet hat.

⁷⁶ Vezi în detaliu realizările înzestrării armatei, în studiul: Vasile T. Ciubăncan, *Inzestrarea armatei, apărarea frontierei de vest a României, deziderat național (1934—1940)*, în *Apulum*, XX, 1982, sub tipar.

NOTE ȘI DISCUȚII

DISCUȚII PE MARGINEA LEGĂTURILOR CRONOLOGICE ȘI CULTURALE ÎNTRE GRUPUL ICLOD ȘI CULTURA TISA

Noile săpături sistematice de la Iclod¹, începute în anul 1973, continuate neîntrerupt, au dus la descoperirea unei întinse stațiuni neolitice și a două cimitire contemporane ei². Săpăturile de salvare, precum și supravegherea unor construcții edilitare în zona centrală a municipiului Cluj-Napoca, unde se găsește o întinsă stațiune³, au adus noi materiale care au contribuit la înțelegerea mai clară a evoluției comunităților neolitice din bazinul someșan. Toate acestea au permis definirea unui grup cultural în bazinul Someșului și în Cîmpia Transilvaniei, numit *grupul Iclod*, avînd ca bază de plecare cercetările de la Iclod și Cluj.

Grupul Iclod a fost definit ca rezultatul unui „fenomen de sinteză între cultura Turdaș și un grup cultural cu ceramică pictată”⁴. Trăsăturile sale caracteristice au fost precizate în funcție de materialele de la Iclod și Cluj (mai ales de la *Arhive, Biblioteca Academiei și Piața Victoriei*)⁵.

În ultima vreme au apărut tot mai numeroase descoperiri care completează aria de răspîndire sau definesc mai clar evoluția ori trăsăturile acestui grup cultural sau a civilizației din care face parte. Nu toate descoperirile pe care le amintim aparțin acestui grup cultural, ele au fost definite ca Tisa, Lumea Nouă, Turdaș ș.a., dar ele precizează mai

¹ Vechile săpături, începute în martie 1903 de către M. Roska, au ajuns să fie uitate, fără a fi avut rolul care s-ar fi cuvenit. M. Roska a intuit importanța acestor descoperiri, după cum reiese dintr-o scrisoare de la Iclod (datată 11 martie 1903, MIT, inv. C 1502) către Pósta Béla. În afară de referirile sale (M. Roska, în *Dolgsz*, XII, 1—2, 1936, p. 39—40, fig. 13—14; Idem, *ErdRep*, 1942, p. 193) și câteva trimiteri ale lui N. Vlassa (vezi *Neoliticul Transilvaniei*, Cluj, 1976, p. 20, 166 ș.a.) ele au rămas în afara cercetărilor. Materiale izolate au ajuns la muzeele din Gherla (adunate de I. Chifor și donate de frații Rusu din Iclod) și Cluj (donate de frații Rusu și dr. Liviu Blaga). Referiri Gh. Lazarovici, în *StComCaransebeș*, II, 1977, p. 211 și urm.

² În cimitirul A au fost cercetate 40 de morminte, iar în cimitirul B 29 de morminte, pînă în prezent. Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 211 și urm. Idem, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 24—25; Idem, *Das neolithische Friedhof von Iclod*, în rapoartele Congresului U.I.S.P.P. de la Nice, 1976, p. 346; Idem, *Neoliticul Banatului*, Cluj-Napoca, 1979, p. 71, 75, 135, 170, 221, 229, 230; Idem, în *PZ*, 56, 2, 1981, p. 184—185, fig. 1.

³ N. Vlassa, *op. cit.*, p. 20, 168; Gh. Lazarovici, *op. cit.*; Idem, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 24 și urm.; Gh. Lazarovici — Z. Kalmar — R. Ardevan, *Așezarea neolitică din Cluj—Piața Ștefan cel Mare*, comunicare la sesiunea muzeului din Cluj, mai 1981.

⁴ Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 25, n. 6; Idem, în *StComCaransebeș*, II, 1977, p. 227.

⁵ *Ibidem*, p. 212—227; Idem, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 23—28.

bine problema pe care ne-am propus să o dezbaterem, privind sfârșitul neoliticului mijlociu și evoluția neoliticului târziu.

Momentul cronologic al începutului acestui grup cultural este încă insuficient cunoscut. Nu se cunoaște aspectul și evoluția comunităților neolitice după încheierea evoluției culturii Starčevo-Criș⁶ și pînă la apariția grupului Iclod — așa cum a fost definit pînă acum. Tot mai numeroase descoperiri vin să precizeze prima fază a grupului Iclod. Asemenea materiale au fost semnalate, nu de mult, la Cluj — *Arhive* (mormintul)⁷, Vișoara⁸, Iclod — *Așezarea B*, nivelul I⁹ și Cluj — *Piața Ștefan cel Mare*¹⁰. Aceste din urmă descoperiri sînt de la sfârșitul fazei I și începutul fazei II¹¹. Ceea ce poate fi mai clar, de pe acum, precizat este sfârșitul fazei Iclod I, care, în raport cu Vinča, se încadrează în faza B₂ — foarte probabil către sfîrșit — nu însă mai târziu¹². Începutul fazei Iclod I sau a civilizației din care face parte grupul Iclod sînt încă insuficient cunoscute.

Deosebit de importante pentru precizarea fazei I a grupului Iclod sînt cercetările de la Zaul de Cîmpie¹³, Cluj — *Biblioteca Academiei*, nivelul I (sau *Arhive I*)¹⁴ și Cluj — *Piața Ștefan cel Mare*, nivelul I.

Factura ceramicii fazei I a grupului Iclod este foarte bună. Vasele au în amestec nisip cu bobul fin, mai ales la speciile fină și semifină, suprafața este bine lustruită, arderea e bună, uneori e cu flecuri prin ardere voită sau nu. Înainte de ardere se pictează cu materie bituminoasă. Mai există și pictură pe fond alb văros, făcută înainte de ardere sau după ardere. Uneori vasele au o angobă roșie, gălbuie și, mai rar, albă. Ornamentele incizate sînt întîlnite, de obicei, pe ceramica semifină. Formele ceramice se aseamănă cu cele din fazele ulterioare, dar cu mici deosebiri; este greu încă de definit exact care sînt cele mai timpurii forme, care este geneza și evoluția lor. Aspectul ceramicii este cel din neoliticul mijlociu, al unei civilizații în plină evoluție. Cele mai multe elemente se dezvoltă organic din (sau în paralel) cu ceea ce a fost definit sub termenii: complexul Lumea Nouă, faciesul Tărtăria-Tăulaș, Turdaș-Tăulaș, Cluj-Cheile Turzii.

⁶ Cea mai tîrzie stațiune este cea de la Țaga—Mocirlă (Z. Kalmar, *Epoca neolitică și eneolitică în bazinul Someșului*, Cluj, 1981, p. 15, pl. IX—XII; lucrare de licență). *Gura Baciului IV*, descoperiri inedite. Materialele în MIT. Informații amabile N. Vlăsa.

⁷ Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 23—25, fig. 1, p. 26.

⁸ *Ibidem*, p. 25, nota 8.

⁹ Gh. Lazarovici, *Săpăturile de la Iclod (1977—1981)*, Brașov, 1981 (comunicare).

¹⁰ Gh. Lazarovici — Z. Kalmar — E. Ardevan, *op. cit.*

¹¹ Pentru aceasta pledează ornamentele incizate, factura ceramicii și prezența picturii din benzi negre sub buza vasului.

¹² Gh. Lazarovici, în *PZ*, 56, 2, 1981, Beilage 1. Față de acele datări, de la acea vreme (articolul a fost încheiat în 1978, vezi varianta română în *Banatica*, IV, 1977, p. 19 și urm.), azi socotim descoperirile din zona B de la Iclod ca fiind ceva mai timpurii.

¹³ Materiale inedite în muzeul din Tîrgu Mureș. Comunicări și informații despre acestea la V. Lazăr și M. Grozav, Brașov, 1981 și Vaslui, 1982. Aici au fost semnalate, deocamdată, trei zone de locuire ce se întind pe perioada culturilor Lumea Nouă, Iclod, Petrești.

¹⁴ Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 25.

Pe baza acestor observații și caracteristici am analizat și reanalizăm unele descoperiri neolitice socotite: Tisa, tisoide, Tisa II sau Tisa II — Herpály etc. Precizăm, de la început, că nu intenționăm să ne ocupăm decât de unele descoperiri din jurul Munților Apuseni, în special din zonele nordice, fără însă a delimita spațiul prea restrâns, deoarece datele pe care le avem, încă lacunare, ne cer lărgirea cercului, pentru o mai bună înțelegere a fenomenelor culturale. Nu analizăm aici nici descoperirile din NV țării, din neoliticul mijlociu și tirziu, aceasta fiind o problemă pe care intenționăm să o tratăm separat. Mai socotim necesar a preciza că nici formularea noastră „grupul Iclod este rezultatul unui fenomen de sinteză culturală între Turdaș și un grup cultural cu ceramică pictată”¹⁵ astăzi nu o mai socotim întru totul potrivită. Pe atunci nu aveam dovezile unei evoluții organice anterioare grupului Iclod, astăzi acestea s-au înmulțit. Mai există și alte semne de întrebare, anume: de ce, pe măsura îndepărtării de zona muntoasă din Apuseni, se înmulțesc ornamentele incizate, chiar dacă nu întotdeauna scad cele pictate — observație asupra căreia adeseori ne-a atras atenția N. Vlassa. Această observație este valabilă pentru aproape toate zonele din vecinătatea Apusenilor, la nord, vest, est și sud.

În noua optică, o serie de stațiuni și materiale socotite Tisa II¹⁶, de la Cluj — *Piața Libertății* (fig. 1/1—2; 3/6, 4/5), Vadu Crișului — *Peștera Devenț* (fig. 1/4, 7—8; 2/2—3; pl. II/16—23), Gilău, Mera, trebuie scoase din discuție. Unele au fost considerate ca evoluind dintr-un orizont Tisa foarte timpuriu¹⁷, ceea ce astăzi nu se mai poate susține¹⁸.

Ceramica descoperită de A. Mozsolics, în 1944, în Cluj — *Piața Libertății*¹⁹ (fig. 1/2; 3/6; 4/5) este lucrată într-o tehnică foarte bună, lustruirea este în maniera neoliticului mijlociu sau vinčiană, pe fragmente se păstrează urme de pictură înainte de ardere, cu culori întunecate. Aceasta se leagă de descoperirile lui N. Vlassa din nivelul I din *Piața Libertății*²⁰, iar ca tehnică și forme de ceea ce definim ca Iclod I.

Materialele din nivelul I de la Cluj — *Piața Libertății*, publicate de Vlassa ca fiind turdășene²¹, față de care atribuire avem rezerve, le socotim ca rezultatul unui fenomen de sinteză, în care componenta de ba-

¹⁵ Bibliografia și discuții la Gh. Lazarovici, în *StComCaransebeș*, II, 1977, p. 223—230; Gh. Lazarovici — E. Lakó, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 31, 34, 40, notele 50—69.

¹⁶ D. Ignat, în *Crisia*, 1974, p. 124.

¹⁷ Vl. Milojević, în *BSA*, XLIV, 1949, p. 265; M. Garašanin, în *Starinar*, I, 1950, p. 25; Idem, în *BerRGK*, 33, 1951, p. 128; J. Csalog, în *FolArch*, VIII, 1955, p. 228; D. Popescu, în *Materiale*, II, 1956, p. 106; N. Vlassa, în *SCIV*, XII, 1, 1961, p. 20; Idem, în *ActaMN*, I, 1964, p. 374; Idem, în *ActaMN*, III, 1966, p. 33; B. Brukner, *Neolit u Voivodini*, Belgrad—Novi Sad, 1968, p. 73.

¹⁸ B. Jovanović, în *ArhJug*, IV, 1963, p. 21; N. Kalicz, în *JAMÉvk*, II, 1959, p. 16—17; Idem, în *SZ AUSA*, 17, 1969, p. 195; N. Kalicz — J. Makkay, *Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene*, Budapesta, 1977, p. 104; I. Kutzlân, în *ArchAustr*, 40, 1966, p. 263; Gh. Lazarovici, în *Neoliticul Banatului*, Cluj-Napoca, 1979, p. 114, 155—161.

¹⁹ Materiale inedite în MIT, inventar P. 72.627—638.

²⁰ N. Vlassa, *Neoliticul...*, p. 161 și urm., fig. 2/2; 4/6—8; 5/1, 3, 7—9.

²¹ N. Vlassa, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 3 și urm.; Idem, *Neoliticul...*, p. 161—162.

ză este cea turdășeană²². În noua optică, nu sintem atât de siguri dacă este vorba de un „fenomen de sinteză” sau o evoluție aparte, a cărei devenire (!) este turdășeană. Mai clar, credem că este vorba de o civilizație care se dezvoltă în paralel cu fazele timpurii ale culturii Vinča (Vinča A₃—B₂), născută sub influența vinčiană (de fază A₁—A₂), și nu de un aport etnic. Lipsa unor descoperiri clare, de fază A—B₁, în nordul Transilvaniei, în bazinul someșan, în momentul de față socotim că este un argument pentru o dezvoltare paralelă, într-un alt spațiu decât cel vinčian, a unei civilizații încă nedefinite. Slăbirea curentului vinčian, petrecută în vremea fazei B₂—C, are drept consecință extinderea spre sud a acestei civilizații, în fostul mediu vinčian, ceea ce ar explica apariția unor faciesuri ca Tărtăria—Tăulaș, Lumea Nouă, Tăulaș, Turdaș (ca grupe individualizate față de Vinča). Generalizarea fenomenului turdășean în fostul mediu vinčian din Transilvania se petrece la sfârșitul fazei Vinča B₂, iar evoluția s-ar petrece în vremea etapei Vinča B₂/C²³. Materiale turdășene tîrzii apar, în sud, în diferite stațiuni. Acestea se deosebesc de ceea ce a avut Vinča. Un exemplu tipic este materialul turdășean de la Petrești (pl. IV/1—15). Acesta apare împreună cu descoperiri Precucuteni (pl. IV/20—21, 23—24) și Petrești timpurii (pl. IV/17—19, 22)²⁴.

La Vadul Crișului — *Peștera Devenț* (fig. 1/4, 7—8; 2/2—3), de cealaltă parte a Munților Apuseni, într-o stațiune socotită uneori Tisa, Tisa II sau Lumea Nouă²⁵, lucrurile nu sînt prea clare. Legăturile cu Lumea Nouă, Cheile Turzii sau Cluj sînt evidente și au fost adeseori precizate, pe baza tehnicii de ardere, picturii, angobei sau formelor²⁶. Tehnica excelentă, arderea și lustruirea bună, formele de vase, arată legături cu fenomenele transilvănene. (Dealtminteri, cum ne-a atras atenția colegul N. Vlăsa, Vadul Crișului se află în Transilvania). Unele motive ornamentale în forma unor arcade²⁷ au analogii la Lumea Nouă și Cheile Turzii²⁸. Asemenea motive, lucrate în tehnică diferită, apar la Sîntandrei²⁹, Debrecen — *Tácokpart*, Szolnok³⁰ și altele³¹. Materialele nou des-

²² Gh. Lazarovici, în *StComCaransebeș*, II, 1977, p. 226.

²³ Așa s-ar explica și prezența unor elemente turdășene, diferite de Vinča (Gh. Lazarovici, în *PZ*, 56, 2, 1981, fig. 1, nr. 51, 53, 55, 56, 57, 64, în vremea fazei Vinča B₂, simbol *Turdaș—Gruppe*). O concluzie asemănătoare, formulată în alți termeni, trăgea și N. Vlăsa. Cf. *ActaMN*, IV, 1967, p. 410, 414; *SZ AÜSAV*, 17, 1969, p. 521—522; *Neoliticul...*, 1976, p. 111, 123, 129.

²⁴ I. Paul, în *StCom*, 14, 1969, p. 47, 48, 50. Idem, în *PZ*, 56, 2, 1981, p. 224; N. Vlăsa, *Neoliticul...*, p. 30 și urm., 127 și urm., 166 și urm.; H. Dumitrescu, în *SCIV*, 17, 3, 1966, p. 442; M. Garașanin, în *NCB*, Belgrad, 1968, p. XXXIX; S. Dimitrijević, *Sopotsko-Lendelska Kultura*, Zagreb, 1968, p. 82; Gh. Lazarovici, în *PZ*, 56, 2, 1981, p. 184 și urm., Beilage 1.

²⁵ I. Paul, în *RevMuz*, 4, 1965, p. 300; N. Vlăsa, *Neoliticul...*, p. 22—23.

²⁶ Pe baza analogiei cu piciorul pictat cu motiv în cruce (D. și I. Berciu, în *Apulum*, III, 1949, p. 11, fig. 1, pl. I/1, 3); N. Vlăsa, *Neoliticul...*, p. 132, fig. 3/1 (p. 24); D. Ignat, *op. cit.*, p. 123; I. Paul, *op. cit.*, p. 300; D. Ignat, în *Crisia*, 1973, p. 24.

²⁷ Inedit, în MIT, inventar III. 8604.

²⁸ Printre materiale inedite aflate în MIT și în Muzeul Unirii Alba Iulia, provenite din săpăturile lui D. Berciu și I. Berciu; referiri: Gh. Lazarovici, în *StComCaransebeș*, II, 1977, p. 226.

²⁹ D. Ignat, în *Crisia*, 1974, pl. VIII/1—3.

³⁰ N. Kalicz — J. Makkay, *op. cit.*, pl. 122/13; 123/10, 17—18; 139/1a—b.

³¹ Gh. Lazarovici, E. Lakó, în *ActaMN*, XVIII, 1981.

coperite în Crișana, în mediu Esztár sau în alte medii, sînt în mod cert mai timpurii decît cele Tisa. A considera această stațiune, astăzi, drept Tisa, nu mai este posibil, datorită noilor realități. Aceste elemente, socotim însă, joacă un rol genetic pentru cultura Tisa. La Devent se poate sesiza și un proces de interferență culturală între două cercuri de civilizație — cel din jurul Apusenilor și cel din nordul Alföldului.

La Oradea — *Salca*, din informațiile existente³², la baza stratului neolitic există o ceramică incizată care are legături cu o marfă similară, nestratigrafiată, de la Suplacul de Barcău³³, care ar corespunde cu nivelul I/II de la Cluj — *Piața Ștefan cel Mare*, orizont care face trecerea de la faza Iclod I la II. Avînd în vedere că ceramica de la Oradea—Salca este ceea ce alții numesc Herpály³⁴, ar rezulta că începuturile culturii Tisa ar trebui plasate în cursul fazei Iclod II. Spre aceleași orizonturi cronologice duc și analogiile pe care le cer așezările transilvănene³⁵.

La Gilău, din săpăturile Amaliei Mozsolics, din anul 1942³⁶, există o ceramică de factură asemănătoare cu ceea ce am definit Iclod I (fig. 3/2—4, 7), materiale identice fiind la Cluj — *Piața Libertății* nivel I, Vișoara și altele³⁷. Dintre forme, remarcăm străchinile cu fundul concav, vasele bitronconice, iar la factură lustrul puternic și arderea bună. Tot la Gilău, M. Roska amintește și o ceramică pictată, cu pictură după ardere, care, credem noi, este mai tîrzie³⁸.

La Mera există o ceramică de bună factură, caracteristică pentru neoliticul mijlociu, care trebuie pusă în legătură cu Iclod I³⁹. De acolo mai provine un fragment ceramic avînd în pastă cioburi pisate, care, foarte probabil, este mai tîrziu⁴⁰. M. Roska și M. Rusu amintesc aici și o ceramică pictată cu motive în reșea, atribuită fazei a II-a a culturii Tisa⁴¹. Materialele trebuie controlate, iar părerea revizuită.

De la Someșeni provine un fragment ceramic din pastă bună, amestecată cu nisip, bine ars, incizat, pictat înainte de ardere cu vopsea de

³² M. Rusu — V. Spoială — L. Galamb, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 160. Informații suplimentare D. Ignat, care susține că are la baza stratului, pe care îl definește ca aparținînd grupului Salca sau Oradea—Salca (Herpály), urme sporadice incizate, aparținînd fazei Tisa I.

³³ D. Ignat, în *Crisia*, 1973, p. 11—12, catalog 11 e. Alte materiale, inedite, în muzeul din Oradea; informații amabile D. Ignat.

³⁴ H. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 440; N. Vlăssă, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 12; Idem, în *Apulum*, IX, 1971, p. 30; M. Rusu, în *Banatica*, I, 1971, p. 79—81; M. Rusu — V. Spoială — L. Galamb, *op. cit.*, p. 159, 163; E. Comșa — Z. Némási, în *SCIV*, 1972, p. 15; D. Ignat, în *Centenar Muzeul Orădean*, Oradea, 1972, p. 164; Idem, în *ActaMN*, X, 1973, p. 481; Idem, în *Crisia*, 1973, p. 19; Idem, în *Crisia*, 1974, p. 124; Idem, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 13 și urm.; S. Dumitrașcu, în *Crisia*, 1979, p. 808—809.

³⁵ Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 223; Idem, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 25.

³⁶ Materiale inedite în MIT, inventar P. 72.613—621.

³⁷ Gh. Lazarovici, *op. cit.*

³⁸ M. Roska, *ErdRep*, p. 100, 325 (nr. 17); Idem, în *Közl*, III, 1943, p. 64—66, nr. 17. Socotim că M. Rusu, cînd încadrează acele materiale ca fiind Tisa II, se referă la această ceramică (vezi M. Rusu, în *Banatica*, I, 1971, p. 79).

³⁹ Materiale în MIT, inventar VI. 7776, 7778—7780.

⁴⁰ Inedit. MIT VI 7777.

⁴¹ M. Roska, în *ArchÉrt*, 1943, p. 71; M. Rusu, *op. cit.*, p. 79.

culoare roșie-vișinie, în benzi late marcate de incizii (pl. I/3)⁴². Un fragment asemănător ca manieră și tehnică de execuție provine din Peștera Devenț, avînd pictată o bandă albă sub buză⁴³ (pl. II/16).

La Turda a fost descoperit, în jurul anilor 1922—1923, fragmentul unui gît de amforă care are în loc de toarte o labă de picior uman (fig. 4/3)⁴⁴. Pe gît are benzi de incizii umplute cu puncte. Factura ceramicii este bună, deși are în amestec resturi organice. Culoarea este brun-gălbui, iar în spărtură cenușie. Asemenea motive se întîlnesc în nivel Iclod I și II. Ar fi foarte interesant de știut dacă piesele nu cumva provin din aceeași zonă sau stațiune cu vasul din colecția Kovrig⁴⁵.

Din scurta înșiruire și descriere a unor materiale de factură Iclod I sau contemporane, legate de cercul cu ceramică pictată (Cluj — Cheile Turzii — Lumea Nouă — Tăulaș), se desprind cîteva idei:

— Toate descoperirile sînt mai timpurii decît ceea ce astăzi este definit ca Tisa I în Ungaria, Iugoslavia și România.

— Unele stațiuni socotite Tisa II (Cluj, Gilău, Peștera Devenț ș.a.) sînt mai timpurii decît Tisa I și se leagă de fenomenele întîlnite în complexul cu ceramică pictată din jurul Apusenilor, din NV României (pl. I/1—2) și nordul Alföldului (pl. II/1—15).

— Materiale care să poată fi sigur atribuite culturii Tisa, stațiuni sau nivele, în zona de care ne ocupăm, nu există.

— Unele descoperiri, prin trăsăturile lor, se pot încadra în grupul Iclod, faza I, așa cum a fost definită pînă în prezent, altele aparțin complexului cu ceramică pictată — cel puțin trebuie acceptată această noțiune — deși nu este exclus să fie vorba de același complex cultural, insuficient cunoscut și cercetat în fazele sale timpurii.

— Tot mai mult se desprinde ideea existenței unei civilizații înrudită cu Vinča, în bazinul Someșului, în Cîmpia Transilvaniei și în jurul Apusenilor.

*

Cercetările de la Iclod au adus o mare cantitate de materiale și informații, aflate în curs de prelucrare. Cea mai mare parte a descoperirilor aparțin grupului Iclod, fazelor II și III. În această vreme se constată legături directe între grupul Iclod și ceea ce a fost definit prin termenul Tisa, Tisa—Herpály, precum și Lengyel, Turdaș și Precucuteni. Aceste legături nu sînt îndeajuns de clar precizate și nici suficient cunoscute. Studiul de față încearcă, mai degrabă, a le postula decît a le demonstra.

Pe baza observațiilor stratigrafice de la Iclod se constată următoarea succesiune de straturi și nivele la Iclod: o locuire anterioară cimitirului B, în nivelul I al așezării B, aparținînd fazei Iclod I. Urmează mormintele orientale E—V din cimitirul B, foarte probabil contemporane cu nivelul I din așezarea C. După acestea vin mormintele din cimitirul A (în afară de M 13, care este orientat N—S) și nivelul II din

⁴² MIT, III. 1563.

⁴³ MIT, VI. 6336.

⁴⁴ MIT, IV. 2498 = P. 24.556. Analogul pentru picior la Dévaványa (J. Korek, în *FolArch*, XIII, 1961, p. 25 și urm.).

⁴⁵ Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 25, nota 10; Idem, în *StComCaransebeș*, II, 1973, p. 227.

așezarea B — descoperiri care definesc faza Iclod II. O ultimă etapă ar fi mormintele orientate N—S din așezarea B și M 13 din cimitirul A, nivelul II din așezarea C — care definesc faza Iclod III.

Având în vedere aceste observații, ca o bază sigură de analize, se pot preciza o serie de legături și relații, pe baza stratigrafiei comparate cu stațiunile grupului Iclod și prin analogie cu altele.

Observațiile stratigrafice de la Cluj se completează cu cele de la Iclod⁴⁶. Acestea li se adaugă cercetările de la Zaul de Cîmpie⁴⁷.

Cluj—Piața Ștefan cel Mare, nivelul II. În acest nivel apar o serie de motive pictate și incizate. Unele sînt rezultatul unei evoluții îndelungate, începută într-o perioadă anterioară (fig. 1/3—6), fazei Iclod I, altele se dezvoltă din Iclod I. Din elementele vechi amintim pictura realizată înainte de ardere, cu culori întunecate, în forma unor benzi late de 1—2 cm, dispuse sub buză (Cluj — *P-ța Ștefan cel Mare*, fig. 2/5, Zau de Cîmpie, fig. 2/4; 6/14), pe străchini lobate sau pe vase cu profil „S” (tip C₁ la Iclod⁴⁸, Cluj — *Biblioteca Academiei*⁴⁹, Cluj — *Piața Libertății*⁵⁰, Zau, fig. 1/9—10), de-a lungul periferiei fundului la vasele cilindrice (Cluj, în materialele publicate de Vlassa⁵¹) sau cele descoperite de A. Mozsolics (fig. 1/1—2) și Cluj — *Piața Ștefan cel Mare*, în nivel II a.

Orizontul cronologic al ornamentelor pictate este asigurat de asocierea lor cu ornamente incizate și caneluri, în descoperirile din complexul Lumea Nouă (fig. 1/11), cu analogii în Vinča B₂ — Bucovăț II⁵². Acestea pledează pentru o datare contemporană cu Vinča B₂ a descoperirilor din nivel Iclod I și a celor mai vechi din orizontul Lumea Nouă — Cheile Turzii.

Stilul ornamentației, formele pe care apar, individualizează grupul Iclod. Acestea apar, la același orizont, și în civilizațiile înrudite. Pe măsura descrierii le precizăm și analogiile, care ne oferă o bază mai sigură pentru discuțiile cronologice și culturale.

A. Ornamentele incizate

— Pe fundul vaselor, la exterior, apar impresiuni sub forma unor paranteze dispuse în cruce (Zau, orizont Iclod I/II, inedite; Cluj — *Piața Ștefan cel Mare*⁵³).

— Impresiuni rotunde, mai late, făcute cu bățul rupt sau cap de os rupt, așezate sub buza vasului (Iclod, cimitir B, Zau, Lipova⁵⁴), pe corpul vasului (Iclod, zona C⁵⁵, Zau, fig. 6/10, Cluj — *Piața Ștefan cel Mare*⁵⁶, nivel II a), impresiuni dispuse între incizii sau între benzi in-

⁴⁶ Gh. Lazarovici — Z. Kalmar — R. Ardevan, *op. cit.*

⁴⁷ Materiale inedite în Muzeul din Tg. Mureș. *Supra*, nota 13.

⁴⁸ Gh. Lazarovici, *op. cit.*, fig. 8 și p. 224 (și bibliografia).

⁴⁹ MIT, inv. P. 72631.

⁵⁰ Nivel I, la Vlassa, *Neoliticul...*, p. 168/169, fig. 5/3.

⁵¹ *Ibidem*, fig. 5/7.

⁵² Gh. Lazarovici, *Neoliticul...*, p. 147, tip. C 6, pl. XXIV/D 45, G 30.

⁵³ Gh. Lazarovici — Z. Kalmar — R. Ardevan, *op. cit.*, catalog 1/7.

⁵⁴ Gh. Lazarovici, în *Tibiscus*, II, 1972, p. 3 și urm.

⁵⁵ MIT, inv. P. 68651.

⁵⁶ Gh. Lazarovici — Z. Kalmar — R. Ardevan, *op. cit.*, catalog 1/9.

cizate apar în mediu Iclod (la Iclod, zona C, fig. 5/6, Cluj — *Piața Ștefan cel Mare*⁵⁷), în mediu Tăulaș (la Deva, fig. 5/4)⁵⁸ și în mediu Tisa, la Bapska⁵⁹, Cenad⁶⁰, Lipova⁶¹, Szentes⁶², Zsáka⁶³, și altele inedite (la Oradea — *Salca* și *Suplacul de Barcău*).

— Impresiuni rotunde pe capete de incizii, motivele formînd benzi în zig-zag, apar în mediu Iclod (la Iclod⁶⁴ și Cluj⁶⁵), în mediu Turdaș⁶⁶ și Tisa (la Hódmezővásárhely—*Kökénydomb*⁶⁷), alteori sînt pe capete de incizii, la Iclod și în mediu Tisa (la Čoka⁶⁸).

— Benzile umplute cu liniițe incizate, formînd motive rombice (Cluj, Iclod și Zau de Cîmpie, fig. 4/5, 9), dispuse în benzi verticale (Iclod, Lumea Nouă, Turda, fig. 4/3, Turdaș⁶⁹ și Zau, fig. 4/5) sau orizontale, aflate sub buză (Cluj — *Piața Ștefan cel Mare*, Cluj — *Biblioteca Academiei*⁷⁰, Zau de Cîmpie, fig. 6/8), au analogii în cultura Tisa, la Bodrogkeresztúr—*Kutyasor*⁷¹. Benzile dispuse oblic pe corpul vasului (Iclod⁷², Zau, fig. 4/9, Turdaș⁷³) au analogii în mediu Tisa — ca și cele precedente — la Bodrogkeresztúr—*Kutyasor*⁷⁴ și Hódmezővásárhely—*Kökénydomb*⁷⁵.

— Inciziile simple, cu motiv în meandru, care apar în fazele tirzii ale grupului Iclod (la Iclod, zona C, fig. 7/4; la Gherla, fig. 7/1—2, 5—8; Zau, fig. 6/4, 6—7), au analogii apropiate în cultura Tisa, la Bodrogkeresztúr⁷⁶, Cenad⁷⁷, Čoka⁷⁸, Hódmezővásárhely—*Kökénydomb*⁷⁹, Kénezlő⁸⁰, Paszab⁸¹ și altele.

— Mai există și alte motive ornamentale incizate, formînd romburi, benzi în zig-zag și alte motive, de care ne-am ocupat cu alt prilej⁸².

⁵⁷ *Ibidem*, catalog 1/3.

⁵⁸ Materiale inedite din săpăturile lui M. Macrea, din 30 sept. — 10 oct. 1947. Mulțumim lui I. Anrițoiu pentru materialele puse la dispoziție pentru studiu, provenite din săpături edilitare din cartier.

⁵⁹ S. Dimitrijević, *op. cit.*, p. 86, fig. 18/1, orizont Vinča D₁.

⁶⁰ F. Tompa, *Die Bandkeramik in Ungarn*, în *ArchHung*, V—VI, 1929, pl. XLIV/2—3.

⁶¹ Gh. Lazarovici, *op. cit.*, pl. XIII/14.

⁶² F. Tompa, *op. cit.*, pl. XL/4.

⁶³ M. Roska, *op. cit.*, p. 68 și urm.

⁶⁴ Iclod, groapa „R”; Cimitir A, M 26, vasul 6.

⁶⁵ Gh. Lazarovici — Z. Kalmar — R. Ardevan, catalog II/7, nivel II a.

⁶⁶ M. Roska, *A Torma Zsófia-gy.*, Cluj, 1941, pl. CXI/12.

⁶⁷ J. Banner — St. Foltinyi, în *FolArch*, V, 1945, p. 27 și urm. pl. IX/2, 24.

⁶⁸ J. Banner, în *ActaArchBp*, 12, 1960, p. 1 și urm., pl. VI/50, 52; XXI/32;

XXVI/31.

⁶⁹ M. Roska, *op. cit.*, pl. CVIII/7.

⁷⁰ Gh. Lazarovici, în *StComCaransebeș*, II, 1977, p. 221, fig. 9, pentru cele din M 13, M 21 și M 28 din Cimitirul A.

⁷¹ În *FolArch*, 9, 1957, pl. I/10, II/15—16.

⁷² Zona C; MIT, inv. P. 68562, 68576, 65585, 62651.

⁷³ M. Roska, *op. cit.*, pl. CVI/1, CVII/11, CVIII/8, 10.

⁷⁴ *FolArch*, 9, 1957, pl. II/13, 15, 17.

⁷⁵ J. Banner, în *Dolgsz*, VI, 1930, pl. XXI/1.

⁷⁶ *Ibidem*, pl. XXXVIII/1—3.

⁷⁷ *Ibidem*, pl. XLIV/1, 11.

⁷⁸ J. Banner, în *ActaArchBp*, 12, 1960, pl. XVI/11, XXI/25, XXXI/49.

⁷⁹ J. Banner — St. Foltinyi, *op. cit.*, pl. VI/5, VII/11.

⁸⁰ L. Kiss, în *FolArch*, 1—2, 1939, p. 11 și urm., pl. I/10, II—III.

⁸¹ F. Tompa, *op. cit.*, pl. XLIII/4—5.

⁸² Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 224, notele 13—14.

B. Ornamentele pictate

Din bogăția motivisticii de comparat am ales doar pe acelea care au analogii directe sau al căror stil merge pînă la identitate cu analogiile citate. Nu am analizat și acele motive pe care le-am analizat în alte studii⁸³.

— Foarte frecvent întîlnită este pictura din interiorul străchinilor, formînd motive din benzi pline sau hașurate, dispuse în cruce (Iclod — *cimitir* B, M 21, vasul 3; Zaul de Cîmpie, fig. 6/3) care au analogii la Peștiș⁸⁴, iar între brațele crucii sînt hașurări triunghiulare (Iclod — *cimitir* B, M 17, vasul 2; M 20, vasul 4; M 21, vasul 3; Cluj — *strada* „23 August”⁸⁵).

— Mai rar întîlnite la Iclod⁸⁶ sînt motivele curboliniare din interiorul străchinilor, pictate pe fond de angobă albă. Asemenea motive, apărute mai de timpuriu, întîlnim la Cluj, în ambele nivele din *Piața Libertății*⁸⁷, la Zau, unde apare o motivistică variată, cu o pictură bine păstrată, și în Peștera Devent (fig. 2/2).

— Benzi paralele hașurate există la Cluj, în descoperirile mai vechi⁸⁸, pentru care există analogii în mediu Tisa și Tisa—Lengyel⁸⁹.

— Un loc aparte îl ocupă cîteva fragmente ceramice aflate în colecțiile vechi ale Muzeului din Cluj, avînd indicat drept loc de descoperire Cluj—*Pădurea Mănăsturului*, *Sf. Ion* (pl. III/1—8). Unele fragmente, după factură și tehnică, sînt identice cu cele de la Oradea — *Salca*⁹⁰, avînd aceeași pictură (roșu vișiniu, înainte de ardere, pictat direct pe peretele vasului⁹¹). Deosebit de celelalte, prin tehnica de pictare, este un fragment care are în interior niște motive meandrice realizate cu pastă albă, groasă (pl. III/6)⁹². Pentru acestea există surprinzătoare analogii, ca tehnică și decor, la Cuptoare—*Sf. Sfoagea*⁹³. Descoperirile din Cluj—*Sf. Ion* presupun existența unei locuiri de aspect Oradea—*Salca* — Herpály în zona Clujului. Precizarea poziției cronologice a acestui material ar fi deosebit de importantă.

Alte descoperiri din aceste zone geografice sînt mai puțin sigure, deoarece despre ele sînt doar referiri bibliografice, materialele nu au fost încă identificate. Factura ceramicii, la unele pe care am avut prilejul a le studia, este asemănătoare cu cea din faza III a grupului Iclod: pasta este moale, fiind amestecată cu mîl, din care cauză are aspect făinos, arderea nu este prea bună, lustruirea slabă, uneori lipsește, suprafața vaselor nu este lucrată prea îngrijit, din care cauză în cele mai

⁸³ Gh. Lazarovici — É. Lakó, *op. cit.*; Gh. Lazarovici — Z. Kalmar — R. Ardevan, *op. cit.*

⁸⁴ D. Ignat, în *ActaMN*, X, 1973, fig. 10/1 și, poate, 3 și 6.

⁸⁵ M. Roska, în *Közl*, III, 1943, p. 68, fig. 21/1 (p. 72).

⁸⁶ Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 215, fig. 3/5.

⁸⁷ N. Vlăssă, *Neoliticul...*, p. 168/169, fig. 5/2, 7/4—5, 6/1,3.

⁸⁸ M. Roska, *op. cit.*, p. 68, fig. 21/2 (p. 72).

⁸⁹ Gh. Lazarovici — É. Lakó, *op. cit.*, n. 56, fig. 16/7; L. Kiss, *op. cit.*, pl. II/1; *ArchÉrt*, 3, 1942, p. 63; J. Korek — P. Patay, în *FolArch*, VIII, 1956, pl. II/2; F. Tompa, *op. cit.*, pl. XLIII/1 a—c.

⁹⁰ D. Ignat, în *Crisia*, VI, 1976, p. 17, fig. I/4, II/1, 7.

⁹¹ Materiale în MIT, inv. IV. 9820—9825.

⁹² Materiale în MIT, inv. IV, 9825.

⁹³ Materiale inedite în MJR (Muzeul județean Reșița).

multe cazuri slipul a picat. De multe ori există urme de pictură albă, avînd ca motive benzi înguste paralele cu motive rectilinii sau curboliniare. Unele motive au aspect tisoïd, nu sînt însă prea tipice. La Iclod și Zau nivelele respective sînt în involuție, din care cauză trăsăturile acestei etape cu greu pot fi precizate exact, numai după asemenea materiale.

În afară de cele două stațiuni mai sus amintite mai există și în alte părți asemenea materiale. Din păcate, nu există cercetări recente în stațiuni cu asemenea materiale și nici nu cunoaștem care este situația în stațiunile principale, mari, din această vreme. După tehnica ceramicii, motivistică, formele de vase, unele din aceste descoperiri se aseamănă cu cele din Crișana, mai ales din zonele nordice, poate și din Sălaj.

La Zau de Cîmpie, pe ceramica cu o asemenea pastă, există urme de pictură, precum și ornamente incizate în manieră Tisa sau „tisoide“, doar că acestea nu au bogăția caracteristică motivisticii acestei civilizații, mai ales că se deosebește de ceramica Tisa din zonele sudice.

La Iclod situația este similară; constatăm, totuși, o oarecare diferențiere locală. Factura ceramicii are în compoziție mai mult nisip decît în alte stațiuni din această vreme, celelalte au mîl, iar culoarea vaselor este un negru, negru-brun, negru-cenușiu.

În cele ce urmează amintim cîteva stațiuni în care sînt asemenea materiale, care oscilează între descoperirile care pot fi, în mod sigur, atribuite grupului Iclod, sau unor grupe tisoide:

Aiton (fig. 7/3—4, 6—7, 9). În hotarul satului sînt mai multe puncte cu urme neolitice⁹⁴. În săpăturile lui T. Soroceanu, din anul 1976, au apărut cîteva fragmente ceramice din care unele pictate⁹⁵. Pasta este amestecată cu nisip, mîl și resturi organice. Pe suprafața exterioară a unor fragmente se observă urme de pictură brun-gălbuie pe fond de angobă alb-murdar, alb-gălbui, în cea mai mare parte picat (fig. 7/7, 9). Astfel de paste și tehnici este înfîlînită și în nivel Iclod III, cei drept foarte puțin. Prezența unei așezări Tiszapolgár în zonă⁹⁶, pare să indice și aici, ca și la Iclod, o evoluție locală spre formarea civilizațiilor eneoliticului timpuriu⁹⁷, doar că aspectul este mai pregnant tisoïd decît la Iclod.

Dorolțu. Stațiunea a fost amintită de M. Roska între descoperirile cu ceramică pictată și cele tisoide⁹⁸. De aici provine un vâscior și cîteva fragmente ceramice aparținînd grupului Iclod⁹⁹. Descoperirile amintite de Roska provin din același punct.

⁹⁴ Referiri mai vechi la M. Roska, *ErdRep*, 1942, p. 12. Pentru *Piriul Șurtlor* (M. Blăjan — V. Cerghi, în *Sargetia*, 1977, p. 131—145), autorii citați socotesc așezarea ca fiind turdășeană. Noi socotim că este vorba de o așezare care aparține tot grupului Iclod. *Deasupra Morii*, săpături T. Soroceanu (referiri Gh. Lazarovici, op. cit., p. 227, fig. 1; Idem în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 23, nota 12).

⁹⁵ Materiale în MIT: pictate, inv. P. 71746, 59505, 71763; cu proeminente, inv. P. 59503, 71755; de la vase globulare, inv. P. 59502, 59504, 71749; de la vase piriforme, inv. P. 59499. *Între Pîraie*, periegheze M. Iancu (vezi *ActaMP*, V, 1981, p. 293 și urm.), apar și cîteva cioburi aparținînd grupului Iclod (*Ibidem*, pl. II/3—4) sau culturii Tiszapolgár (*Ibidem*, pl. II/1).

⁹⁶ Vezi *ActaMP*, V, 1981, pl. II/1.

⁹⁷ Gh. Lazarovici, op. cit.; Idem, *Neoliticul...*, p. 170.

⁹⁸ M. Roska, în *ErdRep*, 1942, harta VII, p. 236 și harta V, pentru cele Tisa.

⁹⁹ Aflate în MIT.

Mera. M. Roska amintește ceramică pictată cu motive în rețea¹⁰⁰. După descrierile lui Roska și factura citorva fragmente ceramice aflate în Muzeul din Cluj, acestea aparțin perioadei Iclod II—III¹⁰¹.

Palatca (fig. 6/11—12). Din săpăturile lui M. Macrea¹⁰², din anul 1948, provin mai multe fragmente ceramice cu urme de pictură realizată, după cît se pare, după ardere. S-a pictat pe un fond de angobă albă¹⁰³. Factura ceramicii este cea din fazele timpurii ale grupului Iclod.

Zalău—Valea Mișii. Din săpături au rezultat fragmente ceramice pictate¹⁰⁴. Pe baza tehnicii picturii și a motivelor decorative, descoperirile aparțin orizontului cronologic Iclod II — deși există deosebiri evidente, mai ales în factura ceramicii. Cele mai apropiate analogii sînt cele de la Aiton și Palatca, nefiind însă identice.

Zăuan—Dilma Cimitirului. Cu ocazia unor înmormîntări recente au fost descoperite două fragmente ceramice pictate. Pasta este amestecată cu pleavă, lustruirea este bună, în spărtură fragmentele sînt cenușii¹⁰⁵. Pictura, realizată înainte de ardere, se leagă prin motivistică și tehnică cu cercul cu ceramică pictată dintre Apuseni și Tisa, din vremea neoliticului dezvoltat, cunoscut prin mai multe etape și grupe din neoliticul mijlociu, sub termenii: Săcuieni¹⁰⁶, Esztár¹⁰⁷, Szamosgegend¹⁰⁸, Sátorajújhely¹⁰⁹ și, mai departe spre nord, cu grupele cu ceramică pictată din sud-estul Slovaciei¹¹⁰.

Zăuan—Dîmbul Spinzuraților. Într-un sondaj efectuat în anul 1980 a fost descoperită o groapă cu ceramică pictată înainte de ardere. Originea unei asemenea picturi este în neoliticul dezvoltat, dar sînt unele elemente care se continuă și în neoliticul timpuriu, situîndu-se, deci, undeva între descoperirile de la Săcuieni—Vărzaru¹¹¹ și descoperirile de la Suplacul de Barcău¹¹², fiind contemporane cu Iclod II, păstrîndu-și,

¹⁰⁰ M. Roska, în *ArchÉrt*, 3, 1943; M. Rusu, *op. cit.*, p. 79.

¹⁰¹ MIT, inventar VI. 7777.

¹⁰² M. Macrea, în *Studii*, 2, 1, 1949, p. 111 și urm.

¹⁰³ MIT, inv. IN, 5198, 5180, 5195, 5612, 5429 și altele.

¹⁰⁴ E. Lakó, în *ActaMP*, IV, 1980, p. 31 și urm.; Idem, în *ActaMP*, V, 1981, p. 38.

¹⁰⁵ Gh. Lazarovici — E. Lakó, în *ActaMN*, XVIII, 1981, fig. 18.

¹⁰⁶ E. Comșa — Z. Nánási, *op. cit.*, p. 3 și urm.; D. Ignat, în *Crisia*, 1973, p. 19; S. Šiška, în *AR*, XXVI, 1974, p. 8.

¹⁰⁷ N. Kalicz, în *JAMÉvk*, II, 1959, p. 15 și urm.; Idem, *Südliche Beziehungen im Neolithikum des südlichen Donaubeckens*, în *Evolution und Revolution im Alten Orient und in Europa*, Berlin, 1971, p. 149; N. Kalicz — J. Makkay, *op. cit.*, p. 53—55, 102, 189; B. C. Titov — J. Erdélyi, *Archaeologia Vengrii*, Moskova, 1980, p. 181 și urm.; I. Kutzián, în *ArchAustr*, 40, 1966, p. 260; J. Korek, în *MFMÉvk*, 2, 1968, p. 15.

¹⁰⁸ J. Korek, *op. cit.*, p. 15; J. Korek — P. Patay, *op. cit.*, p. 37, 42.

¹⁰⁹ *Ibidem*, p. 37, 42; J. Lichardus, *Beitrag zur chronologischen Stellung der östlichen Linearbandkeramik in der Slowakei*, în *AFB*, 1972, p. 117.

¹¹⁰ S. Šiška, *op. cit.*, p. 5—12; Idem, în *SlovArch*, XXIV, 1, 1971, p. 115—116; J. Vízdal, *Zemplin v mladšej dobe kamennej*, Kosice, 1973, p. 115—116.

¹¹¹ E. Comșa — Z. Nánási, *op. cit.*; Vărzaru, comunicări D. Ignat, București, 1981; Brașov, 1981.

¹¹² D. Ignat, în *Crisia*, 1973, p. 19 și urm.; Idem, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 17 și urm.; Idem, în *Materiale*, Oradea, 1979, p. 45 și urm.; Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 13; Idem, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 42—43. Materiale din colecția Takács, MIT, inv. IV, 9763.

totuși, mai pregnant caracterul tisoide¹¹³. Acestea au multe elemente de legătură cu descoperirile de la Zau, mai ales prin elementele tisoide.

Stațiuni cu ceramică pictată, contemporane cu fazele timpurii ale grupului Iclod, legate însă de o evoluție care dă naștere unor grupe tisoide, există la Crasna—*Complexul de vaci* (din anul 1972)¹¹⁴, Oradea—*Colecția Takács*¹¹⁵ și Zăuan—*Dilma Cimitirului*¹¹⁶. Un orizont mai târziu, cu numeroase elemente Herpály și tisoide, care are legături cu stațiunile târzii ale grupului Iclod (faza II—III), există și la Cluj—*Sf. Ion*¹¹⁷, Oradea—*Salca*¹¹⁸ și Zăuan—*Dimbul Spinzuraților*¹¹⁹. Într-o serie de stațiuni (Blaja¹²⁰, Fizeșul Gherlii¹²¹, Gîrbău¹²², Jac¹²³, Mugeni¹²⁴, Moigrad¹²⁵, Suceagu¹²⁶, Șardu¹²⁷, Sintejud¹²⁸ și Viștea¹²⁹) este semnalată ceramică pictată și elemente tisoide. Lipsa unor date mai precise nu ne permite încadrări mai fine.

Mai există și un alt grup de stațiuni socotite Tisa, conținând materiale tisoide, comparate de către unii cu stațiunile turdășene sau socotite a fi turdășene (Roska, pentru Badon—*Dealul cu vii*¹³⁰ și Lakó, pentru stațiunea de la Sinpetru Almașului¹³¹).

În muzeul din Cluj, din alte câteva stațiuni, există materiale care, după factură, pot aparține grupului Iclod, fazele II/III. Descoperirile sînt reduse ca număr și trebuie scurte privite cu rezerva cuvenită. Mai sigur de încadrat sînt cele de la Cornești—*La față*¹³², Gherla—*Castru*¹³³, Gherla—*Centru*¹³⁴, Săcălaia¹³⁵, Sava¹³⁶ și Țaga—*Mocirlă*¹³⁷. Pasta ceramicii în aceste stațiuni este „moale”, are aspect făinos, iar evoluția lor merge spre grupe tisoide târzii.

O altă categorie de stațiuni au fost încadrate în cultura Tisa, fără a fi fost precizate trăsăturile caracteristice. Dintre elementele caracte-

¹¹³ Gh. Lazarovici — E. Lakó, *op. cit.*

¹¹⁴ Referiri la E. Lakó, în *ActaMP*, V, 1981, p. 50, fig. 25 b. În Muzeul din Zalău sînt materiale amestecate, cu cioburi pisate, nisip și scoică în pastă.

¹¹⁵ MIT, inv. IV. 9763, pastă fină cu pleavă, bine arsă, lustruită, de culoare brun-gălbui, pictate cu brun cafeniu, transparent.

¹¹⁶ Gh. Lazarovici — E. Lakó, *op. cit.*, fig. 18.

¹¹⁷ Materiale inedite în MIT; *supra*, nota 90.

¹¹⁸ Materiale în MIT, inv. IV. 9763.

¹¹⁹ Gh. Lazarovici — E. Lakó, *op. cit.*

¹²⁰ M. Rusu, *op. cit.*, p. 79, amintește pictură în stil textil.

¹²¹ M. Roska, *ErdRep*, p. 216, harta VIII (p. 325).

¹²² *Ibidem*, p. 151 și harta VIII (p. 325).

¹²³ E. Lakó, *op. cit.*, p. 57; Materiale în MIT, inv. P. 57639.

¹²⁴ N. Vlassa, *Neoliticul...*, p. 26.

¹²⁵ Idem, în *SCIV*, XII, 1, 1961, p. 25—26.

¹²⁶ M. Roska, în *Dolgsz*, XII, 1936, p. 131, 167—168; N. Vlassa, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 11; Idem, *Neoliticul...*, p. 131; D. Ignat, în *Crisia*, 1974, p. 124.

¹²⁷ M. Roska, *ErdRep*, 154, harta VIII (p. 325).

¹²⁸ *Ibidem*, p. 298.

¹²⁹ Idem, *ErdRep*, p. 115.

¹³⁰ *Ibidem*, p. 35.

¹³¹ E. Lakó, în *ActaMP*, V, 1981, p. 71, n. 79.

¹³² Z. Kalmar, *op. cit.*, p. 28.

¹³³ *Ibidem*.

¹³⁴ Materiale inedite în MIT, inv. I. 4367, 4360, 4364 și altele, neinventariate, aduse de D. Ursuț sau din cercetările lui B. Jungbert.

¹³⁵ Z. Kalmar, *op. cit.*, p. 29; MIT, inv. P. 64775—801.

¹³⁶ *Ibidem*, p. 29.

¹³⁷ Materiale inedite în MIT, inv. IN. 1496.

ristice au fost amintite toarele-cioc, proeminențele și aspectul pasteii. Cum aceste elemente nu au fost precis controlate și comparate cu descoperirile grupului Iclod, de asemenea nu sînt nici reconstituiri de forme, încadrarea lor nu poate fi acceptată pe deplin. Rămîne o problemă în fața cercetărilor viitoare sondarea unora dintre stațiuni, pentru precizări. Socotim necesar a le enumera, pentru a atrage atenția asupra lor: Bucium, Preoteasa, Panic, Răstoilțu Mare, Ratin, Șoimuș, Șumal, Șimleul Silvaniei, Tășad și Viștea¹³⁸.

Din analizele de materiale și unele precizări cronologice relative se desprind cîteva scurte concluzii:

— Existența mai multor grupe culturale în zonele nordice și nord-vestice ale Transilvaniei, insuficient precizate și cunoscute.

— Formarea unei civilizații în Cîmpia Someșului, între etapele Vinča A — Starčevo—Criș IV, pînă în vremea neoliticului tîrziu, civilizație înrudită cu Vinča sau, mai bine zis, influențată de ea; sau este vorba de un număr de grupe culturale eterogene, formate pe baza unor interferențe etno-culturale.

— Existența unei civilizații premergătoare, din care se desprinde grupul Iclod și alte grupe sau faciesuri: Lumea Nouă, Tăulaș, Turdaș ș.a. în sud, și formarea unor grupe socotite Tisa sau tisoide în nord și vest.

Din aceste cercetări se ridică cîteva probleme pe care socotim necesar a le preciza:

— Nu se cunoaște rolul și influența ceramicii liniare timpurii în bazinul mijlociu și superior al Someșului, în prima parte a neoliticului mijlociu.

— Care este relația acestor grupe culturale cu ceramica liniară cu „capete de note muzicale“ din centrul și sud-estul Transilvaniei?

— Care este rolul și legăturile cu cultura Petrești, mai ales în fazele timpurii ale culturii Petrești?

— Care sînt relațiile cronologice și culturale exacte ale acestor grupe față de Vinča?

Ar mai fi și alte probleme. Nu este în intenția noastră a le enumera. Din toate acestea se desprinde însă cu claritate caracterul lacunar al cercetărilor din aceste zone, necesitatea cercetării și aprofundării acestor probleme, pentru a înțelege evoluția etno-culturală a comunităților și a civilizației materiale, locul și rolul acestor zone între civilizațiile lumii străvechi.

GH. LAZAROVICI — ZOIA KALMAR

¹³⁸ E. Lakó, *op. cit.*, unde apar sub termenii Tisa, Tisa II, la p. 44, 50, 59, 61, 62, 63, 64, 65, 70, 71, 72, 78; Z. Kalmar, *op. cit.* p. 25 și urm.

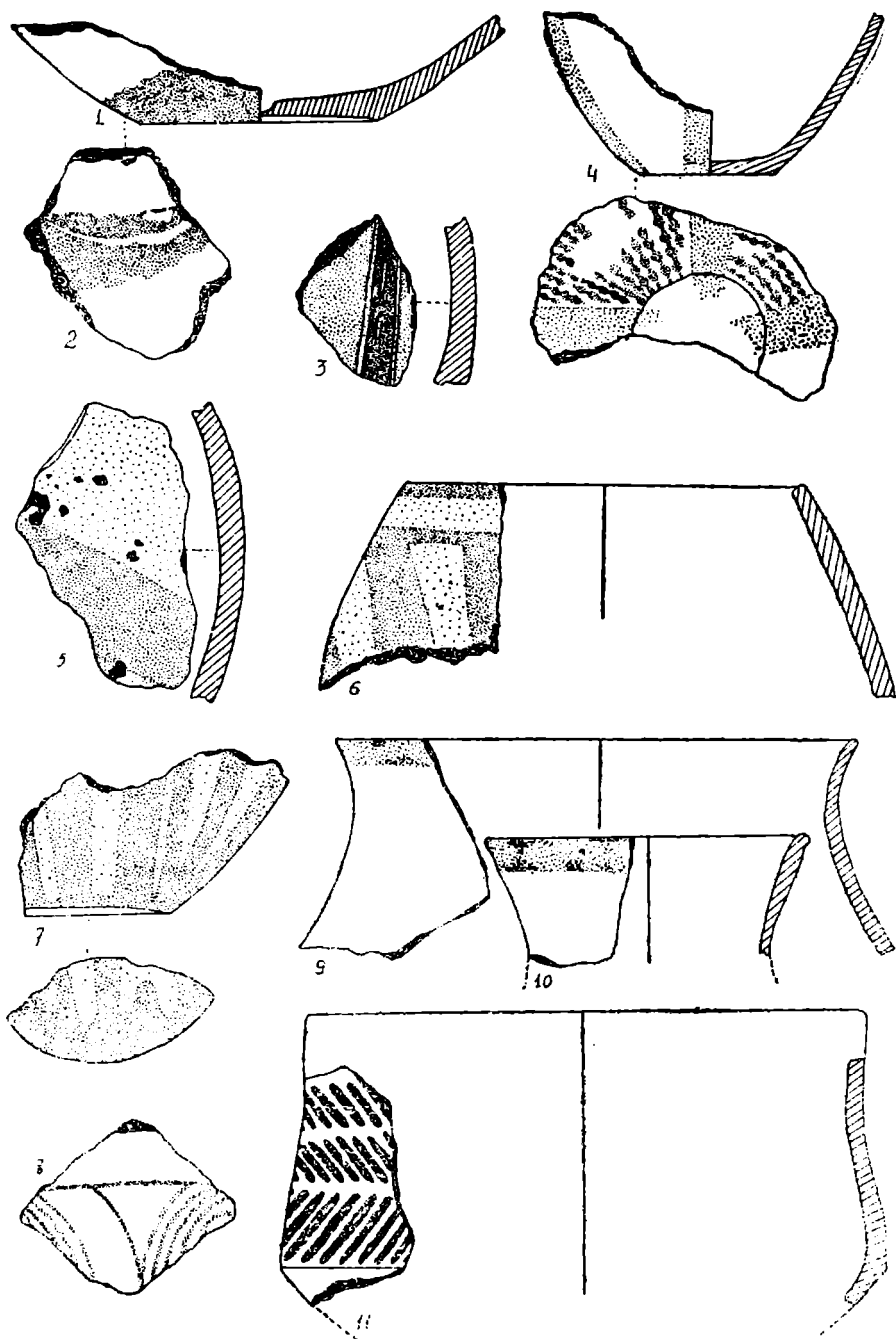

Fig. 1 — Cluj — *Piața Libertății* (1–2); Alba Iulia — *Lumea Nouă* (3, 11); Peștera Devenț (4, 7–8); Limba (5–6); Zau de Cîmpie (9–10).

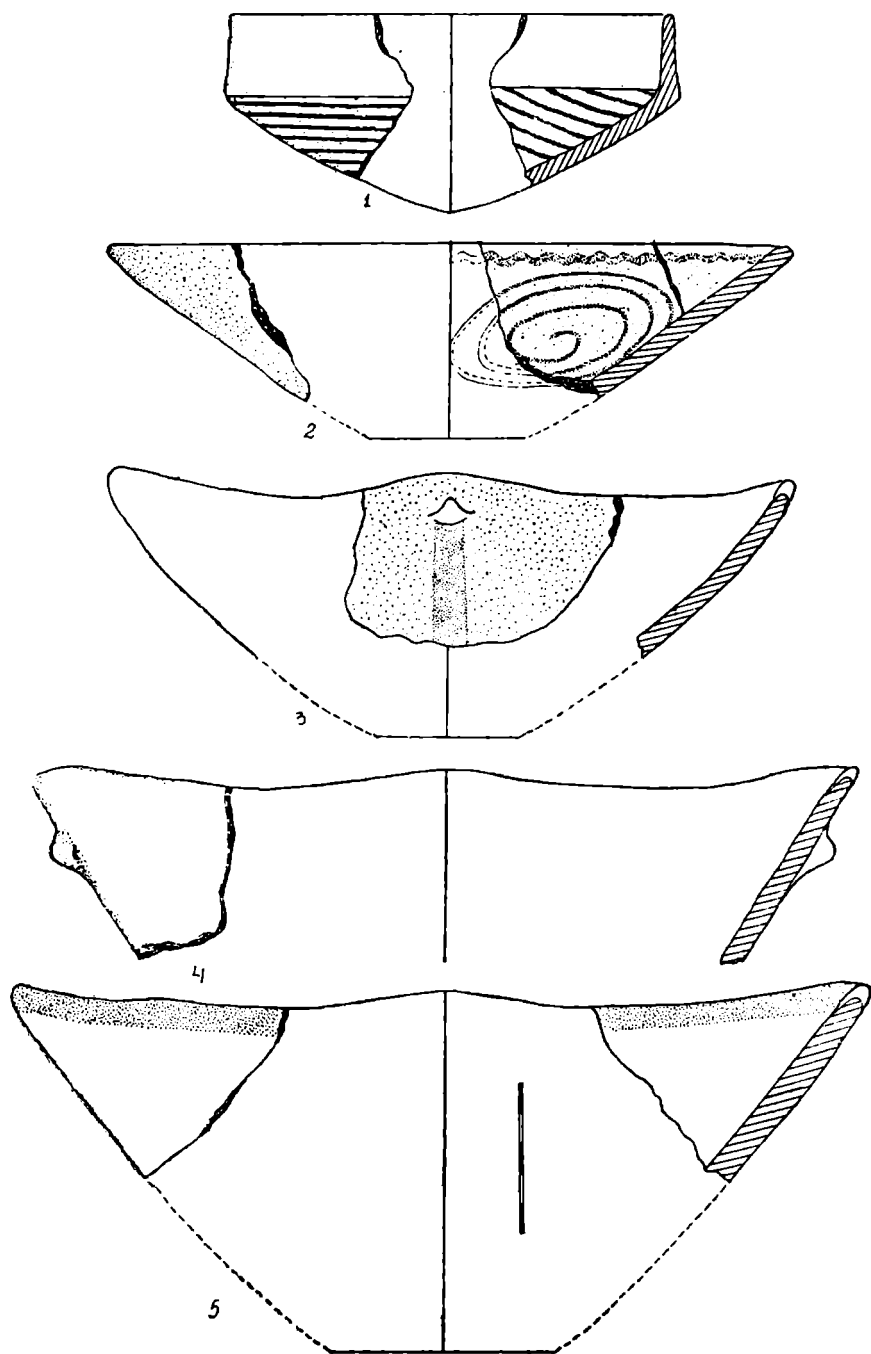

Fig. 2 — Alba Iulia — *Lumea Nouă* (1); *Peștera Devențului* (2–3); *Zau de Cîmpie* (4); Cluj — *Piața Ștefan cel Mare* (5).

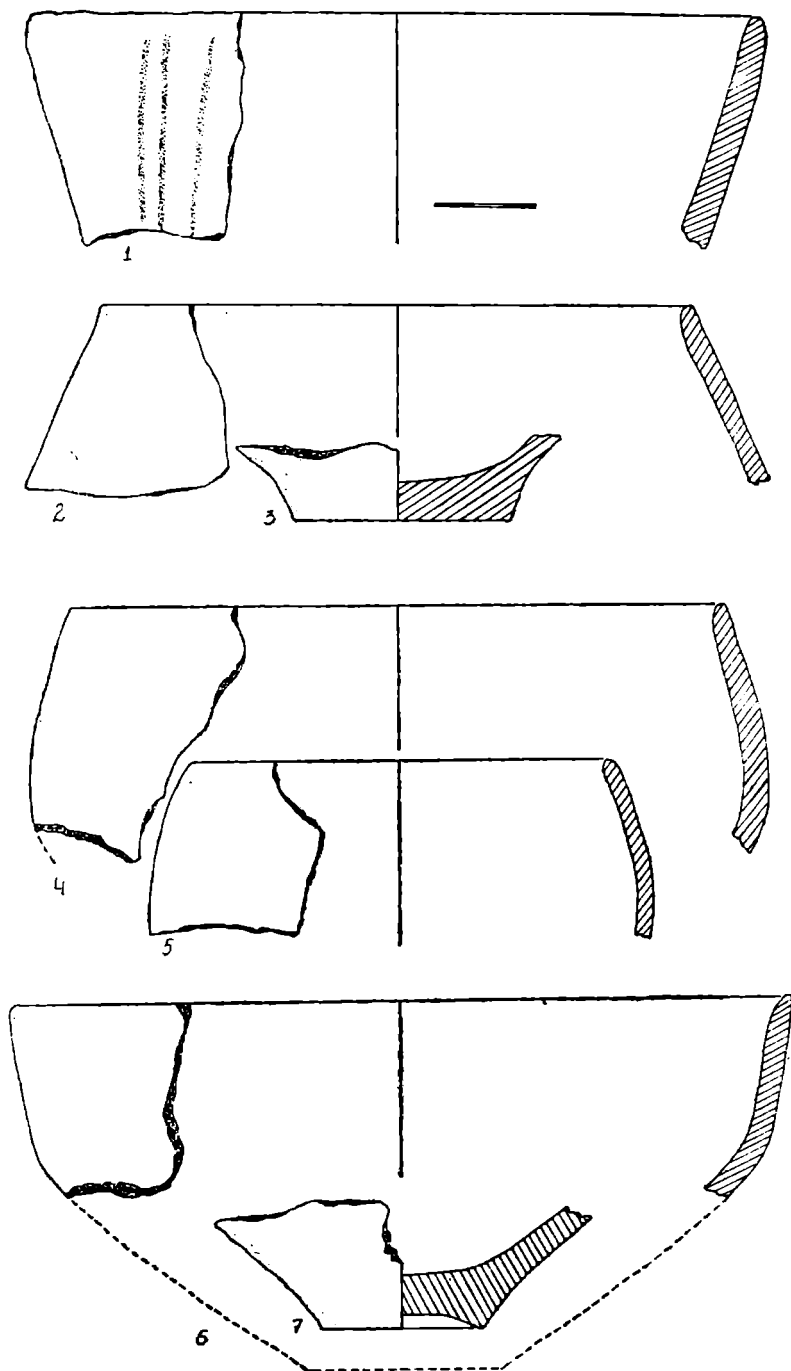

Fig. 3 — Deva — *Tăuș* (1, 3, 5); Gilău (2, 4, 7); Cluj — *Piața Libertății* (6).

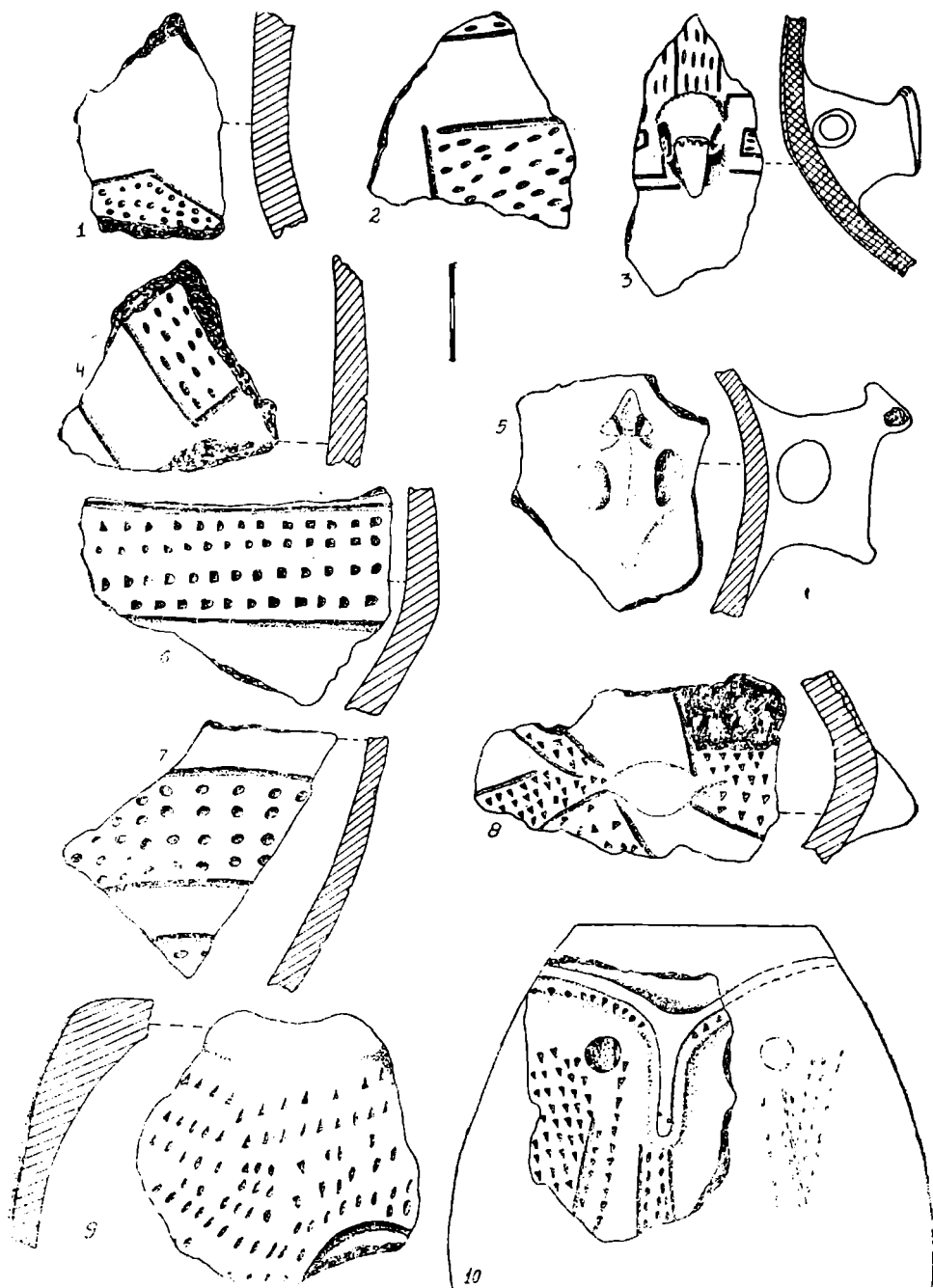

Fig. 4 — Alba Iulia — *Lumea Nouă* (1–2, 4, 6–10); Turda (3); Cluj — *Piața Libertății* (5).

Fig. 5 — $\frac{1}{2}$ Deva — *Tădulaș* (1, 4, 8); Alba Iulia — *Lumea Nouă* (2, 5, 7, 9–14); Zau de Cimpie (3, 6).

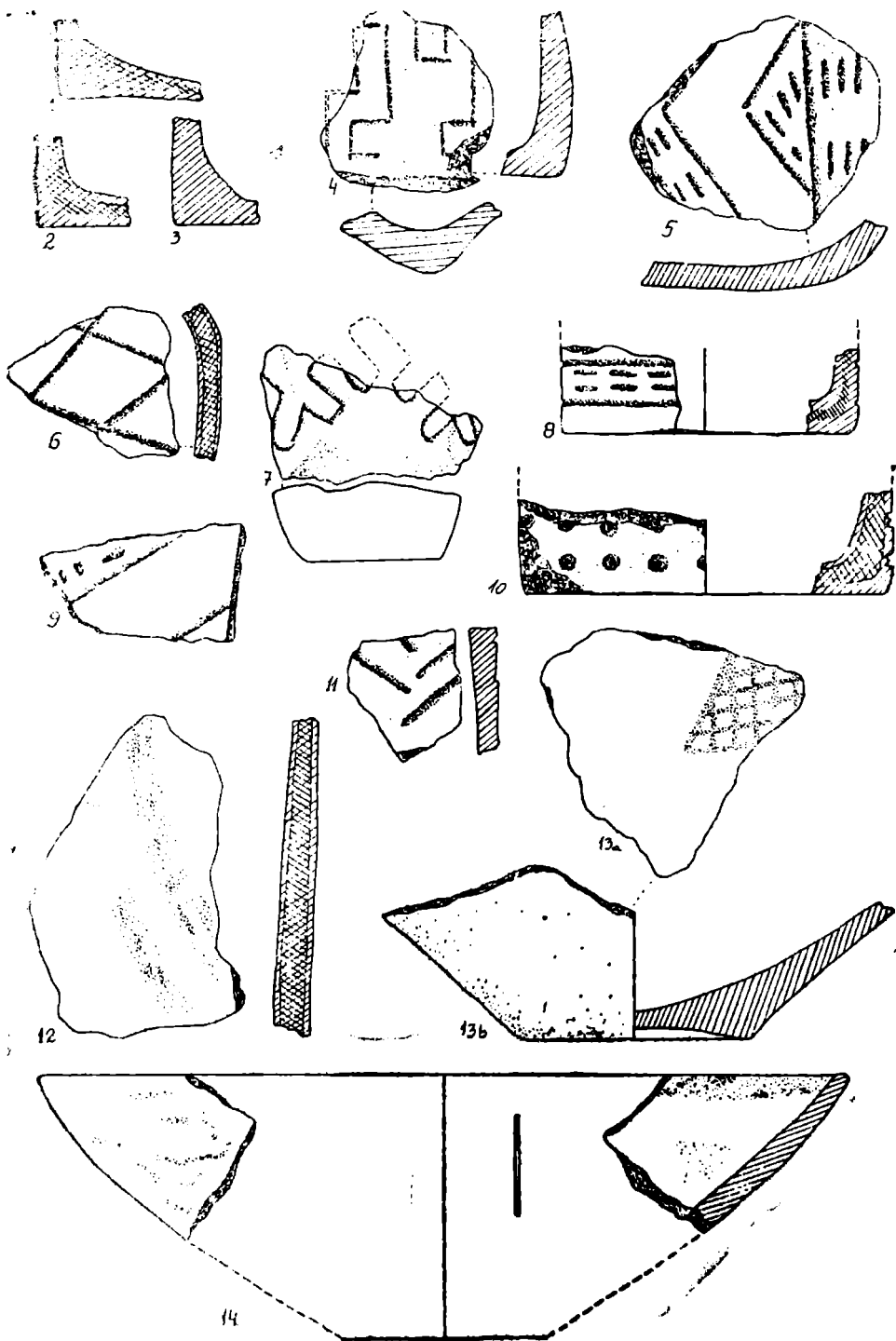

Fig. 6 — Zau de Cîmpie (1—10, 13—14); Palatca (11—12).

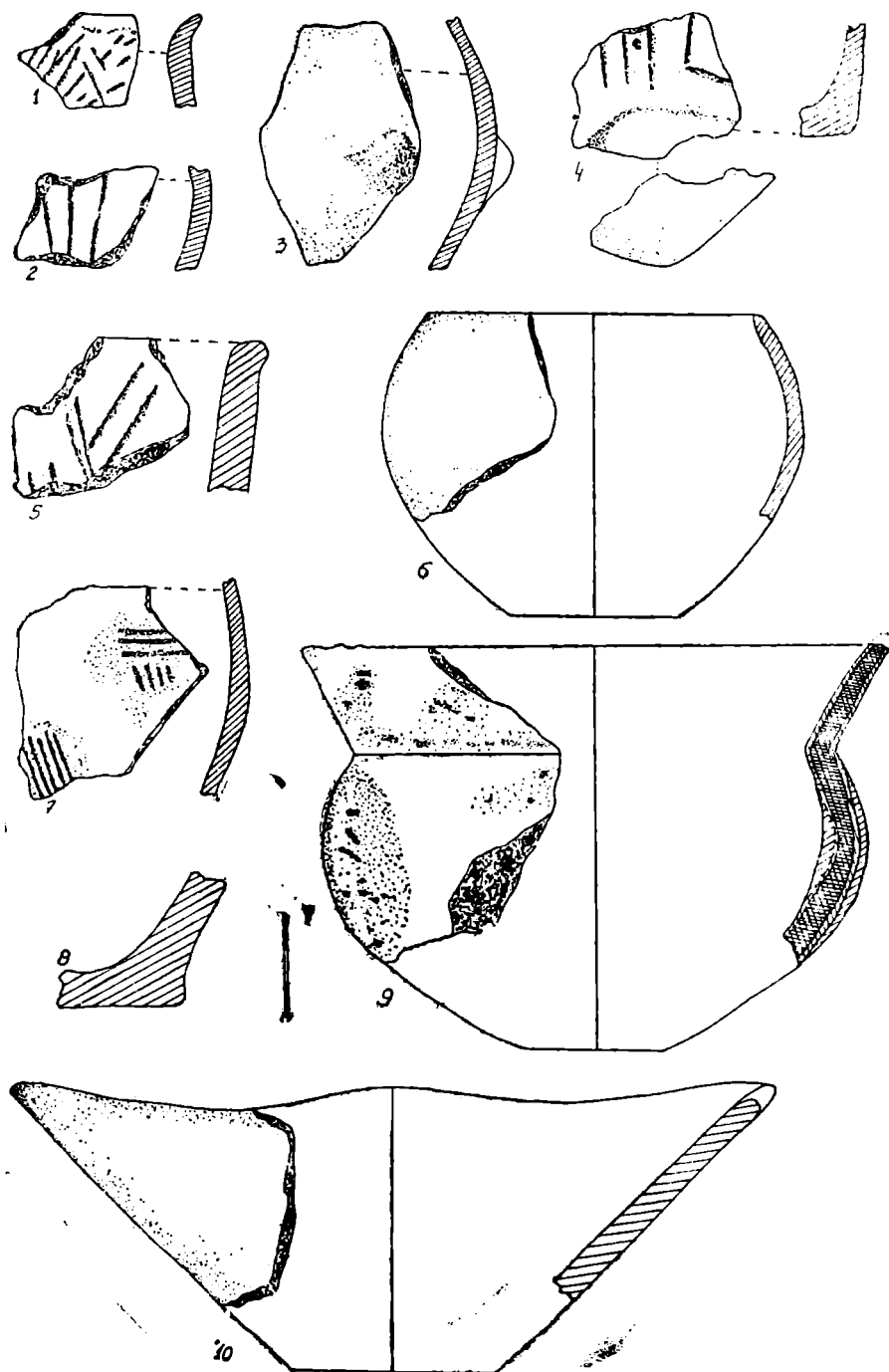
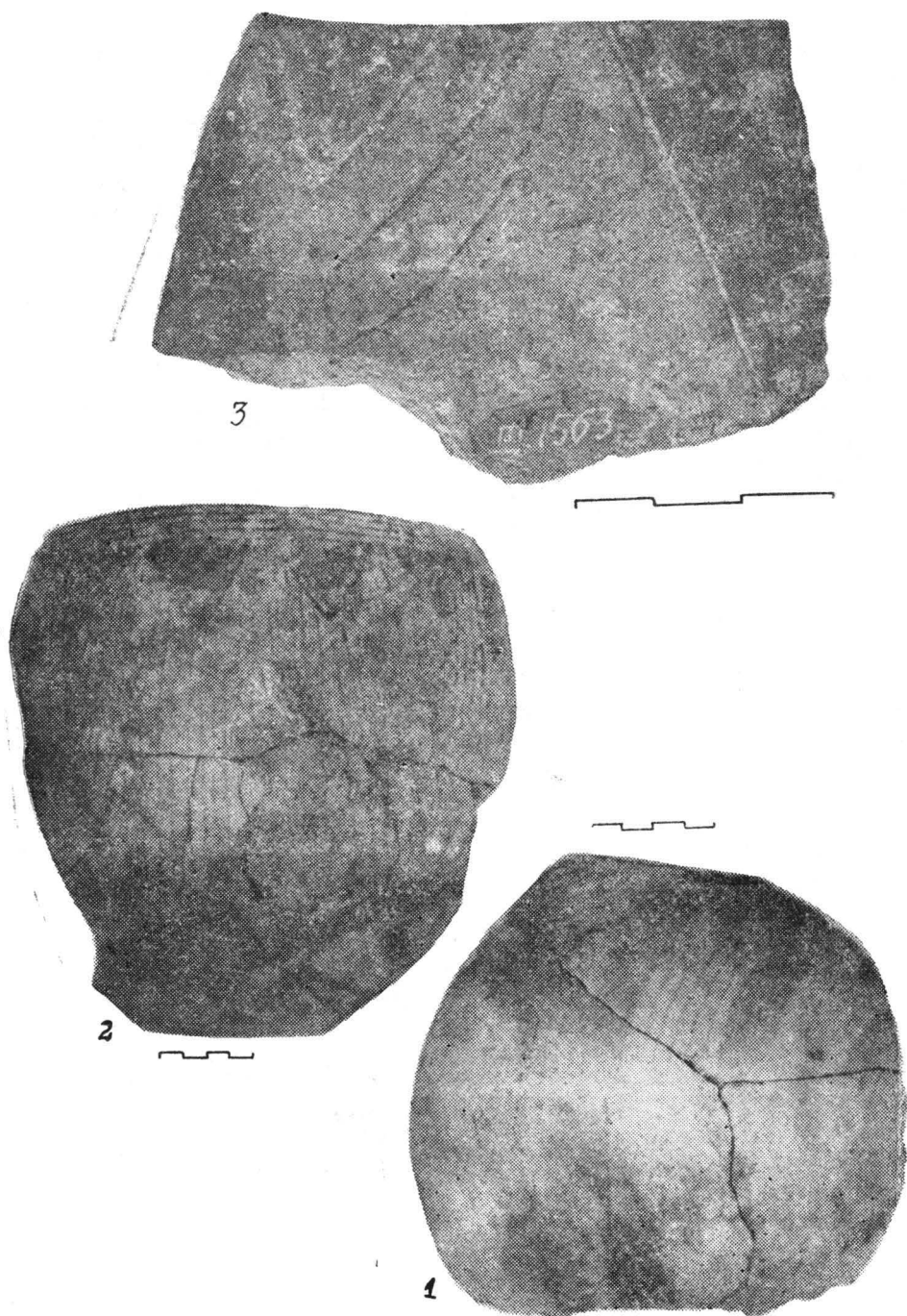
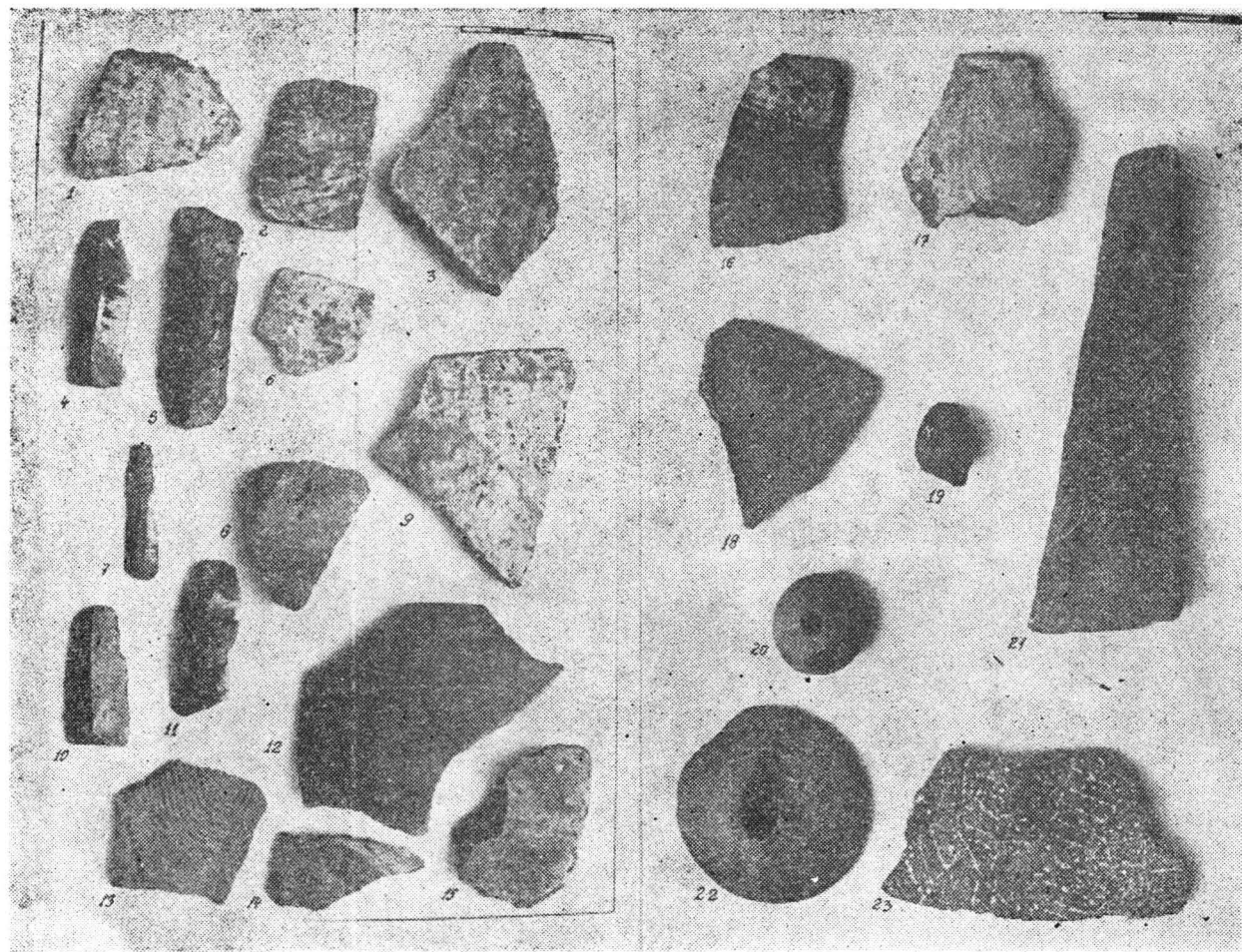

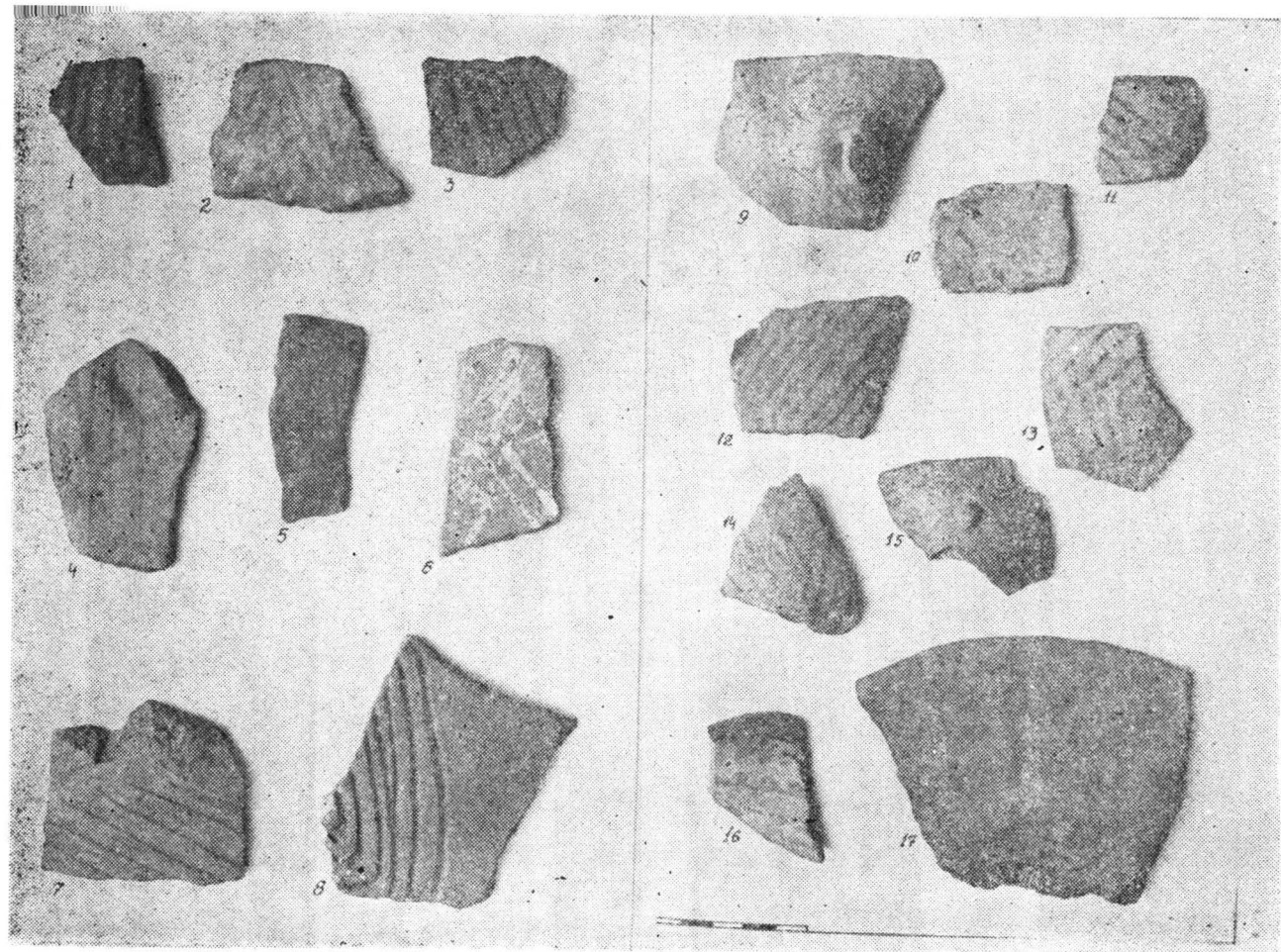
Fig. 7 — Gherla (1—2, 5, 8); Aiton (3—4, 6—7, 9); Zau de Cîmpie (10).

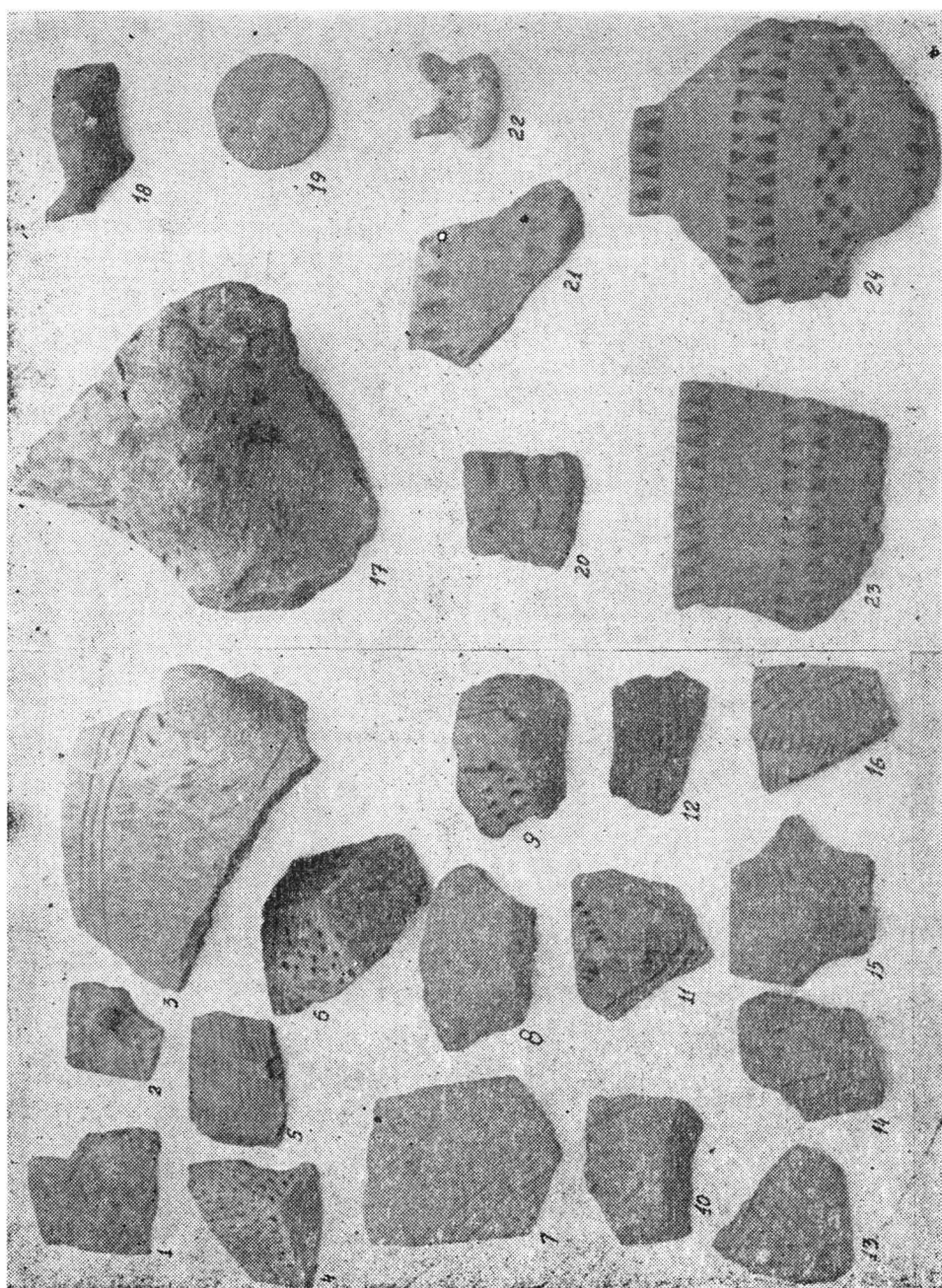
Pl. I — Pișcolt (1–2); Someșeni (3).

Pl. II — Sátoraljajhely (1–15); Peștera Devent (16–23).

Pl. III — Cluj — Sf. Ion (1—8) Oradea — colecția Tahács (9—17).

Pl. IV — Petrești.

ERÖRTERUNGEN AM RANDE DER CHRONOLOGISCHEN UND KULTURELLEN BEZIEHUNGEN ZWISCHEN DER ICLOD- GRUPPE UND DER THEISS-KULTUR

(Zusammenfassung)

Auf Grund der Ausgrabungen von Iclod, Cluj, Zau de Cîmpie und anderen, wurden die charakteristischen Merkmale, die Entwicklung, die chronologische und kulturelle Einreihung neuerlich überprüft, um das Problem der Entwicklung der mittleren Jungsteinzeit vom Someș-Backen und der Ebene Siebenbürgens und ihre Beziehungen zu den benachbarten Zivilisationen, besonders zur Theisskultur oder was als Theisskultur definiert wurde — zu bestimmen.

Bei besserer Bestimmung der I Phase der Iclod-Gruppe ergeben sich Präzisierung für die Entstehung und Entwicklung dieser Gruppe und es läßt sich die Idee der Existenz einer Zivilisation im Someș-Backen und in der Ebene Transilvaniens, und um die aus Westgebirge (Munții Apuseni) aus, zu deren entwickelten Phasen auch die Iclod-Gruppe gehört.

Der Artikel enthält die Analyse einer Reihe als Theiss II eingestuften Materialien und Stationen: Cluj—*Piața Libertății*, Peștera Devenț, Gilău (Materialien aus dem Grabungen Amalia Mozsolics's), Mera, die aber tatsächlich früher sind als Theiss I. Einige Funde werden der Phase I der Iclod-Gruppe oder dem Kreis mit bemalter Keramik zugewiesen, der sich parallel mit Vinča, aber auf anderen Grundlagen entwickelte.

Bei der Analyse einer Reihe von Materialien mit geritzter und bemalter Keramik, die unter Berücksichtigung der Phase II der Iclod-Gruppe vorgenommen wurde, werden andere Materialien, die als Theiss zugehörig ausgesehen sind, der Iclod-Gruppe (Dorolțu, Mera, Turda) zugewiesen, die aber auch mit der Turdaș-Gruppe und der Theiss-Kultur gemeinsame Elemente aufweisen. Dies setzt das Vorhandensein einer Zeitgleichheit Iclod II — Theiss — Turdaș (spät) — Vinča B₂/C voraus.

Eine letzte Gruppe von Materialien und Funden von nach dem Brand bemalter Keramik, oder einer Bemalung minderer Qualität, die einer eigenen — in verschiedenen geografischen Zonen bestimmten — Entwicklung zuzugeschrieben ist, hat eine gleichartige Entwicklung. Einige dieser Funde gehören zur Iclod-Gruppe (Gherla, Săcălaia, Cornești, Țaga), andere haben eine einigartige Entwicklung, die als „Theissartig“ betrachtet werden kann und mangels systematischer Forschungen schwer zu präzisieren ist.

Ihre Entwicklung reiht sich nach dem Horizont Vinča B₂/C und bis vor der Tiszapolgár-Kultur ein. Diese bildet die örtliche Grundlage für eine Entwicklung, die in der erwähnten Zone vor sich geht und aus der Tiszapolgár-Kultur entstehen wird; diesem Phänomen werden sich auch andere, noch nicht definierte Elemente zugesellen.

DESCOPERIRI ENEOLITICE LA GILĂU (III)

Cercetările arheologice întreprinse la Gilău au continuat și în anul 1981, cînd s-au deschis secțiunile S XVII—XXVII în diferite zone ale castrului.

Stratul de cultură Coțofeni apare sporadic în S XXIII, S XXIV și S XXVII. Materialul ceramic este cu slipul roșcat sau brun, avînd ornamentele frecvent întîlnite în săpăturile anterioare¹.

Stratul de cultură Tiszapolgár este cuprins între adîncimile de 1,25 și 1,75 m. În S XXIII există o groapă ce coboară pînă la adîncimea de 2,35 m, aparținînd aceluiași nivel. Săpăturile din anul 1981 nu au adus nimic nou în domeniul descoperirilor Tiszapolgár. Trebuie însă amintită o cupă cu picior, dintr-o pastă foarte nisipoasă, arderea destul de bună și cu slipul brun căzut (fig. 1), ce provine din groapa semnalată în S XXIII (m 10—11).

Sub acest nivel Tiszapolgár apare, în S XIX și sporadic în S XXIV, un strat de cultură ce aparține epocii neolitice. Fragmentele ceramice neolitice au fost descoperite și în săpăturile din anii precedenți, dar cantitatea mică a materialului nu a permis o încadrare culturală². Chiar și după identificarea ceramicii descoperite de A. Mozsolics³, încadrarea culturală a fragmentelor ceramice puse în discuție a fost dificilă.

Stratul de cultură din care provin fragmente ceramice neolitice s-ar părea că începe la adîncimea de 1,75 m și coboară, în S XIX, pînă la 2,20 m.

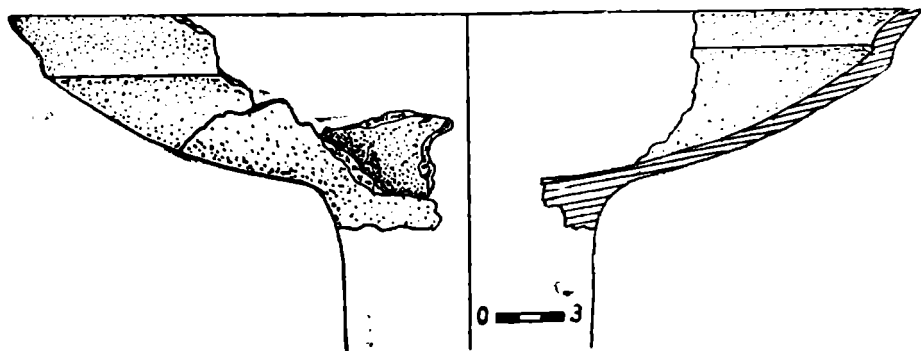

Fig. 1 — Gilău. Cupă Tiszapolgár.

¹ Z. Kalmar, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 393—416; Idem, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 305—308.

² *Ibidem*, MIT, Inv. P. 69270—69271, 72742, 72825, 72859.

³ Idem, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 307; Gh. Lazarovici — Z. Kalmar, în *ActaMN*, XIX, 1982.

Ceramica neolitică are obișnuitele trei categorii:

1. *Ceramica uzuală*, ce are ca degresant cioburi pisate, pietricele, nisip și ml. Arderea este bună, netezirea superficială, cu multe denivelări. Slipul este brun-cărămiziu sau brun-gălbui (fig. 2/4) (după cum se poate observa din hașurarea profilurilor). Miezul este cenușiu-negricios sau brun-cărămiziu, în exterior și interior avind nuanțe de cărămiziu (fig. 2/4), brun-cărămiziu (fig. 2/7; 3/7, 11), brun-gălbui (fig. 3/8, 9).

2. *Ceramica semifină* are ca degresant cioburi pisate, ml și pleavă. Arderea este bună. Culoarea este cărămizie (fig. 3/4, 12), cu slip brun și miez cenușiu deschis. Uneori se păstrează culoarea cenușie-negricioasă în interiorul bine netezit al vasului.

3. *Ceramica fină* are ca degresant pleavă, cioburi pisate și puțin nisip fin. Slipul și pictura sînt căzute. Arderea este incompletă. Culorile întîlnite sînt: cărămiziu (fig. 2/1; 3/3), gălbui (fig. 3/2), exterior gălbui, interior negru-cenușiu (fig. 2/3, 6, 8, 10; 3/1), exterior gălbui, interior cărămiziu (fig. 2/2, 9; 3/10) și exterior cărămiziu, interior gălbui (fig. 2/5).

Ceramică de această factură se întîlnește la Șardu⁴, Oarța de Sus — Oul Făgetului⁵, Supurul de Jos⁶ și două fragmente la Aiton⁷.

Ornamentele constau din proeminente neperforate la specia uzuală (fig. 3/11) și cea fină (fig. 3/1—2); mici alveolări (fig. 2/5); angobă albă la specia semifină; urme de pictură curboliniară. Motivul decorativ este alcătuit din 5—6 benzi subțiri (fig. 2/1, 3,9) separate printr-un spațiu gol sau benzi late (fig. 2/6). Se mai observă și existența benzilor pictate subțiri, paralele, verticale și oblice (fig. 2/10; 3/3) sau oblice (fig. 2/2). Pictura nu s-a mai păstrat, doar urmele ei, ceea ce nu ne permite observații mai sigure.

Analogii pentru ornamentele pictate au fost sesizate la Zăuan—Cimitir⁸, Sintandrei⁹, Pișcolt—S.M.A.¹⁰, Zaul de Cîmpie¹¹, Palatca¹², Ti-ream¹³, Zalău—Valea Mișii¹⁴ etc.

Formele sînt greu de definit, datorită materialului fragmentar. Fundurile vaselor sînt concave. Singurele forme clare sînt amfora (fig. 2/3).

⁴ M. Roska, în în *Közl.*, III, 1943, p. 69; MIT, inv. 9462; Gh. Lazarovici — E. Lakó, în *ActaMN*, XVIII 1981; Gh. Lazarovici — Z. Kalmar, *op. cit.*

⁵ Săpături C. Kacsó, 1977, S I, caseta 1, adîncimea 0,60—0,80. Material inedit în Muzeul județean din Baia-Mare. Informații ambele C. Kacsó. În urma cercetării materialului litic din colecția Școlii generale presupunem existența unui nivel neolitic tîrziu. Z. Kalmar, în *Marmatia*, 1981.

⁶ Material inedit în colecția Școlii generale nr. 1, Carei. Informații amabile I. Némethi.

⁷ MIT, inv. P. 71752, 71767.

⁸ Gh. Lazarovici — E. Lakó, *op. cit.*, fig. 18/2.

⁹ D. Ignat, în *Crisia*, 1974, pl. VIII/1—3.

¹⁰ Vezi *supra*, nota 6.

¹¹ Gh. Lazarovici — Z. Kalmar, *op. cit.*, n. 13 (ceramica cu pleavă).

¹² *Ibidem*, benzile sînt mai late

¹³ Vezi *supra*, nota 6 și 10.

¹⁴ E. Lakó, în *ActaMP*, IV, 1980, p. 31; Idem, în *ActaMP*, V, 1981, p. 38; Gh. Lazarovici — Z. Kalmar, *op. cit.*

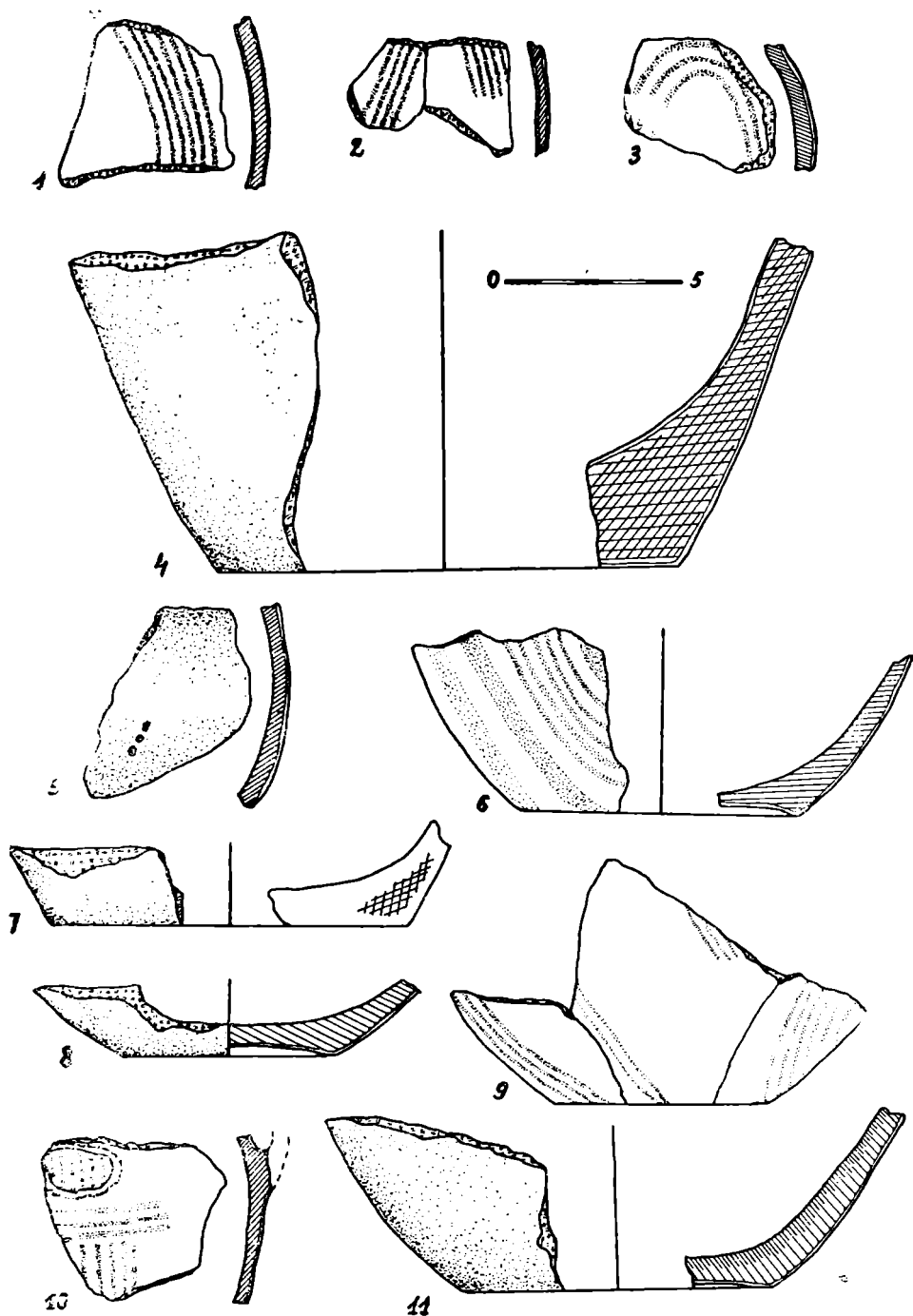

Fig. 2 — Gilău. Ceramică neolitică.

10; 3/10), care are analogii la Oarța de Sus¹⁵, Pișcolt (groapa 2)¹⁶, Berea—Ciumești I¹⁷, Vârzaru¹⁸ etc. și castronul bitronconic cu patru ove (fig. 3/3).

Analogiile prezentate mai sus merg din neoliticul mijlociu pînă în neoliticul final. La fel, factura ceramicii, amestecul cu pleavă și mil, straturile mijlocii sau intermediare de culoare cenușie, sînt întîlnite în civilizațiile cu ceramică pictată de origine liniară (Esztár, Sátorajújhely, Vârzaru (?), Zăuan—*Cimitir*)¹⁹. Deosebirile constau în tehnica de ardere și de preparare a suprafeței vasului pentru pictat, a lustruirii și a arderii bune, suprafața vasului avînd luciu metalic, fenomen caracteristic neoliticului mijlociu. Din acest punct de vedere s-ar asemana cu sfîrșitul neoliticului mijlociu din Crișana. De altfel, și amfora cu toate scurte și adîncitură între gît și umăr (fig. 3/10) este o formă întîlnită tot în fazele tîrzii ale aceleiași civilizații (Vârzaru, Pișcolt—S.M.A., Ciumești—Berea I²⁰). Afirmația lui E. Comșa că aceste materiale aparțin unei etape tîrzii este confirmată de cercetările lui I. Némethi de la Pișcolt—S.M.A. și Carei—VII, unde apare o ceramică de factură asemănătoare (elemente tisoide, amestec cu mil și urme de pictură)²¹.

Venind spre Transilvania, la Zăuan—*Dimbul Spînzuraților* apare o ceramică cu caracter tisoide, cu pictură, care se leagă de evoluția fazelor tîrzii ale acestui mare complex cultural din nord-vestul Transilvaniei²².

Descoperirile de la Gilău se leagă tocmai de aceste etape tîrzii. Ele nu sînt singurele. Din punctul de vedere al facturii și tehnicii de pictare se leagă de materialele de la Aiton, Palatca, Șardu și altele, legîndu-se de grupe tisoide cu ornamente pictate, care au intrat în contact cu fazele tîrzii (II/III) ale grupului Iclod²³.

Materialele de la Gilău se deosebesc prin factură și tehnică de materialele lui A. Mozsolics²⁴, fiind, probabil, vorba de ceramica pe care o amintește M. Roska între descoperirile cu ceramică pictată din Tran-

¹⁵ Informații amabile C. Kacsó.

¹⁶ Material inedit în Muzeul orășenesc Carei, inv. 347. Informații amabile I. Némethi.

¹⁷ Material inedit în Muzeul din Baia-Mare. Informații amabile C. Kacsó.

¹⁸ D. Ignat, *Ceramica pictată de la Vârzaru*, comunicări la Cluj-Napoca și București, 1981.

¹⁹ F. Tompa, *Die Bandkeramik in Ungarn*, Budapesta, 1929, pl. XLVI—XLIX; J. Csalog, în *FolArch*, VII, 1955, p. 23 și urm.; J. Korek — P. Patay, în *FolArch*, VIII, 1956, p. 42; Idem, în *RégFüzetek*, II, 2, 1958, p. 37, nr. 117; J. Lichardus, în *AFB*, 1972, Székesfehérvár, p. 117; N. Kalicz — J. Makkay, *Die Liniensbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene*, Budapesta, 1977, fig. 182—184; D. Ignat, op. cit.; Gh. Lazarovici — É. Lakó, op. cit., fig. 18.

²⁰ E. Comșa — Z. Nánási, în *SCIV*, 23, 1, 1972, p. 12. Aceiași autori (p. 16) arată că decorul pictat cu negru și alb înainte de ardere ar fi ultima etapă a civilizației încadrate între culturile Ciumești și Tisa. Din colecția Kovács, în Muzeul din Baia-Mare (inv. 6257), provine un fragment de amforă din pastă cenușie amestecată cu nisip, mil și pleavă.

²¹ Material inedit în Muzeul și Școala generală nr. 1 din Carei. Informații amabile I. Némethi.

²² Gh. Lazarovici — É. Lakó, op. cit., p. 42—43.

²³ Gh. Lazarovici — Z. Kalmar, op. cit., n. 94—129.

²⁴ Vezi supra, nota 3.

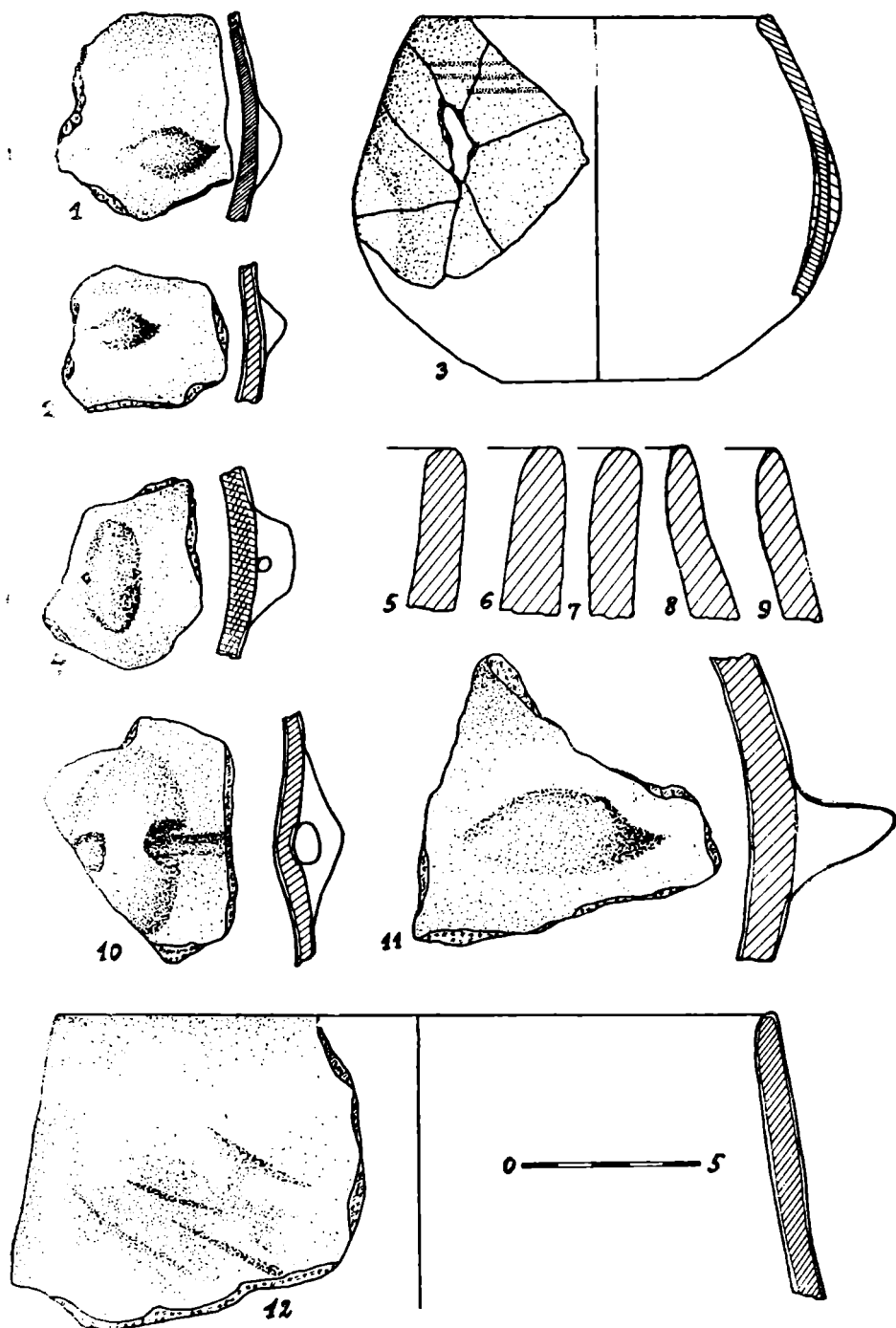

Fig. 3 — Gilău. Ceramică neolitică.

silvania, iar M. Rusu le atribuie fazei Tisa II²⁵. Descoperirile A. Mozsolics au fost recent analizate într-un context mai larg, fiind contemporane cu etapele timpurii ale grupului Iclod²⁶. Aceste fenomene se continuă spre răsărit, pînă în centrul Transilvaniei, la Zaul de Cîmpie, în nivelele tîrzii, cînd apar elemente tisoide²⁷. În această vreme, în neoliticul tîrziu, în părțile apusene ale Cîmpiei Transilvaniei, pe Someșul Mic și chiar în Podișul Someșan se constată o evoluție asemănătoare, spre formarea unei civilizații tisoide, care are multe elemente comune cu cultura Tisa — varianta nordică de pe Crișuri și din zona Szolnok, și nu cea sudică din zona Szeged²⁸ —, dar nu poate fi definită astfel, deoarece din numeroasele stațiuni analizate lipsește ceramica incizată tisoică, element atît de caracteristic pentru atribuirea lor la cultura Tisa. S-ar putea, deci, să fie vorba de o evoluție paralelă dintr-un fond vechi care aparține neoliticului mijlociu, de aspect Lumea Nouă — Iclod I-II căruia i s-ar adăuga elemente nord-vestice, venite și din Crișana, la orizontul cel mai tîrziu al ceramicii pictate de acolo, venire petrecută poate sub presiunea triburilor Lengyel, care, poate, au dat naștere aspectului Herpály sau au contribuit la aceasta, și care au fost constatate ca elemente în fazele tîrzii ale grupului Iclod²⁹.

Cercetările viitoare, credem, vor clarifica problemele ridicate de această civilizație cu ceramică pictată din Transilvania.

ZOIA KALMAR

²⁵ M. Roska, *op. cit.*, p. 69; M. Rusu, în *Banatica*, I, 1971, p. 79.

²⁶ Gh. Lazarovici — Z. Kalmar, *op. cit.*, n. 36—38.

²⁷ *Ibidem*, pl. VI/4—7.

²⁸ Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Cluj-Napoca, 1979, p. 157—160.

²⁹ Gh. Lazarovici — Z. Kalmar, *op. cit.*

ÎNCEPUTURILE PERIOADEI DE TRANZIȚIE DE LA ENEOLITIC LA EPOCA BRONZULUI ÎN ZONA SUBCARPATICĂ A MOLDOVEI

Sfârșitul eneoliticului și începuturile perioadei de tranziție la epoca bronzului pe teritoriul Moldovei subcarpatice are loc într-un cadru deosebit, marcat de un proces de amalgamare a elementelor locale eneolitice cu cele estice și nord-estice. Început prin prezența ceramicii *Cucuteni C*, acest proces continuă în noi aspecte de cultură materială datorate culturilor *Cernavoda I* și *Foltești — Usatovo* în sud și *Horodiștea — Erbiceni* și grupul *amforelor sferice* în nord.

Schimbările în structura fazei *Cucuteni B*, constatate în cercetările din zona amintită, se caracterizează prin nivele de locuire subțiri și fără succesiune stratigrafică, ca la Văleni — Piatra Neamț, Hlăpești, Borlești, Mărgineni — Bacău, Girov, Gura Văii — Gheorghe Gheorghiu-Dej, Petricani, Ghelăiești etc.¹, locuințe de dimensiuni mai mici și mai puțin rezistente, lipsa platformelor pe birne. De asemenea, inventarul locuințelor este sărăcăcios în raport cu al locuințelor din fazele precedente, iar în cadrul utilajului litic se vedește intensificarea folosirii materiilor prime locale care înlocuiesc silexul². Pe de altă parte, se constată defazectarea sau lipsa fortificațiilor, situație constatată și în nivelul *Cucuteni B2* din stațiunea eponimă³. Aceste fenomene se pot datora și unor cauze legate atât de mediul ecologic, asupra căruia din păcate ne lipsesc date, ceea ce ar indica modificări în structura economică, deși cercetările arheologice nu arată o renunțare la sedentarism și la ocupația principală — cultivarea plantelor, dar posibil și unor relații pașnice între autohtoni și elementele intrusive *Cucuteni C*, *Cernavoda I*, *Horodiștea* și *Foltești*⁴.

Datele obținute în săpăturile din zona subcarpatică, ca și din celelalte cercetări din Moldova, arată o pătrundere mai mare a ceramicii de tip *Cucuteni C* la nivelul fazei *Cucuteni B1* și la începuturile fazei *B2*, ca în așezările de la Ghelăiești, Văleni — Piatra Neamț, Hlăpești, Vă-

¹ Șt. Cucos, *Date noi cu privire la faza Cucuteni B în centrul Moldovei*, Referat pentru doctorat, catedra Facultății de istorie-filozofie a Univ. „Al. I. Cuza” Iași, 1975, p. 5 și urm.; idem în *MemAnt*, 6—8, 1974—1976, sub tipar; A. Nițu, Șt. Cucos, D. Monah, în *MemAnt*, 3, 1971, p. 11 și urm.; A. Nițu, C. Buzdugan și C. Eminovici, în *Carpica*, 1971, p. 31 și urm.; A. Nițu și C. Buzdugan, în *Carpica*, 1971, p. 95 și urm.

² *Ibidem*.

³ M. Petrescu-Dîmbovița, *Cucuteni*, București, 1966, p. 32.

⁴ S. Morintz, P. Roman, în *Dacia*, N. S., 13, 1969, p. 67; M. Petrescu-Dîmbovița și M. Dinu, în *Dacia*, N. S., 18, 1974, p. 19 și urm.; M. Dinu, în *Preistoria Alpina*, 10, 1972, p. 266—267; N. Harțușche, *Necropola de la Brăilița. Contribuții la problemele eneoliticului final și trecerii la epoca bronzului tracic la Dunărea de jos*, Teză de doctorat, 1978, p. 45 și urm.

leni—Roman, Mărgineni—Bacău și Valea Lupului⁵. La sfârșitul fazei Cucuteni B2, ceramica de tip C cunoaște o scădere cantitativă, mai ales în partea de sud a zonei subcarpatice și își încheie existența. Acest fenomen este cauzat, posibil, de pătrunderea culturii *Cernavoda I* și a elementelor *Foltești*⁶. În așezările Cucuteni B2 de la Podei—Tg. Ocna, Comănești—Bacău, Gura-Văii — Gheorghe Gheorghiu-Dej, Vișoara—Tg. Ocna etc., se constată elemente *Foltești*⁷, iar prin cercetările lui S. Morintz, P. Roman și N. Harțuche s-a dovedit că în această zonă sint prezente și elemente *Cernavoda I*⁸.

Constatarea de la Rimnicul — Brăila unde conviețuiesc elemente *Cucuteni B2*, întru totul similare cu cele de la Podei — Tg. Ocna și din zona subcarpaților de curbura⁹, cu cele *Cernavoda Ic*¹⁰, precum și prezența elementelor *Cucuteni B2* în celelalte așezări ale culturii *Cernavoda I*¹¹ a dus la stabilirea unui sincronism între faza *Cucuteni B2*, *Cernavoda Ic*, *Horodiștea—Erbiceni* și parțial cu începuturile culturii *Foltești*¹². Postulat încă mai de mult, sincronismul între faza *Cucuteni B2* și *Horodiștea*¹³, la care s-a adăugat cel cu *Cernavoda I*¹⁴, alături de modificările în structura eneoliticului final arătate mai sus, indică o întîrziere a așezărilor *Cucuteni B* în această zonă și sfârșitul acestora odată cu *Cernavoda I* în sud și cel puțin etapă *Horodiștea—Erbiceni I* în nord. De altfel, trebuie să facem precizarea că în zona subcarpatică nu există nici o așezare *Horodiștea* sau *Foltești* și nici *Cernavoda I*, ci doar prezența sporadică a unor elemente în așezări cucuteniene și, deci, o infiltrație a acestora. La Podei — Tg. Ocna, atît prin săpăturile mai vechi, cît și ale noastre, se constată conviețuirea elementelor *Foltești*, în proporție redusă, cu cele *Cucuteni B2*¹⁵. Situația este similară în așezările arătate mai sus. De asemenea, în partea de nord a zonei subcarpatice, elementele *Horodiștea*, deși semnalate, sint foarte rare și apar sporadic în locuințele fazei *Cucuteni B*, încă din etapa *B1*, ca la Ghelăiești¹⁶. În această parte situația pare să capete un aspect cu totul deosebit. După faza finală a culturii Cucuteni se constată aici prezența grupului cultural al *amforelor sferice*, precum și a unui însemnat număr de topoare din silix, atribuite doar pe baze tipologice aceluiași grup cultural¹⁷. Deși raporturile acestui grup cu cultura Cucuteni sint incerte, avînd în ve-

⁵ Șt. Cucos, *Ceramica de tip C din aria culturii Cucuteni*, Referat pentru doctorat, catedra Facultății de istorie-filozofie a Univ. „Al. I. Cuza” Iași, 1975; idem, în *MemAnt*, 9—11, 1977—1979, sub tipar.

⁶ *Ibidem*.

⁷ C. Matasă, în *ArchMold*, 2—3, 1964, p. 46; A. Nițu, C. Buzdugan și C. Eminovici, *op. cit.*, p. 67.

⁸ S. Morintz, P. Roman, *op. cit.*, p. 67 și urm.; N. Harțuche, *op. cit.*, p. 45 și urm.

⁹ N. Harțuche, *op. cit.*, p. 51.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*, p. 52.

¹² *Ibidem*, p. 51; P. Roman, în *SCIVA*, 29, 1978, p. 220; M. Dinu, în *Dacia*, N. S., 12, 1968, p. 129 și urm.; vezi și nota 7.

¹³ Vl. Dumitrescu, în *SCIV*, 14, 1963, 2, p. 294—295.

¹⁴ Vezi nota 8.

¹⁵ C. Matasă, *op. cit.*, p. 46; pentru această problemă cf. și Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 295.

¹⁶ Șt. Cucos, săpături inedite, 1975. Vezi și nota 1.

¹⁷ V. Spinei, în *MemAnt*, 3, 1971, p. 106 și urm.

dere constatările stratigrafice de la Dolheștii Mari¹⁸, presupunem contemporaneitatea acestora cu etapa *Horodiștea — Erbiceni* și, posibil, cu sfârșitul așezărilor cucuteniene.

Pînă în prezent avem documentată cultura *amforelor sferice* în zona subcarpatică a Moldovei numai prin mormintele în cutie de piatră de tip *à ciste*. Se cunosc mormintele de la Cut — Dumbrava Roșie, Piatra Neamț¹⁹, Birgăoani, Șerbești — Ștefan cel Mare, Deleni — Piatra Șoimului (Calu)²⁰, Mastacăn — Borlești²¹ și, posibil, unul la Frumușica²². Acestea se leagă de cele din nord-vestul Moldovei, de la Dolheștii Mari²³, Basarabi²⁴, Suceava²⁵, Grănicești și Horodnicul de Jos²⁶. Sînt apoi mormintele de la Băcești — Vaslui²⁷, Oniceni, jud. Neamț²⁸, Șcheia — Iași²⁹, cele incerte de la Gîrceni și Tăcuta — Vaslui, precum și un altul, incert, de la Stîncești³⁰, în Podișul central moldovenesc.

Urmărind descoperirile culturii *amforelor sferice* se observă că acestea se grupează în zona de nord-vest a Moldovei, respectiv în zona colinară a obcinelor Sucevei și în partea de nord a zonei subcarpatice, cu pătrunderi în zona deluroasă a podișului Moldovei centrale. Limita pînă la care coboară grupul *amforelor sferice* pare să fie depresiunea subcarpatică a Tazlăului, întrucît în partea de sud a zonei subcarpatice, respectiv în depresiunea Tazlău — Cașin nu se mai întîlnesc.

Cartarea mormintelor culturii *amforelor sferice* din Moldova indică trei grupe (fig. 1), care par a fi și diferite între ele. Această grupare a avut loc, posibil, datorită faptului că Podișul Moldovei era ocupat de purtătorii culturii *Horodiștea — Erbiceni*, o etapă contemporană cu grupul cultural al *amforelor sferice* pătruns în vestul Moldovei. Pe de altă parte, este posibil ca aria restrînsă și gruparea zonală a mormintelor culturii *amforelor sferice* să se datoreze pătrunderii acestora în grupe mici, în etape diferite și poate chiar din zone de origine apropiate, dar diferite. În acest sens este semnificativ faptul că inventarul unor morminte din zona subcarpatică își găsește analogii în zone îndepărtate, din

¹⁸ M. Dinu, în *ArhMold*, 1, 1960, p. 55—56.

¹⁹ C. Matasă, în *Materiale*, 5, 1959, p. 723 și urm.

²⁰ Materialul inedit în colecțiile muzeului din Piatra Neamț.

²¹ Descoperire inedită, 1977; Șt. Cucos, comunicare la al VI-lea Colocviu al Institutului de Arheologie București, cu tema: „Perioada de tranziție de la epoca neolitică la epoca bronzului pe teritoriul României”, București, 1977.

²² Material inedit aflat în colecțiile muzeului din Piatra Neamț și care nu a fost inclus în monografia „Frumușica”.

²³ M. Dinu, în *Materiale*, 6, 1959, p. 213 și urm.; idem, în *Materiale*, 7, 1961, p. 121 și urm.; idem, în *ArhMold*, 1, 1960, p. 43 și urm.; idem, în *Dacia*, N.S., 4, 1960, p. 89 și urm.

²⁴ V. Spinei și M. Nistor, în *SCIV*, 19, 1968, 4, p. 621 și urm.

²⁵ Gr. Foit, în *Zori Noi*.

²⁶ M. Petrescu-Dîmbovița, în *Materiale*, 5, 1959, p. 733.

²⁷ O. Necrasov și M. Cristescu, în *Herasos*, 1, 1978, p. 101.

²⁸ Șt. Cucos, comunicarea cit.; confirmare M. Brudiu, care a mai găsit în teren mormîntul, dar fără inventar.

²⁹ M. Petrescu-Dîmbovița, în *Materiale*, 5, 1959, p. 733; O. Necrasov și M. Cristescu, *op. cit.*, p. 101.

³⁰ M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, p. 733; informațiile culese la fața locului au indicat că a fost un mormînt feudal și deci acesta nu va mai trebui luat în discuția culturii *amforelor sferice*.

Polonia și Saxonia, iar altele în grupul podolo — volhinian³¹. Ipoteza ne-a fost sugerată atât de diferențierile existente în aria originară³², cât, îndeosebi, din diferențierile vizibile în inventarul funerar, orientarea diferită a mormintelor, precum și de rezultatele cercetărilor antropologice³³.

O analiză cât de sumară a mormintelor arată că scheletele sînt chircite puternic, dar și întinse, cum apare unul în mormîntul cu groapă simplă de la Dolhești Mari³⁴. Orientarea mormintelor diferă și pare, de asemenea, a fi o caracteristică a cîte unui grup. Astfel, mormintele din grupul din nord-vestul Moldovei au o orientare în general E—V, iar cele ale grupului din zona subcarpatică, cu excepția mormîntului de la Piatra Neamț, au o orientare N—S. Nu cunoaștem care este situația mormintelor din Podișul central al Moldovei, care fie că se leagă de grupul din zona subcarpatică, sau, posibil, să fie pătrunse din zona de la est de Prut³⁵. În zona subcarpatică apar și morminte cu lespede, ca în zona poloneză a culturii amforelor sferice³⁶. Deosebiri evidente apar însă în ceea ce privește inventarul, deși în cea mai mare parte sărăcăcios (fig. 2). Lipsa sau prezența unor obiecte în inventarul mormintelor ar putea indica o diferențiere a înmormîntărilor. Nu este exclus ca prezența topoarelor din silex, în unele morminte, sau a pumnalului de os în mormîntul de la Birgăoani — Neamț, să constituie un indiciu în acest sens, dar tot atât de bine acestea pot ilustra deosebirile între grupele de morminte. În stadiul actual al cercetărilor, cînd o mare parte din descoperirile din Moldova sînt încă inedite, nu se pot face precizări, atât referitoare la cauzele grupării mormintelor, cât și la limitele cronologice ale acestui grup cultural.

În Podolia este documentată o contemporaneitate parțială între cultura amforelor sferice și faza *Tripolie CI* tirzie, deci *Cucuteni B2*, fiind menționate fragmente ceramice ale amforelor sferice în așezarea de la Koszylowce, iar în sprijinul acestui sincronism sînt invocate și unele motive incizate de pe ceramica de la Kolomișcina I³⁷, fără ca acestea să fie regăsite și mai spre sud, în Moldova.

În contactul cu ceramica șnurată a stepelor estice, unii cercetători consideră că purtătorii culturii amforelor sferice au contribuit la formarea culturii *Gorodsk*³⁸. Aceasta din urmă, într-o fază tirzie, a fost împinsă spre sud, în Moldova, de către purtătorii culturii amforelor sfe-

³¹ V. Spinei și M. Nistor, *op. cit.*, p. 621; materiale cu analogii în aria vestică a culturii amforelor sferice apar și în mormintele în cutie de piatră de la Calu — Piatra Șoimului și Mastacăn — Borlești, jud. Neamț.

³² T. Wiślanski, în *The Neolithic in Poland*, 1970, p. 178 și urm.; St. Nosek, *Kultura amfor kulistych w Polsce*, Varșovia, 1967, p. 407 și urm.; T. Sulimirski, *Corded Ware and Globular amphorae North-East of the Carpathians*, Londra, 1968, p. 51 și urm.

³³ O. Necrasov și M. Cristescu, *op. cit.*, p. 101.

³⁴ M. Dinu, în *ArhMold*, 1, 1960, p. 46.

³⁵ O grupă a mormintelor culturii amforelor sferice ar fi înaintat spre sud, la est de Prut. Vezi nota 32 și T. Wiślanski, *Kultura amfor kulistych w Polsce północno-zachodniej*, Varșovia, 1966, hărțile 5 și 6.

³⁶ Un asemenea mormînt a fost identificat la Mastacăn — Borlești.

³⁷ T. Sulimirski, *op. cit.*, p. 50 și urm.

³⁸ *Ibidem*.

rice³⁹, unde și-a continuat existența în mai multe faze: *Horodiștea I — Erbiceni I* și *Horodiștea II — Erbiceni II*⁴⁰.

Datele stratigrafice de la Dolheștii Mari, unde mormintele amforelor sferice sînt suprapuse de un nivel *Gorodsk tirziu*⁴¹, deci de un nivel *Horodiștea — Erbiceni II*, arată că etapa *Horodiștea — Erbiceni I* a fost sincronă cu grupul mormintelor culturii amforelor sferice. În acest caz, avînd în vedere contemporaneitatea postulată (între faza *Cucuteni B2*, *Horodiștea I* și *Cernavoda I*⁴²), se poate presupune că purtătorii culturii amforelor sferice au pătruns pe teritoriul Moldovei de vest la sfîrșitul fazei *Cucuteni B2*. Pe de altă parte, faptul că descoperirile aparținînd culturii amforelor sferice, în speță morminte, dar și un însemnat număr de topoare din silex atribuite doar pe baze tipologice culturii amforelor sferice, se grupează, cu excepția mormintelor de la Șcheia — Iași și Băcești — Vaslui, la vest de Siret, este posibil ca fenomenul să se datoreze tocmai contemporaneității celor două culturi, ambele intrusive, și care și-au definit arealul. În acest fel, cultura *Horodiștea — Erbiceni* nu a pătruns la vest de Siret (unde spațiul era ocupat de purtătorii culturii amforelor sferice), iar prezența acestora aici, în număr redus, a permis întîrzierea așezărilor cucuteniene din faza *B2*, pînă la apariția fenomenului *Foltești*, în sud⁴³.

Cele de mai sus ne dau posibilitatea să presupunem, dacă nu o intensitate, cel puțin o durată ceva mai mare a grupului cultural al amforelor sferice și începuturile perioadei de tranziție, cu acest grup deodată, în partea de nord a zonei subcarpatice. Prezența elementelor culturii amforelor sferice în așezarea de la *Foltești*⁴⁴, precum și a celor *Foltești* în așezările cucuteniene de pe Valea Trotușului⁴⁵, arată că în partea de sud a zonei subcarpatice perioada de tranziție începe cu cultura *Foltești* care, probabil tot aici, a intrat în contact cu purtătorii culturii amforelor sferice.

În sprijinul celor de mai sus, deși nu dispunem de elemente de datare absolută, coroborarea datelor *C14* ale culturilor final eneolitice și din perioada de tranziție cu sincronismele menționate, poate da un aproximativ cadru cronologic culturii amforelor sferice. După cum este cunoscut, datele *C14* pentru faza *Cucuteni B2*, de 2980 ± 60 și, respectiv, 2920 ± 100 î.e.n.⁴⁶, au dus la postularea sfîrșitului culturii *Cucuteni* pe la 2600, 2500 î.e.n.⁴⁷, iar dacă cultura *Usatovo — Foltești* s-ar plasa după 2700 î.e.n., avînd în vedere sincronismele menționate, înseamnă că în intervalul dintre 2700—2500 î.e.n. se poate plasa și cultura amforelor sferice. La această încadrare ne ajută și data de 2675 ± 40 î.e.n. din așezarea de la *Zarebowo — Polonia*, pentru cultura amforelor sferice,

³⁹ E. Comșa, în *Acta Archaeologica Carpathica*, 15, 1975, p. 135, 137 și nota 21.

⁴⁰ M. Dinu, în *Preistoria Alpina*, 10, 1972, p. 266—267.

⁴¹ M. Dinu, în *ArhMold*, 1, 1960, p. 55.

⁴² Vezi notele 12—14.

⁴³ M. Petrescu-Dîmbovița și M. Dinu, în *Dacia*, N.S., 18, 1974, p. 19 și urm.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ Vezi nota 7.

⁴⁶ Vl. Dumitrescu, în *Apulum*, 12, p. 32; idem, în *Preistoria Alpina*, 10, 1972, p. 101—102.

⁴⁷ *Ibidem*.

pe baza căreia se susține contemporaneitatea acestora cu cultura *Trichterbecher*⁴⁸. Dacă avem în vedere relațiile între cultura *Trichterbecher* și faza *Cucuteni B*, postulate cu mult înainte⁴⁹, atunci se poate susține un sincronism parțial între sfârșitul fazei *Cucuteni B* și cultura amforelor sferice, și, deci, la vest de Siret perioada de tranziție începe odată cu aceasta din urmă. În sprijinul acestei ipoteze⁵⁰ vine și faptul, pe care l-am mai arătat, că în aceeași zonă se grupează și principalele descoperiri de topoare din silex atribuite culturii amforelor sferice (fig. 1). Fără îndoială că topoarele din silex, ca și depozitul de la Piatra Șoimului — Calu⁵¹, au putut fi vehiculate și pe alte căi, dar tipologia lor, tehnica de execuție și materia primă arată că provin din aceeași arie, a originii grupului amforelor sferice.

Cele de mai sus ne dau posibilitatea să presupunem o suficientă intensitate a culturii amforelor sferice, o durată mai mare în timp și o contribuție a purtătorilor acesteia la restructurările economice și sociale care au avut loc, în aria la care ne referim, la sfârșitul eneoliticului și în perioada de tranziție la epoca bronzului. Este necesar însă să se adâncească cunoașterea legăturilor acestui grup cu celelalte culturi din perioada de tranziție, precum și raporturile cronologice cu descoperirile similare din celelalte zone și, îndeosebi, cu cele din estul Transilvaniei.

ȘTEFAN CUCOȘ

⁴⁸ T. Wiślanski, în *The Neolithic in Poland*, 1970, p. 216.

⁴⁹ H. Dumitrescu, în *SCIV*, 3—4, 1955, p. 913 și urm.

⁵⁰ Ipoteză formulată prima dată de noi în comunicarea la cel de-al VI-lea Colocviu al Institutului de Arheologie București, cu tema: „Perioada de tranziție de la epoca neolitică la epoca bronzului pe teritoriul României” — decembrie 1977. Manuscrisul nostru, însoțit de cartarea mormintelor culturii amforelor sferice, a descoperirilor de topoare din silex și a așezărilor Horodiștea și Foltești, a fost solicitat de P. Roman, care a preluat ipoteza în *SCIVA*, 32, 1981, 1, p. 39, fără a menționa comunicarea noastră.

⁵¹ C. Matasă, în *Materiale*, 5, 1959, p. 729; V. Spinei, *op. cit.*, p. 118—119.

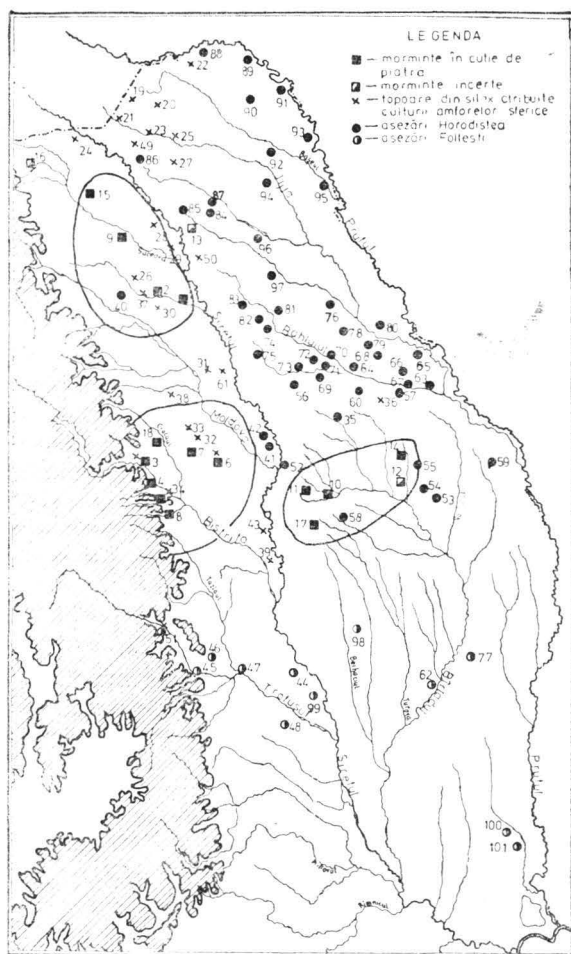

Fig. 1.

- 1 — Dolheștii Mari; 2 — Basarabi; 3 — Piatra Neamț; 4 — Cut; 5 — Deleni — Piatra Șoimului; 6 — Birgăoani; 7 — Șerbești; 8 — Mastacăn — Boriști; 9 — Suceava; 10 — Băcești; 11 — Oniceni-Neamț; 12 — Tăcuta-Vaslui; 13 — Stințești; 14 — Scheia-Iași; 15 — Grănicești; 16 — Horodnicul de Jos; 17 — Gîrceni; 18 — Frumușica; 19 — Fundul Herții; 20 — Ibănești; 21 — Dersca; 22 — Darabani; 23 — Dorohoi; 24 — Siret; 25 — Broscăuți; 26 — Horodniceni; 27 — Brăiești; 28 — Dumbrăveni-Suceava; 29 — Udești; 30 — Arghira; 31 — Moțca; 32 — Hlăpești; 33 — Războieni-Neamț; 34 — Calu-Piatra Șoimului; 35 — Suhuleț; 36 — Valea Adîncă; 37 — Preuțești; 38 — Tîrpești; 39 — Săucești; 40 — Rădășeni; 41 — Văleni-Roman; 42 — Tămășeni; 43 — Aldești; 44 — Răcăciuni; 45 — Podei-Tg. Ocna; 46 — Vișoara-Tg. Ocna; 47 — Gura Văii—Gh. Gheorghiu-Dej; 48 — Anghelești; 49 — Lozna; 50 — Corni; 51 — Comănești; 52 — Gidintî; 53 — Dănești; 54 — Boroșești; 55 — Mogoșești; 56 — Crivești; 57 — Vlădiceni; 58 — Buda-Vaslui; 59 — Pîhnești; 60 — Scopșeni; 61 — Pașcani; 62 — Bîrlad; 63 — Holboca; 64 — Holm-Podu Iloaiei; 65 — Golăești; 66 — Dorobanțu; 67 — Sorogari-Iași; 68 — Rediu-Tătar; 69 — Sîrca; 70 — Totești; 71 — Birlești; 72 — Erbiceni; 73 — Spinoasa; 74 — Polieni-Ulmi; 75 — Cucuteni-Băiceni; 76 — Larga; 77 — Epurenii; 78 — Popricani; 79 — Cotu Morii; 80 — Cîrniceni; 81 — Hodora; 82 — Cotnari; 83 — Scobinți; 84 — Orășeni-Deal; 85 — Cucorani; 86 — Cobila; 87 — Cișmea; 88 — Horodiștea; 89 — Morcani; 90 — Nichiteni; 91 — Mitoc; 92 — Slobozia-Hănești; 93 — Ripiceni; 94 — Dîngeni; 95 — Ștefănești; 96 — Lătăi-Cîmpeni; 97 — Șipote-Iași; 98 — Lichitșeni; 99 — Mîndrișca; 100 — Stoicani; 101 — Foltești.

Tabel comparativ

		Basarabi	Dăcești	Birgăoani	Cut	Calu	Dolhești Mari				Circeni	Grănicești	Frumușica	Mastacăn		Oniceni	Piatra Neamț	Șchela		Suceava		Șerbești
Mor- minte	în cutie de piatră	1	2	1	1	1	M1	M2			4(?)	1	1(?)	M1		1	1	M1	M2	M1	M2	1
	pe lespezi de piatră	—	—	—	—	—	—	—	M3		—	—	—	—	M2	—	—	—	—	—	—	—
	în groapă simplă	—	—	—	—	—	—	—	—	M4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Sche- lete	chircite	1	2	6	1	1	—	2	1	1	—	2	—	1	1	—	7	2	1	1	1	1
	întinse	—	—	—	—	—	4	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Orientarea		E—V	(?)	S—N	(?)	N—S	E—V		E—V		(?)	(?)	—	N—S	N—S	(?)	E—V	—	—	—	—	—
INVENTAR Vase		3	(?)	6	3	1	—	6	1	2	(?)	2	1	8	1	(?)	8—9	—	—	1	1	1
Topoare din silix		1	(?)	2	(?)	1	2	1	—	—	(?)	1	—	—	—	(?)	3	—	—	1	1	1
Dălți din silix		—	—	—	—	—	—	1	1	—	(?)	—	—	—	1	(?)	1	—	—	—	—	—
Răzuitoare din silix		1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
Lame din silix		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
Piese din piatră		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—
Pumnale de os		—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Pandantive (colți de mistreț)		—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Cătărămi din os		—	—	—	—	—	2	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Brățări din os		—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Aplice din os		—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Morminte de animale		—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Fig. 2

ÎN LEGĂTURĂ CU UNELE OPINII REFERITOARE LA HALLSTATTUL D ÎN TRANSILVANIA

După cum se știe, necropolele de inhumatie din Transilvania, cu ritual și inventar de caracter scitic, au fost atribuite (de marea majoritate a cercetătorilor)¹ unui grup scito-iranice, pătruns din nordul Mării Negre în secolul VI î.e.n. De reținut faptul că atribuirea se întemeiază atât pe analogiile ce-și află aceste necropole în lumea scitică nord-ponctică, cât și pe deosebirile nete pe care ele le prezintă față de populația autohtonă, ce practica ritul incineratiei.

În două lucrări recent apărute, E. Moscalu încearcă însă să conteste caracterul străin, scitic, al acestui grup, căutând să-l atribuie populației autohtone traco-dacice². Deoarece în esență (ca și prin scopul urmărit) ideile lui E.M. nu se deosebesc cu nimic de acelea asupra cărora ne-am exprimat recent opinia³, ne vom limita aici doar la câteva observații sumare.

Urmărind să confere un temei punctului său de vedere, E.M. se străduiește mai întâi să acrediteze ideea că în Transilvania ritul inhumatiei nu e caracteristic numai grupului scitic (numit de el impropriu grupul Ciumbrud), ci și populației autohtone. În sprijinul acestei afirmații el citează mormintele de inhumatie de la Săulești—Simeria (și nu Deva, cum dă E.M.), care, chipurile, datează din Ha. A⁴. Pentru cei ce cunosc însă situația reală, eroarea este evidentă, căci, așa cum a arătat I. Andrițoiu⁵, mormintele amintite *nu* aparțin epocii hallstattiene, ci feudalismului timpuriu. Astfel, unicul „argument” invocat de E.M., pentru a dovedi că populația autohtonă din Transilvania a folosit (în epoca hallstattiană) ritul inhumatiei, se dovedește fals și nefondat. Ne întrebăm deci, dacă este vorba doar de o regretabilă carență în documentarea lui E.M. sau e o încercare de denaturare a realității, pentru a induce în eroare pe cei mai puțin avizați.

În același mod procedează E.M. când discută și alte probleme. De exemplu, referindu-se la obiceiul depunerii ofrandei de carne în morminte, el trece sub tăcere faptul că toate aspectele (legate de acest obicei) care se întâlnesc în grupul scitic din Transilvania (de exemplu frecvența depunerii, speciile de animale de la care provine, modul de așezare și asociere în morminte a ofrandei etc.) se regăsesc, pînă la identitate,

¹ Pentru istoricul cercetărilor și părerile exprimate de diferiți cercetători, vezi lucrarea noastră, *Scitii agatirși pe teritoriul României*, Cluj-Napoca, 1980, p. 10—18.

² Vezi *Thraco-dacica*, II, București, 1981, p. 23—35 și p. 231—232 (recenzie la lucrarea noastră menționată în nota precedentă).

³ În *ActaMN*, XV, 1978, p. 101—106 și *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 367—375.

⁴ E. Moscalu, în *Thraco-dacica*, II, 1981, p. 31.

⁵ În *Apulum*, XIV, 1976, p. 396—397, n. 11.

numai în lumea scitică nord-pontică. Aceste (și alte numeroase) afinități care există între lumea scitică nord-pontică și grupa din Transilvania, E.M. nu se arată însă dispus nici măcar să le amintească, ceea ce, de fapt, duce tot la denaturarea realității.

Încercarea lui E.M. de a pune pe seama noastră afirmația că metalurgia fierului a fost adusă în Transilvania de către sciții⁶, este un alt exemplu despre modul în care autorul menționat înțelege să respecte adevărul. În realitate, afirmam că sciții au contribuit doar la generalizarea folosirii fierului în Transilvania, ceea ce e cu totul altceva⁷. Ne întrebăm, de asemenea, dacă o serie de alte inadvertențe, ca și intervertirea unor nume proprii și confuziile ce decurg din aceasta (de exemplu Minsk în loc de Minusinsk⁸), reprezintă simple greșeli întâmplătoare sau, mai degrabă, sînt rezultatul abordării unor probleme care, prin modul în care sînt tratate, se dovedesc a-î fi, totuși, străine lui E.M.

Din această foarte sumară prezentare a unora din ultimele „contribuții” pe care le-a produs E.M., nu poate fi omisă cea mai relevantă dintre ele, deși se referă la epoca La Tène. Nu de alta, dar ar fi păcat ca lumii științifice să-i scape marea revelație avută de E.M., după care apariția necropolelor celtice din Transilvania (Apahida, Fintinele, Ciumești ș.a.) s-ar datora faptului că aspectul cultural Canlia cuprinde, în secolele IV—III î.e.n., și Transilvania⁹. Deci, după ce desființează grupul scitic din Transilvania, atribuindu-l populației autohtone, E.M. ajunge să afirme și faptul că necropola getică de la Canlia, din Dobrogea, și aspectul cultural pe care îl reprezintă, este tot una cu orizontul de necropole celtice (sau celto-dacice) din Transilvania.

Ce reflectă, de fapt, acest mod de a aborda lucrurile? Nu numai (și nu atît) stadiul cunoștințelor lui E.M., cît starea de spirit în care își concepe operele.

Vom răspunde, în continuare, la recenzia pe care o publică A. Vulpe, în *Dacia*, N.S., XXV, 1981, p. 398—404, asupra lucrării noastre, *Sciții agatârși pe teritoriul României*. Deși spațiul disponibil este limitat, vom aborda pe scurt și unele aspecte de principiu, precum și cîteva detalii (inclusiv de etică profesională) care se cer a fi cunoscute.

Încercînd să nege (de la început) prezența în Transilvania, în Ha. D. a unui grup scitic, pătruns din nordul Mării Negre, A.V. găsește de cuviință să obiecteze mai întîi asupra titlului lucrării noastre, acuzîndu-ne de „prejudecăți etno-istorice”. În mod normal, titlul unei lucrări trebuie să reflecte conținutul și concluziile (bune sau rele) pe care le cuprinde. Pentru a păstra fie și o aparență de obiectivitate, orice recenzie trebuie deci să se refere mai întîi, sau să combată, conținutul lucrării avute în vedere, și apoi să se pronunțe dacă titlul este (sau nu) potrivit subiectului tratat. A.V. procedează pe dos. Mai mult, utilizînd denumirea de grup Ciumbud, pe care o consideră „neutrală”, el încearcă, de fapt, să golească de conținut sensul cercetării, pentru a-i fi, apoi, mai ușor să

⁶ Vezi *Thraco-dacia*, II, 1981, p. 231.

⁷ Cf. V. Vasiliev, *Sciții agatârși pe teritoriul României*, p. 21—23 și urm.

⁸ E. Moscalu, în *Thraco-dacia*, II, 1981, p. 232.

⁹ Idem, în *Thraco-dacia*, II, 1981, p. 25 și în *Cercetări arheologice*, III. București, 1979, p. 389. Dealtfel, pe aceeași pagină, dar și pe altele, li se rezervă și dacologilor cîteva „surprize”.

sustină, eronat, caracterul local al grupului în discuție. Astfel, involuntar, A.V. își trădează de la început intenția și, deci, propriile-i prejudecăți. Cu vechimea în meserie pe care o are, A.V. n-ar trebui să ignore faptul că arheologia este, totuși, un auxiliar al istoriei, iar menirea acesteia este de a încerca să desprindă și aspectele de ordin istoric ce rezultă din analiza comparativă a întregului material arheologic și nu să se rezume numai la clasificări tipologice. Dealtfel, în „Cuvînt înainte” am specificat că unul din obiectivele lucrării noastre este și acela de interpretare și sinteză, bazat pe analiza materialului arheologic și a izvoarelor literare antice.

Lui A.V. nu-i place nimic în lucrarea noastră (mărturisim aici că la redactarea lucrării am avut în vedere realitatea obiectivă a datelor arheologice, fără să ne preocupe faptul că ele sînt sau nu pe placul lui A.V.). Pentru a dovedi (p. 399) că inhumăția nu este caracteristică doar acestui grup, el inventează morminte de inhumăție autohtone, alături de necropola de caracter scitic de la Cristești (am arătat mai sus că E. Moscalu dădea drept hallstattiene mormintele de inhumăție *feudale timpurii* de la Săulești—Simeria). Și nu se mulțumește cu atît! Pentru a fi mai convingător, A.V. reia vechiul său postulat, după care populația autohtonă din Transilvania și-ar fi schimbat de mai multe ori ritul funerar pe parcursul epocii hallstattiene. Faptul că ritul funerar (inhumația) caracteristic grupului din Transilvania este deosebit de cel din necropola autohtonă de la Ferigile, dar identic cu cel scitic nord-pontic, nu are (pentru A.V.) nici o semnificație. Tot criticînd punctele noastre de vedere, A.V. se vede totuși nevoit a recunoaște pînă la urmă (deși voalat) realitatea obiectivă ce rezultă din faptul că ritul, ritualul și majoritatea covârșitoare a inventarului funerar din mormintele grupului de inhumăție din Transilvania își află analogiile în lumea scitică nord-pontică (la p. 403 recunoaște chiar existența unor componente nord-pontice destul de bogate). Nu ne iartă însă „vina” de a fi reliefat și subliniat (pentru prima dată) adevăratul sens al deosebiriilor multiple și nete care există între grupul din Transilvania și necropola de la Ferigile, săpată chiar de dînsul. De fapt, deosebirea netă rezultă din aceea că în cele peste 200 morminte cercetate în necropola autohtonă de la Ferigile, *nu* s-a descoperit nici o urmă de inhumăție (ci numai morminte de incinerăție), nici un element de ritual analog, nici un vîrf de săgeată de tip scitic, nici o aplică de tolbă, nici un gorythos, nici o oglindă de tip nomad, nici una de tip scito-grecesc, nici o reprezentare în stil animalier, nici o cochilie kauri, nici o mărgică de caolin, nici realgar, nici ocră roșu etc., adică nici una din categoriile de inventar (sau de rit și ritual) care leagă atît de strîns necropolele de inhumăție de Ha.D din Transilvania de cele scitice nord-pontice, deosebindu-le, totodată, net de necropolele autohtone, cum este cea de la Ferigile spre exemplu.

Și pentru că tot sîntem la problemele inventarului funerar, nu-i vom refuza lui A.V. răspunsul la observațiile pe care le face referitor la unele categorii. Nu de alta, dar prin modul în care prezintă situația descoperirilor merită cu prisosință răspunsul nostru. Spre exemplu, despre pumnalele akinakes A.V. afirmă (p. 401) că din mormintele grupului provin 33 exemplare (și nu 36), deoarece cele de la Brașov, Dobolii de Jos și Firminiș n-ar aparține (după el) acestui grup cultural. Nefiindu-i însă

la îndemină să-și documenteze afirmația, o lasă fără nici o argumentare. De fapt, atât la Brașov, cât și la Firminiș, au fost descoperite și alte materiale de tip scitic, provenind din morminte distruse în trecut¹⁰. În ceea ce privește piesa de la Dobolii de Jos, prin motivistica sa ornamentală, ea aparține stilului animalier scitic¹¹.

Încercarea lui A.V. de a diminua caracterul scitic al grupului este însă și mai evidentă atunci când discută proporția dintre pumnalele akinakes descoperite în cadrul grupului de inhumație din Transilvania și cele de la Ferigile. Referitor la această problemă, A.V. afirmă că în grupul din Transilvania un akinakes revine la 7 morminte, iar la Ferigile un akinakes la 8 morminte. Situația este însă cu totul alta. Astfel, spre deosebire de necropola de la Ferigile, unde s-au aflat 4 pumnale akinakes¹², în grupul din Transilvania (unde numărul mormintelor cunoscute este aproximativ egal cu cel de la Ferigile) s-au aflat 36 exemplare. Deci, la un număr egal de morminte, în grupul din Transilvania au apărut de 9 ori mai multe exemplare ($36 : 4 = 9$). Rezultă că în grupul de inhumație din Transilvania un akinakes revine la 6,25 morminte, pe cînd la Ferigile, la circa 55 morminte (și nu la 8 cum eronat afirmă A.V.). Cît despre semnificația ce rezultă din această discrepantă diferență (dintre numărul de pumnale akinakes descoperite la Ferigile și cele din Transilvania), lăsăm ca cititorii să o aprecieze singuri.

În mormintele de femei din cadrul grupului de inhumație din Transilvania s-au aflat numeroase perle de caolin (în unele morminte apar cu sutele). În lumea scitică nord-pontică se cunosc mii de exemplare. Totuși, pe baza a două perle descoperite la Ferigile (perle pe care inițial A.V. le-a considerat din cretă¹³, iar acum afirmă că sînt de caolin), el neagă caracterul scitic al acestei categorii, deși pe teritoriul României nu au apărut în alte descoperiri. În legătură cu perlele de caolin A.V. afirmă (p. 402) că ele au fost descoperite acolo unde s-au făcut cercetări sistematice (ca exemple citează necropolele de la Blaj, Ozd, Ciurbrud ș.a. ce țin de acest grup). Trebuie dedus de aici că cercetările sale de la Ferigile nu au fost sistematice, din moment ce a reușit să recolteze în această necropolă doar două perle de cretă? Afirmția (p. 402) că obiectele de metal prețios își au analogiile mai ales la Dunărea mijlocie este și ea eronată și contrară realității.

Cît privește aserțiunea lui A.V. (p. 400), că nu ne-am ocupat de semnificația și raportul cronologic dintre mormintele de inhumație și cele de incinerare, ea este total gratuită și deci tendențioasă. În realitate, acestei probleme i-am rezervat în carte un capitol special, aflat la p. 56—60, iar în rezumatul german se află tratată la p. 165. Iată deci încă un exemplu despre modul în care A.V. înțelege să respecte adevărul.

¹⁰ Pentru întreaga discuție și trimiterile bibliografice, vezi V. Vasiliev, *op. cit.*, p. 78—88 (mai ales p. 79, n. 413). Pentru materialele scitice descoperite la Brașov, vezi și p. 143, nr. 17, iar pentru cele de la Firminiș p. 145, nr. 38.

¹¹ Idem, *op. cit.*, p. 86—87.

¹² A. Vulpe, *Necropola hallstattiană de la Ferigile*, București, 1967, p. 58 (vezi și nota 114).

¹³ Idem, *op. cit.*, p. 73.

Acuzându-ne de lacune în informație (p. 403), A.V. se arată totuși generos atunci când afirmă că am adus și unele îndreptări (sau completări) de amănunt. Mulțumindu-i, ținem totuși să menționăm faptul că printre îndreptările pe care am fost nevoiți a le face se numără și acelea la micile erori ale lui A.V.¹⁴

Referitor la cronologie, ni se reproșează că nu am făcut comparații cu complexe închise; afirmația este total inexactă, din moment ce referirile noastre au vizat mai ales necropole, printre care și Ferigile. Totuși, la acest capitol ni se rezervă și o surpriză plăcută, căci (la p. 403) A.V. recunoaște acum „subrezenia propriei sale teze“, prin care susține că grupul de înhumăție din Transilvania ar fi fost iranice, dar pre-scitic (sic!). Și când ne gândim cu câtă tărie a susținut A.V. această fantezistă teorie a sa, pe care, firește, am combătut-o cum se cuvine în lucrarea noastră. Astfel, A.V. confirmă indirect că opțiunile noastre referitoare la cronologie sînt bune, iar ale sale eronate! Renunțînd la această teorie, A.V. „uită“ însă să menționeze faptul că odată cu ea i s-a năruit unul din pilonii de bază pe care și-a clădit postulatele sale referitoare la Ha. D (și C). Abandonîndu-și teoria, A.V. s-a considerat probabil deosebit de inspirat atunci cînd, în locul ei, a reușit să improvizeze nu mai puțin de alte cinci ipoteze despre caracterul acestui grup (vezi p. 403—404), trecîndu-l prin toate variantele etnice posibile, de la traci sedentari, la sciți propriu ziși! Iată o adevărată inflație de idei, oferite de A.V. sub forma de „ipoteze la fel de verosimile“. Desigur, și în arheologie există controverse; și nu arareori doi cercetători au păreri diferite asupra aceleiași probleme. Dar faptul că un singur cercetător emite, în același timp, cinci ipoteze deosebite asupra aceleiași probleme, poate oare să constituie o garanție de competență și seriozitate? Rezultă că arheologia nu-l ajută pe A.V. să deosebească pe traci sau traco-daci de sciți.

Referitor la așezarea de la Teleac, A.V. afirmă¹⁵ că ea s-ar încadra, în ansamblu, perioadei ce precede culturii Basarabi. Cercetările pe care le efectuăm la Teleac, împreună cu colegii I. Al. Aldea și H. Ciugudean de la Muzeul Alba Iulia, ne-au permis să precizăm faptul că, contrar celor susținute de A.V., această așezare își continuă existența pînă în pragul Ha. D (deci pînă la începutul secolului VI î.e.n.). De asemenea, pe baza cercetărilor de la Teleac începe să se contureze mai clar caracterul culturii Basarabi în Transilvania. S-a constatat astfel că această cultură nu a pătruns masiv la nord de Mureș, mai ales acolo unde existau mari așezări hallstattiene, al căror început este anterior datei de apariție a culturii Basarabi în Transilvania. Aceste constatări le-am comunicat la Sesiunea de rapoarte din martie 1981 de la Brașov, la care a fost prezent și A.V. (menționăm că volumul de Rapoarte este în curs de apariție). A.V., care, așa cum am menționat, a asistat la comunicarea noastră, prezintă acum concluziile cercetărilor noastre, fără să menționeze de unde le deține, ceea ce constituie o încălcare a eticii științifice.

¹⁴ De exemplu, în lucrarea citată la nota 12, A.V. dă două pumnale akinakes la Ciunbrud, deși s-a descoperit numai unul. Două piese dă și la Archita, unde certă este descoperirea unui singur akinakes, pe care, tot A.V., perpetuînd o eroare a lui Ginters, îl menționează, încă o dată, ca descoperit și la Sighișoara.

¹⁵ În *Dacia*, N.S., IX, 1965, p. 118, 122—124.

Concluzia finală ce se desprinde este următoarea: atunci cînd cineva se ocupă de prea multe probleme (în cazul lui A.V. de la epoca bronzului la daci), șansa de a le cuprinde *temeinic* pe toate este minimă. A.V. își diminuează însă și mai mult această șansă, atunci cînd lasă friu liber fanteziei sale, cînd nu-și stăpînește pornirea sa spre denaturarea realității istorice sau a ipotezelor altor cercetători, sau cînd „uită“ să menționeze că unele idei pe care le dă ca pe ale sale, le-a preluat, de fapt, de la alții.

VALENTIN VASILIEV

MIT BEZUG AUF EINIGE ANSICHTEN ÜBER HALLSTATT D IN SIEBENBÜRGEN (Zusammenfassung)

Bekanntlich wurden die Körpergräberfelder in Siebenbürgen mit Begräbnisritual und Grabbeigaben skythischen Charakters (von der grossen Mehrzahl der Fachwissenschaftler)¹ einer im 6. Jahrhundert v.u.Z. vom Norden des Schwarzen Meeres eingedrungenen skythisch-iranischen Gruppe zugeschrieben.

Bemerkenswert ist der Umstand, dass die Zuschreibung sowohl auf den Entsprerchungen beruht, welche diese Nekropolen in der nordpontischen skythischen Welt haben, als auch auf den klaren Unterschieden, die sie gegenüber der bodenständigen Bevölkerung aufweisen, welche den Brandritus ausübt.

In zwei kürzlich erschienenen Arbeiten versucht aber E. Moscalu, den fremden, skythischen Charakter dieser Gruppe zu bestreiten und sie der bodenständigen, thrako-dakischen Bevölkerung zuzurechnen². Da E. Moscalus Ideen sich in ihrem Wesen (wie auch in dem verfolgten Zweck) durch nichts von denjenigen unterscheiden, über die wir unlängst unsere Meinung geäußert haben³, werden wir uns hier bloss auf einige summarische Bemerkungen beschränken.

Um seinem Standpunkt eine Grundlage zu geben, bemüht sich E.M. vor Allem, die Idee zu beglaubigen, dass in Siebenbürgen die Körperbestattung nicht nur für die (von ihm unrichtig Ciombrud-Gruppe benannte) Skythengruppe, sondern auch für die autochtone Bevölkerung charakteristisch ist. Zur Unterstützung dieser Behauptung bezieht er sich auf die Körpergräber von Săulești—Simeria (und nicht Săulești—Deva, wie E.M. angibt) die, angeblich, aus dem Ha.A stammen⁴. Für die Kenner, der wirklichen Sachlage aber, ist der Irrtum offensichtlich, denn — wie I. Andrițoiu nachwies⁵ — stammen die genannten Gräber *nicht* aus der Hallstattzeit, sondern aus dem frühen Mittelalter. So erweist sich als falsch und unbegründet, das einzige „Argument“, das E.M. anführt um zu beweisen, dass die bodenständige Bevölkerung Siebenbürgens (in der Hallstattzeit) die Körperbestattung praktizierte. Wir fragen uns also, ob es sich bloss um eine bedauerliche Lücke in der Dokumentation E. Moscalus handelt, oder ob es ein Versuch ist, die Wahrheit zu entstellen, um weniger Aufgeklärte irrezuführen.

Ebenso geht E.M. bei Besprechung anderer Fragen vor. So z.B. bezüglich des Brauches der Hinterlegung von Fleischopfern in den Gräbern, übergeht er mit Schweigen den Umstand, dass sämtliche (mit diesem Brauch verbundene) Aspekte in der Skythengruppe von Siebenbürgen (z.B. die Häufigkeit der Hinterlegung, die Tierarten, von denen sie stammen, die Art der Hinterlegung des Opfers und seine Vergesellschaftung in den Gräbern u.s.w.) sich bis zur völligen Gleichheit *nur* in der nordpontischen Skythenwelt wiederfinden. E.M. zeigt sich aber nicht geneigt, diese (und zahlreiche andere) Ähnlichkeiten, zwischen der nordpontischen Skythenwelt und der Gruppe von Siebenbürgen, auch nur zu erwähnen, was tatsächlich eine Entstellung der Wirklichkeit zur Folge hat.

Der Versuch E. Moscalus, uns die Behauptung zuzuschreiben, dass die Eisenmetallurgie nach Siebenbürgen von den Skythen gebracht worden wäre⁶ ist ein anderes Beispiel für die Art, wie der genannte Verfasser die Wahrheit respektiert. Tatsächlich behaupteten wir, dass die Skythen bloss zur Verallgemeinerung des

Gebrauches von Eisen in Siebenbürgen beigetragen haben, was etwas ganz Anderes ist⁷. Wir fragen uns gleichfalls, ob eine Reihe von anderen Versehen, so wie die Vertauschung von Eigennamen und die Verwirrung die daraus entsteht (z.B. Minsk anstatt Minusinsk⁸), einfach zufällige Fehler darstellen, oder eher das Ergebnis des Angehens von Problemen sind, die nach der Art ihrer Behandlung beweisen, dass sie E.M. tatsächlich unbekannt sind.

Aus dieser sehr summarischen Darstellung einiger der letzten „Beiträge“, die E.M. hervorgebracht hat, darf der hervorragendste von ihnen nicht übergangen werden, obwohl er sich auf die *La Tène* — Zeit bezieht. Nur aus dem Grunde, dass es schade wäre, wenn den wissenschaftlichen Kreisen E. Moscalus grosse Offenbarung entgehen würde, wonach das Erscheinen der keltischen Nekropolen in Siebenbürgen (Apahida, Fintinele, Ciumești u.a.) auf den Umstand zurückzuführen wäre, dass der Kulturaspekt Canlia im 4.—3. Jh. v.u.Z. auch Siebenbürgen umfasst⁹. Nachdem er also die Skythengruppe in Siebenbürgen abschafft und sie der autochtonen Bevölkerung zurechnet, gelangt E.M. auch zur Behauptung, dass die getische Nekropole von Canlia in der Dobrudscha, und der Kulturaspekt, den sie darstellt, ein und dasselbe ist wie der Horizont keltischer (oder kelto-dakischer) Nekropolen in Siebenbürgen.

Was widerspiegelt, tatsächlich, diese Art, die Dinge anzugehen? Nicht nur (und nicht so sehr) den Stand seiner Kenntnisse, als vielmehr die Geisteshaltung, in der E.M. seine Arbeiten entwirft.

Im Folgenden werden wir auf die Besprechung antworten, die Al. Vulpe über unsere Arbeit *Scîții agatîrși pe teritoriul României* (Die Skythen-Agathyrsern auf dem Gebiete Rumäniens), in *Dacia*, N.S., XXV, 1981, S. 398—404 veröffentlicht. Ungeachtet des begrenzten verfügbaren Raumes werden wir kurz auch einige prinzipielle Aspekte sowie einige Einzelheiten (inbegriffen die berufliche Ethik) streifen, die gekannt werden müssen.

In dem Versuch (von aller Anfang an) die Anwesenheit in Siebenbürgen, im Ha.D, einer vom Norden des Schwarzen Meeres eingedrungenen Skythengruppe zu bestreiten, findet es A.V. für richtig, vor allem gegen den Titel unserer Arbeit einzuwenden, indem er uns „ethnisch-historischer Vorurteile“ beschuldigt. Normalerweise muss der Titel einer Arbeit ihren Inhalt und die (guten oder schlechten) Schlussfolgerungen widerspiegeln, die sie enthält. Um auch nur den Anschein von Objektivität zu wahren, muss jede Rezension sich daher zuerst auf den Inhalt der betreffenden Arbeit beziehen oder ihn bekämpfen und nur nachher sich äussern, ob der Titel dem behandelten Thema entspricht (oder nicht). A.V. geht *umgekehrt* vor. Mehr noch, er verwendet die Benennung der Gruppe Ciurbrud, die er als „neutral“ betrachtet und versucht so tatsächlich, den Sinn der Untersuchung seines Inhaltes zu berauben, damit es ihm nachher umso leichter wird, irrtümlich den lokalen Charakter der besprochenen Gruppe zu behaupten. So verrät A.V. von aller Anfang an unfreiwillig seine Absicht und damit seine eigenen Vorurteile. Nichts in unserer Arbeit gefällt A.V. (hier gestehen wir, dass wir beim Verfassen der Arbeit die objektive Realität der archäologischen Daten im Auge hatten, ohne Rücksicht darauf, ob sie A.V. gefallen oder nicht). Zum Beweis, dass die Körperbestattung nicht nur für diese Gruppe charakteristisch ist (S. 399), erfindet er bodenständige Körpergräber, neben der Nekropole skythischen Charakters von Cristești (weiter oben haben wir gezeigt, dass E. Moscalu die *frühmittelalterlichen* Gräber von Săulești—Simeria als hallstattzeitlich bezeichnete). Und er begnügt sich nicht damit allein! Um überzeugender zu wirken, wiederholt A.V. sein altes Postulat, dass die autochthone Bevölkerung Siebenbürgens im Verlaufe der Hallstattzeit ihr Begräbnisritual mehrmals geändert hätte. Die Tatsache, dass das Begräbnisritual (die Körperbestattung) — charakteristisch für die Gruppe aus Siebenbürgen — sich von dem der bodenständigen Nekropole von Ferigile unterscheidet, aber identisch ist mit dem skythisch-nordpontischen Ritual, hat (für A.V.) keinerlei Bedeutung. Unter fortwährender Kritik unserer Gesichtspunkte, sieht sich A.V. dennoch genötigt, schliesslich (wenn auch verschleiert), die objektive Realität zuzugeben, die sich aus dem Umstand ergibt, dass der Begräbnisritus, das Ritual und die überwiegende Mehrzahl der Grabbeigaben aus den Gräbern der Körperbestattungsgruppe in Siebenbürgen ihre Entsprechungen in der skythisch-nordpontischen Welt findet (auf S. 403 bestätigt er sogar das Vorhandensein genug reichhaltiger nordpontischer Komponenten). Er verzeiht uns aber nicht die „Schuld“ (erstmalig) den wahren Sinn der zahlreichen und klaren Unterschiede hervorge-

haben und unterstrichen zu haben, die zwischen der Gruppe aus Siebenbürgen und der von ihm selbst ausgegrabenen Nekropole von Ferigile bestehen. Eigentlich geht der Unterschied daraus hervor, dass in den über 200 Gräbern von Ferigile keine Spur von Körperbestattung (sondern nur Brandgräber) gefunden wurde, kein entsprechendes Element des Rituals, keine Pfeilspitze skythischen Typs, kein Köcherbeschlag, kein Gorythos, kein Nomadenspiegel, kein skythisch-griechischer Spiegel, keine Darstellung im Tierstil, keine Kaurimuschel, keine Kaolinperle, kein Realgar, kein roter Ocker, usw., also nicht eine der Kategorien von Beigaben (oder von Ritus und Ritual), welche die Körperbestattungsnekropolen des Ha.D in Siebenbürgen so eng mit den skythisch-nordpontischen verbinden und sie gleichzeitig klar von den bodenständigen Gräberfeldern unterscheiden, wie beispielsweise dasjenige von Ferigile.

Und da wir sowieso bei den Problemen des Grabinventars sind, wollen wir A.V. nicht die Antwort auf seine Bemerkungen über einige Kategorien schuldig bleiben. Dies nur, weil er durch die Art seiner Darstellung der Lage der Funde unsere Antwort vollauf verdient. Beispielsweise behauptet A.V. über die Akinakes-Dolche (S. 401) dass aus den Gräbern der Gruppe 33 Exemplare stammen (und nicht 36), da diejenigen aus Braşov, Dobolii de Jos und Firminiş (nach ihm) dieser Kulturgruppe nicht angehören. Weil es ihm aber nicht gelegen ist, seine Behauptung zu dokumentieren, lässt er sie ohne Argument. Tatsächlich wurden sowohl in Braşov als auch in Firminiş auch andere Materiale skythischen Typs entdeckt, die aus früher zerstörten Gräbern stammen¹⁰. Was das Stück aus Dobolii de Jos betrifft, gehört es nach seiner ornamentalen Motivistik zum skythischen Tierstil¹¹.

A. Vulpes Versuch, den skythischen Charakter der Gruppe zu mindern, ist aber noch offensichtlicher, wenn er das Verhältnis der innerhalb der Körpergräbergruppe von Siebenbürgen entdeckten Akinakes-Dolche zu denen von Ferigile bespricht. Diesbezüglich behauptet A.V., dass in der Gruppe aus Siebenbürgen ein Akinakes auf sieben Gräber kommt, in Ferigile aber ein Akinakes auf 8 Gräber. Die Realität ist hingegen eine ganz andere. So wurden — zum Unterschied zur Nekropole von Ferigile, wo man 4 Akinakes-Dolche fand¹² — in der Gruppe von Siebenbürgen (wo die Anzahl der bekannten Gräber ungefähr gleich ist mit der aus Ferigile) 36 Exemplare entdeckt. Daher erschienen, bei gleicher Gräberanzahl, in der Gruppe aus Siebenbürgen 9 mal mehr Exemplare ($36 : 4 = 9$). Daraus ergibt sich, dass in der Körperbestattungsgruppe von Siebenbürgen ein Akinakes auf 6,25 Gräber kommt, in Ferigile aber auf etwa 55 Gräber (und nicht 8, wie A.V. irrtümlich behauptet). Was die Bedeutung dieses diskrepanten Unterschiedes betrifft (zwischen der Anzahl der in Ferigile und der in Siebenbürgen entdeckten Akinakes-Dolche) überlassen wir das Urteil den Lesern.

In den Frauengräbern der siebenbürgischen Gruppe fand man zahlreiche Kaolinperlen (in einigen Gräbern erscheinen sie zu Hunderten). In der skythisch-nordpontischen Welt kennt man Tausende von Exemplaren. Dennoch, auf Grund von nur zwei in Ferigile entdeckten Perlen (die A.V. ursprünglich als aus Kreide bestehend ansah¹³, jetzt aber behauptet, sie wären aus Kaolin), leugnet er den skythischen Charakter dieser Kategorie, obwohl sie im Gebiete Rumäniens nicht in anderen Funden erschienen. Bezüglich der Kaolinperlen behauptet A.V. (gleichfalls auf S. 402) dass sie dort gefunden wurden, wo systematische Forschungen stattfanden (als Beispiele zitiert er die Nekropolen von Blaj, Ozd, Ciumbrud u.a. die zu dieser Gruppe gehören). Muss man daraus schliessen, dass seine Forschungen in Ferigile nicht systematisch waren, da er in dieser Nekropole bloss zwei Kreideperlen „ernten“ konnte? Die Behauptung (S. 402), dass die Stücke aus Edelmetall ihre Entsprechungen hauptsächlich an der mittleren Donau haben, ist gleichfalls irrig und widerspricht der Realität.

Was A. Vulpes Behauptung betrifft (S. 400) dass wir uns nicht mit der Bedeutung und dem chronologischen Verhältnis zwischen den Körperbestattungs- und den Brandgräbern beschäftigen hätten, ist sie völlig aus der Luft gegriffen und daher tendenziös. Tatsächlich haben wir diesem Problem im Buch ein besonderes Kapitel gewidmet (S. 56—60 und in der deutschen Zusammenfassung auf S. 165). Noch ein Beispiel für die Art, in der A.V. die Wahrheit zu achten versteht.

Während er uns der Informationslücken beschuldigt (S. 403) zeigt sich A.V. dennoch grosszügig in der Behauptung, dass wir einige Berichtigungen (oder Vervollständigungen) in Einzelheiten erbracht hätten. Wir danken dafür, müssen aber

dennoch die Tatsache bemerken, dass unter den Berichtigungen, die wir machen mussten, sich auch diejenigen von A. Vulpes kleinen Fehlern befinden¹⁴.

Bezüglich der Chronologie wird uns vorgeworfen, dass wir keine Vergleiche mit geschlossenen Komplexen gemacht hätten. Die Behauptung ist völlig unrichtig. Dennoch ist uns in diesem Kapitel eine angenehme Überraschung vorbehalten, denn (S. 403) gesteht A.V. jetzt „die Schwachheit (sic!) seiner eigenen These“, in der er behauptete, dass die Körperbestattungsgruppe in Siebenbürgen iranisch, aber präskythisch (sic!) gewesen wäre. Und wenn wir bedenken, mit welcher Kraft A.V. diese seine phantastische Theorie verfolgt, die wir selbstverständlich in unserer Arbeit bekämpften, wie es sich gehört! So bestätigt A.V. indirekt, dass unsere Optionen bezüglich der Zeitstellung der Gruppe gut sind. Bei Verzicht auf diese Theorie, vergisst aber A.V. den Umstand zu vermerken, dass gleichzeitig mit ihr einer der Hauptpfeiler zusammenbricht, auf denen er seine Postulate bezüglich Ha.D (und C) aufbaute. Bei Aufgeben dieser Theorie hielt sich A.V. wahrscheinlich für besonders inspiriert, da er an ihrer Stelle nicht weniger als andere fünf Hypothesen über den Charakter dieser Gruppe zu improvisieren vermöchte (siehe S. 403—404) indem er sie in sämtlichen möglichen ethnischen Varianten vorstellte, von den eingessessene Thrakern bis zu den eigentlichen Skythen! Eine wahre Inflation von Ideen, die A.V. als „ebenso glaubhafte Hypothesen“ vorlegt. Gewiss gibt es auch in der Archäologie Streitfragen und nicht selten haben zwei Fachleute verschiedene Ansichten über dasselbe Problem. Kann aber die Tatsache, dass ein einziger Forscher gleichzeitig fünf verschiedene Hypothesen über dasselbe Problem aufstellt, eine Garantie für Kompetenz und Ernsthaftigkeit darstellen? Es geht hervor, dass die Archäologie A.V. nicht hilft, die Thraker von den Skythen zu unterscheiden!

Bezüglich der Ansiedlung von Teleac behauptet A.V.¹⁵, dass sie zum Zeitraum gehört, welcher der Basarabi-Kultur vorangeht. Die Forschungen, die wir in Teleac gemeinsam mit den Kollegen I. Al. Aldea und H. Ciugudean vom Museum Alba Iulia durchführen, gestatten uns aber die Tatsache festzustellen, dass — entgegen den Behauptungen A. Vulpes — diese befestigte Siedlung bis zur Schwelle von Ha.D (also bis zum Anfang des 6. Jhd. v.u.Z.) fortbesteht. Gleichermassen, auf Grund der Forschungen von Teleac beginnt sich der Charakter der Basarabi-Kultur in Siebenbürgen klarer abzuzeichnen. So wurde festgestellt, dass diese Kultur nicht massiv in das Gebiet nördlich des Mureş-Tals eindrang, besonders dort, wo grosse Hallstattsiedlungen bestanden, deren Anfang vor dem Datum des Erscheinens der Basarabi-Kultur in Siebenbürgen liegt. Diese Feststellungen teilten wir in der Tagung vom März 1981 in Braşov mit, wo auch A. V. anwesend war (wir bemerken, dass der Band der Mitteilungen im Druck ist). A. V., der wie wir erwähnten, bei unserer Mitteilung anwesend war, legt jetzt die Schlussfolgerungen unserer Untersuchungen vor, ohne zu erwähnen, woher er sie hat, was ein Vergehen gegen die wissenschaftliche Ethik darstellt.

Es ergibt sich der folgende Schluss: wenn jemand sich mit zu vielen Problemen beschäftigt (in A. Vulpes Fall von der Bronzezeit bis zu den Dakern), so ist die Aussicht minimal, sie alle *gründlich* zu beherrschen. A. V. vermindert aber diese Chance noch mehr, wenn er seiner Phantasie die Zügel schiessen lässt, wenn er seinen Hang, die historischen Gegebenheiten oder die Hypothesen anderer Forscher zu entstellen, nicht beherrscht oder wenn er „vergisst“ anzumerken, dass einige Ideen, die er als die seinen ausgibt, tatsächlich von Anderen übernommen sind.

DESPRE CÎTEVA PODOABE DACICE DINTR-UN MUZEU BRITANIC

Piesele pe care dorim să le supunem atenției cititorilor se găsesc în colecțiile unuia dintre marile muzee britanice — Ashmolean Museum. Ele ne-au fost semnalate de colegul D. Alicu, care ne-a pus la dispoziție și fotografiile făcute în muzeul mai sus pomenit, lucru pentru care îi aducem cuvenitele mulțumiri.

Cele patru piese, intrate în colecțiile muzeului în ani diferiți, sînt:

1) Fibulă cu nodozități, achiziționată de muzeul britanic în 1891 — inv. 708. În registrul de inventar figurează ca provenind de la Duna-fehérvár. Lungă de 9,3 cm, are o înălțime de 4,9 cm. Este confecționată dintr-o singură bară de argint lucrată prin martelare. Piciorul are patru nodozități, dintre care cea de-a treia este mai mare decît celelalte, și este repliat (întors pe deasupra arcului). Nodozitățile 1, 2 și 4 sînt aproximativ egale și pe toate se observă urme de ciocănire. Între nodozitățile 2, 3 și 4 există alte două ceva mai mici (astragale), încadrate de cîte o gîtuitură superficială. Cea de-a patra nodozitate a fost despicate la partea inferioară pentru a îmbrățișa arcul fibulei, pe care este fixată apoi prin batere. Piciorul nu se atinge pe restul lungimii cu arcul fibulei, care are forma literei D și este patrat în secțiune. Resortul e compus din două spire ce se continuă cu acul, circular în secțiune, ce se fixa în șanțul anume creat prin applatizarea și îndoirea arcului. Atît pe arc, cît și pe ac se observă urmele ciocanului cu care a fost lucrată piesa în întregime.

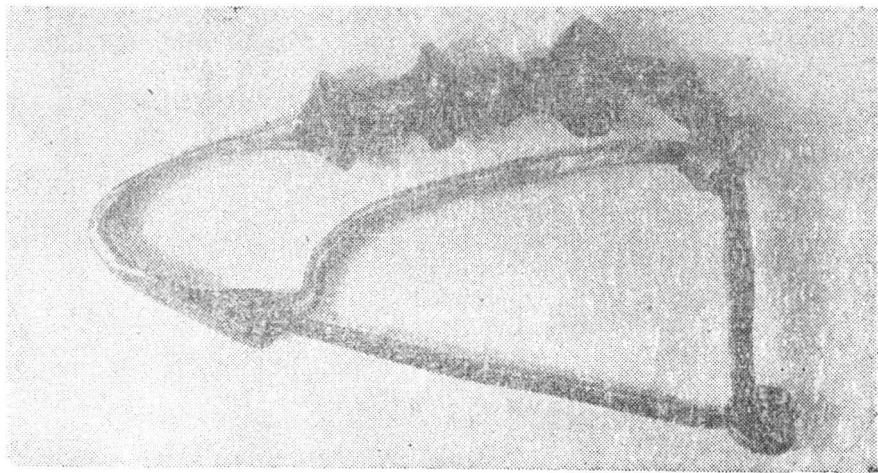

Fig. 1 — Fibulă cu nodozități.

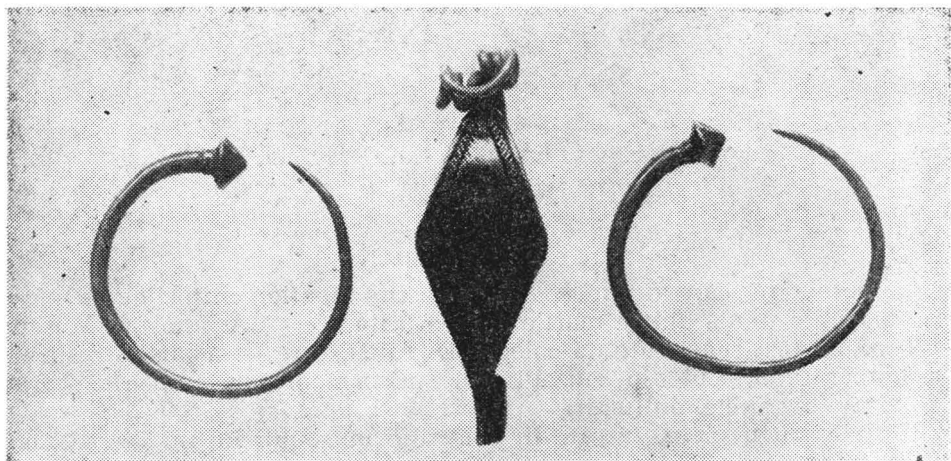

Fig. 2 — Fibulă cu scut și cercei cu cap conic.

2) Fibulă de argint cu resort bilateral și scut rombic. Achiziționată de muzeul britanic în 1939 — inv. 60, de la László Mauthner¹. Ca loc de descoperire este menționată Transilvania, fără alte precizări. Piesa a fost lucrată dintr-o singură bară de argint mult aplatizată și modelată în formă de scut rombic. Unul din capetele fibulei, ceva mai gros, prin două îndoituri succesive formează locul de prindere a acului. Celălalt capăt se continuă cu resortul bilateral, compus din cîte trei spire de fiecare parte. Firul a fost răsucit de la dreapta spre stînga și trecut pe deasupra resortului. Acul fibulei lipsește. Lungimea piesei este de 6,6 cm, lățimea maximă în mijlocul scutului fiind de 2,3 cm. Centrul scutului este ornamentat cu cinci cerculețe incizate, al căror centru este marcat printr-un punct. De-o parte și cealaltă a șirului de cerculețe sînt trasate două triunghiuri duble isoscele, spațiul dintre ele fiind marcat cu un alt șir de linii oblice incizate.

Piesa este lucrată prin martelare. Inciziile au fost făcute cu ajutorul unei dălțițe, care în cîteva rînduri, datorită lățimii sale mai mari, și-a lăsat urmele și în afara spațiului dintre triunghiurile duble.

3) Cercei cu cap conic. Achiziționat împreună cu fibula cu scut, de la același László Mauthner în 1939, inv. 61a. Descoperit în Transilvania împreună cu perechea sa, ce va fi pomenit ceva mai jos. Din păcate nu este precizat locul și nu se spune nici dacă a fost aflat alături de fibulă. Avînd un diametru de 4,5 cm, cerceul este lucrat prin martelare și cizelare. Confectionat dintr-o bară de argint circulară în secțiune, ce se subțiază treptat, pentru a se termina la un capăt cu un vîrf ascuțit. La capătul opus, mai gros, se termină cu un buton destul de masiv, de formă conică. În spatele acestui cap conic, o ușoară gîtuire.

4) Cercei cu cap conic. Identic cu precedentul, al cărui pereche este, inv. 1939/61b.

¹ Credem că este vorba de același László Mauthner, bijutier transilvănean, prin mîinile căruia au trecut și alte piese antice (de pildă tezaurul de la Moigrad), unele dintre acestea intrînd în colecții străine.

Piesele mai sus amintite, așa cum a reieșit și din descriere, nu au fost descoperite împreună, comună fiind doar zona geografică ce le cuprindea pe toate — Transilvania. În cazul fibulei cu nodozități registrul de inventar menționează ca loc de descoperire Dunafehervár, denumire a cărei traducere este orașul alb de pe Dunăre. Nici una dintre așezările sfârșitului sec. XIX nu purta acest nume². Credem că nu este exclusă în acest caz posibilitatea unei greșeli de scriere din partea celui ce a făcut mențiunea în registru, numele localității de unde provine fibula fiind unul cu o rezonanță asemănătoare (eventual Gyulafehervár — Alba Iulia). Firește, aceasta este o simplă supoziție, care probabil nu va putea fi verificată.

Analogii perfecte pentru această fibulă nu există pe teritoriul țării, sau cel puțin nu există până acum. Asemănătoare sînt însă fibulele cu nodozități și scut, descoperite în număr destul de mare pe teritoriul Transilvaniei³. Acestea, după opinia aproape unanimă a celor ce s-au ocupat de tezaurele dacice, își au originea în fibula celtică cu nodozități, tipică pentru Latène II⁴. Fibula pe care am prezentat-o pare să marcheze o etapă evolutivă spre forma finală, moment în care piciorul are deja toate elementele definitorii ale fibulei cu nodozități și scut, dar arcușul nu este încă de loc aplatizat și resortul e foarte scurt. În timp, nu credem că ea ar putea depăși secolul II î.e.n.

Fibula cu scut, de dimensiuni mai mici, cuprinzînd deci mai puțin argint, pare a fi fost preferată de poporul de rînd, Pârvan denumînd-o „dacică populară”⁵, atunci cînd se referă la fibulele descoperite la Saeș⁶. O fibulă asemănătoare a fost descoperită la Merii Goala⁷, iar cele opt aplici din tezaurul de la Poiana-Gorj imită de asemenea acest tip de fibulă⁸. Aceste analogii permit încadrarea fibulei cu scut, descrisă de noi, la sfîrșitul sec. I î.e.n. — I e.n.

Un semn de întrebare lăsăm asupra datării cerceilor de argint descriși mai sus, pentru care nu există analogii perfecte pe teritoriul Daciei, deși anumite similitudini îi apropie de cerceii cu cap zoomorf descope-

² Cf. Juhos János, *A magyar korona országai helységnévtára*, Budapest, 1888.

³ Vezi în legătură cu aceste fibule D. Popescu, *Objets de parure gëto-daces en argent*, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 183—202; Idem, *Nouveaux trésors gëto-daces en argent*, în *Dacia*, XI—XII, 1945—1947, p. 35—69. Contribuții mai recente la studiul acestora, precum și noi piese, vezi la I. Glodariu, *Tezaurul dacic de la Șarmășag*, în *ActaMN*, V, 1968, p. 409—417; S. Dumitrașcu, E. Molnár, *Tezaurul de podoabe dacice de argint de la Săcălășău-Nou, j. Bihor, în Crisia*, 1975, p. 45—68; L. Mărghită, *Tezaure de argint dacice — catalog*, București, 1976; R. Florescu, *Arta dacilor*, Ed. Meridiane, București, 1968.

⁴ D. Popescu, *Le trésor dace de Sîncrăieni*, în *Dacia*, N.S. II, 1958, p. 199—200; I. Glodariu, *op. cit.*, p. 413.

⁵ V. Pârvan, *Getica*, pl. 37, nr. 4—8. Vezi și D. Popescu, în *Dacia*, VII—VIII, p. 60.

⁶ I. Marțian, *Repertoriu arheologic pentru Ardeal*, Bistrița, 1920, nr. 646; D. Popescu, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 201; R. Florescu, *Arta dacilor*, București, 1968, p. 50; K. Horedt, *Die dakischen Silberfunde*, în *Dacia*, N.S. XVII, 1973, p. 164.

⁷ D. Popescu, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 186—187, fig. 3/5 și fig. 5.

⁸ C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Le trésor dace de Poiana-Gorj*, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 206, fig. 3/1—8.

riți la Răcățâu⁹, precum și de cei din tezaurul de la Bălănești¹⁰. Dimensiunile și greutatea lor, considerabile, asemănătoare cu ale unor brățări¹¹, ar putea sugera o atare întrebuințare a acestor podoabe, dar capătul ascuțit indică, după opinia noastră, funcția de cercel de timplă. Ca datare, opinăm pentru sec. I î.e.n.

Am prezentat aceste piese cu credința că ele sînt interesante și vor atrage atenția celor ce se ocupă cu studierea argintăriei dacice. Credem că o cercetare mai atentă și a patrimoniului altor muzee străine ar duce la îmbogățirea listei pieselor provenind din țara noastră, care, în vremuri mai vitrege, în lipsa unor legi care să ocrotească bunurile autohtone, au părăsit țara în diferite direcții. Luarea lor în evidență, catalogarea, studierea, e de dorit să se facă în cadrul contextului arheologic și istoric mai larg din care provin.

EUGEN IAROSLAVSCHI

SUR QUELQUES PARURES DACES D'UN MUSÉE BRITANNIQUE

(Résumé)

On présente quatre objets de parures daces en argent (une fibule à nodosités, une à bouclier et deux boucles d'oreille), découvertes en Transylvanie à la fin du siècle passé et au début du notre, qui se trouvent présentement dans l'Ashmolean Museum de Grande Bretagne.

⁹ V. Căpitanu, în *Trésors des daces*, catalog, Paris, 1980, nr. 325—327.

¹⁰ E. Popescu, în *Studii și comunicări*, II, 1969, Pitești, p. 109—116, fig. 1—4.

¹¹ Vezl, de pildă, C. S. Nicolăescu-Plopșor, *op. cit.*, p. 204, fig. 1/4 și p. 213, fig. 6/2.

ÎN LEGĂTURĂ CU O DESCOPERIRE ARHEOLOGICĂ RECENTĂ DIN CETATEA DACICĂ DE LA CĂPÎLNA (JUD. ALBA)

Este bine cunoscut faptul că cetatea dacică de la Căpîlna (jud. Alba), situată pe valea Sebeşului la altitudinea de 610 m, a făcut parte, împreună cu fortificaţiile similare de la Băniţa, Tilişca, Piatra Craivii şi Cugir, din centura exterioară de întărituri dacice menite să bareze căile de intrare spre complexul fortificat din Munţii Orăştiei.

Cercetată în şase campanii de săpături arheologice, fortificaţia de care ne ocupăm a intrat în literatura de specialitate relativ târziu faţă de celelalte cetăţi dacice. O schiţă cu caracter monografic a apărut în anul 1965, aceasta fiind semnată de M. Macrea şi I. Berciu¹, care au întreprins primele cercetări sistematice în anii 1939, 1942 şi 1954. Din toamna anului 1965 cercetarea la acest sit arheologic a fost reluată, rezultatele preliminare ale campaniilor din 1965—1967 completind cu date inedite vechile săpături².

Materialul arheologic recuperat în decursul timpului a intrat în patrimoniul Institutului de Istorie şi Arheologie din Cluj-Napoca, a muzeelor din Alba Iulia şi Sebeş, el stînd la baza viitoarei monografii istorico-arheologice dedicată cetăţii de la Căpîlna.

Rîndurile de mai jos îşi propun să semnaleze o descoperire arheologică care adaugă cetăţii un aspect inedit, apropiind-o şi mai mult de celelalte fortificaţii descoperite pe teritoriul locuit de daco-geţi. În vara anului 1979 atenţia ne-a fost atrasă de un obiect din piatră, care se apropie, prin forma sa circulară, de tamburii aflaţi în alcătuirea sanc-tuarelor dacice (fig. 1).

Tamburul, cu diametrul de 0,60 m, înălţimea de 0,20 m, este lucrat dintr-o rocă calcaroasă, aceeaşi care a intrat în alcătuirea unora din construcţiile din interiorul cetăţii. El a apărut în exteriorul zidului de incintă din zona de nord a fortificaţiei. Din informaţiile furnizate, informaţii pe care nu le-am putut controla şi pe care le utilizăm cu multă rezervă, reiese că aici ar mai fi existat încă 2 sau 3 tamburi asemănători, căzuţi de pe platoul cetăţii în valea Gărgălăului.

Apariţia tamburului ne-a dus, în mod firesc, la formularea ipotezei existenţei unui sanctuar la Căpîlna, nesesizat pînă acum aici. Ceea ce ni se pare interesant de remarcat este faptul că nici în articolul din anul 1965 şi nici cu ocazia publicării rezultatelor cercetărilor ulterioare de către H. Daicoviciu, nu se aminteşte nimic de acest lucru, rezultînd că

¹ M. Macrea, I. Berciu, *La citadelle dacique de Căpîlna*, în *Dacia*, N.S., IX, 1965, p. 201—232.

² H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 140, 148.

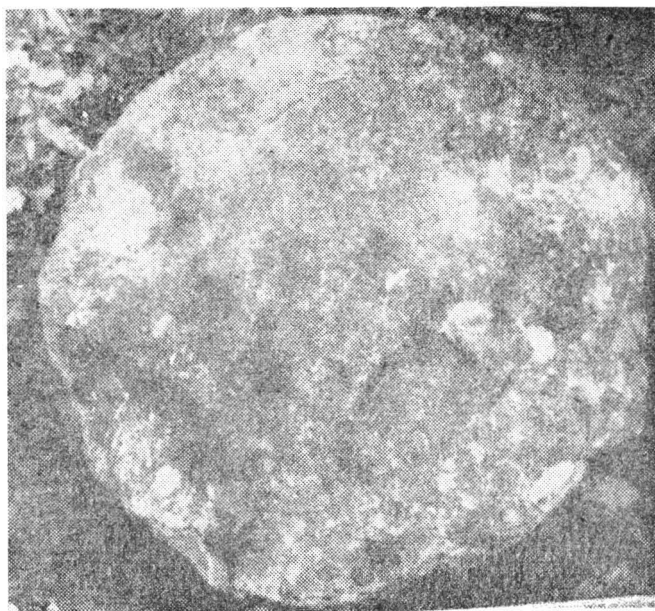

Fig. 1 — Tambur de piatră.

tamburul a apărut ulterior, în mod fortuit, poate în urma alunecării de pe una din terasele superioare.

Pornind de la descoperirea tamburului, ne-am pus, în continuare, întrebarea: unde am putea localiza ipoteticul sanctuar, ridicat, credem, odată cu edificarea fortificației? Aici, în interiorul zidului de incintă, degajat integral în cercetările dintre 1965—1967, imediat sub acropola cetății există o terasă (cea de nord) de mari dimensiuni, care nu a fost săpată decît parțial (fig. 2), prin trasarea unei secțiuni transversale ce a tăiat și platoul superior, precum și o terasă opusă. Ambele terase au fost nivelate înaintea construirii elementelor defensive ale cetății. Prin poziția sa terasa de nord-nord-vest a putut servi ridicării unei construcții cu caracter de cult, mai precis unui sanctuar de tipul aliniamentelor, din care, ca și în alte părți, nu se mai păstrează decît tamburii de formă circulară. Foarte probabil că aici, în cazul executării unei săpături arheologice de control, se mai pot găsi urmele sanctuarului și chiar tamburii ce intrau în componența aliniamentelor.

În legătură cu sanctuarele dacice descoperite pînă în prezent în mediul geto-dac există o bogată literatură de specialitate³. Aceste edificii de cult confirmă, din punct de vedere arheologic, cele două aspecte inseparabile ale religiei dacilor, și anume politeismul acesteia și caracterul ei urano-solar. Alături de sanctuarele patruletate identificate în cetățile din Munții Orăștiei, la Sarmizegetusa Regia, Costești, Blidaru (poiana Pietroasa lui Solomon) și Piatra Roșie, cercetările arheologice din

³ Vezi discuția la H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 204—220, cu bibliografia problemei.

Fig. 2. — Terasa de nord.

alte regiuni au descoperit urme ale unor construcții analoge, constând din tamburi circulari cu diametre variabile, la Bănița, Piatra Craivii și Bitca Doamnei. Mai mult chiar, pe lângă acest tip cu tamburii din piatră se cunosc și alinamente constând din coloane de lemn, sesizate doar prin urmele unor stilpi, mai precis a gropilor acestora, așa cum este cazul sanctuarului de la Barboși (Galați)⁴ și, recent, în așezarea dacilor liberi de la Panic (jud. Sălaj)⁵, unde au apărut două grupe de alinamente ce au făcut parte din două sanctuare cu coloane din lemn. Din cele succint relatate rezultă că majoritatea sanctuarelor apar în zona intra-carpatică a Daciei preromane, ele fiind construite pe terase nivelate, atât în interiorul, cât și în exteriorul zidurilor de incintă sau a valurilor de pământ care apărau cetățile respective. Faptul că sanctuarele de tipul alinamentelor, cu toate diferențierile legate de numărul șirurilor de tamburi, de dimensiunea construcției în sine și a tamburilor înșiși, au avut aceeași formă patrulateră ilustrează și în acest domeniu al vieții spirituale o unitate a concepției arhitecturale pe întreg spațiul locuit de aceștia, unitate ce apare sesizată și în domeniul vieții materiale, în ocupațiile tradiționale, legate, între altele, de olărit, civilizația fierului, prelucrarea podoabelor etc.

⁴ N. Gostar, *Cetăți dacice din Moldova*, p. 18—19.

⁵ Al. V. Matei, *Așezarea dacilor liberi de la Panic (com. Hereclean, jud. Sălaj)*, în *Materiale*, Tulcea, 1980, p. 240—242.

Bazându-se pe aceste descoperiri, M. Macrea și I. Berciu⁶ s-au arătat surprinși de absența la Căpilna a obișnuitelor sanctuare, cu toate că au fost convinși de existența lor. Fără să fi avut nici un element sigur, autorii au înclinat să creadă că o asemenea construcție cu caracter religios ar fi trebuit să fie amplasată pe terasa de sud-est, singura propice, după opinia lor, amplasării acestui gen de edificiu.

Descoperirea tamburului vine să confirme acum supoziția lansată în anul 1965, aceea că tamburul (sau tamburii dispăruți?) poate indica urma unui sanctuar, ridicat pe terasa de nord a cetății de pe valea Sebeșului, în imediata apropiere a acropolei cetății, în interiorul zidului de incintă. Urmează ca cercetări arheologice viitoare să se concentreze în acest punct, pentru a scoate la iveală sanctuarul deocamdată presupus.

Astfel văzute lucrurile, putem conchide că cetatea de la Căpilna a avut, pe lângă caracterul său predominant defensiv, și rolul unui centru religios-spiritual, identic cu cel al celorlalte cetăți dacice, care, pe lângă funcția militară propriu-zisă, au fost, în același timp, și locuri de cult ale locuitorilor din zonele imediat apropiate.

VASILE MOGA

SUR UNE NOUVELLE DÉCOUVERTE ARCHÉOLOGIQUE DANS LA CITADELLE DACIQUE DE CĂPILNA (DÉP. D'ALBA)

(Résumé)

A la suite d'apparition fortuite d'un tambour circulaire dans la citadelle dacique de Căpilna (fig. 1), l'auteur croit qu'ici a existé une construction religieuse similaire avec les sanctuaires rectangulaires trouvées dans les autres forteresses des daces.

Selon sa opinion, le sanctuaire, pour le moment hypothétique, a été placé sur la terrasse du Nord-Nord-Ouest de la citadelle (fig. 2).

A côté le caractère stratégique connu jusqu'au présent, la nouvelle découverte vient d'ajouter ici un aspect inédit, lié directement des grandes constructions religieuses des daces.

⁶ M. Macrea, I. Berciu, *op. cit.*, p. 227.

SĂPĂTURI ARHEOLOGICE ÎN BURGUL ROMAN DE LA OCLAND (JUD. HARGHITA)

Depresiunea Homoroadelor face parte integrantă din districtul geografic al dealurilor înalte ale Odorheiului Secuiesc¹. Această zonă geografică se găsește la poalele Munților vulcanici ai Harghitei și ai aripii nordice a Munților Perșani și se întinde pe văile dinspre izvoare ale Tîrnavei Mari și ale afluenților Oltului: ale Homoroadelor.

În general, se poate spune că această zonă, împreună cu bazinul superior hidrografic al Tîrnavei Mari, în urmă cu 25—30 de ani, erau destul de puțin cunoscute sub raportul urmelor de viață omenească aparținând epocilor mai vechi, deși prezența sării (în formă de izvoare sau masive sărate, ca de ex. la Mărtiniș, Lueta și Crăciunel, masivul de sare de la Sînpaul, acesta din urmă fiind exploatat cu siguranță în antichitate²) este un fapt care ducea, în mod logic, la stabilirea unor comunități mai vechi sau mai recente. Pe lângă toate acestea, mai putem aminti și prezența unor minereuri de fier, relativ ușor de prelucrat chiar și cu metode primitive, în valea Homorodului Mic, în preajma localităților actuale Vlăhița și Lueta, minereuri (în speță oxizi de fier) exploatare și prelucrate și astăzi chiar la fața locului³.

Între cercetătorii mai vechi care s-au ocupat de această zonă cu o întindere mai redusă, modestă, putem aminti numele lui Balázs Orbán⁴

¹ Iu. Al. Demidovici, M. Iancu, T. Morariu, I. N. Oleinikov, Al. Savu, I. Sîrcu, cap. *Raionarea fizico-geografică*, în vol. *Monografia geografică a Republicii Populare Române. I. Geografia fizică*, (București), 1960, p. 651—652; vezi și *Harta geologică a Republicii Socialiste România*, foaia L-35-XIV, 20. *Odorhei*, București, 1968, p. 14—15, 59; redactori: M. Săndulescu, Al. Vasilescu, A. Popescu, M. Mureșan, Adela Arghir-Drăgulescu, T. Bandrabur; notă explicativă de: Al. Vasilescu, M. Mureșan, Ileana Popescu, Jana Săndulescu, A. Popescu, T. Bandrabur.

² Cf. articolul *Sînpaul* din *Repertoriul arheologic al R. S. România*, păstrat în formă de manuscris la Institutul de istorie și arheologie din Cluj-Napoca, precum și TIR, L-35, București, 1969, p. 67.

³ G. Ferenczi, I. Ferenczi, *Observații de topografie arheologică în partea superioară a Depresiunii Homoroadelor (jud. Harghita), între anii 1957—1978* (Raport preliminar), în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 411—412. Deoarece în lucrările noastre comune [vezi, *Régészeti-helyrajzi kutatások a Nagy-Küküllő völgyének felső részében 1955—1956-ban* (Előzetes jelentés), în *Studia*, Tom. III, Nr. 8, Ser. IV, Fasc. 2, *Historia*, 1958 (apărut în 1960), p. 15—35; *Săpături arheologice cu caracter informativ executate între anii 1962—1965 de Muzeul din Odorhei* (Notă preliminară), în *Studii și materiale—Tg. Mureș*, II, 1967, extr., respectiv *Cercetări de topografie arheologică în bazinul superior al Tîrnavei Mari* (Partea I), în *Materiale*, X, 1973, p. 335—350] am prezentat o bibliografie exhaustivă, de astă dată renunțăm la repetarea ei și, în cele ce urmează, ne vom referi doar la cea mai strict necesară.

⁴ *A Székelyföld leírása. Történelmi, régészeti, természetrajzi és népismei szempontból*, vol. I, Pest, 1863.

și Gábor Téglás⁵. În primăvara anului 1940, un mic colectiv format din C. Daicoviciu, Al. Ferenczi și M. Macrea a întreprins noi cercetări de teren în regiune⁶. În vara anului 1942, urmărind resturile liniei de apărare romană de pe granița de est a provinciei Dacia, István Paulovics a cutreierat o parte din fișa amintită⁷.

Ținând seama de importanța destul de mare, din punct de vedere arheologico-istoric, pe care o are atât bazinul superior al Tirnavei Mari, cât și Depresiunea Homoroadelor, Muzeul din Odorheiu Secuiesc a înscris în planul său de cercetare recunoașteri pe teren, mici sondeaje, săpături de salvare, precum și săpături arheologice sistematice, fără însă, din motive obiective, să aibă un caracter exhaustiv.

Obiectivul principal al cercetărilor noastre l-a constituit datarea, mai precis încadrarea cronologică, pe epoci, a cetăților aflate în număr relativ mare în zonă, dar nedatate corect, stabilirea eventualelor lor relații și conexiuni.

Astfel, îndeplinind an de an planul amintit, am ajuns și la cetatea „Hagymás („Cetatea cu ceapă“), pe care o vom prezenta pe scurt în lucrarea de față.

La o distanță (în linie dreaptă) de aproximativ 4,8 km est-sud-est de centrul comunei Ocland, pe o șa importantă din punct de vedere antropogeografic a interfluviului dintre valea Homorodului Mic, pe de o parte, și valea Virghișului, pe de altă parte, șa numită „Virful Hășmașului“, sau „Virful cu ceapă“ (Hagymástető), cu o înălțime absolută de aproximativ 680 m, fiind una dintre cele mai joase șei ale Munților Perșani (este vorba de aripa de nord a acestor munți), la punctul numit „Cetatea Hagymás“, situată pe înălțimea dominantă, cu o poziție cvasi-centrală, a șei întinse și relativ plate, există o mică fortificație cu un plan patrat (33 × 30 m). Șaua în cauză asigură trecerea relativ ușoară dinspre „golful“ nordic al depresiunii Țării Birsei înspre Depresiunea Homoroadelor, deci spre interiorul mării Depresiuni a Transilvaniei.

În literatura mai veche de specialitate s-a afirmat că întăritura ar fi de origine romană, fiind un fel de avanpost al castrului roman de la Sinpaul⁸.

Cu ocazia săpăturilor executate în vara anului 1971 presupunerea lui G. Téglás s-a dovedit a fi justă. Într-adevăr, este vorba de o mică

⁵ Dák várak Udvarhely megye keleti és éjszaki hegyvidékein, în *Erd Múz*, XII, 1895, p. 246; idem, *A Limes Dacicus két Küküllő és Olt közötti részlete Udvarhelymegye éjszaki és keleti hegységeiben Oroszfalutól (!) Alsó-Rákostig*, în *ArchKözl*, XIX, 1895, p. 26—27, fig. 21, p. 45; idem, *A rómaiak végvárai a Hargita hegység alján és a keleti határvédelem célja és rendszere*, în *ErdMúz*, XIII, 1896, p. 422; idem, *Dacia keleti határvonala és annak védelmi rendszere a Maros felső völgyétől az Olt rákos-hévízi szorosáig*, în *ErdMúz*, XVII, 1900, p. 316.

⁶ C. Daicoviciu, *Neue Mitteilungen aus Dazien*, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 316.

⁷ *Dacia keleti határvonala és az úgynevezett „dák“-ezüstkincsek kérdése*, [Cluj], 1944, p. 54.

⁸ Cf. literatura de specialitate citată în nota 5. Menționăm că I. Paulovics nu a umblat la fața locului. El pomeneste foarte pe scurt întăritura în discuție, ca fiind suspectă, referitor la epoca romană (op. cit., p. 54).

fortificație de pământ (*burgus*), un fel de avanpost al castrului de trupe auxiliare de la Sînpaul (*Numerus Maurorum S...?*)⁹.

Conform constatărilor noastre, făcute cu ocazia săpăturilor, putem afirma că are mai toate elementele obișnuite de întăritură: un șanț de apărare în formă de ic și un val, acest ultim element de fortificație fiind completat, probabil, și cu o palisadă făcută din trunchiuri de stejar.

Iată datele detaliate ale mici întărituri constatate cu ocazia lucrărilor: ea are laturile dispuse conform punctelor cardinale (fig. 1). Se găsește în punctul culminant al șeii, dar cu toate acestea nu are o zonă prea largă de control în față, nefiind amplasată pe un punct dominant în sensul strict al cuvîntului. Terenul fortificației este puțin înclinat spre sud, spre porțiunea cea mai joasă a șeii, porțiune traversată de drumul județean actual. Astăzi terenul se folosește ca loc de cosit al C.A.P.-ului de la Ocland, loc de cosit presărat cu grupuri de arbori (stejari) și de arbuști.

După cum se desprinde din schița alăturată (fig. 1), întăritura are un plan patrat, cu colțurile rotunjite, fiind împrejmuită din trei părți (vest, nord și sud) de un șanț de apărare, actualmente nu prea lat și nu prea adînc. Interiorul burgului, năpădit de iarbă, este înconjurat de un val de pământ aplatizat. În colțul de sud-est cotul rotunjit al valului își pierde regularitatea, fiind deranjat de o groapă mare făcută de căutători de comori. (După afirmația lui G. Téglás, această formațiune de teren ar ascunde resturile „unui turn de pază” cu plan patrat, avînd o construcție de lemn în partea superioară, cu dimensiunile interioare de 4 × 4 m, ridicat pentru apărarea singurei intrări făcute spre est, spre valea Virghișului, cu alte cuvinte spre „*barbaricum*”). Cu ocazia efectuării secțiunii nr. II (fig. 1) nu am reușit însă să prindem urmele vreunei astfel de construcții. [Aici este cazul să menționăm, totodată, faptul că planul dat de G. Téglás al fortificației romane (în *ArchKözl*, XIX, 1895, p. 27, fig. 21) nu corespunde întocmai realității, întrucît este o imagine (reflectată în oglindă) a realului, lucru ce se desprinde ușor cu ocazia comparării planului dat de acest autor cu planul prezentat în lucrarea de față.]

În momentul începerii lucrărilor de dezvelire interiorul burgului era aproape neted, cu o relativ mică înclinație spre miazăzi.

Intenția noastră a avut ca scop următoarele: de a secționa toate elementele de apărare și, pe de altă parte, de a dezveli o suprafață oarecare

⁹ Cf. C. Daicoviciu, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 316; J. Szilágyi, *A daciai erődrendszer helyőrségei és a katonai téglabélyegek — Die Besatzungen des Verteidigungssystems von Dazien und ihre Ziegelstempel*, în *DissPann*, ser. II, nr. 21, Budapest, 1946, pl. XVIII/273; I. I. Russu, în *Dacia*, N. S., I, 1957, p. 361; G. Bakó, *O vexilație a Legiunii XIII Gemina în sud-estul Transilvaniei*, în *SCIVA*, 28, 2, 1977, p. 204, nota 83. După cum am avut ocazia de a arăta într-o comunicare intitulată „O încercare de localizare a centrului tribal dacic *Sangidava* în Depresiunea Ciucului”, susținută în cadrul seriei de comunicări la Societatea de studii clasice — filiala Cluj-Napoca în februarie 1982, localitatea antică *Sangidava* nu putea fi în nici un caz la Sînpaul, în valea Homorodului Mare. În acest fel ipoteza de lucru a lui G. Bakó în privința dezlegării literelor *NMS* observate pe cărămizile stampilate care provin din castrul roman de la Sînpaul, sub forma *N(umerus) M(aurorum) S(ingidavensium)* nu este deloc acceptabilă.

OCLAND PLANUL BURGULUI ROMAN DE LA „CETATEA HAGYMAŠ”

Scara: 1:400

0 1 2 3 4 5 m

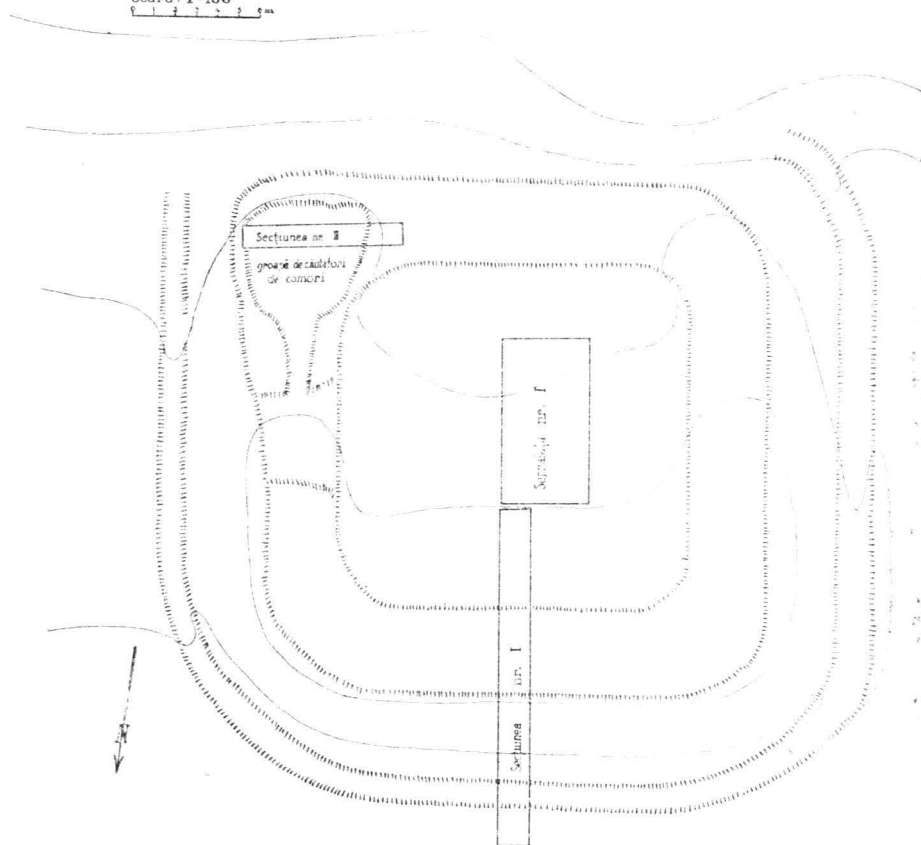

Fig. 1.

pentru studierea urmelor de locuire. Pentru realizarea acestor deziderate s-a practicat secțiunea nr. I, precum și suprafața nr. I.

a) Profilul de est al secțiunii nr. I (lungă de aproape 16 m, lată de 1,5 m, fig. 2) a furnizat câteva elemente: 1) terenul peste tot este acoperit cu un strat de humus modern a cărui grosime variază între 30—32 cm (capătul de nord al secțiunii), 40 cm (capătul de sud al secțiunii), respectiv 20—22 cm (partea cea mai înaltă a corpului de val).

Între m 2,05 și 5,10, socotit pe orizontală dinspre nord spre sud, se deschide șanțul de apărare cu planuri oblice, tăiate perfect în lutul galben, ușor de săpat, avînd o formă de ic. În pămîntul de umplutură al șanțului, mai bogat în materii organice în partea lui inferioară, nu s-a găsit nimic deosebit, umplutura, de altfel, fiind destul de omogenă. Între m 5,10 și 13,20 lutul galben, neumblat, foarte curat, omogen, fără pietriș, este căpăcuit de stratul relativ subțire (5—12 cm) al humusului

antic, conținând slabe urme de cultură (fragmente ceramice romane, lucrute la roată, de culoare roșiatică și cenușie-deschisă). Mica lentilă de grindă de stejar carbonizată, găsită între m 8—8,4 a zăcut sub acest „strat de cultură”. Pe această masă subțire de pământ a fost ridicat corpul valului (actualmente destul de aplatizat), între m 5,1 și 13,3, tot dintr-un lut omogen, foarte curat, fără nici o piatră, în parte aruncat din șanț, în parte adus din împrejurimile nemijlocite. Partea „frontală” a corpului de val, cu alte cuvinte panta exterioară a corpului se prezintă ca o masă de lut compact, bine bătătorit. Este curios că în fața lui lipsește berma obișnuită, fapt pe care nu-l putem explica în momentul de față. În dreptul m 7,20—7,45 se pot observa urmele unui stilp de stejar putrezit, adâncit aproximativ 95 cm în corpul valului, în acea porțiune unde lutul nu mai este bătătorit. Se poate presupune că a făcut parte dintr-o palisadă, deși în lățimea secțiunii (late de 1,5 m) nu am mai dat de urmele vreunui alt stilp.

Între m 13,3—15,8, socotit pe orizontală, ar trebui să apară urmele drumului de rond (pietruit), dar așa ceva nu am putut observa.

b) În interiorul fortificației au fost observate urmele unei barăci, construită, probabil, în întregime din material lemnos.

c) Cu ocazia lucrărilor au fost recoltate materiale ceramice de factură net romană, iar la baza valului, în humusul antic de pe latura nordică a întăriturii, au fost găsite și câteva fragmente de ceramică dacică, făcută cu mîna din pastă grosieră, din faza a II-a (?) a dezvoltării ei, fragmente de ceramică dintre care unul, un vas mic, întregibil, este ornamentat cu briu alveolat aplicat pe partea cea mai bombată¹⁰. În afara acestor

¹⁰ Trebuie să menționăm cu regret că după plecarea în 1974 a unuia dintre semnatarii acestui articol (G. Ferenczi) de la conducerea Muzeului din Odorheiu Secuiesc, din cauza noilor conducători, de atunci destituiți din funcție, materialele ivite au fost tratate în mod necorespunzător, ba chiar neglijent, amestecîndu-se cu cele provenind din alte săpături efectuate de noi, unele s-au și pierdut, nimeni din personalul actual al muzeului respectiv nemaiputînd da vreo lămurire asupra existenței lor. Tocmai din această cauză trebuie să renunțăm la ilustrarea pieselor celor mai remarcabile.

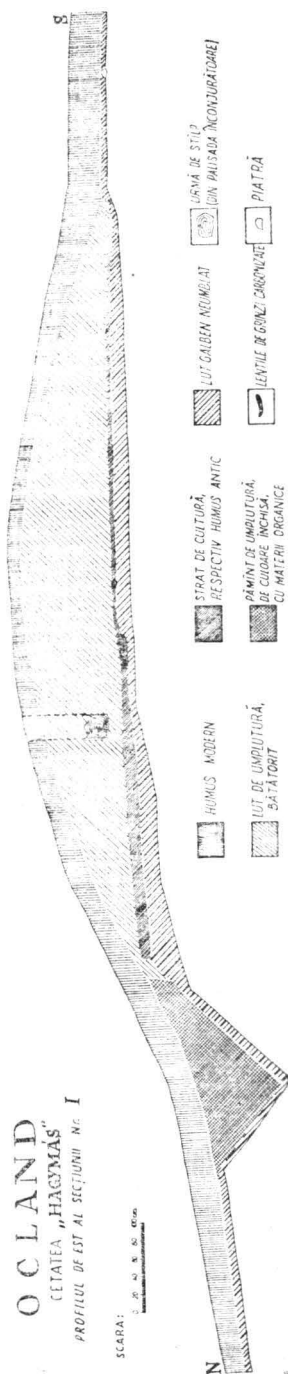

Fig. 2.

vestigii au ieșit la iveală și mai multe obiecte de fier, între care citeva vîrfuri de sulită (*pilum*), verigi, precum și o daltă de scobit lemnului. Monede nu s-au găsit.

Urme de incendiu nu au fost constatate în tot cursul lucrărilor, fapt care pledează pentru o părăsire în condiții pașnice a burgului, respectiv pentru o viață relativ liniștită în tot timpul folosirii lui — față de acele două întărituri de pămînt de deasupra Băilor Homorodului, pe cumpăna apelor între bazinul hidrografic al Tîrnavei Mari și cel al Homorodului Mare, respectiv al Oltului, săpate de noi parțial în cursul anilor 1963 și 1964, unde aveam ocazia de a constata nu numai urmele incendiilor, ci și distrugerea completă a uneia, construită anterior celeilalte, ultima ridicată în urma distrugerii celei anterioare, din punct de vedere strategic, probabil, la un loc și mai potrivit, la o distanță de circa 180 m spre nord-est de aceasta¹¹.

Apele ce izvorăsc din poalele de sud-sud-vest și sud ale blocului central al Munților Harghita: Virghișul, Homorodul Mare și Mic, sînt afluenți ai Oltului, iar Tîrnava Mare și Mică cu afluenții lor, sînt afluenți ai Mureșului. Văile Homoroadelor, săpate în porțiunea lor superioară în platoul vulcanic imens al Munților Harghita în direcție aproape nord-est—sud-vest, fac posibil cel mai scurt drum nu numai spre sud-vest, spre Pasul Turnu Roșu, ci și spre vest, spre centrul Transilvaniei, adică spre centrul Daciei romane, asigurînd un acces mai ușor, mai comod, chiar mai potrivit decît cel oferit de valea Tîrnavei Mari, în primul rînd dinspre părțile centrale ale provinciei Dacia spre teritorii de graniță periclitată în măsură mai mică sau mai mare de dacii liberi, care locuiau, după cum este cunoscut, pe versantul estic al Munților Harghita, în depresiunile intracarpatiche ale Ciucului¹².

În caz de pericol trupele romane din castrale de la Hoghiz, Sighișoara (?), respectiv Alba Iulia — *Apulum* puteau ajunge în timp mai scurt în vederea respingerii atacului în părțile amenințate dinspre est¹³.

Alături de aceste considerente strategice, trebuie luată în seamă și bogăția subsolului zonei, exploatată în acea vreme. Transportul (natural) al materialului extras de sclavii *conductorum salinarum* etc. — fapt documentat prin diferite descoperiri arheologice¹⁴ — spre centrul

¹¹ G. Ferenczi, I. Ferenczi, în *Studii și materiale* — Tîrgu Mureș, II, 1967, p. 55—56; idem, în *Materiale*, X, 1973, p. 346 și 348.

¹² I. Ferenczi, *Considerații de ordin arheologico-istoric privind importanța Depresiunilor Ciucului în epoca romană și postromană. (Problema dacilor liberi în estul Transilvaniei)*, în *Acta Hargitensia*, I, 1980, p. 23—37.

¹³ Vezi și G. Téglás, *ibidem*; J. Szilágyi, în *DissPann*, ser. II, nr. 21, p. 5—6, respectiv 17—18 și nota 83.

¹⁴ Cf. articolul *Sinpaul* din *Repertoriul arheologic al R. S. România*; G. Ferenczi, I. Ferenczi, *Săpăturile de salvare din 1957—1958 de la Sinpaul*, în *Materiale*, VII, 1961, p. 401—405; idem, *O nouă mărturie epigrafică în legătură cu activitatea împăratului Lucius Verus în provinciile de lângă Dunărea de Jos și în Dacia*, în *Sargetia*, VII, 1970, p. 59—78.

provinciei Dacia, dar mai de grabă spre celelalte părți ale Imperiului roman prin Pasul Turnu Roșu, s-a făcut tot mai ușor și mai ieftin pe cale fluviatilă, Homoroadele avînd legătură directă cu aceste teritorii mai apropiate sau chiar mai îndepărtate. Pînă la vărsarea Homoroadelor (unite) în Olt, între Hoghiz și Ungra, este o distanță relativ mică, circa 40 km, care necesita, probabil, transportul (parțial) rutier al sării exploatare.

Nu este de mirare, deci, faptul că în nemijlocita apropiere a graniței de sud-est a Daciei romane, vecinătate în înțelesul strict al cuvîntului, găsim nu numai urme abundente simple romane — dovezi, dealtfel, obișnuite în urma activității unităților militare din castru etc. și a familiilor lor din așezările civile —, ci, simultan, și urme numeroase: obiecte mai valoroase descoperite de ex. la Sînpaul, Rareș, Mărtiniș, ceea ce atestă prezența unui strat roman social înstărit chiar la graniță și care prezență este determinată de bogățiile pomenite ale subsolului.

Importanța întăriturii noastre romane constă în faptul că asigura legătura între castruarele romane care se țin lanț (și în acest caz ne referim numai la părțile de la poalele vestice ale Munților Harghita!), începînd de la Sărățeni din valea Tirnavei Mici, Inlăceni, dedesubtul Dealului Firtușu, Odorheiu Secuiesc (existența căruia încă nu este dovedită pe deplin prin descoperiri sigure) din valea Tirnavei Mari, Sînpaul din valea Homorodului Mare, legate între ele cu mai multe turnuri de veghe și de semnalizare, din care majoritatea descoperite recent (nepublicate), pe de o parte, și între celelalte castruare romane, în continuare cu castrul de la Baraolt și apoi cele de la Olteni și Brețcu, pe de altă parte. Între ultimele trei elemente de apărare, deocamdată, nu dispunem de urme sigure în privința orientării *limes*-ului roman, prin Munții Baraoltului și Bodocului.

GÉZA FERENCZI — ISTVÁN FERENCZI

NOCTURNI NAPOCENSES

Dés les dernières années du XIX-e siècle on a signalé, près de la ville de Gherla, sur la colline de Corobăi, les vestiges d'une construction romaine circulaire¹, non loin de laquelle on a trouvé trois inscriptions — toutes votives². Il s'agissait donc d'un édifice de culte, contemporain au castrum et à l'habitation civile située à proximité. L'une de ces inscriptions (CIL III 12539), se trouvant aujourd'hui dans le Musée des Pompiers de Bucarest³, est érigée par un certain Marcus Aurelius Frontonianus — personnage dont on ignore tout — en 216 n. è. *in honorem nocturnorum*.

Qui sont les *nocturni*? Dans notre littérature de spécialité on les a considéré comme les membres de guets à attributions policières⁴ et ayant un rôle dans la garde contre les incendies⁵. Cette opinion, cependant, ne s'appuyait sur aucun argument.

En fait, nous nous trouvons devant une situation d'exception. L'inscription de Gherla est la seule qui consigne les *nocturni* dans le monde provincial romain⁶. On ne trouve d'analogies qu'à Rome, où *nocturni* était la dénomination populaire pour les bien connus *triumviri capitales*⁷. Ces magistrats mineurs, qui faisaient partie des *vigintisexviri* de la période républicaine (*vigintiviri* sous l'Empire), étaient subordonnés au préteur urbain et avaient des attributions policières. On revenait à eux une juridiction de première instance, notamment pour les délits commis pendant la nuit. En même temps, les *nocturni* étaient chargés d'organiser le service des pompiers (jusqu'à l'apparition des cohortes de *vigiles*). Bien que leur rôle eût diminué de plus en plus, ils ont continué de fonctionner jusqu'au III-e siècle n.è.⁸.

Quoique l'on ne connaisse pas d'autres inscriptions avec les *nocturni* en dehors de Rome, il existe une information littéraire⁹ qui montre que des tels magistrats inférieurs agissaient également dans certaines villes

¹ J. Ornstein, *AEM*, XIV, 1891, p. 172—174.

² CIL III 12539, 12541, 12543.

³ Nous avons obtenu la photo par l'amabilité de la direction du Musée des Pompiers, que nous remercions de nouveau à cette occasion.

⁴ D. Tudor, *Orașe, țirguri și sate în Dacia romană*, București, 1968, p. 238; H. Daicoviciu, dans *Istoria Clujului*, sub red. acad. prof. Șt. Pascu, (Cluj), 1974, p. 29 (appréciations basées sur l'interprétation de CIL III 12539).

⁵ A(urel) P(odeleanu), dans *Probleme de muzeografie*, Cluj, 1960, p. 311. Opinion que nous avons empruntée d'une manière non-critique (R. Ardevan, dans *Pagini din istoria pompierilor*, București, 1978, p. 107).

⁶ W. Kroll, *RE*, XVII, 1 [1936], 800.

⁷ *Ibidem*; H. Strassburger, *RE*, VII A₁ [1939], 518.

⁸ *Idem*, *op. cit.*, 518—519; W. Ensslin, *RE*, XXII, 2 [1954], 1340—1342.

⁹ Petronius, *Satyricon*, 15, 2.

Fig. 1 — CIL, III 12539.

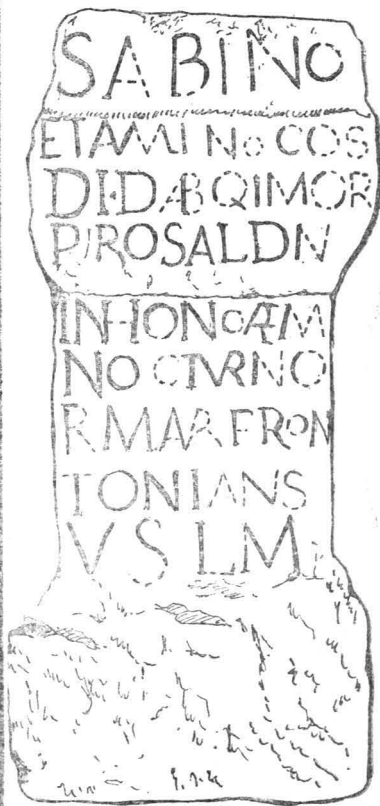

Fig. 2 — CIL, III 12539. (dessin).

de la province¹⁰. Le fait que d'autres informations manquent donne cependant l'impression que cette institution n'était pas trop répandue¹¹. De pareils *nocturni* provinciaux ont vraisemblablement été en nombre de trois, comme leurs „collègues“ de Rome; on sait bien que les villes provinciales imitaient les institutions romaines¹².

Nous trouvons significatif le fait que les *nocturni* ne figurent pas

¹⁰ W. Kroll, *loc. cit.*; W. Ensslin, *op. cit.*, 1340—1343.

¹¹ On ne peut pas la mettre en parallèle avec les fonctions connues dans certaines villes grecques. Le terme de *νοκτερινός* n'a qu'une acception d'adjectif (H. G. Lidell, R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, Oxford, [1958], p. 1183). Dans des mots composés avec celui-ci, on peut parfois mentionner des gardes de nuit, mais elles ont un caractère exceptionnel (L. Ziehen — E. Ziebarth, *RE*, XVII, 2 [1936], 1517; *IGB*, I, 324). D'habitude on fait mention du chef d'une pareille garde, son correspondant latin étant *praefectus vigilum* (O. Hirschfeld, *Kleine Schriften*, Berlin, 1913, p. 96—97; H. Herter, *RE*, XVII, 2 [1936], 1511).

¹² F. Abbott, A. Johnson, *Municipal Administration in the Roman Empire*, Princeton, 1926, p. 56—57; E. Kornemann, *RE*, XVI, 1 [1933], 614—615.

parmi les *apparitores* attribués aux magistrats municipaux¹³. Cette constatation, de même que ce que nous avons mentionné plus haut, nous font voir dans les *nocturni* de l'inscription de Gherla plutôt des magistrats inférieurs, probablement subordonnés aux édiles et ayant des fonctions similaires à celles des *triumviri capitales*. Il est néanmoins difficile de croire que les villes de la province auraient eu un grand nombre de magistrats élus. Il se pourrait que les *nocturni* en question n'aient été que des fonctionnaires subordonnés aux édiles, mais disposant d'une certaine compétence administrative et d'une juridiction mineure.

Ces *nocturni* ont vraisemblablement agi non pas dans la modeste habitation civile située près du castrum de Gherla, mais dans une localité au statut urbain. Nous pensons qu'ils fonctionnaient à Napoca, alors ville florissante ayant le rang de *colonia*¹⁴. La découverte de l'inscription justement à Gherla ne plaide pas contre cette interprétation; nous avons vu qu'elle provenait d'un sanctuaire. Non seulement la proximité géographique de Napoca nous conduit à cette conclusion, mais aussi le manque (ou la faiblesse) des collèges d'artisans dans la capitale de la Dacie Porolissensis¹⁵. On sait qu'à ces collèges revenait, entre autres, la tâche d'assurer le service des pompiers¹⁶. Leur absence à Napoca se trouve en corrélation avec la présence des *nocturni*, parmi les attributions desquels entraient aussi cette préoccupation¹⁷.

Puisque toute autre nouvelle concernant l'existence des *nocturni* à Napoca manque, on doit se poser la question de la durée de leur institution. Il n'est pas exclu que des tels fonctionnaires, si sporadiquement attestés en général, aient existé uniquement dans certaines périodes, lorsque l'administration de la ville les considérait nécessaires. Il serait possible qu'ils n'aient été institués ici que pendant la période coloniale, ou même seulement durant certains intervalles de celle-ci. Notre inscription est précisément datée en 216 n. è. Le moment historique cependant se caractérise par la prospérité et la sécurité de la Dacie romaine¹⁸. On n'a nulle raison de rapporter l'existence des *nocturni* à une situation inaccoutumée ou difficile pour la *Colonia Aurelia Napocensis*.

Une telle constatation permet quelques précisions relatives à une autre inscription de Napoca. Il s'agit d'une dédicace votive dressée par L. Laelius Terentianus, du temps de Gordien III¹⁹. Le dédicant est *decurio coloniae, aedilis et praefectus*. Assurément il ne peut pas être un préfet militaire. Contre la qualité éventuelle de *praefectus collegii* on peut invoquer le manque d'attestations de corporations professionnelles à Napoca. On a donc supposé que nous nous trouvons devant un *praefectus* municipal, remplaçant temporaire des *duumviri* ou des *quinquen-*

¹³ P. Habel, *RE*, II, 1 [1895], 191—194.

¹⁴ H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 25—26.

¹⁵ Idem, *op. cit.*, p. 35.

¹⁶ J. P. Waltzing, *Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains*, Louvain, I, 1895, p. 129; O. Hirschfeld, *op. cit.*, p. 99; E. Kornemann, *RE*, IV, 1 [1900], 414; R. Ardevan, *op. cit.*, p. 105.

¹⁷ Cf. supra, note 7.

¹⁸ M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 84—87; A. Bodor, dans *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 46, 49—50.

¹⁹ CIL III 858. L'inscription, aujourd'hui disparue, semble avoir été brisée dans la partie inférieure (H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 28).

nales²⁰, sinon même de l'empereur (élu *quinquennalis* honoraire)²¹. Mais la qualité de *praefectus* pouvait suggérer aussi d'autres manières de résoudre le problème; on connaît dans les villes romaines provinciales divers *praefecti* qui dirigeaient les services de police et de pompiers²².

Or, justement la présence de *nocturni* à Napoca, dans un intervalle chronologique si restreint, indique le fait que L. Laelius Terentianus ne pouvait être un préfet de ce dernier type. On pourrait difficilement supposer qu'en approximativement deux décennies, sans événements particuliers dans l'histoire de la ville, la colonie de Napoca aurait modifié ses institutions²³. Certainement donc, L. Laelius Terentianus est un *praefectus iure dicundo*, jusqu'à présent le seul de ce genre connu dans la Dacie romaine²⁴. On ne peut pas préciser s'il n'est pas même *praefectus quinquennalis* ou *praefectus quinquennalis pro imperatore*²⁵, mais cela n'est guère impossible²⁶.

RADU ARDEVAN

²⁰ D. Tudor, *op. cit.*, p. 226; M. Macrea, *op. cit.*, p. 138—139.

²¹ H. Daicoviciu, *loc. cit.*

²² W. Ensslin, *op. cit.*, 1130—1131.

²³ Nous devons cette observation au professeur dr. Hadrian Daicoviciu, que nous remercions encore une fois à cette occasion.

²⁴ Il y a encore deux attestations de *praefecti* (CIL III 14486; I. Piso, *StCl*, XVI, 1974, p. 242—243), mais leur caractère reste incertain.

²⁵ Eventualité plus probable dans ce cas (H. Daicoviciu, *loc. cit.*).

²⁶ On connaît encore dans la Dacie des *praefecti quinquennales pro imperatore* (CIL III 1497, 1503; I. I. Russu, *ActaMN*, VII, 1970, p. 519—521). Mais en général ils ne sont attestés avec certitude que pour le Ier et le IIe siècle n.è. (W. Ensslin, *op. cit.*, 1320).

OBRĂZARE DE COIFURI ROMANE DIN DACIA*

Studiul armamentului descoperit pe teritoriul provinciei romane Dacia se află de abia la început. Astfel, până în prezent, nu s-au publicat decît patru coifuri romane: un coif de cavalerie de paradă descoperit la Lunca Mureşului¹; un coif de tip Weisenau, purtat de legionarii romani, de la Berzovia²; un coif de tip „oriental“ de la Bumbeşti³; o mască de coif descoperită în Olt, lângă Romula⁴. Chiar ţinînd seama şi de existenţa unor piese inedite, cum este coiful cu mască de la Gilău, numărul lor apare ca fiind foarte redus.

Această situaţie, care nu reprezintă decît o lacună de cercetare, va putea fi remediată fără îndoială prin descoperirea altor piese în săpăturile, din ce în ce mai numeroase în ultima vreme, executate în castră şi aşezările civile adiacente. Totodată, apare necesară studiarea accesoriilor de coifuri — obrăzare, frontale, portpanaşe, bare de întărire — rămase pînă în prezent în afara preocupărilor arheologilor. Dintre accesorii, obrăzarele (*paragnathidae*, *bucculae*) reprezintă categoria de piese cea mai importantă şi care se pretează cel mai bine la un studiu tipologic.

Din cele patru obrăzare, care ne-au fost accesibile, două sînt inedite (nr. 2 şi 3), unul a fost publicat cu inexactităţi în ceea ce priveşte funcţionalitatea şi locul său de descoperire (nr. 1), iar un fragment a fost considerat ca piesă de folosinţă necunoscută (nr. 4)⁵.

În continuare prezentăm catalogul pieselor:

1. Obrăzar pentru obrazul drept (fig. 1).

Descoperit la Grădiştea Muncelului (jud. Hunedoara), de C. Daicoviciu, în campaniile de săpături arheologice din anii 1950—1951⁶. Păstrat la Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca (inv. MIC 256). Pu-

* Într-o primă formă acest articol a fost susţinut la sesiunea Muzeului Banatului din anul 1978. În acelaşi an el a fost predat la redacţia revistei *Tibiscus*, care însă nici nu l-a publicat şi nici nu a restituit manuscrisul. Considerăm necesară această menţiune, întrucît între timp piesa nr. 1 a fost publicată, chiar dacă sumar şi cu unele erori.

¹ *ArchÉrt*, VIII, 1888, p. 184—185; J. Garbsch, *Römische Paraderüstungen*, 1978, p. 100.

² D. Protase, L. Petculescu, în *Banatica*, III, 1975, p. 85—89.

³ L. Petculescu, P. Gherghe, în *SCIVA*, 30, 1979, p. 603—606.

⁴ D. Pappazoglu, *Muzeul Pappazoglu*, Bucureşti, 1865, p. 30; O. Benndorf, *Antike Gesichtshelme und Sepulkralkmasken*, Viena, 1878, p. 22—24, pl. 10; H. Russell Robinson, *The Armour of Imperial Rome*, Londra, 1975, p. 124, pl. 363; J. Garbsch, *op cit.*, p. 69—70, pl. 24/2.

⁵ Mulţumim şi pe această cale colegilor I. Andriţoiu şi D. Benea, care ne-au permis publicarea pieselor inedite aflate în muzeele din Deva şi Timişoara. De asemenea, mulţumim colegului C. Pop şi directorului Muzeului din Zalău, V. Lucăcel, pentru fotografiile pieselor aflate în muzeele din Cluj-Napoca şi Zalău.

⁶ Informaţie C. Pop.

Fig. 1 — Obrăzarul de la Grădiștea Muncelului (scara 1/1).

blicat sumar de I. Miclea, R. Florescu, *Strămoșii Românilor. Daco-romanii*, I, București, 1980, p. 93, nr. 189.

Lucrat din tablă de bronz cu patină verde închis. Dimensiuni actuale (restaurat): $\hat{h} = 17,8$ cm; $l = 11,5$ cm.

Obrăzar relativ îngust, de tipul cu balama și cu reprezentarea în relief a pavilionului urechii, avînd rupte proeminențele pentru apărarea bărbiei și pometelui. Obrăzarul este decorat „au repoussé”, cu imaginea unui vultur spre dreapta. Vulturul, cu aripile desfăcute, ține în ghiare un șarpe care își ridică partea din față a corpului spre dreapta. Detaliile penajului de pe aripile, gîtul și picioarele vulturului sînt executate prin cizeluri foarte fine. Deasupra este reprezentat un segment de cerc cu ornament radiar. Cîmpul ornamental este delimitat de un chenar în relief, hașurat pentru a sugera un șnur, dispus paralel cu marginea piesei și cu reprezentarea în relief a pavilionului urechii. Marginea propriu-zisă a obrăzarului este arcuită. Între chenar și margine, în partea posterioară, jos, este urma unui nit, vizibilă pe partea dinăuntru.

Semnificația decorului obrăzarului este destul de clară. Vulturul, atribut al lui Jupiter, zeul suprem al panteonului roman și protector al statului și al armatei, este întîlnit frecvent pe armele de paradă, uneori apărînd chiar ca un substitut al zeului însuși. La rîndul său, șarpele este un simbol chhtonian. Deci, reprezentarea scenică a acestei lupte, în care victoria primului avea o valoare apotropaică, este foarte firească pe un obrăzar, deși pînă în prezent este unică pe armele de paradă⁷. Vulturi sînt însă redați și pe alte obrăzări, ca spre exemplu cele descoperite la Theilenhofen⁸, Wels⁹, Carnuntum¹⁰. Cea mai apropiată analogie, ca formă, o reprezintă obrăzarul coifului de paradă de la Tel Hauran¹¹.

Reprezentarea urechii permite atribuirea obrăzarului unui coif de cavalerie de paradă, de tipul Robinson „Cavalry Sports” I¹².

2. Obrăzar pentru obrazul drept (fig. 3/1). Descoperit la Micia (Vețel, jud. Hunedoara) de C. Daicoviciu, în campania de săpături arheologice din anul 1929. Păstrat la Muzeul județean Hunedoara din Deva (inv. 3000). Inedit.

Piesa este lucrată din tablă de bronz patinată. Dimensiuni actuale: $\hat{h} = 16,2$ cm; $l = 9,7$ cm.

Obrăzar îngust cu marginea anterioară foarte puțin arcuită și cea posterioară aproape verticală. Prezintă o serie de fisuri, iar colțurile din stînga sus (cu lăcașul din spate al balamalei) și de jos, sînt rupte. Extremitatea piesei este prinsă într-o fișie de tablă foarte îngustă, cu profilul în formă de U. În partea din spate, aproximativ central, are un orificiu pătrat, tăiat din interior spre exterior. În dreptul lăcașului din față al balamalei este o gaură rotundă de nit, provenind de la o reparație, iar pe partea din spate sînt vizibile urme de fier.

⁷ Asupra repertoriului decorativ al echipamentului de paradă, vezi J. Garbsch, *op. cit.*, p. 29—32.

⁸ Idem, *op. cit.*, p. 55—56, nr. F1, pl. 10.

⁹ Idem, *op. cit.*, p. 75, nr. 069, pl. 32/2.

¹⁰ Idem, *op. cit.*, p. 76, nr. 080, pl. 33/4.

¹¹ Idem, *op. cit.*, p. 61, nr. N2, pl. 16/2, 4.

¹² H. Russell Robinson, *op. cit.*, p. 133—134.

Obrăzarul nu are analogii apropiate în Imperiul roman, însă prin îngustimea sa ar putea proveni de la un coif conic, de arcaș oriental, de tipul celui descoperit la Bryastovets¹³.

3. Obrăzar (fragmentar) pentru obrazul drept (fig. 2/1—2; 4/1—2). Descoperit la Tibiscum (Jupa, jud. Caraș-Severin), într-o prăvălie din așezarea civilă (*municipium*), de Doina Benea, în campania de săpături arheologice din anul 1976. Păstrat la Muzeul Banatului din Timișoara (inv. 8323). Inedit.

Lucrat din tablă de bronz, cu patină artificială verde închis. Dimensiuni actuale (neîntregit): $i = 11$ cm; $l = 13,3$ cm.

Din obrăzar s-a păstrat numai jumătatea inferioară, cu o proeminență ascuțită pentru apărarea bărbiei și o a doua proeminență pentru apărarea pomelului, plecând aproape în unghi drept de la linia de răs-croire. Extremitatea piesei este prinsă într-o fișie de tablă de bronz cu profilul în formă de U. În centrul proeminenței pentru apărarea bărbiei are un nit al cărui cap plat, rotund, este vizibil pe suprafața exterioară. El fixează pe partea interioară a obrăzarului o fișie de tablă în care este angajat un inel ce servea la prinderea curelușelor cu care se legau obră-zarele sub bărbie. O altă gaură, la mijlocul laturii inferioare, provine de la nitul ce fixa un al doilea inel folosit la legarea suplimentară sub maxilar. Pe partea interioară este un fragment din tabla sistemului de prindere a inelului.

Piesa poate fi reconstituită pe baza analogiilor foarte apropiate cu obrăzarul unui coif de fier de tipul Weisenau, descoperit la Hofheim și datat la sfârșitul secolului I e.n.¹⁴

4. Obrăzar (fragmentar) pentru obrazul drept (fig. 3/2; fig. 5). Descoperit în baraca nr. 5 a castrului de la Buciumi (jud. Sălaj), în campania de săpături arheologice din anul 1966. Păstrat la Muzeul de istorie și artă din Zalău (inv. nr. C.C. 182/66). Publicat sumar de N. Gudea, C. Pop, în *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972, p. 77, nr. 19, pl. CVXI/15.

Lucrat din tablă de bronz. Dimensiuni actuale: $i = 11$ cm; $l = 4,4$ cm.

Din obrăzar s-a păstrat numai un fragment din partea posterioară, cu marginea profilată. Fragmentul este rupt chiar pe linia profilaturii ce delimitează marginea de partea centrală, care era mai ridicată. Fragmentul permite, prin profilaturile sale, o încercare de reconstituire pe baza analogiilor cu obrăzarul unui coif de bronz de tip Hagenau, descoperit la Hod Hill¹⁵. Posibile analogii și cu obrăzare asemănătoare aparținând coifurilor de tip Weisenau¹⁶.

*

Printre problemele cele mai importante ridicate de această categorie de piese se numără cele ale tipologiei și cronologiei. Datorită faptului că obrăzarele erau relativ fragile și, deci, ușor de pierdut, ele puteau fi înlocuite de mai multe ori în decursul folosirii aceluiași coif. În consecință, atribuirea lor unuia sau altuia dintre tipurile de coifuri este de

¹³ I. Velkov, în *Izvestija Sofia*, V, 1928—1929, p. 15—20, fig. 7—9, pl. 3—5.

¹⁴ H. Russell Robinson, *op. cit.*, p. 70—71, fig. 170—173 și p. 81, fig. 233, obrăzar tipul 30.

¹⁵ Idem, *op. cit.*, p. 39, fig. 86—87 și p. 79, fig. 207, obrăzar tipul 4.

¹⁶ Idem, *op. cit.*, p. 78, fig. 209—210, obrăzare tipul 6 și 7.

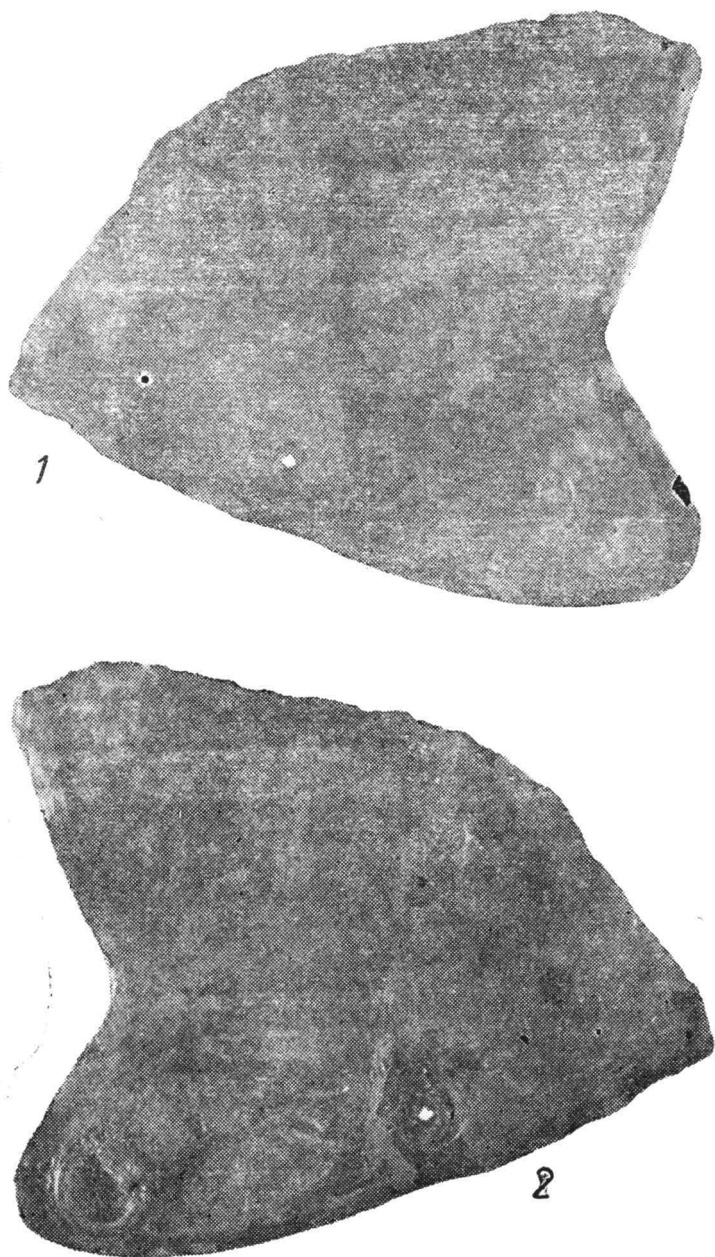

Fig. 2 — 1) Ovrăzarul de la Tibiscum (exterior); 2) Ovrăzarul de la Tibiscum (interior).

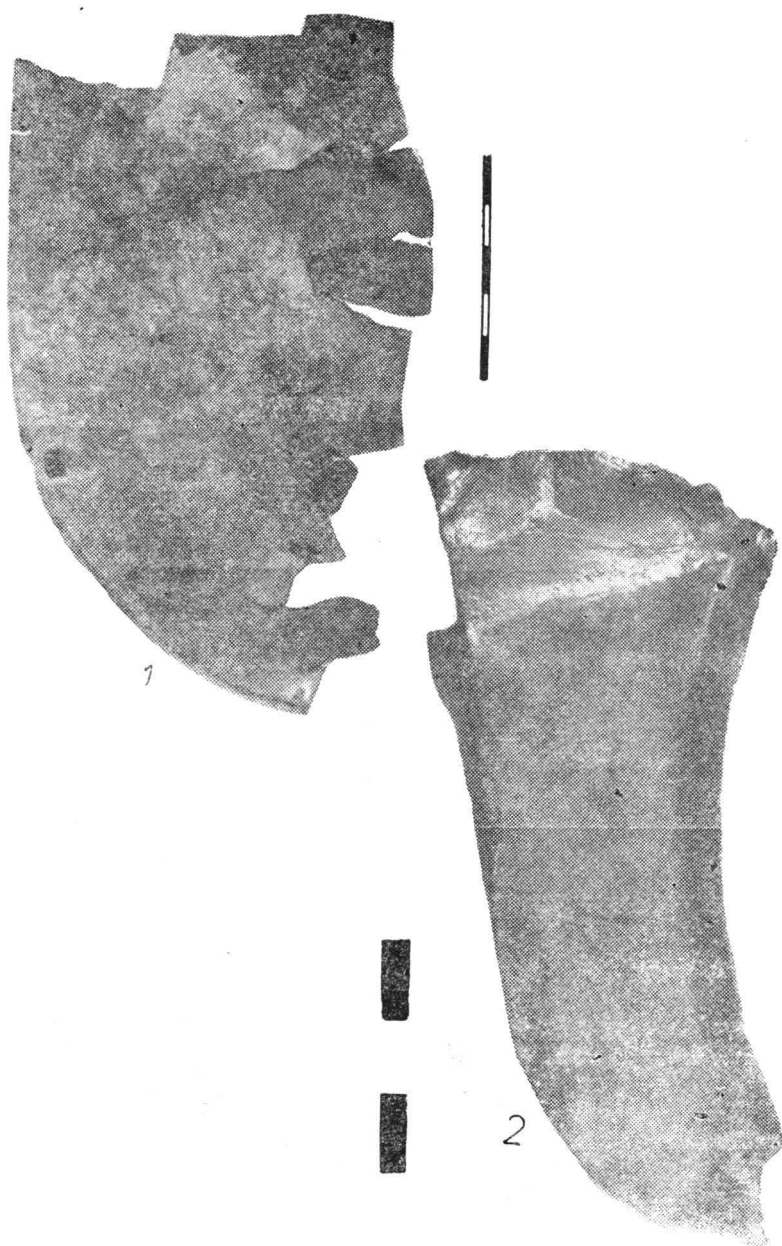

Fig. 3 — 1) Ovrăzarul de la Micia; 2) Fragment de ovrăzar de la Buciumi.

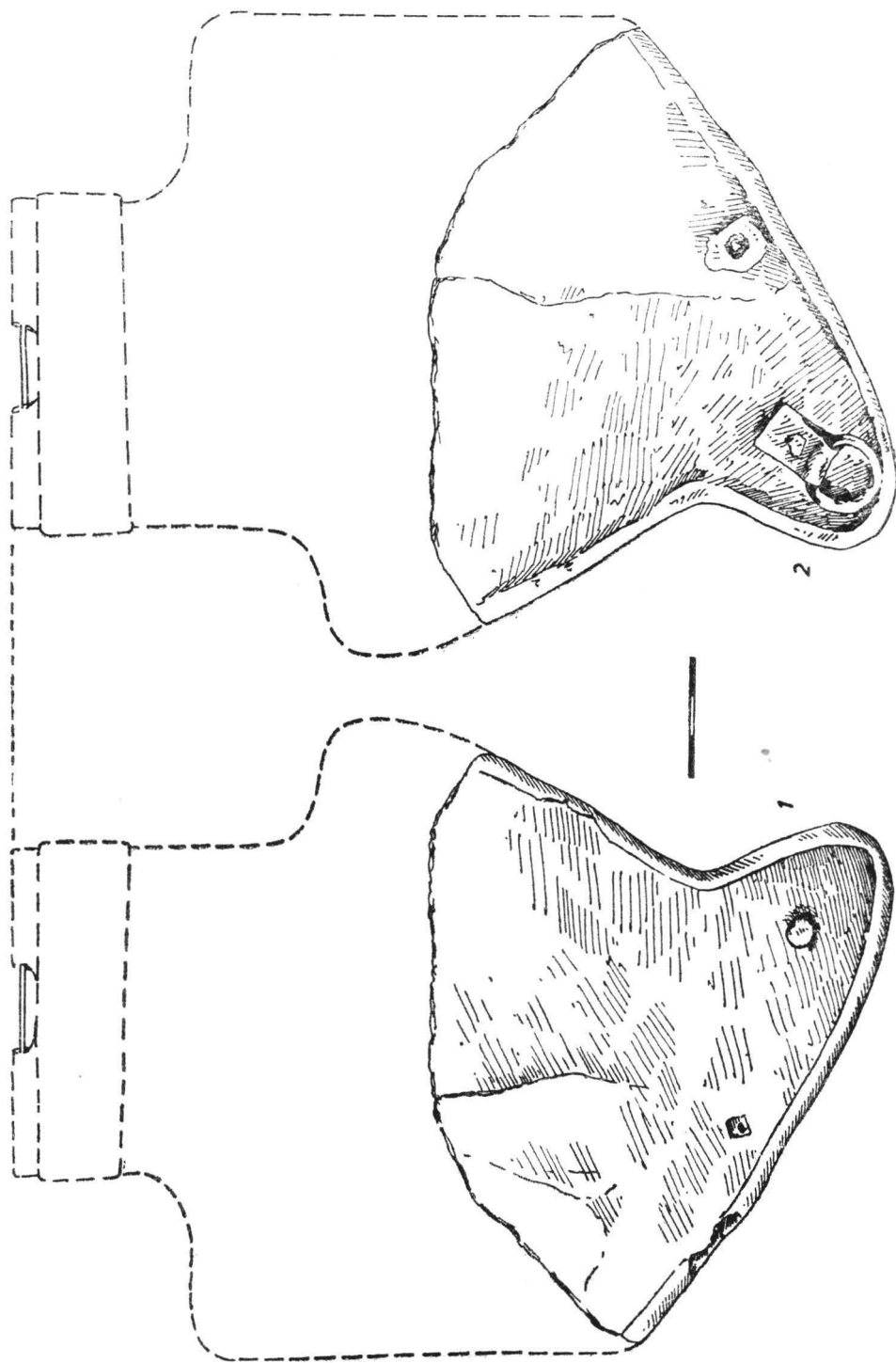

Fig. 4 — 1) Obrăzarul de la Tibiscum (exterior) — reconstituire ; 2) Obrăzarul de la Tibiscum (interior) — reconstituire.

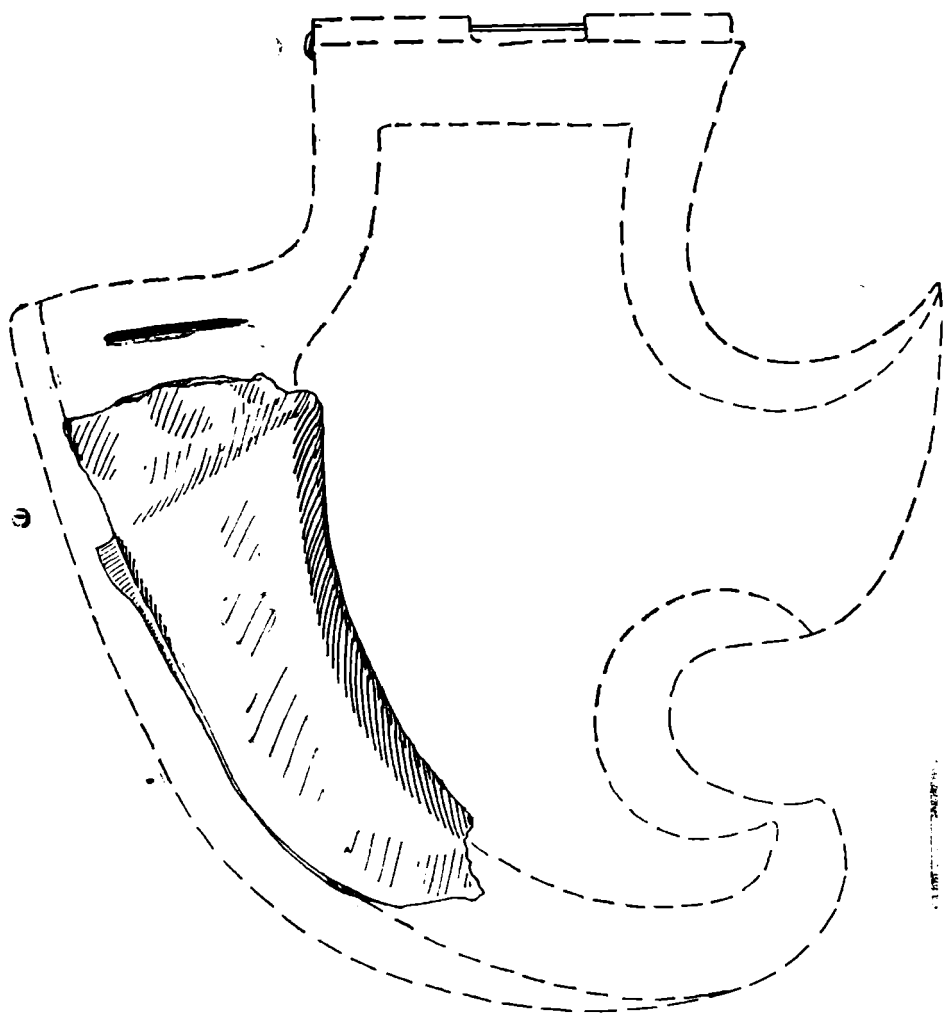

Fig. 5 — Obrăzar de la Buciumi — reconstituire.

multe ori nesigură. Această afirmație este ilustrată și de situația din Dacia, unde s-au descoperit patru obrăzare izolate și trei coifuri fără obrăzare. Dintre piesele publicate de noi, prima a fost atașată la un coif de paradă (Grădiștea Muncelului), alta, posibil, la un coif de arcaș (Micia), iar celelalte două aparțineau unor coifuri de infanterie (Tibiscum și Buciumi). La scara întregului Imperiu roman lipsește însă o tipologie mai fină, numai pentru obrăzare separate, care ar fi necesară cel puțin în stadiul actual al cercetării¹⁷. Aceasta face ca, în prezent, să nu fie po-

¹⁷ Încercarea de tipologie a obrăzarelor coifurilor de infanterie la H. Russell Robinson, *op. cit.*, p. 76—81, este pur formală, fără repere cronologice.

sibilă datarea exemplarelor din Dacia pe baza criteriilor tipologice, ci numai prin studiul condițiilor de descoperire. Astfel, obrăzarul de la Grădiștea Muncelului, unde a staționat în timpul domniei lui Traian un detașament al unei legiuni,¹⁸ probabil că a făcut parte din echipamentul unui călăreț din această unitate și a fost utilizat în perioada cuprinsă între anul 102 și sfârșitul domniei lui Traian. Pentru celelalte piese condițiile de descoperire nu ne oferă posibilități de datare mai strînsă.

Faptul că obrăzarele provin din caestre ale unităților auxiliare sau din așezările civile aferente acestora ne oferă indicații asupra felului coifurilor purtate de trupele ce alcătuiau garnizoana respectivelor localități. Astfel, obrăzarul de la Tibiscum trebuie să fi aparținut unui soldat din *cohors I Vindelicorum milliaria*¹⁹, iar cel de la Buciumi unui soldat din *cohors II Nervia Brittonum milliaria*²⁰. Dacă presupunerea noastră că piesa de la Micia era atașată la un coif de arcaș este corectă, atunci ea a fost utilizată de un militar din *cohors II Flavia Commagenorum equitata sagittariorum*²¹. În caz contrar, ea ar fi putut reprezenta un element constitutiv al echipamentului soldaților dintr-una din celelalte două unități auxiliare cantonate în acest castru.

Cele patru obrăzare publicate, aflate în dotarea cavaleriei de legiune și a unor unități auxiliare, se încadrează în tipuri diferite, frecvente pe teritoriul Imperiului roman. Ele ne permit o cunoaștere mai nuanțată a armamentului trupelor romane staționate în provincia Dacia, în secolele II—III e.n.

LIVIU PETCULESCU

COUVRE-JOUES DES CASQUES ROMAINS DE DACIE

(Résumé)

L'auteur y présente quatre pièces, toutes exécutées en bronze, dont deux inédites (no. 2 et no. 3), une non-identifiée comme telle (no. 1) et la dernière (no. 4) publiée comme objet d'utilisation incertaine.

Le couvre-joue no. 1, découvert à Grădiștea Muncelului (dép. de Hunedoara) a appartenu à un casque d'apparat de cavalerie, du type Robinson „Cavalry Sports“

¹⁸ Pentru staționarea unui detașament al legiunii a IV-a *Flavia* la Grădiștea Muncelului, vezi I. Glodariu, în *ActaMN*, II, 1965, p. 119—133; D. Protase, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 45, 53—56.

¹⁹ La Tibiscum au staționat trei unități: *numerus Palmyrenorum Tibiscensium*, *numerus Mauretanorum Tibiscensium*, *cohors I Vindelicorum*; vezi N. Gostar, în *ActaMN*, V, 1968, p. 471—477; I. I. Russu, *IDR*, III/1, p. 145. Dintre cele trei unități, prima era de arcași, iar a doua de cavalerie, deci obrăzarul, aparținând tipologic unui coif de infanterie, trebuie să fi făcut parte din dotarea cohorței *I Vindelicorum*.

²⁰ Pentru unitatea staționată la Buciumi, vezi I. I. Russu, în *SCIV*, 10, 1959, p. 311 și urm.; E. Chirilă, N. Gudea, în *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972, p. 115—117.

²¹ La Micia au staționat trei unități auxiliare: *ala I Hispanorum Campagorum*, *cohors II Flavia Commagenorum*, *numerus Maurorum Miciensium*; vezi C. C. Petolescu, în *Studien zu den Militärgrenzen Roms*, II. *Vorträge des 10. Internationalen Limeskongresses in der Germania Inferior*, Köln—Bonn, 1977, p. 369 cu bibliografia.

I, utilisé, probablement, par un cavalier légionnaire (voir note 19). Il est daté dans les deux premières décénies du IIème siècle de n.è.

Les exemplaires no. 2—4 ont fait partie de l'équipement des unités auxiliaires et sont datés indistinctement dans les IIème—IIIème siècles. Le couvre-joue no. 2, découvert dans le camp de Micia (dép. de Hunedoara), a appartenu, probablement, à un casque conique d'archer. La pièce no. 3, provenant de l'établissement civil du camp de Tibiscum (Jupa, dép. de Caraș-Severin), a été reconstituée par analogie avec des couvre-joues appartenant à des casques d'infanterie du type Weisenau. On a essayé aussi la reconstitution d'un exemplaire très fragmentaire (no. 4), découvert dans le camp de Buciumi (dép. de Sălaj), par analogie avec des couvre-joues des casques d'infanterie.

PIESE SCULPTURALE ROMANE ÎN MUZEUL MILITAR CENTRAL

În colecțiile de antichități romane ale Muzeului Militar Central din București se păstrează și câteva piese sculpturale romane interesante. În dorința de a ajuta editarea probabilă a unui *corpus* privind arta romană pe teritoriul țării noastre am găsit de cuviință a le face cunoscute, iar pe cele publicate (este vorba de un singur monument) a le reaminti.

O sculptură este confecționată din marmură, restul de patru din bronz.

1. Fragment statuar (fig. 1), din marmură. Dimensiuni: înălțimea 44 cm, lățimea maximă (peste altar) 22 cm, lățimea peste umeri 20 cm.

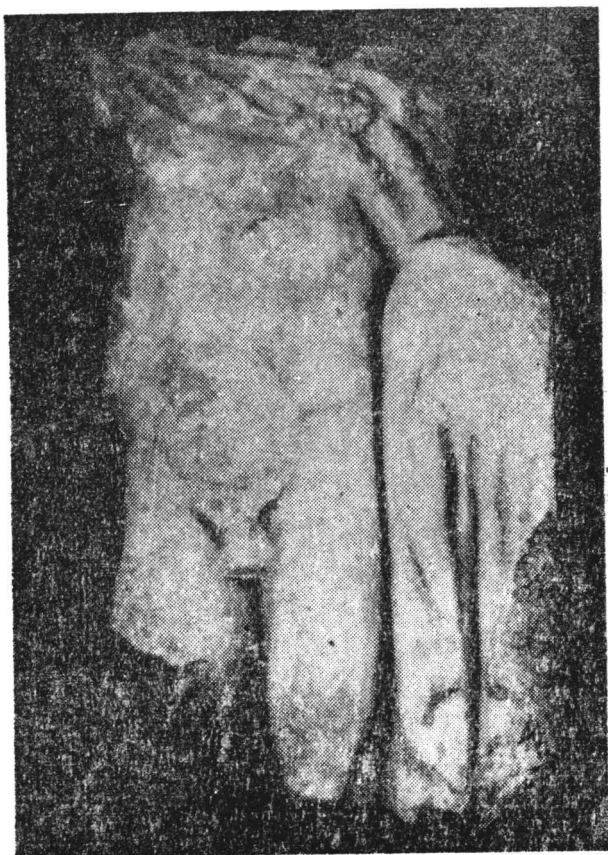

Fig. 1 — Fragment statuar reprezentând pe Apollo (Romula).

Piesa a fost descoperită în urma cercetărilor arheologice de către Cristian M. Vlădescu la *Romula* (Reșca, jud. Olt), în anul 1978, în punctul „Dealul Morii”. Nr. de inventar 35958.

Este reprezentat un tânăr efeb, căruia îi lipsesc capul, brațul drept, gambele (cea stângă mai jos de genunchi, cealaltă de la pulpă) și partea inferioară a altarului, plasat în partea stângă a personajului. Deși piesa este conservată fragmentar, cele câteva detalii vestimentare rămase, poziția corpului și atributul (altarul) păstrat, fac posibilă identificarea personajului. Este vorba de zeul Apollo. Liniile anatomice nu prea mușchuloase, nuditatea celui înfățișat, restul brațului drept (la umăr) care lasă să se întrevadă că acesta ar fi fost ridicat deasupra capului, în genul reprezentării similare de pe o placă votivă provenită de la Alba Iulia¹, apoi mantia, drapată, prinsă în jurul gâtului personajului și ale cărei falduri atirna pe spate, fiind apoi înfășurate peste brațul stâng ce se sprijină pe altarul fragmentar, în general figurația foarte asemănătoare cu cele de pe două fragmente sculpturale, unul descoperit la Războieni—Cetate² (jud. Alba), celălalt la Ulpia Traiana Sarmizegetusa³ (jud. Hunedoara), sînt tot atîtea indicii care identifică fără dubii pe divinitatea protectoare a luminii și muzicii.

Sculptura, datată în secolele II—III, prezintă o oarecare măiestrie artistică, fiind opera unui meșter artizan din partea locului.

2. Ornament de armură (fig. 2), din bronz. Dimensiuni: 22×18,5×

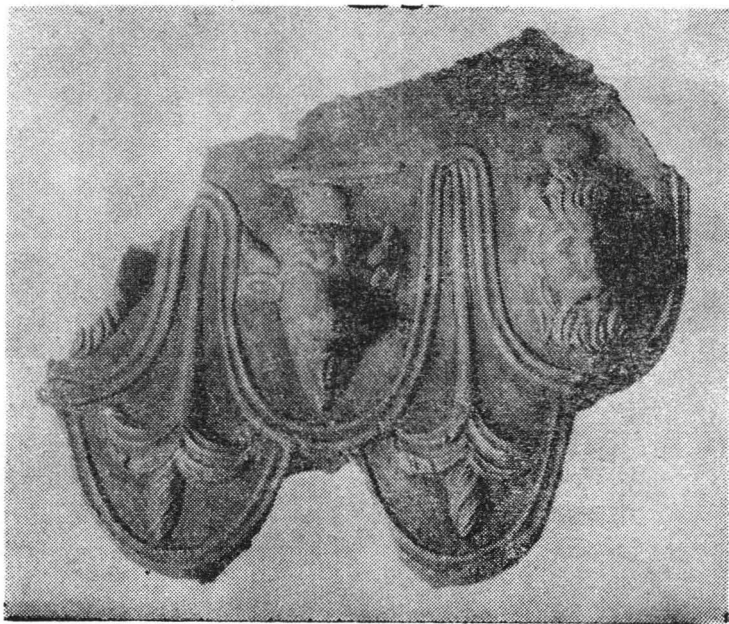

Fig. 2 — Ornament de armură (Romula).

¹ C. Pop, în *ActaMN*, LX, 1971, p. 559—560, nr. 13, fig. 5/3.

² Idem, *op. cit.*, p. 559, nr. 11, fig. 5/1.

³ Idem, *op. cit.*, p. 559, nr. 12, fig. 5/2.

0,5 cm. Piesa constituie fragmentul unei mari statui imperiale și a fost găsită la *Romula*, fiind achiziționată de la colecționarul de antichități Georges-Corabia.

Deși ornamentul a fost publicat⁴, în vederea scopului propus el se cere a fi reamintit. Nr. de inventar 8788.

Piesa este un *pteryx*, aparținând unei armuri loricată de paradă, posibil a unei statui reprezentând un împărat. Ornamentația se compune din cinci denticuli mari, înscriși într-un chenar dublu. Cei doi de la baza fragmentului au ca decorații motive florale (în genul unor crini răsturnați, cu corolele în jos și tulpinile în sus), iar cel din centru înfățișează un bucraniu de taur, fiind mărginit în dreapta de o protomă cu cap de leu, cel din stînga este rupt (se observă totuși un rest de barbă). Considerăm că statuia în cauză, astăzi pierdută, și de care aparține acest fragment, este un produs de import în Dacia, avînd o datare în secolele II—III.

3. Statuetă fragmentară (fig. 3), din bronz. Dimensiuni: înălțimea 48 cm, lățimea maximă (peste umeri) 18,5 cm. A fost descoperită de Cristian M. Vlădescu, în anul 1968, la *Romula*, în amintitul loc „Dealul Morii”. Nr. de inventar 35946.

Statueta prezintă un personaj acefal, ale cărui brațe, de la umeri, și partea inferioară a gambelor, sînt rupte. Starea de conservare precară a piesei ne împiedică a identifica cu precizie reprezentarea. Poate *palla*, cu faldurile bogate, semiovale, lungă pînă la pămînt, care acoperă picioarele personajului și urcă de-a lungul părții stîngi a corpului (în dreptul taliei este distrusă), lăsînd coapsa dreaptă dezgolită, să fie un element — dar nu hotărîtor — pentru a indica personajul ca fiind posibil

Fig. 3 — Statuetă fragmentară cu personaj neidentificat (*Romula*).

⁴ D. Tudor, *Monumente inedite din Romula (I)*, extras din *BCMI*, XXVIII, fasc. 85, iulie—sept., 1935, Vălenii de Munte, 1938, p. 32—33, nr. 237, fig. 39; D. Tudor, *OltR¹*, fig. 13 (= *OltR²*, fig. 27 și *OltR³*, fig. 33/1); D. Tudor, *Romula*, București, 1968, fig. 24; C. Pop, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 151—152, nr. XII, 17, fig. 21.

Iuppiter ori Aesculapius. Am emis această ipoteză bazându-ne pe reprezentări oarecum similare din Imperiu⁵, în ceea ce privește poziția mantiei.

Piesa are o execuție artistică deosebit de reușită. Reliefarea corectă a părților corpului, a liniilor anatomice, și naturalețea înfățișării veșmîntului conferă statuetei finețe și distincție. Toate acestea sînt motive pentru a o considera un import în provincia traiană, ea înscrinduse cronologic la mijlocul veacului al II-lea e.n., în timpul epocii de înflorire a dinastiei antoniniene.

4. Figurină cu Mercurius (fig. 4), din bronz. Dimensiuni: înălțimea 6,4 cm, lățimea maximă 2,6 cm, înălțimea feței 1 cm. Se păstrează destul de fragmentar. Ea provine de la Sucidava (Celei—Corabia, jud. Olt) și a fost cumpărată de la Georgescu-Corabia. Nr. de inventar 230.

Fig. 4 — Figurină cu Mercurius (Sucidava).

⁵ Vezi S. Reinach, *RépStat*, I—IV, Paris, 1897—1910, *passim*.

Protectorul comerțului este înfățișat seminud, cu o *palla*, drapată, aruncată doar peste umeri și făcută sul peste brațul stîng. Această aranjare a mantiei și *petasos*-ul (se observă destul de greu) specific de pe capul personajului sînt atribute caracteristice ale acestei zeități. Dealtfel, în Imperiul roman sînt numeroase alte analogii⁶ toreutice. Figura divinității și liniile corpului sînt șterse. Mina dreaptă de la cot, piciorul drept de la genunchi și laba celuilalt sînt, astăzi, dispărute. Încadrarea cronologică a figurinei: secolul al III-lea e.n.

Fără prea multe pretenții, ea este o piesă modestă, destul de groșieră, lucrată într-un atelier autohton.

5. Pectoral (fig. 5), din bronz. Dimensiuni: înălțimea 6,8 cm, lățimea maximă 4,5 cm, înălțimea feței 2 cm.

Piesa, bine conservată, provine din Transilvania, localitatea nu este precizată. Nr. de inventar 2556.

Pectoralul înfățișează un tînăr personaj masculin, imberb (detaliile feței șterse), cu coif attic pe creștet. Armura, ca atare, este suficientă pentru stabilirea efebului ca fiind Mars. Două piese asemănătoare, cu mult superioare însă ca execuție, sînt cunoscute în Dacia. Este vorba de două figurine-pectoral din bronz aurit, confecționate la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*⁷.

Fig. 5 — Pectoral înfățișînd pe Mars (Transilvania).

⁶ *Ibidem*.

⁷ a. D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann, *Figured Monuments from Sarmizegetusa*, col. BAR, Oxford, 1979, p. 86, nr. 80, pl. CXVI; b. *Ibidem*, nr. 81, pl. CXVI

Statueta reprezintă un produs local al secolelor II—III.

Cele câteva piese descrise și interpretate îmbogățesc variata gamă a sculpturilor din patrimoniul cultural-artistic provincial al Daciei romane.

CRISTIAN M. VLĂDESCU — CONSTANTIN POP

PIÈCES SCULPTURALES ROMAINES AU MUSÉE MILITAIRE CENTRAL

(Résumé)

Les auteurs décrivent et interprètent un fragment statuaire représentant Apollo (fig. 1), un ornement d'armure (fig. 2), une statuette fragmentaire avec un personnage non identifié (fig. 3), — toutes ses pièces provenant de *Romula* (Reșca, dép. d'Olt) —, une figurine de Mercurius (fig. 4), de *Sucidava* (Celei—Corabia, dép. d'Olt) et un pectoral représentant Mars (fig. 5), pièce provenue de Transylvanie,

Ces sculptures romaines sont conservées au Musée Militaire Central de Bucarest.

BRONZURI FIGURATE ÎN DACIA ROMANĂ: UN TIP ICONOGRAFIC ÎNEDIT

În colecțiile romane ale Muzeului județean de etnografie și istorie locală din Caransebeș se păstrează o interesantă statueta de bronz, provenită de la Berzovia (jud. Caraș-Severin). Piesa, descoperită în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în așezarea civilă antică a amintitei localități, a făcut obiectul unui mic studiu care a văzut lumina tiparului la sfârșitul veacului trecut¹. Motivele care ne-au determinat să reluăm discuția pe marginea acestei mici opere de artă sînt, pe de o parte, prezența sa inedită ca tip iconografic în arta romană a Daciei, pe de altă parte constatarea că în Imperiu se cunoaște doar o singură analogie a genului toreutic și, nu în ultimul rînd, faptul că ea a fost publicată, cu anumite inexactități de descriere, într-o revistă străină de specialitate, mai veche, cu o circulație mai largă doar în Transilvania².

Figurina are următoarele dimensiuni: înălțimea 13,2 cm, lățimea maximă 5 cm, înălțimea feței 1,5 cm. Starea de conservare a piesei este bună, statueta prezentînd pe suprafață cîteva mici lovituri și unele detalii anatomice șterse. Numărul de inventar 9613.

Piesa reprezintă un efeb nud (fig. 1—1 b). Centrul de greutate al corpului este plasat pe piciorul drept întins, celălalt fiind ușor îndoit și adus înapoi. Un al doilea punct de sprijin se găsește pe virfurile degetelor labei piciorului stîng. Capul, întors spre dreapta și tras spre spate, este puțin aplecat, personajul privind peste umăr spre un obiect pe care îl ține în mîna dreaptă, obiect de care ne vom ocupa mai tîrziu. De fapt, toată poziția trunchiului, ușor răsucit, este în funcție de acest element pe care îl considerăm important, poziție explicînd poate ipostaza (aceasta mai încolo) în care a fost surprins personajul. Figura, efeminată, are fața prelungă, subțiată spre bărbie, ochii mari cu pupilele marcate, nasul drept, gura mică, cu buze cărnoase. Părul lung, acoperind pavilioanele urechilor, este aranjat în rulou deasupra frunții, fiind prins cu o *taenia*. Cu mîna stîngă — brațul este ridicat — tînărul își prinde la ceafă coștele lungi, stringîndu-le într-o coadă. În general, corpul, cu forme zvelte, proaspete, respectă canonul clasic, membrele superioare și inferioare fiind proporționate. Liniile anatomice (în special cele din partea posterioară — fig. 1 a —, cele frontale fiind șterse — fig. 1 —) sînt minuțios trasate. Aparent, la prima vedere, cel reprezentat pare a fi un personaj feminin. Pentru această constatare pledează sinii feciorelnici și inexistența (în forma actuală de conservare a piesei) organului genital bărbătesc. Dar, în regiunea triunghiului inghinal, se observă perii pubieni (fig. 1). Se știe că în arta clasică greco-romană ei nu apar la nudurile

¹ G. Téglás, în *ArchÉrt*, XVII, 1897, p. 31, nr. 2.

² Este vorba de *Archaeologiai Értesítő*, Budapesta, I, 1869 și urm.

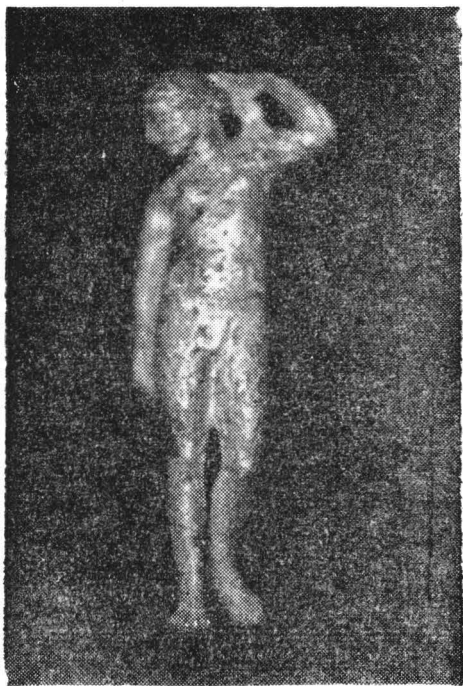

Fig. 1 — Statueta de la Berzovia (vedere frontală).

Fig. 1a — Aceași (vedere posterioară).

feminine, ci doar la cele masculine; în cazul figurinei noastre phallus-ul s-a distrus. Sinii prezenți identifică însă personajul ca fiind un hermafrodit³. Ca descrierea statuetei să fie completă mai rămîne să ne îndreptăm atenția asupra brațului drept, lăsat în jos, și a cărui mînă ține, lateral, la nivelul bazinului și a coapsei, un obiect pîrînd a reprezenta două discuri alăturate (fig. 1 b), spre care personajul, puțin răsucit — după cum am mai spus — privește. Dar pentru identificarea și, deci, pentru stabilirea funcționalității acestui obiect trebuie să facem referiri la singura analogie descoperită în Imperiu, analogie pe care o considerăm aproape perfectă pentru statueta de la Berzovia. Este vorba tot de un bronz, înfățișînd același personaj (fig. 2), aflat, în ianuarie 1837, împreună cu alte patru figurine (Mercur, Apollo, Atys, fragmentul unui Mercur sau al lui Iuppiter) — după cum afirmă Charles Roach Smith — în cursul unor lucrări de excavație „in the bed of Thames“⁴, adică „în patul (abia) Tamisei“ (piesele provenite din acest rîu se găseau la acea vreme în colecția lui John Newman). Reîntorcîndu-ne la „misteriosul“ obiect ținut în mîna dreaptă de efeb, Gábor Téglás, cel care publică pentru prima

³ G. Téglás, *l.c.*, indică și el personajul ca fiind hermafrodit.

⁴ Ch. R. Smith, în *Archaeologia, Miscellaneous Tracts relating to Antiquity*, XXVIII, Londra, 1840, p. 38—39, pl. IV. Statueta este cuprinsă și în repertoriul lui S. Reinach, *RépStat*, II, 1, 1898, p. 176, nr. 1 (după această lucrare am executat fig. 2).

Fig. 1b — Aceeași (vedere laterală stînga).

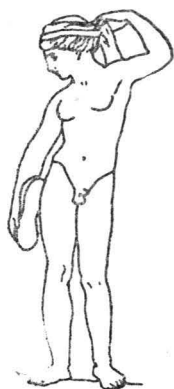

Fig. 2 — Figurina de la Londra (după S. Reinach).

dată sculptura de la Berzovia, consideră că acesta este o oglindă dublă⁵, iar Ch. R. Smith, referindu-se la figurina „pescuită” din fluviul londonez (în paranteză fie spus, a observat și el caracterul de hermafrodit al personajului) crede că ar putea fi un *cymbalum*⁶, conferind astfel celui înfățișat aura unui preot sau a unui venerant al cultului zeiței Cybele⁷. Răsfoind însă revistele de specialitate am constatat că un *speculum* dublu, de forma a două discuri alăturate, nu își găsește loc în reprezentările artei antice, ca să nu mai vorbim de cymbale⁸, care, ca instrumente de percuție, sînt asemănătoare unor mici talgere (cinele, „cinelli”, în limba italiană⁹), pe care muzicantul le ține în podul palmelor, lovindu-le una de alta. Nevoiți, prin însuși profilul discuției, să ne exprimăm punctul nostru de vedere, emitem ipoteza, credem mai plauzibilă, că ar fi vorba de o piatră ponce (*pumex*¹⁰) dublă, forma aproximativă a acestui accesoriu de toaletă rămînînd neschimbat pînă în zilele actuale. De altfel, M. Besnier, ocupîndu-se de această problemă, spunea: „Nu era pentru nimeni un secret că fie la Roma, fie în oricare altă parte a Imperiului eleganții vremii, la baie, se frecau pe corp cu această piatră,

⁵ G. Téglás, *op. cit.*, p. 31, nr. 2.

⁶ Ch. R. Smith, *op. cit.*, p. 38, nota a.

⁷ Idem, *op. cit.*, p. 38.

⁸ Pentru *cymbalum*, vezi. E. Pottier, în *DA*, I, 2, 1897, p. 1697—1698.

⁹ A. Doljanski, *Mic dicționar muzical*, București, 1960, p. 102 (s.v. *cinele*).

¹⁰ M. Besnier, *Pumex*, în *DA*, IV, 1, 1908, p. 767—768.

pentru a-și curăți pielea și a o face mai netedă, de unde acestor personaje cu *maniere și caractere efeminate* (adică hermafrodiți, completarea și sublinierea ne aparțin) li se atribuia epitetul de *pumicatus*¹¹. Bazându-ne și pe faptul că această piatră ponce este — după cum afirmam — elementul central spre care privește personajul și în jurul căruia se mulează corpul, considerăm că statueta înfățișează un hermafrodit „baigneur”, surprins în ipostaza de *pumicatus*. El își freacă, într-un gest intim, coapsa cu această piatră, ținută în mîna dreaptă, pentru a-și îndepărta impuritățile de pe epidermă, iar cu cea stîngă își strînge cosițele lungi, parcă a le feri să nu se ude sau a le storce de apă.

Aerul elegant degajat de această statueta, proporționalitatea formelor (poate labela picioarelor cam mari), naturalitatea poziției personajului, sînt tot atîtea criterii pentru a considera această piesă o mică operă de artă, un produs de import în Dacia, ea înscriindu-se cronologic, pare-se, epocii de bunăstare a dinastiei antoniniene.

Sculptura constituie un unicat pentru provincia traiană și poate figura cu cinste alături de cele mai reușite creații toreutice descoperite pe teritoriul României.

CONSTANTIN POP — PETRU BONA — RICHARD PETROVSZKY

BRONZES FIGURÉS DE DACIE ROMAINE: UN TYPE ICONOGRAPHIQUE INÉDIT

(Résumé)

Les auteurs décrivent et interprètent une statuette romaine de bronze, découverte à Berzovia (dép. de Caraș-Severin) et conservée dans le Musée départemental d'ethnographie et d'histoire locale de Caransebeș (n° d'inv. 9613).

La figurine représente un hermaphrodite „baigneur”, surpris dans l'hypostase de *pumicatus* (fig. 1—1 b). La pièce, datée dans l'époque des Antonins, est un produit d'import, étant unique en Dacie romaine, par le type iconographique qu'il représente.

Une autre analogie de l'Empire romain est conservée aujourd'hui à Londres (fig. 2).

21122

¹¹ Idem, *op. cit.*, p. 768.

TIBISCUM — CERCETĂRI ARHEOLOGICE (I) (1976—1979)

Scurt istoric al cercetărilor

În hotarul satelor Jupa (la 6—7 km nord de orașul Caransebeș, pe DE. 94), Ciuta și Iaz, la confluența riurilor Timiș și Bistra este situat complexul arheologic *Tibiscum*¹: așezarea civilă, necropola acesteia și castrul militar, toate aparținând epocii romane.

Tibiscum fiind cea mai de seamă localitate din partea de vest a Daciei romane interesul pentru vestigiile antice de aici a apărut încă din secolele trecute. La sfîrșitul secolului al XVII-lea, Marsigli semnalează între inscripțiile romane provenite din nordul Dunării și una de la *Tibiscum*². În secolul următor C. Mannert este cel care, pentru prima dată identifică Tibiscum-ul amintit de Marsigli cu Tibiscum-ul roman³. Identificarea pe teren, prin săpături, a anticului Tibiscum a făcut-o la sfîrșitul secolului al XIX-lea Ortváy Tivadár⁴. A trecut o jumătate de veac pînă cînd G. G. Mateescu împreună cu I. Boroș din Lugoj au reluat și extins cercetările arheologice de la Jupa. Din păcate, însemnările lui G. G. Mateescu au rămas necunoscute. Se poate face totuși o reconstituire aproximativă a cercetărilor și rezultatelor acestora din anii 1923—1924 pe baza unor însemnări personale ale diversilor supraveghetori ai săpăturilor, însemnări aflate în arhiva Comisiunii Monumentelor Istorice, secția Banat și care au ajuns în arhiva Mitropoliei Banatului din Timișoara⁵. După alte patru decenii de întrerupere, în anul 1964, Muzeul Banatului din Timișoara reia cercetările sistematice de la Tibiscum, atît în castru cît și în așezarea civilă a acestuia.

¹ Ptolemeu, III, 8, 4 (τῖβισκον; *Tabula Peutingeriana*, VII, 3—4 (Tivisco); *Geograful din Ravenna*, IV, 14 (Tibis, Tiviscum); T. Ortváy, în *ArchÉrt*, X, 1876, p. 1—48; „Foaia diecezană”, VII, nr. 24 din 14/26 VI 1892, p. 1; *RE*, VI, A, 813—815 (Fluss); B. Milléker, *Délmagyarország régiségleletei*, Timișoara, II, 1899, p. 93—99; V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926, p. 262; C. Daicoviciu, I, Miloia, în *AnB*, III, 1930, 4, p. 12; O. G. Lecca, *Dicționar istoric, arheologic și geografic al României*, București, 1937, p. 522; *T.I.R.*, I, 34, p. 11 (cu lista bibliografică); D. Tudor, *Orașe, Țiguri și sate în Dacia română*, București, 1968, p. 37; *Dicționar de istorie veche a României*, București, 1976, p. 572 (I. Glo-dariu).

² Fr. Griselini, *Versuch einer politischen und naturlichen Geschichte des temesvarer Banats in Briefen an Standespersonen und Gelehrte*, 1775, p. 279; Marsigli, *Danubius Pannonico-Mysius*, 1726 (cf. V. Wollmann, în *StcomC*, II, 1977, p. 364).

³ C. Mannert, *Geographie*, 1799—1825 (cf. V. Wollmann, *loc. cit.*).

⁴ T. Ortváy, *loc. cit.*; L. Kakucs, în *Banatica*, IV, 1977, p. 472.

⁵ C. Daicoviciu, în *ACMIT*, II, 1929, p. 315; C. Daicoviciu, I. Miloia, *op. cit.*, p. 15; M. Moga, în *RevMuz*, nr. special, an. II, 1965, p. 433; N. Gostar, în *ActaMN*, V, 1968, p. 471; D. Tudor, *loc. cit.*; C. Daicoviciu, *Dacia*, p. 155; M. Moga, în *Tibiscus*, I, 1971, p. 41; S. Morintz, în *Dacia*, N.S., XVII, 1973, p. 369, nr. 83; C. Răileanu, în *Mitropolia Banatului*, Timișoara, 1—3, 1979, p. 108—126; *IDR*, III/1, p. 145.

Cercetările din castru au stabilit existența a două faze de construcție: prima de pământ și a doua de piatră cu patru nivele de locuire. S-au dezvelit mai multe construcții din interiorul castrului de piatră cu un bogat material arheologic⁶. Castrul este situat în stînga riului Timiș, pe locul numit „Peste ziduri” și a funcționat începînd cu primul război dacic (101—102) pînă la sfîrșitul stăpînirii romane în Dacia⁷. De formă dreptunghiulară, cu colțurile rotunjite și laturile lungi orientate pe direcția nord-sud, castrul de piatră are dimensiunile de 310×195 m. *Porta praetoria*, dublă, cu tunuri laterale, patrulateră este situată pe latura de est a castrului. *Porta decumana* de pe latura de vest este simplă, cu două turnuri laterale. Porțile *principales dextra* și *sinistra* sînt situate pe laturile de sud, respectiv de nord ale castrului. *Porta principalis dextra* nu se mai păstrează, întreaga latură de sud a castrului fiind distrusă de vechiul curs al Timișului. *Porta principalis sinistra*, simplă, prezintă tot două turnuri laterale patrulateră. La toate cele trei porți păstrate, turnurile laterale nu depășesc spre exterior linia zidului de incintă a castrului.

În așezarea civilă a castrului, situată la nord de acesta, cercetările de pînă acum au dus la dezvelirea lor parțială, identificîndu-se o seamă de clădiri cu diferite destinații și un foarte bogat inventar arheologic⁸.

Așezarea civilă este străbătută de la nord la sud de o arteră a drumului roman ce vine dinspre Cornuțel—Banat îndreptîndu-se spre Valea Bistrei și care, înainte de traversarea Timișului, pe terasa acestuia face joncțiunea cu cel ce iese din castru, în fața porții *praetoria*. Este făcut din plăci de piatră de carieră, ușor bombat⁹.

Orașul *Tibiscum* a avut în antichitate rangul de *municipium*, după ce inițial a fost un *pagus* sau *vicus* aparținător *territorium*-ului capitalei Daciei romane, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*. Treptat, prin dezvoltarea sa economică, demografică și în strînsă legătură cu dezvoltarea castrului militar, importanța așezării civile crește, el primind în secolul al III-lea e.n. rangul de *municipium*, fapt atestat de o inscripție din

⁶ D. Popescu, în *Dacia*, N.S., IX, 1965, p. 481, nr. 76; idem, în *SCIV*, 16, 1965, 3, p. 598; *RevMuz*, III, 1966, 1, p. 89; D. Popescu, în *Dacia*, N.S., XI, 1967, p. 366, nr. 62; N. Gostar, *op. cit.*; D. Tudor, *op. cit.*, p. 38; C. Daicoviciu, *loc. cit.*; Vl. Dumitrescu, *Bulletin d'archéologie sud-est européenne*, București, 1, 1969, p. 103, nr. 76; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 220; D. Popescu, în *Dacia*, N.S., XIII, 1969, p. 521, nr. 87, idem, în *SCIV*, 20, 1969, 3, p. 486; idem, în *Dacia*, N.S., XIV, 1970, p. 447, nr. 94; idem, în *SCIV*, 21, 1970, 3, p. 507, nr. 94; M. Moga, *op. cit.*, p. 41, 42; S. Morintz, în *Dacia*, N.S., XVI, 1972, p. 341, nr. 86; idem, în *Dacia*, N.S., XVII, 1973, p. 379, nr. 83; Vl. Dumitrescu, în *Bulletin d'archéologie sud-est européenne*, București, 3, 1975, p. 110, nr. 123; D. Benea, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 210; A. Stoia, în *Dacia*, N.S., XXI, 1977, p. 364, nr. 67; D. Benea, în *Tibiscus*, V, 1979, p. 141—143.

⁷ M. Moga, în *RevMuz*, II, 1964, nr. special, p. 433; H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 324; D. Benea, *op. cit.*, p. 141.

⁸ D. Popescu, în *Dacia*, N.S., XI, 1967, p. 366, nr. 62; idem, în *Dacia*, N.S., XIV, 1970, p. 447, nr. 94, idem, în *SCIV*, 21, 1970, 3, p. 507, nr. 94; M. Moga, *op. cit.*, p. 42; S. Morintz, în *Dacia*, N.S., XVI, 1972, p. 341, nr. 86; Vl. Dumitrescu, *loc. cit.*; M. Moga, D. Benea, în *StcomC*, II, 1977, p. 321; D. Benea, *op. cit.*, p. 143.

⁹ D. Popescu, în *Dacia*, N.S., XIV, 1970, p. 447, nr. 94; idem, în *SCIV*, 21, 1970, 3, p. 507, nr. 94.

vremea împăratului Gallienus. Se pare, însă că orașul Tibiscum exista dinainte, din timpul lui Septimius Severus¹⁰.

Cu ocazia acestor cercetări, prezentate pe scurt, a fost procurat un foarte bogat și variat material arheologic: vase ceramice (locale, romane de import și de factură locală), obiecte metalice din fier, bronz, metal nobil, cu diverse destinații (material de construcții, unelte, arme, obiecte de podoabă), obiecte de piatră. La acestea se adaugă materialul epigrafic¹¹, de foarte mare importanță pentru reconstituirea vieții sociale, militare de la Tibiscum, descoperirile monetare¹², care se întind de la începutul secolului I e.n. până după anul 271, fapt ce constituie încă o dovadă a continuității de locuire a zonei înaintea cuceririi Daciei, cât și după retragerea aureliană.

*

Începînd cu anul 1976 la cercetările arheologice de la Tibiscum participă și muzeul din Caransebeș. Săpăturile arheologice au fost concentrate în următoarele zone: castru, așezarea civilă a castrului, orașul roman și necropola.

Castrul

Cercetările din zona castrului roman s-au desfășurat în trei campanii (în anii 1976, 1977 și 1979), urmărindu-se mai multe probleme: 1. stabilirea stratigrafiei în zona cuprinsă între *porta decumana* și *praetorium*-ul castrului mare din piatră și a sistemului de fortificație pe latura de vest a acestuia (Secțiunea S₁A); 2. verificarea existenței castrului mic din piatră, anterior celui mare și stabilirea sistemului lui de fortificație (Secțiunile S₃ și S₄); 3. stabilirea stratigrafiei interioare a castrului mic și a castrului mare din piatră (Secțiunea S₂); 4. stabilirea planului și a funcționalității unei construcții din interiorul castrului mare din piatră (Construcția A); 5. stratigrafia zonei din exteriorul laturii de est a castrului mare (Secțiunea S₁).

Secțiunea S₁A (fig. 2), cu orientarea est-vest, este amplasată între *praetorium*-ul castrului mare din piatră și *porta decumana* perpendiculară pe aceasta, avînd dimensiunile de 100×1,20 m.

S-au surprins două faze de locuire. Din prima fază apare un singur nivel de locuire și un incendiu anterior construirii castrului mare din

¹⁰ CIL, III, p. 246; CIL, III, 1550 = ILS, 7130; III, 1555, 8005; *TransAnt*, p. 130; A. Kerényi, *Die Personennamen von Dazien*, Budapest, 1941, p. 953; G. Forni, în *OmD*, p. 240; C. Daicoviciu, în *ActaMN*, III, 1966, p. 155; N. Gostar, *loc. cit.*; D. Tudor, *op. cit.*, p. 38; L. Mărghitan, în *Tibiscus*, III, 1974, p. 109; H. Wolff, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 118; D. Benea, *op. cit.*, p. 143—145.

¹¹ M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul Muzeului Banatului* (ghid), Timișoara, 1974; *IDR*, III/1, p. 14, 52, 133, 141, 145—231.

¹² B. Mitrea, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 595, nr. 32—34; idem, în *SCIV*, 14, 1963, 2, p. 470; idem, în *Dacia*, N.S., VIII, 1964, p. 381, nr. 56; idem, în *SCIV*, 15, 1964, 4, p. 577; D. Protase, în *Dacia*, N.S., VIII, 1964, p. 192; idem, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966, p. 175; N. Gudea, în *Banatica*, I, 1971, p. 140—142; idem, în *Tibiscus*, II, 1972, nota 6; E. Chirilă, I. Stratan, în *Crisia*, III, 1973, p. 163, 164, pl. I; B. Mitrea, în *Dacia*, N.S., XVII, 1973, p. 414, 63; idem, în *SCIV*, 24, 1973, 1, p. 148, 63; E. Chirilă, N. Gudea, I. Stratan, *Drei Münzhorte des 4. Jahrhunderts aus dem Banat*, Lugoj, 1974, p. 5—15; C. Preda, în *SCIV*, 26, 1975, 4, p. 446, 470.

piatră și căruia îi aparțin câteva construcții dărimate și nivelate în faza de folosire a castrului mare. A doua fază, contemporană castrului mare, are două nivele: unul de locuire, urmat de un incendiu și ultimul tot de locuire. În primul nivel al castrului mare de piatră s-a ridicat zidul de incintă așa cum se păstrează în săpătură și s-a construit poarta de pe această latură, dar fără turnuri laterale din piatră (posibil să fi fost din lemn?). Urmează o refacere a porții *decumana*, cînd înspre nord se înalță un turn din piatră de rîu. Pe podeaua acestui turn s-a găsit o monedă a împăratului Traian. O refacere a acestui turn — sesizată la nivelul podelei — este contemporană cu construirea din piatră a turnului de sud, mai redus însă ca dimensiuni decît cel de nord. În această fază cele două turnuri au zidurile exterioare ridicate din piatră de carieră, fasonată.

Sistemul de fortificație al castrului pe latura de vest se prezintă astfel: zidul de incintă (*murus*) din care, în general, se mai păstrează doar fundația din piatră de rîu prinsă cu mortar, cu grosimea de 1,10—1,20 m. Zidul propriu-zis este construit din blocuri de calcar, fasonate (*opus quadratum*), cu miezul în *opus incertum*. Zidul este implantat în valul de pămînt al castrului (*agger*) pe panta exterioară a acestuia. Lățimea valului la bază este de vreo 6,50 m. Urmează *berma* lată de aproximativ 1,50 m și șanțul de apărare (*fossus*), lat de 6—7 m și adînc de 1,60 m.

Via decumana din pietriș și piatră de rîu, ușor boltită, este lată de 4,25 m și urmată de un incendiu violent — ultimul — peste care s-a depus un strat gros de dărîmături. Probabil, după acest incendiu castrul mare nu a mai fost refăcut.

Existența castrului mic din piatră, anterior celui mare din piatră, a fost, se pare, sesizată de Marius Moga în timpul săpăturilor sale. A fost surprinsă de către noi prin secțiunea S₁A și corespunde stratigrafic nivelului de locuire anterior construirii castrului mare.

Prin două secțiuni, S₃ și S₄, s-au identificat incinta și sistemul de fortificație ale castrului mic din piatră. Cele două secțiuni au fost amplasate pe latura de vest, respectiv colțul nord-vestic al castrului mic.

Secțiunea S₃ (fig. 4 a) a fost trasată în zona unei secțiuni mai vechi (M. Moga), dar ale cărei rezultate nu se sînt cunoscute. Secțiunea S₃ este perpendiculară pe aceasta, cu orientarea est-vest și dimensiunile de 20×1,20 m.

Situația stratigrafică pornind de la baza secțiunii este următoarea: între m 1—3, primul nivel de călcare apare la adîncimea cuprinsă între 1,45—1,30 m și aparține perioadei castrului mic din piatră; între 1,30—0,80 m, nivel de dărîmătură și nivelare al castrului mic; al doilea nivel de călcare cuprins între 0,80—0,40 m aparține castrului mare; urmează humusul actual; între m 3—8 este prezent *valul de pămînt* al castrului mic pe panta exterioară a căruia este implantat *zidul de incintă*, gros de 1,20 m și a cărui fundație din piatră de rîu prinsă cu mortar este înaltă de aproximativ 0,70 m. Zidul este construit din blocuri de piatră de calcar fasonată (0,45×0,25×0,25 m) și miezul de piatră de rîu și pietriș. Din zid se mai păstrează doar primul rînd de blocuri de deasupra fundației. Înspre exterior urmează *berma*, lată de 0,90—1,10 m, apoi *primul șanț* (cel mic) cu adîncimea maximă inițială de 1,30 m (ac-

tuală de 2,20 m) și lățimea de 4 m, fiind cuprins între m 9—13 ai secțiunii. O ușoară înălțare a stratului steril face trecerea spre *al doilea șanț* (cel mare), adânc inițial de 2,10 m (3,10 m adâncimea actuală) și lat de 7 m (între m 13,30—20,30).

Stratigrafia din exteriorul zidului de incintă (între 8—20 m) este următoarea:

Faza I (a castrului mic din piatră): *nivelul a* (deasupra stratului steril) este nivelul de călcare al castrului mic (de folosire a șanțurilor), gros de 0,10 m, de culoare închisă, cu arsură slabă, fragmente ceramice, obiecte metalice din bronz și fier, material tegular fragmentar; în acest nivel a apărut, la baza șanțului mic, un opaiț fragmentar, avînd pe fund stampila „P” și o rozetă alături, în relief; *nivelul b*, de umplere lentă a celor două șanțuri, cu fragmente ceramice și de metal; *nivelul c*, de dărîmătură (nivelare) a castrului mic, în care apar pietre din zidul de incintă, mortar, fragmente tegulare.

Faza II (a castrului mare din piatră): *nivelul d*, de locuire al castrului mare; *nivelul e*, humus actual.

Din cauza lucrărilor agricole (arături profunde) și a adîncimii foarte reduse la care se află ultimul nivel roman față de cel actual de călcare, nu se poate surprinde prin săpătură, în această zonă, caracterul sfîrșitului locuirii romane.

Secțiunea S₄ (fig. 4 b, 5) a fost amplasată (în urma măsurătorilor pe teren) în zona unde s-a presupus că zidul de incintă vestic al castrului mic din piatră face joncțiunea cu zidul de incintă nordic al castrului mare din piatră. Prin această secțiune cu dimensiunile de 8×1,20 m orientată sud-est-nord-vest, s-a surprins colțul de nord-vest al castrului mic, rotunjit, cu o structură identică cu a zidului apărut în secțiunea S₃, dar mai bine conservat (se păstrează trei rînduri de piatră din zidul propriu-zis).

Stratigrafia în interiorul zidului se prezintă astfel: 1. între m 0—2,65 la adîncimea de 1,35 m fundul secțiunii; între 1,35—1,10 m strat steril; între 1,10—1 m nivel de călcare al castrului mic; 1—0,55 m strat de arsură intensă; 0,55—0,35 m nivel de călcare al castrului mare; 0,35—0 m humus actual. O situație interesantă apare între 1,90—2,65 m (orizontal), unde stratul de arsură intensă, de mai sus amintit, este întrerupt brusc de un strat de depunere și dărîmătură (piatră, material tegular), situație ce s-ar putea explica prin existența unei construcții din lemn pe locul arsurii, distrusă printr-un incendiu, în spațiul rămas liber între respectiva construcție și zidul de incintă, depunîndu-se piatră din zidul de incintă și resturile din acoperișul construcției. În stadiul actual al cercetărilor nu se poate încă preciza existența unui turn de colț, dar situația stratigrafică s-ar putea să fie un indiciu al prezenței turnului pe locul arsurii, cu o suprastructură din lemn. 2. Între 2,65—3,75 m urmează zidul de incintă, gros de 1,10 m. 3. În exteriorul zidului de incintă (de la 3,75 la 8 m) stratigrafia este următoarea: șanțul mic al castrului atinge adîncimea maximă de 2,75 m, în dreptul m 6,25, fiind larg de 4 m; între 2,75—2,05 m, strat de umplere lentă a șanțului; între 2,05—1,90 m strat de arsură intensă, în care s-au găsit multe fragmente ceramice și o fibulă; între 1,90—1,65 m strat de depunere al castrului mic din piatră, cu două nivele; între 1,65—1,55 m strat de arsură puternică, între

1,55—0,90 m strat gros de dărîmătură al castrului mic; între 0,90—0,30 m nivel de călcare și depunere al castrului mare; între 0,30—0 m humus actual. De la nivelul penultimului strat pornește o groapă largă de 0,70—0,80 m ce străbate toate straturile pînă la cel de umplere al șanțului mic. Această groapă trebuie pusă în legătură cu stratul de arsură ce apare la limita superioară a gropii, ele fiind, probabil, contemporane și aparținînd fazei de început a castrului mare. Prin această secțiune s-a surprins doar primul șanț, cel mic, al castrului și începutul celui de al doilea, care, de fapt, este suprapus de traseul zidului de incintă nordic al castrului mare din piatră.

Pe baza măsurătorilor s-au stabilit dimensiunile castrului mic, ca fiind de 107×99 m, cu laturile lungi pe direcția est-vest. Colțurile primului castru din piatră sînt rotunjite (s-au dezvelit colțurile de sud-vest M. Moga și de nord-vest — prin săpăturile noastre). Pe latura de est a castrului mic, la distanța de 49 m sud de colțul nord-estic, se află poarta de pe această latură a castrului mic, largă de 4 m, cu două turnuri laterale, patrulate. Poarta a continuat să fie folosită și în perioada castrului mare, neexistînd urme de blocare ale ei. Nu cunoaștem încă orientarea castrului, nefiind identificată clădirea *praetorium*-ului.

În general, din situația stratigrafică a secțiunilor mai sus prezentate și în care s-a surprins nivelul castrului mic, rezultă o perioadă de funcționare relativ scurtă a lui. Nu deținem încă dovezi asupra momentului în care s-a trecut la construirea castrului mare. Se poate spune că la construirea acestuia din urmă două dintre laturile sale — cea de nord și cea de est — au fost ridicate prin prelungirea laturilor castrului mic: a celei de nord spre vest și a celei de est spre sud.

Secțiunea S_2 (fig. 3 b), cu orientarea est-vest și dimensiunile de $30 \times 1,20$ m, a fost trasată în interiorul castrului mic (aproximativ în zona sa centrală, ușor spre sud), respectiv a castrului mare (în jumătatea nordică, mai aproape de latura de est). Prin această secțiune s-a confirmat situația stratigrafică din secțiunea S_1A , aducînd și cîteva elemente în plus.

Faza I a castrului mic din piatră începe la adîncimea de 1,80 m prin stratul de călcare al acestuia, suprapus solului steril. La capătul de est al secțiunii, între 0—8 m (orizontal), la baza secțiunii, între solul steril și nivelul de călcare al primului castru din piatră, apare un strat intermediar, de nivelare. În stratul aparținînd castrului mic, de culoare brun-închisă apar material ceramic și obiecte metalice fragmentare în cantitate redusă. Urmează un strat de arsură neagră (gros de 0,10 m), care în porțiunea dintre m 2—8 ajunge la 0,30 m grosime. În acest strat de arsură, între adîncimea de 1,70—1,40 m s-au găsit foarte mult cărbune, zgură de fier, piese din bronz, ceramică. Între 0—2 m (orizontal) peste stratul de arsură neagră apare un nivel de călcare de 0,10—0,15 m, suprapus de un alt strat de arsură roșie (gros de 0,10 m). În prelungirea acestuia din urmă, între m 2—7, apar două straturi de pietriș și piatră de rîu, despărțite de un strat subțire de arsură, care straturi indică, poate urmele a două drumuri secundare. Al doilea pare a fi contemporan castrului mare, el fiind suprapus de o lentilă de mortar, groasă de 0,15 m. Între m 5,25—6,25 se observă o groapă ce pornește de la baza drumului inferior, fiind umplută cu pietriș și piatră (aceleași materiale ce

intră în structura drumului). Ea pătrunde pînă la adîncimea de 2,15 m. Peste stratul de arsură roșie, mai sus amintit, urmează un strat gros de călcare și dărîmătură al castrului mare (între adîncimea de 1,15—0,35 m) și care se îngustează în zona celor două drumuri, pentru a se adînci, din nou, în dreptul m 7, unde atinge adîncimea maximă de 1,40 m, în dreptul m 10 al secțiunii. Între m 13,80—15,10, în peretele nordic al secțiunii, se conturează o nouă groapă ce pătrunde pînă la adîncimea de 1,80 m, pornind de la nivelul castrului mare. Între m 18—23, la adîncimea cuprinsă între 1,25—150 m, apare un strat de pietriș amestecat cu piatră de riu suprapunînd direct stratul de arsură neagră. Acest strat reprezintă sigur urmele unui drum — *via principalis* a castrului mare, în porțiunea în care acesta se îndreaptă spre poarta de pe latura de nord — *porta principalis sinistra*. Urmează între adîncimile de 1,25—1 m un strat de călcare de culoare brună — aparținînd fazei II, a castrului mare. Între 1—0,60 m se observă o refacere a *via-ei principalis*. Între m 23,25—24,65, la adîncimea de 0,90 m, pornește o groapă ce pătrunde pînă la 1,60 m adîncime și care a servit ca varniță — fapt dovedit de existența la baza ei a unei platforme de var stins, groasă de 0,30—0,35 m. În groapă s-a găsit și o monedă de bronz foarte slab conservată. De la 26,05 — la 27,05 m apare un zid înalt de 1,10 m, din piatră de riu prinsă cu mortar, cu fundația numai din piatră de riu, groasă de 1,20 m. În continuarea acestui zid, pînă în dreptul m 28,20 secțiunea S_2 a tăiat perpendicular o secțiune mai veche (M. Moga). Între m 28,20—30 stratigrafia este identică cu a restului secțiunii, cu mențiunea că peste stratul de arsură neagră, se observă mai clar un strat subțire de călcare, suprapus la rîndul lui de unul subțire de nisip și pietriș, peste care apare stratul de călcare — depunere al castrului mare din piatră. În acest din urmă strat s-a dat peste un pavaj din cărămizi întregi și fragmentare, care pornește, foarte probabil, din dreptul zidului surprins anterior și funcționa ca un fel de șanț pentru scurgerea apei. Menționăm, de asemenea, că pavajul drumului (*via principalis*), groapa de var și zidul sînt contemporane și aparțin fazei II. Deoarece în secțiune nu s-au surprins urmele altor construcții (ziduri), se pare că aceasta a fost amplasată în zona imediat învecinată clădirii centrale (*praetorium*-ul) castrului mic (înspre sud).

Revenind la *via principalis* a castrului mare trebuie subliniat că situația stratigrafică constatată prin secțiunea S_2 — de refacere a acestui drum — a fost surprinsă și la poarta de pe latura de nord a castrului, spre care se îndreaptă acest drum. Situația se poate explica astfel: după lărgirea castrului mic și o perioadă de utilizare a castrului mare ca urmare a depunerilor lente, cît și a celor rezultate din dărîmături, a fost necesară o refacere a drumului și implicit o ridicare a nivelului intrării în castru, în zona porții. Rezolvarea s-a găsit în ridicarea unui zid înalt de 1—1,10 m, care să blocheze intrarea inițială a porții între cele două turnuri ale acesteia, zid a cărui parte superioară a devenit, în același timp, nivel de călcare, el corespunzînd nivelului de refacere a *via-ei principalis* constatată atît în timpul lucrărilor de conservare-restaurare din zona porții, cît și în profilul secțiunii S_2 .

De același procedeu de „blocare” și înălțare a intrării inițiale trebuie, foarte probabil, legată și situația constatată cu ocazia dezvelirii

porții *praetoria* a castrului mare. La această poartă dublă, situată pe latura de est a castrului, există un zid care închide accesul prin jumătatea ei nordică și care s-a ridicat în momentul în care s-a refăcut drumul de acces, prin înălțarea lui. Dacă și partea sudică a porții a fost la fel blocată nu se poate ști, deoarece zona a fost cercetată cu câțiva ani înainte, rezultatele nefiindu-ne cunoscute.

Cercetările din interiorul castrului mare, respectiv din zona sa nord-estică, au dus la dezvelirea unei construcții, orientată nord-sud, amplasată în stînga altei construcții identificată anterior cu *basilica*.

Construcția A (fig. 6) se compune din următoarele încăperi: încăperea I, cea mare, centrală, de formă dreptunghiulară, cu dimensiunile exterioare de $10,90 \times 7,50$ m; încăperea II, absidală, amplasată în continuarea laturii de nord a încăperii I; încăperea III, adosată, de formă dreptunghiulară, amplasată în lungul laturii de sud a primei încăperi, cu dimensiunile de $7,50 \times 3,20$ m. Pereții acestor încăperi sînt din piatră de riu legată cu mortar, pe o fundație din piatră de riu fără mortar, cu urme de tencuială colorată în exterior, cît și în interior. Grosimea zidurilor variază între 0,65—0,80 m. Colțul de sud-est al încăperii I a fost întărit prin introducerea mai multor rînduri de cărămizi (dimensiunile unei cărămizi: $0,38 \times 0,28 \times 0,05$ m).

Încăperea I a avut o instalație de *hypocaustum* constînd din două canale de circulație a aerului cald. Canalul principal traversa încăperea de la nord la sud, de-a lungul peretelui de est, fiind despărțit de restul încăperii printr-un perete cu grosime de numai 0,25—0,30 m, din piatră de riu prinsă cu mortar. În canal s-au păstrat 9 picioare de hypocaust, din cărămizi de formă și dimensiuni diferite. De la jumătatea acestui canal se desprinde o ramificație (al doilea canal), cu orientarea sud-est-nord-vest, care se deschide în încăperea cu absidă pe la mijlocul peretelui despărțitor dintre încăperea I și II. Acest perete nu a existat la început, ci doar din momentul amenajării sistemului de încălzire. Cele două canale sînt acoperite cu cărămizi de dimensiuni mari ($0,60 \times 0,60 \times 0,05$ m). Restul încăperii a fost umplut cu mai multe rînduri de depuneri (pămînt, moloz, pietre), peste care urmează un pavaj din piatră de riu prinsă cu mortar. Peste acesta, în final, s-a așezat un strat uniform de tip *cocciopesto*, gros de 0,10 m. În pămîntul de umplutură al canalelor de hypocaust s-au găsit multe fragmente ceramice, cîteva obiecte din sticlă, patru piese din os și peste 70 virfuri de săgeți de patru tipuri distincte.

Încăperea II. Se păstrează zidurile înalte de 0,85 m. Pe podeaua de mortar a încăperii s-au așezat șiruri de picioare de hypocaust, totul fiind acoperit cu cărămizi mari ale căror amprente se văd în mortarul de pe suprafața celor două „socluri“ ce se află de o parte și alta a zidului despărțitor dintre cele două încăperi. Această încăpere a fost afectată de săpături mai vechi, astfel încît nu s-au mai păstrat „în situ“ decît două cărămizi de la un picior de hypocaust. Cercetările din cele două încăperi nu au reușit să identifice focarul instalației de încălzit.

Încăperea III. Pereții acestei încăperi sînt adosați încăperii centrale. Sînt de piatră de riu prinsă cu mortar (grosimea 0,65 m), fără fundație și se păstrează doar două rînduri de pietre. Zidul comun al încăperilor I și III continuă spre vest, formînd și zidul de sud al unei alte clădiri,

din stînga construcției A, ce se presupune că a fost sediul gîrzii. Distanța dintre cele două clădiri este de 1,10 m, spațiu în care s-a găsit mult material ceramic, metalic, oase aruncate aici încă din antichitate, resturi de la obiecte ce au încetat a mai fi folosite. În interiorul încăperii III stratigrafia este următoarea: între 0,40—0,90 m există un strat de pietriș ce provine de la pavajul drumului care vine dispore poarta de pe latura de est a castrului mic; el trece prin fața construcției A înaintea adosării încăperii III; între 0,90—0,98 m, strat de arsură intensă, roșie, amestecat cu cărbune. Sub arsură se păstrează o lentilă subțire (1—2 cm) de mortar, mai pronunțată în colțul sud-vestic, care este lentila de construcție a zidului de sud a încăperii I. În pămîntul de umplutură al încăperii apare mult material ceramic, tegular și obiecte metalice (cuie, piroane și două vîrfuri de săgeți). În exteriorul laturii de sud a acestei încăperi (III), la adîncimea de 0,50 m, se păstrează un pavaj din cărămizi, lat de 2,60 m și care pornește de la nivelul de construcție al zidurilor încăperii adosate. Ținînd cont de lipsa fundației, existența pavajului exterior care indică în acel loc o intrare ar presupune existența unui coridor deschis, cu acoperișul susținut, poate, de stîlpi din lemn. Această ipoteză ar fi cea mai plauzibilă dacă se ia în considerare și structura „fragilă” a zidului.

În timpul degajării părții exterioare a zidurilor de nord și vest ale construcției a apărut un foarte bogat material. Trebuie menționată descoperirea a două fragmente dintr-un vas de formă de tavă, cu buza lată, puternic evazată, dintr-o pastă fină cu smalț de culoare galben-verzuie. Interiorul îl are decorat cu motive fitomorfe în relief, iar pe interiorul buzei, într-un cartuș, apare inscripția „CRISPIN” (în relief). S-a găsit și o sabie scurtă, din fier, păstrată întreagă, cu garda și capătul mînerului din os, frumos ornamentate prin incizii fine, precum și fragmente dintr-o placă de bronz ce acoperea teaca armei și o parte din terminația tecii, din fier, cu amprente de lemn în interior.

Din cele prezentate mai sus se desprind cîteva concluzii referitoare la fazele de construcție și folosire a construcției: prima fază este cea în care s-au ridicat pereții exteriori ai încăperilor I și II pe o podea din lut. În a doua fază se amenajează sistemul de încălzire, podeaua de tip *cocciopesto* și se ridică zidul despărțitor ale celor două încăperi. Nu există dovezi legate de utilizarea hypocaustului (nu a fost găsit nici focarul instalației). În a treia fază se adaugă încăperea III și se abandonează instalația de hypocaust. În faza ultimă e posibil ca această clădire să fi servit drept magazie pentru anumite tipuri de arme (arcuri și săgeți). După materialul descoperit, tehnica de construcție a clădirii, nivelul în care se găsește ea — raportat la situația stratigrafică generală din castrul mare de piatră — construcția A se datează în prima jumătate a secolului al III-lea e.n.

În exteriorul castrului mare, înspre est, în zona cuprinsă între zidul de incintă și marginea terasei riului Timiș — zona „Pod Nord” — Secțiunea S₁ (fig. 7a—b), ce pornește la aproximativ 25 m sud de colțul nord-estic al castrului (chiar de lîngă zidul de incintă), are dimensiunile de 90 × 1 m, cu orientarea est-vest. Această magistrală a urmărit stratigrafia zonei respective pentru a se stabili sistemul de fortificație a castrului în această parte.

Stratigrafia. Stratul steril se află la adâncimea medie de 2,30 m. Peste acest strat, între m 17—34,50 se întinde un strat compact de mortar amestecat cu bucăți de var nestins, gros de vreo 12 cm. Acest strat marchează nivelul de construcție al zidului de incintă al castrului mic din piatră. Șanțul de apărare este lat de 6—7 m, cu adâncimea maximă inițială de 3,50 m și 5,50—6 m, adâncime actuală. Șanțul prezintă două faze de umplere: una lentă, în care apar material ceramic, metalic, litic și alta de nivelare, dintr-o perioadă târzie. Imediat deasupra stratului de mortar (lentila de construcție) se întinde un strat de pământ cenușos-negricios, cu mult material ceramic și oase — strat de cultură din primul nivel al castrului mic. Peste acesta apare un strat gros de 0,50 m, format din nisip și peste el pietriș, care provine din șanțul de apărare adâncit cu ocazia construirii castrului mare. Abia la adâncimea de 1,60 m începe un alt strat, nivel de călcare negricios cu mult cărbune, în care apar țigle, cărămizi și piese din metal. Deasupra (la adâncimea de 0,70 m), urmează un strat de nivelare relativ steril, gros de 0,25—0,30 m. Între m 17—23 (orizontal) acest strat este întrerupt de un pavaj format din pietriș și piatră de riu de dimensiuni mici și mijlocii, formînd structura tipică a unui drum. Se pare că este prelungirea drumului din așezarea civilă a castrului venind dinspre nord. El marchează ultimul nivel de călcare roman peste care sînt depuneri moderne.

Înspre est, spre riul Timiș, au apărut o serie de ziduri de la diferite construcții nedevelite încă. Primul dintre ele apare în dreptul m 49 și este gros de 0,80 m și înalt de 0,70 m, construit din piatră de riu cu mortar, pe o fundație înaltă de 1,30 m. După nivelul de construcție el aparține perioadei castrului mare. Zidul este de la o construcție ce se întinde spre est, nivelul căreia de călcare se găsește la 1,50 m adâncime, cu o depunere de aproximativ 0,30 m.

Între m 54—64 secțiunea a fost întreruptă de un drum spre o balastieră din apropiere. Din dreptul m 64 secțiunea se continuă, avînd aceeași stratigrafie ca în prima parte a secțiunii. Alte două ziduri care apar — primul oblic pe direcția secțiunii (între m 64—65,50), al doilea perpendicular pe primul (între m 65,50—66,40) — împreună cu cele două, mai sus amintite, închid aceeași încăpere. Funcționalitatea ei, pînă la degajarea completă, nu poate fi stabilită. În schimb, se delimitează destul de clar următoarea încăpere, din care s-au surprins două ziduri paralele, orientate nord-sud (între m 67,40—68,40, respectiv 76,10—76,90). Aici se pot stabili două nivele, dintre care cel inferior (între adâncimile 2,60—2 m) este format din pământ amestecat cu pietriș mărunt, de culoare deschisă, în care apar fragmente ceramice în cantitate mare. Majoritatea aparțin unor vase de dimensiuni mari, amfore și urcioare cu o toartă (în mare parte întregibile). Probabil, încăperea a fost folosită ca magazie în această fază. Acest nivel e suprapus de unul de nivelare, din nisip fin și pietriș (de 0,20—0,30 m grosime). În continuare, pînă la 1,10 m adâncime, se întinde un strat de lut steril, bătut, adus din altă parte. Următorul nivel de călcare, relativ subțire, conține material ceramic și tegular. De aici și pînă la humusul actual apare un strat dens de dărîmături (piatră, țigle, cărămidă, ceramică, obiecte metalice). La capătul secțiunii, între m 89,30—90,50 apare un zid gros de 1,20 m, din piatră de riu legată cu mortar, după care începe panta terasei. Stratigrafia este

aceeași, apare doar o groapă modernă ce pătrunde pînă la adîncimea de 1,80 m. În exteriorul zidului (spre est) stratul de dărîmătură coboară pînă la 2,60 m adîncime, la care săpătura a fost oprită, existînd pericolul de surpare a zidului.

În concluzie, cele două nivele constatate în zona cuprinsă între zidul de incintă al castrului și primul zid al construcțiilor apărute în a doua jumătate a secțiunii marchează două mari perioade de locuire: primul, mai vechi din timpul și după construirea sistemului de fortificație al castrului mic, al doilea, dintr-o perioadă mai tîrzie (secolele II—III), cînd această zonă fiind și ea cuprinsă în interiorul zidului de incintă cu care era înconjurată așezarea civilă care s-a extins, șanțul de apărare al castrului nemaivîndu-și rostul a fost nivelat. Se pare că zidul gros de 1,20 m de la extremitatea estică a secțiunii este tocmai o parte a zidului ce înconjura așezarea civilă, mergînd paralel cu albia rîului Timiș, înspre sud.

În timpul excavării pămîntului din secțiunea de mai sus, între m 28—30 a apărut un strat dens de arsură, cu urme de lemn carbonizat. În acest loc au fost deschise două casete. Casetele S_1C_2 și S_1C_3 sînt situate la sud și la nord de secțiunea S_1 și au dimensiunile de $4 \times 2,20$ m, respectiv 4×2 m, orientate est-vest. În stratul de pămînt negricios amestecat cu multă cenușă, la adîncimea de 1,80—2 m, s-au găsit multe fragmente de creuzete din ceramică de dimensiuni mici și mijlocii, tipare din lut pentru lingouri cu urme de bronz și aur, obiecte din fier zgurificate și bronz, vase ceramice, cinci monede (trei de argint și două de bronz) slab conservate. De menționat, descoperirea unor fragmente dintr-un vas lucrat cu mîna. Cantitatea mare de creuzete și tipare dovedesc existența în acest loc a unui atelier de turnat obiecte din bronz și metal prețios. Atelierul avea formă aproximativ dreptunghiulară, cu dimensiunile de $6,50 \times 1,80$ m, orientat sud-vest-nord-est, cu pereții din lemn și a fost distrus printr-un incendiu. Poziția sa stratigrafică încadrează atelierul din punct de vedere cronologic, perioadei imediat următoare construirii castrului mare, adică prima jumătate a secolului al II-lea e.n.

În urma cercetărilor de teren în zona castrului și a așezării civile s-a stabilit traseul drumurilor romane ce vin unul dinspre sud, din direcția Diernei, al doilea dinspre vest, din direcția Cornuțel-Banat și fac joncțiunea în zona Tibiscum, continuîndu-se ca un singur drum, spre Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Despre această problemă, cît și cea a ramificațiilor drumului roman în zona Tibiscum ne-am ocupat în altă lucrare¹³.

De asemenea, săpături cu caracter de sondaj au fost făcute în necropola orașului roman, rezultatele lor fiind deja cunoscute¹⁴.

Urme de zidărie din construcțiile orașului propriu-zis, *municipiul Tibiscum*, se văd în dreapta Timișului pe o suprafață de cîteva hectare. În bibliografia mai veche se amintește despre aceste ruine, reidentificarea lor pe teren făcîndu-se abia în anul 1976. Printr-un sondaj s-a surprins zidul de incintă al orașului înspre vest, din piatră de rîu prinsă

¹³ O. Răuț, O. Bozu, R. Petrovsky, în *Banatica*, IV, 1977, p. 137, 142—143; P. Bona, R. Petrovsky, în *StcomC*, II, 1977, p. 387—388.

¹⁴ R. Petrovsky, în *Banatica*, V, 1979.

cu mortar, gros de 1,30 m, situat foarte la suprafață (la numai 0,20—0,30 m față de nivelul actual de călcare).

Ultima problemă asupra căreia ne oprim este cea a *podului* de peste Timiș, prin care se făcea legătura între castru (de pe malul stîng al riului) și orașul roman (de pe malul drept al Timișului). Era un pod cu picioarele din piatră și cărămidă și suprastructura din lemn. Din el se mai păstrează un picior în mijlocul albiei Timișului. Capul de pod de pe malul stîng al apei pare să fi fost în fața porții *praetoria* a castrului, pe marginea terasei.

Rezultatele cercetărilor arheologice efectuate pînă în prezent la *Tibiscum* se referă mai mult la castrul roman, urmînd ca pe viitor cercetările să se extindă în necropolă și oraș, unde s-au făcut doar săpături cu caracter de sondaj.

PETRU BONA — RICHARD PETROVSZKY — MARIA PETROVSZKY

TIBISCUM — ARCHÄOLOGISCHE UNTERSUCHUNGEN (I)

(1976—1979)

(Zusammenfassung)

În der Flur der Dörfer Jupa (6—7 Km nördlich der Stadt Caransebeș, Europa-Straße 94), Ciuta und Iaz, beim Einfluß der Bistra in die Temesch liegt der archäologische Komplex *Tibiscum*¹: die Stadt, das *Castrum* mit seinen *Canabae*, das Gräberfeld, alle der Römerherrschaft zugehörend.

Das Interesse für die Altertümer von *Tibiscum* erwachte schon in den vorigen Jahrhunderten^{2—3}, die ersten Oberflächenforschungen wurden aber erst Ende des 19 Jh. durchgeführt⁴. Die archäologischen Untersuchungen wurden, nach fast einem halben Jahrhundert, durch G. G. Mateescu wieder aufgenommen⁵.

Die Grabungen von großen Ausmaßen, von wissenschaftlichem Charakter beginnen wieder erst 1964 und wurden vom Banater Museum aus Temeswar geleitet. Aufgrund dieser stellte man folgendes fest: die Existenz zweier Bauphasen des *Castrums* — die erste, eine Erdbefestigung, die zweite aus Stein⁶; das *Castrum* wurde seit dem ersten Dakerkrieg benützt (101—102 u.z.) und spielte seine strategische Rolle bis zum Ende der Römerherrschaft in Dazien (271 u.z.)⁷. Das Steinlager, von rechteckiger Form hat die Ausmaßen von 310 × 195 m, die Längsseiten in Nord-Süd Richtung orientiert, während die *Porta praetoria* auf der Ostseite liegt. Die Tore haben je zwei, seitwärts gelegene, viereckige Türme. In den *Canabae*, die sich nördlich des Lagers erstrecken, und nur teilweise erforscht sind, wurden eine Reihe von Bauten verschiedener Bestimmungen, aufgedeckt wobei ein reiches Inventar, zum Vorschein kam⁸.

Die Untersuchungen des Karansebescher Museums, in der Zeitspanne 1976—1979 bedeckten folgende Zonen: *Castrum*, *Canabae*, Stadt und Gräberfeld.

In der Zone *Castrum* konnte man das Vorhandensein zweier Steinlager feststellen (die Schnitte *S*₁A, *S*₂, *S*₃ und *S*₄): das erste von kleineren Ausmaßen — 107 × 99 m —, das zweite, das große, schon früher erforschte. Weiter wurde das Befestigungssystem der West und Ostseite beider Lager erforscht, welches folgenderweise angelegt wurde: der Erdwall (*agger*) mit der Stemmauer (*murus*) — *opus quadratum* mit einem Kern in *opus incertum*, die *berma*, zwei Schanzen (*fossa*) bei dem kleinen Steinlager; die kleinere nach innen, die größere nach außen; bei dem großen Steinlager eine einzige Schanze, aber viel tiefer und breiter. Die Stratigraphie zeigt eine kurze Zeit der Funktion des kleinen Steinlagers an, das mit einem Brand endete.

Im inneren des großen Lagers, in dessen Nord-Ost Theil, wurde ein Gebäude (A) aufgedeckt das aus drei Räume besteht: I, der Hauptteil (10,90 × 7,50 m), II, eine Abside, III, ein Anbau (7,50 × 3,20 m) — alle mit Mauern aus mit Mörtel

befestigte Bachsteine. Im ersten Raum stand ein Heizanlage mit *hypocaustum* und Bodenbelag vom Typ *cocciopesto*. Das Gebäude hat drei Benützungsphasen, von denen, in der letzten es wahrscheinlich als „Waffenlager“ für Bogen und Pfeile (es wurden über 70 Pfeilspitzen von 4 Typen und Bogenzubehör gefunden) benützt wurde. Das Gebäude stammt aus der ersten Hälfte des 3 Jh. u.z.

Durch den Schnitt S₁ außerhalb der Lagermauer wurde das Verteidigungssystem (ähnlich wie an der Westseite) festgestellt und eine Reihe von Mauern verschiedener Gebäude angehörend, die hier durch die Ausdehnung der Canabae in einer späteren Zeit, entstanden, vorgefunden. Zwei Kassetten (S₁C₂ und S₁C₃), die nord- und südlich von S₁ eröffnet wurden, ließen uns das Vorhandensein einer Gießwerkstatt für Bronze-, Gold- und Silbergegenstände feststellen wobei viele Schmelztiegel (ganze und Bruchstücke), Gußformen, Keramikbruchstücke, Münzen aus Bronze und Silber vorgefunden wurden.

Die Oberflächenforschungen führten zur Identifizierung der Route des römischen Weges der von Westen kommt, die Canabae nord-südwärts durchquert und sich vor der *Porta praetoria*, mit denjenigen der durchs Castrum führt, vereinigt und über einer Brücke über den Temeschfluß hinwegsetzt. Auf der rechten Flußseite, nachdem er die Stadt durchquert vereinigt er sich mit den Weg der von Dierna kommt¹³.

In der Stadt — *municipium*¹⁰ — die an der rechten Flußseite liegt, und sich etliche Hektare ausdehnt, wurde nur eine Probegrabung ausgeführt während der, die Überreste der Umfassungsmauer (deren Westseite), mit einer Stärke von 1,30 m, aus mit Mörtel befestigte Bachsteine, ans Tageslicht kamen.

Im Gräberfeld stellten die Grabungen eine Reihe von Gräber sowie das Vorhandensein verschiedener prähistorischer Bewohnungsspuren fest¹⁴.

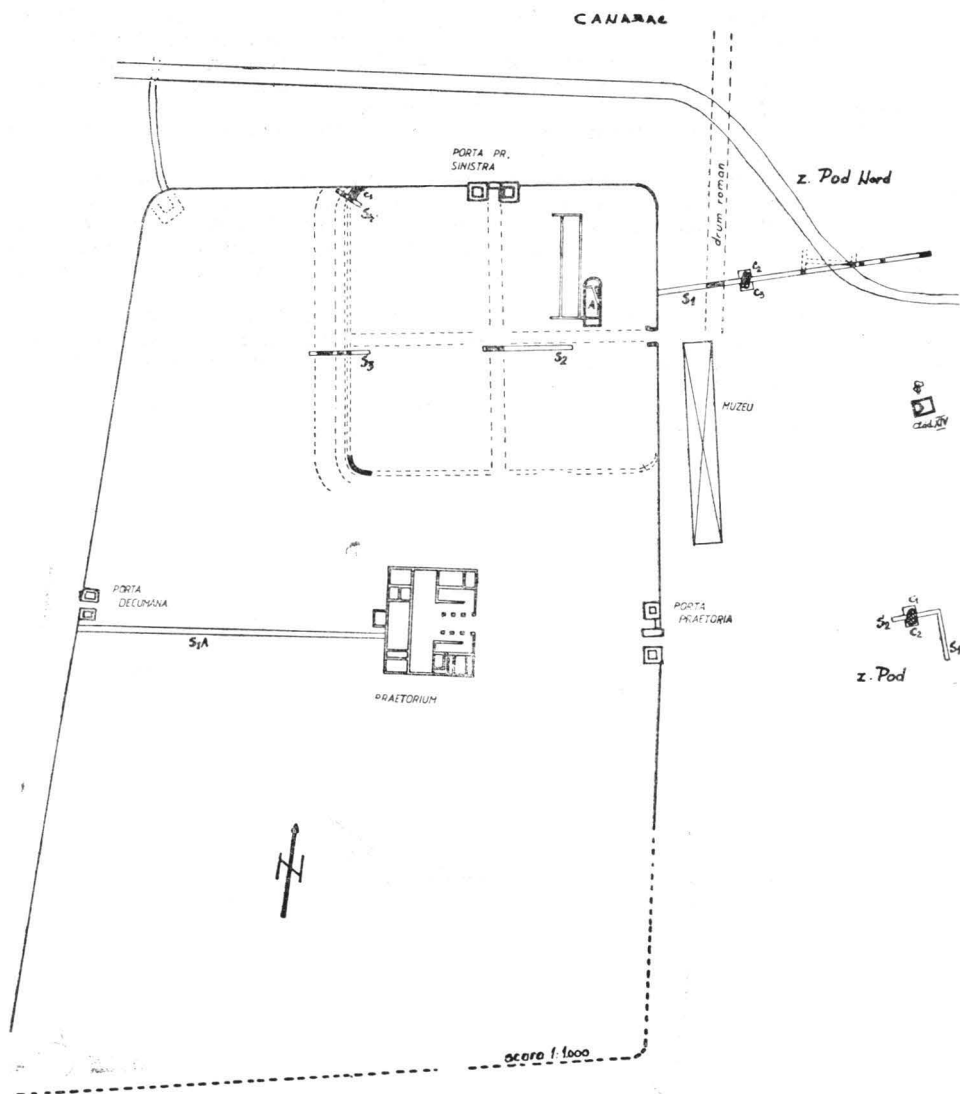

Fig. 1 — Tibiscum. Amplasarea principalelor săpături din anii 1976—1979.

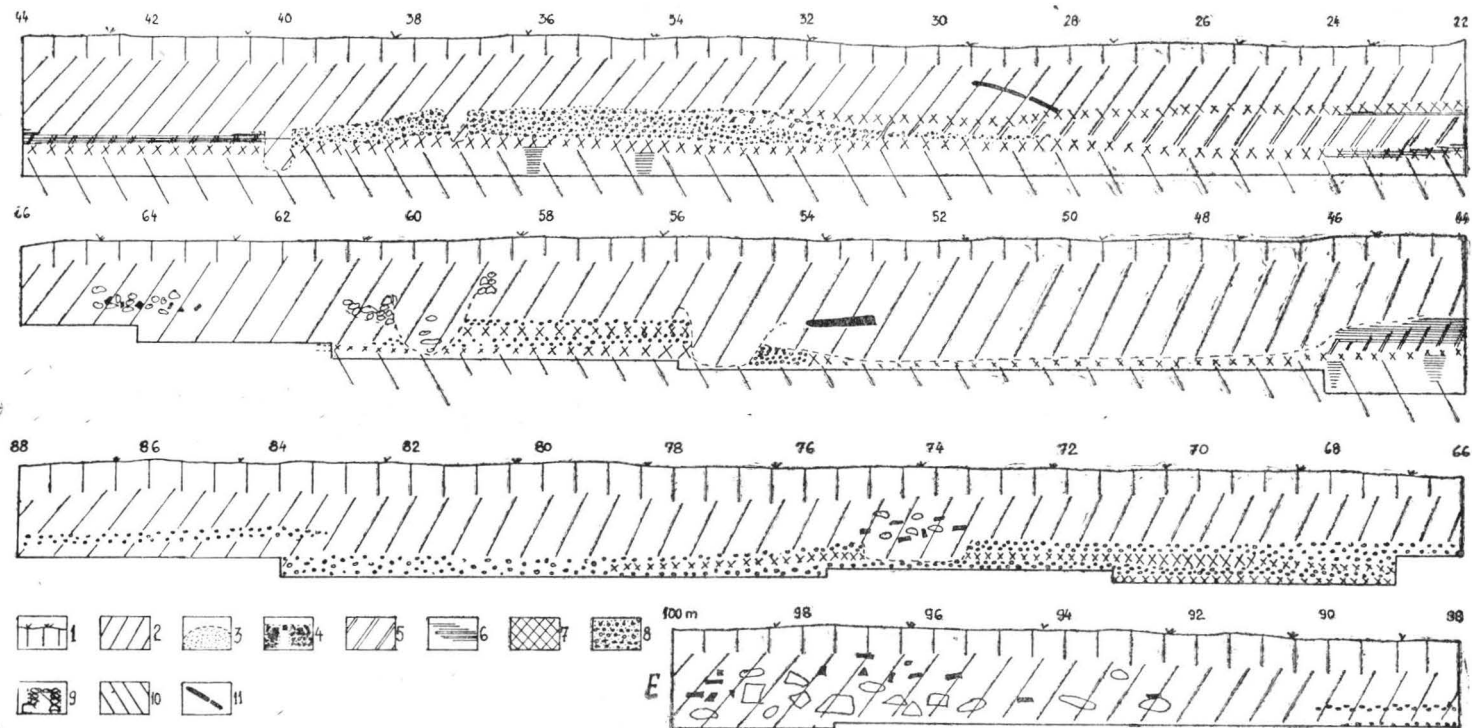

Fig. 2 — Tibiscum — Castru. Profilul magistrala S₁A: 1. strat vegetal; 2. strat de dărămătură-umplutură; 3. valul castrului mare din piatră; 4. pavaj din piatră mărunță și nisip, suprapus de țigle și olane fragmentare (podeaua a două barăci?); 5. strat de umplere (pământ negru, urme pe ardere); 6. strat de arsură; 7. strat de cultură (nivel de călcare); 8. lentilă de pietriș și nisip; 9. zidul de incintă al castrului mare; 10. sol steril; 11. lentilă de mortar.

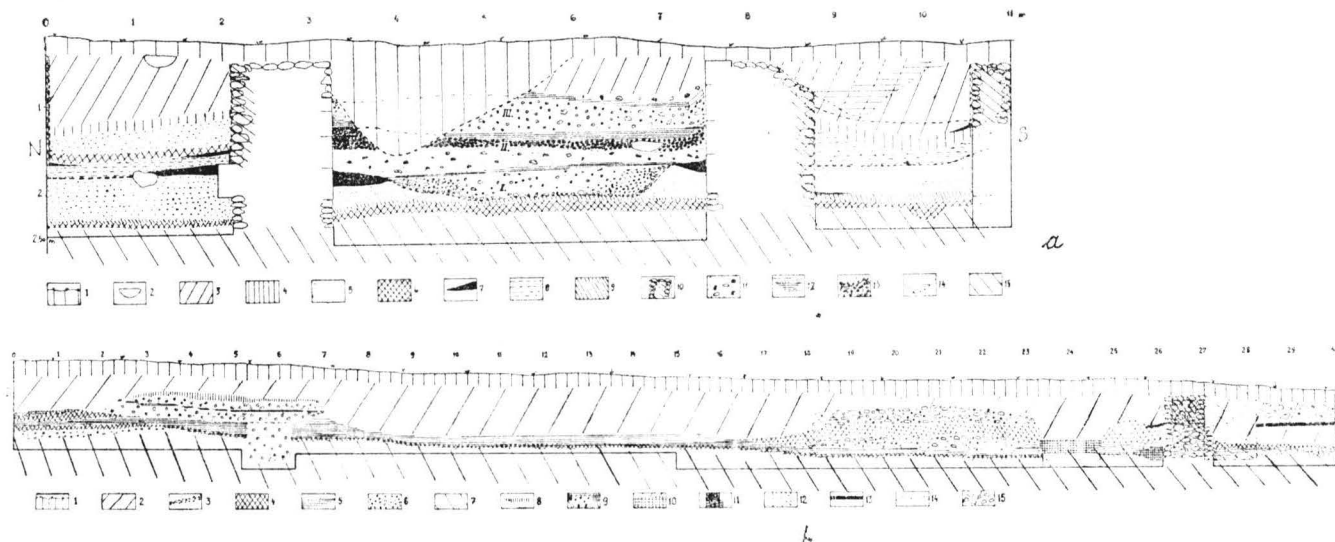

Fig. 3 — Tibiscum — Castru. a. Profil stratigrafic la *porta decumana*: 1. strat vegetal; 2. fragment coloană de marmură; 3. strat de dărîmătură; 4. strat de depunere lentă; 5. strat nivelator-depunere antică (pământ lutos, pigmentat); 6. nivel de călcare; 7. lentilă de construcție-refacere, cu mortar; 8. depunere antică anterioară folosirii turnurilor; 9. strat glaben, nisipos, pigmentat cu cărbune; 10. zid prins cu mortar; 11. nivelare antică; 12. strat de arsură (incendiu); 13. strat de pietriș și nisip din pavajul *via-ei decumana*; 14. groapă tîrzie cu urme de arsură; 15. sol steril. b. Profil stratigrafic al secțiunii S₂: 1. strat vegetal; 2. strat dărîmătură-depunere; 3. lentilă de arsură roșie; 4. nivel de călcare; 5. strat de arsură neagră; 6. strat de pietriș și nisip (pavaj de drum?); 7. sol steril; 8. lentilă de mortar (dărîmătură); 9. groapă; 10. groapă cu var stins; 11. zid din piatră de riu cu mortar (cu fundație); 12. săpături M. Moga; 13. pavaj din cărămizi; 14. lentilă de nisip și pietriș; 15 dărîmături din zid.

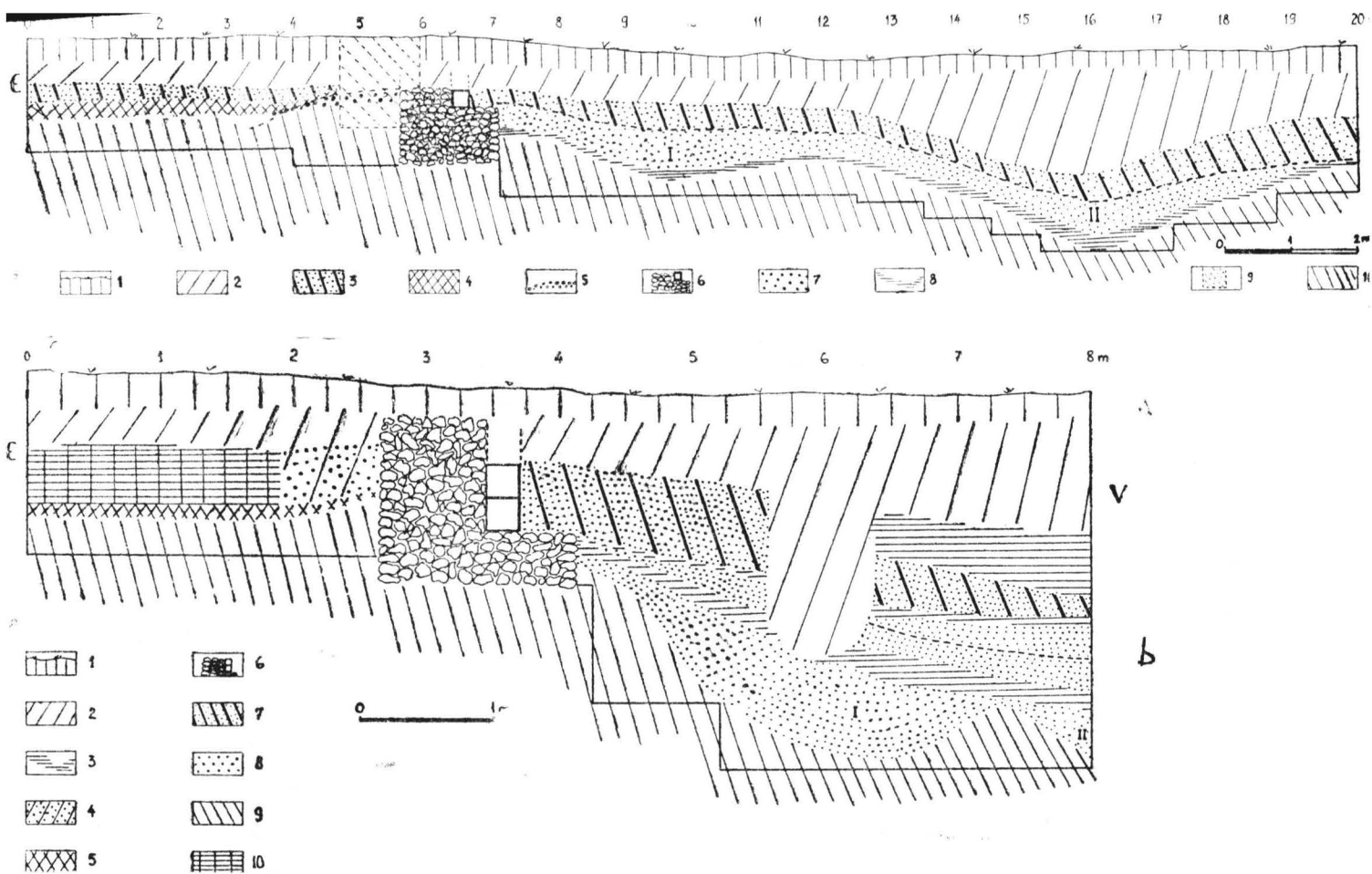

Fig. 4 — Tibiscum — Castru. a. Profil stratigrafic al secțiunii S_3 : 1. strat vegetal; 2. strat de depunere lentă (nivel II de călcare); 3. strat de nivelare-umplere; 4. strat de cultură (nivel I de călcare); 5. lentilă de pietriș și nisip de la drumul de rond; 6. zidul de incintă al castrului mic; 7. strat de umplere lentă a șanțurilor; 8. strat de arsură; 9. săpătură M. Moga; 10. sol steril. b. Profil stratigrafic al secțiunii S_4 : 1. strat vegetal; 2. strat de depunere lentă și dărămături (nivel II); 3. strat de arsură; 4. strat de depunere și dărămătură; 5. nivel (I) de călcare al castrului mic; 6. zidul de incintă al castrului mic; 7. strat de nivelare; 8. straturi de umplere; 9. sol steril; 10. strat gros de arsură (probabil, de la turnul de colț).

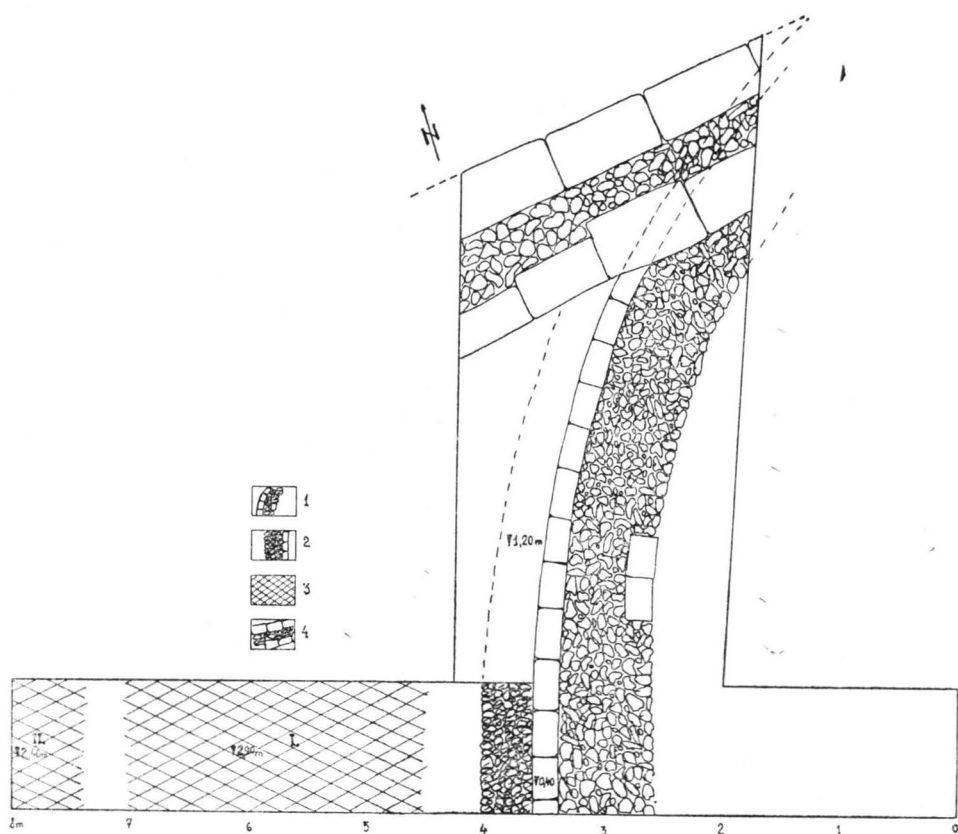

Fig. 5 — Tibiscum — Castru. Planul secțiunii S_4 și al casetei S_4C_1 : 1. zidul din colțul de nord-vest al castrului mic; 2. fundația zidului castrului mic; 3. șanțurile I și II (parțial) ale castrului mic; 4. zidul de nord al castrului mare.

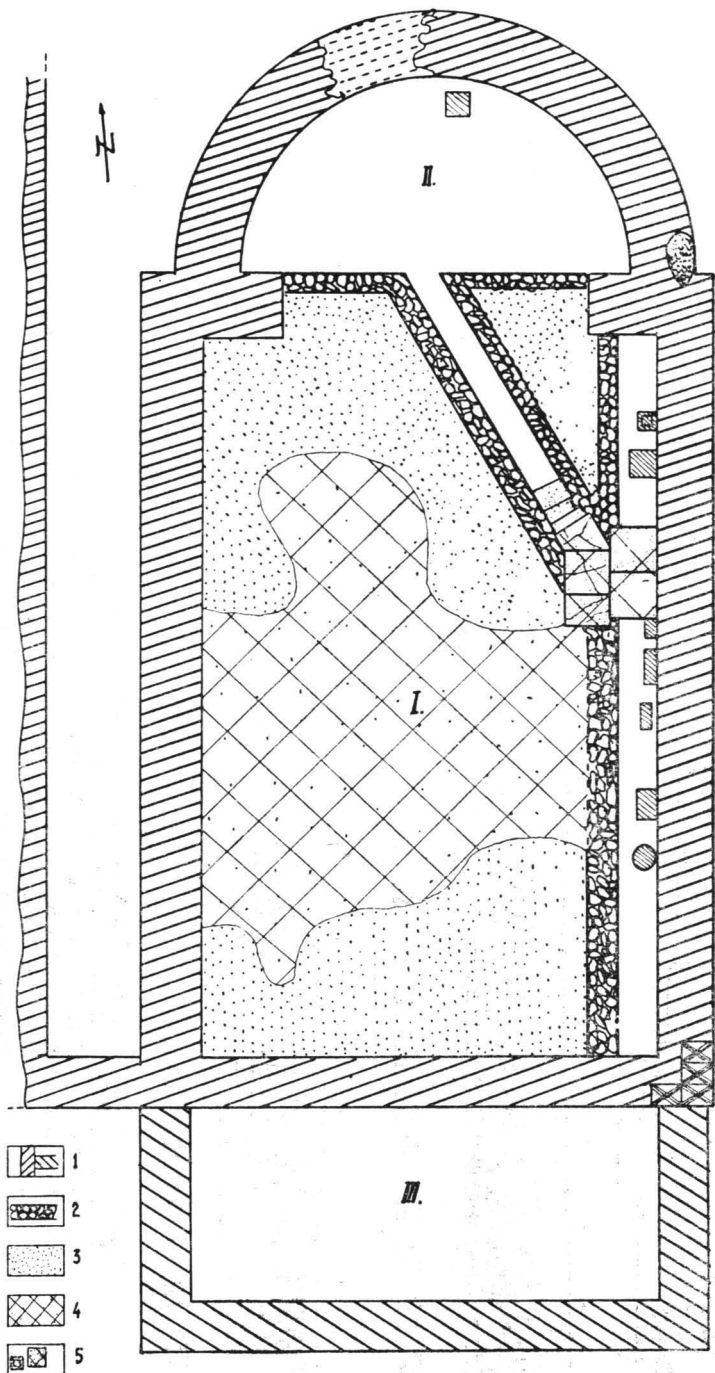

Fig. 6 — Tibiscum — Castru. Planul construcției A: 1. zidurile din piatră de râu prinsă cu mortar; 2. pereții canalelor de hypocaustum, din piatră de râu și material tegular prinse cu mortar; 3. podeaua deranjată; 4. podeaua intactă; 5. cărămizi „in situ” de la picioarele sistemului de încălzire.

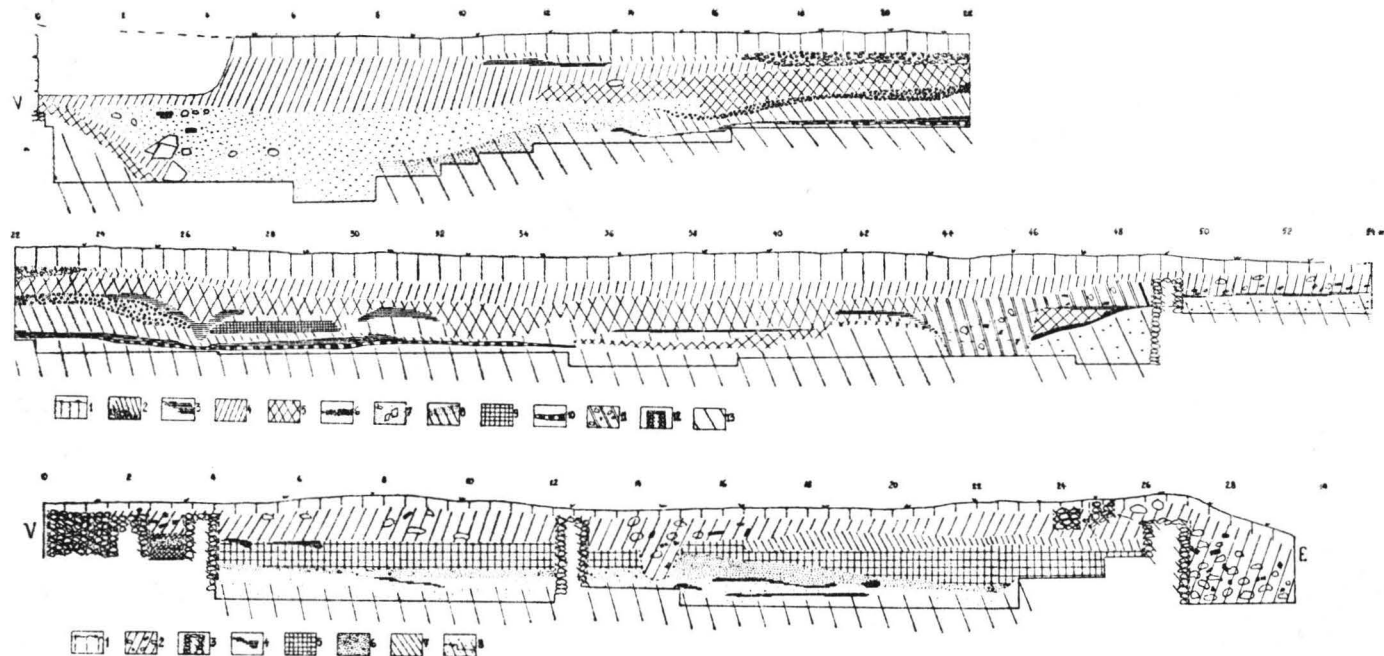

Fig. 7 — Tibiscum — zona „Pod Nord”. Profilul magistralei S_1 : a. 1. sol vegetal; 2. pavajul din piatră și nisip al drumului roman; 3. lentile de arsură; 4. depunere-dărîmătură; 5. strat de cultură (nivel II de călcare al castrului mare); 6. strat de cultură cu mult pietriș și nisip; 7. umplutură-dărîmătură a șanțului de apărare; 8. lentilă de nisip fin, steril; 9. nivelul atelierului de turnătorie; 10. lentilă de mortar rămasă de la construcția castrului mic; 11. strat de dărîmături din zidul unei construcții; 12. zid din piatră de râu prinsă cu mortar; 13. sol steril. b. 1. strat vegetal; 2. strat dens de dărîmături de la construcții; 3. zid din piatră de râu cu mortar; 4. lentile de arsură; 5. strat de lut nisipos cu material arheologic; strat de nisip fin și pietriș; 7. lentilă de lut nisipos (de nivelare); 8. strat de cultură cu material arheologic bogat ce suprapune sterilul format din pietriș și nisip.

EINE BEMERKUNG ZUR TERRA SIGILLATA AUS APULUM

Vor kurzer Zeit haben uns D. Isac — M. Rusu und C. L. Băluță¹ einen Posten von 78 Bruchstücken aus Terra sigillata², jener Keramikgattung, deren Wert über dem „gewöhnlicher“ Gefäße lag³, vorgestellt, die im Bereich von Apulum größtenteils schon zu Beginn dieses Jahrhunderts gefunden worden war und sich heute im Besitz mehrerer Museen aufgeteilt befindet. Daß die Zusammensetzung des im Hauptort⁴ der römischen Provinz Dacia Apulensis entdeckten Materials für die Rekonstruktion handelsgeschichtlicher Vorgänge aber auch hinsichtlich einer die einheimische Keramikproduktion fördernden Beeinflussung aufgrund bestimmter Dekorationsmotive Aussagen zu machen gestattet, wurde in der genannten Arbeit deutlich. Wie auch anderen Orts leiten Einzelstücke aus dem italischen Bereich die Kette südwestlicher Importkeramik ein⁵, die im Laufe des späten ersten und zweiten Jahrhunderts, vor allem im Zeitalter der Antoninen, in dem nach Auffassung der Gelehrten die östlichen Donauprovinzen eine wirtschaftliche Blüte erleben⁶, spürbar vermehrt wurden, um im Laufe des 3. Jahrhunderts allmählich abzunehmen, wie anhand der prozentuellen Verteilung gezeigt worden ist. Während die große Töpferzentrale von Rheinzabern, deren Produkte weit in die östlichen Donauprovinzen entlang des Limes abgesetzt werden konnten⁷ — eine ideale Grundlage dafür bot die Donau als Verkehrsweg⁸ —, noch 20% des genannten Sigillatamaterials aus Apulum

¹ D. Isac, M. Rusu, C. L. Băluță, *Descoperiri de terra sigillata la Apulum*, in *Apulum*, 17, 1979, 225/263.

² Dazu allgem. vgl. z. B. H. Comfort, Art. *Terra sigillata*: RE, Suppl. 7 (1940) 1295/1352. Ders., in: Enc AA 7 (1966) 726/9. Suppl. 1970, 803/35. V. Sakar, Art. *Terra sigillata*, in: J. Filip, *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- u. Frühgeschichte Europas*, 2 (1969) 1444/51.

³ Vgl. z.B. R. Noll, *Eine Sigillataschüssel mit Eigentumsvermerk und Preisangabe aus Flavia Solva: Germania* 50 (1972) 148/52.

⁴ Tomaschek, Art. *Apulum*: RE 2/1 (1895) 290f. *Tabula Imperii Romani* L 34 (Amsterdam 1968) 29. L. Marinescu, Art. *Apulum*: Princ Enc Class Sites (1976) 74f. C. M. Danoff, Art. *Apulum*: Der Kleine Pauly 1 (1975 bzw. 1979) 473f. Alba Julia, in: J. Filip, *Enzyklop. Handbuch* (Anm. 2) 1 (1966) 16. E. Condurachi — C. Dăicoviciu, Rumänien, *Archäologia Mundi* (Genf 1972) partim. Römer in Rumänien. Ausstellung d. Röm. — Germ. Mus. Köln — Hist. Mus. Cluj (Köln 1969) mit Beiträgen rumänischer Wissenschaftler.

⁵ S. oben Anm. 1, Taf. 6.

⁶ Vgl. z.B. A. Mócsy, Art. *Pannonia*: RE Suppl. 9 (1962) 564. D. Gabler, Die gestempelten Sigillaten von Tac (Gorsium): RCRF Acta 9 (1967) 32.

⁷ Vgl. z.B. K. Poczy, Rheinzabern und die pannonischen Töpfereien: RCRF Acta 11/12 (1968/70) 90/7.

⁸ Vom Rhein über den Kreichgau zur Donau: Vgl. z.B. P. Karnitsch, die Reliefsigillata von Ovilava (Linz 1959) 41.

stellte⁹, sank der Anteil der rätischen Töpfereien von Westerndorf¹⁰ am Inn auf sieben und jener der pannonischen Fabriken auf 6,4 Prozent¹¹. Daß der Bedarf an Tafelgeschirr damit nicht plötzlich ein Ende genommen hatte, beweist das schon frühe Aufkommen einheimischer Töpfereien¹², die eigene Keramik als mehr oder weniger guten Ersatz für Sigillaten beispielsweise auch in Apulum¹³ zu produzieren begonnen hatten.

Wir wollen uns hier jedoch kurz den importierten Sigillaten der „Spätzeit“ zuwenden, von denen Stücke aus Rheinzabern, Westerndorf und Trier vorgestellt wurden¹⁴. Und gerade letzteres erregte im Zusammenhang mit den anderen aus dem Grund Aufmerksamkeit, da Erzzeugnisse aus Trier¹⁵ einen räumlich begrenzten Absatzmarkt, nämlich vom Rhein bis zur Küste des Atlantik im heutigen Holland hatten, folglich also ein so weit donauabwärts in die Provinz Dakien importiertes Stück wie ein aus Apulum erwähntes¹⁶ von sicher einmaliger Bedeutung wäre. Eine diesbezügliche Überprüfung des auf dem Apulenser Fragment (Abb. 1) ersichtlichen Dekors in Form eines Pertringes schien zum ersten eine Bestimmung als Trierer Fabrikat nahegelegt zu haben¹⁷, wenn auch dieses Ziermotiv von der Mosel¹⁸, an den Inn, in die Töpfereien nach Pfaffenhofen¹⁹ gewandert ist und dort oftmais verwendet wurde. Der Hinweis auf diesen Ort wird nun durch die Anwendung eines zweiten von Isac-Rusu und Băluță als „Motiv in Form des Buchstabens K“ bezeichneten Ornamentes²⁰, eines sogenannten Stützgliedes (Abb. 2) verdichtet, das nur für Sigillaten aus Pfaffenhofen bezeugt eine Besti-

⁹ S. oben Anm. 1, Taf. 4f; 262 (Résumé).

¹⁰ S. oben Anm. 1, Taf. 5, 247/50.

¹¹ S. oben Anm. 1, Taf. 6, 250f.

¹² Vgl. oben Anm. 7. Für frühere Verhältnisse: D. Gabler, Der Einfluß der südgallischen Sigillata auf die pannonischen Töpfereien: *Arh Vestn* 26 (1975) 148/57. Allgem. A. Mocsy *Pannonia and Upper Moesia* (London-Boston 1974) 176/8 R. Florescu — L. David — Teosu, Kunst und Kunstgewerbe im röm. Dakien, in: *Römer in Rumänien* (oben Anm. 4) 70 E. B. Bónis, Pottery in: *The Archaeology of Roman Pannonia*, ed. by A. Lengyel — G.T.B. Radan (Budapest 1980) 357/83.

¹³ S. oben Anm. 1, 226 mit Anm. 4 (Hinweis auf die Arbeiten von G. Popilian, *La ceramique sigillée d'importation découverte en Oltenie: Dacia* 17 [1973] 179/216; Ders., *Ceramica romană din Oltenia* [Craiova 1976]).

¹⁴ S. oben Anm. 10f.

¹⁵ I. Huld-Zetsche, *Trierer Reliefsigillata*. Werkstatt I, Materialien z. röm.-germ. Keramik 9 (Bonn 1972) 78 f. Ausnahmen wurden entlang des Limes in Südwestdeutschland (Cannstatt, Köngen, Rottenburg und Hüfingen) festgestellt, die aber bald durch Rheinzaberner Waren verdrängt wurden.

¹⁶ D. Isac — M. Rusu — C. L. Băluță (oben Anm. 1) Taf. 4/30.

¹⁷ a0 247 wo auch Westerndorf erwähnt wurde (Text zu Nr. 30 = Taf. 4/30).

¹⁸ E. Fölzer, Die Bilderschüsseln der ostgallischen Sigillata-Manufakturen (Bonn 1913) Taf. 31/830.

¹⁹ Einen Überblick über die dortige Sigillata vermittelte H.-J. Kellner, *Die Sigillata-Töpferei in Pfaffenhofen am Inn und ihr Formenschatz: Germania* 42 (1914) 80/91. Ders., *Die Sigillatatöpfereien von Westerndorf und Pfaffenhofen*, Kleine Schriften zur Kenntnis d. röm. Besetzungsgeschichte Südwestdeutschlands 9 (1913) 18/21, nachdem bereits K. Kiss, *A Westerndorfi Terra Szigillata Gyár*: *Arch Ert* 3 (1946/48) 216/74 und P. Karnitsch, Die reliefverzierte Sigillata von Lauriacum, *FiL* 3 (1955) 35f., Taf. 90/2, 100f. sich mit diesen Fabrikaten beschäftigt hatten, freilich ohne sie lokalisieren zu können. Neuerdings vgl. R. Christlein — W. Czynsz — J. Garbsch — H. — J. Kellner — P. Schröter, *Die Ausgrabungen 1969—1974 in Pons Aeni: BVbl* 41 (1976) 2/106.

²⁰ a0 (oben Anm. 1) 247 zu Nr. 30.

mmung jenes in Apulum gefundenen Fragments (Abb. 1) erlaubt, die durch das dritte Ziermotiv, den Eierstab²¹, eine solche zur Gewißheit werden läßt. Ein hinsichtlich einer recht ähnlichen additiven Reihung des in Rede stehenden Stützgliedes bemerkenswertes Sigillatabbruchstück hat G. Popilian aus Slăveni veröffentlicht²², das er aber einer Westerndorfer Töpferwerkstätte zuwies (Abb. 3)²³. Anstelle von gerippten oder geperlten wie auf dem Abulenser Fragment (Abb. 1) erscheinen hier glatte Ringe (Abb. 3)²⁴. Als Designer aller dieser mit dem in Rede stehenden Stützglied verzierten Reliefsigillaten aus Pfaffenhofen gelang es Dicanus und seinen Kreis zu identifizieren, wie auf einer in Lauriacum an die Erdoberfläche zutage getretenen vollständig erhaltenen Reliefschüssel mit Formerstempel deutlich überliefert ist²⁵ (Abb. 4).

Umfangreiche Untersuchungen an Importkeramik in den östlichen Donauprovinzen ermöglichten Verbreitungs- und Absatzgebiete Pfaffenhofener Sigillaten zu umschreiben, die — wie die Forscher D. Gabler²⁶ und G. Popilian²⁷ anhand des von rumänischen Archäologen verdienstvoll zutage geförderten Keramikmaterials nachgewiesen haben, auch von der Bevölkerung Dakiens erworben wurden. Daß diese offenbar eine ganz bestimmte Ware aus Pfaffenhofen, nämlich die von Dicanus und seinem Kreis hergestellte, geschätzt bzw. bevorzugt hat²⁸, während Erzeugnisse aus den dortigen Töpfereien des Helenius (einstweilen noch) fehlen, gilt als bemerkenswertes Faktum, das möglicherweise mit einer Monopolstellung des Dicanus, der sich in den unteren Donauprovinzen einen Absatzmarkt sichern wollte, oder auch einer bis in die siebziger Jahre des 3. Jahrhunderts n. Chr. andauernden Produktion dieses Töpfers²⁹ in ursächlichem Zusammenhang stehen könnte.

²¹ Eierstab wie P. Karnitsch, Die reliefverzierte Sigillata von Lauriacum (Anm. 19) Taf. 101 E. H.-J. Kellner: *Germania* 42 (1964) 88 Abb. 3/1.

²² G. Popilian, La céramique sigillée... (Anm. 13) 208f. Taf. 10/6.

²³ In Westerndorf wurde, sofern das den bis jetzt erfolgten Veröffentlichungen entnommen werden konnte (vgl. z.B. K. Kiss [oben Anm. 19], zuletzt H.-J. Kellner, Die Bildstempel von Westerndorf: *BVbl* 46 [1981] 121/89) dieses Ziermotiv anscheinend nicht verwendet. Vgl. noch J. Prammer, Ein Sigillata-Brennofen aus Westerndorf — St. Peter *BVbl* 40 (1975) 129/42.

²⁴ Wahrscheinlich entsprechen sie dem von H.-J. Kellner: *Germania* 42 (1964) 89 Abb. 4/24 dargestellten.

²⁵ E. M. Reuprechtsberger, Reliefverzierte Sigillata aus dem Enns Museum: *JbOÖMus. Ver* 123 (1978) = Schriftenreihe des OÖ Musealvereines 8 (1978) 100 Taf. 40.

²⁶ Vgl. D. Gabler, Terra Sigillata in dem Ostpannonien benachbarten Barbaricum: *RCRF* 8 (1966) 5/17. Ders., Westendorfer und späterrömische Sigillata in Nordpannonien: *BVbl* 31 (1966) 123/33. Ders., Die Sigillaten von Pfaffenhofen in Pannonien: *Acta Arch Hung* 30 (1978) 77/147.

²⁷ S. oben Anm. 13.

²⁸ D. Gabler, Die Sigillaten von Pfaffenhofen, bes. 138.

²⁹ Zur Datierung vgl. H.-J. Kellner, Die Sigillatatöpfereien von Westerndorf und Pfaffenhofen und die geitliche Stellung der Erzeugnisse in österreichischen Funden: Bericht über den 11. österr. Historikertag in Innsbruck (Wien 1972) 34f. Ders., in: *Die Ausgrabungen 1969—1974 in Pons Aeni* (oben Anm. 19) 76/80.

Ausgehend von einer nochmaligen kurzen Betrachtung eines in Apulum entdeckten Sigillatafragmentes aus Pfaffenhofen am Inn (Abb. 1)³⁰ wurde zuletzt eine Frage angeschnitten, die einer Klärung näherzuführen, der intensiven Forschungstätigkeit rumänischer Kollegen vorbehalten sei.

ERWIN M. RUPRECHTSBERGER

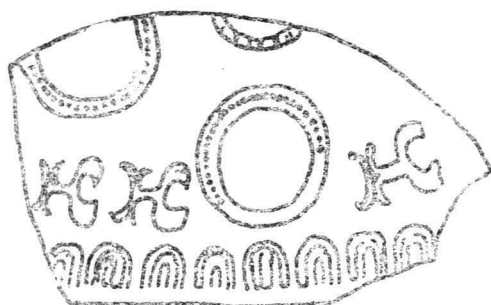

Abb. 1. Sigillatafragment Drag. 37 aus Apulum. Nach D. Isac — M. Rusu — Băluță: Apulum 17 (1979) Taf. 4/30. Maßstab 1:2.

Abb. 2: Stützglied wie auf den Abbildungen 1, 3 und 4 in Originalgröße abgenommen von einer Sigillataschlüssel Drag. 30, gefunden in Lauriacum.

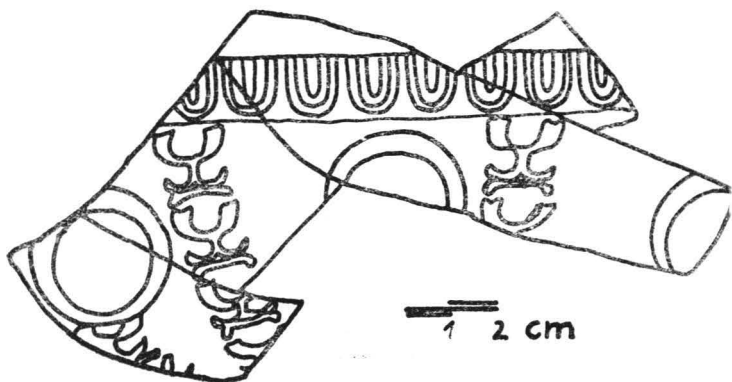

Abb. 3: Sigillatafragment Drag. 37 aus Slăveni. Nach G. Popilian: Dacia 17 (1973) 209 Taf. 10/6, Maßstab wie angegeben.

³⁰ Das mit dem von D. Gabler, Die Sigillaten von Pfaffenhofen (oben Anm. 26) 138 Anm. 149 notierten wohl identisch ist.

Abb. 4

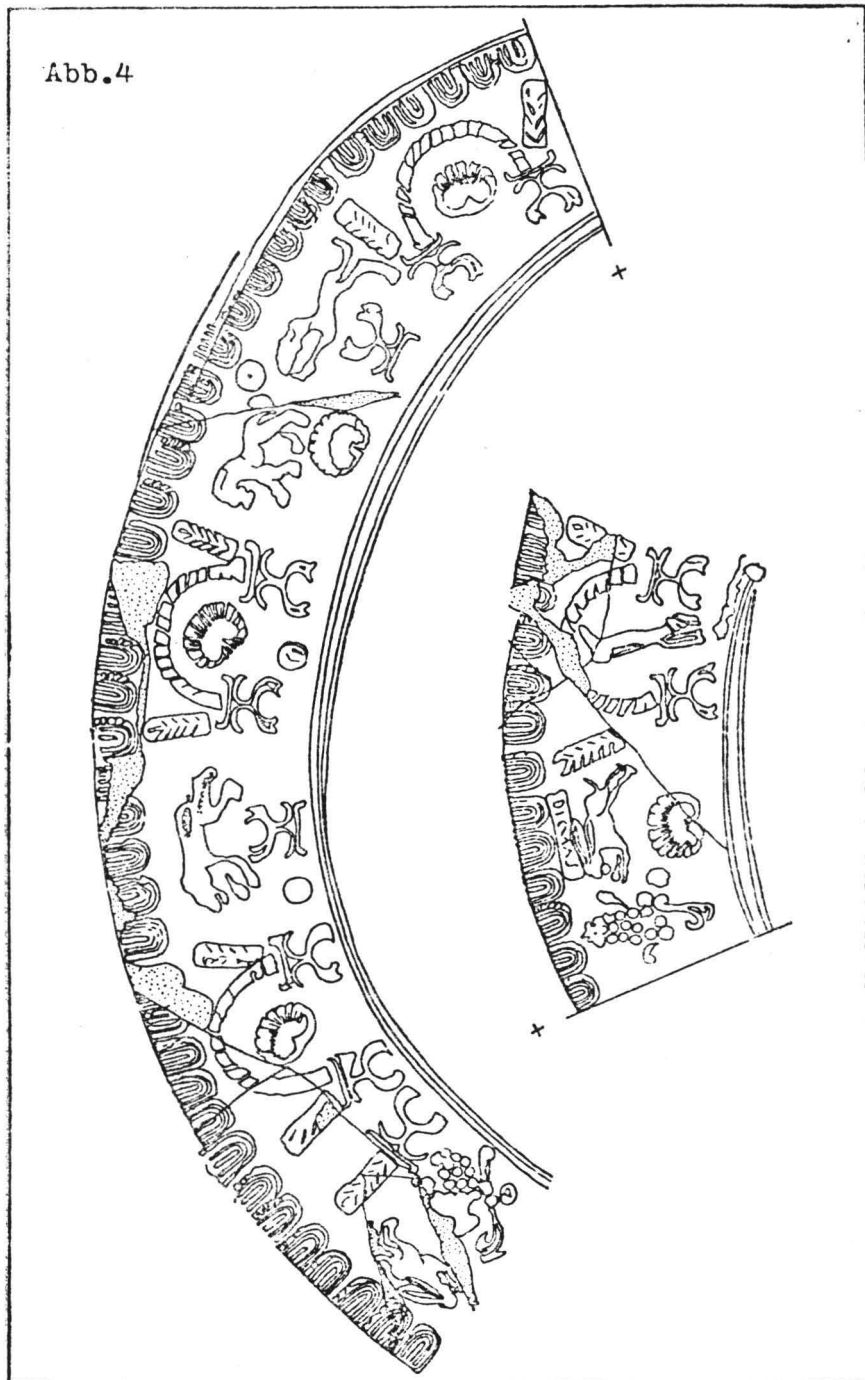

Abb. 4: Vollständig erhaltene Sigillataschüssel Drag. 37 aus Lauriacum (siehe Anm. 25) mit Formerstempel des DICANVS von Pfaffenhofen. Maßstab 1 : 2.

CAPSULE ROMANE PENTRU PROTEJAREA SIGILIILOR, DESCOPERITE LA TIBISCUM

În cursul cercetărilor efectuate în ultimii ani la Tibiscum au apărut piese interesante și cu o deosebită valoare istorică și artistică. Între acestea atrag atenția — prin ineditul lor pentru Dacia — trei mici capsule din bronz cu incrustații din email. În literatura de specialitate asemenea capsule sînt cunoscute și identificate drept capsule ce trebuiau să protejeze sigiliul de ceară care se aplica peste cele două capete de sfoară ce legau tăblițele cerate. În interiorul capsulei, pe o mică bulină de ceară, se aplica sigiliul de pe gema celui ce emitea sau autentifica documentul.

Cele trei piese descoperite la Tibiscum sînt interesante sub mai multe aspecte: în primul rînd al execuției lor tehnice; al atelierului în care au fost confecționate; al datării — ultimul aspect fiind facilitat de descoperirea unor monede în apropierea piesei nr. 2.

Capsula nr. 1 (dimensiuni: $L = 2,5$ cm). Piesa era executată din bronz, avînd formă rotundă. Se compune din două părți; partea inferioară, de formă tronconică, cu pereții ușor oblici, are o înălțime de 5 mm. Pe fundul lăcașului se observă 3 orificii: două dispuse înspre veriga de fixare a piesei, iar al treilea central. Trei cercuri reliefate marchează fața exterioară a capacului. În spațiile dintre aceste cercuri era incastrată o bandă de sticlă, din care acum nu se mai observă decît vagi urme pe ultimul cerc exterior, banda fiind monocromă, în acest caz de culoare verde (fig. 1).

Starea de conservare a piesei este destul de precară, nemaiavînd miez metalic aproape de loc. Astfel, în momentul restaurării, cînd piesa a fost „deschisă“, ea s-a spart în mai multe fragmente. În micul lăcaș al capsulei a fost descoperită o mică bulină de ceară, pe care însă nu a mai putut fi identificată amprenta gimei, care a imprimat sigiliul respectiv.

Loc de descoperire: Tibiscum, 1978, așezarea civilă, Clădirea II, încăperea 2, adîncimea de 0,90 m. MBT.

Capsula nr. 2 (dimensiuni: $L = 3,9$ cm; $l = 2,2$ cm; gr. = 0,8 cm). Piesa are o formă alungită, de frunză, fiind executată din fronz. Capsula se compune din două părți; din partea inferioară, cu lăcașul respectiv, nu se mai păstrează decît un mic fragment, cu cele două orificii; capacul ornamentat este fixat de restul piesei printr-o tortiță din bronz, acul fiind din fier. Fața exterioară a capacului era decorată prin incrustații fine din sticlă, alături de motivele specifice turnate în bronz. În centrul piesei apare reprezentat, destul de schematic, un scarabeu; partea inferioară a animalului, de formă rotundă, are o mică bulină din sticlă albă. Două cercuri concentrice delimitează cîmpul central al piesei,

Fig. 1 — Capsula nr. 1 descoperită la Tibiscum.

în spațiul dintre acestea sînt aplicate motive ornamentale din sticlă, lucrate în tehnica millefiori, în casete de 3×3 mm. Fiecare casetă are un motiv identic, diferit fiind doar fondul de bază din sticlă: astfel, alternativ, apar mici flori cu cîte 9 petale de culoare albă, pe un fond verde, sau petalele sînt de culoare verde sau brună, avînd fondul alb. Înspre vîrfurile ascuțite ale capacului, două canale oblice, în forma literei V, marchează al doilea spațiu decorat cu sticlă, decorul fiind identic doar pe fondul de bază alb, alternat cu mici casete de sticlă monocromă maroniu-gălbuie. Între cercul central și ornamentul incrustat, în forma literei V, apar trei puncte incizate.

Loc de descoperire: Tibiscum, 1979, Clădirea I din așezarea civilă (atelier de sticlă), încăperea 3; adîncimea 1,20 m (fig. 2 și fig. 3). MBT.

*Capsula nr. 3*¹ (dimensiuni: L = 3,2 cm; l = 1,8 cm). Se păstrează doar capacul din bronz al capsulei, în formă de frunză. Placa este decorată în cîmpul central cu două cercuri concentrice, în care a fost incastat o bandă de sticlă roșie, iar în centru un mic buton din bronz; la capătul mai îngust al piesei apare, în relief, o nervură din bronz în forma literei V (fig. 4).

Loc de descoperire: Tibiscum, passim. M. C, Expoziția Rezervația arh. Jupa.

Cele trei piese își găsesc analogii în Imperiu, unele mergînd aproape pînă la identitate, cum ar fi în cazul piesei nr. 2 cu o descoperire similară de la Cambodunum-Kempen din Germania². I. Sellye, în catalogul ce cuprinde totalitatea pieselor emailate descoperite în Pannonia pînă în anul 1939, prezintă un număr mare de capsule de diferite tipuri: romboidale, rotunde, în formă de frunză, considerate de autoare ca amulete ce se purtau la gît³. Aceste piese se aseamănă prin formă cu cele două

¹ P. Bona, R. Petrovsky, M. Petrovsky, *Cercetările de la Tibiscum*, în *ActaMN*, XIX, 1981.

² W. Schleimacher, *Cambodunum-Kempen. Eine Römerstadt im Allgäu*, Bonn, 1972, p. 111, fig. 55/2; Jacobi, în *Saalb. Jahrb.*, 1924, pl. IX/28—29, XX/9—9a.

³ I. Sellye, *Les bronzes émaillés de la Pannonie romaine*, în *DissPann*, ser. 2, VIII, 1939, p. 37.

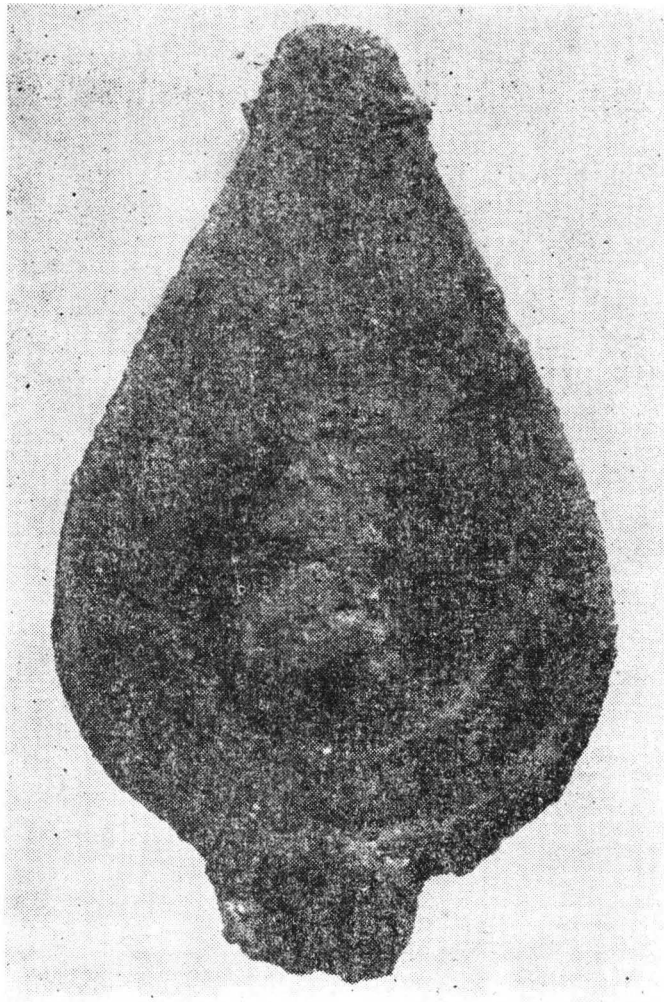

Fig. 2 — Capsula nr. 2 de la Tibiscum (înainte de restaurare).

Fig. 3 — Capsula nr. 2 de la Tibiscum (după restaurare).

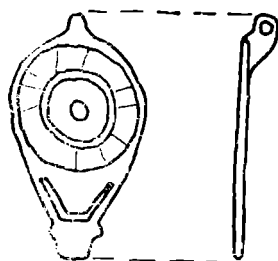

Fig. 4 — Capsula nr. 3 de la Tibiscum (după R. Petrovsky).

tipuri provenind de la Tibiscum: piesa nr. 1 — rotundă, iar celelalte în formă de frunză. Autoarea atribuie descoperirile panonice atelierului gallic de la Bibracte, datînd piesele în veacul al II-lea⁴.

Compoziția ornamentală a celor trei piese denotă un simț artistic deosebit, o îndeminare a meșterului artizan în realizarea ornamentelor decorative, în alternarea culorilor și chiar a realizării compoziției (în-deosebi la piesa nr. 2). Execuția unor asemenea piese emailate nu este chiar atît de simplă, deși tehnica lor este larg răspîdită în mediul celtic, dar și în întreg bazinul mediteranian.

Procesul tehnologic al realizării unor capsule emailate a fost studiat pînă acum de specialiști în contextul cercetării tuturor pieselor mici emailate din lumea antică, astfel încît acesta este cunoscut în detaliu⁵.

Cele două părți ale capsulei erau executate în tipare diferite. După turnare, piesele semifinite erau curățite și șlefuite cu dalta și pila pentru îndepărtarea impurităților și a urmelor de metal rămase pe margini.

În epoca romană imperială, pentru realizarea emailurilor nu este cunoscută decît o singură metodă, și anume incastrarea benzii sticloase în canale fine, delimitate prin nervuri reliefate din bronz (email champ-levé). Ulterior, în epoca bizantină, se va cristaliza o a doua metodă, aceea a realizării unor lăcașuri mici departajate prin pereți subțiri de bronz, în care se introduceau bucățele de sticlă pregătite în prealabil (email cloisonné).

Colorarea pastei sticloase se făcea cu ajutorul oxizilor de fier și cupru, care vor determina apariția următoarelor culori, în funcție de cantitatea de oxid introdusă: roșu-cărămiziu, roșu-închis, portocaliu, albastru, verde, galben, alb, negru⁶. Existau două metode pentru introducerea sticlei în lăcașurile pregătite pentru topire: prima constă în realizarea unui amestec de masă sticloasă încoloră, pisată cu apă și culoarea dorită, care se depune în canalele respective; a doua metodă, puțin mai complicată, constă în realizarea unor baghete din sticlă, monocrome sau executate în tehnica millefiori, care erau tăiate în mici

⁴ Idem, *op. cit.*, pl. XV, XX, 19, 20; descoperiri similare, pentru piesa nr. 1: A. Kolling, în *Germania*, LII, 1974, p. 478—479; P. Hermes, în *BonnerJb*, 178, 1978, p. 727.

⁵ A. von Cohausen, *Römischer Schmelzschmuck (Sonderdruck aus dem 12. Band der Nassauer Annalen)*, Wiesbaden, 1873, p. 226—227; A. Ritterling, *Lehrbuch der Emailierkunst*, Leipzig, 1927; Haberey, *Römisches Email. Annales du 6e Congrès International historique du verre*, Lüttich, 1974, p. 101—105; K. Exner, în *29 Bericht der Römisch—Germanische Kommission*, 1939, Berlin, 1941, p. 33—36.

⁶ K. Exner, *op. cit.*, p. 34.

plăcuțe și depuse după motivul ornamental dorit, cu ajutorul unei mici pensete, în canalele pregătite. Plăcuțele erau fixate cu ajutorul unei picături de sticlă fluidă, de obicei de culoare roșie. Tehnica „millefiori” presupunea realizarea unor baghete din sticlă de diferite nuanțe, cu ajutorul unor fișii de 1 mm grosime, care erau aranjate după un model stabilit, peste care se turna fondul de bază — o culoare monocromă — întreaga compoziție era introdusă apoi pentru o scurtă perioadă, pentru ardere, în cuptor, astfel încât baghetele deveneau o masă compactă. După o ușoară răcire avea loc tăierea unor mici plăcuțe, care redau, în profil, motive vegetale, geometrice, antropomorfe etc.

După fixarea în piesă a motivelor de decor din sticlă avea loc introducerea acesteia într-un cuptor, pentru o nouă ardere de scurtă durată, care să topească masa sticloasă și să o fixeze în lăcașul de metal. Temperatura atinge între 700—800°. În epoca modernă punctul de topire al emailului este mai ridicat, de 900—960°⁷. Forma cuptorului în care erau depuse spre o nouă ardere piesele nu a putut fi reconstituită pînă acum.

După ardere și, deci, fixarea pastei de sticlă, avea loc șlefuirea cu ajutorul unei pietre nisipoase, sub un jet puternic de apă, pînă cînd erau îndepărtate toate bucățile de sticlă ce depășiseră marginile canalelor și se obținea o suprafață netedă. O ultimă finisare era adusă prin frecarea cu o bucată de piele, pentru ca masa de sticlă să obțină strălucire, tehnică aplicată emailurilor moderne⁸.

Tehnica de realizare a pieselor emailate nu a fost pusă la punct în epoca romană, începuturile ei trebuiesc căutate cu mult în urmă, cele mai vechi lucrări de email provin din mormintele miceniene⁹. Astfel, pe la 1450 î.e.n. apar primele încrustații de email în podoabele din aur. În sec. XII î.e.n. apar piese emailate la Curium, în Cipru. Între 1100—600 î.e.n. în zona Mediteranei nu se cunosc piese emailate, aceasta fiind și perioada cea mai puțin cunoscută din istoria acestui meșteșug; dar în secolele VII—VI î.e.n. sînt cunoscute o serie de descoperiri în nordul Mării Negre, în curganele scitice¹⁰. În lumea celtică descoperiri de lucrări executate în tehnica emailului datează din veacul al IV-lea î.e.n. Un atelier meșteșugăresc a fost descoperit în Gallia, la Mont Beuvay (Bibracte), datat în secolul I î.e.n., avînd intacte un număr mare de instrumente și multe recipiente cu email roșu.

În secolele II—III arta emailului se extinde cu deosebire în Gallia, Germania, unde se formează centre specializate în confecționarea unor piese din bronz ce aveau incastrate benzi de sticlă fină. Producția predilectă a acestor ateliere o reprezintă cataramele, fibulele, capsulele pentru sigilii etc. Două mari ateliere au fost identificate, la Anthée (Belgia) și Mainz (R. F. Germania), pe baza cărora au putut fi reconstituite în

⁷ Idem, *op. cit.*, p. 36.

⁸ *Ibidem*.

⁹ W. Schäfke, I. Damm, K. Heppe, R. Joppien, *Antikes Email. Emailkunst. Handwerk. Industrie. Kölnisches Stadtmuseum, 2 Juni—23 Aug. 1981, Köln, 1981.*

¹⁰ Idem, *op. cit.*, p. 22—23.

cea mai mare parte tehnica de confecționare a pieselor emailate, ustensilele folosite etc.¹¹

Prezența numărului mare de piese emailate în Britania, Germania, Gallia, a dus la identificarea în provinciile respective a unor ateliere meșteșugărești care și-au exportat produsele în mai toate provinciile limitrofe, ajungând pînă în Pannonia, Moesia. K. Exner, în apendicele la lucrarea lui I. Sellye despre piesele emailate panonice, ajunge la concluzia că produsele descoperite în această provincie și în barbaricum provin din atelierele renane.

În Dacia numărul pieselor emailate este relativ mare, publicarea unor astfel de piese făcîndu-se sporadic, cu ocazia prezentării diferitelor descoperiri. Capsulele pentru protejarea sigiliilor, lucrate în tehnica emailului, sînt rare pînă acum în literatura de specialitate. O singură piesă fragmentară, descoperită în castrul de la Buciumi, se aseamănă tipologic cu piesa nr. 2¹². Numărul unor asemenea piese trebuie să fie mult mai mare, ele nu au intrat însă în circuitul științific.

În privința atelierului în care au fost confecționate piesele tibiscense, sîntem înclinați a le atribui unei oficine locale, și aceasta din mai multe considerente: 1. La Tibiscum sînt atestate arheologic, pînă acum, trei ateliere de turnat piese fine din bronz, cu toate ustensilele necesare: creuzete, tipare din lut, piese semifinite, ateliere pentru turnarea unor bijuterii fine, dar și a unor piese de echipament militar. În Clădirea VII din așezarea civilă, într-o încăpere a fost identificat, în anul 1981, un nou atelier de turnat piese din bronz, în timp ce în alte două încăperi ale aceleiași clădiri a ieșit la iveală un atelier de turnat mărgelile din sticlă, cu toate accesoriile; 2. La Tibiscum a fost identificat, în Clădirea nr. 1, un mare atelier de sticlă, specializat pe o producție de artă minoră (mărgelile, pietre de inel, inele). Activitatea atelierului este îndelungată, în veacurile II—IV¹³; 3. Cu ocazia unor cercetări mai vechi, efectuate de M. Moga, dar și în ultimii ani, au ieșit la iveală aplici emailate, iar în anul 1978, în imediata apropiere a cuptorului nr. 1 de topit sticlă, a apărut un medalion din bronz, emailat, lucrat în tehnica millefiori; 4. Descoperirea piesei nr. 2 chiar în atelierul de sticlă dă un plus de siguranță atribuirii noastre; 5. În plus, se cuvine a remarca, că niciunde în Imperiu nu au fost descoperite ateliere numai pentru turnat piese emailate, ci ele apar asociate unor oficine meșteșugărești de prelucrarea fierului, bronzului etc.¹⁴. Prezența atelierului de sticlă la Tibiscum, cu producția sa diversificată, a putut constitui *castrul* în care s-au executat și astfel de piese, cum sînt: capsulele pentru sigilii, fibule, aplici, piese cerute pe piață. În acest caz se impune publicarea tuturor pieselor emailate descoperite la Tibiscum și, pe cît posibil, realizarea unor analize chimice de pastă sticloasă din piesele respective, care ar putea oferi

¹¹ S. Thomas, în *Berliner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte*, 1966, 6, p. 125.

¹² E. Chirilă, V. Lucăcel, N. Gudea, C. Pop, *Castrul roman de la Buciumi. Contribuții la cercetarea limesului Daciei Porolissensis*, Zalău, 1972, pl. CXVII/6.

¹³ Primele două ateliere au fost dezvelite în anii 1978—1979 de colegul R. Petrovsky, iar al treilea de noi, în anul 1981, în clădirea VII din așezarea civilă.

¹⁴ K. Exner, *op. cit.*, p. 42.

date revelatoare pentru identificarea corectă a unor asemenea ateliere în acest centru.

Asemănarea cu o serie de piese descoperite în vestul Imperiului nu trebuie să constituie un argument împotriva acestei presupuneri a noastre, întrucît în orice atelier se confecționează piese care imită altele, aflate în circulație și cerute pe piață. În cazul de față capsulele de protejare a sigiliilor trebuie să fi fost un astfel de articol, solicitat, avînd în vedere utilizarea lor practică.

În privința datării pieselor prezentate mai sus, doar într-un singur caz aceasta se poate face relativ ușor, și anume pentru piesa nr. 2, apărută într-un nivel de locuire datat cu monede de la Antoninus Pius, Faustina Senior și Marcus Aurelius. Circulația acestor piese este îndelungată în timp, ca formă și ornamentare, în orice caz cea mai mare răspîndire se constată în veacurile II—III.

Capsulele de păstrare a sigiliilor sînt folosite în viața de zi cu zi ca piese indispensabile atașate tăblițelor cerate. Uneori, asemenea capsule au fost descoperite în inventarul mormintelor, fiind atașate la scrisorile puse de rude pentru defunct sau cuprinzînd relatări ale cauzelor morții sale, invocații de apărare împotriva spiritelor rele sau, poate, cu rostul unui testament¹⁵.

Capsulele descoperite la Tibiscum, la care se adaugă cea cunoscută de la Buciumi, alături de altele care își așteaptă publicarea, vor completa în mod fericit informațiile despre o categorie mai puțin cunoscută de piese din Dacia romană.

DOINA BENEĂ

CAPSULES-ENVELOPPES DE SIGILLES ROMAINES DÉCOUVERTES À TIBISCUM

(Résumé)

On présente trois capsules-enveloppes de sigilles romaines découvertes dans l'établissement civil de Tibiscum. Les pièces étaient coulées en bronze et puis émaillées. La plus remarquable d'entre elles semble être la pièce no. 2, avec d'incrustations très fines en verre.

L'auteur suppose que les pièces furent exécutées dans d'ateliers locaux et doivent être datées aux IIe—IIIe siècles.

¹⁵ A. Kolling, *op. cit.*, p. 479.

OBIECTE DE OS DESCOPERITE LA ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

Numărul obiectelor de os descoperite la Ulpia Traiana, întâmplător sau în timpul unor cercetări sistematice și păstrate în muzeele din Sarmizegetusa, Deva și Cluj-Napoca, nu este deosebit de mare. Cele 119 piese, cunoscute de noi, se pot clasifica în 10 categorii, după cum urmează:

I. Ace	63 buc., nr. 1—51, 108—119;
II. Mînere	9 buc., nr. 52—58, 106—107;
III. Jetoane	27 buc., nr. 59—85;
IV. Zaruri	4 buc., nr. 86—89;
V. Lame	10 buc., nr. 90—99;
VI. Răsucitor de frînghii	1 buc., nr. 100;
VII. Rondeluri	2 buc., nr. 103—104;
VIII. Lingură medicală	1 buc., nr. 101;
IX. Manșon	1 buc., nr. 102;
X. Capac	1 buc., nr. 105.

Acele, la rîndul lor, se împart, după funcționalitate, în ace de păr (podoabe) și ace de cusut (ustensile).

I A. Acul de păr (*acus crinalis, comatoria*), indiferent de materialul din care era confecționat, os, bronz, aur, era folosit atît de femei cît și de bărbați pentru aranjarea și menținerea coafurii. Nu rareori aceste ace au fost utilizate pentru extragerea fardurilor sau parfumurilor din recipientele în care erau păstrate. Ele puteau deveni, de asemenea, o armă redutabilă, un instrument de tortură în mîna matroanelor romane care nu se sfiau să-și martirizeze sclavele cu ace de toaletă¹.

Din acele descoperite la Sarmizegetusa, 20 aparțin cu siguranță acestui tip. În funcție de aspectul și calitatea extremității opuse vîrfului ele pot fi:

1. Ace cu capul fix;
2. Ace cu capul detașabil.

Din prima categorie fac parte 17 piese, la care, în funcție de forma capului, putem deosebi cinci variante:

a) În prima variantă intră acele ace al căror cap se termină cu un vîrf scurt, conic (nr. 1—5). Cele cinci ace au fost descoperite în contexte arheologice diferite și numai în două cazuri ne putem pronunța asupra datării lor. Este vorba de acul nr. 2, descoperit în templul Malagbel A, în stratul de nivelare. Acest strat poate fi datat la puțin timp după răz-

¹ DA, I, 1877, p. 61—64; L. C. Crochet, *La toilette chez les romaines aux temps des empereurs*, Lion, 1888, p. 5 sqq.

boaiele marcomanice, atunci cînd se construiește sau se reconstruiește templul². A doua piesă (nr. 5) este cea descoperită în secțiunea F₁ din for, sub nivelul lespezilor care-l pavau, astfel încît poate fi datată în prima jumătate a secolului al II-lea e.n.³ Oarecum dificilă este datarea piesei nr. 4, descoperită în dărîmătura dintre clădirile 001 și 002, respectiv în SA⁴. Piesa a fost găsită într-un context neclar, deoarece, din cauza unor intervenții ulterioare, straturile au fost deranjate și nu ne-am putut da seama dacă obiectul provine din stratul de nivelare datat în secolul al III-lea sau din dărîmătura aflată deasupra lui. Oricum, acul nu poate fi datat înainte de secolul al III-lea e.n.

Observăm, prin urmare, că acele cu cap conic au o perioadă lungă de circulație la Ulpia Traiana, începînd cu prima jumătate a secolului al II-lea și pînă în secolul al III-lea, practic pe întreaga durată a ocupației romane. O perioadă și mai lungă de circulație pentru acest tip a fost înregistrată în Britannia, unde a fost găsit în situri databile din secolul I pînă în secolul al IV-lea e.n.⁵ Acele cu cap conic au fost descoperite și în alte provincii ale Imperiului⁶.

b) Varianta a doua cuprinde acele cu capul teșit sau ușor rotunjit (nr. 6—13). Patru dintre piese sînt descoperite în săpăturile vechi din amfiteatru și palatul augustalilor, iar restul în timpul campaniilor de după anul 1973. Ele pot fi dateate începînd cu a doua jumătate a secolului al II-lea (piesa nr. 13, descoperită în templul zeului Liber Pater⁷) și secolul al III-lea (piesa nr. 11, descoperită lîngă un canal din piatră seacă din clădirea A, aflată la vest de *schola gladiatorum*⁸). Tipul este cunoscut în Dacia⁹, iar la Aislingen este datat la sfîrșitul secolului I e.n.¹⁰

c) Varianta a treia cuprinde acele cu cap retezat (nr. 14—16, 48?). Toate cele patru piese se pot data în secolul al II-lea. O datare mai precisă avem pentru două exemplare, și anume piesa nr. 15, descoperită în incinta templelor zeilor medicinei Aesculap și Hygia¹¹, și piesa nr. 48, descoperită într-un nivel aparținînd castrului legiunii a IV-a Flavia Felix¹². Ambele nivele în care au fost descoperite cele două ace se datează în prima jumătate a secolului al II-lea e.n. Acele cu cap retezat au fost găsite și în alte așezări antice romane, atît în Dacia, cît și în alte provincii¹³.

² H. Daicoviciu, D. Alicu, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 84.

³ H. Daicoviciu și colab., în *MCA*, Tulcea, 1980, p. 276.

⁴ H. Daicoviciu și colab., în *MCA*, Brașov, 1981.

⁵ N. Crummy, în *Britannia*, X, 1979, p. 159—160; Brian Philp, *The excavation of the roman forts of the Classis Britannica at Dover, 1970—1977*, Kent, 1981, p. 157, fig. 36/148—151.

⁶ Gladys R. Davidson, în *Corinth*, XII, 1952, Princeton, pl. 79; A. Frova, *Scavi di Luni*, Roma, 1977, p. 176; I. Hica-Cîmpeanu, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 657, fig. 1.

⁷ H. Daicoviciu, D. Alicu, *op. cit.*, p. 63—72.

⁸ H. Daicoviciu și colab., în *MCA*, Oradea, 1979, p. 232.

⁹ I. Hica-Cîmpeanu, *l.c.*

¹⁰ Günther Ulbert, *Die römischen Donau — Kastelle Aislingen und Burghöfe*, 1959, p. 95, pl. 26/33.

¹¹ H. Daicoviciu, D. Alicu, *op. cit.*, p. 73—80.

¹² H. Daicoviciu și colab., în *MCA*, Brașov, 1981.

¹³ E. Braun, în *RLO*, XVII, 1933, p. 61, fig. 23; Brian Philp, *op. cit.*, p. 157, pl. 36/153.

d) Din varianta a patra face parte o singură piesă. Capul său este de formă cilindrică, ușor bombată, și este delimitat de corp prin subțierea acestuia spre punctul de întâlnire. Acul a fost descoperit în amfiteatru, în săpăturile vechi, ceea ce face dificilă datarea lui. Exemplare asemănătoare au fost găsite în Dacia la Buciumi și în Britannia la Dover¹⁴.

e) Varianta a cincea cuprinde de asemenea o singură piesă (nr. 19). Ea are capul sculptat cu grijă în forma unei harfe (?). Locul de descoperire a piesei nu este cunoscut. O piesă asemănătoare a fost găsită la Carnuntum, fără a fi însă precis datată¹⁵. Ace cu capul sculptat, reprezentând imagini zoomorfe sau antropomorfe ori diverse obiecte, sînt apariții destul de frecvente în epoca romană¹⁶.

Tipul al doilea însumează un număr de trei piese, dintre care doar una are partea superioară completă. Capul detașabil al piesei are o formă sferică sau, mai degrabă, ovoidală (nr. 18). Obiectul a fost descoperit în amfiteatru, deci limitele sale de datare se pot înscrie pe durata funcționării acestui monument. Ea se deosebește de acele obișnuite, cu cap sferic, tocmai prin faptul că sfera poate fi scoasă și, eventual, înlocuită cu un alt ornament. În Imperiu sînt foarte răspindite acele cu cap sferic mic și fix și au o lungă perioadă de circulație, începînd cu secolul I pînă în secolul al IV-lea¹⁷.

De același tip, adică ace cu capul detașabil, trebuie să fi fost și acele nr. 20 și 21. Din acestea se păstrează doar tija ce urma să susțină capul. Ambele piese sînt descoperite în amfiteatru. O piesă asemănătoare cu acul nr. 21 a fost găsită la Aislingen¹⁸.

Destul de puține dintre acele de păr prezentate se păstrează întregi, de aceea nu se poate stabili o scară a dimensiunilor lor în cadrul aceleiași tip sau variantă. Lungimea celor păstrate integral variază între 14,4 cm (nr. 1) și 7 cm (nr. 11).

IB. Acele de cusut sau acele utilizate în arta broderiei (*acu pingere*), descoperite la Ulpia Traiana, însumează un număr de 13 piese. Ele sînt confecționate mai ales din oase de pește și au o formă aplatizată, cu capătul mai lat perforat. Urechea acelor are formă ovală simplă sau ușor strînsă la mijloc, imaginînd aproximativ cifra 8. La unul din ace (nr. 31) apare o adîncitură pe același plan cu urechea, un șanțuleț care ajută la introducerea sfoii. La multe din ele urechea este ruptă, rezultat al unei îndelungate folosiri. Numărul acelor de cusut din os descoperite în săpături nu este foarte mare¹⁹, probabil din cauza faptului că romanii

¹⁴ N. Gudea și colab., *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972, pl. C/6; Brian Philp, *op. cit.*, p. 157, pl. 36/132.

¹⁵ M. v. Groller, în *RLO*, IX, 1909, col. 78, fig. 37.

¹⁶ L. C. Crochet, *op. cit.*, p. 16.

¹⁷ G. Ulbert, *op. cit.*, pl. 26/36; Elsa Avila Franca, în *Conimbriga*, VII, 1968, p. 76; N. Crummy, *op. cit.*, p. 159; *Southwark Excavation, 1972—1974*, I, 1978, p. 160, fig. 65; N. Gudea și colab., *op. cit.*, pl. C/9.

¹⁸ G. Ulbert, *op. cit.*, pl. 26/31.

¹⁹ E. Braun, *op. cit.*, p. 60, pl. 23; Gladys R. Davidson, *op. cit.*, pl. 78, nr. 1249—1256; A. Dumoulin, în *Gallia*, XXIII, 1965, p. 44; G. Ulbert, *op. cit.*, p. 26; idem, *Das frühromische Kastell Rheingöheim*, Berlin, 1969, pl. 45/3; Brian Philp, *op. cit.*, p. 159, fig. 37/162—9; David S. Neal, *The excavation of the roman villa in Gadebridge Park, Hemel Hempstead, 1963—1968*, Londra, 1974, p. 154, fig. 67; N. Gudea și colab., *op. cit.*, pl. CI.

utilizau mai ales ace de fier, mai rezistente. Acele de metal sînt, la rîndul lor, destul de puține, lucru explicabil însă; ele au dispărut în urma unui proces firesc de oxidare de-a lungul vremii, proces destul de rapid, dacă luăm în considerare diametrul lor foarte redus. Pentru acele de cusut din os nu pot fi stabilite criterii de datare, întrucît circulă, păstrînd aproximativ aceeași formă, din epoci preistorice pînă în zilele noastre. Piese de la Sarmizegetusa au fost descoperite în amfiteatru (5), în clădirea 002 (4), în templul și apropierea templului Malagbel A (2), în bazilica forului, într-un nivel corespunzător fazei castrului (1)²⁰, iar unei piese nu i se cunoaște locul de descoperire.

La aceste ace, a căror destinație a putut fi stabilită, se mai adaugă încă 16 fragmente care nu au putut fi încadrate tipologic. Ele au fost descoperite în contexte arheologice diverse și se pot data în întreaga perioadă de stăpînire romană.

II. Minerale formează categoria cea mai frumoasă dintre obiectele de os descoperite la Ulpia Traiana. Din cele 9 piese, toate fragmentare, nu ne-au fost accesibile decît șapte, cele din muzeele din Cluj-Napoca și Sarmizegetusa; pentru cele din muzeul de vean nu dispunem decît de informația oferită de inventar. Din păcate nu știm căror obiecte le-au slujit drept mîner, coadă sau apucătoare, iar condițiile în care au fost descoperite nu ne ajută la datarea lor. Mai interesante par a fi două piese: nr. 55, care se deosebește de celelalte prin faptul că are forma unui tub, și putea folosi drept cutiuță, teacă (*cista*) pentru obiecte mici de toaletă²¹, și piesa nr. 58, căreia îi lipsește partea superioară și care putea fi folosită la anumite jocuri. Trei piese întregi, cu o terminație asemănătoare, au fost găsite la Skeleton Green²².

III, IV, X. Obiecte utilizate la jocuri. Jetoanele și zarurile, piese utilizate împreună de romani, la jocurile de noroc, erau cunoscute sub numele de *tessera*. Noțiunea semnifica la început obiectele rectangulare, patrute sau cubice. Apoi, atît în antichitate, și, mai ales, în timpurile moderne arheologii și istoricii au folosit termenul pentru a desemna un mare număr de obiecte mici.

Inventarea zarului și a jocului de zaruri este atribuită de greci lui Palamides²³. Acest joc s-a răspîndit foarte repede în întreaga lume antică, devenind în scurt timp un adevărat pericol public, ceea ce face ca la Roma, încă în timpul Republicii, să se dea o lege împotriva jocurilor de noroc (*lex talaria*) cu referire directă la jocul de zaruri²⁴. Obiceiul nu a putut fi eradicat, ci, dimpotrivă, au apărut chiar poeme didactice sau lucrări în proză asupra regulilor jocului de zaruri²⁵.

Forma zarului s-a păstrat încă din antichitate, pînă astăzi, aceeași. Acesta este un cub care are valori indicate pe fiecare față, cu obligația ca valoarea de pe fețele paralele și opuse să fie întotdeauna 7.

Zarurile erau agitate într-un cornet (*fritillus*) și apoi aruncate pe o suprafață plană, simplă sau purtînd desenată, pictată sau incizată,

²⁰ H. Daicoviciu și colab., în *MCA*, Tulcea, 1980, p. 277.

²¹ *DA*, I, 1877, p. 62, fig. 90.

²² Clive Partridge, *Skeleton Green*, Londra, 1981, p. 63, fig. 26.

²³ *DA*, V/1, 1919, p. 125.

²⁴ *DA*, I, 1877, p. 180.

²⁵ *GA*, V/1, 1919, p. 125 sq.

schema jocului, dacă era cazul (*alveus, lusoria tabula*)²⁶. Printre jocurile mai cunoscute, jucate numai cu zaruri sau cu zaruri și jetoane, sînt *talus, duodecim scripta, latrunculi, par impar* etc.²⁷ sau moara,²⁸ joc îndrăgit mai ales de copii și astăzi. Cărămizi cu desen pentru *latrunculi* au fost găsite în Dacia mai ales în castre, la Cășei²⁹, Buciumi³⁰ ș.a., iar pentru moară la Ulpia Traiana.

Jetoanele sau pionii de joc (*calces, calculi*)³¹ s-au găsit într-un număr destul de mare la Sarmizegetusa (27). Acestea sînt discuri de os cu un diametru ce variază de la o piesă la alta, între 2,4 cm și 1,4 cm. După ornamentul uneia din fețe ele pot fi clasificate în șase tipuri, după cum urmează:

a) Jetoane decorate cu cercuri concentrice incizate, mărginite de o bandă netedă, nr. 59—65 (7).

b) Jetoane cu întreaga suprafață decorată cu cercuri concentrice, nr. 66—74 (9).

c) Jetoane cu o față alveolată și decorată cu cercuri concentrice, nr. 75—77 (3).

d) Jetoane cu fețele nedecorate, una din ele este alveolată, mărginită de o bandă netedă ușor înclinată, nr. 78—82 (5).

e) Jetoane cu întreaga suprafață a unei fețe alveolată, nr. 83 (1).

f) Jetoane cu ambele fețe plane și marginile ușor teșite, nr. 84—85 (2).

Aceste piese au fost descoperite în contexte arheologice diverse, multe din ele în săpăturile vechi, și este aproape imposibil de a le departaja cronologic în funcție de decorul lor. Se pare că au circulat împreună vreme îndelungată, fiind găsite nu rareori tipuri diferite în același context arheologic³². Uneori pe cant sau pe fața netedă apar zgîriate litere, cifre sau alte semne. În cazul nostru piesa nr. 78 are pe revers zgîriată litera N, iar pe cant, între două, respectiv trei linii paralele, litera M; piesa 84 are pe revers zgîriată o cruce; piesa 82 are pe cant două linii incizate, iar piesa 83 are pe revers mai multe zgîrieturi, în aparență fără nici o semnificație logică.

Jetoanele se păstrau în cutiuțe special confecționate pentru ele. Citeodată în aceste cutiuțe se păstrau și zarurile, iar în timpul jocului erau folosite pentru a amesteca și arunca zarurile³³. Nu excludem posibilitatea ca piesa nr. 105 să fi fost tocmai capacul unei astfel de cutii³⁴. Acesta nu era însă singurul mod de a păstra jetoanele. Faptul că unele

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ cf. DA, loc. cit.

²⁸ Cf. *Römer Illustrierte*, Köln, I, 1974, p. 163, fig. 314.

²⁹ Informație I. Piso.

³⁰ N. Gudea și colab., *op. cit.*, pl. LVI/4.

³¹ DA, III, 1904, p. 993.

³² E. Braun, *op. cit.*, p. 62, fig. 23; J. Curle, *Newstead*, 1911, pl. XCIII; Alec Down, *Chichester excavation*, 1971, I, p. 84, fig. 5; S. Frere, *Verulamium Excavation*, I, 1972, p. 154, fig. 56/213—215; M. W. C. Hassall și R. S. O. Tomlin, în *Britannia*, VIII, 1977, p. 445, 447, fig. 30.

³³ *Römer Illustrierte*, Köln, I, 1974, p. 163, fig. 313.

³⁴ *Ibidem*.

din jetoane sînt perforate, în cazul nostru două (nr. 59, 65), este un indiciu că puteau fi înșirate pe o panglică și păstrate astfel.

Cele patru zaruri au valoarea marcată cu puncte înconjurată de cerulețe incizate. Este cel mai obișnuit mod de redare a valorii³⁵.

Piesa nr. 88 se deosebește de celelalte prin forma sa neobișnuită; patru din fețe, paralele și opuse, sînt dreptunghiulare, iar celelalte două fețe, de asemenea paralele și opuse, sînt patrulate, cu suprafața mai mare decît a celorlalte. Acestea din urmă poartă valoarea de 6 și 1. Probabil că, bine minuit, un astfel de zar aducea mari servicii jucătorului experimentat. El a fost descoperit în stratul de nivelare a templului Malagbel A, unde a fost pierdut probabil în timpul construcției templului de vreun meșter, în a doua jumătate a secolului al II-lea. Locul de descoperire a celorlalte trei zaruri nu este edificator pentru datarea lor.

V. Sub noțiunea de lame am grupat toate acele obiecte de os care au o formă aplatizată, indiferent de destinația lor. De altfel, este destul de greu de stabilit cu exactitate destinația unora dintre ele.

Două dintre piese au o caracteristică comună, și anume o alveolare a cantului la una din extremități (nr. 90, 99). Nu știm însă dacă această alveolare a apărut în urma utilizării piesei sau face parte din aspectul inițial al instrumentului, avînd un rol utilitar. Cele două lame ar fi putut fi răzuitoare pentru piele sau instrumente de olărit. Piesa nr. 97 este perforată longitudinal de la un capăt la celălalt; la unul din capete orificiul era lărgit. Decorată pe ambele părți, ea putea fi mînerul unui obiect ușor de metal (ogîndă?), de care era atașată cu o tijă a cărei diametru era identic cu cel al orificiului ce o străbate de la un capăt la celălalt. Conicitatea perforației, la unul din capete, slujea la fixarea mînerului cu ajutorul tijei metalice, a cărei formă trebuie să fi fost identică. După montare, extremitatea conică la un capăt (a tijei) și marginea obiectului în sine al cărui mîner era la celălalt capăt, nu permiteau ieșirea, glisarea sau jocul lamei de os.

Lamele fragmentare nr. 94, 95, 96, 98 puteau fi prăsele de cuțite, amulete sau tessere. Nu putem stabili nici cu titlul de ipoteză utilitatea pieselor nr. 91—93.

VI. Obiectul nr. 100, confecționat dintr-un corn de capră lustruit, perforat longitudinal și apoi crestă, era utilizat pentru răsucit frînghii, legat baloturi ori legat lucruri sau bagaje pe animale ori alte mijloace de transport³⁶. Piesa a fost descoperită în timpul săpăturilor vechi în templul zeiței Nemesis³⁷. Acest obiect, cu mici diferențieri în ce privește dimensiunea și aspectul creștăturii transversale, apare în multe situri arheologice datate pe întreaga durată a Imperiului³⁸.

³⁵ P. Steiner, în *Saalb.Jahrb.*, IX, 1939, p. 34—35, pl. 20/1; W. Kramer, *Cambodunumforschungen*, 1957, pl. 23; B. W. Cunliffe, *Excavation of the Roman Fort at Richborough, Kent*, 1968, pl. XLIX; S. Frere, *op. cit.*, p. 154, fig. 56/211; David S. Neal, *op. cit.*, p. 154, fig. 67; H. G. Simon, în *Saalb.Jahrb.*, XXXIV, 1977, p. 57, fig. 4; *Southwark Excavation, 1972—1974*, I, 1978, p. 160, fig. 65.

³⁶ H. Jacobi, *Das Römerkastell Saalburg*, Hamburg, 1897, p. 536—537, fig. 71/18, 19.

³⁷ G. Szinte, în *HTRTE*, VIII, 1893—1896, p. 37; D. Alicu, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 173—177.

³⁸ M. v. Grollier, în *RLO*, 1, 1900, pl. IV/31; W. Kramer, *op. cit.*, p. 70, pl. 23/15; D. E. Johnston, în *Britannia*, III, 1972, p. 140, fig. 17/1.

VII. Rondelurile sînt discuri perforate, cu una sau ambele fețe decorate; forma lor, în secțiune, diferă de la o piesă la alta. Ele erau utilizate atît pentru joacă sau jocuri, cît și ca discuri pentru fus (?). Piesa nr. 103 a fost descoperită în incinta templelor zeilor medicinei, într-un strat datat în a doua jumătate a secolului al II-lea e.n. Cele două piese de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa își găsesc bune analogii în lumea romană³⁹.

VIII. Lingură (?) de os (nr. 101). Locul precis de descoperire a acestei piese nu ne este cunoscut, iar modul de utilizare al ei îl putem doar presupune. Obiectul are o formă concav-convexă și o coadă foarte scurtă. Forma piesei permite să fie ținută în palmă cu apucătorea între degete, ea jucînd, în această situație, mai de grabă, rolul de piedică decît de mîner. Astfel ținută, în spațiul alveolat al ei se poate amesteca sau prepara o alifie, o pomadă etc. Prin urmare, obiectul în discuție ar putea fi o piesă de toaletă sau un instrument medical. Cîteva piese asemănătoare pînă la identitate sînt expuse în muzeul din Deva, dar confecționate din ceramică⁴⁰. Piese de la Deva fac parte dintr-o trusă medicală descoperită la Vețel; ele sînt inedite.

IX. Manșon fragmentar de formă cilindrică (nr. 102). Și în cazul acestui obiect stabilirea destinației sale nu poate depăși stadiul de ipoteză. Piesa este lucrată cu grijă, lustruită egal și are la extremitățile ușor teșite, în interior, cîte un cant perfect executat, adînc de 4 mm. Faptul că la ambele extremități au fost strunjite canturi este un indiciu că piesa nu era o parte terminală a unui obiect, ci, mai degrabă, o garnitură. Ea ajută sau masca îmbinarea a două din elementele constitutive ale unui obiect, elemente confecționate probabil din materiale diferite, de exemplu lemn — metal. În cazul acesta manșonul putea fi garnitura unei piese de mobilier, a unei lectici, a bastonului unui demnitar sau poate chiar a unui sceptru.

*

Aceste obiecte minore, confecționate din os și aflate într-un număr relativ mic la Sarmizegetusa, constituie unul din aspectele civilizației materiale romane la nordul Dunării. Există, fără îndoială, în depozitele muzeelor sau în sertarele cercetătorilor numeroase astfel de obiecte inedite. Desigur, aparent importanța lor este mică, atît ca valoare artistică, istorică sau cronologică pentru datarea unor situri arheologice, cît și ca valoare intrinsecă. Fiînd însă obiecte cotidian folosite de către romani, prezența lor reflectă unele din ocupațiile, preocupările, distracțiile acestora. Pentru a avea o imagine mai vie, mai completă asupra civilizației Daciei romane, alături de cercetarea celorlalte aspecte materiale și spirituale ale ei credem că este necesară studierea atentă și a obiectelor mici.

³⁹ Pitt Rivers, *Excavation in Bokerly and Wansdyke*, Londra, III, 1889, p. 101, pl. CLXXIV; Gladys R. Davidson, *op. cit.*, p. 299; D. Atkinson, *Report on Excavation at Wroxeter*, Oxford, 1970, p. 232, pl. 62/3; B. Philp, *op. cit.*, p. 167, fig. 42/222, 229; N. Gudea, *op. cit.*, pl. CXXV/1.

⁴⁰ Informație A. Rusu.

CATALOG

I) *Ace*A. *Ace de păr*

1. Ac perfect conservat, cap conic, descoperit în exteriorul zidului de sud al clădirii Malagbel C, la — 0,40 m. L = 14,4 cm. Inv. V 29821. Pl. I/1.
2. Același tip, vârful rupt, descoperit în templul Malagbel A, carou 44 a, — 0,70 m. L = 8,6 cm. Inv. V. 29808. Pl. I/5.
3. Același tip, rupt vârful, descoperit în amfiteatru. L = 7,3 cm. Inv. 1086. MS. Pl. I/7.
4. Același tip, rupt, descoperit în dărmătura dintre clădirile 001 și 002. L = 6,7 cm. Inv. V 28937. Pl. I/13.
5. Același tip, rupt, descoperit în for, secțiunea F₁, — 0,5 m. L = 6,8 cm. Pl. I/15. Inv. V 28978.
6. Ac cu capul ușor rotunjit, descoperit în amfiteatru. L = 11,5 cm. Inv. 1387. MS. Pl. I/2.
7. Același tip, descoperit în palatul augustalilor. L = 10,1 cm. Inv. 474. MS. Pl. I/4.
8. Același tip, vârful rupt, descoperit în amfiteatru. L = 8,6 cm. Inv. 1083. MS. Pl. I/6.
9. Același tip, fragment, descoperit în amfiteatru. L = 2,9 cm. MS. Pl. I/11.
10. Același tip, rupt, descoperit în amfiteatru. L = 7 cm. Inv. 1082. MS. Pl. I/14.
11. Același tip, mult mai subțire, descoperit în clădirea A de la vest de *schola gladiatorum*, — 0,95 m. L = 7 cm. Inv. V 29806. Pl. I/16.
12. Același tip, vîrf rupt, descoperit între clădirile 001 și 002, în suprafața cu inscripții SA. L = 6,6 cm. Inv. V 28939. Pl. I/17.
13. Același tip, fragment, descoperit în templul lui Liber Pater. L = 4,2 cm. Inv. 1412. MS. Pl. I/21.
14. Ac cu capul retezat, descoperit în exteriorul zidului de sud al clădirii Malagbel C, la — 0,40 m. L = 10,3. Inv. V 29820. Pl. I/3.
15. Același tip, rupt, descoperit în incinta templelor dedicate zeilor Aesculap și Hygia, carou G₁₃, — 0,50 m. L = 5 cm. Inv. 5757. MS. Pl. I/12.
16. Același tip, rupt, descoperit în clădirea 002, camera 1. L = 6,2 cm. Inv. 30276. MS. Pl. I/19.
17. Ac cu capul de formă cilindrică, despărțit de tijă printr-o gîtuitoră, vârful rupt, descoperit în amfiteatru. L = 7,1 cm. Inv. 1081. MS. Pl. I/8.
18. Ac cu capul sferic, detașabil, înfipt într-o tijă subțire, rupt vârful, descoperit în amfiteatru. L = 6,2 cm, D = 1,5 cm. Inv. 1067. MS. Pl. I/9.
19. Ac cu capul în formă de harfă, despărțit de tijă printr-un briu îngust, locul de descoperire este necunoscut. L = 11,1 cm. Inv. 814. MS. Pl. I/10.
20. Ac cu capul bitronconic, terminat cu o suprafață foarte îngustă, netedă, descoperit în amfiteatru. L = 4,5 cm. Inv. 1079. MS. Pl. I/23.
21. Ac căruia îi lipsește capul; se termină cu partea inferioară a unei tije în care se înfigea probabil un cap decorat; descoperit în amfiteatru. L = 3,5 cm. MS. Pl. I/22.
22. Ac cu capul rupt, descoperit întîmplător. L = 8,7 cm. Inv. V 29814. Pl. I/18.
23. Vîrfului unui ac de păr, descoperit la palatul augustalilor. L = 4,4 cm. Inv. 474. MS. Pl. I/20.

B. *Ace de cusut*

24. Ac cu ureche ruptă, descoperit în amfiteatru. L = 13,1 cm. Inv. 1080. MS. Pl. II/1.
25. Ac perfect conservat, descoperit în clădirea 002, camera 1, — 0,50 m. L = 11,2 cm. Inv. V 29815. Pl. II/2.
26. Ac perfect conservat, descoperit în aceeași încăpere cu precedentul. L = 9 cm. Inv. V 28936. Pl. II/3.

27. Ac cu urechea ruptă, descoperit în clădirea 002, camera 10. L = 9,2 cm. Inv. V 28935. Pl. II/4.
28. Ac cu ureche ruptă, descoperit în amfiteatru. L = 8,9 cm. Inv. 1389. MS. Pl. II/5.
29. Ac rupt la ambele capete, descoperit în clădirea Malagbel A, nivelul inferior, carou 14. L = 8,4 cm. Inv. 10960. MS. Pl. II/6.
30. Ac rupt la ambele capete, descoperit la amfiteatru. L = 7,5 cm. MS. Pl. II/7.
31. Ac cu vârful rupt, a cărui loc de descoperire nu se cunoaște. L = 5,3 cm. Inv. 3556. MD. Pl. II/8.
32. Ac cu vârful rupt, descoperit în amfiteatru. L = 6,3 cm. Inv. 1084. MS. Pl. II/9.
33. Ac cu vârful rupt, descoperit în basilica forului, secțiune B₁, — 0,90 m. L = 6,3 cm. Inv. V 28979. Pl. II/10.
34. Ac cu vârful rupt, descoperit în amfiteatru. L = 6,6 cm. Inv. 1085. MS. Pl. II/11.
35. Ac cu vârful rupt, descoperit în clădirea 002, camera 10. L = 6,9 cm. Inv. V 28943. Pl. II/12.
36. Ac cu urechea ruptă, descoperit între templul Malagbel A și Malagbel B, la —0,60 m. L = 9 cm. Inv. V. 29813.

C. Fragmente de ace

37. Vîrfel unui ac descoperit în amfiteatru, săpăturile vechi. L = 2,1 cm. MS. Pl. III/1.
38. Fragment din corpul unui ac, descoperit în amfiteatru în săpăturile vechi. MS. L = 2,2. Pl. III/2.
39. Vîrfel unui ac descoperit în amfiteatru, săpăturile vechi. L = 2 cm. MS. Pl. III/3.
40. Fragment din corpul unui ac, descoperit în exteriorul zidului sudic al clădirii 001, între contraforții 2—3, —0,70 m. L = 9,9 cm. Inv. V 29807. Pl. III/4.
41. Fragment din corpul unui ac descoperit în amfiteatru, săpăturile vechi. L = 9,4 cm. MS. Pl. III/5.
42. Partea inferioară a unui ac, descoperit între clădirile 001 și 002. L = 8,7 cm. Inv. V 28940. Pl. III/6.
43. Partea inferioară a unui ac, descoperit în secțiunea T₁. L = 8,8 cm. Inv. V 28978 a. Pl. III/7.
44. Partea inferioară a unui ac, descoperit în dărîmătura dintre clădirile 001 și 002. L = 7,4 cm. Inv. V 28938. Pl. III/8.
45. Partea inferioară a unui ac, descoperit în templul Malagbel A. L = 6,3 cm. Inv. 12403. MS. Pl. III/9.
46. Partea inferioară a unui ac descoperit în amfiteatru în săpăturile vechi. L = 6,2 cm. MS. Pl. III/10.
47. Fragment din corpul unui ac descoperit în amfiteatru în săpăturile vechi. L = 6,6 cm. MS. Pl. III/11.
48. Fragment dintr-un ac cu partea superioară îngroșată și vârful lung și subțire, descoperit în secțiunea Z₄. L = 7,5 cm. Inv. V 28944. Pl. III/12.
49. Fragment din corpul unui ac descoperit în templul Malagbel A, caroul 8, în stratul de nivelare. L = 5,7 cm. Inv. 10958. MS. Pl. III/13.
50. Fragment din corpul unui ac, descoperit în amfiteatru în săpăturile vechi. L = 4,4 cm. MS. Pl. III/14.
51. Fragment de ac descoperit în templul Malagbel A, în stratul de nivelare, caroul 10. L = 4,5 cm. Inv. 10962. MS. Pl. III/15.

II) Minere

52. Miner decorat cu linii incizate, paralele, în spirală. Capătul mai subțire se continuă cu două brațe în unghi ascuțit, iar capătul mai gros e marcat de două incizii ce se îngustează brusc pentru a continua apoi mult mai subțire. Descoperit în timpplător. L = 9,3 cm. Inv. V 29818. Pl. IV/1.
53. Miner care se înfigea în terminația ascuțită a unui obiect, rest rămas înfipt în partea sa superioară. Partea inferioară era decorată cu două linii incizate și perforată. Descoperit în amfiteatru, în săpăturile vechi. L = 7,9 cm. Inv. 1088. MS. Pl. IV/2.

54. Fragment de mîner decorat cu linii incizate, în rețea. Capetele rupte erau delimitate de alte linii incizate, circulare. Unul din capetele actuale ale fragmentului are formă sferică. A fost descoperit la vest de *schola gladiatorum* la -1,20 m. L = 5,2 cm. Inv. V 29817. Pl. IV/3.

55. Fragment de mîner a cărui decor constă dintr-o succesiune de toruri mai late și mai înguste. La unul din capete este perforat. Piesa a fost descoperită în amfiteatru în săpăturile vechi. L = 5,3 cm. Inv. 1161. MS. Pl. IV/4.

56. Fragment de mîner cu partea inferioară îngroșată, rotunjită și decorată cu două linii paralele incizate, descoperit în templul zeiței Nemesis, în săpăturile vechi. L = 5,1 cm. Inv. 475. MS. Pl. IV/5.

57. Mîner cu partea inferioară bombată și alungită, iar începutul părții superioare decorată cu linii incizate și o canelură adîncă se continua cu o tijă subțire. Piesa a fost descoperită la clădirea denumită convențional Malagbel D, în exteriorul laturii de sud. L = 4,7 cm. Inv. V 29819. Pl. IV/6.

58. Extremitatea unui mîner (?) de formă conică. Locul de descoperire neprecizat. L = 4,6 cm. MS. Pl. IV/7.

III) Jetoane

59. Jeton decorat cu cercuri concentrice incizate, decor mărginit de o bandă netedă, perforat central, descoperit între clădirile 001 și 002. D = 2,3 cm. Inv. V. 30274. Pl. IV/8.

60. Jeton decorat cu cercuri concentrice incizate, păstrat fragmentar, descoperit în același context cu primul. D = 2,3 cm. Inv. V 30273. Pl. IV/9.

61. Același tip. Descoperit în templul Malagbel A, carou 48, în dărîmătură. D = 1,7 cm. Inv. V 22918. Pl. IV/13.

62. Același tip, ușor conic. Descoperit în templul lui Nemesis. D = 1,4 cm. Inv. 484. MS. Pl. V/9.

63. Același tip. Descoperit în amfiteatru, săpăturile vechi. D = 2,2 cm. Inv. 1190. MS. Pl. V/10.

64. Același tip. Descoperit în palatul augustalilor, săpăturile vechi. D = 2,2 cm. Inv. 478. MS. Pl. V/11.

65. Același tip, perforat central, descoperit la sud de clădirea 001, între contraforții 5 și 6, la -0,50 m. D = 2,2 cm. Inv. V. 29810. Pl. V/14.

66. Jeton cu una din fețe decorată pe întreaga suprafață cu cercuri concentrice incizate. Descoperit în templul Malagbel A, carou 38, la nivelul solului antic. D = 1,6 cm. Inv. V 22917. Pl. IV/10.

67. Același tip, descoperit în același context. D = 1,5 cm. Inv. V 22935. Pl. IV/11.

68. Același tip, descoperit în același context. D = 1,4 cm. Inv. V 22908. Pl. IV/12.

69. Același tip, descoperit în palatul augustalilor, săpăturile vechi. D = 2,1 cm. Inv. 480. MS. Pl. V/15.

70. Același tip, descoperit în amfiteatru, săpăturile vechi. D = 1,8 cm. Inv. 1195. MS. Pl. V/17.

71. Același tip, descoperit în palatul augustalilor în săpăturile vechi. D = 2 cm. Inv. 479. MS. Pl. V/18.

72. Același tip, descoperit în amfiteatru în săpăturile vechi, D = 2,1 cm. Inv. 1195. MS. Pl. V/19.

73. Același tip, descoperit în clădirea 002, camera 10. D = 1,9 cm. Inv. V 28941. Pl. V/20.

74. Același tip, descoperit în amfiteatru, în săpăturile vechi. D = 1,8 cm. Inv. 1194. MS. Pl. V/21.

75. Jeton cu una din fețe ușor alveolată și decorată cu cercuri incizate, concentrice, descoperit în clădirea 002, camera 10. D = 2,4 cm. Inv. V 28942. Pl. V/12.

76. Același tip, descoperit în clădirea B, la vest de *schola gladiatorum*. D = 1,9 cm. Inv. V 29809. Pl. V/13.

77. Același tip. Locul de descoperire neprecizat. D = 2,2 cm. Inv. 24635. MS. Pl. V/16.

78. Jeton cu o față alveolată, mărginită de o bandă ușor înclinată și cealaltă față netedă. Pe cant are câteva liniuțe incizate, iar pe fața netedă este zgîrîată litera N. Descoperit în amfiteatru. D = 2,3 cm. Inv. 1192. MS. Pl. V/1.

79. Același tip, descoperit în palatul augustalilor, săpăturile vechi. D = 2,2 cm. Inv. 481. MS. Pl. V/2.
80. Același tip, descoperit în amfiteatru, săpăturile vechi. D = 2,1 cm. Inv. 1189. MS. Pl. V/3.
81. Același tip, descoperit în amfiteatru în săpăturile vechi. D = 2 cm. Inv. 1191. MS. Pl. V/4.
82. Același tip, descoperit în amfiteatru în săpăturile vechi. D = 2 cm. Inv. 1193. MS. Pl. V/6.
83. Jeton cu una din suprafețe ușor alveolată, iar pe cealaltă cu câteva zgîrie-turi. Locul de descoperire neprecizat. D = 2,2 cm. Inv. 453. MS. Pl. V/7.
84. Jeton cu ambele suprafețe plane și marginile ușor teșite. Pe una din fețe are zgîriată o cruce. Descoperit în templul lui Nemesis, săpăturile vechi. D = 2,1 cm. Inv. 482. MS. Pl. V/5.
85. Același tip, descoperit în amfiteatru, în săpăturile vechi. D = 1,6 cm. Inv. 1142. MS. Pl. V/8.

IV) Zaruri

86. Zar păstrat integral, descoperit în săpăturile vechi. Dim: $0,9 \times 1$ cm. Inv. 1166. MS. Pl. VI/1.
87. Zar păstrat integral, descoperit în suprafața dintre clădirile 001 și 002, în dărîmătură. Dim: $0,9 \times 1$ cm. Inv. V 30275. Pl. VI/2.
88. Zar cu fețele inegale, ceea ce-i permite să cadă mai ales cu numerele 1 sau 6, descoperit în templul Malagbel A, caroul 9, stratul de nivelare. Dim: $1,3 \times 1,3/0,8 \times 1,3$ cm. Inv. 10819. MS. Pl. VI/3.
89. Fragment dintr-un zar descoperit la vest de *schola gladiatorum*. Dim: $1,3 \times 1,1$ cm. Inv. V 29816. Pl. VI/4.

V) Lame

90. Lamă de os de formă dreptunghiulară, cu colțurile rotunjite și muchiile ascuțite. Unul din colțuri este perforat, iar în partea opusă muchia lungă este ușor alveolată. Piesa a fost descoperită în stratul de nivelare al templului Malagbel A, carou 32. Dim: $10,8 \times 2$ cm. Inv. V 22944. Pl. VI/5.
91. Lamă paralelipipedică avînd la capătul mai lat colțurile retezate, iar la celălalt rotunjite. Obiectul a fost descoperit în amfiteatru, în săpăturile vechi. L = 12,2 cm, $l_1 = 2,2$ cm, $l_2 = 1,9$ cm. Inv. 1156. MS. Pl. VII/8.
92. Fragment dintr-o lamă descoperită întîmplător. Dim: $5 \times 1,9$ cm. MS. Pl. VII/7.
93. Fragment dintr-o lamă descoperită în templul Malagbel A, carou 20, în stratul de nivelare. Dim: $3,9 \times 1,7$ cm. Inv. V 29812. Pl. VII/6.
94. Fragment dintr-o lamă, probabil prăsea de cuțit, descoperită într-un sondaj în apropierea Căminului Cultural. Dim: $4,9 \times 1,4$ cm. Inv. 1410 b. MS. Pl. VII/2.
95. Prăsea fragmentară de cuțit, descoperită în același context cu precedentă. Dim: $3,8 \times 1,8$ cm. Inv. 1410 a. MS. Pl. VII/4.
96. Fragment de prăsea (?) decorat la un capăt cu o canelură transversală și incizii paralele, perpendiculare pe primul ornament, descoperit în același context cu precedentul. Dim: $4,2 \times 1,9$ cm. Inv. 1410. MS. Pl. VII/3.
97. Obiect perforat longitudinal, cu ambele fețe decorate cu linii paralele incizate, iar canturile foarte fin canelate; piesa se îngustează treptat spre unul din capete, ușor subțiat. A fost descoperită în amfiteatru, în săpăturile vechi. Dim: L = 7,5 cm, $l_1 = 2,2$ cm, $l_2 = 1,5$ cm. Inv. 1097. MS. Pl. VII/1.
98. Fragment de prăsea cu decor incizat, descoperit în incinta templelor zeilor medicinei. Dim: $1,5 \times 1,1$ cm. MS. Pl. VII/5.
99. Cuțit (?) cu muchia ascuțită, alveolată la un capăt, și cealaltă, în capătul opus crestată, descoperit în templul lui Nemesis. Dim: $15,4 \times 2,9$ cm. Inv. 472. MS. Pl. VIII/1.

VI—X) Diverse

100. Răsucitor de frînghii confecționat dintr-un corn de capră perforat la capătul gros, longitudinal, și apoi crestat transversal. Obiectul a fost descoperit în templul zeiței Nemesis. Dim: $15 \times 2,4$ cm. Inv. 473. MS. Pl. VIII/2.
101. Lingură de os utilizată probabil pentru prepararea alifiilor, descoperită în săpăturile vechi. Dim: $6,4 \times 5,3$ cm. MS. Pl. IX/1.

102. Manșon fragmentar de formă cilindrică, cu extremitățile ușor teșite în exterior, iar în interior cu cîte un cant uniform, adînc de 4 mm. Obiectul a fost descoperit în săpăturile vechi. Dim: $h = 4$ cm, $D = 4,6$ cm, $d = 3,5$ cm. MS. Pl. IX/2.

103. Rondel perforat central, decorat cu trei caneluri concentrice și cantul reliefat. A fost descoperit în incinta templelor zeilor medicinei, Aesculap și Hygia. Dim: $D = 3,7$ cm, $d = 0,8$ cm. MS. Pl. IX/3.

104. Rondel perforat, cu una din fețe netedă, iar pe cealaltă cu o nervură în jurul orificiului, descoperit în palatul augustalilor, în săpăturile vechi. Dim: $D = 3,5$ cm, $d = 1,3$ cm. Inv. 477. MS. Pl. IX/4.

105. Căpăcel deteriorat al unei cutiute sau tub, cu una din fețe decorată cu caneluri concentrice, iar cealaltă, deteriorată, poartă urma unui cant. Obiectul a fost descoperit în secțiunea Z₂. Dim: $D = 3,3$ cm. Inv. V 29811. Pl. IX/5.

Obiecte menționate în inventarul Muzeului județean Deva

106. Mîner, neprecizat locul de descoperire. Dim: 7×2 cm. Inv. 461.

107. Mîner, neprecizat locul de descoperire. Dim: 12×2 cm. Inv. 462.

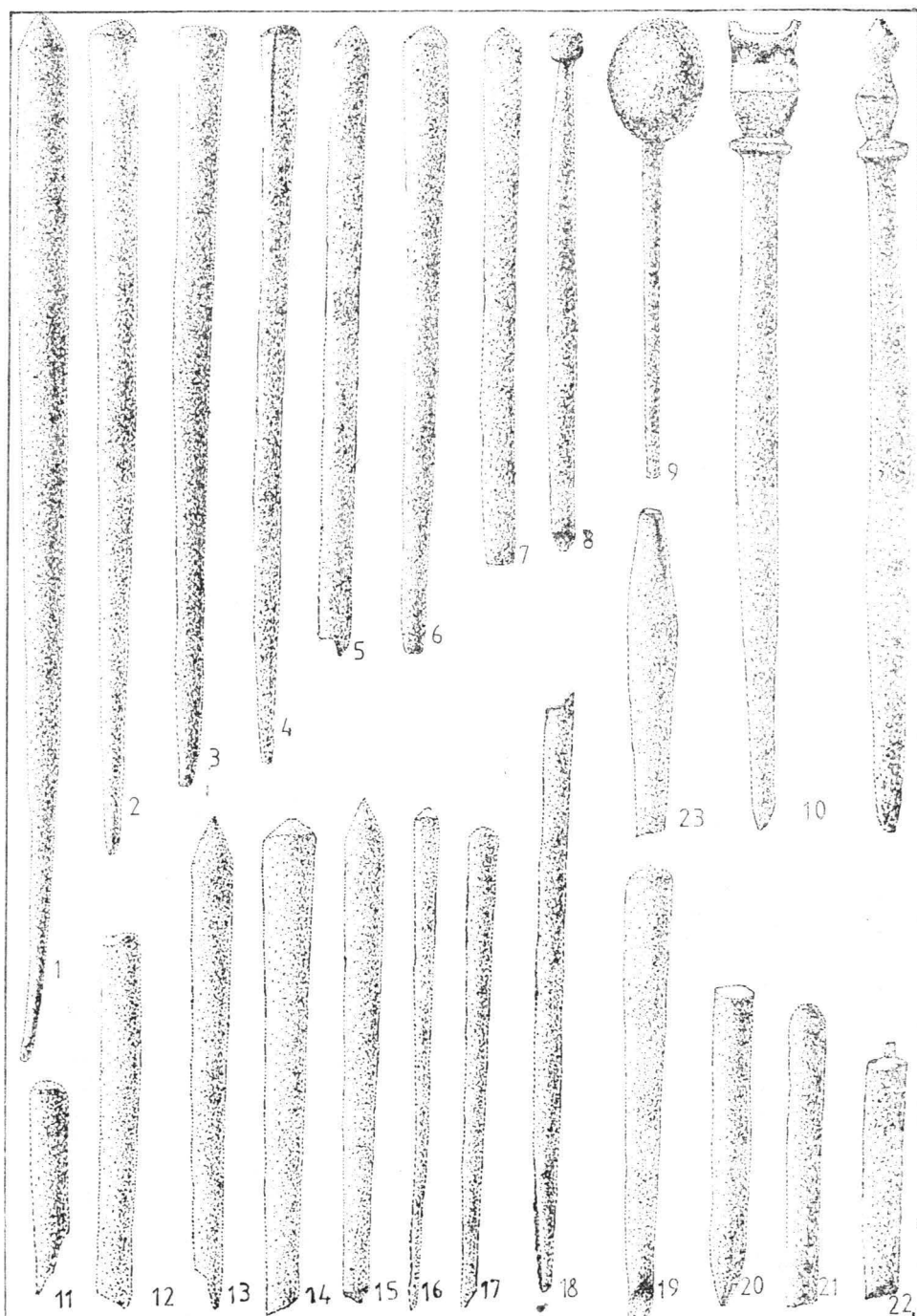
108. Obiect de os decorat cu spirale incizate. Neprecizat locul de descoperire. Dim: $10,2 \times 1,2$ cm. Inv. 463.

109—119. Ace de os cu locul de descoperire neprecizat. Inv. 1162—1172.

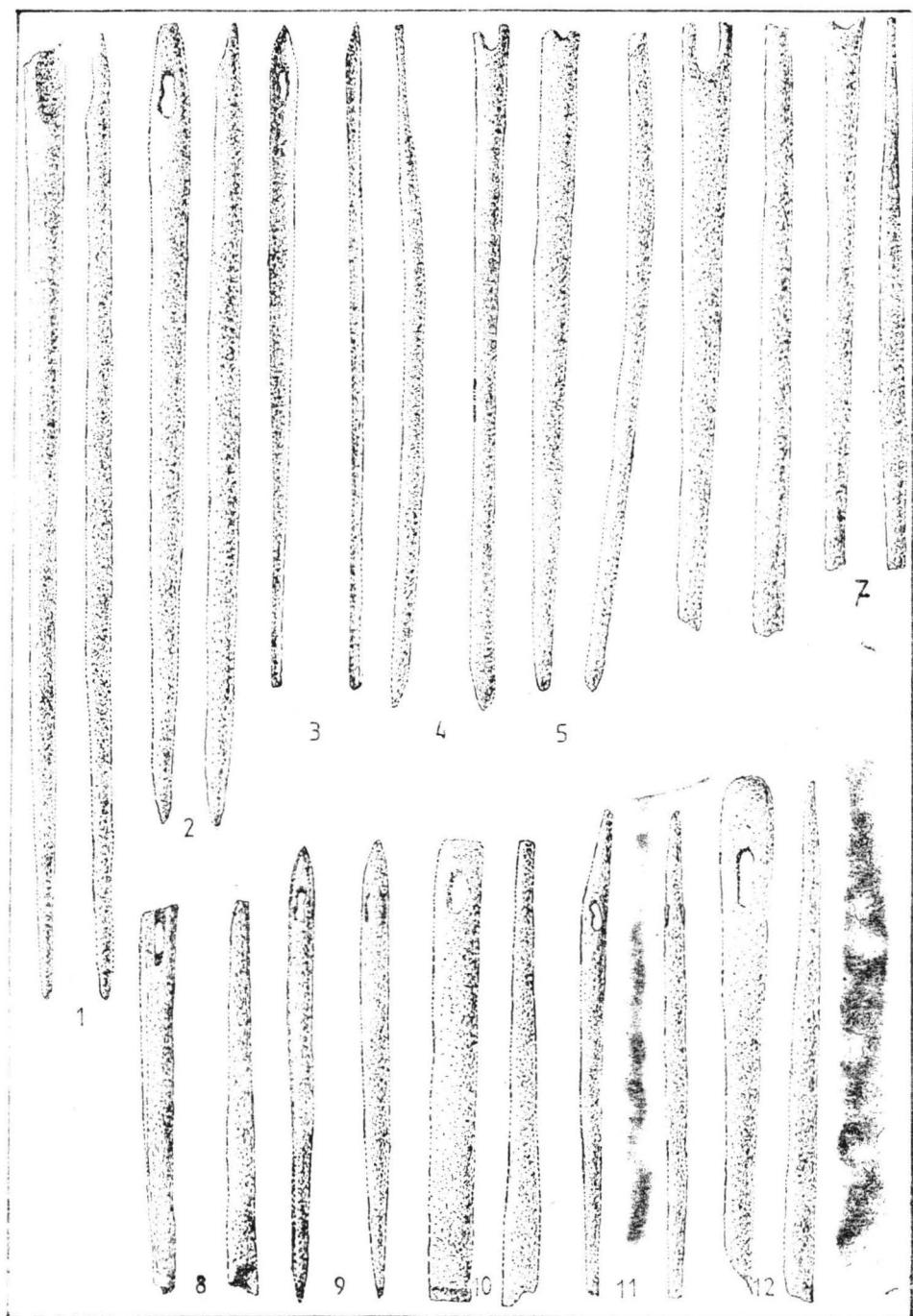
Piese care au numerele de inventar precedate de litera V se află în proprietatea Muzeului de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca; piesele al căror număr de inventar este urmat de literele MS fac parte din colecția Muzeului arheologic din Sarmizegetusa, iar cele urmate de litera MD fac parte din colecția Muzeului județean Deva. Piese al căror număr de inventar lipsește și este înlocuit cu mențiunea MS sînt obiecte descoperite în vechile săpături; numărul lor de inventar nu a putut fi încă identificat cu certitudine. Ele se află în depozitul muzeului din Sarmizegetusa.

Desenele au fost executate de tov. Gîl Turculeț din Cluj-Napoca, căruia îi exprimăm mulțumiri.

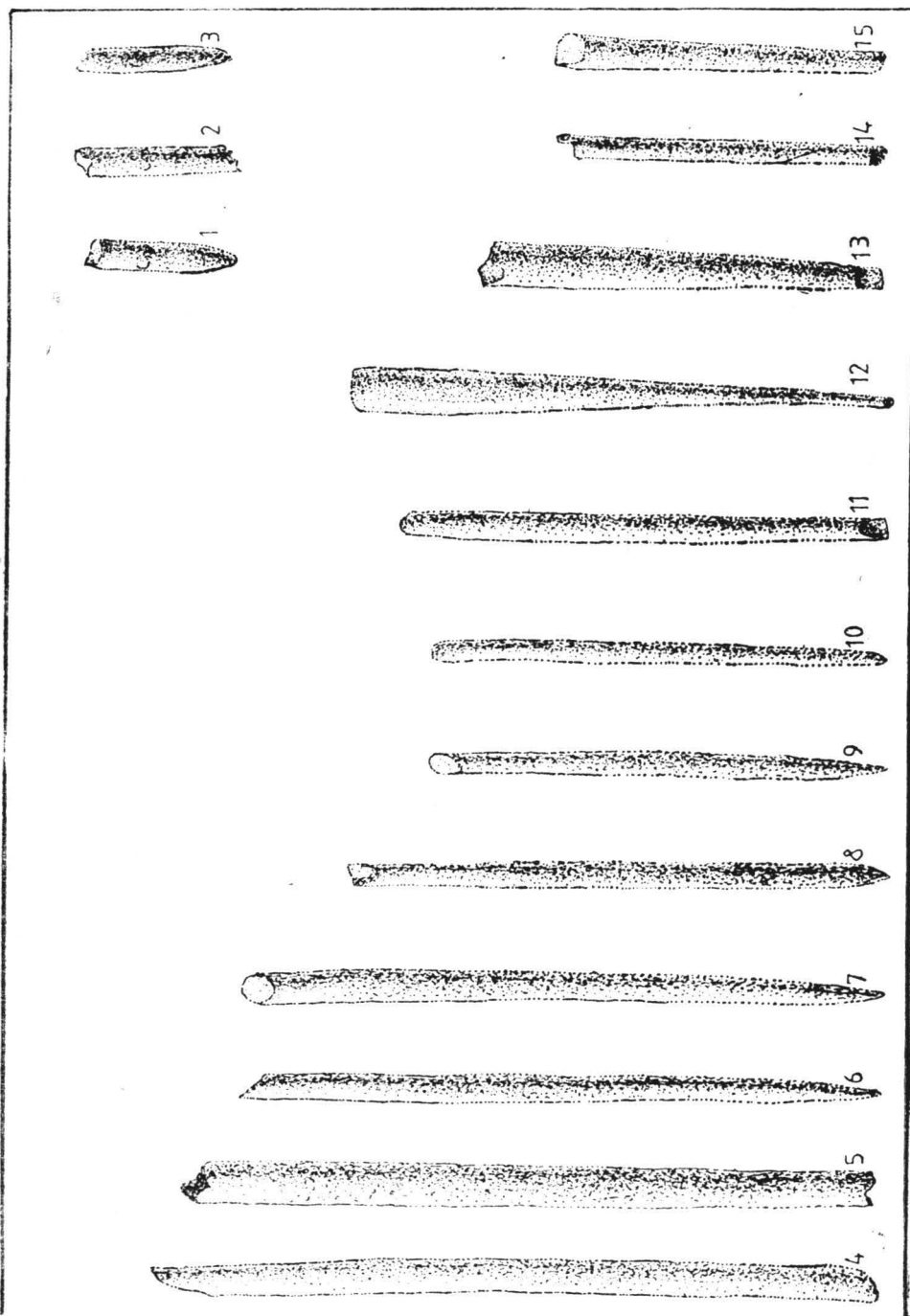
DORIN ALICU — EMIL NEMEȘ

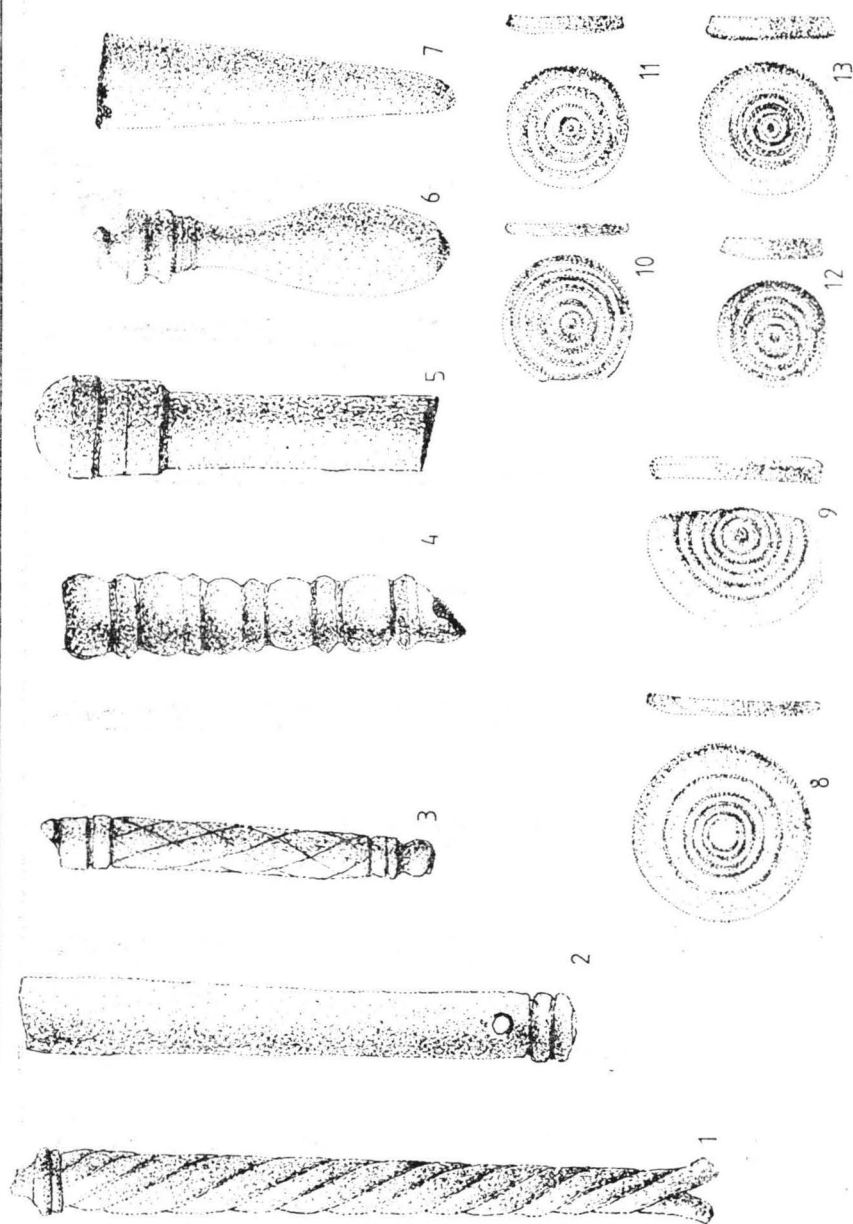
Pl. I — 1—22, ace de păr.

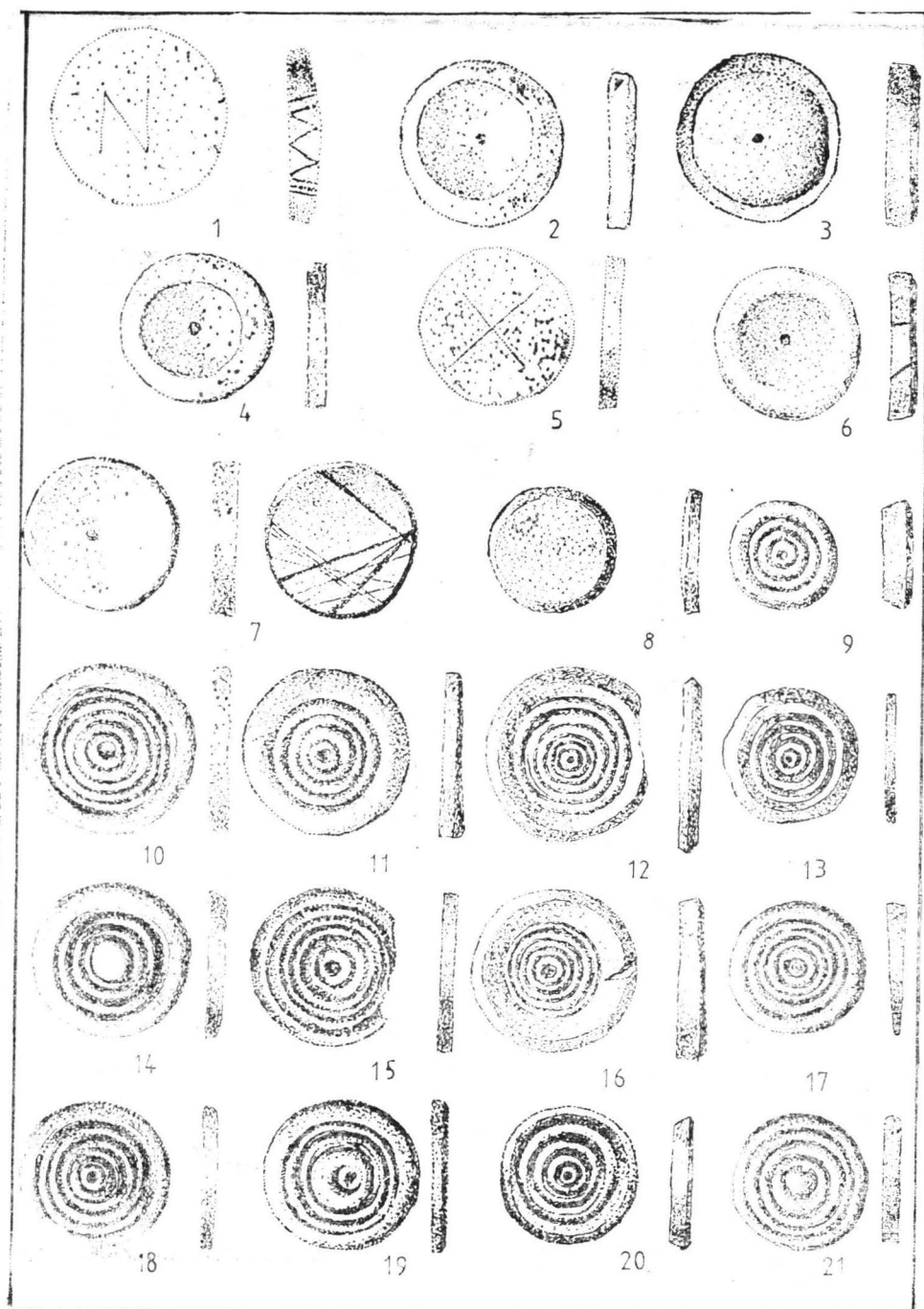
Pl. II — 1—12, ace de cusut.

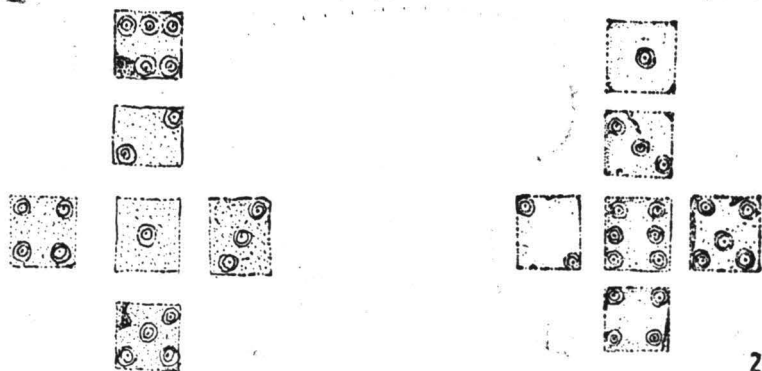
Pl. III — 1 — 15, ace fragmentare.

Pl. IV — 1-7, minere; 8-13, jetoane.

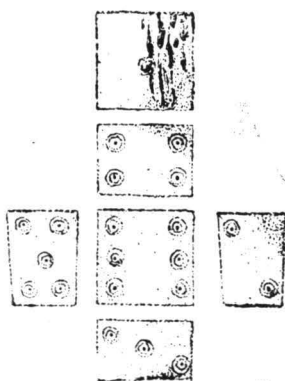

Pl. V — 1—21, jetoane.

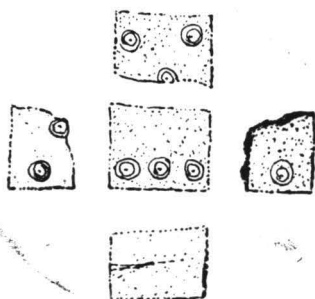

1

2

3

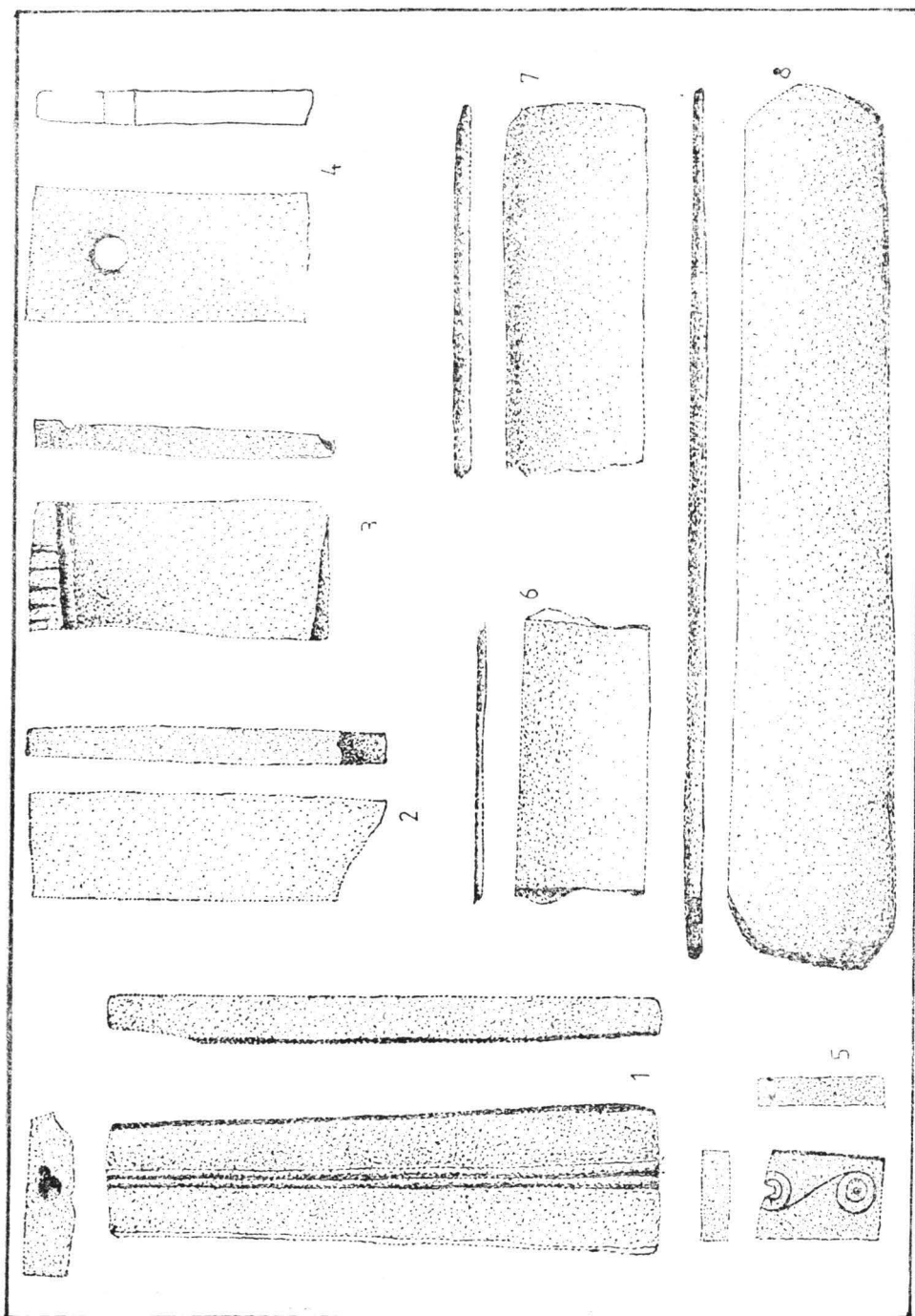

4

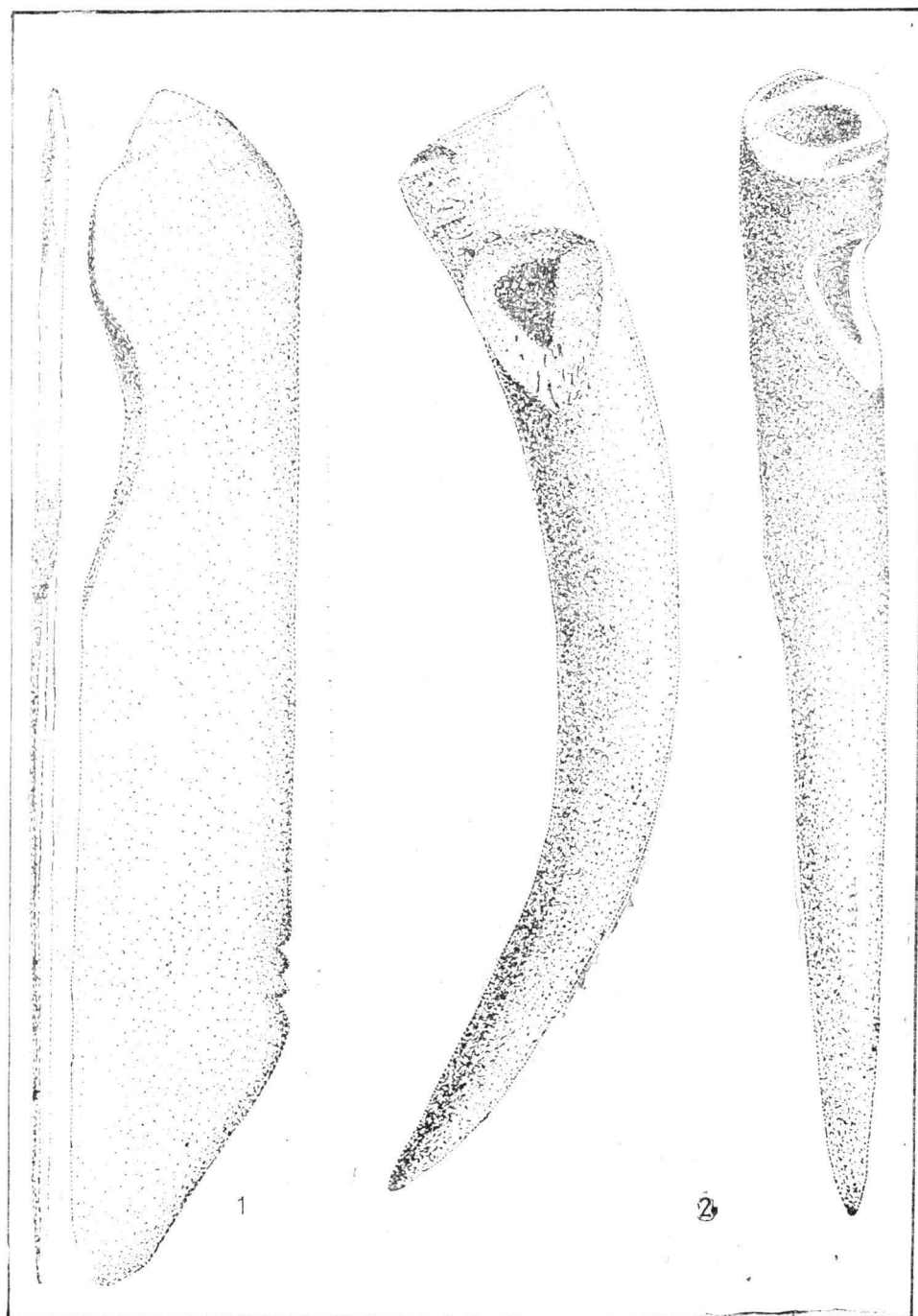

5

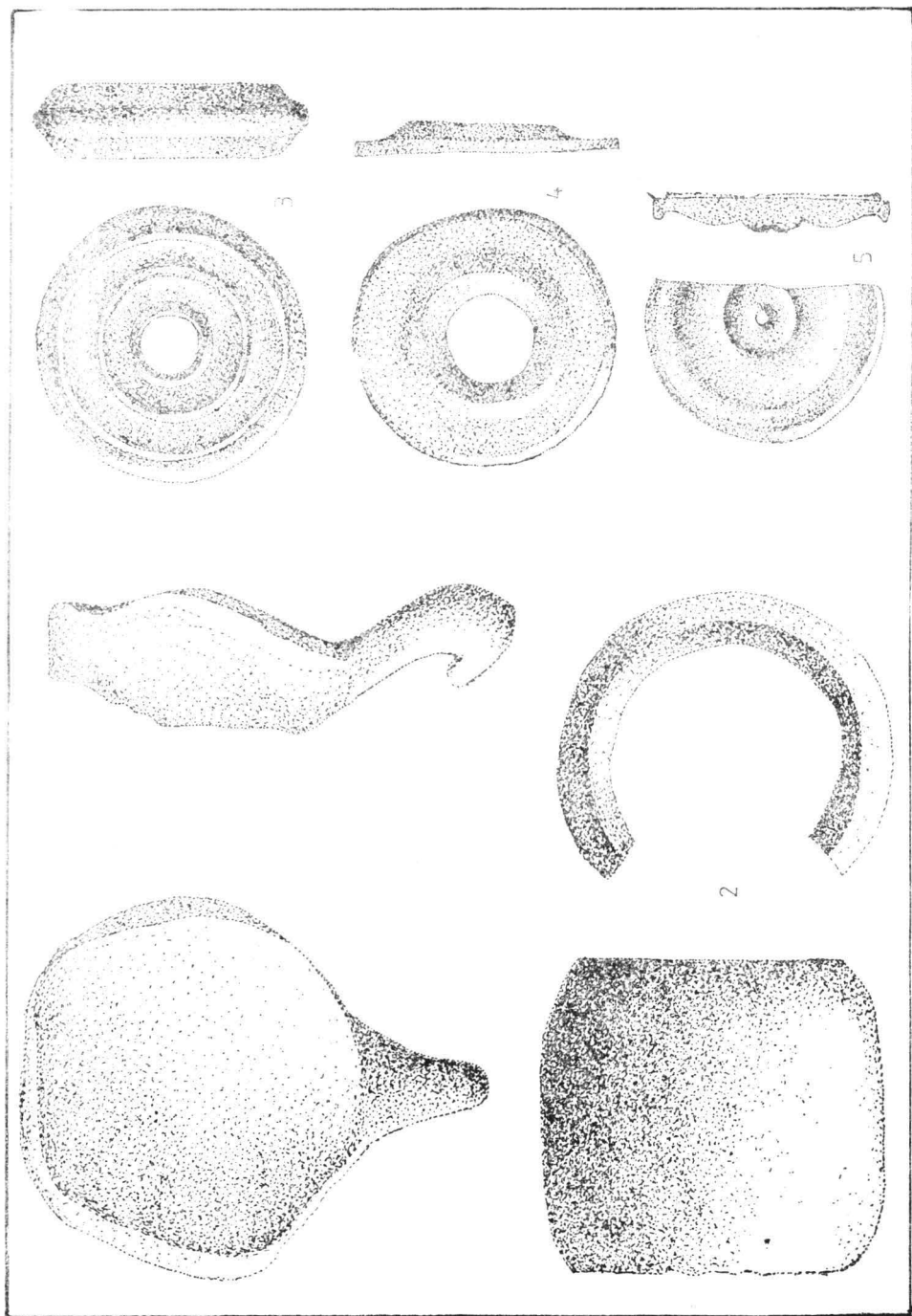
Pl. VI — 1—4, zaruri; 5, lamă.

Pl. VII — 1-8, lame.

Pl. VIII — 1, lamă; 2, răsucitor de frîngii.

Pl. IX — 1, lingură medicală; 2, manșon; 3—4, rondeluri; 5, capac.

O GEMĂ MAGICĂ DIN TRANSILVANIA CU O TEMĂ ICONOGRAFICĂ RARĂ

În lucrarea lor exhaustivă asupra gemelor magice greco-egiptene¹, A. Delatte și Ph. Derchain semnalau, pentru prima dată, o categorie ce scăpase atenției tuturor celor ce se mai ocupaseră de atare materiale², anume gemele pe care e înfățișată lupta dintre un ichneumon și o cobră.

În ciuda faptului că autorii avuseseră la îndemână un uriaș material, provenit din cvasi-totalitatea muzeelor și colecțiilor particulare europene și nord-africane, ei nu-și puteau ilustra categoria nou semnalată decât cu trei piese, pe care le reproducem și noi (fig. 1/1—3)³. Prima, o gemă de cornalină (fig. 1/1), înfățișează ichneumonul atacînd o cobră ce se ridică amenințător pe coadă, scena pîrînd a se petrece pe un teren acoperit de arbuști ori ierburi înalte⁴. A doua piatră gravată este din jasp sîngeriu (fig. 1/2) și redă deosebit de realist atitudinea caracteristică a celor doi „combatanți”. Deasupra, între cobră și ichneumon, sînt gravate, sinistroid, literele AB, menționate ca atare, fără vreo interpretare⁵. Avînd în vedere cele mai uzitate prescurtări ale celor mai frecvente cuvinte „magice” gravate pe geme, întregirea lor ca 'AB(ρασάξ sau 'AB(λαναθαναλβα) ni se pare foarte probabilă⁶.

În fine, a treia piesă menționată de Delatte și Derchain este o gemă de hematit, de formă aproximativ patrată (fig. 1/3), pe care lupta dintre ichneumon și cobră este redată într-o gravură stîngace și schematizată. Dedesubtul celor două animale ce se înfruntă se află o inscripție „magică”, pe două rînduri, cu un text ininteligibil⁷.

*

Înainte de a trece mai departe — și a ajunge la piesa ce constituie, în fapt, subiectul articolului de față — socotim că merită a ne opri, pe scurt, la prezentarea celor doi „protagoniști” înfățișați pe categoria de geme în discuție.

¹ *Les intailles magiques gréco-égyptiennes*, Paris, 1964 (în cele ce urmează: *IMGE*!).

² Inclusiv lui C. Bonner, într-a cărei monumentală operă *Studies in magical Amulets*, Ann Arbor, 1950, University of Michigan Studies, Humanistic Series, XLIX (în cele ce urmează: *SMA*!) respectiva categorie nu este descrisă.

³ Vezi *IMGE*, p. 166—167, nr. 217, 218, 219.

⁴ *Ibidem*, p. 166, nr. 217.

⁵ *Ibidem*, p. 167, nr. 218.

⁶ Vezi, în acest sens, N. Vlassa, *Despre inscripția unei geme magice de la Porolissum*, în *Marisia*, X, 1980, p. 65 sqq.

⁷ *IMGE*, p. 167, nr. 219. Adăugăm, în ultimul moment, o gemă cu aceeași iconografie, ce a scăpat atenției lui Delatte și Derchain: vezi A. Furtwängler, *Beschreibung der geschnittenen Steine im Antiquarium*, Berlin, 1896, p. 236, nr. 6458, pl. 45/6458 (carneol).

Fig. 1 — 1—3, geme magice înfățișând tema luptei dintre ichneumon și cobra (după A. Delatte — Ph. Derchain).

Ichneumonul (*Mungos ichneumon*) este un carnivor aparținând sub-ordinului *Herpestoidea*⁸, familiei așa-ziselor „pisici furișătoare“ (*Viverridae*), respectiv genului mangustelor (*Mungos*) — gen care cuprinde vreo douăzeci de specii îndeaproape înrudite din punct de vedere zoobiologic, mai cunoscute fiind ichneumonul (sau mangusta africană) și mangusta indiană (*Mungos mungo*)⁹.

Răspîndit în Africa de nord și în Asia Mică, ichneumonul (vezi fig. 2/1) a fost cunoscut din antichitate (cînd purta — total impropriu, nefiind cituș de puțin un rozător — și numele de „șobolanul faraonilor“) ca un dușman neîmpăcat al șerpilor, micul carnasier atacînd și răpunînd inclusiv temuta cobra africană. Acest fapt i-a și atras divinizarea în Egiptul antic, faptul cotidian — stîrpirea cobrelor veninoase — implicîndu-l, ca zeitate benefică, în complicata mitologie a divinităților malefice cu chip de șarpe.

Cît privește al doilea „personaj“ din scenele redată pe categoria de geme ce ne interesează, este vorba de cobra africană sau „șarpele cu ochelari african“, numit și șarpele *uraeus* (*Naia haie*). Rudă apropiată a cobrei indiene (*Naia tripudians*), cobra africană aparține celor mai periculoși șerpi veninoși, fiind răspîdită în Africa de nord și de est. Atin-gînd pînă la 2 1/4 m lungime, cobra africană preferă savanele sau zonele semidesertice cu ierburi înalte și uscate și — aidoma rudei sale din India — este cunoscută pentru deosebita sa agresivitate, iar „în atac“ ia o atitudine specifică, ridicîndu-se pe corpul încolăcit în forma unui „8“ culcat (∞) și-și extinde lateral primele inele ale corpului, de maniera unui „scut“ (fig. 2/2)¹⁰. Implicată din timpuri străvechi în diverse cicluri mitologice, „malefică“ prin excelență pentru toți muritorii de rînd, cobra africană — *uraeus*-ul — apare, chiar din zorii civilizației Egiptului antic, ca „insemn faraonic“ și protector al casei regale, tocmai în virtutea acelei „polivalențe a funcționalității“ ce caracterizează ființele adorate (și temute totodată) în religia antică egipteană.

*

În vechile loturi de piese arheologice din metal prețios ale Muzeului de istorie al Transilvaniei există un inel antic de aur, de epocă romană, purtînd o frumoasă gemă de carneol. Designat ca fiind aflat „în Transilvania“, inelului nu i se cunoaște, din păcate, locul exact de descoperire. Se poate presupune că ar putea proveni din careva dintre localitățile romane mai importante ale Daciei intracarpatică.

Lucrat din aur de 583‰ (= 14#), inelul are un diametru de 3,2 cm, corpul „verigii“ sale fiind mărginit de două ușoare șanțuri (vezi fig. 3/2). Lățimea verigii inelului = 3,5 mm, iar grosimea verigii = 1,5 mm. Capul inelului a fost lucrat aidoma unei mici capsule (partea care nu era la vedere, întoarsă fiind către deget) decorate cu nervuri dispuse radial (fig. 3/2). Cît privește partea „la vedere“ a capului inelului, ea are o bordură (ramă) aplatizată, cu scopul de a fixa gema de carneol (vezi fig. 3/1 și fig. 4/1—2). Dimensiunile capului inelului = 1,5 × 1,3 cm,

⁸ Care include familiile: *Viverridae*, *Hyaenidae* și *Felidae*.

⁹ Vezi W. Ramner, *Brehms Tierleben*, vol. 4, Leipzig, 1941, p. 161—193, mai cu seamă p. 161—165 și, în mod special, p. 164—165, precum și fig. de la p. 163.

¹⁰ *Op. cit.*, vol. 2, p. 362 și fig. de la p. 361.

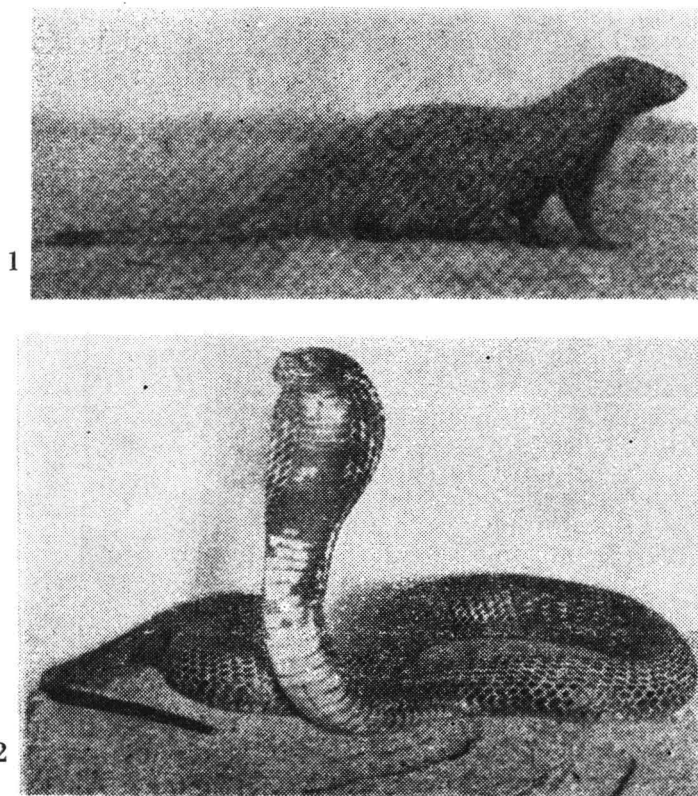

Fig. 2 — 1, ichneumon (*Mungos ichneumon*); 2, cobră africană (*Naia haie*).

iar grosimea maximă a capului = 0,6 cm. De o parte și de alta a capului oval, sudate peste veriga inelului, se află două mici monturi circulare ce închid în ele două minuscule bobite de cristal de stincă. Una dintre bobite s-a păstrat întreagă (fig. 3/3 și fig. 4/1), iar cealaltă este parțial sfărâmată (fig. 4/2). Diametrul monturilor circulare ce țin bobitele de cristal = 0,5 cm. De la monturile circulare pleacă în jos, alipindu-se verigii inelului, două palmete stilizate executate în relief (vezi fig. 3/3). Acolo unde palmetele se termină există, de o parte și de alta, două minuscule găurele (cu diametrul de 0,5 mm) ce perforază corpul verigii (vezi fig. 3/3). Unica explicație a rostului lor o vedem în faptul că inelul putea fi, la rigoare, purtat și la gît, atârnat pe o ață sau sfoară subțire. Un asemenea mod de a-l purta s-ar justifica, eventual, prin calitatea de amuletă apotropaică a gemei de carneol încastrată în capul inelului. Greutatea totală a piesei (inel + gemă) = 6,90 g.

Pentru a termina cu detaliile legate de corpul inelului, menționăm de pe acum că analogiile ce se pot invoca¹¹ duc spre sec. III—IV e.n.,

¹¹ DACL, I, 2, 1924, s.v. Anneaux, col. 2195, fig. 692; col. 2196, fig. 696; col. 2202, fig. 727.

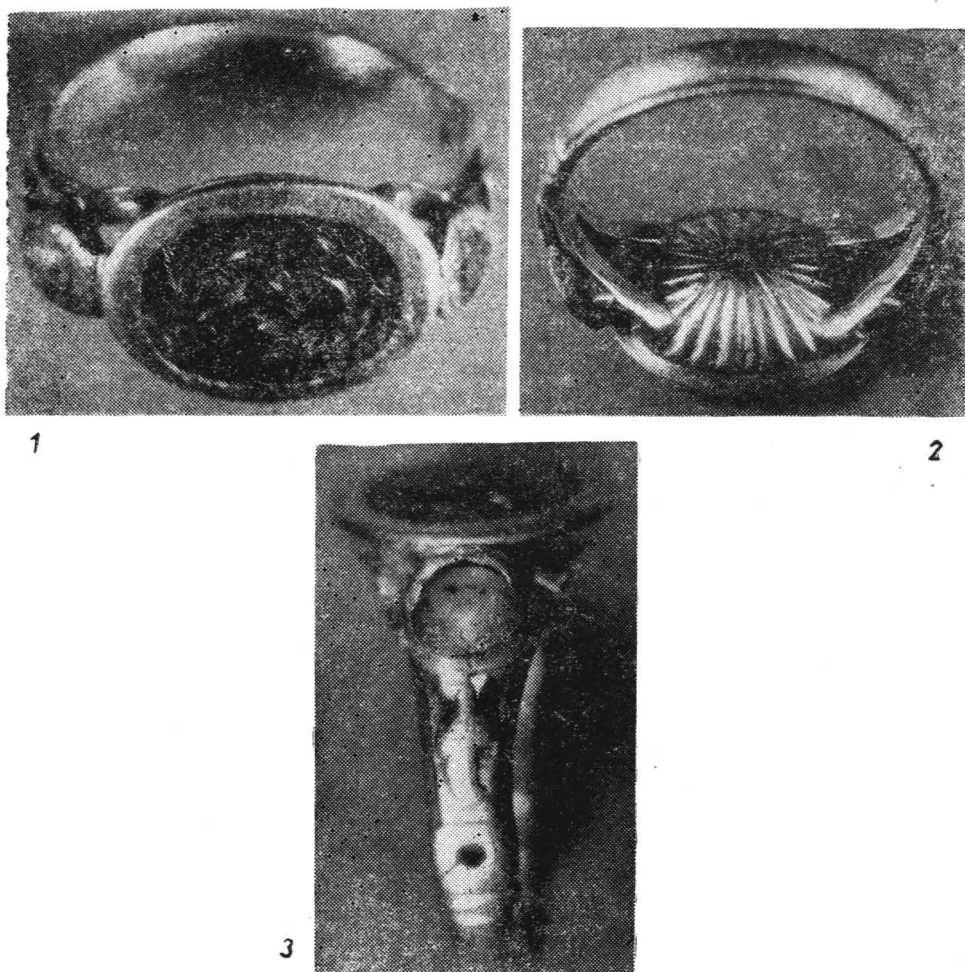

Fig. 3 — 1—3, inel roman de aur, descoperit în Transilvania.

iar maniera de a fixa gema printr-o bordură (ramă) lată constituie un amănunt tehnic specific inelelor romane din veacurile III—IV e.n.¹²

Gema de carneol a fost scoasă din montura capului inelului, spre a se vedea dacă nu cumva reversul ei are scrijelat vreun scurt text ma-

¹² Compară fig. 3/1, fig. 4/1—2 cu inelul roman tîrziu de la Mainz-Zahlbach (purtînd și el o piatră gravată magică) publicat de A. Krug, *Römische Fundgemmen*, în *Germania*, 55/1—2, 1977, p. 78 și „Katalog“, p. 81—82, nr. 3, pl. 14/3 și discutat și de N. Vlăssă, *O categorie neșemnalată de pietre gravate magice*, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 123—124, 128, fig. 9/a—b. În altă ordine de idei, profităm de ocazie pentru a adăuga la cele 15 camee și gema magică de tipul: mîna prinzînd o ureche + vocabula MNHMONEYE (vezi *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 124) încă trei gema ce au scăpat atenției noastre: o gemă de carneol, una de cristal de stîncă (ambele fără loc de descoperire) și una de sardonix negru, montată într-un inel antic de aur (provenind din Melos), aflate, toate trei, în Antiquarium-ul din Berlin; vezi A. Furtwängler, *op. cit.*, p. 297, nr. 8087—8089, pl. 58/8088.

gic (constatându-se însă că reversul era anepigraf), — apoi a fost remon-
tată. Cu această ocazie s-au putut măsura și dimensiunile sale exacte:
1,3×1 cm.

Piatra gravată (vezi fig. 4/1—2) înfățișează scena luptei dintre ich-
neumon și cobră într-o execuție de o măiestrie deosebită, ceea ce o și
situează — în comparație cu cele trei geme cunoscute lui Delatte și
Derchain (vezi fig. 1/1—3) — la rangul de piesă de excepție. Înfrun-
tarea dintre cele două animale are loc într-un peisaj de ierburi înalte,
abil sugerat — dacă ținem cont de minusculele dimensiuni ale plantelor
redate.

Ridicat amenințător pe coada încolăcită, *uraeus*-ul apare cu „scu-
tul“ inelelor cervicale lătit (compară fig. 4/1—2 cu fig. 2/2!), gata de a
mușca fulgerător inamicul. În fața lui, ichneumonul pare a executa cu-
noscutul „dans al mangustei“, pîndind clipa în care, printr-o la fel de
fulgerătoare schimbare a ritmului și sensului mișcărilor¹³, să-i poată
zdrobi, dintr-o singură mușcătură, vertebrele gîtului. Extrema încordare
a micului carnivor a fost admirabil sesizată și redată de gravorul antic:
capul (cu botul întredeschis) ridicat spre cobră, labele de dinainte in-
tinse, cele de dinapoi sprijinite în sol ca un resort comprimat, coastele
proeminente, perii de pe spinare și de pe coadă zbîrliți (detaliu ce a de-
venit observabil numai la o puternică mărire a fotografiei gemei), —
totul sugerează clipa de dinaintea saltului decisiv.

Se poate conchide că, prin acuitatea observației și îndemînarea gra-
vurii, gema ce o discutăm se înscrie printre cele mai reușite produse
gліptice alexandrine, fiind databilă în sec. III e.n.

*

Egiptul antic a cunoscut două divinități susceptibile a îmbrăca for-
ma unui ichneumon: pe Atum din Heliopolis și pe Horus din Letopolis,
ceea ce localizează, cu precădere, cultul ichneumonului în zona unde
Nilul începe a se diviza în mai multe brațe, formîndu-și delta¹⁴. Ca una
dintre posibilele întrupări ale lui Atum, ichneumonul — prin excelență
inamic înăscut al șerpilor — intervine activ în lupta matinală a Soa-
relui împotriva șarpelui cosmic Apophis¹⁵, — temă mitologică extrem
de vastă și de diversificată¹⁶.

De bună seamă, față de reprezentările (și față de complexitatea mi-
turilor) divinităților egiptene „majore“, divinizarea ichneumonului a avut
un rol secundar, subordonat. Aceasta ar fi și explicația pentru raritatea
aparției temei în cauză pe gemele magice, ele putînd constitui — cum

¹³ Filmările moderne ultrarapide au arătat că respectiva schimbare a sensu-
lui mișcării se petrece cu viteza de 1/200 dintr-o secundă!

¹⁴ *IMGE*, p. 165.

¹⁵ *Ibidem*. Vezi și G. Roeder, *Egyptian Religion*, 4, p. 1 sqq.; Sethe, în *Zeit-
schrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde*, 63, p. 50 sqq.; A. Erman, *Die
Religion der Ägypter*, Berlin—Leipzig, 1934, p. 46 și p. 322, fig. 130 (statuetă de
bronz a unui ichneumon sacru).

¹⁶ Unele aspecte ale mitului au fost amintite și de noi, în legătură cu anu-
mite piese egiptene (de epocă romană) aflate pe teritoriul Scythiei Minor ori al
Daciei; vezi N. Vlassa, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 489, respectiv în *Potaissa*, II,
1980, p. 149—150.

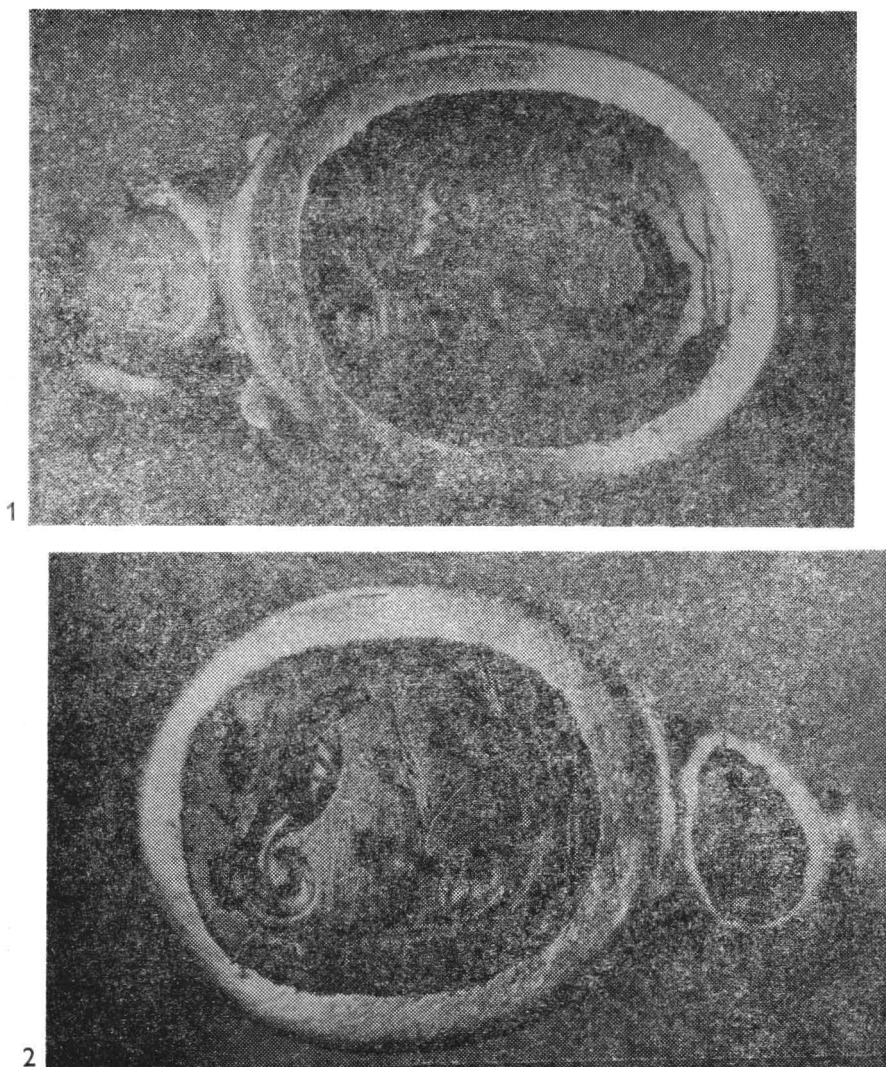

Fig. 4 — 1—2, gema incastată în inelul de aur.

just o remarcău Delatte și Derchain¹⁷ — simple amulete protectoare împotriva mușcăturii șerpilor veninoși. În orice caz, nu trebuie uitat faptul că ichneumonii sacri, morți și îmbălsămați, primeau, de obicei, drept mărunt sarcofag, o statueta de lemn ce o reprezenta pe zeița Uto — care fusese, din vremuri străvechi, întruchiparea șarpelui *uraeus*, în calitate sa de divinitate protectoare a Egiptului de Jos și a faraonului¹⁸.

¹⁷ IMGE, p. 166.

¹⁸ *Ibidem*. Vezi și W. H. Roscher, *LexMyth*, VI, 1924—1937, col. 142—144, s.v. *Uto*, respectiv col. 859 (completare s.v. *Buto*).

Ce-i drept, statuetele-sarcofag cuprinzând ichneumonii mumificați o reprezintă, cîteodată, pe Uto sub forma unei leoaice șezînde¹⁹, dar aceasta se poate explica prin contaminarea conceptuală — de dată tîrzie — dintre Uto-cobra sacră și zeița Sachmet din Memphis²⁰.

*

Piesa ce o facem cunoscută ridică — dată fiind aflarea ei în Dacia intracarpatică — cîteva probleme ce merită a fi subliniate:

1) Dincolo de faptul că inelul, în sine, reprezintă un obiect de orfevrărie databil *cel puțin* în sec. III e.n., gema incastrată în el constituie un *unicat* în Europa, ca loc de descoperire. Într-adevăr, celelalte trei gеме cu iconografie identică (fig. 1/1—3), deși azi se află în „Cabinet des Médailles“ de la Paris (fig. 1/1) ori în cunoscuta colecție Froehner (fig. 1/2—3)²¹, au fost găsite în Egipt. Se repetă, într-un fel, o situație ce a mai fost sesizată pentru teritoriul României, de pildă pentru o gemă magică reprezentîndu-l pe Bes-Pantheos, gemă aflată nu de mult în săpăturile arheologice de la Tomis, unicat și ea în Europa, în sensul că toate piesele analoge ce s-au putut invoca s-au găsit efectiv pe teritoriul Egiptului²².

2) Apariția în Dacia și în Scythia Minor a unor produse „magice“ în care „influența egipteană“ apare sub aspect de *detalii* ce atestă, uneori, culte *locale* chiar pentru spațiul Egiptului antic, ne întărește convingerea — ce am mai exprimat-o²³ — că trebuiesc avute în vedere elemente etnice provenind din Egiptul epocii romane, care aduc cu ele atare piese.

N. VLASSA

UNE INTAILLE MAGIQUE DE TRANSYLVANIE AVEC UN SUJET ICONOGRAPHIQUE RARE

(Résumé)

On publie un anneau d'or de l'époque romaine, découvert en Transylvanie (Fig. 3/1—3). Dans l'anneau est fixée une intaille magique représentant le sujet de la lutte entre l'ichneumon et le cobra. On discute les analogies de l'intaille (Fig. 1/1—3); l'auteur fait une série de considérations sur la symbolistique de la scène gravée.

En même temps, étant donné le lieu de découverte, la pièce en discussion se rattache à d'autres objets qui prouvent la diffusion des cultes égyptiens dans la Dacie romaine.

¹⁹ IMGE, p. 166. Vezi și Bothmer, în JNES, 8, p. 121 sqq.

²⁰ Întreaga discuție la Roeder, în W. H. Roscher, *LexMyth*, VI, 1924—1937, col. 144.

²¹ Vezi IMGE, p. 371, nr. 2003 = 217; p. 374, nr. 2915 = 218; p. 373, nr. 2843 = 219.

²² N. Vlassa, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 492. Vezi, totuși, o piesă aflată la Aquileia: G. Sena Chiesa, *Gemme del Museo Nazionale di Aquileia*, Aquileia-Padova, 1966, vol. I, p. 424, nr. 1551 (vezi și p. 79 și 419), respectiv vol. II, pl. LXXVIII/1551a—b, precum și două exemplare (cu trimitere la încă o piesă, deci trei în total!), aflate în sudul U.R.S.S., cf. O. YA. Névérov, *Gemmes, bagues et amulettes magiques du Sud de l'URSS*, în *Hommages à Maarten J. Vermaseren*, vol. II, Leiden, 1978, p. 838, nr. 14—15, pl. CLXIX/14, pl. CLXX/15.

²³ N. Vlassa, *op. cit.*, p. 492—493, p. 492, nota 73. Vezi și N. Vlassa, în *Potaissa*, II, 1980, p. 151—152.

UN NOU TEZAU CU MONEDE ROMANE IMPERIALE DIN SECOLUL IV DESCOPERIT LA MOLDOVA VECHIE (JUD. CARAȘ-SEVERIN)*

În toamna anului 1981 au fost recuperate de către Muzeul județean de istorie din Reșița 116 monede romane imperiale din secolul IV, dintr-o colecție particulară¹. Din informațiile primite de la descoperitor reiese că ele aparțin unui tezaur descoperit prin anii 1971—1972 în zona *Vinograda* din localitatea Moldova Veche, punct situat pe malul Dunării. Numărul relativ redus al pieselor, pentru un tezaur din secolul IV din această zonă, care de obicei cuprinde sute și chiar mii de exemplare, ne face să credem că nu ne aflăm în fața întregului tezaur. Nu ar fi exclus ca el să fi fost împrăștiat după momentul descoperirii între numeroșii colecționari din părțile Clisurii Dunării. Chiar și cu aceste rezerve, considerăm util să prezentăm acest tezaur, deoarece el vine să se adauge seriei de tezaure descoperite în raza localităților Moldova Veche — Moldova Nouă, semnalate anterior în literatura de specialitate.

În momentul recuperării monedele se aflau încă în starea în care au fost descoperite, fiind acoperite cu un strat de pământ amestecat cu oxid cupros, prezentînd un proces avansat de coroziune punctiformă. După operațiile de curățire electrolitică și impregnare în parafină² s-a constatat că starea de păstrare este destul de precară. Multe monede sînt fragmentare sau au reprezentările și legende șterse în mare parte.

În cele ce urmează, dăm lista monedelor, menționînd că cele din secolul IV au fost grupate pe ateliere de emisie și pe tipuri de revers:

1. *Caracalla*, antoninian fragmentar, BMC, V, p. 445, nr. 72—73, Roma, 213—217.

2. *Dioclețian*, bronz, posibil suberat, RIC, V/II, p. 249, nr. 284, Heraclea, 292.

TREVERI

Victoriaeddnnqaugg, p. IV, 341—346

3. *Constans*, LRBC, I, 164.

AQUILEIA

Fel temp-reparatio, 350—354

4. *Constantius Gallus*, LRBC, II, 920—921. 355—360.

LXXII|
AQT

* Sub forma unei comunicări, lucrarea a fost prezentată la sesiunea științifică a Muzeului Național, „Contribuții numismatice la istoria României”, București, 26—27 februarie 1982.

¹ Dorim să aducem mulțumiri și pe această cale colegilor Ovidiu Bozu și Caius Săcărîn, care au participat la acțiunea de recuperare a tezaurului și ne-au pus la dispoziție informațiile necesare.

² Operațiile de curățire au fost executate de către restauratorul Ștefan Cădariu de la Muzeul județean de istorie din Reșița.

5. *Constantius II*, LRBC, II, 943. $\Gamma|$
AQT
- SISCIA
- Glor-i aexerc-itus, p. IIIa, 335–337.
6. *Constantius II*, LRBC, I, 761. $\overline{\text{FSIS}}^*$
- Victoriaeddnngaugg, p. IV, 341–346.
7. *Constans*, LRBC, I, 792. $\overline{\text{FSIS}}$
- Fel temp reparatio, 346–350.
8. *Constans*, LRBC, II, 1123–1126. $\overline{\text{FSIS}}$
9. *Constantius II*, LRBC, II, 1123–1130. 351–354. $\overline{\text{FSIS}}$
- 10–11. *Constantius Gallus*, LRBC, II, 1218–1221. $\overline{\text{FSIS}}$
12. *Constantius II?*, cf. LRBC, II, 1218–1221. 355–361. $\overline{\text{ASIS}}$
- 13–14. *Constantius II*, LRBC, II, 1234–1235. $\overline{\text{M|}}$
ASIS
15. *Constantius II?*, cf. LRBC, II, 1236–1237. $\overline{[...]\text{SIS}}$
- SIRMIUM
- Fel temp repa-ratio, 351–354.
- 16–19. *Constantius II*, LRBC, II, 1603–1604. 355–361. $\overline{\text{ASIRM}}$
M|
 $\overline{\text{ASIRM}}$
20. *Constantius II*, LRBC, II, 1609.
- THESSALONICA
- Glori-aexer-citus, p. II, 330–335.
21. *Constantinus II*, LRBC, I, 836. $\overline{\text{SMTSB}}$
- Glori-aexer-citus, p. IIIb, 337–341.
- 22–23. *Constantius II*, LRBC, I, 854. $\overline{\text{SMTS}}$
- Victoriaeddnngaugg, p. IV, 341–346.
- 24–25. *Constans*, LRBC, I, 860–861. $\overline{\text{SMTSB}}$
26. *Constantius II?*, LRBC, I, 862. $\overline{\text{SMTS}[...]}$
- Fel temp-reparatio, 351–354.
27. *Constantius II*, LRBC, II, 1683. $\overline{\text{SMTSB}}$
28. *Constantius II*, LRBC, II, 1675–1676. $\overline{\text{TS}\Delta}$
- 29–31. *Constantius Gallus*, LRBC, II, 1681. $\overline{\in|}$
 $\overline{\text{SMTSB}}$
 $\overline{\Gamma|}$
 $\overline{\text{SMTS}}$
 $\overline{\text{SMTS}}$
32. *Constantius II*, LRBC, II, 1681.
33. *Constantius II*, LRBC, II, 1681.
- HERACLEA
- Glori-aexerc-itus, p. IIIb, 337–341.
34. *Constantius II*, LRBC, I, 953. $\overline{\text{SMH}[...]}$
- CONSTANTINOPOLE
- p. II, 330–335.
35. *Constantinopolis*, LRBC, I, 536. $\overline{\text{CONSIA}}$
- Glor-aexerc-itus, p. IIIb, 337–341.
36. *Constantius II*, LRBC, I, 1052. $\overline{\text{CONS}\equiv}$
- NICOMEDIA
- Securitas reipublice, 324–325.
37. *Helena*, LRBC, I, 1082; RIC, VII, p. 613, nr. 80 $\overline{\text{SMNB}}$
- Vot XX Mvlt XXX, p. IV, 341–346.

38. *Constantius II*, LRBC, I, 1149.

SMNA

39. *Constantius II*, LRBC, I, 1155.

SMNA

CYZIC

Providen-tiae-caess, p. I, 324—330.

40. *Constantius II*, LRBC, I, 1166.

SMK €

Glor-iaexerc-itus, p. IIb, 337—341.

41. *Constans*?, LRBC, I, 1269.

SMK €

ALEXANDRIA

Vot XX Mvlt XXX, p. IV, 341—346.

42. *Constantius II*, LRBC, I, 1398.

SMALA

Fel temp-reparatio, 351—354.

43. *Constantius Gallus*, LRBC, II, 2632—2633.

SMALA

La aceste monede se adaugă încă un număr de 58 de exemplare, care prezintă exerga tocită sau distrusă, neexistind astfel posibilitatea de identificare a atelierelor de emitere. De altfel, nici aversul nu prezintă o imagine sau legendă clară, de aceea am încadrat următoarele piese după revers, ceva mai bine păstrat:

Glor-iaexerc-itus, p. IIb, 337—341.

44—47. *Constans*?

Vot XX Mvlt XXX, p. IV, 341—346.

48—54. *Constantius II*?

VN—MR, p. IV, 341—346.

55. *Constantius II*?

Fel temp-reparatio, 351—354.

56—68. *Constantius II*?

69—71. *Constantius Gallus*? 355—361.

72. *Iulianus*?

73—76. *Constantius II*?

O altă categorie o reprezintă monedele care mai păstrează doar anumite detalii de revers:

77. 337—341 Gloria...

78—80. 341—346 Victoriae...

81—89. 341—346 Vot XX...

90—100. 351—360 Fel temp-reparatio

101—116. Complet corodate, dar sigur din sec. IV.

Așa cum reiese din tabelul alăturat, cele mai numeroase exemplare sînt emise în perioada 351—355 (31 piese), urmate de seria celor emise în anii 341—346 (27 piese), luînd în considerare doar cele 100 de piese la care s-a putut preciza reversul.

În ceea ce privește atelierile, din cele 43 de monede al căror loc de emitere a putut fi identificat, 13 provin de la Thessalonica, 10 de la Siscia, 5 de la Sirmium, cite 3 de la Nicomedia, Cyzic, Alexandria, Constantinopole, și cite una de la Heraclea, Treveri și Aquileia.

Referitor la tipul de revers, se poate observa că, în general, predomină cel cu *falling horseman* și *Fel Temp reparatio* (32 de piese), iar pentru perioada 341—346 dominant este cel cu *Vota* (19 piese), față de 8 piese cu *Victoriae*. Un număr relativ mare îl reprezintă piesele cu *Gloria exercitus* (12), iar cu cite un exemplar sînt reprezentate tipurile cu *VN-MR*, *Securitas reipublice*, *Fel temp reparatio* și *Phoenix*, *Providentia* și *Victoria pe proră*.

Cele mai multe monede pe care le conține tezaurul sînt emisiuni de la Constantius II, prezent cu 49 de exemplare.

Repartiția monedelor pe perioade cronologice și ateliere

Perioadă	Treveri	Aquileia	Siscia	Sirmium	Thessalonica	Heraclea	Constanti- nople	Nicomedia	Cyzic	Alexandria	Neprecizate	Total pe ateliere
324—325								1				1
324—330									1			1
330—335					1		1					2
335—337			1				1					2
337—341					2	1			1	1	5	10
341—346	1		1		3			2			20	27
351—354/5		1	3	4	7						16	31
346—350			2							1	11	14
355—360/1		1	3	1							5	10
TOTAL :	1	2	10	5	13	1	2	3	2	2	57	98

SITUAȚIA ÎN PROCENTAJ A ATELIERELOR*

Treveri	2,3%	Heraclea	2,3%
Aquileia	4,6%	Constantinople	4,6%
Siscia.	23,3%	Nicomedia	6,5%
Sirmium	11,5%	Cyzic	4,6%
Thessalonica.	30,3%	Alexandria	4,6%

* S-au luat în considerare doar cele 43 de monede cu exerga identificabilă.

Cu excepția a 6 piese de modul 2, și 7 de modul 4, restul monedelor sînt AE₃, deci centenionalis³. Se cuvine însă să menționăm aici observația lui E. Chirilă privind inconsecvența diametrului în cadrul aceleiași modul, denotînd o inflație crescîndă, observație valabilă și pentru piesele din tezaurul de față⁴.

În concluzie, putem afirma că grosul monetar al tezaurului de la Moldova Veche este reprezentat de monedele emise între 351—355, perioadă care ar putea coincide cu perioada acumulării. Momentul îngropării îl putem fixa la o dată imediat după 361, dacă avem în vedere că ultimele piese sînt emise în perioada 355—361.

Ațit ca număr restrîns de monede, cit și ca limite cronologice și structură internă, tezaurul în discuție poate fi comparat cu tezaurul de la Dalboșeț, de cca. 100 de piese, dintre care 74 publicate⁵. Amintim, de asemenea, și cele două tezaure de la Orșova și cel de la Tibiscum⁶, la care însă majoritatea monedelor constă în emisiuni cu legenda *Fel temp reparatio*, dar însoțită de alte imagini, în afară de falling horseman și Phoenix. Un alt tezaur din zonă, Pojejena-Tifun, cuprinde ultima emisiune Iulian, dar fără o precizare cronologică exactă⁷.

Se cuvine să menționăm cele două monede din secolul III, care probabil au rămas izolat în circulație și au fost tezaurizate mai tîrziu, odată cu emisiunile din bronz din secolul IV⁸. Prezența lor nu constituie o excepție, deoarece se mai cunosc tezaure din secolul IV, care conțin piese de bronz și chiar de argint din secolele II—III: *Banatska Palanka*⁹, *Tibiscum*¹⁰, *Orșova I*¹¹, *Orșova II*¹², ultimele trei tezaure avînd chiar emisiuni din prima jumătate a secolului II.

Merită, de asemenea, să semnalăm prezența monedei emise în atelierul de la Treveri, deoarece, deocamdată, în tezaurele din această regiune, publicate pînă în prezent, nu apar asemenea piese. În schimb, în Iugoslavia, în marele tezaur de la *Viminacium*¹³, și în Pannonia, în tezaurul de la *Perbal*¹⁴, găsim monede emise la Treveri. Prezența atelier-

³ Cf. Gh. Poenaru-Bordea, V. Barbu, în *Dacia*, N.S., XIV, 1970, p. 273.

⁴ E. Chirilă, N. Gudea, I. Stratan, *Trei tezaure monetare din Banat din secolul IV*, Timișoara, 1974, p. 63—64.

⁵ N. Gudea, în *Tibiscus*, II, 1972, p. 53—60; E. Chirilă, N. Gudea, I. Stratan, *op. cit.*, p. 67, 6; C. Preda, în *SCIV*, 26, 1975, 4, p. 465.

⁶ E. Chirilă, N. Gudea, I. Stratan, *op. cit.*, p. 50.

⁷ *Ibidem*, p. 69, 15; D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966, p. 176.

⁸ Cf. E. Chirilă, N. Gudea, I. Stratan, *op. cit.*, p. 47, 77; autorii dau analogii în restul imperiului; N. Gudea, în *Tibiscus*, II, 1972, p. 57, care explică prezența monedelor din secolul II în tezaurul de la Dalboșeț prin faptul că acestea și-au pierdut poșgița de argint, ceea ce nu este cazul la antoninianul de la Caracalla din tezaurul de față. Referitor la menținerea în circulație a monedelor anterioare secolului IV, vezi și V. M. Bîrliba, *La monnaie romaine chez les daces orientaux*, București, Editura Academiei R.S.R., 1980, p. 211. De altfel, monede de secol II—III au fost descoperite în așezări de secol IV din Banat: Greoni — monedă de la Gordian III, și Moldova Veche — denar de la Marc Aureliu.

⁹ D. Protase, *op. cit.*, p. 171, 492; E. Chirilă, N. Gudea, I. Stratan, *op. cit.*, p. 66, 1.

¹⁰ E. Chirilă, N. Gudea, I. Stratan, *op. cit.*, p. 6.

¹¹ *Ibidem*, p. 16.

¹² *Ibidem*, p. 27.

¹³ M. Vasić, în *Starinar*, N.S., XXXI, 1980, p. 144, 1 (LRBC, I, 120).

¹⁴ E. Chirilă, N. Gudea, I. Stratan, *op. cit.*, p. 81, nota 80.

relor occidentale este atestată și în tezaurele din Banat de la *Tibiscum*, *Orșova I* și *II*¹⁵ și *Răcăjdia*¹⁶. Deși majoritatea covârșitoare o reprezintă atelierele orientale, totuși prezența celor occidentale, chiar dacă au o pondere mai slabă, confirmă ipoteza că monetăriile dintr-o anumită zonă dădeau cota maximă, fără a deține monopolul¹⁷, datorită restricțiilor din secolul IV care existau de la o provincie sau dioceză la alta¹⁸. Această situație se va menține însă doar pînă în anul 395, cînd, după împărțirea Imperiului roman, orientarea unică va fi spre atelierele orientale¹⁹.

O altă problemă este cea a încadrării descoperirii noastre în limitele cronologice ale diferitelor grupe de tezaure. Raportîndu-ne la clasificarea realizată de D. Protase²⁰, tezaurul de la Moldova Veche poate fi încadrat în faza a II-a, cuprinsă între anii 306—392, grupa II, adică tezaure cu emisiuni exclusiv din secolul IV și sporadic cu emisiuni din secolul III, alături de tezaurele de la Orșova, Borlova, Biled și Dalboșeț. O nouă clasificare este cea propusă recent de Al. Sășianu, care face o departajare a tezaurelor din Banat, fosta provincie Dacia, Barbaricum și Pannonia, în două grupe principale. Prima grupă, în care s-ar include tezaurul în discuție, cuprinde tezaure cu ultimele emisiuni din 375, îngroparea lor fiind legată de evenimentele petrecute între anii 375—382 (atacuri ale quazilor, sarmaților, goților, alanilor)²¹.

Referitor la cauzele îngropării tezaurului de la Moldova Veche, avansăm două ipoteze. Dacă considerăm că sîntem în posesia întregului tezaur, cu ultimele emisiuni din perioada 355—361, putem lega cauza îngropării acestuia de conflictele dintre sarmați, precum și de campania lui Constantius II împotriva acestora, din anul 359²². Dacă avem în vedere însă posibilitatea ca acest tezaur să conțină, printre piesele împrăștiate, emisiuni mai tirzii, prezente în majoritatea tezaurelor din zonă, atunci putem lega cauza ascunderii acestuia de căderea limesului bănățean²³.

Merită să fie menționat faptul că la cca. 500 m de locul unde a fost găsit tezaurul se află o așezare romană din secolele IV—V, cercetată în vara anului 1981 de către un colectiv de arheologi de la Muzeul județean de istorie din Reșița. Cu acest prilej au fost scoase la iveală, alături de fragmente ceramice, unelte, piepteni din os, și trei monede: 1 denar, Marc Aureliu pentru Antoninus Pius, Roma, an. 161 (BMC, IV, p. 392, nr. 41) și două monede de bronz, foarte corodate, dar sigur din secolul

¹⁵ *Ibidem*, p. 46—47.

¹⁶ N. Gudea, în *ActaMN*, XII, 1975, p. 184, 186. Idem, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 483—490.

¹⁷ E. Chirilă, N. Gudea, I. Stratan, *op. cit.*, p. 83, nota 86.

¹⁸ *Ibidem*, p. 84, nota 83.

¹⁹ Gh. Poenaru-Bordea, V. Barbu, *op. cit.*, p. 272.

²⁰ D. Protase, *op. cit.*, p. 188—189.

²¹ Al. Sășianu, *Moneda antică în nordul și nord-vestul României*, Oradea, 1980, p. 43—44 și nota 77a.

²² Pentru conflictele sociale la sarmați, vezi E. Chirilă, în *SCIV*, II, 1951, 2, p. 183—188. De asemenea, vezi V. D. Rușevljan, în *RadVojMuz*, 23—24, 1974—1978, p. 54 (rezumat), care prezintă un tezaur de la *Popin dol*, asemănător ca structură cronologică cu cel de față, și leagă ascunderea lui de campania lui Constantius II din 359. Dar, O. Răuț, O. Bozu, în *StComC*, 1979, p. 199, consideră neverosimilă ipoteza localizării conflictelor din sînul sarmaților și a campaniei romane în Banatul de sud, iar pentru limitarea zonei cu descoperiri sarmatice din Banat, vezi Gh. Bichir, în *Pontica*, 5, 1972, p. 141, 170, 177, cu punctele 73—117.

²³ N. Gudea, *Gornea*, 1977, p. 74 și nota 52.

IV, luind în considerare unele detalii de revers păstrate și care indică tipul falling horseman.

Înainte de-a schița câteva considerații istorice, socotim necesar să menționăm succint și celelalte tezaure monetare din secolul IV descoperite în zona Moldova Veche — Moldova Nouă, încercând să aducem unele clarificări în ceea ce privește istoricul și condițiile descoperirii acestora.

MOLDOVA VECHE

I. În vara anului 1961 D. Tudor preia de la un locuitor, în timpul unei perieghize, un tezaur de 963 de monede de bronz din secolul IV, descoperit, se pare, cu câțiva ani înainte, fără a i se preciza exact locul de găsim²⁴.

II. În toamna anului 1965 este descoperit un alt tezaur, de cca. 700 de monede de bronz din secolul IV, descoperitorul fiind și cel care transmitea informația. Tezaurul se află la Institutul de arheologie (dosar 1966, nr. 523)²⁵.

III. Între anii 1968—1969, Muzeul județean din Reșița achiziționează de la cetățeanul Marișescu Nicolae și Țundrea Ilie din comuna Pescari peste 4.000 de monede de bronz din secolul IV, descoperite împreună cu un tîrnăcop de bronz folosit la minerit, în punctul *Flotații*. Este vorba de marele tezaur cu peste 4.200 monede, amintit în literatura de specialitate²⁶ ca provenind din localitatea Moldova Nouă. Facem precizarea că punctul unde s-a descoperit tezaurul aparține localității Moldova Veche. Cîteva piese au fost prezentate izolat²⁷ sau prelucrate în parte doar, astfel încît putem, deocamdată, spune că unele monede din acest tezaur sînt emisiuni de la Constantius II, Constantius Gallus, Iulian, cu tipurile falling horseman și Fel temp reparatio. Nu este exclus, dacă avem în vedere că și tezaurul în discuție s-a descoperit în 1965, să presupunem că el a fost inițial mai mare. Este posibil ca din acesta, 700 de monede să fi ajuns la Institutul de arheologie, prin filiera informatorului și descoperitorului Jurj Iova, iar 4.200, prin filiera cetățenilor din Pescari, la Muzeul județean din Reșița. În lumina acestor date, rezultă că la Moldova Veche s-au descoperit trei tezaure, în rîndul acestora incluzându-se și cel descoperit în zona *Vinograda*.

MOLDOVA NOUĂ

Se menționează că în anul 1929, fără să se facă precizarea locului de descoperire, Ioachim Miloia achiziționează de la dr. Iclozan din Moldova Nouă, 384 monede, în mare parte emisiuni de la Constantius II,

²⁴ B. Mitrea, în *SCIV*, XIII, 1962, 1, p. 221; Idem, în *Dacia*, N.S., VI, 1962, p. 537; E. Chirilă, N. Gudea, I. Stratan, *op. cit.*, p. 73; C. Preda, *op. cit.*, p. 473. Se află în prelucrare la cercetătoarea Maria Chițescu (informații de la Constantin Preda, căruia îi mulțumim și pe această cale).

²⁵ B. Mitrea, în *SCIV*, XIX, 1968, 1, p. 178; Idem, în *Dacia*, N.S., XII, 1968, p. 455; C. Preda, *op. cit.*, p. 473. În urma unui transfer, tezaurul se află în prezent la Cabinetul numismatic al Muzeului național (informație primită de la Constanța Știrbu, căreia îi aducem mulțumiri și pe această cale).

²⁶ B. Mitrea, în *Dacia*, N. S., XV, 1971, p. 409; E. Chirilă, N. Gudea, I. Stratan, *op. cit.*, p. 69, 120; C. Preda, *op. cit.*, p. 473; N. Gudea, în *Banatica*, I, 1971, p. 100, la nota 3, arată că tezaurul a fost descoperit tot în anul 1965.

²⁷ E. Chirilă, N. Gudea, în *Apulum*, X, 1972, p. 714.

care ajung la Muzeul Banatului²⁸. Informațiile, destul de vagi, nu ne oferă date certe în privința locului de descoperire. Potrivit acestor știri, tezaurul putea fi foarte bine descoperit și la Moldova Veche, iar descoperitorul, sau posesorul, care-l oferea spre achiziție, să fie doar din Moldova Nouă, așa cum s-a întâmplat cu tezaurul de la „Flotații”, achiziționat în Pescari.

Clarificarea de față ar reclama o verificare pe teren, deși ar părea tardivă. Oricum, am crezut de cuviință să punem într-o oarecare ordine informațiile privind descoperirile din zona Moldova Veche, de multe ori preluate fără o prealabilă verificare. Sperăm, totodată, că cercetările viitoare vor aduce noi clarificări în această direcție și că vom vedea în curând publicate loturile de monede încă inedite.

Pentru a avea o imagine mai completă a circulației monetare din această regiune, merită să amintim că la Măcești, localitate aparținând Moldovei Vechi, s-a descoperit destul de recent un tezaur din secolul IV, cuprinzând cca. 1.800 de monede²⁹. La numai 10 km distanță de Moldova Veche au fost scoase la iveală încă două tezaure: Pojejena — *Tifun*³⁰ (un tezaur de aprox. 7 kg de monede) și la Radimna³¹ (un tezaur de cca. 2.360 de monede, aflat, ca și cel de la Măcești, în curs de prelucrare).

Prezența celor 4 tezaure în zona Moldova Veche — Moldova Nouă și a încă 3 în regiunea învecinată, nu ni se pare deloc întâmplătoare. Ele provin dintr-o zonă în care, începând cu epoca lui Dioclețian și apoi cu prima jumătate a secolului IV, se întăresc fortificațiile de pe ambele maluri ale Dunării³², dintre care amintim: Pojejena³³, Svinița³⁴, Dierna³⁵. Mai mult, aici are loc chiar o multiplicare a acestora, ca de pildă quadriburgium-ul de la Gornea³⁶, realitate confirmată de cercetările arheologice.

Ceva mai puțin cunoscută este chiar situația zonei Moldova Veche — Moldova Nouă. Preluând probabil informații mai vechi, D. Protase menționează prezența unui mic castru și a unor exploatare miniere³⁷, iar D. Tudor, prezentând câteva descoperiri, care în parte se află la Muzeul Banatului, înclină pentru prezența unui vicus dezvoltat în Moldova Veche³⁸, iar în Moldova Nouă pentru o așezare civilă de mineri³⁹.

²⁸ I. Miloia, în *AnB*, 2, 1929, p. 63—64, unde arată, de fapt, că tezaurul provine din „împrejurimile Moldovei Vechi”; D. Protase, *op. cit.*, p. 175, 99; E. Chirilă, N. Gudea, I. Stratan, *op. cit.*, p. 73, 11; C. Preda, *op. cit.*, p. 473.

²⁹ Informații de la O. Bozu; referiri la tezaur, D. Bălănescu, în *SCN*, VIII (sub tipar).

³⁰ D. Protase, *op. cit.*, p. 176, 177; E. Chirilă, N. Gudea, I. Stratan, *op. cit.*, p. 69, 15; C. Preda, *op. cit.*, p. 476.

³¹ Informații de la M. Gumă; pentru referiri, vezi *supra*, nota 29.

³² C. Preda, *op. cit.*, p. 445 și bibliografia; E. Chirilă, N. Gudea, I. Stratan, *op. cit.*, p. 90.

³³ N. Gudea, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 555—559.

³⁴ E. Chirilă, N. Gudea, I. Stratan, *op. cit.*, p. 91.

³⁵ D. Tudor, în *Dacoromania*, I, p. 91, 151; E. Chirilă, N. Gudea, I. Stratan, *op. cit.*, p. 90; D. Benea, în *Banatica*, III, 1975, p. 97.

³⁶ N. Gudea, *Gornea*, p. 75, nota 55.

³⁷ D. Protase, *op. cit.*, p. 176; aceeași ipoteză și la C. Preda, *op. cit.*, p. 473.

³⁸ D. Tudor, *Orașe, târguri și sate române*, București, Editura științifică, 1968, p. 63.

³⁹ *Ibidem*, p. 66; pentru materialul epigrafic, vezi și *IDR*, III/1, p. 52—54.

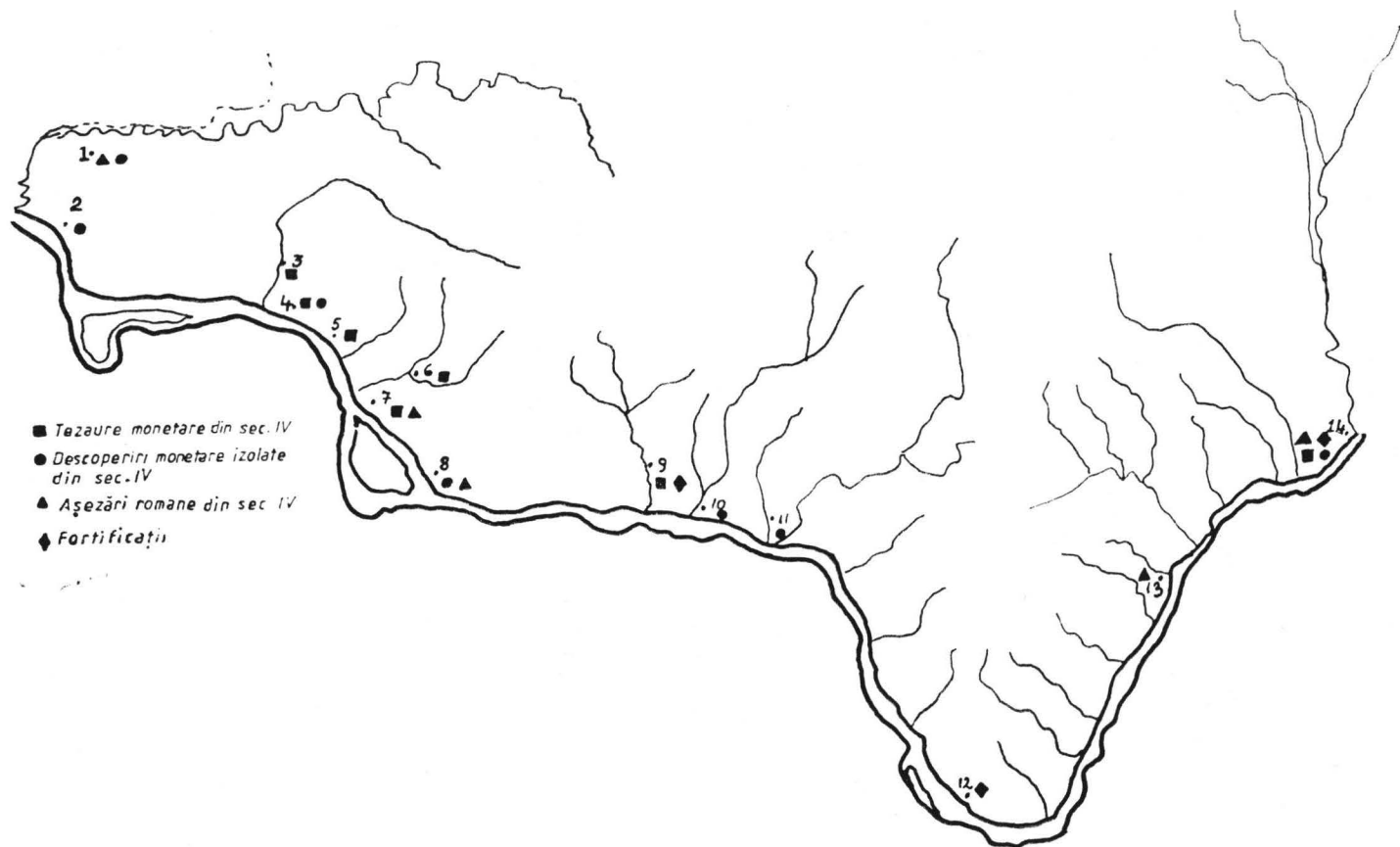

Fig. 1 — 1. Socol; 2. Baziaș; 3. Radimna; 4. Pojejena; 5. Măcești; 6. Moldova Nouă;
 7. Moldova Veche; 8. Pescari; 9. Gornea; 10. Liubcova; 11. Berzasca; 12. Svinița; 13.
 Dubova; 14. Orșova.

Deocamdată, aceste ipoteze nu sînt confirmate de cercetările arheologice sistematice, destul de intense în ultimii cinci ani. Pe lângă așezarea de pe malul Dunării, încadrată în secolele IV—V, a mai fost cercetată parțial o necropolă din secolele II—III, situată pe drumul spre *Flotații*, în punctul *Săliște*, fără însă a avea certitudini, deocamdată, pentru a atribui această necropolă unei comunități de mineri⁴⁰.

Revenim însă la informațiile pe care ni le oferă însăși numismatica. Destul de recent, B. Mitrea, reconsiderind o descoperire mai veche a unui tezaur de monede de argint de la Sucidava, precizează că în secolul IV moneda de argint era destinată soldelor și construcțiilor militare, în timp ce moneda de bronz, în care trebuia schimbată cea de argint pentru a fi cheltuită, era instrumentul de schimb curent⁴¹. În zona prezentată în lucrarea de față nu s-au semnalat, deocamdată, tezaure din piese de argint.

În concluzie, stadiul actual al cercetărilor arheologice, dar și numismatice, nu ne permite să atribuim în mod cert unei anumite comunități (civile sau militare) tezaurele din zonă. Ceea ce apare însă foarte clar este faptul că o astfel de concentrare de tezaure într-o zonă limitată indică un interes major al autorității romane pentru regiunea respectivă. Nu trebuie să uităm că Moldova Veche era situată pe limesul dunărean, care a fost în atenția imperiului în cursul secolului IV.

În încheiere, dorim să subliniem, încă o dată, importanța prelucrării sistematice și exhaustive a tuturor tezaurelor descoperite în Valea Dunării, deoarece ele pot să aducă oricînd date noi și interesante pentru cercetarea circulației monetare și, implicit, pentru istoria economică și politică a Imperiului roman în secolul IV⁴².

DANA BALANESCU

A NEW ROMAN IMPERIAL COINS HOARD OF IVth CENTURY DISCOVERED AT MOLDOVA VECHÉ (CARAȘ-SEVERIN DISTRICT)

(Abstract)

The work presents a coins hoard discovered at Moldova Veche, zone *Vino-grada*, it consists of 114 bronze coins of IVth century and 2 coins of 3rd century (Caracalla and Diocletian).

⁴⁰ Informații de la O. Bozu, care conduce săpăturile arheologice din acest punct.

⁴¹ B. Mitrea, în *SCIVA*, 30, 1979, 1, p. 78 și nota 34.

⁴² Pentru opinia că activitatea comercială era mai intensă în zonele de limes, vezi V. M. Bîrlița, *op. cit.*, p. 233, nota 83; pentru aprovizionarea armatei romane în valea Dunării, vezi P. Popović, în *Starinar*, N. S., XXXI, 1980, p. 52—63; R. M. Reece, în *Akten des XI. Internationalen Limeskongres*, Székesfehérvár, 1978, p. 643—645, opiniază că acolo unde a fost armată se descoperă cele mai multe monede de bronz, și cea mai mare parte din armată era concentrată pe limes (p. 645). Cu toate acestea, cantitatea mare de monede din zona în discuție poate fi explicată nu numai prin prezența unei armate, ci și printr-o activitate comercială legată de exploatarea miniere: în acest sens, vezi *Atlasul complex „Porțile de Fier“*, Editura Academiei R.S.R., 1972, p. 198 și *Din istoria metalurgiei românești*, București, Editura tehnică, 1981, p. 47, care preiau informații mai vechi despre descoperiri de suprafață sau întîmplătoare.

The most part of the hoard represents the issues of Constantius II, Constans (351—354), that period dovetails with the moment of accumulation. We can fix the moment it was hidden after 361, because the last coins are issued in the period 355—361. The hiding of the hoard can be connected either with the conflicts of Sarmatians and the Constantius II campagne against those, or with the fall of Banat limes after 378.

The hoard of Moldova Veche, which presents analogies with the hoards of Dalboșeț and Popin dol in structure and chronological limits, joins the series of the 6 hoards, discovered in the Moldova Veche — Moldova Nouă zone, Pojejena, Radimna and Măcești.

The great number of the hoard and the great quantity of those are explained by an intense activity from the Banat Limes and by the mining workings.

AL TREILEA MORMÎNT PRINCIAR DE LA APAHIDA

Situată la distanță de 14 km spre est față de Cluj-Napoca, localitatea Apahida este cunoscută în literatura de specialitate pentru perioada post-romană prin descoperirile celor două morminte cu inventar bogat, atribuite de către specialiști unor căpetenii de neam germanic¹. Acestora li se alătură recenta descoperire a unei cataramă, menită să îmbogățească documentația arheologică privitoare la o epocă istorică deosebit de zbuciumată, cum a fost aceea de după părăsirea Daciei de către stăpânirea romană.

Condițiile descoperirii

În toamna anului 1978 a început săparea șanțurilor de fundație pentru noua clădire a poștei din localitate. O bună parte din pământul excavat (cca. 12 camioane) a fost transportat în grădina localnicului Konti (str. Eroii Pascu, nr. 9). În primăvara anului următor, cu ocazia nivelării pământului în grădină, copilul de 6 ani a susnumitului cetățean a găsit catarama, care, ulterior, s-a dovedit a fi din aur. După mai multe peripeții, a fost predată, în aprilie 1980, filialei din Cluj-Napoca a Băncii Naționale a României, iar prin amabilitatea acestei instituții, piesa a putut fi cercetată. Între timp clădirea poștei a fost înălțată, constructorii urmînd să execute doar finisajele. În urma informațiilor primite de la șeful de șantier, precum și de la unii lucrători, am reușit să delimităm zona din care provenea pământul în care se găsisse catarama, și anume din partea de vest a cuvei săpată pînă la adîncimea de 4,60 m, unde urma să fie amenajat subsolul clădirii. Din discuțiile avute cu constructorii am putut deduce că în timpul săpării șanțurilor de fundații nu au fost observate oase umane, precum nici alte piese nu au fost găsite. Pe de altă parte, cu sprijinul elevilor de la Școala Generală din Apahida, pământul în care a fost găsită catarama, ca și cel rămas în apropierea clădirii poștei, a fost cercetat cu mare atenție, fără un rezultat pozitiv. Este adevărat că cea mai mare parte a pământului scos din săpătură a fost transportat și aruncat pe malul Someșului Mic, în locuri imposibil de identificat. Acestea fiind împrejurările descoperirii singurei piese, s-ar putea pune sub semnul întrebării existența unui mormînt, dar, avînd în vedere vecinătatea precedentelor două, înclinăm să presupunem că și în

¹ H. Finály, *Az apahidai lelet*, în *ArchÉrt*, 9, 1889, p. 305—319; J. Hampel, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, 2 (1905); K. Horedt, D. Protase, *Al doilea mormînt princiar de la Apahida*, în *ActaMN*, 9, 1972, p. 163—171; idem, *Das zweite Fürstengrab von Apahida (Siebenbürgen)*, în *Germania*, 50, 1972, 1—2, p. 174—220.

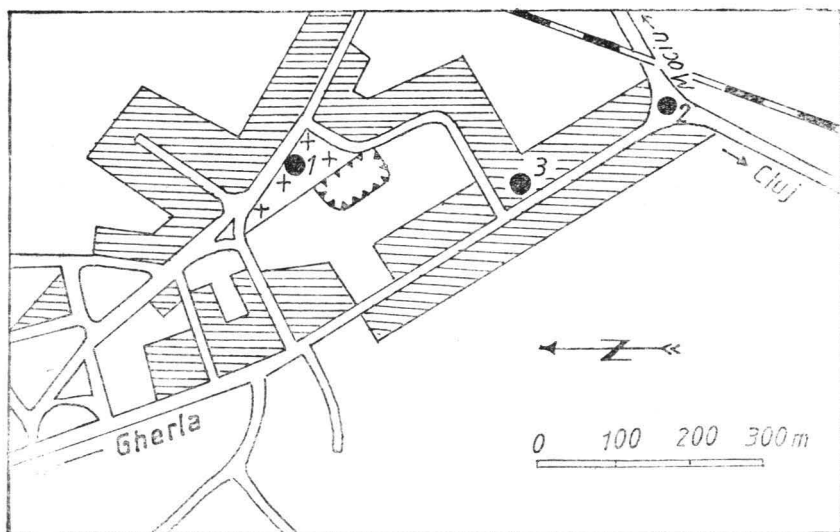

Fig. 1 — Apahida. Amplasarea celor trei morminte princiare.

acest caz avem de-a face cu un mormînt princiar și că doar datorită condițiilor vitrege ale acestei descoperiri nu au putut fi recuperate și alte piese care alcătuiseră inventarul. Locul descoperirii este situat la distanță de 250 m de mormîntul nr. 1 și 200 m de mormîntul nr. 2 (fig. 1).

Catarama de centură este alcătuită din placa în formă de rinichi, veriga ovală din bară masivă de aur și limba cataramei (fig. 2). Placa, cu diametrele de 5,3 cm și 3,7 cm, grosimea 1,4 cm, avea fața împodobită cu almandine fixate în 12 celule, care încadrează o celulă centrală cu patru lobi și două celule circulare, de o parte și de alta a celei centrale. Marginea plăcii este decorată cu 34 almandine globulare. Cele 12 celule de formă neregulată sînt despărțite prin pereți în zig-zag, meniți să mărească efectul decorativ al piesei. Pe cant, placa este compartimentată în 18 casete dreptunghiulare, acoperite cu almandine înguste și plate, despărțite între ele prin bastonașe canelate. Partea dorsală are două lame de aur netede, prinse de placă cu 5 nituri de aur, între cele două lame fiind fixat un capăt al centurii de piele. Veriga cataramei, de formă ovală, cu diametrele de 5,5 cm și 3,2 cm, grosimea de 0,9 cm, este asamblată de placă printr-un fel de ureche dublă, prinsă pe partea dorsală cu două nituri de aur. Limba lungă de 5 cm, dreptunghiulară în secțiune, cu vîrfurile încirligate, are partea superioară împărțită în două registre de celule cu pereții în formă de S, registre despărțite între ele printr-un perete median longitudinal. Pe limbă, la capătul gros, a fost fixată o plăcuță în formă de rinichi, avînd în centru o celulă de aceeași formă, în care fusese fixată o almandină încadrată de alte 14 almandine globulare. Pe cant, plăcuța este împărțită în celule cu pereți ondulați, acoperite cu almandine. Prinderea limbii de verigă se face cu ajutorul unui cirlig, ce intră prin mijlocul urechii, dar care a suferit o îndoire secun-

dară, încît, actualmente, limba nu se mai află la locul potrivit. Lungimea totală a cataramii însumează 8,4 cm, iar greutatea, nesocotind și almandinele, este de 215,9 g. În intervalul de timp dintre descoperirea piesei și predarea la bancă, toate almandinele fuseseră demontate și pasta în care erau prinse înlăturată, așa încît va fi necesară o operație de restaurare pentru a primi forma originală. Un număr de 56 almandine de diferite forme și 38 almandine de formă globulară au fost recuperate și se află depuse la bancă, alături de cataramă. Pentru a întregi descrierea piesei, trebuie să mai facem precizarea că, spre deosebire de cataramele aflătoare în mormintele 1 și 2 de la Apahida, în cazul de față placa are diametrul mare sensibil apropiat ca mărime de cel al verigii (cu 2 mm mai mic).

După cum lesne se poate constata, ornamentația întregii piese este realizată în tehnica *cloissonné*, asemănătoare cu cea a tezaurului de la Pietroasa și a cataramelor de centură din celelalte două morminte de la Apahida. Catarama recent descoperită este asemănătoare cu celelalte două ca formă, cu deosebirea că ultima, avînd dimensiunile plăcii ușor sporite, a necesitat un decor mai bogat, alcătuit din 15 celule placate cu almandine, față de numai 7 celule pe plăcile primelor două catarami. Limba și plăcuța în formă de rinichi, cu o singură almandină în centru, înconjurată de 15 almandine globulare, este identică cu cea a cataramii

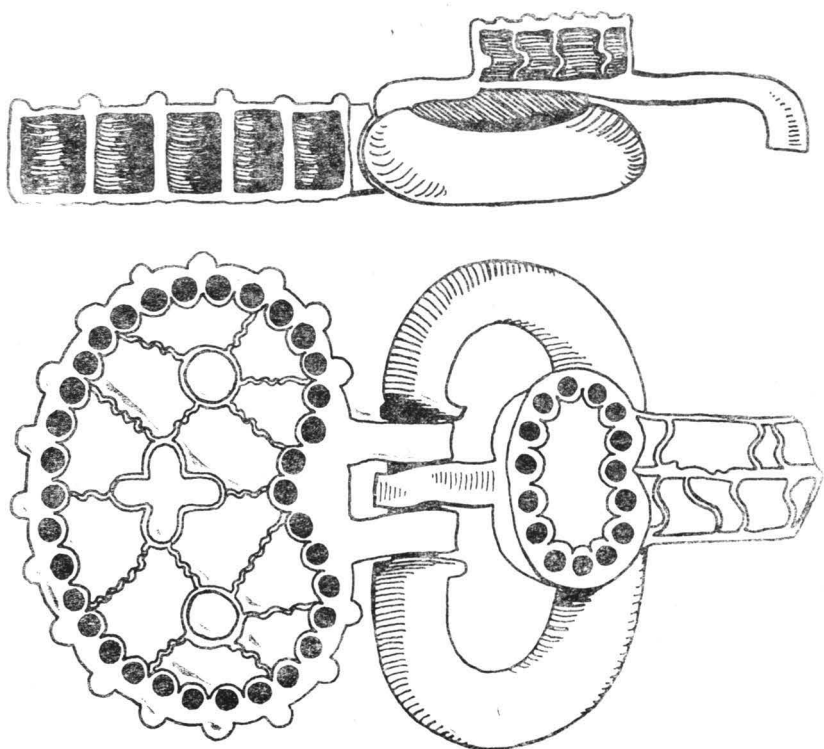

Fig. 2 — Catarama din mormîntul 3 (desen).

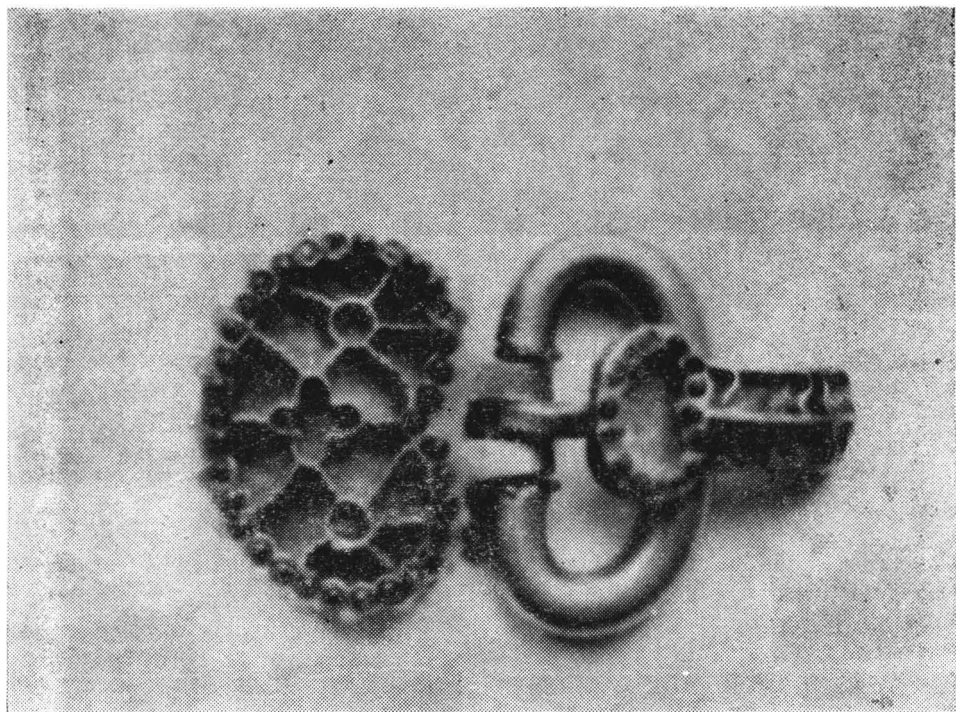

Fig. 3 — Catarama din mormîntul 3 (foto).

din mormîntul 1, dar net deosebită de limba cataramei din mormîntul 2, care prezintă o formă rotundă în secțiune și al cărei disc este decorat cu două almandine în celule concentrice, înconjurată de o bordură cu 15 almandine globulare, față de o singură celulă centrală de formă circulară pe plăcuțele cataramelor din mormintele 1 și 3.

Avînd în vedere analogiile, ca formă și decor, între cele trei cataramae de centură de la Apahida, precum și micile deosebiri constatate, ne punem îndreptățita întrebare: care este raportul cronologic între cele trei morminte? Răspunsul comportă, evident, unele riscuri determinate de împrejurarea că în timp ce primele două morminte au putut fi apreciate prin analiza unui inventar bogat, pentru cel de al treilea mormînt dispunem doar de o singură piesă. Să nu uităm însă că tocmai datorită asemănării dintre catarama din mormîntul lui Childerich și cea din mormîntul 1 de la Apahida, acesta din urmă a fost datat în sfertul al treilea al sec. V².

Judecînd după prezența unor piese de cavaleri nomazi, obișnuite în perioada de apogeu a marelui imperiu al hunilor, K. Horedt datează mormîntul 2 de la Apahida în sfertul al doilea al veacului V³. R. Harhoiu,

² K. Horedt, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, București, 1958, p. 82.

³ K. Horedt und D. Protase, *Das zweite Fürstengrab von Apahida (Siebenbürgen)*, în *Germania*, 50, 1972, 1—2, p. 216.

în urma unei analize stilistice asupra tezaurelor din sec. V, ajunge la concluzia că datorită unor tehnici *cloissonné* care lipsesc în tezaurul de la Pietroasa, dar prezente la piesele din mormîntul 2, acesta din urmă trebuie atribuit jumătății a doua a sec. V⁴. Făcînd abstracție de acest deza-cord, este unanim recunoscut faptul că mormîntul 2 de la Apahida ar fi anterior mormîntului 1.

Catarama din acest al treilea mormînt, avînd în vedere diametrul plăcii aproape egal cu cel al verigii, precum și numărul mai mare de celule care-i decorează fața superioară, o socotim — din punct de vedere cronologic — a treia din serie, pe criteriul tendinței de creștere în dimensiuni și de îmbogățire a decorului, ce se constată către sfîrșitul veacului al V-lea și în cel următor⁵.

Descoperirea celui de al treilea mormînt la Apahida sugerează existența unei necropole princiare în această zonă, unde cel puțin trei conducători militari (princiipi) au fost înmormîntați cu un inventar funerar, în două cazuri deosebit de bogat, care nu putea sta la îndemîna unui războinic obișnuit. De aceea, pentru a putea fi încadrați cronologic în limite rezonabile, înclinăm a acorda un mai mare credit opiniei enunțată de K. Horedt, privitoare la datarea mormîntului 2.

Dacă a existat un raport de filiațiune între cele trei căpetenii, ar fi o ipoteză atrăgătoare, dar chiar și fără aceasta mormintele se încadrează în sferturile 2 și 3 ale veacului al V-lea, ultimul (mormîntul 3) neputînd depăși data de 471, dată limită a prezenței ostrogoților în Transilvania⁶.

În legătură cu atribuirea etnică a celor înmormîntați la Apahida, nu vom insista, limitîndu-ne să amintim doar că în amplul comentariu la această problemă, din studiul în care se publica mormîntul 2⁷, autorii (ținînd seama și de datările propuse), înclină să atribuie ostrogoților primele două morminte cunoscute pînă la acea dată.

Aria de răspîndire a stilului în care sînt lucrate cataramele de tipul celei prezentate de noi este foarte vastă, cuprinzînd Europa de vest (Kreuznach [Rittersdorf], Rüdern), sud-estul Europei (Blučina, Apahida), sudul Dunării (R. P. Bulgaria) și pînă în Siria⁸.

În privința atelierelor de proveniență a acestor piese de aur, lucrate în atare stil și tehnică, se înclină în general înspre Imperiul roman de răsărit, cu care migratorii germanici avuseseră numeroase relații de natură politică⁹.

ȘTEFAN MATEI

⁴ R. Harhoiu, *Tezaurul de la Pietroasa în lumina noilor cercetări*, în Alexandru Odobescu, *Opere*, IV, București, 1976, p. 1024.

⁵ J. Werner, *Zu den donauländischen Beziehungen des alamanischen Gräberfeldes am alten Gotterbarmweg in Basel*, în *Helvetia Antiqua*, Zürich, 1966, p. 283—290 (vezi cataramele de la Rüdern, Bingen, Marchélepot, fig. 3/2—4, p. 287).

⁶ Jordanes, *Getica*, p. 264; K. Horedt und D. Protase, în *Germania*, 50, 1972, p. 220.

⁷ *Ibidem*, p. 211—220.

⁸ J. Werner, *op. cit.*, p. 287—288.

⁹ K. Horedt und D. Protase, în *Germania*, 50, 1972, p. 219—220; R. Harhoiu, *op. cit.*, p. 1034—1035.

LE TROISIÈME TOMBEAU PRINCIER D'APAHIDA

(Résumé)

La découverte d'un troisième centuron d'or, en 1979, laisse supposer l'existence d'un troisième tombeau princier à Apahida. Jugeant après sa forme, le style et la technique de travail, aussi que d'après les analogies très évidentes avec les centurons des tombeaux 1 et 2, mais tenant compte de quelques différences du décor, le nouveau centuron peut être daté au deuxième quart du Ve siècle.

CRUCEA-ENGOLPION DESCOPERITĂ LA MOLDOVA VECHE

Descoperiri mai vechi, dar, îndeosebi, cercetările recente dovedesc intensă locuire a teraselor Dunării din depresiunea de la Moldova Veche în perioada feudală timpurie¹.

A fost identificată, prin săpături arheologice, vatra unor așezări ce-și încep existența în veacul al XI-lea și continuă pînă în epoca feudală tîrzie. Pe terasa joasă a fluviului, de la *Rît*, situată la intrarea în oraș, au fost săpate mai multe locuințe ale unei așezări din secolele XI—XIII². Necropola contemporană, distrusă în cea mai mare parte de lucrările moderne, se găsea în imediata vecinătate a așezării³. Urme de locuire din secolele XII—XIII s-au identificat și la circa doi kilometri în aval de așezarea de la *Rît*, în zona *Ogașul cu spini*. Din această parte provin, din descoperiri de suprafață, fragmente ceramice, un fragment de la o brățară de sticlă și un mormînt cu crucea-engolpion⁴. Urme de locuire din secolele XIII—XIV au fost identificate în diverse puncte din vatra actuală a satului⁵.

Piesa de care ne ocupăm a fost găsită întîmplător în zona de nord-vest a satului, la *Ogașul cu spini*. După cîte se pare, ea făcea parte din inventarul unui mormînt⁶. Crucea a fost turnată din plumb și are dimensiunile de 3,8×3,5 cm. La capătul superior se mai distinge urma orificiului de agățat, care este parțial distrus (fig. 1).

Cruciulița de la Moldova Veche este o apariție singulară în cadrul inventarului funerar al necropolelor medievale din Banat, cît și în cel al așezărilor contemporane lor⁷. Dealtminteri, nici în zonele vecine, Transilvania, bunăoară, ori în Oltenia, nu abundă astfel de descoperiri. În Transilvania sînt semnalate două cruci, însă de tip dublu relicviar, la Saschiz și la Moigrad⁸. Fără îndoială că zona cu cele mai numeroase descoperiri de acest fel de obiecte de cult este Dobrogea. Se cunosc, din

¹ B. Milleker, *Délm*, III, Timișoara, 1906, p. 287; I. Uzum, în *Banatica*, V, 1979, p. 225 și urm.

² I. Uzum, *op. cit.*, p. 225.

³ D. Țicu, în *MB*, XXXII, 1982, 4—6.

⁴ Cercetări de suprafață la *Ogașul cu spini* în anul 1979. Colecționarul Simici Steva a adunat din zonă un fragment de brățară din sticlă, ceramică etc.

⁵ În curtea lui Bojidarca Dumitru, de la nr. 327, cu ocazia lucrărilor de construcție, s-a găsit ceramică, inclusiv fragmente de țevi, și zgură. De asemenea, într-un sondaj efectuat în curtea vechii vămi din zona portului, s-au găsit urme de construcție, un mormînt, ceramică de uz comun și ceramică smălțuită din sec. XV—XVI.

⁶ Mormîntul în discuție a fost săpat și dezvelit de către colecționarul Simici Steva.

⁷ *Supra*, nota 3.

⁸ I. Barnea, *Arta creștină în România*, 2, București, 1981, p. 206—209, pl. 89.

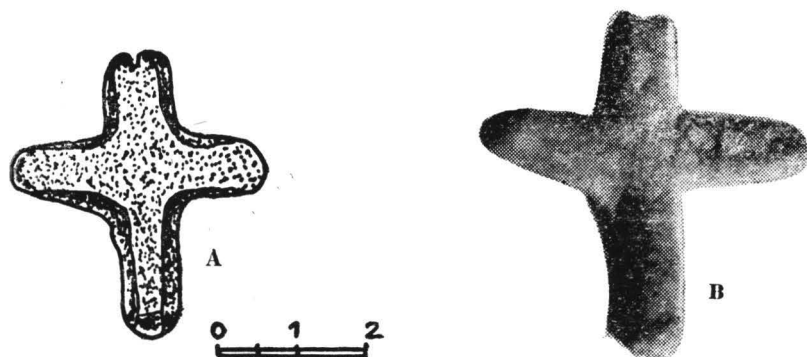

Fig. 1 — a—b, Crucea-engolpion de la Moldova Veche — *Ogașul cu spini*.

descoperiri mai vechi ori din cercetări recente, cruce-engolpioane simple din bronz, plumb ori alt material, de la Dinogetia⁹, Păcuiul lui Soare¹⁰, Capidava¹¹, Isaccea¹² și altele. În Moldova astfel de crucei au fost găsite la Dodești¹³, Murgeni¹⁴ etc. Alături de crucele simple, au circulat în aceste zone, în veacurile XI—XIV, un important număr de crucei duble-relicviar¹⁵. Cruce simple ori duble-relicviar, găsite în cadrul unor necropole feudale ori așezări, sînt semnalate în zonele vecine de la sudul Dunării, din Bulgaria¹⁶, Iugoslavia¹⁷, precum și în Ungaria¹⁸.

Cele mai timpurii descoperiri din zona țării noastre datează din secolul al XI-lea. Cruce simple din plumb, care sînt cele mai apropiate tipologic de piesa de la Moldova Veche, sînt cele de la Dinogetia¹⁹, Păcuiul lui Soare²⁰, din sec. XI—XII. Ținînd seama și de faptul că din această zonă provin, din cercetări de suprafață, descoperiri de sec. XII—XIII, crucea-engolpion datează din această perioadă, foarte probabil din veacul al XII-lea. Dealtminteri, în sec. XII se face simțită cel mai

⁹ Idem, în *Dinogetia*, I, București, 1967, p. 358, fig. 191/15—16; Idem, în *Materiale*, X, 1973, p. 304, fig. 8/7 și 9/2.

¹⁰ P. Diaconu, în *Păcuiul lui Soare*, I, București, 1972, p. 160—162, pl. XXVIII și XXIX.

¹¹ G. Florescu și colab., *Capidava*, I, București, 1958, p. 234—235; I. Barnea, *op. cit.*, p. 156, pl. 64/1.

¹² *Ibidem*, p. 146, pl. 59, p. 148, pl. 60.

¹³ D. Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V—XI e.n.*, Iași, 1978, p. 110 și fig. 40/5.

¹⁴ *Ibidem*, p. 110, fig. 40/3.

¹⁵ I. Barnea, *op. cit.*, p. 360 și urm., pentru descoperirile de la Dinogetia; vezi și P. Diaconu, în *Păcuiul lui Soare*, II, București, 1977, p. 129 și urm.; C. Scorpan, în *Dacia*, IX, 1965, p. 451, și fig. 9; I. Barnea, *op. cit.*, p. 24—26.

¹⁶ A. Milcev, în *Arheologia*, V, 3, 1963, p. 30.

¹⁷ D. Minić, Sl. Pavlović, în *Comori arheologice în regiunea Porților de Fier*, p. 263, categ. I 252 și I 253; Sl. Ercegović-Pavlović, în *Starinar*, XXVII, 1976, pl. III, în M₁₃ din necropola de la Niš; B. Babić, *Srednovekovno kulturno bogatstvo na Sr. Makedonija*, Prilep, 1974, p. 63—64, categ. 174, 175.

¹⁸ G. Török, în *FolArch*, VIII, 1956, p. 133, fig. 36; Ilona P. Brestyánszky, în *MFME*, 1970, 2, Szeged, 1972, p. 23, fig. 3—4.; Zsuzsa Lovag, în *FolArch*, XXII, 1971, p. 143 și urm.

¹⁹ I. Barnea, *op. cit.*, p. 358, fig. 191/16.

²⁰ P. Diaconu, *op. cit.*, p. 161, pl. XXVIII/5—6.

evident prezența unor elemente de cultură materială bizantină în teritoriul cuprins între Dunăre și Mureș. În așezările feudale pătrunde în acest răstimp ceramica smălțuită și, totodată, moneda bizantină²¹, iar din necropolele contemporane se cunosc obiecte de podoabă de certă factură bizantină²².

DUMITRU ȚICU — OVIDIU BOZU

LA CROIX-ENGOLPION DÉCOUVERTE À MOLDOVA VECHE (Résumé)

A Moldova Veche — *Ogașul cu spini* a été découverte, par hasard, une croix simple engolpion. La pièce a été fait en plomb et a les dimensions: 3,8 × 3,5 cm.

De la même zone sont connues, grâce aux découvertes de surface, un fragment de bracelet et de ceramique de XII—XIII-ème siècles.

Fondés sur les analogies et les découverts de la même zone, nous datons la croix, probablement, dans le XII-ème siècle.

²¹ Ceramica cu smalt verde-oliv se răspîndește în așezările feudale timpurii din sudul Banatului la sfîrșitul secolului al XI-lea, dar mai pregnant în veacul următor. Penetrația ei poate fi urmărită de la Dunăre și pînă în zona Crișurilor. Majoritatea monedelor bizantine descoperite provin din vremea împăraților Comneni (Manuil I și Isaac al II-lea Angelos).

²² Brățări din sticlă, cercei de argint filigranați, diademe și aplici de argint sînt cunoscute din necropolele de secol XII—XIII de la Cuptoare-Gornea, Caransebeș-Măhala și Gornea-Căunița de Sus.

CĂLĂTORIILE CALFELOR DE AURARI, MIJLOC DE DIFUZIUNE A FORMELOR ȘI TEHNICILOR DE ORNAMENTARE

Conform statutelor unor bresle, printre care și a aurarilor, tinărul care își termina anii de ucenicie și se elibera devenea calfă; o perioadă, de obicei 6 luni, avea obligația să lucreze în atelierul meșterului la care își învăța meseria, iar după expirarea acestui termen trebuia să plece în „călătorie” pentru a-și completa învățătura, pentru a vedea cât mai mult, a cunoaște cât mai multe ateliere. În documentele breslelor în sec. XVI—XVII, aceste călătorii apar sub denumirea de *vándorlás* sau *Wanderjahre* (în limba maghiară, respectiv în limba germană). Călătoria se efectua în orașele unde acest meșteșug era mai dezvoltat. Acest lucru este valabil atât pentru orașele transilvănene, cât și pentru cele de peste granițele Transilvaniei. În timpul călătoriei, calfa vizita și lucra de obicei în mai multe centre, ateliere, dar îi era interzis să se oprească și să lucreze în localitățile unde nu era constituită o breaslă a aurarilor, sau să lucreze la așa-numiții meșteri clandestini, care activau în afara sistemului de breaslă.

Începînd din secolul al XV-lea, ne stau la dispoziție date pe baza cărora cunoaștem numele a mai mulți aurari tineri clujeni, care, probabil, după terminarea anilor de ucenicie plecau pentru studii în străinătate¹. Desăvîrșindu-și pregătirea, întorcîndu-se acasă, ei își continuau meșteșugul în care s-au inițiat. De exemplu, tinărul aurar clujean Valentinus Urberger, în timpul peregrinărilor sale, în anul 1568 studiază la Universitatea din Padova, iar în anul 1597 este unul dintre membrii breslei aurarilor din Cluj².

Timpul obligatoriu de călătorie nu era fixat de statute; putea fi de 2—4 ani. Cunoaștem însă cazuri cînd anii de călătorie erau de mai lungă durată. De exemplu, Johann Seiler, calfă a aurarului clujean Thomas Budai, între 1573—1578 a fost plecat, deci timp de cinci ani, în Germania. În schimb, aurarul clujean, viitor jude al orașului. János Linczigh a stat numai doi ani la Viena³. Cunoaștem însă și cazuri inverse, cînd, în anii peregrinării, calfe de aurari au trecut prin Cluj. În 1576 la meșterul Ötvös Demeter lucra o calfă despre care în registrul breslei se menționează că este un „peregrinus aurifaber”⁴. În anul 1599 întîlnim numele aurarului Niederlandi Eotwes Lörinc (Laurentius aurarul, neer-

¹ Tonk Sándor, *Egyetemjárás a középkorban*, București, 1979, p. 117—118.

² Arhivele Statului Cluj-Napoca, Registrul breslei aurarilor 1561—1794, Ms. f. 23; Binder Pál, *Utazások a régi Európában*, București, 1976, p. 16.

³ S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI*, București, 1958, p. 219—220; Fr. Valjavec, *Geschichte der deutschen Kulturbeziehungen zu Südosteuropa*, II. *Reformation und Gegenreformation*, München, 1955, p. 76.

⁴ Arhivele Statului Cluj-Napoca, Registrul breslei aurarilor 1549—1582, Ms. f. 78.

landez), originar, deci, probabil, din Țările de Jos, care se plînge principelui Sigismund Báthory că breasla aurarilor nu vroește să-l primească printre membrii săi, deoarece nu și-a executat lucrarea de măiestrie la Cluj⁵.

Scopul plecării calfelor consta în dorința de completare și îmbogățire a cunoștințelor în localitățile din Transilvania, sau dincolo de hotarele ei. Calfele de aurari își sporeau astfel cunoștințele și îndemnarea tehnică, aducînd în Transilvania noi metode de lucru, procedee de decorare, încetățeneau anumite forme foarte frecvente și la modă în perioade diferite în centrele și atelierele pe care le vizitau. În timpul anilor de călătorie calfele își făceau desene după diferite piese, motive, detalii, notau anumite procedee de lucru etc.⁶, cu scopul ca aceste modele să fie transpuse în metal, după întoarcerea lor.

În anul 1915, descendentă a aurarului clujean Gyergyai Mihály, care a activat în secolul al XVIII-lea, a donat Muzeului ardelean un caiet cu copertă de piele, avînd formatul în 2^o⁷. În partea interioară a copertei, se păstrează o inscripție din care rezultă că acest caiet a constituit cîndva proprietatea unui aurar (numele proprietarului fiind ilizibil). În caietul amintit se păstrează în total 54 de desene, mai precis gravuri, modele realizate în aramă, după care se executau tiraje. Unele dintre aceste foi păstrează și azi conturul plăcilor de aramă după care a fost executat tirajul. Desenele au fost realizate în general în secolul al XVI-lea, unele purtînd alături anul și inițialele meșterului care a conceput modelul. Aceste modele, tiraje, circulînd ca foi volante, vor fi fost procurate odinioară de o calfă călătore, apoi, ulterior, compactate, toate, într-un singur volum. Asemenea desene, modele de piese de orfevrărie — după cum se știe — au fost executate în secolele XV—XVI în centrele germane, deseori de către meșteri veniți în arta gravării. De exemplu, însuși Albrecht Dürer executa asemenea gravuri⁸. În caietul aflat în patrimoniul Muzeului de istorie al Transilvaniei se păstrează 9 desene care poartă inițialele lui Virgil Solis, pictor-gravor german, originar din Nürnberg (?), activ între anii 1514—1562. Despre Virgil Solis se știe că a lucrat sub influența gravurilor franceze și italiene, prelucrînd însă elementele preluate într-o concepție originală proprie. Foarte răspîndite, căutate și copiate, ilustrațiile sale aveau ca teme scene biblice. De la Virgil Solis s-au păstrat aproape 700 de plăci ornamentale purtînd caracteristicile Renașterii germane. Gravurile executate după plăcile sale ornamentale erau în general preferate de aurari, cunoscîndu-se numele a mai mulți aurari din Nürnberg care se foloseau de modelele create de Virgil Solis.

⁵ Idem, Registrul breslei aurarilor 1561—1794; Deák Farkas, *Rajzok a kolozsvári ötvös czéh életéből*, în *Századok*, 1886, p. 577.

⁶ Cf. Ballagi Aladár, *Kecskeméti Péter ötvöskönyve*, în *ArchÉrt*, 1883, p. 201; Biblioteca Centrală Universitară Cluj-Napoca, Ms. nr. 161, cunoscute ca fiind caietele unei calfe de aurar, Tarr András, originar din Debrețin.

⁷ MuzIstTrans, Ms. F. 8519. Caietele menționate la nota 6 (Ms. nr. 161) provin de asemenea de la descendentă a aurarului clujean.

⁸ Heinrich Kohlhaussen, *Nürnberger Goldschmiedekunst des Mittelalters und der Dürerzeit 1240 bis 1540*, Berlin, 1968, p. 301—355.

Desene ca acelea prezentate constituie documente de mare importanță pentru cercetările din domeniul orfevrăriei, deoarece pot aduce lămuriri în privința atribuirii unor piese în favoarea centrelor de orfevrărie transilvănene, constituind dovezi asupra posibilităților căilor și mijloacelor de pătrundere a unor elemente provenite din diferite centre europene, mai cu seamă din cele sud-germane.

MAGDALENA BUNTA

Fig. 1.

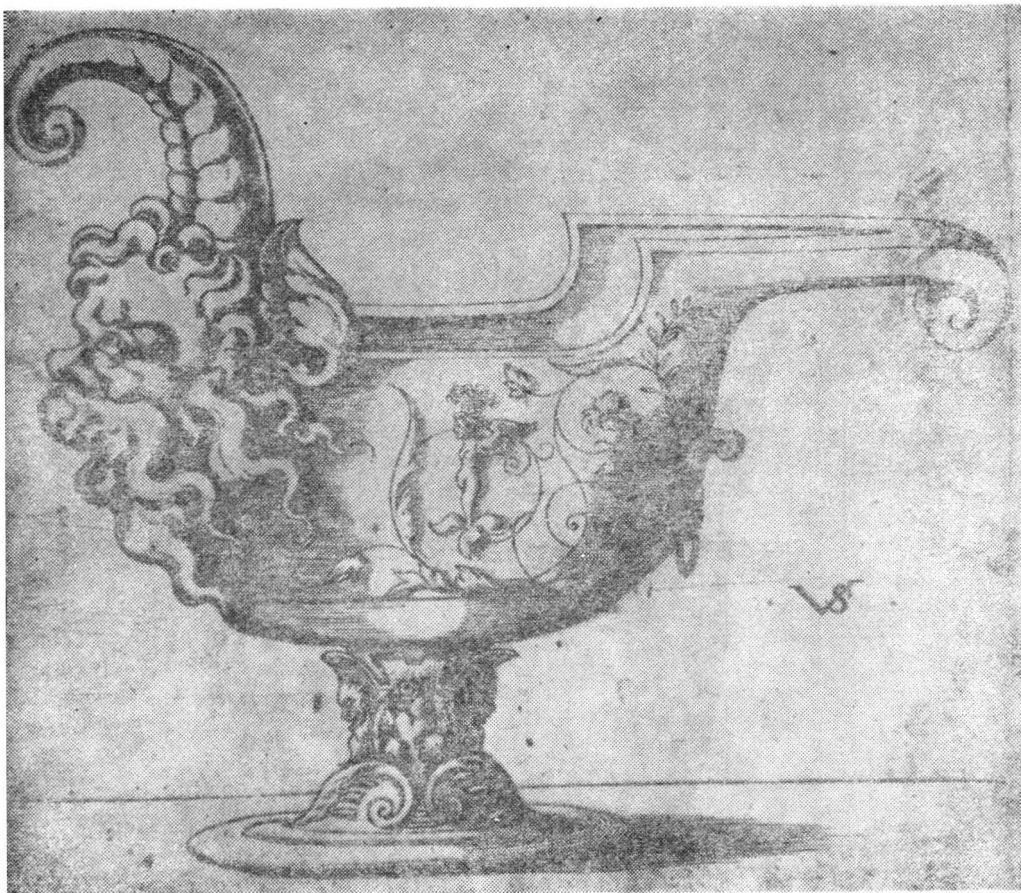

Fig. 2.

Fig. 3.

Fig. 4.

BREASLA TÎMPLARILOR DIN CLUJ ÎN SECOLUL AL XVII-LEA (Partea I)

Un important aport la realizarea progresului general al Transilvaniei în secolul al XVI-lea a fost adus de populația meșteșugărească a orașului Cluj, care, prin numărul de bresle și specialități, stătea alături de celelalte orașe importante ale Transilvaniei, Brașov, Sibiu, Bistrița, sau le depășea chiar.

Dacă în secolul al XV-lea statutele existente dovedesc prezența la Cluj a 11 ramuri de producție organizate în bresle¹ și a 40 de branșe meșteșugărești, în secolul al XVI-lea se constată o înmulțire substanțială a acestora, aceleași documente atestând de data aceasta circa 30 bresle și aproape 60 specialități meșteșugărești. Această situație explică de ce Clujul celei de a doua jumătăți a secolului al XVI-lea se putea compara, sub raportul calitativ și cantitativ al producției meșteșugărești, cu o serie de centre ale Europei centrale și răsăritene.

În contextul general al breslelor clujene, cea a aurarilor, blănarilor sau croitorilor au avut un rol conducător, breasla tîmplarilor, care constituie obiectul interesului nostru, neatingînd nivelul altor bresle, tîmplarii clujeni fiind socotiți mai „săraci”².

Știrile documentare despre tîmplari sînt destul de rare nu numai pentru secolul al XV-lea, cînd registrul locuitorilor unguri din 1453 menționează numele lui Grigore Mensator, Bartolomeu Mensator și Benedict Mensator³, dar și pentru secolul al XVI-lea. În această perioadă sub numele generic de tîmplari se cuprindeau și dulgherii și măsarii, numărul membrilor fiecăreia dintre aceste branșe fiind destul de redus. În atare situație, urmînd exemplul confrăților din Sibiu și Brașov unde la 1520 și, respectiv, 1523 se constituie breasla tîmplarilor, a zugravilor și fe-restragiilor, sau a celor din Bistrița care la 1549 alcătuiesc o breaslă din tîmplari, zugravi și constructori de orgi, tot astfel și cele trei branșe amintite din Cluj își vor fi format împreună o breaslă care este atestată documentar în a doua jumătate a secolului al XVI-lea⁴.

Această stare se pare că nu a durat multă vreme, căci în secolul al XVII-lea, odată cu sporirea numărului de meșteșugari, se produce o diviziune a acestora, breasla tîmplarilor fiind acum o organizație aparte cu statute proprii.

Că lucrurile stau astfel, ne-o dovedește atît faptul că acum sînt înlocuite unele piese de mobilier lucrate de dulgheri cu altele lucrate de

¹ S. Goldenberg, *Clujul în secolul al XVI-lea*, București, 1958, p. 65.

² *Idem*, p. 122—123.

³ *Idem*, p. 122.

⁴ *Ibidem*.

timplari, de pildă „asztalos láda“ ia locul lăzii de dulgher „ácsolt láda“⁵, cît și lucrările de măiestrie pe care trebuia să le execute calfa de timplă pentru a putea fi admisă în breaslă. Între acestea pe primul loc figurează confecționarea unei mese „cinstit lucrute“ și prevăzute cu sertare ascunse. Această piesă necesita în tot cazul o muncă de timplărie. Trebuie să fi fost același tip de masă de Renaștere tirzie pe care-l găsim reprezentat atît pe tabla breslei timplărilor din Cluj din 1656⁶, cît și pe sigiliul breslei din același an⁷. Deasupra meselor de pe ambele însemne sînt dispuse o rindea și respectiv o rindea, un echer și un compas, deci le putem considera ca reprezentări iconografice de unelte și produse ale acestui meșteșug. Un exemplar al genului se păstrează și în muzeul nostru⁸.

Dealtfel departajarea netă a timplărilor de dulgheri reiese și din statutele breslei timplărilor din secolul al XVII-lea.

Că ne lipsesc date despre breasla timplărilor de la constituirea ei și pînă către mijlocul secolului al XVII-lea, se explică prin aceea că la anul 1655 statutele maghiare ale breslei ard împreună cu alte bunuri ale breslei pe cînd se aflau în păstrare la Megyeri Mihály⁹. În anul următor însă, starostele breslei Nébb András, împreună cu Soós István, meșter de breaslă tînăr și cu Régeni Lew János meșter, le refac în limba maghiară și le prezintă principelui Gheorghe Rákóczi al II-lea, cerîndu-i întărirea acestora și publicarea lor și în latinește. Sub clauza că ceea ce i se prezintă nu diferă cu nimic de cele arse, principele pune să fie traduse în limba latină și le întărește sub semnătura sa și a cancelarului său Mikes Mihály în tabăra de lîngă Iernut, la 5 iulie 1656.

După trei ani, în martie 1659, în urma dietei de la Bistrița ținută de principele Acațiu Barcsai, statutele breslei, dar tot în forma latină, sînt difuzate în Principat și totodată sînt cuprinse într-un transcriptum întărit, de data aceasta, de Conventul de la Cluj-Mănăstur la 29 mai. Odată cu confirmarea și întărirea de către principe a statutelor breslei timplărilor au fost confecționate și tabla și sigiliul breslei, ambele fiind date 1656.

Varianta latină întărită de principe cuprindea numai 10 puncte (3 puncte referitoare la îndatoririle ucenicilor, iar restul de 7 privitoare la lucrările de măiestrie ale calfelor și certificatele acordate acestora la eliberarea din călfie), în timp ce varianta maghiară este mult mai amplă, cuprinzînd 22 de puncte¹⁰.

Ne oprim numai asupra acelor reglementări statutare care se referă la structura breslei, structură care avea un caracter ierarhic. Aceasta se manifesta prin existența mai multor trepte, respectiv meșteri, calfe, ucenici.

⁵ H. Szabolcsi, *Régi magyar bútorok*, Budapesta, 1954, p. 25.

⁶ M. Bunta, *Tablele și semnele de breaslă în colecțiile muzeelor de istorie Cluj și Sighișoara*, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 209.

⁷ M. Bunta, *Sigiliu de breaslă în colecția Muzeului de istorie Cluj*, în *ActaMN*, III, 1966, p. 218.

⁸ V. Pop, *O masă pictată din secolul al XVII-lea în Muzeul de istorie al Transilvaniei*, în *ActaMN*, XI, 1974, p. 215.

⁹ Jakab Elek, *Kolozsvár története*, II, Budapesta, 1888, p. 621.

¹⁰ Jakab Elek, *Oklevéltár Kolozsvár történetéhez*, Budapesta, 1888, p. 346—355.

Pentru ca o persoană să ajungă meșter, membru al unei bresle, trebuia să parcurgă un drum lung și greu, să învețe un număr de ani la un meșter breslaș, să facă ucenicie. Durata stagiului de ucenic de pe lângă un meșter tâmplar era de 4 ani.

Dintre condițiile pe care trebuia să le îndeplinească tânărul la intrarea ca ucenic, condiții menite să păstreze „puritatea breslei“, amintim în primul rând condiția să nu fie iobag, apoi certificatul de origine și în același timp, conform normelor clujene, să fie de „nație“ maghiară sau sâsească. De asemenea tânărul mai era obligat și la plata unei taxe. Aceste taxe variau în timp, dar și în funcție de importanța meșteșugului. Documentele noastre fixează pentru ucenicii tâmplari o taxă de angajare de 3 florini și 16 dinari, ceea ce este destul de puțin comparativ cu taxele plătite de ucenicii breslei aurarilor sau blănarilor cotate ca „meșteșuguri superioare“.

Fiii de meșteri erau favorizați în raport cu tinerii străini care doreau să învețe meseria de tâmplar; dacă fiul de meșter slujea deja la tatăl său, durata uceniei era de numai 2 ani, iar dacă slujea la un alt meșter, 3 ani în timp ce taxa de ucenicie era abia 1 florin și 8 dinari.

Și într-un caz și în altul, după angajare ucenicul trebuia să ofere un ospăț pentru cei 2 staroști, notarul breslei și pentru acei meșteri bătrâni invitați de breaslă.

După terminarea uceniei i se elibera ucenicului un certificat despre învățarea meșteșugului, pentru aceasta plătind o taxă de 50 dinari. Pe baza acestui certificat ucenicul putea fi angajat calfă.

Perioada de călfie varia în general între 2 și 4 ani, calfele de tâmplari avînd-o stabilită la 4 ani. Dintre aceștia 2 ani erau fixați pentru „plimbarea“ sau călătoria pe care calfa trebuia s-o întreprindă în lume pentru completarea învățaturii. În cazul în care calfa nu efectua această călătorie, trebuia să lucreze în atelierul meșterului cei 4 ani, dar suporta și rigorile unei amenzi către breaslă de 10 florini.

Pentru munca depusă calfa primea o retribuție fixă, punctul 7 prevăzînd 20 dinari pe săptămînă, iar în cazul în care calfa se bucura de situația de asociată a meșterului, primea 25 dinari.

Momentul cel mai important din viața unei calfe era pregătirea și prezentarea lucrării de măiestrie, a capodoperei. În vederea acestui moment fiecare calfă își alegea un meșter la care să-și efectueze lucrarea de măiestrie, meșter pe care „trebuia să-l slujească cu cinste timp de un an“, spune documentul, primind pe săptămînă 25 dinari. Dar și la examenul de meșter calfa se putea prezenta numai dacă producea o serie de dovezi despre originea și pregătirea lui, iar dacă acestea erau găsite corespunzătoare, calfa era declarată „cetățean al orașului“ (punctul 22).

Punctul 18 reglementează nu numai în ce constă capodopera unor calfe de tâmplar (o masă „cinstit lucrată, prevăzută cu ascunzișuri“, un eșichier cu figuri, „mensa crypticis arculis“ și o ladă de 2,5 coți lungime, toate aceste piese nepictate), dar fixează și timpul de 8 săptămîni și 3 zile ca termen de execuție. În timpul efectuării lucrării calfa era controlată din două în două săptămîni de meșterii supraveghetori pentru ca nu altcineva să-i facă lucrarea. Dacă timpul stabilit nu era respectat, calfa era penalizată cu 3 florini.

Lucrarea isprăvită era prezentată breslei, care alegea doi meșteri controlori pentru examinarea respectării canoanelor impuse.

Pentru a fi primit însă în breaslă și pentru a se bucura de toate drepturile unui meșter breslaș, candidatul trebuia să mai îndeplinească unele „formalități“ destul de grele și costisitoare. În primul rînd trebuia să ofere trei mese meșterilor din breaslă; o masă pentru meșterii bătrîni evaluată la 16 florini, una pentru meșterii tineri de 4 florini și una pentru meșterii „îndreptători“ de 2 florini. După achitarea de aceste obligații ca și după contractarea căsătoriei și plata taxei de 30 florini, calfei „i se eliberează mina“, adică devine membru al breslei putînd să-și angajeze calfă și ucenic.

Punctul 16 al statutului cuprinde referiri și la acei ucenici care au servit cei 4 ani în alt oraș, dar care vor să-și efectueze stagiul de călfie în breasla tîmplarilor din Cluj. După prezentarea certificatelor de origine, de moralitate și de ucenicie, tînărul respectiv trebuia să ofere un festin celor doi staroști, notarului și meșterilor bătrîni, plătiînd și o taxă de angajare de 4 florini și 16 dinari, dar și o amendă de 20 florini.

Aceste obligații costisitoare aveau scopul de a împiedica intrarea de noi membri în breaslă și în același timp erau un mijloc de a stăvili concurența. Ele denotă cu multă claritate caracterul „monopolist“ al acestor organizații, care aplicau o politică „protecționistă“ față de familia meșterului breslaș și de discriminare față de străini.

Fiii meșterului aveau prioritate în raport cu calfele străine în privința dobîndirii calității de membru al breslei, bucurîndu-se atît de reduceri de taxe, cît și de o parte din cheltuielile ospătului.

După cum se știe, calfele, ca o ripostă la situația umilitoare în care erau ținute, pentru a obține condiții mai bune de muncă și salarizare, se organizează și ele în asociații, în „frății“ de calfe (Bruderschaft). O astfel de „frăție“ trebuia să fi avut și calfele de tîmplari în secolul al XVII-lea, căci statutele breslei fac în două rînduri mențiunea ei: o dată referitor la meșterii tineri, care, fiind primiți în breaslă, să se adapteze noilor obligații de serviciu după funcțiile deja învățate în „frăție“ (de aici concluzia firească că „frăția“ era organizată după modelul breslelor) și a doua oară în legătură cu pedepsirea unei calfe care face muncă de cîrpaci, nu de către „frăția“ calfelor, ci de către breaslă, pentru că breslei îi produce daune, deci „frăția“ era sub controlul direct al breslei, fiind în ultimă instanță o anexă a acesteia.

Chiar dacă teoretic statutele reglementează egalitatea meșterilor din cadrul breslei, practic ordinea ierarhică a meșterilor crea o serie de inegalități.

Prima treaptă în această ierarhie era aceea de meșter tînăr, numărul acestora fiind în breasla tîmplarilor de 4. Dat fiind că în statute apare titulatura de „tînăr meșter de breaslă“, aceasta ne face să presupunem că era vorba despre un fel de șef peste meșterii tineri care avea și rolul de a-i controla pe aceștia în zilele de tîrg cînd instalau cortul breslei.

Respectarea cu strictețe a rangurilor în breaslă se face simțită nu numai cu ocazia împărțirii banilor în breaslă, cînd meșterii bătrîni primesc cîte un florin, cei mijlocii 60 dinari, iar tinerii abia 40 dinari, dar

și în timpul ospetelor cînd meșterii tineri nu se așezau alături de ceilalți convivi, ci serveau la masă.

Trecerea în categoria superioară, de „meșteri mijlocii“, obliga la plata unei taxe de 5 florini datorată meșterilor bătrîni. Numărul „meșterilor mijlocii“ nu este precizat, ci „toți cîți vor fi“ — spune documentul — în afara meșterilor tineri și a celor bătrîni.

Aceștia din urmă sînt în număr de 6 și înlocuirea lor se face prin promovarea unui meșter mijlociu, cu care ocazie acesta oferă bătrînilor o găleată de vin, o porție de mîncare și o bucată de friptură.

Acești „meșteri bătrîni“ se bucurau de o situație privilegiată în breaslă: la împărțirea banilor breslei lor li se cuvenea cel mai mult, la ospetele ucenicilor și calfelor erau desemnați să participe, iar festinul lor era cel mai costisitor, de 16 florini, comparativ cu al celorlalți.

Tot din rîndul celor 6 meșteri bătrîni erau aleși și cei doi staroști. În unele locuri statutul îi numește pe amîndoi cu această denumire, uneori pe cel de al doilea îl pomeneste cu numele de „meșter de breaslă“; în tot cazul, acesta din urmă avea în păstrare bunurile breslei. Conform obiceiurilor împămîntenite la Cluj, spune statutul, unul trebuia să fie maghiar, iar celălalt sas.

Alegerea staroștilor breslei timplărilor se făcea din doi în doi ani; ei răspundeau de fapt în fața magistratului orașului Cluj pentru calitatea și prețul produselor confecționate de membrii breslei. Ei organizau distribuirea de materii prime, respectiv a lemnului, umblau cu tabla de breaslă pentru convocarea ședințelor pe care, dealtfel, le și conduceau, administrau averea, veniturile și cheltuielile breslei. În același timp, la sfîrșitul mandatului lor, după doi ani, staroștii erau obligați să dea socoteală în fața breslei despre privilegiul breslei și bunurile acesteia în bani și argintărie. Odată cu prezentarea dării de seamă, starostele primea 2 florini pentru lemne de foc. Staroștii sînt primii invitați la festinurile date de ucenici și calfe.

În afară de staroști, din organul de conducere al breslei mai făceau parte și meșterii „controlori“, în breasla timplărilor în număr de 2, în atribuțiile cărora intrau verificarea lucrărilor de măiestrie, a calității altor produse confecționate de membrii breslei, confiscau produsele de proastă calitate ale membrilor breslei sau ale meșterilor nebreslași.

Un ultim aspect care trebuie amintit, legat de situația meșterilor, se referă la funcțiile lor politice, respectiv la participarea lor ca reprezentanți ai breslei la viața politică a Clujului.

Se știe că întărirea puterii economice a breslelor a făcut ca acestea, prin reprezentanții lor, să ajungă la conducerea orașelor, breslele cele mai puternice participînd în măsură mai mare. Chiar dacă breasla timplărilor nu era dintre cele mai bine cotate, găsim însă și dintre timplari printere notabilitățile orașului.

Cartea de procese verbale a breslei timplărilor alcătuită în 1683¹¹, dar care conține și însemnări retroactive mergînd pînă la 1630, menționează numele lui Tótházi István jurat, Hannes Orelt senator (Centum Pater), Andreas Neéb senator și locotenent al gărzii civile (Dux Pedes-

¹¹ Jakab Elek, *Kolozsvár története*, II, Budapesta, 1888, p. 621.

trium Civium), Hannes Lew Rehner jurat asesor, substitut de magistrat, Franz Bath perceptor al orașului, Pesti György, Centum Pater și contabil, Kövendi György centumvir.

Nu se specifică anii când acești meșteri și-au exercitat funcția, în tot cazul este vorba de secolul al XVII-lea, când se pare că breasla tâmplarilor a atins un nivel economic care-i justifică și accesul la viața publică.

VIORICA POP

LA CORPORATION DES MENUISIERS DE CLUJ
AU XVII-ÈME SIÈCLE
(Première partie)
(Résumé)

On interprète quelques articles des statuts de la corporation des menuisiers de Cluj au XVII-ème siècle, articles concernant la structure du système hiérarchique de la corporation et les obligations de chaque catégorie.

O PRIMĂ FORMĂ A LUI SUPPLEX LIBELLUS

În protocolul de copii după actele din jurul acțiunii politice de la 1790—1792, protocol păstrat în arhiva episcopiei din Oradea, în care e inserat și textul întreg al lui *Supplex Libellus*, se găsește și un text nemțesc al lui, pe care se notează că n-a fost expediat. După toate semnele e un text preliminar, o primă formă, care trebuie și ea semnalată ca o treaptă în această întinsă acțiune politică.

Trebuie semnalată pentru că, examinînd textul, el se dovedește a fi nu numai o versiune germană a memoriului, ci și o formă cu mai multe deosebiri, cu plusuri și minusuri care îi trădează prioritatea. Dar o indică și textul însuși, în punctul 3 al revendicărilor referindu-se la revocarea ordinelor din 28 ianuarie al acestui an, adică 1790.

Și acest text se deschide cu invocarea drepturilor omului și ale societății civile, în numele cărora cere repunerea națiunii în aceste drepturi, de la care a fost numai de o soartă nedreaptă exclusă. Spre deosebire de memoriul înaintat, începe însă prin a invoca „fericita schimbare în modul de a gîndi a unei bune părți a concetățenilor“ prin luminare și răspîndirea științelor.

Apoi, fără a mai face afirmația că națiunea română e cea mai veche dintre toate națiunile Transilvaniei, invocă doar dovezile istorice care o invederează. Și aici e chiar mai larg decît textul definitiv: Românii sînt descendenții cetățenilor și soldaților romani aduși de împăratul Traian după cucerirea Daciei. Traian a transformat Dacia într-o provincie romană, a ridicat aci diferite fortificații prevăzute cu garnizoane, a întemeiat un mare număr de orașe-colonii, a împărțit pămînturi la cetățeni săraci din Roma și din alte orașe ale Italiei, dispuși să se așeze în Dacia. Aduce mărturia lui Eutropius: „*Victa Dacia ex toto Orbe Romano infinitas eo Copias hominum transtulit ad Agros, et Urbes colendas*“.

Împăratul Hadrian, care voia să evacueze Dacia, s-a lăsat convins de numărul mare al cetățenilor romani așezați aci.

Sub împăratul Constantin cel Mare, după noua împărțire a imperiului roman, Dacia constituia un district al Prefecturii Ilirice, aceasta cuprinzînd în sine cinci provincii. Sub împăratul Theodosius I, pe la anul 380, ținea de Prefectura Ilirică de Răsărit.

Barbarii încă sub împărații Gratian și Valentinian al II-lea au luat în stăpînire o mare parte a Daciei. Dar sub împăratul Theodosius sarmații au fost alungați, goții au trecut în Tracia și de aci în Italia. După plecarea acestora Dacia a fost invadată de gepizi și mai apoi de longobarzi.

Locuitorii romani ai Daciei, urmașii coloniilor lui Traian însă s-au menținut și în timpul acestor neliniști. Iar prin ostenelele episcopilor Daciei, Protogenes, Gaudentius, Vitalis, Marcus, Nicetas, au fost încreștinați. Și fiindcă Dacia aparținea Iliriei, noii credincioși au fost atașați bisericii răsăritene. Iar episcopul următor Teutinus din Tomis și el se străduia să-i mențină în aceasta, drept care hunii l-au numit Zeul Romanilor (*Deum Romanorum*).

Longobarzii au urmat în Dacia avarilor, iar acestora le-au urmat seminiile slave, bulgarii și sîrbii. Slavii au împărțit stăpînirea Daciei cu vechii locuitori ai țării, cu vlăstarele romane. În acea parte a țării care astăzi se numește Transilvania, la venirea ungarilor peste urmașii romanilor și conlocuitorii lor slavi domnind ducele Gelu, el însuși viță romană, cum adeverește notarul anonim al regelui Bela. Iar în partea care acum e Banatul și comitatul Bihor, ducii Menumorut și Salan.

Urmează apoi cele două argumente cunoscute. Unul e pactul cu Tuhutum, sugerînd ideea curentă a timpului de contract. Nu e vorba de supunere, ci de o convenție *propria voluntate*; românii nu sînt un popor subjugat, ci un popor asociat (*gens socia*), care trebuie să beneficieze de aceleași drepturi și libertăți. Celălalt e *Universitas Regnicolarum Hungarorum et Valachorum* din convenția de la 1437. Obștea locuitorilor o formează ungurii și românii a cărei confirmare trebuie să se găsească chiar în cartea regelui Sf. Ștefan, care și ea este o dovadă că românii erau locuitorii Transilvaniei încă înainte de domnia lui. Stările Transilvaniei le constituiau deci cele două națiuni, ungurii și românii, în națiunea ungarilor cuprinzîndu-se și secuii. Iar națiunea sașilor a apărut tocmai în anii 1437 și 1438, prin ajutorul dat ungarilor și uniunea făcută cu ei. Așa a apărut uniunea celor trei națiuni.

Dar oricare ar fi fost scopul acestei uniuni, ea nu a prejudiciat în nici un fel drepturile și libertățile națiunii române. Semn că și după o sută de ani Nicolaus Olahus o numără printre națiunile regnicolare ale Transilvaniei. Ba nenumărate exemple ale istoriei dovedesc că tocmai această epocă a fost o epocă de glorie pentru românii din Transilvania, acum s-a ridicat la cele mai înalte demnități Ioan Corvinul Huniade, tatăl regelui Matei Corvinul, care a săltat tronul Ungariei la o putere și un renume pe care nu l-a atins sub nici unul din regii ei dinainte. Cît privește pe Nicolaus Olahus, se citează și aci, în text latin, glorificarea originilor lui romane și a neamului său, din care s-a ridicat Ioan Corvinul și regele Matei Corvinul. Că drepturile națiunii române au rămas neatînse, dovadă mai e și că tocmai în această perioadă au primit domenii o serie de familii românești.

Reforma nici ea n-a putut leza drepturile națiunii române, ea privea numai cele patru religii născute, declarate recepte. Biserica greco-orientală a națiunii române nu e pomenită cu nici un cuvînt în acest context, ceea ce înseamnă că a rămas în starea veche și drepturile sale avute.

Reînnoirile succesive ale uniunii celor trei națiuni nici ele nu puteau prejudicia drepturile națiunii române și religia sa, ele privesc doar națiunile unite. Expresia *Három nemzetből állván az ország*, adică Țara constînd din trei națiuni, luată în contextul uniunii nu poate însemna decît că trei sînt națiunile țării care au aderat la uniune. Între

timp însă expresia a oferit dușmanilor națiunii române prilejul de a o exclude, pretinzând că țara constă doar din trei națiuni cu reprezentanță în dietă și anume cele care au constituit uniunea. Ceea ce a avut urmare nefastă că și celor patru religii iscate din Reformă și declarate re-cepte li s-a dat alt sens, anume că numai patru religii sînt permise în țară, excluzînd din rîndul lor religia grecească. Citează apoi textual adausurile compilatorului din preambulul textelor de legi, adausuri care declară națiunea română și religia ei doar tolerate *propter regni emolumentum, propter bonum publicum*. Aceste preambururi compilatorul le-a adăugat fără să citeze nici un articol de lege pe care să se întemeieze. Această pată de rușine a putut fi aruncată asupra națiunii române de un compilator de rea credință, românii s-au bucurat doar de aceleași drepturi și libertăți, ei au fost înfrățiți cu ungurii în urma pactului cu Tuhutum. Și astfel atîta timp cît nu există o hotărîre dietală formală, excluderea rămîne opera unei născociri răuvoitoare. Urmarea a fost că totuși națiunea română a început să fie disprețuită, preoții români proveniți din părinți iobagi au fost supuși la un anumit onorar, iar fiii lor puși sub chezăsie și readuși la iobăgie. Ceea ce nu se aplică deloc clerului protestant, deși mulți sînt ridicați și ei din rîndul supușilor.

Așa a început să prindă rădăcini și faptul nesăbuit că națiunea română și religia ei sînt doar tolerate în țară, disprețul avînd drept urmare că și clerul națiunii a fost exclus de la beneficiile de care se bucură clerul celorlalte națiuni. Ba mitropolitul Sava a fost dezbrăcat din ordinul principelui Apafi de odăjdiile bisericești chiar în biserică, în fața poporului adunat, legat și aruncat la închisoare, de unde era scos în fiecare vineri și bătut atîta pînă și-a dat sufletul. Urmașul său apoi a fost supus episcopului sau superintendentului reformat. Acesta prezida sinoadele, la care protopopii erau obligați să-l aducă pe umeri.

Stării mirene nu i-a mers nici ei mai bine, nobilimea a fost exclusă de la demnități, meseriașii din bresle, iar pe țăranul acestei națiuni l-a așteptat peste tot o soartă mai aspră decît pe țăranul celorlalte națiuni.

Nobilimea română o parte sărăcind a căzut în iobăgie. Alta pentru a ajunge la funcții s-a deznăționalizat, și în loc să-i fie de ajutor națiunii, noii unguri crezîndu-se obligați să-și cîștige merite pentru națiunea adoptată o asupresc pe a lor și mai mult decît alții. Națiunea nu are dușmani mai mari și mai înrăiți decît acești români maghiarizați. Aceasta se întîmplă și pentru că educația lor se face în școlile catolice sau reformate, căci înființarea de școli pentru români a întîmpinat veșnic piedici. Și ce roade ar fi dat înființarea de școli românești atîta timp cît românii sînt excluși de la drepturile unei națiuni regnicolare? Artele și științele înfloresc numai la națiunile la care artiștii și erudiții găsesc imbold și recompensă pentru strădaniile lor. Și chiar dacă ar exista asemenea școli, cum se mai poate spera ca tinerii să se îndrepte spre ele, să se îndrepte spre preoție cînd preoții români nu se pot bucura de beneficiile clerului celorlalte națiuni, sau nobilii români să se îndrepte spre ele cînd le e închis drumul spre demnități, să-și îndrepte fiii spre științe, chiar dacă ar exista școli proprii. Iar îndreptîndu-se spre școlile catolice sau reformate, cei mai mulți își părăsesc propria națiune și religie. De această teamă mulți nobili români au încetat să-și trimită fiii la școli romano-catolice sau reformate.

Așa stind lucrurile, e mai ușor de înțeles de ce domnește la marea parte a clerului, nobilimii, și în general la toată națiunea adîncă neștiință. Iar neștiința produce lenevie, și aceasta este mama viciului. Cum se poate spera hărnicie și siguranță într-o țară în care marea parte a populației se compune dintr-o națiune înmormîntată în neștiință? Să i se redea națiunii drepturile regnicolare de care a fost despoiată, să i se asigure prin aceasta avantajele științelor și se va desprinde rînd pe rînd din ignoranță, pășind în rîndul națiunilor culte. Atunci munca va face să rodească cîmpiile celei mai frumoase țări, artele și meseriile vor lua avînt, securitatea publică va prinde rădăcini adînci.

Împăratul Leopold a căutat să aducă acest moment fericit pentru partea națiunii române care s-ar uni cu biserica romano-catolică, prin diploma din 1701. Și aici îi citează textul numărînd între Stări și plebea care îmbrățișează Unirea. Diploma nu s-a aplicat. Dimpotrivă, dieta din 1744 a fost categorică: favoarea s-ar referi numai la cler și la nobilime, care vor fi numărate în rîndurile națiunilor în mijlocul cărora trăiesc, fără a mai ridica a patra națiune, și nicidecum și la poporul de rînd, pentru a nu prejudicia sistemul țării, drepturile și privilegiile celor trei națiuni.

În ciuda textului însă clerul a rămas deopotrivă în aceeași stare dezavantajată, nobilimii i se pun aceleași piedici la promovarea în funcții. Iar numărarea lor în cele trei națiuni e mai curînd o jignire decît o mîngiere pentru națiunea cea mai veche și cea mai numeroasă a țării. Sistemul țării de fapt a fost răsturnat atunci cînd națiunea română a fost despoiată de drepturile sale.

Remediile aduse în timpul ultimei guvernări au fost revocate cu rescriptul din 28 ianuarie 1790. Abia s-a publicat acest rescript că a și reînviat ura națională ce se potolise cîțiva ani. O primă urmare a fost defăimarea că românii din comitatul Hunedoarei și Zarandului ar pregăti o primejdioasă răscoală. Toate investigațiile însă au rămas zadarnice, s-a dovedit că vestea n-a fost decît o adevărată calomnie.

Cum această stratagemă n-a reușit, s-a trecut la calomnierea și maltratarea unor fii ai națiunii aflați sau foști în funcții publice, ridicîndu-se voci că românii și nemții nu sînt vrednici să ocupe funcții publice, ba să fie îndepărtați și cei care dețin funcții. Se părea într-adevăr că dușmanii națiunii ar face totul pentru a întări națiunea nefericită, a o instiga la răscoală tocmai într-un moment atît de primejdios pentru monarhie. Și cît de ușor și-ar fi putut împlini intenția la un popor privat de toate drepturile dacă nu ar fi fost clerul, căruia i s-a pus în sarcină și răscoala țărănească din 1784, clerul care era obișnuit dintotdeauna a insufla poporului liniște și supunere. Dacă dușmanii ar fi reușit să ducă poporul acestei națiuni pînă în pragul izbucnirii miniei sale, atunci fără îndoială asupra națiunii ar fi căzut greutatea vinei.

Și apoi viziunea peste măsură de optimistă: Cetățenii luminați ai țării dezaproabă aceste defăimări răuvoitoare, dezaproabă și excluderea națiunii române de la drepturile care i se cuvin, majoritatea cetățenilor unguri, secui și sași cunosc legile fundamentale ale societății umane și istoriei patriei, ei știu că au fost profund încălcate drepturile naturii și ale omului, legile de temelie ale societății umane prin aruncarea tuturor poverilor pe o parte a cetățenilor țării, neacordîndu-li-se aproape

nici un fel de avantaje, de acestea beneficiind numai cealaltă parte a cetățenilor. Ei știu că românii, descendenți ai coloniștilor romani aduși de Traian în Dacia, sînt cei mai vechi locuitori ai țării, că l-au ales în mod liber pe conducătorul ungarilor etc. Invocă din nou obștea ungarilor și românilor atestată la 1437. Stare de care s-au bucurat și în secolele următoare. Au fost excluși total de la drepturile unei națiuni regnicolare doar în secolul trecut, și nu printr-o hotărîre dietală, ci doar prin preambulele unor legi codificate de Aprobate. Atîta timp cît națiunea cea mai numeroasă, care-și cunoaște drepturile ce i se cuvin, se va învrednici numai de sarcini, exclusă fiind de la beneficii, va prinde tot mai adînci rădăcini tulburarea spiritelor și ura reciprocă dintre națiuni, spre marea pagubă a bunăstării generale.

Și iarăși iluzia: Cetățenii luminați doresc de mult timp a-i elibera pe concetățenii lor de soarta nedreaptă care-i apasă, a-i repune în toate drepturile cetățenești statornicînd prin aceasta înțelegerea frățască și încrederea reciprocă între națiunile țării.

Revendicările se cuprind în trei puncte:

1. Cum națiunea română e cea mai veche și cea mai numeroasă în țară, să fie repusă în drepturile unei națiuni regnicolare, drepturi de care a fost despoiată pe nedrept și în dauna bunăstării generale, făcînd prin aceasta clerul, indiferent că e unit sau neunit, nobilimea și orașimea părăsească la toate drepturile, libertățile și beneficiile de care se bucură clerul, nobilimea și orașenimea maghiară, secuiască și săsescă.

2. Să i se redea printre națiunile regnicolare locul care-i revine în, virtutea cărții din 1437, ea să urmeze imediat după națiunea maghiară și printr-o lege formală să se declare că excluderea din trecut a acestei națiuni de la drepturile ei regnicolare nu s-a făcut nicicînd printr-o hotărîre legiuitoare, ci doar prin preambulele citate din Aprobate, născocite de reavoința compilatorului.

3. În cazul că se păstrează împărțirea țării la care s-a revenit în 28 ianuarie al acestui an, anume în comitate, scaune secuiești și sășești, cum dușmanii națiunii române susțin că nu poate exista națiune regnicolară fără un teritoriu propriu, să fie atribuite și națiunii române acele comitate, scaune și districte, în care predomină numeric populația românească și să fie numite comitate, scaune sau districte românești. Sau dacă nu, să se înlătore numirile de comitate ungurești, scaune secuiești și sășești, ele să fie numite după vreo cetate, vreo apă, iar locuitorii lor, fie ei de orice națiune, să fie priviți ca frați, tratați în același fel, bucurîndu-se de beneficii în aceeași măsură în care suportă și sarcinile.

Națiunea cere deci fie teritoriu propriu cum au celelalte națiuni, fie renunțarea la calificarea națională a teritoriilor în genere.

Oricît de juste sînt aceste cereri, se poate totuși prevedea că ele vor pune în mișcare pe aceia care sufăr mai presus de toate de patima urii naționale și religioase, vor privi acestea ca un atac la constituția țării. Partea care gîndește just a cetățenilor țării însă au întrevăzut de mult dreptatea cauzei, le este cunoscută ca și forurilor țării dorința întregii națiuni, năzuința de a-și recăpăta drepturile pierdute printr-o soartă nedreaptă. Aceasta nu poate fi privită ca un atac la constituția țării decît de cei care doresc să perpetueze subjugarea nedreaptă a unei întregi națiuni.

Și iarăși iluzia: înțelegerea și dragostea de dreptate a cetățenilor care gîndesc just vor face ca aceste postulate să aibă succesul dorit. S-ar putea ca cei conduși numai de ură națională și religioasă să găsească un subterfugiu în propunerea ca românii să fie priviți în comitate ca unguri, în scaune ca secui și sași și în această calitate să li se acorde drepturi și libertăți. Aceasta însă nu numai că ar sluji la subminarea postulatelor națiunii, dar ar fi și supărătoare și jignitoare pentru această națiune care este cea mai veche și cea mai numeroasă din țară. Mai curînd ea ar putea pretinde ca ei să-i fie incluse alte națiuni și nicidecum ea în alte națiuni. Drept aceea națiunea română trebuie să insiste și mai mult pentru repunerea ei în starea legală de națiune regnicolară pe care a avut-o inițial. Și aceasta cu atît mai mult cu cît atît la sarcinile publice, cît și la apărarea țării prin cele două regimente de graniță și trei regimente de cîmp, în acestea din urmă cel puțin două treimi fiind români, contribuția românilor e mai mare decît a celorlalte națiuni. Dacă cumva dușmanii națiunii ar reuși să împiedice încuviințarea acestor postulate, ei nu-i rămîne decît să caute pavază în dreptatea tronului, supunîndu-și acolo doleanțele spre a cere ajutor. Dar cum doleanțele mai curînd pot fi formulate într-o adunare a mai multor deputați ai națiunii din starea clericală, civică și militară, națiunea solicită cu supunere ca în cazul că dușmanii ei ar împiedica rezolvarea justă a postulatelor sale, să i se admită ținerea unei adunări a deputaților națiunii în care să-i fie formulate toate doleanțele și propunerile în vederea rezolvării lor. Locul adunării și numărul deputaților din toate stările care urmează să ia parte, precum și cheltuielile necesare vor fi supuse înalțelor ordine de cei doi episcopi ai națiunii, unit și neunit, cu cîțiva inși din stările clericală, nobiliară, militară și civică.

Și aci invocă precedentul îngăduinței imperiale pentru toate provinciile monarhiei de a ține asemenea adunări, și în speță pentru congresul iliric, de care au beneficiat partea nobilimii române din Banatul Timișan și comitatele ungurești dimprejur împreună cu locuitorii ilirici. Încheie cu speranța că împăratul va aduce o mîngîiere și românilor din Transilvania, națiunea cea mai numeroasă, în luptă cu cea mai nedreaptă soartă.

Semnat: Clerul, nobilimea, starea militară și civică a întregii națiuni române din Transilvania.

Textul prefigurează în genere pe cel următor, cel înaintat împăratului. Conceput în limba germană, avem bănuiala că pe acesta l-a redactat Iosif Meheși, concipist acum la Cancelaria aulică.

Făcînd comparația între texte, în genere ele coincid, operează în genere cu aceleași argumente istorice, cu aceleași citate, cu aceleași drepturi ale omului și ale cetățeanului, aceleași origini romane, același pact cu Tuhutum, aceeași obște a ungarilor și românilor, cu același argument fundamental: națiunea cea mai veche, cea mai numeroasă, cea care poartă sarcinile cele mai multe, cu aceeași revendicare fundamentală: ridicarea națiunii române la națiune politică (regnicolară), la egalitate cu celelalte națiuni. Aceeași semnătură: clerul, nobilimea, starea militară și civică a întregii națiuni române.

Identitatea ne întîmpină la fiecare pas. Dar textul are și evidente diferențe. Faptele istorice invocate uneori sînt mai întinse, alteori mai reduse. Frecvente intervertiri în argumentație. Se insistă mult asupra

lipsei de școli proprii, motiv de incultură a națiunii, de deznaționalizare a celor care frecventează școli străine, în speță a nobilimii. Invocă torturile îndurate de mitropolitul Sava Brancovici, supunerea bisericii române intendentului calvin. Revendicările sînt cuprinse numai în trei puncte în loc de cinci. În esență se cere aceeași ridicare a națiunii române la națiune politică, dar în limbaj deosebit. Nu se cere deosebit eliminarea termenilor umilitori de tolerați, nesocotiți între Stări și altele la fel. Și lipsește revendicarea, fundamentală, a reprezentării proporționale în viața publică a țării.

Se afirmă mereu că națiunea română e cea mai numeroasă, nu se mai dă însă proporția de un milion din memoriul definitiv.

Nobilimea, meseriașii apar în același fel ca și în memoriul definitiv: nobilimea română nu e primită în funcții, meseriașii români în bresle.

Se insistă mai mult asupra clerului de ambele confesiuni, dezavantajerii lui, rolului său în liniștirea poporului.

Deosebiri și în ce privește atitudinea față de țărănime. Se afirmă clar că și ea e dezavantajată față de țărănimea celorlalte națiuni, în punctele revendicative însă nu mai e pomenită, nu se mai cere tratarea ei la egalitate cu țărănimea celorlalte națiuni.

Spre deosebire de memoriul definitiv, acesta pomeneste și mișcările țărănești și răscoala din 1784. Dar nu pentru vreo legitimare. Zvonul că românii din comitatul Hunedoarei ar pregăti o răscoală primejdioasă e socotit o calomnie izvorită din noul val de ură națională. Iar răscoala din 1784 e reamintită mai mult pentru a absolve clerul, căruia i-a fost pusă în sarcină, clerul care întotdeauna insuflă poporului liniște și supunere. O răscoală acum e, dimpotrivă, în interesul dușmanilor națiunii. Ei ar face totul pentru a întărită minia populară spre a arunca apoi vina asupra națiunii. Memoriul definitiv apoi a și renunțat la acest raționament. A considerat, evident, că răscoala e mai bine să nu fie pomenită, socotind că ea poate prejudicia revendicările de acum ale națiunii.

TEXTUL

Leopoldo 2do Imperatori

Entwurf einer Vorstellung der walachischen Nation an den Landesfürsten de Anno 1791.

NB. Repraesentatio haec exhibita non est.

Allerdurchlauchtiger Kaiser!

Die glückliche Veränderung in der Denkungsart eines grossen Theils der Mitbürger, welche durch die Aufklärung und Verbreitung der Wissenschaften hervorgebracht worden, das sich mit den Wissenschaften verbreitete Kentnis der Rechte der Menschheit, und der bürgerlichen Gesellschaft, dann Euer Majestät weltbekannte Neigung, und Entschlossenheit diese Rechte in Ansehung sämtlicher Staatsbürger geltend zu machen, und jene, welche das ungerechte Schicksal davon ausgeschlossen hat, in den Genuss derselben wieder einzusetzen, biethen der unterfertigten Nation eben die erwünschte Gelegenheit dar, sich Euer Majestät geheiligtem Throne zu nähern, um Allerhöchst derselben das ungerechte Schicksal, welches sie aus dem Genusse der geheiligten Rechte der Staatsbürger verdrängt hat, in Unterthänigkeit vorzustellen, und zu Wiedererlangung derselben Schutz, und Gerechtigkeit zu erleben.

Die Walachen sind Abkömmlinge von jenen römischen Bürgern, und Soldaten, welche Kaiser Trajan nach Eroberung Daciens im Jahre Christi 106. dahin verlegt

hatte, nach dem Berichte des Dio Libro 68. cap. 14. hat Trajan das eroberte Dacien zur römischen Provinz gemacht, daselbst verschiedene Festungen gebaut, mit Besatzungen versehen, eine grosse Anzahl Pflanz-Städte angelegt, und unter die armen Bürger von Rom, und andere Städten Italiens, die sich daselbst niederzulassen geneigt waren, Felder ausgetheilt; Eutropius sagt Libro 8. cap. 3. *Victo Dacia ex toto Orbe Romano infinitas eo Copias hominum transtulit ad Agros, et Urbes colendas.*

Kaiser Adrian, der nach dem Berichte Eutropius libro 8. cap. 6°. Willens war Dacien zu räumen, liess sich überreden diese Provinz zu behalten wegen der vielen römischen Bürger, die sich daselbst niedergelassen hatten.

Nach der neuen Eintheilung des römischen Reichs unterm Kaiser Constantin den grossen, machte Dacien laut Berichts des Zosimus Libro 2. cap. 32.33. und des Buchs *Notitia Imperii Dignitatum* einen Bezirk der *Praefecturae Illyrici* aus, und begrieff in sich 5. Provinzen; unter dem Kaiser Theodosius dem 1ten um das Jahr 380 gehörte es zu der *Praefectura Illyrici Orientalis*, wie es Sozomenus, und die *No/ti/tia Imperii Orientalis* bezeuget.

Die Barbaren hatten sich noch unter Kaiser Gratian, und Valentinian des zweiten eines grossen Theils von Dacien bemächtigt, wie es Themisius *Oratione* 16^a berichtet, aber unter Kaiser Theodosius wurde ein Theil dieser Barbaren benanntlich die *Sarmatae* zurückgeschlagen, der andere Theil die Gothen nämlich ging nach Thracien, und von da nach Italien über, nach ihrem Abzug wurde Dacien von den Hunen, und Gepiden, und nachher von den Longobarden angefallen, aber die römischen Inwohner, die Nachkömmlinge der Trajanischen Colonien erhielten sich unter diesem Unruhen, und wurden durch die Bemühungen der Dacischen Bischöfe *Protenes*, *Gaudentius*, *Vitalis*, *Marcus*, *Nicetas* noch in 4ten Jahrhundert zeuge der Kirchen Geschichte zur christlichen Religion bekehrt und weil Dacien zu dem Orientalischen *Illyrico* gehörte, so wurden diese neu-bekehrten der Orientalischen Kirche einverleibt und der nachherige Bischof /aus *Tomis*/ *Theotinus* war sehr eifrig /sie/ dabei zu erhalten, worwegen ihn die Hunen nach dem Sozomenus libro 7. cap. 23. *Deum Romanorum* nannten.

Den Longobarden folgten in Dacien die Awaren, und diesen die Slavischen Stämmen, Bulgari, und Seruii, nach; di (!) Slaven theilten sich mit den alten Inwohnern des Landes, mit den römischen Abkömmlingen in der Regierung Daciens, in jenem Theile welcher jetzt Siebenbürgen heisst, regirte zur Zeit der Ankunft der Ungarn über die römischen Abkömmlinge, und über ihre Slavischen Mitinwohner der Herzog Gelou, der selbst ein römischer Abkömmling war, wie es gleich unten aus dem Anonymo *Belae Regis Notario* wird bewiesen werden, in dem Theile aber, welcher itzt das Banat, und das Biharer Comitatz in sich fasset, herrschten die Slavischen Fürsten *Memmorut*, und *Salan*.

Durch die Slaven kam die Benennung *Blachi*, oder *Vlachi*, und *Valachi* auf, welche in ihrer Sprache einen Römer, Lateiner, oder Italiener bedeutete, wie es *Lucius Dalmata* in seinem Buche de *Regno Dalmatiae* cap. 5. ausdrücklich sagt: *apud Bulgaros Vlah, apud Polonos Vloch Romanum, Latinum, et Italum significat.*

Dass der Herzog Gelou, welcher zur Zeit der Ankunft der Ungarn in Siebenbürgen regirte über Walachen, oder Römer und über Slaven regieret habe, und selbst auch ein Walach gewesen seÿ, beweisen folgende Worte des ältesten ungarischen Geschichtsschreibers *Anonymi Belae Regis Notarii* in seiner *Historia Ducum Hungariae* cap. 24. *Dum Tuhutum caepisset audire bonitatem Terrae ultrasilvanae ubi Gelou quidam Blacus Dominium tenebat, caepit ad hoc anhelare* cap. 25. *Speculator Ogmond cum redivisset, dixit quod habitatores Terrae illius essent Blasii, et Slavi.*

Cap. 26. *Tuhutum egressus est ultra Sylvas versus orientem contra Gelou Ducem Blaccorum, Gelou vero Dux ultrasylvanus congregavit exercitum suum, et caepit equitare obviam ei.*

Cap. 27. Wird die zwischen dem Tuhutum und Gelou vorgefallene Schlacht mit ihren Folgen auf folgende Art beschrieben: *Pugnatum est inter eos acriter, sed victi sunt milites Ducis Gelou, et ex eis multi interfecti, plures vero capti; cum Gelou Dux eorum hoc vidisset, tunc pro defensione Vitae cum paucis fugam caepit, qui cum fugeret properans ad Castrum suum juxta fluvium Zomus positum, Milites Tuhutum audaci cursu prosequentes Ducem Gelou juxta fluvium Copus interfecerunt; tum Habitatores Terrae videntes mortem Domini Sui, Sua propria voluntate dexteram dantes Dominum Sibi elegerunt Tuhutum Fratrem Horca, et in Loco illo, qui dicitur Esculeu, fidem cum juramento firmaverunt.*

Diese Stellen des Anonymus geben deutlich zu erkennen, auf welche Art die Ungarn nach Siebenbürgen gekommen, unter den Walachen, und Slaven niedergelassen haben; sie führen den klaren Beweis, dass die Vorältern der itzigen Walachen in Siebenbürgen den Anführer der Ungarn Tuhutum freywillig *propria voluntate* auch zu ihren Herrn gewählt haben, folglich dass sie, und ihre Nachkömmlinge nicht als ein unterjochtes Volk, sondern als Gens Socia, welche mit ihren ungarischen Mitbürgern der nämlichen Rechte, und Freiheiten zu geniessen hätte, zu betrachten sey.

Die Geschichte beweist es, dass sie dieser Rechte, und Freiheiten bis zu Anfange des vorigen Jahrhunderts auch wirklich genossen haben. Der noch lebende berühmte Geschichtsschreiber von Praß führt in seiner historisch-critischen Dissertatione 7a §o 8vo eine Urkunde des Colos-Monostorer Convents vom Jahre 1437 an, in welcher folgendes vorkömmt: *ad universorum Notitiam volumus pervenire; quod nobiles viri Ladislaus Filius Benedicti Farkas, Paulus Magnus de Vajda haza vexillifer Universitatis Regnicolarum Hungarorum, et Valachorum in his partibus Transylvanis etc.* Der Geschichtsschreiber merkt dabei an, dass in der nämlichen Urkunde, die Ungarn, und Walachen sich auf ein Instrumentum S. Stephani Regis berufen, in welchem von ihren Immunitäten gehandelt wurde, und er setzt hinzu, dass dieses zum Beweise diene, dass die Walachen noch vor Stephans Zeiten Bewohner Siebenbürgens gewesen seyn.

Diese richtige Schlussfolgerung des Geschichtsschreibers wird durch die vorangeführten Stellen des Anonymi Belae Notarii bekräftiget, und es ist nicht zu zweifeln, dass das Instrumentum S. Stephani worauf sich in der erst angeführten Urkunde berufen wird, eben zur Zeit als Siebenbürgen von dem Urenkel des Tuhutum, dem Herzog Gyula, an den H. König übergangen ist zur Vertröstung, und Sicherstellung der ungarischen, und walachischen Inwohner in Ansehung ihrer Rechte, und Freiheiten ausgefertigt worden ist.

Übrigens scheint die angeführte Urkunde vom Jahre 1437. zu beweisen, dass bis damals die Stände Siebenbürgens blos aus der ungarischen, und walachischen Nation bestanden seyn, die Sekler waren ohne Zweifel unter der ungarischen Nation mitbegriffen, zu der sie ohnehin gehören, aber eben um diese Zeit scheinen die Sekler, so wie auch die Sachsen, oder deutsche Colonien, welche noch in 12ten Jahrhunderte in das Land gekommen waren, zu besonderen regnicolar Nationen geworden zu seyn; dies kann aus der von diesen zwei Nationen mit der ungarischen in eben dem Jahre 1437. und dem folgenden 1438. eingegangene Unione de mutuo Sibi ferendo auxilio nicht ohne Grund geschlossen worden; diese in beiden angeführten Jahren geschlossene Union der 3. Nationen ist aus dem darüber in dem nämlichen Jahre ausgefertigten Testimoniis des Vice Vajvodae Lorandj Lepes bekannt.

Die Beweggründe, und die Absicht dieser Union mögen seyn welche sie wollen, so liess sie doch die Rechte, und Freiheiten der walachischen Nation unangestastet, denn hundert Jahren darauf, unter dem Kaiser, und König Ferdinand dem 1ten, werden die Walachen von dem Geschichtsschreiber Nicolaus Olahus Erzbischofen zu Gran noch unter die Regnicolar Nationen Siebenbürgens gerechnet, und häufige Beispiele aus der Geschichte beweisen, dass eben diese Epoche für die Siebenbürgischen Walachen die glänzendste gewesen sey; Joannes Corvinus Huniades, der nach den einhelligen Berichten der gleichzeitigen Geschichtsschreiber ein geborener Walach gewesen ist, gelangte um das Jahr 1430. zu der höchsten Würde in Siebenbürgen, zu jener eines Vajvodae, erhielt zur Belohnung seiner grossen Thaten unermessliche Güter, ward darauf oberster Feldherr, und endlich Gouverneur der ganzen ungarischen Monarchie, der Geschichtsschreiber Lucius Dalmata sagt von ihm in seine Buche De Regno Dalmatiae Capite 5o Joannes quoque Huniades inter Valachos Transylvaniae natus se ex Corvina Romana familia ortum ducere gloriabatur; Bonfinius der Geschichtsschreiber seines Sohns, sagt Decadis 3ae libro 4o ebenfalls ganz klar: Joannes Huniades Patre Valacho, Matre Graeca natus etc.: sein Mathias Corvinus wurde im Jahre 1458 auf den ungarischen Throne erhoben, und brachte die ungarische Monarchie auf jenen Grad von Macht, und Ruhm, den sie unter allen vorhergehenden Königen nicht hatte erreichen können; ein anderer Walach aus Siebenbürgen Nicolaus Olahus ward unter dem Kaiser, und König Ferdinand dem 1ten Bischof von Erlau, dann Hofkanzler, und endlich Erzbischof von Gran, sein leiblicher Bruder war erblicher Königsrichter des Szász-Varoser Stuhls in Siebenbürgen; Kaiser Ferdinand der erste sagt in dem Diplom, welches er dem Nicolaus Olahus unterm 23ten November 1548. verliehen hat, aus-

drücklich: Sic vero sunt omnes propemodum laudatissimarum Gentium origines inter quas Valachi Gentiles tui minime postremos habent, ut pote quos ab ipsa reum Domina urbi Roma oriundos constat, unde nunc quoque Sua Linqua Romani vocantur; tua ista Gens fortitudine praepollens fuit, multorum praestantissimorum Ducum Genitrix, inter quos, et Joannes Huniades Inclyti Regis Mathiae Pater, et illius aetati proximi Majores tui potissimum enituisse feruntur.

Um das Jahr 1598. war Stephan Josika, aus dessen Familie die itzigen Freyherrn von Josika abstammen, Cancellarius Aulae Principis Sigismundi Bathori, obwohl er laut Wolfgang Bethlens Geschichte libro 9° ein geborener Walach gewesen ist, und etliche Jahre vorher war Johann Geczý, aus dessen Familie noch heut zu Tage einige walachische Edelleute vorhanden sind, Gubernator des Landes; und das während dieses Zeitraumes auch eine Menge walachischer Familien in den Adelstand erhoben worden, und Donationen erhalten haben, so dient dies alles zum hinlänglichen Beweise, dass die in den Jahren 1437. und 1438. errichtete Union der 3. Nationen die Rechte, und Freiheiten der walachischen Nation unangetastet belassen habe.

Die Antastung, und Verletzung derselben war den unglücklichen finsternen Zeiten des vorigen Jahrhunderts, vorbehalten; es hatte um diese Zeit die Religions Reformation, welche schon gegen Ende des 15ten Jahrhunderts in der abendländischen Kirche den Anfang genommen hatte, in Siebenbürgen bereits ihre Consistenz erhalten; der grösste Theil der ungarischen, Sekler, und Sächsischen Inwohner, die sich vorher zu der abendländischen Kirche bekannten, hatte nun mehr die reformirte, evangelisch-lutherische, oder unitarische Religion angenommen, und auf den Landtagen dahin gebracht, dass diese 3. Religionen mit der Catholischen aus welcher sie entstanden waren, gleiche Rechte erhielten, und durch die in den approbatal Constitutionen parte 3. Tit. 1. Art. 2. angeführten Landtagsschlüssen pro receptis erklärt wurden, und daher kömt es, dass in dem vorgewührten approbatal Gesetze 4. receptae Religiones angemerkt werden, die reformirte, evangelisch-lutherische, romisch-Catholische, und unitarische; von der Morgenländischen Kirche, oder griechischen Religion, zu welcher sich die Walachische Nation überhaupt genommen bekannt, kam in den obgedachten Landtagsartikeln keine Meldung vor, weil dieselbe, bloß die Sicherheit der in der abendländischen Kirche durch die Reformation, die sich auf die morgenländische Kirche nicht erstreckte, entstandenen neuen Religionen zum Gegenstand hatte; die Morgenländische Kirche blieb also bei ihrer vorigen Verlassung, und bei ihren Rechten, welche mit jenen der abendländischen Kirche immer gleich waren, weil sich zu derselben die älteste Regnicolar Nation bekannte, und kein Regnicolarschluss, kein Gesetz vorhanden war, wodurch ihr diese Rechte benommen worden wären.

Im Jahre 1613, 1630. und 1649. errichteten zwar die Ungarn, Sekler und Sachsen eine neue Union, in welcher sie das liberum exercitium der obgedachten 4. receptarum Religionum, zu denen sie sich bekannten, abermal festsetzten, und sich annebst zur gemeinschaftlichen Vertheidigung ihrer Rechte, und Freiheiten wechselseitig verbanden, und erst in den hierüber aufgesetzten Conditionen /welche dem approbatal Gesetze Partis 3^{ae} Tit. 1. Art. 1. eingeschaltet worden sind/ kömt unter andern auch der Ausdruck vor: Három nemzetből álván az Ország: *da das Land aus 3. Nationen besteht*: es scheint aber dieser Ausdruck wenn man den ganzen Inhalt der Unions Conditionen, in welcher er steht, zusammen nimt, nur so viel zu bedeuten, dass die zum gemeinschaftlichen Bund getretene Nationen im Lande 3. wären: wodurch also der Uralten Rechten der walachischen Regnicolar Nation keines weges zu nahe getreten ward, oder zu nahe getreten werden kommt: indessen hat der nämliche Ausdruck nach der Hand der Feinden der Walachischen Nation Gelegenheit gegeben, dessen Sinn dahin auszudeuten, dass im Lande nur 3. Nationen wären, welche unter die Landständen gehören nämlich: jene welche im Jahre 1613. 1630. und 1649. die obgedachte Union errichtet hatten, folglich die walachische Nation davon ausgeschlossen wäre; diese Ausdeutung fand bei jenen, welche aus der Unterdrückung einer ganzen Nation Vortheil zu ziehen suchten, grossen Beifall und sie zog bald darauf die üble Folge nach sich dass man auch jenen Gesetzen, welche obgesagtermassen die durch die Reformation in der Abendländischen Kirche entstandene 4. Religionen pro receptis erklärten den Sinn beilegte, dass nur diese 4. Religionen im Lande recipirt wären, die griechische Religion hingegen /zu welcher sich die walachische Nation überhaupt genommen bekannte, denn viele von dem Adel besonders den Vornehmern waren schon in

vorigen Jahrhunderten nach, und nach zu der abendländischen, und nach der Hand auch zu der reformirten Kirche getreten/ nicht unter die recipirten gehöre.

Der Compiler des 8ten und 9ten Tit. Part. 1^{ae} Approb. Const. und des 53. Tit. Part. 3^{ae} gab dieser Auslegung durch das was er diesen Gesetzen in den Praeambulis aus seinem Eigenen beisetzte, ungemeinen Vorschub.

Es wird nicht undienlich seyn den eigentlichen Inhalt dieser Artikeln hier anzuführen, weil er die Sache in das gehörige Licht setzt; er lautet folgendermassen:

Tituli 8ⁱ Art. 1us *Obwohl die walachische Nation im Lande nicht unter die Stände gezählt worden, und ihre Religion nicht unter die recipirten gehöret, nichts desto weniger propter Regni emolumentum so lang sie tolerirt werden, haben sich die walachischen geistlichen Stände an dieses zu halten / hier folgen nun einige aus älteren Landtagsschlüssen, herausgezogene Vorschriften für die walachischen Bischöffe, Erz-Priester und Priester/.*

Titulus 9us *Obwohl die walachische Nation propter bonum publicum admitirt ist im Lande, da sie jedoch uneingedenk ihres niedrigen Zustandes einigen unserer adlichen Befreudten Hindernisse gelegt haben, dass an ihren Freyertagen nicht gearbeitet worde: so ist beschlossen worden, dass sie der ungarischen Nation nicht vorschreiben, und künftighin aus der angeführten Ursache Niemanden beirren sollen.*

Titulus 53us Partis 3^{ae} Approbat. Const: *Gleichwie auch die Religion der walachischen Nation nicht unter die 4. recipirten Religionen gehöret; so ist auch jener geistliche Orden diesen Glieder Calugeri genannt werden, nicht angenommen, vielmehr verbotnen worden; es wird also auch dermal der freyen Disposition des Landes und der Fürsten überlassen, denselben, so bald es nothwendig seye sollte gänzlich auszuschliessen:*

Da bekannter massen die Approbatae, und Compilatae Constitutiones aus den voraus gegenagenen förmlichen Landtagsschlüssen zusammen gesetzt worden sind, der Compiler der erst angeführten 3. Titulorum aber nicht anzeigt aus welchen Landtagsschlüssen er die Praeambula zu denselben genommen habe; so ist er in so lang als malae fidei Compiler zu halten, bis nicht die Gesetzmässigen Quelle, aus welcher er geschöpft hat, angezeigt wird.

Es wird aber schwer halten, ja es wird unmöglich seyn diese Quelle anzuzeigen, immer mehr kann der ungarischen Nation in Siebenbürgen die Ungerechtigkeit zugemuthet werden, dass sie ihre älteste Schwester die walachische Nation, welche mit ihr von jeher die nämlichen Rechte, und Freiheiten genossen hat, eben dieser Rechte, und Freiheiten durch einen etwa heimlich ohne ihre Dazwischenkunft gefassten Schluss gleichsam meuchelmörderischer weise beraubt, und sie für eine blos tolerirte Nation, ihre Religion aber für nicht recipirt, erklärt, habe.

Einen solchen Schandfleck auf eine edle Nation zu werfen, kann nur ein malae fidei compiler im Stande setzen. Die Ungarn waren mit den Walachen, seit dem diese sich mit ihnen nach der Schlacht zwischen Tuhutum, und Gelou durch den Handschlag vereinigt, und sich den nämlichen Herren freywillig gewählt haben, verbrüderet, die Verbrüderungsbande wurde durch wechselseitige Eheverbindungen immer noch enger geknüpft, die beiderseitigen Enkeln waren fast lauter Blutsfreunde, man untersuche nur genau die alten Urkunden der Vornehmeren-ursprünglich-siebenbürgischen Familien, und man wird finden, man wird bekennen müssen, wenn man aufrichtig seyn wolte, dass viel dieser Familien vor alten Zeiten walachische Vor-oder Zunahmen geführt haben, und wirklich von römischen Familien die sich in Dacien niedergelassen hatten, in männlicher Linie abstammen, andere hingegen mit diesen, oder sonstigen abgestorbenen walachischen Familien in weiblicher Linie allerdings verwandt seyn, wie hätte also die ungarische Nation ihre eigene Blutsfreunde so schändlich behandeln, und gleichsam in ihre eigene Ingeweide wäthen können? gewisslich wird man nie einen förmlichen Landtagsschluss, ein positives Gesetz aufweisen können, wodurch die walachische Nation für tolerirt, und die griechische Religion für nicht recipirt wäre erklärt worden; in den Vordersätzen der obangezogenen drei Approbat. Gesetzen redet der Compiler blos ex Supposito, da er sagt: *obwohl die walachische Nation tolerirt wird, obwohl ihre Religion nicht unter die recipirten gehört: aber so lang nicht erwiesen wird, dass der Grund dieses Suppositi in einem förmlichen positiven Landtagsschluss lieget, bleibt derselbe immer ein Werk seiner bössartigen Erfindung; allein kläglich sind die Folgen, so diese Erfindung nach sich gezogen hat: Schon seit dem Anfange des vorigen Jahrhunderts suchten die Proselitenmacher die Wa-*

lachische Nation, welche sie zur Annahme einer neuen Religion nicht bewegen konnten, sammt der Religion, zu der sie sich bekannte verräthlich zu machen; man fieng bei der Geistlichkeit an und fasste auf dem Landtage vom Jahre 1639. den in den Approbatal Constitutionen Partis 1^{ae} Tit 8. Art. 3° vorkommenden Schluss, dass die walachischen Geistlichen, welche von unterthänigen Eltern abstammen, den Grundherren alljährlich ein gewisses Honorarium entrichten; in Ansehung ihrer Söhne aber den Grundherren frey stehen solle, dieselbe einzufangen, unter Caution zu setzen, und wenn sie für sich leben, in die Leibeigenschaft zurückzuführen von den protestantischen Geistlichen, welche doch ebenfalls im Ehestande leben, findet man kein solches Gesetz, obwohl auch ihrer viele aus dem unterthänigen Volke genommen zu werden pflegen.

Nachdem aber der durch die obgedachten boshaften Zusätze des Compilers der vorangeführte Approbatal Artikeln festgesetzte Wahn, dass die walachische Nation, und Religion im Lande nur tolerirt werde, tiefere Wurzeln gefasst hat, verwandelte sich die Verachtung in eine förmliche Verfolgung; man schloss die Geistlichkeit der Nation von dem Genusse jener Vortheile, welche der Geistlichkeit anderer Nationen gestattet wurden, aus, dem Erzbischof Sabbas, dem 2ten wurde auf Befehl des Fürsten Apaffi das Erzbischöfliche Ornat öffentlich in der Kirche in Gegenwart des versammelten Volks ausgezogen, er selbst gebunden in einen Kerker geworfen, aus solchem alle Freytag herausgezogen, und so lang geschlagen, bis er seinen Geist ausgeben musste; sein Nachfolger sammt seiner Geistlichkeit musste von dem reformirten Bischof oder Superintendenten abhängig seyn, und dieser führte den Vorsitz in den Synoden; vier walachische Erzpriester mussten ihn in den Synod, so oft solcher gehalten wurde, auf ihrer Schultern tragen.

Dies war das Schicksal des geistlichen Standes: Dem weltlichen gieng eben nicht besser, der Adel wurde von Ehrenstellen, der Bürgerstand von Hadwerkszünften ausgeschlossen, und der Bauer dieser Nation überall härter begegnet, als den Bauern anderer Nationen; man verordnete sogar durch Landtagsschlüsse /welche in den Approbatis Parte 5ta edicto 38 angeführt werden/ dass die im Land herumirrenden Russen, und Walachen eingefangen, und zur Knechtschaft, oder *Leibeigenschaft* verpflichtet werden sollen; dies hatte die Wirkung, dass sogar adeliche, aber arme walachische Familien, welche auf die unschuldigste Art, aus Noth etwa wegen entstandene Theuerung der Lebensmittel, oder starker Vermehrung der Geschwister in andere Comitate, oder Distrikte wandern mussten, zu Leibeigenen gemacht wurden. Bei einer solchen Behandlung musste die Nation gänzlich in Verfall gerathen, die vornehmeren adelichen Familien ihres Mittels, welche auch nach ihren Übertritt zu anderen Religionen sich zu der Nation bekannten, schämten sich nunmehr zu einer so verräthlich gewordenen Nation zu gehören, und tratten zu der ungarischen Nation hinüber; ihrem Beispiel folgten auch andere Familien, welche bisher ihrer Nation, und Religion treu geblieben waren; und da auch heut zu Tage einem walachischen Edelman der Weg zu Ehrenstellen nur dann erleichtert wird, wenn er seine Religion verändert, und sich zu einer anderen Nation bekennt, so währt der übertritt walachischer Edelleute zu anderen Nationen besonders zu der ungarischen noch immer fort. Das ärgste hiebei ist, dass diese neue Ungarn weit entfernt die Nation, welcher sie ihr Daseyn zu verdanken haben, zu schützen, und ihr Wohltaten zu erweisen, sich vielmehr um die Nation, zu welcher sie übergetreten sind, andurch verdient zu machen glauben, wenn sie jene, bei jeder sich ergebenden Gelegenheit beschimpfen, und mishandeln; ja man muss es gestehen; die arme walachische Nation, und ihre einzelnen Mitglieder haben keine grössere, grimmigere Feinde, als eben diese ungarisirte Walachen; Obwohl übrigens die National Metamorphosis unter dem walachischen Adel grossen Fortgang gemacht hat, so giebt es doch unter den hierunter gehörigen Familien verschiedene Branchen, welche ihre eigene Gestalt beibehalten haben, und sich noch immer zu der walachischen Nation bekennen; und daher kömt es eben, dass man noch heut zu Tage viele Familien im Lande antrifft, deren Abkömmlinge sich theils zu der ungarischen, theils zur walachischen Nation halten, jene bekennen sich zu der römisch-catholischen, oder reformirten, diese hingegen grösstentheils zu der griechischen Kirche; ja es gibt einzelne Familien, wo der Vater sich zu der griechischen, ein Sohn zu der Catholischen, und ein anderer zu der reformirten Kirche bekennt, ja nachdem dieser, oder jener in den Catholischen, oder reformirten Schulen erzogen worden; denn die Errichtung eigener Schulen für die walachische Jugend hat man immer zu verhindern getrachtet.

Aber was hätte auch die Errichtung derselben, welche so lang die Walachen von den Rechten einer Regnicolar Nation ausgeschlossen bleiben, gefruchtet? Künste und Wissenschaften blühen nur bei solchen Nationen, wo die Künstler und Gelehrten Aufmunterung, und Belohnung ihrer Bemühungen finden, wenn dem walachischen Pfarer die Vortheile, die der Pfarer einer andern Nation geniesset, nicht zugestanden werden, wenn ihm die gebührende Dotierung versagt, und viel mehr auch das wenige was er etwa besitzt, mit der Steuer-Abgabe, wie es in Siebenbürgen in Ansehung der nicht unirten Pfarrer geschieht, belegt wird, wie kann mann alsdann hoffen, dass gelehrte Jünglinge sich dem geistlichen Stande widmen, oder dass Eltern ihre Kinder in die Schulen, wenn sie auch vorhanden wären, schicken werden, um sie für diesen Stand erziehen zu lassen, wenn den walachischen Edelleuten der Zutritt zu Ehrenstellen verhindert wird, wie kann man erwarten, dass sie ihre Söhne in den Wissenschaften, wenn sie auch eigene Schulen hätten, erziehen lassen werden; es hat zwar einigen gegeben, welche in der Hoffnung, dass sich die Umstände ändern würden ihre Söhne in Ermangelung eigener Schulen, in den römisch-Catholischen, oder reformirten Schulen haben studieren lassen. allein da die gehoffte Änderung noch nicht erfolgt ist, und hierwegen die meisten in den römisch-Catholischen, oder reformirten Schulen erzogene walachische Jünglinge ihre eigene Religion, und Nation zu verlassen, und zu jener in deren Schulen sie erzogen werden zu übertreten pflegen, um nur desto leichter zu Ehrenstellen gelangen zu können, so haben nun mehr die walachischen Edelleute von der Abschickung ihrer Kinder in römisch-Catholische und reformirte Schulen aus Furcht, dass sie nicht ebenfalls ihre eigene Nation, und Religion verlassen, fast durchgehends aufgehört.

Bei solcher Bewandnis der Sachen ist das Räthsel leicht aufzulösen, warum bei dem grössten Theile der walachischen Geistlichkeit, des Adels, und überhaupt der ganzen Nation eine tiefe Unwissenheit herrschet. Unwisset erzeugt Trägheit, und diese ist die Mutter des Lasters, wie kann nun in einem Lande, dessen grösser Theil der Bevölkerung aus einer in der Unwissenheit begrabenen Nation besteht, Arbeitssamkeit, und Sicherheit gehoffet werden. Man muss dieser Nation die Regnicolar Rechte, die man ihr entrissen hat, zurückgeben, man muss ihr andurch die Vortheile, so die Wissenschaften gewähren, zusichern; so wird sie selbst sich aus der Unwissenheit nach und nach herausreisen, und in die Reihe der Cultivirten Nationen treten; alsdann wird die Industrie die Fluren des schönsten Landes befruchten, Künste und Handwerke werden in Aufnahm kommen, und die öffentliche Sicherheit wird feste Wurzeln fassen.

Kaiser Leopold der erste suchte diesen glücklichen Zeitpunkt noch zu Anfahe dieses Jahrhunderts herbeizuführen, und setzte in dieser Absicht jenen Theil der walachischen Nation, welcher sich mit der römisch-Catholischen Kirche vereinigen würde in alle Rechte der Staats Bürger zurück; Das hierüber unterm 9ten Martij 1701. ausgefertigte Diplom enthält folgendes: *Clementer annuimus, ut quicumque etiam Saeculares, et Plebejæ conditionis Homines se se Romanae Ecclesiae univrent, immediate Statui Catholico adnumerentur, sicque inter Status computentur capacesque Legum Patriarum, et Universorum Beneficiorum ad instar reliquorum Patriae Filiorum reddantur:*

Da aber dieses Diplom nur einen Theil der Nation begünstigte, und dem ungeachtet von ihren Feinden stark angefochten wurde, so blieb selbes ohne Erfolg; die höchstselige Kaiserin Königin wollte demselben die gehörige Wirksamkeit verschaffen, und bestätigte mittels Rescripts vom 20ten Julij 1742. nebst den Privilegien der übrigen Nationen im Lande auch alle den Walachen von ihrem Gross-Water ertheilten Begünstigungen; allein auf dem Landtage vom Jahre 1744. wurde der Sinn des gleichberührten allerhöchsten Rescripts dahin beschränkt, dass solches nämlich nur die Geistlichen, und adelichen angehe, deren Condition mit jener der übrigen Staatsbürgern die nämliche wäre, und welche zu jener von den drei recipirten Nationen gezählt werden, in deren Mittel sie sich sesshaft machen, ohne dass die Errichtung einer vierten Nation Platz greife; aus das gemeine Volk hingegen, und auf die Söhne der aus dem Mittel des gemeinen Volks genommenen Geistlichen könne, und müsse die berührte allerhöchste Entschliessung nicht erstreckt werden, damit nicht das System des Landes umgeändert, und die Zahl der Nationen durch das gemeine Volk der Walachen, und Anderer Abkömmlinge vermehrt, und etwa einer von den 3. Nationen, oder ihren Rechten. Privilegien, Immunitäten, und Vorzügen praejudicirt werde.

Diese Auslegung der Allerhöchsten Verordnung vereitelte abermal den Erfolg des obgedachten Leopoldischen Diploms; umsonst wird in dieser Auslegung behauptet, dass die Conditio der Walachischen Geistlichkeit, und des Adels mit jener der übrigen Staatsbürger gleich sey, denn die tägliche Erfahrung lehret das Gegentheil, den walachischen Pfarrern will man zum Beispiel den Genuss der Zehenden von ihren eigenen Zuhörern nicht zugestehen, vielmehr müssen ihre Zuhörer an die Pfarrer fremder Religionen entrichten, und ihre eigene Pfarrer darben lassen; dem Walachischen Edelmann wird der Zutritt zu Ehrenstellen noch immer erschwert, und ihm bei jeder Gelegenheit der ungarische vorgezogen.

Dasjenige übrigens, was in dem berührten Landtagsschlüsse vom Jahre 1744. gesagt wird, dass der walachische Adel zu jener der 3. recipirten Nationen gezählt werde, in deren Mittel er sesshaft ist, gereicht der Nation vielmehr zur Confrissation, als zu einiger Vertröstung, da man andurch ihre eigene Consistenz, obwohl sie die älteste, und zahlreichste ist, vernichten will; sie hat nie was anderes verlangt, als dass sie eben aus dem Grunde, dass sie die älteste, und zahlreichste ist, in die Rechte einer Regnicolar Nation, welche ihr auf die ungerechteste Art entrissen worden sind, zurückgesetzt werde, man hat das System des Landes umgeändert, als man ihr diese Rechte entrissen hat, sie hat also das gegründeteste Recht zu fordern, dass das vorige System wieder eingeführt werde, wodurch den Rechten der übrigen 3. Nationen keineswegs praejudicirt würde, da sie blos die Abstellung der ihr geschehene Praejudicien wünschet.

Während der letzten Regierung suchte man diese Praejudicien durch verschiedene wohlthätige Verordnungen zu heben, da man durch dieselben auch den Walachen alle Rechte der Staatsbürger einräumte; allein durch das unterm 28ten Januarii 1790 ergangenen Hof-Rescript, vermög welchen die ganze Verfassung des Landes auf den im Jahr 1780 bestandenem Fuss zurückgesetzt wird, siehet sich auch die walachische Nation in jenen elenden Zustand zurückgesetzt, in welchem sie über ein Jahrhundert geschmachtet hatte.

Kaum war dieses Rescript in vergangenen Frühling im Lande bekannt gemacht, so erwachte wiederum der seit einigen Jahren eingeschlummerte National-Hass, die erste Wirkung desselben war jene arge Verleumdung, dass die Walachen im Hunyader, und Zarander Comitatz sich zu einem gefährlichen Aufruhr anschicken: die politischen, und Militär, und Montanistischen Behörden würden hiedurch veranlasst, mehrere Commissarien unter der Hand abzuschicken, und den Grund der Angabe zu erforschen, die hierauf verwendete Kosten waren fruchtlos, man fand dass die Angabe eine wirkliche Verleumdung sey.

Da dieser Strich nicht gelang, so fleng man an einige einzelne in öffentlichen Bedienstungen stehende, oder gestandene Mitglieder der Nation, und selbst die National Geistlichkeit in einigen Comitatz Versammlungen, durch verleumderische Protocollirungen zu misshandeln, und zu beschimpfen; man erhob zugleich hoch, und laut die Stimme: dass die Walachen und die Deutschen zu Bekleidung öffentlicher Bedienstungen nicht fähig seyn, und hierwegen jenen von ihnen, die etwa Ehrenstellen bekleideten, von solchen weglassen werden mussten. Es hat wirklich das Ansehen als wenn die Feinde der Nation alles dieses in der Absicht angestellt hätten, um die unglückliche Nation zu erbittern, und in dem für die Monarchie gefährlichen Zeitpunkte zu einem Aufruhr anzureizen; wie leicht hätten sie diese Absicht bei einem in seinen Rechten ohnehin gedrückten Volke erreichen können wenn nicht die Geistlichkeit, welcher man den Bauer Aufruhr vom Jahre 1784 auf die verleumderische Art zu Schuld legt, von jeher gewohnt wäre, dem Volke Ruhe, und Gehorsam einzuprägen, hätte es aber ihnen gelungen das Volk dieser Nation, welches den höchstseligen Kaiser, und König herzlichst geliebt hatte, bis zum Ausbruch seines Zornes zu bringen, so wäre ohne Zweifel eben auf sie die ganze schwere Last desselben gefallen.

Der aufgeklärte Theil der Staatsbürger hat diese bosartige Verläumdungen misbilligt, er misbilligt auch die immer fortwährende unbillige Ausschliessung der Walachischen Nation von den ihr gebührenden Rechten; dem grössten Theile der ungarischen, Seklerischen und Sachsischen Mitbürger sind die Rechte der Natur und Menschheit die Grundgesetze der bürgerlichen Gesellschaften, und die Geschichte des Vaterlandes nicht unbekannt; er weiss, dass die Rechte der Natur, und der Menschheit, und die Grundgesetze der bürgerlichen Gesellschaften stark verletzt werden, wenn einem Theile der Staatsbürger alle Lasten aufgebürdet, und

fast keine Vortheile zugestanden, sondern solche dem andern Theile ausschliessungsweise vorbehalten werden, er weiss, dass die Walachen als Abkömmlinge der vom Kaiser Trajan nach Dacien verpflanzten römischen Colonien die ältesten Bewohner des Landes seyn, dass sie den Anführer der Ungarn nach Siebenbürgen, den Herzog Tuhutum, freiwillig, zu ihrem Herren erwählt, und alsdann durch Jahrhunderte mit den Ungarn eine gemeinschaftliche Regnicolar Universität ausgemacht haben; dass die Universitas Regnicolarum, Hungarorum, et Valachorum in Transylvania im Jahre 1437. noch bestanden, und die Walachen auch noch in folgenden Jahrhunderten zu der Regnicolar Nation gehörten, dass sie von ihren ungarischen Mitbürgern von dem letzt vergangenen Jahrhundert in ihren Rechten nicht nur nicht gekränkt, sondern einige von ihrer Nation zu den höchsten Ehrenposten in Ungarn, und Siebenbürgen befördert worden seyn, dass ihre vollige Ausschlussung von den Rechten einer Renicolar Nation in Siebenbürgen erst im vorigen Jahrhunderte durch den unaufrichtigen Compiler des praeambuli zu dem 8ten und 9ten Tit. Approb. Const. Part. 1^{ae}, und zu dem 53ten Tit Partis 3^{ae}, nie aber durch einen förmlichen Schluss der Gesetzgebung veranlasst worden sey; er weiss, dass ein solcher Schluss, wenn er auch erfolgt wäre, höchst ungerecht seyn würde, und eben so wenig gelten konnte, als wenig er gelten würde, wenn er eine andere regnicolar Nation zum Gegenstand hatte; dass die erste Pflicht der Gesetzgebung sey, ungerechte zur unterdrückung eines Theils der Mitbürger abzielenden Schlüsse, wenn sie auch wirklich vorhanden waren, aufzuheben; und dass so lange diese nicht aufgehoben, so lange der zahlreichsten Nation im Lande, welche ihre Rechte nicht mehr miskennt, nur Lasten aufgebürdet, und die Vortheile entzogen werden. die Gährung der Gemüther, und die gegenseitige Erbitterung der Nationen zum grössten Nachtheile der gemeinschaftlichen Wohlfahrt immer tiefere Wurzel schlagen werde; er wünscht daher schon seit geräumer Zeit seine Mitbürger aus dieser Nation dem ungerechten Schicksale, das sie drücket, zu entreissen ihnen alle Rechte der Staatsbürger wieder einzuräumen, und andurch brüderliche Eintracht, und gegenseitigen Vertrauen zwischen den verschiedenen Nationen im Lande wieder herzustellen.

Bei dieser Beschaffenheit der Gesinnungen ist der geistliche- Militär- und civil Stand der gesammten walachischen Nation in Siebenbürgen der zuversichtlichen Hofnung, dass ihre nachstehende gerechte Bitte den erwünschten Erfolg haben werde.

Sie bitten nämlich: womit ihre Nation die älteste, und zahlreichste im Lande in die Rechte einer Regnicolar Nation, welche ihr überwiesenen massen auf eine unbillige, und für das allgemeine Wohl nachtheilige Art entzogen worden, zurückgesetzt, und andurch ihre Geistlichkeit, sie möge der unirten, oder nicht unirten Kirche zugethan seyn, ihr Adel, und Bürgestand aller der Rechte, Freiheiten, und Begünstigungen, deren sich die Geistlichkeit, der Adel, und Bürgerstand der ungarischen, sekler, und sächsischen Nation zu erfreuen haben, fähig, und theilhaftig gemacht werde.

Sie bitten: dass ihr unter den Regnicolar Nationen der nämliche Platz, der sie vermög obangeführten Urkunde vom Jahre 1437. gleich nach der ungarischen Nation behauptet hat, wieder eingeräumt, und durch ein förmliches Gesetz in Absicht auf das vergangene erklärt werde, dass die Verdrängung dieser Nation aus ihren Regnicolar Rechten nie durch einen gesetzmässigen Schluss, sondern blos durch die Praeambula zu den 8ten und 9ten Tit. Partis 1^{ae} Approb. Const. und zu dem 53ten Tit. Part. 3^{ae} die der Malae fidei Compiler aus eigener bosartigen Erfindung denselben beigerücket hat, veranlasst werden sey.

Sie bitten endlich, womit auf den Fall, als die unter der letzten Regierung aufgehoben, aber in Folge des Rescripts von 28^a Januar dieses Jahres wieder hergestellte Haupteintheilung des Landes in Comitae, Sekler, und Sächsische Stühle auch für die Zukunft beibehalten, und etwa von den Feinden der walachischen Nation behauptet werden sollte, dass keine Regnicolar Nation ohne eigenes Territorium existiren könne, der walachischen Nation jene Comitae, Stühle, und Districte in welchen die walachischen Inwohner an der Zahl stärker sind, als die Inwohner anderer Nationen, zu eigenem Territorio überlassen, und solche für die Zukunft Walachische Comitae, Stühle, oder Districte genennet, oder aber die Benennung der Comitae, und Stühle nach den Nationen: als *ungarische Comitae*,

sächsische Stühle: aufgehoben, und blos mit den besonderen auch bisher von irgend einem Schlosse, oder Flusse geführten Nahmen bezeichnet, die Inwohner aber eines jeden Comitats, Stuhls, oder Districts, sie mögen von dieser, oder jener Nation, und Religion seyn, als Brüder betrachtet, auf gleiche Art behandelt, und zum Genusse aller Vortheile in dem nämlichen Verhältnisse zugelassen werden sollen, in welchen sie zur Tragung der Lasten beigezogen werden.

So billig auch diese Postulata sind, so ist doch vor auszusehen, dass durch dieselben jene, denen der National- und Religions- Hass zur Hauptleidenschaft geworden in die heftigste Bewegung werden gesetzt, und solche von ihnen als ein Eingriff in die Landes-Constitution angesehen werden; allein da der billiger denkende Theil der Staatsbürger die Gerechtigkeit der Sache schon lange einsieht, und da derselben, so wie der Landesstelle der Wunsch der ganzen Nation aus den beiden Geistlichen, Militär, und Civil Stände der Nation wahrgenommenen Bewegungen genugsam bekannt ist, die Bestrebung aber zu dem Genusse der durch ein ungerechtes Schicksal verlohrenen Rechte zu gelangen, nur von jenen als ein Eingriff in die Landes-Constitution angesehen werden kann, welche den ungerechten Druck einer ganzen Nation zu verewigen wünschen: so hat diese Nation die gegründeste Hofnung, dass die Einsicht, und Gerechtigkeitsliebe des billig denkenden Theils ihrer Mitbürger diesen Postulaten den Erwünschten Erfolg verschaffen werde; Es dürften zwar diejenigen, welche blos durch den National- und Religionshass geleitet werden, bei der Wahrnehmung, dass sie den guten Erfolg der gerechtesten Postulate dieser Nation nicht hintertreiben können, zu dem Vorschlag abermal ihre Zuflucht nehmen, dass die Walachen in den Comitaten als Ungarn, in den Stühlen aber als Sekler, und Sachsen betrachtet, und als solche zu dem Genusse der nämlichen Rechte, und Freiheiten zugelassen werden sollen, allein da dieser Vorschlag einerseits blos dazu dienen würde die gerechtesten Ansprüche, und Postulate der Nation zu vereiteln, anderseits aber derselbe für diese Nation, welche die älteste und zahlreichste im Lande ist, und eben hierwegen mit grossem Recht fodern (!) könnte, dass die anderen Nationen ihr, und nicht sie den anderen Nationen einverleibt werden möchten, schimpflich, und beleidigend seyn würde: so muss sie auf den ganzen Inhalt ihrer vorangesetzten gerechtesten Postulate, folglich auch auf ihre Wiedereinsetzung in den Stand einer eigenen legal existenz, die sie vormal als eine regnicolar Nation gehabt hat um so mehr beharren, als sie so wohl zur Bestreitung der öffentlichen Administrationslasten, als zur Vertheidigung des Landes durch die zwei Gränz, und drei Feld-Regimenter im Lande, bei welchen letztere wenigstens zwei drittheile der Mannschaft aus Walachen besteht, mehr als alle andern Nationen beitrage, sollte es jedoch den Feinden der Nation gelingen die Bewilligung dieser Postulate zu hintertreiben, so wird ihr auf diesen Fall nichts anderes übrig bleiben, als zum Throne der Gerechtigkeit ihre Zuflucht zu nehmen, und ihre vielfältigen Beschwerden zur Veranlassung der gerechten Abhilfe, und ihre Postulaten zur verdienten Rücksichtsnehmung in aller Unterthänigkeit vorzulegen; Da aber der Specifische Aufsatz ihrer Beschwerden am richtigsten, und verlässlichsten in einer Zusammenkunft mehrerer National Deputirten aus dem geistlichen, adelichen, Militär, und bürgerlichen Stände bewirkt werden kann, so hütet die Nation in aller Unterthänigkeit, womit ihr auf dem Fall, als die Bewilligung ihrer vorangesetzten Postulate durch ihre Feinde hintertreiben werden sollte, die Abhaltung einer Zusammenkunft der National Deputirten Allergnädigst gestattet, und in derselben sämtliche Beschwerden der Nation Specifisch aufzusetzen, und die Mittel zu Behebung derselben in Vorschlag zu bringen, erlaubt werden möchte; den näheren Vorschlag in Absicht auf den Ort, wo diese Zusammenkunft abzuhalten wäre, und der Zahl der dabei zu erscheinen habenden Deputirten von jedwelchen Stände, wie auch in Absicht auf die Bestreitung der dazu erforderlichen Auslagen werden auf allerhöchsten Befehle die 2. Bischöffe der Nation nämlich der unirte, und nicht unirte mit Zuziehung einiger Individuen aus dem geistlichen, adelichen, Militär, und Bürgerstände in Unterthänigkeit einsenden können.

Da Euer Majestät ihren getreuen Unterthanen in den sämtlichen Provinzen der Monarchie Gnädigst zu gestatten geruhet haben, zur Berichtigung ihrer Angelegenheiten öffentliche Zusammenkünfte abzuhalten, und ihre Beschwerden an Allerhöchstdieselbe durch Abgeordnete einzusenden, und dieser Trost auch jenem Theile der walachischen Nation, welcher im Temesvarer—Banat, und den umlie-

genden ungarischen Comitaten wohnhaft ist, gemeinschaftlich mit den Illyrischen Bewohnern dieser Länder bereits zu theil geworden ist, so ist man der zuversichtlichen Hofnung, dass Euer Majestät auch den Siebenbürgischen Walachen als der zahlreichsten mit ungerechtestem Schicksal ringenden Nation diesen Trost nicht versagen werden.

Euer Majestät

allerunterthänigste
allergehorsamste
der Geistliche, Adelige, Militar, und
Bürgerstand der ganzen walachischen Na-
tion in Siebenbürgen

D. PRODAN — ELENA CERNEA

UNE PREMIÈRE FORME DU SUPPLEX LIBELLUS

(Résumé)

Ce texte allemand est une forme préliminaire de l'acte politique roumain connu dans l'histoire sous le nom de *Supplex Libellus Valachorum*, de 1791. Il n'a pas été présenté à l'empereur, mais sa connaissance est nécessaire, ce texte étant une pièce préparatoire qui préfigurait le texte définitif rédigé en latin. Sa connaissance est également nécessaire à l'analyse des variantes dans leurs détails, ce qui met en évidence les nombreux soucis et les hésitations dans l'élaboration du document jusqu'à sa forme finale. Il est possible que ce texte ait été rédigé par Iosif Mehesi, dont on affirme avoir également rédigé le *Supplex Libellus*.

PARTICIPAREA GENERALULUI MIHAI TRAPȘA LA LUPTA DE LA CUSTOZZA (1866)*

Nici nu se vindecaseră bine rănilor războiului din 1863 când, numai după trei ani, săbiile au început să fie iarăși ascuțite. Tocmai condițiile păcii încheiate între Austria și Prusia pe de o parte, și Danemarca, pe de altă parte, vor crea premisele începerii noului război. Este vorba de ducatele Schleswig și Holstein, care pînă în anul 1863 aparținuseră Danemarcei. Populația lor, în majoritate germană, a cerut încorporarea la Confederația germană. Cum regele Danemarcei refuză cererea, Prusia găsește cel mai propice motiv să-i declare război. Aliată cu Austria, Prusia înfrînge Danemarca și astfel învingătorii pun stăpînire pe cele două ducate. Prusia obține Schleswigul, iar Austriei îi revine Holsteinul¹.

În provinciile cucerite se instaurează un regim de dominare diferit. Austria, care dorea ca cele două provincii să devină autonome, aplică în Holstein un regim blind, pe cînd Prusia în Schleswig tratează cu asprime populația care nu era de origine germană, dînd astfel naștere la nemulțumiri.

Aceste ducate devin „mărul discordiei“ între Prusia și Austria, prilej prin care Bismarck admonestează Austria, care, la rîndul ei, ripostează. Are loc un schimb de note de protest care se finalizează, în cursul lunii martie 1866, cu pregătirea de război a celor două țări. Statele principale din Confederația germană trec de partea Austriei. Bismarck, pentru a crea un echilibru de forțe, ia ca aliat Italia, căreia îi promite ducatul Venetiei. Față de aceste neînțelegeri, Franța, Rusia și Anglia rămîn neutre.

La 7 iunie 1866 generalul Manteuffel, guvernatorul Schleswigului, invadează Holsteinul cu un corp de 12.000 soldați, obligînd astfel corpul austriac din Holstein să se retragă spre sud.

La 14 iunie Bavaria, Hanovra și ducatele de Hessa trec de partea Austriei, dar armata lor era prea mică pentru a influența raportul de forțe.

Tot la 14 iunie 1866 Austria declară război Prusiei, decretînd, la aceeași dată, mobilizarea generală.

La 20 iunie generalul La Marmora² trimite arhiducelui Albrecht de-

* Aducem și pe această cale mulțumirile noastre Prof. Bota Ionel, Gilde Herbert și Tisch Werner pentru ajutorul acordat, prin traducerea unor texte și întocmirea schemelor noastre, cît și tov. Bănică Ioan pentru fotocopierea documentelor necesare.

¹ N. A. Gherghies, *Istoria campaniilor din 1866, 1870, 1877, 1904 și 1913*, Timișoara, 1921, p. 2—3.

² La Marmora Alfonso Ferraro, general italian, născut în anul 1804, decedat în 1878, a ocupat funcții importante atît în armată cît și în stat. În anul 1866 a ocupat funcția de ministru prezident și ministru de război.

clarăția de război, precizînd că ostilitățile vor începe peste trei zile numai dacă arhiducelui i-ar conveni această dată, în care caz să-i aducă aceasta la cunoștință. Era, cum spune George Barițiu, o declarație de război cu complimente³.

Față de această situație, Austria s-a văzut angajată pe două fronturi: în nord cu Prusia și în sud cu Italia.

Forțele armate din nord ale Austriei erau comandate de generalul Benedek⁴, pe cînd cele din sud erau puse sub comanda arhiducelui Albrecht⁵.

Luptele din nord, cu Prusia, au avut rezultate nefaste pentru Austria, pe cînd în sud, cu Italia, pe cîmpul de operațiuni militare succesul a fost de partea austrieicilor.

Declarînd război Austriei, Italia își grupează trupele în două armate. O armată, sub comanda regelui Victor Emanuel, compusă din trei corpuri dispuse pe malul drept al râului Oglio astfel:

— Corpul 1 armată sub comanda generalului Durando era concentrat la Lodi.

— Corpul 2 armată sub comanda generalului Cucchiari era concentrat la Cremona.

— Corpul 3 armată sub comanda generalului Rocca era concentrat la Piacenza.

A doua armată, sub comanda generalului Cialdini, la sud de fluviul Po (Pad), era dispusă cu Corpul 6 armată pe cursul inferior al Padului, avînd cartierul general la Bologna.

Între cele două armate italiene se găsea o divizie de cavalerie pusă sub comanda generalului Sonnaz, dispusă în jurul Cremonei⁶.

Armata italiană avea în flancul stîng trupele comandate de generalul Garibaldi, iar în Ungaria aveau sprijinul voluntarilor organizați în Prusia sub comanda generalului Klapka⁷.

Fiecare corp de armată italian se compunea din 4 divizii de infanterie și o brigadă de cavalerie. Diviziile, la rîndul lor, se compuneau din 2 brigăzi de infanterie și 3 baterii de artilerie cu 6 guri de foc, iar brigada avea în compunerea ei 2 regimente de infanterie și un batalion de bersaglieri⁸.

Pentru rezolvarea conflictului armat cu Italia, Austria a constituit o armată ce număra 85.000 de soldați și 176 guri de foc, organizată pe corpuri de armată concentrate astfel: Corpul V armată la Verona, Corpul

³ George Barițiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei pe două sute de ani în urmă*, Sibiu, 1891, vol. 3, p. 367.

⁴ Benedek I., general austriac, născut în 1804 la Sopron și decedat în 1881 la Graz. În anul 1866 i se încredințează comanda supremă a armatei de nord. Cade în dizgrație datorită înșelăciunilor din lupta de la Königgrätz.

⁵ Albrecht, mare duce austriac, comandant de oști, regent și comandant suprem al Ungariei. S-a născut în 1817 la Viena, a decedat în 1895 avînd o viață incununată de succese militare.

⁶ Radu Băldescu, *Istorie militară*, Sibiu, 1929, vol. 2, p. 6.

⁷ Klapka G., general, născut la Timișoara în anul 1820, decedat la Budapesta în 1892. Adept al ideilor de eliberare a Ungariei, participant la revoluția din 1848—1849 din Ungaria.

⁸ Trupe de vînători de munte din armata italiană. Corp format de generalul La Marmora în anul 1836.

VII armată la Padua, Corpul IX armată la Vicenza, o divizie de rezervă, o divizie în Tirol și o divizie în Istria.

Afară de aceste mari unități Austria mai avea trupe în cetățile Verona, Peschiera, Mantua și Legnano, care formau așa-numitul „cadrilater austriac” ce însuma 85.000 de soldați.

Pentru ofensivă italienii își propun să traverseze sau să întoarcă cadrilaterul austriac, după care să înainteze, prin Ungaria, către Viena. Acest plan urma să se materializeze prin unul din cele două proiecte:

— Generalul Cialdini propune să se execute manevre demonstrative pe riul Mincio, iar cu forțele principale să forțeze fluviul Po pe la sud pentru a întoarce cadrilaterul austriac și liniile de rezistență oferite de afluenții Padului.

— Generalul La Marmora propune să se execute manevre demonstrative pe fluviul Po, iar forțele principale să forțeze riul Mincio și să se angajeze în luptă cu trupele austriece.

Comandamentul italian, analizând cele două variante de atac, hotărăște să aplice o a treia variantă care prevedea să se acționeze concomitent cu cele două armate pe riul Mincio și fluviul Po.

Față de această situație, armata comandată de Victor Emanuel avea să treacă prima riul Mincio pentru a atrage pe austrieci în fața ei, ca imediat și cea de a doua armată italiană comandată de generalul Cialdini să treacă fluviul Po pe la Ferrara.

Arhiducele Albrecht, cunoscând dispunerea trupelor italiene, intuiește planul lor de luptă și ia măsuri în consecință. Își concentrează trupele între Lonigo și Montagnana, de unde se va putea îndrepta, funcție de situație, fie către Badia pentru a contraataca forțele italiene care au trecut fluviul Po, fie către Verona, pentru a fi în măsură să atace rapid trupele italiene care au trecut riul Mincio.

Ploile abundente care au căzut în acea perioadă au mărit debitul de apă al fluviului Po, fapt ce duce la imposibilitatea italienilor de a-l mai trece. Arhiducele Albrecht, analizând situația nou creată, este convins că un atac al italienilor este posibil numai prin trecerea riului Mincio și atunci hotărăște să-și concentreze trupele între localitățile Villafranca și Valeggio, la nord de înălțimile Custozza, de unde va putea lovi flancul coloanelor italiene care au trecut riul Mincio⁹.

Cunoscând bine locurile din punct de vedere topografic și posibilitățile de a întrebuița armata în luptă, arhiducele Albrecht hotărăște să aleagă teatru de operațiuni localitatea Custozza¹⁰, folosindu-se de învățămintele înaintașului său, mareșalul Radetzky¹¹.

Cadrilaterul austriac avea menirea să completeze trupele austriece pentru a stăvili ofensiva italiană.

Peschiera, veche cetate situată în imediata apropiere a lacului Garda, avea efective menite să execute apărarea proprie împotriva trupelor italiene care forțau riul Mincio și cu o parte din efective de infanterie,

⁹ R. Băldescu, *op. cit.*, p. 83.

¹⁰ Localitate italiană din zona Villafranca. Este situată pe o colină la 18 km. sud-vest de Verona, cunoscută fiind în istorie prin cele două lupte duse aici în anii 1848 și 1866.

¹¹ Mareșal austriac, născut în 1766, decedat în 1858 la Milano. S-a distins ca ofițer, fiind cel mai popular din Austria. Pentru meritele sale ostășești i s-a ridicat în Viena o statuie, iar Johann Strauss tatăl i-a dedicat un marș.

cavalerie și cîteva tunuri, să formeze un detașament de ieșire care să facă siguranța flancului drept al Diviziei de rezervă comandate de generalul Rupprecht care era dispusă la flancul drept al dispozitivului austriac.

În cetatea Peschiera erau însă necesare măsuri de reparații și pregătire a armamentului pentru tragere, lucru care s-a făcut în mare grabă, dar cu temeinicie.

În ordinul de zi Nr. 145 din 13 iunie 1866 dat pe cetatea Peschiera, căpitanul Mihai Trapșa, ofițer de stat-major, face o descriere a măsurilor luate și, cu experiența acumulată, dar mai ales pe baza cunoștințelor de artă militară însușite în școlile pe care le-a urmat, face multe referiri la locul și rolul fortificațiilor în luptă:

„Prin terminarea lucrărilor de fortificație și de apărare în interiorul fiecărei clădiri, toate obiectivele au ajuns într-o stare care ne îndreptățește să așteptăm toate eventualele atacuri posibile cu mult calm și încredere.

Desigur că toți ofițerii, în primul rînd domnii comandanți de obiective, au ajuns la convingerea că pe lângă instruirea judicioasă a trupei, ei trebuie să dea dovadă, în serviciul lor în respingerea unor atacuri, de multă putere de rezistență, tenacitate și vitejie — calități ce condiționează cariera de ofițer.

Cu toate că pentru fiecare obiectiv există dispoziții, totuși acestea nu conțin detaliile așa cum acestea vor fi cerute de situațiile ce se vor ivi. De aceea, fiecărui ofițer îi va rămîne mult spațiu pentru a-și arăta inteligența și pentru a-și justifica toate pretențiile de decorare.

Aici va trebui să intervenim cu tărie și cu singe rece și succesul va fi de partea noastră.

În nici o altă fortificație militarii nu au șanse atît de mari de a se distinge; care soldat nu-și amintește de apărarea cetăților de la Malboghetto și Predil, Timișoara și altele?

Istoria păstrează vii faptele acelor eroi, ele rămîn în conștiința noastră și a urmașilor noștri; oare nu e aceasta răsplata cea mai frumoasă a acțiunilor militare?

Să ne unim de aceea în cuget și voință pentru a ne asigura nouă o fală glorioasă în istorie¹².

În acest ordin de zi dat pe cetate Trapșa apelează la cele mai înalte trăsături morale ale soldatului. El scoate în evidență necesitatea pregătirii fortificației, ca apoi să reliefeze rolul primordial al ofițerului comandant care trebuie să posede temeinice cunoștințe militare. Fără a folosi cuvinte alese, Trapșa se întoarce la trecutul istoric acoperit de glorie ca să mobilizeze întregul efectiv pentru luptă. Acest lucru îl va face și atunci cînd se adresează soldaților din subordine, cărora căuta să le insuflă încredere și le arăta că ordinul primit pentru luptă trebuie îndeplinit chiar cu prețul vieții:

„Soldați! Prin decizii supreme am fost numiți să apărăm în prima linie granița statului împotriva pătrunderii puterilor inamice. O astfel de misiune frumoasă și de răspundere, cît și dificilă, a fost urzită pentru noi. Această misiune este foarte intimă, deoarece nici o victorie stră-

¹² O copie dactilografiată se găsește în posesia autorului.

Fig. 1 — Căpitanul Mihai Trapșa.

lucitoare n-are voie să ne atragă și nici o înfrângere n-are voie să ne descurajeze. În câmp deschis decizia depinde adesea numai de o singură zi; la noi aceasta se va obține prin curaj, prin tehnica mînuirii armei și vitejie.

Deși sînteți uniți sub comanda mea, succesul depinde de îndeplinirea fiecărui dintre voi.

Soldați! Avem de-a face cu un inamic care trebuie să-și construiască mai întîi fortificațiile, pe cînd noi trebuie să înfrîngem inamicul — deci ce diferență! și dacă ar fi chiar așa de viteaz, de ce să nu fim și noi?

Pentru îngrijire s-au luat măsurile necesare și ca urmare să nu lipsească datoria și rezistența.

Grădișcani¹³! frații voștri au luptat timp de 18 ani în 20 de lupte cu faimă; acum este rîndul nostru...¹⁴

În cuvîntul său căpitanul Trapșa face apel la calitățile pe care trebuie să le aibă soldatul în luptă, calități care se dobîndesc încă pe timp de pace pe cîmpul de instrucție.

În toată cariera de oștean Trapșa va fi călăuzit de anumite precepte pe care va avea grijă să le lase spre tipărire pentru ca să fie însușite și aplicate și de generațiile care îl vor urma¹⁵.

Ostilitățile fiind începute, lupta de la Custozza cunoaște mai multe faze și etape de desfășurare¹⁶.

Încă din ziua de 22 iunie 1866 către seară două coloane mai mari însoțite de artilerie s-au deplasat spre localitatea Desenzano de-a lungul frontierei. O coloană din cele două s-a îndreptat spre Pozzolengo, însă tot aproape de frontieră. După lăsarea nopții trupele italiene din componerea corpului comandat de generalul Durando au ajuns la destinație, organizîndu-se la teren.

Austriei au luat măsuri în consecință, punînd sub observare și cercetare aceste trupe sosite în apropierea râului Mincio.

La 23 iunie 1866 la ora 6,00 pe colinele din fața fortului Monte-Croce au apărut subunități italiene. Cu un foc eficace de artilerie trupele italiene au fost împrăștiate, scoțîndu-se astfel în evidență gradul de instruire al artileriștilor austriei. În cursul zilei de 23 iunie numărul subunităților italiene a crescut simțitor, ele începînd să facă pregătirile necesare în vederea trecerii râului Mincio. Gruparea forțelor italiene s-a continuat și în cursul nopții de 23/24.

În dimineața zilei de 24 iunie au apărut în apropierea localității Guzzola subunități italiene de infanterie care aveau intenția să facă joncțiunea cu trupele orînduite deja pentru luptă. Focul bine plasat al tunurilor de toate calibrele executat din fortul Monte-Croce a îngreunat mult intrarea în dispozitiv a trupelor italiene. În ciuda focului ucigător, către orele 8 italienii au realizat dispozitivul ofensiv și au trecut la acțiune, forțînd râul Mincio.

Toate atacurile și tatonările italienilor au urmărit angajarea în luptă a efectivelor austriece din cetatea Peschiera și blocarea lor între zidurile cetății, ca să nu poată participa, la nevoie, în afară în sprijinul trupelor deja înlestate în luptă.

În urma unei recunoașteri făcute de căpitanul Trapșa s-a putut trage concluzia că trupele austriece și italiene au realizat dispozitivul de luptă, iar Divizia de rezervă comandată de generalul Rupprecht a ajuns la ora 7,30 la Castelnovo.

Față de această situație se impunea plecarea Detașamentului de ieșire compus din 3 companii de infanterie de la Regimentul de graniță Nr. 8, o companie din batalionul 4 al Regimentului de infanterie Nr. 19, 36 de husari de la Regimentul 13, la care se adaugă 3 tunuri de 6 pfunzi¹⁷

¹³ Este vorba de soldații Regimentului de graniță Nr. 8 din Grădiștea.

¹⁴ O copie dactilografiată se găsește în posesia autorului.

¹⁵ Este vorba de lucrarea generalului M. Trapșa *Aforisme, cugetări și reflecțiuni* apărută la Timișoara în anul 1896.

¹⁶ Se folosesc în continuare cîteva însemnări ale generalului M. Trapșa.

¹⁷ Un pfund austriac este egal cu 0,560 kg.

și un tun de 7 pfunzi. Fiecare tun era tras de patru cai, iar transportul muniției se făcea cu o căruță specială. Bateria de însoțire era comandată de căpitanul de clasa a 2-a Iosif Schuller din compania a 3-a a Regimentului de artilerie Nr. 3.

Detașamentul de ieșire, care însuma 21 de ofițeri, 441 de soldați și 36 de cavaleriști, a fost pus sub comanda colonelului Ion Balaci, comandantul regimentului de grăniceri Nr. 8, iar ca ofițer de stat-major a fost repartizat căpitanul Trapșa. Doi bănățeni, care, prin activitatea lor hotărâtă, au pus pecetea pe reușita acțiunii Detașamentului de ieșire.

Deplasarea Detașamentului de ieșire din Peschiera s-a făcut prin Castelnovo și Sant Lorenzo. Pe înălțimile de la St. Lorenzo, după o nouă recunoaștere făcută de căpitanul Trapșa, s-a putut observa că o cooperare cu Divizia de rezervă ar fi posibilă numai printr-o înaintare mai către sud. Astfel colonelul Balaci ordonă înaintarea Detașamentului pînă pe înălțimile de la Monte Torelo, unde s-a realizat joncțiunea cu Divizia de rezervă.

Detașamentul de ieșire din Cetatea Peschiera avea misiunea de a asigura flancul drept al Diviziei de rezervă, care primise ordin să înainteze pe direcția Labionze, Mozambano, să distrugă podul de pe riul Mincio de la Mozambano și de a continua înaintarea pînă la Valleggio.

După realizarea joncțiunii cu Divizia de rezervă, Detașamentul de ieșire a înaintat spre Labionze, localitate ce fusese ocupată de forțe puternice italiene, alungate însă de focul precis al artileriei tras din fortul Nr. 6.

De la Labionze Detașamentul de ieșire înainta cu succes spre localitatea Pravechia.

Atacul rapid al cavaleriei cu o patrulă de-a lungul pîrului Sorio a dus la capturarea a 6 bersaglieri și cu o a doua patrulă care a atacat energic pe italieni pe șoseaua principală, a dus la posibilitatea de a ajunge mai repede în apropierea înălțimilor de la Pravechia. În același timp, un detașament italian de cavalerie a înaintat pe șosea și, după ce a ocupat o poziție favorabilă, a pornit la atac, dar a fost oprit de focul celor patru tunuri ale Detașamentului de ieșire aduse imediat pe poziție.

Colonelul Balaci, în fruntea companiei a 3-a de la Regimentul de grăniceri Nr. 8, dînd dovadă de mult curaj și inițiativă, a însuflețit soldații care au pus stăpînire pe înălțimile Pravechia. În timpul luptelor însă cade grav rănit colonelul Balaci, care a fost grabnic transportat la spital. La acest atac a participat cu mult succes și compania 23 de la Regimentul de infanterie Nr. 19, care, pentru a grăbi victoria, se angajează în luptă corp la corp.

Italianii, analizînd situația destul de dezavantajoasă pentru ei, au executat un foc puternic de artilerie de la Mozambano și Sorrione, iar înaintarea rapidă a infanteriei a pus în derută pe austrieci, mai ales că rezerva diviziei comandată de generalul Rupprecht nu sosise încă, fiind oprită de focul bine plasat al artileriei italiene. Atacul de flanc al italienilor, executat într-un moment critic, a obligat subunitățile austriece să se retragă.

În acest moment de mare cumpănă, apare intervenția energică a căpitanului Trapșa, care, prin foc de artilerie și infanterie, a înfruntat

Fig. 2 — Ordinul imperial de avansare la gradul de colonel a bănățeanului Ion Balaci

moartea și, în fruntea unei companii, a contraatacat pe italieni, care, cuprinși de panică, au părăsit poziția.

Batalionul de vânători Nr. 36, cu o parte din subunitățile Detașamentului de ieșire, a înaintat cu succes, ajungând pînă la podul de peste riul Mincio de la Mozambano, dar a fost nevoit să se retragă, fiind bombardat de un foc puternic de artilerie.

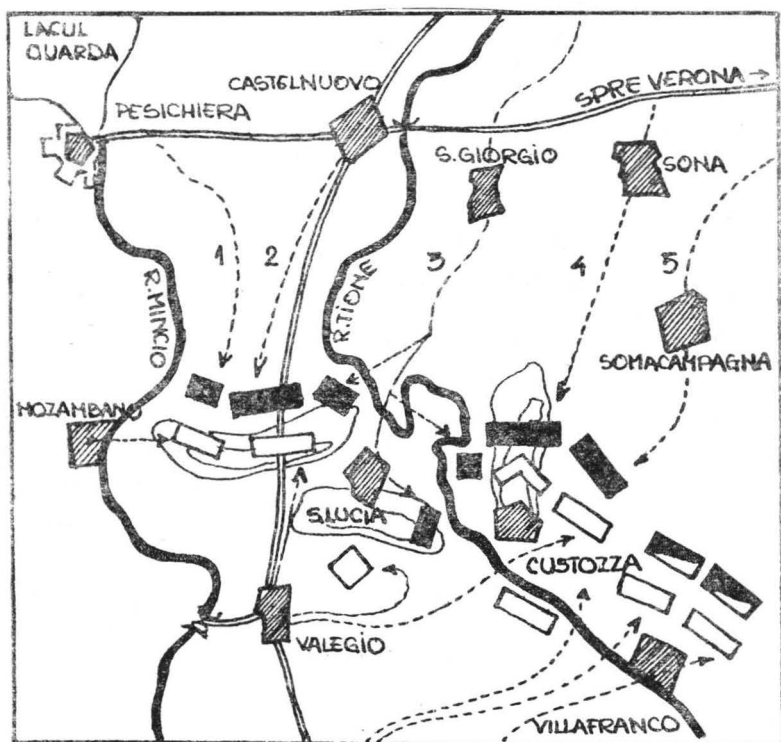
Către ora amiezii, un nou atac al italienilor amenință Detașamentul de ieșire, dar calmul de care au dat dovadă ofițerii și soldații a făcut să se rezolve situația, subunitățile austriece retrăgîndu-se, în deplină ordine, pe înălțimile din imediata apropiere a localității Labionze. Aici s-a consolidat poziția ocupată, timp în care au sosit și forțele principale din Divizia de rezervă, stabilindu-se astfel definitiv situația în favoarea austrieclor.

Așa se încheie, în ziua de 24 iunie 1866, acțiunea plină de succes a Detașamentului de ieșire, din care au făcut parte doi bănățeni, care și-au dăltuit numele, prin faptele lor, în cartea de aur a vitejilor.

În această luptă, cele patru tunuri ale Detașamentului de ieșire, din care două au fost sub comanda directă a căpitanului Trapșa, și-au făcut pe deplin datoria. Artileriștii au dat dovadă de o înaltă instruire și disciplină fermă. Conducerea focului de către ofițeri a scos în evidență gradul de pregătire a acestora, ajuns pînă la măiestrie. Așa se explică faptul că după cîțiva ani Mihai Trapșa va ajunge să comande regimente și brigăzi din artileria austriacă; așa se face că superiorii lui l-au caracterizat ca cel mai bun ofițer de artilerie din armata austriacă¹⁸.

¹⁸ A. Marchescu, *Grănicerii bănățeni și comunitatea de avere*, Caransebeș, 1941, p. 301.

SCHEMĂ CU DISPOZITIVUL DE LUPĂ DE LA CUSTOZZA 1866

LEGENDA

1	DETAȘAMENT DE IESIRE
2	DIVIZIA DE REZERVĂ
3	DIVIZIA III
4	DIVIZIA VI
5	DIVIZIA IX
	TRUPE AUSTRIECE DE INFANTERIE
	TRUPE AUSTRIECE DE CAVALERIE
	TRUPE ITALIENE

Fig. 3 — Schema cu dispozitivul de luptă de la Custoza 1866.

În lupta de la Custozza cele patru tunuri nu au avut nici o pierdere în oameni și cai, iar cele 71 de proiectile trase și-au atins din plin ținta.

Apariția prin surprindere a Detașamentului de ieșire la sud de Labionze, în spatele dispozitivului italian, a contribuit mult la obținerea succesului, deoarece trupele italiene au fost nevoite să părăsească înălțimile, iar artileria a fost folosită doar parțial, dat fiind că, în bună parte, ea fusese capturată, dând posibilitate subunităților Detașamentului de ieșire să înainteze cu succes pînă la Pravechia și de aici pînă la podul de peste riul Mincio de la Mozambano.

Succesul Detașamentului de ieșire a fost însă plătit cu moartea a 5 ofițeri și 41 soldați și rănirea colonelului Balaci și a multor ofițeri și soldați.

La obținerea succesului Detașamentului de ieșire un rol de seamă au avut colonelul Balaci și căpitanul Trapșa, care au știut să aleagă momentul cel mai prielnic de a ieși din cetatea Peschiera, iar intervenția căpitanului Trapșa în momentele cele mai critice ale luptei a dus la asigurarea victoriei. La toate acestea se adaugă și cooperarea fructuoasă cu cele două forturi: Nr. 6 și Monte-Croce, care au intervenit la timp cu foc intens și precis executat de piesele de artilerie, provocînd italienilor mari pierderi, împiedecînd instalarea la timp a bateriilor acestuia la Mozambano și întîrziînd mult sosirea rezervelor italiene la Pozzolengo.

În raportul său semnat la Labionze și înaintat la 25 iunie 1866 comandantul cetății Peschiera, generalul Rupprecht, comandantul Diviziei de rezervă, scoate în evidență aportul adus în luptă de Detașamentul de ieșire:

„Exprimîndu-mi mulțumirile cele mai călduroase onor comănduirii cetății pentru sprijinul substanțial al trupelor de ieșire care au operat pe flancul drept al Diviziei de rezervă cît și pentru cel acordat de forturile Nr. 6 și Monte-Croce în bătălia din 24 ale lunii.

Consider de datoria mea de a înștiința onor comănduirea, în vederea înaintării raportului de luptă cît și a propunerilor de recompensă, că întreaga trupă de ieșire s-a comportat în modul cel mai hotărît și că ea a fost condusă foarte bine și calm. Nu sînt în măsură să dau detalii despre contribuțiile tuturor subunităților și indivizilor, în orice caz însă colonelul Balaci de la Regimentul de grăniceri Nr. 8 din Grădiștea, în calitate de comandant, căpitanul de stat-major Trapșa cît și ofițerul Sicheurt de la Regimentul de husari Nr. 13 „Prințul Liechtenstein“ sînt demni de o recompensă specială de la eșaloanele superioare“¹⁹.

Raportul generalului Rupprecht scoate pe deplin în evidență gradul de pregătire militară a celor doi ofițeri români plecați de pe meleagurile Banatului, care și în lupta de la Custozza din anul 1866 și-au arătat înaltele lor calități.

Cu toate victoriile obținute asupra Italiei, în urma înfrîngerilor suferite în nord cu Prusia, Austria pierde ducatul Venetiei, împlinindu-se astfel un deziderat al poporului italian. Situația politică și economică determină Austria să formeze dualismul austro-ungar ce va dăinui pînă la sfîrșitul primului război mondial.

¹⁹ O copie dactilografiată se găsește în posesia autorului.

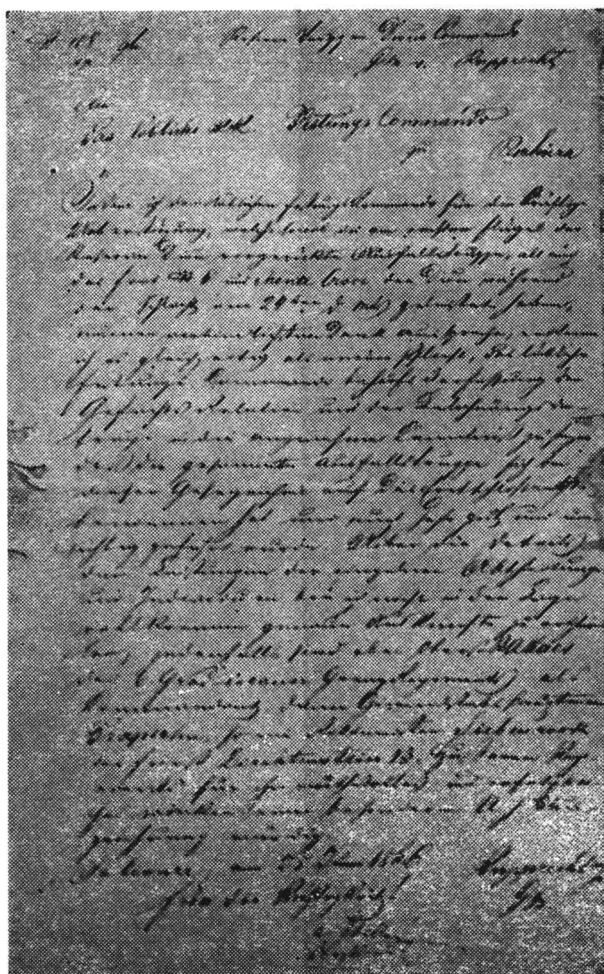

Fig. 4 — Raportul generalului Rupprecht în care se evidențiază vitejia în lupta de la Custoza 1866 a colonelului Ion Balaci și a căpitanului Mihai Trapșa.

Cei distinși în luptă se vor acoperi de glorie, primind răsplata cuvenită.

Căpitanul Trapșa a fost decorat cu ordinul Coroanei de fier clasa a III-a — decorație de război — și ridicat la rangul de cavaler în anul 1882²⁰.

Prin acțiunea sa plină de curaj și eroism în lupta de la Custoza din anul 1866, căpitanul Mihai Trapșa a dat dovadă de înaltele sale calități intelectuale, morale și de bun oștean.

LIVIU GROZA

²⁰ Originalul diplomei de înnobilare a generalului M. Trapșa se găsește la muzeul din Caransebeș. Mulțumim și pe această cale prof. Dr. P. Bona, care ne-a pus-o la dispoziție pentru studiu și fotografiere.

LA PARTICIPATION DU GÉNÉRAL MIHAI TRAPȘA À LA LUTTE DE CUSTOZZA DE 1866

(Résumé)

L'auteur, en se fondant sur quelques documents des archives, décrit l'activité du capitaine Mihai Trapșa dans la lutte de Custoza du mois de juin 1866.

Originaire de Banat, due à ses qualités de bon soldat, Trapșa arrivera dans l'armée impériale autrichienne jusqu'au grade de général.

Ses exploits courageux dans le combat de Custoza sont récompensés par de hauts ordres et médailles ainsi que par le rang de chevalier.

CONTRIBUȚII DOCUMENTARE LA ISTORIA PRESEI ROMÂNEȘTI DIN AUSTRO-UNGARIA (1867—1874)

Investigațiile de arhivă nu încetează să furnizeze istoriografiei nou-tăți informative, determinante uneori în ce privește concluziile ce trebuie să le formuleze cercetarea unui aspect esențial al mișcărilor naționale din fosta monarhie: presa angajată în activitatea națională militantă și raporturile sale cu guvernele dualiste. Noutățile informative, uneori revelatoare, cuprinse de documentele de arhivă se dovedesc a fi indispensabile fundamentării științifice a unei istorii a presei obiectivă și realistă.

Remarcat de multă vreme de cercetători¹, rolul militant al presei naționale angajate își conturează aspecte esențiale, semnificative, pe măsură ce progresează cercetările. Valențele multiple ale presei, destinația ei specifică îi conferă adesea rolul de avangardă, o postează în orice caz în primele rînduri ale mișcărilor revendicative. Mai puțin utilă ca izvor documentar, cu excepția cazurilor cînd în paginile ei apar documente propriu-zise, presa rămîne principala oglindă a cotidianului, indispensabilă pentru reconstituirea momentului politic efemer, dar care face parte integrantă din marile pendulații sociale și politice, a concepțiilor variate ce se înfruntau pe plan politic sau în sfera literară, a curenților de idei ce-și făceau drum la diferite nivele intelectuale, și, ceea ce este și mai important, a acțiunilor de dirijare consecventă și fundamentată principal a mișcării naționale, ale cărei scopuri, mijloace, dificultăți, nuanțe, le difuzează și argumentează în interiorul corpului național. Asemenea instrumente nu puteau scăpa de suspiciunea și aversiunea guvernelor dualiste, cărora le erau vădit și în multe cazuri iremediabil potrivnice, deși nu întotdeauna în mod deschis.

Presa românească din imperiu prezintă toate caracteristicile înșirate mai sus, manifestîndu-se în forme specifice în cadrul mișcării naționale, pe care o promovează cu mijloace de o combativitate în aparență variabilă, dar mereu consecventă scopului de căpătii — emanciparea națională. Adversitatea guvernamentală s-a manifestat în funcție de gradul de periculozitate, de opoziția mai fățișă și ușor vizibilă sau mai voalată, dar de o virulență latentă, ce răzbătea uneori în prim-planul manifestărilor politico-naționale ale redacției sau colaboratorilor săi. Acțiunile punitive, natura lor, formele de manifestare, sînt în general cunoscute. Ne-am propus deci o exemplificare concretă a dedesubturilor reale ale proceselor de presă, spre exemplu, a altor mijloace folosite împotriva foilor naționale opoziționale, a desfășurării efective a acestor acțiuni, a că-

¹ Gelu Neamțu, *Procesele de presă ale ziarului „Federațiunea”, în România din Transilvania împotriva dualismului austro-ungar*, Cluj-Napoca, 1978, p. 180.

ror motivație răzbate fără echivoc din documente, îmbogățind cu noi aspecte cunoștințele noastre despre capacitatea militantă a presei, oglindită de documentele oficiale.

Supravegherea foilor naționale opoziționale se face cu și mai multă atenție când paginile lor adăpostesc ecouri ale sentimentului de frăție și unitate ce-i lega pe românii din Austro-Ungaria cu cei din România, sau pe sîrbii din imperiu cu conaționalii lor din Serbia. În acest sens, un om al guvernului îi raporta ministrului președinte Andrassy Gyula, în 9 octombrie 1867, că ziarul *Albina*, care apărea la Viena, publica cu vădită și nepermisă simpatie materiale legate de manifestări cu caracter pan-românesc ce avuseseră loc la București: „Credeți-mă Excelența voastră — îi scria el lui Andrassy —, această chestiune nu este de importanță minoră, deoarece este drept că numai încet, dar la urma urmei totuși în-continuu, acești oameni otrăvesc sufletul receptiv al tineretului cu foile lor, cu discursurile lor, cu prelegerile lor școlare, corup și fac antipatriotică o generație întreagă [...]”². Este evident că, deși în cazul în discuție informatorul guvernului pornește de la ziarul *Albina*, el nu scapă prilejul de a extinde „vinovăția” acestuia și asupra altor publicații și persoane, pe Alexandru Roman și Iosif Hodoș menționîndu-i cu nemulțumire, cu acuza că în decursul menționatei manifestări de la București atitudinea lor nu a fost conformă cu calitatea de deputat pe care o dețineau amîndoi. Ziarul *Albina*, condus de Vincențiu Babeș, nu este singura publicație românească a cărei conduită era urmărită de cîrmuire. Chiar în adresa trimisă de la cabinetul Ministrului președinte în care se cerea, mai tîrziu, în 12 ianuarie 1872, intentarea unui proces de presă redacției sale, se punea și problema implicării revistei *Gura Satului* într-o acțiune judiciară de pedepsire³. *Gura Satului* mai face obiectul unor discuții în cadrul Consiliului de miniștri, care a avut loc în 12 noiembrie 1872, cînd s-a hotărît intentarea unei acțiuni judiciare de pedepsire pentru agitație deschisă împotriva guvernului⁴. Părerea consilierului de secție Halász, care găsisese cu această ocazie în raportul său oportun a se chema în judecată revista *Gura Satului*, nu coincidea cu aceea a procurorului regal șef Kozma Sándor care, solicitat să pornească acțiunea, îi scria în 16 noiembrie 1872 ministrului președinte că agitația republicană desfășurată de *Gura Satului* cuprinde generalități, banalități, excentrism de stil, ce trebuiesc tolerate, dar opinia lui izvorăște dintr-o mai suplă maleabilitate politică și din aceea că „S-ar găsi greu în legea maghiară argumentul juridic pentru condamnare”⁵.

Organele de presă slave, sîrbești sau muntenegrene împărtășesc, după cum spuneam mai sus, soarta ziarelor românești, poate și a altora, slovace, spre exemplu, dar care nu stau acum în atenția noastră, așa cum de multe ori redactorii lor se întîlneau la închisoarea de la Vác. În 12 noiembrie 1872, același consilier ministerial, Halász Imre, înainta ministrului președinte un raport propunînd interzicerea pe teritoriul Ungariei a ziarului sîrbesc *Uiedinenie* (Unire) apărut nu demult la Belgrad, acu-

² Magyar Országos Levéltár, Miniszterelnökségi Levéltár, nr. 1744.

³ Anexa VII.

⁴ Anexa VIII.

⁵ Anexa X.

zindu-l de atitudine dușmănoasă față de statul maghiar⁶. Reiese din raport că o altă publicație sirbească, *Iedinstvo*, fusese deja interzisă pe teritoriul Ungariei.

Procedeeul se regăsește în cazul ziarului *Albina*, după cum comune sînt acestor publicații tendințele de unitate atît de periculoase pentru statul dualist, ce răzbat în ochii autorităților din însuși titlul lor, iar în ce privește ziarul românesc, prin intermediul unui denunț. Documentele oficiale reflectă astfel similitudinea de fond și tendință a mișcării naționale românești cu cea sirbească. Consilierul Halász se înverșunează și împotriva ziarului muntenegrean *Crnogorac*, de orientare antidualistă, care bănuia că apărea la Cattaro și nu în Cetinje, și propune să i se interzică publicarea pe teritoriul Ungariei, șarjînd deopotrivă în contra ziarului *Gura Satului*, acuzat de republicanism și atitudine antistatală⁷. Procedecele, incriminările sînt identice sau seamănă foarte mult.

Este important de subliniat, nu ca o noutate, ci ca o confirmare documentară fără echivoc, împrejurarea că, așa cum reiese mai clar în cazul revistei *Gura Satului*, procesele de presă nu erau necesarmente consecința încălcării flagrante a legii, ci erau folosite ca instrument ce trebuia să lovească cu premeditare în tendințele centrifuge, de libertate, al căror ecou se făceau aceste publicații. Urmărirea, cu ajutorul documentelor, a desfășurării mijloacelor represive în cazul unui ziar, *Albina*, de la denunț pînă la condamnarea redactorului, va limpezi și mai mult lucrurile, aducînd un spor de claritate în ce privește mecanismul ce se punea în mișcare ori de cîte ori o publicație antiguvernamentală, antidualistă, antimonarhică intra în conflict cu autoritățile.

Am văzut deja că încă în 9 octombrie 1867 un informator al guvernului denunță ziarul *Albina*, care în acea vreme apărea la Viena, pentru activitate antistatală. Nu la multă vreme, ca o consecință directă a denunțului, ministrului de interne cisleithan, contele Taaffe, i se trimite din partea autorităților pestane o adresă care însoțea un articol din *Albina* „...welcher in ausserst ungarisch-feindlicher Sprache erfasst...“⁸, cerîndu-i-se să ia măsuri împotriva ziarului. Se observă de la prima vedere importanța acordată de autorități unor asemenea cazuri, căci altfel lucrurile nu ar fi fost tratate la acest nivel, ceea ce se va întîmpla și în continuare, și nici cu o asemenea promptitudine. La Pesta se sconta pe o reacție favorabilă din partea ministrului cisleithan. Aceasta se face observată cu promptitudine, dar mult mai puțin drastic decît se spera în Ungaria. Astfel, contele Taaffe îl informează pe ministrul președinte maghiar, contele Andrassy, în 26 noiembrie 1867, că a predat cazul ziarului *Albina* ministrului de justiție⁹.

La Pesta, răspunsul omului de stat austriac nu a mulțumit, și cererea de urmărire prin lege a redacției se repetă mai insistent. De această dată intervenția este făcută pe lîngă cancelarul austriac Beust, cu învinuiri la adresa ziarului, care „... sich die feindseligsten Ausfälle gegen Ungarn erlaubt. Da nun diese Ausfälle neuerster Zeit und zwar insbesondere in den Nummern 122—129 besagten Blattes mit verdoppelten

⁶ Anexa IX.

⁷ *Ibidem*.

⁸ Anexa I.

⁹ Anexa II.

Grimme erneuert werden, erlaube ich mir die Aufmerksamkeit Euer Excellenz hiemit diensthöflichst auf deren Haltung zu lenken, indem ich Euer Excellenz gleichzeitig ersuche, mich von den in dieser Beziehung ergriffenen Massregeln seiner Zeit in Kenntniss setzen zu wollen¹⁰. Nici de această dată însă rezultatul nu este cel scontat. Fie că guvernul vienez nu se simțea îndemnat să se complice în afaceri care priveau în primul rînd teritoriul transleithan, fie că la Viena domnea oricum o atmosferă mai destinsă și ceva mai multă toleranță față de organele de presă, fapt este că în 11 februarie 1868 cancelarul Beust îi scrie lui Andrassy că după opinia organelor competente vieneze nu este de așteptat o pedepsire a publicației prin intermediul justiției, cu atît mai mult cu cît tonul acesteia din ultimul timp nu ar mai fi atît de agresiv¹¹.

Fiind de cu totul altă părere și lăsate să se descurce singure, autoritățile maghiare recurg la un alt mijloc — retragerea autorizației de circulație prin poștă pe teritoriul coroanei maghiare. Procedul fusese folosit, am văzut, și împotriva unor publicații ce nu apăreau pe teritoriul monarhiei, dar putea fi îndreptat și în alte direcții, ca în cazul de față, dată fiind delimitarea poștală operată între Ungaria și restul monarhiei după instaurarea dualismului. Prin urmare, ministrul președinte se adresează ministrului comerțului, căruia-i solicită, în 27 aprilie 1869, să retragă ziarului *Albina* autorizația de circulație poștală, dat fiind, se spune în adresă, că el nu poate fi pedepsit conform legilor maghiare, pentru că apare pe teritoriu austriac. Ziarul este acuzat și de această dată că „... agită cu patimă împotriva integrității statale...”¹².

Ca urmare încetarea apariției la Viena a ziarului *Albina* survine în 4 iulie 1869, iar în 6/18 iulie, deci foarte repede, el reapare în cea de a doua capitală a imperiului¹³. Este adevărat însă că suprimarea dreptului său de circulație prin poștă fusese deja operată înainte de 10 mai 1869, dată la care secretarul de stat Felt Imre îl informa despre aceasta pe Andrassy, confirmîndu-se solicitării celui din urmă, din 27 aprilie 1869¹⁴. Momentul nu este lipsit de importanță, căci chiar dacă nici autoritățile nu ar fi considerat afacerea încheiată, dificultatea mutării unei redacții de la Viena la Budapesta, înlocuirea membrilor ei care n-o puteau urma, rezolvarea problemelor cu tipografia, alte greutăți întîlnite în noul loc de apariție puteau amenința existența însăși a publicației. *Albina* reapare însă, dar începînd din 1869 nu mai poate evita procesele de presă, care amenințau redacțiile tuturor ziarelor naționale ori consecvent opoziționale. Desfășurarea unuia dintre aceste procese intentate *Albinei* descoperă, la o cercetare atentă a documentelor, resorturile și motivația politică premeditată ce stătea la originea măsurilor punitive, luate chiar și prin justiție, împotriva multor forme de manifestare, dintre care una era presa, a tendințelor naționale centrifugale.

În 5 septembrie 1873, considerînd că ziarul *Albina* publicase în repetate rînduri materiale dușmănoase la adresa regimului dualist, Con-

¹⁰ Anexa III.

¹¹ Anexa IV.

¹² Anexa V.

¹³ G. Cipăianu, *Atitudinea antidualistă a ziarului „Albina” (1866—1876) și măsurile represive ale autorităților austro-ungare, în România din Transilvania împotriva dualismului austro-ungar*, p. 174.

¹⁴ Anexa VI.

siliul de miniștri hotărăște să se intenteze prin intermediul procurorului șef regal un proces de presă împotriva redactorului responsabil, care era Vincențiu Babeș, pe baza paragrafelor 9 și 10 ale articolului de lege XVIII din 1848, pentru un articol mai recent, citit în traducere în decursul ședinței¹⁵. Pentru ca procedura să fie completă, procurorul avea nevoie de o imputernicire legală din partea guvernului, care se pare că lipsea la data intentării faptice a procesului, după Consiliul de miniștri din 5 septembrie, căci în 9 septembrie 1873 funcționarul Székely Ferenc o solicita ministrului președinte, în numele procurorului regal șef, Kozma Sándor „... pentru a fi inclusă ulterior, în vederea completării reclamației”¹⁶. Însărcinarea oficială pentru intentarea procesului trimisă lui Kozma Sándor în septembrie 1873, fără a purta o dată exactă, era însoțită și de alte articole „... care pun în lumină corespunzătoare orientarea acestei gazete...”¹⁷, de unde reiese că atitudinea de fond a *Albinei* urma să fie pedepsită, nu doar încălcarea legii printr-un articol oarecare.

Avînd imputernicirea¹⁸, al cărei concept îl înaintase el însuși¹⁹, procurorul regal șef dă curs acțiunii de „pedepsire” a cărei victimă va fi ziaristul Gruia Murgu Liuba, care se autodenunțase ca autor al articolului „Cătră românii din confiniul militar”, publicat în numărul 64 din 23 august/4 septembrie 1873. El a fost condamnat la 15 luni închisoare, 500 de florini amendă și suportarea tuturor cheltuielilor de judecată. La 14 mai 1874, cînd ministrul președinte era informat de toate acestea, recursul său fusese deja respins și sentința era executorie. Este semnificativ că mersul procesului și jocul circumstanțelor făcuse să fie judecat și condamnat un om în spatele căruia se ascundea, după convingerea lui Kozma Sándor, adevăratul vinovat, Vincențiu Babeș²⁰. „Nu pot propune nici încetarea acțiunii — îi raportase el ministrului președinte încă în 10 martie 1874 —, căci chiar dacă adevăratul vinovat nu poate fi pedepsit, *măcar dejucarea legii să fie pedepsită* [s.n.], mai ales că Vincențiu Babeș ar exploata în favoarea sa încetarea acțiunii”²¹. Cineva trebuia deci să fie pedepsit, dacă reputația guvernului, așa cum o indică documentele anexate, ajunsese astfel în joc.

G. CIPĂIANU

ANEXE

I

An Seine Excellenz, den Herrn Minister des Innern
Grafen Taaffe

etc. zu Wien

Euer Excellenz,

Beiliegend erlaube ich mir Nr. 107—214 der in Wien erscheinenden walachischen Zeitung „Albina“ mit dem Bemerken diensthöflich zu übersenden, dasselbe unter Aufschrift Romanik einen auch in deutscher Übersetzung beigebo-

¹⁵ Anexa XI.

¹⁶ Anexa XII.

¹⁷ Anexa XIII.

¹⁸ Anexa XIV.

¹⁹ M.O.L., M.E.L., nr. 2306.

²⁰ Anexa XVI.

²¹ *Ibidem*.

nen Artikel enthält, welcher in ausserst ungarisch-feindlicher Sprache erfasst, den Ansichten der Regierung wohl kaum entsprechen dürfte. Indem ich mich beehre Euer Excellenz auf diesen Umstand aufmerksam zu machen, ersuche ich gleichzeitig mich von den bezüglich des befragten Blattes eventuel zu ergreifenden oder bereits ergriffenen Massregeln seinerzeit gütigst in Kenntniss setzen zu wollen.

Ofen, 19/X. 67

/Specificare: /

Pap János Boros-Jenői esperes, a Bécsben megjelenő oláh „Albina“ című lap 107—214^{iki} számát egy magyar ellenes cikkjére figyelmeztetvén a m/agyar/ kormányt felterjeszti.

M.O.L., M.L., K. 26, nr. 1744.

II

Ich habe die geschätzte Zuschrift Euer Excellenz vom 19. v. M. Z. 1744/M.E. in welcher Hochdieselben meine Aufmerksamkeit auf die ungünstige Haltung des in Wien erscheinenden romanischen Blattes „Albina“ lenkten, an den Herrn Justizminister als in dessen Wirkungskreis gehörig geleitet, und gebe mir die Ehre, die diesen Gegenstand betreffende Zuschrift Euer Excellenz zur gefälligen Kenntnissnahme zu übermitteln.

Wien am 26. November 1867

Taaffe

/Adresa: /

An Seine des Herrn königlich ungarischen Ministerpräsidenten etc. etc. Grafen von Andrassy Excellenz

M.O.L., M.L., K. 26, nr. 5260 ad 1744.

III

An Seine Excellenz Herrn Beust
Reichskanzler

Wien

Schon während der jüngsten Abwesenheit Euer Excellenz beehrte ich mich am 19ten October/ 1. J. Z/ahl/ 1744 Seine Excellenz den Herrn Minister des Innern Gr. Taaffe, den Minister Präsident Stellvertreter Aufmerksam zu machen, daß die in Wien erscheinende walachische Zeitung „Albina“ sich die feindseligsten Ausfälle gegen Ungarn erlaubt.

Da nun diese Ausfälle neuerster Zeit und zwar insbesondere in den Nummern 122—129 besagten Blattes mit verdoppeltem Grimme erneuert werden, erlaube ich mir die Aufmerksamkeit Euer Excellenz hiemit dienstthöflichst auf deren Haltung zu lenken, indem ich Euer Excellenz gleichzeitig ersuche, mich von den in dieser Beziehung ergriffenen Massregeln seiner Zeit in Kenntniss setzen zu wollen.

Euer Excellenz ergebenener Diener

Ofen /XI. 67

/Specificare: /

Pap János, Boros-Jenői esperes, az „Albina“ 122—129^{ik} számában tartalmazott magyar ellenes nyilatkozata iránt tett felterjesztése.

Okolicsányi

Okolicsányi

M.O.L., M.L., K. 26, nr. 2014.

IV

Mit der geehrten Note vom 19. November v. J.Z. 2014 war es Euer Excellenz gefällig, mich auf die gegen Ungarn feindselige Haltung der Zeitschrift „Albina“, namentlich auf die heftigen Angriffe in Nro 122—129 derselben aufmerksam zu machen.

Das Justiz Ministerium, dem ich hievon Mittheilung zu machen nicht gesäumt habe, hat sich nun nach Einvernehmung der hiesigen Staats-Anwaltschaft und Oberstaats-Anwaltschaft dahin ausgesprochen, daß ihm eine strafgerichtliche Verfolgung der fraglichen Artikel deshalb nicht angezeigt erscheine, weil nach der Ansicht der staatsanwaltschaftlichen Organe, welche auch das genannte Mi-

nisterium theilt, eine gerichtliche Verurtheilung der beteiligten Persönlichkeiten kaum zu erwarten, daher eine gerichtliche Verfolgung derselben eher geeignet wäre, das Ansehen der Regierung zu beeinträchtigen, als zu fördern.

Indem ich mich beehre, Euere Excellenz hievon in Kenntniß zu setzen, füge ich zugleich die Bemerkung bei, daß die geeigneten Vorkehrungen getroffen worden sind, damit die Haltung des genannten Blattes, welche übrigens in letzter Zeit nicht mehr so aggressiver Natur war, mit Aufmerksamkeit verfolgt und künftigen strafwürdigen Ausschreitungen desselben sogleich mit der gerichtlichen Verfolgung begegnet werde.

Wien den 11. Februar 868

Beust

/Adresa:/ Zu Seine des Herrn Königlich ungarischen Ministerpräsidenten Grafen Julius Andrassy von Csikszentkirály und Krasznahorka Excellenz.

M.O.L., M.L., K. 26, nr. 2014, ad 1744.

V*

562 szám 28/4 1869

Hivatalból

M. Kereskedelmi Miniszternek

A Bécsben „Albina“ cím alatt megjelenő román lap nem szünnén meg a magyar törvények elleni tiszteletet az ország román lakosaiban aláadni, a hazában lakó nemzetiségek közti egyetértést zavarni s az ország integritása ellen szennvedélyesen izgatni; miután e lap megjelenési helye a hazai sajtótörvények hatályán kívül áll, fölkérem Nagyméltóságodat, sziveskedjék e hirlaptól a postaszállítási és kézbesítési engedélyt elvonni és engem e célból tett intézkedéseiről értesíteni

Budán 1869 apr. 27^{én}

M.O.L., M.L., pachet III, nr. 562.

* Traducerea documentelor maghiare în limba română se va publica în *ActaMN*, volumul următor.

VI

661 III 562

E.i. 562

n.i. 843

Nagyméltóságú Minister Elnök Ur!

Nagyméltóságodnak f. évi april 27 én 562/M.E. sz. alatt kelt nagybecsű átirata folytán intézkedtem az iránt, hogy az „Albina“ című Bécsben megjelenő román laptól a postaszállítás jogosultsága a magyar Korona területén megvonassék.

Fogadja Nagyméltóságod kiváló tiszteletem őszinte nyilvánítását.

Pesten, 1869 évi május hó 10^{én}

a minister helyett

az államtitkár

Felt Imre

/Adresa:/ Nagyméltóságú csikszentkirályi és krasznahorkai Gróf Andrassy Gyula Urnak, cs. kir. Kamarás, valóságos belső titkos tanácsos, a Szent István Király rend nagykeresztése, és magyar kir. Ministerelnöknek Budán.

M.O.L., M.L., pachet III, nr. 661 ad 562.

VII

Hivatalból

*Kir. főügyész úrnak
csat. a két fordítás és
két román újság*

Az „Albina“ című politikai román hírlap f.é. jan. 6-i 105 számában megjelent ily című cikk: „Futólagos tekintet a törvényszékek szervezésére Magyarországon s Erdélyben általában“, továbbá a „Gura satului“ román élclap m.é. dec. 31. 51. számában megjelent „Colindák“ című cikk ellen a megtorló eljárás azonnal megindítandó. E célból van szerencsém *Cimnek* mindkét kérdéses cikket szorosan hű és

hitelesített fordításban azon megjegyzéssel átküldeni, miszerint ha a megtorló eljárás célszerűsége ellen komoly aggályai volnának, azokról engem hova hamarább értesíteni, ellenkező esetben a szükséges intézkedéseket rögtön megtétetni sziveskedjék. A megkívántatott meghatalmazásokat mellékelem.

II Meghatalmazás

melynek erejénél fogva a magyar kir. főügyész, mint a pesti esküdtzéki kerület közbírója, felhatalmaztatik, hogy az „*Albina*” című politikai lap f. é. jan. 6. 105-ik számában megjelent „*Futólagos tekintet a törvényszékek szervezésére Magyarországon és Erdélyben általában*” című cikk ellen sajtóvétség miatt a megtorló kérését megindíthassa.

III

mint a fentebbi felhatalmazás a veres írónnal jegyzett sorok kihagyásával, melyek helyett ez irandó: „hogy a Gura Satului című élclap m.é. dec. 31-iki 51 számában megjelent „Colindák”

12/1 [18]72

m.k. miniszterelnök

M.O.L., M.L., K. 26, nr. 79.

VIII

Kivonata

az 1872. évi. november hó 12-diki ministertanács hitelesített jegyzőkönyvének

(Kiadatott: a m.kir. miniszterelnök úr részére)

2.

Halász osztálytanácsos előadja, hogy a Pesten megjelenő „Gura Satului” című román élclap egy legújabb cikkében a monarchikus államforma ellen, a köztársasági eszmék mellett nyíltan izgat, minélfogva ezen lap ellen sajtópert vél megindíthatni.

Előadó tanácsos úr véleménye helyeseltetvén, a mondott lap ellen megindítandó sajtóper végett a kir. főügyész hivatalosan felszólítandó.

Kiírta:

Reviczky Sándor

a m. ministertanács h. jegyzője.

M.O.L., M.L., K. 26, nr. 79. ad 2273.

IX

Nagyméltóságú Gróf, miniszterelnök ur!

Kegyelmes Uram!

Belgrádon rövid idővel ezelőtt egy „Ujedinyényc” (Egyesülés) című lap indult meg, mely Magyarország irányában még ellenségesebb álláspontot foglal el, mint a Magyarországból ellenséges magatartása miatt kitiltott „Iedinstvo”.

Van szerencsém idemellékelni e lap f.é. okt. 8-ki (r.n. sz.) 8-ik számát s egyúttal az e számban foglalt első cikk lényegesebb pontjainak magyar fordítását. E cikk b. *Majthényi* királyi biztos ellen van intézve s nagyon is alkalmas arra, hogy a királyi biztos sikeres működését a délmagyarországi szerb lakosság közt megnehezítse.

A mi a lap összeköttetéseit s a benne működő irodalmi erőket illeti, erre nézve, e lap rövid fennállása miatt, eddig részletesebb információkat szerezni nem sikerült. A szerkesztő neve: *M. I. Niketty*, mely név *dalmát* származásra mutat.

Bármik álljanak egyébiránt a lap mögött, annak tartalma elég alapot nyújt arra, hogy komolyan fontolóra vétessek: vajjon nem volna-e tanácsos azt a magyar állam területéről kitiltani.

Ugyanezen alkalmat bátorkodom megragadni, hogy Excellenciád figyelmét a montenegrói *Crnogórac* című lapra irányozzam. E lap magyarellenés irányát volt alkalmam ismételve megismertetni Excellenciáddal azon kivonatok közlése által, melyeket e lapból a sajtóosztály készít. Figyelmet érdemel azon körülmény, mely a lap gondos megszemlélése folytán azonnal szembe ötlük, hogy a nyomdász neve s a nyomtatás helye a lapon kitéve nincs, mi fokozza azon gyanú valószínűségét, hogy a „*Crnogórac*” nem Cetinijében, hanem *Cattaroban* nyomatik. Tekintve a lap ellenséges irányát, czélszerű lenne felkérni a cs. k. kormányt, hogy annak a

monarchia területén való nyomtatását tovább ne tûrje. Azon esetre, ha ily lépést Excellentiád szükségesnek tartana, bátor voltam intézkedni, hogy a „Crnogórac“ jellemzőbb cikkeiből német nyelven egy rövid összeállítás készíttessék s ez által a cs. kormánynak alkalom nyújtassék arra, hogy a maga részéről is meggyőződjék e lap ellenséges magatartásáról nemcsak Magyarország, hanem általában az egész monarchia irányában.

A „Crnogórac“ a montenegrói fejedelem félhivatalos lapja; szerkesztője a fejedelem titkára.

Végül bátoriskodom Excellentiád figyelmét a „Gura Satului“ című román humoristikus lap legújabb számának magyar fordításban idemellékelte cikkére is felhívni, mely az uralkodó monarchikus államforma ellen s a köztársasági államforma mellett nyíltan izgat s ennél fogva, igénytelen nézetem szerint, a fennálló büntető törvényekbe ütközik.

Mély hódolatom kijelentése mellett maradok

Nagyméltóságú Miniszterelnök ur,

Budán 1872 nov. 12.

alázatos szolgája

Halász Imre

M.O.L., M.L., K.26, nr. 79.

X

Nagyméltóságú
magyar királyi
Ministerelnök úr!

Felhivatván az iránt véleményt adni, vajjon tanácsos-e a „Gura Satului“ című román élczlap ellen „az uralkodókról és a köztársaságról“ írt cikke miatt a bűnvádi eljárást megindítani, van szerencsém nézeteimet a következőkben hódolatteljesen előterjeszteni, annak előre bocsátásával, hogy ámbár a hozzám intézett felhívásban csak a politikai szempont van felemlítve, mégis szükségesnek ismerem a kérdés jogi oldalát szintén, mint különösen hatáskörömbe esőt kifejteni.

A cikknek tartalmát egy rakás általános közhely képezi a félreértett republicanismus jargonján. A republicanismusnak épen úgy meg vannak a francia forradalom óta hangzatos de zavaros, mindenre kiterjeszkedő de épen azért semmitmondó jelszavai, mint a liberalismusnak. A tudatlanság, a félreértés, a műveltség ezen hangzatos frazisokon rágódik a nélkül, hogy mélyebben megértené ezen jelszavakat, hogy mélyebb hatásra számítsa és ilyet előidézeni képes is volna. Ezen tudatlanság irányában *egyebütt* is felhagytak a sajtóperek alkalmazásával, a hol nem létezik oly nagy terjedelmű sajtószabadság, mint a minő nálunk az 1848: 18 tcz.ben van körülírva. Meggyőződtek arról, hogy ezen badarságok bírói üldözése csak növeli fontosságukat, és megfosztja azokat azon bohócszerűségtől, melyet különben az értelmesekek rajta észlelnek. A míg eme frazisok „a zsarnokokról, a népek békéiről, a felséges népről, a szabad vallásról és a köztársaságról“ ezen közhelyi ömlengések körében mozognak, a míg oly távol vannak attól, hogy benyomást gyakoroljanak és határozólag befolyjanak a gondolatokba és tettekbe, a míg úgy szólván a legprimitívebb stygyakorlat határán túl nem terjeszkednek: addig politikai szempontból ezen sületlenségek megtűrését, és minden sajtóperbeli üldözéstől való tartózkodást a magam részéről teljesen indokoltnak tartom.

De jogi szempontból is nehezen találnék támaszt az 1848-diki sajtótörvényben arra nézve hogy a velem közölt cikkekből foglalt helyeket sajtóvétségnek minősítem. A cikkben ugyanis általános támadások intézvék a monarchia és a fejedelem ellen, már pedig sajtótörvényünk ezen általános megtámadást, mely magában véve a discussió természetével bir nem minősíti vétségnek. Az idézett tcz. 6 és 7 §§ai ugyanis sajtóvétségnek minősíti „az alkotmány erőszakos megváltoztatására“ irányuló lázítást és a felség személyének „sérthetetlenségét“, de ezen lázításnak, ezen felségsértésnek, a magyar alkotmány, a magyar király ellen kell intézve lenni. A velem közölt cikkben ily határozott vonatkozás Magyarországra nem található és így általános nézetei az alkotmányról és a királyokról, ezen theoreticus discussiója a különböző alkotmányoknak nehezen vonható sajtótörvényünk rendelkezése alá.

Mély tisztelettel maradván

Pesten 1872 november 16

Nagyméltóságodnak
alázatos szolgája
Kozma Sándor
királyi főügyész

M.O.L., M.L., K.26, nr. 2133.

XI

Kivonata

az 1873. évi szeptember hó 5.iki ministertanács hitelesített
jegyzőkönyvének.

(Kiadatott: a m. kir. ministerelnök úr részére).

2.

Ministerelnök úr szóba hozta, hogy a Budapesten megjelenő „Albina” című román politikai lapban ismételve a legtúlzóbb modorban irt izgató cikkek jelentek meg, melyeknek nyilvánvaló célja: a határőrvidéki román lakosságnál a kormány és nemzet ellen gyűlöletet szítani és őket arra bírni, hogy a magyar országgyűlésbe túlzott nemzetiségű színezetű képviselőket válasszanak. Mutatványkép ministerelnök úr felolvasta a f. évi aug. 23./sept. 4ki számban „A katonai végvidéki románokhoz” felírat alatt megjelent cikket.

A ministeri értekezlet a felolvasott cikkben az 1848: t.cz. 9 és 10 §§-ban foglalt sajtóvétség tényálladékát látván, elhatározta hogy a kérdéses lap szerkesztője ellen a kir. főügyész útján a sajtóper inditassék meg.

Kiírta

Tarkovich

a m. ministertanács h. jegyzője.

M.O.L., M.L., K.26, ad. 2273.

XII

Nagyméltóságú magyar királyi
Ministerelnök Úr!

Vonatkozással Nagyméltóságodnak f. évi szeptember hó 6án 2273/M.E. szám alatt kelt rendeletére, van szerencsém mely tisztelettel azon kérelmemet előterjeszteni, hogy az „Albina” nevű politikai lap ellen, 64-ik számában foglalt, a „katonai végvidéki románokhoz” intézett felhívás miatt, az 1848: XVIII t. cz. 9 és 10 §§ai alapján indítandó sajtóperben megkívántató törvényes meghatalmazást a ···· alatt hódolatteljesen csatolt szövegezésben, a panaszbejelentéshez való pótlólagos csatolása végett, mielőbb megküldeni méltóztassék.

Budapest 1873 évi Szeptember 9én.

Nagyméltóságodnak

alázatos szolgálja

a kir. főügyész nevében

Dr. Székely Ferenc

M.O.L., M.L., K.26, nr. 11290.

XIII

Az „Albina” című Budapesten megjelenő román politikai lap ellen indítandó sajtóper tárgyában a f. évi szeptember hó 5.én tartott ministertanácsi határozat folytán.

Kozma Sándor kir. főügyész úrnak.

Miután a Budapesten megjelenő „Albina” című román politikai lapnak f. évi szeptember 4.ikén megjelent 64.ik számában „A katonai végvidéki románokhoz” felirattal közzétett cikke az 1848: XVIII. t.cz. 9. és 10. §§-aiban foglalt, a közbéke és rend erőszakos megzavarására, az országban lakó nemzetiségek közt gyűlölet szítására, illetőleg a közhatóságok rágalmozására irányzott büntény álladékát látszik képezni, a f. hó 5.én tartott ministeri értekezlet elhatározta, miszerint a mondott lap szerkesztője sajtóperbe fogassék.

Miđon ennek folytán a kérdéses cikket hitelesített magyar fordításban, valamint több korábban megjelent cikkeket, melyek e lap irányára kellő világot vetnek, ···· alatt mellékelve átküldeném, fölhívom s megbízom Mgdat, hogy az „Albina” lap 64.ik számában megjelent ezen cikk miatt a sajtóügyi eljárást az idézett §§ok alapján indítsa meg, s az illető felelős személy megfenyítését szorgalmazza.

Budapest 1873/IX

Tarkovich

M.O.L., M.L., K.26, pachet XII, nr. 2273.

XIV

Meghatalmazás.

Kozma Sándor kir. főügyész úr, mint sajtóügyi közbíró, a magyar kir. ministertanácsnak f. évi szeptember hó 5-én az 1848: XVIII t.c. 19 §a értelmében hozott határozatánál fogva felhatalmaztatik, hogy a Budapesten román nyelven megjelenő „Albina” című politikai lapnak f. évi szeptember 4-én megjelent 64ik számában „A katonai végvidéki románokhoz” felirattal közzé tett cikke miatt az 1848: XVIII. t.c. 9 és 10 §§ai alapján a megtorló keresetet indítsa meg.

Budapesten 1873 évi szeptember hó

ministerelnök.

M.O.L., M.L., K.26, pachet XII, ad 2273.

XV

Nagyméltóságú magy. kir.
Ministerelnök úr!

Vonatkozással a Nagyméltóságodnak f. évi szeptember 6^{án} 2273 sz. a. és f. évi szeptember hó 12^{én} 2306 sz. a. kelt nagybecsű rendeleteire van szerencsém az „Albina” című politikai lap f. évi 64. számában közlött cikk miatt sajtóper tárgyában mély tisztelettel a következőket előterjeszteni.

Nagyméltóságodnak meghagyása folytán, mielőtt kezemhez vettem f. évi szeptember 14-én azon meghatalmazást, mely a törvény értelmében az érintett sajtóper megindítására megkivántatik, panaszbejelentésem az „Albina” rágalmozó és izgató cikke miatt azonnal megtettem, úgy hogy az még ugyanaz nap a vizsgáló bíró kezében volt, és egy nappal később, vagyis szeptember 15-én iktattatott. A vizsgáló bírót személyesen szóbelileg is gyors eljárásra híván fel az utóbbi a vizsgálatot szeptember 16-án megindította. E végből kötelességévé tette a lap szerkesztőjének, hogy a névtelen cikk szerzőjét nyolc nap alatt nevezze meg. Babes Vincze, az „Albina” szerkesztője f. évi október 9-én írásban a vizsgáló bíróhoz fordulván a szerző megnevezését illetőleg nyolcz napi halasztást kért. A nyolcz napi határidő eltelvén, újabb sürgetések után a nevezett szerkesztő f. évi október hó 29-én kelt nyilatkozatában kijelentette, hogy a felelősséget, mint az „Albina” szerkesztője magára vállalja. Ezen nyilatkozat folytán a szerkesztő ellen a törvény értelmében a vizsgálat volt megindítandó, mi végből a vizsgáló bíró őt f. évi november hó 11-én maga elé idézte. A szerkesztő azonban ezen idézésre nem jelent meg, hanem egy írásbeli nyilatkozat által igyekezett magát ujabban is kihúzni a törvény alól. Végre újabb idézése után f. évi november 19-én megjelent a szerkesztő a vizsgáló bíró előtt és minthogy időközben képviselőnek választott mentelmi jogára hivatkozott.

Ezen körülményekről a vizsgáló bíró által f. évi november 23-án értesülvén azonnal a t. képviselőházhoz fordultam azon kérelemmel, hogy Babes Vincze ellen, az érintett sajtóvétségek miatt a törvényes vizsgálatot és további eljárást engedélyezze.

Midőn az ügynek állásáról Nagyméltóságodnak hódolatteljesen jelentést tettem, mély tisztelettel megjegyzem, hogy a nevezett szerkesztő eljárásában félreismerhetlen azon törekvés, miszerint az elkövetett sajtóvétségek miatt megtorló eljárást lehetőleg késleltesse és megjegyezni azt, hogy az 1867k évi május 17diki igazságügy ministeri rendelet a sajtóvétségek kívüli eljárás tárgyában sem engem mint közbírót, sem a vizsgálóbírót nem ruházza fel oly jogkörrel, mellyel ezen huzavona meggátolható lett volna.

Fogadja Nagyméltóságod legmélyebb tiszteletem nyilvánítását.

Budapesten, 1873 december 2-án.

Nagyméltóságodnak,
alázatos szolgája,
Kozma Sándor
királyi főügyész.

M.O.L., M.L., K.26, nr. 2273.

XVI

Nagyméltóságú
m.k. Ministerelnök Úr!

Kapcsolatban m.é. deczember hó 2án ad 14672 sz. a. kelt hódolatteljes felterjesztéssel van szerencsém az „Albina” m.é. 64ik számában közlött cikk miatti sajtóper jelen állásáról, a vizsgálat befejeztével, mély tisztelettel a következő jelentést előterjeszteni.

A sajtóügyi vizsgáló bíró által m.é. november hó 23án értesülvén, hogy Babes Vincze, az Albina szerkesztője, kihallgatatása alkalmával képviselői immunitásához hivatkozva, további kihallgatását ellenezte, ugyanaz nap beadtam a képviselőházhoz a nevezett képviselő ellen az 1848: 18 t.cz. 9. 10 §§ ai alapján emelendő vád és további eljárás engedélyezése iránti kérvényemet. A képviselő ház ezen kérvényemet f.é. január 26án 2878 sz.a. hozott határozatával elintéztvén a további bírói eljárást megengedte. A határozat f.é. február hó 3án kézbesítettvén, a további eljárás iránt indítványt tettem. Az ennek következtében megidézt Babes Vincze f.é. február hó 16án kihallgatattott. Mig azonban a nevezett egyén további beadványaiban a vizsgáló bíró előtt kijelentette, hogy a *cikk eredeti szerzője az ország déli részeiben lakik és oly személy, melyet mielőtt megnevezhetne, kötelességének tartja erről értesíteni*, majd ismét kijelentette, hogy a *felelősséget a cikk miatt magára vállalja*, majd ismét hogy a *cikk szerzőit állásuknál fogva meg nem nevezheti*, most ettől egészen eltérő vallomást tett. Kijelentette ugyanis, hogy a cikk távollétében tétetett közzé és hogy hazaérkeztekor arról értesült, hogy az „*az alólórló*” adatok szerint állítottat össze és a lap segédszerkesztője Liuba Gruia tette közzé, kívánta továbbá Gruia Liuba kihallgatását, mint a ki a szerző iránt felvilágosítást adhat. Ezen kihallgatást megelőzőleg, bizonyos Liuba Gruia ügyvédől egy beadvány érkezett hozzám, melyben magát feljelentvén előadja, hogy Babes Vincze távollétében ő volt az Albina szerkesztője és ő tette a cikket közzé. Ezen beadványt figyelembe nem vettem, minthogy az 1848: 18. t. cz. 13 és 33. §§ ai értelmében a nevezett egyén, a ki a lapnak nem volt bejelentett szerkesztője, felelősséggel nem tartozott. Gruia Liuba azonban látva, hogy ily úton nem sikerül Babes Vinczéről elhárítani a felelősséget és hogy beadványát mind én, mind a vizsgáló bíró figyelmen kívül hagyta f.é. február 18án egy újabb beadványában magát határozottan a cikk szerzőjének vallotta, és így az 1848: 18. t. cz. 13 §a értelmében Babes Vincze ellenében a további törvényes üldözést lehetetlenné tette. Az újabb beadvány ellentmondásban áll ugyan az előbbi beadvánnyal, melyben magát mint szerkesztőt kéri feleletre vonatni, ellentmondásban áll Babes Vincze fenti nyilatkozataival, és így ezen ellentmondásokra nézve mindkét fél újabban kihallgatattott. Most már Babes Vincze is, Gruia Liuba is úgy adják elő a szerzőség kérdését, hogy az ellentmondást formailag megszüntetik. De senkinek sem lehet kétsége az iránt, hogy valamint Babes Vincze a vizsgálat első stadiumában nyilatkozataival csak halasztani akarta az ügy tárgyalását, úgy most miután végre az országgyűlés engedélye is megadatott, Gruia Liuba szereplése nem egyéb mint a törvény újabb kijátszása, hogy a valósággal felelős Babes Vincze helyét egy „Strohmann” foglalja el.

De valamint előbb nem állott módomban Babes Vincze huzavonáját meggátolni, úgy most sem nyújt a törvény arra támpontot, hogy ezen újabb sakkvonását, mely által a törvény alól kibúvik, megakadályozzam. A törvény szerint első sorban a szerző vonandó felelősségre és a szerző Gruia Liuba személyében jelentkezik. Azt bizonyítani, hogy ő nem a szerző nem áll módomban, mert ő minden bizonyítást meghiúsít.

Lehetne ugyan a vádat Babes Vincze előbbi nyilatkozataira alapítani és a keresetet ellene támasztani, de attól kell tartani, hogy ő az aktorátus eilen kifogást fog használni és akkor ismerve bíróságaink politikai perekben követett enyhe eljárását a kereset leszállítását előre látom. Ha pedig a keresetőséget nem támadja meg és az esküdszéki tárgyalás meg is tartatik, kétségkívül Gruia Liubát mint tanut fogja megidézteni és ennek abbéli vallomása folytán; hogy ő a cikk szerzője, az esküdteinktől marasztaló verdiktet nem várhatok.

Ily körülmények között nincs más mód, minthogy, elfogadva a helyzetet, melyet Babes Vincze a törvény hiányainál fogva teremtett, a keresetet Liuba Gruia ellen indítsam, bárha tudom, hogy elmarasztalása nem azt sugtja, a ki felelősséggel tartozik, hanem azt, a ki a felelős személy büntetését önként magára vállalta.

A kereset eljuttatását nem hozhatom javaslatba, mert ha már a valósággal vétkes egyén nem is vonható büntetés alá, legalább a kijátszás legyen megtorolva

és mert Babes Vincze kétségen kívül még a kereset elejtését is a maga részére aknázná ki. Mindenesetre szükségesnek tartanám azonban Babes Vincze ezen magatartását a nyilvánosságra hozni, hogy így legalább erkölcsileg súlytassék képviselőkhöz nem méltó magatartása miatt.

Ezekben hódolatteljesen előadván felfogásomat, az összes iratok csatolása mellett Excellentiád utasítását bátor vagyok kikérni.

Fogadja Nagyméltóságod legmélyebb tiszteletem nyilvánítását.
Budapesten, 1874 marczius 10én.

Nagyméltóságodnak,
alázatos szolgája,
Kozma Sándor
királyi főügyész.

M.O.L., M.L., K.26, nr. 624.

XVII

Kozma kir. főügyésznek.

Az „Albina” című lap mult évi 64.ik számában megjelent cikk miatt megindított sajtóeljárás tárgyában f. hó 10.én 3286 sz. alatt kelt jelentésének tartalmából sajnosan meg kell győződnöm arról: a kereset Babes Vincze ellen, ámbár a valódi bűnösnek ő látszik lenni, a per meg nem indítható, mert a kereset tárgyát képező cikk szerzőjéül Liuba Gruia vallotta magát, s hogy ennél fogva nem marad egyéb hátra, mint az utóbbit fogni vád alá.

Ami azon javaslatát illeti, hogy Babesnek az elővizsgálat alatt tanúsított magatartása nyilvánosságra hozassék: e tekintetben teljesen Mgd. belátására bízom, hogy amennyiben ezt kívánatosnak tartaná — az e részben szükséges lépéseket megtegye, ha egyébiránt Mgd. ezen ügyben a miniszteri sajtóosztály közreműködését is igénybe venni kívánná — szíveskedjék magát evégből annak vezetőjével Berczik Árpád m. titkárral v. u. érintkezésbe tenni.

Budapesten, 874 III

Tarkovich

M.O.L., M.L., K.26, nr. 624.

XVIII

Nagyméltóságú m.k.
Minister-Elnök ur,
Kegyelmes uram!

Vonatkozással f. évi marczius 16án 624. M.E. sz. a. kelt meghagyása folytán mély tisztelettel jelentem, hogy Liuba Gruia ügyvéd, mint az „Albina” mult évi 64 számában megjelent cikk szerzője ellen, a pesti kir. esküdtszéki bíróság előtt vádat emelvén, a vádlott a f. évi april 16án megtartott nyilvános tárgyalás alapján a lázítás és a m.k. kormány elleni rágalmazás kettős sajtóvétségében vétkesnek találtatott és e miatt 15 havi fogság kiszenvédésére, 500 frtnyi. pénzbírság fizetésére és az összes perköltségek viselésére ítéltetett. Ezen ítélet, miután a vádlott által közbevetetett semmiségi panasz a m.k. Curia, mint semmitőszék f. évi május 5én 7066 sz.a. kelt határozatában visszautasított, jogerőre emelkedett és már most foganatosíttatni fog.

Fogadja Nagyméltóságod legmélyebb tiszteletem nyilvánítását.

Budapest, 1874. május 14én.

Excellentiádnak,
alázatos szolgája,
a királyi főügyész nevében
Rozgonyi Bertalan m.p.

M.O.L., M.L., nr. 1152, ad 624.

PRIMELE STATUTE ALE MIȘCĂRII MUNCITOREȘTI DIN TRANSILVANIA

Secolul al XIX-lea debutează furtunos în țările bătrînului continent european.

Epopoea napoleoniană se încheiase vertiginos la Waterloo (18 iunie 1815). Popoarele Europei își doreau o nouă organizare, corespunzătoare intereselor lor naționale pe care congresul „Sfintei Alianțe”, dominat de reprezentanții reacționari ai imperiilor feudale în frunte cu cel habsburgic și țarist, nu le-o putea da. Așadar, începînd cu deceniul al treilea al veacului XIX, în marea majoritate a țărilor europene, poporul se ridică la puternice acțiuni revoluționare care aveau un caracter burghezo-democratic, ca spre exemplu: în Spania, Grecia, în ducatele italiene Parma, Modena, Toscana, statul papal, în Neapole, Piemont, în Țara Românească — revoluția condusă de Tudor Vladimirescu (1821), în însuși imperiul țarist (mișcarea decembristă din 1825) etc., culminînd cu revoluția din Franța (1830) sau cea din Belgia (1830), care va duce la apariția pe harta Europei a noului stat independent belgian.

Apogeul acestor mișcări revoluționare va fi atins în 1848, cînd masele populare se vor ridica la luptă împotriva reacționarismului absolutisto-feudal în toate statele europene, inclusiv în cele trei țări românești.

Este demn de subliniat faptul că, concomitent cu desfășurarea largă a revoluțiilor burghezo-democratice, se afirmă din ce în ce mai pregnant mișcarea revoluționară a proletariatului.

Dealtfel, în anii 1831 și 1834 istoria înregistrează primele ridicări revoluționare ale proletariatului sub forma răscoalelor țesătorilor din Lyon. Iar între 23—26 iunie 1848 are loc insurecția muncitorilor parizieni, prima mare bătălie de clasă în societatea capitalistă modernă.

Apreciînd necesitatea unității și organizării de clasă a proletariatului și a orientării sale ideologico-politice, K. Marx și Fr. Engels creează *Liga Comuniștilor* (1847), prima organizație internațională a proletariatului, embrion al partidului revoluționar al clasei muncitoare, pentru care ei vor redacta în 1848 „*Manifestul Partidului Comunist*”.

Ca urmare a încetării, în 1852, a activității Ligii Comuniștilor, precum și a necesităților din ce în ce mai stringente ale unității proletare — organizatorice și ideologice —, cei doi corifei ai mișcării muncitorești constituie, în cadrul unui mare miting muncitoresc la Londra în 28 septembrie 1864, prima organizație internațională a muncitorilor — *Asociația Internațională a Muncitorilor* —, cunoscută sub numele de Internaționala I-a.

După moartea lui Marx, Fr. Engels va reconstitui forul internațional muncitoresc în 1889 la Paris, sub numele de *Internaționala a II-a*. Deci, începînd cu a doua jumătate a veacului XIX, mișcarea muncito-

rească, în plină dezvoltare, orientată de un for internațional, se afirmă pe arena politică mondială ca o forță din ce în ce mai puternică.

În asemenea cadran politic mondial apare și la orizontul social-politic românesc, dezvoltându-se continuu ca cea mai progresistă forță politică a istoriei moderne românești — mișcarea muncitorească, în conexiunea sa legică cu dezvoltarea numerică și politică a proletariatului modern, de fabrică, ca rezultat direct al unui proces de industrializare, care, deși lacunar, era totuși evident în cadrul dezvoltării generale capitaliste atât a Principatelor Unite cât și a Transilvaniei.

Cu alte cuvinte, după părerea noastră, este clar faptul că mișcarea muncitorească din țara noastră trebuie privită *prin prisma dezvoltării generale mondiale a acesteia, însă cu particularitățile ei*, dictate de specificul ambianței românești, dezvoltare condiționată de existența în general a unei economii agrare în care dominantă era definită de puternice resturi feudale, iar nota caracteristică a „procesului industrializării” era industria extractivă și cea alimentară.

Așadar, dezvoltarea industrială din deceniile 6 și 7 ale veacului XIX a determinat unele mutații deosebit de importante atât în planul general al mișcării muncitorești din România, cât și în Transilvania și Banat.

Creșterea rapidă a numărului muncitorilor determină primul obiectiv, cel al necesității organizării lor unitare și al înarmării ideologice, în care sens „muncitorii încep prin a forma coaliții împotriva burgheziilor”.

Așa cum se petrecuse în întreaga mișcare muncitorească internațională, organizarea proletariatului pe baza principiilor luptei de clasă a fost precedată și în țara noastră *de forme organizatorice incipiente*, de multe ori cu aspect prolix. Astfel, amintim *asociațiile de întrajutorare*, prima de acest fel fiind constituită la Brașov (1846), apoi la Timișoara (1850), asociația tipografilor bucureșteni (1858), devenită apoi „Gutenberg” etc.

O fază superioară a organizării muncitorești a fost aceea a constituirii *asociațiilor profesionale cu caracter de clasă* în perioada 1868—1887, care au reușit să mobilizeze deja muncitorimea la o serie de acțiuni greviste. În această perioadă au loc două evenimente de importanță majoră pentru dezvoltarea mișcării muncitorești din patria noastră — constituirea, în 1872, a *Asociației generale a tuturor lucrătorilor din România* și apariția la 1 august 1865 în București a gazetei „*Tipograful Român*”, cel mai vechi ziar muncitoresc de la noi. Rezultă că, datorită avântului general al mișcării muncitorești revoluționare izvorât din condițiile favorabile de dezvoltare a proletariatului, într-un interval de timp istoricește scurt — 1—2 decenii —, proletariatul face saltul calitativ de la „o clasă în sine” la „o clasă pentru sine”.

În acest larg context politic, sprijinit de Internaționala I-a, proletariatul din Transilvania face pași din ce în ce mai siguri în domeniul organizării sale de clasă. Notăm faptul că din Internaționala I-a au făcut parte muncitorii timișoreni Gheorghe Ungureanu și Carol Farkas, ceea ce constituie o indicație sigură asupra existenței unui canal de legătură directă între muncitorimea bănățeană și forul internațional al

mișcării muncitorești. Drept urmare, la 11 octombrie 1868 se înființează *Asociația Generală a Muncitorilor din Timișoara*¹, cu 1.000 de membri.

La adunarea de constituire a acesteia s-a adoptat un statut, care, din păcate, nu s-a păstrat. Cunoaștem însă discuțiile care au fost duse la Ministerul de interne pentru aprobarea lui. Se știe că autoritățile austro-ungare dăduseră dispoziții ca să nu se aprobe decât activitatea acelor organizații muncitorești care nu manifestau „tendințe politice”. Datorită acestui fapt, muncitorii timișoreni fuseseră siliți să renunțe la exprimarea clară, prin statut, a scopului și caracterului organizației lor. În aceste condiții, se pare că statutul din 1868 nu corespundea necesităților luptei muncitorilor timișoreni. Exploatând, desigur, toate posibilitățile unui sau altui moment politic, muncitorii din Timișoara *au reușit să adopte în primăvara anului 1870 (10 mai 1870) un alt statut*, care a ajuns pînă la noi.

Documentul, denumit *Regulamentul Asociației generale a lucrătorilor din Timișoara*, este tipărit în limbile română, maghiară, germană și sîrbă, fiind aflat în prezent — în ce privește părțile în limbile maghiară și germană — la Muzeul de istorie al Transilvaniei cu nr. de inventar M. 1892², iar părțile în limbile română și sîrbă la Muzeul de istorie al R. S. România. Subliniem faptul semnificativ că, tipărindu-l în toate cele 4 limbi ale naționalităților din Banat, mișcarea muncitorească din România, încă de la începuturile sale, prezenta un pregnant *caracter internaționalist*, accentuat și de faptul că din conducerea Asociației timișorene au făcut parte muncitori de diferite naționalități, dintre care amintim pe Carol Farkas (maghiar), G. Ungureanu (român), G. Förk (german), Novotny (sîrb) etc.

Într-un preambul, Statutul preciza scopul Asociațiunii și cine poate fi membru al acesteia³. Este interesant de subliniat faptul că, pe lângă muncitori, puteau intra în Asociație „indivizi din alte clase”, însă cu o condiție bine precizată: „cari se interesă de bunul acestor a”⁴. Deci, este vorba de acele persoane care militau pentru drepturile clasei muncitoare, implicit, pentru afirmarea ei social-politică.

Lectura documentului arată că activitatea Asociației viza „două direcțiuni”: „a) la clasa constitutivă [secția de educație] cultivarea spirituală; b) la clasa spriginitoria [secția de ajutorare] dezvoltarea intereselor materiale”.

În scopul vădit al ridicării nivelului cultural al membrilor Asociației se prevedea ținerea de către „bărbați apți” a unor „prelegeri enciclopedice și economice în legătură cu comunicarea ideilor”. Considerăm că această problemă este strîns legată de educația materialist-marxistă a

¹ Despre crearea și activitatea acestei organizații, v. A. Egyed, *Asociațiile muncitorești din Transilvania între 1868—1872*, în *Studii*, 6, 1956; idem, în *Magazin istoric*, 9, 1968.

² P. Bunta, *Patru limbi — un singur gînd*, în *Magazin istoric*, 5, 1972; idem, *Primul statut al Asociației generale a muncitorilor din Timișoara*, în *Orizont*, Timișoara, 12 octombrie 1972; P. Bunta, G. Protopopescu, *Primul statut cunoscut al Asociației generale a muncitorilor din Timișoara — 1870*, în *Tibiscus*, 1974; P. Bunta, *Primul statut cunoscut al Asociației generale a muncitorilor din Timișoara*, în *ActaMN*, XI, 1974.

³ *Regulamentul Asociației generale a lucrătorilor din Timișoara*, loc. cit., p. 2.

⁴ Idem, p. 3.

muncitorimii timișorene, deci de înarmarea acesteia cu ideologia revoluționară specifică clasei muncitoare. De asemenea — și desigur în același scop —, era prevăzută cumpărarea „foieru periodice și cartiloru encyclopedice, organizarea de expoziții etc.“. După părerea noastră, prevederea acestor forme diferite de educație demonstrează existența unei experiențe de activitate, sau cel puțin cunoașterea altor experiențe de activitate și adaptarea lor la specificul local, timișorean. O dată mai mult, se văd legăturile internaționale pe care le-au avut în această perioadă conducătorii muncitorimii timișorene, care le-au lărgit orizontul cunoașterii trăsăturilor caracteristice ale mișcării muncitorești.

În domeniul activității de întrajutorare, statutul preconiza — printre altele —: înființarea, din contribuțiile săptămânale ale membrilor Asociației, a unei „cassa de păstrare“, care să acorde împrumuturi sau ajutoare celor bolnavi, orfanilor și celor deveniți, fără voia lor, inapți pentru muncă.

Expunerea de esență asupra conținutului statutului ne prilejuiește câteva constatări de importanță majoră. În primul rînd, caracterul statutului este *mai progresist* decît cel al statutelor Asociațiilor de întrajutorare anterioare, deoarece acesta da prioritate „promovării spirituale“, fapt ce reflectă necesitățile obiective de educare a muncitorimii, de înarmare a acesteia cu ideologia revoluționară.

În al doilea rînd, statutul prevede *aspecte economice* ale întrajutorării, și ele necesare în acea perioadă. Cu alte cuvinte, statutul reflecta deja o maturitate în gîndirea politică a muncitorimii timișorene, care se vehiculează pe cîteva coordonate majore, ca spre exemplu: caracterul de clasă, necesitatea unității, a întrajutorării, cultură și orientarea ideologică proletară etc.

În domeniul problemelor organizatorice, Statutul prevedea că în Asociație pot fi primiți ca membri numai „persoane nepătate“, care se împart în 4 categorii: „elevi, membri ordinari, exteriori și onorari“. Elevii puteau fi „fiescecare membru de la 15 pînă la 20 ani, cu învoirea părinților respectiv tutorelui“, bucurîndu-se de toate drepturile în afară de a alege și de a fi ales. Membri ordinari erau „fiescecare bărbatul trecut de 20 ani“, bucurîndu-se de toate drepturile, inclusiv de a alege și de a fi ales⁵. Membri exteriori erau femeile și aceia care nu locuiau în Timișoara, plătind numai jumătate din cotizație, iar membri onorifici erau aceia aleși de Asociație să facă parte din ea pentru activitatea lor.

Ideea organizatorică care a stat la baza Asociației era așadar *de clasă*, admițîndu-se în plus numai aceia care se dovediseră prin activitatea lor atașați proletariatului. Surprinde oarecum modul de rezolvare a problemei femeilor; apreciem totuși că prevederea statutară relativă la femei era progresistă, desigur la nivelul și în contextul deceniului al șaptelea al veacului trecut.

Conducerea Asociației revenea unui comitet, compus din președinte, doi vicepreședinți, 12 membri ordinari și 6 supleanți, existînd, de asemenea, și un „corp funcționăresc“ de 5 persoane (secretarul și adjunctul său, casierul, revizorul și perceptorul), însă numai cu drept de vot consultativ — desigur în ce privește problemele financiare de întrajutorare.

⁵ *Idem*, p. 8.

O dată pe an (în cea de a doua jumătate a lunii decembrie), era prevăzută ținerea unei adunări generale; pentru comitetul de conducere ținerea lunară a câte unei ședințe deschise, iar comitetele de secții — săptăminal. Prevederile statutare dovedesc o idee democratică de conducere, corespunzătoare dealtfel tuturor organizațiilor muncitorești, de fapt, o tentă destul de bine conturată a principiului modern obiectiv necesar de conducere colectivă.

Statutul era însoțit de un *program* care conținea și unele revendicări cu caracter politic general-democratic, ca spre exemplu: votul universal, dreptul de întrunire, libertatea presei etc.

Cu alte cuvinte, programul Asociațiunii viza, în general vorbind, revendicări democratice caracteristice etapei istorice respective, aflată încă sub influența ecourilor revoluțiilor burghezo-democratice pașoptiste. De fapt, nici nu se putea cere mai mult unui program trecut prin sita candelarei aulice vieneze.

În schimb, după părerea noastră, prevederile înscrise în statut care vizau aria largă a „culturii spirituale”⁶ a muncitorilor depășeau ca orientare de perspectivă punctele de vedere burghezo-democratice, înscriindu-se pe orbita formării ideologice materialist-marxiste a conștiinței clasei muncitoare în vederea marilor bătălii de clasă ce vor urma.

În această formulă, momentană și aparent nevătămătoare orînduirii burgheze, de „cultură spirituală” stătea de fapt formula ecuației afirmării social-politice a celei mai revoluționare clase a istoriei — proletariatul. Aceasta conferă Asociației timișorene totalitatea însemnelor de importanță istorică. Ca atare, considerăm major rolul Asociației timișorene în ce privește propagarea ideilor socialiste, subliniem faptul că acest rol a fost îndeplinit în special prin popularizarea în rîndurile muncitorimii a scrierilor editate de Internaționala I-a. Se citea pe atunci de către muncitorii din Timișoara ziarul „Vorbote”, editat de secția din Geneva a Internaționalei I-a, iar, începînd chiar din primăvara anului 1869, pe adresa organizației timișorene au sosit parte din lucrările lui Marx și Engels — Manifestul Partidului Comunist, Statutul Internaționalei I-a etc.

Anticipînd cu patru ani formarea Asociației generale a tuturor lucrătorilor din România (1872), Asociația generală a lucrătorilor din Timișoara a îndeplinit un important rol istoric în contextul general revoluționar al proletariatului din România, în special prin activitatea sa ideologico-educativă, care a format luptători conștienți pentru punerea în viață a ideilor socialismului științific.

Cu totul alta este situația clasei muncitoare din Transilvania un deceniu și jumătate mai tirziu (în 1885).

Intrarea Transilvaniei după 1867 sub dominația imperiului austro-ungar, legată, totodată, de pătrunderea capitalului austriac în economia transilvăneană și ca urmare a patentelor imperiale anterioare (1853 și 1854) care desființaseră în fapt iobăgia, asigurînd forța de muncă necesară industriei, a făcut posibilă dezvoltarea mineritului, a siderurgiei, a metalurgiei, industriei textile și alimentare, în special în zonele: Banatului, cu centrul industrial Reșița, Hunedoarei etc. Ca urmare, între

⁶ *Idem*, p. 1.

1866—1887 s-au înființat anual câte 8,2 fabrici, iar în perioada 1887—1893 câte 14 fabrici. Astfel, centrele de exploatare minieră: Anina, Lupeni; uzinele de fier: Bocșa, Reșița; noi întreprinderi industriale la Timișoara, Arad, Oradea etc. Totodată, această dezvoltare industrială a dus, implicit, la creșterea rețelei de căi ferate. Așadar, dezvoltarea respectivă a economiei transilvănene înregistrează la finele veacului al XIX-lea 210 fabrici mari cu un număr de peste 16.000 muncitori, în industria metalurgică și minieră peste 119.000 muncitori, din care peste 40% în fabrici, 554 ateliere în metalurgie etc.⁷, ceea ce duce la o rapidă creștere numerică a proletariatului. Faptul este cu deosebită claritate subliniat de Programul Partidului Comunist Român, care arată: „În a doua jumătate a secolului al XIX-lea se dezvoltă industria, forțele de producție cunosc în general o evoluție puternică, se extind relațiile de producție capitaliste. Odată cu aceasta crește numerică noua clasă socială, proletariatul, care se afirmă tot mai puternic în lupta de emancipare a țării“⁸.

De asemenea, în Europa avuseseră loc evenimente cardinale pentru mișcarea muncitorească. Astfel, în Franța, între 18 martie și 29 mai 1871, se desfășurase insurecția proletariatului parizian care răsturnase dominația burgheziei și instaurase *Comuna din Paris*, prima dictatură proletară din lume, pe baricadele căreia luptaseră peste 900 de români⁹. Această indica cu precizie maturizarea mișcării proletare.

În urma victoriei în războiul franco-german din 1870—1871, apăruse, sub egida Prusiei, Imperiul federal german, cu puternice tendințe imperialiste, de reîmpărțire a lumii, fapt concretizat prin tratatul secret de alianță germano — austro-ungar — italian încheiat la Viena în 20 mai 1882, așa-numita „*Triplă Alianță*“, una dintre grupările imperialiste care vor genera în 1914 prima conflagrație mondială. Așadar, puternice motive de îngrijorare față de apariția pe cerul bătrânului continent a primilor nori amenințători ai măcelului mondial ce va urma și, ca atare, puternice *tendințe de unificare și de înarmare politico-ideologică a proletariatului*. În acest context, la 2 august 1885, Asociația timișoreană a aprobat un *nou Statut*, corespunzător situației noi existente în Banat. Noul Statut este redactat și el în limbile: română, maghiară, germană și sîrbă, din care numai exemplarele în limbile germană și maghiară există astăzi la Muzeul de istorie al Transilvaniei, nr. de inventar M 36.

Statutul este semnat de Gheorghe Ungureanu, președinte și Iuliu Klein, notar-secretar, conținând 27 paragrafe, împărțite în 11 probleme și anume: 1) Denumirea și sediul Asociației; 2) Scopul Asociației; 3) Drepturile și îndatoririle membrilor; 4) Excluderea și devenirea membrilor; 5) Conducerea Asociației; 6) Comisia de revizie; 7) Adunările generale;

⁷ Pentru detalii, v. Victor Chereșeșiu, Cornelia Bodea, Bujor Surdu, Camil Mureșan, Constantin Nuțu, Acațiu Egyed, Vasile Curticăpeanu, *Din istoria Transilvaniei*, vol. II, ed. a II-a, București, 1963, p. 133—251.

⁸ *Programul Partidului Comunist Român de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism*, Edit. Politică, București, 1975, p. 34.

⁹ *Întrebări și răspunsuri pe teme din istoria Partidului Comunist Român*, Edit. Politică, București, 1974, p. 29.

8) Fondurile Asociației; 9) Comisia de judecată aleasă; 10) Ștampila Asociației, și 11) Dizolvarea Asociației¹⁰.

Statutul din 1885 arată că scopul Asociației este „Luminarea și educarea membrilor, printre care culturalizarea și educarea științifică. De asemenea, formarea și dezvoltarea spiritului colectivității¹¹”. Toate cele de mai sus se vor realiza prin: a) Achiziționarea și lecturarea cărților și revistelor utile și de popularitate, precum și împrumutarea acestora din biblioteci; b) Conferințe de popularizare din toate domeniile științei; c) Concerte, festivități și distracții¹¹.

Față de Statutul din 1870 se remarcă trecerea activității Asociației la o fază superioară: *răspîndirea cunoștințelor științifice și culturale*, deci răspîndirea ideilor socialismului științific.

În legătură cu drepturile și îndatoririle membrilor, Statutul din 1885 precizează existența a două categorii de membri — activi și susținători, arătînd că orice muncitor poate deveni membru al Asociației, dacă recunoaște statutul și îndeplinește prescripțiunile acestuia¹².

Față de Statutul din 1870, noul statut subliniază *caracterul de clasă* al Asociației, indicînd cu precizie că numai muncitorii pot face parte din organizație.

De asemenea, Statutul din 1885 precizează că din conducerea Asociației fac parte 11 membri aleși, care, din rîndurile lor, aleg un președinte, un vicepreședinte, un secretar și un casier-bibliotecar. Conducerea se alege anual. Ea convoacă ședințele ordinare și asigură executarea hotărîrilor luate la aceste ședințe¹³.

În ce privește adunările Asociației, ele au loc în luna ianuarie a fiecărui an. Din preocupările adunărilor generale, remarcăm: analiza (raportul) activității conducerii; alegerea noii conduceri; modificarea statutului Asociației; dizolvarea Asociației; rezolvarea propunerilor și interpelărilor. De asemenea, Statutul prevede faptul că, pe baza hotărîrii conducerii, președintele sau vicepreședintele pot convoca și adunări extraordinare în scopul rezolvării unor probleme importante cu caracter de urgență. Considerăm, de asemenea, demn de subliniat faptul că Statutul din 1885 prevede instituirea comisiei de judecată, care se ocupă cu rezolvarea pe cale pașnică a problemelor litigioase ale membrilor Asociației. Așadar, este vorba de sublinierea pregnantă a *solidarității de clasă*¹⁴.

După sublinierea cu caracter comparativ față de Statutul din 1870 a cîtorva elemente pe care autorii le consideră definitorii ale Statutului din 1885, se impun unele concluzii. Astfel, față de Statutul din 1870, noul Statut nu se mai ocupă de problemele de ajutorare materială a membrilor Asociației și nici nu prevede revendicări de ordin economic, fapt care ne determină să întrevădem *caracterul politic* al Asociației. În Statutul din 1885, accentul se pune pe educarea de clasă, științifică și culturală a membrilor Asociației, pe răspîndirea ideilor socialismului științific. De asemenea, remarcăm *caracterul democratic* al Asociației, con-

¹⁰ Statutul Asociației generale a muncitorilor din Timișoara — 1885, p. 1—7.

¹¹ *Idem*, p. 1.

¹² *Idem*, p. 1—2.

¹³ *Idem*, p. 3—4.

¹⁴ *Idem*, p. 6.

cretizat prin alegerea anuală a conducerii și comisiilor de judecată și de revizie. Statutul din 1885 scoate în evidență solidaritatea de clasă, prin specificarea că numai muncitorii pot fi membri ai Asociației, iar divergențele sau litigiile dintre ei se rezolvă pe cale pașnică în cadrul Asociației de către comisia de judecată. Deci, Statutul din 1885, spre deosebire de cel din 1870, are un pregnant *caracter de clasă*, fapt care demonstrează existența în mișcarea muncitorească bănățeană a momentului caracteristic mișcărilor muncitorești din cea de a doua jumătate a veacului al XIX-lea, trecerea proletariatului „de la o clasă în sine la o clasă pentru sine“.

Pornind de la aceste baze — primele statute ale Asociației muncitorești timișorene, de fapt și primele din Transilvania —, am considerat necesară cunoașterea menționatei momente de majoră importanță în istoria națională a României, tocmai pentru înțelegerea evoluției ideilor de unitate revoluționară și de clarificare politică-ideologică, care au polarizat în jurul lor întreaga clasă muncitoare din teritoriile românești. Evoluția acestor idei într-un scurt răstimp istoric (15—20 de ani) a creat largi posibilități pentru apariția pe scena politică a *partidelor unice*, revoluționare ale clasei muncitoare (România, 1893; Ungaria, 1880; Austria, 1899), desigur, brodată în peisajul general al evoluției spre civilizație și progres a procesului general istoric.

PETRU BUNTA — GEORGE PROTOPODESCU

LES PREMIERS STATUTS DU MOUVEMENT OUVRIER DE TRANSYLVANIE

(Résumé)

En se fondant sur les dates du développement historique général du mouvement ouvrier des territoires roumains, les auteurs relèvent l'importance de la création de l'Association Générale des Ouvriers de Timișoara (11 Oct. 1868). On souligne le moment de l'apparition du premier statut de cette association (10 Mai 1870), en le comparant avec le statut élaboré en 1885, de la même association.

La comparaison concrète desdits deux statuts démontre que celui de l'an 1885 se distingue de son prédécesseur de 1870 par un prononcé caractère de classe, ce qui indique qu'au sein du mouvement ouvrier de Banat se montra, à ce temps-là, le moment — caractéristique aux mouvements des ouvriers dans la deuxième moitié du XIXe siècle — d'un passage vers le processus de clarification politique-idéologique. Ce fait mène à la constitution des partis révolutionnaires de la classe ouvrière, conséquence de l'évolution du processus général historique, y inclus celui de notre pays.

FARMACIȘTI ROMÂNI DIN TRANSILVANIA ȘI BANAT (studiu preliminar)

Un aspect neglijat pînă acum al istoriei farmaciei din țara noastră îl constituie prezența și activitatea farmaciștilor români din Transilvania și Banat, înainte de 1919. După cum se știe, din anul 1919 datează inaugurarea la Cluj a învățămîntului farmaceutic românesc.

Lucrarea de față își propune să deschidă acest capitol al trecutului farmaceutic și, abordîndu-l, să stimuleze alte cercetări care îl vor desăvîrși.

Datele și informațiile de care dispunem se referă deopotrivă la farmaciștii români originari din cele două provincii amintite, indiferent dacă au profesat în Transilvania, în Banat sau dincolo de Carpați sau — în unele cazuri sporadice — în afara granițelor noastre, pe teritoriul Ungariei vecine.

Luînd în considerare faptul că datele și informațiile cu privire la categoria mai sus precizată de farmaciști sînt uneori incomplete, alteori incerte și nu odată contradictorii, lucrarea de față — în faza actuală a cercetărilor noastre — nu are pretenția să epuizeze subiectul sau să depășească caracterul preliminar. Deși ea acoperă numai parțial lacuna de mult resimțită a istoriografiei farmaceutice, o publicăm cu intenția de a informa corpul farmaceutic, sperînd că urmașii farmaciștilor amintiți în lucrarea de față nu vor întîrzia să o completeze și să-i corecteze greșelile.

Prezența farmaciștilor români din Transilvania și Banat este semnalată în prima jumătate a secolului trecut. În această ordine de idei se impune numele farmacistului *George Stupa* și al lui *Nicolae Solomon*, amîndoi participanți la revoluția de la 1848.

George Stupa (1812—1884) se trăgea dintr-o familie nobilă (K. Chyzer), iar după alte izvoare (Z. Szepsi) din familia unui comerciant român din Beiuș. S-a născut la Oradea în 5 august 1812. Diploma de farmacist a obținut-o la Universitatea din Pesta în 8 august 1834. În același an și-a publicat disertația pentru titlul de „magister pharmaciae”, cu o temă din domeniul chimiei farmaceutice anorganice: cianatul de calciu și sulfatul de zinc (Cf. G. Stupa: *Rövid értekezések a mészany zöldséletről és a kén-savcs horganyról*, Pest, 1834).

După ce a lucrat un timp la Viena și la Bratislava, Stupa se stabilește la Arad, unde — între anii 1834—1848 — a fost proprietarul farmaciei „Ingerul”. Stupa participase la viața culturală a orașului și la promovarea mișcării social-culturale a românilor. Împreună cu Vincentiu Babeș și alți intelectuali, el a participat la consfătuirea de la Arad din ziua de 25 februarie 1848 convocată în vederea luării unor măsuri pentru îmbunătățirea situației școlilor românești.

În anul 1848 Stupa se mută la Pesta. Împărtășește ideile burghezo-democratice, participă la mișcarea revoluționară, militează pentru interesele sociale și culturale ale românilor și este prezent la întrunirea din 21 mai 1848 a intelectualilor români care realizează memoriul cu revendicările românilor din Ungaria și Banat adresat guvernului.

Stupa a jucat un rol activ în viața publică profesională și științifică. A fost secretar-grefier al Asociației farmaciștilor din Budapesta și membru al directoratului Asociației Farmaciștilor din Ungaria. Din 1869 el a îndeplinit, până la moarte, funcția de casier al Reuniunilor Itinerante ale Medicilor și Naturaliștilor Maghiari. Relațiile sale cu diferitele societăți și instituții românești au rămas permanente. Se număra printre sprijinitorii Societății „Petru Maior” a studenților români, era unul din eforii Bisericii ortodoxe române din Budapesta. De asemenea Stupa făcea parte, cu mandat permanent, din Reprezentanța care conducea Fundația Gojdu, contribuind la consolidarea și dezvoltarea acestei importante și prestigioase fundații puse în slujba promovării culturii românești.

Farmacia din Budapesta a lui Stupa era considerată printre cele mai bine organizate oficine. Încă din 1834 el desfășura activitate publicistică profesională, concretizată în mai multe articole publicate în presa farmaceutică și medicală a timpului. Alegerea lui, în 1875, ca deputat în parlament i-a permis să militeze pentru interesele corpului farmaceutic. Stupa s-a bucurat de o mare popularitate ca filantrop.

În 1884 farmacistul George Stupa a murit, la vârsta de 72 de ani. Știrea morții sale a apărut în revista Familia din Oradea. Toate perioadicele farmaceutice de la Budapesta au publicat necroloage în care personalitatea lui Stupa a fost evocată deosebit de elogios.

În prima jumătate a secolului al XIX-lea trebuie să fi fost mai mulți tineri români ardeleni care s-au dedicat profesiunii de practicanți în farmacie. Identificarea lor este anevoioasă, dar nu lipsită de interes pentru ilustrarea procesului de diferențiere a opțiunii tineretului față de profesii cu caracter științific.

Pentru supoziția de mai înainte pare să pledeze cazul lui Nicolae Solomon (născut la 1820 în satul Spring, jud. Alba de Jos — mort la București în 29 aprilie 1875). După absolvirea liceului de la Blaj, Solomon a plecat la Brașov, unde a lucrat ca practicant de farmacie. Așa cum afirmă Iosif Sterca Șulutiu, Solomon s-a stabilit pentru un timp la București, undă „s-a calificat mai departe în specialitatea sa ca farmacist”. La izbucnirea revoluției de la 1848 Solomon s-a întors în Transilvania și a intrat în rândurile revoluționarilor. Avram Iancu l-a investit cu funcția de prefect al legiunii române din Țara Hațegului, unde sub conducerea lui s-a menținut în mod exemplar ordinea publică și siguranța cetățenilor de toate naționalitățile, ceea ce i-a adus o recunoștință unanimă.

Nu știm dacă Solomon a rămas fidel profesiunii sale inițiale. În ultimii ani ai vieții sale Nicolae Solomon a lucrat, se pare, la Spitalul Brîncovenesc din București, dar lipsesc relatările cu privire la calitatea pe care a avut-o. Numele lui N. Solomon nu figurează în cunoscutul „Repertor de medici și farmaciști” al lui V. Gomoiu. Omiterea lui Solomon își poate găsi explicația în faptul că el n-a ajuns să fie farmacist titrat.

Deschiderea la 1857 a Școlii naționale de medicină și farmacie de la București a atras tineri și din Transilvania dornici de a se dedica farmaciei. Identificarea acestora și urmărirea carierei lor de farmacist ar completa tabloul general care se schițează despre farmaciștii români ardeleni. Vom vedea că asemenea investigații comportă un interes deosebit mai ales pentru perioada de după 1869, în care a funcționat Școala Superioară de Farmacie anexată Facultății de Medicină din București.

La Cluj pregătirea universitară a farmaciștilor datează din 1872, anul în care s-a inaugurat Universitatea clujeană cu limbă de predare maghiară. Învățământul farmaceutic și-a început activitatea sub egida Facultății de medicină.

Anuarul Universității din Cluj semnalează încă din primul an școlar (1872/1873) prezența unor studenți de confesiune ortodoxă, înscriși la cursurile Învățământului farmaceutic, dar fără să se indice numele și naționalitatea lor. Până în anul universitar 1879/1880 nu găsim altă indicație decât numărul și confesiunea studenților înscriși la cursurile de Farmacie. Unii dintre ei sînt trecuți în rubrica greco-ortodocșilor, alții în aceea a greco-catolicilor. Incertitudinea se datorează și unor nume de familie asemănătoare sau identice folosite de românii și maghiarii din Transilvania sau de către sîrbii din Banat. Stabilirea naționalității exclusiv după criteriile profesionale este de asemenea nesigură, deoarece în monarhia habsburgică trăiau diferite naționalități (români, sîrbi, slovaci, ruteni etc.) de confesiune ortodoxă sau greco-unită.

În cercetările noastre, pe cît ne-a fost posibil, ne-am orientat după mai multe criterii ca: localitatea de origine, numele, confesiunea și alte informații suplimentare. În felul acesta, cu toate că nu s-a putut elimina un anumit coeficient de eroare, s-a putut stabili cu multă probabilitate naționalitatea farmaciștilor despre care vom vorbi.

În anul universitar 1879/1880, semestrul II, sînt semnalati doi studenți în farmacie de confesiune ortodoxă, dintre care s-a identificat cu certitudine numele studentului *Aurel Cutean*. În afara Anuarului Universității din Cluj, despre Cutean se găsesc informații și în alte izvoare.

Perioada anilor universitari 1881—1889 nu ne oferă certitudini cu privire la studenții ai căror nume lipsesc, indicîndu-se doar confesiunea lor greco-ortodoxă sau greco-unită. Numărul acestor studenți este mic.

Începînd din anul școlar 1889/1890 avem mai multe repere sigure. Statisticile, respectiv lista studenților pe acest an universitar (anul I și anul II al Învățământului farmaceutic) consemnează pe următorii studenți români: *Alexandru Panaiot*, *Petru Jura*, *Aurel Pap*, *Livius Ramonczay* (*Ramonțai*), *Gheorghe Rozvan*.

Prezența studenților români în farmacie devine mai frecventă începînd din ultimii ani ai secolului trecut. În catalogul studenților în farmacie pe anul 1895/1896 găsim numele lui *Cornel Botoș* și al lui *Augustin Sabo*. Revista orădeană *Familia* îi semnalează deopotrivă, în cursul anului 1897, cînd cei doi, trecuți între timp la Universitatea din Budapesta, au obținut acolo titlul (calificarea) de magistru în farmacie.

Anuarul Universității din Cluj pe anii 1896/1898 cuprinde numele a mai mulți studenți români înscriși la învățământul farmaceutic, și anume: *Corneliu Roșiescu*, *Virgil Pap*, *Victor Gorove*, *Ioan Epure*, *Leo Parasca*, *Teodor Sbârcea*, *Livius Tempea*, *Teodor Barbu*, *Victor Nestor* și *Parteni*

Petrilla. Numele multora dintre ei nemaifigurind în Anuarul Universității pe anul școlar următor, se presupune că între timp unii au părăsit Clujul, optînd pentru alte universități unde și-au terminat studiile, iar alții, fiind în ultimul an al studiilor lor în farmacie, le-au absolvit, în timp ce cîțiva dintre ei fie că și-au început studiile, fie că s-au dedicat altor profesii.

La Cluj învățămîntul farmaceutic universitar avea o durată de 2 ani. În primii ani ai acestui învățămînt s-au primit tineri cu numai 6 clase liceale și mai tîrziu cu 8 clase fără bacalaureat. La Budapesta, bacalaureatul era obligator. Absolvenților clujeni li se acorda titlul de licențiați în farmacie; la Budapesta, unde se cerea o școlarizare prealabilă completă, absolvenții în farmacie obțineau titlul de magistru în farmacie. Iată motivul pentru care unii studenți în farmacie din Cluj au optat pentru continuarea studiilor la Budapesta.

Trei studenți români în farmacie, și anume *Teodor Barbu*, *Victor Nestor* și *Iuliu Codarcea*, și-au terminat studiile lor la Cluj. Ei sînt menționați în Anuarul Universității pe anii 1898/1899 (Barbu și Nestor), 1899/1900 (Codarcea, Barbu și Nestor), respectiv 1900/1901, an în care figurează numai numele lui *Iuliu Codarcea*.

Pînă la izbucnirea primului război mondial, deci în anii universitari 1901—1913, și-au absolvit studiile în cadrul Învățămîntului farmaceutic de la Cluj următorii studenți români: *Gabriel Popovici*, *Gustav Simonca*, *Ioan Murgău*, *Romulus Pop*, *Valeriu Tincu*, *Victor Pap*, *Iulian Drăgan*, *Guido Prodan*, *Simion Oniciu*, *Basil Pertia*, *Anton Pășcui*, *Alexandru Tătariu*, *Anton Sabin*, *Iosif Roxin*, *Ștefan Moga*, *Victor Petricaș*, *Vincentiu Grama*, *Iosif Rau*, *Eugen Culcer (Kolcsér)* și *Sabin Neagoș*.

După datele Anuarului Universității din Cluj, în anii primului război mondial (1914—1918) își făceau studiile lor în farmacie următorii: *Ștefan Dragoș*, *Traian Puiu*, *Nicolae Moga*, *Iuliu Rusu*, *Gheorghe Stroia*, *Aurel Dima*, *Iuliu Porga*, *Eugen Pascu*, *Ioan Buda*, *Titus Livius Cerna*, *Augustin Costin*, *Nicolae Cosmuța*, *Iuliu Uțiu*, *Ladislau Vulcan*, *Valeriu Popovici*, *Naftanail Pulca*.

Despre unii dintre absolvenții amintiți, foști studenți ai Universității din Cluj, dispunem de informații cu caracter personal, profesional și cunoaștem localitățile în care ei au funcționat:

1. *Anton Sabin* (n. în Beiuș, 31 III 1885), absolvent în 1910, farmacist la Petrila și Zărnești;
2. *Cutean Aurel* — absolvent în 1881, farmacist la Dobra (jud. Hunedoara);
3. *Dima Aurel* (n. în Sita Buzăului, jud. Brașov, 26 V 1890), absolvent în 1915, farmacist la Simeria;
4. *Dombora Vasile* (n. în Petroșani, 24 V 1889), absolvent în 1914, farmacist la Aradul Nou;
5. *Grama Vincentiu* (n. în comuna Rîușor, jud. Făgăraș), absolvent în 1913, farmacist la Făgăraș;
6. *Murgău Ioan* (n. în Geoagiul de Sus, jud. Alba, 22 X 1880), absolvent în 1905, farmacist la Turda. A murit la 26 IV 1948;
7. *Neagoș Sabin Patriciu* (n. în Dedu, jud. Mureș, 7 IX 1888), absolvent în 1906, farmacist la Pincota, jud. Arad;
8. *Pertia Basil* (n. în Sighișoara la 11 XI 1880), absolvent în 1906, farmacist la Feldioara și la Brașov;
9. *Pap Aurel* (n. în Vezendiu, jud. Sălaj, 24 III 1887), absolvent în 1911, farmacist la Sibiu;
10. *Pap Victor* (n. în Ozun, jud. Trei Scaune, 6 V 1882), absolvent în 1905, farmacist la Sibiu;

11. *Popovici Valeriu* (n. în Buzad, jud. Timiș, 21 V 1892), absolvent în 1918, farmacist la Deta;
12. *Ramonițan Remus* (n. la 14 XII 1863, fără specificarea localității), absolvent în 1891, farmacist la Lugoj;
13. *Moga Nicolae* (n. în Bucium, jud. Făgăraș, 20 XI 1892), absolvent în 1914, farmacist la Băile Buziaș;
14. *Turcu Teodor* (n. în Blaj, 26 VI 1883), absolvent în 1907, farmacist la Lugoj.

Trebuie să menționăm aici grupul acelor farmaciști români de mai târziu, care și-au terminat stagiul de practică în farmacie după vechiul sistem, înainte de 1919 și care apoi s-au înscris în anul I (1919—1920) al învățământului farmaceutic românesc din Cluj și anume: *Bancu, I., Cornea, I., Cosma, M., Goina, T., Hagea, R., Lipovan, J., Maioreescu, V., Negru, E., Papp Victoria, Roxin, A., Ștefan, M., Rusam, A., Stăvoiu, S.*

Luind în considerare Universitatea la care s-au format farmaciștii români înainte de terminarea primului război mondial, originari din Transilvania și Banat, se impune semnalarea acelor care s-au licențiat la Universitatea din București și care, cu excepția farmacistului *Virgil Albescu*, și-au continuat activitatea lor dincolo de Carpați.

Grupul numeros al acestor farmaciști l-am împărțit în două categorii, și anume:

I. Farmaciști români originari din Transilvania licențiați la Universitatea din București înainte de 1900;

II. Farmaciști români originari din Transilvania licențiați la București între 1900—1919.

(Anul 1919 marchează inaugurarea învățământului farmaceutic românesc de la Cluj).

1. *Bârgoveanu (Borgovan), Aurel*, născut la 16 XI 1866, în Sozna Mare (jud. Solnoc—Dobica), licențiat în 1895, diriginte al farmaciei de la Urlați, apoi, după 1902, la farmacia de la Mihăileni (jud. Dorohoi).

2. *Boeriu, N. Ion*, născut în 1871 în satul Grid (cîte o localitate cu acest nume se găsește în jud. Hunedoara și în jud. Făgăraș), licențiat în farmacie în 1894 și în drept la 1899; a avut în concesiune farmacia de la Vinju Mare (jud. Mehedint), iar după 1906 a fost farmacist la Craiova.

3. *Bobanciu (Bobancu), Nicolae*, născut în Brașov la 23 II 1866, licențiat în 1898, farmacist la Pitești.

4. *Bogdan, Iordan*, născut în Brașov la 1868 — licențiat în 1890, fondatorul și proprietarul (între 1894—1909) celei de a treia farmacii din Turnu-Severin; asistent la Școala superioară de farmacie, apoi șef de lucrări la Facultatea de medicină și chimist expert. Preparatele medicamentoase produse de Iordan Bogdan au fost distinse cu premii la expozițiile din Bordeaux (1897), Paris (1900) și București (1903). Are lucrări în domeniul chimiei farmaceutice.

5. *Bogdan, I. Ștefan*, născut în Brașov la 15 aprilie 1877 — mort în 1954; licențiat în farmacie la 1897, continuându-și studiile la Geneva, obținând doctoratul în chimie și fizică; la Geneva a funcționat un timp în calitate de docent; a fost profesor de fizică la Facultatea de farmacie din București.

6. *Brândușiu, Zaharia*, născut în Transilvania (localitatea neprecizată, probabil în jud. Tîrnava Mare), a absolvit liceul din Brașov la 1852, licențiat în farmacie la 1878; a funcționat ca farmacist-șef la Spitalul de copii din București, apoi a devenit proprietarul unei farmacii la Zîmnicea.

7. *Coleșiu, Andrei*, născut la Zărnești (jud. Brașov) la 1 XII 1857, licențiat în farmacie la 29 octombrie 1880; la Focșani a condus farmacia pe care el a înființat-o în 1884. *A. Coleșiu* este autorul lucrării: „Starea economică a țării și convențiile comerciale” (1902).

8. *Coleșiu, Nicolae*, născut în Zărnești (jud. Brașov), la 3 martie 1867. Din 1884 a funcționat ca elev de farmacie la Focșani în farmacia fratelui său *A. Co-*

leși. Licența în farmacie a obținut-o în anul 1892; a fost proprietarul farmaciei „Română” din Roman pe care a vândut-o în 1912.

9. *Catul, Traian*, născut la 1870 în Arieșul de Pădure (jud. Maramureș), elevatul în farmacie l-a făcut la Birlad; licențiat la 14 XII 1894; începînd din 1906 a luat în arendă farmacia de la Urziceni, fondată în 1872.

10. *Coman, Teodor*, născut în Transilvania (fără precizarea localității) la 11 martie 1863; elev de farmacie la Spitalul Brîncovenesc, licențiat în farmacie la 4 iulie 1889; a fost dirigit al farmaciei „Minerva” (prop. A. N. Filotti) din Brăila și mai tîrziu a cumpărat farmacia lui Anton Drumer din același oraș.

11. *Enescu, Aron*, născut în Bran (jud. Brașov) la 4 august 1870; licențiat în farmacie la 14 ianuarie 1894; preparator la Institutul de chimie și Laboratorul de farmacie al Eforiei Spitalelor Civile de la București. În 1900 și-a deschis farmacia proprie la Bacău, a treia în ordine cronologică.

12. *Gherman, Iosif*, născut în Brașov la 1844; studii de farmacie începute la Școala de farmacie (Școala națională de medicină și farmacie), continuate apoi la Școala superioară de farmacie; licențiat în farmacie (fără precizarea anului); a funcționat ca angajat în farmacia „Flora” din Capitală, atunci proprietate a farmacistului Franz Zeidner.

13. *Hențescu, Adam*, născut la 1 august 1856 în satul Rișca, comuna Baia de Criș (jud. Hunedoara); elevatul l-a făcut în farmacia lui *Nicolae Vlad* din Abrud și la farmacia din Hălmaș (jud. Bihor); licența a obținut-o la 29 oct. 1880; timp de 14 ani a lucrat la Caracal, după care a devenit proprietarul farmaciei „Naționala” din București (fondată la 1856). Farmacia lui Hențescu era utilată pentru producția de medicamente. Preparatele medicamentoase ale Laboratorului Hențescu au fost distinse cu medalii de aur la expozițiile din 1903 și 1906 de la București. Hențescu a ocupat funcții publice: făcea parte din Consiliul comunal București, a fost președinte al Comisiei farmaceutice și era unul dintre întemeietorii „Centralei farmaceutice” pentru aprovizionarea officinelor.

14. *Iteanu, Alexandru*, născut în satul Hăghig (jud. Trei-Scaune — azi Covasna), la 8 iunie 1869 (sau 1870); elevatul de farmacie l-a făcut la Roșorii de Vede; licențiat în farmacie la 25 noiembrie 1892; din 1895 a fost dirigit, iar din 1909 proprietar al Farmaciei „Flora” din Rîmnicul Sărat, fondată la 1843. Laboratorul de produse medicamentoase A. Iteanu a luat ființă la 1898 și a fost mutat la București în 1919. În perioada interbelică produsele sale erau cunoscute în întreaga țară. Din 1921 Iteanu a funcționat ca președinte al Asociației Generale a Farmaciștilor din România.

15. *Manciu (Mantzu), T. Gheorghe*, născut în Brașov la 23 aprilie 1871; elevatul l-a făcut în Ploiești la farmacia lui Samuel Schmettau, fondată la 1858; licențiat în farmacie la 25 noiembrie 1892; din 1905 a condus farmacia „Crucea Roșie” din Craiova.

16. *Mărgineanu, S. Corneliu*, născut în Brașov la 8 februarie 1876; licențiat în farmacie la 30 octombrie 1903; un timp a lucrat la o farmacie din comuna Balaci (jud. Teleorman); în 1913 înființează farmacia din comuna Podu-Bârbierului (jud. Dîmbovița).

17. *Oltescu, Nicolae*, născut în Făgăraș la 1851; elevatul îl face la Piatra-Neamț în farmacia „Speranța” a lui T. I. Kammer; licențiat în farmacie la 1874. Între anii 1875—1878 a condus farmacia „Minerva” din Leova (jud. Cahul), iar între anii 1878—1887 lucrează la farmacia „Engleză” din Constanța, fondată la 1860 de medicul englez A. I. Bolton; în 1887 Oltescu devine proprietar al farmaciei „Crucea Roșie” din Huși pe care a deținut-o pînă în 1910.

18. *Olivănar, George*, născut în Transilvania (fără indicarea localității) la 10 aprilie 1864; licențiat în farmacie la 27 apr. 1892; un timp a funcționat ca dirigit al farmaciei „Armonia” din Slatina. La 1909 a devenit proprietarul farmaciei „La Arab” din București.

19. *Pantu, R. Nicolae*, născut în Brașov în 4 august 1875; elevatul și-l face la Buzău și la București; licențiat în farmacie la 4 martie 1899 și cumpără — în același an — farmacia „Română” de la Giurgiu.

20. *Păcurariu, Pavel*, născut în Șomfalău (jud. Bistrița-Năsăud) la 15 februarie 1877; elev de farmacie în Iași la Farmacia lui Gh. Beceanu; licența în farmacie a obținut-o la 8 februarie 1903. În 1909 Păcurariu devine dirigit-proprietar al farmaciei „Împăratul Sever” din Turnu-Severin.

21. *Petra, Avram*, născut în Ibănești (jud. Mureș) la 24 mai 1874; își face elevatul la farmacia „Foișorul de foc” a lui Gustav Greff; licența în farmacie

a obținut-o la 17 martie 1897; a luat în arendă farmacia „Cerbul” din București, apoi farmacia „Națională” din Găiești (menționăm că P. C. Cazacu și I. C. Frunză nu-l menționează), a lucrat la farmaciile din Baia-de-Aramă și la farmacia „Speranța” din Sulina, a cărei proprietar a devenit în 1906. Între anii 1900—1904 A. Petra a fost secretarul Asociației generale a corpului farmaceutic din România.

22. *Popișteanu, George*, născut în Feldioara (jud. Brașov) la 15 decembrie 1879, elev de farmacie în Birlad la farmacia „Română” a lui L. Bistriceanu; licențiat în farmacie la 11 martie 1906, a funcționat ca diriginte al farmaciei „Sf. Elena” din Medgidia.

23. *Rusu, Nicolae*, născut la Chintelnic (jud. Solnoc—Dobîca) în anul 1856; elevatul și-l face la farmacia „Salvator” (propr. R. Schmettau) și la farmacia „Națională” (propr. A. Ciura); licențiat la 10 decembrie 1890; în 1914 N. Rusu a înființat la Turtucaia o a doua farmacie, pe care și-a păstrat-o și în anii interbelici.

24. *Sglimbea, Emilian*, născut în comuna Căciulata (jud. Tîrnava Mare) la 5 decembrie 1880; licențiat în farmacie la 1913; farmacist în comuna Ianca din județul Brăila.

25. *Spătan, Iuliu*, născut la Bîrzava (jud. Caraș-Severin), în anul 1872; elev de farmacie la Pitești, asistent de farmacie la Caracal; licențiat la 25 mai 1899; în același an arendează farmacia lui I. Melinescu. În 1922 Spătan înființează la Lugoj farmacia la „Împăratul Traian”, pe care o are pînă la moartea sa survenită în 1927.

26. *Tacit, Corneliu*, născut în Brașov la 24 septembrie 1874, licențiat în farmacie din anul 1897 (sau 1899), proprietar al unei drogherii medicinale la Ploiești.

27. *Vespremeanu, Ion*, născut în Transilvania (fără precizarea localității) la 21 iunie 1867; elev de farmacie la București, în oficina lui A. Ciura; în 1888 devine asistent de farmacie și la 8 decembrie 1888 licențiat în farmacie. La 1896 întemeiază farmacia „Sf. Spiridon” din București, pe care o avea încă și în anii interbelici.

După cum reiese din cele prezentate, dintre studenții români ardeleni care au absolvit Școala Superioară de Farmacie din București, cei mai mulți au fost originari din județul Brașov. De asemenea, este de reținut faptul că toți farmaciștii originari din Transilvania, licențiați la București, s-au realizat favorabil în rețeaua asistenței farmaceutice publice, unii dintre ei impunându-se în viața științifică farmaceutică românească.

A doua categorie a farmaciștilor români ardeleni o formează grupul acelora care și-au făcut studiile lor în farmacie de asemenea la Universitatea din București, dar la începutul acestui secol, în perioada anilor 1900—1919. Dintre ei fac parte următorii:

1. *Adace, Justin* (născut în Ragla, jud. Bistrița-Năsăud la 17 IV 1876), licențiat în 1905, farmacist la Iași;

2. *Albescu, Virgil* (născut la 1878 în Baia-de-Criș, jud. Hunedoara), licențiat în 1902, echivalat în 1906 la Budapesta pentru titlul de magistru în farmacie; a fost farmacist la Gurahonț și apoi la Deva;

3. *Bădilă, Nicolae* (născut la Boița, jud. Sibiu, în 25 ianuarie 1877), licențiat în 1902, farmacist la București;

4. *Bianu, Vasile* (născut la Făget, jud. Arad, în 18 iunie 1893), licențiat în farmacie în 1919, farmacist la Timișoara;

5. *Bușoiu, Victor* (născut în comuna Baia, jud. Tîrnava Mare, la 15 ianuarie 1877), licențiat în 1900, farmacist la Blaj;

6. *Ciociu, Gheorghe* (născut în Rîșnov, jud. Brașov, la 27 iunie 1891), licențiat în 1916, farmacist la București;

7. *Drăguș, Gheorghe* (născut în Satulung, jud. Brașov, la 19 mai 1882), licențiat din anul 1905, farmacist la București;

8. *Guguianu, Iuliu* (născut în comuna Zărnești, jud. Brașov, la 10 iunie 1875), licențiat în 1900, farmacist la Bușteni;

9. *Hotăranu, Gheorghe* (născut la Oravița, jud. Caraș-Severin, în anul 1883), licențiat din 1910, farmacist la București;

10. *Mărgineanu, Corneliu* (născut la Brașov la 21 februarie 1876), licențiat din anul 1903, farmacist la București;
11. *Micul, Niculae* (născut la Oradea, în 20 decembrie 1880), licențiat din 1909, farmacist la Vața de Jos;
12. *Păcală, Gheorghe* (născut în comuna Galați, jud. Făgăraș, în anul 1877), licențiat în anul 1904, farmacist la Ploiești.
13. *Șomlea, Mihai* (născut în Corpadia, jud. Cluj, anul 1875), licențiat din 1900, farmacist la București;
14. *Șotropa, Emil* (născut la Bistrița în 4 martie 1874), licențiat în 1904, farmacist la Cluj și la Timișoara.

Mai mulți farmaciști români ardeleni și bănățeni au studiat la Budapesta sau în alte orașe universitare din monarhia habsburgică, iar apoi au profesat în provinciile lor de baștină. În ceea ce privește această categorie de farmaciști români din Transilvania și Banat, nu am reușit să stabilem pentru fiecare dintre ei anul obținerii diplomei de farmacist, în schimb cunoaștem în majoritatea cazurilor anul în care li s-a echivalat în România diploma obținută la universități străine.

La Budapesta au făcut studii de farmacie următorii:

1. *Demeter, Corneliu* (născut la Lugoj în 1868 — mort la Cluj în 5 II 1938), magistrul în farmacie, diriginte al farmaciei „Ursul negru” a lui Virgil Vlad din Orăștie. În 1919 și-a deschis farmacia proprie la Cluj; a jucat un rol însemnat în viața publică farmaceutică clujeană;
2. *Cuteanu(u), Gheorghe* (născut în comuna Dobra, jud. Hunedoara, 9 iunie 1886), diploma budapestană echivalată în 1940; a fost farmacist la Brașov;
3. *Laza, Teodor* (născut în Tinca, jud. Bihor, 12 februarie 1881), și-a echivalat diploma din Budapesta în 1926; a fost farmacist la Tinca;
4. *Munteanu, Alexandru* (născut la Brașov, 16 aprilie 1885), diploma echivalată în 1924; farmacist în București;
5. *Nan, Iancu* (născut la Zărnești, jud. Brașov, 16 aprilie 1888), cu diploma echivalată în 1924; a profesat la Zărnești;
6. *Omescu, Corneliu* (născut în comuna Sasca Montană, jud. Caraș-Severin, 10 februarie 1888), diploma echivalată în 1922, farmacist la Arad;
7. *Oprea, Gheorghe* (născut la Lugoj în 1869 — mort la București în 1956), magistrul în farmacie din anul 1896; a jucat un rol însemnat pe tărîmul asistenței farmaceutice a Casei de asigurări sociale din Transilvania interbelică;
8. *Negru, Dionisie* (născut la Abrud, 25 ianuarie 1875), diploma budapestană echivalată în 1922; farmacist la Timișoara;
9. *Parneu, Renée Selenica* — măritată *Roxin* (născută la Budapesta în 1891 — decedată la Timișoara în 6 martie 1974), magistrul și doctor în farmacie, diplomă echivalată în 1923; farmacistă la Timișoara. Este prima farmacistă româncă doctor în farmacie (titlu obținut în 1916 la Budapesta);
10. *Preda, Iosif* (născut la Lugoj în 21 martie 1889), diplomă de farmacist echivalată în 1923; farmacist la Reșița;
11. *Rădulescu, Gheorghe senior* (născut la Lugoj în 1885 [?] — mort la Budapesta în 1920), diplomă de farmacist din Budapesta (anul ?); farmacist la Budapesta;
12. *Rădulescu, Gheorghe junior* (născut la Budapesta în 1882 [?] — mort în același oraș în 1920), diplomă de farmacist din Budapesta (anul ?), farmacist la Budapesta;
13. *Stupa, George* (n. Oradea, 5 VIII 1812 — mort la Budapesta 9 IX 1884); licențiat în farmacie la Pesta în 1834;
14. *Vlad, Virgil* (născut la Abrud, 27 octombrie 1877 — mort la Orăștie, 17 noiembrie 1925), diploma de magistrul în farmacie de la Budapesta din 1899; farmacist la Orăștie;
15. *Vlad, Anton* (născut la Prundul Bîrgăului, jud. Bistrița-Năsăud, 12 octombrie 1884), diploma de farmacist echivalată în 1924; farmacist la Balinț, jud. Caraș-Severin;
16. *Stoiașcovici, Cornel* (născut la Timișoara, 2 martie 1883 — mort la Timișoara, 23 februarie 1918), magistrul în farmacie din 1906; farmacist în Timișoara.

Farmaciiștii *I. Petrovici* și *V. Coman* și-au făcut studiile lor în farmacie la Viena. Despre *Valerian Coman*, revista orădeană *Familia* relatează că a decedat la Petroșani în anul 1885. Farmacistul *Banciu Dumitru* și-a terminat studiile la Universitatea din Graz în anul 1886.

Revista *Familia* relatează și despre farmacistul român *Ioan Pop*, magistrul în farmacie, care în 1888 a funcționat în farmacia garnizoanei din Alba-Iulia. Informații incomplete dispunem și despre alți farmaciști români ardeleni, cum au fost de pildă *V. Cleja*, semnalat în 1903 la Rășinari, fără alte indicii și *Aurel Simon*, farmacist și „fabricant” la Tăuții, jud. Sătmar.

Este firesc că dintre farmaciștii români ardeleni și bănățeni înainte de inaugurarea învățămîntului farmaceutic românesc din Cluj (1919) s-au impus mai mulți atît în viața profesională, cît și în cea publică.

În afara celor menționați în aliniatele anterioare ale lucrării noastre, vom prezenta doar cîteva portrete de farmaciști ardeleni și bănățeni, fără să avem pretenția unei documentații ce nu s-ar putea desăvîrși prin relatări de care încă nu dispunem:

1. *Demeter, Corneliu* (1868—1938), farmacia a studiat-o la Budapesta, unde făcea parte din Societatea studenților români „Petrul Maior”. A lucrat un timp ca angajat în farmacie, iar după 1918 și-a deschis propria-i farmacie în Cluj pe Calea Moșilor. Corneliu Demeter s-a distins înainte de toate pe tărîmul organizării vieții farmaceutice din Transilvania și Banat. Între anii 1925—1930 și 1934—1938 el a fost președinte al Asociației Farmaciștilor din Ardeal și Banat. Consiliul Municipal din Cluj îl avea printre membrii săi.

Recunoașterea competenței sale profesionale își găsea expresia în numirea sa ca membru al Comisiei chimico-farmaceutice din București. C. Demeter era unul dintre vicepreședinții Asociației Generale a Farmaciștilor din România și în 1930 făcea parte din Comitetul Jubiliar de 50 de ani al Asociației (1880—1930). Lui îi aparține inițiativa înființării, cu ajutorul altor confrăți, a Casei Asociației Farmaciștilor din Cluj, destinată să sprijine scopurile sociale și profesionale ale Casei de gradații și pensiuni a farmaciștilor din această parte a țării, fondată la începutul anului 1929.

2. *Oprea, Gheorghe* (1869—1956), elevatul și l-a făcut în farmacia lui Gh. Rădulescu din Budapesta; magistrul în farmacie în 1896, Universitatea de la Budapesta. Între anii 1908—1914 el a lucrat ca șef de laborator la o fabrică de medicamente din Viena. Întorcîndu-se la Budapesta, Oprea, care era membru al Partidului Social-Democrat din Ungaria, a participat la evenimentele din timpul republicii socialiste din Ungaria (1919). Revine în România, unde îl găsim la Cluj, continuînd să fie membru al Partidului Social-Democrat din Ardeal și Banat. La sfîrșitul anului 1919 Consiliul Dirigent l-a numit șef al Casei Centrale a Asigurărilor Sociale. În 1920—1921 Oprea propusese înființarea de noi unități în rețeaua de farmacii ale C.A.S. Pe baza unei decizii a Ministerului Muncii și Ocrotirilor Sociale el a fost numit, în 1922, inspector farmaceutic al Caselor Cercuale din Transilvania și Banat. El s-a străduit neobosit pentru menținerea farmaciilor Casei Asigurărilor Sociale împotriva acelor acțiuni ale proprietarilor de farmacie care aveau ca scop desființarea acestor farmacii. Oprea urmărea cu interes periodicele farmaceutice din România. Inspirîndu-se din lucrarea lui *N. I. Angelescu* „Acte și documente din trecutul farmaciei în Țările Române” (București, 1904), el a publicat o serie de articole în presa farmaceutică ungară despre trecutul farmaciei românești.

3. *Albescu, Virgil* (1878—1938), licența în farmacie a obținut-o la Universitatea din București la 23 februarie 1902, validînd-o la Budapesta. În 1906 a dobîndit calitatea de magistrul în farmacie. A fost farmacist angajat la Gurahonț și Deva, unde, după primul război mondial, și-a deschis propria farmacie. Albescu a colaborat cu articole la presa farmaceutică din Cluj și București. Lui i se datorește publicarea unui mic *Dicționar român—latin cu privire la numirile populare și regionale a medicamentelor, a medicamentelor de casă și a plantelor medicinale* (Deva, 1928).. Cele 89 de pagini ale acestui opuscul comportă interes pen-

tru cunoașterea și identificarea terminologiei populare românești din Transilvania cu cea oficială latinească.

4. *Stoiacovici, Cornel* (1883—1918), magistru în farmacie din Budapesta, unde a obținut diploma de farmacist în 1906, după care a făcut studii de perfecționare în chimie la Universitatea din Berna (1907—1908). A funcționat ca farmacist angajat în mai multe orașe din monarhia habsburgică: Virșeț, Novisad, Fiume, Lugoj și Timișoara. În timpul primului război mondial a fost mobilizat în farmacia unor spitale militare din Lugoj și Timișoara, unde moare răpus de gripă spaniolă. Stoiacovici se trăgea dintr-o veche familie de intelectuali din Caransebeș. Încă din anii studenției manifestă preocupări literare. El fusese înscris la cursurile prof. Georgehe Alexici, titularul Catedrei de limba și literatura română de la Budapesta. Dintre lucrările literare ale farmacistului C. Stoiacovici amintim piesa de teatru „Testamentul mătușii” și un eseu etico-filozofic despre *Tragedia omului* de Imre Madách. Ele se păstrează în manuscris.

5. Tot la Timișoara a funcționat ca farmacistă *Parneu, Renée Selenica* (1891—1974), căsătorită Roxin, magistru în farmacia de la Universitatea din Budapesta. În 1916 a obținut titlul de doctor în științe farmaceutice pe baza disertației de doctorat intitulată *A Solanum nigrum Solanin tartalmáról* (Despre solanina conținută în *Solanum nigrum*). Ea a participat decenii de-a rândul la viața farmaceutică din Timișoara. Era membră a conducerii Depozitului de medicamente Ufa-Med din Timișoara.

6. *Bogdan, Ștefan* (1876—1954) și-a înscris numele în istoria farmaciei românești printr-o bogată activitate pe tărîmul învățămîntului farmaceutic din București și prin lucrările științifice pe care le-a publicat în țară și în străinătate.

După terminarea studiilor liceale la Brașov, orașul său natal, el s-a decis pentru studii superioare în farmacie, pe care le-a făcut la Universitatea din București. Licența în farmacie a obținut-o în anul 1897. În vederea perfecționării pregătirii sale, Bogdan a plecat în străinătate, la Geneva, unde a făcut studii de fizică, a obținut doctoratul și gradul de docent în științe fizice. Timp de 2 ani a fost unul dintre colaboratorii Universității din Geneva.

În 1924 Șt. Bogdan a fost numit conferențiar de chimie organică și chimie fizică la Facultatea de farmacie din București, iar între anii 1934—1941 a funcționat ca profesor de fizică aplicată în științele farmaceutice. Prof. Ștefan Bogdan s-a făcut cunoscut și apreciat în cercurile științifice prin lucrările sale originale din domeniul chimiei fizice, chimiei analitice și biochimiei, apărute în presa farmaceutică și medicală din țară și străinătate.

7. *Goina, Teodor* (născut în comuna Budureasa, jud. Bihor, la 8 aprilie 1896 — în prezent este profesor consultant pensionar la Cluj-Napoca). Stagiul de practică în farmacie l-a făcut la Oradea între anii 1916—1918 și examenul de validare în cursul anului 1918 la Facultatea de medicină de atunci, în cadrul învățămîntului farmaceutic ungar.

După inaugurarea învățămîntului universitar românesc din Cluj, îl găsim pe T. Goina înscris printre primii studenți în farmacie ai anului universitar 1919—1920. Se licențiază în farmacie în anul 1921. Cariera didactică și-o începe în 1922 în calitate de șef de lucrări la Catedra de farmacologie (disciplina de Farmacognozie) ilustrată de prof. Gh. Martinescu. Cursurile și lucrările practice de Farmacognozie Goina le făcea alături studenților în farmacie, cît și celor de la Facultatea de medicină. Pentru cercetările sale originale din domeniul farmacologiei plantei medicinale *Berberis vulgaris* (expuse într-o teză de doctorat tipărită în Cluj), în 1929 i s-a conferit lui T. Goina titlul de „doctor în farmacie”.

În urma concentrării la București a învățămîntului farmaceutic (1934), T. Goina și-a continuat activitatea didactică la Facultatea de farmacie din Capitală (1934—1937).

După anii refugiuului petrecuți la București, în 1946 îl găsim reîntors la Cluj, unde reîntre în învățămîntul farmaceutic în calitate de șef de lucrări (1946—1949), conferențiar (1949—1957), profesor titular (1957—1966) cu titlul științific de doctor docent în științe farmaceutice, acordat în 1961. Se pensionează în 1966 ca profesor consultant. Pentru meritele sale deosebite, prof. Teodor Goina a fost distins în 1970 cu titlul de „Om de știință emerit al R.S.R.”. Ani de-a rîndul, a făcut parte din Comisia chimico-farmaceutică și Comitetul pentru farmacopei, care a realizat ultimele ediții ale Farmacopeii Române.

Colectivul de cercetători a elaborat sub conducerea și din inițiativa prof. Goina mai multe procedee tehnice originale de izolare și purificare a unor prin-

cipii active din *Berberis vulgaris*, *Alchemilla*, *Aspidium filix mas*, *Citisum* etc. Unele preparate obținute de prof. Goina și colaboratori, cum sînt Biloton forte, Citizina și Aftolizolul, se găsesc în curs de a fi produse pe scară industrială.

Se impune semnalarea realizării, în colaborare cu celelalte discipline de Farmacognozie din țară, a volumului de *Farmacognozie* (București, 1967), primul manual unic de acest gen în literatura de specialitate la noi. Prof. Teodor Goina este autorul mai multor lucrări din domeniul farmacologiei*.

SAMUEL IZSAK

PHARMACIENS ROUMAINS DE TRANSYLVANIE ET BANAT (étude préliminaire)

(Résumé)

L'étude est consacré à la connaissance du corps de pharmaciens roumains de Transylvanie et Banat avant 1919, année quand fut inauguré à Cluj l'enseignement pharmaceutique roumain à l'Université.

On suit la processus de l'apparition des premiers pharmaciens roumains attestés au début du XIXe siècle et la formation du corps des pharmaciens aux premiers deux décennies de notre siècle.

Les pharmaciens roumains qui provenaient de ces deux provinces ont accompli leurs études universitaires soit à Cluj, soit à Budapest, soit — sporadiquement — dans d'autres centres universitaires (Vienne, Graz, etc.). De nombreux pharmaciens roumains d'origine transylvaine et du Banat ont terminé l'École Supérieure de Pharmacie de Bucarest, la majorité en restant à professer au-delà des Carpathes.

* Pentru bibliografie a se vedea Prof. Dr. Samuel Izsak, *Farmacia de-a lungul secolelor* (București, 1979)

ASPECTE PRIVIND VIAȚA ȘI ACTIVITATEA LUI CORNEL DIACONOVICH (1856—1923)

Tumultuoasa evoluție social-economică transilvană a secolului al XIX-lea a impus pe scena istoriei o serie de mari personalități, întruchipare a idealurilor de libertate socială și națională a poporului român. Ne propunem, în cele ce urmează, a aduce un modest omagiu memoriei uneia din cele mai remarcabile figuri, creații spirituale de prim rang a poporului nostru, peste care, din păcate, în ciuda unor preocupări și realizări de o mare diversitate, s-a așternut vălul uitării.

A scrie despre viața și activitatea celui care a fost dr. Cornel Diaconovich, căci despre el este vorba, o personalitate marcantă, adînc întipărită în conștiința contemporanilor săi și înscrisă organic în contextul luptei pentru dreptate socială, națională și ridicarea culturală a poporului român transilvan, nu este o sarcină dintre cele mai ușoare. Cauza nu trebuie căutată în lipsa de interes a istoricilor, economiștilor, filologilor față de această personalitate, ci ea rezidă în dificultatea adunării materialului documentar dispersat în o serie de arhive și biblioteci din țară.

Intellectual de mare valoare avînd o activitate multilaterală pe tărîm publicistic, politic, cultural și economic, C. Diaconovich este descenden-tul unei vechi familii gorjene. În veacul al XVIII-lea, un anume Vasile Diaconu, strămoș al său, cărturar și zugrav la Mănăstirea Tismana, a condus și așezat în Banat, în apropierea Virșetului, cca. 50 de familii românești din părțile Gorjului¹. Diaconovich s-a născut la 18 februarie 1856 în Bocșa Montană², studiile elementare urmîndu-le la Viena și Reșița, cele secundare în Lugoj și Timișoara, iar pe cele juridice la Oradea și Budapesta³. După absolvirea facultății și trecerea cu succes a doctoratului în jurisprudență, se întoarce în Banat, la Lugoj, unde, între anii 1880 și 1883, a activat ca avocat stagiar. Bun cunoscător al limbilor germană și maghiară, Diaconovich, luptător neobosit pentru drepturile naționale ale românilor, dar în același timp un spirit înclinat spre o bună conviețuire între toate naționalitățile din Banat și Transilvania, începea în această vreme o susținută activitate publicistică, fiind un prolific corespondent de presă al mai multor ziare române, germane și maghiare⁴. Profilul moral și spiritual, înche-gat la acea dată, este sugestiv redat de un contemporan al său. Cornel Diaconovich era „... un bărbat

¹ Familia, nr. 38 din 18 sept./1 oct. 1905, p. 445.

² Familia, loc. cit.; V. Lazăr, Dr. C. Diaconovich, în Dacoromania, III, 1924, p. 1078; L. Predescu, Enciclopedia „Cugetarea“, București, 1940, p. 267.

³ Familia, loc. cit.

⁴ W. Engel, Romänische Revue, Timișoara, 1978, p. 11 sqq.

fin, distins ca figură și ca mentalitate, totdeauna moderat și ponderat în vorbă și în faptă⁵.

În anul 1884 îl întâlnim din nou la Budapesta, unde el „... era bine cunoscut și apreciat pentru aptitudinile sale multiple și distinse⁶, luînd direcția ziarului „Viitorul“, publicație pe care a condus-o fără întrerupere în intervalul 20 martie 1884 — 17 martie 1885⁷. În anul 1885 Diaconovich s-a retras, în urma unor divergențe politice, de la conducerea „Viitorul“-ui, punînd bazele, tot la Budapesta, revistei politice-literare „Romänische Revue“. Despre importanța acesteia, despre rolul pe care această publicație l-a jucat timp de un deceniu, revista „Familia“⁸ nota: „... de la 1887 (ea) a fost organul oficial al Comitetului național român și a purtat timp de 10 ani o luptă demnă și serioasă întru apărarea politicii naționale a românilor din țară. Această revistă, care se trimitea gratuit în mai multe sute de exemplare la personajele și corporațiile politice din țară și străinătate, a contribuit foarte mult la informarea concretă a marelui public cititor german asupra scopurilor adevărate și asupra caracterului just și legal al luptelor noastre politice...“. „Romänische Revue“ era o tribună românească pentru străinătate, destinată mai ales spațiului lingvistic german. Ea era un mijloc direct de răspîndire a unor informații concludente, din sursă sigură și directă, despre situația literară, politică și economică a românilor. Prin bogatul conținut informațional, cultural și politic, „Romänische Revue“ făcea cunoscut, printr-o serie de condeie valoroase ale vremii, clasici ai literaturii și istoriei naționale, aspecte interesante ale culturii și istoriei românilor. Într-o recentă monografie dedicată acestei publicații, W. Engel⁹ surprinde cu o intuiție desăvîrșită caracterul specific al acesteia: „... două aspecte — pledoaria neîntreruptă pentru drepturile naționale și promovarea relațiilor culturale cu spațiul lingvistic german — se află într-o strînsă interdependență și constituie caracterul specific al revistei »Romänische Revue«“. Subliniind rolul lui Diaconovich în redactarea acesteia (timp de 10 ani el fiind vioara întii a publicației, editată cu mari eforturi), Constantin Popp¹⁰ însemna: „Serviciile, ce le-a adus »Romänische Revue« cauzei poporului român din Ardeal, sunt neprețuite și formează un titlu de recunoștință a poporului nostru față de (...) Diaconovich“. Sprijinul material pe care revista l-a primit constant din partea Bucureștiului este o dovadă certă a funcției importante pe care revista a îndeplinit-o ca „... tribună de comunicare între întreg spațiul locuit de români pe de o parte și țările europene pe de altă parte“¹¹. Urmărită de guvernul ungar, cu procese de presă încheiate cu condamnarea unor colaboratori la amendă în bani și chiar închisoare, „Romänische Revue“ apare în următorii ani la Viena, Reșița și Sibiu pînă la 1894¹².

⁵ C. Popp, Dr. Cornel Diaconovich, în *Revista economică*, XXV, 34, din 30 aug. 1923, p. 337.

⁶ Idem, *op. cit.*, p. 340.

⁷ L. Predescu, *loc. cit.*; *Familia*, *loc. cit.*

⁸ *Familia*, nr. cit., p. 446.

⁹ W. Engel, *op. cit.*, p. 18.

¹⁰ C. Popp, *op. cit.*, p. 338.

¹¹ W. Engel, *op. cit.*, p. 12; V. Morariu, *O veche tribună germană de afirmare românească: Romänische Revue (1885—1895)*, în *Neamul Românesc*, XXXIV, nr. 169 din 4 aug. 1939.

¹² W. Engel, *op. cit.*, Studiu introductiv; *Familia*, *loc. cit.*; L. Predescu, *loc. cit.*

Prestigiul binemeritat, recunoscut chiar și de adversarii săi politici în vremea când redacta „Viitorul“, ca om de inițiativă și acțiune, determină conducerea băncii „Albina“ din Sibiu, în 1890, de a-l chema în serviciul său, unde va îndeplini timp de șase ani funcția de secretar și de director supleant.

Contactul cu „ASTRA“ îl stabilește în 1892, an în care este ales membru al Comitetului central al acestei prestigioase instituții¹³. În anul 1895 ocupă postul de prim-secretar al Asociațiunii și director al revistei „Transilvania“¹⁴. Ocuparea funcției de prim-secretar al „ASTREI“ marchează un moment însemnat în viața sa și a acestei instituții. Ani în șir Diaconovich activează fără preget. De numele lui sînt legate o serie de mari înfăptuiri ale acestei instituții culturale: modificarea statutelor, o serie de lucrări organizatorice (o nouă arondare a secțiilor „ASTREI“), valoroasa enciclopedie, muzeul de istorie și etnografie, inițiativa publicării „Bibliotecii populare a Asociațiunii“¹⁵. O publicație contemporană nota, privind rolul lui Diaconovich în cadrul „ASTREI“, următoarele: „Nu încapе însă îndoială, că în timpul cît dînsul a condus lucrările »Asociațiunii«, timp care în nici o prîvință nu poate fi numit favorabil, s-au creat instituții monumentale și s-au săvîrșit lucrări de mare importanță și de valoare durabilă pentru viața culturală a românilor din această țară“¹⁶.

La 1894 Diaconovich funcționa la Timișoara ca editor al ziarului „Dreptatea“ pe care îl conducea împreună cu publicistul Valeriu Braniște¹⁷. Părințele moral și material al acestei publicații de politică națională a românilor bănățeni a fost dr. Alexandru Mocsonyi care a grupat în jurul acestei publicații o serie de condeie strălucite ale Banatului din acea vreme, reușind a conferi „Dreptății“ caracterul unui ziar politic, economic și literar. Primul număr al ziarului „Dreptatea“ a ieșit din tipografie purtînd data de 25 decembrie 1893/6 ianuarie 1894 avînd pe frontispiciu numele lui C. Diaconovich ca editor și pe cel al dr. Valeriu Braniște ca redactor responsabil¹⁸.

Opera care i-a adus celebritatea lui C. Diaconovich, cea mai trainică, mai de valoare și mai cunoscută publicului larg, a fost, fără îndoială, „Enciclopedia Română“. Ea reprezintă o „... operă de o însemnătate specială în istoria culturii noastre în care se oglindește puterea de muncă a intelectualilor noștri din secolul trecut“¹⁹. Ideea unei astfel de lucrări a constituit o mai veche preocupare a intelectualilor transilvăneni, ea prinzînd contur abia la 3 ianuarie 1895, cînd dr. C. Diaconovich prezenta Comitetului Asociațiunii proiectul realizării unei enciclopedii

¹³ I. D. Suci, *Literatura bănățeană de la început pînă la Unire (1582—1918)*, Timișoara, 1940, p. 368.

¹⁴ *Ibidem*; *Dicționar enciclopedic*, II, București, 1964, p. 88, *Familia*, loc. cit. L. Predescu, loc. cit.

¹⁵ I. D. Suci, loc. cit.

¹⁶ *Familia*, loc. cit.

¹⁷ Aurel Cosma jr., *Istoria presei române din Banat*, Timișoara, 1932, p. 53—55; C. Popp, loc. cit.

¹⁸ A. Cosma jr., op. cit., p. 54.

¹⁹ I. D. Suci, loc. cit.

„în scopul lătirii științelor și artelor în cercuri cât mai largi la poporul nostru, anume prin editarea unei enciclopedii române în forma așa-numitelor »Lexicoane de conversație«²⁰.

Comitetul Asociațiunii, fără a dispune de mijloacele materiale în vederea ducerii la bun sfârșit a acestei grandioase idei, numește o comisie, ce urma a studia proiectul prezentat, formată din Ilarion Pușcariu, Zaharia Boiu, Partenie Cosma, Leontin Simionescu și Cornel Diaconovich²¹. La 7 februarie 1895, în baza raportului comisiei amintite, Comitetul Asociațiunii hotărăște editarea enciclopediei, în două tomuri a câte 60 coli de tipar, însărcinându-l pe Diaconovich să conducă lucrările pentru elaborarea acesteia. Diaconovich era considerat — după cum reiese din procesul verbal al ședinței — drept cel mai priceput în materie, care „... a colaborat la mai multe enciclopedii germane și a avut a face studiile necesare pe acest teren“²².

În vederea sprijinirii concrete a acțiunii de elaborare a enciclopediei românești, prima lucrare de acest gen, operă colectivă ce urma să aibă un răsunset național și internațional, comitetul Asociațiunii hotărăște să publice un apel în revista „Transilvania“ și în alte periodice românești, prin care aducea la cunoștința publicului misiunea cu care a fost însărcinat C. Diaconovich, solicitînd ca acesta să primească tot concursul cercurilor competente românești²³.

În ședința din 2 mai 1895 C. Diaconovich informa Comitetul Asociațiunii despre stadiul în care a ajuns proiectul enciclopediei. Ea urma să fie tipărită la Sibiu în tipografia „W. Kraft“, care a acceptat editarea acesteia într-un tiraj de 3.000 exemplare. Totodată, Diaconovich informa Comitetul că a încheiat un contract cu o librărie din București în vederea difuzării publicației în România, că a inițiat și stabilit contacte cu o serie de cercuri literare și științifice, obținînd sprijinul mai multor profesori universitari, al unor membri a diverse academii de știință și al unor societăți științifice²⁴.

Într-o nouă ședință a Comitetului Asociațiunii, la 23 noiembrie 1895, Cornel Diaconovich informa, și se arăta optimist, despre stadiul la care au ajuns lucrările de pregătire pentru editarea „Enciclopediei Române“; în final se constata că „... la începutul anului viitor se va putea începe tipărirea primului fascicol“²⁵.

Un număr de 172 de colaboratori, renunțînd de bună voie la orice remunerație, s-au angajat să realizeze pînă la capăt această lucrare, răspunzînd pozitiv chemării conducerii „ASTREI“, venind a conlucra „... la realizarea acestei întreprinderi importante pentru dezvoltarea culturală a poporului nostru“²⁶. În august 1896, „Telegraful român“²⁷

²⁰ Arh. St. Sibiu, fond Astra, dos. 13/1895, ședința din 3 ian. 1895, f. 8; *Transilvania*, XXVI, 1895, nr. 1, p. 31.

²¹ N. Nistor, M. Stoia, *Contribuții academice la elaborarea primei enciclopedii române (1896—1904)*, în *Transilvania*, Serie nouă, III (LXXX), 2, 1974, p. 40.

²² Arh. St. Sibiu, fond Astra, dos. 76/1895. Ședința din 7 febr. 1895, f. 12.

²³ Ibidem.

²⁴ Idem, dos. 190/1895, Ședința din 2 mai 1895, f. 46—47.

²⁵ Idem, dos. 536/1895, Ședința comună din 23 nov. 1895, f. 157.

²⁶ *Transilvania*, XXVI, 2, 1895, p. 33—34.

²⁷ Idem, XLIV, nr. 92 din 17/29 aug. 1896, p. 567.

anunța apariția primului fascicol al „Enciclopediei Române”. În afara articolelor de specialitate trimise de colaboratorii externi, peste 60.000 de titluri de articole, din care au rămas definitive, după selecționare, numai 37.622, biroul redacțiunii a folosit pentru informare biblioteca ASTREI, care număra câteva mii de exemplare (volume) în acea perioadă, biblioteca personală a lui G. Diaconovich „de peste 5.000 opere” și cărțile cumpărate special pentru redactarea enciclopediei, în sumă de 1264,36 coroane. La rîndul lor colaboratorii au folosit pentru redactarea articolelor de specialitate bibliotecile lor personale și marile biblioteci din București, Iași, Galați, Craiova sau din Paris și Petrograd. Dintre colaboratori amintim pe: Grigore Antipa, Dimitrie Onciul, Titu Maiorescu, Vincentiu Babeș, Victor Babeș, Ovid Densusianu, Gheorghe Dima, Atanasie Marienescu, A. D. Xenopol, Iosif Sterca Șuluțiu, H. Tiktin, Andrei Bârseanu, Teodor Burada, Partenie Cosma, Mihail Dragomirescu, Ioan Micu Moldovan, Gheorghe Ghibănescu și mulți alții²⁸. Este demn de relevat faptul că, în „Enciclopedia Română”, redactorul acestei prestigioase publicații cultural-științifice și istorice, pe lângă titlurile articolelor de interes special românesc în care a cuprins istoria și geografia românilor din diferite țări, bisericile și așezămintele lor, instituțiile lor sociale și de drept, terminologia populară în diferitele ocupațiuni etc.²⁹, nu a neglijat să includă în lucrare nici referințele esențiale despre popoarele conlocuitoare din Transilvania, despre sași, unguri și secui, cu care românii au conviețuit de secole și au avut legături permanente care s-au răsfrînt în toate domeniile vieții social-economice și cultural-științifice transilvănene. Datorită acestor considerente, C. Diaconovich a ținut cont de „legăturile ce există între o mare parte a poporului român și între maghiarii și sașii din Transilvania”³⁰, cînd a luat hotărîrea de a întocmi separat un registru de evidență a articolelor care priveau originea și dezvoltarea istorică a naționalităților conlocuitoare.

La 31 martie 1904, odată cu terminarea „Enciclopediei Române”, redactorul principal a ținut să semnaleze „ASTREI”, cu simț autocritic și cu competența pretinsă de o asemenea operă științifică, nu numai calitățile lucrării, ci și abaterile care s-au făcut de la proiectul inițial, determinate de cauze obiective, precum și scăderile acestei publicații enciclopedice românești. Diaconovich arăta: „timp de 8 ani am muncit neîntrerupt și cu cea mai mare încordare a puterilor mele, luptînd cu nenumărate greutăți morale și materiale, și prin o activitate neobosită mi-a succes a duce lucrarea la bun sfîrșit”³¹. Istoricul și criticul literar Titu Maiorescu, colaborator al „Enciclopediei Române”, aprecia în mod elogios efortul depus de Diaconovich „pentru ca marea lucrare să ajungă la bunul ei sfîrșit cu aceeași regulă demnă de laudă, cu care a fost condusă pînă acum”³². Enciclopedia a fost premiată de Academia Română, iar Cornel Diaconovich, pentru întreaga sa activitate publicistică,

²⁸ Vezi M. Stoia, *Semnificația națională a primei enciclopedii române editată de Astra*, ms.

²⁹ Arh. St. Sibiu, fond Astra, dos. 361/1904, *passim*.

³⁰ Idem.

³¹ *Transilvania*, XXXV, 2, 1904, p. 53.

³² Arh. St. Sibiu, fond Astra, Corespondență în legătură cu Enciclopedia Română, litera M. inv. 621.

la propunerea lui Titu Maiorescu, ministru al Instrucțiunii Publice în acea perioadă, a fost distins cu medalia „Benemerenti“ cls. I-a³³.

Grija pentru construirea localului și organizarea unui Muzeu de istorie și etnografie constituie o altă latură a activității lui C. Diaconovich. Cu prilejul adunării generale a Asociațiunii din 1896 de la Lugoj, C. Diaconovich propunea înființarea unui muzeu românesc de acest gen sub patronajul „ASTREI“. Propunerea sa a fost reluată în adunarea generală de la Mediaș a „ASTREI“, cu care prilej s-a votat constituirea acestuia. Clădirea care urma să adăpostească muzeul, în proiectul inițial denumită „Casa națională“, avea să cuprindă muzeul propriu-zis, cu secțiile de istorie și etnografie, biblioteca, o sală de spectacole și birourile asociațiunii³⁴. Odată cu ridicarea edificiului (clădirea adăpostește actualmente Biblioteca „ASTRA“ din Sibiu), Cornel Diaconovich nu și-a considerat datoria îndeplinită, el continuând munca de dotare a muzeului cu piese semnificative din istoria și cultura națională. Creionînd, succint, dar sugestiv, activitatea depusă de Diaconovich pentru realizarea muzeului, C. Popp scria: „Se poate afirma cu certitudine, că fără Diaconovich aceste clădiri și muzeul nu ar fi luat ființă și am fi rămas, poate pentru totdeauna, lipsiți de ele“³⁵.

În apelul lansat de Diaconovich, în calitate de director al expoziției, la 29 aprilie 1905, arătîndu-se românilor importanța unei astfel de acțiuni muzeistice, se afirma: „Scopul urmărit în aranjarea acestei expoziții este, pe de o parte, prezentarea unei icoane cît mai fidele a stărilor, activității și năzuințelor poporului nostru, care să întărească în noi înșine conștiința forțelor noastre naționale și totodată să impună străinilor respectul cuvenit pentru importanța elementului nostru, iar pe de altă parte, întemeierea colecțiilor Muzeului istoric și etnografic, pentru care cu o asemenea ocazie se va aciuia, atît prin donațiuni, cît și prin cumpărări a unui număr mai considerabil de obiecte de interes și valoare“³⁶. Presa românească din Transilvania urmărea cu interes pregătirile în vederea deschiderii muzeului. Cu o adevărată satisfacție și mîndrie, „Telegraful român“ anunța într-unul din numerele sale: „Muzeul Asociațiunii s-a deschis la 6/19 august 1905 în Sibiu, cu menirea de a prezenta mărturii istorice din trecutul românilor transilvăneni și cultura lor materială“³⁷.

În anul 1895, din inițiativa lui C. Diaconovich, s-a reorganizat și pus în ordine, în mod științific, și arhiva Asociațiunii care pînă la acea dată nu cunoscuse o astfel de organizare. În același timp s-a îmbogățit și biblioteca cu numeroase publicații și o colecție de periodice românești din secolul al XIX-lea care lipseau pînă atunci din depozitele bibliotecii Asociațiunii³⁸.

În cadrul unei ședințe a Comitetului central al Asociațiunii, C. Diaconovich propune tipărirea pe spesele Asociațiunii a unui calendar de familie, care pe lîngă literatură să ofere publicului cititor, și în special

³³ C. Popp, *op. cit.*, p. 339; *Familia*, *loc. cit.*

³⁴ M. Sofronie, *Muzeul Astrei. 1905—1950*, în *StComSibiu*, 13, 1967, p. 316—319.

³⁵ C. Popp, *op. cit.*, p. 338.

³⁶ Arh. St. Sibiu, fond Astra, dos. 481/1905, f. 1—2.

³⁷ *Telegraful Român*, nr. 84 din 6/19 aug. 1905, p. 355.

³⁸ *Idem*, nr. 8 din 22 ian./14 febr. 1904, p. 30.

celui din țară, o serie de cunoștințe și instrucțiuni folositoare³⁹. Constatând creșterea neconținută și însemnată a numărului membrilor Asociațiunii, ca urmare a înființării de noi despărțăminte, Diaconovich cerea conducerii „ASTREI” sporirea tirajului publicației pe care o conducea, a revistei „Transilvania”⁴⁰.

Continua preocupare pentru bunul mers al despărțămintelor „ASTREI”, grija pentru dotarea bibliotecilor acestora îl determină pe Diaconovich a propune instituirea unei comisii care să întocmească un repertoriu al cărților ce se vor recomanda despărțămintelor spre achiziționare pentru bibliotecile populare ale Asociațiunii. Pe baza propunerilor ce se vor primi de la specialiști, Diaconovich urma să redacteze un repertoriu general, lucrare pe care o îndeplinește cu minuțiozitatea-i caracteristică⁴¹.

În calitate de membru al conducerii Asociațiunii din Sibiu, Diaconovich a activat intens pentru mărirea numărului despărțămintelor ei și o nouă arondare a acestora. În calitate de raportor al Comisiei însărcinate cu elaborarea proiectului pentru noua organizare a despărțămintelor „ASTREI”, Diaconovich informa conducerea Asociațiunii că proiectul prezentat și acceptat în ședința din 5 octombrie 1899 a fost trimis spre consultare tuturor despărțămintelor și mai multor membri cu sediul în localitățile unde se proiecta înființarea de noi despărțăminte⁴². Noua arondare a despărțămintelor urma să intre în vigoare începând cu data de 1 ianuarie 1900. Cu deosebită satisfacție nota C. Diaconovich, în acest sens, în 1904 următoarele: „Pe bazele create în noul Statut al Asociațiunii s-a început apoi o vastă lucrare de organizare, atât în centru cât și în despărțăminte, a căror existență pînă aici a fost lipsită de baze legale și cari abia prin noul statut au ajuns a fi organe autorizate și recunoscute de guvern pentru reînvierea și înaintarea scopului Asociațiunii.... Despre activitatea despărțămintelor înainte de 1895 lipsește date exacte; din timpul mai nou rapoartele prezentate adunărilor generale arată că Asociațiunea avea în 1895, 33 de despărțăminte dintre care au lucrat 21 iar în 1902, 44 despărțăminte din care au lucrat 39”⁴³.

În calitate de prim-secretar al „ASTREI”, Diaconovich era însărcinat, din partea Comitetului, cu elaborarea și redactarea, pentru fiecare adunare generală, a unui raport detaliat despre întreaga producție literară pe parcursul unui an care urma să se facă cunoscut în cadrul adunării⁴⁴. Arhivele sibiene păstrează raportul către adunarea generală despre publicațiunile literare române și date privind activitatea literară a Asociațiunii pe anii 1896/1897 și 1897/1898. Tot în domeniul literaturii, în scopul de a stimula producția literară destinată „uzului poporului”, cu preferință a literaturii din domeniul moral, al istoriei, economiei și dreptului, C. Diaconovich este inițiatorul unui „Concurs literar” dotat cu premii în valoare de 30 coroane coala de tipar, concurs

³⁹ Arh. St. Sibiu, fond Astra, dos. 353/1898, f. 50.

⁴⁰ Idem, dos. 129/1899, f. 2.

⁴¹ Idem, dos. 281/1899, f. 116.

⁴² Idem, dos. 1040/1899, f. 114.

⁴³ *Telegraful Român*, nr. 7 din 20 ian./2 febr. 1904, p. 26.

⁴⁴ Arh. St. Sibiu, fond Astra, dos. 19/1896, f. 17; dos 444/1897, f. 87; dos. 223/1898, f. 12.

pe care-l publică în „Telegraful român”⁴⁵. Se arăta, în coloanele ziarului, în continuare, faptul că lucrările ieșite cîștigătoare urmau a fi tipărite prin grija Asociațiunii în 2.000 de exemplare, fiind încorporate în „Biblioteca poporală a Asociațiunii” care apăruse pînă la moartea inițiatorului ei într-o serie cuprinzînd peste 110 numere⁴⁶.

În ședința Comitetului Asociațiunii din 9 august 1899, C. Diaconovich prezintă raportul către adunarea generală despre publicațiunile din patrie și despre activitatea literară a Asociațiunii în perioada 1898—1899. Cu același prilej el propune ca, în conformitate cu uzanțele ultimelor adunări generale ale „ASTREI”, și cu prilejul celei ce urma să aibă loc la Deva, să fie împărțite participanților un număr mai mare de cărți, ziare și reviste, conștient fiind de rolul însemnat al ridicării prin cultură a maselor populare⁴⁷.

O înțelegere deplină a luptei sociale și naționale a românilor din Transilvania sfîrșitului de secol al XIX-lea, o concepție înaintată privind formarea poporului român o vedem și în măsura inițiată de Diaconovich, care, cu prilejul ședinței comitetului Asociațiunii din 2 martie 1899, informează conducerea de măsura pe care a luat-o dispunînd retipărirea a încă 100 de exemplare a *Conscripției episcopului Clain din 1733*, propunînd ca să se retipărească, tot în editura Asociațiunii, în tiraj de 200 de exemplare, și *Cronica lui Anonymus*, care urma să apară în acel an în „Transilvania”⁴⁸.

Grija pentru bunurile mobile și imobile ale Asociațiunii determină pe Diaconovich ca la ședința din 7 decembrie 1899 a direcției „ASTREI” să propună asigurarea bunurilor acesteia în contra incendiilor⁴⁹.

Diaconovich și-a înscris numele în istorie nu numai ca o personalitate marcantă a vieții politice și culturale transilvănene din a doua jumătate a secolului trecut și primele două decenii ale secolului al XX-lea, ci și ca un iscusit economist. Ridicarea culturală, în viziunea sa, mergea paralel cu dezvoltarea economică, ca apoi, în final, toate să concure la eliberarea socială și națională a românilor ardeleni. Dotat cu un ascuțit spirit critic, Diaconovich analizează cu minuțiozitate aspectele vieții economice transilvănene. În domeniul bancar, lui îi aparține paternitatea în ce privește asocierea băncilor românești ardeleni, în cadrul uniunii bancare „Solidaritatea”. La inițiativa lui C. Diaconovich, la Sibiu în zilele de 25—26 iunie 1898 s-a ținut o conferință a directorilor institutelor românești de credit. Conferința a fost prezidată de Partenie Cosma, fostul director executiv al Băncii „Albina” din Sibiu. Printre alte hotărîri de mai mică sau mai mare importanță a fost luată și aceea a creării unui organ special destinat problemelor economice. Persoana care s-a autoînsărcinat cu transpunerea ideii în viață a fost Cornel Diaconovich, organizator de prim rang, activ și perseverent, cel care a militat cu tenacitate, pentru întia dată în Transilvania, pentru înființarea unui organ de presă special financiar-economic. Trecînd peste greutățile inerente oricărui început, Diaconovich convoacă încă în toam-

⁴⁵ *Telegraful Român*, nr. 122 din 18/30 nov. 1899, p. 499.

⁴⁶ *Calendarul Asociațiunii pe anul 1924*, XIII, Sibiu, p. 129—130.

⁴⁷ Arh. St. Sibiu, fond Astra, dos. 726/1899, f. 74.

⁴⁸ Idem, dos. 222/1899, f. 17.

⁴⁹ Idem, dos. 1040/1899, f. 117.

na anului 1898 o serie de minuitori ai condeilui, printre care E. Borcia, Iuliu Popescu, Dionisie Rațiu, Romul Simu, Ion Vătășan, I. I. Lapedatu, toți din Sibiu, cărora le împărtășește ideea și convingerea sa că prin sprijinul pe care aceștia îl vor da se va putea întemeia și edita prima revistă economică-financiară românească ardeleană. Cu sprijinul acestui mic, dar entuziast grup de oameni, Diaconovich edita în ianuarie 1899 primul fascicol din „*Revista Economică*”, organ pentru societăți financiare și comerciale, îmbogățind astfel publicistica românească transilvăneană cu prima revistă de acest gen de specialitate. Elogios apreciată de presă și public, „*Revista Economică*”, ce apărea la început cu o periodicitate lunară, se transformă, începind cu 1 ianuarie 1901, în al treilea an al apariției sale, într-o revistă săptămînală. Cu experiența acumulată anterior în domeniul publicisticii, C. Diaconovich conduce fără întrerupere „*Revista Economică*” timp de 7 ani și 10 luni, pînă în octombrie 1906, dată la care conducerea revistei o preia I. I. Lapedatu, un apreciat și valoros colaborator al acesteia. Referindu-se la activitatea depusă de Diaconovich, în anii în care direcția revistei se afla în mîinile sale, succesorul său la conducere I. I. Lapedatu scria: „Timp de aproape opt ani de zile »*Revista Economică*« a fost condusă cu pricepere și devotament de domnul Dr. C. Diaconovich, făcînd bune și reale servicii băncilor și intereselor noastre economice de tot felul”⁵⁰.

După acceptarea demisiei lui Diaconovich de către conducerea „ASTREI”, în 1904, el trece Carpații, stabilindu-se la București. Încă nu sîntem în măsură a da un răspuns exact privind cauzele ce l-au determinat pe Diaconovich a părăsi „ASTRA” și Sibiul.

La plecarea sa, într-un articol intitulat „*O dare de seamă*”, publicat în „*Transilvania*”, articol prin care își lua rămas bun de la cititorii acesteia, Diaconovich face totodată și o trecere în revistă a activității desfășurate de „ASTRA” în perioada cît el a activat aici. Cu conștiința îndeplinirii misiunii sale și fără a putea fi acuzat de lipsă de modestie, el nota: „Mă retrag deci din postul de prim-secretar al »Asociațiunii« cu conștiința liniștită, că mi-am făcut datoria și cu dorința sinceră, că aceia, care vor veni după mine, la a lor retragere să poată constata față cu stările de astăzi un progres tot atît de îmbucurător, după cum l-am putut constata eu față cu stările de la 1895”⁵¹. Revista „*Luceafărul*”, referindu-se la părăsirea „ASTREI” de către C. Diaconovich, îngrijorată de evoluția acestei instituții pe mai departe, scria: „Domnul Cornel Diaconovich, prim secretarul »Asociațiunii« și-a dat demisia din acest post. Comitetul central al »Asociațiunii«, în ședința sa de luni, 20 iulie, a.c., a primit cu finea anului curent demisia d-lui C. Diaconovich... Să lăsăm în știrea D-lui pe cei morți și să ne întoarcem glasul către cei vii, în a căror mină e astăzi soarta instituției văduvită prin demisia secretarului ei, care, cum se știe, e sufletul, capul și conducătorul de fapt al »Asociațiunii«.

Azi-miine se va alege un nou secretar. Pe noi această alegere ne interesează de aproape, fiindcă de ea atîrnă activitatea în viitor a răs-

⁵⁰ I. I. Lapedatu, *Trecutul și activitatea „Revistei Economice” în primii 25 de ani de viață*, în *Revista Economică*, XXV, nr. 52 din 23 dec. 1923, p. 4.

⁵¹ *Telegraful Român*, nr. 9 din 24 ian./6 febr. 1904, p. 34.

pindi lumina prin toate ungherurile Ungariei călcate de picior de român și fiindcă această alegere e legată de o importantă problemă culturală a neamului nostru a cărei ducere la îndeplinire va cădea pe umerii noștri⁵².

La București Diaconovich inițiază crearea unor case de amanet (Munte de pietate). Ideea este primită favorabil de guvernul român și Dr. Diaconovich a fost însărcinat cu elaborarea proiectului de lege privind instituționalizarea acestor așezăminte de ajutorare a oamenilor nevoiași. La scurt timp, prin participare și de capital românesc din Ardeal, ia ființă la București prima instituție de acest fel, „Casele privilegiate de împrumut pe amanet (Muntele de pietate) din România” al căror director general ajunge Dr. C. Diaconovich⁵³. Tot la București, C. Diaconovich întemeiază și conduce și „Banca Carpaților”, instituție asemănătoare cu „Casele privilegiate de împrumut pe amanet”⁵⁴.

În capitala României, Diaconovich activează pînă în anul 1916. La scurt timp înainte de intrarea României în război el părăsește definitiv Bucureștiul. Se stabilește la Reșița, unde activează în serviciul societății „Reșița”. Aici îl ajunge moartea „adînc regretat de toți cîți l-au cunoscut și apreciat după merit”⁵⁵. Corpul neînsuflețit al celui decedat la 17 august 1923 a fost depus în cripta familială din Reșița. Directorul executiv al Băncii „Albina” din Sibiu, Constantin Popp, anunța stingerea din viață a lui Diaconovich, regret nedisimulat pentru cel care a fost „Una din personalitățile cele mai distinse și marcante ale Ardealului în ultimii 40 de ani”⁵⁶. Pentru eternizarea memoriei unuia dintre cei mai valoroși colaboratori ai „ASTREI”, Comitetul central al Asociațiunii a inițiat un fond special — „Dr. Cornel Diaconovich” — în valoare de 10.000 lei. La același fond a contribuit și Banca „Albina” cu 5.000 lei⁵⁷.

Crezul său de o viață, bunăstarea și culturalizarea mai adîncă a poporului român, prin personalitatea sa de strălucit cărturar și remarcabil cercetător, l-a slujit cu credință și devotament, pe măsura priceperii, a pregătirii și puterilor sale, pînă în ultima clipă a vieții. Prin tot ceea ce a împlinit, C. Diaconovich și-a cîștigat un binemeritat loc în galeria marilor personalități date de pămîntul românesc. Faima lui Diaconovich trecuse de mult granițele țării. El s-a bucurat și de aprecierea străinătății, fiind membru al Academiei „Stella d'Italia” și a societății „Museum für Völkerkunde” din Leipzig, precum și membru corespondent al mai multor societăți de știință germane și italiene⁵⁸.

LUCIAN GIURA — MIRCEA STOIA

⁵² Luceafărul, II, nr. 14—15 din 1 aug. 1903, p. 236.

⁵³ C. Popp, loc. cit.

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ C. Popp, op. cit., p. 339; vezi și I. Clopoțel, Moartea lui C. Diaconovich, în Adevărul, XXXVI, nr. 12140 din 24 aug. 1923, p. 1—2.

⁵⁶ Revista Economică, XXV, nr. 34 din 30 aug. 1923, p. 337.

⁵⁷ Idem, nr. 36—37 din sept. 1923, p. 359.

⁵⁸ L. Predescu, op. cit., p. 267.

BETRACHTUNGEN ÜBER DAS LEBEN UND WIRKEN VON CORNEL DIACONOVICH (1856—1923)

(Zusammenfassung)

In der vorliegenden Studie wird aufgrund von unveröffentlichten und bekannten Quellen auf charakteristische Aspekte aus dem Leben und sowie dem publizistischen, kulturellen und wirtschaftlichen Wirken von C. Diaconovich (1856—1923), insbesondere im Rahmen der „ASTRA“ und der „Albina“-Bank, eingegangen. Während der Tätigkeit bei dieser Bank aus Sibiu regte er in den Jahren 1895—1906 einige Leistungen an die für die Entwicklung des kulturellen und wirtschaftlichen Lebens der Rumänen aus Siebenbürgen und dem Banat von nationaler Bedeutung sind. Beispielsweise die Veröffentlichung der ersten rumänischen Enzyklopädie, den Bau und die Einrichtung des historischen und ethnographischen Museums, die Herausgabe der „Biblioteca populară a Astrei“ und der „Revista economică“ u.a.

ELENA POP HOSSU-LONGIN ȘI MIȘCAREA FEMINISTĂ DIN TRANSILVANIA

Particularitățile dezvoltării istorice în Transilvania celei de a II-a jumătăți a secolului al XIX-lea au imprimat mișcării feministe de aici un specific aparte. Astfel, concomitent cu orientarea spre îmbunătățirea educației culturale și familiarizarea cu realitățile politice existente în Transilvania acelei vremi s-a impus și luarea de atitudine față de aceste realități. Reprezentantele de seamă ale mișcării femeilor din Transilvania: Emilia Rațiu, Maria Baiulescu, Felicia Rațiu, Elena Pop Hossu-Longin și alte remarcabile figuri ale mișcării feministe din acea epocă au militat pentru emanciparea cultural-națională și politică a femeii. În această privință Elena Pop Hossu-Longin a fost o prezență remarcabilă și un strălucit exemplu.

Nu avem intenția de a face un studiu monografic¹, ci doar de a consemna câteva dintre aspectele mai importante ale activității ei pe tărâm cultural, publicistic și în special național-politic pînă în anul 1918.

S-a născut la Băsești în anul 1862 ca a doua fiică a lui George Pop de Băsești și a Anei născută Lemeny. Crescută și educată cu multă atenție și îngrijire de către părinți, în climatul frământărilor național-politice în care un rol de seamă l-a jucat chiar tatăl său, ea a ajuns a fi familiarizată cu situația din Transilvania, încă de acasă. Nu este deci surprinzătoare evoluția ulterioară, precum și implicarea numelui ei într-o mulțime de acțiuni cultural-naționale și chiar politice. Acestea reies cu pregnanță nu numai din activitatea sa consemnată în documentele vremii, dar și din scrierile publicate în presă, unele înmănunchiate în volumul „Amintiri”, dar mai ales din corespondența depusă, împreună cu documentele tatălui și soțului, într-un fond ce le poartă numele, la Biblioteca Centrală Universitară din Cluj-Napoca.

Dotată deci cu deosebite calități intelectuale, cu bogate cunoștințe literare, social-economice și politice², ea a fost sfetnică devotată a tatălui său în luptele naționale, încurajatoarea acțiunilor desfășurate pe acest plan, începînd cu ale tinerilor elevi și studenți și pînă la cei mai încercați luptători. De asemenea, ca soție a cunoscutului avocat, publicist, memorialist și fruntaș politic, Francisc Hossu-Longin, a avut posi-

¹ O schiță monografică în două părți i-a fost consacrată de V. Achim, în *Marmatia*, III, 1977, p. 298—308; IV, 1978, p. 493—514. Vezi și idem, *Elena Pop Hossu-Longin, reprezentantă de frunte a feminismului românesc din județul Hunedoara*, în *Sargeția*, XIII, 1977, p. 421—430.

² Citea încă de la 15 ani *Convorbiri Literare* și *Familia* la care o abonase tatăl (I. Georgescu, *George Pop de Băsești, 60 de ani din luptele naționale ale românilor transilvăneni*, Oradea, 1935, p. 32—33; L. Ghergariu, *Elena Pop Hossu-Longin*, în *Transilvania*, nr. 5—6, 1940, p. 165.

bilitatea să-l sprijine și să-l secondeze, dovedindu-se a fi fost o demnă tovarășă de muncă și viață.

O bună parte a activității sale cultural-educative a desfășurat-o în cadrul reuniunilor de femei, la început în Sălaj și apoi la Deva.

Întemeiate cu scopul de a sprijini sistemul educațional al fetelor prin înființarea de școli și cămine pentru ele, de a educa tinăra generație, de a încuraja portul național, literatura, muzica, industria casnică, reuniunile se transformă treptat în focare de răspîndire a culturii și literaturii române, de cultivare a sentimentului național.

Elena Pop Hossu-Longin a fost una dintre întemeietoarele și animatoarele unor asemenea reuniuni. Strădaniilor ei se datorește întemeierea „Reuniunii femeilor române sălăjene“, al cărui scop era „înaintarea învățămîntului popular și a industriei de casă“. În însuflețitoarea vorbire pe care o ține la adunarea de constituire a reuniunii la 18 noiembrie 1881, pledează pentru realizarea scopului reuniunii, acela de a da femeilor o educație solidă românească, a le învăța să-și iubească și să-și păstreze limba, să cultive industria de casă³.

Căsătorindu-se în 1882 cu avocatul Francisc Hossu-Longin, se mută la Deva, unde activa soțul ei. Acolo și-a continuat munca participînd la viața culturală și națională cu aceeași rivnă, punînd bazele „Reuniunii de femei din comitatul Hunedoara“. Primul pas a fost făcut la 8 septembrie 1886, cînd s-au strîns într-o conferință femeile din jurul Devei și au hotărît întemeierea unei reuniuni a femeilor din comitat. La 15 octombrie Elena Pop Hossu-Longin a lansat un apel în care se spunea: „Reminiscențele unui trecut glorios ne îndeamnă să intrăm și noi pe arena activității ca și celelalte surori din patrie, prefixîndu-ne o țintă și stăruind din răputeri pentru realizarea ei. Femeia română a fost în toate timpurile soție bună, mamă de model, dar niciodată sfera ei de activitate nu se mărginește numai în cercul strîns al căsniciei [...] româncele modernă a secolului a avut și are, azi mai mult ca oricînd, datorința față de dulcea sa națiune“⁴. Adunarea de constituire a avut loc în 30 octombrie 1886.

Pornind de la constatarea că industria de casă era prea puțin dezvoltată, orientează activitatea reuniunii în primul rînd spre înaintarea ei și în al doilea rînd spre ajutorarea fetițelor și văduvelor sărace⁵. Planul de muncă expus de Elena Pop Hossu-Longin în adunarea de constituire evidențiază tocmai asemenea preocupări: „Nicăieri nu poate fi mai motivat ca la noi — zice d-sa — că punem mare pond pe dezvoltarea rațională a industriei noastre de casă, căci nicăieri nu vedem dezvoltat gustul poporului în atîtea forme deosebite și variate, ca la noi [...]. Tenacitatea cu care și-a păstrat poporul românesc prin secolii originalitatea și caracterul său este cu drept cuvînt de admirat“⁶. Militea-

³ *Luceafărul*, nr. 11—12, 15 iunie 1906, p. 257 (articolul a apărut cu ocazia jubileului de 25 de ani al reuniunii); Elena Pop Hossu-Longin, *Amintiri. 1880—1930*, Cluj, 1932, p. 7; V. Achim, *Elena Pop Hossu-Longin (I). Schiță monografică*, în *Marmatia*, III, 1977, p. 301.

⁴ Elena Pop Hossu-Longin, *op. cit.*, p. 17.

⁵ Idem, *op. cit.*, p. 17—18.

⁶ *Ibidem* (Planul de muncă și luptă al Reuniunii desfășurat de Elena Pop Hossu-Longin în adunarea de constituire de la 30 oct. 1886).

ză, deci, pentru încurajarea portului național, cunoscut la oraș doar din albumele lui Dimitrie Comșa, după cum remarca Elena Pop Hossu-Longin. După organizarea expoziției din 1881 de către „Astra” la Brașov, s-a prins gust pentru costumul săliștenesc, care era greu de procurat, ne mărturisește Elena Pop Hossu-Longin, iar dorința femeilor de a purta costume naționale la serbările culturale nu putea fi satisfăcută. Se aduceau costume populare din România printr-o comandă specială. Se impunea astfel necesitatea înființării unui atelier⁷. Adunarea generală a „Reuniunii femeilor române din Hunedoara” a hotărât, în 14 februarie 1906, înființarea unui asemenea atelier de țesătorie, cu conducerea și pregătirea lucrărilor fiind încredințat un comitet în frunte cu vicepreședinta reuniunii, Victoria Erdeley⁸.

Un an mai târziu, președinta reuniunii, Elena Pop Hossu-Longin anunța în adunarea generală din 28 februarie deschiderea „Atelierului de țesături și cusături din Orăștie”. La 1 ianuarie 1907 a intrat în funcțiune primul război de țesut — sistem țărănesc sub conducerea Victoriei Erdeley și a tinerei Tiberia Barcianu și în care lucrau 10—20 țărânci⁹. În cuvîntul rostit la deschidere Elena Pop Hossu-Longin a spus: „Dorim și voim ca acest atelier să fie o zală între noi femeile cu carte și țărâncile noastre, drept dovadă a dragostei ce le păstrăm pentru neîntrecuta lor vrednicie și hărnicie. Dorim și voim ca produsele lor măiestre să devină o podoabă caracteristică în toate casele românești, un titlu de mîndrie datorită inteligenței femeilor noastre de la țară. Fie deci ca această poveste a neamului în culori și în chipul minunilor ieșite din acul și războiul românesc, să devină un izvor de inspirație pentru noi, precum și celor ce ne vor urma și cari odată chemați vor crea arta și ornamentica românească pe baza creațiunilor originale păstrate în sinul poporului nostru”¹⁰.

Exemplul celor de la Deva a fost urmat și de „Reuniunea femeilor din Sibiu” care, la 3 martie 1907, a inaugurat pe lângă Școala de menaj o secție de țesături și cusături românești¹¹.

Roadele muncii lucrătoarelor din Orăștie au fost valorificate într-o expoziție cu vînzare, un an mai târziu, cu prilejul adunării generale a Asociațiunii de la Șimleul Silvaniei, constituind un motiv de admirație și atracție pentru vizitatori¹².

Vorbind peste cîțiva ani despre rezultatele obținute în cadrul atelierului, Elena Pop Hossu-Longin arăta că s-a muncit mult pentru adunarea și redarea celor mai caracteristice modele și cusături românești. „În atelier — spunea ea — se formează și iese la iveală tot mai mult un stil specific românesc, inspirîndu-se porniri noi din veșnic frumoa-

⁷ *Luceafărul*, nr. 4, 15 februarie 1906, p. 95; Elena Pop Hossu-Longin, *op. cit.*, p. 25.

⁸ *Luceafărul* (1906), nr. 4, 15 februarie, p. 95; nr. 19—20, 15 noiembrie, p. 420.

⁹ Se confecționau țesături populare originale, putîndu-se comanda rufărie, garnituri de masă, covoare, perdele, piese de îmbrăcăminte etc. (Elena Pop Hossu-Longin, *op. cit.*, p. 27).

¹⁰ *Luceafărul*, nr. 7, 1 aprilie 1907, p. 140.

¹¹ *Ibidem*; *Tribuna*, nr. 47, 12 martie/27 februarie 1911, p. 5.

¹² *Luceafărul*, nr. 18, 15 septembrie 1908, p. 400.

sele produse ieșite din sufletul original al poporului nostru¹³. S-au creat în cadrul lui și piese de îmbrăcăminte de vară pentru femei și copii cu cusături originale, contribuind la introducerea portului național la toate manifestările culturale românești. Totodată atelierul a fost și o școală pentru cele 70—80 lucrătoare care s-au perindat, ele putându-și câștiga mai apoi singure existența, dacă doreau¹⁴. În raportul pe anul 1911 al reuniunii se consemna faptul că în atelier lucrau 14—15 femei la 6 războaie, suma câștigată fiind de 5775 coroane¹⁵.

La adunarea generală jubiliară a „Reuniunii femeilor române din comitatul Hunedoara“, Elena Pop Hossu-Longin mărturisește intenția de a lărgi activitatea atelierului, urmînd ca în viitor să cuprindă toate ramurile industriei țărănești: încrestăturile în lemn, olăritul, un curs de dantelărie etc.¹⁶.

Reînvierea meșteșugurilor tradiționale prin dezvoltarea industriei de casă a constituit o preocupare permanentă a Elenei Pop Hossu-Longin, revenind și insistînd asupra acestei întreprinderi fie prin viu grai, în cuvîntările ținute cu diverse ocazii, fie prin scris, în articolele publicate.

La adunarea generală a Reuniunii femeilor române hunedorene, din 26 martie 1911, subiectul avîntatului ei discurs a fost industria de casă, arătînd că aceasta constituia o direcție nouă ce se manifestă în întreaga monarhie austro-ungară, pe teren social și cultural: „Industria de casă este azi o temă care agită cu deosebită luare aminte toate spiritele [...] Întreaga literatură mai de seamă, muzica, artele frumoase, arhitectura, ornamentica [...] în diferitele ei manifestări se inspiră toate din izvorul fecund al artei populare. A ajuns timpul nostru la o epocă, care poartă în toate pornirile ei, timbrul suav luat direct din creațiunile geniului țărănesc...“¹⁷.

Aceeași temă este reluată în articolul „Despre industria noastră țărănească“ publicat în „Gazeta Transilvaniei“. Autoarea se referă la bogăția și originalitatea industriei populare, ceea ce explică interesul tot mai intensiv manifestat față de ea. Totodată pleda pentru încurajarea și dezvoltarea artei populare și evidențierea specificului ei național: „Tot ce ne deosebește de alte neamuri — spune ea în încheiere — formează o forță de rezistență a neamului nostru și aceasta o datorăm mare parte țărăncii române și geniului ei creator și conservator!“¹⁸. Această luare de poziție ne îndreptățește să subliniem faptul că Elena Pop Hossu-Longin se dovedește a fi fost o bună cunoscătoare a realităților vremii, a curentelor sociologice, precum și a celor literare specifice primului deceniu al sec. XX. Propaganda ei spre dezvoltarea industriei de casă nu înseamnă o încadrare rigidă în moda timpului și în curentele vremii; o făcea convinsă fiind că reînvierea tradițiilor popu-

¹³ Elena Pop Hossu-Longin, *op. cit.*, p. 28 (art. *Reuniunea femeilor române din comitatul Hunedoarei*).

¹⁴ Idem, *op. cit.*, p. 34 (art. *Un nou Apel adresat băncilor române ca să contribuie la sprijinirea „Atelierului“ din Orăștie*).

¹⁵ *Tribuna*, nr. 60, 15/28 martie 1911, p. 5.

¹⁶ Elena Pop Hossu-Longin, *op. cit.*, p. 36; V. Achim, în *Sargeția*, XIII, 1977, p. 428.

¹⁷ *Tribuna*, l.c.

¹⁸ Elena Pop Hossu-Longin, *op. cit.*, p. 114; V. Achim, *op. cit.*, p. 429.

lare sub toate aspectele, a portului național, a artei populare, cu specificul și originalitatea ei însemna păstrarea ființei naționale.

Evocînd anii de înființare ai Reuniunii femeilor din ținuturile hunedorene, precum și activitatea desfășurată în cadrul ei, într-o scrisoare adresată adunării generale a reuniunii la Deva, în 27 septembrie 1919, Elena Pop Hossu-Longin spunea: „Mare și sfîntă chemare și-a impus Reuniunea, cînd întemeietoarele ei au desfășurat steagul și au depus juruință solemnă de a păstra sub cutele lui mintuirea ființei și sufletul nostru românesc. Au făcut făgăduință de a fi păstrătoarele trecutului nostru consfințit prin lupte multe și grele [...]. Și-au impus aceste femei române, ca prin rostul Reuniunii să facă cultul datinilor și obiceiurilor frumoase strămoșești, să facă propaganda însuflețită și neadormită spiritului național”¹⁹.

Despre rolul jucat de reuniunile de femei în mișcarea cultural-națională și în general despre rolul femeilor române în lupta pentru emancipare națională vorbește în salutul adresat Congresului Reuniunilor femeilor române ce a avut loc la Brașov în 17 iunie 1913²⁰. Aceeași idee, dar mai amplu dezvoltată, Elena Pop Hossu-Longin a reluat-o cîțiva ani mai tîrziu, în preajma jubileului de 75 de ani de la înființarea Reuniunii din Brașov, prilejuindu-i o trecere în revistă a istoricului și rolului acestor reuniuni: „Că ce înriurire binefăcătoare au avut aceste reuniuni femeiești în lupta aprigă de deznaționalizare, a deceniilor trecute, trăite sub stăpînirea străină, abia se pot evalua [...]. Harnicile române grupate în jurul reuniunilor lor făceau cultul celui mai nobil idealism național [...] fiind străbătute toate de cea mai însuflețită tendință de a fixa în toate acțiunile lor ideea națională. Statutele formau pavăza unde clo-coteau cele mai aprinse sentimente naționale sub scutul cărora se făcea cea mai estinsă propagandă de a întări în suflete mîndria națională, cultivarea doinei și datinilor noastre, care formau puntea de aur între trecut și viitor”²¹.

O altă direcție înspre care și-a îndreptat atenția și a activat intens a fost cea a „Astrei”. Participă la început împreună cu tatăl său la prima adunare generală ținută în Sălaj, la 1878 unde are prilejul să fie alături de G. Barițiu, I. Bologa, I. Hodoș, I. Vulcan²², sau cea de la Turda, în 1880. Aici, participă la adunarea generală a Asociațiunii și apoi la consfătuirea ce a avut loc în casa dr. I. Rațiu, consfătuire ce a premers înființarea P.N.R.²³.

Mai tîrziu, la Deva, ea însăși sprijină și activează în cadrul despărțămîntului. În 1899, în vederea adunării generale a Asociațiunii ce urma să se țină în Deva, ea le vorbește membrilor Reuniunii femeilor, cerîndu-le concursul la pregătirea acestei adunări: „e vorba să prezentăm poporul nostru la această adunare în număr cît mai mare, de o parte să-i stîrnim interesul față de scopurile mărețe ale Asociațiunii, de altă parte să-i dăm prilejul să cunoască eminenții bărbați care sînt grupați

¹⁹ Elena Pop Hossu-Longin, *op. cit.*, p. 38.

²⁰ *GazTrans*, nr. 121, 5/18 iunie 1913, p. 1.

²¹ Elena Pop Hossu-Longin, *op. cit.*, p. 44.

²² *Idem*, *op. cit.*, p. 70—71.

²³ *Idem*, *op. cit.*, p. 143.

în jurul Asociațiunii și care jertfesc atîta și ostenesec în interesul progresului nostru național²⁴.

Activitatea desfășurată în cadrul „Astrei” este concretizată și prin luările de cuvînt sau conferințele pe care le ține cu astfel de ocazii²⁵. O asemenea conferință a ținut, de exemplu, în comuna Odești, jud. Sălaj, cu titlul „Idea Națională”. Sublinia cu acel prilej că întreaga activitate a „Astrei” este în slujba propagării conștiinței naționale, a ideii naționale care călăuzește rodnică sa activitate ca un „luceafăr strălucitor”, țelul fiind „ceasul cel mare al eliberării” și constituirea României Mari²⁶. Ideea națională consideră că este „cel mai sfînt sentiment în care se comprimază toată structura unui popor mîndru de trecutul, prezentul și viitorul său”²⁷.

În articolul „Noi prin noi”²⁸, publicat în „Gazeta Transilvaniei”, se referă și la serbările „Astrei” de la Blaj, din vara anului 1911, exprimîndu-și nemulțumirea față de participarea nu prea numeroasă (doar 2431) a membrilor „Astrei”. Propunea ca în scopul atragerii publicului să se organizeze cu prilejul adunărilor generale expoziții privind industria țărănească, de cărți și documente vechi, lucrări de artă, toate acestea urmînd să întregescă apoi colecțiile muzeului²⁹. Dealtfel Elena Pop Hossu-Longin a pus în practică o parte din aceste idei enunțate, fiind organizatoarea unor expoziții de costume și țesături populare ca cea de la Hațeg³⁰, la Șimleul Silvaniei, Orăștie³¹ etc. A contribuit de asemenea la organizarea unor expoziții în străinătate. Din corespondența pe care o poartă cu George Moroianu aflăm despre strădania ei de a face cunoscută arta populară românească și în capitala Franței³². „Cred că o să placă mult formele și motivele originale, precum peste tot ornamentica clasică, de care se servesc românele noastre în țieșeturile și cosutorile lor. Chindisiturile care le depune romîanca meșteră pe pînza ei sunt vrednice de admirat și sunt o puternică dovadă a originii noastre latine...”, scria Elena Pop Hossu-Longin lui G. Moroianu în 1894³³. Prezentarea acestei colecții credea că va fi de un real folos cauzei naționale românești: „Dacă cituși de puțin am putea contribui și noi spre atingerea acestui scop, noi am fi prea mîndre și fericite”³⁴.

²⁴ Idem, *op. cit.*, p. 20—21.

²⁵ Volumul „*Amintiri*” cuprinde un mănunchi selectiv de asemenea cuvîntări și conferințe; majoritatea sînt însă de după 1918.

²⁶ Elena Pop Hossu-Longin, *op. cit.*, p. 87—88.

²⁷ Idem, *op. cit.*, p. 88.

²⁸ *GazTrans*, nr. 203, 17/30 septembrie 1911, p. 1, 2; Elena Pop Hossu-Longin, *op. cit.*, p. 102.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ Biblioteca Centrală Universitară Cluj-Napoca, colecția de manuscrise, fond Francisc Hossu-Longin, Corespondență, vol. VIII, fila 50—52. Corespondența Elenei Pop Hossu-Longin în legătură cu expozițiile organizate de reuniunile de femei vezi în fond. cit. mss. s. 283/1, 2.

³¹ *GazTrans*, nr. 177, 15/28 august 1913, p. 3.

³² Ș. Polverejan, *Corespondența lui George Moroianu (1891—1920)*, vol. I, Dacia, 1981, p. 104 (Elena Pop Hossu-Longin către G. Moroianu, Băsești, 22 iunie 1894).

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Ibidem*.

Cițiva ani mai târziu, la Viena, cu sprijinul tineretului universitar din cadrul societății „România Jună“, a organizat o expoziție de cusături și țesături românești, care s-a bucurat de un frumos succes, câștigând admirația vizitatorilor³⁵. O altă expoziție la care a contribuit cu expozate a fost cea organizată la Londra în anul 1908³⁶.

Era, totodată, membră și sprijinitoare nu numai cu sfatul, dar și materialicește, a mai multor societăți culturale românești existente în Austro-Ungaria: „Astra“, „Societatea pentru fond de teatru“, societățile culturale ale studenților de la Cluj, Budapesta, Cernăuți, Viena, Graz³⁷.

Elena Pop Hossu-Longin a fost „una dintre cele mai înflăcărate și devotate reprezentante ale feminismului românesc din Transilvania“³⁸, după cum o caracteriza fostul președinte al despărțămintului Sălaj al „Astrei“. În articolul „În chestia feminină“, Elena Pop Hossu-Longin spunea: „Valurile ridicate pe terenul așezărilor sociale în epoca ce străbatem a atras în valvîrtejul lor și chestia feminină, la toate popoarele“³⁹. Referindu-se apoi la problemele de educație și pedagogie, ea era de părere că pedagogia „trebuie să fie în raportul său de educațiune feminină, nu numai modernă, dar și națională, străbătută în toate fibrele sale de evlavia trecutului binecuvîntat“⁴⁰. Pleda pentru emanciparea femeii, dar nu în detrimentul familiei. Trebuie să menționăm însă că Elena Pop Hossu-Longin a dovedit o înțelegere limitată a sensului implicării femeii în viața politică. Făcînd o comparație între articolele sale și cuvîntările ținute pînă în anul 1918 și cele din perioada interbelică, se observă o schimbare a opticii sale privind locul pe care trebuia să-l ocupe femeia în viața politică. Pînă la 1918 a militat pentru participarea activă a femeii în lupta pentru libertate națională, pentru drepturile românilor, pentru cultura românească, scopul fiind unirea tuturor românilor. Odată realizat acest scop, nu mai consideră necesară implicarea femeii în viața politică, ba chiar o dezaprobă: „Admit că spiritul vremii își reclamă drepturile sale pe toate terenurile, țin însă ca o mare nenorocire [...] dacă sguduim sanctuarul familial și încercăm să scoatem pe mama și soția română în arenele luptelor sociale și politice“⁴¹. Așa se explică faptul că, deși continuă să activeze asiduu pe tărîm cultural, ținînd conferințe și militînd pentru emanciparea culturală a femeii, în cadrul reuniunilor de femei, nu o găsim printre membrele Comitetului „Asociației pentru emanciparea civilă și politică a femeii române“, așa cum era de exemplu Emilia Rațiu⁴².

³⁵ Elena Pop Hossu-Longin, *op. cit.*, p. 153. Autoarea nu menționează anul; se pare că a fost 1906.

³⁶ Ș. Polverejan, *op. cit.*, p. 105 (Elena Pop Hossu-Longin către G. Moroianu, Deva, 21 ianuarie 1908).

³⁷ Toate diplomele de membră activă sau onorifică a diferitelor societăți sînt depuse la B.C.U., fond. cit., mss. sêtar 283/1, 2; I. Georgescu, *op. cit.*, p. 343. Cît privește sprijinul acordat societăților studențești, este semnificativă corespondența cu studentul Ion Scurtu privind ajutorul dat în organizarea mișcării studenților români (vezi E. Glodariu, *Activitatea Secției române a Federațiunii Internaționale a studenților „Corda Fratres“*, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 702, 704—705).

³⁸ L. Ghergariu, *loc. cit.*

³⁹ Elena Pop Hossu-Longin, *op. cit.*, p. 122.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ Idem, *op. cit.*, p. 123.

⁴² E. Glodariu — M. Rațiu, *Emilia Rațiu, reprezentantă de seamă a mișcării*

Dar cea mai importantă activitate desfășurată de fiica lui G. Pop de Băsești și soția lui Francisc Hossu-Longin a fost pe tărîm național-politic.

Definitiv pentru concepția și crezul ei politic este capitolul din volumul „Amintiri” destinat înfățișării istoricului luptelor național-politice, cu titlul „Înființarea P.N.R.”⁴³, care trece în revistă luptele naționale, rolul jucat de Partidul Național Român. Relatează totodată impresiile sale de la consfătuirea de la Turda din vara anului 1880 ținută cu ocazia adunării generale a Asociațiunii, care a reprezentat preambulul conferinței de constituire a P.N.R. ce avea să aibă loc în 1881. Subliniind însemnătatea acestei conferințe pentru mișcarea național-politică, Elena Pop Hossu-Longin scria: „S-a văzut în această întrunire a celor mai buni și luminați fii ai neamului nostru o garanție pentru luptele de viitor, cari au să fie purtate nu răzleț — și deci fără multe șanse de izbîndă —, ci îndrumate de principii stabilite pentru toate conștiințele politice la noi...”⁴⁴. Scriind apoi despre înființarea P.N.R., arăta că aceasta „a pus capăt șovăielilor ce se remarcă în luptele purtate fără sistem și organizare, crezul politic proclamat prin înfăptuirea partidului național, l-a primit toată suflarea românească...”⁴⁵.

Largă informație și o cunoaștere temeinică a realităților existente în Transilvania dovedește, atunci cînd se referă la politica și consecințele pe plan național ale politicii guvernului K. Tisza, la legile școlare și urmările lor pentru învățămîntul românesc, procesele de presă, conferințele P.N.R., mișcarea memorandistă. Referindu-se la poziția pe care trebuia s-o adopte femeile față de aceste evenimente, Elena Pop Hossu-Longin spunea: „Era deci firesc ca toate aceste frămîntări și lupte să nu lase imposibile nici femeile române, căci ca tovarășe fidele ale soților împărtaşeau și ele soarta lor și trebuiau în momente grave să aducă sacrificiile cele mai nobile pentru neamul lor”⁴⁶.

În adevăr, în timpul Memorandului Elena Pop Hossu-Longin a fost alături de tată și soț, împărtaşind cauza pentru care luptau. Ea a fost totodată prezentă alături de celelalte soții ale memorandiștilor și de alte numeroase femei la Cluj, în acele zile de început de mai 1894: a asistat la dezbateri, a împărțit cocarde, a participat la toate manifestațiile care au avut loc. Pe evantaiul pe care-l purta în acele zile au fost scrise unele reflecții pe marginea evenimentelor petrecute la Cluj, făcute de către cîțiva participanți printre care Emilia Rațiu, George Moroianu, Alexandru Vaida-Voevod, Valeriu Braniște, Emil Gavrilla, Amos Frincu, Vasile Lucaciu, Aurel Isac, Viorel Tilea⁴⁷.

Dacă a fost mereu alături de tatăl său — mă refer la faptul că avea aceleași convingeri politice și-l sprijinea în diverse acțiuni —, în preajma conferinței din 1905 nu a împărțit noile vederi politice ale lui, anume de trecere la activism, considerînd această atitudine drept o

femeilor din Transilvania, în *Potaissa*, Turda, 1980, p. 257.

⁴³ Elena Pop Hossu-Longin, *op. cit.*, p. 143—150.

⁴⁴ *Idem*, *op. cit.*, p. 144.

⁴⁵ *Idem*, *op. cit.*, p. 145.

⁴⁶ *Idem*, *op. cit.*, p. 149.

⁴⁷ B.C.U., fond Fr. Hossu-Longin, mss. sertar 283/2.

incălcare a programului din 1881⁴⁸. Aici este de recunoscut, poate, influența soțului, știindu-se că Fr. Hossu-Longin rămăsese un statornic adept al pasivismului.

A purtat, de asemenea, o corespondență intensă cu diferiți fruntași politici sau oameni de cultură: George Moroianu, Aurel Mureșianu, Teodor Mihali, Amos Frincu, Urban Jarnik⁴⁹.

Ar trebui să adăugăm la activitatea culturală, național-politică și de emancipare a femeii și pe cea publicistică (pînă în anul 1918), nu mai puțin importantă și destul de neobișnuită la o femeie în acele vremi. Pe parcurs am apelat deseori pentru exemplificări la cuvîntările și articolele publicate în presa vremii fie din Transilvania („Tribuna“, „Gazeta Transilvaniei“, „Revista Orăștiei“, „Orientul Român“, „Țara Hațegului“), fie din România („Uniunea femeilor române“, „Carpați“). Toate acestea dezvăluie, pe lângă ușurința condeiului, largul orizont cultural și aprecierea realistă a situației politice contemporane autoarei. E adevărat că o găsim mai frecvent prezentă în viața publicistică în anii de după Unire, volumul „Amintiri“ concentrînd o bună parte din articolele și lucrările ei.

Unirea din 1918 a însemnat pentru Elena Pop Hossu-Longin împlinirea idealului spre care a năzuit. Bucuria ei este exprimată în „Salutul femeilor române din Țara Hațegului“, adresat Marii Adunări Naționale: „Zi mîndră și măreață a neamului nostru, fii slăvită și salutată de focul sfînt de înălțare al sufletelor noastre! [...] În zarea largului întins grăbesc spre cetatea reamintirilor noastre [...] sute și mii să mărturisească în fața lumii întregi, că un popor de o străveche obirșie vrea să fie de astăzi înainte stăpîn pe soarta sa. Stăpîn pe sufletul său românesc încătușat de veacuri, stăpîn pe mîndria originii sale contestată, stăpîn pe prezentul și viitorul său [...]. Ne închinăm ție, măreață adunare și steagului tău sfînt, care e simbolul unirii tuturor românilor“⁵⁰.

Bucuria împlinirii acestui ideal a fost umbrită de moartea, la începutul anului 1919, la nici o lună de la marele eveniment, a tatălui ei, George Pop de Băsești.

În anii care au urmat, pe Elena Pop Hossu-Longin o vom găsi prezentă la toate adunările „Astrei“ din despărțămîntul Băsești, sprijinindu-i activitatea și ținînd conferințe pe diferite teme. Este, în continuare, membră a nenumărate organizații de femei sau societăți culturale⁵¹.

Elena Pop Hossu-Longin, cu bogata-i activitate, s-a bucurat de un real prestigiu nu numai în fața celor cu care a muncit⁵², ci și în fața celorlalți contemporani. „O femeie superioară multor, foarte multor bărbați“⁵³ o considera Nicolae Densușianu, iar un alt contemporan, evo-

⁴⁸ I. Georgescu, *op. cit.*, p. 120.

⁴⁹ B.C.U., fond Fr. Hossu-Longin, mss. sertar 283/1, 2; Corespondență Fr. Hossu-Longin, vol. VIII; fond Amos Frincu, mss. sertar 356/4; I. Georgescu, *op. cit.*, p. 120, 329.

⁵⁰ Elena Pop Hossu-Longin, *op. cit.*, p. 114—116.

⁵¹ S-a stins la Băsești, la 15 mai 1940, în vîrstă de 78 ani.

⁵² La congresul de unificare a reuniunilor și de creare a Uniunii femeilor române din Transilvania a fost aleasă vicepreședintă, președintă fiind Maria Baiulescu.

⁵³ I. Georgescu, *op. cit.*, p. 32—33.

cîndu-i personalitatea, o considera „cel mai reprezentativ tip al femeii române din acea vreme”⁵⁴. Urmărindu-i întreaga activitate, se poate afirma că cele două caracterizări nu sînt exagerate, Elena Pop Hossu-Longin reușind, alături de celelalte reprezentante ale feminismului românesc transilvănean, să ridice întreaga mișcare feministă din care făcea parte, să o pună în slujba realizării idealului național: unirea tuturor românilor. De aici prestigiul și prețuirea de care s-a bucurat în ochii contemporanilor și omagiul adus de urmași.

EUGENIA GLODARIU

ELENA POP HOSSU-LONGIN ET LE MOUVEMENT FÉMINISTE DE TRANSYLVANIE

(Résumé)

On présente les aspects plus importants de l'activité d'Elena Pop Hossu-Longin, personnalité connue du mouvement féministe de Transylvanie: son travail au cadre de la Réunion des femmes de Sălaj et particulièrement son activité déroulée sous les auspices de la Réunion des femmes roumaines du comitat de Hunedoara, ses efforts destinés à promouvoir l'industrie ménagère, à stimuler les métiers nationaux, à créer à Orăștie (1902) le premier atelier à tisser.

Elena Pop Hossu-Longin a déployé une activité soutenue pour l'„Astra” ainsi que pour d'autres sociétés culturelles. Elle a milité pour l'émancipation culturelle des femmes, cherchant à convaincre l'opinion publique concernant le rôle que la femme devait avoir dans la société et a participé activement au mouvement national-politique de la seconde moitié du XIXe siècle. Il est aussi à mentionner sa correspondance avec plusieurs personnalités connues et sa riche activité de publiciste.

Toutes ses activités ont été vouées à l'idéal unique — la défense de l'identité nationale et la réalisation de l'unité politique du peuple roumain.

⁵⁴ A. Gociman, *Femeia română și ideea națională*, în *Piatră de hotar*, nr. 8—9, 1936, p. 39.

PREOCUPĂRI ECONOMICE ALE „ASTREI“ ÎN DESPĂRȚĂMÎNTUL DICIOSÎNMĂRTIN*

„Asociațiunea transilvană pentru literatura română și cultura poporului român“ se impune de la întemeierea sa, 1861, ca cea mai reprezentativă, stabilă și activă instituție cultural-națională, prin programul, scopul și manifestările sale cuprinzătoare care vizau emanciparea prin cultură a românilor asupriți. Implicațiile multiple ale „Astrei“ în viața societății transilvănene nu se limitau la domeniul cultural propriu-zis, ci cuprindeau sau atingeau activitățile social-economice în credința ridicării spirituale și materiale a poporului român¹.

Preocupările economice ale „Astrei“ trebuie privite ca părți componente, unitare, alături de celelalte puncte ale programului său general; erau o necesitate în condițiile manifestării procesului de ruinare a micilor producători, a fiscalității excesive, a legislației părtinitoare, existenței unei agrotehnici rudimentare, a persistenței rămășițelor feudale în agricultură².

În discursul său, cu ocazia înființării „Astrei“, Andrei Șaguna sublinia: „... ne-am hotărât a ne consolida într-o asociațiune bine organizată, care-și face sieși de problemă promovarea literaturii și culturii poporului nostru român, precum și înaintarea industriei și a agriculturii în rîndul nației noastre“³.

În vederea stabilirii direcțiilor activității în domeniul economic, George Barițiu, încă la prima adunare generală, arată în „Propuneri“ necesitatea elaborării unor lucrări și în primul rînd scrierea comparativă „Starea agriculturii la românii transilvăneni“⁴.

Direcțiile activității economice a „Astrei“ au fost multiple: articole cu caracter economic apărute în presa vremii, în organul său de presă „Transilvania“, prelegeri sau conferințe ținute cu ocazia adunărilor generale sau cercuale, expoziții, acordarea de burse și ajutoare celor ce îmbrățișau domeniile de activitate cu caracter economic.

În condițiile schimbărilor petrecute în structura satului transilvănean de la sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX, „Astra“ își amplifică acțiunile, urmărind să le întrunească într-un plan

* Azi orașul Tîrnăveni, județul Mureș.

¹ Șt. Pascu, *Marea Adunare Națională de la Alba Iulia*, Cluj, 1968, p. 122; V. Dobrescu, *Expoziția economică-națională a „Astrei“ din 1881*, în *Omagiu Acad. Prof. Ștefan Pascu*, Cluj, 1974, p. 530.

² V. Dobrescu, o.c., p. 550; idem, „Astra“ în viața social-economică a românilor din Transilvania (1861—1918), în *Marisia*, VIII, 1978, p. 177; I. Kovács, *Desființarea relațiilor feudale în Transilvania*, Cluj, 1973.

³ *Actele privitoare la urzirea și înființarea Asociației transilvane pentru literatura română și cultura poporului român*, Sibiu, 1862, p. 41.

⁴ *Idem*, p. 105.

vast, încheșat și organizat, astfel ca să corespundă cerințelor țărânimii în concurență cu marea proprietate.

La Adunarea generală din 9—10 august 1900 de la Băile Herculane s-a propus înființarea unei secții economice de sine stătătoare cu scopul de a urmări dezvoltarea economică a poporului român. Aceasta se realiza prin editarea de publicații, prin prelegeri, prin înființarea de asociațiuni economice, îmbrățișarea de noi ramuri ale economiei, prin inițierea și sprijinirea înființării de școli profesionale, culegerea, publicarea și exploatarea datelor statistice privind starea economică a poporului român, organizarea de expoziții, acordarea de burse, acordarea de premii pentru promovarea literaturii economice⁵.

În ultimul deceniu al secolului al XIX-lea se pun bazele despărțământului Diciosînmărtin al „Astrei” (26 decembrie 1890). În primii ani nu se remarcă prin activități culturale și economice, mărginindu-se doar la adunările cercuale, cu care ocazie se mai ținea cîte o prelegere. Între 1900—1905 nu activează în nici un fel. Din 1906 își reia activitatea, încercînd ca în domeniul economic să se înscrie în sfera indicată de secția economică a „Astrei”⁶.

Punctul culminant al activității economice este atins între anii 1911—1914, cînd director al despărțământului este avocatul Romul Boilă. Documentele prelucrate în lucrarea de față se referă la această perioadă și sînt inventariate în Fondul Boilă al Muzeului de istorie al Transilvaniei.

În activitatea economică a despărțământului Diciosînmărtin un rol de seamă l-au avut prelegerile populare, considerate ca un important mijloc de răspîndire a cunoștințelor și sfaturilor practice privind diversele domenii ale economiei. Prin intermediul lor s-a căutat să se dea cele mai bune soluții privind practicarea unei agriculturi raționale, a ramurilor sale colaterale, a meseriilor și comerțului, insistîndu-se mai ales în acești ani pentru înființarea însoțirilor prin orice mijloace. Cu mîndrie se preciza, în raportul prezentat în 2 august 1913 la Adunarea generală de la Bazna, faptul că în 50 de comune din cele 60 ale despărțământului s-au ținut prelegeri cam trei în fiecare⁷.

În aprilie 1913, printr-o adresă a C.C. al „Astrei”, se anunța acordarea sumei de 50 de coroane despărțământului Diciosînmărtin ca ajutor pentru cei ce țineau prelegeri. Suma provenea din cele 2.000 de coroane votate de C.C. al „Astrei” pentru încurajarea prelegerilor populare în despărțăminte „Astrei”⁸.

În marea lor majoritate, prelegerile populare cu caracter economic au fost ținute de către conferențieri locali, învățători sau preoți și membrii conducerii despărțământului. În anii 1913—1914 este trimis un conferențiar al „Astrei” în persoana lui George Stoica⁹.

Prelegerile economice ținute în acest despărțămînt se încadrau în temele propuse de secția economică. Erau scurte, clare, expuse în mare

⁵ *Transilvania*, XXXI, nr. 8, august 1900, p. 106; *Revista economică*, II, nr. 9, 10 septembrie 1900, p. 361—364.

⁶ *Transilvania*, nr. 4 jubiliar, 1861—1911, iulie—august 1911, p. 567.

⁷ MuzIstTrans, Fond I. Boilă, Nr. inv. M. 812.

⁸ MuzIstTrans, Fond I. Boilă, Nr. inv. M. 776.

⁹ MuzIstTrans, Fond I. Boilă, Nr. inv.: M. 788, M. 792, M. 793, M. 794, M. 796.

parte liber și tratau probleme ridicate de necesitățile locale. Ținerea prelegerilor eră anunțată din timp, astfel se explică numărul mare de participanți, cuprins între limitele de 100—700. De multe ori, într-o comună la unele prelegeri participau și săteni din localitățile vecine.

Un loc important în cadrul prelegerilor l-au deținut problemele ce se refereau la cultivarea rațională a pământului. Erau precizate modalitățile de împărțire și lucrare a moșiei precum și importanța îngrășămintelor organice, modul de preparare și păstrare a lor¹⁰.

Prin intermediul prelegerilor s-au dat sfaturi prețioase privind cultivarea legumelor, organizarea și lucrarea grădinii de legume. Acest tip de prelegeri este ținut în fiecare an, uneori însoțit de demonstrații practice, dat fiind rolul important al legumelor în alimentație și în creșterea veniturilor¹¹.

Pomicultura, considerată o ramură economică importantă, de pe urma căreia se trag multiple foloase — fructele și veniturile bănești — face obiectul multor prelegeri¹². Învățătorul din Căpîlna, prezentînd conducerii despărțămîntului activitatea sa cu sătenii, arată ca o acțiune viitoare prelegerea despre „Nobilitarea pomilor“, foarte necesară, arată el: „... din motivul că la îndemnul meu și în urma prelegerii ce am ținut la 8 martie 1914, poporul și în special tineretul și-a procurat 127 meri și 821 peri laolaltă 948 bucăți de pădureți care toți trebuie să se altoiască“¹³.

Prelegerile populare prezintă stupăritul și cultivarea viței de vie ca importante izvoare de cîștig. Prin intermediul prelegerilor se dau prețioase sfaturi cu privire la practicarea lor, subliniindu-se totodată și foloasele scontate¹⁴.

Un număr foarte mare de prelegeri se referă la meserii și negoț, militîndu-se pentru îmbrățișarea acestor ramuri ale economiei¹⁵. Scoțîndu-se în evidență avantajele practicării lor, părinții erau îndemnați să-și dea copiii la meserii pentru că: „... o bună meserie face mai mult decît o moșie“¹⁶. În decursul celor 4 ani au fost expuse pe această temă 15 prelegeri.

Conform indicațiilor secției economice a „Astrei“, toate despărțămintele trebuiau să îndrume poporul la înființarea de însoțiri sau tovărășii¹⁷. Între anii 1911—1912 prelegerile despre însoțiri erau puține ca număr, ele devenind preponderente în cursul anilor 1913—1914¹⁸. Dacă primele prelegeri despre însoțiri au fost ținute de către conferențieri locali, în cursul anului 1913 se deplasează în comunele despărțămîntului Diciosînmărtin chiar conferențiarul George Stoica. El a ținut patru pre-

¹⁰ MuzIstTrans, Fond I. Boilă, Nr. inv.: M. 628, M. 688, M. 696, M. 698, M. 700, M. 706.

¹¹ MuzIstTrans, Fond I. Boilă, Nr. inv.: M. 604, M. 605, M. 606, M. 620, M. 623, M. 625, M. 626.

¹² MuzIstTrans, Fond I. Boilă, Nr. inv.: M. 597, M. 604, M. 605, M. 606, M. 700.

¹³ MuzIstTrans, Fond I. Boilă, Nr. inv. M. 859.

¹⁴ MuzIstTrans, Fond I. Boilă, Nr. inv.: M. 526, M. 562, M. 585, M. 700, M. 791.

¹⁵ MuzIstTrans, Fond I. Boilă, Nr. inv.: M. 455, M. 526, M. 545, M. 604, M. 605, M. 606, M. 620, M. 630, M. 715, M. 718.

¹⁶ MuzIstTrans, Fond I. Boilă, Nr. inv. M. 556.

¹⁷ *Revista economică*, V, nr. 33, 15 august 1903, p. 281.

¹⁸ MuzIstTrans, Fond I. Boilă, Nr. inv.: M. 662, M. 671, M. 691, M. 792, M. 793, M. 794, M. 788, M. 825.

legeri despre însemnătatea însoțirilor la poporul român, reușind ca în două comune să pună bazele a două tovărășii, după cum preciza raportul prezentat la Adunarea generală de la Bazna¹⁹. Cu acea ocazie se sublinia că: „Este știut că bunăstarea materială este o condiție neapărată a progresului cultural. Aceasta o vom putea face dacă frumosul început și nobilul îndemn îl vom duce la îndeplinire. Să ușurăm soarta poporului organizându-l economic prin însoțiri, ca să-și vadă ocrotite interesele sale materiale, să se deprindă cu spiritul de crutare, să se ajute în cazuri de lipsă, purtând o economie rațională să-și poată valora munca prin o viață mai bună și demnă de ființa sa”²⁰. Acțiunea de înființare a însoțirilor a continuat și în anul 1914. În urma prelegerilor ținute în comunele despărțământului se pun bazele la trei însoțiri.

Așa cum aprecia Octavian Tăslăuanu, vorbind despre activitatea despărțământelor, la jubileul de 50 de ani de la întemeierea „Astrei”: „Aceste prelegeri deși nu sînt ținute de specialiști, în multe părți au avut rezultate binefăcătoare. Au deșteptat interesul în popor față de chestiuni culturale, și l-a învățat să ducă o gospodărie mai rațională”²¹.

În cadrul activității economice a despărțământului se înscrie și încurajarea scrierilor populare privind diversele ramuri economice. În cursul anului 1911, directorul despărțământului Romul Boilă face cunoscut începerea unui concurs pentru cele mai bune trei lucrări din domeniul cultural, literar sau economic. Se atribuiau 3 premii: I — 30 coroane; II — 20 coroane; III — 10 coroane. Lucrările, pentru a intra în concurs, trebuiau prezentate pînă la 15 iunie 1911²². În cursul lunii iulie Virgil Radeș, membru în conducerea despărțământului, prezenta referatul pentru lucrările intrate în concurs. El propune pentru premiere lucrarea: „Ceva despre gospodăria țaranului român și însoțirile economice”²³.

În vederea încurajării industriei de casă, ramură considerată ca aducătoare de însemnate venituri populației rurale, în cadrul despărțământului se organizează expoziții. În anul 1911 se face apel din partea conducerii despărțământului pentru organizarea unei expoziții de lucru de mină și țesături românești cu ocazia Adunării generale de la Iernut din 16 iulie 1911²⁴. Această expoziție s-a realizat la 16 iulie, acordîndu-se premii participanților care s-au evidențiat.

Chiar dacă activitatea economică a despărțământului Diciosînmărtin al „Astrei” a fost modestă, ea a urmărit același scop: îmbunătățirea vieții materiale și spirituale a poporului român, creșterea numărului țărănimii înstărite și mijlocii în comparație cu situația din deceniile anterioare sau chiar în raport cu categoriile similare ale celorlalte națiuni.

MARIA MAGDALENA JUDE

¹⁹ MuzIstTrans, Fond I. Boilă, Nr. inv.: M. 788, M. 792, M. 793, M. 794, M. 796, M. 812.

²⁰ MuzIstTrans, Fond I. Boilă, Nr. M. 928.

²¹ *Transilvania*, nr. 4 jubiliar, 1861—1911, iulie—august 1911, p. 483.

²² MuzIstTrans, Fond I. Boilă, Nr. inv. M. 701.

²³ MuzIstTrans, Fond I. Boilă, Nr. inv. M. 692.

²⁴ MuzIstTrans, Fond I. Boilă, Nr. inv. M. 629.

CONSILIUL NAȚIONAL ROMÂN DIN COMUNA GHEJA*, JUDEȚUL MUREȘ

Împlinirea dezideratului unității naționale în anul 1918 a fost urmarea luptelor duse pe parcursul întregii noastre istorii pentru afirmarea voinței românești în această parte a lumii. Anul 1918, cel mai fast din întregul nostru trecut, nu lipsit de momente memorabile, a fost pregătit de lupta consecventă, tenace, dusă de poporul român pentru întregirea neamului în hotarele aceleiași țări care să cuprindă toate provinciile locuite în majoritate de români. Destrămarea Imperiului austro-ungar¹ la sfârșitul primului război mondial a fost o consecință a luptelor duse de popoarele oprimate ale imperiului, lupte și victorii ale spiritului național favorizate și de înfringerile suferite pe front de Puterile Centrale. Ultimele luni ale anului 1918 au corespuns în Transilvania cu izbucnirea și desfășurarea revoluției burghezo-democratice² care a fost încununată cu Marea unire de la 1 Decembrie 1918. Voința poporului român din Ardeal, exprimată fără echivoc în Marea Adunare Națională de la Alba Iulia, a conferit actului Unirii valoarea unei exprimări democratice, plebiscitare, de necontestat în vremurile viitoare. Caracterul dominant al revoluției burghezo-democratice din Transilvania a fost *cel național*, în concordanță cu spiritul vremii, venind în întâmpinarea ideilor wilsoniene, care la rindul lor n-au făcut altceva decât să răspundă favorabil dorinței atât de des clamate de popoarele oprimate, cerind libertate națională, dreptul la autodeterminare și de unire în state naționale unitare.

Ca toate fenomenele sociale mari ale istoriei, și revoluția burghezo-democratică din Transilvania de la sfârșitul anului 1918 pretinde investigației istorice coborîrea pînă la nivelul microstructurii fenomenului, fără de care cunoașterea rămîne incompletă, suspendată la nivelul enunțurilor generale. Acest lucru îl exprimă istoricul francez Pierre Goubert cînd afirmă: „Timpul marilor principii, al marilor teze și al marilor ipoteze a fost exaltant și fecund, iar genii de diverse calibre au zburat în voie. Este timpul să venim la lucruri serioase, adică la analiza pluridisciplinară (și despovărată de certitudini prealabile) a singurei realități franceze, europene și poate mondiale: regiunea. După asta, se va

* Comuna Gheja a făcut parte pînă în 1918 din comitatul Alba de Jos, plasa Uioara; vezi Juhas János, *A magyar korona országai a Bosnia és Herzegovina helységnevtára*, Budapest, 1888, p. 2. Actualmente comuna se află în raza orașului Iuduş.

¹ Cf. *Destrămarea monarhiei austro-ungare*, București, Edit. Academiei R.P.R., 1964, 262 p.

² 1918. *Unirea Transilvaniei cu România*, București, ed. III, 1978, p. 513.

putea filozofa.³ Concluzia oarecum malițioasă nu anulează importanța demersului în favoarea investigării zonelor ultime ale reflectării fenomenului istoric, ultime în ierarhia preocupărilor istorice, dar, în fond, primele, dacă concepem istoria ca fiind făurită de masele populare, rămase anonime și pe care istoriografia actuală are datoria de a le transforma în eroi colectivi, așa cum au fost în realitate. Baza organizatorică a revoluției naționale românești din Transilvania în 1918 a fost constituită de consiliile naționale locale: comitatense, cercuale și comunale, aflate sub stricta îndrumare a Consiliului Național Român Central, cu sediul la Arad⁴. Aceste consilii au fost concepute și create ca organe ale puterii românești, numai datorită lor Transilvania a putut fi „organizată ca țară românească”⁵ în lunile noiembrie și decembrie ale anului 1918. Alcătuite pe baza principiului teritorial-administrativ, consiliile naționale românești au acționat cu multă eficiență pentru îndeplinirea sarcinilor revoluției burghezo-democratice, contribuind decisiv la mobilizarea populației românești în vederea exprimării voinței de unire cu România în Marea Adunare Națională de la Alba Iulia din 1 Decembrie 1918.

Publicind documentele consiliului național român care s-a constituit în comuna Gheja, comitatul Alba de Jos, am încercat să cuprindem în sfera interesului istoriografic palierul cel mai de jos, local, al manifestării revoluției. Este interesant de urmărit cum se reflectă marile idei ale momentului la nivelul satelor și comunelor, cum se realizează concret organizarea românilor în consilii naționale, comunale și sătești. Istoria microstructurii sociale verifică sau infirmă concluziile elaborate în urma investigării globale a fenomenelor istorice.

Primul document (Anexe, nr. 1)⁶ reprezintă procesul-verbal al ședinței de constituire a consiliului național român din comună, așa cum fusese „îndrumarea comitetului național central”. La consemnarea celor prezenți se folosește o formulă memorabilă prin conciziunea și semnificația ei: „tot poporul”. Într-adevăr, momentul 1918 în Transilvania a însemnat ridicarea cvasitotală a poporului român pentru îndeplinirea idealurilor lui naționale, întrezărite de mult, dar abia acum împlinite.

În aceeași ședință este aleasă garda națională a locuitorilor comunei Gheja, avînd ca misiune păstrarea ordinii și promovarea intereselor naționale ale populației românești. Constituirea gărzilor naționale românești⁷ pe tot cuprinsul Transilvaniei a fost un pas decisiv în preluarea de către români a administrației provinciei. Gărzile naționale au fost

³ Pierre Goubert, *Sociétés rurales françaises du XVIII-e siècle*, în *Conjoncture économique, structures sociales*. Hommage à Ernest Labrousse, Paris, 1974; apud Florin Constantiniu, *Opera istorică a acad. David Prodan*, în *Revista de istorie*, nr. 2/1982, p. 278.

⁴ Vezi numeroasele studii apărute în problema consiliilor naționale, referințele de bază fiind cuprinse în: Ștefan Pascu, *Marea Adunare Națională de la Alba Iulia*, Cluj, 1968, p. 337—359; 1918. *Unirea Transilvaniei cu România*, București, ed. III, 1978, p. 514—550; *Consiliul Național Român din Blaj*, Cluj-Napoca, Edit. Dacia, vol. I, 1978, vol. II, 1980, ediție îngrijită de Viorica Lascu și Marcel Știrban.

⁵ Ștefan Pascu, *Marea Adunare Națională de la Alba Iulia*, Cluj, 1968, p. 337.

⁶ Arh. St. Cluj-Napoca, Fond „Gărzile Naționale din 1918”, document nr. 83.

⁷ Gheorghe Unc, Augustin Deac, *Gărzile Naționale Române din Transilvania*, București, 1979, p. 230.

organele executive cele mai eficace aflate la dispoziția consiliilor naționale; ele erau strict subordonate și îndrumate de conducerea politică românească. Din procesul-verbal al ședinței de constituire reiese că garda națională din Gheja a răspuns cerințelor formulate în apelul Consiliului Național Român Central din 6 noiembrie 1918 care se referea la gărzile naționale: „Fiecare soldat român, dezlegat de jurământul dat împăratului, are libera voie să intre în garda națională română, să poarte simbolul mîndru al suveranității lui naționale, tricolorul, și este supus numai Consiliului Național Român.”⁸

Al doilea document (Anexe, nr. 2)⁹ publicat este lista celor 27 de „feciori” care alcătuiau garda națională românească din comuna Gheja.

Următoarele documente (Anexe, nr. 3, 4)¹⁰ sînt relevante pentru marile frămîntări sociale petrecute în timpul revoluției burghezo-democratice pe teritoriul Transilvaniei. Ancheta cerută de la Luduș gărzii naționale din comuna Gheja pornea de la plingerile baronului Bánffy și ale notarului Esztergán Gerő, care pretindeau că au fost „jefuiți” de locuitorii comunei. Plin de tilc se dovedește a fi răspunsul Consiliului național al comunei, care enumeră abuzurile săvîrșite de acești reprezentanți ai exploatatorilor, ajunși acum la ceasul scadenței, documentul dovedind inconsistența acuzațiilor aduse. Revoluția din Transilvania din 1918 a fost și o ridicare în masă împotriva autorităților locale austro-ungare, mai ales împotriva notarilor, primarilor și jandarmilor, adică a organelor de represiune. Ca urmare a atacului țărănimii, în 5—6 zile, din circa 3200 de notari din Transilvania, 2900 (90%) au fost alungați¹¹. „... Aproape toți notarii comunelor au fost alungați de la posturile lor de către soldații... reînforși la vetrele lor oprindu-le tot mobilul, hrana și familia, lăsîndu-i pierzători de foame... Acești funcționari nu îndrăznesc a se reîntoarce la posturile lor nici la sosirea armatei românești”¹², relatea un ofițer al armatei române martor la aceste evenimente.

Valoarea ultimelor două documente (Anexe, nr. 5, 6)¹³ publicate constă, ca și la cele dinainte, în conturarea atmosferei care domnea în Transilvania în ultimele luni ale anului 1918. Războiul a accentuat sărăcia maselor țărănești condamnate să trăiască în lipsuri, suportînd nedreptățile și vexațiunile unei administrații străine și corupte. Parcurgînd aceste pagini îngălbenite de vreme devii fără să-ți dai seama solidar cu cei care dintr-un colț sau altul al Transilvaniei au realizat marele act de la 1 Decembrie 1918. Ca și într-o grandioasă operă de restaurare, marele adevăr al istoriei naționale se conturează prin alăturarea mai micilor adevăruri ale istoriei locale.

DANIELA COMȘA

⁸ *Idem*, p. 45.

⁹ Arhivele Statului Cluj-Napoca, Fond „Gărzile Naționale din 1918”, document nr. 84.

¹⁰ Fondul citat, document nr. 85 și 87.

¹¹ *Relații agrare și mișcări țărănești în România*, București, 1968, p. 263.

¹² Arh. M.A.N., Fond M.C.G.H., Dosar 16/198—1919, fila 43; apud 1918. *Uniunea Transilvaniei cu România*, p. 504.

¹³ Arh. St. Cluj-Napoca, Fondul citat, document nr. 86 și 88.

ANEXE

1.

PROTOCOL

luat în adunarea poporului român din M. Gheja la 6 nov. 1918 sub președința preotului Ion Morligan — fiind delegați din partea comitetului național din M. Luduș I. Morariu și preotul gr. ort.

Prezenți: tot poporul.

Obiectul: — Constituirea și aranjarea afacerilor interne comunale după îndrumarea comitetului național central.

Președintele deschide adunarea resumind pe scurt însemnătatea mișcărilor noi din lume și salutînd cu drag pe delegați în mijlocul nostru. Dă apoi cuvîntul on. D-l preot gr. ort. din Luduș care pe larg și temeinic indică poporului conduita în viitor. Ia apoi cuvîntul D-l I. Morariu la a cărui propunere pentru agendele comunale se propune să se aleagă un comitet din 12 înși:

Se alege 1 Ion Nicoară, 2 Ion Morligan, 3 Banffy Jenis, 4 Arsente Bagl, 5 Alex. Blaga, 6 Niculae Pantea, 7 Iosif Vodă, 8 Petru Blaga, 9 Ioan Andreșan, 10 Simion Molnar, 11 Pantea Constantin, 12 Filimon Nicoară.

Pentru susținerea ordinii s-a ales la propunerea lui I. Morligan următorii 27 feciori: Laureanu Vodă, Iacob Blaga, I. Mărgineanu, T. Stoica, Ion Gherman, T. Bagh, I. Blaga, A. Șuteu, I. Fodor, T. Szabó, I. Lörinczi, N. Nicoară, T. Băndean, I. Veteșan, I. Găbudean, P. Bagl, E. Meresteșan, M. Uț, Z. Buiș, P. Răzvan, I. Szabó, I. Marian, I. Măluan, I. Oltean, Fanea Pantilimon, V. Onișor.

Pentru ca ordinea să fie susținută e lipsă de autoritate — și organizație. — deci feciorii să împărțesc în două grupe avînd doi comandanți și unul peste toți. Propun să se ceară arme și solda pentru soldați.

— Se hotărăște să se ceară arme și soldă de la Comitetul național din centrul comitatului.

Garda va purta numele: *Garda națională română din M. Gheja* și spre deosebire va purta pe brațul stîng banda națională — tricolor și va intra toate sub porunca Consiliului comunal de 12 înși.

Președintele apoi mulțamește delegaților că au binevoit a se prezenta în mijlocul poporului și îndemnînd poporul la ordine încheie adunarea.

D. on. I. Morariu
ss/Indescifrabil
I. Morligan

2.

NAȚIONALUL GARDEI

Nr.	Numele	Șarge	Anul nașterii	Anul asent.	Locul nașterii	Locuința
1	Ion Blaga	căprar	1882	1903	M. Gheja	M. Gheja
2	Vas Nicoară	inf.	1891	1912	"	"
3	Toma Szabó	inf.	1895	1915	"	"
4	Indei Găbudean	tunar	1883	1914	"	"
5	Nechită Vlad	inf.	1898	1914	"	"
6	Ilie Veteșan	"	1886	1905	"	"
7	Laureanu Vodă	inf.	1894	1914	"	"
8	I. Mărgineanu	"	1892	1912	"	"
9	Tănase Stoica	"	1891	1912	"	"
10	Ion Fodor	"	1894	1914	"	"
11	Ion Szabó	tunar	1890	1912	"	"
12	Teofil Băndean	inf.	1887	1914	"	"
13	Artenie Bagl	"	1889	1914	"	"

ANEXĂ 2 (continuare)

Nr.	N u m e l e	Șarge	Anul nașterii	Anul asent.	Locul nașterii	Locuința
15	Procopies Sofron	„	1891	1912	„	„
16	Ion Mărian	inf.	1892	1903	„	„
17	Ion Mălnă	„	1888	1914	„	„
18	Ion Oltean	„	1876	1897	„	„
19	Pantilimon Fanea	„	1891	1912	„	„
20	Victor Onișor	„	1888	1910	„	„
21	Ion Ciugușan	„	1886	1914	„	„
22	Nic Bârsan	inf.	1892	1914	„	„
23	Tanasie Nemeț	„	1892	1914	„	„
24	Tanasie Bagh	„	1892	1914	„	„
25	Alex. Blaga	„	1890	1911	„	„
26	Dumitru Biriș	„	1897	1917	„	„
27	Tănase Gherman	inf.	1874	1894	„	„

3.

GARDEI NAȚIONALE ROMÂNE MURĂSGHEJA

Vă ordonez a ancheta jafurile făcute în comună și în special la Baronul Banffy și not. Esztergan Gerő, să-mi comunicați numele făptuitorilor și obiectele furate dimpreună cu valoarea lor. Gardiștii sunt răspunzători și cu averea și viața lor de jafurile făcute din timpul înființării gardei — Daunele și făptuitorii sunt a să comunica și înainte de înființarea gardei —

Notarul a insinuat că:

1. A suferit dauna de 150.000 cor.

2. și acum i să fură scîndurile

3. sunt a să estrăda obiectele lăsate la Lörinczi Janos

4. sunt a să estrăda obiectele lăsate la Badin Aurel și prețul spirtului în sumă de 125 cor.

5. Ciugurzan George e dator a estrăda cănele notarului

6. sunt a se estrăda obiectele de la Ciugurzan Samoilă.

despre rezultat în timp de 3 zile sub stricte urmări să-mi raportați.

Murăș Luduș

la 3. XII. 1918

Căpitan

ss/Indescifrabil

4.

R A P O R T

La scrisoarea din 3. XII. 1918 — sfatul sătesc din M. Gheja răspunde:

Notariul Esztergan Gerő nu are pagube de 150.000 cor. pentru că toată averea dsale nu face atîta. Valorizarea lucrurilor dsale nu să poate face deoarece dsa și-a dus lucrurile avute aicea, și a dus nu numa Dsa, ci și bucătăreasa Dsale, fratele Dsale pe mai multe cară. O parte — din lucrurile avute le-a dus la armenii din sat. Numai atunce s-ar fi putut valoriza averea Dsale, dacă Dsa n-ar fi dus nimica, și toate s-ar fi perdut în sat — și atunci am face o valorificare în mare a tuturor lucrurilor. Din toate perderile Dsale valoarea să poate numai îngrăditura, care oamenii din sat au dus-o și să știe cine. Garda poate da seama.

Lucrurile cari le are Lörinczi Janos s-au reținut pentru datorie. Lörinczi Janos i-a lucrat în decursul războiului de 805 cor. Pentru lucru niciodată nu s-a plătit, ci cînd a cerut plata notarului l-a amenințat pe Lörinczi Janos că îl trimite la „hadimunka“. Dsa plătească și își va căpăta lucrurile!

Badiu Arsinte nu-i reține munca numai să vie să și le ducă că el nu-i obligat a le duce deoarece notarul i le-a dat să-i le grijească atunci cînd el a fugit de aici. Din cele 125 cor. Badiu Arsinte 85 cor. cu care i-a fost dator, restul îl dă.

Ciugursan Gheorghe nu-și reține câinele numai să vie să și-l ducă.

La Ciugursan Samoilă nu are nimica, se află la Gheorghe o căruță și o bute de oleiu, în care se află vreo 2 chile de oleiu.

Sfatul național are plîngere, că notariul nu a împărțit făina, petrolul, zahărul și spirtul ci pe întregul le-a reținut pentru Dsa. Ne rugăm să să facă cercetare, ca lucrurile, cari pe nedrept s-au dus de la sat să se restituie, să se plătească.

De cînd funcționează sfatul național și garda, baronului Banffy Janos i s-au făcut următoarele pagube: 29 porci cari să știe cine i-a dus și deja să duc înapoi, 13 buți goale mici și mari cari de asemenea se duc înapoi, dacă se isprăvește curechiul; 20 scînduri din îngrăditură vechi și cam putrede; 4 roți de car sub reparari, 17 oi din cari mare parte se duc înapoi și 80 de stîlpi de îngrăditură vechi.

Pagubele acestea s-au făcut din 20 nov. 1918, valorizarea lor nu o putem face noi deoarece prețurile azi sînt foarte schimbăcioase.

M. Gheja la 7 dec. 1918

Ion Morligan pres. sfat național

Sofron Gheorghe
Bagh Aurel
Pantea Constantin
Gherasim Ignat
Simion Malna
Blaga Alexandru
Blaga Iacob
Petru Blaga
Ion Andreșan
Petre Crăciun
Filimon Nicoară
Lörinczi Janos

[urmează 2 semnături indescifrabile]

Fila 2 [adăugat ulterior cu creionul]

Domnul comandant militar din Gheja este rugat a face cercetările și a înainta pe vinovați autorităților în drept pentru a fi judecați.

Căpitan ss/Indescrifabil
reg. 15 inf.

8. XII. 1918 M. Luduș

5.

Dr. Ioan Oltean
— avocat —
Murășludaș

Murășludaș, 1918, dec. 4

Multonorate dl părinte!

Dna baroniță Banffy Janos mi-a spus, că locuitorii din Gheja pretind ca baronul să le dea lemne de foc gratis; — a fost la consiliul național român din Cluj — pentru a cere deslășuire asupra pretențiunei sătenilor. De la acest consiliu a căpătat o îndrumare, ca după ce la baronul s-au întîmplat mari furături, — nu e dator să le dea nimic gratis — Eu încă am vorbit azi cu Consiliul din Cluj, — am căpătat îndrumare ca să vă comunic că poporeni nu sunt îndreptățiți a pretinde nimic gratis — după ce au făcut furături mari, fără dacă le trebuie lemne să se insinue la baronul el le dă lemne, acele să fie tăiate în parte cu promisiune la ce au să asculte de încredințatul baronului. —

Vă rog a le comunica oamenilor că în aceste timpuri critice, cînd preste câteva zile vor sosi trupele române să-și păstreze liniștea, să se abțină de la orice jaf, pentru că aspru vor fi pedepsiți cei vinovați din partea trupelor române, că

nimic nu poate suferi ca să păteze cinstea neamului român cu jefuitorii și fără de legi. — Armata română va decreta în fiecare comună statariu ar fi dureros când ar peri și acum vieți omenești.

Dacă în comună se va prezenta miliția română, vă roagă a o primi cu cea mai mare dragoste și pompă. O încartirați — pre ofițeri în castelul baronului pentru care scop a pus la dispoziția vreo două chilii, iar pre militari în casa cumpărată de la Groful. — Baronul pune la dispoziția armatei și lemne focale, dacă nu ar fi tăiate, vor tăia cât le va fi de lipsă.

Noi ne-am format gardă națională de 40 inși sub conducerea românească.

Armata română azi e în Nirașteu, în săptămîna aceasta va sosi preaici la tot ceasul precum sunt avisat; de aici se va divisa și pre la D-voastră.

Salutîndu-vă cu drag vă sunt profund stimator

Dr. Ion Olteanu adv.

membru în Sfatul Mare Național

[Notat cu creionul]

Azi s-au furat porci, vă rog a porunci să-i ducă numaidecît îndărăt.

6.

On. Consiliul Național

M. Uioara

Cu stimă binevoiesc a vă raporta, deoarece oamenii din M. Gheja au mare lipsă de lemne și nu să pot căpăta de nicăierea iar baronul de aicea are păduri de ar putea fi de ajuns unui comitat și noi personal am stăruit pe lingă dînsul, ca pe lingă un preț mai moderat să pună la dispoziția locuitorilor vreo 6 jugăre și nu a voit — vă rog dați-ne împuternicire să recvirăm vreo 6 jug. și totodată vă rog a le statori prețul, pentru ca să se poată parcela între locuitori că noi nu voim ca hoții să intrăm în pădurile baronului. La noi, care pururea am trăit din lemne de cumpărat dar acum nimeni nu mai transportă, iar în sat e mizerie multă silvană, pace deplină nu poate fi pînă nu se împlinește voința dreaptă și umană a locuitorilor.

M. Gheja 29. XII. 1918

Semnăt I. Morligan pres.
cons. naț.

I. Nicoară notarul
of. naț.

On. Cons. Naț. din Gheja în cestiunea dinlăuntru s-au dat îndrumările de lipsă [...] în sensul ca on. Cons. Național din Gheja să pertracteze și delibereze cu privire la statornicirea prețului și ceilalți parți să-i facă după cum s-a dat îndrumarea.

M. Uioara 3. I. 1919

ss/Indescifrabil
Consiliul Național Român
din M. Uioara

THE ROMANIAN NATIONAL COUNCIL OF THE GHEJA VILLAGE, THE MUREȘ DISTRICT

(Abstract)

It was in 1918 when the national aspirations of the Romanian people were carried out. The union of all territories in a national state was done by a bourgeois democratic revolution that took place by the end of 1918. The documents printed in this article show all the Transylvanians emotional participation to the preparations as well as to the act of the union of Romania. The conclusion you come to by reading to this article is that by knowing the local history you a better understanding and reasoning of world history. The published documents here belong to „The National Romanian Council” that was founded in November 1918 in the village of Gheja, the ex-county of Alba de Jos.

ASPECTE SOCIO-ECONOMICE ALE ORAȘULUI CLUJ, ÎN CONTEXTUL DEZVOLTĂRII ROMÂNIEI ÎN PERIOADA 1922—1928*

Perioada istorică cuprinsă între anii 1922—1928 a fost elocventă pentru genul de guvernare care să favorizeze ascendența burgheziei în general și a marii burghezii în special asupra vieții politice și economice. Fiind clasă conducătoare, burghezia a putut să beneficieze din plin de roadele făuririi statului național unitar.

Pentru dezvoltarea economiei românești în acești ani hotărâtoare au fost condițiile interne. „Formarea statului național unitar a determinat intrarea României într-o etapă nouă a dezvoltării, creînd premise pentru dezvoltarea mai intensă a forțelor de producție, pentru accelerarea progresului economic și cultural al țării. În același timp, aceasta a avut ca urmare creșterea forței proletariatului, al mișcării muncitorești, revoluționare, intensificarea luptei democratice”¹.

Actul istoric de la 1918 ca și anii imediat următori, caracterizați prin amplele mișcări și lupte sociale ale maselor populare, în primul rînd ale muncitorimii, au consolidat totodată forța de acțiune a națiunii pentru înfăptuirea de reforme și de prefaceri menite să deschidă cale liberă factorilor stimulativi de creștere și dezvoltare a economiei. În acești ani crește de asemenea și rolul statului, prin folosirea unor puternice pîrghii ca: taxe și tarife vamale, impozite, comenzi guvernamentale, fapt care „a stimulat în general activitățile economice, cu precădere producția națională”².

Pe acest fond de dezvoltare, liniile de forță ale practicii economice au îmbrățișat un caracter contradictoriu, vehiculindu-se termeni economici care constituiau suportul programelor de partid, și anume: refacere, consolidare, normalizare, industrializare, naționalizare, revalorizare sau stabilizare monetară, protecționism vamal, favoritism politic, centralizare sau descentralizare administrativă, etatism sau corporație particulară, intervenționism de stat în probleme sociale și pacifism în exterior, perspective de modificări radicale în structura economică a țării prin accelerarea dezvoltării economice. Toate erau încorporate diferențiat în programul economic al partidelor epocii în funcție de interesele specifice ale acestora.

* Problemele sociale ale Clujului (1922—1928) sînt prezentate într-un studiu aflat în lucru.

¹ Nicolae Ceaușescu, *Expunere la Sesiunea solemnă comună a C.C. al P.C.R., Consiliului Național al F.U.S. și M.A.N. consacrată sărbătoririi a 6 decenii de la făurirea statului național român*, București, 1978, p. 16.

² G. Dobre, *Dezvoltarea economică în perioada 1921—1930*, în vol. *Progresul economic în România 1877—1977*, București, 1977, p. 228.

Pentru perioada 1922—1928, perioadă aflată sub semnul deciziei liberale și a forțelor social-politice promovate de P.N.L., în special marea oligarhie financiară — sectoarele industriei mari, în totalitatea lor, au înregistrat creșteri însemnate. Transformate în valori relative, datele statistice ne arată că în 1928 față de 1922, numărul întreprinderilor a crescut cu 35%, forța motrice cu 25%, personalul cu 26%, valoarea combustibilului cu 37%, a materiilor prime cu 128%, a producției cu 146%³. Progresele se vădese și în faptul că în timp ce numărul întreprinderilor industriei mari din ramura prelucrătoare a crescut în 1928 cu numai 3% față de 1924, capacitatea forței motrice întrebuințate în aceeași industrie a sporit cu 21%, ceea ce pune în evidență accentuarea gradului de dotare tehnică a întreprinderilor. Repartizată pe cap de muncitor, forța motrice exprimată în H.P. a crescut de la 1,8 în 1924 la 2,6 în 1928⁴. S-a constatat, încă atunci, că după 1924 mai ales, industria românească a făcut progrese evidente în dezvoltarea sa, corespunzător „unor nevoi capitale, propășirii economice și existenței naționale”⁵.

Analiza veridică a mișcării socio-economice a României în această perioadă implică o cercetare a forțelor reale de care dispunea economia noastră: utilajul disponibil; capacitățile de producție; capacitatea de plasament; perspectivele de viitor ale acesteia; cunoașterea temeinică a întreprinderilor capabile să ființeze prin resurse proprii, deosebindu-le net de cele care-și trăiau viața economică de la o zi la alta și care întrebuințau inutil capitalul; trebuie realizată o cercetare atentă asupra finanței de toate gradele, mult interesată în activitatea industrială; se cere o tratare corectă a politicii de amortizare. Aceste aspecte, cit și altele care pot fi puse în discuție, ridică greuțăți interpretative cercetării la scară națională, deoarece chestionarele oficiale ale perioadei nu sînt în general exacte, răspunsurile întreprinzătorilor industriali la acestea nu sînt alcătuite pe principiile rigorii, ci prin prisma camuflărilor fiscale, a con-

³ *Aspecte ale economiei românești*, București, 1939, p. 288. În spiritul acestor idei se înscriu și lucrările: N. P. Arcadian, *Industrializarea României. Studiul evolutiv istoric, economic și juridic*, ed. II, București, 1936, 372 p.; C. Theodory, *Considerațiuni economice*, București, 1929, 172 p.

⁴ *Anuarul Statistic al României*. 1929, București, 1930, p. 187.

⁵ C. Cunesco, *Mina de lucru în producția națională*, București, 1926, p. 4. Ideea legării dezvoltării industriale de progresul țării este ilustrată în literatura de specialitate a perioadei și în lucrările: M. Plătăreanu, *Politica economică și socială a României în trecut și în cadrul legislației actuale*, București, 1936, 274 p.; *Privire asupra situației actuale a României și programul de viitor în cadrul noilor legi economice*. Memoriu prezentat de către Ministerul de Finanțe și Comerț al României, București, 1924, 11 p.; N. Angelescu, *Politica economică a României față de politica imperialistă*, București, 1923, 45 p.; L. Rădăceanu, *Oligarhia Română. Studiul asupra istoriei capitalismului în România*, în *Arhiva pentru Știință și Reformă Socială*, 1924, V, nr. 3—4, p. 497—532; Gh. N. Dobrovici, *Istoricul dezvoltării economice și financiare a României și împrumuturile contractate 1823—1923*, București, 1933, 242 p.; O. Brănescu, I. Vioreanu, *Codul General al industriei*, București, 1938, 926 p.; G. I. Filipescu, *La politique commerciale de la Roumanie — Thèse*, Paris, 1930, 117 p.; Diamand-Mentor, *Independența economică, garanția independenței politice. Manifeste și conferințe internaționale. Cine cere „dărimarea” barierelor vamale. Materii prime și produse industrializate*, București, 1927, 32 p.; I. Butculescu, *Libertatea devizelor. Libertatea exportului*, București, f.a., 191 p.; etc.

curenței, „bilanțurile încetînd în actuala situație monetară de a mai oglindi situația fidelă a întreprinderii”⁶.

Vom încerca să analizăm, pentru perioada 1922—1928, resorturile funcționale ale domeniului economic la scara orașului Cluj. „Statistica societăților anonime din România” consemnează pentru perioada 1922—1928 65 de societăți industriale în orașul Cluj⁷.

Pentru o precizare exactă a numărului întreprinderilor industriale din Cluj, ne-am folosit de „Indicatorul Industriei Românești” pe anii 1925, 1927 și 1928, care prezintă următoarele statistici pentru industria mare prelucrătoare: Pentru industria metalurgică au fost înregistrate în 1925 — 20 întreprinderi; pentru electrotehnică — 2; pentru textilă — 5 întreprinderi; pentru pielărie — 6; pentru industria lemnului — 11; pentru industria chimică — 12; pentru industria ceramică — 2; pentru materiale de zidărie — 4; pentru alimentară — 13; pentru hîrtie și arte grafice — 14; pentru industriile necuprinse în alte grupe — 4; în total în anul 1925 au existat 93 întreprinderi industriale în oraș⁸. Pentru anul 1927 sînt prezentate următoarele cifre: 21 întreprinderi metalurgice; 4 electrotehnice; 6 în industria chimică; 9 în industria lemnului; 6 în industria pielăriei; 8 în industria textilă; 3 în zidărie și materiale de construcții; 2 întreprinderi în industria sticlei și a ceramicii; 7 în industria alimentară; 15 în industria hîrtiei și artelor grafice; 4 industrii neadăugate altor grupe. În total 85 întreprinderi industriale⁹. Pentru anul 1928 sînt prezentate următoarele întreprinderi: 24 în industria metalurgică; 4 electrotehnice; 6 industrie chimică; 9 industria lemnului; 7 industria pielăriei; 11 industria textilă; 4 în zidărie și materiale de construcții; 2 în industria sticlei și ceramică; 13 în industria alimentară; 15 în industria hîrtiei, iar ca industrii neadăugate altor grupe 4. În total 99 întreprinderi industriale¹⁰.

Judecățile de valoare care se desprind după prezentarea de mai sus, transpuse într-un tabel statistic, se prezintă astfel:

Tabelul I

Anul	Ramuri ale industriei mari prelucrătoare											Total
	Meta-lurg.	Elec-tro.	Lemn	Textile	Pielărie	Chimie	Zidărie	Sticlă	Ali-ment	Hîrtie	Alte grupe	
1925	20	2	11	5	6	12	4	2	13	14	4	93
1927	21	4	9	8	6	6	3	2	7	15	4	85
1928	24	4	9	11	7	6	4	2	13	15	4	99

⁶ V. Slăvescu, *Politica economică socială. Note asupra industriei noastre*, în vol. *Industria și bogățiile naturale din Ardeal și Banat*, Cluj, 1927, p. 230.

⁷ *Statistica societăților anonime din România. Institutul Central de Statistică*, vol. XXI — 1939, București, 1940, p. 190—191.

⁸ *Indicatorul Industriei Românești 1925*, București, 1925, p. 425—444.

⁹ *Idem*, 1927, p. XXI—XXIX.

¹⁰ *Idem*, 1928, p. 420—456.

Reiese că, la limita superioară a perioadei de stabilizare relativă și parțială a capitalismului (1927—1928), existau în Cluj 99 întreprinderi industriale; adică, considerind că cele 65 existente în Cluj în 1922 după „Statistica Societăților Anonime din România”¹¹ — reprezentau 100%, pe parcursul stabilizării numărul întreprinderilor industriale în ramura prelucrătoare a crescut cu 152,30%. Ponderea ca număr de întreprinderi pe ansamblu se constată că o avea industria metalurgică: 21,50% în 1925; 24,70% în 1927 și 24,24% în 1928. Era urmată de industria hîrtiei și artelor grafice cu 15,03% în 1925, 17,64% în 1927 și 15,15% în 1928. Nu prin numărul firmelor erau însă mai importante unele întreprinderi sau mai puțin importante altele; le vom clasifica pe parcursul lucrării urmărind indicatorii sintetici de producție. Din tabel mai reiese că unele ramuri au creat în perioadă capacități noi de producție (metalurgia, industria textilă). Se remarcă, în ciuda creșterii numerice a întreprinderilor în genere, ramuri care încorporează încă din 1927 un coeficient mărit de concentrare și centralizare a producției și a capitalurilor (industria pielăriei și în special industria chimică). Acest fapt se va accentua și generaliza în perioada de criză economică la nivelul întregii ramuri prelucrătoare, situație în întîmpinarea căreia va veni și seria unor falimente la întreprinderile mici și mijlocii. „Indicatorul Industriei Românești” pe 1930 nota în Cluj doar 81 de întreprinderi industriale¹².

Ponderea ramurilor industriale prezentate se evidențiază și urmărind consilierii „Camerei de Comerț și Industrie din Cluj”, cărora li s-au repartizat în Consiliul de Administrație pe exercițiul 1925—1926 următoarele locuri: Din totalul de 40 cite prevedea Consiliul, 19 erau ocupate de consilieri care se ocupau de comerțul mare; 13 locuri cei pentru industria mare; 5 locuri aveau consilierii care controlau micul comerț; 3 cei pentru mica industrie. În secția comercială funcționau următoarele categorii: I — pentru articole de îmbrăcăminte; II — pentru ramura alimentară; III — lemnărie, metalurgie și articole tehnice; IV — băncile, agențiile și transporturile; V — supravegherea profesiunilor care nu puteau fi împărțite în alte categorii (articole chimice și miniere). La secția industrie erau tot 5 categorii pentru industria mare și 1 pentru cea mică. Ne interesează repartizarea locurilor de consilieri pentru aceste 6 categorii industriale, putînd astfel să subliniem importanța diverselor ramuri în economia clujeană. Pentru morărit și alimentație erau desemnați 4 membri; pentru industria metalurgică și minieră 3; pentru industria lemnului și a construcției 3; pentru industria pielăriei 2; pentru confecții și tipografie 1, iar pentru mica industrie 3 membri¹³. Specificăm că în accepțiunea perioadei comerț mic era acela din comunele urbane cu întreprinzători care plăteau un impozit pe venit pînă la 5000 lei; industria mică — întreprinderi sub 20 lucrători cu patroni care plăteau un impozit pe venit pînă la 5000 lei¹⁴. Lămurirea nuanțată a capacității economice a orașului Cluj impune aducerea în discuție alături de industria propriu-zisă și a meseriașilor. Datele incomplete pe care le deținem nu ne permit un mod tranșant de abordare statistică; totuși, subliniem că

¹¹ *Statistica Societăților Anonime din România* . . . , p. 191.

¹² *Indicatorul Industriei Românești 1930*, București, 1930, 424 p.

¹³ *Buletin Oficial al Corporațiunii Industriale din Cluj*, 1929, I, nr. 1, p. 11.

¹⁴ *Idem*, nr. 8, p. 3.

au existat în perioadă 15 secții principale de meseriași dintre care amintim: secția industrială cu lemn și decorațiuni; a brutarilor; de piele; a metalurgiștilor; a croitorilor; de ceasornicărie și orfevrărie; a măcelarilor; a ciubotarilor; caretașilor; sobarilor; bărbierilor etc.¹⁵. Corporația clujeană — una din cele 65 pe întreaga țară — avea 1.900 membri¹⁶ care foloseau 1.500 calfe și 1.200 ucenici¹⁷. Această situație nu s-a schimbat prea mult de la an la an, în acest sens arătăm că în anul 1926—1927 s-au eliberat de către corporație 188 de librete de meseriași¹⁸.

Enumerarea cantitativă (cifrică) a societăților industriale din oraș cît și a atelierelor ne permite să le clasificăm după importanța lor economică. Existau astfel: *firme industriale* (pentru înregistrarea cărora la tribunal se percepea o taxă de 100 lei). Această categorie de firme corespundea atelierelor meșteșugărești. Mai existau 3 categorii de firme corespunzătoare industriei propriu-zise: *firme sociale în nume colectiv sau în comandită simplă* (pentru înregistrarea cărora se percepea o taxă de 200 lei); cu aceeași putere economică erau reprezentate și *firmele cooperative* (tot 200 lei taxă); industriei mari prelucrătoare îi corespundeau *firmele societăților anonime* (la înregistrarea cărora se percepea o taxă de 500 lei)¹⁹.

Pentru principalele ramuri ale industriei mari prelucrătoare vom analiza cîteva întreprinderi clujene care se încadrau organic în rîndul firmelor de societăți anonime.

Industria metalurgică clujeană văzută în dinamica sa pe perioada 1925—1928 se prezenta astfel:

Tabelul 2²⁰

Anul	Industria metalurgică			
	Nr. întreprinderi	Capital investit (lei aur)	H.P.	Nr. de muncitori
1925	20	849.800	398	611
1927	21	1.308.800	335	887
1928	24	1.425.449	453	776

Am prezentat această ramură cu o dinamică deosebit de pronunțată în perioada 1922—1928. În acest sens, considerînd an de bază = 100% în 1925, se constată o creștere a capitalului investit în lei aur în 1928 față de 1925 cu 167,73%, o creștere a capacității forței motrice în 1928 față de 1925 cu 113,81% și o creștere a numărului de muncitori cu 127%.

¹⁵ Extrase din Calendarul întrunirilor pe luna martie 1925, în Buletinul Oficial al Corporațiunii Industriale din Cluj, 1925, I, nr. 1, p. 11.

¹⁶ Idem, nr. 4, p. 2.

¹⁷ Idem, nr. 8, p. 8.

¹⁸ Idem, 1928, IV, nr. 2, p. 17.

¹⁹ Idem, 1926, II, nr. 4, p. 14.

²⁰ Indicatorul Industriei Românești 1925, București, 1925, p. 9—74. Indicatorul Industriei Românești 1927, București, 1927, p. 11—108. Indicatorul Industriei Românești, 1928, București, 1928, p. 16—104.

La nivelul acestei industrii, privind rentabilitatea, nu avem decît puține elemente datorită insuficienței arhivelor. Anuarul financiar vienez „Compass“ prezintă dividendele acționarilor doar la „Archimedes“, dividend pe 1926—1927 = 0; „Societatea Anonimă Română pentru Comerțul de Mașini Agricole“ dividend pe 1927 = 0; „Auto-Mecanica“ dividend pe 1922—1927 = 0²¹.

Cea mai importantă firmă din ramură a fost „Turnătoria de fier și fabrică de mașini“ S.A., înființată în 1921 cu un capital pe acțiuni de 2.000.000 lei, urcat în 1926 la 4.000.000 lei în 10.000 acțiuni a 400 lei fiecare, urcat la 8.000.000 lei în 1927 în 20.000 acțiuni²². Întreprinderea avea un capital investit de 287.500 lei aur, 62 diverse mașini-unelte, 150 H.P. și 156 muncitori²³. Întreprinderea avea un credit de 32.092.885 lei în 1928, un debit de 15.204.579 lei, un profit net pe exercițiul 1926—1927 de 525.813 lei²⁴, iar pe exercițiul 1927—1928 de 246.813 lei²⁵. Această fabrică acorda încă din 1923 ca tantiemă acționarilor 24 lei/acțiune²⁶. Analizînd debitorii și creditorii în cont curent la 31 decembrie 1927, sesizăm că fabrica avea contacte directe cu peste 300 firme similare din țară și străinătate²⁷.

O altă ramură importantă în peisajul economic clujean a constituit-o în perioada stabilizării industria textilă. Sub forma unui tabel statistic aceasta se prezintă astfel:

Tabelul 3¹⁸

Anul	Industria textilă			
	Număr întreprinderi	Capital investit	H.P.	Nr. muncitori
1925	5	286.563	117	211
1927	8	892.660	291,85	407
1928	11	879.000	348,6	556

Această ramură a avut o dinamică deosebită în perioada 1922—1928. Pornind de la anul 1925 ca an de bază = 100%, se constată o dublare a numărului întreprinderilor, capitalul investit în lei aur se mărește cu 306,73%, creștere fără precedent la nivelul industriei mari prelucrătoare clujene. Capacitatea de forță motrice a întreprinderilor se mărește cu 297,94%, iar numărul muncitorilor crește în 1928 față de 1925 cu

²¹ *Compass Rumänien 1929. Anuar Financiar*, Viena, 1929, p. 604—606.

²² *Idem*, p. 606.

²³ *Indicatorul Industriei Românești 1927*, București, 1927, p. 62.

²⁴ Arh. Stat. Cluj, fond Turnătoria de fier și fabrică de mașini S.A. din Cluj, dos. nr. 1/1928, f. 13.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Idem*, dos. nr. 1/1924, f. 7.

²⁷ *Idem*, dos. nr. 1/1927, f. 8—10.

²⁸ *Indicatorul Industriei Românești 1925*, București, 1925, p. 95—112. *Indicatorul Industriei Românești 1927*, București, 1927, p. 98—116. *Indicatorul Industriei Românești 1928*, București, 1928, p. 94—119.

263,50%. Acești parametri sînt elocvenți pentru dezvoltarea accelerată a industriei textile clujene în partea a doua a perioadei de stabilizare.

Dintre întreprinderile mai importante amintim: „Țesătoria Ardeleană“ S.A., cu un capital investit în lei aur de 280.000; cu 36 războaie mecanice; 17 H.P.; 60 de muncitori și cu o producție anuală de 60 tone pinzeturi de bumbac, în și mătase. „Industria textilă“ S.A., cu un capital investit de 112.000 lei aur; 32 războaie mecanice; 40 H.P.; 50 muncitori și o producție de 36 tone țesături de bumbac. „Dibela“ S.A., cu un capital investit de 67.000 lei aur; 40 mașini de tricotat; 125 H.P.; 110 muncitori și cu o producție de 60 tone tricotaje anual²⁹. Capitalul social (de cele mai multe ori orientativ și fără a prezenta încrederea cuvenită) nu l-am considerat un indicator economic real, datorită coeficientului mare de conjunctură pe care îl încorporează. Totuși „Țesătoria Ardeleană“ S.A. (înființată în 1911) avea 8.000.000 lei capital social în 8.000 acțiuni nominale a 1.000 lei fiecare, iar „Industria textilă“ S.A. (înființată în 1926) avea 6.000.000 lei capital social în 600 acțiuni a 10.000 lei fiecare³⁰.

Altă ramură industrială clujeană văzută în dinamica sa, pe care o prezentăm, era industria lemnului. Sub forma unui tabel statistic se prezenta astfel:

Tabelul 4³¹

Anul	Industria lemnului			
	Nr. întreprinderi	Capital investit	H.P.	Nr. muncitori
1925	11	759.606	257	391
1927	9	819.673	342	448
1928	9	798.258	343	401

Considerînd anul 1925 ca an de bază = 100%, se constată și la nivelul acestei industrii o creștere a capitalului investit în 1928 față de 1925 cu 105,08%; capacitatea forței motrice cu 133,46%, iar numărul muncitorilor cu 102,55%. Sesizăm în ramura lemnului că anul 1928 este inferior prin indicatorii sintetici prezentați față de anul 1927. Dealtfel, începînd cu 1928 au loc primele simptome ale crizei economice de supraproducție.

Cea mai importantă întreprindere de la nivelul acestei industrii a fost „Transilvania“ Societate în nume colectiv. Fabrică de mobilă — cu un capital investit de 230.000 lei aur, 17 mașini diferite, 53 H.P. și 200 muncitori³². Anuarul financiar „Compass“ prezintă ca mai importantă

²⁹ *Idem*, p. 96.

³⁰ *Compass*, p. 920.

³¹ Tabelul a fost alcătuit pe baza *Indicatorului Industriei Românești 1925, 1927 și 1928*.

³² *Indicatorul Industriei Românești 1925, București, 1925*, p. 190.

„Întreprinderile forestiere române“ S.A., înființată în 1920, cu un capital pe acțiuni de 65.000.000 în 130.000 acțiuni nominale a 500 lei și care acorda un dividend în perioada 1922—1925 de 8;10 și respectiv 10%³³.

Celelalte ramuri ale industriei mari prelucrătoare care au rămas neprezentate, le urmărim succint. Astfel în industria pielăriei mai importante au fost întreprinderile: „Club“ Fabrică de ghetă, S.A., cu un capital social de 1.250.000 lei; „Dacia“, Uzina de piele, S.A., cu 5 milioane lei. Cea mai importantă a fost „Renner Frații et Comp.“ Fabrică de pielărie — cu 40.000.000 lei capital social, 5.127.000 lei aur capital investit, cu 575 H.P., 1.054 lucrători și cu o producție de 1.308 t. pe an³⁴. Industria chimică clujeană a avut mai importante următoarele întreprinderi: Fabrica de săpun mineral și medicinal „I. Heinrich“ S.A., cu un capital social de 5.000.000 lei și „Egger et Comp.“ S.A., cu 2.650.000 lei³⁵. Privind rentabilitatea acestei ramuri, „Compass“-ul nu prezintă decât două întreprinderi: „Zea“ și Recom-Pneus“ cu dividende pe 1926 și 1927 = 0³⁶. Industria ceramică din Cluj a avut o întreprindere foarte importantă, „Iris“. Aceasta avea în 1922 un capital social de 12 milioane lei, mașini în valoare de 5.292.040 lei, edificii de 9.587.488 lei; iar pentru experimentare alocă 1.600.000 lei³⁷. Demarajul economic al întreprinderii a fost lent, pe anul 1922 înregistrând un profit de numai 19.827,09 lei³⁸ și ajungând în 1925 la o pierdere de 9.672.188 lei³⁹, încât „Banca Agrară“ îi refuză ajutoarele în urma deficitului întreprinderii față de bancă de 52 milioane lei⁴⁰. Din lipsa specialiștilor, a utilajelor, datorită valutei scăzute a leului, concurenței sporite făcute de străinătate, în 1926 pierderea a fost de 5.547.166 lei. În urma unor măsuri drastice de raționalizare, anul 1927 a adus fabricii o pierdere de numai 539.779 lei, „acesta fiind de la înființarea societății primul bilanț care arată un început de consolidare, la care s-a putut ajunge prin bonificarea din partea »Băncii Agrare« a sumei de 12.228.810 lei, fondul de amortizare a investițiilor rămânând neatins“⁴¹.

O altă industrie, componentă a ramurii prelucrătoare, o constituie cea alimentară. După „Compass“, mai importante în această ramură au fost întreprinderile: „Melissa“ Fabrică de ciocolată și bomboane S.A., înființată în 1917 cu un capital social de 12 milioane, în 24.000 acțiuni nominale a 500 lei fiecare și „Familia“ Fabrică de piine S.A., înființată în 1927 cu un capital social pe acțiuni de 2,5 milioane lei cu 500 acțiuni a 500 lei fiecare⁴².

Ultima industrie a ramurii prelucrătoare o constituia cea a hîrtiei și artelor grafice. Dintre cele mai importante întreprinderi amintim:

³³ *Compass*, p. 847.

³⁴ *Indicatorul Industriei Românești 1927*, București, 1927, p. 118—129.

³⁵ *Idem*, p. 236—245.

³⁶ *Compass*, p. 654—655.

³⁷ Arh. Stat. Cluj, fond „Iris“ S.A. pentru Industria Ceramică Cluj, vol. I, dos. nr. 3/1923, f. 1—2.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ *Idem*, dos. nr. 3/1924, f. 215—216, 219, 222.

⁴⁰ *Idem*, f. 239.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² *Compass*, p. 788, 942.

„Lapkiadó“ Institut de Arte Grafice S.A., înființată în 1918 cu un capital pe acțiuni de 6 milioane în 6000 acțiuni a 1000 lei fiecare și „Ardealul“ Institut de Arte Grafice S.A., cu 2 milioane în 8.000 acțiuni nominale a 250 lei fiecare. Aceasta era cea mai rentabilă dintre toate, acordând acționarilor un dividend acțiune de 0; 10; 10; 10; 10; 10; 8 și 9% în perioada 1920—1927⁴³.

Cunoașterea reală a dinamicii industriale pe care am schițat-o este organic legată de progresul economiei românești, de procesul diferențiat de la industrie la industrie — de centralizarea și concentrarea producției și a capitalului, de funcționalitatea din ce în ce mai vădit industrială a băncilor. Este cu atât mai importantă descifrarea resorturilor intime ale legăturii bancă—industrie, cu cit încă din 1924—1925 s-a sesizat un început de criză monetară și de credit pe fondul general al perioadei de relansare economică. „Criza de numerar este de o intensitate deosebită și ea a început să atace însăși producțiunea“⁴⁴.

„Banca Națională a României“ era lipsită în general de disponibil și acesta mai ales pentru Transilvania și Banat, unde industria era mai dezvoltată față de restul teritoriului național, „astfel că din cauza lipsei de numerar s-a ajuns la o rată a dobânzii de 30%“⁴⁵. Este îndreptățit, deci, să enumerăm principalele canale de finanțare care au contribuit nemijlocit la stimularea producției industriale clujene.

În oraș au funcționat în perioada 1922—1928 22 de bănci proprii și 11 filiale ale altor bănci din țară. Capitalul social al celor 22 bănci clujene s-a ridicat la 271,2 milioane lei. Acestea au fost următoarele: „Banca Agrară“ S.A. (1922); „Banca Economică“ S.A. (1920) — fostă „Ungarische Bank Aktiengesellschaft“ — 1911; „Banca Comercială Română“ S.A. (1926); „Banca Ardeleană și Cassa de Economie“ S.A. (1912); „Banca Economică Ardeleană“ S.A. (1923); „Banca Industriașilor“ S.A. (1922); „Banca Învățătorilor“ S.A. (1922); „Banca Ipotecară Transilvăneană“ S.A. (1921); „Băncile Unite Economică și Ipotecară“ S.A. (1926); „Casa de Păstrare a Agronomilor și Învățătorilor“ S.A. (1927); „Casa de Păstrare Cetățenească“ S.A. (1910); „Interesul Public“ Casă de Păstrare S.A. (1907); „Casa de Păstrare și Banca de Credit din Cluj“ Societate pe Acții (1894); „Coroana“ Institut de credit și Economie S.A. (1902); „Economul“ Institut de credit și economie S.A. (1886); „Institutul Comercial de Credit“ S.A. (1905); „Banca Voluntarilor“ S.A. (1924); și „Vatra“ Institut de credit și economie. Societate pe acții (1906)⁴⁶. Dintre acestea un număr de 10 bănci s-au înființat după 1922 până în 1926.

Este interesant de menționat în Cluj ca fenomen bancar puțin cunoscut în țară că a existat și o „Bancă a Muncitorului“ S.A., cu începere din 1927, cu un capital social de 467.500 lei, având ca acționari pe Iosif Jumanca cu 10 acțiuni a 500 lei fiecare, „Sindicatul Muncitorilor Minerii din Petroșani“ tot cu 10 acțiuni, „Sindicatul Muncitorilor Fierari din Petroșani“ tot 10 acțiuni și „Uniunea Muncitorilor Fier-Metal“ din

⁴³ *Idem*, p. 889—890.

⁴⁴ *Argus*, nr. 3442, 11 octombrie, 1924, p. 1.

⁴⁵ Arh. Stat. Cluj, fond Camera de Comerț și Industrie Cluj, dos. nr. 3/1925—1926, f. 258—259.

⁴⁶ *Compass*, p. 280—286.

Cluj cu 2 acțiuni. Banca și-a continuat activitatea până în 1947⁴⁷. Pe lângă băncile propriu-zis clujene, au mai ființat în oraș și filiale ale altor bănci din țară ca „Albina” (Sibiu); „Banca Agrară” (Timișoara); „Banca Comercială Italiană și Română” S.A. (București); „Banca Generală a Țării Românești” (București); „Banca Marmorosch Blank” (București); „Banca Națională a României” și „Banca Românească” (București)⁴⁸.

Dintre băncile clujene prezentăm „Banca Centrală Industrială și Comercială”⁴⁹ înființată ca societate anonimă pe acțiuni cu sediul provizoriu la Sibiu, apoi definitiv la Cluj. S-a înființat în 1919, avînd un capital social de 100 milioane lei⁵⁰. Ea acorda acționarilor dividende în perioada 1920—1927 de 12%. Era interesată în industria clujeană la întrerinderile: „Industria Sîrmei” S.A., din Cluj; „Fabrica de Sticlărie” din Turda; „Meteor” S.A., din Oșorhei etc.⁵¹. „Banca Agrară” avea interese deosebite la „Iris”. Ea trasa din 1926 acesteia ordinul imperativ „... de a concedia toți lucrătorii secției porțelan și șamote menținîndu-se numai strictul necesar pentru fabrica de sobe. Asemeni se vor concedia toți funcționarii-administratori rămînînd pînă la noi dispoziții numai șeful contabil, magazionerul și un contabil de serviciu, termen 1/2 lună”⁵². Banca acorda acționarilor un dividend pe 1927 de 10%. Fără a intra în detalii, din consultarea fondului arhivistic existent la Cluj-Napoca — (Jurnalul „Băncii Românești”, vol. III/1926⁵³ și mai ales a Cheilor telegrafice de la „Banca Centrală pentru Industrie și Comerț”⁵⁴) — se desprinde cu pregnanță implicarea directă a băncilor în activitatea industrială, de multe ori dinspre acestea înspre industrie sesizîndu-se fenomenul tutelării nemijlocite.

În interiorul perioadei cercetate, progresul realizat în economie, deși evident, era încă lent și inegal resimțit în diferite sfere și ramuri de activitate, rezultatele fiind deseori sub posibilitățile reale ale economiei clujene. Acest aspect, necercetat de istoriografia economică, își are soriginea la nivelul orientării generale a orașului, orientare mai mult bancar-comercială sau de industrie mică și mijlocie, cît și în unele carențe ale cadrului economic național, neconsolidat la parametrii optimi.

Clujul — după relatările „Camerei de Comerț și Industrie” — era singurul oraș care nu avea locale proprii pentru vamă. Această lacună era suplinită arbitrar de magazinele C.F.R. care percepeau locații foarte mari, adică 18 lei/zi la 100 kg. de marfă în loc de 2 lei/zi la 100 kg.

⁴⁷ Arh. Stat. Cluj, fond Banca Muncitorului S.A. Cluj, dos. 29/1927—1947, f. 1—89.

⁴⁸ *Compass*, p. 473—474.

* „Banca Centrală pentru Industrie și Comerț” a fost studiată și publicată de Gheorghe Iancu în vol. *Sub semnul lui Clio. Omagiu Acad. Prof. Ștefan Pascu*, 1974, p. 258—264.

⁴⁹ Arh. Stat. Cluj, fond Banca Centrală pentru Comerț și Industrie Cluj, dos. nr. 1/a/1920, f. 1.

⁵⁰ *Compass*, p. 481.

⁵¹ Arh. Stat. Cluj, fond „Iris” S.A. pentru Industria Ceramică Cluj, dos. nr. 3/1924, f. 233.

⁵² Arh. Stat. Cluj, fond Banca Românească. Jurnal, vol. III/1926, f. 1.

⁵³ Arh. Stat. Cluj, fond Banca Centrală pentru Comerț și Industrie Cluj, Chei telegrafice, dos. nr. 14/1920—1930 (nenumărat).

marfă, ca în celelalte orașe, cu vămi proprii. Se resimțea necesitatea unei burse de efecte și mărfuri în oraș. Erau destule cazuri de excese în fixarea și încasarea impozitelor „... punându-se uneori sechestru și scoțându-se la vânzare chiar uneltele și mașinile absolut indispensabile continuării meseriei, ori luându-se prin acest procedeu meseriașului posibilitatea de ciștig”⁵⁴.

O altă carență serioasă a demersului economic firesc o constituia circulația mărfurilor pe C.F.R. Administrația C.F.R. poseda 80.000 vagoane de marfă, însă numai 30.000 erau funcționale. În loc să se repare cele 50.000 uzate, s-a luat ca normă felul transportului și cine transporta. În baza acestor procedee s-au stabilit 3 categorii: I, II și III. Industriile au fost clasificate în categoria a II-a și în același timp i s-a stabilit și un număr fix de vagoane/an, la unele asigurându-se prin acest procedeu transportul la întreg produs. La altele nu se asigura decât 1/3 din producție. Pentru restul de 2/3 trebuia să aștepte transportul după categoria a III-a, care executa comenzi cu întârzieri de 2—3 luni. În condițiile acestei modalități de transport deficitar nu se putea încărca în vagon decât o dată sau de 2 ori pe lună. „Despre gravitatea situației și a rezultatelor dezastruoase ce decurg din această cauză pentru industria noastră națională menționăm că Regionala Cluj începând cu luna ianuarie 1926 și pînă în noiembrie din lipsă de vagoane, în fiecare lună a avut cîte 4.000—7.000 de vagoane neîncărcate și care rămîneau în restanță”⁵⁵.

Fenomenele de recesiune, de criză, vor grăbi procesul de concentrare și centralizare a producției și capitalurilor. Din a doua jumătate a anului 1928 vom asista la tendința din ce în ce mai evidentă de întărire a dominației politice a marii burghezii industrial-financiare, la accentuarea caracterului reacționar al puterii de stat, la înăsprirea situației clasei muncitoare. Aceste coordonate au existat și în perioada 1922—1928, Clujul nefăcînd excepție, însă mare parte din ele au fost latente. Ele se vor activa brusc începînd cu 1929, anticipîndu-se marea criză economică și demonstrînd încă o dată că perioada 1922—1928 a fost de stabilizare relativă, parțială, o etapă relativ prosperă în fragilitatea sistemului economiei capitaliste românești.

NICOLAE PĂUN

THE SOCIO-ECONOMIC ASPECTS OF CLUJ DURING ROMANIA'S DEVELOPMENT BETWEEN 1922—1928

(Abstract)

The work tries to discuss the main directions of Cluj's economy during the period of relative and partial stabilization of capitalism (1922—1928) — as an organic part of Romania's development in that period.

By studying the statistics there have become evident the economic progress especially in the domaine of heavy industry. The dynamics of this field of activity

⁵⁴ Arh. Stat. Cluj, fond Camera de Comerț și Industrie Cluj, dos. nr. 3/1925—1926, f. 268.

⁵⁵ Idem, f. 280—281.

presented in the work demonstrates this fact. It was neither neglected the process of centralization and concentration of production nor that of capital, a process that can be followed during the following periods. The implication of the banks in the industrial activity as well as the formation of the financial oligarchy in the whole country, it is made clear in Cluj too.

Though there was an evident economic progress in Cluj during that period, it did not reach some special forms because of certain defficient forms in its organization on local plan, a problem underlined in the work.

The work also tries to bring in actuality a period less searched, a period in which the economic problems are mingled organically with the social and political ones.

PROCESELE ANTIFASCISTE DIN 1935 ȘI 1937 DE LA CLUJ ȘI OPINIA PUBLICĂ (ASPECTE DIN PRESA VREMII) (I)

După criza generală economică din 1929—1933, România a continuat să se dezvolte pe calea capitalistă. S-a accelerat dezvoltarea industriei, a crescut concentrarea capitalului și se depun eforturi pentru crearea unor monopoluri. Progrese deosebite se înregistrează mai ales în industria grea, în minerit și industria prelucrătoare. Agricultură, cu toate că se dezvoltă și ea, rămâne încă cea mai înapoiată ramură a economiei. În ciuda progreselor înregistrate pe tărîm economic, masele muncitoare erau supuse unei grele exploatare. Prin noi impozite a fost îngreunată situația țărănimii, iar accelerarea pătrunderii capitalului străin a înrăutățit și mai mult viața maselor muncitoare, punînd în pericol independența economică și politică a României. Evoluția pe calea capitalistă a atras după sine dezvoltarea clasei muncitoare, care, sub conducerea P.C.R., oțelită în focul luptelor din 1933, reprezenta o forță considerabilă, o clasă socială combativă.

Instaurarea dictaturii fasciste în Germania, ca și ascensiunea politicii imperialiste revanșarde, agresive în Europa periclitau pacea, independența și granițele naționale. În România, grupările fasciste activau cu sprijinul anumitor cercuri interne dominante în economie, dar mai ales al cercurilor externe, în special hitleriste. Aceste grupări urmăreau soluționarea acutelor probleme economice românești pe calea instaurării dictaturii fasciste. Clasa muncitoare, sub conducerea partidelor muncitorești, urmînd linia politică a P.C.R., și-a dat seama de faptul că introducerea dictaturii fasciste ar însemna să se pună capăt vieții pașnice, suveranității, să se desființeze totalmente drepturile democratice. Ridicarea la luptă, în 1933, a clasei muncitoare, antrenînd toate partidele și grupările democratice, a stăvilit ofensiva celor mai reacționare forțe interne, a dat o însemnată lovitură ascensiunii fasciste¹, salvînd pentru un timp interesele naționale majore ale României. Astfel, „România a ieșit din criză nu prin fascism, ci printr-o puternică ripostă antifascistă, antidictatorială”².

După luptele eroice din 1933, organizațiile fasciste din țară și-au intensificat activitatea. Cea mai periculoasă dintre ele era Garda de fier, subordonată direct organizației fasciste din Germania, beneficiind și de sprijinul celor mai reacționare cercuri din România. Tovarășul Nicolae Ceaușescu, secretar general al P.C.R., caracterizînd situația din această perioadă, arată: „Fenomenul cel mai caracteristic al tendințelor ultra-reacționare promovate de cercurile oligarhiei române îl constituie crearea

¹ Titu Georgescu, *Intelectuali antifasciști în publicistica românească*, București, 1967, p. 7.

² *Ibidem*.

organizației teroriste de tip fascist »Garda de fier« și impunerea ei în viața politică a țării. Mișcarea legionară, agentura hitlerismului în România, aservită în întregime imperialismului german, a dus o politică profund antinațională, prejudiciind grav interesele poporului român. În cîrdășie cu reprezentanții burgheziei monopoliste, ea a trădat interesele poporului, a subordonat țara dominației Germaniei hitleriste, punînd în pericol însăși existența României ca stat independent și suveran³.

În noiembrie 1933 a fost instalat guvernul liberal prezidat de I. G. Duca, eminentă personalitate politică, care a adoptat măsura de interzicere a Gărzii de fier, ceea ce a dus la asasinarea șefului guvernului de către legionari pregătiți în Germania nazistă, la 29 decembrie 1933 pe peronul gării Sinaia.

La 2 ianuarie 1934 guvernarea a fost preluată de Gh. Tătăărăscu, lider al „tinerilor liberali“ care manifestau interes pentru instaurarea unui regim dominat de monarh, care să limiteze și mai mult drepturile și libertățile cetățenești. În cei patru ani de guvernare, cabinetul Tătăărăscu a folosit tot mai mult ca metodă de guvernare decretele-legi, ceea ce a dus treptat la înlăturarea vieții parlamentare propriu-zise. În martie 1934 a fost promulgată legea care autoriza prin decret regal introducerea stării de asediu și a cenzurii, fără a mai fi supusă parlamentului; pe această bază, starea de asediu s-a permanentizat într-un șir de centre industriale și administrative ale țării, în care exista o mișcare muncitorească puternică și erau continue frămîntări social-politice. Au fost, de asemenea, adoptate și alte măsuri menite a frîna și înăbuși mișcarea revoluționară și democratică.

În politica externă, pornind de la interesele apărării integrității teritoriale a țării, s-a urmărit ca — nerenunțîndu-se la presiunile permanente făcute asupra mișcării muncitorești și în special asupra P.C.R. — să se promoveze orientarea acelor pături burgheze, cu viziune mai largă, care au înțeles ce înseamnă agresiunea fascistă, ce pericol reprezintă aceasta pentru menținerea statu-quo-ului teritorial postbelic, pacea și securitatea colectivă în Europa.

Partidul Comunist Român, deși a continuat să activeze în ilegalitate, s-a situat cu fermitate în fruntea luptei împotriva pericolului fascist, al agenturilor fasciste. În cadrul plenarelor Comitetului Central din iulie 1933, februarie 1935 și iulie 1936 s-au analizat activitatea partidului, situația politică internă, poziția comuniștilor față de partidele și grupările politice muncitorești și burgheze, stabilindu-se tactica făuririi frontului unic al clasei muncitoare și a unui front popular antifascist care să cuprindă toate forțele politice organizate sau neorganizate care se declarau împotriva fascismului.

La aceste plenare ale P.C.R. s-a arătat că masele muncitoare, întreaga țară trebuie lămurită despre esența fascismului, că trebuie antrenați în luptă toți cei care își dau seama de primejdia pe care o reprezintă fascismul, că trebuie clarificat ce înseamnă fascismul pentru România și întreaga lume. În acest front unic antifascist, rolul conducător — se arată în documentele plenarelor — îl are clasa muncitoare în frunte

³ Nicolae Ceaușescu, *România pe drumul desăvîșirii construcției socialiste*, București, 1968, vol. I, p. 368—369.

cu P.C.R. Trebuiau atrase în frontul unic antifascist sindicatele, grupările și partidele politice muncitorești (P.S.D., Partidul socialist-independent, gruparea social-democrată Popovici ș.a.), trebuia să se creeze Frontul Unic Muncitoresc, temelie sigură a unui front popular antifascist. Printr-o muncă asiduă, s-a căutat să fie ciștigate toate elementele care și-au dat seama de pericolul fascist, punându-se un deosebit accent pe țărănimea muncitoare, pe intelectuali și pe tineret.

În scopul de a crea o largă mișcare antifascistă și un front popular, P.C.R. a înființat diferite organizații legale și ilegale, spre a menține fără încetare legătura cu masele largi populare. Partidul a folosit presa legală și ilegală pentru mobilizarea maselor.

La 26 februarie 1933, mișcarea muncitorească internațională, dindu-și seama de pericolul fascismului, a adresat un apel către toate națiunile europene, chemându-le să participe la congresul muncitoresc internațional antifascist. Prin acest apel erau invitați la congres reprezentanți ai partidelor comuniste și socialiste, ai partidelor și organizațiilor muncitorești locale, organizațiilor sindicale revoluționare, reformiste și catolice, ai organizațiilor de șomeri, uniunilor sportive muncitorești și ale tineretului muncitoresc, ai organizațiilor antifasciste țărănești, precum și toate persoanele care voiau să lupte pentru cauza maselor, contra fascismului⁴.

Scurtă vreme după aceasta, P.C.R. s-a adresat nu numai clasei muncitoare, ci și tuturor țăranilor, funcționarilor, intelectualilor, fără deosebire de orientare ideologică sau apartenență politică, chemându-i la organizarea unui front comun antifascist.

Pe linia luptei antifasciste P.C.R. a influențat din afară și din interior o serie de organizații, printre care pe prim plan s-a afirmat *Comitetul Național Antifascist*, creat în a doua jumătate a anului 1933, reușind să reunească în rândurile sale reprezentanți ai celor mai diverse clase și păături sociale⁵.

Din conducerea acestui comitet făceau parte personalități marcante ale vieții politice și culturale, cum erau: Petre Constantinescu-Iași, Iorgu Iordan, Tudor Bugnariu, Scarlat Calimachi, Nicolae Ceaușescu (reprezentant al tineretului Capitalei), Radu Cernătescu, Ilie Cristea, Alexandru Iliescu, Barbu Lăzăreanu, Matei Socor ș.a. Nu peste mult timp, într-o serie de localități s-au format comitete locale antifasciste. La plenara din februarie 1935, C.C. al P.C.R., analizând situația forțelor de clasă din România, a constatat că forțele democratice domină și că influența partidului a crescut, atrăgând populația muncitoare, intelectualii, în lupta antifascistă. Oamenii de diferite categorii sociale, înțelegând, în urma muncii intense a P.C.R., ce înseamnă fascismul, s-au apropiat de mișcarea antifascistă, formind un front comun democratic, antifascist.

Intelectualii democrați patrioți au adus un aport important la lupta antifascistă. Mulți dintre ei erau comuniști. „Lupta împotriva fascismului — după cum arată istoricul Titu Georgescu — relevă concluzia incontestabilă că în prima linie a intelectualității românești angajate în

⁴ Titu Georgescu, *Organizații de masă legale conduse de P.C.R. 1932—1934*, București, 1967, p. 105.

⁵ *Idem*, p. 104.

lupta antifascistă se aflau intelectualii comuniști [...]. Intelectualii socialiști, social-democrați s-au întâlnit cu comuniștii pe platforme comune, reușind să polarizeze numeroși alți oameni de cultură cu vederi progresiste, democrat-burgeze. Aceștia din urmă, situați conceptual pe platforme general-democratice, au dat un important contingent de intelectuali activi în mișcarea antifascistă⁶.

Organizația oamenilor muncii de naționalitate maghiară, Madosz-ul, creată în 1933 și condusă de P.C.R., care grupa în rândurile sale pe muncitorii și intelectualii de naționalitate maghiară, a luat parte activă la mișcarea antifascistă, în strînsă unitate cu mișcarea antifascistă românească, alăturându-se frontului popular⁷.

În strategia și tactica privind frontul popular antifascist, P.C.R. și organizațiile sale au trebuit să țină seamă în permanență de primejdia pe care o reprezentau prigonirile, arestările. Au și avut loc diferite procese, fiind condamnați și întemnițați cei mai buni dintre participanții mișcării comuniste și antifasciste.

La Cluj, după luptele muncitorești din ianuarie-februarie 1933 au avut loc acțiuni revoluționare ale muncitorimii. În 1935, la indicația C.C. al P.C.R., a luat ființă Comitetul teritorial pentru Ardeal și Banat al P.C.R., cu secretariatul la Cluj⁸. Urmind indicația dată de partidul comunist în sensul că, în fața pericolului fascist, pentru apărarea păcii, pe lângă lupta cu caracter economic și politic trebuie să se organizeze o puternică mișcare antifascistă, înmănunchiind persoane din toate clasele sociale care înțeleg și sprijină mișcarea antifascistă, conducătorii mișcării muncitorești din Cluj au intrat în acțiune.

După înființarea Comitetului național antifascist din București care a editat *Buletinul de acțiune împotriva fascismului*, și la Cluj se înființează Comitetul regional antifascist, transformat mai tirziu în „Comitetul național antifascist regional Transilvania“, căruia i s-a alăturat și „Comitetul Antifascist al Tineretului“. S-au format Comitetele studențești antifasciste pe facultăți. În 1935 au fost înființate „Comitetul de apărare al antifasciștilor“, „Amicii U.R.S.S.“, „Liga antifascistă“, iar „Blocul democratic“ a avut un comitet regional pentru Ardeal și Banat, cu sediul la Cluj. „Societatea pentru protecția femeii și a copilului“ a fost o altă organizație legală condusă de P.C.R.

Aceste organizații legale și publicațiile lor, ca „Alte zări“, „Eră Nouă — Új Korszak“, „Világosság“ (Lumina), „Gyár és utca“ (Fabrica și strada), „Falvak Népe“ (Poporul satelor), „Poporul“, „Népakarát“ (Voința poporului), „Viltoarea“, o serie de broșuri editate ilegal de P.C.R. și legal de organizațiile de masă cu caracter legal, au mobilizat masele pentru înfăptuirea unui front unic muncitoresc. Publicistica antifascistă s-a bucurat de colaborarea unor condeie de frunte, precum și a unor personalități remarcabile ale vieții științifice și politice, ca: Bogdan Amaru,

⁶ Titu Georgescu, *Intelectuali antifasciști în publicistica românească*, București, 1967, p. 14—15.

⁷ Ladislau Bányai, *Contribuția MADOSZ-ului la concentrarea forțelor antifasciste sub îndrumarea Partidului Comunist Român (1933—1937)*, în *Studii*, 1/1971, p. 115—138.

⁸ Gh. I. Bodea, L. Fodor, L. Vajda, *Cluj, pagini de istorie revoluționară 1848—1917*. Cluj, 1971, p. 268.

Petre Andrei, Tudor Argezi, Mircea Bălănescu, Ladislau Bányai, Geo Bogza, Demostene Botez, Tudor Bugnariu, Grigore Preoteasa, Miron Constantinescu, Ilie Cristea, Gheorghe Dinu, Nicolae Deleanu, Ion Drincianu, George Enescu, Victor Eftimiu, Gaál Gábor, Nicolae Iorga, Józsa Béla, George Ivașcu, Eugen Jebeleanu, Athanase Joja, Octav Livezeanu, Alexandru Mihăileanu, Nagy István, C. I. Parhon, Ion Pas, Lucrețiu Pătrășcanu, Ilie Pintilie, Ion Popescu-Puțuri, Miron Radu Paraschivescu, Lothar Rădăceanu, Mihail Roller, Valter Roman, Alexandru Sahia, Ștefan Voitec, Salamon Ernő, Ștefan Voicu, Ion Vinea, Ilie Zaharia și alții.

Ca urmare a activității consecutive desfășurate de P.C.R. în direcția închegării organizatorice a frontului tuturor forțelor potrivnice Germaniei naziste și agenturii acesteia în România, Garda de fier, mișcarea antifascistă, antihitleristă s-a intensificat an de an. În condițiile anilor 1934—1938 „Partidul Comunist Român — arată *Programul P.C.R.* — își sporește eforturile pentru unirea forțelor democratice, antifasciste, pentru apărarea intereselor maselor populare și a libertăților democratice, împotriva fascismului, pentru o politică de prietenie cu Uniunea Sovietică, împotriva războiului“.

Forțele democratice antifasciste obțin o serie de succese importante în activitatea lor, ele reușesc să realizeze înțelegeri, pe baza Frontului Popular și să dobândească victorii în alegerile parțiale din 1936 în Mehedintzi și Hunedoara.

În anul 1934 guvernul Tătăărăscu, după cum am mai arătat, introduce starea de asediu și cenzura, urmare cărora, în a doua jumătate a lunii noiembrie, a fost interzis oficial *Comitetul național antifascist*.

Autoritățile, considerînd că organizațiile antifasciste reprezentau un pericol pentru „liniștea țării“, au interzis funcționarea lor și s-au grăbit să deschidă procese împotriva conducătorilor acestor organizații. Astfel, în anul următor, 1935, se desfășoară aproape paralel două procese: marele proces antifascist de la Chișinău, al cărui principal acuzat era Petre Constantinescu-Iași, organizatorul și conducătorul *Comitetului național antifascist* din București, alături de el fiind alți șapte acuzați, precum și procesul antifascist de la Cluj, al cărui acuzat principal era profesorul Tudor Bugnariu, conducătorul *Comitetului regional antifascist* din Cluj.

Tudor Bugnariu fusese membru al unei organizații antifasciste a cadrelor universitare clujene; a devenit secretar al *Comitetului național antifascist*, regionala Transilvania. El a fost unul din fruntașii mișcării antifasciste studentești. Totodată, era membru și activist al organizației „Amicii U.R.S.S.“. Prof. T. Bugnariu a scris și a editat o serie de manifeste și broșuri în care lua atitudine alături de cauza clasei muncitoare, combătînd și condamînd atitudinea guvernului față de eroicele lupte din 1933, demascînd fascismul și lansînd îndemnuri la luptă pentru pace, împotriva fascismului. În octombrie 1934, locuința lui Tudor Bugnariu a fost percheziționată, găsindu-se aici broșuri, documente și manifeste. Deși aceste materiale nu erau „subversive“, el a fost arestat și deferit tribunalului militar. Împotriva lui autoritățile burghezo-moșierești au adus acuzația: „încercare de a face agitațiune din care ar fi putut rezulta pericol pentru siguranța Statului...“, „Apologia crimei“⁹. Ca ur-

⁹ *Procesul mișcării antifasciste din Cluj* (în Muzeul de istorie al Transilvaniei Cluj, nr. inv. C. 454), *Ordonanța definitivă*, 16 II 1935, p. 1.

mare a acestor acuzații. Consiliul de război al Corpului VI Armată a intentat un proces, stabilind ziua de 23 septembrie 1935 ca dată a deschiderii acestuia. Cu această ocazie s-au prezentat numeroși martori, spre a participa la proces, luînd atitudine alături de Tudor Bugnariu, de mișcarea antifascistă, împotriva fascismului. Sarcina apărării și-au asumat-o cei mai buni avocați, luptători antifasciști cu vederi largi, care și-au dat seama că acest proces se îndreaptă propriu-zis nu împotriva lui Tudor Bugnariu, ci împotriva mișcării antifasciste care era singura cale de a evita războiul și instaurarea fascismului. Personalități de talia lui Dem. I. Dobrescu, Radu Olteanu, Petru Groza, Valer Moldovan, Ion Gheorghe Maurer etc., reprezentanți ai apărării, ca și cei peste 40 de martori vedeau clar scopul principal al procesului, conștienți fiind că vor trebui să ducă o luptă grea spre a clarifica însemnătatea mișcării antifasciste, spre a demonstra că Tudor Bugnariu și ceilalți acuzați militau pentru o cauză în care este vorba nu numai despre conducătorul unei organizații legale a P.C.R. în cadrul frontului popular antifascist, ci despre apărarea libertăților democratice, a granițelor naționale ale țării.

Întreg orașul Cluj s-a pus în mișcare. Apar articole în paginile presei locale și din toată țara, prezentînd esența procesului. La indicația P.C.R. se înființează și Comitetul local de apărare a antifasciștilor.

Inițial, procesul a fost fixat pentru ziua de 23 septembrie, dar el a fost amînat de două ori: o dată pentru că martorii acuzatului nu au fost convocați, iar a doua oară, deși aceștia fuseseră convocați, nu li s-a trimis — după cum prevedea legea — foaie de drum¹⁰. Și prin aceste manevre, autoritățile voiau să-și asigure succesul în proces: condamnarea lui Tudor Bugnariu. Apărarea însă, acționînd energic în ambele cazuri, a obținut amînarea procesului, accentuînd faptul că audierea martorilor prof. P. Constantinescu-Iași, prof. Rădulescu, Scarlat Calimachi, martori principali, este absolut necesară¹¹. Cererea apărării fiind pe deplin justificată, Consiliul de război se vedea nevoit să amîne din nou procesul, mulțumindu-se doar cu pedepsirea martorilor neprezenți prin amendarea cu cîte 1.000 lei.

La procesul început în ziua de 23 noiembrie 1935, Consiliul de război al Corpului 6 Armată era prezidat de colonelul Constantinescu Stan-cu, comisar regal fiind maiorul Negulescu.

„Sala consiliului — după cum relatează ziarul *Zorile* — a fost ocupată pînă la ultimul loc de mulțimea intelectualilor veniți să asiste la dezbaterile acestui proces care se anunța de mari proporții atît prin numărul mare al apărătorilor, cît și prin persoana prof. Bugnariu, binecunoscut în Cluj¹².

După deschiderea procesului comisarul regal a cerut Consiliului de război să declare ședința secretă, întrucît teoriile pe care acuzatul prof. T. Bugnariu le va dezvolta în favoarea apărării sale, vor periclita siguranța statului, în cazul că vor fi colportate în presă, cît și de publicul

¹⁰ *Zorile*, 29 septembrie 1935, p. 7.

¹¹ *Dimineața*, 25 octombrie 1935, p. 11.

¹² *Zorile*, 30 septembrie 1935, p. 6.

extrem de numeros aflat în sala dezbaterilor. Consiliul nu a fost de acord cu cererea comisarului regal, dar l-a obligat pe acuzat ca prin declarația ce o va face să fie cât mai obiectiv, să se ocupe numai de stările interne și să nu atace cu nimic situațiile politice din alte țări¹³.

Din ordonanța definitivă a Consiliului de război¹⁴ reiese că, pe baza materialului confiscat cu ocazia percheziției, principalele puncte ale acuzației împotriva prof. Tudor Bugnariu erau următoarele:

1. În calitate de secretar al Comitetului Regional Antifascist din Ardeal, ale cărui baze le-a pus el însuși încă în luna noiembrie 1933, a redactat diferite articole și manifeste în care urmărește întreținerea unei permanente stări de nemulțumire în masele muncitorești și în special ațitarea spiritelor muncitorești de la C.F.R. și a celorlalte fabrici, pe chestiunea salariilor și a orelor de lucru (...), încearcă de a justifica infracțiunile muncitorilor comuniști de la atelierele Grivița (...), îndeamnă lumea să protesteze împotriva condamnărilor nedrepte și să ceară eliberarea condamnaților, arătându-i ca pe niște luptători ai unei cauze drepte.

2. În anul 1934 a devenit un aderent și membru în Comitetul de inițiativă al organizației „Amicii U.R.S.S.” (...). Din materialul confiscat reiese caracterul așa-zisei „Ligi Antifasciste” și al organizației „Amicii U.R.S.S.”, și anume, că sînt niște simple *camuflări ale Partidului Comunist*, propagînd idei de natură să *zdruncine* existența Statului, ură și luptă contra capitalismului, dînd ca exemplu Rusia (...) pe care trebuie s-o apere, aceea fiind patria muncitorilor.

3. S-au mai găsit în locuința sa niște manifeste-protest, pe care le-a redactat, multiplicat și lansat în public din care se desprind o serie de fapte, care constituie în fond o acțiune menită să *zdruncine* siguranța Statului și ordinea socială existentă (...), a adunat bani (...) pentru ajutorarea condamnaților comuniști¹⁵.

4. Nu este un bun patriot, deoarece în cadrul mișcării antifasciste a luat atitudine alături de oamenii muncii aparținînd naționalităților conlocuitoare, grupîndu-i în aceeași tabără cu muncitorii români și îndemnîndu-i la luptă comună împotriva capitaliștilor.

Din acuzațiile enumerate reiese cu pregnanță că învinuirile la adresa lui Tudor Bugnariu sînt îndreptate de fapt, prin persoana acuzatului, împotriva întregii mișcări antifasciste, pe care tindeau să o compromită, să-i slăbească forța și să destrame frontul unic muncitoresc. De aceea, atît Tudor Bugnariu însuși în pledoaria sa, cît și martorii au acordat atenție, în primul rînd, demascării esenței fascismului și a mișcării antifasciste, formelor sale de manifestare în România, spre a demonstra în fața Consiliului de război că faptele lui Tudor Bugnariu nu constituie o crimă, ci acțiuni pozitive pentru societatea românească.

În cuvîntul său, Tudor Bugnariu, afirmînd că oficialitatea vede în mișcarea îndreptată împotriva fascismului și a războiului o mișcare subversivă, caracterizare tendențioasă și profund nedreaptă, a vorbit despre apariția fascismului și despre clasele sociale care îl sprijină. Apoi, el a

¹³ *Dimineața*, 24 noiembrie 1935, p. 6.

¹⁴ *Procesul mișcării antifasciste din Cluj, Ordonanța definitivă*, 16 II 1935, p. 1—4.

¹⁵ *Ibidem*.

arătat că fascismul cucerește teren în toate țările capitaliste unde democrația este slabă. „Cum însă fascismul înseamnă batjocorirea celor mai elementare libertăți ale poporului, înseamnă dominația minciunii și a teroarei, înseamnă revizionism, [...] care duce la război, orice încercare de a introduce fascismul în România este o crimă, o crimă contra României, contra poporului român, contra culturii românești. Și această crimă se pregătește. O pregătesc grupările fasciste de la noi [...], politicienii de felul lui Vaida, care încurajează [...] aceste bande și toate măsurile care lovesc în democrație și în mișcarea muncitorească”¹⁶.

În continuare, prof. T. Bugnariu s-a referit la modul în care el a devenit antifascist. „Am devenit antifascist — spunea Bugnariu — în urma unor profunde studii sociale și deci pe baza convingerilor ce mi-am format cu acest prilej”¹⁷. În mișcarea antifascistă s-a încadrat în urma apelului lansat în paginile ziarului *Dimineața*, apel semnat de cei mai distinși intelectuali. T. Bugnariu și-a dat seama că fascismul înseamnă distrugerea totală a culturii. El declara: „Fiecare tineret e responsabil de continuitatea culturii în țara sa. Orice tineret care dezertează de la această datorie de a-și însuși și a duce mai departe moștenirea spirituală a înaintașilor în folosul evoluției progresive a poporului său și a umanității, va fi aspru judecat de istorie. Era deci firesc să răspund și eu chemării”¹⁸.

Atît Tudor Bugnariu, cît și martorii procesului au demonstrat că în România există pericolul fascismului și că fascismul își propune desființarea libertăților democratice, angrenarea țării în război. Ei au demonstrat însemnătatea deosebită pe care o are lupta împotriva fascismului, trecind la apărarea activității Comitetelor Antifasciste.

Primejdia fascismului — arăta T. Bugnariu — „a determinat în toată lumea o puternică mișcare de masă — *mișcarea antifascistă*. Mișcarea antifascistă e o mișcare largă, de masă, a intelectualilor, a clasei mijlocii nederutate, a muncitorilor și țăranilor, pentru apărarea și lărgirea drepturilor și libertăților, pentru prevenirea fascismului și pentru înlăturarea războiului”¹⁹.

Răspunzînd aceluiași punct de acuzare prin care era învinuit de instigare a clasei muncitoare la lupta economică, de faptul că cere mărirea salariilor și reglementarea orelor de muncă, Tudor Bugnariu arăta: „de cînd e subversiv a lupta pentru salarii, pentru o bucată de pîine mai mare?... Nu cred [...] că am deservit colectivitatea românească atunci cînd prin Comitetul Regional [antifascist — n.n.] am susținut revendicările muncitorilor [...], luptînd pentru apărarea și revendicările muncitorilor agricoli, în cadrul legilor țării, sînt convins că n-am deservit țărănimea noastră”²⁰. În legătură cu luptele de la Grivița și cu procesul intentat muncitorilor, T. Bugnariu arăta următoarele: „procesul muncitorilor de la Grivița se integrează în procesele intentate antifas-

¹⁶ *Procesul mișcării antifasciste din Cluj, Apărarea*, p. 4.

¹⁷ *Dimineața*, 24 noiembrie 1935, p. 11.

¹⁸ *Procesul mișcării antifasciste din Cluj, Apărarea*, p. 7; Titu Georgescu, *Intelectuali antifasciști în publicistica românească*, p. 61.

¹⁹ *Procesul mișcării antifasciste din Cluj, Apărarea*, p. 5.

²⁰ *Idem*, p. 8.

ciștilor²¹. El recunoștea că a protestat împotriva condamnărilor, dat fiind că tribunalul îi acuzase pe muncitori pretinzând că ei ar fi tras cu armele, în vreme ce s-a dovedit că cei care au tras au fost jandarmii, iar această nedreptate îi indignează pe toți oamenii. Nedreptatea nu a văzut-o numai el, ci întreaga clasă muncitoare. Muncitorii și în general opinia publică antifascistă știu că luptele de la Grivița au oprit continuarea curbelor de sacrificiu după grevă. Totuși, muncitorii au fost condamnați. „E drept că am protestat împotriva sentinței [...]. Ar trebui inculpat întreg poporul (...), toți oamenii de bine a căror conștiință nu se poate împăca cu această sentință²². T. Bugnariu arăta că, cerind revizuirea sentinței, el nu a blamat justiția. „Sentința nu era definitivă. [...] Se poate discuta și se poate cere revizuirea constituției, de ce nu s-ar putea discuta și cere revizuirea unei sentințe. Ce rost ar mai avea apelurile și recursurile în justiție. Nu mă simt, prin urmare, vinovat [...]”²³.

Referitor la cel de al doilea punct al acuzării, precum că Tudor Bugnariu era membru al „Ligii Antifasciste” și al asociației „Amicii U.R.S.S.”, care — după părerea procurorului militar — nu erau altceva decât „niște simple camuflări ale partidului comunist, propagând idei de natură să zdruncine existența statului”²⁴, acuzatul a răspuns: „Mișcarea antifascistă nu pune problema revoluției proletare, ci apărarea drepturilor democratice, de aceea atributul de »comunism camuflat« nu-i poate fi atribuit decât din reavoință sau ignoranță [...]. Activitatea mea se încadrează în programul Comitetului Național Antifascist, și nu văd care din acțiunile mele ar putea constitui »încercări de a face agitație împotriva siguranței statului«, acțiuni care tindeau tocmai să demaște uneltirile fasciste împotriva ordinii actuale, împotriva formei actuale a Statului, să demaște încercările de a se instaura și la noi o dictatură de tip fascist sau hitlerist [...]. Sint convins că apărând libertățile și drepturile democratice, am făcut serviciu națiunii mele.

Sint convins că mișcarea în fruntea căreia am stat aici, în Ardeal, corespunde intereselor veritabile ale poporului român. Căci, dacă fascismul înseamnă revizionism, antifascismul înseamnă, dimpotrivă, apărarea granițelor, deoarece ține cu orice preț la menținerea păcii²⁵.

Acuzației că a fost membru al Asociației „Amicii U.R.S.S.”, Tudor Bugnariu i-a dat următorul răspuns: „Ordonanța definitivă îmi impută faptul că am făcut parte din organizația »Amicii U.R.S.S.« și trage concluzia, prin nimic dovedită, că prin aceasta am intenționat »să zdruncin existența Statului«. Pare ciudat să se pună problema simpatiei pentru un stat amic și aliat ca o acuză în fața Consiliului de Război²⁶. El a arătat în continuare că politica Uniunii Sovietice tinde spre menținerea păcii, scop care este și al antifasciștilor. „Apărarea U.R.S.S. este apărarea însăși a conceptului de pace, atitudine cu care poporul român nu poate fi decât de acord²⁷.

²¹ *Ibidem*.

²² *Procesul mișcării antifasciste din Cluj, Apărarea*, p. 14.

²³ *Idem*, p. 14—15.

²⁴ *Procesul mișcării antifasciste din România. Ordonanța definitivă*, p. 1.

²⁵ *Procesul mișcării antifasciste din Cluj, Apărarea*, p. 7.

²⁶ *Idem*, p. 12.

²⁷ *Ibidem*.

La acuzația că nu ar fi un bun patriot, pentru că duce tratative cu naționalitățile conlocuitoare, îndeosebi cu maghiarii, Tudor Bugnariu dă următorul răspuns: „Programul de apărare a minorităților, stabilit de Comitetul Național și pus în practică de Comitetul Regional, este cerut de împrejurările ardelen, de constituția demografică și etnografică a Ardealului”²⁸. În continuare, el arată că, în calitate de antifascist, a militat împotriva politicii naționaliste, șovine a fascismului, explicând marelui necesitatea unei acțiuni comune împotriva pericolului fascist, deoarece pierderea drepturilor democratice lovește în oamenii muncii maghiari la fel ca în cei români. În lupta pentru drepturile democratice, ei trebuie să meargă împreună, să se grupeze într-un front unic, pentru că locul minorității este acolo unde este dusă lupta pentru drepturile omului²⁹.

Înăsprirea teroarei împotriva mișcărilor revoluționare și antifasciste, împotriva militanților acestor mișcări a stîrnit un ecou răsunător în opinia publică din țară și în cea internațională. În paginile ziarelor democratice și opoziționiste erau prezentate pe larg acțiunile organelor represive ale regimului burghezo-moșieresc împotriva luptătorilor antifasciști.

În cele ce urmează redăm aspecte dintre cele mai semnificative din acest ecou de presă.

P. BUNTA — A. M. ARDOS

ANEXE

Prof. Constantinescu-Iași a încetat greva foamei

București, 12 (SIR) Profesorul Constantinescu-Iași care se află arestat în închisoarea militară din Chișinău, a încetat greva foamei și a setei, primind asiguranți formale de la șefii autorităților că procesul ce i s-a intentat va fi judecat în cel mult 3 săptămîni. Mitropolitul Guric a cerut autorităților militare permisiunea de a vizita pe profesor în închisoare.

Ieri dimineață a sosit la București celebrul arhitect francez Francisc Jourdain și avocatul Ferruci spre a interveni pentru eliberarea profesorului arestat la Chișinău.

PATRIA (Organ al Partidului Național Țărănesc); anul XVII, nr. 11 din 13 ianuarie 1935, p. 5, Cluj.

Arestarea unui profesor antifascist

Cluj, 17. — Organele biroului de siguranță locală au arestat ieri pe d. prof. Tudor Bugnariu, urmărit de mai multă vreme pentru propagandă antifascistă. La locuința lui s-au găsit mai multe acte antifasciste. Arestatul a fost înaintat Consiliului de război pentru cercetări.

PATRIA; anul XVII, nr. 16 din 19 ianuarie 1935, p. 5, Cluj.

Procesul profesorului Tudor Bugnariu. De la redacția noastră din Cluj

Pentru 27 septembrie s-a fixat dezbaterea procesului intentat profesorului Tudor Bugnariu de către Consiliul de război din Cluj. Veți întreba desigur ce a comis grav și subversiv acest dascăl, plecînd dimineața la catedră în haine civile, de este trimis în fața unei instanțe excepționale din zona cenzurii și a stării de

²⁸ Procesul mișcării antifasciste din Cluj, Apărarea, p. 11.

²⁹ Brassói Lapok, 27 noiembrie 1935, p. 4.

asediu. A traficată cu operații de transfer? A devastat vreo casierie publică? A atentat la ordinea morală și spirituală a Ardealului? Nimic din toate astea. Ordonanța de trimitere în judecată îl acuză de agitație împotriva statului, iar Tudor Bugnariu răspunde: N-am comis nimic contra legilor în afară de lupta mea antifascistă în domeniul ideilor. Deci un proces politic de opinii. — Și dacă ați vedea înfățișarea acuzatului de agitație împotriva siguranței statului! Un tolstoian care amintește în vremurile acestea grozav de meschine, blindețea unei umanități profunde și ținuta elegantă a spiritelor alese, create să gindească și să lupte pe planul colectiv. Rar poți întâlni un om exprimând atîta omenie și nespuse de mult trebuie să alergi pentru a descoperi un idealist ca Tudor Bugnariu. Dacă generațiile din Ardeal pot fi diagnosticizate după simbolurile blindeții și virtuțile puritanismului, apoi generația bătrînă se poate mîndri cu figura reprezentativă a lui Ion Agârbiceanu, iar cea tînără cu Tudor Bugnariu. Auzind că unuia i s-a intentat proces, cu acuzația gravă de acțiune subversivă, e cazul să te întrebi, unde începe să palpitate rațiunea. Căci, la mijloc există o dramă. O dramă de neînțelegeri. Sînt fapte care nu pot intra în conflict cu legea, fiindcă insurecția lor — ca să vorbim în limbaj sociologic și juridic — rămîne exclusiv idealismul și cugetarea. Societatea poate dormi liniștită căci Tudor Bugnariu n-o va dărîma și nu poartă în buzunare nimic ce ar putea să producă emoții lumii oficiale. Dacă existența unui sistem economic și social este în funcție de blîndul dascăl și de șocul ce i-l-ar putea produce pumnul anemic al subtilului gînditor al generației tinere, atunci să știe că stăm foarte prost. — Precis rămîne în picioare un singur fapt: Tudor Bugnariu este antifacist. Adică militează împotriva dictaturii, contra aventurilor politice și împotriva războiului și a revizionismului. Și ca orice luptă politică nu se poate judeca după particularitățile ei, ci în limita cadrului juridic în care se menține. Căci apreciindu-se după elemente subiective, atunci d. Tătărescu ar trebui să aresteze pe d. Virgil Madgearu de cîte ori acesta acordă un interviu, iar d. Inceuleț ar trebui să pună sub interdicție chiar pe șeful partidului liberal, de cîte ori d. Dinu Brătianu se ocupă de situația economică și chiar politică. Între mișcarea antifascistă și alte mișcări nu există gradații juridice și prin urmare nu pot exista nici de tratament. Profesorul de la Cluj face parte dintr-o grupare de idei perfect legală, iar problema acestei legalități pusă în fața procesului d-lui Constantinescu-Iași s-a admis chiar de către lumea oficială, că între tonul unui militant antifacist și legalitatea mișcării, cumpănește aceasta din urmă — deși nu e cazul să se invoce agresivități de limbaj în vocabularul spiritualizat al lui Tudor Bugnariu. — Și acum să încheiem cu o mărturisire. Nu ne trece prin cap să intervenim în mersul și hotărîrile justiției. Balanța dreptății rămîne exclusiv în mîna distinsilor judecători întruniți în sala de dezbateri în 27 septembrie. Am socotit însă ca o datorie de conștiință să prezentăm pe acuzat și cititorilor, fiindcă Tudor Bugnariu merită această atenție. Semnează V. Munteanu.

Un apel al Comitetului de apărare

În vederea procesului, la Cluj s-a alcătuit un Comitet de apărare, care a lansat următorul apel:

— De aproape o jumătate de an se desfășoară în fața opiniei publice din țară și din străinătate o serie de fapte care constituie tot atîtea atingeri aduse libertății de opinie, gîndire și organizare. — Zilnic, ziarele ne aduc la cunoștință procese și urmări în toate colțurile țării împotriva tuturor acelor care, apărînd libertățile democratice și dezvoltarea culturii, duc fără încetare lupta contra fascismului și a războiului. — Procesul profesorului Constantinescu-Iași și al inspectorului general zootehnic M. Brașoveanu, intentat la Chișinău, procesul profesorului Tudor Bugnariu, care urmează să se judece la Cluj, procesul și condamnarea distinsului scriitor Scarlat Calimachi, toate acestea în scopul unic de a intimida larga mișcare în contra dictaturilor fasciste de toate nuanțele, sînt dovezi de nedeazămînit pentru stările excepționale pe care le trăim și pentru pericolul în care libertățile sus amintite se găsesc. — Cu toate acestea, opinia publică a reacționat energic. Protestele venite din toate unghiurile țării și pornite din mijlocul tuturor păturilor sociale, fără deosebire de partid și convingeri politice, sînt o cheazăie că peste cuceririle din domeniul drepturilor și a libertăților cetățenești nu se poate trece așa ușor, oricare ar fi mijloacele de reprimare întreprinse. — Convinși de pericolul pe care îl reprezintă fascismul pentru libertate și civilizație, subsemnații intelectuali din capitala Ardealului, am hotărît să

ne constituim într-un comitet de acțiune [...] Constituind acest comitet, facem apel la toți acei care mai au încă conștiința drepturilor și a libertăților cetățenești, să vină în mijlocul nostru pentru a impune stingerea procesului intentat profesorului P. Constantinescu-Iași, lui Tudor Bugnariu și tuturor antifasciștilor din România.

— Emil Balint, profesor; Octavian Bellu, avocat; dr. L. Boer, medic; Dr. K. Bogdán, medic; dr. I. Costin, avocat; dr. I. Clujan, avocat; Ion Dimoftachi, inginer; Gheorghe Dragoș, profesor; dr. T. Gherman, avocat; dr. P. Groza, avocat; f. minis. — dr. M. Kaim, avocat; dr. Sabin Maier, prof.; Victor Jinga, prof. univ.; ieri, avocat; Naidin, fizician; Vladimir Nicoară, publicist; dr. Virgil Nistor, avocat; dr. I. N. Palade, avocat; dr. L. Peritz, avocat; Silviu Popovici, licențiat în drept; Iustin Poruțiu, profesor; dr. P. Răchișan, avocat; dr. Valer Târnavăanu, avocat; Ion Vlasiu, sculptor.

DIMINEAȚA; anul 32, nr. 10329 din 27 septembrie 1935, p. 13, București.

În procesul lui Tudor Bugnariu tribunalul militar s-a situat pe poziția apărării. Dezbaterile procesului acuzatului antifascist s-a suspendat pînă cînd în procesul similar al lui Constantinescu-Iași se va pronunța sentința.

(Cluj, 27 septembrie). Într-o atmosferă de mare interes tribunalul militar și-a început dezbaterile procesului de instigare al profesorului Tudor Bugnariu, membru al Ligii Antifasciste internaționale, conducătorul secției din Transilvania. După cum se știe, în primăvara anului trecut activitatea Ligii Antifasciste a fost interzisă și împotriva mai multor conducători ai acestei organizații s-au intentat procese de instigare contra statului și propagandă comunistă. Dintre conducătorii acuzați ai Ligii Antifasciste procesul lui Constantinescu-Iași a avut loc încă în iunie a acestui an, dar sentința nu s-a pronunțat pînă în prezent, iar Tudor Bugnariu, acuzat de asemenea, de instigare împotriva statului și propagandă comunistă, numai astăzi a ajuns în fața tribunalului militar. *O senzație aparte a acestui proces este faptul că, pe lângă avocații români, și un reprezentant al Ligii Antifasciste franceze și-a anunțat prezența.* După citirea actului de acuzare, apărătorii lui Tudor Bugnariu: Petru Groza, fost ministru, Maurer, Grozdea, Valer Moldovan, Peretz, [...] Titus Maier, avînd în vedere neprezentarea mai multor martori ai apărării, au cerut amînarea procesului. Procurorul Negulescu s-a pronunțat pentru desfășurarea procesului; după părerea lui actul de acuzare este așa de limpede, încît nici nu este nevoie de martori. Apărarea și în continuare s-a pronunțat pentru amînarea procesului. Apărătorii au declarat că acest proces, de fapt, este procesul antifascismului, iar sentința împotriva lui Tudor Bugnariu ar pecetlui organizația internațională antifascistă. Tocmai de aceea cazul trebuie dezbătut cu atenție sporită și nu este admisă o sentință pripită. S-au referit la procesul lui Constantinescu-Iași care a început la 8 iunie în fața tribunalului militar din Chișinău, dar în care sentința încă nu s-a pronunțat. După argumentarea apărării, trebuie așteptată terminarea procesului lui Constantinescu-Iași, deoarece ar fi caraghios dacă tribunalul militar din Chișinău s-ar pronunța în favoarea acuzatului procesului frate. În răspunsul său procurorul Negulescu a recunoscut că din punct de vedere juridic cele două procese se aseamănă, dar a protestat împotriva prejudicării tribunalului militar din Chișinău în sentința procesului de față. După părerea procurorului Moldovan nu reprezintă un teren favorabil răspîndirii ideilor antifasciste, pe cînd în Transilvania aceste idei găsesc un teren fertil. Activitatea lui Bugnariu în Transilvania a fost mai roditoare și totodată, mai periculoasă, decît a lui Constantinescu în Moldova. Astfel și sentința dată aici trebuie să fie mai aspră. Tribunalul militar după o consfătuire îndelungată s-a pronunțat favorabil apărării, amînînd pentru o dată ulterioară dezbaterile procesului.

KELETI ÚJSÁG, Organ al Partidului Maghiar; anul XVIII, nr. 223 din 28 septembrie 1935, p. 4, Cluj.

Azi a început procesul profesorului Bugnariu. Ce cuprinde ordonanța definitivă, apărarea cere amînarea dezbaterilor din cauza neprezentării mai multor martori.

Cluj, 27. Azi dimineată la orele 10 Consiliul de Război al Corpului VI Armată, prezidat de d. colonel Vecchi, comisar regal fiind maiorul Negulescu, a început judecarea procesului profesorului Tudor Bugnariu și a doamnei Stern

Iosefina*, din Oradea, învinovățiți pentru propagandă antifascistă art. 11 și 9 din legea liniștei publice. — Pe banca apărării s-au prezentat d. dr. Groza din București, d. dr. Maurer din Sighișoara, dr. Leon Pereț, dr. Costin, dr. Valer Moldovan, dr. Bretan din Cluj, dr. Radu Olteanu din Brașov. Făcându-se apelul martorilor citați și lipsind o bună parte din ei avocații apărători au cerut Consiliului, amănarea dezbaterii întrucât audierea acestora este absolut necesară. — D. comisar regal maior Negulescu, a cerut Consiliului intrarea în fondul dezbaterii și numai atunci dacă Consiliul va găsi de cuviință să se amâne dezbaterile. — La ora 10,30 d. grefier Craioveanu a dat citire ordonanței definitive prin care se arată că în urma unei percheziții domiciliare făcute în luna octombrie anul trecut la locuința profesorului Tudor Bugnariu, s-au găsit mai multe broșuri și apeluri ale comitetului regional antifascist din localitate, prin care primul acuzat în calitate de secretar al acestui comitet, îndemna muncitorii de la diferite întreprinderi din localitate la grevă. Ordonanța arată că acuzatul recunoaște că a multiplicat aceste manifeste, însă nu recunoaște că le-ar fi împrăștiat în public. D. dr. Bretan apărătorul acuzatei Stern Iosefina, a depus Consiliului un certificat medical prin care cere distrugerea procesului față de clienta d-sale, întrucât ea este bolnavă. La ora cind închidem ediția ziarului nostru dezbaterile sînt în curs.

* În realitate I. Stern activa în cadrul Ajutorului Roșu — n.n.

PATRIA; anul XVII, nr. 222 din 28 septembrie 1935, p. 4, Cluj.

Azi începe la Cluj procesul profesorului Tudor Bugnariu. Ce ne declară apărătorii săi, dr. Radu Olteanu și Ioan Gh. Maurer

Azi începe în fața Consiliului de război al Corpului VI Armată judecarea procesului profesorului Tudor Bugnariu și al funcționarei Iosefina Stern. Amîndoi sînt dați în judecată pe baza art. 9 și 11 din legea liniștei publice. De fapt, acuzația este aceeași ca și în procesul prof. P. Constantinescu-Iași, inspectorului Brașoveanu și a celorlalți antifasciști dați în judecată la Chișinău, adică pentru activitatea lor împotriva războiului și fascismului. Actele acuzării sînt formate din două manifeste împotriva războiului și fascismului, manifeste publicate dealtfel în mai multe ziare. Mai există, de asemeni, la dosar un protest muncitoresc contra condamnării lucrătorilor ceferiști Doncea, Petrescu și Gheorghiu-Dej. — După cum se constată din însăși ordonanța definitivă, prof. Bugnariu și Iosefina Stern n-au desfășurat decît o propagandă legală antifascistă, neviind nici unul din textele de lege în vigoare. — Sînt chemați peste 40 de martori, fruntași politici și conducători ai organizațiilor antifasciste dizolvate. — Pe banca apărării figurează d-nii: dr. Petru Groza, fost ministru, dr. Radu Olteanu, dr. Sabin O. Mayer, Ion Gh. Maurer, fost procuror, dr. I. Costin, Petre Grozdea și alți membri ai barourilor din țară. — *Intrucît citațiile au fost emise fără foi de drum, violîndu-se textele de legi, apărarea va prezenta o cerere semnată de foștii conducători ai organizațiilor antifasciste, d-nii P. Constantinescu-Iași, Al. Mihăileanu, Matei Sorcor, Victor Gherasim, Scarlat Calimachi etc., etc., prin care declară că sînt gata să se prezinte pentru lămurirea instanței, imediat ce li se vor trimite foile de drum.* În același timp atrag atenția instanțelor militare că nu se poate clarifica un astfel de proces, fără declarațiile martorilor. — Adresîndu-ne d-lui dr. Radu Olteanu unul din apărătorii profesorului Bugnariu, acesta ne-a declarat următoarele: — „Cunosc ordonanța definitivă și sînt surprins cum se poate trimite în judecata instanțelor militare un intelectual distins ca prof. Tudor Bugnariu, care n-are altă vină decît aceea de a fi activat, în cadrul legilor existente, contra pericolului fascist și războinic. Mă miră mai ales faptul judecării profesorului Bugnariu, care a arătat cu un an mai înainte, ceea ce fascismul provocător vrea să facă în Abisinia, iar hitlerismul barbar spre Memel și Uniunea Sovietică. Judecînd pe prof. Bugnariu, guvernării de astăzi nu-și dau seama, sau mai bine zis își ascund intențiile de favorizare a tendințelor fasciste în România. — De aceea așteptăm ca Onor. instanță să constate numai adevărul și să achite pe prof. Bugnariu, al cărui rol, în dezvoltarea ideilor de progres, este îndeajuns de cunoscut în mijlocul opiniei publice“. — D. dr. Ion Gh. Maurer, ne-a spus: „Nici unul, dar absolut nici un act găsit la prof. Bugnariu nu se poate încadra în vreuna din legile penale. Activitatea acuzatului Bugnariu a fost strict legală; o activitate de idei și acțiuni, care în nici un caz, nu poate periclita structura liberală și democratică — dacă ea există — a unui stat. — În orice caz, constatăm în fiecare

zi crearea unor noi delictе, care în loc să exprime un conținut antireacționar, el trasează o linie hotărât antiliberală, anticivilizatoare, antidemocratică. — Și procesul prof. T. Bugnariu se încadrează în linia acestor noi delictе pe care apărarea va căuta să le elimine [...], ca nefăcînd parte din textele de legi în vigoare. De asemenea acuzația de prietenie față de Uniunea Sovietică, constituie o lipsă de simț politic, pe care ar trebui să-l aibă toți aceia — guvernanți și particulari — cari prețuiesc și sînt convinși de acțiunea pentru pace pe care acest popor o dezvoltă astăzi în mijlocul unei situații de pregătire și provocare de război“.

O telegramă

Din București s-a trimis la Consiliul de război următoarea telegramă: —

„în numele libertății de cugetare cerem respectuos Consiliului achitarea profesorului Bugnariu“. —

Semnează: Dem. I. Dobrescu, prof. Hudită, avocat dr. Petre Pandrea, avocat V. Gherasim, redactor Octav Livezeanu, Alex. Mihăileanu, etc.

DIMINEAȚA; anul 31, nr. 10330 din 28 septembrie 1935, p. 13, București.

Procesul profesorului Tudor Bugnariu. Ce declară apărătorii săi dr. Radu Olteanu și Ion Gh. Maurer.

(...) în fața Consiliului de război al Corpului VI Armată judecarea procesului prof. Tudor Bugnariu și al funcționarei Iosefina Stern. Amîndoi sînt dați în judecată pe baza art. 9 și 11 din legea liniștei publice. De fapt acuzația este aceeași ca și în procesul prof. Constantinescu-Iași, inspectorul Brașoveanu și al celorlalți antifasciști dați în judecată la Chișinău, adică pentru activitatea lor împotriva războiului și fascismului. Actele acuzării sînt formate din două manifeste împotriva războiului și fascismului, manifeste publicate dealtfel în mai multe ziare. Mai există de asemeni la dosar un protest muncitoresc contra condamnării lucrătorilor ceferiști Doncea, Petrescu și Gheorghiu-Dej.

După cum se constată din însăși ordonanța definitivă, prof. Bugnariu și Iosefina Stern n-au desfășurat decît o propagandă legală antifascistă, neviolînd nici unul din textele de lege în vigoare.

Martori

Sînt chemați peste 40 de martori, fruntași politici și conducători ai organizațiilor antifasciste dizolvate.

Pe banca apărării figurează dr. Petru Groza fost ministru, dr. Radu Olteanu, dr. Sabin O. Mayer, Ion Gh. Maurer fost procuror, dr. I. Costin, Petre Grozdea și alți membri ai barourilor din țară.

Întrucît citațiile au fost emise fără foi de drum, violîndu-se textele de lege, apărarea va prezenta o cerere semnată de foști conducători ai organizațiilor antifasciste d-nii P. Constantinescu-Iași, Al. Mihăileanu, Matei Socor, Victor Gherasim, Scarlat Calimachi, etc. etc. prin care declară că sînt gata să se prezinte pentru lămurirea instanței, imediat ce li se vor trimite foile de drum. În același timp atrag atenția instanțelor militare că nu se poate clarifica un astfel de proces fără declarațiile susnumiților care au lucrat zi cu zi alături de prof. Bugnariu și cu care se simt solidari și astăzi.

Declarațiile d-lui avocat dr. Radu Olteanu

Adresîndu-ne d-lui dr. Radu Olteanu, unul din apărătorii profesorului Bugnariu, acesta ne-a declarat următoarele:

Cunosc ordonanța definitivă și sînt surprins cum se poate trimite în judecata instanțelor militare un intelectual distins ca prof. Tudor Bugnariu, care n-are altă vină decît aceea de a fi activat, în cadrul legilor existente, contra pericolului fascist și războinic. Mă miră mai ales faptul judecării profesorului Bugnariu, care a arătat cu un an mai înainte, ceea ce fascismul provocător vrea să facă în Abisinia, iar hitlerismul barbar spre Memel și Uniunea Sovietică. Judecînd pe prof. Bugnariu, guvernării de astăzi nu-și dau seama, sau mai bine zis își ascund intențiile de favorizare a tendințelor fasciste în România.

De aceea așteptăm ca Onor. instanță să constate numai adevărul și să achite pe prof. Bugnariu, al cărui rol, în dezvoltarea ideilor de progres, este îndeajuns de cunoscut în mijlocul opiniei publice.

Ce spune d. dr. Ion Gh. Maurer

Nici unul, dar absolut nici un act găsit la prof. Bugnariu — spune d. avocat Ion Gh. Maurer — nu se poate încadra în vreuna din legile penale. Activitatea acuzatului Bugnariu a fost strict legală, o activitate de idei și acțiuni, care în nici un caz, nu poate periclită structura liberală și democratică — dacă ea există — a unui stat.

În orice caz, constatăm în fiecare zi crearea unor noi delictе, care în loc să exprime un conținut antireacționar, ele trasează o linie hotărît antiliberală, anticivilizatoare, antidemocratică.

Și procesul prof. T. Bugnariu se încadrează în linia acestor noi delictе pe care apărarea va căuta să le elimine (...), ca nefăcînd parte din textele de legi în vigoare. De asemenea acuzația de prietenie față de Uniunea Sovietică, constituie o lipsă de simț politic, pe care ar trebui să-l aibă toți aceia — guvernanți și particulari — cari prețuiesc și sînt convinși de acțiunea pentru pace pe care acest popor o dezvoltă astăzi în mijlocul unei situații de pregătire și provocare de război.

ZORILE (ziar independent de dimineață); anul I nr. 148 din 29 septembrie 1935, p. 2, București.

*Procesul prof. Tudor Bugnariu
Din lipsă de martori, procesul a fost aminat*

Cluj, 27. În fața Consiliului de război al Corpului VI Armată a venit azi spre judecare procesul profesorului Tudor Bugnariu și al d-nei Iosefina Stern, dați în judecată pentru „instigație și atentat la ordinea publică”.

Sala Consiliului a fost ocupată pînă la ultimul loc de mulțimea intelectualilor veniți să asiste la dezbaterile acestui proces care se anunță de mari proporții, atît prin numărul mare al apărătorilor, cît și prin persoana profesorului Bugnariu, bine cunoscut în Cluj.

Cum acuzata Iosefina Stern a fost lipsă comisarul regal a cerut disjungerea procesului și judecarea numai a procesului Bugnariu.

Martori

În urma facerii apelului martorilor s-a constatat că din 42 de martori sînt prezenți în sală numai 14. În consecință dîmnii avocați: Valer Moldovan, Cluj; dr. Groza, București; Radu Olteanu, Brașov; Maurer, Sighișoara și dr. Peritz, Cluj, au cerut ca procesul să fie aminat pentru o dată la care să fie citați toți martorii.

D. dr. Groza a făcut un istoric al activității comitetelor antifasciste din țară.

Aminarea procesului

Pentru a se putea judeca în deplină cunoștință de cauză acest proces, Consiliul de război trebuie să asculte neapărat pe toți martorii apărării. Printre aceștia cei mai importanți sînt prof. Rădulescu Motru, prof. Constantinescu-Iași și publicistul Calimachi, aceștia avînd un rol important în mișcarea antifascistă din România.

Dacă la Cluj s-ar judeca fără luare de considerație a acestor realități, s-ar comite o gravă eroare care în cele din urmă ar sfîrși prin a fi casată.

Înainte de a intra în deliberare Consiliul de război prezidat de d. colonel Vecchi a cerut citirea ordonanței definitive de dare în judecată a profesorului Bugnariu.

Consiliul retrăgîndu-se apoi în deliberare a decis aminarea procesului pentru o dată care va fi cel mai tîrziu 31 octombrie.

ZORILE; anul I, nr. 149 din 30 septembrie 1935, p. 7, București.

În jurul procesului prof. Tudor Bugnariu

D-nii P. Constantinescu-Iași, Alexandru Mihăileanu, Matei Socor, V. Gherasim și Scarlat Calimachi au înaintat Consiliului de război din Cluj următoarea întîmpinare:

Domnule prim comisar regal,

Subsemnații martori în procesul prof. Bugnariu — Cluj care se va judeca în ziua de 22 octombrie 1935 în fața Consiliului de război al Corpului VI Armată vă aducem la cunoștință următoarele:

Încă la primul termen al acestui proces, am atras printr-o cerere scrisă atenția Consiliului de război asupra neregularității citațiilor, prin neexpedierea foilor de drum. Din nou ne vedem puși în aceeași situație. Deși textele juridice impun expedierea, o dată cu citațiile, și a foilor de călătorie pe C.F.R., toți martorii au primit și de data aceasta numai citațiile, fără a se justifica în nici un fel această procedură.

Faptul că subsemnații am fost în conducerea organizațiilor antifasciste și am lucrat zi cu zi alături de prof. T. Bugnariu cu a cărei activitate ne solidărizăm în întregime, ne îndreptățește să credem că această procedură constituie o piedică împotriva venirii noastre la proces fără a căror mărturie nu pot fi clarificate nici una din acuzațiile aduse prof. Bugnariu și d-nei Stern.

De aceea vă rugăm să binevoiți a dispune să se expedieze o dată cu citațiile pe care le-am refuzat și foile de drum respectându-se prin aceasta legile și făcându-ne posibilă judecarea cu toate formele legale a procesului. (ss) P. C. Iași, Sc. Calimachi, M. Socor, V. Gherasim.

ZORILE; anul I, nr. 168 din 10 octombrie 1935, p. 3, București.

Procesul profesorului Tudor Bugnariu din Cluj. Ordonanța definitivă.

— *Interogatorul d-lui prof. Bugnariu. — Depozițiile martorilor*

Cluj 22. — Consiliul de război din Cluj a început să judece astăzi procesul profesorului Tudor Bugnariu, despre care se știe că e acuzat de propagandă antifascistă.

Sala Consiliului este aglomerată pînă la ultimul loc de numeroși intelectuali din București și Cluj.

[...]

În boxa acuzaților, profesorul Tudor Bugnariu, a cărui figură nu trădează nici o neliniste.

Ordonanța definitivă.

[...]

Din ordonanța definitivă reiese că profesorul Tudor Bugnariu a redactat și colportat o serie de manifeste, prin cari a făcut o intensă propagandă antifascistă, fiind chiar secretarul comitetului regional antifascist. Tot prin acele manifeste, a atacat justiția militară românească, acuzînd Consiliile de război din București și Craiova, că ar fi dat o sentință nedreaptă în procesul incidentelor de la atelierele Grivița.

[...]

Comisarul regal cere ședință secretă

D. comisar regal maior P. Negulescu cere Consiliului să declare ședința secretă, întrucît teoriile pe care acuzatul profesor Bugnariu le va dezvolta în favoarea apărării sale vor periclita siguranța de stat, în cazul că vor fi colportate în presă cît și de publicul extrem de numeros aflat în sala dezbaterilor.

D. avocat Bretan apără pe acuzata Iosefina Stern din Oradea căreia i s-au adus acuzații similare cu cele aduse profesorului Bugnariu; Consiliul a conexas ambele dosare. [...] Consiliul, după o scurtă deiberare, respinge incidentul comisarului regal referitor la ședința secretă, însă obligă pe acuzat ca prin declarația ce o va face în instanță să fie cît mai obiectiv, să nu se ocupe numai de stările noastre interne și să nu atace cu nimic situațiile politice din alte țări.

În ceea ce privește desjucarea celor două procese, Consiliul a admis cererea d-lui avocat Bretan.

Interogatoriul d-lui Bugnariu

Consiliul procedează apoi la interogarea acuzatului profesor Tudor Bugnariu, care declară următoarele:

În activitatea mea de pînă acum n-am atacat pe nimeni. Sînt cel mai convins adversar al mișcării fasciste întrucît în ea văd o acțiune pentru suprimarea

completă a libertăților cetățenești. Din mișcarea antifascistă începută în statele cele mai civilizate fac astăzi parte ce mai distinși intelectuali atît din străinătate, cît și de la noi. Nu pot fi oprit să spun, precum nu pot fi oprit să declar de ce sînt antifascist. A fi oprit, înseamnă a mi se lua posibilitatea de apărare.

Arată apoi că a intrat în mișcarea antifascistă, răspunzînd unor apeluri publicate în „Dimineța” și care erau semnate de către unii dintre cei mai distinși intelectuali ai noștri. Am devenit antifascist în urma unor profunde studii sociale și deci, pe baza convingerilor ce mi-am format cu acest prilej.

Ce este fascismul

Fascismul prevede suprimarea libertăților publice și democratice. Fascismul tinde spre revizionism și astfel devine un generator al războiului. Orice mișcare care în programul ei prevede schimbarea tratatelor de pace nu poate însemna decît război și cel puțin nouă românilor, un război nu este cîtusi de puțin necesar. Orice încercare deci de a introduce fascismul în România este o crimă și cred inutil să mai adaug că înșiși conducătorii fasciști, indiferent de situațiile ce le ocupă, sînt niște criminali. Tineretul unui neam este responsabil de viitorul nației sale și deci este ușor explicabil de ce marea mișcare antifascistă românească găsește astăzi așa de mult tineret. Activitatea mea politică de pînă acum a fost în permanență controlată de către autoritățile însărcinate cu apărarea siguranței statului și a ordinii publice; eu nu am editat nici un fel de manifest fără a-l trece pe la cenzură și totuși am ajuns astăzi în fața dv. pe banca acuzaților. Marea greșeală este însă că autoritățile fac confuzie între noțiunile de antifascism și comunism.

Acuzatul citește două scrisori primite de la doi sociologi francezi care îi elogiază activitatea politică de pînă acum și apoi d. Bugnariu continuă astfel:

Punctele de acuzații

Punctele de acuzare ce mi se pun în sarcină nu le găsesc cu nimic periculoase intereselor noastre de stat. Nu cred că am prejudiciat cu nimic colectivitatea românească militînd contra unei eventuale intrări a României în război, arătînd opiniei publice că nu toți muncitorii de la Grivița au meritat pedeapsa pe care o ispășesc astăzi. Fascismul atît la sate cît și la orașe prezintă același pericol, întrucît el pe de o parte tinde la majorarea impozitelor, iar pe de altă parte împiedică în mod cert propășirea culturii.

Citează cazuri concrete din Polonia, Austria și Germania unde intelectuali titrați sînt obligați la munci umiltoare pentru a-și câștiga existența. Prin activitatea mea antifascistă, am crezut că fac și un serviciu real intelectualilor noștri. Sînt învinovățit că aș proteja minoritățile; militînd însă într-o asemenea mișcare antifascistă, nu pot avea alte vederi decît obiective și deci a trebuit să constat că în Ardeal există și minorități. M-am interesat în special de pătura rurală maghiară, întrucît conducătorii partidului maghiar nu fac altceva decît să speculeze atît pe țărani, cît și pe muncitorii conaționali lor, căci numai astfel se explică situația conducătorilor partidului maghiar, în diverse consilii de administrație alături de capitaliști români. Frontul plugarilor, această organizație a maselor rurale, este însuși o mișcare similară antifascismului. Totuși nu toți conducătorii acestui front au fost arestați și nu au fost traduși în fața Consiliilor de război la fel ca mine.

Menținerea păcii

Amiciția cu U.R.S.S.: altă cauză. Pare ciudat să se pună problema simpatiei pentru un stat amic și aliat ca o acuzație în fața Consiliului de război. Admirația maselor pentru realizările de acolo și pentru că politica de pace a U.R.S.S. coincide cu dorința de pace a ei, problema centrală a mișcării antifasciste e problema păcii. Menținerea păcii este și politica externă a U.R.S.S.: de aici apărarea ei. Căci apărarea U.R.S.S. este apărarea însăși a conceptului de pace, atitudine cu care poporul român nu poate fi decît de acord. Apelul Comitetului mondial se plasează în timp pe vremea intrării Uniunii în Liga Națiunilor, iar o seamă de evenimente de caracter național și internațional de o deosebită importanță, precum sînt reluarea raporturilor diplomatice cu U.R.S.S., noul impuls de vitalitate și pace pe care acesta o reprezintă la Liga Națiunilor, propunerea pentru premiul Nobel

a lui Litvinov, o serie de declarații ale d-lui Titulescu arată că noi am apucat drumul cel mai just și toate aceste evenimente ne servesc drept confirmare. Mișcarea antifascistă a secondat politica de pace a d-lui Titulescu. Partidele de dreapta sînt acelea care contracarează activitatea acestui om de stat. Mișcarea antifascistă mergînd pe linia păcii servește intereselor marilor mase ale acestei țări și din cauze determinante — în a căror analiză nu intră politica păcii — e și politica Sovietelor. Fascismul și țările în care el e înscăunat din motive istoricește determinate e pentru războiul pe care poporul nu-l vrea. De aceea e trădător de neam acela care merge să se închine la Mecca de la Nürnberg și la Roma. Dar își servește neamul acela care înțelegînd istoria, execută comandamentele ei și nu ezită să privească spre Moscova pentru că se plasează pe linia politicii antirevizioniste.

Procesul greviștilor

De ce am lansat apelul? Ce scop am urmărit? Procesul de pe urma conflictului din februarie 1933 se integrează în procesul intentat antifasciștilor. S-a pus în sarcina greviștilor răspunderea vărsărilor de sînge, dar la București și la Craiova martorii au arătat că ei au avut dreptate, că se solidarizează cu acțiunea lor sute de mii de semnatari. Numeroase delegații au arătat că populația este cu ei. Toate categoriile profesionale au convocat congrese: se caută drumul care duce la oprirea curbelor, dar nici o profesiune nu l-a putut arăta. C.F.R. a spus: drumul lui a fost singurul valabil, căci după aceea curbele de sacrificiu au încetat.

Profesorul Bugnariu a mai vorbit despre celelalte partide politice din țara noastră, condamnîndu-le pentru atitudinea pe care o au față de populația nevoiașă și după ce a mai răspuns la o serie de întrebări puse atît de către apărare, cît și de acuzare, interogatoriul său a luat sfîrșit. [...]

DIMINEAȚA; anul 31, nr. 10387 din 24 noiembrie 1935, p. 15, București.

Procesul profesorului Bugnariu. Declarațiile acuzatului, în cursul interogatoriului și depoziția d-lui dr. Groza. Va fi audiat și prof. P. Constantinescu-Iași.

Cluj 23. — Ieri la orele 10 dimineața au început la Consiliul de război al Corpului VI Armată declarațiile în procesul profesorului Tudor Bugnariu din Cluj, acuzat de propagandă antifascistă (art. 9 și 11 din legea liniștei publice). Apărarea este reprezentată prin avocații dr. Radu Olteanu, dr. Valer Moldovan, dr. Maurer și Vladimir Nicoară.

După identificarea acuzatului, d. grefier Cacoveanu dă citire actului de dare în judecată din care reiese că, în ziua de 6 noiembrie anul trecut, organele biroului de siguranță făcînd o percheziție domiciliară la locuința acuzatului, au găsit un mare număr de manifeste și broșuri aparținînd Comitetului regional antifascist din Ardeal.

Profesorului Bugnariu i se mai aduce învinuirea că, prin fel de fel de ape-luri, a ținut într-o mișcare permanentă muncitorimea ceferistă din localitate pe care o îndemna la grevă.

Ce declara acuzatul

După terminarea citirii ordonanței definitive se ia interogatoriul acuzatului, care recunoaște o parte din faptele ce i se impută, însă declară că justiția le-a dat acestora o interpretare greșită. Asupra celor găsite la locuința lui se justifică afirmînd că a activat în Comitetul antifascist însă numai atîta timp cît el a fost recunoscut legal.

Intrucît acuzatul căuta să facă apologia diferitelor curente politice din anumite țări din Europa, a fost oprit de d. președinte, care i-a cerut să răspundă numai asupra acuzațiilor ce i se aduc. [...]

ZORILE; anul I, nr. 205 din 25 noiembrie 1935, p. 8, București.

Cascada proceselor de Petre Pandrea

Asistăm în ultima vreme la o serie de procese politice înscenate cu persistență tineretului intelectual.

Da: există tineri intelectuali, care nu sînt mulțumiți cu paradisul actual din România.

Da: există un alt tineret, care refuză să se înarmeze cu ciomege pentru a sparge capetele minorităților.

Da: cea mai distinsă parcelă a tineretului românesc — adevărata „jeunesse dorée” — frecventează cărțile mari ale inimii și ale umanității, în loc să utilizeze pe Grimaud sau peluzele turfului.

Da: mai sînt tineri, care nu urmăresc căile „carierismului” și ale consiliilor de administrație, ci visează o altă orînduire generală și o dreptate socială mai substanțială. În loc să aștepte în anticamerele ministeriale s-au îndreptat cu energia lor spre luminarea muncitorilor și a țăranilor.

Nobletea inimii și a gîndului, nădejdea de mine a țării, acest tineret este persecutat prin nenumărate procese injuste.

Să enumerăm:

1) procesul profesorului Tudor Bugnariu se va judeca săptămîna viitoare la Cluj pe temeluri juridice iluzorii;

2) patru intelectuale sînt judecate la București pentru „subversivitate”;

3) studentul Preoteasa a fost condamnat pentru „ideile” sale;

4) profesorul universitar Petre Constantinescu-Iași a fost suspendat din învățămînt, i s-a fixat recent un termen apropiat și-l așteaptă o lungă închisoare;

5) interminabilele procese ale lui Scarlat Calimachi, aflat în vîna „princiară” de a fi prinț autentic, poet „modernist”, istoric emerit și om politic cu nestăvilită iubire a poporului.

Aceste procese se caracterizează global printr-o extraordinară severitate din partea celor care le înscenează.

Cunosc în amănunte dosarul profesorului P. Constantinescu-Iași. Cu toate calomniile deitate nu există nici cea mai mică probă de vinovăție. „Comitetele” antifasciste au funcționat legal. Pe urmă au fost suspendate. Dar, nimeni nu poate fi pedepsit, nici în Patagonia, retroactiv. Dealtminteri, juriștii ministerului de Instrucție au declarat suspendarea plății salariului ca ilegală. Totuși, legile nu s-au respectat. Profesorul de la Chișinău este urmărit pînă în pinzele albe (...).

Profesorul de la Cluj — Tudor Bugnariu — a fost trimis în judecată cu vina gravă de a avea „idei” fără a fi trecut la fapte încadrate în legile de represiune existente.

S-a început scotocirea în creiere!

În momentul cînd mînuitorii revolverelor și purtătorii de uniforme fasciste sînt lăsați liberi să defileze și să scoată ziare cu incitații la asasinat, credincioșii libertăților civice și ai drepturilor populare sînt vîrșiți la închisoare pentru delictul vagi de opinie. Unde este dreapta cumpănă a justiției?

ADEVĂRUL; anul 49, nr. 15.877 din 20 octombrie 1935, p. 1.

MUZEOLOGIE

RESTAURARE — CONSERVARE
OCROTIREA PATRIMONIULUI
MUZEAL

REPERTORIUL LOCALITĂȚILOR CU DESCOPERIRI PĂLEOLITICE DIN TRANSILVANIA (III)*

42. MOIECIU, c. jud. Brașov, PEȘTERA DIN VALEA COACĂZII

Peștera se găsește într-un masiv calcaros, la SE de Bran, în hotarul comun al satelor Moieciu, Măgura și Șirnea. Este orientată spre SE. Pentru prima dată a fost cercetată superficial în anul 1934 de către A. Prox. Acesta a distins prin cele două secțiuni trasate, șase nivele, dintre care stratul nr. 3 l-a atribuit aluviului, mai precis neoliticului, iar stratul nr. 5, care a dat trei lame de jasp și două așchii de silex în asociație cu dinți de urși de peșteră, paleoliticului. Fauna descoperită constă din oase de urs, hienă, vulpe, lup, capră alpină, cerb.

În 1958 colectivul condus de către C. S. Nicolăescu-Plopșor a continuat cercetarea, dar nu a ajuns la patul peșterii nici după ce a atins adâncimea de 2,80 m. A fost dovedită existența în peșteră a unui strat moustertian final, atestat prin patru așchii. Nivelul aurignacian este atestat printr-un fragment de lamă. Lista de faună descrisă lacunar de către Prox este completată cu *Felis leo*, *Ursus arctos* și multe rozătoare la intrarea peșterii. Cercetările nu pot fi considerate ca încheiate, deoarece stratigrafia nu este clarificată nici pînă astăzi și nici patul peșterii nu a fost atins.

E. A. Bielz, în *JSKV*, 4, 1884, p. 23—24, nr. 18 (probabil la acest punct se referă); A. Prox, în *Mitteilungen BSM*, 3, 1938, nr. 1—2, p. 73—76; M. Roska, în *ErdRep*, p. 221, nr. 30; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *SCIV*, 7, 1956, nr. 1—2, p. 14; Cronică, în *SCIV*, 10, 1959, nr. 1, p. 145; Cronică, în *Dacia*, 3, 1959, p. 587; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Materiale*, 7, 1961, p. 18—19; Al. Păunescu, în *SCIV*, 17, 1966, nr. 2, p. 319; L. Roșu, în *RevMuz*, 6, 1969, nr. 5, p. 402; M. Brudiu, în *PalMoldova*, p. 37; M. Bleahu etc. în *PeșteriRom*, p. 38; Fl. Mogoșanu, în *PalBanat*, p. 116.

43. MONEASA, com., jud. Arad, PEȘTERA HOANCA COULUI

Peștera Hoanca Coului pentru prima dată a fost cercetată de către Gy. Czárán. În anul 1925 M. Roska a efectuat un sondaj cu care ocazie a descoperit sub un strat eneolitic cîteva „unelte” care, pe baza tipologiei, au fost atribuite moustertianului. Tot aici a găsit și oase de *Ursus spelaeus*. Materialele descoperite au ajuns în Colecția Palatului Culturii din Arad.

În peștera de la *Piatra cu Lapte*, din apropiere, nu au fost găsite decît oase de *Ursus spelaeus*, *Canis lupus* sp. și *Hyaena spelaea*. Din cele trei peșteri de la *Piatra Mare* nu se cunosc decît urme eneolitice.

M. Roska, în *Dacia*, 2, 1925, p. 404; idem, în *Ösrégészeti*, p. 327, 329; idem, în *B—H*, 14—15, 1927, p. 22, 84; idem, în *ArchOlt*, 8, 1929, nr. 43—44, p. 349; idem, în *AIGR*, 14, 1931, p. 101, 102, 118, 123, 125; I. Nestor, în *BerRGK*, 1933, p. 41; O. Kadić, în *MKFIE*, 30, 1934, nr. 1, p. 16, 121; C. Ș. Nicolăescu-Plopșor, în *Dacia*, 5—6, 1938, p. 50, 73 (scrie greșit P. Hoanca Boului în loc de Hoanca Coului); M. Roska, în *FolArch*, 1—2, 1939, p. 4, 5; idem, în *ErdRep*, p. 173, nr. 165, p. 318; J. Tulogdy, în *Közl*, 2, 1942, nr. 2, p. 5; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *ProblAntr*, 2, 1956, p. 76; Fl. Dudaș, în *RevMuz*, 7, 1970, nr. 4, p. 355.

44. MOREȘTI, com., jud. Mureș

La „Podei”, K. Horedt a descoperit trei unelte litice patinate, de aspect gravetian. Este vorba de un gratoar carenat pe lamă microlitică, un vîrf retușat bifacial, avînd urme de uzură, și de o așchie neretușată.

* Partea I a apărut în *ActaMN*, XIV, 1977, iar partea a II-a în *ActaMN*, XV, 1978.

K. Horedt, în *Contribuții*, p. 50; idem, în *Grabungen in einer vor- und frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen*, Bukarest, 1979, p. 20.

NĂDAȘEL, com. Gîrbău, jud. Cluj

I. Ferenczi scrie că din apropierea bisericii ortodoxe de la Nădașel s-ar cunoaște descoperiri „sigure de tip aurignacian-răsăritean”. Cele spuse se bazează pe o afirmație a lui M. Roska, care însă nu pomeniște decît de piese de hidrocartuș nedatate și de ceramică din epoca bronzului, găsite toate lîngă fosta biserică greco-catolică.

În literatura de specialitate mai veche, unele descoperiri paleolitice de la Rădaia figurează ca fiind de la Nădașel.

M. Roska, în *ErdRep*, p. 153—154, nr. 48; I. Ferenczi, în *GhidCluj*, p. 41 (Vezi și Rădaia).

45. NANDRU, sat, c. Peștișu Mic, jud. Hunedoara, PEȘTERA CURATĂ DE LA ~

Tot complexul de peșteri, săpat într-un pînten de calcare cristaline din zonă, se situează în zona carstică a Munților Poiana Ruscăi. Peștera se găsește în masivul Dealul Peșterii, lîngă sat, în dreapta pîrului Valea Roatei (sau Petac), la o altitudine de cca. 300 m. Are vedere spre N, are două culoare de intrare care se întîlnesc într-o „sală” avînd dimensiunile de cca. 17×9 m.

Încă la mijlocul secolului trecut s-a făcut remarcată importanța arheologică a peșterii (vezi *Ackner*). În literatură peștera are mai multe denumiri: „peștera din Dealul Peșterii”, „Peștera Nandru” (Zs. Torma, *ErdMúz*, 6, 1879, nr. 7, p. 198), „Peștera mare din Dealul Peșterii” (G. Téglás, *TK*, 12, 1880, nr. 132, p. 310), „Peștera Balaurilor” (G. Téglás, *OTTE*, vol. 19, 22, 1897, p. 24), „Peștera de Jos” (J. Mallász, *DolgSzeged*, 9—10, 1934, nr. 1—2, p. 7, — extras), „Peștera Mare” și „Peștera Curată” (C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Materiala*, 3, 1957, p. 29).

În 1876 Zs. Torma a cercetat zona peșterii, iar în 1877 și 1879 a efectuat unele săpături în culoarul mare de intrare și în partea dorsală a sălii mari. Conform afirmațiilor ei, straturile erau deja răvășite. În 1877 au fost descoperite fragmente ceramice romane și din epoca bronzului, urme de arsură, așchii atipice de jasp, fragmente de oase de om și de faună recentă, ceramică neolitică și o „unealtă” de corn de *Cervus megaceros*. O altă „unealtă” de acest fel a fost găsită în 1880 de către G. Téglás, dar mai tîrziu M. Roska a afirmat despre această piesă că nu are urme de prelucrare. În 1879, în urma săpăturilor reluate în colaborare cu G. Téglás, au fost descoperite, în sala mare a peșterii, cîteva morminte eneolitice, dar și un mormînt recent, de acum cca. 200 de ani, ceea ce arată că straturile au fost de mai multe ori deranjate. G. Téglás a cercetat în apropiere și alte 11 puncte (vezi *Nandru — Peștera Spurcată*, în ac. lucrare). În P. Curată a lărgit secțiunile, dar n-a reușit să dea o descriere stratigrafică adecvată. El a publicat o listă faunistică eterogenă, cuprinzînd specii cuaternare și recente, vîrfuri, topoare și răzuitoare de piatră. Materialul a fost atribuit neoliticului, cu mențiunea că oasele cuaternare au ajuns incidental în peșteră, astfel coarnele de *Cervus megaceros* ar fi fost adunate de omul neolitic ca materie primă pentru unelte. A fost combătută ideea Zs. Torma care a susținut că oasele cuaternare datează și o parte a materialului arheologic (unelte de piatră, ceramică etc.). Văzînd incertitudinea, citeodată chiar neseriozitatea acestor observații, M. Roska a intenționat să efectueze aici cercetări de verificare în 1910. Pînă la urmă n-a început lucrările, explicîndu-se prin faptul că exploratorii de guano au răvășit și în mare parte au distrus depunerile peșterii.

În 1932 a reluat cercetările J. Mallász. A constatat și el că „aluvii este cărat afară, iar diluviul mai zace ici-colo, doar în pete...”, dar a atribuit — ni se pare exagerat — distrugerea straturilor în exclusivitate cercetătorilor anteriori. Găsind totuși o mică porțiune nesăpată, Mallász efectuează un mic sondaj, dînd de urme de vetre și de un răzuitor mouserian. M. Roska în *ErdRep*, p. 200, greșește cînd afirmă că J. Mallász a găsit în peșteră „un vîrf mouserian din jasp și două vîrfuri din solutreanul mijlociu”. Aceasta este interpretarea deformată a materialului descoperit de către Mallász în *Peștera de Sus*, care se pare că este identică cu *Peștera Spurcată*. De fapt cele două vîrfuri „solutreene” sînt acele două importante unelte bifaciale foliacee considerate mai tîrziu și ca szeletiene, care l-au îndemnat pe C. S. Nicolăescu-Plopșor să reia aici cercetările în 1955 și 1956.

Colectivul condus de către C. S. Nicolăescu-Plopșor s-a străduit să stabilească în primul rând succesiunea stratigrafică a peșterii, ceea ce în prima campanie n-a reușit. În campania din 1956 în sfârșit a fost atins patul peșterii în adâncime de cca. 5 m, fiind trasată o secțiune de la gură pînă la fundul peșterii. Stabilirea succesiunii stratigrafice a fost îngreunată de faptul că o pană de gheață a deplasat conținutul locuirilor mousteriene, prin trierea mecanică a carbonatului de calciu. Direct pe patul de stîncă se așterne un strat moustierian gros de 0,80—1,60 m, împărțit pe baza depunerilor în două nivele. În nivelul inferior domină așchiile, virfurile, răzuitoarele în formă de „D” confecționate din cuarț. În nivelul superior domină uneltele din silex. S-a găsit aici și un vîrf mic triunghiular, lucrat bifacial. Peste un strat steril relativ subțire urmează un al doilea strat moustierian, gros de 1—1,80 m. Industria litică este aceeași: virfuri de mină, răzuitoare, așchii atipice. Fauna acestor straturi constă din *Ursus spelaeus*, *Canis lupus foss.*, *Vulpes vulpes*, *Hyaena spelaea*, *Equus caballus fossilis* și diverse păsări. În cursul campaniei din 1955 au mai fost atestați *Cervus megaceros* și *Rhinoceros antiquatus*. După un steril de 1,20—1,40 m, bogat în faună cuaternară de climă rece, urmează stratul postpaleolitic aparținînd culturilor Criș, Coțofeni, primei epoci a fierului și evului mediu.

Conform aprecierii lui C. S. Nicolăescu-Plopșor, stratul superior moustierian din această peșteră este contemporan cu interstadiul W1—W2. Într-o lucrare mai recentă același autor afirmă că viețuirea moustieriană din peșteră s-a desfășurat în timpul stadiului W1, interstadiului W1—W2, atingînd chiar începuturile stadiului W2 (*Dacia*, 5, 1961, p. 14—15). Conform cercetărilor lui M. Cîrciumaru, peștera a fost locuită și în interstadiul W2—W3 (*SCIV*, 24, 1973, nr. 2, p. 200).

J. Ackner, în *MCC*, 1, 1856, nr. 6, p. 94; C. Gooss, în *AVSLNF*, 14, 1877, nr. 1, p. 615—617; A. Koch, în *ErdMúz*, 4, 1877, nr. 8, p. 134; G. Téglás, în *DFE*, 1876—1877, p. 26—27; Zs. Torma, în *ErdMúz*, 6, 1879, nr. 10, p. 310—311; G. Téglás, în *TK*, 12, 1880, nr. 132, p. 303—315; Zs. Torma, în *ErdMúz*, 7, 1880, nr. 6, p. 153—167; idem, în *HTRTE*, 1, 1880, p. 5—51; G. Téglás, în *ArchErt*, 2, 1883, p. 107—111; E. A. Bielz, în *JSKV*, 4, 1884, p. 43—45, nr. 43; A. Koch, în *OTTE*, 8, 11, 1886, p. 24; G. Téglás, în *OTTE*, 8, 11, 1886, p. 191; idem, în *HTRTE*, 5, 1889, p. 63; idem, în *OTTE*, 9, 22, 1897, p. 23—27; idem, în *HTRTE*, 12, 1901, nr. 1, p. 14, 20; M. Roska, în *Dolg*, 3, 1912, p. 34 (extras); idem, în *Dolg*, 6, 1915, p. 7; idem, în *Ösrégészeti*, p. 303, nota nr. 2; St. Gaál, în *PMJH*, 3—4, 1928, p. 106, nota nr. 2; H. Schroller, în *VF*, 8, 1933, p. 79; J. Mallász, în *DolgSzeged*, 9—10, 1934, nr. 1—2, p. 7—11, 13—14 (extras); O. Kadič, în *MKFIE*, 30, 1934, nr. 1, p. 14, 119; J. Hillerbrand, în 24/25 *BerRGK*, 1937, p. 17; M. Roska, în *A Torma Zsófia gyűjtemény*, Kolozsvár, 1941, p. 15, 19, 20—24; idem, în *ErdRep*, p. 200—201, nr. 97, p. 318—319; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *ProblAntr*, 1, 1954, p. 59; idem, în *SCIV*, 7, 1956, nr. 1—2, p. 14, 15, 21, 26, 28; idem, în *Dacia*, 1, 1957, p. 42, 45, 47; idem, în *Materiale*, 3, 1957, p. 29—40; Cronică, în *SCIV*, 8, 1957, nr. 1—4, p. 354; Cronică, în *Dacia*, 1, 1957, p. 337; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Materiale*, 5, 1959, p. 22—29; idem, în *IstRom*, p. 13; idem, în *SCIV*, 12, 1961, nr. 1, p. 71; idem, în *ArchAust*, 1962, nr. 31, p. 74, 80; L. Roșu, în *FVL*, 1963, nr. 6, p. 123—125; E. Condurachi, în *Dacia*, 8, 1964, p. 7; M. Bitiri, în *SCIV*, 16, 1965, nr. 1, p. 13; idem, în *SCIV*, 16, 1965, nr. 3, p. 433, 434; D. Jánosy, în *Vertebrata Hungarica*, 7, 1965, nr. 1—2, p. 102—116; Al. Păunescu, în *Dacia*, 9, 1965, p. 19; H. Müller-Karpe, în *Vorgeschichte*, p. 83, 360, pl. 273; L. Roșu, în *Actes du VIIe Congrès Int. des Sc. Préhist. et Protohist.*, Prague, 1966 (1970), p. 267; idem, în *RevMuz*, 3, 1966, nr. 6, p. 481; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Dacia*, 10, 1966, p. 20; L. Roșu, în *RevMuz*, 4, 1967, nr. 6, p. 516; idem, în *RevMuz*, 6, 1969, nr. 5, p. 401, 402, 404; M. Bitiri, în *RevMuz*, 7, 1970, nr. 4, p. 295; Al. Păunescu, în *Evoluția*, p. 16, 113, 232 etc.; M. Bitiri, în *Dacia*, 15, 1971, p. 20, 21; idem, în *StudComSM*, 1972, p. 38, 39; M. Cîrciumaru, în *SCIV*, 24, 1973, nr. 2, p. 183—190, 194—200; E. Condurachi etc., în *HartaArhRom*, p. 8, harta nr. 2; Redacția SCIVA, în *SCIVA*, 25, 1974, nr. 3, p. 336; M. Cîrciumaru, în *SCIVA*, 25, 1974, nr. 3, p. 356; T. Jurcsák, în *Nymphaea*, 2, 1974, p. 174, 176; M. Gábori, *PalMoyen*, p. 92, 203, 234 (vezi și hărțile); B. Jungbert, în *ActaMN*, 14, 1977, p. 5, 8; idem, în *ActaMN*, 14, 1977, p. 662, 663; Fl. Mogoșanu, în *PalBanat*, p. 131, 132.

46. NANDRU, com. Peștișul Mic, jud. Hunedoara, PEȘTERA SPURCATĂ DE LA ~

Această peșteră se află la cca. 180 m spre NE de Peștera Curată, la o altitudine de 305 m. Are o încăpăre centrală, care la stînga, spre fund, se prelungește cu o galerie îngustă care cîndva avea o ieșire proprie, dar astăzi e astupată aproape în întregime.

Contrar afirmațiilor lui J. Mallász (*Dolgszeged*, 9—10, 1934, p. 8, 13), preluate și de C. S. Nicolăescu-Plopșor, în această peșteră n-au efectuat săpături nici Zs. Toma și nici G. Téglás, cel puțin din publicațiile acestora nu reiese așa ceva. De aceea este neîntemeiată afirmația acestor autori, care, neștiind probabil că locuitorii din sat explorau sistematic depunerile bogate în guano ale peșterii, au atribuit distrugerea straturilor aluviale în exclusivitate înaintașilor lor. G. Téglás a cercetat în zonă în total 12 puncte: 5 peșteri și 7 încăperi în stîncă, dar săpături arheologice nu au fost efectuate decît în *Peștera Mare*, adică *P. Curată* și „*Peștera nr. IX* din Dealul Pietricele, situată vis-à-vis de *Dealul Peșterii*”, pe celălalt mal al apei. Sondajele din celelalte puncte aveau doar scopul să stabilească existența unor straturi de cultură (vezi Zs. Torma, în *ErdMúz*, 7, 1880, nr. 6, p. 164—165; G. Téglás, în *TK*, 12, 1880, nr. 132, p. 306—307, 310). Peșterile din zonă ar trebui identificate din nou pe teren, deoarece nici cercetările mai recente n-au rezolvat această problemă, astfel, de exemplu, nu știm care din cele 12 puncte amintite de G. Téglás este, dacă este, identic cu *P. Spurcată*. În 1932 J. Mallász a efectuat cercetări în „*Peștera de Sus*”. C. S. Nicolăescu-Plopșor a considerat, mai târziu, că este vorba despre *P. Spurcată*, spunînd că ar fi găsit pînă și urmele săpăturii lui Mallász. Pînă la verificarea din nou pe teren a acestor puncte trebuie să acceptăm aceste interpretări ca fiind valabile, cu toate că felul cum localizează Mallász *P. Spurcată* (*op. cit.*, p. 8) nu ne convinge că este sigur vorba despre „*Peștera de Sus*”.

Mallász a descoperit deci în „*Peștera de Sus*” un vîrf de mîna bifacial, mousterian. Tot aici a găsit și acele două vestite unelte bifaciale foliacee, una din oțel și alta din cuarț, care au fost atribuite sulteanului. A stabilit în această peșteră o „stratigrafie” care a fost, pe bună dreptate, primită cu rezerve în lumea științifică: locuirea ar începe în pliocen, reprezentat prin eolite, denumite de el ca „nandorite”, și continuă cu paleoliticul inferior, mijlociu, superior (aurignacian, sultean și magdalenian) și terminînd cu azilianul conceput ca o cultură neolitică.

C. S. Nicolăescu-Plopșor a început cercetarea Peșterii Spurcate în 1955. Scopul urmărit era să se stabilească procesul de apariție al szeptianului în mousterianul final, pornind de la cele două unelte foliacee descoperite de către Mallász. Stratul postpaleolitic l-au găsit intru totul răvășit, totuși au putut fi determinate urmele amestecate ale culturilor Criș și Coțofeni, precum și feudale. În acest strat au mai fost descoperite, pe lîngă urme răslețe de faună cuaternară, și un răzuitor de silex mousterian și o așchie de silex. Sub un strat steril s-a ajuns la nivelul paleolitic superior, în care au fost descoperite, la adîncime de 0,75 m și, respectiv, 1,08 m, două „vîrfuri de lance”, foliacee, bifaciale, de tip szeptian, confecționate din cuarț alb-gălbui, asemănătoare celor descoperite de către J. Mallász. Fauna stratului constă din *Ursus spelaeus*, *Canis lupus*, *Hyaena spelaea*. În campania din 1956 s-a ajuns în adîncime de 2,25 m, pînă la patul de stîncă. În adîncime de cca. 1 m s-a identificat un strat de cultură gros de 0,20 m, considerat atunci ca fiind szeptian. Au fost descoperite doar așchii atipice și un vîrf de mîna tipic mousterian. Lista de faună s-a completat cu diverse specii de rozătoare și păsări. C. S. Nicolăescu-Plopșor a datat locuirea paleolitică a peșterii în W1—W2. Conform recentelor cercetări ale lui M. Circumaru, „omul mousterian” găsește condiții prielnice de locuit în această peșteră la începutul stadiului W3 (?) (*SCIV*, 24, 1973, nr. 2, p. 200).

J. Mallász, în *Dolgszeged*, 9—10, 1934, nr. 1—2, p. 7—11, 13—14; M. Roska, în *ErdRep*, p. 200, 318, 319; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *ProblAntr*, 1, 1954, p. 59; idem, în *SCIV*, 7, 1956, nr. 1—2, p. 14, 15, 21, 26, 28; idem, în *Dacia*, 1, 1957, p. 41, 42, 49; idem și colab., în *Materiale*, 3, 1957, p. 29—32, 35—37; Cronică, în *SCIV*, 8, 1957, nr. 1—4, p. 354; Cronică, în *Dacia*, 1, 1957, p. 357; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Materiale*, 5, 1959, p. 22—29; idem, în *ArchAustri*, 1962, nr. 31, p. 74, 80, 82, 84; M. Bitiri, în *SCIV*, 16, 1965, nr. 1, p. 13; idem, în *SCIV*, 16, 1965, nr. 3, p. 433, 434; Al. Păunescu, în *Dacia*, 9, 1965, p. 19; L. Roșu, în *RevMuz*, 4, 1967, nr. 6, p. 516; idem, în *RevMuz*, 6, 1969, nr. 5, p. 402, 403, 404; M. Bitiri, în *RevMuz*, 7, 1970, nr. 4, p. 295; Al. Păunescu, în *Evoluția*, p. 15, 113, 232 etc.; M. Bitiri, în *Dacia*, 15,

1971, p. 20, 21; idem, în *StudComSM*, 1972, p. 38, 39; M. Cîrciumaru, în *SCIV*, 24, 1973, nr. 2, p. 183—190, 194—200; idem, în *SCIV*, 25, 1974, nr. 3, p. 356; E. Condurachi etc., în *HartaArhRom*, harta nr. 2; M. Brudiu, în *PalMoldovei*, p. 39; Redacția SCIVA, în *SCIVA*, 25, 1974, nr. 3, p. 336; M. Bleahu etc., în *PeșteriRom*, p. 38; M. Găbori, în *PalMoyen*, p. 92, 202, 234 (vezi și hărțile); B. Jungbert, în *ActaMN*, 14, 1977, p. 2, 3, 5, 6, 8—9.

47. OCNA SIBIULUI, oraș, jud. Sibiu

La punctul *Dealul lui Ion Greavu*, pe o terasă pleistocenă din dreapta pîrului Vișa, în strat corelat cu W2—W3, L. Roșu a găsit în 1960 patru unelte. Pieseile au apărut la o adîncime de 0,40—0,80 m. Una din unelte este un vîrf triunghiular din gresie, iar celelalte trei sînt răzuitoare din cuarțit. Descoperirea a fost atribuită moustertianului foarte întîrziat.

L. Roșu, în *FVL*, 1963, nr. 6, p. 123—127; Al. Păunescu, în *Dacia*, 9, 1965, p. 20; L. Roșu, în *RevMuz*, 3, 1966, nr. 6, p. 481, 483; idem, în *RevMuz*, 4, 1967, nr. 6, p. 515—517; idem, în *RevMuz*, 6, 1969, nr. 5, p. 402, 404; Al. Păunescu, în *Evoluția*, p. 16, 232; L. Roșu, în *Actes du VIIe Cgr. Int. des Sc. Préhist. et Protohist.*, Prague, 1966 (1970), p. 265—269; E. Condurachi etc., în *HartaArhRom*, harta nr. 2.

48. OHABA PONOR, com. Pui, jud. Hunedoara, PEȘTERA DE LA ~

Peștera se găsește la SE de sat în masivul *Bordul Mare*, fiind lungă de 19 m și avînd vederea spre S. Este săpată în calcare jurasice, la o altitudine absolută de cca. 650 m.

Importanța arheologică a peșterii a fost remarcată pentru prima dată în 1918 de către J. Mallász. Acesta, împreună cu M. Roska, a început în 1923 săpături în zona intrării peșterii și pe terasa din fața ei. În 1924 a vizitat peștera și H. Breuil. Săpăturile au scos la lumină unelte litice atribuite moustertianului și aurignacianului inferior. Roska a presupus la intrarea peșterii existența unui atelier de cioplit unelte, moustertian (*Dacia*, 1, 1924, p. 310). În 1925 Roska a continuat săpăturile împreună cu I. Moldovan. La intrarea peșterii, în adîncime de 4 m, a fost atins patul de stîncă al peșterii. S-a stabilit succesiunea stratigrafică care, în mare, a rămas valabilă și astăzi (*Dacia*, 2, 1925, p. 409—411). În stratul postpaleolitic gros de 0,30 m au apărut urme romane, eneolitice și neolitice. Sub acest nivel urmează un strat aurignacian inferior, gros de 0,40 m, avînd așchii de silex, un străpungător de os și răzuitoare de tip moustertian din cuarțit. Inventarul celor patru straturi mousteriene care se află sub locuirea aurignaciană cuprinde răzuitoare, toporase uni- și bifaciale, lame masive și grosolane lucrate și așchii lamelare, unele retușate. Ca materie primă predomină cuarțitul, dar e frecvent și silexul. Unelte din os sînt lucrate în aceeași tehnică ca și piatra. În primele publicații Roska numerează straturile de sus în jos. În acest sens a stabilit că al doilea strat moustertian constituie locuirea cea mai abundentă. Se pare că și atelierul din fața peșterii a funcționat în această fază. Fauna acestui strat atribuit moustertianului mijlociu cuprinde oase de *Ursus spelaeus*, *Equus caballus foss.*, *Canis lupus sp.*, *Hyaena spelaea*, *Rhinoceros tichorhinus* și alte specii nedeterminate. Al patrulea strat moustertian (primul în timp) în cursul acestor prime săpături nu a dat material arheologic. Tot în 1925 s-a săpat și porțiunea celei de a doua intrări a peșterii. Sub stratul postpaleolitic gros de 0,80 m, avînd material eneolitic, a apărut un strat gros de 0,70 m, avînd așchii, lame și răzuitoare mousteriene. Săpătura s-a oprit la acest nivel. La vest de *Bordul Mare*, la un punct neprecizat, s-a găsit un răzuitor moustertian din cuarțit. Au mai fost cercetate peștera din masivul învechinat *Piatra lui Cocolbe* și *Peștera din Pîrîul Găurii*. Sondajele efectuate aici nu au dat decît ceramică eneolitică, dar nu au fost adîncite pînă la patul de stîncă. Sondajul din peștera de la *Piatra Potenii* n-a dat decît cîteva oase cu eventuale urme de prelucrare. Săpăturile din 1926 și 1927 nu au dus la noi descoperiri mai de seamă. Paleontologul I. Gaál a vizitat săpăturile pentru prima dată în 1923. În 1928, în urma celei de-a doua vizite, s-a angajat să prelucreză materialul faunistic. Aprofundatul său studiu se axează pe fauna cuaternară, iar considerațiile arheologice urmăresc publicațiile lui Roska. În privința faunei, Gaál a ajuns la alte concluzii decît Roska și a publicat o vastă listă faunistică, cu cîteva specii care nu au fost determinate aici pînă la ora aceea (*PMJH*, 3—4, 1928, p. 76 sqq.). Al patrulea strat de sus în jos, deci al treilea strat paleolitic și al doilea nivel moust-

rian (1,50—2,50 m) a dat urme fosilizate de *Homo primigenius Schwalbe* (*Homo primigenius neanderthalensis*). Este vorba despre prima falangă a celui de-al doilea deget al piciorului drept al unui om, găsit în 1923 sau 1924 de către J. Maliász și publicat de către I. Gaál în 1928 (*op. cit.*).

M. Roska a continuat săpăturile și în 1928, tot în porțiunea gurii peșterii. Acum au apărut unelte mousteriene și în stratul cel mai de jos (3,10—3,90 m), care pînă acum părea a fi steril. În al doilea strat (de sus în jos) s-a găsit o vatră clădită din lespezi de piatră. Determinarea materialului faunistic descoperit în această campanie Roska o atribuie lui Gaál (*AIGR*, 1931, 14, p. 93, nota nr. 1, p. 94), totuși remarcăm că determinările faunistice citate de Roska în publicațiile lui nu sînt identice cu cele ale lui Gaál (*op. cit.*).

În anul 1938 C. S. Nicolăescu-Plopșor a cuprins într-un tabel rezultatele paleontologice și arheologice ale cercetărilor din această peșteră, pînă la stadiul de atunci al cercetărilor. Autorul, la acea dată, nu a săpat aici și nici nu a văzut materialul decît în publicații, pe care însă, în mai multe privințe, le-a interpretat superficial. După ce pune pe tabel stratigrafia stabilită de către M. Roska (un strat postpaleolitic, unul din pal. superior — aurignacian inferior și patru straturi mousteriene, numerotate din sus în jos), ia datele lui Gaál (*op. cit.*) și corelează grupul de faună stabilit de acesta pentru primul strat diluvial (pleistocen), deci pentru stratul aurignacian, cu aluviul (holocen) împreună cu cîteva specii recente. Din această cauză greșește și numerotarea straturilor, cînd nivelului aurignacian de pe tabelul lui îi atribuie materialul primului nivel mousterian (Gaál: al doilea strat diluvial), iar primului strat mousterian de pe tabelul lui, fauna celui de-al doilea strat mousterian real (Gaál: al treilea strat diluvial). A doua greșeală a tabelului este că autorul, neînțelegînd studiul lui Gaál, concepe lista de faună totalizatoare, în care acesta cuprinde toate speciile din toate straturile descoperite în peșteră, ca fiind descrierea faunei celui de-al doilea strat mousterian. Iar pentru că știa că în al doilea strat mousterian a fost găsit și materialul paleoantropologic, a trecut urmele de „*Homo primigenius Schwalbe*” și în acest strat, după ce le-a mai trecut odată și în primul strat mousterian din tabelul propriu (al doilea strat mousterian real). Stratul nr. IV din tabelul lui C. S. Nicolăescu-Plopșor, care este al treilea strat mousterian la el, la sfîrșit este identic cu al treilea strat mousterian al lui Gaál și, totodată, cu al cincilea strat dintre toate. Urmînd stratigrafia lui Roska, C. S. Nicolăescu-Plopșor distinge și al șaselea strat, care este al patrulea material aparținînd mousterianului. Considerăm inutilă reproducerea aici a listelor de faună discutate; pentru tabelul lui C. S. Nicolăescu-Plopșor vezi *Dacia*, 5—6, 1938, p. 74—75. M. Roska a mai săpat în peșteră și în 1929, conform schițelor stratigrafice publicate, axîndu-se pe zona pantei conului de umplere de la gura peșterii, fără a pătrunde în interior, unde straturile încep a se orizontaliza (Közl, 3, 1943, p. 47—61). Roska se menține pe vechea sa poziție, și anume că industria litică mousteriană aparține fazei mijlocii a acestei culturi, iar fauna este dintr-o fază climatică caldă. A început o polemică între specialiști, unii susținînd, pe bună dreptate, că materialul aparține mousterianului final, cu o faună de climă rece (vezi în bibl. M. Mottl, E. Györffy, O. Kadić, C. S. Nicolăescu-Plopșor etc.).

Are o importanță deosebită descoperirea, în 1929, a altor două piese paleoantropologice aparținînd lui „*Homo primigenius neanderthalensis Schwalbe*”, atribuire contestată mai tîrziu. Este vorba de prima falangă a degetului arătător de la o mîna stîngă umană și tot o falangă a unui deget inelar, descoperite și acestea în stratul al patrulea, adică al treilea strat paleolitic și, totodată, al doilea strat mousterian (de sus în jos). În fauna aceluiași strat, cu ocazia publicării materialului în 1943, I. Gaál a identificat 21 de specii de animale cuaternare, unele din ele fiind determinate pentru prima dată în această peșteră, față de săpăturile și publicațiile precedente (Közl, 3, 1943, p. 1—46). Este ciudat că M. Roska, în lucrările sale mai noi, nu a preluat aceste considerații și determinări faunistice ale lui Gaál, ci revine la „proprile liste” publicate pentru prima dată în 1925 și apoi în 1931 (vezi bibl.).

În 1954 a preluat cercetarea peșterii colectivul condus de către C. S. Nicolăescu-Plopșor. S-a săpat o secțiune de la intrarea peșterii pînă în fundul ei, avînd dimensiunile de 20 × 2 m, fără însă să se ajungă cu săpătura pînă la patul de stîncă. Au fost delimitate în profil 11 nivele, din care 5 sterile și șase de cultură. S-a reconfirmat succesiunea unui strat postpaleolitic, unuia din paleoliticul superior și a patru nivele mousteriene. Fauna a fost determinată ca fiind de climă rece, iar materialul litic a fost atribuit mousterianului final. După ce C. S. Nico-

lăescu-Plopșor își exprimă părerea că cele trei falange de om descrise de I. Gaál au fost prea grăbit atribuite *omului neanderthalian* (SCIV, 7, 1956, nr. 1, p. 30). D. Nicolăescu-Plopșor reconsideră acest material ca aparținând lui *Homo sapiens fossilis* (vezi bibl.). În 1954 au fost studiate, pentru a fi cercetate în viitor, *Peștera de la Seci și Peștera din Piriul Găurii*, sondate de către Roska.

Săpăturile au fost continuate și în 1955. Primul strat de cultură (numerotat de jos în sus!), gros de 0,15—0,25 m, arată că mousterienii s-au așezat de-a dreptul pe stînca vie, urmele viețuirii concentrându-se mai mult pe terasa din fața peșterii. În 1954 s-au găsit aici așchii și un toporaș bifacial plat de cuarțit, un vîrf de mină de silex etc. În studiile mai noi nu se mai ia cunoștință de determinările faunistice mai vechi ale lui Gaál. C. S. Nicolăescu-Plopșor amintește din acest strat, în urma campaniilor din 1954 și 1955 oase de „mamut, rinocer păros, urs de peșteră, lup, vulpe și capră”. Mai tirziu, A. Bolomey a completat această enumerare cu *Equus caballus fossilis*. După un steril gros de 0,25 m urmează al doilea nivel moustertian, gros de 0,10—0,15 m. Aici au apărut două vîrfuri de mină mousterienă și o așchie lată din silex. Ca faună predomină *Equus caballus fossilis* și *Ursus spelaeus* Blum. În 1954 au mai fost determinate și resturi de „lup și vulpe”. Nivelurile I și II se deosebesc stratigrafic numai spre gura peșterii, ele alcătuind, în porțiunea intrării secundare a peșterii, un singur strat gros de cca. 1 m. Aici pare să fi funcționat un atelier de cioplit unelte. Fauna constă din *Elephas primigenius* Blum., *Rhinoceros antiquitatis*, *Equus caballus foss.* Cuv., *Hyaena spelaea* Goldf., *Ursus spelaeus* Blum. (1955). După un steril gros de 0,25—0,70 m urmează al treilea nivel moustertian, gros de 1—1,20—1,50 m, care, în fundul peșterii, se așterne chiar pe stînca vie. Aceasta este cea mai intensă locuire a peșterii, care a dat și vetre și urmele paleoantropologice amintite anterior. În cadrul acestui strat au fost delimitate în 1954 5 subniveluri. În primul subnivel al celui de-al treilea strat moustertian a apărut o vatră patulateră și una circulară neregulată, ambele fiind construite din bolovani suprapuși. Printre uneltele descoperite predomină vîrfurile și răzuitoarele, dar apar și lame, așchii, nuclee, percutoare etc. Subnivelurile II, III și IV ale acestui nivel au fost intens locuite și ele, provenind de aici așchii, vîrfuri, răzuitoare atipice și multe deșeuri. Ultimul subnivel a dat material mult mai sărăcăcios. În urma săpăturilor din 1955 au fost publicate, ca provenind din acest strat, resturi de *Rhinoceros antiquitatis* Blum., *Equus caballus foss.* Cuv., *Equus asinus* L., *Bison priscus* Boj., *Hyaena spelaea* Goldf., *Canis lupus spelaeus* Goldf., *Canis vulpes foss.* În 1954 s-a semnalat și mamutul. Urmează un steril gros de cca. 1 m, în care a fost găsit un schelet de urs. Al patrulea strat moustertian, gros de 0,16—0,24 m, a fost observat mai mult spre gura peșterii, unde acesta se împarte chiar în două subniveluri. Au apărut aici cîteva așchii de silex și cuarțit cu tendința de despicare lamelară. În 1954 au fost determinate aici oase de „urs de peșteră, cerb, lup, vulpe și pisică”, iar în 1955 și „hienă și mamut”. Peste un steril gros de 0,15—0,30 m urmează o locuire sporadică, groasă de 0,10—0,35 m, avînd o singură vatră și materiale litice ce pot fi atribuite aurignacianului: lame și așchii. Fauna semnalată în 1954 este „ursul de peșteră, vulpea, pisica și boul (?)”, iar în 1955 „hiena și mamutul”, cu mențiunea că aceste oase ar putea proveni și din straturile inferioare. Urmează sigiliul cuaternarului, gros de 0,08—0,10 m. În stratul postpaleolitic au apărut urmele amestecate ale culturilor Criș și Coțofeni, precum și ceramică și o fibulă din epoca dacică.

Conform rezultatelor lui M. Cîrciumaru, obținute în urma unor analize aprofundate a oscilațiilor paleoclimatologice, locuirea moustertiană a peșterii începe în partea finală a stadiului glaciatic W1 și continuă, cu unele mici întreruperi, tot timpul interstadiului W1—W2, suprapune întregul stadiu W2, ca și interstadiul următor W2—W3.

C. Gooss, în *AVSL*, NF, 13, 1876, nr. 3, p. 413; E. A. Bielz, în *JSKV*, 4, 1884, p. 35—36, nr. 30; idem, în *JSKV*, 5, 1885, p. 37, nr. 30; M. Roska, în *PMJH*, 1, 1924, p. 1—2, p. 11; idem, în *Dacia*, 1, 1924, p. 299, 310, 311; idem, în *Dacia*, 2, 1925, p. 407—411, 413, 414, 415, 416; idem, în *BSSC*, 2, 1925, nr. 2, p. 184; H. Breuil, în *BSSC*, 2, 1925, nr. 2, p. 215; M. Roska, în *Ösrégészet*, p. 319, 322, 326—328, 330; idem, în *B—H*, 14—15, 1927, p. 22, 84; I. Gaál, în *PMJH*, 3—4, 1928, p. 61—112; M. Roska, în *ArhOlt*, 8, 1929, nr. 43—44, p. 349, 350, 351; idem, în *ACMIT*, 1, 1929, p. 189, 190; O. Kadić, în *AMTF*, 2, 1930, nr. 8, p. 6; M. Roska, în *AIGR*, 14, 1931, p. 79, 89, 91—94, 97; idem, în *AIGR*, p. 101, 102, 117, 118, 120, 124, 125, 126; H. Schroller, în *SiebViert*, 55, 1932, p. 133; I. Nestor, în *BerRGK*, 1933, p. 13, 16—17, 19; M. Roska, în *Dacia*, 3—4, 1932, p. 12, 13—15, 16, 17; H. Schroller, în *VF*, 8, 1933, p. 79; O.

Kadić, în *MKFIE*, 30, 1934, nr. 1, p. 15, 120, 130, 131, 145; J. Mallász, în *DolgSzege*, 9—10, 1934, nr. 1—2, p. 3, 4, 12; E. Patte, în *BSPF*, 1934, p. 378—383 (lucrarea ne-a fost inaccessibilă); M. Mottl, în *Festschrift zum 60. Geburtstag von prof. Dr. Embrik Strand*, vol. 2, Riga, 1936—1937, p. 80; N. N. Moroșan, în *AIGR*, 19, 1938, p. 143; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Dacia*, 5—6, 1938, p. 43, 50, 73—75, 76, 85, 86, 94; M. Roska, în *FoArch*, 1—2, 1939, p. 1, 3; Fr. Rainer — I. Simionescu, în *AAR(MSS)*, ser. III, 17, 1942, nr. 12, p. 2; M. Roska, în *ErdRep*, p. 229—231, nr. 67, p. 318, 319; J. Tulogdy, în *Közl*, 2, 1942, nr. 2, p. 5; I. Gaál, în *Közl*, 3, 1943, p. 1—46; M. Roska, în *Közl*, 3, 1943, p. 47—61; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *ProblAntr*, 1, 1954, p. 59, 66, 67; idem, în *ProblAntr*, 1, 1954, p. 76, 81; idem, în *SCIV*, 6, 1955, nr. 1—2, p. 129—140; idem, în *SCIV*, 6, 1955, nr. 3—4, p. 391, 394, 395; idem, în *SCIV*, 7, 1956, nr. 1—2, p. 14, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 30, 33; M. Roska, în *ArchErt*, 1956, p. 166; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Dacia*, 1, 1957, p. 41, 42, 45, 46, 47, 57; idem, în *Materiale*, 3, 1957, p. 41—49; idem, în *IstRom*, p. 10, 14, 15, 20, 24; M. Bitiri, în *SCIV*, 12, 1961, nr. 1, p. 7, 8, 9; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *ArchAustr*, 1962, nr. 31, p. 74, 80, 81, 82, 85; L. Roșu, în *FVL*, 1963, nr. 6, p. 123, 125, 126, 127; M. Bitiri, în *SCIV*, 15, 1964, nr. 2, p. 172; Em. Condurachi, în *Dacia*, 8, 1964, p. 7; D. Nicolăescu-Plopșor, în *Actes du VIIe Cgr. Int. des Sciences Antr. et d'Ethnologie*, Moscova, vol. III, 1964, p. 381—386; M. Bitiri, în *SCIV*, 16, 1965, nr. 1, p. 11; idem, în *SCIV*, 16, 1965, nr. 3, p. 433; idem, în *Dacia*, 9, 1965, p. 41; Al. Păunescu, în *Dacia*, 9, 1965, p. 19, 21; H. Müller-Karpe, în *Vorgeschichte*, p. 83, 84, 86, 330, 360 și p. 273; C. S. Nicolăescu-Plopșor etc., în *Dacia*, 10, 1966, p. 20, 22; L. Roșu, în *RevMuz*, 3, 1966, nr. 6, p. 482; idem, în *RevMuz*, 4, 1967, nr. 6, p. 515, 516; idem, în *RevMuz*, 6, 1969, nr. 5, p. 401, 402, 403, 404, 405; Al. Păunescu, în *Evoluția*, p. 16, 18, 112—113, 232 etc.; L. Roșu, în *Actes du VIIe Cgr. Int. des Sciences Préhist. et Protohist.*, Praga, (1966), 1970, p. 266, 267; M. Bitiri, în *RevMuz*, 7, 1970, nr. 4, p. 295; V. Chirica, în *MemAnt*, 2, 1970, p. 9, 12; M. Bitiri, în *Dacia*, 15, 1971, p. 20, 21; idem, în *StudComSM*, 1972, p. 38, 39; E. Condurachi etc., în *HartaArhRom*, p. 8, Harta nr. 2; M. Cîrciumaru, în *SCIV*, 24, 1973, nr. 2, p. 183, 186, 190—200; idem, în *SCIV*, 25, 1974, nr. 3, p. 351, 356; Redacția SCIVA, în *SCIVA*, 25, 1974, nr. 3, p. 336; M. Brudiu, în *PalMoldovei*, p. 37, 39; M. Cîrciumaru, în *SCIVA*, 26, 1975, nr. 1, p. 13; L. Bănesz, în *SlovArch*, 24, 1976, nr. 1, p. 8; M. Bleahu etc., în *PeșteriRom*, p. 37, 38, 285, 286; M. Găbori, în *PalMoyen*, p. 92, 93, 94, 95, 203, 234 (vezi hărțile), p. 262; B. Jungbert, în *ActaMN*, 14, 1977, p. 5, 6, 8; idem, în *ActaMN*, 14, 1977, p. 662; Șt. Milcă, în *RevMuz*, 47, 1978, nr. 1, p. 81; Fl. Mogoșanu, în *PalBanat*, p. 116, 131, 132.

ONCEASA, Peștera, vezi la Budureasa.

ORADEA, or., jud. Bihor.

Intr-un punct aflat pe terasa Crișului Repede, pe teritoriul fabricii de cărămidă din oraș, cu ocazia îndiguirii râului după inundația din 1970, a fost adunat parțial, din pământul mișcat de buldozere, și parțial din profilul rămas deschis al râului, un material litic de aspect paleolitic. Este vorba de 40 așchii atipice, dar cu urme de așchiere, din care 32 sînt dintr-un sillex slab, 2 din cuarț, iar restul din roci mai moi.

I. Emödi, în *Lucrări Științifice*, Seria B, Istorie, Institut. de Învățămînt Sup. Oradea, 1977, p. 5—7.

49. ORAȘUL NOU, com., jud. Satu Mare, punctele BOSORCANI, VII

În 1969, M. Bitiri a descoperit în raza comunei, în punctul Bosorcani, mai multe unelte paleolitice: nuclee, lame, așchii, gratoare etc. Tipologia uneltelor indică o fază tîrzie a gravetianului din Oaș, apropiată în primul rînd de cel de la Boinești.

Pe o pantă numită Vii, situată în partea de SE a satului, M. Bitiri a descoperit la suprafață trei bulgări nucleari (doi din opal și unul din tuf vulcanic), un burin și multe așchii. Depunerile sînt foarte subțiri, iar săpături nu au putut fi efectuate. Unelte atestă o fază culturală gravetiană.

M. Bitiri, în *SCIV*, 18, 1967, nr. 4, p. 640; idem, în *SCIV*, 20, 1969, nr. 4, p. 517, 525; Cronică, în *SCIV*, 21, 1970, nr. 3, p. 493; Cronică, în *Dacia*, 14, 1970, p. 431; M. Bitiri, în *PalOaș*, p. 58—60 etc.

OȚELU ROȘU, or., jud. Caraș-Severin.

În marginea oraşului a fost găsit de către Traian Popescu un gratoar de silex ce poate fi şi din paleoliticul superior.

R. Petrovsky, în *Banatica*, 4, 1977, p. 447.

50. PESCARI, com., jud. Caraş-Severin, PEȘTERA GAURA LIVODITEI de la ~

V. Boroneanţ a descoperit în 1972 în această peşteră un nivel de locuire atribuit mousterianului, suprapus de o locuire din epoca fierului, cultura Basarabi, iar în straturile superioare au apărut urme de locuire medievale.

Cronică, în *Dacia*, 17, 1973, p. 384; R. Petrovsky, în *Banatica*, 4, 1977, p. 448.

51. PEȘTERA, sat component al com. suburbane Aştileu, or. Aleşd, jud. Bihor, PEȘTERA IGRÎȚA de la ~

Peștera Igrîța (sau Igreț, cum zic localnicii) se găsește în apropierea satului Peștera, pe malul stîng al Crișului Repede, într-un masiv calcaros, între punctele de înălțime Dealul Corbilor (416 m) și La Cruce (430 m). Gura peșterii are vederea, conform părerii lui T. Kormos și conform realității, spre NV și nu spre SSV, cum scrie mai recent M. Bleahu etc. (vezi bibl.). De fapt, este un sistem de culoare cu ramificații care totalizează o lungime de cca. 350 m, întîlnindu-se toate într-o sală mare. În primul rînd paleontologii s-au interesat de depozitele de oase cuaternare foarte bogate ale peșterii, începînd săpături încă pe la mijlocul sec. trecut. E. Themák a exploatat de aici „6000 piese de os”, iar T. Kormos a transportat de aici două vagoane de oase la Institut. de Geologie din Budapesta. Primii cercetători nu și-au dat seama că peștera are și o importanță arheologică. Au cercetat aici, pe rînd, S. J. Petényi și J. Kovács în 1850, L. Milleker în 1856, J. Fridvaldszky în 1857 (biospeologie), E. Themák în 1870, L. Roedinger în 1881 (prima schiță a peșterii), T. Kormos în 1913 și 1915, R. Jeannel și G. Racoviță în 1929 și mulți alții. Dintre aceste cercetări amintim pe cele ale lui T. Kormos, de caracter paleontologic, care a săpat în sala mare a peșterii, la 11 m distanță de la intrare, o secțiune de $7 \times 3,8$ m, adîncită pînă la 2,5 m. Descrierea stratigrafică este confuză și mai mult decît sumară, totuși menționăm afirmația lui Kormos care scria că „în acest loc a dat de mai mult os decît de pămînt”. Acest cercetător a mai săpat în 8 peșteri din zonă (vezi *Vadul Crișului*).

Săpăturile arheologice le-a început M. Roska în 1913. Rezultatele acestei campanii nu au fost publicate. În 1924 M. Roska, împreună cu H. Breuil, reia săpăturile prin patru sonde. Pe terasa din fața peșterii, în cadrul sondajului nr. 1, au fost găsite, după Roska, urmele viețuirii mousteriene. Sub stratul postpaleolitic, avînd urme eneolitice și slave, în stratul paleolitic, lîngă oase de *Ursus spelaeus* și carbune de lemn, a fost găsită o așchie triunghiulară retușată și un răzuitor mic cordiform, retușat bifacial. Sondajele nr. 2 și 3 au fost adîncite pînă la 4 m. Sondajul nr. 2 a dat trei straturi de cultură, cel mai de sus fiind considerat de către Breuil ca aparținînd probabil aurignacianului. Toate straturile conțin oase de *Ursus spelaeus*, considerate de Roska ca fiind în bună parte „prelucrate”. S-au semnalat și așchii atipice de „cuartit local” și urme de arsură. Sondajul nr. 3 a dat patru straturi, necorelate cu vreo cultură, neavînd decît „unelte de os”. Sondajul nr. 4, adîncit pînă la 1,50 m, a dat trei straturi, iar cel mai de sus descoperindu-se, pe lîngă „unelte de os”, carbune de lemn și o așchie atipică de cuarțit. M. Roska conchide că în peșteră au fost descoperite urmele probabile ale locuirii umane din mousterian și aurignacian. Stratigrafia peșterii nu este clarificată nici astăzi, iar cercetările nu le putem considera ca fiind încheiate.

În peșteră s-au descoperit urme osteologice de *Ursus spelaeus* (Breuil, *BSSC*, 2, 1925, nr. 2), *Canis lupus* sp., *Hyaena spelaea*, *Felis leo spelaea* (Roska, *ErdRep*, p. 140), *Faustus caballus* (Roska, *Dacia*, 1, 1924, p. 309); M. Mottl (*MKFIE*, 29, 1933, nr. 4, p. 195), pe lîngă speciile atestate deja, mai amintește *Ibex (alpinus?)*, *Alopex vulpes* L., *Taxus Meles* L. și *Mustela* sp. T. Jurcsák amintește, mai recent, și urme osteologice de *Felis pardus*, *Cervus Elaphus*, *Rangifer tarandus*, *Capra ibex*, *Rupicapra rupicapra* etc.

E. Themák, în *FK*, 1, 1871, nr. 7, p. 146—150; C. Goos, în *AVSL NF*, 13, 1876, nr. 3, p. 413; B. Pósta, în *ErdMúzEvk*, 1913, p. 36; T. Kormos, în *MKFIE*, (1913), 1914, p. 531, 538—540; O. Kadić, în *B—H*, 2, 1914, nr. 3, p. 138—140; M. Roska, în *Dacia*, 1, 1924, p. 299, 308—310, 311; H. Breuil, în *BSSC*, 2, 1925, nr. 2, p. 208—212; M.

Roska, în *Dacia*, 2, 1925, p. 416; idem, în *BSSC*, 2, 1925, nr. 2, p. 184; idem, în *Osrégészet*, p. 311, 312, 313, 329—330; idem, în *B—H*, 1927, p. 22, 84; E. Racoviță, în *AZEG*, 68, 1929, nr. 2, p. 427—428 (lucrarea ne-a fost inaccesibilă); M. Roska, în *ArchOlt*, 8, 1929, nr. 43—44, p. 349, 350; O. Kadić, în *AMTF*, 2, 1930, nr. 8, p. 6, 7; M. Roska, în *AIGR*, 14, 1931, p. 100, 101, 102, 117, 119, 124, 126; I. Nestor, în *BerRGK*, 1933, p. 13, 18, 19; H. Schroller, în *SiebViert*, 55, 1932, p. 133; idem, în *VorgForsch*, 8, 1933, p. 79; M. Mottl, în *MKFIÉ*, 29, 1933, nr. 4, p. 191, 193—195, 199—243; J. Mallász, în *DolgSzeged*, 9—10, 1934, nr. 1—2, p. 4; O. Kadić, în *MKFIÉ*, 30, 1934, nr. 1, p. 15, 120, 122, 132, 145; E. Patte, în *BSPF*, 1934, p. 383 (lucrarea ne-a fost inaccesibilă); M. Mottl, în *Festschrift zum 60. Geburtstage von Prof. Dr. Embrik Strand*, vol. II, Riga, 1936—1937, p. 80; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Dacia*, 5—6, 1938, p. 50, 75, 87; N. N. Moroșan, în *AIGR*, 19, 1938, p. 3; M. Roska, în *FolArch*, 1—2, 1939, p. 4, 5; E. Balogh, în *Közl*, 2, 1942, nr. 1, p. 8; M. Roska, în *ErdRep*, p. 140., nr. 276, p. 318, 319; M. Mottl, în *MAFIÉ*, (1943) 1950, nr. 2, p. 467; M. Bitiri, în *SCIV*, 16, 1965, nr. 1, p. 11; idem, în *SCIV*, 16, 1965, nr. 3, p. 433; H. Müller-Karpe, în *Vorgeschichte*, p. 150, 360, pl. 273; L. Roșu, în *RevMuz*, 6, 1969, nr. 5, p. 401; E. Condurachi etc., în *HartaArhRom*, Harta nr. 2; T. Jurcsák etc. în *RepBihor*, p. 8—9, 52, 360; M. Bleahu în *PeșteriRom*, p. 87—88; M. Gábori, în *PalMoyen*, p. 92; B. Jungbert, în *ActaMN*, 14, 1977, p. 8.

52. PEȘTERA, sat, com. Moieciu, jud. Brașov, PEȘTERA MARE, PEȘTERA MICA

Peștera Mare are lungimea de 162 m și este situată într-un masiv de calcar, la o altitudine de cca. 1050 m. Este orientată spre est. (Considerăm necesar de menționat că „peștera din satul Peștera” și „Peștera Mare din satul Peștera” sînt identice; vezi C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Materiale*, 6, 1959, p. 25—31; idem, în *Materiale*, 7, 1961, p. 15—19. Punctul apare în literatură ca fiind cînd pe teritoriul comunei Măgura, cînd pe cel al Moieciului. Vezi Păunescu, *Evoluția*, p. 18, 121 etc.).

Colectivul condus de către C. S. Nicolăescu-Plopșor a efectuat cercetări aici în 1957 și 1958. Grosimea depunerilor variază între 0—1,95 m, fiind mai groasă la intrare. În 1957 s-a săpat o suprafață de 44 m², iar în 1958 32 m². S-a identificat un nivel moustertian final, contemporan cu W1—W2, atestat în 1957 printr-un răzuitor, virfuri de mină și așchii, iar în 1958 printr-un virf de cuarțit, un bulgăre atipic de sillex și 23 de așchii. Fauna este reprezentată prin *Ursus arctos*, *Ursus spelaeus*, *Vulpes vulpes*, *Canis lupus* și *Felis leo*. Peste acest nivel a apărut un strat aurignacian mijlociu de sfîrșit (Păunescu, *Evoluția*, p. 121, scrie de aurignacian inferior), corelat cu W2 și atestat printr-o industrie de lame atipice și grosolan lucrate. În 1958 s-au găsit aici 12 gratoare, două lame, 37 fragmente de lame și 43 de așchii. Față de fauna nivelului moustertian, aici mai apar oase de *Capra* sp., *Cervus elaphus*, *Cervidae* și rozătoare. În partea superioară a locuirii paleolitice apare cîteva lame microlitice cu muchia teșită și un burin, care amintesc gravetianul final. Un fragment de lamă din sillex, în secțiune triunghiulară, cu prelucrare începută a unui peduncul ce s-a rupt, atestă influența swiderianului. De la adîncimea de 0,05—0,55 m au fost culese 427 piese de mandibule de rozătoare, insectivore sau cheiroptere, analiza cărora atestă un climat rece și umed. S-au mai găsit și urme neolitice, hallstattiene, și din secolele III—IV e.n. În secolele XVII—XVIII peștera s-a folosit ca lăcaș de cult. Materialul arheologic și faunistic a ajuns la Muzeul de Istorie din Brașov.

În Peștera Mică din apropiere, în strat cuaternar nederanjat, a fost găsit „un mic rest fosil uman”. D. Nicolăescu-Plopșor în *Actes du VIIe Cgr. Int. Anthr. et d'Ethn.*, vol. III, 1964, Moscova, p. 385, scrie de un fragment de femur de *Homo sapiens fossilis*, găsit în nivel moustertian superior.

E. A. Bielz, în *JSKV*, p. 4, 1884, p. 35—36, nr. 30; idem, în *JSKV*, 5, 1885, p. 37, nr. 30; M. Roska, în *ErdRep*, p. 221, nr. 30, p. 319; Cronica în *SCIV*, 9, 1958, nr. 1, p. 141—142; Cronica, în *Dacia*, 2, 1958, p. 480; Cronica, în *SCIV*, 10, 1959, nr. 1, p. 145; Cronica, în *Dacia*, 3, 1959, p. 587; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Materiale*, 6, 1959, p. 25—31; Cronica, în *SCIV*, 11, 1960, nr. 1, p. 182; Cronica, în *Dacia*, 4, 1960, p. 577; Fl. Mogoșanu, în *SCIV*, 11, 1960, nr. 1, p. 125; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *IstRom*, p. 13; idem, în *Materiale*, 7, 1961, p. 15—19; idem, în *ArchAustr*, 1962, nr. 31, p. 80; Al. Păunescu, în *Dacia*, 9, 1965, p. 19, 23; C. S. Nicolăescu-Plopșor etc., în *Dacia*, 10, 1966, p. 22—26; Al. Păunescu, în *SCIV*, 17, 1966, nr. 2, p. 312, 322; L. Roșu, în *RevMuz*, 3, 1966, nr. 6, p. 481, 422; idem, în *RevMuz*, 4, 1967, nr. 6,

p. 515; M. Bitiri, în *SCIV*, 20, 1969, nr. 4, p. 516; L. Roşu, în *RevMuz*, 6, 1969, nr. 5, p. 402; Al. Păunescu, în *Evoluția*, p. 18, 121, 232 etc.; L. Roşu, în *Actes du VIIe Cgr. Sc. Préhist. et Protohist.*, Praga, 1966 (1970), p. 266; C. S. Nicolăescu-Plopşor etc., în *Sesiunea de Comunicări Ştiinţ. Muz. Ist.*, Bucureşti, 1964, I, 1970, p. 24; Fl. Moşoşanu, în *PalBanat*, p. 116, 132, 133 (Peştera — Braşov); E. Condurachi etc., în *HartaArhRom*, harta nr. 2; L. Bánesz, în *SlovArch*, 24, 1976, nr. 1, p. 8, 59; M. Brudiu, în *PalMoldovei*, p. 37; M. Bleahu etc., în *PeşteriRom*, p. 37, 38.

PEŞTERA CU APA, vezi la Vadul Crişului

PETIŞ, com. Şeica Mare, jud. Sibiu

Se cunoştea în Colecţia Liceului Bethlen din Aiud un răzuitor foarte patinat şi uzat, de opal, avind trăsături probabil mousteriene (nr. inv., 1032). Alte date despre această piesă nu cunoaştem.

M. Roska, în *ErdRep*, p. 225—226, nr. 48, p. 318.

53. PETREŞTII DE JOS, com. jud. Cluj, PEŞTERILE BINDER, CALĂŞTUR, HORNARILOR ŞI PITICĂ. PEŞTERA PRĂBUŞITA DIN DEALUL ALB.

Primele săpături arheologice în zonă le-a efectuat E. Orosz în 1897 şi 1898, găsind urmele neoliticului, epocii bronzului, „epocii scitice” şi romane.

Cu ocazia construirii cabanei din Cheile Turzii, J. Tulogdy a găsit aici un răzuitor din porfir silicizat atribuit mousterianului. Tot el a publicat în 1942 un virf triunghiular mousterian descoperit de către el în *Peştera Călăştur*. Piesa este din cuarţ-steatită şi provine din depunerile superioare ale peşterii, răvăşite de către căutătorii de comori. În *Peştera Hornarilor* s-a descoperit un mixilar de *Ursus spelaeus*.

Între 1966 şi 1972 N. Vlassa a cercetat în zonă cca. 60 de peşteri şi încăperi în stîncă, descoperind în cele patru peşteri sus amintite urmele locuirii omeneşti din mousterian, corelat aici cu W1—W2, neolitic (cultura Lumea Nouă, Petreştii), eneolitic (cultura Coţofeni), epoca bronzului (cultura Wietenberg), Latène dacic în celălalt capăt al Cheilor, şi evul mediu. Materialul litic mousterian, din cuarţit local, este atipic şi se asociază cu o faună tipică pentru würmianul din Transilvania. Astfel, în *Peştera Binder* au apărut oase de *Ursus spelaeus*, *Cervus elephas*, *Marmota marmota*, *Lynx lynx*, *Capra ibex*, *Rupicapra rupicapra*, *Bison priscus*, *Equus germanicus*, *Gyps fulvus*, *Pyrrhocorax graculus* şi multe altele, în total 20 de specii.

La punctul *Dealul Alb*, în perimetrul unei cariere de albastru părăsite, N. Vlassa a descoperit în 1971 o peşteră prăbuşită. În profil, într-o pungă lutoasă, în adîncime de 7 şi resp. 9 m, a descoperit două niveluri de cultură paleolitice. Din straturile de cultură au fost culese oase arse, altele eventual sparte intenţionat şi s-au observat resturile a 3—4 vetre de foc. Într-una din vetrele nivelului inferior au fost descoperite trei „unelte de prund”. S-a exprimat părerea că fauna descoperită se datează din pleistocenul inferior şi mijlociu, prin *Elephas antiquus*, *Rhinoceros antiquus* şi *Equus stenonis*. În 1977 şi 1978 a efectuat aici săpături B. Jungbert, descoperind în sistemul de abriuri prăbuşite prin alunecare aceleaşi două niveluri de cultură, despre care s-a stabilit că ambele sînt paleolitice, dar că ele nu sînt mai vechi de interstadiul R/W, sau începutul lui W. În stratul superior s-a găsit un nucleu epuizat de calcedonie, un răzuitor pe lamă din bazalt şi o aşchie de silex, ele fiind încadrabile într-un mousterian atipic. Stratul inferior nu a dat materiale litice, doar multe arsuri şi faună abundentă: *Spalax* sp., *Marmotta* sp., *Lepus* cf. *europaeus*, *Hyaena spelaea*, *Pantera* sp., *Rhinoceros antiquitatis*, *Megaloceros giganteus*, *Equus germanicus*.

J. E. Nyárádi, în *Cheia Turzii*, Cluj, 1937, p. 132—143; M. Roska, în *ErdRep*, p. 284—285, nr. 3, p. 318; J. Tulogdy, în *Közl*, 2, 1942, nr. 2, p. 3—4; C. S. Nicolăescu-Plopşor, în *Dacia*, 1, 1957, p. 42, 45; Cronică, în *SCIV*, 18, 1967, nr. 3, p. 523; Cronică, în *Dacia*, 11, 1967, p. 358; Cronică, în *SCIV*, 19, 1969, nr. 4, p. 679; Cronică, în *Dacia*, 12, 1968, p. 423; Cronică, în *Dacia*, 16, 1972, p. 334; T. Jurcsák, în *Nymphaea*, 2, 1974, p. 172, 177, 183; N. Vlassa, *Monografia arheologică a Cheilor Turzii*, în curs de elaborare; B. Jungbert, în *Rezultatele săpăturilor arheologice efectuate în Peştera prăbuşită de pe Dealul Alb, Petreştii de Jos*, mss.

PIETROASA, com., jud. Bihor, PEŞTERA DIN DEALUL VİRSECI DE LA ~

Peştera se găseşte în apropierea Platoului Padiş, în Valea Seacă, afluent pe stînga Văii Galbene, în dreptul depresiunii tectonice Poiana Florilor. În aval, Valea Seacă trece în calcare formînd chei adînci, cu praguri şi peşteri încă neex-

plorate. În versantul stîng, la confluența cu Valea Galbenei, la cca. 50 m deasupra albiei, se află *Peștera din Dealul Virseci* sau *Peștera din Curu Dealului*, unde, conform referirii din *RepBihor*, se presupune o locuire neolitică și paleolitică. Aceeași lucrare localizează pe teritoriul acestui sat și P. Zmeilor de la Onceasa, care însă se situează pe teritoriul comunei Budureasa.

T. Jurcsák etc., în *RepBihor*, p. 365.

PITICA, PEȘTERA, vezi la Cheile Turzii

PIVNITEI, PEȘTERA, vezi la Vadul Crișului

POCOLA (PUCULA), PEȘTERA, vezi la Vălișoara

PONICOVA (PUNICOVA), PEȘTERA, vezi la Iabalcea

PONOR, com. Pui, jud. Hunedoara, PEȘTERA DE LA ~

La intrarea peșterii, care se găsește în masivul calcaros Piatra Poienii, la o altitudine de 1132 m, M. Roska a efectuat în 1925 săpături arheologice, cu care ocazia a găsit oase de *Ursus spelaeus*, unele cu eventuale urme de spargere intenționată. Roska atrage atenția și asupra unor abri-uri din apropierea peșterii. Pe o terasă cuaternară a Streiului, la punctul Răcurele, au fost găsite în poziția secundară două lame de silex, neîncadrate cultural sau cronologic. Tot atunci, în terasa Vîrfului Coastei, a dat de un gratoar atipic de silex. Mai tîrziu M. Roska a afirmat că toate aceste unelte provin dintr-o așezare eneolitică.

M. Roska, în *Dacia*, 2, 1925, p. 412—413; I. Gaál, în *PMJH*, 3—4, 1928, p. 61; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Dacia*, 5—6, 1938, p. 76.

54. PONORICI, cătun, com. Boșorod, jud. Hunedoara, PEȘTERA DIN ~

Din Peștera de la Ponorici a ajuns la Muzeul din Deva mult material ceramic eneolitic. Roska nu amintește de aici descoperiri paleolitice. Fr. Rainer și I. Simionescu știu în peșteră de „unelte moustériene și mai ales aurignaciene”, iar afirmația i-o atribuie lui Roska (*Publ. Muzeului Deva*, 1925). În 1954 colectivul condus de către C. S. Nicolăescu-Plopșor, cercetînd zona, a vizitat și această peșteră, fără însă să fi efectuat săpături, iar pe o hartă anexată studiului în care a fost publicată periegheza, peștera figurează cu descoperiri din Latène.

Fr. Rainer și I. Simionescu, în *AAR MSS*, 3, 17, 1942, nr. 12, p. 2; M. Roska, în *ErdRep*, p. 228, nr. 66; C. S. Nicolăescu-Plopșor etc., în *SCIV*, 6, 1966, nr. 3—4 p. 394; M. Bleahu etc., în *PeșteriRom*, p. 285—286; Bibliografia veche, vezi la Cio-clovina.

POPOVAȚ, PEȘTERA, vezi la Iabalcea

PREVALENI (PRĂVĂLENI), com. Vața de Jos, jud. Hunedoara

În punctul Vîrful Cremenii (la C. S. Nicolăescu-Plopșor și L. Roșu: Dîmbul Cremenii sau Cremenii), unde se găsește opal, au fost descoperite în 1927 cîteva piese litice, atribuite de către Roska chelleanului inferior. În *ErdRep*, tot acest material este reconsiderat ca fiind probabil mezolitic, campignian. În 1955, făcînd o periegheză în zonă, C. S. Nicolăescu-Plopșor a găsit în acest punct cîteva așchii de silex prelucrate. În Muzeul școlii din Prevăleni se găsesc doar urme postpaleolitice.

M. Roska, în *ArhOlt*, 8, 1929, nr. 43—44, p. 349; idem, în *AIGR*, 14, 1931, p. 80; idem, în *AIGR*, 14, 1931, p. 101, 102, 115, 123, 125; idem în *Dacia*, 3—4, 1932, p. 23; idem, în *ErdRep*, p. 233, nr. 83, p. 319; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Dacia*, 1, 1957, p. 42—43; idem, în *Materiale*, 3, 1957, p. 282, 284—285; L. Roșu, în *RevMuz*, 3, 1966, nr. 6, p. 483; idem, în *RevMuz*, 6, 1969, nr. 5, p. 402.

55. RACOVIȚA, com., jud. Sibiu

La punctul Grădina lui Cărtoaia, în taluzul drumului, în poziție stratigrafică incertă, I. Paul a găsit în anul 1972 o piesă de silex, descrisă ca fiind un toporaș cioplitor unifacial de tip chopper. Piesa are lustru, patină și urme de rostogolire. I. Paul interpretează descoperirea ca o analogie a presupusului paleolitic inferior din văile Dirjovului, Dîmbovnicului, Mozacului și Argeșului. Piesa se află în Muzeul Brukenthal din Sibiu.

I. Paul, în *FVL*, 16, 1973, nr. 2, p. 21—22; idem, în *SCIV*, 24, 1973, nr. 1, p. 127—129.

56. RACȘA, com. Orașu Nou, jud. Satu Mare

În 1964 între satele Racșa și Racșa Vii, M. Bitiri a descoperit la suprafață unele deseuri de cioplire din opal. Depunerile loessoidale erau complet spălate.

În punctul La Cremene s-au găsit spărturi, bolovănași, așchii de silex. Se pare că a fost aici un loc de aprovizionare cu materie primă. Săpături nu au putut fi efectuate, dar pe baza negativelor de detașare de pe așchii, M. Bitiri a stabilit tehnica de cioplire specifică paleoliticului superior.

M. Bitiri, în *SCIV*, 18, 1967, nr. 4, 640; idem și A. Socolan, în *Marmația*, 1, 1969, p. 6; M. Bitiri, în *SCIV*, 20, 1969, nr. 4, p. 517, 525; idem, în *Materiale*, 9, 1970, p. 37; idem, în *PalOaş*, p. 58 etc.

57. RACAȘ, com. Dobrești, jud. Bihor, PEȘTERA CUBLEȘ DE LA ~

Peștera Cubleş sau Cugliș este situată pe versantul stîng al văii cu același nume, la o altitudine de 350 m. După „vestibul” găsim două galerii opuse: cea sudică rectilinie, lungă de 150 m, și cea nordică, lungă de 100 m, care la mijlocul traseului cotește brusc spre sud. Se observă aici mai multe casete săpate, cu originea și destinația necunoscute. Paleontologul T. Jurcsák afirmă că după materialele ajunse în Muzeul din Oradea (unelte de os și oase de *Ursus spelaeus*), pare să fie aici una dintre cele mai importante stațiuni paleolitice din Bihor, cu un bogat depozit fosilifer pleistocen superior. V. Vogl, în *B—H*, 7, 1920, p. 60—61, pl. 1; T. Jurcsák, în *RepBihor*, p. 370.

58. RĂDAIA, com. Baciul, jud. Cluj.

În anul 1877 A. Koch a găsit într-o groapă din care se exploata nisip mai multe „unelte” din silex, steatită și gresie neogenică silicizată, împreună cu fragmente de colț de *Elephas primigenius*. Aceste piese au ajuns în Muz. Ist. Trans. Prima dată H. Breuil a descris acest material, amintind un nucleu discoidal cu urme de desprinder, de așchii, o așchie de silex ușor retușată și o așchie ovoidală, parțial retușată, din cuarțit. Unelte se încadrează în „premourierian sau mourierian”. Mai târziu aceste descoperiri se înmulțesc cu piesele colectate din arătură între Rădaia și Nădășel de către J. Tulogdy și atribuite, de către M. Roska, mourierianului. Spre est de gara satului Nădășel, în hotarul satelor Rădaia și Nădășel, calea ferată traversează o movilă tăind-o în două. J. Tulogdy afirmă că aici a fost o așezare mourieriană și că Koch ar fi găsit aici unelte descrise ca fiind de la Rădaia. Aceste piese au ajuns de asemenea în Muz. Ist. Trans. Din rupturile de mal ale Nădășului provin și oase fosile din eocen și pleistocen (vezi lucrările lui E. Pávay, J. Böch, A. Koch, C. Goos). A. Koch a descoperit aici resturi de colț de *Elephas primigenius*, un dinte molar de *Sus* sp. și o tibie de *Bos* sp. Materialul a ajuns în Colecția Mineralogică și Geologică a Universității din Cluj.

Chiar dacă, într-adevăr, este vorba de o așezare mourieriană în acest loc, nu putem fi de acord cu încadrarea ei de către I. Ferenczi în „R/W și în primul stadiu al glaciațiunii W (circa 120.000 ani)”, în primul rînd pentru că așezarea a rămas necercetată, stratigrafia este și astăzi nedescrisă, unelte sînt atipice și pentru că un strat mourierian datat în R/W, la noi, nu cunoaștem.

C. Goos, în *AVSL NF*, 13, 1876, nr. 2, p. 10 (extras); A. Koch, în *ErdMúzÉvk*, 1, 1876, nr. 5, p. 127, nr. 77, p. 129, nr. 86; idem, în *ErdMúz*, 4, 1877, nr. 8, p. 132, nr. 6, p. 134, nr. 7; Roska, în *Dacia*, 1, 1924, p. 297, 311, 312; idem, în *Dacia*, 2, 1925, p. 415; idem, în *BSSC*, 2, 1925, nr. 2, p. 184; H. Breuil, în *BSSC*, 2, 1925, p. 195, 196; J. Tulogdy, în *Kolozsvár környékének pleisztocén képződményei*, Cluj Kolozsvár, 1925; M. Roska, în *Osrégészet*, p. 303, 305, 330, 331; idem, în *B—H*, 14—15, 1927, p. 22, 84; idem, în *ArhOlt*, 8, 1929, nr. 43—44, p. 349; idem, în *BSSC*, 4, 1929, nr. 2; idem, în *SzNMEmlkk*, p. M. Roska, în *AIGR*, 14, 1931, p. 100, 101, 102, 116, 118, 123, 125; I. Nestor, în 22, *BerRGK*, 1933, p. 17, 18; H. Schroller, în *SiebViert*, 55, 1932, p. 132; O. Kadić, în *MKFIE*, 30, 1934, nr. 1, p. 14, 16, 119, 121; N. N. Noroșan, în *AIGR*, 19, 1938, p. 3; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Dacia*, 5—6, 1938, p. 43—50, 73, 84; M. Roska, în *FolArch*, 1—2, 1939, p. 4, 5; idem, în *ErdRep*, p. 23, nr. 88, p. 318; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *SCIV*, 7, 1956, nr. 1—2, p. 28—29; I. Ferenczi, în *Studia*, 1962, nr. 2, p. 38; L. Roșu, în *RevMuz*, 6, 1969, nr. 5, p. 402; I. Ferenczi etc., în *Ghid-Cluj*, p. 41.

BÉLA JUNGBERT

CERCETĂRI DE TOPOGRAFIE ARHEOLOGICĂ ÎN JUDEȚUL MUREȘ

(PARTEA I-A)

Zona nord-estică a județului Mureș este, din punct de vedere arheologic, una din cele mai puțin cunoscute și cercetate zone geografice din Transilvania. În scopul îmbogățirii datelor și informațiilor arheologice referitoare la zona menționată, în perioada 7—24 iunie 1979 am desfășurat o vastă investigație pe teren, ale cărei rezultate urmează să fie verificate în timp, prin sondaje sau, în caz de necesitate, prin săpături arheologice sistematice.

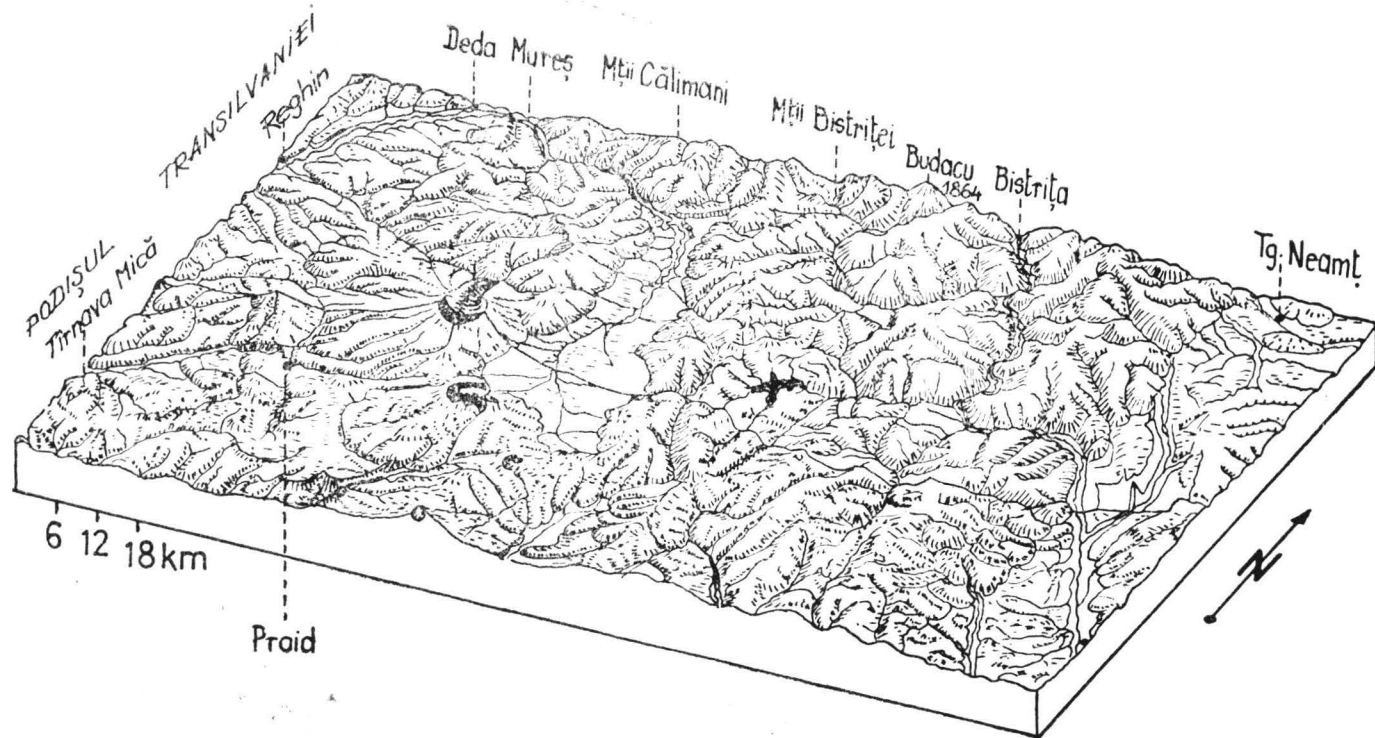
Menționăm cu recunoștință sprijinul moral și material de care ne-am bucurat în tot timpul cercetărilor din partea organelor județene și locale de partid și de stat, cit și al unor persoane particulare, sincer pasionate și interesate de trecutul istoric al pământului mureșan.

•

Fișa de est-nord-est a județului Mureș aparține fizico-geografic următoarelor forme: a) unei zone muntoase formate din subținutul Munților Vulcanici, situată pe latura internă a Carpaților Orientali; b) ținutul piemonturilor și Subcarpaților interni ai Transilvaniei; c) unei fișii înguste care formează marginea estică a Podișului Transilvaniei. Pentru mai buna înțelegere a celor ce urmează prezentăm, în linii mari, cele mai importante caracteristici ale acestor trei fișii paralele, dispuse în formă de trepte majore ale reliefului, înaintind dinspre est spre vest.

a) Din subținutul Munților Vulcanici, pe teritoriul județului Mureș cade numai o mică parte a districtului Călimani-Harghita (o parte din versantul sudic al Munților Călimani și aripa de nord a versantului vestic al Munților Gurghiului, pînă la interfluviul principal al acestora), district ce cuprinde cel mai masiv lanț vulcanic, cu înălțimi ce trec de 1 700 m (Călimani — 2 102 m, Gurghiu — cf. Saca — 1 777 m)¹. În subgrupa de munți Călimani—Gurghiu suprastructurile sînt reprezentate prin aparate mari (tip Călimani—Harghita) și podișuri întinse (tip So-

¹ P. Coteț, C. Martiniuc, cap. *Geomorfologia* din vol. *Monografia geografică a Republicii Populare Române*, I, *Geografia fizică*, București, 1960, p. 209, 211, fig. 54 (Blocdiagramă generală în Carpații Orientali și unitățile morfostructurale învecinate); P. Coteț, *Geomorfologia României*, București, 1973, p. 171—173 (inclusiv fig. 68—69), 202—205. Este vorba de subdiviziunile geomorfologice marcate de P. Coteț pe fig. 93 A cu nr. I și IIa, cf. și *Harta geologică a Republicii Socialiste România* (în continuare HGR), scara 1:200.000, foaia 12, Toplița, L—35—VIII, București, 1968, p. 14—15; redactori și notă explicativă: Gr. Alexandrescu, G. Mușan, S. Peltz, M. Săndulescu.

Blocdiagramă generală în Carpații Orientali
și unitățile morfostructurale învecinate

Fig. 2.

şului un accentuat caracter structural. Podişul este adinc fragmentat de reţeaua hidrografică, care scoate la zi, în butonieră, chiar masive de sare (la Sovata şi Praid)².

b) Porţiunea mărginaşă a ţinutului Podişului Transilvaniei, faţă de care zona muntoasă a judeţului Mureş se ridică foarte brusc, constituie un mare glacis piemontan, sedimentar-eruptiv, strîns legat de rama muntoasă eruptivă³. Mai este de semnalat prezenţa cîtorva cute anticlinale şi domuri care se arcuiesc în zona de contact a Depresiunii Transilvaniei cu Carpaţii Orientali, fără a imprima însă nota caracteristică a acesteia. Acest contact iese în evidenţă prin aspectul piemontan al dealurilor, în general domoale, şi al depresiunilor cu numeroase convergenţe şi divergenţe hidrografice. Acestea se desfăşoară începînd din bazinul riului Bistriţa Ardeleană şi pînă în bazinul hidrografic al Homoroadelor.

Regiunea Bistriţa—Mureş este legată, în primul rînd, de glacisul piemontan sedimentar-eruptiv al Munţilor Călimani, cu mici depresiuni de eroziune: Monor, Deda—Brîncovenişti, Urşiu de Jos—Şerbeni—Căcuciu, Măgherani—Bereni.

Regiunea Mureş—Tîrnava Mare constituie deci un mare glacis piemontan sedimentar-eruptiv, cu o reţea hidrografică tipic piemontană şi numeroase bazine de eroziune, cum ar fi, de exemplu, bazinul Gurghiului, bazinul Urşiu de Jos—Căcuciu, Măgherani—Bereni. După această fişie îngustă, cu caracter piemontan, mergînd spre vest, urmează ţinutul Podişului Transilvaniei care ocupă partea centrală a Bazinului Transilvaniei, coincidînd cu zona structurală a domurilor (cute ovale cu înclinări de 2—5°)⁴.

c) Cea mai mare parte din suprafaţa sectorului est-central al Bazinului Transilvaniei, care a fost cercetată de noi, reprezintă porţiunea nord-estică şi central-estică a Podişului Tîrnavelor. Ea apare ca o zonă deluroasă, străbătută de văi cu versanţi povîrniţi. Colinele, înalte şi prelungi, cu altitudini între 300—550 m, prezintă ramificaţii ortogonale.

Despărţită de această regiune a Podişului Tîrnavelor prin valea largă a Mureşului, figurează o porţiune din sudul Cîmpiei Transilvaniei, zona de sud-est, numită şi Cîmpia Mureşului. O caracteristică a principalelor văi ce străbat întreaga arie geografică cercetată este asimetria acestora, terasele cele mai întinse fiind amplasate pe malul stîng al acestor văi, Mureşul cu afluentul său Nirajul, şi Tîrnava Mică.

La intrarea în podiş văile riurilor se îngustează, de pildă valea Lutulului între Monor şi Batoş, valea Mureşului între Brîncovenişti şi Idecu

² Cf. *HGR*, foaia 20, Odorhei, L—35—XIV, Bucureşti, 1968, p. 59; redactori: M. Săndulescu, Al. Vasilescu, A. Popescu, M. Mureşan, Adela Arghir-Drăgulescu, T. Bandrabur; notă explicativă de: Al. Vasilescu, M. Mureşan, Ileana Popescu, Jana Săndulescu, A. Popescu, T. Bandrabur. Linia diapirului de sare continuă, de altfel, în direcţia nord-nord-vest, pe la Gurghiu (mai precis în triunghiul format din vetrele localităţilor Gurghiu—Comori—Orşova), Idecu de Jos (două puncte), Brîncovenişti (două locuri — realitate nesesizată pînă acum de către arheologi). Cf. *HGR*, foaia 11, Bistriţa, L—35—VII, Bucureşti, 1967, p. 9—10; redactori şi notă explicativă: Fl. Marinescu şi S. Peltz.

³ P. Coteţ, *op. cit.*, p. 270—271.

⁴ P. Coteţ, C. Martiniuc, *op. cit.*, p. 230—232; *HGR*, foaia 19, Tîrgu Mureş, L—35—XIII, Bucureşti, 1968, p. 8—9; redactori şi notă explicativă: Fl. Marinescu, A. Popescu.

de Jos, valea Gurghiului între Gurghiu și Solovăstru, valea Tirnavei Mici între Sovata și Sărățeni, îngustarea lor datorându-se străbaterii zonei arcuite a structurilor diapire.

Exceptînd zona muntoasă propriu-zisă, sectorul de est al județului Mureș este relativ complex morfologic și structural. În nord el este format din cîteva mici depresiuni erozionale sau structurale (Batoș, Gurghiu, Urisiu de Jos, Căcuciu), văi largi cu terase, între care valea Luțului în aval de Batoș, Mureșul, Gurghiul, Nirajul în aval de Eremitu și Tirnava Mică în aval de Sărățeni sînt cele mai evolute.

Climatul este relativ cald și umed⁵, cu veri și toamne calde. Masele de aer umed și fronturile climatice din nord-vest și vest produc precipitații care depășesc uneori chiar 800 mm anual. Temperatura medie anuală înregistrează 7,9—8,2°C la Sovata. De aici, predominarea pădurilor de fag. Solurile dominante sînt cele de pădure podzolite, dezvoltate pe argile sau marne.

*

În cele ce urmează, vom descrie succint, în ordine cronologică, observațiile noastre făcute pe teren. Subliniem, în prealabil, că nu am avut prilejul depistării unor urme de locuire din epoca paleolitică sau din mezolitic.

I. Epoca neolitică

1. **Ibănești — „Piatra Orșovei“.** La o distanță de aproximativ 3 km în direcția sud-sud-est de școala generală din localitatea Ibănești, deasupra zonei cu contururi domoale ale piemontului vestic al Munților Gurghiului, se înalță falnic una dintre nenumăratele terminații ale platoului vulcanic sus-amintit, denumită „Piatra Orșovei“ (cca. 970 m). În vîrf prezintă o mică platformă, relativ netedă, prielnică pentru o așezare omenească. Dinspre nord, vest și sud platforma este înconjurată de prăpăstii ametoitoare, ea legîndu-se numai spre est, printr-o șa mai joasă, îngustă, de restul platoului. Pe versantul nordic al șei, la 150 m de ea, există un izvor cu un debit constant de apă. Acest „tăpșan“ bine protejat de orice atac (folosit și în cel de-al doilea război mondial) oferă o priveliște largă aproape în toate direcțiile, cu excepția părții estice. Are o lățime de 23—25 m și o lungime de aproximativ 50 m. Urme de întăritură artificială, realizată de mina omului, nu s-au observat pe terenul relativ neted (fig. 3 și fig. 4).

Din pămîntul răvășit al fostelor tranșee s-au colectat fragmente ceramice, prea puțin tipice. Acestea pot fi încadrate în două epoci: neolitică tîrzie sau perioada de tranziție de la epoca neolitică la epoca bronzului și, respectiv, epoca bronzului (cultura Sighișoara—Wietenberg). Nu este însă exclus ca odată cu realizarea unor săpături arheologice sistematice rezultatele să dovedească existența unei singure culturi materiale în acest punct⁶.

⁵ Iu. Al. Demidovici, M. Iancu, T. Morariu, I. N. Oleinikov, Al. Savu, I. Sîrcu, cap. *Raionarea fizico-geografică*, din *Monografia geografică a R.P.R.*, I. p. 649—652.

⁶ Așezarea de înălțime a fost depistată de prof. Eugen Mera de la Școala generală nr. 2 Ibănești. Pentru sprijinul deosebit acordat la cercetarea întregii zone, îi mulțumim și cu acest prilej.

Fig. 3 — Platforma din vârful „Pietrei Orșovei” văzută dinspre vest.

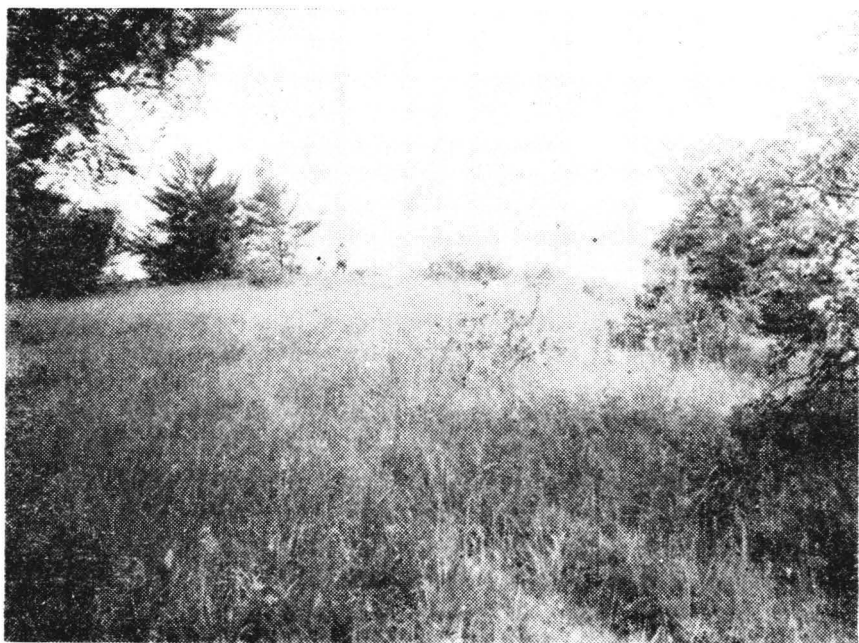

Fig. 4 — Platforma din vârful „Pietrei Orșovei” văzută dinspre est, de pe șaua de legătură cu restul platoului.

II. Epoca bronzului

1. **Sărățeni** — „Cetatea Ciombod“ (Csombód, Csómbaud, Csimbód-vára). Această cetate se află pe un promontoriu de deal, pe un rest din terasa superioară a Tîrnavei Mici, avînd o înălțime relativă de cca. 85 m. Ea este situată la vest-nord-vest de centrul comunei, loc unde s-a aflat și castrul roman. Laturile platoului, la vest, sud și est sînt foarte abrupte față de caracteristicile generale geomorfologice ale terenului înconjurător. Spre nord, printr-un „gît“ relativ îngust, dar neted, platoul se atașează unui alt platou care se ridică lent tot spre nord. Gîtul pomenit este barat cu două elemente dublate de apărare (șanț și val), care se află la peste 100 m distanță unul față de celălalt și par a fi cvasiparalele.

B. Orbán — fără a efectua săpături în acest loc — era de părere⁷ că „cetatea Ciombod“ a constituit o mare fortificație în epoca feudală. Z. Székely, executînd o săpătură cu caracter informativ⁸, a ajuns la concluzia că primul val „... înalt de 1—1,5 m a fost făcut din pămîntul scos din șanț și acoperit cu un strat de bolovani de piatră, lat de 3,5 m, gros de 0,5 m. Surparea valului a fost împiedicată de o palisadă de lemn situată în fața stratului de piatră, care a fost arsă ulterior în chirpici. Șanțul e lung de 8 m și adînc de 1,5—2 m... Interiorul platoului a fost sondat prin două șanțuri. Marginea estică a platoului a fost tăiată cu un șanț. S-a constatat că marginile [!] platoului n-au fost întărite... Stratul de cultură, subțire, ... conținea sporadic fragmente de vase lucrate cu mîna, din pastă grosolană [!] de culoare brun-neagră, cu buze drepte îngroșate în interior. Un fragment are pe gît, ca decor, un briu în relief (fig. 7/1—3)... Pe baza ceramicii și a sistemului de fortificație, s-a constatat că fortificația aparține epocii bronzului...“ Textul explicativ de pe p. 335, fig. 7, nu este însă clar, fiind vorba aici și de fragmente de vase de pe „cetatea Ciombod“ și de fragmente provenite din castrul roman; iar sub nr. 4—7 sînt amintite, parcă provenind tot de la Sărățeni, „fragmente de vase dacice“ [?].

Cu ocazia cercetării noastre efectuate pe suprafața arată a platoului, ce are o întindere de peste 3 ha, am colectat o serie de fragmente ceramice atipice. Luînd în considerare pasta și arderea acestora, ele par să aparțină la trei epoci distincte: 1) epoca bronzului, 2) prima vîrstă a

⁷ A Székelyföld leirása. Régészeti, történelmi, természetrajzi és népismei szempontból, IV, Pest, 1870, p. 20—23. Referiri în literatura mai veche de specialitate la acest punct, cf. M. Roska, *ErdRep*, p. 251, nr. 85. La această așezare fortificată se referă, probabil, o indicație cuprinsă într-un document din anul 1699, păstrat în Arhiva Scaunului Mureș (Acte politice, nr. 2523). Textul a fost copiat și cedat nouă spre folosință de către conferențiarul universitar András Magyar de la Univ. „Babeș-Bolyai“ din Cluj-Napoca, căruia îi aducem mulțumirile noastre. Iată, în continuare, fragmentul referitor la obiectivul în discuție, transcris cf. vechii ortografii maghiare: „... Maros szekben Sóváradi hataron az Küküllő vizén délfelel (recte sud-vest) volt egy váracska, melynek mostan is lázlik holmi dirib darab reliquiája, neve per traditione Banó pestia vára [?].“

Más ugyan volt az faluban melynek is az igen régi emberek reliquiáit értik (acest pasaj se referă la ruinele castrului roman din vatra satului), nevét nem tudgyák...

⁸ Sondajele executate de Muzeul Regional din Sf. Gheorghe, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 331, nr. 4, p. 332, pl. II.

fierului (Hallstatt) și 3) epoca dacică (faza timpurie de dezvoltare). Rămâne ca săpăturile arheologice viitoare să precizeze cu exactitate apartenența culturală.

2. **Ibănești a).** În colecția prof. Eugen Mera se păstrează un topor din piatră șlefuită, perforat cilindric, avînd corpul îngroșat în zona găurii de fixare. Unealta provine din punctul „Pietroasa” — Isticeu și aparține uneia din perioadele timpurii ale epocii bronzului.

b). Din partea de hotar „Pietroasa” a Ibăneștilor a ajuns în aceeași colecție și o daltă din bronz de la sfîrșitul epocii bronzului — începutul primei vîrste a fierului⁹.

3. Descoperirile, probabil din epoca bronzului, care provin de pe piscul „Piatra Orșovei”, au fost prezentate sub pct. I/1.

III. Prima vîrstă a fierului (Hallstatt)

1. În legătură cu încadrarea „Cetății Ciombod” de la Sărățeni am menționat mai sus că platoul acestei așezări întărite, de mare întindere, pare să fi fost locuit și în cursul primei vîrste a fierului. Cercetările viitoare vor trebui să precizeze nu numai cronologia exactă a stațiunii, ci și perioada de construire și de folosire a elementelor ei de apărare.

2. **Măgherani** — „Varberț” (Piscul cetății). La 1800 m vest-nord-vest de centrul comunei se ridică piscul „Varberț”¹⁰, avînd o înălțime absolută de 585 m. Această proeminență deluroasă, componentă a unei cueste mai lungi, orientată spre nord, are pante abrupte pe fiecare latură, în special în direcția localității Bira. Vîrfurile prezintă un mic platou, cu plan triunghiular, îndreptat cu vîrfurile ascuțite spre apus. Pe suprafața acestui mic platou nu se vede nici un fel de urmă arheologică. Excepție face colțul sud-vestic, unde, într-o scormonitură recentă, apar bucăți mici de lipitură arsă, împreună cu fragmente ceramice care, după pastă și ardere, par a fi similare cu cele cunoscute din prima vîrstă a fierului. Menționăm, în continuare, că în partea superioară a pantei sudice a dealului, cam la marginea inferioară a porțiunii de povîrniș mai abrupt, la cca. 400 m distanță față de pisc, se văd trei formațiuni de teren simi-

⁹ Piese au fost consemnate cu permisiunea amabilă a prof. Eugen Mera. De altfel, pe locul „Pietroasa” se semnalează în literatura de specialitate o așezare din epoca comunei primitive. Probabil din acest loc provine o urnă mai mică, avînd un capac cu patru găuri și o urnă mare cu cîte două torți etajate. Ambele vase au fost descoperite într-o groapă acoperită cu pietre plate, avînd lățimea de 30—40 cm și grosimea de 10—15 cm, cf. G. Téglás, *Adatok az Erdélyi-medence őstörténelméhez*, în OTTE, XII, 1887, p. II, IX, p. 87, nr. 145; I. Marțian, *Repertoriu arheologic pentru Ardeal*, Bistrița, 1920, nr. 348; M. Roska, *ErdRep*, p. 99, nr. 49. Piese au ajuns în fosta colecție a lui F. Kovács, din Tirgu Mures.

¹⁰ În literatura de specialitate, în mod cu totul eronat, se afirmă că: „în partea de hotar „Vărbereș”, pe dealul „Katihegyese”, spre est de sat, se află șanțuri și valuri, împreună cu chirpici și fragmente de vase”, cf. I. Marțian, *Rep*, nr. 411; M. Roska, *ErdRep*, p. 205, nr. 6, cu bibliografia mai veche, nestudiată cu atenția cuvenită. În realitate, este vorba de două părți distincte de hotar, care se află la o distanță de cca. 1700 m în linie dreaptă, primul fiind situat la nord-vest, al doilea (541 m) la nord-est de centrul localității Măgherani. Conform afirmațiilor unanime ale localnicilor, pe suprafața acestora nu s-a găsit vreo urmă arheologică. „Valurile” și „șanțurile” pomenite trebuie să fie identice cu cele care se întind pe coasta sudică a Dealului Bichis.

lare unor terase (alunecări mai vechi, aplatizate în urma activităților agricole). Pe suprafața acestora se pot colecta cioburi atipice, cu pasta relativ fină, modelate la roată, dacice (?) și romane (?).

IV. A doua vîrstă a fierului (Latène)

1. **Măgherani**, coasta de sud-est a dealului „Varbert” (Piscul cetății). Așa cum s-a consemnat mai sus, nu este exclus ca în partea superioară a pantei prelungi, cam la terminația inferioară a porțiunii mai piezișe, să fi existat o așezare dacică. Acest fapt va putea fi confirmat numai după executarea unui sondaj informativ în locul indicat.

2. **Ilieși** (orașul Sovata). În zona nord-vestică a bazinetului diapiir Săcădat—Sovata—Praid—Corund, pe teritoriul orașului Sovata, există un nod hidrografic. Aici se varsă în Tîrnava Mică cîteva pîraie, pîriul Săcădat unit cu Apa Soveții și Iuhodul îmbogățit cu Apa Sebeșului. Pîriul Iuhod se compune din două brațe mai importante: Iuhodul Șerpui-tor (Tekerös Juhod) și Iuhodul Rece (Hideg- sau Kis-Juhod). Cele două ultime pîraie de munte se întîlnesc la o distanță de cca. 750 m în amonte de ultimele case ale satului Ilieși. În ambele văi au existat în trecut linii de cale ferată forestieră, iar în prezent sînt drumuri forestiere.

Înaintînd încă vreo 750 m în amonte pe valea Iuhodului Rece, pe malul drept al apei se află o poiană antropogenă, întinsă, cu înclinație relativ mică spre sud, spre albia pîriului Iuhod. Această poiană este numită de localnici „Kápolnamező (Cîmpul capelei)”. Conform informațiilor primite de la localnici, aici ar fi existat o capelă. Cam pe la mijlocul terenului, actualmente folosit pentru fînăț, au ieșit la iveală, în urma unui mic sondaj executat cu ocazia săpăturilor de la „Cetatea Rabsonne” de la Praid (1974), fragmente de ceramică dacică (între care și fragmente de chiupuri), ceramică avînd în compoziția pastei și paiete de micașist.

Așezarea de aici avea, foarte probabil, ca loc de refugiu, întăritura naturală a cetății „Rabsonné vára” (Cetatea doamnei Rabson 1 040 m). Aceasta se înalță falnic, la cca. 1 km distanță în linie dreaptă, deasupra bazinetului cu forme domoale și un peisaj atrăgător, formînd o terminație cu stînci curioase, impozante, a marelui platou de aglomerate vulcanice¹¹.

3. **Cîmpul Cetății** (comuna Eremitu). Pornind din localitatea Eremitu spre est, pe valea Nirajului în amonte, cam la 3 km distanță de ultimele case ale comunei valea se deschide și formează un bazinet erozional lung de aproape 3,5 km și lat de 600—700 m (fig. 5). La capătul estic al acestei porțiuni se întîlnesc Nirajul Mare cu Nirajul Mic, ambele izvorînd din versantul vestic al părții centrale a platoului vulcanic al Munților Gurghiului. Deasupra confluenței celor două pîraie se ridică un mamelon înalt de deal, numit „Cetate” (Vár), înalt de 823 m.

Acest mamelon, izolat numai pe latura lui nordică, cu pante puțin mai line, are cîteva formațiuni de teren similare unor terase (fig. 6).

¹¹ I. Ferenczi, *A parajdi Rabsonné vára*, în *Korunk*, XXXVI, 1—2 1977, p. 124. În întărirea observațiilor noastre vine și descoperirea unei rîșnițe conice pe teritoriul satului Ilieși, cf. G. Téglás, în *OTTE*, XIII, 1888, p. 71.

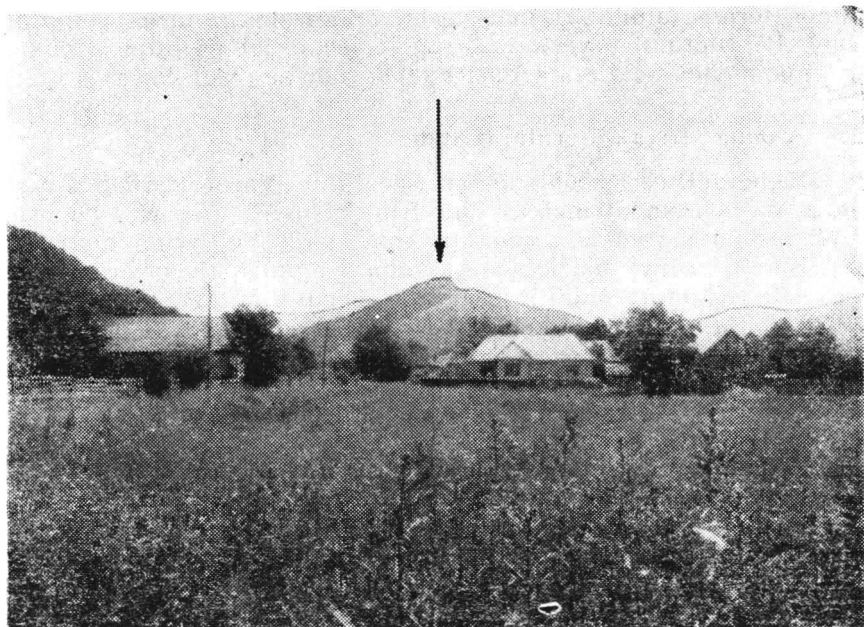

Fig. 5 — Dealul „Cetate” văzut dinspre vest, de la ultimele case spre Eremitu ale satului Cîmpul Cetății.

Fig. 6 — Terasă amenajată de mîna omului (?) pe versantul nordic al dealului „Cetății”.

Dintre acestea, trei sînt mai pregnante, așezate „una peste alta“, pîrînd a fi amenajate de mîna omului. Pe suprafața lor netedă, în solul rîvășit de animalele sălbatice, nu am observat însă vreo urmă arheologică. Piscul are o circumvalație formată din blocuri locale de andezit, nefasonate, legate între ele cu var stîns pe loc¹² (?). Față de partea cea mai ridicată a piscului, zidul înconjurător se găsește cu circa 15 m mai jos, formînd un inel ovoidal. Partea vestică a cetății, foarte bombată, se îngustează (fig. 7—8). Lungimea cetății se poate aprecia la aproximativ 100 m, iar lățimea maximă la cca. 75 m.

Considerăm că aici se repetă situația din cazul „Cetății Rabșonne“ de la Praid (jud. Harghita), care se găsește la numai 15 km sud-est de fortificația în discuție. Amplasată într-un mediu geografic asemănător, întărirea pare să aibă două faze de folosire: una în epoca dacică și alta în perioada feudalismului timpuriu. Menționăm că între aceste două fortificații cu multe similitudini există și o bună legătură vizuală prin intercalarea unui singur punct topografic — „Dîmbul găinarului“ (Tyúkászdomb, 569 m) de la Sovata, fapt verificat și de noi la fața locului.

Menționăm în continuare că, deși situată într-o poziție ascunsă, cetatea de la Cîmpul Cetății are totuși legătură vizuală, spre vest, sud-vest și sud cu vîrfurile Becheciului (Bichișului), cu Piatra Șiclodului, Piatra Cușmedului, Dealul Firtușului și Dealul Silaș de la Păuleni, care, aproa-

Fig. 7 — Latura nordică a piscului dealului „Cetății“ de la Cîmpul Cetății, cu corpul valului aplatizat pe această latură, ascuzind resturile unui zid de piatră legat cu var stîns pe loc.

¹² B. Orbán, *op. cit.*, IV, p. 94—97; M. Roska, *ErdRep*, p. 141, nr. 286, p. 205, nr. 7.

Fig. 8 — Terminația vestică a piscului dealului „Cetății” de la Cîmpul Cetății. În față o mică terasă de observație (?).

pe toate, poartă cîte o așezare deschisă, urme de turnuri romane sau cetăți din perioada feudalismului timpuriu. Spre nord-vest se vede dealul Tompa, 961 m, cu două întărituri învecinate, ambele cu plan patruleter. Probabil că la Cîmpul Cetății acropola a fost situată pe dealul Cetate, iar la capătul de jos al localității, pe teritoriul cătunului „Vet-tetō” (Aruncătoarea), a existat o așezare dacică deschisă.

Aici, B. Orbán consemnează „multe fragmente ceramice grosiere și groase”¹³. Cu ocazia investigării zonei nu am reușit însă să descoperim vreo urmă arheologică, iar localnicii interogați nu aveau cunoștință de existența unor dovezi materiale străvechi.

V. Epoca romană

1. **Deda** (Deda-Bistra, Bistra Mureșului). În literatura de specialitate, J. F. Neigebaur, fostul consul al Prusiei la București, amintește¹⁴, pe baza afirmațiilor făcute de alții, de pe teritoriul acestei localități o foarte veche construcție — „viel altes Mauerwerk, Kohlen und Knochen”. Mai încolo el scrie: „vechiul castel Deda, care trebuie să fie construit pe sub-strucții romane” („das alte Schloß Deda, welches auf römischen Sub-structionen ruhen soll...”). Această afirmație, așa cum constată pe bu-

¹³ *Idem*, p. 95; M. Roska, *ErdRep*, p. 141, nr. 286.

¹⁴ *Dacien. Aus den Ueberresten des klassischen Alterthums mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen*, [Brașov], 1851, p. 251.

nă dreptate I. Paulovics¹⁵, a fost preluată cu modificări mai mici sau mai mari de către toți urmașii lui Neigebaur.

Cercetînd zona Deda, după aproape nouă decenii, și înaintînd în amonte pe valea Bistrei, I. Paulovics nota: „nici spre răsărit, în valea Bistrei, nici spre nord de comună nu am putut afla nimic. Nici de la localnici nu am putut afla date despre vreo cetate, ruine sau cel puțin despre vreun toponim care ar fi putut să-mi dea indicații referitoare la un obiectiv cu caracter fortificat roman“, deși, așa cum se va vedea mai jos, există deasupra centrului comunei o parte de hotar numită „Cetătea“.

Intr-adevăr, în zona fostului sat Deda—Bistra (în prezent contopit cu Deda), în partea numită „Cetate“, întru totul de acord cu afirmația lui I. Paulovics, nu există nici o fortificație; în schimb, pe teritoriul unui intravilan din vale, situat în lunca riului Bistra, pe locul **clopotniței** cu altar de la fosta mănăstire, se vede o „ruină“ (distanța de la ramificația drumului forestier din șoseaua Reghin—Toplița fiind de cca. 3,5 km. Drumul urcă în continuare pe valea Bistrei pînă pe platoul vulcanic al Munților Călimani).

Resturile ruinei, care mai pot fi surprinse pe suprafața solului, au o formă patrată, cu dimensiunile de aproximativ 22×22 m și prezintă o circumvalație avînd înălțimea de cca. 50—60 cm. (Clopotnița și altarul sînt clădite pe porțiunea de vest-nord-vest a valului înconjurător). Deși, în prezent, terenul este acoperit de vegetație, se poate observa că „valul“ este construit din pietre de riu legate între ele cu mortar. Ruinele aplatizate ale vechii construcții sînt considerate de către localnici ca resturile unei mănăstiri din vremea lui Ștefan cel Mare, fapt ce trebuie luat în considerare. Ținînd cont de forma planului acestei ruini, cît și de aspectul terenului, putem presupune că în epoca romană în acest loc s-a fi existat un avanpost, un *burgus* înaintat al castrului de la Brincovenesti. Acesta ar fi avut rolul de a bara trecerea dintre Depresiunea Transilvaniei și Depresiunea (intramontană) a Dornelor, spre bazinul hidrografic al Bistriței Aurii, pe la Poiana Stampei și, mai departe, pe la Vatra Dornei¹⁶. Și în acest loc se impun săpături arheologice viitoare care să elucideze cu precizie caracterul acestei descoperiri.

Distanța de cca. 16 km, în linie dreaptă, dintre acest punct și Brincovenesti nu implică nici o dificultate în efectuarea schimbului regulat al subunității respective, chiar dacă garnizoana staționată în castrul de la Brincovenesti ar fi fost alcătuită dintr-o *cohors peditata* sau *equitata*. După cum se cunoaște, ea a fost formată însă din *ala nova* sau mai degrabă *numerus Illyricorum*¹⁷, deci dintr-o trupă auxiliară de cavalerie (!).

¹⁵ *Dacia keleti határvonala és az ügynevezett „dák“—ezüstkincsek kérdése*, [Cluj], 1944, p. 26.

¹⁶ Semnificativ în acest sens este faptul că acea vale secundară, din stînga pîrului Bistra, prin care se poate trece în Moldova, se numește „Valea prisăcii“. Ținînd cont de această realitate antropogeografică, nu mai putem accepta afirmația negativă, prea categorică, privind inutilitatea unui asemenea obiectiv în valea Bistrei (cf. *op. cit.*, p. 27).

¹⁷ I. Paulovics, *op. cit.*, p. 26; J. Szilágyi, *A dáciai erődrendszer helyőrségei és a katonai téglabélyegek. Die Besatzungen des Verteidigungssystems von Dacien und ihre Ziegelstempel*, în *DissPann*, ser. II, nr. 21, Budapeșt, 1946, p. 16; N. Gostar,

În acest fel, problema schimbului se va fi putut rezolva și mai ușor. Până la noi dovezi, negative, nu se poate tăgădui existența vreunui turn de pază și de semnalizare între ruina (de origine eventual romană) de la Deda—Bistra și castrul de la Brîncovenesti¹⁸.

Sînt necesare deci noi cercetări sistematice pe teren, pe terasele fluviatile de pe malul vestic și nord-vestic al Mureșului, în dreptul localităților Morăreni, Maiorești și Vălenii de Mureș.

2. **Idecu de Jos — „Dealul Cetății“.** Dealul cel mai înalt, cu o înălțime absolută de 756 m, numit „Dealul cu șa“ (Sattelburg) are mai multe ramificații care se întind între valea Idecului, bazinetul Gurghiului și valea lată a Mureșului. La terminarea unei ramificații mai joase, care se prelungește în direcția vest-nord-vest, coborînd spre comuna Idecu de Jos, se ridică la sud-vest de aceasta un pisc semeț numit „Dealul Cetății“¹⁹ (Szalonnávar). Această înălțime, care poate fi observată de la Deda—Bistra pînă la Voivodeni și Gornești, se află în fața terasei flu-

Unitățile militare din castrul roman de la Tibiscum, în *ActaMN*, V, 1968, p. 475; D. Protase, A. Zrínyi, *Castrul roman de la Brîncovenesti din valea Mureșului. Săpăturile din anii 1970—1973*, în *Marisia*, V, 1975, p. 61—65; I. Ferenczi, *Limes-ul Daciei Porolissensis între valea Zagrei și valea Mureșului*, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 288, bibliografia din nota 18.

¹⁸ I. Paulovics, *op. cit.*, p. 26, afirmă că pe teritoriul satului Vălenii de Mureș (fost Porcești) există un punct de pază (fără a preciza natura acestuia), numit „elővár“ (= „Vorbürg“, mică întăritură-avanpost), considerat ca datînd din epoca romană. Cu prilejul investigațiilor noastre nu am reușit să aflăm vreo informație privind acest punct, nevăzut, de altfel, nici de I. Paulovics. Tot în această ordine de idei, menționăm că în literatura veche de specialitate persistă ideea conform căreia „drumul roman de pe valea Mureșului (în amonte de Brîncovenesti) este identificat lîngă Deda, pînă la virful Scaun...“, cf. J. F. Neugebauer, *op. cit.*, p. 250; M. J. Ackner, *Decennial-Aufzeichnung der archäologischen Funde in Siebenbürgen vom Jahre 1845 bis 1855*, *Jahrbuch der k.u.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale* (în continuare JCC), I, 1856, p. 25; A. Ipolyi, *Magyar régészeti krónika*, în *Archaeologiai Közlemények*, II, 1861, p. 243; M. Gooss, *Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens* (extr.), în *AVSL*, XIII, 1876, p. 70; E. A. Bielz, *Die römischen Alterthümer und deutschen Burgen in Siebenbürgen*, în *Jahrbuch des siebenbürgischen Karpatenvereins*, XVIII, 1898, p. 73; I. Marțian, *Rep*, nr. 224; V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane*, Pitești, 1929, p. 103; idem, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937, p. 109.

¹⁹ L. Kővári, *Erdély régiségei*, Pest, 1852, p. 198; idem, *Erdély építészeti emlékei*, [Cluj], 1866, p. 42—43. Conform celor spuse de M. Roska, *ErdRep*, p. 99, nr. 50, „în virful de deal care se ridică deasupra localității Jabenita, [com. Solovăstru] se află »Cetatea fetei« [acest virf se mai numește pe hărțile vechi austriace »Cetatea de curmătură« sau »Cetatea șei« (Sattelburg)], iar pe Dealul Sărat, »Cetatea slăninei« (Szalonnávar)”. M. Roska menționează în legătură cu aceste două cetăți că „originea lor trebuie clarificată și în legătură cu problema dacică“. La acest „Deal al Cetății“ de la Idecu de Jos (și nu de Sus!) se referă, în articolul lor, D. Protase și A. Zrínyi, în *Marisia*, V, 1975, p. 64, nota 21, cînd fac trimitere la unele observații efectuate pe teren, în vara anului 1972, de către unul dintre autorii prezentului studiu (István Ferenczi). O așezare romană s-ar afla „pe malul stîng al Mureșului, pe »Dealul Cetății«, unde ar fi existat și satul vechi; aici se găsesc substrucții de ziduri din piatră, cărămizi, bucăți de țiglă, cărămizi mici de mozaic în formă de pișcot“ (Mz. Aiud, nr. inv. 3124). Tot aici este semnalat un val de pămînt în care s-ar afla urme de construcții romane din piatră, turnuri (?), cf. J. F. Neugebauer, *op. cit.*; M. J. Ackner, în JCC, I, 1856, p. 25; idem, II, 1857, p. 81; K. Benkő, *Marosszék ismertetése*, [Cluj], 1868—1869, p. 202; C. Gooss, *Chronik*, p. 291; B. Orbán, *op. cit.*, IV, p. 78; E. A. Bielz, în JSKV, XVIII, 1898, p. 73; I. Paulovics, *op. cit.*, p. 31, inclusiv nota 42.

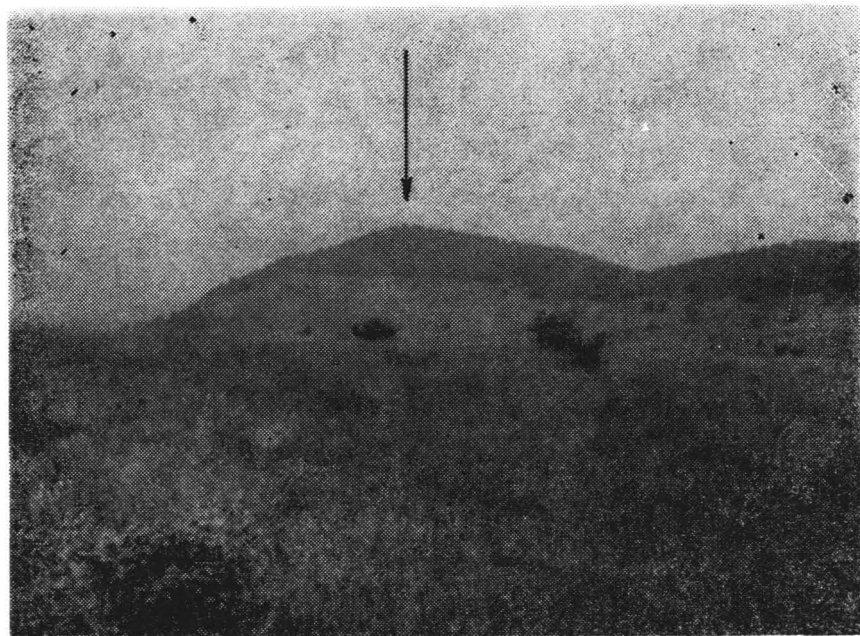

Fig. 9 — Dealul „Cetății” de la Ideciu de Jos, văzut de pe platoul dinspre Jabeșița. Spre stînga, valea Mureșului.

viatile de la Brîncoveneshi (aproximativ 7 km sud de castru) și controlează o lungă porțiune a văii (fig. 9).

Chiar în vîrf se vede o construcție de formă patrulateră, cu ziduri de piatră legate cu var stins pe loc. Zidul are o grosime medie de cca. 1,6 m, fiind durat din pietre de rîu, nefasonate, dar totuși alese cu grijă. Interiorul construcției are dimensiunile de 5×5 m, foarte apropiate — dacă nu chiar identice — cu cele constatate la cîteva turnuri, în jurul castrului de la Căsești (jud. Cluj). Acest interior a fost golit pînă la solul virgin, cu ocazia războiului, piscul oferind exact aceleași avantaje ca și predecesorilor.

Probabil că pe resturile unui turn roman de veghe și semnalizare, în evul mediu timpuriu să se fi construit un turn de pază, necesitat de prezența cetății feudale de la Brîncoveneshi²⁰.

„Dealul Cetății” are o excelentă legătură vizuală spre nord, în direcția castelului de la Brîncoveneshi, spre Deda—Bistra, spre nord-vest, către turnurile de la Uila, Monor („Dealul Braniște” — 698 m), Săcalul de Pădure (turnul, deocamdată nesigur, de pe „Coasta Mare”)²¹. Spre sud se realizează legătura cu terasa joasă, întinsă, a „Pădurii Mociar” dintre Solovăstru și Beica de Jos, cu cuesta „Dealului Jidovilor” (602 m),

²⁰ C. Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, I. București, 1967, p. 106; G. Entz, *Die Baukunst Transsilvaniens im 11.—13. Jahrhundert*, II. Teil. *Historische Angaben*, în *Acta Historiae Artium*, XIV, 3—4, 1968, p. 170; A. Dankanits, *Cele mai vechi documente referitoare la părțile mureșene*, în *Studii și materiale*, Tîrgu Mureș, 1972, p. 160.

²¹ I. Ferenczi, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 287.

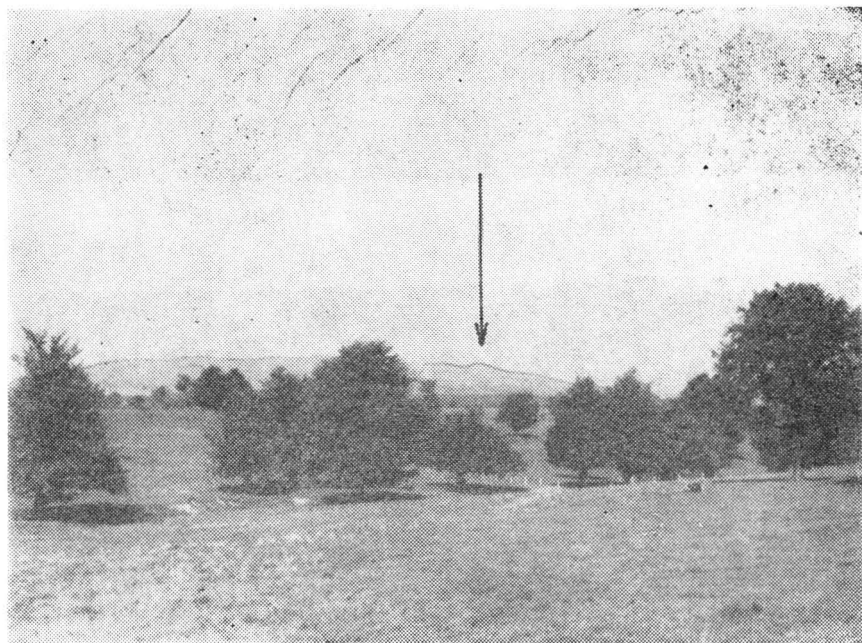

Fig. 10 — Terminația vestică, mai joasă, a terasei „Pădurea Mociar”. În fundal, dealul „Braniște” de la Monor, cu turn roman de pază și semnalizare.

de la Nadășa și cu părțile culminante ale interfluviului dintre afluenții secundari din stînga Mureșului și bazinul hidrografic al râului Niraj.

3. **Beica de Jos — „Pădurea Mociar”.** Între Beica de Sus — Gurghiu — Solovăstru — Reghin și Beica de Jos, pe straturile volhiniene-bessarabiene din sarmațianul superior, s-a dezvoltat o imensă terasă care se ridică atît spre est, spre satul Comori (com. Gurghiu), cît și spre sud, spre localitatea Beica de Jos. Pe suprafața penultimei trepte ale acestei mari terase, la cca. 2,2 km vest-nord-vest de centrul comunei Beica de Jos, nu departe de marginea terasei acoperite cu pădure de stejari, în apropierea lizierii, se vede o ridicătură tumuliformă, în formă de segment de glob, înconjurată de un șanț puțin adînc. Această ridicătură are un diametru de 14 m. Probabil că și aici a existat un turn roman de veghe și semnalizare, avînd o construcție de lemn (fig. 10).

4. **Gurghiu — „Dealul Cetății”.** Sub temeliile cetății lui Rákóczi, pe „Dealul Cetății” (506 m), care, în mod curios, se înalță ca o insulă în mijlocul văii (fig. 11), I. Marțian, controlînd atît bazinetul pitoresc al Gurghiului, cît și valea largă a Cașvei-Hodacului, a presupus aici „o importantă cetate dacică”, precum și un castru roman²². Existența lor nu

²² J. Benkő, *Transsilvania, sive Magnus Transsilvaniae Principatus, olim Dacia Mediterranea dictus*, Vindobonae, 1778, I, p. 549; J. F. Neigebaur, *op. cit.*, p. 251; M. J. Ackner, în *JCC*, I, 1856, p. 24; II. 1857, p. 92, 98; Fr. Müller, *Römerspuren im Osten Siebenbürgens*, în *Mittheilungen der k.u.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, IV, 1859, p. 164; C. Gooss, *Chronik*, p. 82; L. Kővári, *Erd. rég.*, p. 176—180; P. Király, *Dacia Provincia Augusti*,

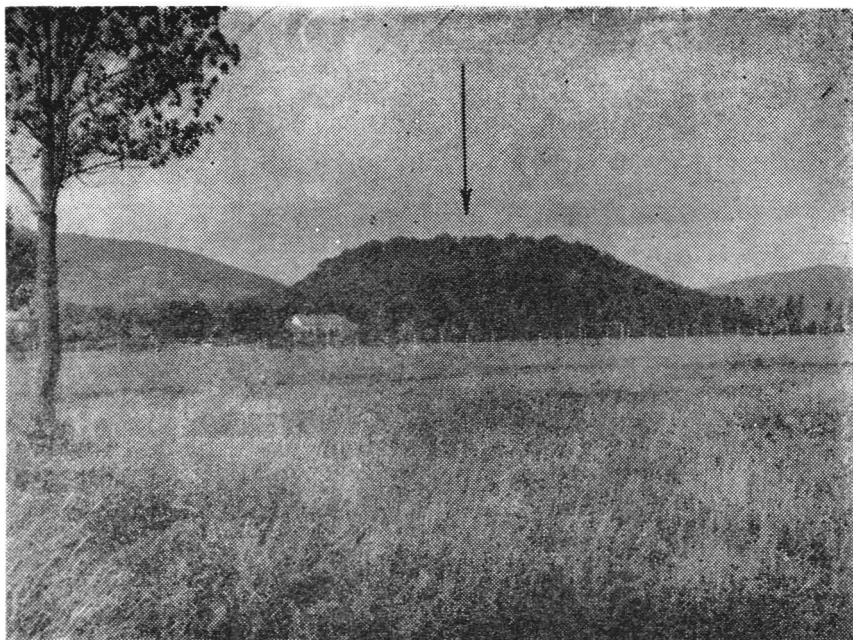

Fig. 11 — Dealul „Cetății” de la Gurghiu, văzut dinspre sud-vest.

a fost însă dovedită prin vreo descoperire arheologică edificatoare și nici nu pare probabilă. De asemenea, pretenziile fortificații antice (șanțuri, valuri) sînt, foarte probabil, de dată mai recentă. Nu s-au observat nici măcar urmele unei așezări cu caracter civil roman. De aici se cunosc doar cîteva vase întregi, un capac de vas și o pușculiță (Muzeul de istorie al Transilvaniei, nr. inv. 8010—8014). Piese au fost achiziționate în anul 1908 de la A. Resch, cunoscut comerciant de antichități. Inscripția dată mai demult ca fiind descoperită la Gurghiu (CIL, III, 1191), a ajuns de fapt aici de la *Apulum*.

Observațiile noastre făcute pe teritoriul acestei localități le putem rezuma astfel:

a) J. F. Neugebauer amintește²³ între altele: „... Im 17 Jahrhundert ward [!] hier auf einem zuckerhutähnlichen Felsen (deci în vîrf, „Dealului Cetății”) ein festes Schloß gebaut, indem hier schon vorher einer römische Festung gewesen sein soll... Hier ist gefunden worden: ... Nr. 3. Spuren von Erdwällen, ein bedeutendes Oblongum bildend, die mitunter noch mehre Fuß hoch sind und drei Eingänge bemerkbar werden lassen. Nr. 4. Eine Römerstraße, welche auf dies Castrum zu führt, ist noch sehr sichtbar...”

Așa cum reiese destul de clar din cele afirmate de Neugebauer, *oblongum*-ul ar fi situat în vîrf, „Dealului Cetății”. I. Paulovics, combă-

I, Nagybecskerek, 1893, p. 42; II, 1894, p. 29; C. Daicoviciu, *Neue Mitteilungen aus Dazien*, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 321; I. Paulovics, *op. cit.*, p. 27—31; J. Szilágyi, în *DissPann*, ser. II, nr. 21, p. 16, nota 74b.

²³ *Op. cit.*, p. 251; I. Paulovics, *op. cit.*, p. 28.

tindu-l pe M. J. Ackner, care la rindul său situează *oblongum*-ul între Gurghiu și Hodac (amplasare însă greșită, care este ulterior preluată de toți cei care l-au copiat pe Ackner), îl găsește la marginea sudică a „Ritului Sărat“ (Sósret), în coasta „Dealului Sărat“. Formularea fixării pe teren a acestui obiectiv nu este din păcate cea mai clară și precisă. Incurcătura sporește și mai mult, dacă se ia ca criteriu de orientare în teren harta veche austriacă (scara 1 : 25.000) dată de Paulovics.

Pe aceasta, săgeata indicatoare ar fi trebuit să fie orientată tocmai în sens opus, valurile respective situându-se nu la nord de terasamentul fostei linii de cale ferată forestieră, ci la sud de acesta, deci între terasament și poalele dealului. Acesta prezintă o coastă domoală, în fața unui teren mocirlos ce formează un zăvoi, locul în cauză aflându-se la vest-nord-vest, cca. 1 km, de „Dealul Sărat“²⁴.

Aici există într-adevăr o fortificație al cărei val (sectorul nordic) are orientarea aproape identică cu terasamentul fostei linii de cale ferată. Spre est-nord-est valul își pierde treptat din înălțime, după cca. 250 m distanță dispărind apoi cu totul. Pe „latura“ scurtă, vestică, care formează un unghi drept cu cea lungă, valul este mai puternic marcat, în corpul lui crescând arini seculari. Aici se vede o deschizătură, asemănătoare unei porți, care pare a fi tăiată de o scurgere de apă. Șanț făcut de mina omului nu pare să aibă în față, în schimb se vede o albie mocirloasă care se unește cu albia care iese din interiorul acestei „fortificații“ ciudate. Valul de pe latura vestică se pierde în coasta dealului. Spre est, în direcția „Dealului Sărat“, lipsește orice element de apărare.

I. Paulovics nu se pronunță hotărât în privința datării acestei întărituri, dar pledează totuși pentru caracterul ei roman — aceasta cu toate că publică o parte a unui *domus historia*²⁵ în care se precizează destul de clar că fortificația se leagă de războiul curuților cu lobonții, de la începutul secolului al XVIII-lea (1703—1711).

Pe suprafața umedă a acestei întărituri noi nu am descoperit nimic edificator. Putem accepta, fără nici o rezervă deci constatarea lui C. Daicoviciu: „... wurde ein römisches Lager vermutet. Es liegen keine Funde vor, die ein römisches Castrum oder eine Niederlassung nachweisen...“²⁶. De altfel, terenul zăvoiuului în discuție este cu totul neprielnic pentru amplasarea unui castru. Acest fapt stă în vădită contradicție și cu regulile nescrise ale castrametației romane, fiind chiar contraindicat prin cele scrise de autorul antic Aurelius Victor²⁷.

²⁴ După opinia noastră, această fortificație este identică cu acea circumvalație de 250 m care este situată de unii autori pe teritoriul satului Jabenita, cf. L. Kövári, *Erd. eml.*, p. 42—43; E. A. Bielz, în *JSKV*, XVIII, 1898, p. 73; I. Marțian, *Rep.*, nr. 370; M. Roska, *ErdRep.*, p. 99, nr. 50, și unde, în ciuda cercetărilor și a investigațiilor noastre, nu există „Dealul Sărat“, nici măcar vreo întăritură, cît de mică. Cîțiva dintre autorii menționați mai sus vorbesc despre aceeași cetate de pămînt, la Gurghiu-„Ritul sărat“ (vezi: L. Kövári, *Erd. rég.*, p. 176; I. Marțian, *Rep.*, nr. 314; M. Roska, *ErdRep.*, p. 99, nr. 52. După cum se vede, toate informațiile nesigure legate de Jabenita și de Gurghiu se rezumă la unul și același obiectiv — întăritura de pămînt dintr-o epocă mai recentă, situată la sud de localitatea Gurghiu.

²⁵ *Op. cit.*, p. 30—31, nota 37.

²⁶ *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 321.

²⁷ *De caesaribus*, 13, 3: „... castra suspectioribus atque opportunis locis exstructa...“

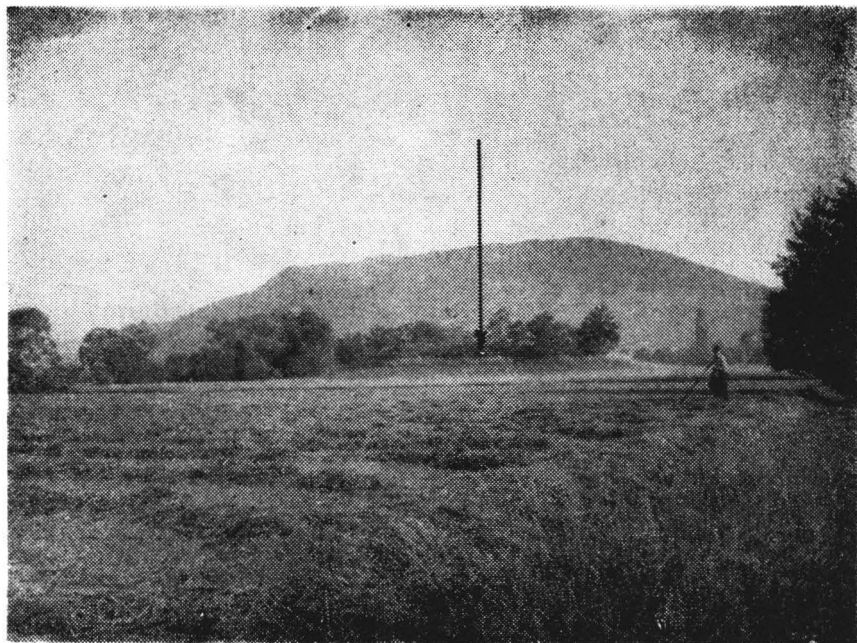

Fig. 12 — Colina „Cetățuii” de la Cașva. În fundal, dealurile ce se înalță la vest de localitate.

b) În legătură cu castrul roman presupus a fi în vârful „Dealului Cetății”, I. Paulovics mai admite²⁸ existența a două „avanposturi” situate la est și nord-est de dealul respectiv, nu departe de acesta. Primul „avanpost”, o colină insulară curioasă, în formă de *tell*, marcată cu nr. 2 pe segmentul de hartă veche reprodus de autor, se află în plină cîmpie, imediat la est de albia pîriului Orșovei. Colina, denumită de localnici „Cetățuia”, are o formă elipsoidală, cu diametrul mare de 42 m, diametrul mic de 25 m și înălțimea de aproximativ 5 m (fig. 12).

Pe suprafața ei nu se poate observa nimic deosebit, „Cetățuia” nefiind altceva decît o rămășiță de terasă holocenă veche, în formă de insulă. Necercetînd locul în cauză, numai pe baza toponimiei, oricine putea presupune aici o întăritură. Din această cauză o putem, eventual, identifica cu cetatea de pămînt („castrul”) situat înspre Hodac, menționat de M. J. Ackner²⁹ (care însă nu a fost la fața locului).

c) La o distanță de cca. 800 m vest-nord-vest de „Cetățuia” de la Cașva, în imediata apropiere a confluenței pîriului Cașvei cu riul Gur-

²⁸ *Op. cit.*, p. 28—29, pl. 3. În *Domus historia* a parohiei calviniste de la Gurghiu, întocmit de F. Székely în anul 1873, ambele coline figurează ca gropi comune ale celor căzuți în luptele din 1703—1711. (Cf. și I. Paulovics, *op. cit.*, p. 29, nota 33).

²⁹ J. F. Neigeblaur, *op. cit.*, p. 251; M. J. Ackner, în *JCC*, I. 1856, p. 24 și II, 1857, p. 36; A. Ipolyi, în *ArchKözl*, II, 1861, p. 243; J. Vass, *Erdély a rómaiak által*, [Cluj], 1863, p. 119; C. Gooss, *Chronik*, p. 82 nu menționează existența vreunei fortificații legate de Hodac; I. Marțian, *Rep.*, nr. 330; M. Roska, *ErdRep*, p. 99, nr. 48. Localnicii chestionați nu dețin informații privind existența unei întărituri pe teritoriul satului Hodac.

ghiu, în luncă, în partea de hotar numită „**Lunca între hotare**“, se ridică o mōvilă conică. Ea are o formă tumuliformă, cu o înălțime de peste 3 m și un diametru, la bază, de cca. 20 m. Nici în vârful ei, în formă de segment de glob, nici pe coastă, nu se poate observa nimic deosebit din punct de vedere arheologic.

Conform afirmațiilor localnicilor, această movilă s-ar fi format prin adunarea într-un răstimp îndelungat a pietrelor de pe „holde“. Ipoteza emisă de I. Paulovics (p. 29, pl. 3, nr. 1), legată de această formațiune de teren (artificială sau naturală?), nu este deci dovedită. Nu se observă urmele vreunui turn sau *mansio*.

5. **Nadășa** (comuna Beica de Jos). În vârful „**Dealului Jidovilor**“ (602 m) se ridică brusc, deasupra capătului sudic al satului, o cuestă. În punctul culminant se vede o mică ridicătură, înaltă de 70—80 cm, în formă de segment de glob, avînd un diametru de cca. 15 m. Ea pare să ascundă urmele unui turn de veghe și semnalizare roman, construit din lemn. Acest punct înalt, prin configurația specifică a terenului, are legătură vizuală cu presupusul turn de la Beica de Jos, de pe terasa „**Pădurea Mociar**“, cu „**Dealul Cetății**“ de la Idecu de Jos și — eventual — cu turnul amplasat pe dealul „**Brașiște**“ de la Monor. De aici se poate controla cu vederea aproape întregul bazinet Urisiu de Sus — Căcuciu.

6. **Simbriaș** (comuna Hodoșa) — **Mătrici** (comuna Eremitu). Între cele două localități vecine există o zonă largă de dealuri cu mai multe culmi orientate în diferite direcții, care nu ne-au oferit nimic deosebit. Pe culmea principală, marcată de cotele 582, 675 și 590 m, se ridică un vîrf a cărui înălțime depășește 600 m. Acesta se află la cca. 750 m distanță de punctul maxim de 675 m, numit „**Chișed**“. Pe acest vîrf, în pădurea de stejar, se poate vedea un segment aplatizat, cu un diametru de cca. 16 m. Acesta poate fi considerat un fost turn de semnalizare roman. Se impune și în acest punct un sondaj de verificare.

7. **Eremitu a) „Dealul Tompa**“. La o distanță de 5 km nord-est de centrul comunei se ridică dealul Tompa³⁰. Acesta reprezintă una dintre numeroasele terminații ale marelui platou vulcanic al Munților Gurghiului. Coama de deal prelungă care pleacă din nodul orografic Dealul Obîrșia (1 178 m), la terminația sa se ramifică în două culmi secundare. Pe culmea sud-vestică, pe treapta superioară, se văd urmele unei întărituri cu plan pătrat, avînd colțurile rotunjite. Dimensiuni: cca. 15 × 15 m.

Jur-împrejur are șanț și val de apărare, năpădite parțial de vegetație. Valul a fost ridicat din blocuri locale de andezit, nefasonate. Diferența de nivel dintre baza șanțului și coama valului alternează între 1—1,5 m, fiind mai mare pe latura sud-vestică. În colțul nordic al întăriturii se vede o groapă mare săpată de căutătorii de comori.

La vest de această întăritură se află o a doua fortificație, similară celei dintîi. Ea are o formă pătrată, cu colțurile rotunjite, avînd orientarea identică cu prima. Șanțul de apărare vestic, al primei fortificații, este în același timp șanțul de apărare estic al celei de-a doua fortificații. Valul acestei întărituri pare a fi fost ridicat mai mult din pămînt decît

³⁰ B. Orbán, *op. cit.*, IV, p. 93—97; M. Roska, *ErdRep*, p. 141, nr. 286.

Fig. 13 — Latura nordică a celei de-a doua fortificații de la Eremitu — „Dealul Tompa”. Persoana aflată în șanțul de apărare marchează diferența de nivel dintre baza șanțului și coroana valului.

din blocuri de piatră. Dimensiunile sînt ceva mai mari decît ale „gemenei” ei de la est: 22×22 m (fig. 13).

Judecînd pe baza planurilor lor regulate, ambele fortificații par să fie resturile unor burguri din epoca romană. Analogii apropiate întîlnim chiar pe *limes*-ul de est al Daciei³¹. Ele nu au fost folosite concomitent, ci, după părăsirea sau distrugerea uneia dintre fortificații, a fost construită cea de-a doua fortificație. Burgurile presupuse de pe platoul dealului Tompa au legătură vizuală cu castrul roman de la Călugăreni, turnul de pe „Chișhed” (dintre Simbriaș și Mătrici), turnul de pe dealul Jidovi (deasupra satului Nadășa) și cu burgul de pe dealul Săcădat.

b) Între valea Nirajului și valea Săcădatului, deasupra confluenței acestor două riuri montane, se întinde o coamă de deal, împădurită în

³¹ Burgul de la Ibănești-„Cetățuia Mică”, recent descoperit (cf. Mihai Petică, *Descoperiri romane inedite în județul Mureș*, în *Acta MP*, IV, 1980, p. 247—248), precum și cele de la Băile Homorod-„Földvár” (Földvár), două burguri apropiate (cf. G. Ferenczi, I. Ferenczi, *Săpături arheologice cu caracter informativ executate între anii 1962—1965 de Muzeul din Odorhei*, în *StMat*, Tîrgu Mureș, II, 1967, p. 55—56, pl. 32, nr. 5—8, pl. 32—35) și Ocland-„Cetatea Hagymás” (cf. G. Ferenczi, I. Ferenczi, *Observații de topografie arheologică în partea superioară a Depresiunii Homoroadelor (jud. Harghita) între anii 1957—1978 (Raport preliminar)*, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 415—417, precum și în volumul prezent, p. 279—286.

cea mai mare parte. Pe aceasta se vede o întăritură³² numită „Cetatea Săcădat“ (760 m). Ea are un plan pătrat, avînd în interior trei gropi săpate mai recent. Valul puternic al fortificației este înconjurat de o „bermă“ în formă de treaptă. Dimensiunile întăriturii pe direcția est-vest sînt următoarele: coroana valului — coroana valului = 17 m, marginea exterioară a „bermei“ — marginea „bermei“ = 31 m, iar distanța dintre coroana valului și marginea exterioară a șanțului, măsurată pe latura vestică, este de 7 m (fig. 14 — fig. 15).

Menționăm că întăritura are șanț de apărare numai pe laturile de est și vest, ocupînd aproape toată lățimea spinării dealului. Dimensiunile pe direcția nord-sud: coroana valului — coroana valului = 18,5 m, marginea exterioară a „bermei“ — marginea „bermei“ = 32 m, lățimea „bermei“ = 1,3 m. Diferența de nivel dintre coroana valului și suprafața aplatizată a „bermei“ este de cca. 1,8 m.

Interiorul fortificației fiind acoperit de un strat gros de frunze uscate, nu se pot aduna, fără săpături, materiale arheologice. Luînd în considerare baza planului și ținînd cont de aspectul în ansamblu al fortificației, se poate presupune că în acest loc a existat un alt burg roman,

Fig. 14 — Colțul nord-vestic, rotunjit, al „Cetății Săcădat“ de la Eremitu.

³² B. Orbán, *op. cit.*, IV, p. 93—97; M. Roska, *ErdRep*, p. 141, nr. 286. Menționăm că documentul din anul 1699 (Arhiva Scaunului Mureș, *Acte politice*, nr. 2523) o plasează la nord de valea Nirajului („...Remetei határon is volt két vár edgyik az Nyárad vizén del felől; ezt Kölyuknak mondhatni inkább [...]. Másik az meg irt vizen tul eszak felől, közel mellett igen szép csorgó, ennek is ismerszik valami reliquiája neve Szakadát vára...“).

Fig. 15 — Valul înconjurător și „berma” „Cetății Săcădat”.

o fortificație înaintată a castrului de la Călugăreni³³. De altfel, distanța în linie dreaptă dintre cele două obiective militare romane este de aproximativ 10 km.

c) Cercetînd cu această ocazie teritoriul castrului de la Călugăreni, amplasat în lunca riului Niraj, castru care în prezent se ridică cu puțin deasupra terenului înconjurător³⁴, am constatat că nu există o legătură vizuală directă de aici spre nord, pînă la presupusul turn de semnalizare

³³ Ținînd cont de faptul că în castrul roman de la Călugăreni a staționat multă vreme *C(ohors) I Al(pinorum) equitata*, această ipoteză devine și mai plauzibilă. Vezi, în acest sens, CIL, III, 1633, 23; 8074, 8b, c, e și p. 1019; V. Christescu, *Viața militară...*, p. 182; W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938, p. 85, nota 25; I. Paulovics, *op. cit.*, p. 36; J. Szilágyi, în *DissPann*, ser. II, nr. 21, p. 16; I. I. Russu, în *Dacia*, N. S., I, 1957, p. 361; idem, *Auxilia Provinciae Daciae*, în *SCIV*, 23, 1, 1972, p. 67—68; idem, *Die Hilfstruppen am Limes Daciae Superioris*, în *Actes du IX-e Congrès International d'Études sur les Frontières Romaines*, Mamaia, 6—13 Septembre, 1972, București—Köln—Wien, 1974, p. 223; D. Protase, *Castrul roman de la Călugăreni (r. Tirgu Mureș). Săpăturile din anul 1961*, în *ActaMN*, II, 1965, p. 212—214.

³⁴ Săpăturile arheologice au fost executate în anul 1961 de D. Protase, cf. *ActaMN*, II, 1965, p. 209—214. Menționăm tot aici că documentul din 1699, citat în repetate rînduri, plasează „Cetatea Rabsonne” la Călugăreni, ceea ce nu corespunde realității. Aceasta se află la aproximativ 25 km est-sud-est de castrul din satul amintit, pe teritoriul comunei Praid, cf. I. Ferenczi, în *Korunk*, XXXVI, 1—2, 1977, p. 123—126. Consemnarea din document este următoarea: „... Vagyon Mikhazán alolis egy az Nyárad vize mellett Delről, innét sok köveket hordottanak együvé másuvá immér földdel feltölt, az helyeit szántyák, neve Rabson a vára...” Conform unei afirmații a lui A. Filimon, înserată într-un articol rămas în manuscris, *Drumuri romane în județul Mureș*, un drum roman „... vine înainte pînă la Ungheni, ramificîndu-se pe valea Nirajului pînă la Săcădat...”

amplasat pe înălțimea din vecinătatea dealului „Chișhed“, dintre Simbriș și Mătrici.

Punctul intermediar de observație a existat, probabil, pe ultima ramificație mai joasă ce coboară dinspre satul Cîndu (com. Măgherani), pe teritoriul actualului cimitir al satului Călugăreni. Din acest punct, situat la numai 375 m est față de colțul estic al castrului roman, se deschide o largă panoramă, putîndu-se observa foarte bine „Zăspadul Mare“ și „Plaiul“ sau „Vîrful Șanțului“ de la Glăjărie (com. Gurghiu). Cu ocazia construirii capelei din cimitir s-au distrus, probabil, urmele turnului roman ce va fi existat aici. Verificînd amănunțit zona, nu am reușit să găsim însă vreo urmă arheologică.

8. **Șilea Nirajului** (com. Măgherani). a) La aproximativ 4 km sud-est de bisericuța cimitirului de la Călugăreni, în apropierea izvorului „Rigós-patak“ (Pîriul mierlei), pe o șa a interfluviului dintre valea Nirajului și valea Cîndului, se află o movilă curioasă (artificială?), cu o cruce de lemn în mijloc. Movila are un plan oval, avînd înălțimea relativă de 3,5 m față de nivelul „deltei“ drumurilor ce se întretaie aici. Ea, poate, ascunde ruinele unui turn roman construit din lemn, ce avea o bună vizibilitate în mai toate direcțiile (excepție spre est) (fig. 16).

De pe acest punct dominant, chiar în condiții de vizibilitate mai redusă, se pot vedea: spre nord-vest dealul Uilii, care poartă, în mod sigur, un turn roman, „Dealul Cetății“ de la Batoș, „Dealul Braniște“ de la Monor, „Dealul Cetății“ de la Idecu de Jos, „Dealul Jidovi“ de la Nadăș, „Dealul Chișhed“ dintre Simbriș și Mătrici; spre nord, „Zăspadul Mare“ și „Plaiul Șanțului“ de la Glăjărie, iar spre sud-est, „Piatra

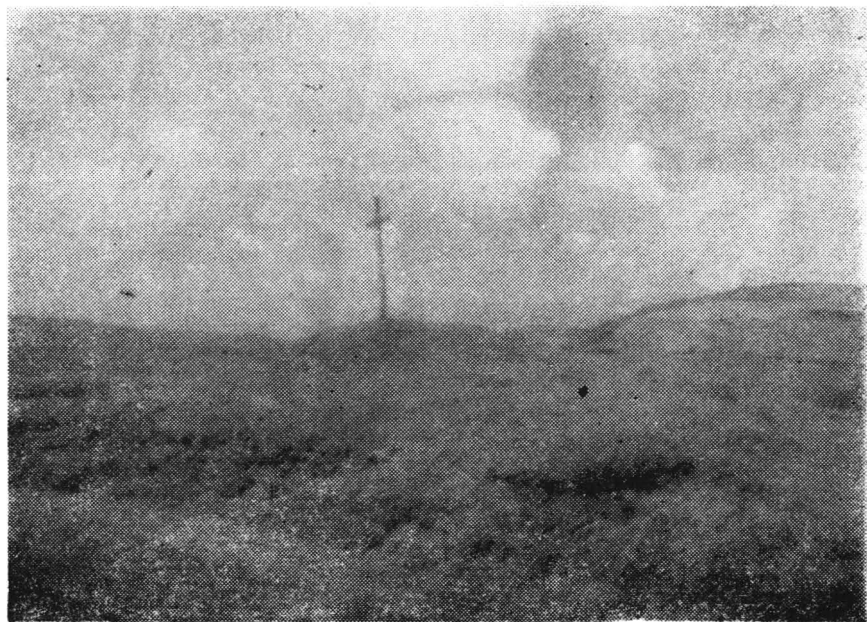

Fig. 16 — Movila de la Șilea Nirajului.

Șiclodului“, „Piatra Cușmedului“, „Dealul Firtușu“ și „Dealul Bichiș“. În cazul că aici a existat un turn roman de semnalizare, orice informație se putea transmite pe cale vizuală comandamentului garnizoanei din castrul de la Călugăreni, printr-un singur turn intermediar — acela de pe „Dealul Cetății“ de la Idecu de Jos.

b) De pe șaua interfluviului dintre valea Nirajului și valea Cindului, amintită la pct. 8/a, se ramifică spre sud patru culmi secundare ce-și au continuarea în culmile mai joase ale marginii estice, piemontane, a marii Depresiuni a Transilvaniei. Pe unul dintre monticuli „de tip copirșae“³⁵, de origine naturală, se vede o ridicătură având o formă regulată. Deși pe suprafața ei nu se vede nimic deosebit din punct de vedere arheologic, nu este exclus ca aici să fi existat un turn de pază și semnalizare roman.

c) Următorul punct care se impune atenției se află pe a treia ramificație de deal ce coboară de pe „Chereched“ (1 025 m), formind interfluviul lat dintre bazinul hidrografic al Nirajului și cel al Tîrnavei Mici. Pe un teren neted, în vecinătatea „Fintinei judei regal“ (Királybíró kútja), se vede o calotă sferică naturală, destul de aplatizată, având diametrul de aproximativ 16 m. Studiind configurația terenului pe harta 1 : 25.000 am constatat că din acest virf de deal cu versanți asimetrici, se putea observa castrul de la Sărățeni.

9. **Sărățeni — „Dealul Acastăilor“** (Akasztóhegy, 550 m). La cca. 750 m distanță, nord de comună, se ridică un mamelon de deal cu pante abrupte, cu o înălțime relativă de aproximativ 140 m. Acesta reprezintă singurul punct mai important din preajma castrului care face posibilă controlarea văii Tîrnavei Mici pînă în dreptul orașului Sovata. Deși pe suprafața acestui mamelon nu am descoperit nimic deosebit, este necesară o săpătură de verificare, pentru a vedea dacă nu cumva în acest loc a existat în epoca romană un post de observație.

Cu amplasarea castrului roman de la Sărățeni de astă dată nu ne ocupăm, acesta neîncadrîndu-se în preocupările noastre momentane. În schimb, ne întoarcem în zona Dealurilor Șieului, la presupusa fortificație din valea Luțului, situată între comunele Monor și Batoș.

10. **Batoș.** Într-o lucrare mai veche³⁶, pe baza experienței acumulate în alte sectoare ale *limes*-ului Daciei, cit și pe baza faptului că în colecția „Prof. Mihail M. Câmpean“ din Dedrad (com. Batoș)³⁷ există multe fragmente ceramice romane recoltate de pe suprafața presupusului loc de descoperire roman, amplasat undeva între Monor și Batoș, am formulat ipoteza că undeva în acest defileu, lung de aproape 4 km, trebuie să fi fost amplasată o întăritură romană de dimensiuni reduse (burg). Cu toate că în vara anului 1979 am cercetat o porțiune de cca. 3 km din vale, nu am reușit să depistăm urmele vreunei astfel de fortificații. Ea trebuie căutată, probabil, mai aproape de localitatea Monor (jud. Bistrița-Năsăud) sau chiar în actuala vatră a satului, zona cea mai indicată fiind partea sudică a localității.

³⁵ Termenul de specialitate a fost preluat de la P. Coteț, *op. cit.*, p. 276—277, fig. 132.

³⁶ I. Ferenczi, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 287, nota 15.

³⁷ M. Petică, în *Marisia*, VII, 1977, p. 449—455.

11. **Ibănești.** La aproximativ 400 m distanță față de Școala generală nr. 2 din Ibănești (Isticeu) terenul se ridică în formă de trepte, spre sud. Pe a patra treaptă, punct topografic numit de localnici „**Cetățuia Mică**“, se vede clar o mică întăritură cu plan regulat. Suprafața platoului este relativ netedă, fiind ocupată aproape în întregime de această întăritură. Platoul este înconjurat spre nord și est de povirnișuri, abrupte, spre sud de un teren ceva mai jos, iar spre vest de piscul „**Cetățuia Mare**“ (fig. 17—18—19).

Planul întăriturii este patrulater, avînd latura de vest de cca. 25 m și cea sudică de 17 m. Ea este consolidată cu un val de apărare construit din rocă locală nefasonată. În partea răsăriteană a valului înconjurător se pot recolta fragmente de chirpici, unele făcute, cu urme de nuiie³⁸.

Fig. 17 — Colțul rotunjit, de sud-vest, al fortificației de la Ibănești — „Cetățuia Mică”.

³⁸ După terminarea cercetărilor noastre de teren, Muzeul județean Mureș a efectuat, între 10—13 octombrie 1979, un sondaj de verificare, sub conducerea arheologului M. Petică. La reușita sondajului și-au adus contribuția elevii din cadrul cercului de arheologie de la Școala generală nr. 2, îndrumați de prof. Eugen Mera. „...Din săpăturile executate în acest punct au ieșit la iveală numeroase fragmente ceramice aparținînd unor vase-borcan, căni și ulcioare, un capac, torți de vase etc., avînd culoarea cărămizie și brun-negricioasă, chirpici cu urme de nuiie, cărbune și os. Întregul complex... este de factură romană provincială...“ Cf. M. Petică, E. Mera, *Descoperiri arheologice la Ibănești*, în *Steaua Roșie*, XXXI, nr. 260 (6711), 4 XI 1979, p. 3; M. Petică, *Descoperiri romane inedite în județul Mureș*, comunicare susținută la Sesiunea de comunicări a Muzeului de istorie și artă din Zalău, 20—21 decembrie 1979; idem, în *ActaMP*, IV, 1980, p. 247—248, fig. 2. Poate la acest punct se referă informația publicată de *Telegraful Român*, XXXI, 1883, p. 250, referitoare la urmele unui edificiu și cărămizi romane (?), descoperite pe coasta unui deal.

Fig. 18. Latura vestică a „Cetățuiei Mici”.

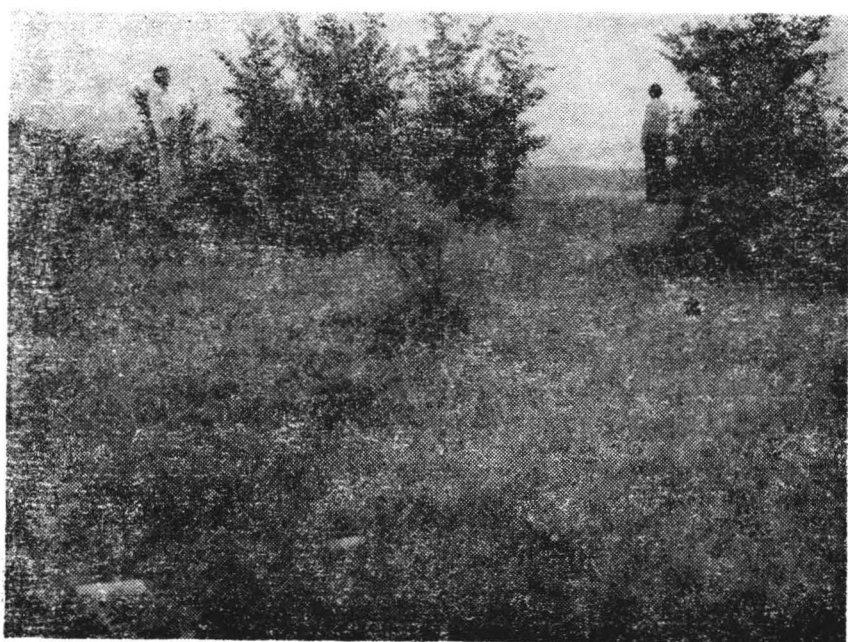

Fig. 19. Colțul de sud-est a „Cetățuiei Mici”.

Cu ocazia cercetărilor efectuate de prof. Eugen Mera din localitate au ieșit la iveală mai multe fragmente ceramice care aparțin perioadei romane. În miezul valului, lat de 1,6 m, apar fragmente de lipitură arsă. Orientarea construcției este pe direcția punctelor cardinale secundare.

ISTVÁN FERENCZI — MIHAI PETICA

RESEARCH OF ARCHAEOLOGICAL TOPOGRAPHY IN THE MUREȘ COUNTY

(First part)

(Summary)

The authors present the results of an archaeological research accomplished in the piedmont area of the Călimani and Gurghiu Mountains, in summer of 1979. This systematic investigation on the spot had for an object the enrichment of the archaeological data and information regarding a vast geographical area, from the northern part of the district Batoș — Reghin — Deda zone, to the est Gurghiu Valley — Cîmpul Cetății — Sovata zone. A series of questions of archaeological importance for the epochs: neolithic, the Bronze Age, Hallstatt, Latène and the Roman Age were discovered on the basis of the observations made on the spot. As time goes on, the results of this research are going to be checked by performing some control tests or by systematic archaeological digging.

ANALIZA MICROSCOPICĂ A UNOR PROBE DE PĂMÎNT ARS

Cu ocazia cercetărilor arheologice efectuate în aşezarea fortificată din prima epocă a fierului de la Teleac, jud. Alba, au fost cercetate fragmente de zgură care provin din secţiunea nr. 3, caroul 36, adâncimea 0,20—0,25 m şi din secţiunea nr. 7, caroul 21, adâncimea 0,35 m.

Săpăturile efectuate în 1959¹ şi reluarea cercetărilor, începînd cu 1977², au arătat că ultimul nivel de locuire de la Teleac se datează în faza mijlocie a primei epoci a fierului, adică în limitele secolului VII î.e.n.

Alte fragmente de zguri au fost recoltate cu ocazia cercetărilor de la Chendu, jud. Mureş, din caseta săpată între metrii 18—19 ai secţiunii nr. 6—7, la adâncimea de 0,60 m, unde a fost identificată o locuinţă deranjată de lucrările agricole. Din cantitatea mare de chirpic identificată aici rezultă că locuinţa a fost distrusă de un incendiu violent. Descoperirile de la Chendu indică o datare ce se plasează în a doua jumătate a secolului VII şi în secolul VI î.e.n.³

1. Zgura de la Teleac

În compoziţia probei din pămînt parţial zgurificat se recunosc mineralele: cuarţ, feldspaţi, mice (muscovit şi biotit), mult calcit microlitic şi argilă sericitoasă. Ca urmare a calcinării acestui pămînt se formează în unele părţi ale probei o frită (un produs semitopit). Această frită este formată dintr-o matrice sticloasă, colorată în galben, în care apar două minerale de neoformaţie: mullitul ($3\text{Al}_2\text{O}_3 \bullet 2\text{SiO}_2$) şi wollastonitul ($\text{CaO} \bullet \text{SiO}_2$). Aceste noi produse ale unor reacţii termice între componenţii minerali ai pămîntului apar fie pe pereţii porilor din sticlă (matrice), fie în formă de mici filonaşe, sub formă de ace subţiri şi foarte mici (0,001—0,005 mm), grupate radiar sau neregulat.

Calcitul din compoziţia pămîntului iniţial suferă doar o regrupare în sferule de cristale microlitice, cu diametrul sub 0,2 mm, numai în apropierea zonelor vitrificate, în rest el îşi păstrează răspîndirea difuză şi dimensiunile de microlit (0,002 mm).

Ceilalţi componenţi principali ai pămîntului: cuarţul, feldspatul şi miclele rămîn în general neafecţaţi de căldură, cu excepţia unor slabe

¹ K. Horedt, I. Berciu, Al. Popa, în *Materiale*, 1962, p. 353—358.

² V. Vasiliev, I. Al. Aldea, H. Ciugudeanu, *Raport asupra cercetărilor efectuate în 1980 în aşezarea din prima vîrstă a fierului de la Teleac*, prezentat la sesiunea de rapoarte din 26—28 III 1981, la Braşov.

³ V. Vasiliev, A. Zrinyi, *Raport asupra cercetărilor de la Chendu în anii 1979—1980*, prezentat la sesiunea de rapoarte din 26—28 III 1981, la Braşov.

reacții de margine, la contactul cu sticla rezultată prin topirea parțială a pământului.

Structura fină a pământului și natura mineralogică și chimică a mineralelor componente au facilitat procesul de zgurificare al probei. Conținutul de sticlă al probei variază între 20 și 25%.

În ceea ce privește temperatura de calcinare a pământului, în zonele în care s-a topit, a oscilat între 900° și 1100°C cel mult. Timpul de reacție la aceste temperaturi înalte a fost de scurtă durată.

2. Zgura de la Chendu

Proba, în părțile ei nevitrificate, conține: cuarț, cuarțit, feldspați (ortoclaz, albit), mice (biotit, muscovit), calcit, argilă deshidratată (metacaolinit).

Prin calcinare proba s-a transformat termic în sticlă, cu numeroase incluziuni aciculare de mullit și de wollastonit, după cum și în minerale opace de magnetit-ilmenit. Calcitul a intrat în compoziția sticlei, la fel ca și o parte din feldspații alcalini și o parte din mice. Au rămas în mare parte neasimilate componentele: cuarț, cuarțit și parțial feldspații.

Dimensiunile acestora oscilează acum în limite largi, între 0,05 și 0,8 mm. Cristalele de neoformație, de natura mullitului și a wollastonitului, sînt cu un ordin de mărime mai mici: $0,005 \times 0,020$ mm.

Sticla s-a format în proporții mai mari: de la 40 la 50% din masa probei.

Temperatura de ardere (calcinare) la Chendu este mai ridicată: între 1200° și 1300°C. Timpul de ardere nu a permis nici de data aceasta ca întreg materialul și, mai ales, întreg conținutul de feldspat să intre în reacție sau să se topească. Cuarțul rămîne aproape intact.

Comparînd, în final, cele două zguri, constatăm că în ambele cazuri au avut loc transformări profunde ale pământurilor arse, obținîndu-se topiri parțiale și sinteze de noi minerale. Mărimea cristalelor de mullit — wollastonit, cît și proporția de sticlă, pledează pentru temperaturi de ardere mai mari și pentru un timp de reacție mai îndelungat în cazul zgurii de la Chendu.

Un alt fapt pe care doresc să-l subliniez este necesitatea analizei microscopice a zgurilor, care pot avea origini diferite și, deci, compoziții diferite. Este în interesul adevărului științific să nu ne mulțumim numai cu constatarea faptului că avem o zgură, ci să ne străduim să știm despre ce fel de zgură este vorba în fiecare caz în parte. O metodă sigură și destul de expeditivă o constituie studiul microscopic al acestor zguri.

EUGEN STOICOVICI

DRUMUL ROMAN NAPOCA — POTAISSA

(II)

În continuarea cercetărilor efectuate între 1975—1979¹, s-au executat în aprilie (10—20) și august (5—15) 1980, precum și în septembrie (17—28) 1981, lucrări pentru stabilirea traseului drumului roman pe distanța Tureni — Turda.

A. De la piriul Cheii până la casa lui „Șandor“, situată în dreptul km 7, pe șoseaua națională dintre Turda și Cluj-Napoca, drumul roman a fost urmărit numai prin cercetări la suprafață.

B. În continuare, până la Turda, s-a executat următoarele secțiuni (fig. 1):

I. În dreapta șoselei naționale:

- S LXI. La km 7 + 700 m; de $7 \times 1 \times 0,90$ m.
- S LXII. La km 7 + 250 m; de $7 \times 1 \times 0,90$ m.
- S LXIII. La km 6 + 800 m; de $7 \times 1 \times 0,90$ m.
- S LXIV. La km 6 + 350 m; de $8 \times 0,80 \times 1$ m.
- S LXV. La km 6 + 25 m; de $8 \times 0,80 \times 1$ m.
- S LXVII. La km 5 + 825 m; de $10 \times 1 \times 1,20$ m.
- S LXIX. La km 5 + 580 m; de $7 \times 1 \times 0,80$ m.
- S LXXI. La km 5 + 500 m; de $8 \times 0,80 \times 0,70$ m.
- S LXXIII. La km 5 + 270 m; de $8 \times 0,80 \times 0,60$ m.
- S LXXIV. La km 4 + 775 m; de $4 \times 0,50 \times 0,70$ m.
- S LXXVI. La km 4 + 250 m; de $7 \times 0,60 \times 0,70$ m.
- S LXXVII. La km 4 + 150 m; de $7 \times 0,60 \times 0,70$ m.
- S LXXIX. La km 4 + 50 m; de $6 \times 0,50 \times 0,80$ m.
- S LXXXI. La km 3 + 150 m; de $4 \times 0,60 \times 0,80$ m.
- S LXXXIII. La km 3 + 50 m; de $7 \times 0,70 \times 0,90$ m.

II. În stînga șoselei naționale:

- S LXVI. La km 6 + 25 m; de $10 \times 1 \times 1,20$ m.
- S LXVIII. La km 5 + 825 m; de $10 \times 1 \times 1,20$ m.
- S LXX. La km 5 + 700 m; de $4 \times 0,50 \times 0,70$ m.
- S LXXII. La km 5 + 500 m; de $4 \times 0,50 \times 0,70$ m.
- S LXXV. La km 4 + 750 m; de $4 \times 0,50 \times 0,80$ m.
- S LXXX. La km 3 + 150 m; de $4 \times 0,60 \times 0,80$ m.
- S LXXXII. La km 3 + 50 m; de $4 \times 0,60 \times 0,80$ m.

¹ I. Winkler — M. Blăjan — T. Cerghi, în *Potaissa. Studii și comunicări*, II, 1980, p. 63—79.

C. Pe teritoriul municipiului Turda drumul roman n-a putut fi urmărit, din cauza construcțiilor; pe baza unor cercetări de suprafață am reușit totuși să-l identificăm, cu unele aproximații, pînă în apropierea castrului.

În cadrul săpăturilor arheologice conduse de M. Bărbulescu, la porțile castrului Legiunii a V-a Macedonica, au fost dezvelite intrarea și ieșirea drumului².

D. Podul peste Arieș a fost semnalat în 1833 pe baza materialelor de construcție aflate pe malul riului³. În 1882 stăteau încă ruinele capului de pod de pe malul drept al riului, iar pe malul stîng, în albie, pilaștrii de lemn care susțineau stîlpii⁴. Indicația dată de B. Orbán, că podul roman se află la cca. 100 de pași spre sud de moara „Bethlen”⁵ nu poate servi în problema amplasării podului, deoarece locul morii respective nu mai poate fi identificat. Încercările de a sonda în malul Arieșului n-au dat nici un rezultat, din cauza stratului gros de depuneri. O secțiune trasată la 450 m est de podul actual și la 150 m vest de drumul spre Unirea a dat la iveală pavajul cunoscut al drumului roman. Pe baza acestuia am putut stabili că podul roman se afla în apropierea liniei ferate ce intra în fabrica „Cimentul”.

IUDITA WINKLER

DIE RÖMERSTRASSE NAPOCA — POTAISSA (II)

(Zusammenfassung)

Die zwischen 1975—1979 (S. Anm. 1) durchgeführten Untersuchungen wurden im Jahren 1980—1981 fortgesetzt, zwischen Tureni und Turda (S LXI—LXXXIII; Abb. 1). Es wurde festgestellt daß das Pflaster nicht einheitlich erhalten ist, und daß die Brücke über den Arieşfluß (Anm. 3—4) sich in der Nähe der zur Zementfabrik führende Eisenbahnlinie befand.

² Pentru informația dată mulțumim călduros colegului M. Bărbulescu.

³ J. Ercsey, în *Nemzeti Társalkodó*, I, 1837, p. 294—295.

⁴ B. Orbán, *Torda város és környéke*, Budapest, 1889, p. 45—46.

⁵ B. Orbán, *op. cit.*, p. 45.

SCURTĂ ANALIZĂ TOPOMETRICĂ A SECTORULUI DE DRUM ROMAN CUPRINS ÎNTRE KM 8 + 750 ȘI INTRAREA ÎN MUNICIPIUL TURDA

Vis-à-vis de km 8 + 750, aproape de „Casa lui Șandor“, pe partea stângă a D.N. 1, drumul roman apare la zi la cca. 5 m de șosea, fiind intersectat perpendicular de drumul comunal ce duce la cariera de exploatare a calcarului de Tureni. Aici drumul roman face un unghi de 185° , cu deschidere spre nord-est, continuându-și direcția spre sud, străbătând versantul de est al Dealului Cheia (580 m). Din acest punct drumul roman va avea tot timpul o pantă descendentă, pînă la intrarea în municipiul Turda. Trecînd pe deasupra unei ravene consolidate, lungă de 210 m (pantă — $6,2\%$), situată la 10—15 m de axul D.N. 1, coborișul continuă pe încă 225 m (panta — $4,5\%$), ocolind stația de parcare, pentru ca apoi drumul roman să se îndepărteze de șosea, făcînd un unghi de 178° , cu orientare nord-vest — sud-est. După 75 m face o curbă cu rază mare cu orientare nord-vest — sud-est, ce trece într-un aliniament de 320 m, descendent (panta — $4,3\%$), ce urmărește șoseaua la 75 m, făcînd un mic ocol, prin nord, a unei zone accidentate de prăbușiri de cariere de piatră și alunecări de teren. Probabil că aceste cariere de calcar au fost folosite și în timpul construirii drumului roman. Urmează o ușoară schimbare de direcție, sub un unghi de 195° , cu deschidere spre sud-est, pe o distanță de 550 m, care coboară cu o pantă de $9,1\%$ aproape perpendicular pe curbele de nivel, ocolind actualul debleu al Dăbăgăului, pe unde a fost construită șoseaua națională. În dreptul km 6 + 375 m drumul roman intersectează D.N. 1 în diagonală (foarte aproape de mormintul eroilor), confundîndu-se cu el pe mai bine de 60 m, după care drumul roman se menține paralel, pe stînga D.N., cu o orientare nord-vest — sud-est pe o distanță de 1050 m, menținîndu-și panta descendentă de $5,3\%$, pătrunzînd prin nord-estul localității Copăcenii, după ce a intersectat două drumuri de interes sătesc, care cad perpendicular pe drumul roman. Aliniamentul se continuă pe încă 750 m, pantă — $3,5\%$, din care primii 150 m parcursi depășesc primele două gospodării ale satului Copăcenii, situate de-o parte și de alta a șoselei. În continuare, urmează traseul paralel cu actuala șosea, pînă la o curbă cu raza mare de 250 m, ce are o deschidere spre nord, ca apoi pe 100 m să se confunde cu șoseaua, după ce a depășit monumentul eroilor din Copăcenii. După 90 m depășește drumul principal de acces în Copăcenii, iar după ce a mai parcurs 185 m iese din vatra satului lăsînd în urmă un alt podeț. Direcția se menține tot nord-vest — sud-est cu aceeași pantă descendentă, spre municipiul Turda, după ce drumul roman a depășit un nou podeț, ce face legătura spre grajdurile C.A.P.-ului Turda. Urmează o curbă cu raza mare de 300 m, situată la 130 m de această intersecție, după care drumul roman trece peste un alt podeț, continuînd printr-un aliniament de 750 m, căzînd perpendicular pe str. Ho-

tarului din municipiul Turda, după ce a lăsat pe stînga halele I.T.A. Turda. Acest ultim sector are panta minimă, 1,8‰—1,9‰ (cota de intrare în municipiul Turda: 350 m), vestind apropierea văii Arieşului (cota 325 m). Acest sector oferă posibilitatea ramificării drumului roman numai pe partea stîngă, întrucît partea dreaptă este foarte abruptă.

Din punct de vedere geomorfologic acest sector face trecerea spre zona depresionară a Turzii, care face contactul cu depresiunea Transilvaniei. Versanţii sînt domoli, văile largi, cu aspect de îmbătrînire, care în timpul precipitaţiilor (media anuală 800 mm) produc inundaţii însoţite nu de puţine ori de alunecări de teren. Apropierea de V. Arieşului este trădată şi de valorile radiaţiei solare globale, care se ridică la 125 Kcal/cm², durata de strălucire a soarelui este de numai 1800 ore, ceea ce trădează o nebulozitate cu un coeficient destul de ridicat: 5.0, cerul fiind acoperit 100 zile din an. Actualmente frecvenţa vînturilor este mai mare din nord-vest, nord şi vest, 20‰ cu o viteză de 5—10 m/sec. Temperatura medie anuală este +18°, a lunii iulie de +20°, iar media lunii ianuarie este de +4°. Aceste valori fac ca îngheţul într-un an să fie de 160 zile. Considerăm că acest ansamblu de factori amintiţi au favorizat trasarea drumului roman în acest sector, şi nu în altă parte.

Nu putem încheia fără a sublinia cîteva caracteristici ale drumului roman pe acest tronson de 4.580 m, cu o diferenţă de nivel de 190 m (cota la km 8 + 750 m este de 540 m, iar la intrarea în municipiul Turda este de 350 m). Panta medie este în jur de 5‰.

- Orientarea generală nord-vest — sud-est;
- traseu excelent ales, în funcţie de stabilitatea şi geomorfologia terenului;
- vizibilitate bună pe tot traseul, asigurată şi de curbele cu rază mare;
- aliniamente lungi, ce depăşesc nu de puţine ori 1 km;
- drumul roman se menţine tot timpul foarte aproape de cel actual, confundîndu-se cu el pe mari distanţe;
- străbate o zonă cu izvoare de apă potabilă, evitînd, în acelaşi timp, lunca inundabilă a V. Copăcenilor;
- materialele de construcţie rulate sînt incontestabil luate din V. Arieşului, în timp ce piatra grosieră calcaroasă este din D. Cheia sau, posibil, chiar din Cheile Turenilor.

DORIN URSUŢ — PAUL PETRICĂ

A SHORT TOPOMETRICAL ANALYSIS OF THE ROMAN ROAD BETWEEN THE KM. 8 + 750 AND THE ENTRANCE OF THE TOWN TURDA

(Summary)

This sector, 4.580 m long, is perfectly adapted to the relief and makes the passing towards the depression of Turda. This sector is the link with the imperial Roman road.

In this sector the state highway accompanies very closely or even merges into the Roman road.

The building materials, which were used, are the limestones from Tureni, existing near by.

DIN COLECȚIILE MUZEULUI DE ISTORIE
AL TRANSILVANIEI
— DONAȚIA TORMA KÁROLY —

Unelte și arme romane din zona Ilișua — Cristeștii Ciceului

Printre obiectele existente în colecțiile Muzeului de istorie al Transilvaniei se numără mai multe unelte și arme romane, provenite din donația făcută în urmă cu mai bine de un secol, de către arheologul și epigrafistul Torma Károly.

După cum am arătat în prima parte a studiului consacrat donației respective, identificarea s-a făcut în condiții dificile și nu este exclus ca pe parcursul cercetării să mai apară obiecte pe care le-am considerat inițial pierdute sau improprii includerii în colecție, din cauza nesiguranței survenite în identificarea numerelor de inventar. În încercarea de-a publica uneltele și armele din zona Ilișua — Cristeștii Ciceului ne-am bazat atît pe datele furnizate de raportul arheologic asupra castrului și zonei înconjurătoare, publicat de autorul săpăturilor în 1866², cît și pe cele din registrul-inventar al Muzeului de istorie din Cluj-Napoca. La acestea, mai putem adăuga includerea citorva unelte, într-un catalog referitor la civilizația romană în România³.

În raportul publicat de Torma Károly, figurează o serie de unelte și arme, unele beneficiind de o ilustrare cît se poate de fidelă, altele fiind doar amintite textual. O bună parte dintre ele le-am identificat, dar de fapt majoritatea pieselor de la Ilișua — Cristeștii Ciceului fuseseră pînă acum inedite.

Referindu-ne în primul rînd la uneltele folosite în agricultură, observăm că în articolul mai sus amintit, se vorbește despre existența unei rișnițe de piatră din două părți *meta* și *catillus*⁴, pe care însă n-am reușit să o găsim. S-au aflat în schimb două fragmente de *mortaria* din lut ars. Ele aveau forma unor castroane cu buza lată și răsfrîntă. Pe jgheabul de scurgere existent în partea superioară a buzei se văd ștamplate numele a doi proprietari ai *officinae*-lor unde au fost lucrate mortariile. Se știe că acestea erau folosite fie pentru păstrarea anumitor alimente, fie mai ales pentru zdrobirea boabelor fierte de cereale cu ajutorul unui mojar. Numele celor doi proprietari sînt: *Claudius Domitius Evarestus* și *Valerius Lucius Rufus*⁵.

¹ I. Hica-Cîmpeanu, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 653—665.

² Torma Károly, *Az alsó-ilosvai római állótábor műemlékei*, în *ErdMúzevk*, III, 1864—1865, Kolozsvár, 1866, p. 10—67.

³ C. Pop, în *Civiltă...*, p. 156, E 15—16, p. 176, E 152, p. 156, E 13.

⁴ Torma Károly, *op. cit.*, p. 60.

⁵ V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane*, I, 1929, p. 68—69; Cloșca L. Băluță, în *Apulum*, XV, 1977, p. 243—255, un documentat studiu asupra mortariilor de la Apulum.

Dintre unelte specifice agriculturii s-au descoperit: un cuțit de plug, două săpăligi și o seceră. La descriem după cum urmează:

1. Cuțit de plug din care s-a păstrat numai partea de la vîrf. Este lucrat dintr-o bară masivă, cu secțiune trapezoidală. Lungime: 13,2 cm; lățime: 1,00 cm. Fig. 1/2.

2. Săpăligă lucrată dintr-o lamă masivă, puțin lătită la tăiș. Orificiul pentru coadă s-a obținut prin întinderea prin martelare, a extremității superioare, care apoi a fost îndoită și sudată la capăt, pe corpul sapei. Profilul arată că lama n-a fost aproape deloc prelucrată. Lungime: 13,8 cm; lățimea tăișului: 4,1 cm. Fig. 1/1.

3. Săpăligă-tirnăcop masivă, de formă ușor trapezoidală, încît nu există o diferență sensibilă între lățimea muchiei și a tăișului lamei. Are corpul îngroșat și lătit în jurul orificiului pentru coadă și mucnia masivă, pătrată. Lama este puțin curbată pe axul longitudinal, tăișul rotunjit în urma utilizării⁶. Lungime: 24,4 cm; lățimea lamei: 5,4 cm; diametrele orificiului: $4,5 \times 3,3$ cm. Fig. 1/4.

4. Seceră de fier cu lama curbă, îngustă și vîrf ascuțit, terminată la capătul opus printr-un cîrlig de fixare, perpendicular pe lamă. Secțiunea lamei este triunghiulară. Lungime: 16,2 cm; lățimea lamei: 1,3 cm. Fig. 1/3.

Alte categorii de unelte o formează cele folosite în făurărie. Dintre acestea există trei pile întregi și una fragmentară. Le descriem în cele ce urmează:

1. Pilă lucrată dintr-o bară îngustă, patrulateră în secțiune, avînd probabil inițial dinți pe toate laturile. Capătul ascuțit care intra în minerul de lemn este asimetric față de lățimea barei. Lungime: 18,6 cm; grosime: 0,6 cm. Fig. 2/5.

2. Pilă lucrată dintr-o bară lată cu secțiune dreptunghiulară. Este deteriorată la capătul care se fixa în miner. Lungime: 21,1 cm; lățime: 1,5 cm. Fig. 2/7.

3. Pilă lucrată ca și precedenta, dintr-o bară lată cu secțiune dreptunghiulară, prelungită cu o limbă ascuțită și subțiată, care intra în minerul de lemn. S-au păstrat cam $2/3$ din lungimea piesei, lipsind partea de la vîrf. Lungime: 15,8 cm; lățime: 1,9 cm. Fig. 2/6.

4. Capăt de unealtă din fier (pilă?), patrat în secțiune, terminat într-un vîrf ascuțit. Lungime: 8,1 cm; lățime: 1,3 cm. Fig. 2/2.

Printre obiectele din donația Torma Károly s-au găsit destul de multe unelte folosite în timplărie: dălți, sfredele, o sulă și un punctator.

1. Daltă masivă cu secțiune prismatică, tăișul lătit cu marginea uzată și capătul opus lui, rotunjit. Corpul dălții se îngustează treptat, de la capăt spre tăiș⁷. Lungime: 26,2 cm; lățimea tăișului: 1,8 cm. Fig. 3/1.

2. Daltă de dimensiuni reduse lucrată dintr-o lamă cu secțiune dreptunghiulară. Minerul este deformat în urma folosirii⁸. Lungime: 17,8 cm; lățimea tăișului: 1,3 cm; grosimea barei: 0,8 cm. Fig. 3/3.

⁶ C. Pop, *op. cit.*, p. 176, E 152.

⁷ Torma Károly, *op. cit.*, p. 59, pl. XII/4; C. Pop, *idem*, p. 156, E. 16.

⁸ C. Pop, *op. cit.*, p. 156, E 15.

3. Dălțiță pentru ornamentat, lucrată dintr-o lamă subțire, cu secțiune dreptunghiulară. Minerul este deformat datorită folosirii, iar tăișul subțiat și parțial deteriorat. Lungime: 11,7 cm; lățimea tăișului: 0,6 cm; grosimea lamei: 0,1—0,2 cm. Fig. 3/2.

4. Dălțiță pentru ornamentat lucrată dintr-o bară subțire cu secțiune patrată, cu tăișul lătit și puțin știrbit, fie datorită folosirii, fie prelucrat astfel special pentru a se putea obține cu ajutorul dălții diferite șanțuiri decorative. Capătul opus, ascuțit intra probabil într-un miner de lemn. Lungime: 6,1 cm; lățime: 0,2 cm. Fig. 3/4.

Cele trei sfredele se află într-o stare slabă de conservare, păstrându-se numai tija și lipsind atit partea care intra în miner, cit și cealaltă extremitate în formă de lingură. Le prezentăm în continuare:

1. Sfiredel din care s-a păstrat numai o bară de fier cu secțiune patrulateră. Lungime: 28,3 cm; diametru: 0,5 cm. Fig. 3/7.

2. Sfiredel avind ca și precedentul corpul lucrat dintr-o bară patrulateră în secțiune⁹. Lungime: 24,2 cm; diametru: 0,4 cm. Fig. 3/6.

3. Sfiredel, cu corpul lucrat ca și precedentele exemplare, dintr-o bară cu secțiune patrulateră, foarte fisurată. Lungime: 22,8 cm; diametru: 0,6 cm. Fig. 3/5.

Alte două unelte din colecție sînt: o sulă și un punctator.

1. Sula este lucrată dintr-o bară de fier dreptunghiulară în secțiune, îngroșată la mijlocul lungimii ei, cu ambele capete ascuțite. Lungime: 10,7 cm; lățime maximă: 0,4 cm. Fig. 2/4.

2. Punctator cu corp patrat în secțiune și virf ascuțit. Este restaurat aproape în întregime, de unde se deduce că a fost aflat într-o stare slabă de conservare. Lungime: 11,2 cm; diametrul la capăt: 1,5 cm. Fig. 2/3.

În sfîrșit, de la Ilișua provine un troliu de scripete, amintit și în articolul lui Torma Károly¹⁰.

1. Troliu păstrat în stare bună de conservare, compus dintr-un miner de forma literei „U“, ale cărui capete lucrate prin ciocănire se termină cu două discuri, unite între ele printr-o tijă fixă, îmbrăcată într-un manșon cilindric, mobil. Pe acesta se trăgea sfoara sau lanțul care purta încărcătura. Lungime: 6,5 cm; lățime: 3,2 cm; diametrul manșonului: 1,6 cm. Fig. 2/1.

În ceea ce privește armele din zona Ilișua — Cristeștii Ciceului, cu siguranță inițial au fost donate mai multe decît am reușit noi să identificăm. În articol este menționată și ilustrată o sabie dreaptă cu două tășuri pe care autorul o consideră *spatha* și nu *gladius* potrivit lungimii ei (92,8 cm)¹¹. Aceasta însă nu s-a mai găsit. La fel, n-am găsit o secure de luptă¹², care însă nu pare a aparține epocii romane și fragmentele unui scut rotund din tablă de bronz.

Armele identificate se rezumă la opt exemplare de săgeți, cinci lăncii și patru sulite, la care se adaugă eventual o lamă de teacă.

Aceasta din urmă este formată dintr-o vergea îndoită în forma literei „U“, avind la mijlocul curburii un accesoriu metalic. S-ar putea

⁹ *Idem*, p. 156, E 13.

¹⁰ Torma Károly, *op. cit.*, p. 60.

¹¹ *Idem*, p. 58, pl. XII/1.

¹² *Idem*, p. 58—59, pl. XII/7. Fragmentele de scut nu sînt ilustrate

presupune că identificarea noastră este corectă dacă nu cumva șanțul care se vede pe o porțiune a vergelei reprezintă doar o deteriorare a piesei, în loc de-a fi fost prelucrat anume pentru introducerea unei săbii. Diametrul deschiderii vergelei este de 4,3 cm. Fig. 4/3.

Săgețile se clasifică după formă în trei categorii: a) cu lama rotunjită sau cvasitriunghiulară, profil rectangular sau lenticular și toc; b) cu vîrf în mai multe muchii și toc de înmănușare lung; c) cu vîrf piramidal și peduncul.

Săgețile din prima categorie le descriem în cele ce urmează:

1. Săgeată cu lama cvasitriunghiulară și profil rectangular. Tocul de înmănușare este distrus parțial. Lungime: 7,9 cm; diametrul tocului: 1,00 cm; lungimea vîrfului: 2,2 cm. Fig. 4/1.

2. Săgeată cu vîrf rupt, lama de formă lenticulară rotunjită și toc distrus parțial. Lungime: 8,00 cm; diametrul tocului: 1,00 cm; lungimea vîrfului: 1,2 cm. Fig. 4/2.

3. Săgeată cu lama subțire cvasitriunghiulară cu profil lenticular. Vîrf și tocul de înmănușare inițial distruse, au fost restaurate¹³. Lungime: 6,5 cm; diametrul tocului 0,9 cm; lungimea vîrfului: 2,7 cm. Fig. 5/1.

Săgețile cu vîrf în mai multe muchii și toc sînt reprezentate prin două exemplare:

1. Săgeată cu vîrf în patru muchii și toc lung, restaurat. Lungime: 6,5 cm; diametrul tocului: 1,1 cm; lungimea vîrfului: 2,2 cm. Fig. 5/3.

2. Săgeată cu vîrf în opt muchii și toc lung, restaurat. Lungime: 6,9 cm; diametrul tocului: 0,8 cm; lungimea vîrfului: 2,8 cm. Fig. 5/2.

Săgețile din a treia categorie se deosebesc de cele precedente, prin faptul că în locul tocului de înmănușare, au peduncul. Am identificat în total trei exemplare:

1. Săgeată cu vîrf lung, piramidal, indoit cu cele patru muchii rotunjite spre vîrf și peduncul scurt. Lungime: 9,9 cm; diametru 0,6 cm. Fig. 4/10.

2. Săgeată cu vîrf rupt, piramidal și peduncul. Lungime: 6,6 cm; diametru: 0,5 cm. Fig. 4/9.

3. Săgeată slab conservată cu vîrf piramidal în patru muchii și peduncul deteriorat. Lungime: 6,4 cm; diametru: 0,8 cm. Fig. 4/4.

Lânciile se împart în două categorii, avînd lama a) cu nervură mediană unghiulară și b) vîrf prelung și profilul lamei lenticular. Majoritatea sînt într-o stare slabă de conservare. Din prima categorie se cunosc două bucăți:

1. Lance cu vîrf prelung și nervură mediană unghiulară. Are tocul evazat și destul de deteriorat. Lungime: 11,5 cm; diametrul tocului: 1,9 cm; lungimea vîrfului: 7,8 cm. Fig. 5/7.

2. Lance cu vîrf rupt și nervură mediană unghiulară ce continuă și pe partea inferioară, plină, de unde urma tocul, care însă este rupt¹⁴.

¹³ Acest exemplar, precum și cel din fig. 4/1 par a fi cele din articolul lui Torma. Cf. *op. cit.*, p. 58, pl. XI/3, 9. Alte două săgeți aflate pe aceeași planșă, numerele 1 și 2, nu s-au găsit.

¹⁴ Această lance și cea din fig. 5/5 au fost publicate în articolul mai sus amintit. Cf. *op. cit.*, p. 58, pl. XI/10, 8. Alte trei exemplare de pe aceeași planșă, descoperite în săpăturile de la Ilișua, nr. 5—7, nu le-am găsit.

Lungime: 11,2 cm; diametrul părții pline: 1,2 cm; lungimea vârfului: 6,1 cm. Fig. 5/4.

A doua categorie este reprezentată prin trei vîrfuri de lance:

1. Lance cu vîrf subțire, lama cu profil lenticular și toc păstrat incomplet. Lungime: 13,1 cm; diametrul tocului: 1,4 cm; lungimea vârfului: 5,1 cm. Fig. 5/5.

2. Lance cu lama plată și profil lenticular. Tocul păstrat incomplet a fost lucrat din aceeași foaie de metal ca și vîrful, îndoită sub forma unui manșon. Lungime: 14,1 cm; diametrul tocului: 1,00 cm; lungimea vârfului: 8,7 cm. Fig. 5/6.

3. Lance de mari dimensiuni, din care lipsește cea mai mare parte a lamei plate, cu profil lenticular. Tocul este incomplet. Lungime: 17,6 cm; diametrul tocului: 1,9 cm; lungimea actuală a vârfului: 3,7 cm. Fig. 5/7.

Cele patru exemplare de sulițe sînt de același tip: arme cu vîrfuri masive în trei muchii și toc de fixare. Le descriem în continuare.

1. Suliță cu vîrf masiv în trei muchii, gîtit în partea inferioară, continuată cu tocul pentru coadă, păstrat incomplet. Lungime: 17,2 cm; diametrul tocului: 1,4 cm; lungimea vârfului: 9,1 cm. Fig. 4/6.

2. Suliță foarte asemănătoare cu precedentă, dimensiunile diferind intrucitva¹⁵. Lungime: 19,00 cm; diametrul tocului: 1,1 cm; lungimea vârfului: 10,8 cm. Fig. 4/5.

3. Suliță cu vîrf masiv, de aceeași formă cu precedentele. Lungime: 14,8 cm; diametrul tocului: 1,1 cm; lungimea vârfului: 10,00 cm. Fig. 4/7.

4. Suliță de același tip cu precedentele. Lungime: 12,7 cm; diametrul tocului: 1,4 cm; lungimea vârfului: 5,9 cm. Fig. 4/8.

Atît uneltele cît și armele din colecția Torma sînt piese frecvent întîlnite în descoperirile din Dacia. Cuțitul de plug are analogii în depozitele de la Mărculeni și Dedrad¹⁶, din păcate exemplarul nostru fiind incomplet. La cele două săpăligi se remarcă o diferență destul de mare din punctul de vedere al prelucrării lor. Cea din fig. 1/1 este mult mai simplist lucrată, avînd analogie mai degrabă în mediul dacic. Ea este asemănătoare cu un exemplar de la Sibiu — Gușterița¹⁷, în timp ce a doua săpăligă, masivă, cu muchia pătrată, se întîlnește frecvent în mediu roman, semănînd bine și cu teslele. Are o analogie în depozitul de la Mărculeni, în castrul de la Jupa — Tibiscum¹⁸ și în alte descoperiri.

Secerile sînt obiecte banale, în același depozit de la Mărculeni, găsindu-se mai multe piese, printre care și tipul cu lamă scurtă, ușor curbată și limba scurtă pentru nit, de asemenea în depozitul de la Căianu Mic, aflîndu-se un exemplar¹⁹.

¹⁵ Sulița este una și aceeași piesă cu cea publicată în raport considerată însă de autor, lance. Cf. *op. cit.*, p. 58, pl. XI/4.

¹⁶ I. Glodariu, A. Zrinyi și P. Gyulai, în *Dacia N.S.*, XIV, 1970, p. 208, fig. 4/1, 5/1; I. Glodariu și M. Cîmpeanu, în *SCIV*, 17, 1966, 1, p. 21, fig. 4/2.

¹⁷ M. Comșa, în *Pontica*, XIII, 1980, p. 164—165, fig. 1/1.

¹⁸ I. Glodariu, A. Zrinyi și P. Gyulai, *op. cit.*, p. 215, fig. 13/3, unde figurează la tesle; M. Moga — D. Benea, în *StCom*, Caransebeș, II, 1967, p. 323, fig. 5—6.

¹⁹ Cf. I. Glodariu, A. Zrinyi și P. Gyulai, *op. cit.*, p. 214, fig. 8/1, 2, 6; fig. 11/3; fig. 23/12; G. Marinescu și Al. Retegan, în *SCIV*, 30, 1979, 2, p. 256, fig. 1/3.

Cele patru pile din donația Torma Károly reprezintă tot atâtea forme diferite, de la pila cea mai îngustă, cu dinți pe toate patru laturile, pînă la cea masivă patrată sau dreptunghiulară în secțiune. Pilele sînt obiecte deseori folosite, fără ca forma lor să fi suferit modificări în timp²⁰.

Dintre dățile prezentate mai sus se remarcă execuția artistică a celei cu secțiune octogonală, pentru care de altfel n-am găsit analogii. De asemenea se observă că deși tășul este ușor deteriorat în urma folosirii, capătul opus lui, care în mod normal ar fi trebuit să fie teșit din cauza aplicării loviturilor, este perfect conservat. Celelalte dăți sînt de dimensiuni mai reduse, unele servind probabil la cizelare sau ornamente. Analogii sînt în general și în lumea romană tîrzie, e de ajuns să amintim șapte exemplare descoperite în *castellum*-ul roman tîrziu de la Căunița de Jos și în cimitirul de la Bratei²¹.

Cele trei sfredele, sînt într-o stare foarte slabă de conservare, avînd în general numeroase analogii în descoperirile arheologice²².

Singurul exemplar de sulă din colecție cu dimensiuni reduse are analogii în descoperiri romane și romane tîrzii²³.

Punctatorul folosit pentru trasat sau marcat are corpul masiv, rectangular în secțiune. Astfel de piese s-au găsit frecvent printre materialele epocii dacice²⁴.

Troliul de scripete are o analogie în castrul roman de la Rîșnov, unde apare o piesă formată din două părți: un troliu pe a cărui tijă orizontală s-a sudat o piesă masivă oval-alungită, cu capătul de jos ascuțit. Ea are la mijloc un orificiu elipsoidal. Deși autorii studiului nu explică destinația obiectului, se deduce din fotografie, că troliul era atîrnat probabil de un cîrlig, iar încărcătura trasă cu ajutorul unei frînghii sau lanț, ce trecea prin orificiu²⁵.

Armele identificate în donația la care ne referim sînt relativ puține și în unele cazuri slab diferențiate ca tip. Toate, cu excepția piesei presupusă de noi a fi ramă sau teacă, reprezintă arme de luptă la distanță.

Săgețile de la Ilișua — Cristeștii Ciceului le-am clasificat în trei categorii, potrivit formei lamei și manșonului sau pedunculului. Pentru toate, există suficiente analogii în descoperirile romane sau romane tîrzii. Astfel, tipul cu lamă triunghiulară și lenticulară, cu toc de înmănășare, are analogii printre piesele din castrele de la Buciumi și Bologa, de asemenea a apărut în săpăturile de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa²⁶.

²⁰ O analogie pentru pila lată, dreptunghiulară în secțiune, la Mărculeni. Cf. I. Glodariu, A. Zrinyi și P. Gyulai, *op. cit.*, p. 216, fig. 15/3.

²¹ N. Gudea, în *Banatica*, 1977, p. 81, fig. 44/5—7, 10, 13; fig. 47/7—8; L. Bîrzu, *Continuitatea populației autohtone în Transilvania în secolele IV—V (cimitirul 1 de la Bratei)*, Ed. Acad. R.S.R., București, 1973, p. 58, pl. XXII/8.

²² Cf. I. Glodariu, A. Zrinyi și P. Gyulai, *op. cit.*, p. 214, fig. 13/4, 5; N. Gudea — V. Lucăcel, *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972, p. 77, pl. 105/5; G. Marinescu și Al. Retegan, *op. cit.*, p. 256, fig. 2/1.

²³ L. Bîrzu, *op. cit.*, p. 58, pl. XXXIII/3—4, 6.

²⁴ I. Glodariu — E. Iaroslavschi, *Civilizația fierului la daci (sec. II î.e.n. — I e.n.)*, Cluj-Napoca, 1979, p. 54—55, fig. 20/5—6.

²⁵ N. Gudea și I. Pop, în *Studii și materiale de muzeografie și istorie militară*, 7—8, 1974—1975, p. 77, fig. 15/11.

²⁶ N. Gudea — C. Pop, *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972, pl. 61/8; N. Gudea, în *Apulum*, X, 1972, p. 137, fig. 18/7 (considerată de autor drept vîrf de sulită); C. Ilies, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 419, pl. II/18—19.

Tipul cu vîrf piramidal și toc de înmănușare se reîntîlnește la Buciumi, Bologa și Brețcu²⁷, iar pentru săgețile cu lamă masivă piramidală în patru muchii și peduncul, cunoaștem analogii în aceleași castre de la Buciumi și Bologa, precum și la Ulpia Traiana²⁸. Printre săgețile din această categorie, exemplarul cu vîrf piramidal și corp alungit terminat într-un peduncul scurt se încadrează după unii autori, la săgețile numite „de tip sirian”²⁹.

Conform modalităților de lansare a săgeților mai nou ele s-au clasificat în două mari categorii: săgeți de arc și de balistă. Din prima categorie fac parte cele ușoare, în cazul nostru cele cu vîrf piramidal și peduncul scurt³⁰, deși probabil și exemplarele de mici dimensiuni cu toc lung de înmănușare s-ar preta unei asemenea folosiri.

Vîrfurile de lance din colecția Torma, cu lamă alungită și profil lenticular sau nervură mediană reliefată au numeroase analogii în castrele de la Buciumi și Bologa. Ele au fost identificate și la Ulpia Traiana sau chiar în descoperiri romane tîrzii³¹.

Cele patru sulițe din colecție sînt toate de același tip, cu lama prelungă și îngustă, triunghiulară în secțiune, continuîndu-se cu un toc de înmănușare, lung și ușor evazat. Dintre analogii cităm piese de la Bologa și Buciumi³².

Încheind discutarea uneltelor și armelor din colecția Torma Károly, mai rămîn de lămurit cîteva aspecte. În primul rînd, care dintre obiectele prezentate s-au descoperit în săpăturile efectuate la castru și care s-au găsit în zonă, sau au fost achiziționate de către pasionatul arheolog. La această întrebare se poate răspunde doar parțial, pe baza articolului referitor la desfășurarea cercetărilor în castrul de la Ilișua. Dintre unelte, cele publicate în raportul amintit și anume: rișnița de mină, dalta cu secțiune poligonală și scripetele, provin în mod sigur de la Ilișua. Despre daltă se precizează locul exact de descoperire, „coridorul pretoriului”³³.

Dintre arme, în afară de sabie, scut și securea de luptă, neidentificate: două săgeți, fig. 4/1 și 5/1, două lăncii, fig. 5/4—5 și o suliță, fig. 4/5 sînt publicate de autorul săpăturilor. Se pare că sulița s-a găsit alături de alte obiecte „în apropierea porții de sud a castrului”³⁴. Cu pri-

²⁷ N. Gudea — C. Pop. *op. cit.*, p. 63, pl. 62/9 (considerată drept vîrf de suliță); N. Gudea, în *Apulum*, X, 1972, p. 143, fig. 18/12 (considerată drept vîrf de pillum); idem, în *AMP*, IV, 1980, p. 321, fig. 52/6 (exemplar aproape identic săgeții de la Ilișua cu vîrf octogonal, trecut de autor în categoria sulițelor).

²⁸ N. Gudea — C. Pop. *op. cit.*, p. 64, pl. 61/5; N. Gudea, în *Apulum*, XV, 1977, fig. 22/5 (piesă numită în text „vîrf de suliță”); C. Ilies, *op. cit.*, p. 419, pl. II/20—23.

²⁹ Cf. Christian M. Vlădescu, în *Studii și materiale de muzeografie și istorie militară*, 7—8, 1974—1975, p. 45, fig. 22/1—11, un studiu amplu și documentat asupra tipologiei armamentului roman din Dacia Inferior.

³⁰ Pentru discuția asupra săgeților, cf. C. Ilies, *op. cit.*, p. 417—419.

³¹ N. Gudea — C. Pop. *op. cit.*, p. 62, pl. 58/6—9; pl. 59/1; N. Gudea, în *Apulum*, X, 1972, p. 144, fig. 19/4; idem, în *Apulum*, XV, 1977, p. 187, fig. 22/9; C. Ilies, *op. cit.*, p. 416, pl. I/4—6; N. Gudea, în *Banatica*, 1977, p. 81, fig. 48/24. 26 — pentru lancea cu profil lenticular și p. 81, fig. 48/25 — lancea cu nervură.

³² N. Gudea, în *Apulum*, XV, 1977, p. 187, fig. 23/3, 7; N. Gudea — C. Pop. *op. cit.*, p. 62, pl. 58/8, socotită în mod greșit, lancea.

³³ Torma Károly, *op. cit.*, p. 59—60.

³⁴ Idem, p. 58.

vire la restul uneltelor și armelor nu avem date suplimentare, deoarece articolul nu cuprinde un catalog complet al tuturor descoperirilor din cursul săpăturilor. Rămâne doar de observat, că atât tipurile de unelte, cât și armele au analogii numeroase provenite în majoritate tot din castre romane și deci, încadrarea cronologică a pieselor de la Ilișua — Cristeștii Ciceului este la fel de largă ca și a obiectelor analoage din castre, înscriindu-se în intervalul de timp cuprins între secolele II—III e.n.

Analogiile uneori pînă la identitate cu piese din alte descoperiri romane din Dacia mai arată, după cum este și firesc, o unitate generală a nivelului cunoștințelor în domeniul agriculturii și meșteșugurilor, ca și o uniformizare în domeniul armamentului folosit, dovadă a romanizării extinse asupra întregului teritoriu al provinciei, stăpinit de Imperiul roman.

IOANA HICA-CIMPEANU

OUTILS ET ARMES ROMAINES DECOUVERTES DANS LA RÉGION D'ILIȘUA — CRISTEȘTII CICEULUI

(Résumé)

En continuant les recherches pour identifier les objets qui constituent la donation faite par Torma Károly (v. *Acta MN*, XVII, 1980, p. 653—665), nous présentons ici, les outils et les armes romaines découvertes aux environs du village d'Uriu, à Cristeștii Ciceului et au grand camp romain d'Ilișua. Une petite partie de ces outils et armes a été déjà publiée par Torma K. même (v. *Erd.Múz. Évk.* III, 1864—1865, Kolozsvár, 1866, p. 10—67), aussi bien que quelques pièces isolées, par d'autres chercheurs (v. la note no. 2), mais la majorité des objets est restée jusqu'à présent inconnue.

L'ensemble des outils comprend: un coute (fig. 1/2), deux serfouettes dont une ressemble à une herminette (fig. 1/2, 4), une faucille (fig. 1/3), quatre limes (fig. 2/2, 5—7), quatre ciseaux de menuisier (fig. 3/1—4), trois vrilles (fig. 3/5—7), un poinçon (fig. 2/4), un pointeau (fig. 2/3) et un treuil de poulie (fig. 2/3).

En ce qui concerne les armes, on ne constate point de diversité. On a trouvé: huit pointes de flèche (fig. 4/1—2, 4, 9—10 et fig. 5/1—3), cinq pointes de lance (fig. 5/4—8) et quatre pointes de javelot (fig. 4/5—8). On peut ajouter aussi une pièce en fer qui ressemble à un cadre de gaine (fig. 4/3).

Tous les outils et les armes de la région d'Ilișua — Cristeștii Ciceului appartiennent à l'époque romaine et peuvent être encadrées chronologiquement entre le II-ème et le III-ème siècle de notre ère.

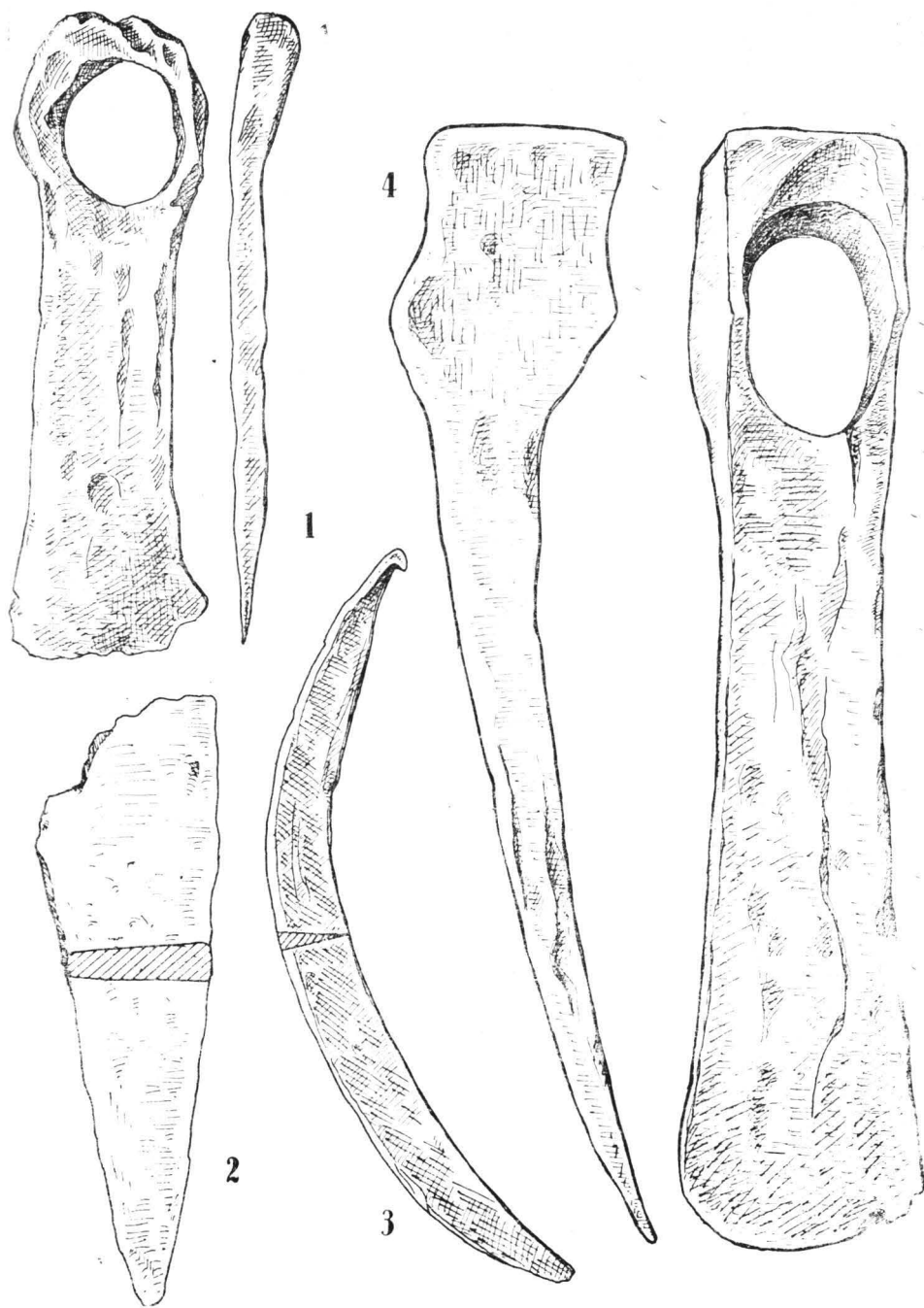

Fig. 1 — Ilișua — Cristești Ciceului (donația Torma K.): 1, săpăligă, 2, cuțit de plug fragmentar; 3, seceră; 4, săpăligă-teslă.

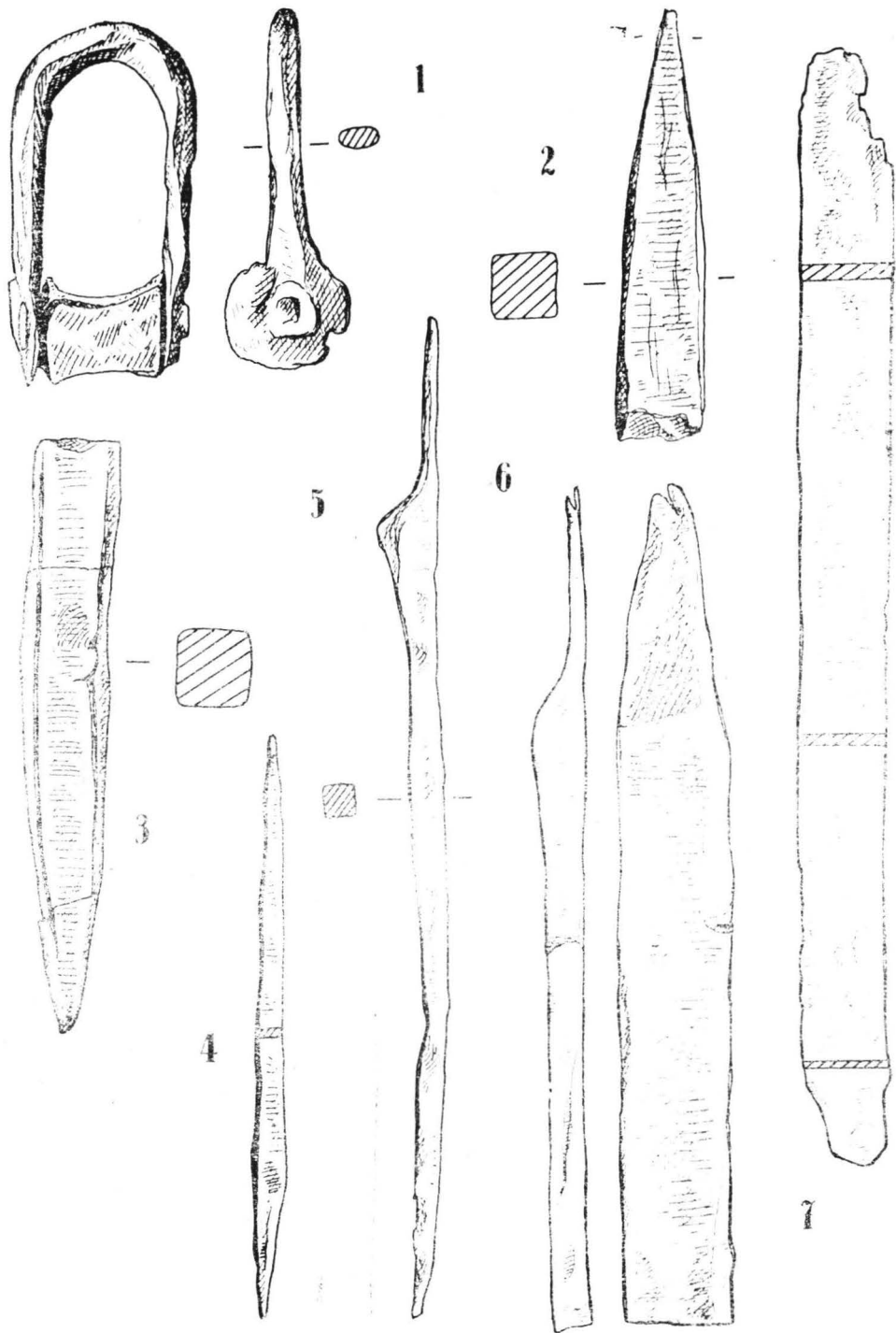

Fig. 2 — Ilișua — Cristești Ciceului (donăția Torma K.): 1, trolu de scripete; 3, punctator; 4, sulă; 2, 5—7, pile.

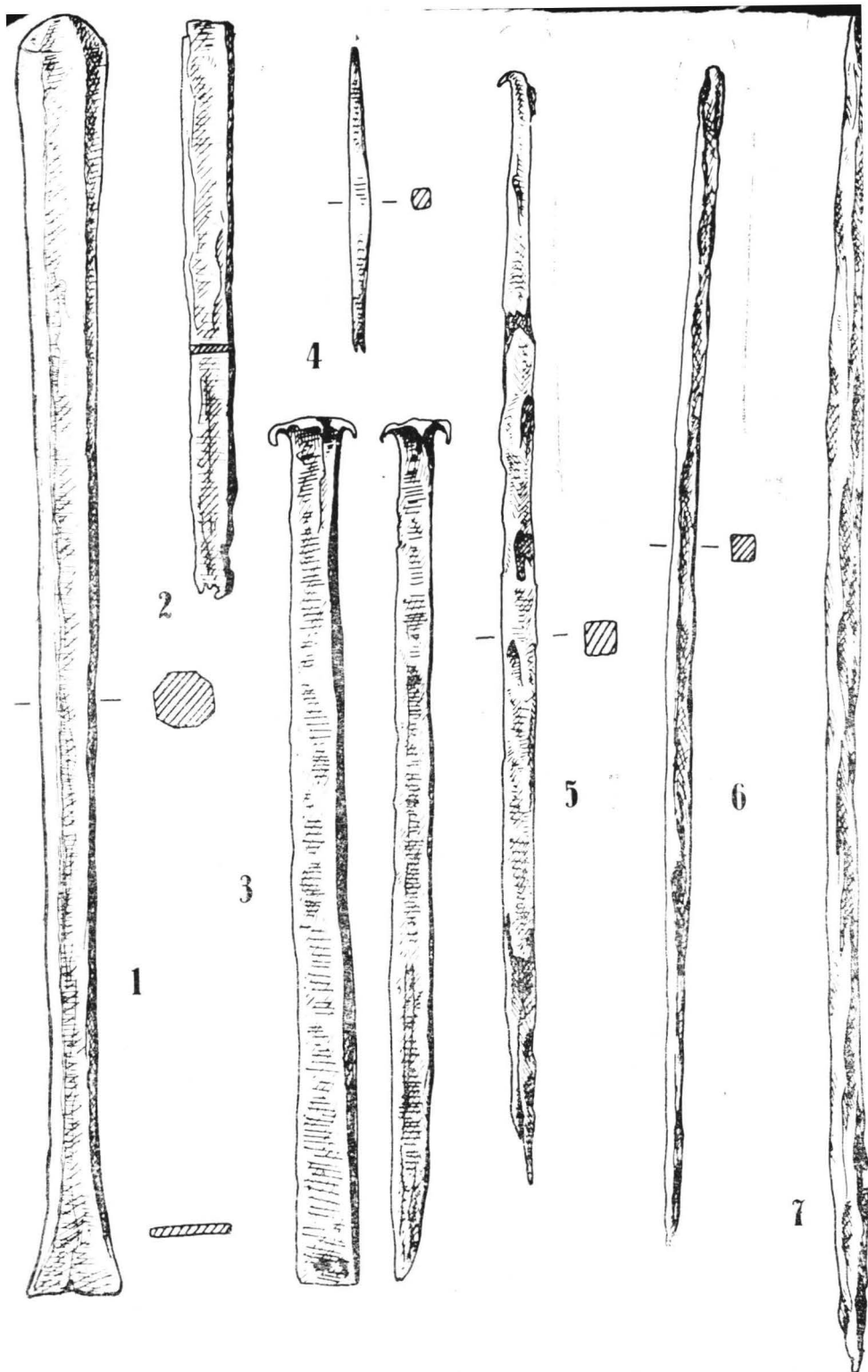

Fig. 3 — Ilișua — Cristeștii Ciceului (donația Torma K.): 1—4, dălți; 5—7, sfredele.

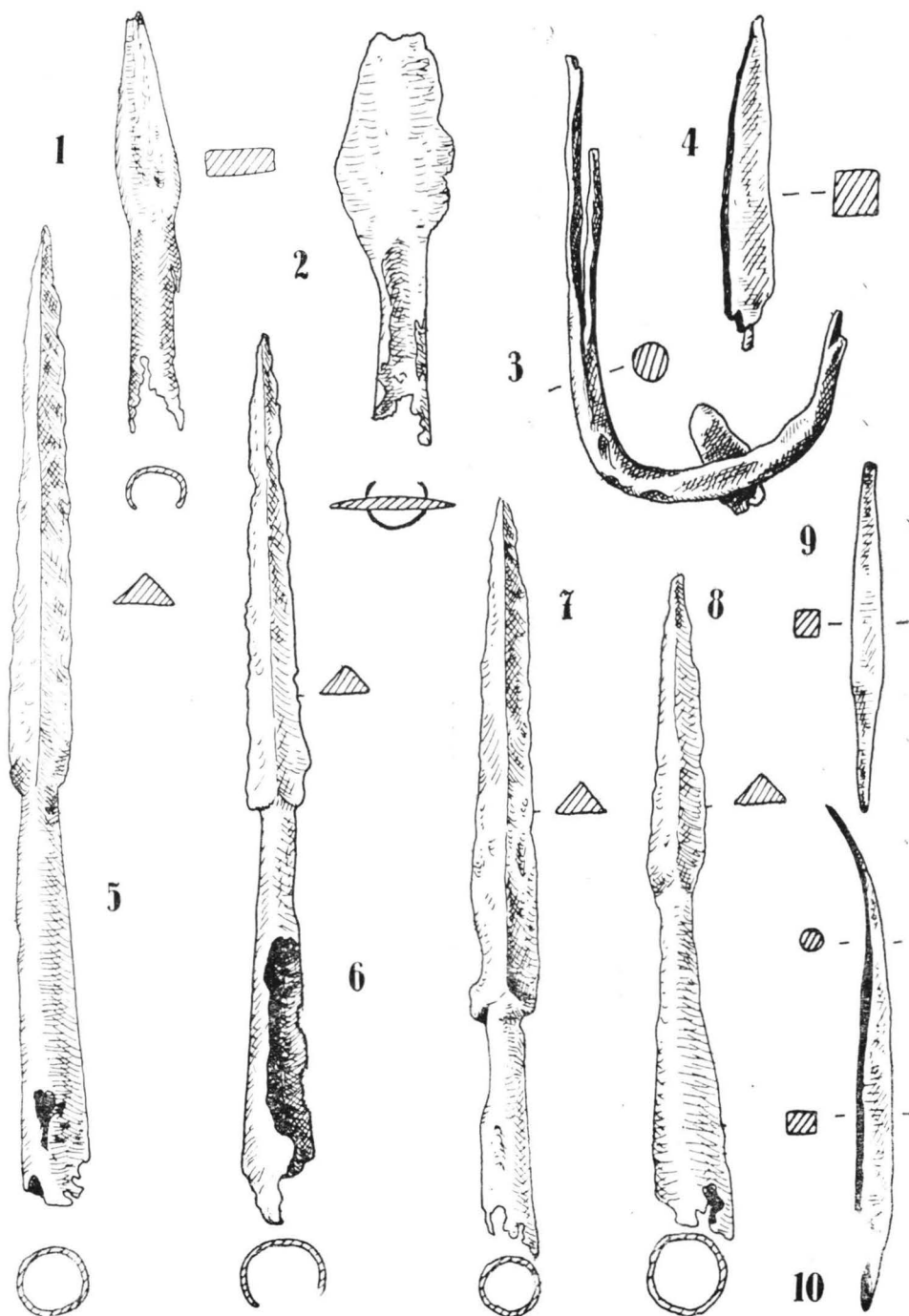

Fig. 4 — Ilișua — Cristești Ciceului (donăția Torma K.): 1—2, 4, 9—10, vîrfuri de săgeți; 3, ramă de teacă (?); 5—8, vîrfuri de sulițe.

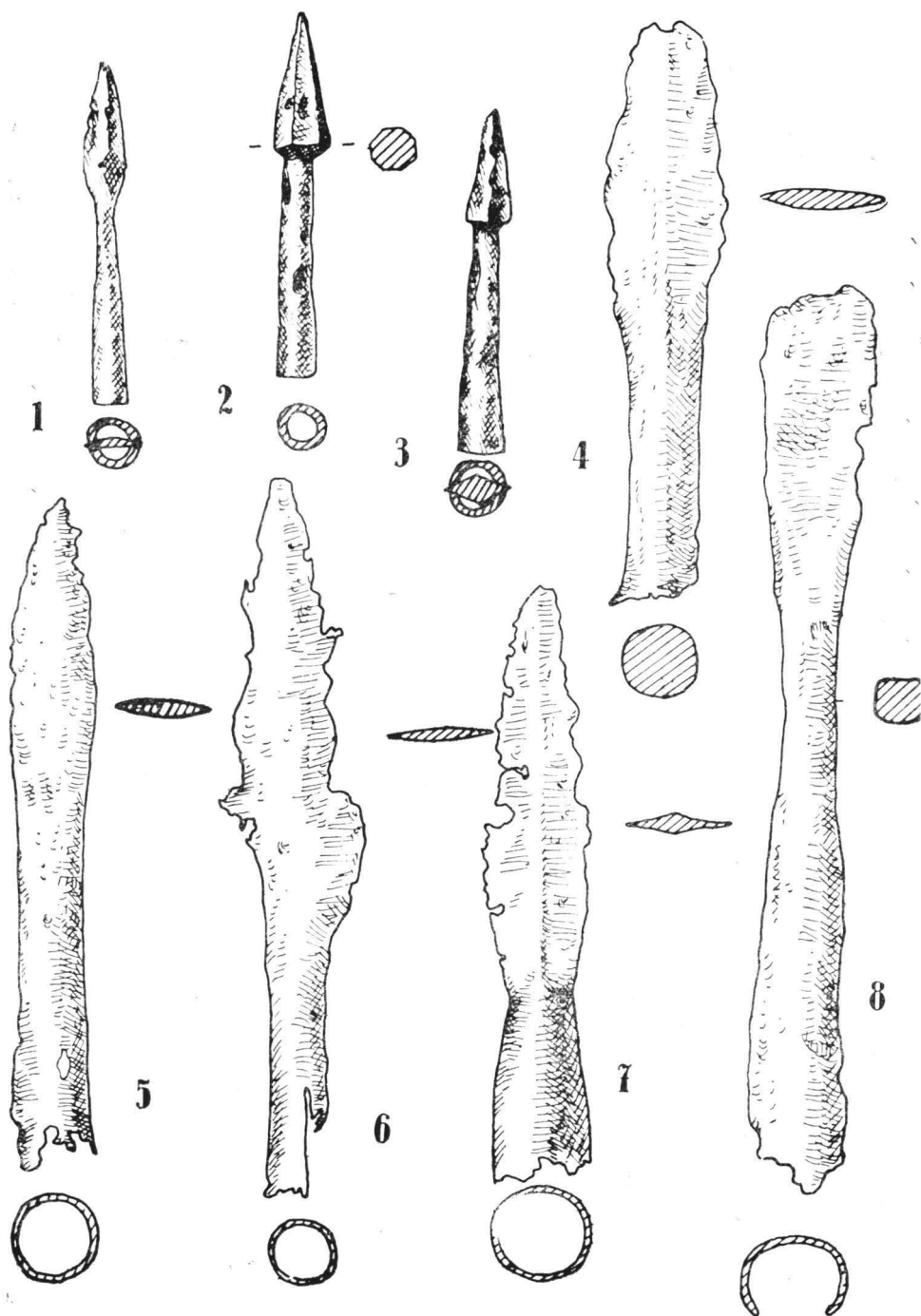

Fig. 5 — Ilișua- — Cristeștii Ciceului (donația Torma K.): 1—3, vîrfuri de săgeți; 4—8, vîrfuri de lănci.

COMISIUNEA MONUMENTELOR ISTORICE — SECȚIA PENTRU TRANSILVANIA ȘI PROMOVAREA CERCETĂRII EPOCII DACICE

Activitatea Comisiunii Monumentelor Istorice ca organism de stat, care a cuprins ceea ce avea mai prestigios știința românească, desfășurată pe parcursul a aproape șase decenii, într-o perioadă hotărîtoare pentru definitivarea direcțiilor de cercetare, a sistemului de ocrotire a patrimoniului cultural național, ca și în general a sistemului organizatoric în știință, cultură și artă, se impune a fi relevată și în domeniul cercetării și ocrotirii vestigiilor dacice, a dovezilor acestei epoci și a culturii ei materiale și spirituale.

Este bine cunoscut faptul că în cadrul Comisiunii au activat, încă de la începuturile ei, specialiști ca Gr. Tocilescu și V. Pârvan, care au deschis drum noii orientări spre cunoașterea istoriei daco-geților, cum nu facem decît să amintim că de Comisiune își leagă activitatea, ca membri sau membri corespondenți, D. M. Teodorescu, I. Andrieșescu, C. Moisil, S. Lambrino, Al. Bărcăcilă, Gr. Florescu, T. Sauciuc-Săveanu, G. Ștefan, R. Vulpe, D. Tudor, C. Matasă ș.a. Să mai adăugăm că, începînd din anii 1921—1922, sistematic, fondurile de săpătură, element esențial în promovarea unei științe ca arheologia, publicarea curentă a rapoartelor în Buletinul și Anuarele Comisiei, intervențiile directe la autorități, pe tot cuprinsul țării, pentru păstrarea și conservarea vestigiilor arheologice, au fost făcute prin intermediul Comisiunii Monumentelor Istorice. Astfel, șantierele de importanță deosebită de la Costești, Grădiștea Muncelului, Piscul Crășani, Tinosu, Poiana, Drajna de Sus, Pecica, Băneasa, Popești, cele de la cetățile din Dobrogea, marile obiective romane de la Celei, Drobeta, Tibiscum, Porolissum, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Micia, Jidava, și enumerarea ar putea continua, au fost finanțate și puse sub îndrumarea Comisiunii Monumentelor Istorice.

Secția de la Cluj — după volumul de activitate și realizări, cea mai importantă dintre cele patru secții ale Comisiei Centrale —, creată la 8 III 1921, ca urmare a Legii pentru conservarea și restaurarea monumentelor istorice din 28 iulie 1919, se înscrie între factorii care au contribuit hotărîtor la dezvoltarea cercetărilor de epocă dacică, la conservarea vestigiilor acestora. Arheologilor care au făcut parte din această secție ca membri, firește, cu aporturi distincte și diferențiate — D. M. Teodorescu, M. Roska și E. Panaitescu —, lui C. Daicoviciu, ca secretar al ei, li se datorează orientarea științifică prin excelență spre problematica civilizației și culturii dacilor, a studierii Daciei romane, cu interesantele procese desprinse din acest fenomen, legate direct de formarea poporului și a limbii române. După cum, tot secției îi vom recunoaște aportul la crearea a ceea ce mai tîrziu se va numi „școala de arheologie clujeană“, în jurul căreia se va forma o pleiadă de specialiști, cola-

boratori cu totul remarcabili ai Comisiei, între care M. Macrea, Oct. Floca, M. Moga, I. I. Russu, K. Horedt ș.a. care vor ilustra strălucit eforturile de luminare a istoriei vechii Dacii.

Comisia de la Cluj a orientat din primii ani cercetările spre obiectivele cele mai însemnate ale Daciei: în 1923, din fondurile ei, D. M. Teodorescu începe săpăturile de la Costești, în decursul a câțiva ani reușind să releve una din cele mai importante cetăți dacice din Munții Orăștiei. Încă în 1928, împreună cu arh. R. Wagner, realizează aici un prim proiect de ocrotire a vestigiilor, care prevedea consolidarea tuturor zidurilor și acoperirea cu copertine a părților mai primejdite: secțiunea prin val, cu urmele birnelor transversale și zidurile celor două turnuri principale, unde se mai păstra construcția de chirpic¹. Din păcate, aceste acțiuni nu vor avea urmări, și ca atare în 1939 delegatul Ministerului Cultelor și Artelor, care venea aici în numele Comisiei, constată că obiectivul este „condamnat să piară în caz că nu vor fi urgent consolidate (vestigiile)”², ceea ce face ca în anul următor să se acorde un fond de 100.000 lei care vor fi folosiți pentru efectuarea lucrărilor³. În același an, N. Iorga, președintele Comisiei Centrale, se va adresa ținutului Timiș, de care țineau marile obiective, cum o va face și în cazul rezidenților regali din ținuturile Someș și Mureș, pentru Cășei și Porolissum, ca să se acorde 150.000 lei necesari săpăturilor⁴. La fel va proceda C. Daicoviciu, în numele Secției clujene, solicitând înțelegerea aceluiași factori pentru finanțarea cercetărilor din Munții Orăștiei, unde „arheologia și istoria mai au încă de studiat și rezolvat o mulțime de probleme, a căror soluție depinde de posibilitatea materială de a continua munca desgropării și punerii în lumină a urmelor trecutului strămoșesc”⁵.

De prin anii 1926—1927 Comisia solicită insistent protejarea vestigiilor dacice și romane prin instituirea regimului de rezervații pentru acestea: în 1925 se cere exproprierea terenului pe care se situa Aedes Augustalium⁶, în anul următor Cristești⁷, apoi în 1928 teritoriul castrului Cășei este prezervat⁸, în 1929 peste 90 iugăre sînt rezervate pentru zona vestigiilor din jurul Ulpiei Traiana Sarmizegetusa și Micia, iar la Porolissum, alte opt⁹. Tot sub prezervare, prin grija Comisiei, se va reuși în 1937 să fie pus și Tibiscumul¹⁰.

Sub auspiciile Comisiei, într-o perioadă scurtă sînt inițiate cercetări intense și sistematice la Porumbenii Mari¹¹, la Căpilna (1939)¹². Acum se efectuează marile periegeze făcute de colectivul clujean, condus de

¹ În arhiva Comisiunii Monumentelor Istorice Transilvania, 1928, 13 X, nr. 143 (Arhiva C.M.I.T., la MuzIstTrans).

² Idem, 1939, 29 XI, nr. 639.

³ Idem, 1940, 20 II, f.n.

⁴ Idem, 1940, 16 III, nr. 859.

⁵ Idem, 1940, 26 I, nr. 10.

⁶ Idem, 1925, 3 XII, nr. 611.

⁷ Idem, 1926, 25 X, nr. 13.

⁸ Idem, 1928, f.d.

⁹ Idem, 1929, 14 V, nr. 190 și în august cu nr. 213.

¹⁰ Arhiva Comisiunii Monumentelor Istorice, Secția pentru Banat (Arhiva C.M.I.B., la Muzeul Banatului, Timișoara).

¹¹ Autorizație Al. Ferenczi, cf. A.C.M.I.T., 1940, 4 V, nr. 717.

¹² Autorizație de cercetare pentru C. Daicoviciu, Al. Ferenczi, M. Macrea și I. Berciu, eliberată de D. M. Teodorescu, cf. nr. 681, 21 VIII 1939.

C. Daicoviciu, în fostele județe Brașov, Ciuc, Trei-Scaune, Mureș, Odorhei, Tîrnava Mare¹³, apoi în Banat. Tot de acum, respectiv din 1928, datează primele demersuri pentru ridicarea topografică a zonei Munților Orăștiei de către Serviciul Militar Geografic al Armatei¹⁴.

Încă în 1933 se considera că cercetările întreprinse în Transilvania, la inițiativa și îndemnul lui V. Pârvan, în ultimii 10 ani „au adus nu numai științei istorice o neprețuită contribuție de care trebuie ținut seama în orice moment”¹⁵. Totuși, aceste eforturi de cercetare, din păcate, erau prea des neglijate și fără acoperire financiară suficientă. Astfel, în repetate rânduri arheologii clujeni au cerut, în primul rând Universității clujene, un sprijin mai consistent acordat cercetărilor de teren. În vara lui 1937 ei se adresează rectoratului printr-un memoriu semnat de D. M. Teodorescu, Th. Naum și C. Daicoviciu, în care, relevând rezultatele pozitive obținute la cetățile dacice și la alte obiective romane, arată că „ele nu se datoresc propriu-zis universității, ci Comisiunii Monumentelor Istorice Transilvania, care le-a inițiat, finanțat și sprijinit în modul cel mai generos...”¹⁶.

Rezultatele meritorii din domeniul cercetării cetăților dacice și așezărilor romane, nota un alt memoriu semnat de D. M. Teodorescu și C. Daicoviciu, adresat Ministerului Educației Naționale, se datorează în întregime ajutorului susținut acordat de către Comisiune¹⁷. Cu acest prilej semnatarii memoriului notau între problemele nerezolvate: „problema cetăților dacice și a civilizației dacilor, abia atacată de către noi, problema cuceririi, apărării și părăsirii Daciei, strîns legată de romanizarea acestei provincii, și implicit, de geneza poporului român, problema epocii năvălirilor barbare, care e cheia delicatei chestiuni a continuității”¹⁸. Mai susțineau autorii că „la privirea în ansamblu a unor forme de civilizație pe cuprinsul sud-est-ului european sau a Imperiului Roman, Dacia rămîne ca o terra incognita...”¹⁹. Și cum s-ar fi putut altfel, cînd „afară de Comisiunea Monumentelor Istorice din Transilvania care ne-a înțeles și ne-a sprijinit pînă acum, chiar în paguba celorlalte obligații ale sale, arheologii din Cluj din cadrul universității noastre nu au mai primit nici un fond de săpături”²⁰. Se cer ca remedii continuitatea și regularitatea săpăturilor, publicarea lor sistematică, acordarea unui fond de cercetări de 150.000 lei²¹.

Susținînd aceleași idei, o adresă către rectorul universității arăta în februarie 1940: „Toată activitatea arheologică dezvoltată pînă acum de membrii și personalul științific al Institutului (I.S.C.) — activitate care a avut un răsunset puternic — a fost finanțată exclusiv de Comisiunea Monumentelor Istorice, iar miile de obiecte scoase din aceste săpături trecute în patrimoniul Institutului nostru se datorește faptului că săpă-

¹³ Idem, 1940, 26 IV, nr. 716.

¹⁴ Arhiva C.M.I.T., 1928, 12 X, nr. 135.

¹⁵ Arhiva C.M.I.T., Fond Institut Studii Clasice (FISC), 1937 (la MuzIstTrans).

¹⁶ Arhiva C.M.I.T., FISC, 1937, 14 VII, nr. 56.

¹⁷ Arhiva C.M.I.T., 1938, 10 XII, nr. 143.

¹⁸ Idem.

¹⁹ Idem.

²⁰ Idem.

²¹ Idem.

torii făceau parte din cadrele institutului și bunăvoinței Comisiunii Monumentelor Istorice care a admis acest aranjament⁴².

Ca efect al acestor insistențe, încă în 1942 Universitatea va începe să finanțeze unele cercetări, astfel că în vara lui 1943, prin acestea, se pot efectua cercetări la obiective dacice și romane din Transilvania și Banat. Aceste considerente și desigur asemenea deziderate îl vor face pe C. Daicoviciu să adreseze în 1943, Ministerului de Finanțe, un material asupra nevoii cercetării sistematice a cetăților dacice, în care nota rezultatele de pînă atunci obținute cu concursul Comisiunii Monumentelor Istorice, la Costești și Grădiște și arăta că este necesară organizarea „unei campanii urgente și mari pentru desvelirea totală și conservarea acestor minunate cuiburi întărite ale strămoșilor noștri. Fără nici o exagerare, sînt îndreptățit să afirm că aceste cetăți dacice, cu zidurile și turnurile lor puternice de piatră, cu resturile lor numeroase de obiecte de uz practic, de lux și de arme ce trădeză pînă în cele mai mici amănunte viața dacilor liberi, cultura lor materială și spirituală, constituie pentru noi românii cele mai mărețe, mai importante și mai prețioase urme arheologice. Desvelirea lor pioasă și pricepută, într-un ritm care să permită cunoașterea integrală a lumii dacice în cel mai scurt timp, asigurînd o continuitate de lucru absolut indispensabilă ca și pentru conservarea acestor vestigii pentru generațiile de azi și viitoare ale neamului, ca un bun sacru al întregului popor românesc, e o datorie imperioasă ce ni se ordonă din adîncurile conștiinței naționale⁴³.

Încă atunci cerea prof. Daicoviciu ca să se acorde Comisiunii suma de 3 milioane lei, din care să se realizeze:

„a) terminarea desgropării cetății de la Costești, la care se lucrează fără spor din lipsă de fonduri de vreo 18 ani;

b) consolidarea ruinelor desgropate la Costești și organizarea unui serviciu de pază și de întreținerea ruinelor;

c) desgroparea cetății principale de la Grădiștea Muncelului, începînd încă din acest an;

d) ridicarea unei hărți arheologice detaliate a regiunii cu indicarea tuturor cetăților dacice și a altor eventuale așezări antice;

e) ridicarea de planuri bune ale cetăților desgropate și publicarea rezultatelor săpăturilor în publicații frumoase după toate cerințele moderne⁴⁴.

În același an Comisia se adresează, prin secretarul ei, ministrului propagandei, cu care ocazie se analizează lipsurile cercetării arheologice din Transilvania perioadei interbelice, făcîndu-se amare reflexii asupra neînțelegerii pe care, cu excepția Comisiunii Monumentelor Istorice, autoritățile au dovedit-o față de finanțarea săpăturilor, de încurajarea și publicarea lor sistematică, de îmbunătățirea sistemului de învățămînt universitar de specialitate și creșterea numărului de specialiști, concludînd că este nevoie „de o temeinică, solidă, asigurată și permanentă organizare a tuturor cercetărilor din Transilvania⁴⁵, în care sens obiec-

⁴² Idem, FISC, 1940, 24 II, nr. 16.

⁴³ Adresa I.S.C., 1943, 25 VI, nr. 40.

⁴⁴ Idem.

⁴⁵ Arhiva C.M.I.T., FISC, 1943. 21 XII, nr. 114.

tive ca cele de la Turda, Micia, Hoghiz ș.a. vor trebui cercetate sistematic.

Numeroasele demersuri au făcut ca în anul 1943 să fie săpată în întregime cetatea de la Costești²⁶, adăugându-se apoi șantierele de la Mehadia-Plugova, Tărtăria, Ulpia Traiana, Ighiu, Țelna, Cetea, Cerneatez ș.a. toate desfășurate prin fondurile și îndrumarea Comisiunii Monumentelor Istorice, cu puținele forțe, de cca 10 arheologi din toată Transilvania, de la I.S.C. și muzee. Cei 3 milioane lei acordați cetăților dacice prin decretul 2026 din acest an vor fi cheltuiți, plus cei un milion dat de universitate, în același scop, al cunoașterii daco-romanității. În anul 1945 tot Comisiunea Monumentelor Istorice va acorda 5.000.000 lei cu care s-au efectuat unele din cercetările de la Costești și s-au verificat punctele din întreaga zonă a Grădiștei²⁷. În anii 1946—1947 din nou Comisiunea cerea, de data asta, 60 milioane lei, pentru cetățile dacice²⁸. Se deschide astfel o nouă epocă pentru aceste grandioase monumente naționale.

Împietind destinele cercetării arheologice cu cele ale luminării uneia dintre cele mai dramatice pagini de istorie națională, cu propriul lor destin profesional și cetățenesc, luptând cu forțele inerției într-o epocă nu totdeauna propice activității de cercetare și de valorificare, Comisiunea Monumentelor Istorice, membrii ei, înscriu prin activitatea lor în domeniul ocrotirii vestigiilor civilizației și culturii dacice o pagină memorabilă în istoria domeniului arheologiei și a culturii românești.

Rememorând cu pietate aceste eforturi, nu putem încheia fără a aminti hotărârile luate în ultima vreme, de cercetare intensă, conservare și valorificare a Complexului arheologic din Munții Orăștiei pentru care s-au aprobat importante sume și s-au asigurat forțele necesare. Mai mult, puse în lumină inclusiv pe planul înscrierii lor între monumentele protejate de UNESCO, cetățile dacice intră acum într-o nouă etapă a istoriei și valorificării lor.

IOAN OPRIS

²⁶ Raport anual I.S.C., 1943, în Arhiva C.M.I.T., FISC, 1944, 10 I, nr. 8.

²⁷ Arhiva C.M.I.T., FISC, 5 VI, nr. 55.

²⁸ Adresa colectivului de arheologie și istorie Cluj, Filiala Cluj.

14 Iulie 1937.

No. 56—1937.

Memoriu

asupra cercetărilor arheologice din Transilvania, înaintat d-lui Rector al Universității Regele Ferdinand I din Cluj de către *Institutul de Studii Clasice*.

D-Sale

Domnului Rector al Universității „Regele Ferdinand I”,

CLUJ.

Domnule Rector,

Înlocuirea vechii Universități maghiare din capitala Ardealului cu una românească și înzestrarea acesteia în cursul celor 16 ani de existență cu institute, laboratoare și catedre noi, a fost, după cum se știe, îndeplinirea acelor nestăvilitе dorinți ale conducătorilor Neamului Românesc de a vedea afirmându-se, în noile ținuturi desrobite, gândirea și munca științifică românească, desăvârșind, astfel, desrobirea politică a Ardealului. Prin aceasta, Ardealul românesc nu numai că a fost scos din mrejele unei culturi streine de sufletul său și cu totul nepotrivite structurii sale spirituale, dar a putut fi îndrumat, de la început, pe calea limpede a cugetării românești. În această privință, Universitatea Românească a Daciei Superioare și-a îndeplinit și va continua să-și îndeplinească cu prisosință menirea.

Înaltul rost al acestei Universități nu se reduce însă numai la această schimbare. Grijă cu care ea a fost înzestrată, rând pe rând, cu noi puteri și mijloace de muncă științifică, e o dovadă că întemeietorii și conducătorii ei au văzut clar că noua instituție de cultură superioară va trebui să îndeplinească o misiune și mai înaltă, pe tărîmul universal al științei, făcându-se dintr'însa nu numai un focar de cultură românească, ci și un centru de cercetări științifice de valoare internațională.

În această privință, organizarea și înzestrarea Universității noastre nu va trebui să aibă nici o clipă de răgaz, pentru ca ea să corespundă *pe deplin* nădejdlor îndreptățite ce s'au pus într'însa.

Una din nevoile adânc simțite în această direcție e *problema cercetării trecutului pământului românesc* sub aspectul lui *arheologic*. *Cadrelor* acestei cercetări Universitatea și le-a creat într-o măsură mult mai satisfăcătoare decât alte universități: o catedră de arheologie și numismatică înglobată în acel admirabil *Institut de Studii Clasice*, organizat în ultimii ani, un *Muzeu de Antichități*, atașat aceluiaș Institut și o pleiadă de tineri cercetători arheologi, crescuți în jurul catedrei de arheologie și ale Institutului.

Nu lipsesc nici înfăptuirile vrednice de toată lauda, realizate în aceste cadre, dintre care e destul să pomenim săpăturile dela cetățile dacice, dela Sarmizegetusa și dela o serie de castre romane, săpături ce au avut un frumos răsunset în toată lumea științifică. Aceste lucrări însă nu se datoresc propriu zis Universității, ci Comisiunii Monumentelor Istorice din Transilvania, care le-a inițiat, finanțat și sprijinit în modul cel mai generos, dar numai în măsura posibilităților ei materiale. Aceste posibilități materiale ale Comisiunii au devenit însă, mai ales în ultimul timp, cu totul insuficiente, iar cercetările ce trebuie făcute continuu și sistematic, au ajuns să fie mici sondagii de recunoașteri și lucrări ocazionale.

În schimb, cercetarea arheologică a Daciei și publicarea științifică a materialului arheologic e o *datorie imperioasă* a noiei Universități, dela care ea nu se poate sustrage în nici un chip.

Această datorie se impune din două puternice motive. În primul rând, o obligație de *ordin național* ca trecutul pământului românesc să fie cercetat și lămurit de noi, Românii, în cadrul instituției de științe care e Universitatea românească. În al doilea rând, e prestigiul științific al Universității românești, ce ne impune ca, ducând mai departe cercetările puține ce s'au făcut în trecut, să ne luăm cu demnitate partea ce ni se cuvine nouă din vasta operă arheologică a lumii civilizate.

* Păstrăm grafia originalelor mai jos publicate.

Căci, Domnule Rector, situația este următoare:

Dacia Superioară își are o serie de probleme proprii, de ordin arheologic și istoric, încă *nerezolvate*. Cităm din ele pe cele mai însemnate: problema cetăților și a civilizației Dacilor, abia atacate de către noi; problema cuceririi, apărării și părăsirii Daciei, strâns legată de *romanizarea* acestei provincii și, implicit, de *geneza poporului român*; problema epocii năvălirilor barbare, care e *cheia* delicatei chestiuni a *continuității*. Toate aceste mari probleme așteaptă soluția care trebuie să vină dela noi, nelăsându-le în bezna necunoscutului sau la discreția aceluia care, din motive politice, le interpretează și exploatează în mod pătimaș și tendențios, împotriva noastră.

Afară de acestea, o mulțime de probleme privitoare la aspectul general al civilizațiilor preistorice, clasice și postclasice, elaborate sau pe cale de a fi elaborate în alte țări, nici nu au fost măcar atinse în Transilvania, încât la privirea în ansamblu a unor forme de civilizație în cuprinsul Sud-Estului European sau al Imperiului roman, Dacia rămâne ca o „terra incognita”, tocmai din lipsa unor lucrări de sinteză.

Față de covârșitoarea mulțime a problemelor și lucrărilor ce ne apasă și știința și conștiința, noi nu putem să rămânem nepăsători.

Domnule Rector,

e un adevăr crud, dar trebuie să-l spunem fără reticențe. Pe când alte națiuni, și nu întotdeauna din cele mai mari, execută întinse cercetări arheologice în țări streine, trimițând misiuni arheologice în Egipt, Siria, Grecia, etc.; pe când state mai mici decât al nostru (Bulgaria, Ungaria și altele) au o admirabilă organizație a cercetărilor lor arheologice, cu fonduri de săpături asigurate, cu publicații ce apar regulat, noi nu suntem în stare să ne asigurăm nici o continuitate a săpăturilor mărunte ce le facem pe pământul strămoșesc și nici o publicație periodică ce să apară regulat, aducând la cunoștința lumii științifice rezultatele săpăturilor și materialul atât de prețios ce-l avem în muzeele noastre.

Mai mult decât atât: A trebuit în anii trecuți să asistăm la încercarea (neizbutită decât în parte) a *arheologilor din Budapesta* de a ne publica ei *tot materialul din muzeele transilvănene*.

Dacă ne-am opus, a fost dintr'un îndemn de mândrie națională, dar vă mărturisim că noi toți am simțit cu rușine și cu regret că față de lipsa noastră de organizare și de sprijin al autorităților, arheologii dela Budapesta, nu puteau face altceva decât să ne ia un tezaur pe care noi nu-l știm sau nu-l putem aprecia.

Și cum puteam să-l apreciem în nenorocita situație în care ne sbatem? Afară de Comisiunea Monumentelor Istorice din Transilvania, care ne-a înțeles și ne-a sprijinit cât a *putut*, chiar în paguba celorlalte obligații ale sale, *arheologii din Cluj din cadrul Universității noastre nu au mai primit nici un fond de săpături*.

Intensificarea săpăturilor dela Sarmizegetusa a fost o excepție vrednică de cea mai mare laudă, mulțumită griiei și înțelegerii pe care domnul primministru G. Tătărescu a avut-o pentru aceste lucrări. Dar, e o *excepție unică*.

Noi însă prin acest memoriu am dori să vă convingem că în domeniul muncii științifice și mai ales în acela al muncii arheologice, e nevoie, absolută nevoie, de o *continuitate* și de o *riguroasă regularitate*. Numai în acest fel se poate înfăptui ceva sistematic și bine. O săpătură neterminată, sau terminată și nepublicată din lipsă de fonduri, e o muncă zadarnică și aproape inexistentă.

Domnule Rector,

Ne adresăm D-Voastră care, fără îndoială, ați avut mai multă grije de Institutul nostru și ați văzut mai clar rostul pe care el trebuie să-l îndeplinească și vă rugăm ca, în interesul național și cultural al acestei Universități și pentru prestigiul științific de care ea trebuie să se bucure în streinătate, să binevoiți a vă însuși cu toată căldura acest memoriu al nostru și a interveni, cu toată autoritatea D-Voastră, ca acest *Institut de Studii Clasice să obțină, regulat, un fond anual de cel puțin 150.000 Lei*, destinat săpăturilor arheologice din Dacia Superioară și publicării periodice a unor monografii asupra acestor săpături și a diferitelor probleme arheologice din Transilvania.

Numai astfel, Domnule Rector, ne vom putea menține la nivelul unei serioase activități arheologice, numai astfel vom putea justifica refuzul nostru de a

admite streinilor săpături arheologice și publicarea materialului muzeal și, suntem convinși, numai astfel Universitatea românească din Cluj va putea să se ridice și mai onorabil printre instituțiile de cultură superioară, active și creatoare, ale lumii.

T. A. Naum

Directorul Institutului de Studii Clasice

D. M. Teodorescu

Profesor de arheologie

C. Daicoviciu

Conferențiar univ. arheolog

2.

Sibiu, 28 iunie 1943

No. 40—1943

D-Sale

Domnului Ministru de Finanțe,
București.

Domnule Ministru,

Subsemnatul Constantin Daicoviciu, profesor de arheologie la Universitatea din Cluj—Sibiu, Director al Institutului de Studii Clasice al aceleiași Universități, am onoarea a vă adresa următorul memoriu într-o chestiune de ordin național și științific care — după cum știu și după cum m'au încurajat și alți eminente oameni de cultură — va găsi la Domnia voastră același înalt spirit de înțelegere pe care l-ați arătat și în atâtea alte cazuri similare.

E vorba, Domnule Ministru, de *explorarea sistematică* a cetăților dacice din județul Hunedoara.

După cum știți, desgroparea acestor cetăți ale lui Burebista și Decebal a fost începută, după un plan preconizat de V. Pârvan, de către Institutul de Studii Clasice (Arheologie) al Universității românești din Cluj încă de prin anul 1924. Cu sume destul de modeste, puse la dispoziție de Comisiunea Monumentelor Istorice, a fost săpată în parte cetatea dacă dela *Costești* și s'au executat câteva sondagii la cetatea principală de la *Grădiștea Muncelului*. Cu micile și insuficiente sume anuale ce ni le poate da însă Comisiunea Monumentelor Istorice din fondurile ei bugetare, *lucrările nu vor putea fi niciodată duse la bun sfârșit*.

O cercetare de ansamblu făcută pe teren în vara anului trecut de către subsemnatul a demonstrat nu numai existența a o serie de asemenea fortificații grupate în Munții Orăștiei, dar și nevoia unei campanii urgente și mari pentru *desvelirea totală și conservarea* acestor minunate cuiburi întărite ale strămoșilor noștri. Fără nici o exagerare, sunt îndreptățiți să afirm că aceste cetăți dacice, cu zidurile și turnurile lor puternice de piatră, cu resturile lor numeroase de obiecte de uz practic, de lux și de arme ce trădează până în cele mai mici amănunte viața Dacilor liberi, cultura lor materială și spirituală, *constitue pentru noi Românii cele mai mărețe, mai importante și mai prețioase urme arheologice*.

Desvelirea lor pioasă și pricepută, într'un ritm care să permită *cunoașterea integrală* a lumii dacice în cel mai scurt timp, asigurând o *continuitate de lucru absolut indispensabilă* ca și *conservarea* acestor mărețe vestigii pentru generațiile de azi și viitoare ale neamului, ca un *bun sacru* al întregului popor românesc, e o *datorie* imperioasă ce ni se ordonă din adâncurile conștiinței naționale.

Această datorie ne-o impun însă și considerente de ordin strict științific și obligațiile morale pe care arheologia românească le are față de lumea științifică streină.

Lumea științifică streină așteaptă dela noi desgroparea sistematică a acestor unice așezări arheologice. În caz că nu le putem face noi, ne putem aștepta la îndreptățita pretenție a instituțiilor altor țări de a ni le săpa ele.

Cum le vom putea refuza onorabil, dacă noi nu vrem sau nu suntem în stare să executăm săpăturile noastre?

Deaceia, Domnule Ministru, mă îndrept spre Domnia-Voastră rugându-vă din tot sufletul să dați ascultare următoarei rugăminti:

1) Să binevoiți a acorda încă în acest an un *fond special* de cel puțin 3 milioane de lei pentru desgroparea cetăților dacice din Munții Orăștiei și pentru lucrările de conservare a acestor ruine.

2) Suma ce se va acorda să se dea imediat prin *Comisiunea Monumentelor Istorice*, acestui Institut, cu destinația precisată mai sus.

Ca plan de lucru preconizez de pe acum:

a) Terminarea desgropării cetății de la Costești, la care se lucrează fără spor din lipsă de fonduri de vreo 18 ani.

b) Consolidarea ruinelor desgropate la Costești și organizarea unui serviciu de pază și de întreținere a ruinelor.

c) Desgroparea cetății principale dela Grădiștea Muncelului, începând încă din acest an.

d) Ridicarea unei hărți arheologice detaliate a regiunii cu indicarea tuturor cetăților dacice și a altor eventuale așezări antice.

e) Ridicarea, de planuri bune ale cetăților desgropate și publicarea rezultatelor săpăturilor în publicații frumoase după toate cerințele moderne.

Firește că acest plan de lucrări nu poate fi executat într'un singur an. Ceeace poate fi și *trebuie* executat în anul curent sunt lucrările dela punctele a—c.

Restul lucrărilor poate fi executat în 2—3 ani consecutivi, cu fonduri adecvate, puse la dispoziție în fiecare an, după necesitate.

Lucrările se vor face de subsemnatul ca director al Institutului de Studii Clasice al Universității din Cluj—Sibiu, căruia Comisiunea Monumentelor Istorice i-a acordat de mai mulți ani autorizația cuvenită și care, de fapt, a și condus lucrările de până acum. În caz că lucrările vor fi finanțate în așa fel, încât să se poată executa pe o scară mai întinsă, Institutul va apela și la colaborarea Muzeului Național de Antichități.

Închei acest memoriu apelând la spiritul D-voastre înțeleghetor și mare pentru problemele naționale și de cultură.

Fie-mi permis să vă invit ca, înainte de a acorda fondurile cerute, să vă convingeți personal de însemnătatea acestor săpături și să-mi dați posibilitatea de a vă călăuzi prin acele locuri sfințite de viața și moartea eroică a străbunilor noștri Daci.

Sunt convins că văzându-le aeeva, veți împărtăși ca și mine dorința fierbinte de a le avea cât mai curând și cât mai bine cercetate, desvelite și studiate.

Primiți, vă rog, Domnule Ministru, asigurarea deosebitei mele stime.

C. Daicoviciu

Director al Institutului de
Studii Clasice, Universitatea
Sibiu.

3

Sibiu, 1 martie

Nr. 32—1944

Domnule Ministru,

Prin decretul lege nr. 2026 din 1943 s'a alocat un fond de 3.000.000 Lei Institutului de Studii Clasice din Sibiu pentru cercetări și lucrări arheologice la cetățile dacice.

Din această sumă s'au cheltuit și justificat până acum 2.039.750 Lei. Cu ordonanța nr. 36579 din 26 Ianuarie a.c. s'a ordonat și restul sumei de 960.250 Lei.

Lucrările proiectate cu această sumă sunt în curs de executare: deseneuri, fotografii, cercetări suplimentare, etc., ele neputând fi terminate până la 31 Martie, fie din pricina timpului prea scurt, fie din pricina anotimpului nefavorabil.

Toate aceste lucrări fiind însă angajate, cu onoare vă rugăm să binevoiți a aproba reportarea sumei de 960.250 Lei, ordonanțată cu nr. 36579 din 26 Ian. a.c., pentru exercițiul anului 1944/45.

În caz că nu se aprobă această reportare, o bună parte din sumă va trebui s'o vârs la Stat nefiind cheltuită încă iar lucrările începute și angajate vor trebui să fie întrerupte până la ordonanțarea sumelor înscrise în buget pe exercițiul viitor, adică până prin Iulie sau August. Aceasta ar însemna o foarte păgubitoare stânjenire a lucrărilor și o întârziere regretabilă a lor. De aceea, repet cu insistență rugămintea exprimată mai sus.

Primiți, vă rog, Domnule Ministru, asigurarea deosebitei mele stime.

Directorul Institutului de Studii Clasice,
C. Daicoviciu

D-Sale

Domnului Ministru al Culturii Naționale, Cultelor și Artelor,

București.

LA COMMISSION DES MONUMENTS HISTORIQUES — SECTION POUR LA TRANSYLVANIE, PROMOTEUR DES RECHERCHES SUR L'ÉPOQUE DACIQUE

(Résumé)

La Commission des Monuments Historiques — Section pour la Transylvanie fut un organisme créé à Cluj, à la suite de la loi de 1919 sur la conservation et la restauration des monuments historiques. Cet organisme a fait des efforts constants pour déterminer des lignes prioritaires dans la recherche archéologique. Parmi ses objectifs, en Transylvanie, objectifs établis et soutenus par D. M. Teodorescu, C. Daicoviciu, Al. Lapedatu et autres, s'inscrivait en tête l'époque dacique. Ainsi furent initiés successivement des fouilles archéologiques systématiques à Costești, Grădiștea Muncelului, Căpîlna, puis d'amples recherches de terrain dans la plaine de Transylvanie et au Banat.

À la fois, ont commencé des recherches dans les grands établissements romains de Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Micia, Tibiscum, Porolissum, Hoghiz, Turda, etc. En même temps, la Section de Cluj a initié les premiers travaux de conservation-restauration des vestiges découverts, c'est-à-dire, l'aménagement des premiers mesures de protection.

En soutenant en permanence, avec des moyens matériels substantiels et par des interventions auprès des autorités, l'investigation et la conservation des monuments d'époque dacique — surtout ceux des Montagnes d'Orăștie —, la Commission des Monuments Historiques a contribué tant à la connaissance qu'à la mise en valeur de ces épreuves exceptionnelles pour l'histoire du peuple roumain.

INVESTIGAȚII BIOLOGICE ÎN SERVICIUL CERCETĂRII ISTORICE (III)

Analiza părților lemnoase provenind dintr-un butoi dacic (sec. I e.n.) de la Grădiștea Muncelului

1. Proveniența materialului¹

La 360 m depărtare de poarta de vest a monumentalelor construcții de la Grădiștea Muncelului s-a găsit o instalație de captare a apei de izvor. Captarea apei se făcea cu ajutorul unui vas (butoi) de lemn legat cu două cercuri late și unul îngust. Captarea apei se făcea prin două orificii în care intrau două conducte de țevi de teracotă ce aduceau apa de la izvoare. Butoiul prezenta pe latura sudică o a treia conductă tăiată mai jos decât cele ce aduceau apa în vas.

2. Modul de prezentare

Ni s-a încredințat spre analiză un fragment din butoi având dimensiunile cuprinse între 8—12 cm lungime și 8,5—9 cm lățime. Acest fragment este de culoare maro-deschis, are rezistență mecanică bună și prezintă orificiul unui cui.

3. Metoda de preparare²

În vederea efectuării unor preparate microscopice, fragmentul de butoi a fost menținut în soluție Strasburger-Fleming timp de 3 luni. Când lemnul a dobândit o elasticitate corespunzătoare, au fost executate numeroase secțiuni în planul transversal, tangențial și radial. Cele mai bune secțiuni au fost alese pentru executarea unor preparate microscopice fixe. Secțiunile alese pentru fixare au fost trecute prin trei-patru băi succesive de alcool etilic p.a. în scopul îndepărtării apei, după care au fost așezate orientat, câte trei pe o lamă. După uscare, secțiunile s-au inclus în balsam de Canada.

4. Caracteristici histologice

Secțiunile s-au studiat la microscop și s-a constatat că lemnul prezintă următoarele caracteristici histologice:

¹ Pentru datele privind proveniența materialului vezi C. Daicoviciu, O. Floca, P. Duka, E. Chirilă, Șt. Ferenczi, V. Manoliu, I. Pop, M. Rednic, M. Rusu, H. Teodoru, *Studiul traiului dacilor în Munții Orăștiei*, în SCIV, II, 1, 1951, p. 121—122.

² Pentru descrierea și determinarea lemnului vezi: D. Grosser, *Die Hölzer Mitteleuropas*, Berlin, 1977; R. Wagenfuhr, *Anatomie der Hölzer*, Leipzig, 1966; P. Greuss, *Identification of being gymnosperms on the basis of xylotomy*, Budapesta, 1955; J. Filipovici, *Studiul lemnului*, vol. I, București, 1964; V. Stănescu, *Dendrologie*, București, 1979.

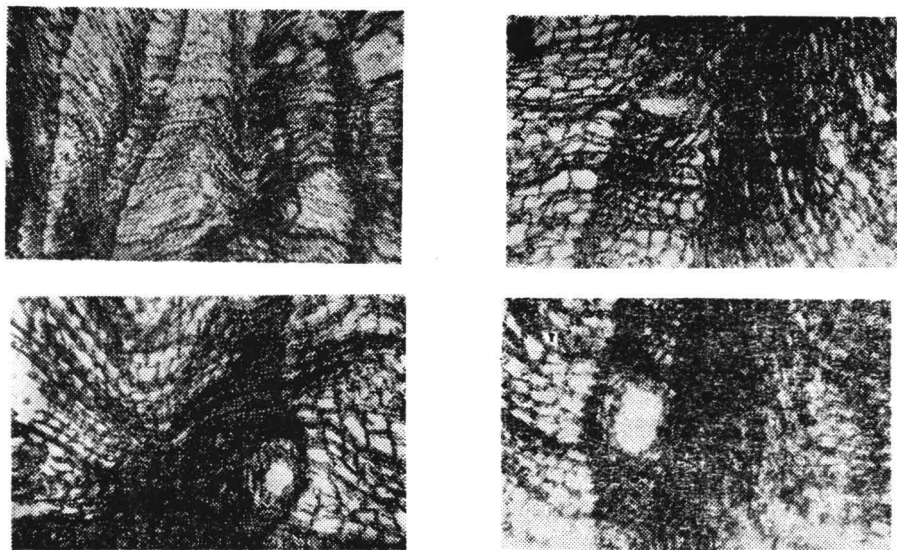

Fig. 1, 2, 3, 4. Planul transversal (fig. 1 mărire de 40 ori, fig. 2, 3, 4 mărire de 125 ori).

Planul transversal (Fig. 1—4)

Inelele anuale de creștere sînt foarte bine diferențiate. În preparatele noastre ele apar adeseori deformate. Inelele anuale au grosimi diferite în cadrul structurii studiate.

Traheidele, întotdeauna cu contur poligonal, se așează pe aliniamentele radiale. Lemnul timpuriu este cel mai bine dezvoltat. Lemnul tîrziu — alcătuit din traheide cu pereți groși — este subordonat în cadrul inelului anual de creștere.

Canalele rezinifere se disting bine în structura cercetată de noi. Ele apar solitare atît în prima porțiune a inelului anual de creștere, cît și în lemnul tîrziu. Sînt cu contur subcircular sau ușor eliptic, cu diametru de $40-80 \times 80-120$; în lemnul tîrziu canalele au dimensiuni mai reduse. De cele mai multe ori, spre interiorul deschiderii, la aceste canale se păstrează celule fine, epiteliale.

Traiectul radial al razelor lemnoase se evidențiază clar. Se disting atît raze mai late, pluriseriate, cît și raze înguste, uniseriate.

Planul tangențial (Fig. 5—7)

În general, traheidele nu prezintă elemente ornamentale. Remarcăm, totuși, izolat, pe anumite porțiuni, prezența unor foarte fine îngroșări spirale — care se pot sesiza la mărituri mari și observații atente. În schimb, nu pot fi observate punctuații areolate.

Razele lemnoase sînt, de obicei, uniseriate. Obișnuit întîlnim raze de 6—14 celule înălțime. Razele late prezintă canale rezinifere, care se dispun de obicei simetric; în zona canalului ele devin în general triseriate. Acestea sînt mai înalte, însumînd cel mai adesea 16—22 celule înălțime. Din 25 vase observate, s-a constatat că 18 sînt subțiri, deci

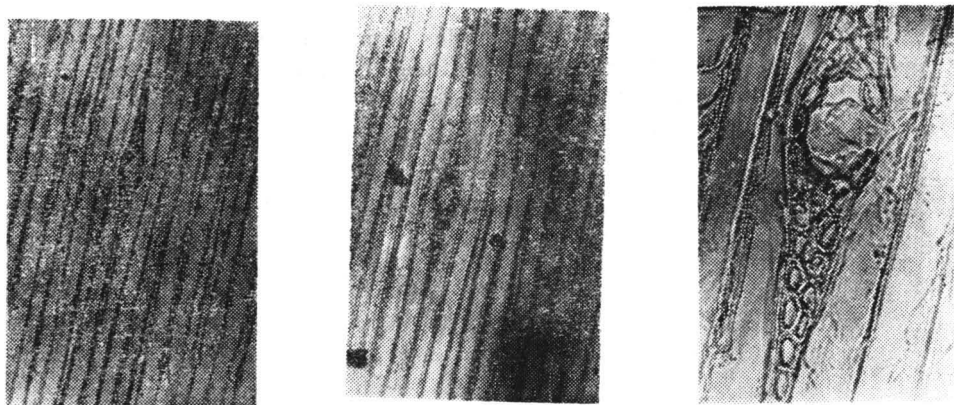

Fig. 5, 6, 7. Planul tangențial (fig. 5 și 6 mărire de 125 ori, fig. 7 mărire de 500 ori).

1-seriate (avînd înălțimi de: 18, 6, 8, 5, 12, 3, 7, 14, 11, 14, 12, 5, 12, 6, 8, 9, 10 celule), iar 7 sînt late, multiseriante (fiind de: 20, 16, 30, 22, 24, 14, 18 celule înălțime).

Planul radial (Fig. 8)

Traheidele (longitudinale) păstrează pe pereții lor radiali punctuații areolate, dispuse pe un singur rînd; în general, au diametrul de 10μ .

Cîmpurile de încrucișare ale razelor păstrează mici punctuații piccoide, dispuse cîte 2—3—4 (de circa 3μ).

La marginile razelor lemnoase se dispun traheidele transversale — în unul sau două rînduri; punctuațiile de pe pereții lor radiali sînt de circa 8.

Discuții

Caracteristicile anatomice menționate corespund diagnozei lemnului actual de molid (*Picea abies* (L.) Karst. (= *P. excelsa* (Lam.) Link). După cum se știe, molidul este răspîndit în pădurile montane din Europa centrală pînă în Europa de răsărit, din zonele nordice pînă în cele meridionale. Este bine reprezentat și în pădurile din nordul Asiei.

În munții noștri molidul este cel mai răspîndit dintre rășinoase. Ocupă circa 22% din întreaga suprafață împădurită, depășind mult suprafața celorlalte rășinoase (brad, pin, lariță), luate la un loc. Se întinde în întreg lanțul carpatic, cu excepția Munților Banatului (Semenicului, Almăjului, Locvei). Apare frecvent în Munții Apuseni. La noi în țară, molidul este obișnuit specia marilor altitudini, constituind singur o întreagă subzonă fitoclimatică „de molidișuri“, a cărei limită superioară, situată la circa 1.500—1.550 m în norul Carpaților Orientali și la circa 1.700—1.750 m în Carpații Meridionali, coincide, de cele mai multe ori, cu limita subalpină a pădurii.

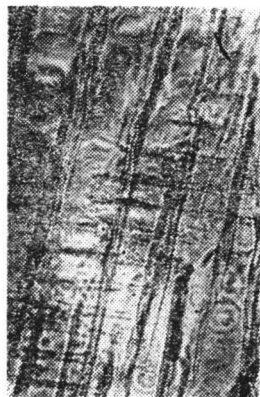

Fig. 8. Planul radial (mărit de 500 ori).

Molidul, ca și bradul, se găsește cu maximum de extindere în Carpații Orientali, fiind concentrat mai ales în partea lor nordică și pe clina transilvăneană, în lanțul vulcanic Căliman—Harghita.

Limita inferioară a molidului se situează la circa (600) 700—800 m în Carpații Orientali și circa 900—1.000 m în Carpații Meridionali.

Molidul atinge frecvent înălțimi de 30—40 m, iar în unele cazuri chiar peste 60 m.

Lemnul molidului se remarcă prin calități tehnologice deosebite: este ușor, moale, omogen, rezistent, elastic și trainic. Din acest motiv se pretează la întrebuințări extrem de variate, fiind foarte mult prețuit în tâmplărie, în construcții, dogărie, industria chibritelor ș.a. Furnizează o excelentă materie primă pentru celuloză și hârtie. Lemnul de molid cu inele regulate, înguste și fine, se folosește ca lemn de rezonanță de mare importanță în fabricarea instrumentelor muzicale și în construcții aeronautice.

Prezența la Grădiștea Muncelului a unor obiecte din lemn de molid susține existența unor întinși codri din aceste rășinoase, cu siguranță mult mai extinși decât în prezent. Pe de altă parte, nu încapă nici o îndoială că strămoșii noștri cunoșteau foarte bine calitățile lemnului de molid — motiv pentru care îl preferau în dogărit.

IUSTINIAN PETRESCU — AURELIA IGNA

THE ANALYSIS OF THE WOODEN PARTS (ELEMENTS) RESULTING FROM A DACIAN CASK (THE 1st CENTURY A. C.) FROM GRĂDIȘTEA MUNCELULUI

(Abstract)

By means of the archaeological diggings, at Grădiștea Muncelului, a water-catching plant composed by sewers and a cask made by boards caught in hoops, was discovered.

A fragment of a board was prepared to become elastic, being kept in a Strasburger-Fleming solution during three months. When the board acquired an adequate elasticity, thin section were made in the transversal (cross-cut), tangential and radial plane. The anatomical study of the thin section orientated (in crosscut, tangential and radial plane) led to the decision of placing the researched wooden material at „*Picea abies*” (= *P. excelsa*) (= Common spruce).

As essential features, we have to mention the presence of the resin ducts; wooden uniseriate rays of 6—14 cells high and wide (with resin ducts), of 16—22 cells high; cross field commonly with 3/4 pits (pits circular (piceoids). about 6—8 μ in diam.).

FRONTONUL RENĂȘTERE AL BISERICII EVANGHELICE DIN BISTRIȚA

Frontonul ce încoronează fațada bisericii evanghelice din Bistrița ne-a atras atenția prin elementele sale originale, aparținând motivelor aduse de Renaștere, elemente pe care studiile anterioare nu le menționează, lăsând să treacă aproape neobservată o construcție importantă a arhitecturii Renașterii din Transilvania (fig. 1).

Theobald Wortitsch, în studiul său dedicat bisericii¹, fiind preocupat de cunoașterea și clarificarea etapelor mai vechi în care s-a ridicat edificiul, sesizează și face referiri doar la câteva dintre transformările în stil Renaștere introduse de arhitectul Petrus Italus de Lugano², care

Fig. 1 — Bistrița, Frontonul din fațada bisericii evanghelice.

¹ T. Wortitsch, *Das evangelische Kirchengebäude in Bistritz, Bistrița*, 1885.

² Pentru cunoașterea unor aspecte din viața și activitatea arhitectului italian, stabilit la Liov, vezi G. Măndrescu, *Activitatea lui Petrus Italus de Lugano*, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 225—234.

vine de la Liov la Bistrița și conduce între 1560 și 1563 restaurarea bisericii evanghelice, hotărâtă ca urmare a accentuatei stări de degradare a monumentului³. Theobald Wortitsch limitează intervenția lui Petrus Italus de Lugano doar la câteva detalii, fără a menționa ridicarea frontonului⁴. Reluând studiul, pe linia începută de Wortitsch, Victor Roth⁵ adaugă alte câteva concluzii cu referire la lucrările în stil Renaștere conduse de arhitectul italian și include în lista întocmită de Wortitsch „... frontonul înalt, vestic, în stil iezuit...”.⁶ Rezumându-se însă la constatări sumare, el face o confuzie atunci când afirmă că Petrus Italus de Lugano „... a încercat să execute fațada vestică în stil baroc...”.⁷

În realitate acest „fronton în stil iezuit” — referire la construcțiile bisericești poloneze de mai târziu, având ca parte caracteristică de asemenea un fronton ce încorporează fațada — este un element în stil Renaștere din secolul al XVI-lea, derivat din detaliul pe care astăzi îl cunoaștem sub denumirea de atic polono-lombard.

Denumirea de atic polono-lombard a acestui coronament subliniază faptul că el se formează în Polonia, preluând și transformând unele elemente lombarde, apărute la rîndul lor sub influență venețiană și care sînt răspindite de arhitecții din nordul Italiei activi în Polonia pe toată durata secolului al XVI-lea⁸. A fost conceput ca o suprafață de sprijin a acoperișurilor foarte înalte și înclinate, proprii construcțiilor medievale, delimitînd totodată, în cazul străzilor, casele foarte înghesuite și împiedecînd, se pare, răspîndirea rapidă a incendiilor, atît de frecvente atunci⁹. Suprafața apreciabilă și poziția centrală a aticului au impus găsirea unor soluții de decorare, apelîndu-se cel mai adesea la pilaștri și coloane angajate, la arcade oarbe, la decorarea marginilor cu elemente sculptate, ce se repetă ritmic, derivînd din modelul zidurilor crenelate și al cornișelor gotice. Aceștia li se alătură și motivul volutei ce va influența, ulterior, tot mai mult evoluția aticului. Registrele cuprinzînd aceste elemente de decor au fost separate cu cornișe puternice, care prin accentul orizontal, pronunțat, echilibrează linia verticală a acoperișului. În cazul clădirilor izolate, cum este și biserica evanghelică din Bistrița, decorul marginal aplicat frontonului se amplifică, aici neexistînd continuitatea zidurilor alipite, specifică străzilor.

Primul exemplu desăvîrșit al unui asemenea atic se ridică între 1556 și 1560 la Cracovia, în urma reconstrucției Halei Postăvarilor, un edificiu gotic ce își schimbă imaginea exterioară sub influența elementului nou al Renașterii¹⁰ (fig. 2). Cu toate că a suferit transformări în secolul al XIX-lea, Hala Postăvarilor cuprinde și astăzi cele mai importante componente în stil Renaștere, introduse la jumătatea secolului al XVI-lea. Este singurul exemplu păstrat din acea epocă, deși izvoarele

³ T. Wortitsch, *op. cit.*, p. 35—36; G. Măndrescu, *op. cit.*, p. 231—232.

⁴ T. Wortitsch, *op. cit.*, p. 10, 12, 23, 38.

⁵ V. Roth, *Geschichte der deutschen Baukunst in Siebenbürgen*, Strassburg, 1905, p. 72 și urm.

⁶ *Idem*, p. 76.

⁷ *Ibidem*.

⁸ A. Crivelli, *Artisti ticinesi dal Baltico al Mar Nero*, Lugano, 1969, p. 38.

⁹ H. Kozakiewicz, S. Kozakiewicz, *Die Renaissance in Polen*, Leipzig, Warschau, 1976, p. 130, 131.

¹⁰ *Idem*, p. 141.

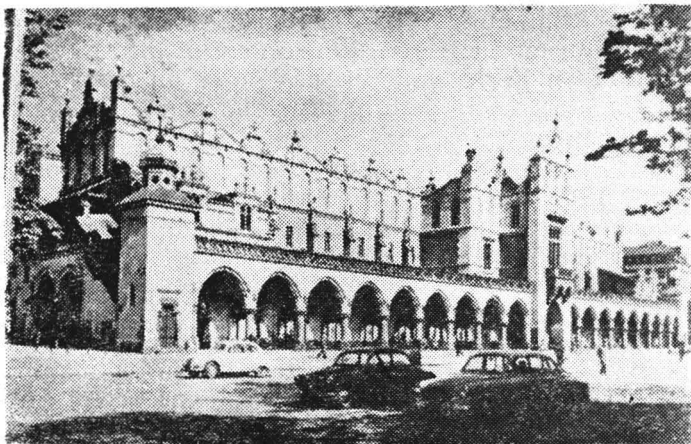

Fig. 2 — Cracovia. Hala Postăvarilor (după H. și S. Kozakiewicz).

scrise pomenesc și alte construcții cracoviene, contemporane, care cuprindeau și atic¹¹. Se acceptă, unanim, că sistemul de decorare și motivele de aici s-au răspândit în foarte multe alte construcții ridicate în Polonia¹² — între care și cele de la Liov¹³ — cât și în exteriorul țării, în Suedia, Boemia, Slovacia și Transilvania¹⁴. Forme interesante de frontoane se întâlnesc de asemenea, începând cu deceniul patru al secolului al XVI-lea, în regiunea Weser din Germania, dezvoltate tot sub influența Renașterii¹⁵.

Petrus Italus de Lugano, care lucrase deja câțiva ani în Polonia, cunoștea desigur avantajele folosirii aticului ca și evoluția sa stilistică. Motivul principal care l-a determinat să decidă introducerea lui în varianta frontonului de la biserica din Bistrița¹⁶ credem că a fost nevoia de a consolida părțile structurale ale clădirii și acoperișul amenințat cu prăbușirea. Unele intervenții, pentru consolidare, s-au făcut la 1552 când este menționată investirea unei sume de bani pentru reparații la ziduri și acoperiș¹⁷. Problema se pare că a rămas nerezolvată și este reluată la 1559, după cum se subliniază în rîndurile privind starea clădirii pe care le găsim în atestatul eliberat lui Petrus Italus de Lugano la terminarea restaurării¹⁸. Apreciem deci că arhitectul a decis ridicarea frontonului cu un coronament și detalii inspirate din aticul polono-lombard, în scopul sprijinirii masei acoperișului, lucrare care s-a executat între anii 1560 și 1563.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*; M. Tafuri, *L'architettura dell'Umanesimo*, Bari, 1980, p. 379.

¹³ J. Piotrowski, *Lemberg. Handbuch für Kunstliebhaber und Reisende*, Lemberg, f. a., passim.

¹⁴ A. Crivelli, *op. cit.*, p. 38.

¹⁵ H. Krefz — J. Soenke, *Die Weserrenaissance*, Hameln, 1964, passim.

¹⁶ B. Nagy Margit, *Reneszánsz és barokk Erdélyben*, București, 1970, p. 70. Autoarea susține apartenența frontonului la exemplele introduse de italieni și îl atribuie lucrărilor executate de Petrus Italus de Lugano.

¹⁷ T. Wortitsch, *op. cit.*, p. 32; V. Roth, *op. cit.*, p. 74.

¹⁸ T. Wortitsch, *op. cit.*, p. 33—34.

Introducerea frontonului într-o perioadă ulterioară intervenției lui Petrus Italus de Lugano ar fi necesitat o nouă modificare a fațadei, fapt care nu s-a întâmplat în deceniile și secolele ce au urmat. Aspectul său de astăzi, estomparea unor conture, este determinat de aplicarea succesivă a unor tencuieli.

Construit din cărămidă, frontonul este compus din patru registre. Registrul de la bază cuprinde șase coloane angajate, al doilea are două asemenea coloane, încadrate de doi pilaștri, iar al treilea și al patrulea sînt decorate cu doi, respectiv un pilastru. Marginile registrelor se termină în forma pomenită, de volută, iar capitелurile coloanelor sau ale pilaștrilor se pierd în cornișele bogat profilate cu listeluri și dusine aplatizate, specifice Renașterii. Conturul coloanelor și pilaștrilor, prelungit în cornișe, crează o arcuire a acestora din urmă, amplificînd astfel nota orizontală pe care o aduc și care echilibrează dominantă verticală a construcției. La capetele cornișelor frontonul este decorat cu sculpturi ornamentale, sub forma unor vase, avînd reliefuri cu motive vegetale (fig. 3).

Semnificativ este momentul apariției frontonului de la Bistrița, doar la trei ani de la terminarea aticului și frontoanelor de la Hala Postăvarilor din Cracovia, devenit, așa cum subliniam, un model de referință pentru constructorii care activau în Polonia și între care se afla și Petrus Italus de Lugano. Exemplul de la Bistrița poate fi socotit reprezentant al unei noi etape în evoluția generală a tipului. El preia motive întîlnite anterior la alte frontoane, pe care credem că Petrus Italus de Lugano le cunoscuse cu ocazia călătoriilor sale, cum este, spre exemplu, cel de la palatul Schwarzenberg din Praga (fig. 4), operă a italianului Ulrico Aostali și a echipei sale, început la 1545¹⁹, unde întîlnim motivul pilaștrilor și al cornișelor masive, cu o succesiune de profile specifice Renașterii și de asemenea motivul conturului exterior format din volute,

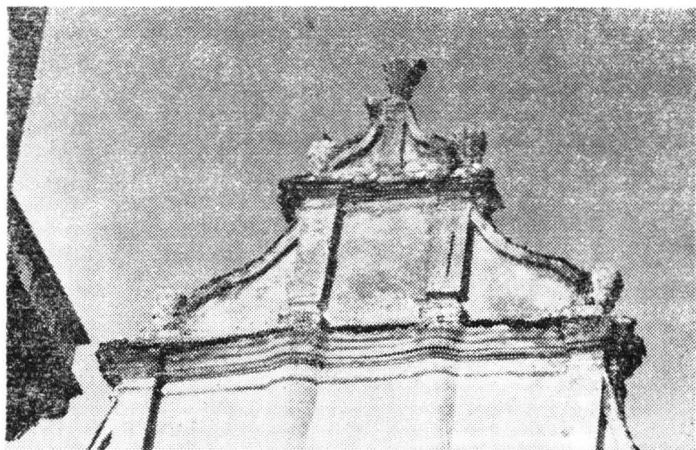
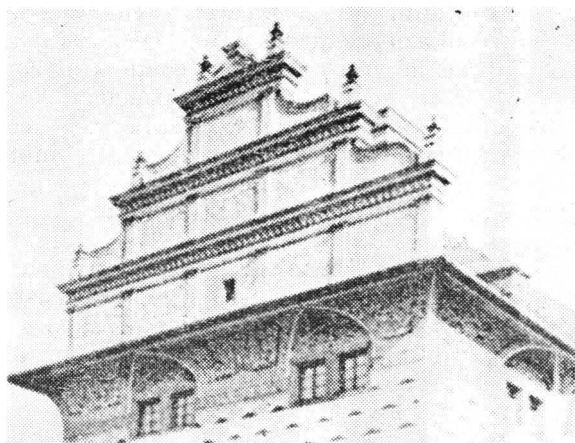

Fig. 3 — Bistrița. Partea superioară a frontonului de la biserica evanghelică din Bistrița.

¹⁹ A. Crivelli, *op. cit.*, p. 57, fig. 34.

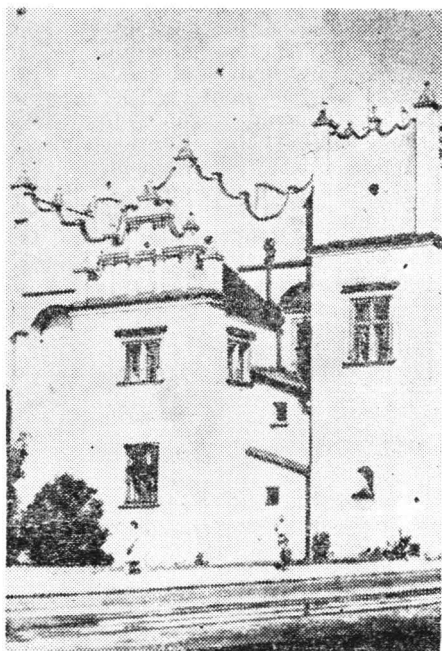
Fig. 4 — Praga. Palatul Schwarzenberg (după A. Crivelli).

toate regăsite în partea superioară, terminală, a frontonului de la Bistrița.

Soluția introducerii coloanelor angajate, prezentă în registrul inferior și mediu de la Bistrița, chiar dacă se pare că nu o întâlnim până în acest moment în Polonia, a fost reluată mai târziu la alte construcții, între care am putea aminti, ca foarte asemănător, frontonul castelului din Pabianice, reședință ridicată de Wawrzyniec Lorek între 1566 și 1571²⁰ (fig. 5).

Fig. 5 — Pabianice, Castel (după H. și S. Kozakiewicz).

²⁰ H. Kozakiewicz, S. Kozakiewicz, *op. cit.*, p. 131.

Frontonul de la biserica evanghelică din Bistrița, pe care nu îl găsim — bazându-ne pe datele ce ne sînt accesibile — într-o formă asemănătoare la vreo altă construcție din zona europeană învecinată, dincolo de a fi socotit un exemplu eclectic, este mai curînd o treaptă nouă în evoluția, în căutările și cristalizarea acestei soluții arhitectonice care, în continuare, se va îmbogăți cu alte motive decorative. Menționăm în acest sens și construcțiile din regiunea germană Weser care folosesc de asemenea frontoane cu coronamente bogat decorate. Ele au evoluat, în special în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, pe o linie proprie, diferită de cea întîlnită în acest moment la Bistrița sau în ambianța poloneză. Înclinăm să credem că la Bistrița frontonul cu coronament inspirat din aticul polono-lombard apare ca rod al experienței și inventivității lui Petrus Italus de Lugano, al înclinației sale spre diversitate, spre înnoire, linie pe care el o exersase anterior în construcțiile ridicate la Liov și pe care a continuat-o în lucrările executate la întoarcerea sa în acest oraș. Un exemplu elocvent este aticul introdus la casa dr. Anczowski construită după planurile sale, la revenirea în Polonia²¹.

GHEORGHE MĂNDRESCU

LE FRONTON RENAISSANCE DE L'ÉGLISE PROTESTANTE DE BISTRIÇA (Résumé)

Ce fronton, appartenant au type polono-lombard, cristallisé en Pologne à Cracovie, au Vème décennie du XVIème siècle, est une apparition singulière dans l'architecture Renaissance de la ville de Bistriça. Introduit dans la façade d'ouest de l'église protestante à l'occasion de la restauration faite par l'architecte italien Petrus Italus de Lugano, architecte venu de Liov et actif à Bistriça entre les années 1560—1563, ce fronton s'inscris comme une étape distincte dans l'évolution du nouvel élément architectonique. De la sorte il devient une importante pièce dans l'ensemble des réalisations de l'architecture Renaissance de Transylvanie qui fait partie elle aussi de l'aire plus large qui comprend des régions de la Pologne, de l'Hongrie et de la Tchécoslovaquie.

²¹ G. Măndrescu, *op. cit.*, p. 233.

O PIESĂ VESTIMENTARĂ BRODATĂ DIN SECOLUL AL XVIII-LEA

Barocul, asemenea tuturor marilor curente stilistice, și-a impus trăsăturile caracteristice nu numai arhitecturii, sculpturii și picturii, ci și diverselor ramuri ale artei decorative. Dintre acestea ne rețin atenția țesăturile și broderiile de artă, pentru care, de altfel, barocul a reprezentat unul dintre momentele de vîrf. Țesăturile și broderiile de artă baroce — condiționate de materialele și tehnicile specifice domeniului — sînt și ele purtătoare și expresii ale noilor orientări și inovații artistice ale barocului¹.

Astfel, se conturează cîteva repere care marchează deosebirile față de țesăturile și broderiile renascentiste. Acestea se disting printr-o compoziție simetrică, clară, printr-un desen plan și stilizat, în care nu-și au locul nici tratarea naturală a elementelor florale și vegetale și nici hașurările, deși cromatica este aleasă². În schimb, țesăturile și broderiile baroce se caracterizează printr-o ritmică liberă, dinamică, printr-o compoziție simetrică în ansamblu, dar liberă în interiorul acestei simetrii³. Barocul aduce o apropiere tot mai accentuată de formele naturale, deci apar soluții tehnice noi pentru a obține efecte plastice: broderii în relief, joc de lumini și umbre realizat printr-o bogată cromatică hașurată⁴. Culorile dobîndesc un rol important, cu atît mai mult cu cît, pe de o parte, broderia de aur și de argint, oricît de desăvîrșită ar fi, nu reușește să realizeze o adevărată redare naturală⁵, pe de alta acum se încearcă „egalarea” picturii în arta textilelor prin imitarea finelor nuanțări realizate cu penelul⁶. Țesăturile și broderia oferă un vast teren pentru

¹ D. Heinz, *Meisterwerke barocker Textilkunst*, Wien, 1972 (în continuare: Heinz), p. 5.

² M. Csernyánszky, *Magyar úríhmzésű miseruháink*, Budapest, 1942 (în continuare: Csernyánszky), p. 140; Heinz, p. 7.

³ Balogh J., *Kolozsvári reneszánsz láda 1776-ból*, în *EmiKel*, p. 13; Varjú-Ember M., *A textilgyűjtemény új himzései*, în *FolArch*, XXII, 1971 [în continuare: Varjú-Ember (1971)], p. 232.

⁴ *Az iparművészet könyve*, Budapest, 1912, vol. III (în continuare: *Iparműv*), p. 534; O. Falke, *Kunstgeschichte der Seidenweberei*, Berlin, 1921, p. 44; E. Fleming, *Das Textilwerk. Gewebeornamente und Stoffmuster vom Altertum bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts*, Berlin, 1927, p. XXIX; Csernyánszky, p. 147; Heinz, p. 9, 10.

⁵ P. Thorton, *Baroque and Rococo Silks*, London, 1965, p. 116, apud Heinz, p. 19, nota nr. 56.

⁶ Heinz, p. 20.

decorul floral-vegetal, singurele elemente nevegetale fiind panglicile în mișcare liberă sau innodate în funde⁷.

Este de notat faptul că acum broderia devansează, în ce privește inovațiile tehnice și stilistice, arta țesutului care uneori le introduce pe acestea după câteva decenii⁸. Vor apare, spre exemplu, țesături de mătase îmbogățite prin tragerea firelor metalice fie lângă urzeală, fie lângă băteală, inspirate din broderii cu fondul presărat cu paiete, ceea ce realiza jocuri de lumini și umbre.

În broderia transilvăneană constatăm un fenomen remarcabil. Pe de o parte continuă tradiția renesanțistă, dând naștere în tot cursul secolelor XVII—XVIII unor piese de certă valoare, pe de alta — odată cu pătrunderea barocului austriac — se încetățenesc forme, tehnici și motive apusene⁹.

În colecția de textile a Muzeului de istorie al Transilvaniei se află o fustă brodată¹⁰ care ilustrează grăitor procesul de pătrundere a elementelor stilistice baroce de tip apusean în arta textilelor din Transilvania.

Fusta este ușor trapezoidală (vezi pl. I)¹¹, confecționată dintr-o țesătură de mătase de culoarea nisipului (beige-gri), de tip rips de băteală¹². Pentru mărirea efectelor estetice fondul de mătase a fost îmbogățit cu o foarte fină sîrmă de aur, introdusă — după ce fondul s-a țesut —

⁷ P. Jessen, *Der Ornamentstich. Geschichte der Vorlagen des Kunsthandwerks seit dem Mittelalter*, Berlin, 1920, p. 224; Falke, *op. cit.*, p. 46. Este de notat faptul că motivul de fundă care apare în ornamentică începînd din a doua jumătate a secolului al XVII-lea devine foarte agreeat la începutul secolului următor, ca apoi să se transforme într-unul din decorurile caracteristice stilului Louis XVI. Vezi: G. Boulanger, *L'art de reconnaître les styles*, Paris, 1960, p. 36, 58, 79; *Encyclopédie de la décoration*, Paris, 1964, p. 85.

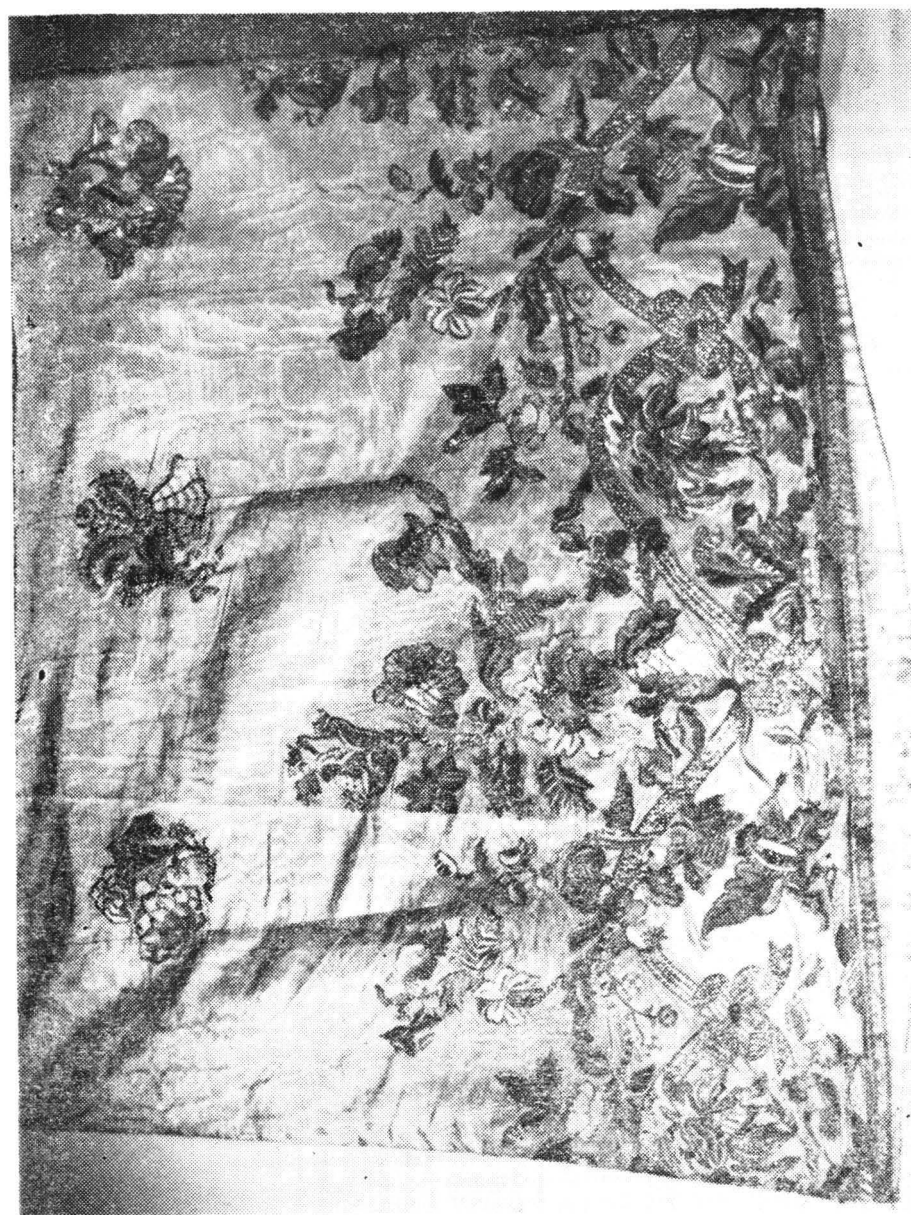
⁸ Heinz, p. 8. Dealtfel, acest rol de „avangardă” al broderiei se poate observa nu numai în apusul Europei, ci și la noi. De exemplu, în timpul domniei lui Vasile Lupu, în viața artistică a Moldovei trec pe prim plan artele decorative și mai cu seamă broderia de artă, care oferă adesea modele de compoziție, repertoriu ornamental etc. pentru celelalte genuri artistice. Vezi: A. Dobjanschi — V. Simion, *Arta în epoca lui Vasile Lupu*, București, 1979, p. 96.

⁹ Divald K., *A magyar iparművészet története*, Budapest, 1929 (în continuare: Divald), p. 194; Csernyánszky, p. 150; *IstRom*, vol. III, p. 568.

¹⁰ MuzIstTrans, nr. inv. F. 6118, achiziționată de fostul Muzeu Ardelean la 6 iulie 1943 de la Societatea Ardeleană Carpați.

¹¹ Lățimea (lărgimea fustei): 260 cm sus și 310 cm jos; lungimea: 110 cm. În cursul secolelor, fusta a suferit modificări: este confecționată din șase bucăți de lățimi diferite, trei dintre ele fiind tăiate după terminarea brodatului, fapt ușor de observat la cusături și la imperfecțiunea continuității decorului. De asemenea, cită vreme partea inferioară este tivită și bordată cu pasmanterie, partea superioară este nefinisată, vădînd urme de tăiere. Tot aici sînt bătute 10 capse metalice, probabil în vederea unei expunerii a piesei de către deținătorii anteriori, procedeu ce încalcă orice normă de conservare și expunere.

¹² M. Heiden, *Handwörterbuch der Textilkunde aller Zeiten und Völker*, Stuttgart, 1904 (în continuare: Heiden), p. 433; *Iparműv.*, p. 469, 471; *Meyer's kleines Lexikon*, Leipzig, 1933, vol. I, p. 256. În confecționarea fustei s-au mai folosit și alte materiale. În primul rînd o pînză de in mai plină, de culoare fraise, care pe o lățime de 37 cm dublează partea brodată a piesei. Această lățime a fost determinată de distribuirea firelor metalice în broderie, greutatea maximă fiind în partea inferioară a fustei. Apoi, toată fusta este căptușită cu o fină pînză de bumbac alb. Atît pînză de in fraise, cît și căptușeala albă sînt mai noi, puse probabil tot în vederea expunerii obiectului. Vezi: buletin de analiză nr. 31 din 24 febr. 1982.

Pl. I: Fustă brodată. Muzeul de istorie al Transilvaniei, nr. inv. F. 6118.

între nervurile ripsului, lângă firele de urzeală (vezi pl. II, fig. a—b)¹³. Rezultatul este o impresie de moiré (vezi pl. I). Pe acest fond se desfășoară un bogat decor brodat care impresionează prin varietatea firelor, multitudinea tehnicilor și priceperea de a le aplica, prin bogăția și frumusețea elementelor ornamentale și dinamica compoziției.

Realizatorul broderiei a ales — după moda epocii — mai multe tipuri de fire metalice, alături de cele de mătase de nuanțe aproape de nenumărat. S-au folosit, mai întâi, o sîrmă fină, îngustă și plată (cca 1 mm. lățime) de argint, apoi două tipuri de fire de argint: un fir neted (format dintr-o bandă subțire și îngustă de argint înfășurată în jurul unui miez de mătase albă) și un frisé de argint (vezi pl. III, fig. a—b)¹⁴. După cum am amintit mai sus (vezi p. 627), culorilor le revine un rol important în realizarea efectului de ansamblu al broderiilor baroce. Și în cazul în discuție se poate observa grija — și totodată gustul desăvîrșit — în alegerea firelor de mătase colorată¹⁵. S-a optat pentru cîteva game „principale” care la rîndul lor prezintă nuanțări multiple: culoarea nisipului-beige-aluniu-mar; galben pal-ocru-tabac; albastru deschis-siniliu-turquoise-albastru de Prusia; roz pal-fraise-carmin; game de verde, de griuri, de movuri etc.

ingeniozitatea și priceperea executantului broderiei și-au găsit un vast teren de desfășurare în alegerea și aplicarea diverselor tehnici de broderie, adecvate atît firelor cît și scopurilor ornamentale urmărite.

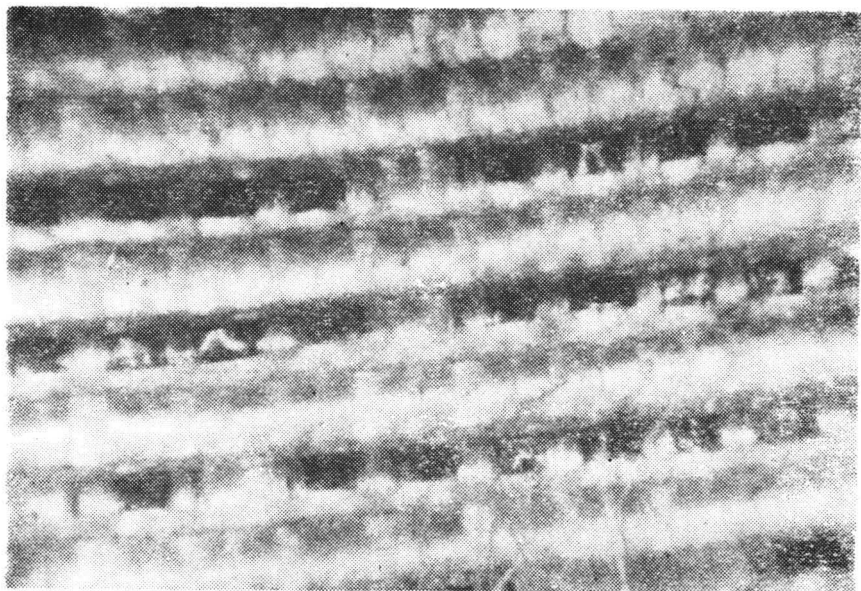
În cazul sirmei plate de argint apar două soluții tehnice. 1. Punctul de broderie „culcat” simplu: sîrma este condusă numai pe fața materialului de fond, fiind fixată la contururile motivului cu puncte fine, invizibile, cu mătase écru. Suprafețele astfel create — pentru mărirea efectelor — sînt decorate uneori prin prinderea, de astă dată cu puncte vizibile, sirmei (sau mai frecvent a unor grupuri de 2, 4, 6 sau 8 sirme), dînd impresie de dungi. Acest procedeu îl întîlnim la executarea panglicii și a fundelor, precum și la unele sepale (vezi pl. I și fig. 1, 3, 4). — 2. Punctul „culcat” înălțat, prin aplicarea unui suport de fir gros de in¹⁶, utilizat la redarea miezurilor elementelor vegetale mărunte (de exemplu:

¹³ Heinz, p. 8. Vezi: buletin de analiză nr. 5 din 3 martie 1982.

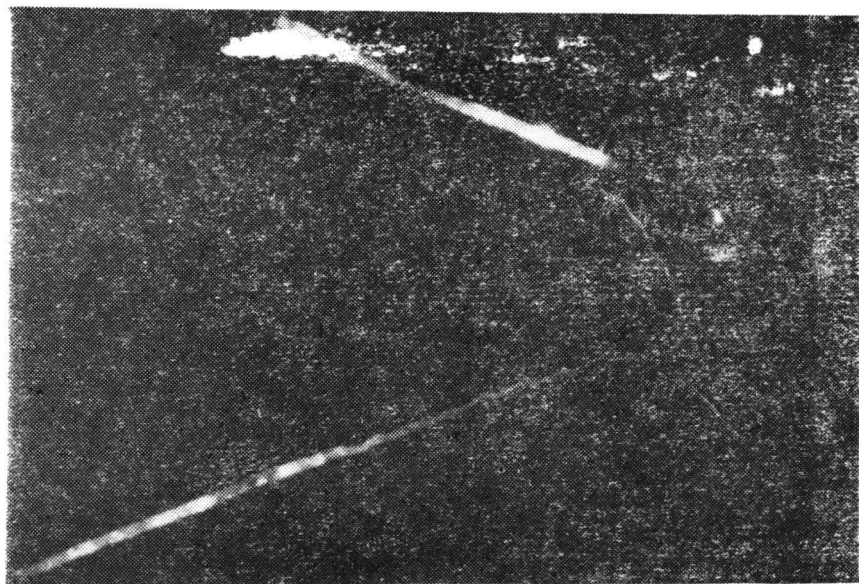
¹⁴ Vezi: buletin de analiză nr. 5 din 3 martie 1982 și nr. 31 din 24 febr. 1982. Heiden, p. 101, 217, 329; Iparmă, p. 462; C. Nicolescu, *Istoria costumului de curte în țările române. Secolele XIV—XVIII*, București, 1970 (în continuare: Nicolescu), p. 160; Heinz, p. 25. Frisé-ul se deosebește de firul neted metalic prin faptul că aici miezul este format din două fire de mătase de grosimi diferite, în jurul cărora se înfășoară o sîrmă metalică, de obicei în sens deosebit față de acela al răsucirii firelor de miez. Vezi: Heiden, p. 329; Heinz, p. 25. La frisé-ul folosit în cazul nostru firele de mătase sînt răsucite în sens „S”, sîrma de argint este înfășurată în sens „Z”. Vezi: buletin de analiză nr. 31 din 24 febr. 1982.

¹⁵ S-au folosit fire de mătase naturală bine răsucite din două fire filamenteare, toarse și ele. Vezi: pl. III, fig. c și buletinul de analiză nr. 31 din 24 febr. 1982.

¹⁶ Fire de in obținute prin răsucirea a două fire filamenteare toarse. Vezi: buletin de analiză nr. 31 din 24 febr. 1982. Analizele au fost efectuate de către muzeograful-restaurator E. Popovici și chimistul D. Boroș, cărora și cu această ocazie le aducem mulțumiri. De asemenea, exprimăm mulțumiri și fizicianului ing. M. Imecs pentru realizarea macrofotografiilor.

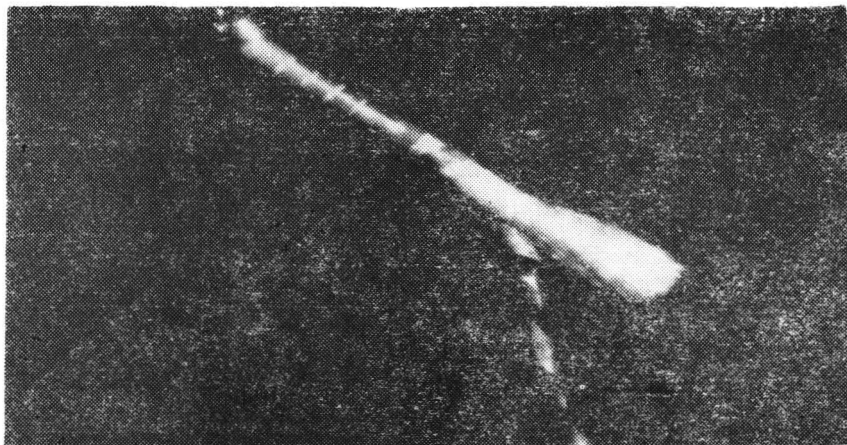

a

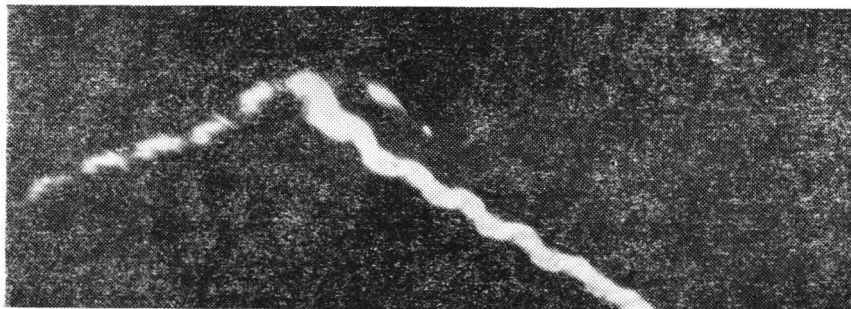

b

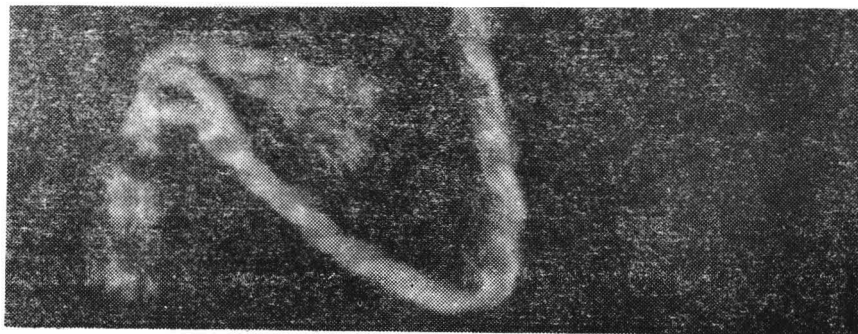
Pl. II : fig. a) structura materialului de fond (mărire de $20\times$) ; fig. b) firul de aur din materialul de fond (mărire de $10\times$).

a

b

c

Pl. III: fig. a) firul neted de argint (mărire de $20\times$);
fig. b) frisé-ul de argint (mărire de $20\times$);
fig. c) firul de mătase (mărire de $20\times$).

Fig. 1: Detaliu (al doilea tip de ornamente, tija de 57 cm înălțime).

Fig. 2: Detaliu (rodie închisă și ananas).

la rozetele cu spițe, la corola în formă de rozetă a perelor — vezi pl. I și fig. 1; la zambile — vezi pl. I; la viorele — vezi pl. I și fig. 6).

Firul neted de argint oferă și el mari posibilități tehnice și decorative. Pe fusta în discuție s-au ales trei dintre acestea. 1. Punctul de broderie plat obișnuit (deci trecând atât pe fața, cât și pe dosul materialului de fond), folosit pentru contururi de frunze, petale, fructe (vezi pl. I și fig. 1—7) și, mai rar, pentru nervuri mediane (la unele petale — vezi la crinul cu 6 petale; pl. I și fig. 1). — 2. Punctul de broderie „culcat” simplu, realizat ca în cazul sîrmei de argint (vezi p. 630). Porțiunile astfel acoperite sînt totdeauna decorate prin fixarea, cu puncte fine de mătase é cru, a firelor (de obicei în grupaje de 2, 4, 6 sau 8), obținînd suprafețe dungate, zigzagate sau ornamentate cu mici romburi. Aceste soluții se folosesc la brodarea panglicii și a fundelor, a tijelor mai subțiri, a nervurilor mediane la frunze și petale precum și la palmete (pentru „dungi” vezi pl. I și fig. 1—7; pentru zigzaguri vezi pl. I și fig. 1, 2; iar pentru modelul în romburi vezi pl. I și fig. 1, 7). — 3. Punctul „culcat” și înălțat, fie prin utilizarea unui suport de fir de in gros (vezi p. 630 și nota nr. 16), creînd nervuri proeminente, fie prin aplicarea unor bucăți de carton, realizînd diverse ornamente: buline, semipalmete etc. (pentru prima variantă vezi pl. I și fig. 1—7; pentru cea de-a doua vezi pl. I și fig. 3).

Frisé-ul de argint apare ca punct „culcat” simplu, decorat în dungi, servind drept contur sau nervură mediană (vezi pl. I și fig. 1—7). Cînd frisé-ul este destinat acoperirii unor suprafețe mai mari (palmete, părți ale motivelor vegetale etc.), el primește un suport de fir gros de in (vezi p. 630 și nota nr. 16; pentru ilustrare vezi pl. I și fig. 1, 5, 7).

Trecînd în revistă punctele alese pentru diversele tipuri de fire

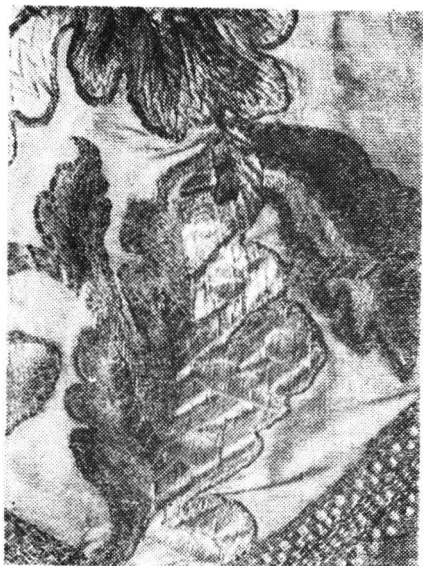

Fig. 3: Detaliu (al doilea tip de ornamente, punctul de plecare al ramificației de 67 cm înălțime).

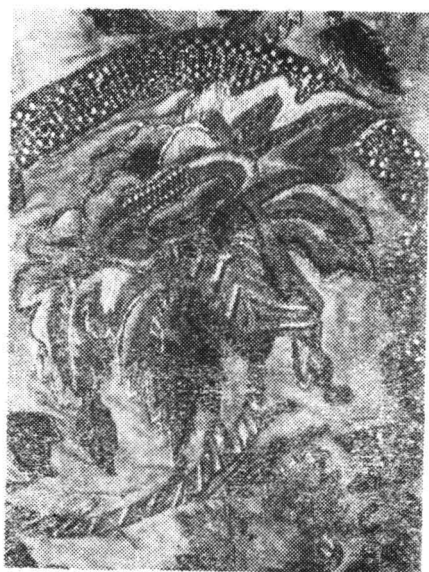

Fig. 4: Detaliu (primul tip de ornamente).

metalice, nu putem să nu ne oprim asupra unei variante a punctului „culcat” înălțat, și anume punctul de „împletitură” (amintind împletiturile de nuiele), în care sînt combinate — în mare număr de variante — sîrma, firul neted și frisé-ul de argint. Această tehnică își găsește loc în brodarea diferitelor elemente componente ale motivelor vegetale (părți de palmete, de fructe, miezuri de flori etc.; vezi pl. I și fig. 1, 4, 5, 7)¹⁷.

În partea colorată a broderiei analizate predomină punctul de broderie plat despicat (în cazul nostru în varianta „falsă”: firul nu trece și pe dosul materialului de fond), tehnică tipică broderiilor baroce, permițînd hașurările fine care constituie una dintre trăsăturile caracteristice ale acestora (vezi p. 627). Cele mai frecvente sînt suprafețele cusute cu puncte în diagonală sau în zigzag, brodînd aproape toate elementele din repertoriul decorativ al fustei (vezi pl. I și fig. 1—7). Alături de acest punct, pe alocuri apare și cel plat „fixat”, dînd impresie de împle-

¹⁷ Heiden, p. 523; Undi M., *Magyar himvarró művészet*, Budapest, 1934 (în continuare: Undi), p. 77, fig. 19; 80; 84, fig. 30—31; Iparműv., p. 518, 519; M. A. Musicescu, *Date noi cu privire la epîtrahilul de la Alexandru cel Bun, în SCIA*, V, 1958, nr. 1 [în continuare: Musicescu (1958)], p. 107; pl. II, fig. A—H; Varjú-Ember, M., *Alte ungarische Stickerei*, Budapest, 1963 [în continuare: Varjú-Ember (1963)], p. 52, 54; R. Boser — I. Müller, *Stickerei. Systematik der Stichformen*, Basel, 1968 (în continuare: Boser — Müller), p. 60, 77, 80; M. A. Musicescu, *Broderia medievală românească*, București, 1969, p. 24—25; Nicolescu, p. 114; Varjú-Ember (1971), p. 228; Varjú-Ember M., *A 17. századi magyar himzések motívumkincse*, în *Folia Historica*, 1, 1972 [în continuare: Varjú-Ember (1972)], p. 71, 72; Heinz, p. 72; *Encyclopedia Britannica*, Chicago, 1972, vol. XVI (în continuare: EncBrit), p. 184, fig. 1; *La grande encyclopédie*, Paris, f. a., vol. VIII (în continuare: GrEnc), p. 97.

titură (grupuri de cîte 8 fire sînt prinse cu cîte 1 punct lung, vizibil, de mătase în nuanță potrivită cu cromatică suprafeței — vezi pl. I și fig. 1, 2)¹⁸.

Tendința spre tratarea cît mai apropiată de natură a elementelor florale, un alt specific al barocului (vezi p. 627), se concretizează, printre altele, și prin brodarea staminelor cu punct de „nodulețe” (vezi pl. I și fig. 1, 4)¹⁹.

Unul dintre punctele de broderie de bază, punctul „înaintea acului”, apare mai rar pe piesa prezentată, el fiind mai puțin potrivit realizării efectelor plastice, tipice noului stil. Totuși îl întîlnim delimitînd porțiunile de intersectare a diverselor elemente decorative sau în cîteva cazuri de conturare (vezi fig. 1, 2, 5, 7)²⁰.

Decorul fustei este dispus în trei registre, pornind de la tiv spre marginea superioară. Tivul este subliniat de o bandă de pasmanterie cu desen meandric, lată de 2 cm, confecționată din sîrmă plată și fir neted de argint.

Primul registru, de 4—5 cm lățime (vezi pl. I), care servește drept suport pentru motivele-punct de plecare ale registrului al doilea, se constituie dintr-o succesiune de semicercuri cu suprafețe pline, colorate (brodate cu fir de mătase din gama verde și galben, în dégradé, cu punct de broderie plat despicat, în diagonală și în zigzag) și argintii (cusute cu fir neted de argint cu punct „culcat” simplu, cu decor în dungi și zigzaguri).

Registrul al doilea — cel principal —, de o lățime între 57 și 67 cm, este o compoziție barocă adesea întîlnită: are un ax față de care se ordonează grupurile de motive care au o structură liberă, nesupusă niciunei reguli de simetrie (vezi p. 627). Axul este constituit dintr-o panglică de 2,7—2,9 cm lățime, cu sinuozități line, fiind întreruptă alternativ, la distanțe egale, de cîte o fundă simplă (10 × 10 cm), respectiv dublă (11,5 × 11,5 cm)²¹. Panglica și fundele, brodate cu sîrmă, fir neted și frise de argint (vezi p. 630, 633; pl. I și fig. 1, 3, 4) dau o oarecare stabilitate și liniște desenului. În jurul lor se desfășoară un decor exuberant care unduiește și se avîntă în toate direcțiile. De fapt, aici avem de-a face cu două tipuri de ornamente, compuse, la rîndul lor, din mai multe elemente. Primul tip este de dimensiuni mai mici și acoperă suprafața delimitată jos de semicercurile primului registru, sus de arcul descris de panglică și pe laturi de o fundă simplă, respectiv dublă (vezi pl. I). Cel de al doilea tip de ornament are o structură mai complexă. Punctul lui de plecare se află în mijlocul spațiului dintre o fundă simplă și una dublă, sub panglică. De aici pornesc două ramificații. Una intersectează

¹⁸ Heiden, p. 523; Iparműv., p. 523; Undi, p. 77, fig. 25; 82; Varjú-Ember (1963), p. 50, 52, 54; Boser-Müller, p. 40; Varjú-Ember (1972), p. 71, 72; Heinz, p. 25; GrEnc, p. 97.

¹⁹ Heiden, p. 521; Iparműv., p. 522; *Meyer's kleines Lexikon*, Leipzig, 1934, vol. III, p. 2165; Undi, p. 85, fig. 46; 88; Varjú-Ember (1963), p. 50, 52, 54; Boser — Müller, p. 68; EncBrit, p. 184, fig. 1; Varjú-Ember (1972), p. 72; GrEnc, p. 97.

²⁰ Heiden, p. 523; Undi, p. 77, fig. 11; 79; Boser — Müller, p. 26; EncBrit, p. 184, fig. 1; Varjú-Ember (1972), p. 71.

²¹ Pe toată lărgimea fustei se află patru funde duble întregi și trei funde simple întregi. Din a patra fundă simplă este numai un fragment, semn că piesa a fost modificată după brodare.

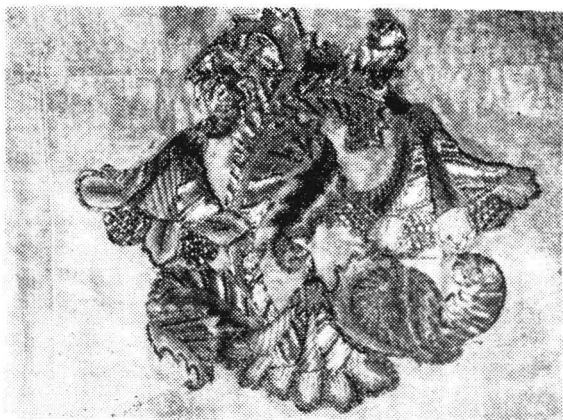

Fig. 5: Registrul al treilea, buchetul cu florile de clopoței.

panglica deasupra fundei simple și se îndreaptă spre marginea superioară a fustei, pînă la o înălțime de 67 cm. A doua intersectează arcul panglicii chiar în mijloc și pornește aproape orizontal, șerpuiind ușor, spre stînga, ajungînd pînă în dreptul primului tip de ornament. Din această ramificație se desprind două tije dintre care una se ridică pînă la 57 cm (vezi pl. I și fig. 1)²².

Al treilea registru se află la o distanță de 15 cm de cel mai înalt punct al registrului precedent și este format din patru tipuri de „buket înclinat”, repetate alternativ (vezi pl. I și fig. 5, 6, 7)²³.

Repertoriul decorativ al registrului al doilea și al treilea impresionează atît prin multitudinea elementelor florale și vegetale, cît și prin varietatea cu care au fost tratate. Broderia ilustrează pe deplin redobîndirea locului de frunte printre ornamente de către palmetă²⁴. Pe ea se văd frunze apropiate de natură, de diverse dimensiuni, semipalmete, palmete lobate și zimțate, compoziții de palmete etc. (vezi pl. I și fig. 1—7). Alături de ele apar trandafiri (vezi pl. I și fig. 1, 4, 6), rozete cu spițe (vezi pl. I și fig. 1), crini (vezi pl. I și fig. 1), zambile (vezi pl. I și fig. 1), garoafe (vezi pl. I și fig. 7), flori de clopoței (vezi pl. I și fig. 5), viorele (vezi pl. I și fig. 6), bujori (vezi pl. I și fig. 7). Nu lipsesc nici fructele: pere (vezi pl. I și fig. 4), ananași (vezi pl. I și fig. 1, 2)²⁵ și rodii (vezi pl. I și fig. 1, 2), acestea din urmă păstrîndu-și calitățile decorative,

²² Inițial din ambele tipuri au existat cîte patru care alternau ritmic. În urma transformărilor suferite de fustă, din primul tip s-a păstrat doar unul singur întreg, celelalte fiind fragmentate, iar din al doilea au rămas două întregi și două jumătăți.

²³ Din păcate, tot ca o urmare a tăieturilor făcute după brodare, unul dintre aceste tipuri practic nici nu se mai poate distinge, deoarece din el se mai păstrează aproximativ o zecime. Celelalte trei tipuri s-au menținut întregi, iar buchetul cu florile de clopoței (vezi fig. 5) și cel cu trandafirii (vezi fig. 6) se și repetă de două ori.

²⁴ P. Jessen, *op. cit.*, p. 224.

²⁵ Ananasul își începe „cariera” pe la mijlocul secolului al XVII-lea, cînd desenatorii de modele francezi îl integrează — într-o formă mai mult sau mai puțin apropiată de natură — în repertoriul lor, el devenind pînă la urmă unul dintre motivele tipice ale textilelor baroce. Vezi: Heiden, p. 21; Iparműv., p. 493

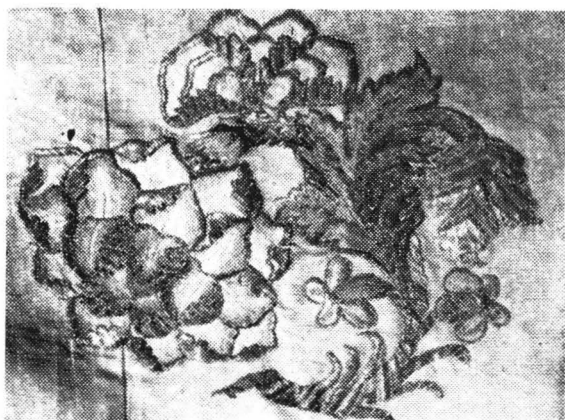

Fig. 6: Registrul al treilea, buchetul cu trandafirii și viorelele.

dăinuind secole de-a rîndul, fiind prezente cu important rol ornamental și în broderiile baroce²⁶.

Analizînd tratarea motivelor înșirate mai sus, remarcăm caracterul ei dublu: coexistența unor forme naturale cu unele stilizate sau fantaziste, acestea din urmă provenind din dorința de a obține efecte cît mai impresionante. Spre exemplu, alături de perele, crinii, viorelele, zambilele redată foarte apropiat de forma lor naturală (vezi pl. I și fig. 1, 6) sînt prezente în primul rînd unele frunze care au forme nenaturale sau unduiesc artificial, apoi un șir întreg de elemente vegetale atît de stilizate, încît identificarea lor este foarte dificilă. Această situație se regăsește, printre altele, și în cazul trandafirului: pe de o parte avem frumoși trandafiri naturali, redați din profil, din structura celui de al

Fig. 7: Registrul al treilea, buchetul cu garioafa și bujorii.

²⁶ Varjú-Ember (1963), p. 48.

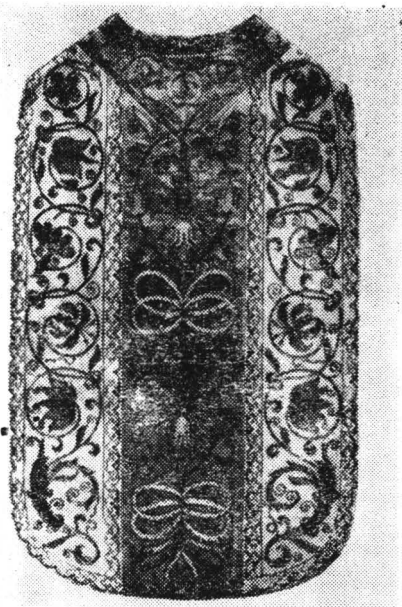

Fig. 8: Casulă, a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Muzeul de artă decorativă, Praga.

și bisericești²⁹ datate la începutul secolului al XVIII-lea³⁰. Haina bisericască (pluviale) de la mănăstirea Zwettl din Austria (vezi pl. IV)³¹, datînd din jurul anului 1700 ne oferă analogii sub mai multe aspecte. În

doilea tip de ornamente (vezi p. 636; pl. I și fig. 1) sau din registrul al treilea (vezi pl. I și fig. 6), pe de altă compoziția — dealtfel, de mare efect — din primul tip de ornamente (vezi pl. I și fig. 4).

În ceea ce privește cromatica, se întîlnește aceeași situație: suprafețele colorate sînt frumos hașurate, dar, cu puține excepții²⁷, nu au fost folosite culori naturale²⁸. Explicația o găsim și pentru aceasta în strădania de a realiza un ansamblu cît mai estetic și artistic.

Cele afirmate despre materialele și tehnicile folosite la brodarea decorului fustei, despre compoziția acestuia, despre formele și cromatica elementelor sale componente ne îndreptătesc să datăm piesa în discuție la începutul secolului al XVIII-lea. Dealtfel, și analogiile întîlnite ne duc spre această concluzie. Funde duble apar pe broderii atît laice, cît

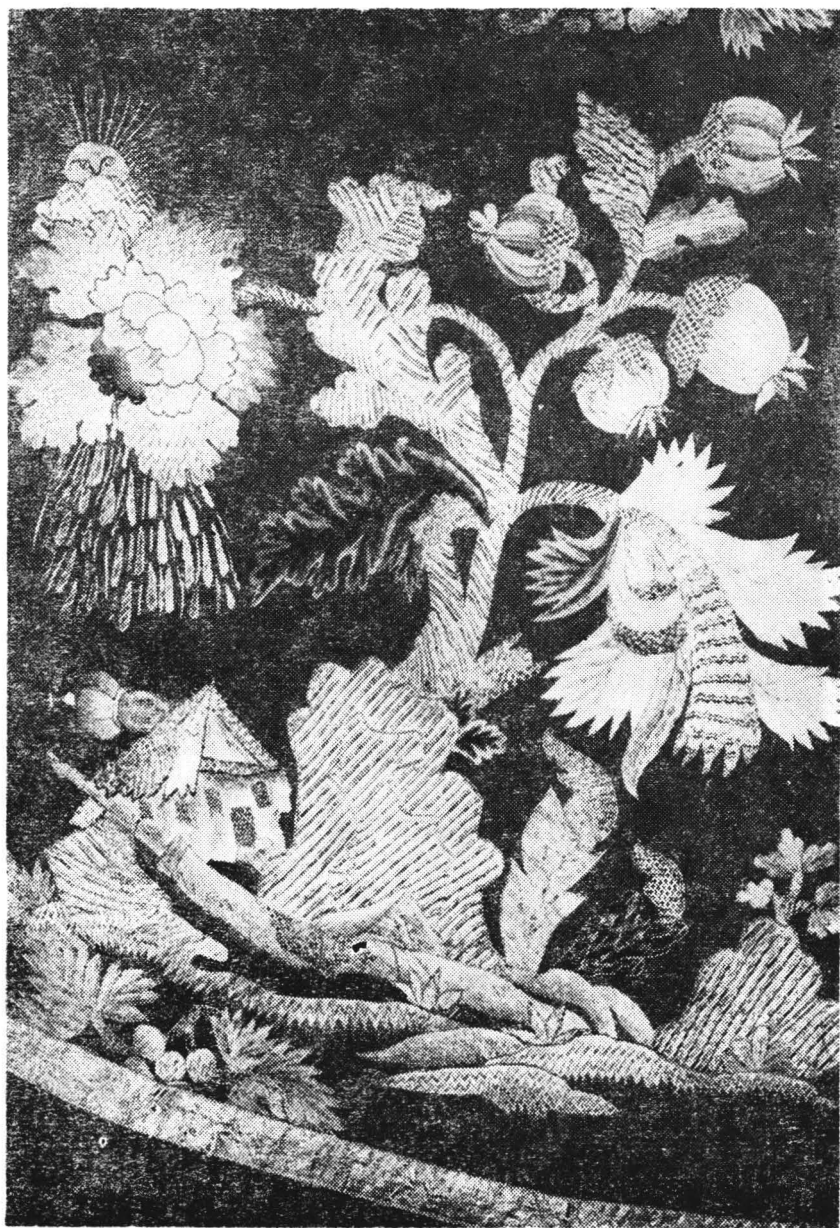
²⁷ Zambilele (vezi pl. I și fig. 1), viorelele (vezi pl. I și fig. 6) și unele frunze sînt singurele care au fost brodate în culorile lor naturale, obișnuite: cu albastru, respectiv cu verde.

²⁸ Multe dintre frunze sînt colorate în nuanțe de albastru, carmin, beige în dégradé-uri pînă la maro etc. La petalele trandafirilor apar beige-uri, griuri, marouri și carminul, staminele lor fiind redat fie cu verde pal în dégradé-uri pînă la albastru de Prusia, fie cu fire metalice. Bujorii sînt brodați cu griuri în combinație cu argint, perele din primul tip de ornamente al registrului al doilea sînt de culoare roz; etc.

²⁹ Ca și în secolul precedent, și acum ornamentica este identică în cazul broderiilor laice și al celor bisericești cu atît mai mult cu cît ele își puteau schimba destinația în ambele sensuri (deci foste piese laice pot dobîndi utilizare religioasă și invers).

³⁰ Höllrigl J., *Régi magyar ruhák*, Budapeșt, 1938, p. 10, 27; fig. 12: un dolman de la începutul secolului al XVIII-lea, ornamentat cu o succesiune de flori legate cu funde duble; *Ornements remarquables de l'exposition hongroise industrielle des ouvrages des femmes en 1881*, Budapeșt, 1881, pl. XIII, fig. B: o bordură de cearșaf tot de la începutul secolului al XVIII-lea, avînd printre elementele ei decorative frumoase funde duble; vezi și: Varjú-Ember (1963), fig. 7; Varjú-Ember (1971), p. 227—232; p. 227, fig. 3 și p. 229, fig. 5: două borduri de cearșaf din aceeași perioadă ca piesele de mai sus, cu același ornament. Pe columna casulei din Muzeul de artă decorativă de la Praga, datînd din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, apar de asemenea funde duble (vezi fig. 8): M. Zeminová, *Barokni textilie*, Praha, 1974, catalog nr. 12. O piesă identică, dar clujeană a publicat și Csernyánszky, p. 145; pl. LXXII, fig. 107.

³¹ Heinz, p. 31, catalog nr. 12, pl. III (colorată).

Pl. IV: Detaliu de pluviale, în jurul anului 1700. Mănăstirea Zwettl, Austria.

Pl. V : Detaliu de casulă, ultimii ani ai secolului al XVII-lea. Mănăstirea Kremsmünster, Austria.

primul rind materialele folosite — pasmanterie și fir de argint, fir de mătase policromă, material de fond de tip rips, apoi și tehnicile alese pentru diversele fire sînt identice pe haina bisericească amintită și pe fusta prezentată, în așa măsură de parcă ambele piese ar fi ieșit din aceleași mîini. Asemănări se observă și la redarea unor elemente decorative. Spre exemplu, baza statică a motivului principal de pe pluviale amintește semicercurile din primul registru al piesei noastre (chiar și punctele în diagonală și în zigzag sînt la fel cusute), frunzele sau rodiile își găsesc și ele analogii reciproce. De asemenea, și cromatica celor două obiecte este apropiată, inclusiv soluțiile de hașurare (adică, în ambele cazuri, dégradé-urile se realizează prin aceleași nuanțe). Și casula de la mănăstirea Kremsmünster din Austria (vezi pl. V)³², datată în ultimii ani ai secolului al XVII-lea, furnizează analogii pentru fusta în discuție. Privind casula, putem observa varietatea firelor de aur și de argint, în sortimente identice cu cele de pe fustă, iscusința în alegerea unui număr mare de tehnici potrivite cu tipul firelor. În ceea ce privește părțile colorate ale casulei, ele au fost brodate cu punct de broderie plat despicat, realizînd o foarte fină hașurare, amintind de porțiunile colorate ale obiectului analizat de noi.

După toate probabilitățile fusta din colecția muzeului nostru a fost executată în Transilvania, dar sub imperiul unor foarte puternice influențe apusene, ceea ce i-a imprimat caracteristici care o deosebesc atît de mult de broderiile transilvănene din epocă. Tocmai acest fapt ne-a îndreptat atenția asupra ei. Considerăm oportună prezentarea acestei piese, deoarece ea demonstrează faptic alinierea artei textilelor din Transilvania la orientările artistice europene.

ANA MARIA CIPAIANU

AN EMBROIDERED SKIRT FROM THE 18th CENTURY

(Abstract)

The author presents an embroidered skirt belonging to the textile collection of the History Museum of Transylvania, dating from the beginning of the 18th century. The cloth and techniques used to produce it, the composition and ornamental gamut, the rendering of the ornamental components as well as the colours place this skirt among the realizations of the baroque applied arts.

³² Heinz, p. 30, catalog nr. 11, pl. II (colorată).

UN CEAS MUZICAL DIN SEC. XVII—XVIII ÎN COLECȚIA MUZEULUI DE ISTORIE AL TRANSILVANIEI

La sfârșitul anului 1980, cînd s-a organizat expoziția temporară „Ceasul de-a lungul vremii, din colecțiile particulare clujene“, sub egi-
da Oficiului județean Cluj pentru patrimoniul cultural național, pentru
a îmbogăți materialul expozițional am primit din depozitul secției de
istorie medie a Muzeului de istorie al Transilvaniei opt ceasuri de di-
ferite tipuri, care au îmbogățit armonios imaginea de ansamblu a expo-
ziției¹. Între aceste ceasuri se afla unul care încă de la prima vedere
apare deosebit de interesant, frumos și valoros. Din păcate, din punct de
vedere al conservării, piesa prezenta multe curențe. A urmat o mică
investigație în registrul de inventar al muzeului, ca să aflăm că piesa
provine de la Muzeul ardelean, fiind consemnată în registrul de inven-
tar vechi în anul 1898, sub numărul 7996. (Actualmente are numărul
de inventar F. 4489). În rubrica Observații a registrului de inventar
vechi apare adnotarea: „Apafi Mihály zenélő órája (állványa és tokja az
utolsó szobában)“, în traducere: „Ceasul muzical al lui Mihail Apafi (su-
portul și cutia în ultima cameră)“. Din adnotare reiese, deci, că este
vorba de ceasul muzical al principelui transilvănean Mihail Apafi (1661—
1690) sau, eventual, al fiului său Mihail Apafi al II-lea care a avut o
domnie scurtă (practic cu el se termină domnia principilor transilvă-
neni), piesă care fusese expusă în Muzeul ardelean.

Așa cum specificam mai sus, starea de conservare a ceasului pre-
zenta multe curențe. Lipseau: burduful, unul din fluieri, arătătoarele,
pendulul, greutatele ceasului și, în general, mecanismul ceea o restau-
rare competentă. Din păcate, lipsa unor specialiști în acest domeniu ne-a
pricinuit multe greutăți, dar pînă la urmă un colecționar-ceasornicar
amator din Cluj-Napoca, Sas Vasile, a reparat ceasul², punîndu-l în stare
de funcționare. Din păcate, burduful nu s-a putut confecționa probabil
la parametrii lui normali, în consecință partea muzicală nu este perfectă.
Burduful nu asigură debitul de aer constant și continuu, lucru care, fără
doar și poate, influențează tonalitatea și claritatea melodiilor. De ase-
menea, nu putem să știm cu exactitate, cît cîntăreau greutatele ceasu-
lui, ceea ce, la rîndul său, poate să influențeze viteza de rotație a cilin-
drului de la mecanismul muzical. Cu o mică improvizație — asigurînd
debitul de aer necesar și continuu prin alte metode și mijloace — am
reușit totuși să facem înregistrări satisfăcătoare.

Privind ceasul în ansamblul său, constatăm mai întîi execuția deo-
sebit de frumoasă și artistică a cadranelui, încadrat de un panou bom-

¹ Mulțumim, și pe această cale, colegei Magdalena Bunta, șef de secție, care
ne-a atras atenția asupra piesei și a provenienței ei.

² Exprimăm călduroase mulțumiri restauratorului.

bat, din lemn de tei, de forma unui scut decorat cu reliefuri plate, alcătuite din vrejuri fitomorfe, ghirlande florale și rocaille-uri. Panoul are dimensiunile: I: 67,5 cm, L: 45,5 cm, iar cadrul Ø: 30 cm (fig. 1). Scutul este împărțit în două registre: în registrul inferior cadranul este marcat cu numere romane, iar la sferturi cu cifre arabe. El este articulat lateral cu vrejuri fitomorfe, în partea de jos cu frunze de palmier și două motive cu caracter simbolic, reprezentând cornul abundenței și tolba cu săgeți, simbol al puterii. Partea superioară a cadranelui-panou este articulată cu un rocaille ce cuprinde în interiorul său motivul panglicii împletite cu vrejuri florale. Spre deosebire de tehnica în relief plat în care au fost executate părțile laterale și de jos ale scutului, timpanul (interiorul) rocaille-ului cu vrejurile sale a fost traforat pentru a permite melodiei o audição mai clară. Registrul superior ne dezvăluie o reprezentare alegorică a celor patru anotimpuri prin mijlocirea a patru putți, însoțiți de simbolurile consacrate. Figurile sînt plasate de o parte și de alta a unei pergole decorate cu vrejuri fitomorfe. În nișa semi-circulară a pergolei se găsea, probabil, o figură feminină (acum lipsește), care prin intermediul unei pîrghii era pusă în contact cu mecanismul ceasului, fiind mișcată de un braț ce era în legătură cu pîrghia care decupla la fiecare jumătate de oră mecanismul muzical.

În vecinătatea soclului pergolei, în partea stîngă, este reprezentată primăvara sub chipul unui putto nud încins cu o ghirlandă din frunze și flori și cu o pălărioară cochetă pe cap. Ca pendant, în partea dreaptă apare vara, un putto cu snopul de grîu și secera în brațe, avînd capul acoperit cu aceeași pălărioară cochetă. În partea stîngă în vecinătatea unui brad este reprezentată iarna, un putto înveșmîntat într-o șubă cu guler, cu o căciulă pe cap, încălzindu-se la flăcările unui foc din vreascuri. Pendantul acestei figuri, toamna, la extremitatea dreaptă a registrului, este un putto nud, avînd pe cap o cunună din viță de vie, cu un ciorchine mare de struguri în mînă, avînd în stînga și în dreapta un coș cu mere și un butoi de vin. Personajul alegoric a fost plasat la umbra unui pom fructifer. Reliefurile prezintă un strat subțire de stuc aurit în cea mai mare parte și pictat cu culori policrome de ulei pe figurile alegorice. Este o lucrare care, ca stil, se încadrează în baroc.

În partea opusă a cadranelui-panou apare o însemnare — se pare, cu caractere gotice — din care, cu tot efortul mai multor specialiști, nu s-a putut citi decît data, 1756 (fig. 2). Presupunem că este însemnarea meșterului care a reparat ceasul, obicei cunoscut și în zilele noastre.

În spatele cadranelui-panou este amplasată cutia propriu-zisă a ceasului și mecanismul muzical. Este un mecanism cu patru greutate și pendul care bate sferturile și ora fixă, fiind cuplat indirect printr-o pîrghie cu mecanismul muzical al ceasului. Mecanismul este amplasat sub mecanismul muzical al ceasului. Cutia are dimensiunile: I: 20,6 cm; L: 30 cm; G: 20,5 cm și este compartimentată în trei părți distincte (fig. 3). În partea centrală a cutiei apare asamblat angrenajul pentru măsurarea timpului — tip orologiu de turn — format din cinci roți zimțate, ankerul și în prelungirea axei sale pendulul (fig. 4). Ankerul și pendulul asigură mersul uniform al ceasului. Energia pentru funcționarea angrenajului este asigurată de greutatea ceasului suspendat de un lanț, cu care se trăgea ceasul. Pe axul roții zimțate a orei, unde sînt și arătătoarele

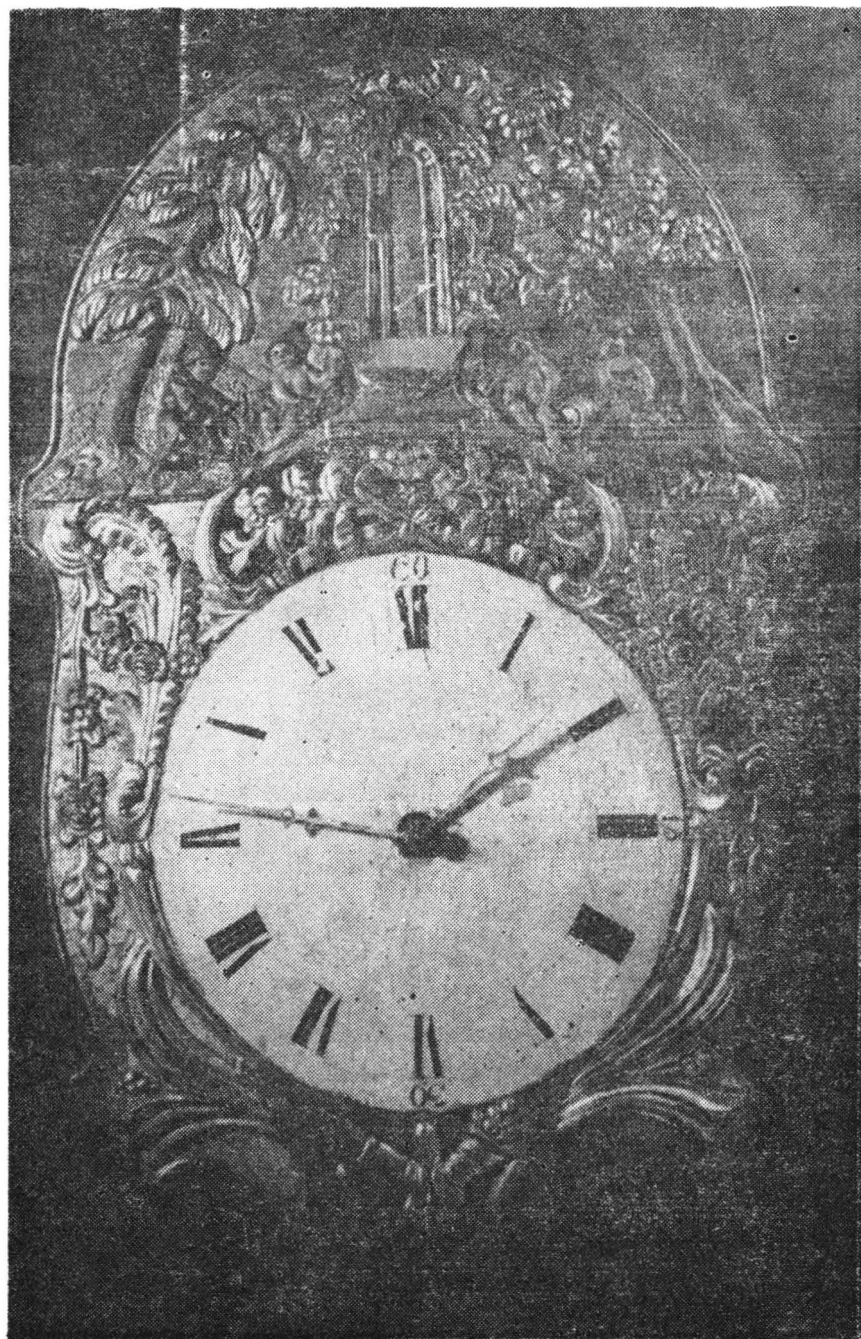

Fig. 1.

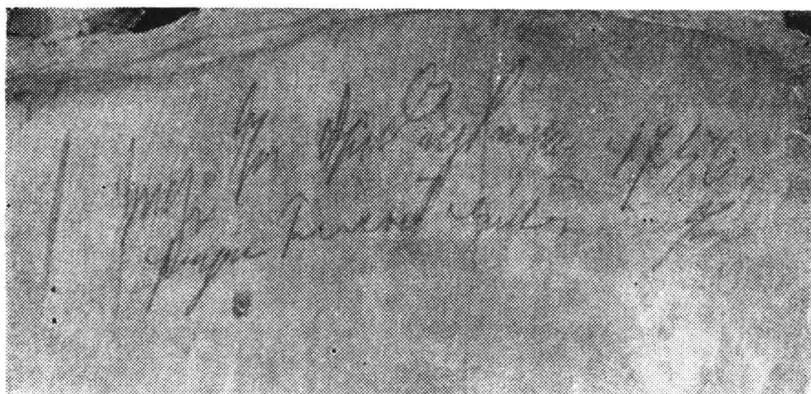

Fig. 2.

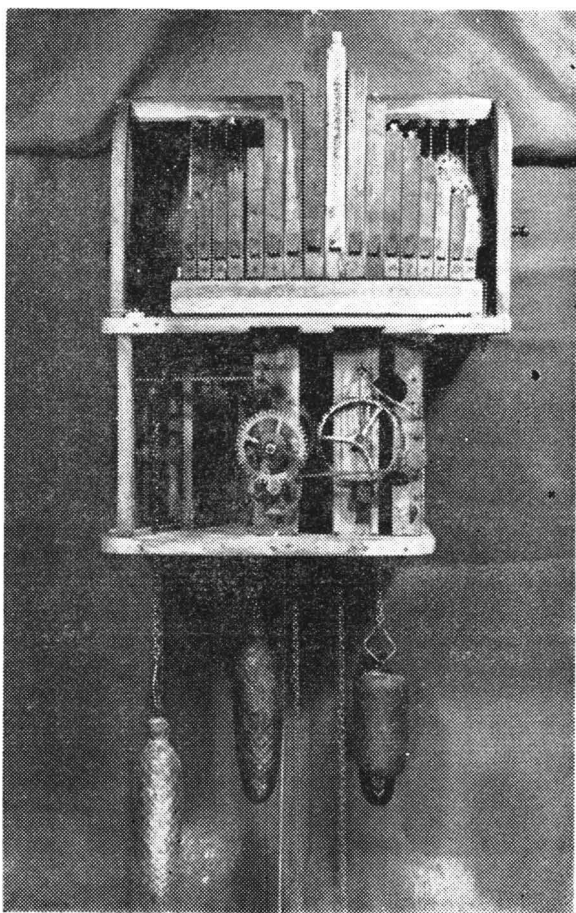

Fig. 3.

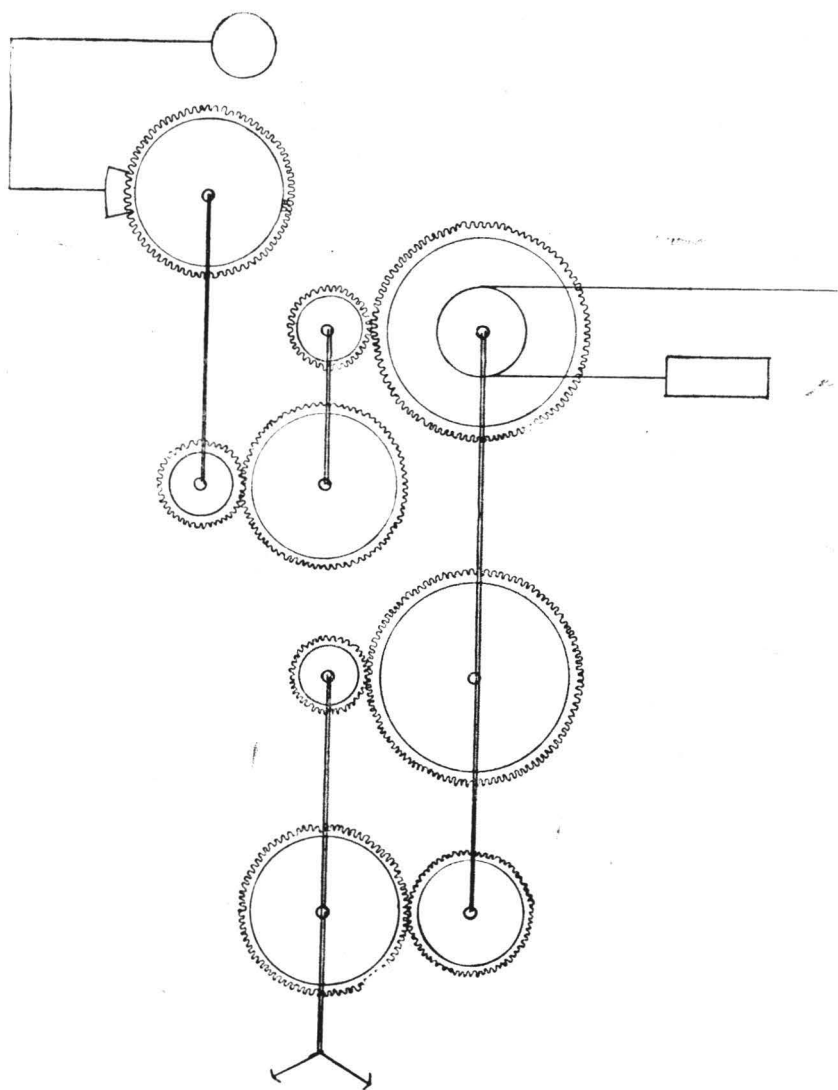

Fig. 4.

ceasului, este montată o roată dințată, avînd într-o parte opt știfturi, iar în cealaltă două. Cele opt știfturi reglează prin decuplarea pîrghiei bătaia ceasului, iar în partea opusă roții cele două știfturi, montate diametral opus, decuplează o pîrghie care pune în funcțiune mecanismul muzical la fiecare jumătate de oră. Toate roțile zimțate ale mecanismului au butuci din lemn confecționați prin strunjire, iar roțile sînt confecționate manual din alamă, avînd urmele clare ale compasului și ale piliurii. Lagărele sînt tot din alamă și sînt amplasate în lemnul cutiei ceasului prin presare. La dreapta lîngă compartimentul central sînt montate cele două angrenaje — cu două greutateți — pentru bătaia orei. La fiecare

sfert de oră ceasul bate, sfertul, jumătatea, trei-sfertul și întregul cu repetarea orei. În spatele acestor două angrenaje există un clopoțel dublu, cu două ciocănele, tonalitatea clopoțelilor fiind diferită.

În partea stângă, lângă compartimentul central este montat sistemul de roți zimțate cu o greutate și lanț ce asigură energia pentru mecanismul muzical. Compartimentul cu mecanismul muzical este asamblat deasupra cutiei ceasului avînd: I: 20 cm; L: 37 cm; G: 20,5 cm (fig. 5). El se compune dintr-un burduf, pus în funcțiune prin intermediul unui braț cu bielă ce asigură aerul necesar, cilindrul din lemn cu cuițe metalice, 17 bucăți de pîrghii, care închid și deschid supapele fluierelor, 17 fluieri de lemn și galeria de aer a fluierelor. Burduful pus în funcțiune pompează printr-un canal de aducțiune aerul în galeria de aer al fluierelor. Fiecare fluier are în fața sa o supapă care este deschisă sau închisă de o pîrghie, care la rîndul lor sînt mișcate de cuițele așezate în cilindrul de lemn al mecanismului muzical. Cuițele sînt amplasate pe șase rînduri în cilindru. Cele șase rînduri de cuițe, așezate liniar, dau posibilitatea mecanismului să întoneze șase melodii. Suprafața și lungimea cuițelor determină intervalul cît este deschisă sau închisă supapa unui fluier, iar ordinea cum sînt ele așezate asigură melodia mecanismului. Credem că, cu puțină indulgență, putem să acceptăm ideea că este vorba de o programare lineară, folosită în zilele noastre și la mașinile de calcul, bineînțeles la scara și la posibilitățile tehnicii din secolele XVII—XVIII.

Axul metalic al cilindrului de lemn este fixat la un capăt de un arc, iar celălalt capăt al axului are șase caneluri, pentru a putea fixa pe rînd cele șase melodii. Prin împingerea manuală a axului pe orizontală spre stînga sau spre dreapta se poate fixa melodia pe care dorim să o ascultăm (fig. 6).

Ținînd cont de importanța mare pe care o prezintă mecanismul muzical — ele fiind foarte puține la număr în zilele noastre —, am considerat necesar să se facă o analiză competentă din punct de vedere fonetic a melodiilor. Am apelat la ajutorul unui specialist consacrat, profesorul-muzicolog Jagamas János din Cluj-Napoca, care a notat pînă acum una din cele șase melodii ale mecanismului muzical. O greutate deosebită o constituie faptul, așa cum aminteam și mai sus, că burduful care lipsea nu a fost refăcut corect și ca atare nu asigură debitul de aer constant și continuu necesar funcționării normale a mecanismului muzical. De asemenea, trebuie să mai amintim și un alt inconvenient; cîteva fluieri s-au dezacordat cu timpul și scot sunete false, ceea ce îngreunează notarea corectă a melodiilor. Inegalitățile ritmice ale melodiilor se datorează și faptului că greutatea care asigură energia pentru rotirea cilindrului cu cuițe nu este originală. Nedispunînd deocamdată de un specialist care să restaureze competent mecanismul muzical, s-a recurs la o metodă mai complicată și anevoioasă, care constă în transcrierea melodiilor prin măsurarea și reprezentarea grafică a cuițelor de pe cilindrul mecanismului. Cunoscînd distanța, mărimea și ordinea de așezare a cuițelor pe cilindru, putem afla ordinea și intervalul de funcționare a fluierelor.

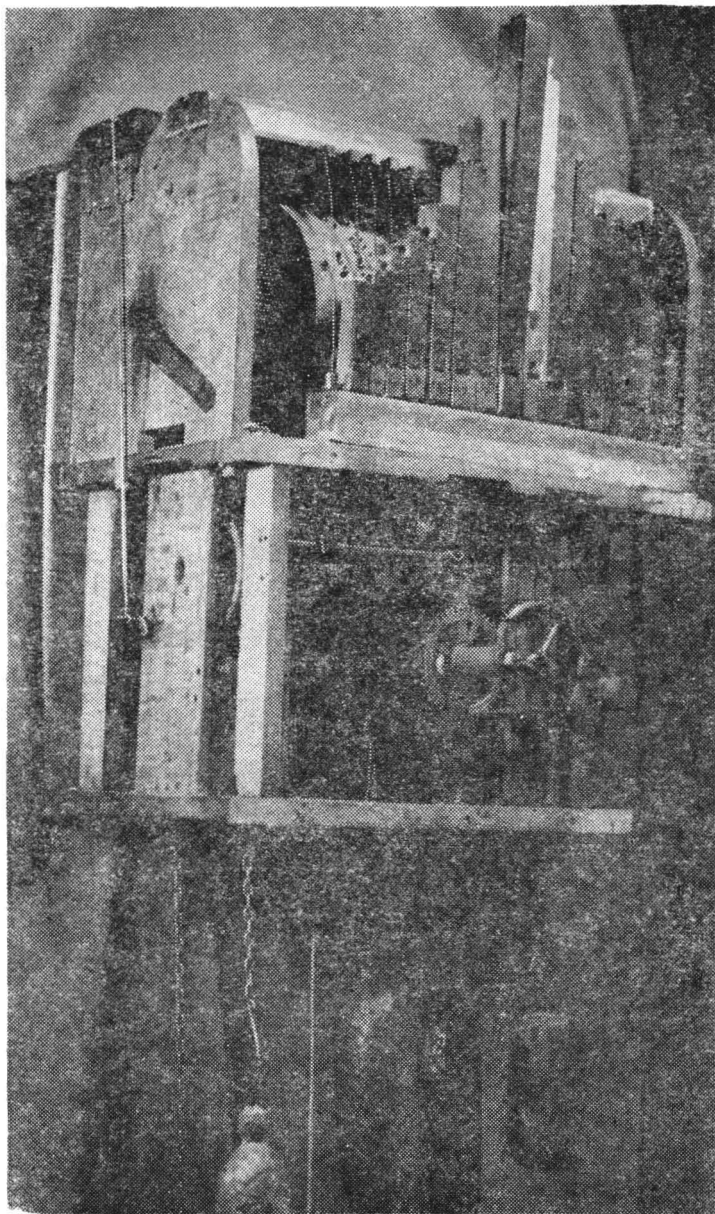

Fig. 5.

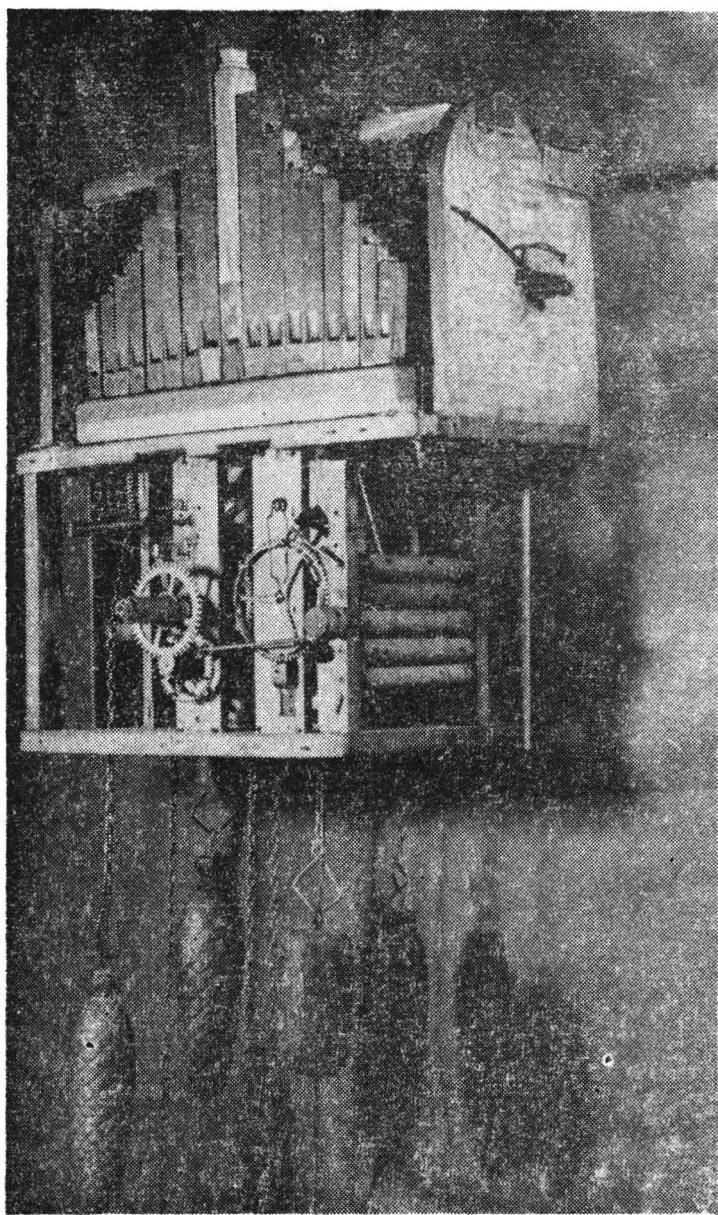
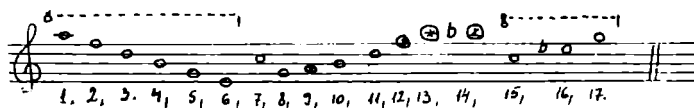

Fig. 6.

Din cele de mai sus se desprind următoarele concluzii. Mecanismul muzical are 17 fluieri închise de lemn, care produc următoarele sunete muzicale: Sunetele fluierelor notate cu X — respectiv, numerele 9, 12,

13 și 14 — sint cu semnul întrebării în ceea ce privește înălțimea lor. Dintre cele șase melodii este notat doar începutul primei melodii, dar nici această notare nu o considerăm definitivă.

Urmează ca după terminarea analizei fonetice complete să publicăm, probabil, într-o publicație de specialitate, concluziile definitive.

Ținând cont de caracteristicile tehnice ale angrenajului, de calitățile artistice ale cadranului-panou și de materialul bibliografic pe care am avut posibilitatea să-l studiem, înclinăm să credem că piesa prezentată de noi provine fie dintr-un atelier din sudul Germaniei (Nürnberg, Augsburg), fie eventual din Viena. Toate roțile angrenajului sint executate manual, fiind foarte vizibile urmele compasului și ale piliturii la zimți, iar butucii de lemn ai roților sint executați prin strunjire. Cunoșcând și alte piese din atelierele amintite mai sus, asemănătoare cu cea expusă de noi, sintem convinși că avem de-a face cu o piesă de import. Nu este lipsit de importanță nici faptul că am reușit să cunoaștem legăturile principelui Apafi cu lumea artistică din apusul Europei, știută fiind și activitatea meșterului iconograf german Gothard între anii 1678—1683 la curtea sa³. De asemenea, este cunoscut faptul că principele Apafi a avut o adevărată pasiune pentru ceasuri, existind în anturajul său meșteri plătiți care se ocupau de îngrijirea și repararea lor. Acest lucru reiese și din convențiile de plată ale angajaților de pe domeniul cetății Făgărașului. Astfel sint amintiți meșterul Lokodi János⁴ și alții anonimi⁵, pentru care s-au plătit lunar bani și bunuri în natură⁶, pentru întreținerea și repararea ceasurilor din cetatea Făgărașului. De asemenea, sint cunoscute din convențiile de plată ale Anei Bornemisza, soția principelui Apafi, sumele plătite pentru achiziționarea unor ceasuri din Transilvania sau din străinătate, sau sumele plătite pentru întreținerea și repararea lor. Astfel, se plătește suma de 25 de florini unui meșter ceasornicar⁷, iar în 1679 se plătește suma de 35 de florini

³ Kelemen Lajos, *Művészettörténeti tanulmányok*, București, 1977, p. 143.

⁴ David Prodan, *Urbariile Țării Făgărașului*, București, 1976, p. 326.

⁵ Idem, *op. cit.*, p. 513.

⁶ Idem, *op. cit.*, p. 890.

⁷ Szádeczky Béla, *Apafi Mihály fejedelem udvartartása*, Budapest, 1911, p. 81.

pentru un alt meşter ceasornicar din Sighişoara⁸. Mai ştim că în 1673 s-a plătit considerabila sumă de 70 de florini⁹ pentru un ceas care trebuie să fi avut din punct de vedere tehnic şi artistic o valoare deosebită.

În ce priveşte datarea şi apartenenţa piesei prezentate de noi, ţinînd seama de toate elementele pe care le cunoaştem în legătură cu ea, credem că provine de la sfîrşitul secolului al XVII-lea, fiind achiziţionată probabil între anii 1673—1690. Nu este exclus să avem de-a face cu piesa cumpărată în 1673 de către principele Apafi, ştiut fiind că Ana Bornemisza a notat cu multă precizie în convenţiile ei de plată toate cheltuielile şi veniturile domeniului Făgăraşului.

ALEXANDRU ARDOS

EINE SPIELUHR AUS DEM XVII.—XVIII. JH. IN DER SAMMLUNG DES MUSEUMS FÜR GESCHICHTE SIEBENBÜRGENS

(Zusammenfassung)

Unter den Uhren, die die Abteilung für mittelalterliche Geschichte aus Klausenburg für die Ausstellung „Uhren aus allen Zeiten in den Klausenburger Privatsammlungen“ zur Verfügung gestellt hat, befand sich auch ein besonders schönes und wertvolles Exemplar. Über seine Herkunft geht aus dem Inventar hervor, daß es dem siebenbürgischen Fürsten Michael Apafi gehört haben soll. Das mit Malereien und Holzschnitzereien versehene Zifferblatt ist mit symbolischen Motiven reich verziert und gehört dadurch unwidersprechlich dem Barock-Stil an.

Das ganze Uhrwerk beruht auf Handarbeit und ist aufgrund seiner technischen Ausführungsart als eine Importware aus Deutschland (Nürnberg oder Augsburg) zu betrachten. Die Spieluhr wiedergibt sechs zeitgenössische Melodien. Die 17 Holzflöten, bzw. der Blasebalg und der Holzzylinder mit den Eisennadeln werden durch Drehen mit der Hand in Bewegung gesetzt.

Aufgrund der Literatur die uns zur Verfügung stand, kann man annehmen, daß die Spieluhr aus dem Klausenburger Geschichtsmuseum um das Jahr 1673, vom Fürsten Apafi erworben wurde.

⁸ Idem, *op. cit.*, p. 164.

⁹ Idem, *op. cit.*, p. 219.

MONUMENTE UITATE ALE ARHITECTURII DE AZI*

S-ar părea că arhitectura din ultima sută de ani se descifrează ușor, prin realizări mai apropiate vremii noastre, mai aproape de idealurile și viziunile societății de azi. Și totuși, creațiile epocii moderne și contemporane ridică multe probleme în fața cercetătorilor. Interesul a fost în mai mică măsură atras de această perioadă, deși multe dintre creații se ridică la nivelul valorilor recunoscute ale veacurilor trecute, asigurând evoluția și în acest domeniu al creației.

Știm cât de anevoios se descifrează tainele unui monument, viața sa, transformările și extinderile și cu toate acestea ne dezinteresăm de viitorul clădirilor create azi, care vor căpăta, poate, această calitate. Dezinteresul, general oarecum, pentru organizarea unor arhive care să păstreze machete, planuri, calcule, schițe, a dus la pierderea unor mărturii care ar fi fost semnificative pentru istoria arhitecturii. Mina creatorilor se mai putea surprinde pe planurile, schițele de mobilier sau de amenajări interioare de la sfârșitul secolului trecut și începutul secolului nostru. Astăzi, cu mijloacele moderne de multiplicare și redactare, se pierde și acest lucru. Totodată rapiditatea cu care sînt adaptate clădirile unor necesități noi funcționale și progresului tehnic care conduce implicit la o schimbare a categoriei de confort nu este urmărită îndeaproape și înregistrată prin operarea în arhive a acestor transformări.

Dacă pentru secolul XIX mai găsim date suficiente pentru o istorie a arhitecturii, pentru secolul nostru, paradoxal, datele sînt în multe cazuri sumare și neconcludente. Cele cîteva studii asupra arhitecturii de la începutul secolului, asupra școlii românești de arhitectură și asupra arhitecturii dintre cele două războaie mondiale nu reușesc să surprindă în profunzime fenomenele evoluției și nici să acopere întreg teritoriul țării. Realizările secolului nostru, caracterizate și prin unitatea stilistică între arhitectură și amenajarea interioară, au fost afectate de „modernizări” care, neținînd cont de această trăsătură, au schimbat în primul rînd arhitectura interioară, fără ca să se poată afirma c-ar fi adus o îmbunătățire. Din lipsa unor date certe, de arhivă, amenajările, în cele mai multe cazuri, nu se mai pot reface.

Edificiile ce le prezentăm în continuare reprezintă valori importante de arhitectură sau realizări ale unor personalități recunoscute pe plan european, edificii pe lângă care clujeanul trece zilnic fără să le cunoască. Toate, însă, prin semnificația, valoarea estetică, caracterul lor, pot sta alături de remarcabilele creații ale epocilor anterioare.

* Lucrare prezentată, sub formă de comunicare, la sesiunea științifică „Continuitate multimilenară” a Muzeului de istorie al Transilvaniei, mai 1981.

Începutul de secol a lăsat și în Cluj câteva imobile reprezentative pentru stilul secesiunii. S-au identificat, desigur, dar mai puțin cunoscută este viața lor. Din această categorie dorim să prezentăm clădirea clinicii de neuropsihiatrie infantilă din strada V. Babeș 43, și două interioare — cel al imobilului din strada 1 Mai 14 și cel al Băncii naționale din piața Libertății. Prima clădire este creația arhitectului Lechner Ödön, unul dintre exponenții secesiunii maghiare. Modul de expresie al lui Lechner, eliberat de servituțile istoricismului, denotă o puternică personalitate, ce a influențat creația de arhitectură a perioadei, din Ungaria și Transilvania, creație care-i poartă astăzi numele. Clădirea (fig. 1) se remarcă prin prezența principiilor compoziționale caracteristice lui Lechner, cu un traseu dominant curbiliniu imprimat de briul de cărămidă care urmărește curbura golurilor, aticul festonat. Jocul neașteptat al panourilor de tencuială, simple cu rame de cărămidă, între care se inserează ferestre de diferite forme și dimensiuni (fig. 2), dau mobilitate compoziției. În tratarea fațadelor se îmbină elemente orientale cu elemente folclorice de factură organică.

Imobilul din strada 1 Mai, cu o arhitectură modestă, păstrează încă nemodificată amenajarea executată în 1904, în stil secesionist, sub conducerea decoratorului Robert Peielle. Compoziția încheagată (fig. 3) unitară reunește materiale de bună calitate prin a căror dozare se obține căldură, intimitate, lumină. Ușile de lemn sculptat cu ancadrame de lemn sau piatră decorate cu motive zoomorfe intervin în continuitatea lambriului de lemn, cu rame și panouri. Deasupra lambriului, tapetul cu motive florale, caracteristic perioadei, preia legătura prin culoare cu tavanul realizat cu o rețea de lemn cu plăci de sticlă emailată.

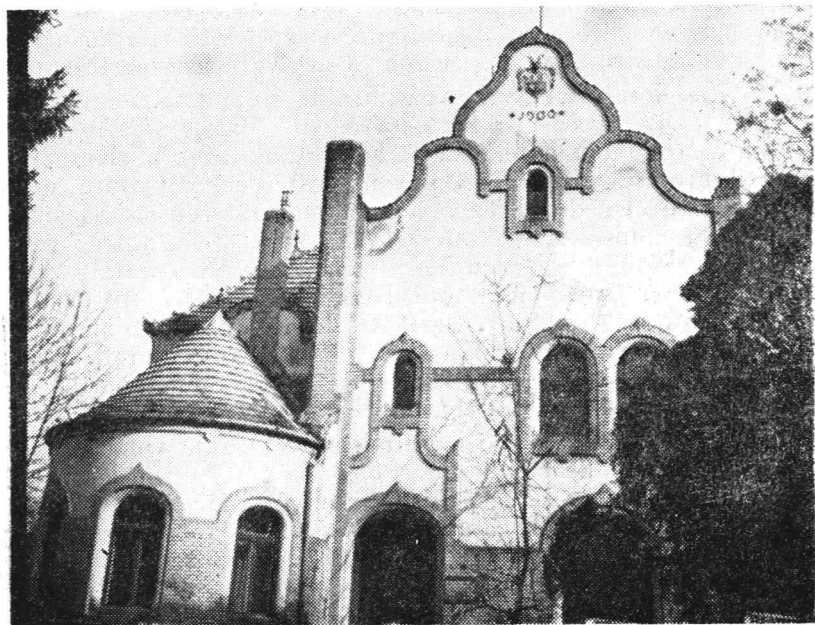

Fig. 1 — Clinica de neuropsihiatrie infantilă, str. V. Babeș 43 (fațada vestică).

Fig. 2 — Idem (fațada estică).

Alte două încăperi ale imobilului păstrează doar elemente din vechea amenajare: lambriuri și plafoane casetate. Cîteva fotografii din 1912, după care însă nu se poate face o reconstituire, ne arată o gîndire unitară pentru amenajarea interiorului și o execuție de calitate superioară.

Holul Băncii naționale (arh. Dvoržák) păstrează întreaga decorație originală în bună stare. Deasupra zonei rezervate birourilor, un luminator amplu cu o friză de sticlă cu motive florale într-o gamă de culori calde asigură iluminarea întregului spațiu. Perimetral, luminatorul are o friză de casete din mozaic cu motive geometrice, casete care se regăsesc pe stîlpi și pilaștri. Încadrînd șemineul, două panouri ample din mozaic reprezintă scene alegorice, cu o mișcare a personajelor apropiată de cea a frescei. Expresivitatea și execuția deosebit de îngrijită, de bună calitate sînt trăsături care plasează această realizare între momentele de vîrf ale secesiunii transilvănene.

A doua categorie de imobile pe care o prezentăm este cea a căror autori sînt de multă vreme valori europene recunoscute. Josef Hoffmann, arhitect și decorator austriac, unul dintre fondatorii Atelierelor vieneze, este autorul unor monumente de referință ale secesiunii. Creațiile sale au depășit granițele Austriei. Modul său de expresie era precizat: un stil reticular, precubist, la baza căruia stătea limbajul linear, rectangular¹. Realizările clujene ale lui Hoffmann aparțin unei faze care depășește secesiunea, cînd arhitectura se îndrepta spre mișcarea modernă. Funcționalitate, simplitate, sînt caracteristicile clădirii pentru birourile Industriei Sîrmei din strada 6 Martie nr. 25. Fațada la stradă or-

¹ Paul Constantin, *Arta 1900 în România*, Ed. Meridiane, 1972, p. 33.

Fig. 3 — Interiorul imobilului din str. 1 Mai 14.

Fig. 4 — Imobil pe str. 6 Martie nr. 25 (fațada sudică).

ganizată pe trei registre marcînd puternic orizontalitatea exprimă clar funcțiunea. Registrele superioare vitrate puternic se ridică deasupra demisolului ce adăpostește spațiile anexe și tehnice. Interiorul mai păstrează încă din amenajarea inițială dulapuri de birou și câteva chiuvete. Clădirea este destinată în prezent internatului Liceului de artă (fig. 4). Cea de a doua clădire proiectată de Hoffmann la Cluj, fosta casă Diamant (astăzi grădiniță), din strada Ion Creangă 6—8, exprimă mai clar personalitatea creatorului. Proporțiile fațadelor se apropie de patrat. Decorația geometrică cu pătrate și dreptunghiuri apare pe toate fațadele. Ferestrele de diferite dimensiuni și dispuse neregulat sînt tratate deosebit prin introducerea unor șprosure diagonale. Interiorul păstra pînă nu demult instalații tehnice evaluate pentru Cluj la data ridicării clădirii. Și aici s-au păstrat elemente ale mobilierului original, cache-raatoare, mozaicuri, toate vădînd unitatea concepției (fig. 5).

Ultimul exemplu se situează într-o epocă mai apropiată, și anume 1937—1938. Proiectul casei Tătaru (fig. 6) din strada Rosetti nr. 17 a fost elaborat de Elzy Lazar în colaborare cu marele arhitect italian Gio Ponti. Planul are o configurație simplă, cu o amplă perspectivă spre oraș și grădină. Interiorul fără decorații are o vitrare puternică, creînd senzația continuității interior-exterior. Proporțiile armonioase, gradarea plinurilor și golurilor contribuie la integrarea echilibrată a clădirii în sit. Parterul adăpostește funcțiunile diurne ale unei locuințe. Ample, luminoase, încăperile păstrează încă corpurile de iluminat și mobilierul concepute unitar de același colectiv. Etajul este destinat funcțiunii nocturne. Pe-

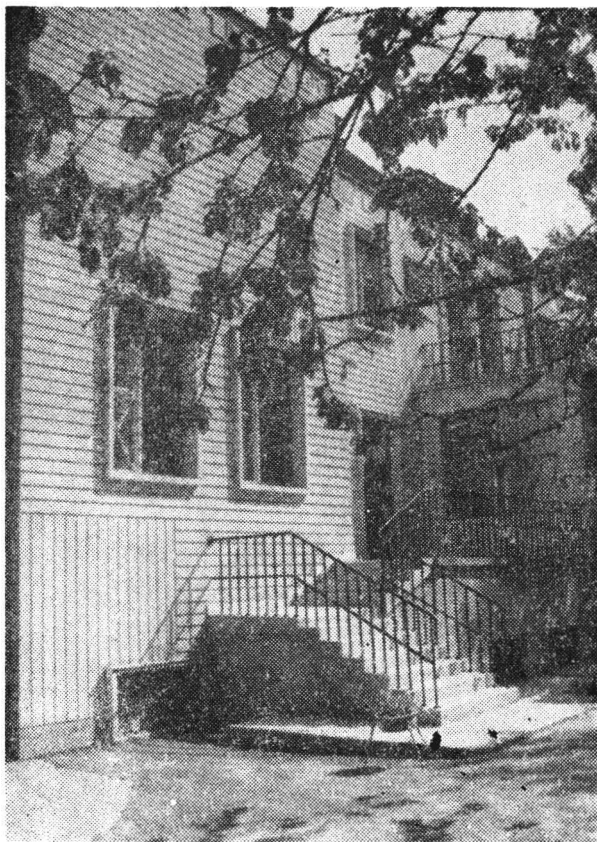

Fig. 5 — Fosta casă Diamant, str. I. Creangă 6-8 (fațada sudică).

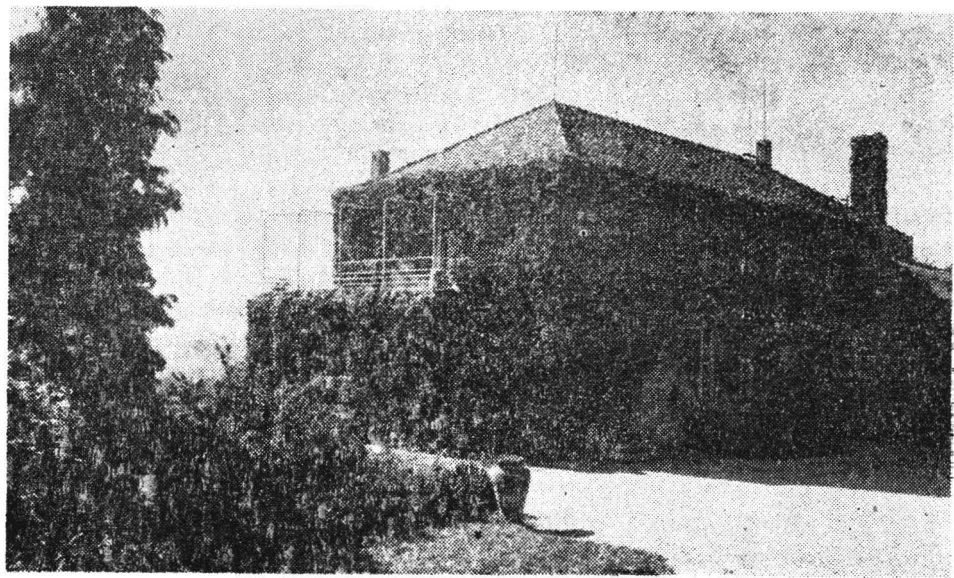

Fig. 6 — Casa Tătaru, str. Roșetti nr. 17 (fațada nordică).

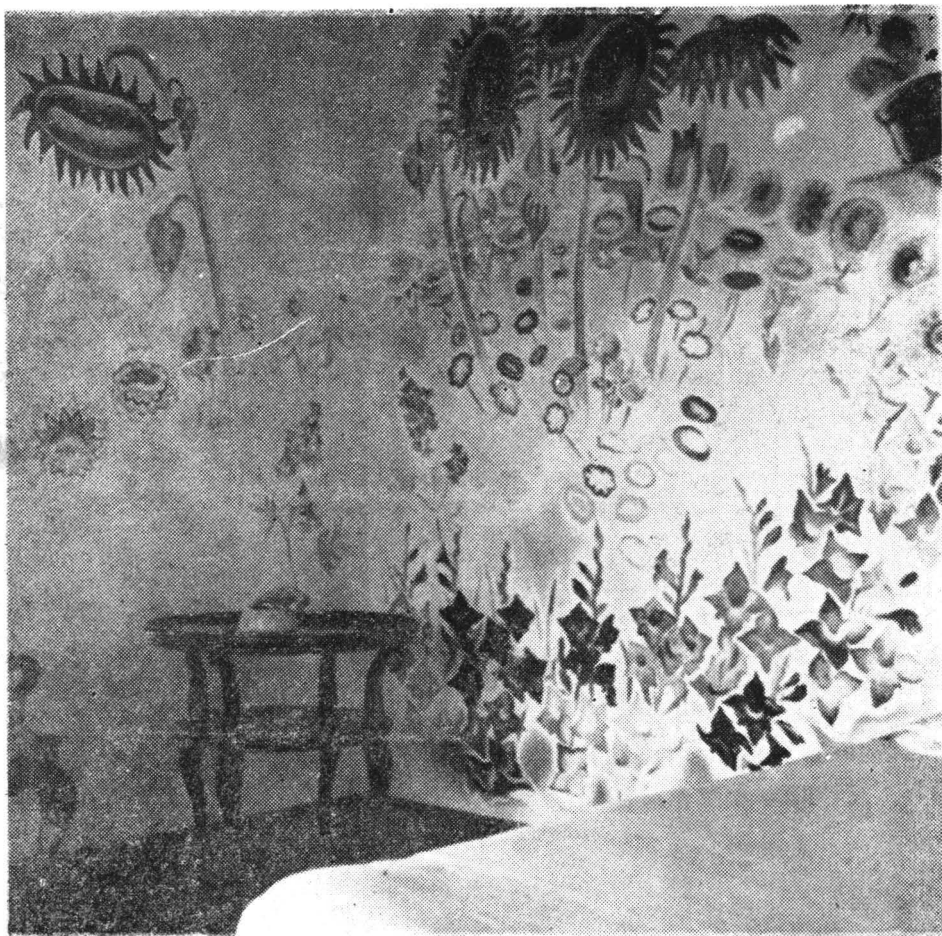

Fig. 7 — Idem, interior.

reții unuia dintre dormitoare a fost decorat în tehnică de frescă de către Emil Ziegler (fig. 7). Din păcate fresca s-a acoperit.

Clădirea reprezintă un punct de referință al arhitecturii moderne în România, atît prin renumele atelierului de arhitectură unde a fost conceput, cît și prin valoarea sa intrinsecă.

Am făcut această sumară prezentare cu intenția de a trezi interesul pentru creațiile mai recente ale arhitecturii din țara noastră, pentru ca, cu eforturi sporite, să putem salva de la modificări sau transformări clădiri de valoare. Orice semnalare, orice informație va fi binevenită și sporirea eforturilor pentru includerea în lista monumentelor istorice și de artă din R.S.R. a realizărilor acestor perioade le va asigura, într-o măsură, protecția.

BONURI ȘI BILETE DE CASĂ AFLATE ÎN COLECȚIILE MUZEULUI DE ISTORIE AL TRANSILVANIEI

Veritabilă oglindă a vieții social-economice și politice a unor țări sau a unor comunități restrinse, moneda și bancnota constituie o prețioasă sursă de informații pentru cercetarea istorică, nu numai pentru epocile sau perioadele mai îndepărtate, ci și pentru acelea mai apropiate de noi. O astfel de perioadă este și aceea de după primul război mondial, cînd, în anii imediat următori conflagrației, era puternic resimțită lipsa monedei divizionare așa încît autoritățile unor orașe, instituții de credit sau bancare, întreprinderi sau firme comerciale au recurs la emiterea de bani de schimb, cupoane, bilete de casă, bonuri și tichete cu scopul de a fi ușurată desfășurarea activităților comerciale.

Ca urmare a interesului numismatic al acestor emisiuni, piese aflate în diferite colecții au fost incluse în catalogul monumentalei lucrări asupra monedei și bancnotei românești, apărută cu cîțiva ani în urmă¹.

Piese aparținînd categoriilor amintite mai sus se află și în bogatele colecții ale Muzeului de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca. Dintre acestea prezentăm în materialul de față biletele de casă și bonurile emise de diferite firme transilvănene, neincluse în catalogul amintit, îmbogățind astfel atît repertoriul emitenților unor asemenea piese, cît și al valorilor pentru care s-au emis².

1. 20 FILLER, fără dată, dim. 44 × 35 mm, cul. maro.
Av. Text român-maghiar, „»CAFENEA« / BELVÁROSI KÁVÉHAZ / CLUJ-KOLOZSVÁR / MAYER sefkelnér/főpincér“
Rv. Valoarea „20 fill.“
Nr. inv. N 12 680. Fig. 1/1a, 1b.
2. 20 FILLER, fără dată, format rotund, diametru 37 mm, cul. roz-negru.
Av. Text român-maghiar, „Cafenea Belvárosi kávéház Cluj-Kolozsvár / MAYER sefkelnér-főpincér“.
Rv. fără tipar.
Nr. inv. N 12 678. Fig. 1/2.
3. 60 FILLER, fără dată, diametru 37 mm, cul. alb-albastru³.
Av. ca mai sus.
Nr. inv. N 12 679. Fig. 1/3.
4. 40 FILLER, fără dată, dim. 35 × 33, cul. alb-negru.
Av. Text român-maghiar, „CAFENEA / BELVÁROSI / KÁVÉHAZ / Cluj-Kolozsvár / 40 fillér / HUBERT, / sefkelnér-főpincér“.

¹ G. Buzdugan, O. Luchian, C. O. Oprescu, *Monede și bancnote românești*, București, 1977.

² Prezentarea pieselor reproduce întocmai textul imprimat pe piese.

³ În op. cit. este prezentată și valoarea de 40 fillér, p. 399, nr. 484.

- Rv. fără tipar.
Nr. inv. N 12 672. Fig. 1/4.
5. 60 FILLÉR, fără dată, dim. 33 × 30, cul. alb-negru.
Av. ca mai sus.
Nr. inv. N 12 673. Fig. 1/5.
6. 60 FILLÉR, fără dată, dim. 51 × 48, cul. roz-albastru⁴.
Av. Text român-maghiar, „Cafenea EUROPA Kávéház / Cluj-Kolozsvár / 60 fillér“. Sub chenar, locul imprimării, „Polonyi A. Cluj-Kolozsvár“.
Rv. fără tipar.
Nr. inv. N 12 675. Fig. 1/6.
7. 40 FILLÉR, fără dată, dim. 62 × 52, cul. alb-negru⁵.
Av. Text român-maghiar, „CAFENEA / Metropole Kávéház / Cluj-Kolozsvár / Borbát sefkelner / főpinczer / 40 fillér“.
Rv. fără tipar.
Nr. inv. N 12 676. Fig. 1/7.
8. 10 FILLÉR, fără dată, dim. 49 × 41, cul. roz-negru.
Av. Text român-maghiar, „HERMANN și/és KOCSIS / DELICATESE / CSEMEGE BODEGA / CLUJ-KOLOZSVÁR / JÓ-KAI-UTCA 15 SZ. / 10 fill.“
Rv. fără tipar.
Nr. inv. N 12 669. Fig. 1/8.
9. 50 FILLÉR, ca mai sus, cul. verzui-negru.
Av. ca mai sus, valoarea „50 fill.“
Rv. stampilă cu același text, val. „50 fill.“
Nr. inv. N 12 668. Fig. 1/9a, 9b.
10. 60 FILLÉR, fără dată, dim. 103 × 60, cul. alb-negru.
Av. Text maghiar, „Utalvány 60 fillérre“. Dedesubt stampilă format oval cu textul „BENKŐ ELEK / MÉSZÁROS ÉS HENTES KOLOZSVÁR, DEÁK FERENCZ U. 12“.
Rv. fără tipar.
Nr. inv. N 12 685. Fig. 2/10.
11. 50 FILLÉR, fără dată, dim. 53 × 45, cul. alb-roșu.
Av. Text român-maghiar, „Prim întreprindere de Autobus / »Első Autobus« vállalat, / CLUJ-KOLOZSVÁR / 50 fillér“.
Sub chenar, locul imprimării, „Polonyi Cluj, str. Minorita 2“.
Rv. fără tipar.
Nr. inv. N 12 677. Fig. 2/11.
12. 20 FILLÉR, fără dată, dim. 48 × 39, cul. alb-negru.
Av. Text român-maghiar, „24 sz. / Administrațiune »Brassói Lapok« / kiadóhivatala. / 20 fileri / fillér.“
Rv. stampilă a administrației publicației cu text dispus pe trei rânduri, indescifrabil.
Nr. inv. N 12 666. Fig. 2/12.
13. 20 HELLER, fără dată, format rotund cu marginea metalică, d. 47, cul. alb-negru.
Av. Text german, „CAFÉ KRONE / 20 / Heller. / W. Töpfer / Oberkelner“.

⁴ Idem, p. 399, nr. 481 (40 fillér).

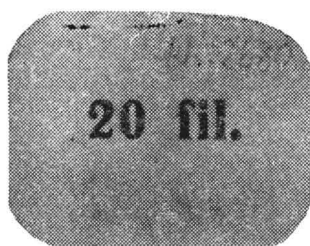
⁵ Idem, p. 399, nr. 485 (60 fillér).

- Rv. stampilă format rotund, central „HOTEL KRONE“, circular, „HOTEL AKTIEN GESELLSCHAFT / KRONSTADT“.
Nr. inv. N 12 684. Fig. 2/13a, 13b.
14. 50 HELLER, ca mai sus.
Nr. inv. N 12 683 Fig. 2/14.
15. 60 FILLER, fără dată, dim. 32 × 31, cul. alb-negru.
Av. „MOLDOVAN / 60 / filler / Moldovan“.
Rv. fără tipar.
Nr. inv. N 12 682. Fig. 2/15.
16. 20 FILLER, fără dată, dim. 33 × 30, cul. roz-negru.
Av. Text român-maghiar, „RESTAURANT / RÉTHY-MAJOROSI / ÉTTEREM / 20 f. / HUTTER / sefkeln.-főpincér.“
Rv. fără tipar.
Nr. inv. N 12 670. Fig. 2/16.
17. 40 FILLER, ca mai sus.
Nr. inv. N 12 671. Fig. 2/17.
18. 20 FILLER, fără dată, dim. 37 × 34, cul. verzui-negru.
Av. „20 fill. [Semnătura ilizibilă]“.
Rv. imprimarea negativă a valorii piesei.
Nr. inv. N 12 681. Fig. 2/18.

IOAN CIUPEA

1a

1b

2

3

4

5

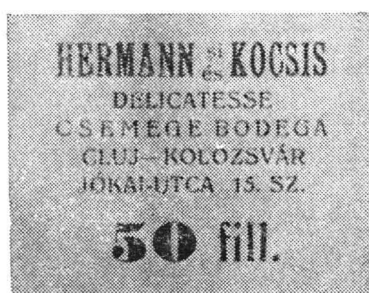
6

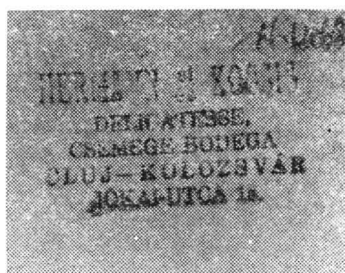
7

8

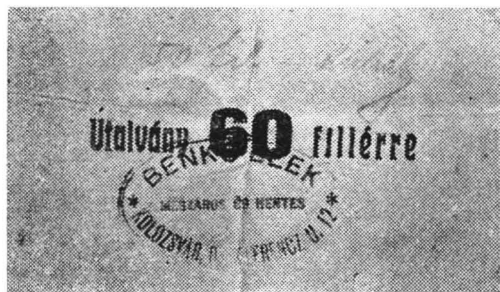

9a

9b

Fig. 1.

10

11

12

13 a

13 b

14

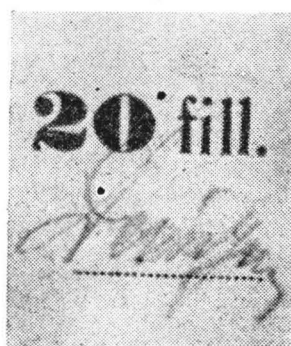
15

16

17

18

DOCUMENTE PRIVITOARE LA SITUAȚIA MATERIALĂ A MUZEULUI ARDELEAN LA ÎNCEPUTUL SEC. XX

Organizarea Muzeului ardelean avea la baza sa multiple colecții valoroase de obiecte și cărți, oferite de cercurile intelectualității și ale nobilimii liberale, preocupate de înființarea acestui așezămint cultural încă înaintea revoluției de la 1848. Atmosfera specifică, de entuziasm, din această perioadă, ofertele generoase în bani și obiecte au avut ca rezultat stringerea unui număr impresionant de valori culturale, așa încît după aprobarea înființării Asociației Muzeului Ardelean, acesta s-a putut constitui în 1861 efectiv cu mai multe secții: colecția de numismatică și antichități — nucleul Muzeului de istorie al Transilvaniei —, colecția de mineralogie, cea de științele naturii și biblioteca¹.

Următorul obiectiv pe care și-l propuneau conducătorii muzeului era sporirea continuă a colecțiilor, precum și conservarea și prelucrarea lor științifică. Acest obiectiv necesita însă asemenea mijloace financiare, încît Asociația Muzeului Ardelean le putea face față din ce în ce mai greu. Întreținerea și funcționarea muzeului pune probleme mai grele decît însăși înființarea sa, mult timp tergiversată și împiedicată la rîndul ei. Încet, dar constant, interesul publicului începea să scadă și, o dată cu el, și sprijinul material, donațiile substanțiale răbindu-se din ce în ce mai mult. De ajutor de stat nu beneficia Asociația Muzeului Ardelean; este semnificativ în acest sens că, chiar la înființare, forurile superioare de la Viena au cerut în repetate rînduri documente referitoare la situația materială a Asociației, ca nu cumva întreținerea acesteia să cadă în sarcina statului austriac². În anii următori problemele financiare devin tot mai îngrijorătoare, sursele de venituri — adică ajutoarele neoficiale și întîmplătoare — neputînd asigura baza materială pentru vastele activități pe care Asociația și le propunea.

În această situație, trebuia căutată o modalitate pentru a obține o subvenționare regulată din bugetul statului. Soluția pe care o adoptă Asociația Muzeului Ardelean în vederea asigurării mijloacelor materiale este apropierea organică de universitatea clujeană, înființată în 1872. Astfel, în baza contractului din acel an, Asociația Muzeului Ardelean acorda universității dreptul folosirii colecțiilor sale, în schimbul a 10.000 de florini anual, iar în sarcina universității cădea obligația asigurării cadrelor de specialitate și a localurilor corespunzătoare păstrării colecțiilor, precum și a mijloacelor financiare pentru întreținerea și dezvoltarea acestora³. Asociația Muzeului Ardelean și-a pus mari speranțe în acest aran-

¹ *Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum-Egyesület félszázados ünnepére, 1859—1909*, Kolozsvár, 1909—1942, p. 36.

² *Idem*, p. 30.

³ *Idem*, p. 50

jament, atît în interesul colecțiilor sale, cît și al procesului de învățămînt și al activității științifice a universității. Aceste speranțe s-au realizat însă numai în parte și sub așteptările inițiale. Nu o dată, activitatea mai mult lincezește, așa încît Asociația Muzeului Ardelean, căutînd în continuare îmbunătățirea situației sale, hotărăște în 1897, în urma modificării statutelor sale, afilierea și mai strînsă a colecțiilor sale de numismatică și antichități la institutul cu același nume și profil al universității⁴.

Noul director al acestei unități hibride, profesorul universitar Pósta Béla, pornea cu multă energie și voință la realizarea sarcinilor ce și le punea în față, încercînd să facă din această instituție un adevărat focar științific. În acest scop, milita în permanență pentru crearea condițiilor necesare, mai ales pentru obținerea unor localuri corespunzătoare adăpostirii colecțiilor, pentru angajarea și promovarea cadrelor științifice și auxiliare, pentru salvarea monumentelor și achiziționarea de obiecte istorice și de artă care să sporească colecțiile muzeului, pentru conservarea și prelucrarea lor științifică și redactarea unor publicații, pentru organizarea de săpături arheologice, a unor laboratoare foto și de restaurare și a unei biblioteci de specialitate. Deși unele lucruri s-au realizat în acest sens și în deceniile 8 și 9, în alte privințe trebuia pornit practic de la zero. Subvenția de stat alocată din buget, în cadrul universității, nu putea acoperi decît în parte necesitățile financiare ale institutului. Conducerea secției de numismatică și antichități avea de dus o luptă continuă pentru a obține fondurile prevăzute sau ajutoare suplimentare pentru a putea face lucrări sau achiziții absolut necesare sau pentru a achita datoriile cele mai stringente. Muzeul este nevoit să închirieze cu sume mari tot mai multe localuri pentru adăpostirea colecțiilor sale, spații care însă nu mai sînt suficiente și nici corespunzătoare⁵. Persoanalul științific nu poate fi numit sau definitivat pe postul corespunzător, deoarece nu se pot alocă salariile⁶. Nu o dată, muzeul trebuie să sisteze săpăturile arheologice sau să renunțe la achiziționarea unor obiecte valoroase din lipsă de fonduri⁷. Alteori, pentru a nu pierde aceste obiecte care apoi luau calea străinătății, este nevoit să depășească devizul, făcînd datorii. Același lucru se întîmplă și la procurarea cărților de specialitate.

Situația se agravează în jurul anilor 1910—1912, cînd diversele nevoi și datorii ale muzeului, acumulate de-a lungul anilor, crează o situație extrem de dificilă din care direcțiunea încerca să găsească cu disperare o ieșire. Arhiva Muzeului ardelean păstrează numeroase cereri și memorii din această perioadă, în care directorul lansează apeluri extrem de insistente către toate forurile competente, dezvăluind situația intolerabilă a acestui important institut de știință și cultură, solicitînd ajutor pentru remedierea ei.

În cele ce urmează vom prezenta două din aceste memorii care dezvăluie cîteva din cele mai stringente probleme ale Muzeului ardelean

⁴ *Idem*, p. 67—68.

⁵ Fond Istoricul Muzeului de istorie (în continuare FondIstMuz), nr. C₁ 1426, C₁ 1731/1910 nr. C₁ 1783, C₁ 1785/1911.

⁶ *Idem*, nr. C₁ 1453, C₁ 1587/1910 nr. C₁ 1795/1911.

⁷ *Idem*, nr. C₁ 1490, C₁ 1565, C₁ 1583, C₁ 1599/1910.

din această perioadă. Este în primul rînd problema spațiului, domeniu în care s-a ajuns la o situație greu de imaginat astăzi.

Astfel, în anul 1910, raportul oficial, tipărit, al direcțiunii muzeului este dublat de un alt raport intern, înaintat numai Ministerului Învățămîntului, copia sa păstrîndu-se în arhiva Muzeului ardelean⁸. Directorul Pósta Béla precizează chiar el: „Trebuie să împart raportul meu în două părți, deoarece nu totul se poate tipări în anuar, pentru public, dar nici nu se poate trece sub tăcere în fața forurilor tutelare”⁹. El arată că ajutorul de stat anual, secondat uneori și de subvenții extraordinare, a făcut posibilă creșterea colecțiilor, creștere care, deși încă departe de ceea ce ar fi trebuit realizat, este totuși prea rapidă pentru ceea ce suportă spațiile și puținul personal al muzeului. Și Pósta Béla precizează: „Totul, în afară de materialele rezultate din săpăturile recente, a fost pînă în prezent inventariat. Dar de-acum încolo nu mai sîntem în această situație fericită; achizițiile noastre din 1910, în valoare de mai multe mii de coroane, nu mai sînt inventariate, pentru că nu avem un spațiu corespunzător, nici măcar atîta loc nu avem în toate depozitele împreună, ca să putem efectua sistematizarea materialelor în vederea inventarierii lor. Nu dispunem nici de cele mai elementare premise pentru ținerea unei evidențe clare, dacă se fură ceva, nici măcar nu putem constata exact, ce anume. Materialele sînt dispersate în 6 depozite complet pline, pentru achiziții noi ar trebui închiriat al șaptelea depozit. Munca dispersată în atîtea locuri nu dă randament și cu puținul nostru personal nu putem ține ordine. Dintre depozite numai două au asigurată pața noaptea, celelalte fiind fără nici o apărare în fața efracțiunilor. Și avem colecții de o valoare imensă, tezaure, orfevrărie, adăpostite în aceste condiții”¹⁰. În continuare, directorul arată că, deoarece nu s-a rezolvat de ani de zile construirea unei clădiri corespunzătoare, s-au cerut 35.000 de coroane de la universitate pentru închirierea a 1—2 clădiri mari, învecinate, pentru a putea centraliza în acest fel cît de cît colecțiile dispersate. Atunci s-a răspuns că problema construcției a fost prevăzută în proiectul de buget pe anul 1910 și de aceea varianta închirierii unor noi spații nu se pune în discuție. Dar, constată directorul cu amărăciune, din construcția promisă nu s-a ales nimic nici de această dată și se pare că nici nu se va realiza nimic în următorii trei ani. Pînă atunci nu există nici o siguranță a colecțiilor, catalogul topografic este imposibil de întocmit, totul a trebuit înghesuit, fără nici un sistem, așa cum permitea spațiul și nici măcar dulapuri adecvate nu există. În încheiere, directorul conchide că în acest fel nu se poate continua, într-o zi se poate întîmpla o catastrofă cu patrimoniul muzeal și el nu-și mai asumă nici o răspundere.

Acest memoriu a rămas, ca și cele de pînă atunci, fără nici un rezultat; mai mult, noul rector al universității desființează în anul următor unul din cele două posturi de supraveghetor.

Directorul muzeului se adresează din nou, personal, ministrului învățămîntului și cultelor¹¹. El arată că acel post era absolut necesar, co-

⁸ Idem, nr. C₁ 1217/1911.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Fond Ist.Muz., C₁ 1758/1911.

lecțiile, conținând valori mari, fiind dispersate în șase locuri diferite. Peste 30 de tezaure artistice — bisericești și laice — în valoare de peste 100.000 de coroane sînt înghesuite în trei dulapuri confecționate cu mijloace proprii și neasigurate. Dispersat în atîtea locuri, personalul muzeului este în totală imposibilitate de a răspunde celor mai elementare sarcini de pază și păstrare. El arată cu curaj, în continuare, că prin unirea colecțiilor cu universitatea, Ministerul Învățămîntului și-a asumat o răspundere materială și morală pentru acele bunuri pe care le-a preluat de la Muzeul ardelean în baza unor obligații contractuale. Pósta Béla subliniază că a prelua comori de artă cu caracter istoric și științific, de neînlocuit, conform unui contract, asumîndu-și o răspundere materială și morală și a căuta apoi a economisi în detrimentul lor 60 de coroane, este un lucru care nu se poate admite. Directorul continuă apoi foarte răspicat și cu un curaj demn de remarcă: „Am accentuat în toate cererile mele că dacă fondurile care stau la dispoziția guvernului regal maghiar nu sînt suficiente pentru ca tezaurele acumulate la secția de numismatică și antichități a Muzeului ardelean să fie în așa fel tratate și păstrate cum o cere nu numai orice bun public, ci în special valorile muzeistice care nu pot fi înlocuite prin produse de fabrică — atunci să închidă muzeul sau să restituie aceste bunuri proprietarului lor, dar să nu-și asume o răspundere de care nu se poate achita¹². Și el repetă și acum același lucru: el nu poate forța numirea unui supraveghetor și nici ridicarea unei clădiri corespunzătoare, dar declară că dacă se întîmplă un furt sau orice altă pagubă, nici el, nici angajații săi nu vor purta răspunderea.

Apoi directorul arată, cu amărăciune: nu se poate reproșa institutului că ar fi pretențios în cererile sale. Din contră, a fost întotdeauna tratat ca o Cenușăreasă. De la înființarea universității (1872) pînă în 1900 nu a primit nici un ban ajutor. Colecțiile sale au fost aruncate în fundături murdare care serveau ca depozite. Împreună cu personalul său a trecut printr-un adevărat calvar al greutăților. De 12 ani de cînd a preluat el direcțiunea, muzeul nu poate ajunge sub un acoperiș ca lumea. Totuși, în pofida atîtor neajunsuri, la această instituție s-a format o echipă științifică serioasă, iar revista editată aici circulă cu cînstă prin lume. Și toate acestea s-au realizat cu mijloace modeste, în localuri mizerabile, cu un personal științific devotat, dar plătit cu statut de zilieri și cu un personal de supraveghere insuficient și în continuă fluctuație.

Adresîndu-se în încheiere direct ministrului, directorul Pósta Béla invocă cei 25 de ani de serviciu ai săi, cînd declară ferm că un muzeu nu poate fi astfel tratat și el își declină orice răspundere pentru cele ce pot urma¹³.

De data aceasta, problemele nu mai sînt trecute sub tăcere nici în raportul oficial, public, și ele își găsesc expresia în anuarul pentru anul 1911, editat în 1912. Dacă în raportul anterior din 1910 se insistă numai asupra întreruperii săpăturilor de la Porolissum, din lipsă de bani și asupra imposibilității achiziționării de monede transilvănene, care apoi au luat drumul străinătății, și se amintesc, în treacăt, în termeni generali, gravele neajunsuri ce rezultă din insuficiența personalului științifi-

¹² *Ibidem.*

¹³ *Ibidem.*

fic și din lipsa unei clădiri adecvate¹⁴, în anul următor raportul public are alt ton și conținut, mult mai grav și mai direct.

Din prima frază se arată că, din păcate, raportul secției de numismatică și antichități din acest an (1911) nu poate atinge corzi optimiste, deoarece, mai ales în privința adăpostirii colecțiilor, care să facă posibilă și prelucrarea lor, s-a ajuns într-o asemenea stare de mizerie, încît aceasta întrece orice limită admisibilă. Directorul afirmă răspicat și textual că în timp ce statul maghiar găsește bani pentru sprijinirea altor instituții, în privința Muzeului ardelean se eschivează de decenii să-și îndeplinească obligațiile contractuale și această instituție este nevoită „să se chinuie în cea mai rușinoasă mizerie”¹⁵, lucru cu atît mai grav, cu cît se gîndește și la importanța colecțiilor muzeale pentru tineretul universitar. În continuare se arată că, de decenii încoace, muzeul avea nevoie de construirea unui local și acest lucru a fost promis în repetate rînduri. Depozitele sînt dispersate în șapte locuri, ceea ce face imposibilă îngrijirea și prelucrarea obiectelor cu puținul personal existent, deși acesta lucrează practic de dimineața pînă seara. Statul nu a finanțat în ultimul timp nici săpăturile arheologice, așa încît cele de la Porolissum au trebuit întrerupte, iar importanțele săpături de la Turdaș au putut fi continuate numai cu ajutorul Comisiei arheologice a Academiei de Științe. În încheiere se arată că conducerea muzeului nu-și poate face reproșuri pentru condițiile nespuse de mizere la care este condamnată această instituție¹⁶.

Alături de cele două memorii prezentate, și alte cereri și rapoarte cu conținut asemănător aruncă o lumină concludentă asupra multiplelor greutăți pe care trebuia să le înfrunte micul colectiv entuziast al Muzeului ardelean și, în același timp, asupra lipsei de înțelegere a factorilor de decizie, în primul rînd a statului, față de nevoile acestui important așezămînt cultural transilvănean.

MARIA MIREL — ANA MARIA ARDOS

¹⁴ *Jelentés az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtára 1910. évi állapotáról*, Kolozsvár, 1911, p. 7.

¹⁵ *Jelentés az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtára 1911. évi állapotáról*, Kolozsvár, 1912, p. 3.

¹⁶ *Idem*, p. 6.

CIRCULAȚIA CĂRȚII VECHI ROMÂNEȘTI ÎN JUDEȚUL CLUJ (V)

Această parte a lucrării noastre va cuprinde cărțile vechi românești de la bisericile ortodoxe din: Bărai, Bobilna, Căprioara, Frata, Lacu, Livada, Măgura, Nireș, Palatca, Sălicea, Săliște și Șoimeni.

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Bărai

292. *Penticostarion*, Rîmnic, 1743.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu ornamente florale și geometrice imprimate, fragmente ale celor două închizători.

Lipsește cotorul, file fragmentare.

in-2° (30 × 20,3 cm); f. titlu fragmentar + f. 1, 2 fragmentare + f. 3—217 (numerotate greșit).

BRV, II, nr. 233; [3] f. + 257 f.

coperta întâi: însemnare cu caracter chirilice, datată 827, iunie, 26, autor *Procopie Prodan*, menționează că *Penticostarionul* este al bisericii din Bărai.

f. 52r. — 64r.: însemnare cu caractere chirilice, datată 1800, april 17 zile, autor *Ioan Șaroș, protopop Bercheșului*, arată că *Bul Daniil și Fel-diorean Matei* au cumpărat cartea și că ea aparține bisericii din Bărai.

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Bobilna

293. *Minei* (martie), Buda, 1804.

Legătura în piele maron aplicată pe carton.

Pielea legăturii este roasă.

in-2° (37,8 × 23,5 cm); f. titlu + [3] f. + 126 f.

BRV, II, nr. 668, 681; 4 + 126 f.

coperta întâi: însemnare cu caractere chirilice, datată *Oșorhiel, in die 5 martie / anu[l] 1811*, autor *Moroșan Achim*: *Cade-să a ști cînd s-au ivit banii de hîrtie / la țara Ardealului, anul 1799 și(i) au umblat / pînă la anul 1811 și s-au oprit la / luna lui martie în 4 zile și(i) s-au scăzut numa / care au fost de un zlot la 8 potori(i), de 2 la / 4 șustaci, care au fost de 500 la 100 și / așa s-au fost scumpit toate cît) era un / ou cu patru potori, merța de grîu cu opt zl. / zloți [sic], de mălaiu cu șasă zloți ...*

forzaț lr.: însemnare cu caractere chirilice: *Și în anu(l) 1810 s-au strîns nemișii tabără și la 1809 / la Muștru și(i) n-au nimica dintru aceasta.*

cu caractere chirilice sînt scrise cîteva versuri pentru luna martie.

forzaț 2r.: cu caractere chirilice sînt scrise versuri pentru luna aprilie.

coperta a doua: însemnare cu caractere chirilice, arătînd că *această carte este a parohului / de la Olpret, Dan Mihaiu //*

294. *Minei*, (aprilie), Buda, 1804.

Legătura în piele maron aplicată pe carton.

Pielea legăturii este roasă la colțuri.

in-2° (36,8 × 22,8 cm); f. titlu + 120 f.

BRV, II, nr. 668, 681; 4 + 120 f.

forzaț lv.: însemnare cu caractere latine referitoare la vreme, datată 1845.

f. titlu v.: cu caractere latine sînt scrise versuri pentru luna aprilie.

f. 120 v.: însemnare cu caractere latine, datată 1805, prin care se arată că această carte a cumpărat-o cu 12 zloți Șolomon Grigor din Olpret și a dat-o bisericii din același sat.

forzaț 2r.: însemnare cu caractere chirilice, arătînd că protopopul Ioanu Popovici / de la Chiuești a primit pentru carte 12 zloți în anul 1805.

295. *Minei* (mai), Buda, 1804.

Legătura în piele maron aplicată pe carton.

Lipsește prima copertă a legăturii originale.

in-2° (37,5 × 23,5 cm); f. titlu + [2] f. + 127 f.

BRV, II, nr. 668, 681; 4 + 127 + 3 f.

f. titlu v.: cu caractere chirilice sînt scrise versuri pentru luna mai și versuri pentru luna iunie.

296. *Minei* (iunie), Buda, 1804.

Legătura în piele maron aplicată pe carton.

Partea de sus a filelor este perforată de cari.

in-2° (37,5 × 23,4 cm); f. titlu + [2] f. + 115 f. + [1] f.

BRV, II, nr. 668, 681; 3 + 105 + 1 f.

f. titlu r.: însemnare cu caractere chirilice, arătînd că probabil cartea a ajuns la Olpret în 1809.

f. [1]v: cu caractere chirilice sînt scrise versuri pentru luna iulie.

f. 5r. — 14r.: însemnare cu caractere chirilice, autor Popovici Filimon, // parohul la Olpretu, arată că el a cumpărat această carte de la protopopul Chiueștilor.

297. *Minei* (august), Buda, 1804.

Legătura în piele maron aplicată pe carton.

Pielea legăturii este roasă la colțuri, distrusă unitatea blocului de carte.

in-2° (37,7 × 24 cm); f. titlu + [3] f. + 147 f.

BRV, II, nr. 668, 681; 4 + 147 + 4.

forzaț r.: cu caractere chirilice sînt scrise versuri pentru luna iulie și versuri pentru luna august.

forzaț v.: însemnare cu caractere chirilice, amintește că în anul 1816 nu a fost griu, iar porumb, puțin.

298. *Minei* (septembrie), Buda, 1804.

Legătura de piele maron aplicată pe carton.

Lipsește cotorul și prima copertă, distrusă unitatea blocului de carte, marginea filelor este roasă.

in-2° (37,8 × 24 cm); f. titlu + [3] f. + 75 f.

BRV, II, nr. 668, 681; 6 + 205 + 4.

f. 77r. — 81r.: însemnare cu caractere chirilice prin care se spune că Teodosie și / mu[i]lerea lui Turdean Ionichie din Olpret au cumpărat cartea și au dat-o bisericii din același sat.

forzaț 2r.: însemnare cu caractere latine: Acest Minei s-au adus întiiu la Olpret de la Sibiu / prin domnul protopop Ioan Popovici / de la dom-

nul Ioan Molnar, care au plătit / de le-au tipărit la Buda și le-au adus la Sibiu / ianuarie 15. 1805. /

forțat 2v.: cu caractere chirilice sînt scrise versuri pentru luna septembrie.

299. *Minei* (octombrie), Buda, 1804.

Legătura în piele maron aplicată pe carton.

Pielea legăturii este roasă la colțuri și la cotor, distrusă unitatea cărții, câteva file desprinse.

in-2° (38 × 24 cm); f. titlu + [2] f. + 174 f.

BRV, II, nr. 668, 681; 3 + 175.

coperta întâi: cu caractere chirilice sînt scrise versuri ce exprimă dragostea de a trăi împreună cu familia.

300. *Minei* (ianuarie), Buda, 1805.

Legătura în piele maron aplicată pe carton.

Distrusă unitatea cărții și a blocului de carte, legătura și filele sînt deteriorate mecanic.

in-2° (36,3 × 24 cm) f. titlu + [2] f. + 217 f. + f. 221, 222.

BRV, II, nr. 668, 681; 4 + 221 f.

f. titlu v.: însemnare cu caractere chirilice, prin care se spune: *În anul 1840 au treznit turnul bisere[cii] / în luna lui iulie 7 zile, în zi m[î]șercuri și s-au rădăcat în anul 1841 / și în anul 1841 și uniții s-au țipat afară d[in] beserică... / iulie, 20 zile / eu, Pavel Popo[vici], / paroh Olpret[ului]. //*

301. *Minei* (februarie), Buda, 1805.

Legătura în piele maron aplicată pe carton.

Marginea de jos a filelor este roasă.

in-2° (36 × 24 cm); f. titlu lipsă; [5] f. + 140 f.

BRV, II, nr. 668, 681; 6 f. + 140 f.

coperta întâi: însemnare cu caractere latine privitoare la iarna anului 1826, autor *Daniil Faur*, fost învățător.

302. *Minei* (iulie), Buda, 1805.

Legătura în piele maron aplicată pe carton.

Cotorul și în mare parte pielea legăturii lipsă, partea de sus a filelor roasă de cari.

in-2° (36,5 × 24 cm); f. titlu + [2] f. + 150 f.

BRV, II, nr. 668, 681; 3 + 150 f.

303. *Minei* (noiembrie), Buda, 1805.

Legătura în piele maron aplicată pe carton.

Colțul de jos al filelor este ros, pielea cotorului lipsă parțial.

in-2° (36,9 × 23 cm) f. titlu + [2] f. + 191 f.

BRV, II, nr. 668, 681; 3 + 191.

forțat r.: însemnare cu caractere chirilice referitoare la cumpărarea cărții cu 12 zloți în anul 1808.

forțat v.: cu caractere chirilice sînt scrise versuri pentru luna noiembrie.

f. 68v. — 74r.: însemnare cu caractere chirilice, autor popa *Grigorie*, spune că *Oana Tătăroaie din Olpret* a plătit cartea cu 12 zloți și un husaș părintelui *Ioan Popovici* de la Chiuești și a dat-o bisericii Olpretului în anul 1808.

304. *Minei* (decembrie), Buda, 1805.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn.

Cotorul fragmentar, legătura deteriorată mecanic.

in-2° (36 × 22 cm); f. titlu + [2] f. + 189 f. + f. 192, 193.

BRV, II, nr. 668, 681; 3 + 193.

forzaț v.: însemnare cu caractere chirilice referitoare la prețul porumbului în anul 1845.

f. titlu v.: cu caractere chirilice sînt scrise versuri pentru luna decembrie. însemnare cu caractere chirilice prin care se arată că *Nicolae Danci* a cumpărat Mineiul pentru biserica din Olpret cu 12 zloți și 20 creițari.

305. *Strastnic*, Blaj, 1817.

Legătura în piele maron aplicată pe carton.

Conservată satisfăcător.

in-2° (35 × 21,3 cm); f. titlu + 217 p.

BRV, III, nr. 947; 1 f. + 217 p.

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Căprioara

306. *Strastnic*, Blaj, 1753.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu ornamente geometrice imprimate și în mijloc o cruce, urmele celor două închizători. Cotorul fragmentar, legătura deteriorată mecanic, file pătate cu ceară.

in-2° (30 × 20,5 cm); f. titlu + [1] f. + 187 p. (numerotate greșit).

BRV, II, nr. 290; IV, nr. 290; [2] f. + 179 f.

307. *Evanghelie*, Blaj, 1817.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu ornamente florale imprimate, cei patru evangheliști și scena răstignirii, o închizătoare și urmele celeilalte.

Conservată satisfăcător.

in-2° (33,7 × 21,6 cm); f. titlu + [3] f. + 346 p. + [1] p.

BRV, III, nr. 940; [4] f. + 346 p. + 1 p.

forzaț r.: însemnare cu caractere latine, autor *Iulian Florian*, care arată că *Evangelia* a fost cumpărată pentru biserica din Elciu.

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Frata.

308. *Chiriadromion*, Bălgrad, 1699.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu ornamente florale imprimate, două închizători.

Legătura refăcută și deteriorată mecanic.

in-2° (27,5 × 17 cm); f. titlu + [2] f. + 413 f.

BRV, I, nr. 115; [3] f. + 415 f.

f. titlu r.: însemnare cu caractere chirilice prin care se arată că *Vasile Popovici de la Varfalău* este proprietarul cărții; însemnarea se repetă pe f. [1] r.

f. 105v. — 108v.: însemnare cu caractere chirilice, autor *Ionu Cordoș, neuni(t) paroh locului*, amintind că biserica neunită din *Frata* a cumpărat cartea cu douăzeci și // patru de mierță de cucuruz de la *Ilarie* // *Popovici din Vorțun* [?].

coperta a doua: însemnare cu caractere chirilice, datată 24 iulie 1838, autor *Ioanu Cordoș*, care menționează că s-au plătit 48 de creițari de argint lui *Iosip* pentru legarea cărții.

309. *Triodion*, Rîmnic, 1731.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu ornamente geometrice imprimate, aurite și scena răstignirii, două închizători.

Cîteva file desprinse și file pătate cu ceară.

in-2° (29,6 × 19 cm); f. titlu + [2] f. + 257f. + f. 355—412 + f. 417—420.

BRV, II, nr. 204; [4] f. + 420 f. + [1] f.

f. [2] v.: însemnare cu caractere chirilice, amintind că Triodul a fost cumpărat de *Moreșan Gavril din Cluj*) cu douăzeci de zloți.

310. *Evanghelie*, București, 1742.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu ornamente florale imprimate, cei patru evangheliști și scena răstignirii, fragmente ale celor două închizători.

Cîteva file deteriorate mecanic, legătura refăcută.

in-2° (30,4 × 20 cm); f. titlu lipsă; [3] f. + 102 f. + f. 105—180.

BRV, II, nr. 224; [4] f. + 180 f.

311. *Octoih*, Rîmnic, 1742.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, ornamente geometrice imprimate, fragmente ale unei închizători și urmele celeilalte.

Tabla de lemn a primei coperte este ruptă, pielea legăturii este roasă, file desprinse.

in-4° (19,8 × 14 cm); f. titlu + [1] f. + 151 f. + f. 153—248 (numerate greșit) + 116 f. (numerate greșit) + f. 119.

BRV, II, nr. 277; [4] f. + 253 + 124 f.

f. lr. — 13 r.: însemnare cu caractere chirilice, atestînd cumpărarea cărții cu 9 florinți, *cînd*) *au fo(st) leat* // 1745 se(pt.) 10 zile //.

f. 16r. — 19r.: însemnare cu caractere chirilice referitoare la achiziția cărții.

312. *Antolghion*, Rîmnic, 1752.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, urmele celor două închizători. Pielea legăturii deteriorată și parțial lipsă.

in-2° (30 × 20,2 cm); f. titlu + 546 f.

BRV, II, nr. 281; [3] f. + peste 546 f.

f. 169v. — 177r.: însemnare cu caractere chirilice arătînd că Antolghionul este al bisericii unite din Frata și că i s-a refăcut legătura.

f. 177v. — 185v.: însemnare cu caractere chirilice prin care se arată că popa *Vasile* de la *Imbuz* este proprietarul cărții și a cumpărat-o de la diacul *Dumitru* de la Rîmnic cu 25 de florinți.

f. 312v. — 314r.: însemnare cu caractere chirilice, datată 1773 iunie 14, referitoare la o vizită a împăratului Iosif.

313. *Strastnic*, Blaj, 1753.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu ornamente florale imprimate, urmele a două închizători.

Legătura refăcută și deteriorată, file deteriorate mecanic.

in-2° (31,8 × 19,5 cm); f. titlu + [1] f. + 6p. + p.9 — 187 (numerate greșit).

BRV, II, nr. 290; [2] f. + 179 f.

f. titlu v.: însemnare cu caractere chirilice, parțial lizibilă, referitoare la achiziția cărții.

314. *Strastnic*, Blaj, 1753.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu ornamente florale imprimate, scena răstignirii, urmele a două închizători.

Cotorul fragmentar, file deteriorate mecanic și pătate cu ceară.

in-2° (32,3 × 20,5 cm); f. titlu + [1] f. + 187p. (numerotate greșit). BRV, II, nr. 290; [2] f. + 179 f.

f. [1] v.: însemnare cu caractere chirilice referitoare la achiziția cărții. p. 62—67; însemnare cu caractere chirilice cu privire la donarea Strastnicului bisericii din Frata de către *Moldovan Daniil*, probabil în 1827.

315. *Octoih*, Blaj, 1760.

Legătura în piele maron aplicată pe carton, chenar cu ornamente geometrice, în colțurile cîmpului central este fecioara cu pruncul, iar în mijloc, Isus.

Cotorul lipsă parțial, câteva file deteriorate mecanic.

in-4° (21 × 16,3 cm); f. titlu lipsă; p. 9—506 (numerotate greșit) + 218 p. (numerotate greșit) + 38 p.

BRV, II, nr. 322; [1] f. + 498 + 219 + peste 28p.

p. 387 — 397: însemnare cu caractere chirilice, datată a. 1829 // *dechem-vrie 13* // prin care se arată că *Armancă Ioan* din Frata a cumpărat cartea cu 14 zloți pentru biserica de aici.

316. *Evanghelie*, Blaj, 1765.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu ornamente geometrice, fragmente ale unei închizători și urmele celeilalte.

Legătura refăcută și deteriorată, file deteriorate mecanic.

in-2° (31,7 × 20,5 cm); f. titlu + [3] f. + 346 p. (numerotate greșit) + [1] p.

BRV, II, nr. 342; [4] f. + 363 p.

forzaț: însemnare cu caractere chirilice referitoare la prețul griului și al porumbului la Turda în anul 1838.

f. [3] v. — p. 9: însemnare cu caractere chirilice arătînd că Evanghelia este a lui *Pop*...? din Tothaza.

p. 11 — 29: însemnare cu caractere chirilice, arătînd că *Lazăr Ploțcariu* a cumpărat cartea de la *Ioan Popp* și a dat-o bisericii din Frata.

317. *Psaltire*, Rîmnic, 1779.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, urme de închizători.

Legătura refăcută și deteriorată, câteva file desprinse.

in-4° (18,5 × 13,5 cm); f. titlu + [7] f. + 242 f.

BRV, II, nr. 423; [8] f. + 242 f.

f. 32r.: însemnare cu caractere chirilice referitoare la vreme.

f. 40v. — 43r.: însemnare cu caractere chirilice, fragmentar lizibilă referitoare la cumpărarea cărții în 1780.

f. 118r.: însemnare cu caractere chirilice: *In anul / 1817 / au fost / foame- / te mare / cît au / murit mu- / lți [sic] oameni / de foame și / i-au dus cu lea- / sa de / i-au țipat / 5 și 6 / într-o / groapă. / Au fost 1 mierță de / cucuruzi cu / 12 zloți și / grîu bun cu / 16 zloți. //*

f. 166r. — 167r.: însemnare cu caractere chirilice și latine, menționează că Psaltirea este a lui *Blende Todoru*.

f. 214r.: însemnare cu caractere chirilice, atestînd cumpărarea cărții în 1808 cu 8 zloți, banii bisericii din Frata, de la *Blendea Toader*.

318. *Penticostarion*, Blaj, 1808.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu ornamente florale imprimate, în mijloc este Isus, o închizătoare și urmele celeilalte.

Cotorul deteriorat, distrusă unitatea cărții.

in-2° (34,5 × 21 cm); f. titlu + 212 f.

BRV, II, nr. 746; [1] f. + 212 f.

319. *Apostol*, Blaj, 1814.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu ornamente florale imprimate, în mijloc este Isus, fragmente de închizători.

Cotorul fragmentar, file deteriorate mecanic.

in-2° (33 × 21,5 cm); f. titlu + 264p.

BRV, III, nr. 845; [1] f. + 264 p.

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Lacu

320. *Penticostarion*, Sibiu, 1805.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu ornamente florale imprimate și scena răstignirii, urme de închizători.

Distrusă unitatea cărții, file desprinse.

in-2° (36 × 21,7 cm); f. titlu + 362 p.

BRV, II, nr. 685; [1] f. 362 p.

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Livada

321. *Octoih*, Rîmnic, 1742.

Lipsește legătura, file fragmentare.

in-4° (19 × 13,2 cm); f. titlu fragmentară de la *Octoih*, Blaj, 1760 + 8f. + f.10 — 264 (numerotate greșit) + 122 f. (numerotate greșit).

BRV, II, nr. 227; [4] f. + 253 + 124 f.

322. *Penticostarion*, Rîmnic, 1743.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu ornamente geometrice imprimate, în mijloc este o cruce, fragmente ale unei închizători și urmele celeilalte.

Legătura deteriorată mecanic.

in-2° (30,5 × 20,4 cm); f. titlu + f. 1 + f. 4—8 + f. 13—217 (numerotate greșit).

BRV, II, nr. 233; [3] f + 257 f.

f. 27v.: însemnare cu caractere chirilice, datată *vălea(t) 1744 me [si] ța martie 27* // menționind că *Hăță Blagu / din Morada* a cumpărat cartea și a dat-o lui popa Toma.

323. *Strastnic*, Blaj, 1753.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu ornamente florale imprimate și în mijloc o cruce, urme de închizători.

Cotorul fragmentar, file pătate cu ceară.

in-2° (32,7 × 21,4 cm); f. titlu + [1] f. + 187p. (numerotate greșit).

BRV, II, nr. 290; IV, nr. 290; [2] f. + 179 f.

f. titlu v.: însemnare cu caractere chirilice, datată *1803, martie, 30*, atestă cumpărarea cărții împreună cu o Liturghie în anul 1802, cu 5 florinți, banii bisericii, de la popa *Mitre* din Știopi.

p. 6 — 17; însemnare cu caractere chirilice, datată *1803, martie, 30*, amintește că *Strastnicul* este al bisericii din Știopi.

324. *Triodion*, Blaj, 1800.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu ornamente geometrice imprimate și o cruce, fragmente de închizători.

Conservată satisfăcător.

in-2° (34,5 × 21,4 cm); f. titlu + 630 p.

BRV, II, nr. 629; [1] f. + 630 p.

325. *Apostol*, Blaj, 1814.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu ornamente geometrice imprimate și o cruce, fragmente ale unei închizători și urmele celeilalte.

Distrusă unitatea cărții, f. titlu desprinsă.

in-2° (35,5 × 21 cm); f. titlu + 264p.

BRV, III, nr. 845; [1] f. + 264p.

forțat: însemnare cu caractere latine, arătând că Apostolul este al bisericii din Știopi și a fost cumpărat de la *Mik Ilie în anul 1860 / ianuarie 10.* //

*Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Măgura*326. *Cazanii*, București, 1768.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu ornamente florale imprimate, aurite, cei patru evangheliști și scena răstignirii, urme de închizători.

Legătura refăcută și deteriorată, blocul cărții conservat satisfăcător

in-4° (28 × 18,3 cm); f. titlu + [1] f. + 116 f. + f. 121—414.

BRV, II, nr. 356; [2] f. + 414 f.

f. 1r. — 13r.: însemnare cu caractere chirilice din care reiese că această carte aparține bisericii din Măgura și a fost cumpărată de săteni.

327. *Triodion*, Blaj, 1800.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu ornamente florale imprimate, aurite și o cruce, o închizătoare și urmele celeilalte, caboșoane noi.

Conservată satisfăcător.

in-2° (31,5 × 19,5 cm); f. titlu + 630p.

BRV, II, nr. 629; [1] f. + 630 p.

328. *Strastnic*, Blaj, 1804.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu ornamente florale imprimate și scena răstignirii, fragmente de închizători.

Legătura și unele file perforate de cari.

in-2° (34 × 21 cm); f. titlu + 217p. (numerotate greșit).

BRV, II, nr. 674; [1] f. + 218 p.

p. 7 — 43: însemnare cu caractere chirilice, datată 1824, autor *popa Ilie din Surduc*, amintește cumpărarea cărții cu 9 zloți pentru biserica din Măgura.

329. *Penticostarion*, Blaj, 1808.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu ornamente florale imprimate, aurite și scena răstignirii, fragmente de închizători.

Cîteva file de la început sînt desprinse.

in-2° (35,2 × 21,3 cm); f. titlu + 212 f.

BRV, III, nr. 746; [1] f. + 212 f.

f. 1r. — 13r.: însemnare cu caractere chirilice, atestă cumpărarea cărții cu 18 zloți pentru biserica din Măgura la 13 martie 1822, din tipografia Seminarului din Blaj.

330. *Apostol*, Blaj, 1814.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu ornamente florale imprimate și scena răstignirii, fragmente de închizători.

Legătura și primele file sînt deteriorate mecanic.

in-2° (34,5 × 21,5 cm); f. titlu + 264 p.

BRV, III, nr. 845; [1] f. + 264p.

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Nireș

331. *Antologhion*, Rîmnic, 1737.

Legătura în piele roșie aplicată pe lemn, chenar din linii imprimate și o cruce, fragmente de închizători.

Conservată satisfăcător.

in-2° (33,4 × 23 cm); f. titlu + [3] f. + 606f. (numerotate greșit).

BRV, II, nr. 215; [4] f. + 650 f.

f. 1r. — 5r.: însemnare cu caractere chirilice, datată 1820, arată că *Timofi Gheorghie* a cumpărat cartea pentru biserica din Sas Nireș.

332. *Strastnic*, Blaj, 1753.

Lipsă legătura, multe file fragmentare.

in-2° (31,2 × 21,5 cm); f. titlu lipsă; 152 p. (numerotate greșit) + p. 155—172 (numerotate greșit).

BRV, II, nr. 290; IV, nr. 290; [2] f. + 179 f.

333. *Strastnic*, Blaj, 1753.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar din linii imprimate, în colțuri ornamente florale, în mijloc o cruce, urmele celor două închizători.

Lipsește cotorul și prima copertă, multe file desprinse.

in-2° (31,8 × 20,5 cm); f. titlu + [1] f. + 187p. (numerotate greșit)

BRV, II, nr. 290; IV, nr. 290; [2] f. + 179f.

334. *Evangelhie*, Blaj, 1765.

Legătura în pinză aplicată pe lemn, cotorul și colțurile în piele maron, două închizători.

File deteriorate mecanic și pătate.

in-2° (30,2 × 18,5 cm); f. titlu + [3] f. + 346p. (numerotate greșit) + [1] p.

BRV, II, nr. 342; [4] f. + 363 p.

p. 1 — 9: însemnare cu caractere chirilice: *Această Evangelhie s-au da(t) dî(n) crăia-* [sic] // *sca milă pri(n) m.p. Iacob Aaron v(i)c(a)r(ă)șul //* *ep[iscop]iei Făgărașului pe seama //* *bisericii unite din Sas //* *Nireș. Blaj, 1771 nov. 7 zile. //*

335. *Penticostarion*, Blaj, 1768.

Lipsă legătura, filele liminare sînt desprinse și fragmentare.

in-2° (33,5 × 21 cm); f. titlu + [1] f. + 4 f. + f. 7,8 + f. 10—202.

BRV, IV, nr. 143; [2] f. + 202 f.

336. *Triodion*, Blaj, 1771.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar din linii și ornamente florale aurite, scena răstignirii, fragmente de închizători.

Lipsește cotorul, coperta întâi și primele 3 file sînt desprinse.

in-2° (33 × 20,3 cm); f. titlu + [1] f. + 246f. (numerotate greșit).

BRV, IV, nr. 151; [2] f. + 237f. sau [1] + 236f. + [1] f.

f. 56r. — 61r.: însemnare cu caractere chirilice, datată 1772, 10 martie, arătând că Triodul s-a dat bisericii unite din Sas Nireș din mila crăiască.

337. *Apostol*, Blaj, 1802.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu ornamente florale imprimate și scena răstignirii, o închizătoare și urmele celelalte.

Legătura restaurată și deteriorată, câteva file desprinse.

in-2° (33,8 × 21 cm); f. titlu + 258 p.

BRV, II, nr. 644; f. titlu + 258 p.

p. 3 — 39: însemnare cu caractere latine, datată 1827, din care se află că popa Simion din Petihaza a deținut cartea, pe care a cumpărat-o cu 8 zloți și apoi a devenit a bisericii din Nireș.

338. *Liturghii*, Blaj, 1807.

Legătura în pinză aplicată pe carton, cotorul și colțurile în piele, ornamente tipografice.

Conservată satisfăcător.

in-4° (21,8 × 16,8 cm); f. titlu + [1] f. + 204 p.

BRV, II, nr. 721; [2] f. + 204p.

339. *Triodion*, Blaj, 1813.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar din linii imprimate, aurite și patru ornamente florale, iar în mijloc, trei cruci.

Conservată satisfăcător.

in-2° (34,7 × 21,7 cm); f. titlu + 630p.

BRV, III, nr. 836; [1] f. + 630 p.

340. *Strastnic*, Blaj, 1817.

Legătura în piele maron aplicată pe carton, chenar cu ornamente geometrice și scena răstignirii.

Conservată satisfăcător.

in-2° (35 × 21,4 cm); f. titlu + 217 p.

BRV, III, nr. 947; [1] f. + 217 p.

341. *Catavasier*, Blaj, 1824.

Legătura în piele maron aplicată pe carton, chenar cu ornamente tipografice, iar în mijloc este o cruce.

Conservată satisfăcător.

in-12° (17,3 × 9,7 cm); f. titlu + [2] f. + [1] f. albă + 449 p. + [4] p. + p. 451 — 453.

BRV, III, nr. 1205; [1] f. + 460 p.

p. 75 — 88: însemnare cu caractere chirilice, consemnează donarea cărții bisericii din [Un]guraș.

p. 91 — 96: însemnare cu caractere cherilice, parțial lizibilă, datată 1770, amintește cumpărarea cărții de la popa Grigorie.

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Palatca

342. *Strastnic*, Blaj, 1817.

Legătura în piele maron aplicată pe carton, chenar cu ornamente florale imprimate și aurite, iar în mijloc, scena răstignirii.

Cotorul parțial lipsă, conservată satisfăcător.

in-2° (34,1 × 21,5 cm); f. titlu + 217 p.

BRV, II, nr. 947; [1] f. + 217 p.

*Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Sălicea*343. *Chiriacodromion*, București, 1732.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu ornamente florale imprimate, în mijloc o cruce, urme de închizători.

Multe file rupte.

in-2° (27,2 × 18,5 cm); f. titlu lipsă; [3] f. + 412 f.

BRV, II, nr. 205; [4] f. + 414 f.

f. 195 v. — 201 r.: însemnare cu caractere chirilice, autor *dia- // cul de la Ciurila, Ghio(r)ghie*, // care notează că satul Sălicea a cumpărat cartea cu 12 florinți.

344. *Evanghelie*, Rîmnic, 1746.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu ornamente florale imprimate, iar în mijloc, o cruce.

Conservată satisfăcător.

in-2° (31,7 × 19,5 cm); f. titlu + [3] f. + 159 f. (numerotate greșit).

BRV, II, nr. 246; [4] f. + 164 f.

345. *Octoih*, Blaj, 1770.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu ornamente florale imprimate, în mijloc este o cruce, fragmente de închizători.

Coperta întâi este parțial desprinsă.

in-4° (21,1 × 16,3 cm); f. titlu + 211 f. + 103 f. + [6] f. albe.

BRV, III, nr. 371; [2] + 211 f. + 104 f.

346. *Apostol*, București, 1774.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu ornamente florale imprimate, aurite, cei patru evangheliști și un medalion cu Isus, fragmente de închizători, caboșoane.

Ușoară deformare liniară.

in-2° (28,5 × 20,4 cm); f. titlu + [1] f. + 177 f. + [1] f.

BRV, II, nr. 384; [2] f. + 178 f.

347. *Triodion*, Rîmnic, 1782.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu ornamente florale imprimate, în mijloc o cruce, fragmente de închizători.

Primele două file desprinse, file pătate de ceară.

in-2° (29,7 × 20 cm); f. titlu lipsă; 473 f.

BRV, II, nr. 456; 1 + 476 f.

348. *Liturghie*, Sibiu, 1798.

Legătura în piele roșie aplicată pe carton, chenar cu ornamente tipografice aurite, evangheliștii, în mijloc este o cruce.

Cotorul rupt.

in-4° (21,2 × 16,6 cm); f. titlu + [1] f. + 72 p. + p. 75—336.

BRV, II, nr. 615; [2] f. + 336 p.

349. *Penticostarion*, Sibiu, 1805.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu ornamente geometrice și florale, scena răstignirii, urme de închizători.

Cîteva file deteriorate mecanic.

in-2° (36,7 × 22 cm); f. titlu + 362 p.

BRV, II, nr. 685; [1] f. + 362 p.

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Săliște

350. Octoih, Blaj, 1760.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, ornamente geometrice imprimate, o închizătoare.

Conservată satisfăcător.

in-4° (19,7 × 15 cm); f. titlu + 504 p. (numerotate greșit) + 218 p. (numerotate greșit) + 38 p.

BRV, II, nr. 322; [1] f. + 498 + 219 + peste 28 p.

351. *Minologhion*, Blaj, 1781.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu ornamente florale aurite, în mijloc o cruce, fragmente de închizători.

Distrusă unitatea cărții, file desprinse.

in-2° (33,5 × 22,5 cm); f. titlu + p. 3—6 + p. 1,2 + p. 7—34 + p. 37, 38 + p. 35, 36 + p. 39—156 + [6] f. + p. 157—326 + din nou p. 311—314 + p. 327—1136 (numerotate greșit) + 63 p.

BRV, IV, nr. 448; [1] f. + 1149 + 63 f.

p. 1 — 29: însemnare cu caractere chirilice, datată *Micuș... 1785 se(p)-temvrie în 28 de zile*, autor *China(ș) / I Toma diac*, care arată că Mineiul s-a cumpărat de la *Ioan(n) Sfărășan(n) de la Micu(ș) dre(p)t 20 de zloți și 4 mărieși* pentru biserica din Sălicea.

352. *Evanghelie*, Blaj, 1817.

Legătura în piele roșie aplicată pe lemn, chenar cu ornamente geometrice imprimate, aurite, cei patru evangheliști și scena răstignirii, două închizători.

Coperta întâi și câteva file de la început desprinse.

in-2° (32,7 × 21 cm); f. titlu + [1] f. + 246 p. + [5] p.

BRV, III, nr. 940; [4] f. + 346 p. + [1] p.

*Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Șoimeni*353. *Antologhion*, București, 1766.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, urmele unui chenar cu motive geometrice imprimate, fragmente ale celor două închizători.

Pielea legăturii este în mare parte ruptă, file desprinse, file deteriorate mecanic.

in-2° (29,2 × 18,7 cm); f. titlu + 4 f. + f. 6, 7 + f. 9—519 + f. 522—546.

BRV, IV, nr. 134; [2] f. + 546 f.

354. *Triodion*, Blaj, 1771.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, urme ale celor două închizători.

Lipsă tabla de lemn a copertei a doua, file deteriorate mecanic.

in-2° (35,2 × 21 cm); f. titlu + 40 f. + f. 41—44 fragmentare + f. 45—247 (numerotate greșit).

BRV, IV, nr. 151; [2] f. + 237 f. sau [1] f. + 236 f. + [1] f.

355. *Strastnic*, Blaj, 1804.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu ornamente florale imprimate, în mijloc scena răstignirii, urme de închizători.

Legătura și filele perforate de cari, foaia de titlu desprinsă.

in-2° (34,6 × 21,2 cm); f. titlu + p. 1,2 fragmentare + p. 3—217 (numerotate greșit).

BRV, II, nr. 674; [1] f. + 218 p.

p. 5 — 11: însemnare cu caractere latine, arătînd că Strastnicul a fost cumpărat de *Dronia Iosip* cu 12 zloți.

356. *Penticostarion*, Sibiu, 1805.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, urme ale celor două închi-zători.

Lipsește legătura originală, prima copertă fiind înlocuită cu o copertă a doua de la altă carte, lipsă cotorul, filele de la început sînt desprinse și deteriorate mecanic.

în-2° (34,2 × 22 cm); f. titlu + 362 p.

BRV, II, nr. 685; [1] f. + 362 p.

357. *Evanghelie*, Blaj, 1817.

Legătura în piele maron aplicată pe carton, chenar cu ornamente tipografice aurite, iar în mijloc o cruce, fragmente ale celor două închizători, colțare din metal.

Conservată satisfăcător.

în-2° (33,2 × 21,7 cm); f. titlu + [3] f. + 344 p.

BRV, III, nr. 940; [4] f. + 346 p. + [1] p.

GRAȚIANA ALICU

TIPĂRITURI APĂRUTE LA BLAJ ÎN PRIMII 25 DE ANI DE ACTIVITATE A TIPOGRAFIEI (1747—1771), RELEVATE DE UN DOCUMENT DE EPOCĂ

Dacă întreaga perioadă 1700—1780 este marcată, în majoritatea țărilor aflate sub stăpânirea habsburgică, de o stagnare a activității tipografice, la românii din Transilvania, dimpotrivă, activitatea acestei instituții de tradiție și de mare prestigiu, care a jucat un rol hotărâtor în emanciparea cultural-politică a poporului român, renaște¹.

Deși în această perioadă s-au tipărit cărți românești, incidental, la Alba Iulia (1702 și 1703), Cluj (1744 și 1746), Viena (1701, 1766, 1775 și 1779), Caloceea (Kalocsa, 1769) și Brașov, totuși tipărițiile necesare românilor din Transilvania sînt în majoritate imprimate de teascurile tipografiei din Blaj².

Pusă în stare de funcțiune în anul 1747³, prin strădania episcopului greco-catolic Petru Pavel Aron, în scopul asigurării cărților necesare cultului și învățămîntului confesional greco-catolic din Transilvania⁴, tipografia din Blaj este pentru această perioadă principala furnizoare de slovă românească tipărită pentru cei însetați să o deslușească, românii transilvăneni.

Dat fiind rolul important al acestui centru tipografic transilvănean în istoria tiparului și cărții vechi românești, considerăm că se impune a fi prezentat detaliat și totodată publicat un document⁵ relevant pentru tipărițiile apărute la Blaj pînă în anul 1771 inclusiv.

Deși utilizat de Zenobie Piclișanu într-un articol al său⁶, considerăm că publicarea acestui document nu este de prisos, deoarece datele pe care le furnizează aduc unele completări monumentalei opere *Bibliografia românească veche*⁷ și oglindesc totodată diversitatea tipurilor de lucrări imprimate de tipografia din Blaj.

Documentul în cauză este un raport referitor la situația tipografiei din Blaj și la cărțile tipărite aici, adresat Guberniului Transilvaniei,

¹ *Istoria literaturii române* (în continuare, abreviat, I. L. R.), ed. II revăzută, Buc., 1970, vol. I, p. 482; Aurel Nicolescu, *Școala ardeleană și limba română*, Buc., 1971, p. 26.

² I. L. R., I, p. 483.

³ I. Bianu, N. Hodoș, D. Simonescu, *Bibliografia românească veche* (mai de parte, abreviat, B.R.V.), Buc., 1944, tom. IV, p. 68; Filiala Arhivelor Statului jud. Alba, fond Mitropolia greco-catolică Blaj — Cabinetul mitropolitului, dos. 26/1747.

⁴ Fil. Arh. St. jud. Alba, fond Mitropolia greco-catolică Blaj, acte înregistrate, act nr. 1106/1867, f. 2—3.

⁵ Biblioteca Academiei R.S.R., filiala Cluj-Napoca (în continuare, abreviat, B.A. F.C.-N.), manuscris latin (în continuare, abreviat, ms. lat.) nr. 280, f. 188—189.

⁶ Z. Piclișanu, *Tipografia din Blaj*, scrisoare către Bucuța, în *Boabe de grîu*, nr. 2/1934, p. 106—107.

⁷ D. Poenaru, *Contribuții la Bibliografia românească veche*, Muzeul județean Dîmbovița, Tîrgoviște, 1973, p. 37—54.

căruia îi este anexată o „specificatio“ („consignatio“), o listă în care sînt enumerate cărțile imprimate în tipografia locală pînă la acea dată⁸.

Atît în raportul propriu-zis, cît și în anexa acestuia se specifică data la care au fost întocmite, 2 februarie 1782, respectiv 30 ianuarie 1772, dar nici unul din ele nu poartă semnătura autorului⁹.

Acuratețea cu care sînt prezentate în „specificatio“ tipăriturile blăjene, grafia identică atît în raport, cît și în anexa acestuia, ne determină să le atribuim drept autor pe cel care prin funcția sa era îndreptățit să cunoască cel mai bine activitatea tipografiei, prefectul acesteia, pe atunci Iosaphat Devay¹⁰, mai ales că mai sînt cazuri cînd acesta se adresează direct guvernului pentru a-l informa despre situația tipografiei¹¹.

Dacă în raportul propriu-zis sînt amintite doar în general tipăriturile apărute la Blaj, în „specificatio“ sînt prezentate aproape toate lucrările tipărite la Blaj pînă în anul 1771 inclusiv, fiecărei tipărituri indicîndu-i-se anul apariției și, cînd este cazul, ediția și limba, dacă este alta decît cea română, sau dacă aceeași lucrare a fost tipărită în mai multe limbi¹².

Din „specificatio“ reiese totodată că tipografia din Blaj nu-și îndeplinea numai menirea de a asigura cultului și învățămîntului confesional greco-catolic cărțile necesare, ci avea și obligația de a efectua tipărirea unor lucrări solicitate de Guvernul Transilvaniei: regulamente militare, ordine imperiale, urbarii etc.¹³.

Dar ceea ce impune publicarea acestui document, chiar dacă el a fost utilizat anterior, considerăm că este ansamblul structural al acestei „specificatio“, modul în care sînt clasificate și catalogate de autorul ei operele imprimate în tipografia din Blaj, clasificare care în general concordă cu cea actuală¹⁴.

Totalitatea lucrărilor menționate în „specificatio“ sînt grupate în următoarele 7 categorii:

1. cărți de cult („Ecclesiastici Valachici qui de praescripto S(acrae) R(omanae) E(cclesiae), in ritu Graeco ad recitandum Divinum Officium requiruntur“)*

2. carte de rugăciuni („Precatorius“)

3. învățăături creștinești („Doctrinae Christianae“)

4. cărți de filozofie și teologie („Philosophici et Theologici“)

5. manuale școlare („Scholastici“)

6. regulamente militare și urbarii („Politici“)

7. patente („Patentales“)¹⁵

Dat fiind faptul că lucrările nu sînt enumerate în ordine cronologică în cadrul tuturor categoriilor de tipărituri, nu vom respecta întocmai ordinea din document, ci le vom prezenta cronologic, iar pentru citarea lucrărilor vom utiliza în general titulatura consacrată în *Bibliografia*

⁸ B.A. F.C.-N., ms. lat., nr. 280, f. 188—189.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Fil. Arh. St. jud. Cluj, fond Blaj, doc. nr. 494 și 562.

¹¹ Idem, dos. nr. 494.

¹² B.A. F.C.-N., ms. lat., nr. 280, f. 188—189.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Ibidem.

* Vom cita în continuare numai „Ecclesiastici Valachici“ și vom utiliza titlatura latină și pentru celelalte categorii de tipărituri.

românească veche, deoarece în document titlurile sînt menționate în limba în care acesta a fost scris, cea latină și numai pentru lucrările care nu sînt cuprinse în *Bibliografia românească veche* vom folosi titulatura latină.

În prima categorie, „Ecclesiastici Valachici“, sînt menționate următoarele cărți de cult:

1. Strastnic** (1753)¹⁶
2. Liturghii (1756)¹⁷
3. Molitvenic (1757)¹⁸
4. Psaltire (1764, ediția a III-a)¹⁹
5. Evanghelie (1765)²⁰
6. Orologhion (1766, ediția a III-a; nici în *Bibliografia românească veche*, nici în articolul lui Zenobie Picișanu nu se specifică numărul ediției)²¹
7. Apostol (1767)²²
8. Penticostar (1768)²³
9. Catavasier (1769, ediția a II-a; nici în *Bibliografia românească veche*, nici în articolul lui Zenobie Picișanu nu se specifică ediția)²⁴
10. Octoih (1770, ediția a II-a)²⁵
11. Triod (1771)²⁶

În cadrul aceleiași categorii se specifică totodată că se afla supus cenzurii un Minologhion, care va apărea abia în 1781²⁷.

Cartea de rugăciuni, „Precatorius“, este reprezentată de un Acatist, tipărit în anul 1763²⁸.

Cea de-a III-a categorie, intitulată „Doctrinae Christianae“, cuprinde următoarele lucrări de lectură și exegeză teologică:

1. Floarea adevărului (lucrare tipărită inițial în anul 1750 la Blaj în limba română, apoi în anul 1752 la Tipografia Universității din Viena în

** Menționăm în paranteză anul apariției și, unde este cazul, ediția.

¹⁶ B.R.V., II, p. 126; Z. Picișanu, *op. cit.*, p. 107; B.A. F.C.-N., ms. lat., 280, f. 189.

¹⁷ B.R.V., II, p. 134; Z. Picișanu, *op. cit.*, p. 107; B.A. F.C.-N., ms. lat., 280, f. 189.

¹⁸ B.R.V., II, p. 141; Z. Picișanu, *op. cit.*, p. 107; B.A. F.C.-N., ms. lat., 280, f. 189.

¹⁹ B.R.V., II, p. 162; Z. Picișanu, *op. cit.*, p. 107; B.A. F.C.-N., ms. lat., 280, f. 188.

²⁰ B.R.V., II, p. 164; Z. Picișanu, *op. cit.*, p. 107; B.A. F.C.-N., ms. lat., 280, f. 189.

²¹ B.R.V., II, p. 170; Z. Picișanu, *op. cit.*, p. 107; B.A. F.C.-N., ms. lat., 280, f. 188.

²² B.R.V., II, p. 172; Z. Picișanu, *op. cit.*, p. 107; B.A. F.C.-N., ms. lat., 280, f. 189.

²³ B.R.V., IV, p. 86; Z. Picișanu, *op. cit.*, p. 107; B.A. F.C.-N., ms. lat., 280, f. 189.

²⁴ B.R.V., II, p. 191; Z. Picișanu, *op. cit.*, p. 107; B.A. F.C.-N., ms. lat., 280, f. 189.

²⁵ B.R.V., II, p. 194; Z. Picișanu, *op. cit.*, p. 107; B.A. F.C.-N., ms. lat., 280, f. 189.

²⁶ B.R.V., IV, p. 89; Z. Picișanu, *op. cit.*, p. 107; B.A.F.C.-N., ms. lat., 280, f. 189.

²⁷ Z. Picișanu, *op. cit.*, p. 107; B.A. F.C.-N., ms. lat., 280, f. 189; B.R.V., II, 273.

²⁸ B.R.V., II, p. 160; Z. Picișanu, *op. cit.*, p. 107; B.A. F.C.-N., ms. lat., 280, f. 189.

limba latină și retipărită la Roma în limba latină în anul 1761 de călugării basilitani; edițiile tipărite în 1752 și 1761 nu sînt menționate în *Bibliografia românească veche*, iar Zenobie Picișanu în articolul său nu menționează documentul care i-a furnizat informația²⁹.

2. Doctrina christiana (tipărită la Blaj în anul 1757 prima dată în limba română, apoi, în același an, în limba latină)³⁰.

3. Păstoriceasca datorie (1759)³¹.

4. Petru Pavel Aaron, Păstoriceasca poslanie sau Dogmatica învățătură (1760)³².

5. Gherontie Cotore, Carte pastorală (1760)³³.

6. P. P. Aaron, Epistola consolatoria (lucrare tipărită în același an, 1761, prima dată în limba română, apoi în limba latină, dar *Bibliografia românească veche* nu menționează ediția apărută în limba română)³⁴.

7. P. P. Aaron, Soborul de la Florența (lucrare tipărită în același an, 1762, în limbile latină și română)³⁵.

8. „Parvus Catechismus Romanus (lucrare tipărită în 1763, menționată de Zenobie Picișanu, dar inexistentă în *Bibliografia românească veche*)³⁶.

9. Viețile Sfinților Pahomie, Dorotei și Teodor Studitul (lucrare tipărită în limba latină în anul 1768)³⁷.

Următoarea categorie, cea a cărților de filozofie și teologie, „Philosophici et Theologici“, este reprezentată de lucrarea Joannis Damasceni, *Opera philosophica et theologica*, tipărită în limba latină în anul 1763³⁸.

Dacă lucrările menționate pînă acum sînt tipărituri religioase și au ponderea cea mai mare în „specificatio“, următoarele trei categorii sînt tipărituri cu caracter laic: manuale școlare, regulamente militare, urbarii și patente.

Manualele școlare, „Scholastici“, constituie cea de-a V-a categorie a tipăriturilor apărute la Blaj în primele decenii de activitate a tipografiei și sînt reprezentate de o „Grammatica Italico Vlachica“, care nu era încă terminată la 30 ianuarie 1772³⁹.

Tipărirea unei cărți special destinate învățămîntului ne determină să deducem că la școlile Blajului numărul disciplinelor de învățămînt

²⁹ B.A. F.C.-N., ms. lat., 280, f. 189; Z. Picișanu, *op. cit.*, p. 107; B.R.V., II, p. 113.

³⁰ B.R.V., II, p. 137; Z. Picișanu, *op. cit.*, p. 107; B.A. F.C.-N., ms. lat., 280, f. 189.

³¹ B.R.V., II, p. 147; Z. Picișanu, *op. cit.*, p. 107; B.A. F.C.-N., ms. lat., 280, f. 189.

³² B.R.V., II, p. 148; Z. Picișanu, *op. cit.*, p. 107; B.A. F.C.-N., ms. lat., 280, f. 189.

³³ B.R.V., II, p. 149; Z. Picișanu, *op. cit.*, p. 107; B.A. F.C.-N., ms. lat., 280, f. 189.

³⁴ B.R.V., II, p. 155; Z. Picișanu, *op. cit.*, p. 107; B.A. F.C.-N., ms. lat., 280, f. 189.

³⁵ B.R.V., II, p. 157; Z. Picișanu, *op. cit.*, p. 107; B.A. F.C.-N., ms. lat., 280, f. 189.

³⁶ Z. Picișanu, *op. cit.*, p. 107; B.A. F.C.-N., ms. lat., 280, f. 189.

³⁷ B.R.V., IV, p. 87; Z. Picișanu, *op. cit.*, p. 107; B.A. F.C.-N., ms. lat., 280, f. 189.

³⁸ B.R.V., II, p. 180; Z. Picișanu, *op. cit.*, p. 107; B.A. F.C.-N., ms. lat., 280, f. 189.

³⁹ Z. Picișanu, *op. cit.*, p. 107; B.A. F.C.-N., ms. lat., 280, f. 189.

începe să se diversifice, că studiile teologice sînt completate de studiul limbilor.

În penultima categorie de tipărituri blăjene, intitulată „Politici“, se înscriu următoarele lucrări:

1. „Regulamentum Militiae Limitaneae Valachicae ex Transylvania“, tipărit în limba română în anul 1766⁴⁰, într-un tiraj de 120 exemplare⁴¹.

2. „Regulamentum Militare pro Natione Illyrica“, tipărit în limba sîrbă, fără a fi datat cu precizie, specificîndu-se doar că a fost imprimat mai demult („pridem“), ceea ce ne determină să conchidem că a fost tipărit anterior celui românesc⁴².

3. „Urbaria“, tipărite în limbile ruteană și română în anul 1771⁴³. Șirul tipăriturilor ieșite de sub teascurile tipografiei din Blaj și menționate în „specificatio“ se încheie cu următoarele lucrări incluse în ultima categorie de imprimate blăjene, patentele, „Patentales“:

1. Maria Tereza, ordonanță în contra ciumii (1766)⁴⁴.

2. „Patentales Ex(celsi) R(egii) Gubernii quae pro instructione culturae pomorum terrestrium deserviebant“, tipărite în limba română într-un tiraj de 100 exemplare în anul 1766; Zenobie Picișanu, probabil dintr-o eroare de lectură, datează greșit anul apariției, indicînd anul 1760⁴⁵.

3. „Patentales Ex(celsi) R(egii) Gubernii in Tran(sylva)nia intuitu emigrantium ex Tran(sylva)nia“, tipărite în limba română, într-un tiraj de 200 exemplare, în anul 1768⁴⁶.

Relevînd cîteva noi titluri și ediții de tipărituri vechi românești, „specificatio“ aduce o reală contribuție la îmbogățirea istoriei cărții vechi românești.

MIRCEA IOAN

⁴⁰ Z. Picișanu, *op. cit.*, p. 106; B.A. F.C.-N., ms. lat., 280, f. 189.

⁴¹ Fil. Arh. St. jud. Cluj, fond Blaj, doc. nr. 494.

⁴² Z. Picișanu, *op. cit.*, p. 106; B.A. F.C.-N., ms. lat., 280, f. 189.

⁴³ Z. Picișanu, *op. cit.*, p. 106; B.A. F.C.-N., ms. lat., 280, f. 189; Fil. Arh. St. jud. Alba, fond Mitropolia greco-catolică Blaj — acte nefnregistrate, doc. nr. 13/1772.

⁴⁴ B.R.V., IV, p. 82; Z. Picișanu, *op. cit.*, p. 106; B.A. F.C.-N., ms. lat., 280, f. 189.

⁴⁵ B.A. F.C.-N., ms. lat., 280, f. 189; Fil. Arh. St. jud. Cluj, fond Blaj, doc. nr. 498, 502; Z. Picișanu, *op. cit.*, p. 106.

⁴⁶ Z. Picișanu, *op. cit.*, p. 106; B.A. F.C.-N., ms. lat., 280, f. 189; Fil. Arh. St. jud. Cluj, fond Blaj, doc. nr. 492, 494, 502.

ANEXE

1.

Ad Gubernium!

Pro benigna commendatione, quam circa statum Typographiae hujus Ex(cellentia) V(est)ra Ma(ies)t(a)ti Ap(osto)licae gratiose facere et ab Eadem pro incremento ejusdem Typographiae benignissimam resolutionem exoperari dignata est, Deo cum primis, tum post Ma(ies)t(a)tem Ap(osto)licam Ex(cellentiae) V(est)rae qua supremo hic Ejusdem ministro nos hic omnes gratias referimus. Sic enim spes amplior affulget, quod concreditum nobis indignis a Ma(ies)t(a)te Ap(osto)lica hic S(acram) Unionem pro viribus annuntiandi munus, veram scilicet cum S(acra) R(omana) E(cclesia) Unionem per puram et castigatam librorum tum Ecclesiasticorum, tum Dogmaticorum impressionem defendere et errores tum Religionis, tum Ma(ies)t(a)tibus Ap(osto)licis maxime praejudiciosos, quos adversarii S(acrae) Unionis in suis libris edere et vulgare non cessant, pro aedificatione Religionis et adversariorum iactantia reprimenda refellere possimus, sed et populum hunc ad summam et debitam erga Aug(ustissi)mam Domum Austriacam subjectionem et obedientiam amplius pro ipsius genio instruere et permovere possimus. Quae duo S(acrae) scilicet Unionis propugnatio et nationis hujus sincera et erga Aug(ustissi)mam Domum Austriacam praestanda obedientia cum ex libris in Typographia hac sub sanctae mem(oriae) Ep(isco)po P(etro) P(aulo) Aaron editis luculentius exhibentur, eorum consignationem juxta benignius M(alesta)tis Ap(osto)licae imperium et gratiosum Ex(celsi) R(egii) Gubernii intimatum hic adjectam Eidem humillime refero. Iugi Ejusdem Venerationis cultu maneo.

Balasfalvae 2 Februarii 1772

2.

Specificatio

Librorum in Typographia Balasfalvensi impressorum

Eccle(sia)s(t)ici Valachici qui de praescripto S(acrae) R(omanae) E(cclesiae) in ritu Graeco ad recitandum Divinum Officium requiruntur.

1. Orologion, seu breviarium tertio impressum anno 1766.
 2. Psalterium tertio impressum 1764.
 3. Lyturgia, seu Missale 1756.
 4. Euchologion, sive Rituale 1757.
 5. Ectolkhos, seu Octo Tonorum Officium reimpressum 1770.
 6. Apostolon, seu Acta Ap(osto)lorum et epistolae 1767.
 7. Evangelion, seu quator Evangelia 1765.
 8. Triodion, seu Officium pro paenitentia Quadragesimale 1771.
 9. Sztrasnikion, seu passionale Officium S(acrae) hebdomadae impressum 1753.
 10. Pentekostarion, seu Officium Pentecostale impressum 1768.
 11. Katavaszierion, seu Officium pro Dominicalibus festivitibus 9 odas et responsiones S(acrae) Lyturgiae in se continens reimpressum 1769.
- Huc spectat Minologion, seu Mineon, de quo in priori submissa informatione relatio facta est, quod actu sub censura sit, quodque Officium Annuum Omnium Sanctorum in se continet

Precatorius

Akaftisztion, seu Officium devotionis ad B(eatam) Virginem, Christum Dominum, Angelum custodem impressum anno 1763.

Doctrinae Christianae

1. Flosculus Veritatis continens 4 puncta S(acrae) Unionis ex variis Orientalis Ecclesiae libris probata, primum Valachico idiomate collectus et typis Balasfalvae datus anno 1750, tum Viennae in Latinum versus et Ma(ies)t(a)ti Apostolicae a defuncto Ep(isco)po dedicatus typis Universitatis Typographiae anno 1752 editus, demum Romae anno 1761 a Basilianis Latini Ritus reimpressus.
2. Doctrina Ch(ristia)na ex probatis authoribus colle(c)ta ad usum Scholasticae juventutis cooptata, cum adjecto de S(acra) Unione colloquio anno 1757 primum Idiomate Valachico, tum Latino typis Balasfalvensibus edita.

3. Obligatio Pastoralis sacerdotum circa legitimam Ordinum susceptionem, munus praedicandi Divina celebrandi et Sacramenta administrandi et castitatem sacerdotum in Graecorum Ecc(lesi)a cum brevi scitu necessariorum expositione anno 1759 edita.
4. Doctrina Dogmatica Ep(isco)pi P(etri) P(auli) Aaron ad Clerum missa quatuor puncta S(acrae) Unionis cum refutatione nonnullarum adversus eam objectionum continens.
5. Doctrina Vicarii Ep(isco)palis ad Clerum missa circa debitam erga Superiores observantiam et obedientiam anno 1760 typis edita.
6. Epistola Consolatoria Ep(isco)pi P(etri) P(auli) Aaron sub tempus persecutionis Unitorum ad Suum Clerum missa anno 1761, primo typo Valachico, tum Latino edita.
7. Ep(isco)pi P(etri) P(auli) Aaron epistola ad Suos Diaecsanos definitionem Concilii Aecumenici Florentini circa quatuor puncta S(acrae) Unionis cum subscriptione Patrum Concilii anno 1762, tum Latino, tum Valachico idiomate impressa.
8. Parvus Catechismus Romanus ab Eccl(es)ia aprobatum cum brevi adiectione et confirmatione quatuor punctorum S(acrae) Unionis anno 1763 impressa.
9. Sanctorum Pachomii, Dorothei et Theodori Studitae doctrinae ch(ristia)nae et asceticae Latino idiomate impressae anno 1768.

Philosophici et Theologici

S(ancti) Ioannis Damasceni Opera Latino idiomate impressa anno 1763.

Scholastici

Grammatica Italico Valachica, quae necdum est perfecte finita.

Politici

1. Regulamentum Militiae Limitaneae Valachicae ex Transylvania in Valachico idiomate ex Mandato Ex(celsi) R(egii) Gubernii impressum anno 1766. Impresum quidem adhuc est pridem in hac Typographia aliud quoque Regulamentum Militare pro Natione Illyrica in Illyrica lingua sed ejus exemplar a Praedecessoribus hujus Typographiae Praefectis in archivo non est conservatum, nec actu hic reperitur.
2. Quaedam Urbaria Valachico et Ruthenico idiomate pro Principatu Hungariae ad requisitionem I(ncly)tae R(egiae) Com(mi)ssionis in Comit(a)tu M(ara) Marasiensi existentis et quidem (ut nobis ab Eadem scriptum est) ex directione ac inivatione Viennensi huc missa impressa juxta Originale Ejusdem R(egii) Com(m)issionis anno 1771.

Patentales

1. Patentales Ex(celsi) R(egii) Gubernii in negatio Sanitatis Valachico idiomate impressae anno 1766.
2. Aliae Patentales Ex(celsi) R(egii) Gubernii in Tran(sylva)nia intuitu emigrationum ex Tran(sylva)nia Incolarum Valachico idiomate impressae anno 1768.
3. Aliae Patentales Ex(celsi) R(egii) Gubernii, quae pro instructione culturae poporum Terestium deserviebant, Valachico idiomate impressae anno 1766.

Balasfalvae 30 Januarii 1772

DATE DESPRE CARTEA ROMÂNEASCĂ VECHIE DIN JUDEȚELE CLUJ ȘI BISTRIȚA-NĂSĂUD

Preocupările în legătură cu prezența cărții românești vechi în bisericele din județele Cluj și Bistrița-Năsăud sînt mai vechi, constituindu-se deja o adevărată tradiție istoriografică în această privință. Cartea tipărită sau manuscrisă din aceste părți, încă de la mijlocul secolului trecut, a stat în atenția marelui nostru bibliofil Timotei Cipariu care, într-un context mai larg al preocupărilor sale¹, corespundea la 1857 cu protopopul Ioan Fekete-Negruțiu din Cluj, cerîndu-i trimiterea cărților vechi din biserica Feleacului². La începutul secolului nostru Gavril Hango din Gherla, pentru a veni în sprijinul alcătuirilor *Bibliografiei românești vechi*, a întocmit un prețios catalog al cărților vechi din zonă³, iar Nicolae Iorga în ale sale *Scrisori și inscripții ardelenе și maramureșene* (1906) a consemnat zestrea de cărți și manuscrise a mai multor biserici. Acestor contribuții la cunoașterea circulației vechilor tipărituri românești le-am asocia pe cele din perioada interbelică datorate lui Atanasie Popa⁴, Gheorghe Mănzat⁵, Florea Mureșanu⁶ și unor colaboratori ai revistei „Tribuna Ardealului” (1940—1944)⁷. În ultimii ani preocupările în direcția valorificării bogatului fond de carte românească veche din județele Cluj și Bistrița-Năsăud au sporit, concretizîndu-se în studiile

¹ Liviu Patachi, Ștefan Moldovan și Timotei Cipariu. *Știri inedite*, în *Mitropolia Banatului*, VII (1957), nr. 1—3, p. 71—81; idem, *Cărți vechi religioase din Tara Hațegului de pe o listă din 1857*, în *Mitropolia Ardealului*, IV (1959), nr. 7—8, p. 522—539; idem, *Cărți vechi românești în Tara Hațegului de pe o listă din 1857*, în *Studii și cercetări de bibliologie*, III (1960), p. 282—287; idem, *Din corespondența lui Timotei Cipariu ca bibliograf*, în *Mitropolia Banatului*, XIV (1964), nr. 1—3, p. 55—59; Florian Dudaș, *Cărți vechi românești din Tara Hațegului în lumina catalogului lui Ștefan Moldovan* (1857), în *Banatica*, V (1979), p. 485—510.

² Arh. St. Cluj, Fond T. Cipariu, Doc. nr. 1901.

³ Augustin Z. N. Pop, *Bibliografia românească veche, operă de colaborare națională*, în *Studii și cercetări de bibliologie*, III (1960), p. 215—251.

⁴ *Biserica veche din Ceaba (jud. Someș)*, în *ACMIT*, II (1929), p. 366—384; idem, *Biserici vechi de lemn românești din Ardeal*, în *ACMIT*, III (1930—1931), p. 161—314; idem, *Biserici de lemn din Ardeal*, în *ACMIT*, IV (1932—1938), p. 55—154; idem, *Biserica de lemn din Țigău—Bistrița*, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, LII (1976), nr. 7—8, p. 563—567.

⁵ *Inscripții și însemnări de pe bisericile și cărțile liturgice vechi din Someș*, în *Tribuna Ardealului*, I (1940), nr. 1, p. 6; nr. 2, p. 2—3.

⁶ *Biserica din Deal sau vechea biserică ortodoxă română din Kolozsvar—Cluj și slujitorii ei*, Cluj, 1942; idem, *Cazania lui Varlaam 1643—1943. Prezentare în imagini*, Cluj, 1944; idem, *Biserici și preoți din protopopiatul ort. rom. al Clujului*, Cluj, 1946.

⁷ Datele privitoare la cartea românească veche au fost prelucrate și comunicate de Avram Andea (*Manuscrise și cărți românești vechi din centrul Transilvaniei. Sec. XVII—XIX*) la sesiunea științifică *Valori bibliofile din patrimoniul cultural național. Cercetare și valorificare* (Arad, 22—24 mai 1981).

lui Mircea Basarab⁸, Ioana Cristache Panait⁹, Gheorghe Mindrescu¹⁰, Sofron Vlad¹¹, Iacob Mârza și Cornel Tatai Baltă¹², la care am adăuga contribuția deosebită a Grațianei Alicu de inițiere a publicării unui repertoriu sistematic al existentului de carte românească veche¹³.

Bogatelor și prețioaselor informații oferite de studiile amintite dorim să le asociem altele noi, în cea mai mare parte necunoscute, datorate valorificării unui număr de 79 de inventare bisericești întocmite între 1857—1942, pentru 41 de biserici din județul Cluj și alte 31 din județul Bistrița-Năsăud, și listei cărților bisericii din Feleac trimisă de Ioan Fekete-Negruișu lui Timotei Cipariu.

Considerații asupra valorii acestor inventare și precizări asupra modalităților adoptate pentru prelucrarea lor am prezentat cu alt prilej¹⁴, în continuare mărginindu-ne la prelucrarea analitică a celor 79 de inventare.

•

I. ALUNIȘ, jud. Cluj, 8 iulie 1872: *Apostol*, chirilice; *Catavasier*, chirilice; *Evangelhie*, Blaj, chirilice, legată bine; *Evhologhion*, chirilice; *Liturghier*, chirilice¹; *Octoih*, chirilice¹; *Orologhion*, chirilice, vechi; *Praznicar*, scris cu mîna²; *Strastnic*, chirilice, vechi și *Triod*, chirilice (Arhivele Statului Cluj, Fond Episcopia gr. cat. Cluj—Gherla, Doc. nr. 3338/1872. În continuare, deoarece întreg materialul provine din același fond arhivistic, precizăm în paranteze doar numărul și anul documentului).

1. Pe la 1940 biserica poseda un *Octoih* cu însemnarea: „Anul 1848 mai în 23 zile am fost la adunare la Blașiu pentru libertate, egalitate și frățietate. Oros Vasile preot“ (Gheorghe Mânzat, *Inscripții și însemnări de pe bisericile și cărțile liturgice vechi din Someș*, în „Tribuna Ardealului“, I, 1940, nr. 1, p. 6).

2. Posibil să fie același cu *Mineiul* scris pe la începutul secolului al XVIII-lea de Petre Dascălul, care se numea „fiul străinătății“, pentru jupînul Chirilă din Ciubanca, manuscrisul ajungînd ulterior la Aluniș (Chicediu). Pentru însemnări și alte date vezi Gheorghe Mânzat, *op. cit.*, p. 6.

⁸ Cartea veche românească în biblioteca Arhiepiscopiei ortodoxe române a Vadului, Feleacului și Clujului, în *Mitropolia Ardealului*, XXIII (1978), nr. 1—3, p. 27—38.

⁹ *Tipăritura bucureșteană din veacul al XVIII-lea în satele transilvănene*, în *Glasul bisericii*, XXXI (1972), nr. 11—12, p. 1231—1238; idem, *Tipăritură țirgovișteană din al XVIII-lea veac în satele transilvănene*, în *Glasul bisericii*, XXXIII (1974), nr. 11—12, p. 1100—1105; idem, *Circulația cărților bisericești, tipărite la Vilcea și în alte tipografii din părțile noastre*, în *Transilvania secolului al XVIII-lea*, în *Mitropolia Olteniei*, XXIX (1977), nr. 10—12, p. 724—726; idem, *Importante însemnări de pe cărți vechi bisericești tipărite la Vilcea și în alte părți*, în *Mitropolia Olteniei*, XXX (1978), nr. 7—9, p. 563—570.

¹⁰ Informații despre construcțiile și inventarul bisericilor din fostul protopopiat Cristești Ciceului într-un protocol din anul 1846, în *Anuarul Muzeului etnografic al Transilvaniei*, X (1978), p. 189—209.

¹¹ Prezența cărții rimnicene din secolul al XVIII-lea în Transilvania și Banat, în *Mitropolia Ardealului*, XXIV (1979), nr. 4—6, p. 319—346.

¹² Răspîndirea tipăriturilor românești vechi în Transilvania (mijl. sec. al XVII-lea — primele decenii ale sec. al XIX-lea) în lumina unui material arhivistic, în *ActaMN*, XVII (1980), p. 759—768.

¹³ *Circulația cărții vechi românești în județul Cluj*, în *ActaMN*, XV (1978), p. 401—410; XVI (1979), p. 791—808; XVII (1980), p. 769—784.

¹⁴ Avram Andea, Susana Andea, *Date despre cartea românească veche din județul Satu Mare*, în *Satu Mare, Studii și comunicări*, V—VI (1981—1982).

II. APATIU, jud. Bistrița-Năsăud, 19 mai 1861: *Catavasier*, bun; *Cazanie*, rea și stricată; *Ceaslov* (*Orologiu*), bun; *Evanghelie*, bună; *Liturghier*, bun; *Molitvelnic*, bun; *Octoih*, bun și *Strastnic*, bun (1236/1861).

III. ARDAN, jud. Bistrița-Năsăud, 2 septembrie 1867: *Apostol*, nou, 1 fl.; *Cartea deșertăciunilor* a lui Bob, 1 fl.¹; *Catavasier*; *Cazanie*, scrisă cu mîna, chirilice, veche, 1 fl.; *Evanghelie*, veche, 1 fl.; *Liturghier* sau *Misale*, vechi, 1 fl.; *Minei*, vechi, 1 fl.; *Molitvelnic*, vechi, 1 fl.; *Octoih*, vechi; *Orologhion*, vechi; *Penticostar*; *Propovedania lui Petru Maior pentru morți*, 1 fl.²; *Psaltire*, veche; *Strastnic*, 2 fl.; *Triod*, 1 fl. și *Galeria Sf. Icoane*, 1 fl.³ (2757/1867).

1. Ioan Bob, *Carte de învățăture creștinești, despre deșertăciunea lumii și datorita omului în fieștece stat din Ss. Scripturi culease*, I—III, Blaj, 1805—1806 (*Bibliografia românească veche* — BRV, II/454—455).

2. Petru Maior, *Propovedanii la îngropăciunea oamenilor morți*, Buda, 1809 (BRV, III/6—10).

3. Viena, 1861.

IV. BATIN, jud. Cluj, 19 iulie 1857: în biserica „jumătate din piatră, jumătate din lemn” se consemnează un *Apostol*, *Breviar*¹, *Catavasier*, *Cazanie*, *Evanghelie*, *Liturghier*, *Penticostar*, *Psaltire*, *Strastnic* și *Triod* (1344/1857).

1. Adică *Ceaslov*.

V. BĂBDIU, jud. Cluj, 28 august 1913: *Apostol*, chirilice, în zilele lui Mihai Racoviță voievod, cu blagoslovenia lui Kir Neofit¹; *Cazanie*, foarte veche și slabă; *Evanghelie*, 1817, chirilice, sub Ioan Bob²; *Evhologhion*, Blaj, 1868; *Evhologhion*, chirilice, sub Partenie³; *Liturghier*, Blaj, 1870; *Liturghier*, 1807, chirilice, sub Ioan Bob⁴; *Minei* pe 12 luni, Blaj, chirilice, slab⁵; *Octoih mare*, Blaj, 1770, chirilice, slab; *Octoih mic*, Sibiu, 1849, chirilice; *Octoih mic*, 1866; *Octoih mic*, 1887; *Penticostar*, Sibiu, 1805, chirilice; *Strastnic*, 1773, chirilice, slab⁴ și *Triod*, Blaj, 1800, chirilice, slab (10408/1913).

1. București, 1743 (BRV, II/64—65).

2. Loc de apariție Blaj. La 21 iulie 1737 protopopul din Băbdiu cumpără de la Gheorghe din Rășinari o *Evanghelie* (București, 1723) în schimbul unei *Păucenii* și *Psaltiri* (Ioana Cristache Panait, *Importante însemnări de pe cărți vechi bisericești, tipărite la Vlcea și în alte părți*, loc. cit., p. 570).

3. Rîmnice, 1768 (BRV, II/182—183).

4. Blaj.

5. Posibil să fie una din edițiile *Minologhionului* din anii 1751, 1781 sau 1838.

VI. BECLEAN, jud. Bistrița-Năsăud, 19 mai 1857: *Apostol*, *Catavasier*, *Evanghelie*, *Liturghier*, *Minei*, 2 *Molitvelnice*, *Octoih*, *Penticostar*¹, *Psaltire*, *Strastnic* și *Triod*, toate „luate prin poporeni”, biserica avînd „25 icoane, 16 de glajă vechi, restul de lemn” (924/1857)².

1. Ținînd seama de informațiile lui N. Iorga privitoare la cărțile bisericilor din Beclean și Bistrița, consemnînd pentru fiecare un *Penticostar* din 1768, și de faptul că locul tipăriturii bistrițene este cunoscut drept Blajul (vezi mai jos) considerăm firească consemnarea cu aceleași elemente a două cărți identice din localități apropiate și vizitate succesiv. Așadar, *Penticostarul* din Beclean este tipărit mai degrabă la Blaj și nu la București, cum fără nici un temei este considerat de Ioana Cristache Panait, *Tipăritura bucureșteană din veacul al XVIII-lea în satele transilvănene*, loc. cit., p. 1238.

2. N. Iorga, *Scrisori și inscripții ardeleni și maramureșene*, II, București, 1906, p. 47. Ținînd seama de următoarele tipărituri: *Antologhion*, 1766; *Apostol*, 1802; *Evanghelie*, 1776; *Liturghier*, 1713; *Molitvelnic*, sec. 18; *Molitvelnic*, 1815; 2 *Octoihuri*, 1770; *Penticostar*, 1768; *Psaltire*, Sibiu, 1791; *Strastnic*, 1753 și *Triod*, 1771.

VII. BIDIU, jud. Bistrița-Năsăud, 24 mai 1909: *Evanghelie*, chirilice, veche; *Evanghelie*, latine, nouă; *Liturghier* și *Octoih mic* (6371/1909).

VIII. BISTRIȚA, jud. Bistrița-Năsăud, 31 octombrie 1915: *Apostol*, Blaj 1802; *Apostol*, Blaj 1878; *Carte de învățăture creștinești*, I—II, Blaj, 1706¹; *Cartea Evangheliilor*, Sibiu, 1859, chirilice; *Catavasier*, Blaj, 1824; *Cazanie*, chirilice; *Ceaslov*, Sibiu, 1859, chirilice; *Evanghelie*, București, 1742; *Evanghelie*, București, 1888; *Evangheliile patimilor*, București, latine; *Evhologhion*, Blaj, 1868; *Evhologhion*, Blaj, 1913; *Evhologhion*, București, 1896; *Liturghier*, Blaj, 1807; *Liturghier*, Blaj, 1870; *Liturghier*, Blaj, 1905; *Minei pe 12 luni*, București, 1891—1894; *Molitvelnic*, Blaj, 1784; *Molitvelnic*, Sibiu, 1853, chirilice; *Octoih*, Brașov, 1898; *Octoih*, Sibiu, 1899; *Octoih*, Tîrgoviște, 1712; *Octoih bogat*, Budapesta, 1907; *Octoih mic*, Sibiu,

1866; *Octoih mic*, Sibiu, 1905; *Orologhion*, Sibiu, 1900; *Orologhion mare*, Blaj, 1912; *Penticostar*, Blaj, 1768; *Prohodul D-lui*, Blaj, 1902; *Psaltire*; *Sf. Scriptură*, Blaj, 1795; *Strastnic*, Blaj, 1773; *Tipic bisericesc* de V. Bujor, A. Papiu, Șt. Roșian, Blaj, 1914; *Triod*, Blaj, 1771 și *Viața Sfinților* de Tit Bud, Gherla, 1897 (8296/1915)².

1. Ioan Bob, *Carte de învățătură creștinești*, I—II, Blaj, 1805—1806.

2. N. Iorga, op. cit., II, p. 55—57 consemnează cărțile: *Biblia* lui Bob; *Cazanie*, 1742; *Cazanie*, 1791; *Evangelhie*, 1742; *Evhologhion*, 1784; *Liturghier*, 1807; *Octoih*, 1712; *Penticostar*, 1768; *Strastnic*, 1773 și *Triod*, 1771. O parte din aceste titluri, cu însemnările pe care le cuprind, sînt date și în *Biserica greco-catolică din Bistrița (Ardeal)*, în „Ioan Neculce”, 1925, fasc. 5, p. 348—349: *Carte de învățătură creștinești*, I—II, Blaj, 1805—1806; *Cazanie*, București, 1727; *Cazanie*, Rîmnic, 17250 („ex libris Ioannis Major”); *Evangelhie*, București, 17250 (1742) și *Penticostar*, Blaj, 1768. Această ultimă tipăritură, preluată după N. Iorga, Ioana Cristache Panait, op. cit., p. 1238 o consideră fără nici un temei de București.

IX. BONȚ, jud. Cluj, 3 iunie 1913: *Apostol*, chirilice¹; *Apostol*, latine; *Catavasier*, Blaj, chirilice; *Cazanie*, Blaj, chirilice²; *Evangelhie*, Blaj, chirilice, bunișoară; *Evhologhion*, chirilice, lipsă mai multe foi; 2 *Evhologhioane*, latine; *Liturghier*, Blaj, chirilice³; *Liturghier*, Blaj, latine; *Minei*, București, chirilice; 2 *Octoihuri mari*, Blaj, chirilice, din unul lipsă patru foi de la început; *Octoih mic*, ed. Kraft, latine; *Orologhion*, latine; *Penticostar*, Blaj, chirilice; *Strastnic*, Blaj, chirilice; *Strastnic*, București, chirilice, lipsă foi de la sfîrșit⁴ și *Triod*, Rîmnic, chirilice⁵ (9510/1913).

1. Ioana Cristache Panait, *Importante însemnări de pe cărți vechi bisericești, tipărite la Vilcea și în alte părți*, loc. cit., p. 565 înregistrează o ediție de București din 1743 cu însemnare din 1786 că a rămas moștenire de la protopopul Gabor Săvăroșanul mort fără copii.

2. Ioan Bob, *Carte de învățătură creștinești*, I—III, Blaj, 1805—1806.

3. Sofron Vlad, *Prezența cărții rîmnice din secolul al XVIII-lea în Transilvania și Banat*, în „Mitropolia Ardealului”, XXIV (1979), nr. 4—6, p. 333 consemnează, în 1979, la Bonț și un *Liturghier* de Rîmnic (1733).

4. Ediții de București, pînă la 1830, ale *Strastnicului* se cunosc din anii 1726 (Daniela Poenaru, *Contribuții la bibliografia românească veche* — CBRV, Tirgoviște, 1973, p. 17) și 1767 (BRV, IV/83), exemplarul de față putînd fi una din aceste ediții.

5. Ioana Cristache Panait, op. cit. consemnează un exemplar de Rîmnic din 1731, cu însemnare din 1786, rămas moștenire de la același protopop Gabor Săvăroșanul. La fel Sofron Vlad, op. cit., p. 344.

X. BRETEA, jud. Bistrița-Năsăud, 15 decembrie 1908: preotul inventariază următoarele cărți, transcriind în slove anul de tipărire: *Apostol*, Blaj, 1767; *Cazanie*, veche; *Evangelhie*, București, 1760; *Evhologhion*, Blaj, 1765; *Liturghier*, Blaj, stare slabă; *Minei*, vechi, donat de comuna Beclean; *Orologhion*, vechi; *Psaltire*, veche și *Strastnic*, Blaj, 1757¹ (796/1909).

1. Ediții de Blaj, din secolul al XVIII-lea, ale *Strastnicului* avem din anii 1753 (BRV, II/126) și 1773 (BRV, II/203). Exemplarul de față este probabil din 1753, preotul citind și transcriind greșit slova-cifră a unităților.

XI. CEABA, jud. Cluj, 12 noiembrie 1915: *Evhologhion*, Blaj, chirilice, sub Iosif al II-lea¹; *Liturghier*, 1870; *Octoih Mare*; *Penticostar*, Blaj; *Strastnic*, Blaj și *Triod*, Blaj, 1878 (2114/1916)².

1. 1784 (BRV, II/290—292).

2. Atanasie Popa, *Biserica veche din Ceaba (jud. Someș)*, în ACMIT, I (1929), p. 383 dă următoarele cărți: *Evangelhie*, Blaj, 1776; *Liturghier*, 1723; *Minei*, 1705, sub Antim Ivireanul; *Penticostar*, Blaj, 1768 și *Strastnic*, Blaj, 1783 (recte 1773).

XII. CHIUIEȘTI, jud. Cluj, 10 septembrie 1916: *Cazanie*, 1699, sub Iosif Leopold¹; *Evangelhie*, 1775, de pe vremea lui Atanasie Rednic²; *Liturghier*, 1798, chirilice³; *Liturghier*, Blaj, 1870; *Liturghier*, Blaj, 1905; *Minei*, 1771, chirilice⁴; *Molitvelnic*, 1893; *Molitvelnic*, 1912; 2 *Octoihuri mari*, chirilice, unul din 1742⁵ și altul „mai vechi”; *Octoih mic*, 1763, chirilice⁶; *Octoih mic*, 1823, chirilice⁷; *Octoih mic*, 1907; *Octoih mic*, 1911; *Penticostar*, 1778, chirilice⁸ și *Strastnic*, 1783, chirilice, sub Petru Pavel Aron⁹ (1238/1917)¹⁰.

1. Bălgrad.

2. Corect 1765 (BRV, II/164).

3. Tipărit la Sibiu (BRV, II/403).

4. Lipsă în BRV și CBRV. Posibil să fie una din edițiile de la Blaj, din 1751 sau 1781. În februarie 1795 era semnalat un *Antologhion* de Rîmnice (1786) de Constantin Munteanu, *Circulația cărții românești de peste munți în Transilvania*, în „Steaua”, XXVI (1975), nr. 2, p. 20.

5. De Rîmnice.

6. De Rîmnice.

7. Lipsă în BRV și CBRV.

8. Lipsă în BRV și CBRV. Posibil să fie o ediție din 1768 de la Blaj sau București.

9. Corect *Strastnic*, Blaj, 1753 (BRV, II/126).

10. Sofron Vlad, *op. cit.*, p. 345 consemnează și un *Triod* de Rîmnice (1760, recte 1761).

XIII. CICEU-MIHAESTI, com. Petru Rareș, jud. Bistrița-Năsăud, 8 martie 1871: *Apostol*, Blaj, 1802; *Catavasier*, Blaj, 1762; *Cazanie*, București, 1768¹; *Ceaslov*, Blaj, 1793; *Cuvîntări bisericesti* de George Metes (1863); *Evanghelie*, București, 1670²; *Liturghier*, Blaj, 1785³; *Minei sirbesc*, Rîmnice, 1705 (anul transcris cu slove); *Molitvelnic*, Blaj, 1757; *Octoih mare*, Blaj, 1785⁴ și *Strastnic*, Blaj, 1753 (645/1871)⁵.

1. Sofron Vlad, *op. cit.*, p. 330 consemnează o *Cazanie* de Rîmnice (1792).

2. Corect 1760, preotul în grabă inversînd cifrele.

3. Corect 1775 (BRV, II/212).

4. Lipsă în BRV și CBRV. Posibil să fie ediția din 1783, preotul citind greșit slova-cifra a unităților (BRV, IV/96).

5. Sofron Vlad, *op. cit.*, p. 345 consemnează și un *Triod* de Rîmnice (1792, recte 1782).

XIV. CIȚCAU, jud. Cluj, 28 februarie 1857: *Apostol*, Blaj, 1802, in folio; *Biblie*, Blaj, 1791, in folio¹; *Cazanie*, Bălgrad, 1691, in folio²; *Ceaslov*, Tîrgoviște, 7223³; *Evanghelie*, Blaj, 1776, in folio; *Liturghier*, Sibiu, 1807, in quarto; *Minei*, Blaj, 1751, in folio; *Molitvelnic*, Blaj, 1784, in quarto; *Octoih mare*, nu se știe de cînd și unde este tipărit; *Pătimitoriu*, 7234, Ungrovlahia, românesc, in quarto⁴; *Penticostar*, Blaj, 1808, in folio și *Triod*, Blaj, 1800, in folio (551/1857).

1. Corect 1795.

2. Corect 1699, in quarto.

3. 1715.

4. *Strastnic*, București, 1726 (CBRV/17).

Inventarul din 14 iulie 1867 consemnează: *Apostol*, nou, 1 fl.; *Biblia mare*, veche, 1 fl.; *Catavasier*, nou, 1 fl.; *Cazanie*, veche, 1 fl.; *Evanghelie*, nouă, 1 fl.; *Galeria Sf. Icoane*, 1 fl.; *Liturghier*, vechi, 1 fl.; *Minei românesc*, nou, 1 fl.; *Molitvelnic*, 2 fl.; *Octoih mare*, 1 fl.; *Orologhion mare*, vechi, 1 fl.; *Penticostar*, nou, 1 fl.; *Propovedanie*, 1 fl.¹; *Psaltire*, nouă, 1 fl.; *Strastnic*, vechi, 1 fl. și *Triod*, nou, 1 fl. (1853/1867).

1. A lui Samuil Micu (ediția de la Blaj din 1784 sau de la Sibiu din 1842) sau Petru Maior (Buda, 1809).

XV. COASTA, jud. Bistrița-Năsăud, 17 martie 1909: *Cazanie*, veche; *Evanghelie*, Blaj, 1900; *Evhologhion*; *Liturghier*; *Minei*, 7 tomuri; *Octoih*; *Penticostar* și *Strastnic* (5036/1909).

XVI. COASTA, com. Bontida, jud. Cluj, 13 aprilie 1871: *Biblia*¹, *Catavasier*, *Cazanie*, *Ceaslov*, *Evanghelie*, *Galeria*², *Liturghier*, *Minei*, *Molitvelnic*, *Octoih*, *Penticostar*, *Psaltire* și *Strastnic* (5/1872).

1. Posibilă ediția de la Blaj din 1795.

2. *Galeria Sf. Icoane*, Viena, 1861.

XVII. COCIU, jud. Bistrița-Năsăud, 2 iulie 1916: *Apostol*, latine; *Carte pentru cazanii*; *Catavasier*; *Evanghelie*, chirilice; *Evanghelie*, latine; *Evhologhion*; *Minei*, chirilice; *Octoih*; *Octoih*, latine; *Orologhion* și *Strastnic* (6471/1916).

XVIII. CODOR, jud. Cluj, 13 ianuarie 1915: *Apostol*, Blaj, nou; *Apostol*, vechi; *Cazanie*, veche; *Ceaslov*, vechi, sub episcopul Bob¹; *Evanghelie*, Blaj, chirilice; *Evanghelie*, Blaj, ediție nouă; *Evhologhion*, Blaj, ediție nouă; *Liturghier*, chirilice, vechi; *Liturghier*, Blaj, 1905; *Minei*, 2 vol., Blaj, 1912; *Minei*, vechi, român-slavon²; *Octoih*, ediție nouă; *Orologhion*, Blaj, ediție nouă; *Penticostar mic*, ediție nouă; *Strastnic*, vechi, sub episcopul Bob³ și *Triod*, Blaj, chirilice (3579/1915).

1. Ediții ale *Ceaslovului* (Polustav), din vremea episcopului Ioan Bob, se cunosc următoarele: 1786 (BRV, II/313), 1788 (CBRV/80), 1793 (BRV, II/353 și 356), 1808 (BRV, II/526) și 1819 (CBRV/126).

2. Ediții slavo-române ale *Mineiului* (Antologhion) avem de la Buzău din 1698 (BRV, I/365—369), de la Iași din 1726 (BRV, II/23—27) și de la București din 1736 (BRV, II/50).

3. Ediții sigure ale *Strastnicului*, din vremea episcopului Ioan Bob, se cunosc din anii 1804 (BRV, II/452) și 1817 (BRV, III/189—190).

XIX. COPLEAN, jud. Cluj, 11 martie 1912: *Catavasier*, *Minei*¹, *Octoih mare*², *Octoih mic*, *Orologhion*, *Penticostar*, *Psaltire*, *Strastnic* și *Triod*, „toate în chirilice și în ediție de Blaj și alte ediții”; *Cazanie*, veche³; *Evanghelie*, Blaj, chirilice; *Evhologhion*, chirilice și *Liturghier*, Blaj, chirilice (4262/1912).

1. De fapt *Minologhion*, Blaj, 1781 dăruit bisericii în 12 iunie 1781 și consemnat aici, în 1940, de Gheorghe Mânzat, op. cit., nr. 2, p. 3.

2. În anul 1940 exista la biserică un *Octoih* de Blaj (1760) cu însemnarea: „Acest Oct. s-a dat din crăiască milă bisericii unite din Coplean a. 1784” (apud Gheorghe Mânzat, op. cit.).

3. La biserica din Măgura, jud. Sălaj, se păstrează un *Chiriadodromion* de Bălgrad (1699) care, pe una din file, are însemnarea lipsită de dată: „Această carte au datu Popu Vasile lui Popu Monu din Coplean” (Ana Cinda, *Cartea veche românească în județul Sălaj*, în „Acta Musei Porolissensis”, II, 1978, p. 368).

XX. COPRU, jud. Cluj, 26 februarie 1911: *Apostol*; *Evanghelie*, veche; *Liturghier*, vechi; *Minei*; *Molitvelnic*, nou; *Molitvelnic*, vechi; *Octoih mare*; *Orologhion*; *Penticostar*; *Strastnic*; *Triod* și un alt *Triod* „cu două învălitoare” (3308/1911).

Inventarul din 15 octombrie 1911, față de precedentul, conține în plus un *Octoih* nou și lasă pe dinafară un *Triod* (45/1914).

XXI. CRISTEȘTII-CICEULUI, jud. Bistrița-Năsăud, 30 noiembrie 1912: *Cazanie*, veche; *Evanghelie*, 1746, chirilice¹; *Evanghelie*, 1900; 2 *Evhologhioane*, chirilice; *Evhologhion*, latine; *Liturghier*, vechi, lipsă foi; *Liturghier*, 1870; *Minei*, 4 vol., București, 1891; *Octoih*, 1825, chirilice²; *Penticostar*, 1768, vechi, legat³; *Predici* de Ion Papiu, 1874; *Strastnic*, 1753, bine legat² și *Triod*, 1772² (11134/1912)⁴.

1. Rîmnic.

2. Blaj.

3. De Blaj sau București.

4. Cărțile bisericii și ale cantorului le avem inventariate și la 11 martie 1846: *Apostol*, *Biblie*, *Cazanie*, *Evanghelie*, 2 *Liturghiere*, *Minologhion*, *Octoih*, *Penticostar*, *Propovedania* lui Samuil Micu, *Strastnic* și *Triod*, toate ale bisericii; *Catavasier*, *Ceaslov*, *Octoih*, *Orologhion* și *Psaltire* ale cantorului Georgie Moroșan (Gheorghe Mîndrescu, *Informații despre construcțiile și inventarul bisericilor din fostul protopoplat Cristești Ciceului într-un protocol din anul 1846*, în „Anuarul Muzeului etnografic al Transilvaniei”, X, 1978, p. 197).

XXII. CRISTUR-ȘIEU, jud. Bistrița-Năsăud, 17 martie 1909: *Apostol*; *Cazanie*, veche; *Evanghelie*, București, 1758¹; *Evhologhion*; *Liturghier*; *Minei*; *Octoih mare*; 3 *Octoihuri mici*; *Penticostar*; *Strastnic* și *Triod* (5036/1909).

1. Lipsă în BRV și CBRV. Posibil să fie ediția din anul 1748, preotul citind greșit slova-cifră a zecilor.

XXIII. CUZDRIOARA, jud. Cluj, 2 iunie 1912; *Evanghelie*, chirilice¹; *Evhologhion*, chirilice; *Evhologhion*, latine și *Liturghier* (6377/1912)².

1. La 1940 exista la biserică *Evanghelia* de București (1723) dăruită de familia Raț în 1730 (Gheorghe Mânzat, op. cit., p. 2).

2. Sofron Vlad, op. cit., p. 326 consemnează și un *Antologhion* de Rîmnic (1745).

XXIV. DUMBRAVENI, jud. Bistrița-Năsăud, 17 septembrie 1911: *Apostol*, chirilice; *Carte de predici* de George Metes; *Carte de predici* de Major¹; *Catavasier*, chirilice, stare „slăbuță”; *Evanghelie*, chirilice; *Evanghelie*, latine; *Evhologhion*; *Liturghier*, chirilice; *Minei*, „legat în părăi de scoarță obduși cu piele neagră”; *Molitvelnic*, chirilice, stare „slăbuță”; *Octoih*, chirilice, stare „slăbuță”; *Penticostar mare*, chirilice; *Strastnic*, chirilice, stare „slăbuță” și *Triod*, chirilice, stare „slăbuță” (2304/1912).

1. Petru Maior, *Predice sau învățături la toate duminicile și sărbătorile anului*, I—III, Buda, 1810—1811.

XXV. FELEAC, jud. Cluj, 31 decembrie 1856: *Apostol*, București, 1683; *Biblia sacră*, București, 1688; *Evanghelie*, veche, „lipsă data”; *Evanghelie*, București, 1682; *Evanghelie* sirbească, 1487, „perete de tablă de argint”; *Liturghier*, Tîrgoviște, 1713 și *Psaltire*, Bălgrad¹ (Arhivele Statului Cluj, Fond T. Cipariu, Doc. nr. 1901)².

1. Din 1651 (BRV, I/184—190).

2. M. Roska consemna la 30 iulie 1922 următoarele cărți: *Apostol slavonesc*; *Cazanie* cu însemnare din 1731; *Evangheliar*, 1682 și *Triod* „de pe la 1800” (Ioan Opriș, *Unele probleme privind începuturile activității Comisiunii monumentelor istorice — Secția pentru Transilvania*, în ActaMN, XIV, 1977, p. 553). În 1978 a fost publicată următoarea listă de cărți: *Antologhion*, Rîmnic, 1737; *Evanghelie*, București, 1682; *Minologhion*, Blaj, 1781; *Octoih*, Blaj, 1792; *Penticostar*, Blaj, 1768; *Strastnic*, Blaj, 1753; *Triod*, Rîmnic, 1731 și lucrările lui Petru Maior *Propovedanii* (Buda, 1809), *Didahii* (Buda, 1809) și *Predici* (I—III, Buda, 1810—1811); cf. Grațiana Alicu, *Circulația cărții vechi românești în județul Cluj*, în ActaMN, XV (1978), p. 402—403.

XXVI. FIZEȘU GHERLEI, jud. Cluj, 29 ianuarie 1918: *Apostol*, 1878; *Minei*, 1838, chirilice¹; *Octoih mare*, 1783, chirilice¹; *Penticostar*, 1778, chirilice²; *Strastnic*, 1831, chirilice și *Triod*, 1761, chirilice³ (482/1918).

1. Blaj.

2. Lipsă în BRV și CBRV. Posibil să fie o ediție din 1768 de la Blaj sau București, preotul citind greșit slova-cifră a zecilor.

3. Rîmnic (BRV, II/156).

XXVII. GHERLA, jud. Cluj, 1913: *Apostol*, Blaj, 1878; *Catavasier*, Blaj, 1824; *Evanghelie*, 1746¹; *Evanghelie*, Blaj, 1817; *Evanghelie*, Blaj, 1900; *Evhologhion*, Blaj, 1815; *Evhologhion*, Blaj, 1893; *Liturghier*, 1786²; *Liturghier*, Blaj, 1905; *Minei*, Rîmnic, 1737³; *Octoih mare*; *Orologhion*, vechi, „defectuos”; *Orologhion*, Blaj, 1890; *Penticostar*, Blaj, 1768; *Strastnic*, Blaj, 173⁴ și *Strastnic*, Blaj, 1817, toate la biserica catedrală.

În arhiva parohială: *Anuarul Societății fondului de teatru român*, 1911; *Catehismul* de Deharbe, tom. III⁵; *Cuvîntări bisericești*, tom. II, de Ioan Papiu; *Cuvîntări bisericești acomodate pentru orice timp* de I. Papiu; *Cuvîntări funebreale* de I. Papiu; *Lecturar român* pentru cls. I și II gimn. de Aron Pumnul și revista *Transilvania*, nr. 3 din 1911 (8411/1913)⁶.

1. Rîmnic (BRV, II/88—92).

2. Lipsă în BRV și CBRV. În inventarul din 1915 se precizează în plus Blajul ca loc de tipărire. N. Iorga consemnează cartea sub același an 1786, fără precizarea tiparniței. Într-o istorie a bisericii din Gherla se arată că pe la 1745 păstorea aici Grigorie Silvași, mort la o dată necunoscută, urmașul său Dimitrie Kassai însemnând pe o carte că Silvași a lăsat bisericii un *Liturghicon* și o *Psaltire*, prima dintre cărți aflîndu-se în biserică la 1900 (Ioan Hodorean, *Biserica gr. cat. din Gherla și parohii ei*, Gherla, 1900, p. 20). Exemplarul de față e posibil să fie o ediție de Blaj din 1756, slova-cifră a zecilor fiind ilizibilă din cauza uzurii.

3. Exemplar consemnat și de Sofron Vlad, *op. cit.*, p. 325.

4. Scăpare a preotului. Potrivit datelor inventarului din 1915 avem ediția din 1753.

5. Iosif Deharbe, Viena, 1865.

6. N. Iorga, *op. cit.*, p. 107 consemnează: *Antologhion*, 1737; *Evanghelie*, 1817; *Evanghelie*, 1746; *Liturghier*, 1786; *Liturghier*, 1807; *Penticostar*, 1768 și *Triod*, 1800 în biserică și un Ceaslov, Sibiu, 1790 în capela episcopală.

Inventarul din 14 iunie 1915 înregistrează: *Apostol*, Blaj, 1878; *Catavasier*, Blaj, 1824; *Evanghelie*, 1746; *Evanghelie*, 1817; *Evanghelie*, Blaj, 1900, „litere stră-bune” (latine); *Evhologhion*, 1815, chirilice; *Evhologhion*, Blaj, 1893; *Liturghier*, Blaj, 1786, chirilice; *Liturghier*, Blaj, 1807; *Liturghier*, Blaj, 1905; *Minei*, 1737; 2 *Octoihuri mari*; *Octoih*, Blaj, latine; *Orologhion*, chirilice, vechi¹; *Orologhion*, Blaj, 1890; *Penticostar*, 1768; *Strastnic*, 1753; *Strastnic*, 1817 și *Triod*², toate la biserica catedrală.

În arhiva parohială: *Biografia Sf. Chrisostom*; *Catehismul* de Deharbe, tom. III; *Istoria revelațiunii populare*, I—V, de Gavril Pop; *Lecturar român* pentru cls. I și II gimn. de Aron Pumnul; *Nuvele* de Vas. Kanta Buticescu, vol. I; *Predici populare*, I—II, de Gav. Pop și revista *Transilvania*, nr. 3 din 1911 (3877/1915)³.

1. Posibil ediția de la Sibiu din 1790 (vezi N. Iorga, *op. cit.*).

2. Posibil ediția de la Blaj din 1800 (vezi N. Iorga, *op. cit.*).

3. La o dată necunoscută a ajuns la Gherla un exemplar din *Chiriadodromionul* de la Bălgrad (1699), exemplar cartografiat de Octavian Șchiau, *Cărturari și cărți în spațiul românesc medieval*, Cluj-Napoca, 1978, anexe.

XXVIII. GHIOLT, jud. Cluj, 19 aprilie 1908: *Apostol*; *Evanghelie*, București, 1816¹; *Liturghier*, Blaj, 1826²; *Minei*; *Octoih mare*, Blaj, 1844; *Penticostar*; *Strastnic* și *Triod* (4912/1908).

1. Lipsă în BRV și CBRV. Inventarul din 14 februarie 1915 consemnează o ediție de Blaj din 1765.

2. Lipsă în BRV și CBRV.

Inventarul din 4 martie 1913: *Apostol*, ediție nouă; *Cazanie*; *Evanghelie*, chirilice; *Minei*; *Octoih mare*; *Penticostar*; *Strastnic* și *Triod* (5215/1913).

Inventarul din 14 februarie 1915: *Apostol*, 1881; *Evanghelie*, Blaj, 1765, de pe timpul lui Atanasie Rednic; *Evhologhion*, Blaj, 1893; *Liturghier*, Blaj, 1826; *Minei*, „vechi și defectuos, scris cu mîna”; *Minei*, 12 tom., București, 1890; *Orologhion*, Blaj, 1912; *Penticostar*, Sibiu, 1841 și *Strastnic*, vechi (4181/1915).

XXIX. ICLOZEL, jud. Cluj, 1941: *Apostol*, 1878 și *Penticostar mare*, 1780¹ (3433/1941).

1. București (BRV, II/269). O ediție de Blaj din acest an (BRV, IV/93) nu a existat, cf. Barbu Teodorescu, *Completări și rectificări la Bibliografia românească veche*, în „Glasul bisericii”, XIX (1960), nr. 11—12, p. 1050—1051.

XXX. JICHIȘU DE JOS, jud. Cluj, 3 martie 1872: *Apostol*; *Cazanie*; *Ceaslov*, „cam vechi”; *Evanghelie*²; 2 *Liturghiere*, „unul mai bun, altul mai rău”; 2 *Molitvelnice*; *Octoih mare* și *Praznicar*, „vechi scris cu chirile” (613/1872).

1. Biserica avea în 1943 o *Cazanie* de București (1768) lipsită de însemnări cf. Fl. Mureșanu, *Contribuții la comemorarea Cazaniei lui Varlaam*, în „Tribuna Ardealului”, IV (1943), nr. 837, p. 2.

2. Din inventarul de la 19 decembrie 1911 rezultă a fi o ediție de Blaj din 1765.

Inventarul din 19 decembrie 1911: *Catavasier*; *Cazanie*; *Evanghelie*, 1780, de pe timpul lui Atanasie Rednic¹; *Liturghier*, vechi; *Liturghier*, 1900; *Octoih mare*; 3 *Octoihuri mici*; *Orologhion* și *Praznicar*² (960/1912).

1. Anul evident greșit, corect 1765 (BRV, II/164).

2. În anul 1940 biserica avea un *Minei* manuscris din 1763—1767 datorat lui popa Filip din Cozla pe cînd era în Cristolțul Mare (Gheorghe Mănzat, *op. cit.*, nr. 2, p. 3).

XXXI. JICHIȘU DE SUS, jud. Cluj, 19 februarie 1911: *Apostol*; *Catavasier*; *Cazanie*, „carte veche”¹; *Evanghelie*, Iași, chirilice²; *Evhologhion*, vechi; *Liturghier*, Blaj, latine; *Minei*, „vechi, scurtat și scris”; *Octoih mare*; *Octoih mic*, „legat în fire”; *Penticostar mic*; *Strastnic* și *Triod* (3508/1911)³.

1. *Cazania* lui Varlaam introdusă în circuitul științific în 1943 (Fl. Mureșanu, *op. cit.*, p. 2; Idem, *Cazania lui Varlaam 1643—1943. Prezentare în imagini*, Cluj, 1944, p. 209).

2. Ediții de Iași, pînă în 1830, ale *Evangheliei* se cunosc din anii 1741 (BRV, IV/55), 1762 (BRV, II/159—160) și 1794 (BRV, II/361).

3. Biserica poseda în 1940 un *Octoih mare* manuscris din 1810 copiat de popa Nechita din Igritia (Gheorghe Mănzat, *op. cit.*).

XXXII. LUJERDIU, jud. Cluj, 21/9 martie 1860: în biserica zidită la 1684 se consemnează un *Apostol*, Blaj, 1767, în folio; *Breviar* (Ceaslov), f.a., în octavo; *Catavasier*, Blaj, 1777, în octavo; *Cazanie*, „de Țara Românească”, 1543¹; *Evanghelie*, Blaj, 1765, în folio; *Liturghier*, „de Țara Românească”, 1713, în quarto²; *Minei*, Blaj, 1751, în folio; *Molitvelnic*, „de Țara Românească”, 1741, în quarto³; *Octoih*, „de Țara Românească”, 1712, în quarto²; *Penticostar*, Sibiu, 1805, în folio⁴; *Propovedanie*, Blaj, 1784, în quarto³; *Strastnic*, Blaj, 1753, în folio și *Triod*, Blaj, 1800, în folio (611/1860).

1. Lipsă în BRV și CBRV. Anul evident greșit. Posibil să fie ediția de București din 1768, exemplar consemnat în 1972 la biserica cu hramul Sf. Arhangheli cf. Ioana Cristache Panait, *Tipăritura bucureșteană din veacul al XVIII-lea în satele transilvănene*, loc. cit., p. 1235.

2. Tîrgoviște.

3. București.

4. Sofron Vlad, *op. cit.*, p. 340 consemnează un exemplar de Rîmnic (1743).

5. De Samuil Micu.

XXXIII. MALIN, jud. Bistrița-Năsăud, 7 aprilie 1918: *Apostol*; *Evanghelie*, chirilice; *Liturghier*, chirilice; *Liturghier*, latine; *Minei* și *Triod* (1275/1918).

XXXIV. MANIC, jud. Bistrița-Năsăud, 20 septembrie 1914: *Apostol*, Blaj; *Apostol*, Blaj, vechi; *Cuvînt împreună către toată sămînța românească*, donat de Grama Aron¹; *Evanghelie*, Blaj, 1900; *Evanghelie*, Blaj, veche; *Evhologhion*, Blaj,

1913; *Minei*, Blaj, 1838; *Octoih mare*, Blaj; *Octoih mic*, Sibiu, 1855; *Penticostar*, Blaj, vechi; *Phisicac auditor* 1835²; *Strastnic*, Blaj și *Triod*, Blaj (124/1915).

1. *Cazania* lui Varlaam.

2. Posibil o copie-manuscris a cursului de fizică teoretică și experimentală a profesorului Nicolae Marcu de la Liceul episcopal din Blaj.

XXXV. MALUT, jud. Bistrița-Năsăud, decembrie 1918: *Apostol*, Sibiu, vechi; *Cazanie peste duminici*, chirilice; *Evanghelie*, Blaj, sub Atanasie Rednic¹; *Evanghelie*, Sibiu, 1907; *Evhologhion*, Blaj, 1913, donat de Mihaly de Apșa; *Minei*, 2 vol., chirilice, sub Grigore Ghica²; *Octoih mare*, chirilice; *Octoih mic*, Blaj, 1907; *Octoih mic*, Sibiu, 1887; *Orologhion mare*, Blaj, 1890; *Penticostar*, Sibiu, 1841, sub Vasile Moga; *Strastnic*, Blaj, sub Ioan Bob³ și *Testamentul Nou*, ed. 2, București, 1859 (4607/1918).

1. 1765.

2. Probabil o ediție din Moldova lui Grigore Ghica (1849—1856).

3. Una din edițiile anilor 1804 sau 1817 (Ediție din 1800 nu există cf. Barbu Teodorescu, *op. cit.*, p. 1057—1058).

XXXVI. MINTIU, jud. Bistrița-Năsăud, 16 decembrie 1917: *Evanghelie*, Blaj, 1900; 2 *Liturghiere*; *Minei*, nou; *Minei*, vechi; *Octoih mare*; *Octoih mic*; *Penticostar*, Blaj; *Strastnic* și *Triod* (6570/1917).

XXXVII. MINTIU GHERLEI, jud. Cluj, 1857: *Apostol*; *Biblie*¹; *Cazanie*; *Evanghelie*, veche; *Minei*; *Octoih*; *Praznicar*²; *Predica* lui Petru Maior³ și *Triod* (1628/1857).

1. Probabil ediția de la Blaj, 1795.

2. *Antologhion* sau *Minei*.

3. *Predice sau învățături*... I—III, Buda, 1810—1811 (BRV, III/22—25).

XXXVIII. MITITEI, jud. Bistrița-Năsăud, martie 1910: *Apostol*, Blaj, 1775, chirilice¹; *Biblia*, 1795, chirilice²; *Catavasier*, Blaj, 1769; *Cazanie*, Iași, 1643; *Cuvîntarea* lui Alex. Sterca Suluțiu, Alba Iulia, 1860; *Cuvîntări bisericești* de I. Papiu, tom. I, 1872; 2 *Didahii* de P. Maior, Buda, 1809; *Evanghelie*, Snagov, 1697; *Evhologhion*, Blaj, 1815; *Octoih*, Blaj, 1760; *Orologhion mic*, Buda, 1799, chirilice³; *Penticostar*, Blaj, 1768; *Petițiune așternută Majestății Sale*, Brașov, 1867; *Predici* de I. Papiu, tom. II, 1884; *Propovedanii la morți* de P. Maior, Blaj, 1784, chirilice⁴; *Propovedanii* de Samuil Micu Clein⁴; *Psaltire*, chirilice; *Strastnic*, Blaj, 1773; *Tipic* de Tit Bud, 1886 și *Triod*, Blaj, 1771 (3902/1910).

1. Lipsă în BRV și CBRV. Ediție descrisă de Blaj, din secolul al XVIII-lea, a *Apostolului* se cunoaște din 1767 (BRV, II/172). Preotul din Mititei e posibil să fi citit greșit data din cauza uzurii exemplarului.

2. Blaj.

3. Lipsă în BRV și CBRV. Ediții de Buda, până la 1831, ale *Ceaslovului* (Polustav) se cunosc din anii 1807 (BRV, II/503) și 1823 (BRV, III/410).

4. În inventar cele două *Propovedanii* urmează după *Didahii* și, fiind succesive, sugerează posibilitatea unei confuzii a preotului și de aici probabil înregistrarea cărții lui Petru Maior sub anul 1784.

XXXIX. MORUȚ, jud. Bistrița-Năsăud, 21 noiembrie 1857: *Apostol*, *Biblie*¹; *Catavasier*, *Evanghelie*, *Liturghier*, *Minei*, *Octoih*, *Penticostar*, *Strastnic* și *Triod* (507/1858).

1. Posibil ediția de la Blaj din 1795.

XL. MUREȘENII BIRGAULUI, jud. Bistrița-Năsăud, 1914: *Evanghelie*, Blaj, 1765, foi stricate, 50 coroane; *Evanghelie*, Blaj, 1900, 80 coroane; *Evhologhion*, Blaj, 1893, 3 coroane; *Liturghier*, 1741, 1 coroață; *Liturghier*, 1798²; *Liturghier*, 1806³; *Minei*, Blaj, 1781, 100 coroane; *Octoih mare*, Blaj, 1800, 10 coroane; *Penticostar*, Blaj, 1805, 30 coroane⁴; *Strastnic*, Blaj, 1800, 15 coroane⁵ și *Triod*, Blaj, 1800, 40 coroane.

În cancelaria parohială: *Agricultura practică* de G. Vintilă; *Catalog de cărți și tipărituri a tipografiei din Gherla*, 1910; *Cuvînt la inaugurarea „Asociațiunii T. Cipariu” și Îndreptar practic* de George Pop (6174/1915).

1. București.

2. Sibiu.

3. Lipsă în BRV și CBRV. Posibil să fie ediția din 1807 de la Blaj (BRV, II/502—503) sau Sibiu (BRV, IV/126).

4. Ediție din 1805 a *Penticostarului* avem de la Sibiu (BRV, II/463). Menționăm că Sofron Vlad, *op. cit.*, p. 341 consemnează un exemplar de Rimnic din 1767.

5. Probabil ediția din 1804 (cf. Barbu Teodorescu, *op. cit.*).

XLI. NEGRILEȘTI, jud. Bistrița-Năsăud, 6 ianuarie 1918: *Apostol*, chirilice; *Apostol*, latine; *Cazanie*; *Evangelie*, chirilice; *Evhologhion*, chirilice; *Liturghier*, chirilice; *Minet*, 2 vol.; 4 *Octoihuri mici*; *Penticostar* și *Triod* (348/1918).

XLII. NICULA, jud. Cluj, 7 mai 1911: *Apostol*, chirilice, „slab și vechi”¹; *Evangelie*, chirilice, „bine legată”²; *Liturghier*, chirilice, „foarte vechi”³; *Minet*, chirilice, „slab și vechi”⁴; *Molitvelnic*; *Octoih*, vechi; *Penticostar*, chirilice, „slab și vechi”⁴; *Strastnic*, chirilice, „slab și vechi” și *Triod*, chirilice, „slab și vechi” (4443/1911)⁵.

1. Buzău.

2. București, 1742.

3. Tîrgoviște, 1713.

4. Din 1768 de Blaj sau București.

5. N. Iorga, *op. cit.*, p. 138 consemnează următoarele cărți: *Apostol brincovenesc*, 1704; *Evangelie*, 1742; *Liturghier*, 1713 și *Penticostar*, 1768.

XLIII. NIREȘ, jud. Cluj, 1857: *Catavasier*, *Cazanie*, *Evangelie*, *Faptele Apostolilor*, *Liturghier*, *Minei*, *Molitvelnice*¹, *Octoih*, *Orologhion* (Ceaslov), *Penticostar*, *Psaltire*, *Strastnic* și *Triod* (1660/1857).

1. Pentru prelucrare statistică considerăm două exemplare.

XLIV. ORMAN, jud. Cluj, 30 mai 1858: *Apostol*, *Catavasier*, *Cazanie*; *Ceaslov*, *Evangelie*, *Liturghier*, *Minei*, *Molitvelnic*, *Octoih* și *Penticostar*. Biserica de lemn construită înainte de 1808 (2353/1858).

XLV. OSOI, jud. Cluj, 30 decembrie 1914: *Apostol*, București; *Evangelie*, Blaj, 1776; *Evhologhion*, Blaj, 1893; *Liturghier*, Blaj, 1905; *Liturghier*, București, 1728; *Minei*; *Octoih mare*, Blaj, 1770; *Octoih mic*, Sibiu, 1857; *Octoih mic*, Sibiu, 1888; *Orologhion*; *Penticostar*, Blaj, 1889; *Psaltire*, Blaj, 1910 și *Triod*, Blaj, 1890 (688/1915).

XLVI. PRUNENI, com. Aluniș, jud. Cluj, 8 iulie 1872: *Apostol*, *Catavasier*, *Evangelie*, *Evhologhion*, *Liturghier*, *Minei*, *Octoih*, *Orologhion* și *Strastnic*, „toate vechi și cam stricate” (3338/1872)¹.

1. În 1972 în biserica de lemn a fost consemnat un *Chiriadodromion* de București (1732) cf. Ioana Cristache Panait, *op. cit.*, p. 1235.

XLVII. PUINI, jud. Cluj, 1909: *Apostol*, chirilice; *Catavasier*, vechi; *Cazanie*, veche; *Evangelie*, Blaj, chirilice; *Evhologhion*, vechi; *Liturghier*, chirilice, vechi, stare slabă; *Octoih mare*, chirilice, vechi, legat; *Penticostar*, vechi și *Strastnic*, vechi (9553/1909).

XLVIII. RAGLA, jud. Bistrița-Năsăud, 1909: *Apostol*, Neamț, 1851; *Biblie*, Blaj 1795; *Catavasier*, Blaj, 1762; *Cazanie*, 1788, „scrisă cu mîna”¹; 2 *Ceasloave*; *Evangelie*, Blaj, 1807²; *Evangelie* de Moldova, 1788³; *Liturghier*, Iași, 1845; *Minei*, Blaj, 1781; *Molitvelnic*; *Octoih*, Blaj, 1770; *Penticostar*, Blaj 1764⁴; *Propovedanie*, Buda, 1809⁵; *Psaltire*, Blaj, 1762⁶; *Strastnic*, Blaj, 1776⁷; *Triod*, Blaj, 1771 și *Viețile Sfinților*, în 12 tomuri⁸.

În biblioteca parohială: *Catehism* de Iosif Deharbe, Viena, 1865; *Explicarea catehismului* de Iosif Deharbe; *Legile politice bisericești* din 1894 și 1895 și *Pre-dici pe duminici și sărbători* de Gavrilă Pop, 2 tom. (9984/1909).

1. Scrisă probabil de dascălul Samoil care în 24 mai 1777 copiase un *Praznicar* (Floarea cuvintelor) cf. Mircea Popa, *Manuscrise românești în bibliotecile budapestane*, în AIIACN, XXIII (1980), p. 469.

2. Probabil 1817.

3. Lipsă în BRV și CBRV. Ediții din Moldova, în secolul al XVIII-lea, ale *Evangeliei* se cunosc din anii 1741 (Iași), 1762 (Iași) și 1794 (Iași).

4. Lipsă BRV și CBRV. Posibil să fie ediția din 1768 sau, dacă anul este corect, o ediție de București, pentru care vezi Ioana Cristache Panait, *Circulația cărților bisericești tipărite la Vilcea și în alte tipografii din părțile noastre, în Transilvania secolului al XVIII-lea*, loc. cit., p. 735.

5. De Petru Major.

6. Dacă anul este corect, prin acest exemplar se lămurește data celei de a doua ediții a *Psaltirii* tipărite la Blaj. Se știe pe bază de informații documentare că prima ediție a apărut în anul 1755 (CBRV/46). Se cunosc exemplare din ediția a treia (1764) și din edițiile ulterioare. Despre ediția a doua s-a stabilit, pe bază documentară, că poate fi fixată cronologic între 1756—1764 (CBRV/46).

7. Lipsă în BRV și CBRV. Ediții de Blaj, din secolul al XVIII-lea, ale *Strastnicului* se cunosc din anii 1753 (BRV, II/126) și 1773 (BRV, II/203). Exemplarul de față posibil să fie din 1773.

8. Cum în inventarul din 1915 sînt trecute doar 8 tomuri și este menționată tipărirea lor la Neamț în 1807, rezultă că ne găsim în fața seriei complete a acestei scrieri religioase apărută între 1807—1830.

Inventarul din 27 iunie 1915: *Acatistier mic*; *Apostol*; *Cazanie*, „scrisă cu mîna”; *Ceaslov*, Neamț; *Ceaslov*, latine; *Evanghelie*, Blaj, 1770; *Evanghelie*, Neamț, 1858; *Galeria icoanelor sfinte*, Viena, 1861; *Liturghier*, Iași, 1845; *Liturghier*, București, 1860; *Minoloughion*; *Molitvelnic*, Blaj, 1860; *Octoih mare*; *Octoih mic*; *Penticostar*, Blaj, 1764; *Penticostar mare*; *Prolog*; *Psaltirea lui David*; *Sf. Scriptură a Testamentului*, Blaj, 1875⁴; *Služba Sf. Haralambie*; *Strastnic*, Blaj, 1776; *Triod*, Blaj, 1771 și *Viețile Sfinților*, Mănăstirea Neamț, 1807, 8 vol.

În biblioteca parohială: *Catehism* de Al. Sterca Suluțiu; *Cuvîntări bisericești*, II—III, de I. Papiu; *Gramatica limbii române* de Timotei Cipariu; *Istoria școlilor născuțene* de Virgil Șotropa și N. Drăgan; *Legile politice bisericești* din 1894—1895 și *Predici populare*, vol. III, de Gavril Pop (6174/1915).

1. Corect *Biblia* din 1795.

XLIX. REBRA, jud. Bistrița-Năsăud, 15 august 1915: *Apostol*, chirilice; *Apostol*, latine; *Biblia*¹; *Carte cu învățătură*; *Ceaslov*; *Evanghelie*, Blaj, chirilice; *Evanghelie*, București, latine; 2 *Liturghiere*, chirilice; *Minei*, 2 vol.; *Molitvelnic*, Blaj; *Molitvelnic*, Sibiu; *Octoih mare*; 3 *Octoihuri mici*; *Penticostar*; *Psaltire*; *Strastnic* și *Triod*.

În biblioteca parohială: *Cărțile sateanului român* pe 1876—1878 și 1881 de Niculae Popa și N. Fekete-Negrutiu; *Foaia bisericească* de Al. Grama, pe 1884—1885; *Predicatorul sateanului român* din 1875—1878 de N. Fekete-Negrutiu și *Rezultatele filosofiei* de Iosif Frapporti prelucrate de Ioan Papiu (Gherla, 1885) (6041/1915).

1. Posibil ediția de la Blaj din 1795.

2. *Cazania* lui Varlaam, exemplar intrat în circuitul științific în 1943, o dată cu semnalarea și aducerea sa în Cluj la Muzeul episcopal (Fl. Mureșanu, *Cazania lui Varlaam 1643—1943. Prezentare în imagini*, Cluj, 1944, p. 210—211).

L. ROMULI, jud. Bistrița-Năsăud, 1942: *Evanghelie*, Blaj, 1765, 300 lei; *Evhologhion*, Blaj, 1893; *Liturghier*, Blaj, 1893; *Minei*, Rîmnice, 1745, 500 lei; *Octoih mare*, Blaj, 1760; *Octoih-Penticostar*, Blaj, 1878; *Orologhion*, Blaj, 1893; *Strastnic*, Blaj; *Triod*, Blaj, 1870 și *Triod*, București, 1775, 350 lei¹ (2488/1942)².

1. Lipsă în BRV și CBRV.

2. În 1944 era înregistrat la Rîmul un exemplar din *Cazania lui Varlaam* (Fl. Mureșanu, *op. cit.*, p. 211).

LI. RUGĂȘTEȘTI, jud. Cluj, 13 decembrie 1917: *Apostol*, 6781, chirilice¹; *Catavasier*, chirilice; *Cazanie*, 1732²; *Evanghelie*, 1775, chirilice²; *Evhologhion*, latine; *Evhologhion*, 1893; *Liturghier*, 1798, chirilice³; *Minei*, 1781⁴; *Octoih mare*, 1672, chirilice⁵; *Octoih mic*, 1760⁴; *Penticostar*, 1778, chirilice⁵; *Strastnic*, 1783, chirilice⁵; *Strastnic*, 1817⁴; *Triod*, 1771⁴ și *Triod*, 1890 (1899/1918).

1. Din 1772 sau 1773. Lipsă în BRV și CBRV.

2. București.

3. Sibiu.

4. Blaj.

5. Lipsă în BRV și CBRV.

LII. RUSU DE JOS, jud. Bistrița-Năsăud, 20 februarie 1910: *Apostol*, latine, dăruit în 1905; *Ceaslov*, 1799, România¹; *Evanghelie*, 1699, sub Atanasie²; *Evanghelie*, 1765, sub Maria Tereza³; *Evhologhion*, 1849, dăruit de A. Șaguna; *Liturghier*, Blaj, 1776; *Liturghier*, 1870, sub Bob⁴; *Liturghier*, chirilice, vechi; *Minei*, chirilice, dăruit de Petre Rus al lui Pavel în 1905, preț 16 cor.; *Octoih mare*, 1825, sub Bob³; *Octoih mic*, Sibiu, 1889, dăruit de Plascaru P. Vasilie; *Penticostar*, chirilice, sub Bob, stare slabă⁵; *Strastnic*, sub Bob⁶ și *Triod*, stare slabă, lipsă pînă la p. 13 (6815/1910).

1. Lipsă în BRV și CBRV.

2. *Chiriadromion*, Bălgrad, 1699.

3. Blaj.

4. Probabil ediția din 1807, preotul inversînd cifrele.

5. Se cunosc ediții din 1786 (BRV, IV/100) și 1808 (BRV, II/534).

6. Se cunosc ediții descrise din anii 1804 (BRV, II/452) și 1817 (BRV, III/189—190).

LIII. SALAȚIU, jud. Cluj, 1914: *Apostol*, *Carte de cazanii*, *Catavasier*, 2 *Evanghelii*; 2 *Liturghiere*; 1/4 *Minei*; *Octoih mare*, 2 *Octoihuri mici*, *Orologhion*, *Penticostar mic*, *Strastnic* și „mai multe cărți vechi, stricate și nefolositoare” (1704/1915).

LIV. SALVA, jud. Bistrița-Năsăud, 25 decembrie 1907: *Apostol*, chirilice; *Apostol*, latine; *Catavasier*, Blaj; *Cazanie*, Iași¹; *Ceaslov*, chirilice; *Evangelhie*²; 2 *Evangelhii*, Blaj; 2 *Liturghiere*; *Minei*, Blaj; 2 *Mineie*, București³; 2 *Molitvelnice*, Blaj; 2 *Octoihuri*, Blaj; 2 *Penticostare*, Blaj; *Psaltire*; *Sf. Scriptură. Test. Vechi și Nou*, editată de Societatea biblică britanică din București; 2 *Strastnice* și 2 *Trioduri*. Se menționează că „multe cărți s-au pierdut cu ocazia mutării în biserica nouă”. Sînt amintite două biserici vechi, din 1789 și 1821, cea nouă datînd din 1900 (1015/1908).

1. *Cazania* lui Varlaam, exemplar cartografiat greșit la Sava de Octavian Șchiau, *op. cit.*, anexă și descris de Florian Dudaș, *Carte vechi românească în Bihor. Sec. XVI—XVII*, Oradea, 1977, p. 49—52.

2. București, 1723, exemplar cumpărat pentru biserică la 1753 și ajuns ulterior la B.C.U. Cluj-Napoca, cf. Ioana Cristache Panait, *Importante însemnări de pe cărți vechi bisericești, tipărite la Vilcea și în alte părți*, loc. cit., p. 570.

3. Unul posibil de Rîmnic din 1737, consemnat în 1979 de Sofron Vlad, *op. cit.*, p. 325.

LV. SACALAIA, jud. Cluj, 3 iunie 1913: *Apostol*, chirilice; *Apostol*; *Catavasier*, Blaj, chirilice; *Cazanie*, Blaj, chirilice¹; *Evangelhie*, București, veche; *Evangelhie*, Blaj, nouă; 2 *Evhologhioane*, Blaj, latine; *Liturghier*, chirilice, lipsă foi de la început; *Liturghier*, latine; *Minei*, Blaj, chirilice; *Octoih mare*, chirilice; *Octoih mic*; *Orologhion mare*, chirilice, „defectuos”; *Penticostar*, Rîmnic, chirilice²; *Penticostar*, latine; *Praznicar*, „scris la 1823 cu chirilice”; *Scriptură*³; *Strastnic*, București, chirilice⁴ și *Triod*, Blaj, chirilice (9510/1913).

1. Ioan Bob, *Carte de învățăture creștinești*, ... I—III, Blaj, 1805—1806.

2. Ediții de Rîmnic, pînă în 1830, ale *Penticostarului* se cunosc din anii 1743 (BRV, II/73—76), 1767 (BRV, II/173—174) și 1785 (BRV, II/309—310).

3. Posibil Biblia de la Blaj din 1795.

4. Ediții de București, pînă în 1830, ale *Strastnicului* se cunosc din anii 1726 (CBRV/17) și 1767 (BRV, IV/83).

LVI. SALIȘCA, jud. Cluj, 11 martie 1912: *Apostol*, Blaj, chirilice; *Catavasier*, Blaj, chirilice; *Cazanie*, Moldova, Vasile Lupu¹; *Evangelhie*, Blaj, chirilice; *Liturghier*, Blaj, chirilice; *Minei*, Blaj, chirilice; *Molitvelnic*, Blaj, chirilice; *Octoih mare*, Blaj, chirilice; *Orologhion*, Blaj, chirilice; *Penticostar*, Blaj, chirilice²; *Propovedanie veche la morți* de Clain³; *Strastnic*, Blaj, chirilice și *Triod*, Blaj, chirilice (4262/1912).

1. *Cazania* lui Varlaam.

2. Sofron Vlad, *op. cit.*, p. 340 consemnează un exemplar de Rîmnic din 1743.

3. Blaj, 1784 sau Sibiu, 1842.

LVII. SINMARGHITA, jud. Cluj, 2 mai 1915: *Apostol*, chirilice; *Evangelhie*, București, chirilice, veche; *Liturghier*, Blaj, 1775; *Minei*, chirilice; *Octoih*, nou; *Penticostar*, chirilice; *Strastnic*, chirilice, și *Triod*, chirilice (3548/1915).

LVIII. SINTIOANA, jud. Bistrița-Năsăud, 27 mai 1868: *Apostol*, *Biblie*¹, *Catavasier*, 2 *Evangelhii*, *Liturghier*, *Minei*, *Molitvelnic*, *Octoih*, *Orologhion*, *Penticostar*, *Propovedanie*², *Strastnic* și *Triod* (1632/1868).

1. Posibil ediția de la Blaj din 1795.

2. De Samuil Micu sau Petru Maior.

LIX. STRIMBU, jud. Cluj, 10 septembrie 1916; *Apostol*, chirilice; *Apostol*, latine; *Catavasier*, sub Maria Tereza¹; *Cazanie*, sub Iosif II²; *Minei*, sub Iosif II³; *Molitvelnic*, sub Francisc I⁴; *Octoih*, 1770, chirilice⁵; *Octoih*, 1875; *Octoih mic*, 1859, chirilice; *Penticostar*, latine; *Strastnic* și *Triod* (6732/1916).

1. Ediții descrise ale *Catavasierului* din vremea Mariei Tereza se cunosc din anii 1762, 1769 și 1777 (cf. BRV). Există informații și despre o ediție din 1750 (CBRV/38 și Florian Dudaș, *Cărți vechi românești din Țara Hațegului în lumina catalogului lui Ștefan Moldovan*, 1857, în „Banatica”, V, 1979, p. 506 și 510).

2. Confuzie între Iosif Leopold și Iosif II. Este, de fapt, *Cazania* de Bălgard (1699).

3. *Minologhion*, Blaj, 1781.

4. Blaj, 1815.

5. Blaj.

LX. SUARAȘ, jud. Cluj, 20 mai 1913: în biserica construită în 1536 și restaurată la 1701 sînt inventariate cărțile: *Apostol*, Blaj, 1802; *Cazanii pe duminicile și sărbătorile anului*, sub Ioan Constantin Nicolae voievod¹; *Evangelhie*, Rîmnic, 1746,

sub Ioan Constantin voievod; *Liturghier*, Tirgoviște, 1713; *Minei*, Blaj, chirilice²; *Molitvelnic*, Blaj, vechi; *Molitvelnic*, Sibiu, 1874; *Octoih*, vechi și slab; *Octoih mare*, Blaj, slab; *Octoih mic*, Blaj, slab; *Octoih mic*, Sibiu, 1855; *Penticostar*, Blaj, 1808, sub Ioan Bob; 2 *Polustave* (Ceasloave), Blaj, 1808, sub Ioan Bob; *Strastnic*, Blaj, 1773 și *Triod*, Blaj, chirilice, stare slăbuță (6656/1913).

1. *Chiriadodromion*, București, 1732 (BRV, II/45—47).

2. Posibil *Minologhionul* din 1751, 1781 sau 1838.

LXI. SUCUTARD, jud. Cluj, 19 martie 1874: *Apostol*; *Catavasier*, rupt și defectuos; *Cazanie*; *Evanghelie*, veche; *Liturghier*, vechi; *Minei*; *Orologhion*; *Penticostar*; *Psaltire*, ruptă și defectuoasă; *Strastnic* și *Triod* (1/1874).

LXII. ȘIEU-MAGHERUȘ, jud. Bistrița-Năsăud, 18 ianuarie 1908: *Apostol*, nou; *Apostol*, vechi; *Catavasier*, stare bună; 2 *Evhologhioane*, vechi; *Evhologhion*, nou; *Liturghier*, nou; *Liturghier*, vechi; *Minei*, vechi, stare slabă; *Orologhion*, stare bună; *Penticostar*, stare bună; 2 *Psaltiri*, stare bună; *Strastnic*, stare bună; *Triod*, nou și *Triod*, vechi, stare bună (1693/1908).

LXIII. ȘIEU-ODORHEI, jud. Bistrița-Năsăud, 30 decembrie 1908: *Apostol*, Blaj, 1802; *Cazanie*, București, 1756¹; *Evanghelie*, Blaj, 1901; *Evhologhion*, Blaj, 1893; *Evhologhion*, Sibiu, 1864; *Liturghier*, Blaj, 1807; *Minei*, Blaj, 1838; *Octoih mare*, Blaj, 1838; *Penticostar*, Blaj, 1808 și *Triod*, Blaj, 1701² (796/1909).

1. Lipsă în BRV și CBRV.

2. Corect 1771.

LXIV. ȘIGAU, jud. Cluj, 24 februarie 1911: *Apostol*, chirilice; *Catavasier*; *Ceaslov*; *Evanghelie*; *Liturghier*, Blaj, chirilice; *Minei*, „scris și scurtat”; *Octoih mare*, Tirgoviște¹; *Octoih mic*; *Penticostar mic*; *Strastnic* și *Triod* (3508/1911).

1. 1712 (BRV, I/485—486).

LXV. ȘINTEREAG, jud. Bistrița-Năsăud, 10 aprilie 1910: *Apostol*, chirilice; *Catavasier*, chirilice; *Cazanie*, de popa Stoica¹; *Evanghelie*, Blaj, sub Ioan Bob²; *Liturghier*, Blaj, sub Ioan Bob³; *Minei*, chirilice; *Molitvelnic*, chirilice; *Molitvelnic*, latine; *Octoih*, chirilice; *Penticostar*, chirilice; *Strastnic*, chirilice și *Triod*, chirilice (5957/1910).

1. *Chiriadodromion*, București, 1732 (BRV, II/45—47).

2. 1817.

3. Ediția din 1807 sau 1817.

LXVI. ȘOMCUTU MIC, jud. Cluj, 2 martie 1909: *Apostol*, chirilice; *Catavasier*, chirilice; *Cazanie*, chirilice, „fără păreți”; *Evanghelie*, Blaj, 1900; *Liturghier*, Blaj, 1870; *Minei*, chirilice; *Octoih mare*, chirilice; *Octoih mic*, latine; *Penticostar*, chirilice; *Penticostar*, latine și *Triod*, chirilice (3820/1909).

LXVII. TARPIU, com. Jichișu de Jos, jud. Cluj, 13 aprilie 1871: *Apostol*; *Cazanie*¹; *Ceaslov*; *Evanghelie*, bine legată; *Liturghier*; *Minei*; *Molitvelnic* și *Octoih mare* (613/1872).

1. În 1943 consemnată o ediție de București (1768) cu însemnări cf. *Tribuna Ardealului*, IV (1943), nr. 837, p. 2.

LXVIII. TAURE, jud. Bistrița-Năsăud, 10 aprilie 1910: *Apostol*, Blaj, 1781¹; *Apostol*, Blaj, latine; 2 *Catavasiere*, Blaj, 1769; *Cazanie* de București²; *Evanghelie*, Blaj, 1807³; *Evhologhion*, chirilice, vechi; *Liturghier*, chirilice; *Liturghier*, latine; *Liturghier*, Văcărești, 1741⁴; *Minologhion*, Blaj, 1781; *Octoih*, chirilice; *Orologhion*, chirilice; *Orologhion*, latine; *Psaltire*, Blaj, 1781⁵; *Strastnic*, Blaj, 1773 și *Triod*, Blaj, 1800 (5957/1910).

1. Ediție descrisă de Blaj, din secolul al XVIII-lea, a *Apostolului* se cunoaște una singură, din 1767 (BRV, II/172).

2. 1732, exemplar cumpărat pentru biserică în 1804, azi în păstrare la B.C.U. Cluj-Napoca cf. Ioan Cristache Panait, *Tipăritura bucareșteană din veacul al XVIII-lea în satele transilvănene*, loc. cit., p. 1235.

3. Posibil din 1817.

4. Preotul a citit greșit Văcărești în loc de București (BRV, II/55).

5. Probabil 1780.

LXIX. TAUSENI, com. Bontida, jud. Cluj, 13 aprilie 1871: *Apostol*, *Biblie*¹, *Catavasier*, *Cazanie*, *Evanghelie*, *Galeria Sf. Icoane*, *Liturghier*², *Minei*, *Molitvelnic*, *Octoih*, *Penticostar*, *Predicele morților*³, *Psaltire*, *Strastnic* și *Triod* (5/1872).

1. Posibil ediția de la Blaj din 1795.

2. Sofron Vlad, *op. cit.*, p. 334 consemnează un exemplar de Rimnic din 1759.

3. *Propovedaniile* lui Samuil Micu sau Petru Maior.

LXX. ȚAGA, jud. Cluj, 19 aprilie 1908: *Apostol*; *Evanghelle*, Blaj, 1820¹; *Liturghier*, Blaj, 1836; *Minei*; *Octoih mare*, 1826²; *Penticostar*; *Strastnic* și *Triod* (4912/1908).

1. Ediții de Blaj, pînă în 1830, ale *Evangheliei* se cunosc din anii 1765, 1776 și 1817. Exemplarul de față probabil este din 1817. Din anul 1820 se cunoaște o ediție a *Evangheliei* de la Chișinău (BRV, III/328).

2. Buda.

LXXI. UNGURAȘ, jud. Cluj, mai 1916: *Evanghelle*, Blaj, 1776; 2 *Liturghiere*, chirilice; *Octoih mare*, chirilice, vechi; *Octoih mic*, Blaj, 1875; *Penticostar*, Blaj, 1768; *Penticostar mic*, Blaj, 1878 și *Strastnic*, Blaj, 1783, chirilice¹ (2114/1916)².

1. Ediții de Blaj, din secolul al XVIII-lea, ale *Strastnicului* se cunosc din anii 1753 (BRV, II/126) și 1773 (BRV, II/203). În cazul exemplarului de față se pare că preotul a citit greșit slova-cifră a zecilor.

2. Sofron Vlad, *op. cit.*, p. 334 consemnează la Unguraș un *Antologhion* de Rîmnice (1737).

LXXII. URIU, jud. Bistrița-Năsăud, 30 noiembrie 1912: *Apostol*, sub Maria Tereza¹; *Cazanie*, chirilice, veche; *Evanghelle*, 1775²; *Evanghelle*, Blaj, 1900; *Evhologhion*, Blaj, 1893; *Liturghier*, Blaj, 1905; *Minei*, vechi, fără prefată; *Octoih*, vechi, legătură slabă; *Octoih mare*, bine legat; *Penticostar*, 1805³; *Strastnic* și *Triod*, 1771⁴ (11134/1912).

1. Blaj, 1767 (BRV, II/172). Este singura ediție de secol XVIII descrisă, celelalte consemnate de BRV, IV/82 și 92 neexistind de fapt cf. Barbu Teodorescu, *op. cit.*, p. 1054—1055.

2. București.

3. Sibiu.

4. Blaj.

LXXIII. VALE, jud. Cluj, 22 noiembrie 1909: *Apostol*; *Cazanie*, veche; *Evanghelle*, chirilice, legată în piele; *Liturghier*, chirilice, legat; *Minei*, „cu litere grecești”; *Octoih mare*, stricat; *Praznicar*; *Strastnic*, nou și *Strastnic*, vechi (5832/1909).

AVRAM ANDEA — SUSANA ANDEA

DONNÉES CONCERNANT LE LIVRE ROUMAIN ANCIEN DES DÉPARTEMENTS DE CLUJ ET DE BISTRIȚA-NĂSAUD

(Résumé)

Les auteurs présentent le résultat partiel de la recherche portant sur la diffusion du livre roumain ancien des départements de Cluj et de Bistrița-Năsăud, dans la partie centrale de la Transylvanie. Dans ce but on a utilisé les données de 79 inventaires d'église de 72 localités, plus ceux-là de la liste avec les livres anciens gardés en 1857 à l'église de Feleac.

Les données de ces inventaires démontrent que le livre roumain ancien, imprimé dans les Principautés Roumaines jusqu'en 1830, est répandu dans toutes les provinces habitées par les Roumains, les frontières politiques ne pouvant pas empêcher sa circulation. Pour les besoins de l'église, le livre nécessaire au culte religieux a été procuré des imprimeries de Jassy et du Monastère de Neamț (Moldavie), de Bucarest, de Snagov, de Buzău, de Rîmnice et de Tîrgoviște (Valachie), de Bălgrad (Alba Iulia), de Blaj et de Sibiu (Transylvanie), de Buda (Hongrie) et de Vienne de la monarchie autrichienne.

L'interprétation complexe des matériaux présentés analytiquement, sous forme de registre alphabétique des localités inventariées, va être réalisée dans une prochaine étude concernant le livre roumain ancien du Nord-Ouest de la Transylvanie.

CONSIDERAȚII ASUPRA AEROMICROFLOREI EXPOZIȚIEI DE BAZĂ ȘI A DEPOZITELOR MUZEULUI DE ISTORIE AL TRANSILVANIEI

1. Aeromicroflora și rolul ei în biodeteriorare

Microflora din aerul încăperilor are proveniență exogenă, umană sau (și) atmosferică, fiind alcătuită din virusuri, bacterii și spori bacterieni, drojdii, spori de mucegaiuri, alge și protozoare.

Raportul dintre aeromicroflora de origine umană și cea din natură este într-o continuă dinamică, mai ales în spațiile solicitate de persoane numeroase, cum este cazul muzeelor, iar studiul ei este necesar, deoarece microflora din natură participă în procese de biodegradare, iar cea umană patologică poate constitui o sursă de transmitere a unor boli infecto-contagioase, încât, din acest punct de vedere, în perioade de epidemii, sălile de expoziții intens frecventate pot deveni focare de contaminare, trebuind dezinfectate și închise.

Dealtfel, microflora de substrat existentă pe obiectele expuse în muzee are o proveniență foarte asemănătoare cu cea din aer, așa încât studiul lor în paralel poate dezvălui interesante interrelații. În cazul contaminării obiectelor expuse cu microfloră biodeterioratoare care găsește și condiții prielnice de dezvoltare (substrat nutritiv, temperatură, umiditate) pot apare fenomene de biodeteriorare bacteriană, fungică sau mixtă, ce pot compromite definitiv exponatul. Studiul microflorei aerului este indicat mai ales în săli cu multe exponate din materiale organice (lemn, textile, carte — atacate de microorganisme celulozolitice; piele, os, lână, coarne — expuse atacului microorganismelor proteolitice).

2. Metode de studiu a aeromicroflorei

Studiul microflorei aerului în muzee este recomandat în scop profilactic și de diagnoză privind gradul de încărcare microbiană (care la valori mari impune o dezinfecție a aerului) și investigații calitative pentru depistarea microorganismelor cu proprietăți biodeterioratoare. Astfel, gradul de contaminare a aerului din încăperile de locuit este apreciat ca fiind corespunzător din punct de vedere igienic, dacă germeni mezofili (care se dezvoltă în jurul temperaturii de 37°C) nu depășesc cifra de 2500 pe metru cub aer, iar fungii până la 500 pe m.c. (6). După curățenie și dezinfecție se admit pentru saloanele de spital, de exemplu, până la 600 germeni mezofili pe m.c. Pentru muzee nu cunoaștem a fi stabilite (sau propuse) norme de acest fel. Încărcarea mare a aerului cu microfloră de origine umană este atestată de prezența stafilococilor și a bacililor coliformi.

Aeromicroflora se cercetează prin metoda clasică a sedimentării (sau metoda Koch), utilizându-se formula de calcul a lui Omelianski, sau folosindu-se aparate de aspirație a unui volum de aer determinat, aer

ce traversează filtre ce rețin microorganismele, după care filtrele se pun la incubat. Un astfel de aparat este colectorul de aeromicrofloră fabricat în R. F. Germania de către firma Sartorius.

Noi am folosit metoda sedimentării care constă în expunerea, în locurile destinate studiului, de plăci Petri cu diametrul de 100 mm., acoperite cu geloză nutritivă pentru bacterii și cu mediu Sabouraud gelozat pentru fungi. Timpul de expunere a fost de 10 minute, după care plăcile s-au incubat la termostat, cele cu geloză timp de trei zile la 37°C, iar cele din mediul Sabouraud, timp de 7 zile la temperatura de 24°C. După acest interval, necesar dezvoltării coloniilor de microorganisme, s-au efectuat calcule după formula lui Omelianski:

$$\text{Nr. germeni pe m.c. aer} = \frac{N \times 10.000}{S \times K}$$

N = nr. de colonii dezvoltate în placă

S = suprafața mediului (a plăcii Petri)

K = coeficientul timpului de expunere, care pentru:

5 min. = 1; 10 min. = 2; 15 min. = 3 ș.a.m.d.

3. Rezultatele cercetărilor preliminare în spațiile de vizitare ale muzeului

Au fost expuse plăci Petri cu geloză nutritivă și mediu Sabouraud gelozat în toate cele douăzeci de încăperi cu exponate ale Muzeului de istorie al Transilvaniei, în ziua de duminică, pentru a surprinde starea aeromicroflorei la sfârșitul unei săptămâni de vizitare (fig. 1, 2, 3 și 4).

Rezultatele acestei investigații sînt redată în Tabelul I.

Tabelul 1

Aeromicroflora sălilor de vizitare a Muzeului de istorie al Transilvaniei la sfârșitul unei săptămâni de vizitare

Nr. crt.	Sala	Temp. °C	Umidit. (U.R.)	Nr. bacterii/ m.c. aer	Nr. fungi m.c. aer
1	Medie 2	16°C	50%	4768	382
2	Medie 6			2360	127
3	Epoca fierului		58%	3050	700
4	Epoca bronz 2			3750	828
5	Hol			8216	382
6	Medie 5	15°C		2808	7197
7	Lapidar 1			312	573
8	Medie 3			1640	63
9	Modernă			312	0
10	Medie 1			4300	254
11	Lapidar 3			234	445
12	Dacia romană 1			2187	191
13	Neolitic			2360	127
14	Epoca bronz. 2		56%	6340	445
15	Com. primitivă			4375	318
16	Medie 4	13°C		3825	2866
17	Sala egipteană		61%	1250	445
18	Lapidar 2			234	318
19	Paleolitic			3750	63
20	Dacia romană	13°C	66%	2885	127

S-a constatat prin acest studiu că în unele săli de expoziție (ex. holul cu expoziție temporară, medie 5, epoca bronzului) numărul germinilor bacterieni și fungici este deosebit de mare, iar în lapidar, unde lipsesc materialele organice și vizitarea este mai redusă, precum și în sala de istorie modernă, unde nu este încălzire, microflora este mai redusă.

În vederea verificării datelor obținute anterior și pentru a efectua dezinfectarea sălilor cu încărcătură mare, s-a reluat studiul prin aceeași metodă. În Tabelul II este redată situația aeromicroflorei înainte și după dezinfecție.

Tabelul 2

Nr. crt.	Sala	Temp. °C	Umidit. %	Microflora preced. dezinfecției		Microflora după dezinf.	
				Bacterii	Fungi	Bact.	Fungi
1	Egipteană	13 °C	56%	460/mc	445	—	—
2	Hol	—	—	2343/mc	625/mc	625/mc	127/mc
3	Medie 1	19 °C	29%	1476/mc	254/mc	156/mc	—
4	Medie 6	23 °C	38%	546/mc	127/mc	—	—
5	Medie 7	—	53%	156/mc	445/mc	—	—

Se observă că după dezinfecție microflora bacteriană a dispărut în sălile egipteană și medie 6 și 7. În holul cu expoziția temporară s-a redus la 1/4 din cea inițială (fiind reprezentată de stafilococi și bacili Gram pozitivi), iar în sala medie 1 s-a redus de aproape zece ori, fiind identificați bacili Gram negativi.

În privința fungilor, se observă că aceștia au dispărut complet în toate sălile, exceptând holul cu expoziția temporară, care, pe lângă faptul că este cea mai solicitată de personalul de serviciu, are și legătură directă cu exteriorul, prin ușa de intrare (vezi foto 5, 6, 7 și 8)¹.

4. Caracteristicile dezinfectanților folosiți și modul de aplicare

Au fost aplicați patru dezinfectanți: formol, clorocet, clorhexidin și arosept. Primul s-a volatilizat prin fierbere, iar ceilalți se găseau sub formă de spray (clorocetul, produs și îmbuteliat în spray, de Institutul de cercetări chimico-farmaceutice, Cluj-Napoca², iar clorhexidina și aroseptul sînt produse de Întreprinderea de Medicamente „Biofarm” București). Utilizarea lor pe săli reiese din Tabelul III.

Formolul (aldehida formică, formalina) acționează prin coagularea proteinelor membranelor microorganismelor, fiind bactericid și fungicid. S-a folosit o soluție de 8%, cite 100 ml. pentru 1 m.c. de spațiu, prin fierbere. Are avantajul că este printre puținii dezinfectanți care la temperatura obișnuită omoară și sporii. Dezavantajul constă în mirosul neplăcut, înepător, iritant pentru căile respiratorii.

¹ Mulțumim colegului Márton Imecs pentru executarea ilustrației fotografice.

² Mulțumim, și pe această cale, chimistului Roland Tămaș de la Institutul de cercetări chimico-farmaceutice, filiala Cluj-Napoca, pentru ajutorul acordat în procurarea și îmbutelierea în spray-uri a substanțelor utilizate pentru dezinfecție.

Tabelul 3

Sala	Vol. sălii m.c.	Dezinfectant aplicat	Cantitatea ml.
Egipteană	123,75	formol 8%	618,75
Hol	340	aerosept	300
Medie 1	165	clorhexidin	825
Medie 6	193,25	clorocet	966,25
Medie 7	165,50	clorocet	812,50

Clorocetul (clorură de cetil-piridiniu) acționează, de asemenea, prin denaturare proteică, rupind membranele microorganismelor. Mirosul este slab și mai are avantajul că nu pătează și nu degradează materialele.

Clorhexidinu este un antiseptic ce conține clorhexidin diacetat 1% în alcool izopropilic. Are acțiune bactericidă și fungicidă, nu și sporicidă.

Aeroseptul este un antiseptic bactericid și fungicid prin prezența timolului, conținând și mentol, camfor, eucaliptol, salicilat de metil, aldehidă cinamică și clorbutanol. Acționează predominant asupra florei microbiene aerogene.

Cantitatea de dezinfectant aplicată pe m.c. de aer reiese din Tab. III. Aplicarea acestor dezinfectante s-a făcut cu masca de gaze pe figură, prin pulverizare continuă și uniformă, până la epuizarea cantității, după care spațiile respective au fost închise timp de 24 de ore. Rezultatele, deosebit de concludente, fac superflue comentariile.

5. Situația aeromicroflorei depozitelor muzeului

În spațiile destinate depozitării obiectelor de muzeu, aeromicroflora este substanțial mai redusă, atît ca urmare a faptului că sînt vizitate de un număr restrîns de personal, cît și a absenței curenților de aer. Rezultatele măsurărilor sînt înregistrate în

Tabelul 4

Sala	Temp. °C	Umid. relativă U.R.	Nr. bacterii m.c. aer	Nr. fungi m.c. aer
Modernă 1	17 °C	46%	234	0
Modernă 2	11 °C	46%	156	0
Feudală 1	12 °C	50%	78	0
Feudală 2	—	—	78	63
Feudală 3	—	—	156	573
Feudală 5	—	—	78	191
Ev. mediu 1	—	—	156	3248
Ist. veche	17 °C	55%	312	63
Depozit Academie	—	—	460	891
Ev. mediu 2	16 °C	55%	156	612
Ist. veche 2	16 °C	55%	312	63

6. Concluzii

1. În sălile de vizitare ale Muzeului de istorie al Transilvaniei s-a identificat o microfloră relativ bogată, în special saprofită, care poate deveni periculoasă pentru unele exponate (de ex. speciile genului *Ba-*

cillus, *Staphilococcus* și mulți bacili Gram negativi care secretă enzime proteolitice ce degradează obiectele din piele, lână, mătase și alte obiecte cu substrat proteic).

2. Numărul germeilor bacterieni diferă în cadrul expoziției de bază între 234 și 8216/m.c. de aer, iar al celor fungici între 63 și 7197 germeni/m.c. aer. În depozite numărul germeilor bacterieni este între 78 și 460/m.c. aer, iar al celor fungici între zero și 3248/m.c.

3. Numărul germeilor bacterieni și fungici este mai mare în sălile mai intens vizitate, scăzând în cele mai puțin vizitate (lapidar sau sala de istorie modernă).

4. În încăperile în care exponatele au substrat organic (lemn, carte, textile etc.) — materiale caracterizate printr-o bogată microfloră de substrat — aeromicroflora este mai bogată, decît în sălile cu obiecte în care nu intră sau intră mai puține materiale organice.

5. În depozite, aeromicroflora este în limite admisibile, dat fiind faptul că solicitarea lor este rară și de către foarte puține persoane, lipsa curenților de aer și constanța factorilor microclimatici contribuind și ele la acest fapt. Această situație nu exclude, însă, necesitatea dezinfecției profilactice, anuale.

6. Cea mai mare parte a aeromicroflorei este introdusă de vizitatori, încît după perioadele de afluență mare este indicată dezinfecția sălilor, ca și în perioadele de epidemii sau după renovări, în scop profilactic, și mai ales în sălile cu mult material organic sau unde au apărut fenomene de biodeteriorare.

7. Deoarece numărul cel mai mare de microorganisme există în aer și praf, dezinfecția este incompletă, dacă nu se îndepărtează și praful (prin aspirare sau ștergere) de pe dușumele, vitrine, exponate, mai ales că particulele de praf protejează microorganismele de acțiunea agenților dezinfecțanți.

8. Numeroși germeni sporulează ca și fungii inferiori. Sporii pot fi distruși de razele soarelui în 6—12 ore, dar aceasta dăunează exponatelor, încît ideală rămîne, atît pentru formele vegetative, cît și pentru cele sporulate, dezinfecția chimică (formolul poate distruge sporii în cîteva minute). Este cunoscută rezistența sporilor (nici chiar tăbăcirea nu-i distruge, ei putîndu-și păstra viabilitatea chiar după zece ani), încît distrugerea lor oferă un plus de siguranță pentru sănătatea exponatelor.

9. Se pare că cel mai sigur dezinfecțant rămîne formolul, fără a subestima însă dezinfecțanții sub formă de spray care avantajează prin comoditatea manevrării și rapiditatea aplicării (1—2 minute).

10. Este de dorit ca verificarea aeromicroflorei și dezinfecția profilactică sau de necesitate, periodică, să intre în practica curentă a laboratoarelor zonale de restaurare pentru profilaxia biodeteriorării — care ridică probleme dificile în practica de conservare și restaurare a bunurilor de patrimoniu.

BIBLIOGRAFIE

1. E. Duca, N. Duca, G. Furtunescu, *Micrologie medicală*, Buc., 1979, p. 124—130.
2. V. Dumitrescu, *Dezinfecție, dezinsecție, deratizare — în practica medicală*, Buc., 1967, p. 69, 75—77, 123—152.
3. R. Heim, F. Flieder, J. Nicot, *Comment lutter contre les moisissures qui se développent sur les biens culturels en climat tropical*, în *Musées et monuments*, XI, UNESCO, 1975, p. 45—55.
4. I. Ioniță, *Cercetări privind biologia ciupercilor care produc biodeteriorarea operelor de artă și monumentelor de cultură*, Teză de doctorat, Univ. București, 1974.
5. *Igiena*, Buc., 1980, p. 381—388.
6. A. Igna, V. Atudorei, *Considerații asupra aeromicroflorei muzeelor din municipiul Cluj-Napoca*, Sesiunea de comunicări „Dezvoltarea patrimoniului cultural național în sprijinul cercetării științifice”, Tg. Mureș, 5—7 iunie 1981.
7. A. Igna, V. Atudorei, *Aeromicroflora bacteriană din muzee și implicațiile ei în biodeteriorare*, Colocviul interdisciplinar privind istoria civilizației în România, Sibiu, 11—13 iulie 1981.
8. V. Atudorei, E. Ianza, F. Kevorkian, A. Toma, *Cercetări comparative asupra acțiunii bactericide și fungicide a clorocetului, bromocetului și fenoseptului*, U.S.S.M. Cluj, nr. 177, 1980.
9. G. Zarnea, *Microbiologie generală*, Buc., 1970, p. 437, 658—659.

CONSIDERATIONS REGARDING THE MICROFLORA OF THE EXHIBITION AND THE STORAGES OF THE TRANSILVANIAN HISTORICAL MUSEUM

(Summary)

The study sets off the role of the bacterial and fungic aeromicroflora in biodeterioration of the exhibits from the museum or from the storages.

There are presented the study methods of the aeromicroflora, the results of the searchings performed in the 20 rooms with exhibits and in storage areas. The article shows the way in which the disinfection of the rooms with great bacterial and fungical charge was accomplished, presents the characteristics of the utilized disinfectants and the situation of aeromicroflora in these rooms, after the disinfection.

At the end of the article, the necessity of knowledge of the bacterial and fungical charge of the aer from the museum's rooms and storages are taken into consideration, as well as the determination of the sorts with biodeteriorator potential and the utilisation of disinfection as a current practice of the searchers from the conservation-restauration labs.

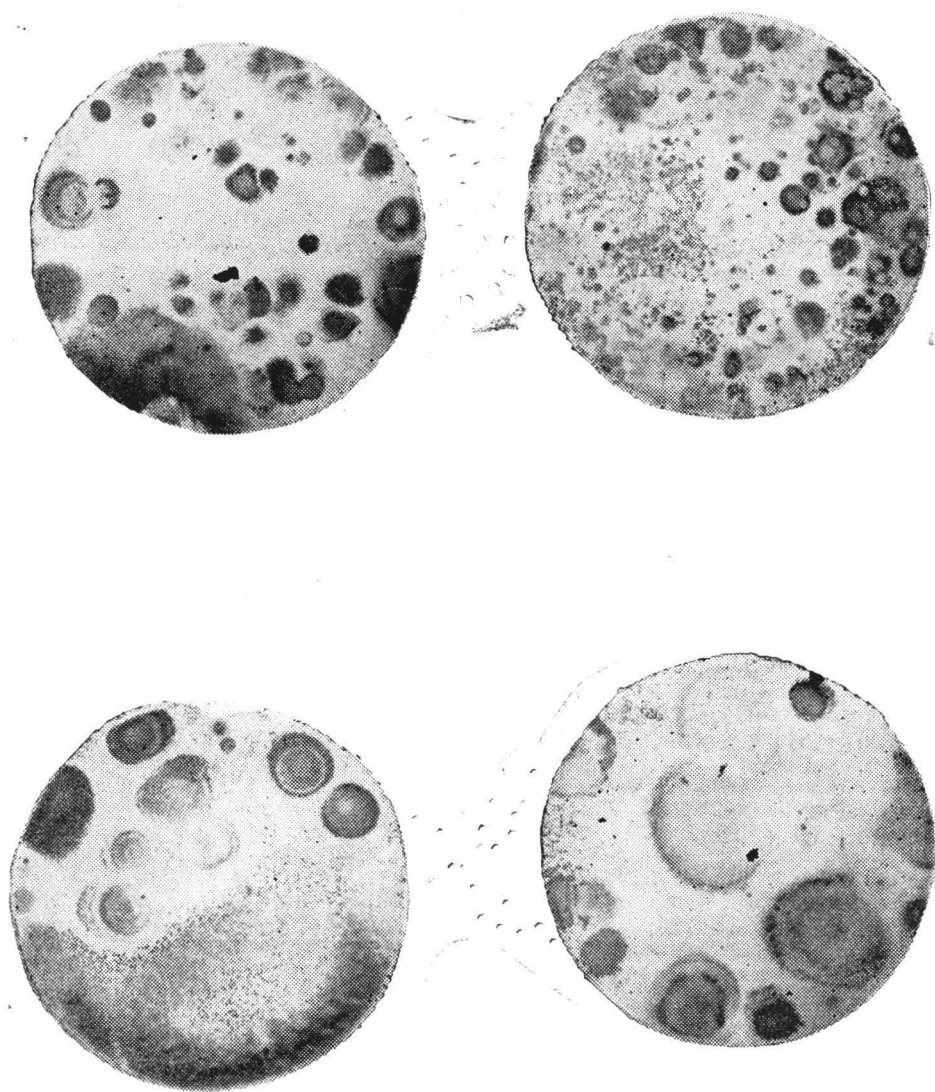

Fig. 1, 2, 3, 4. Aeromicroflora din patru săli °ale expoziției de bază.

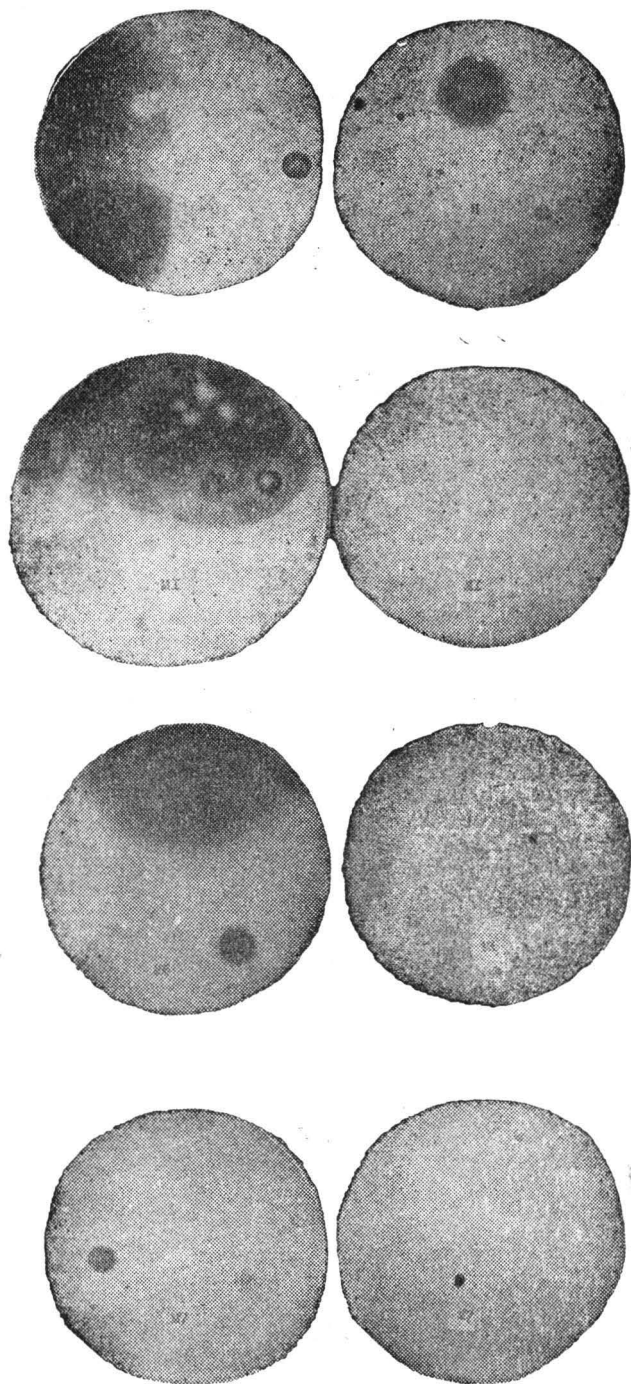

Fig. 5, 6, 7, 8. Aeromicroflora holului, a sălilor medie 1, 6 și 7 înainte și după dezinfecție.

RECENZII

Valentin Anisimovici Dergacev, *Pam'jatniki pozdnego Tripol'ja* (Opl't sistematizatii), Izdatel'stvo „Știința“, Kișinev, 1980, 206 p. (= 173 p. text cu 9 tabele + 43 fig.). Preț 1 rublă și 80 copeici.

Cartea pe care o prezentăm în cele ce urmează apare sub suspiciile Academiei de Științe a RSS Moldovenești. Redactorul seriei este cunoscutul arheolog V. M. Masson, membru corespondent al Academiei de Științe a RSS Turkmene. Autorul volumului, V. A. Dergacev, pe care am mai avut ocazia să-l facem cunoscut în paginile revistei noastre (AMN, 15, 1978, 685—686) își îndreaptă acum atenția spre o perioadă mai timpurie; el atacă o problemă, de data aceasta privitoare la neoliticul zonei de la est de Carpații Răsăriteni pînă dincolo de Nistru, propunîndu-și realizarea unei sistematizări și tipologii a perioadei tîrzii a culturii Ariușd-Cucuteni-Tripolie.

Conform schemei deja adoptate, după introducerea în materie (p. 3—5) ne este prezentată apariția noțiunii „Tripolia tîrzie“ și arheologii cei mai de seamă care au contribuit, din sec. XIX pînă în zilele noastre, la definirea și conturarea acestui aspect cultural: T. Passek, E. Ju. Kričevskij, T. Sulimirski, A. Brijušov, V. Dumitrescu, V. G. Zbenovici, V. A. Dergacev ș.a. Autorul procedează și la împărțirea acestei perioade în trei: a) de la sfîrșitul sec. al XIX-lea pînă în anii '40; b) din anii '40 pînă în anii '50; pînă în anii '70. Problemele pe care le ridică cercetarea în etapa contemporană, precum și discutarea unor date C 14 încheie istoricul cercetărilor.

Catalogul cuprinzător (peste 323 de puncte, p. 25—49) al monumentelor „Tripoliei tîrzii“ din toată aria de răspîndire a culturii e precedat de un capitol metodologic: punerea problemei și metodica studiului (p. 19—24).

Analiza propriu-zisă (Monumentele culturii..., p. 50—93 și caracteristicile culturii tripoliene tîrzii, p. 94—145) cuprinde clasificarea ceramicii după forme și ornamente, clasificarea și sistematizarea obiectivelor după criterii genetice, teritoriale și cronologice, pentru ca apoi să fie extrase elementele specifice pentru fiecare grupă a culturii. Tabelele, graficele, schițele, inteligent întocmite, ușurează considerabil înțelegerea fondului cărții, mai ales necunoscătorilor de limbă rusă. Aceleași laude se cuvin și ilustrației de la p. 174—205, care, alături de material propriu-zis, conțin hărți de răspîndire, planșe tipologice, scheme explicative.

„Concluziile“ (p. 146—154) rezumă învățămintele trase de-a lungul studiului, arătînd în ce măsură evoluția în cadrul culturii tripoliene tîrzii poate fi luată în considerare pentru explicarea genezei bronzului timpuriu. Bibliografia bogată — aproximativ 300 de titluri a căror așezare în ordine alfabetică ar fi ușurat consultarea — și abrevierile încheie lucrarea prezentată. Nu putem să nu ne exprimăm speranța că ea va constitui un jalon important în cercetarea și aprofundarea cunoștințelor despre complexul Ariușd-Cucuteni-Tripolie.

TUDOR SOROCEANU

Jahresbericht des Instituts für Vorgeschichte der Universität Frankfurt a. M., 1978—79 (1980), hrsg. von Hermann Müller-Karpe, Verlag C. H. Beck, München, 341 S. cu numeroase figuri în text.

„Beiträge zur bronzezeitlichen Religion“ este subtitlul pe care noul volum scos de Institutul de preistorie de la Frankfurt îl poartă în fruntea cuprinsului. După cum ne comunică editorul și coordonatorul anuarului, contribuțiile înmănușiate în prezentul tom, datorate membrilor institutului, nu reprezintă o prelucrare di-

rectă și, cu atât mai puțin, exhaustivă, a acestei teme. „Es soll nur die für dieses weite Gesamtthema in Betracht kommende Quellen Basis verbreitet und gefestigt, sowie durch Interpretationsshinweise die Diskussion angeregt werden“ (p. 9).

Suita de articole se deschide cu contribuția prof. H. Müller-Karpe, intitulată *Bronzezeitliche Hellszeichen* (p. 9—28), care, în afară de tratarea subiectului propriu-zis, are și un caracter programatic, privitor la religie în epoca bronzului, argumentându-se îndreptățirea de a se vorbi „von bronzezeitlicher Religion und von bronzezeitlichen Religionen“. Autorul se bazează îndeosebi pe experiența și concluziile din volumul al patrulea al manualului său de preistorie și face o scurtă, dar aprofundată trecere în revistă a tot ceea ce poate fi considerat amuleta sau semn păzitor de rele în epoca bronzului din Europa și în antichitatea egipteană, cretană, siriană etc., bineînțeles în anumite limite cronologice. Sînt folosite ca exemple, printre multe altele, și o serie de simboluri solare, provenind de la obiecte de pe teritoriul României.

A doua contribuție din volum (Imma Kilian-Dirlmeier, *Zum Halsschmuck mykenischer Idole*, p. 29—44) completează articolul precedent cu un aspect special al problemei, arătînd că subiectul tratat nu a preocupat în suficientă măsură pe specialiști. Colierele, lanțurile ornamentale pentru gît, mărgelile sînt cîteva categorii pe care autoarea le presupune bazîndu-se îndeosebi pe plastica măruntă. Catalogul locurilor de descoperire, cu bibliografie, precum și ilustrația, de multe ori schematizată, completează articolul.

Ulrike Wels-Weyrauch, *Zu hügelgräberzeitlichen Bestattungssitten auf der Schwäbischen Alb* (p. 45—126) își propune să valorifice din punct de vedere al obiceiurilor funerare vechile săpături executate de Fr. Sautter în 119 tumuli, între anii 1900—1910. Negăsindu-se în zonă vreo așezare contemporană, s-a emis ipoteza că, datorită fertilității solului, intens lucrat, nivelele de cultură au fost în întregime distruse. Restul studiului analizează modul de construcție a tumulilor (cu diametre cuprinse între 3 și 24 m.), tipurile de înmormîntări (inhumație și incinerare cu diverse variante), poziția scheletelor, posibila existență a unor *ustrina* ș.a.m.d. Atrag atenția și mormintele unde se presupune o eventuală îngropare mamă-copil, bărbat-femeie, „familii“, înmormîntări duble sau triple de copii sau „stăpîn și servitor“. Tabelele anexe cuprind toate datele despre tumuli (felul înmormîntării, sex, orientare, poziția scheletului, piesele de inventar. Majoritatea ilustrației re-produce desenele originale ale săpătorului.

La limita dintre *funerar* și *religios* se află și subiectul studiului cercetătoarei Isa Kubach-Richter, *Amulettbeigaben in bronzezeitlichen Kindergräbern* (p. 127—178). Autoarea se preocupă în primul rînd de materialul „tumular“ și din perioada cîmpurilor cu urne, pornind de la descoperirile din Hessa și Rheinland-Pfalz; sînt discutate apoi tipurile de obiecte care ar putea avea caracter de amuleta, fie în general (diferite variante de pandantive, mărgelile, cochiliile de melci sau scoici, dinți de animale, oase de pasăre, astragali), fie în cazul copiilor (biberoane, jucării, brățări de dimensiuni mici). Aceștia din urmă, copiii, au parte, lucru cunoscut, dar nu întotdeauna suficient de clar exprimat, de un tratament special după moarte, care se reflectă în diverse maniere de îngropare (de ex., Pythosbestattungen), ușurînd astfel conferirea caracterului de amuleta unor obiecte; e greu de trecut cu vederea și faptul că, în grija ei de a nota fiecare amănunt care ar ajuta-o la înbogățirea materialului și la clasificarea temei, autoarea exagerează puțin în unele cazuri particulare, ceea ce nu influențează absolut de loc negativ ansamblul lucrării. Ilustrația completează în mod fericit tema tratată.

De asemenea fără a poseda un caracter „pur“, este și articolul lui Eugen Friedrich Mayer, *Bronzezeitliche Puffunde im Alpenraum* (p. 179—188), situat de data aceasta la granița dintre comerț (sau călătorii, în general) și religie. Avînd la bază catalogul descoperirilor din întregul masiv al Alpilor (45 de puncte) — lipsește, din păcate, cartarea lor — autorul face o catalogare a lor pe de o parte pe epoci și perioade, din bronzul timpuriu pînă în Latène (cele mai numeroase sînt cele din bronzul mijlociu = 9 și bronzul recent = 16), iar pe de altă parte (descoperirile din trecători în comparație cu cele de pe înălțimi), urmînd frecvența tipurilor de obiecte (cele mai numeroase sînt securile = 13, respectiv, 39; vîrfurile de lance = 9, respectiv, 12 și pumnalele = 6, respectiv, 10). Caracterul votiv al acestor descoperiri e acceptat în general de cercetători și probabil că aceeași menire o vor fi avut și puținele obiecte de bronz găsite în zonele noastre alpine (K. Horedt, *O contribuție preistorică, la pășunatul în Carpații Sudici*, RIR, 17/1—2, 1947, 156—157, la 1300 m.).

„Alături de descoperirile din morminte și așezări, depozitele sînt cea de-a treia categorie importantă de izvoare în cadrul materialelor preistorice“. Pe acestea din urmă își propune — într-o zonă geografică și pentru anumite condiții de depunere — să le analizeze Wolf Kubach în articolul *Deponierungen in Mooren der südhessischen Oberrheinebene* (p. 189—310), cel mai voluminos studiu al anuarului. De interes primordial a fost examinarea mediului geografic și geologic, pentru a se putea trece la cercetarea pe perioade (neolitic și eneolitic, bronz și fier). Pe categorii, numărul cel mai mare de descoperiri revine acelor și securilor, iar cronologic îndeosebi etapei cuprinse între perioada tumulară evoluată și cea mijlocie a cîmpurilor cu urne. *Interpretarea* încearcă să stabilească anumite criterii de valorificare pe plan social a acestui tip de ofrande. Voluminosul catalog și partea ilustrativă sînt laturi utile ale lucrării, care aduce o contribuție însemnată la cunoașterea unor credințe și obiceiuri ale perioadei respective.

Ultimele două articole, de mai mică întindere (Peter Karl Schmidt, *Beile als Ritualobjekte in der Altbronzezeit der Britischen Inseln*, p. 311—320 și Vera Bianco Peroni, *Bronzene Gewässer- und Höhenfunde aus Italien*, p. 321—336) se încadrează în tema volumului, aducînd noutăți atît ca descoperiri, cît și ca interpretare.

În mod firesc, raportul directorului încheie sumarul anuarului care reflectă bogata activitate a membrilor Institutului, prezentîndu-ne și oaspeții care au ajuns să viziteze Institutul din Frankfurt a. M., dar mai ales amploarea, pe deplin justificată, pe care a căpătat-o editarea seriei PBF, unde contribuția românească, în ciuda unor restanțe, nu mai e de neglijat.

Conținutul volumului este, datorită preocupărilor autorilor, relativ eterogen și ca arie geografică, și ca arie tematică, în limitele fixate la început. Această constatare însă, nu împieteză cu nimic asupra imaginii de ansamblu, pe care editorul își propusese să ne-o dea. Nevrînd de loc să fie un manual de religie al epocii bronzului, studiile înmănunchiate în tomul recenzat fac bunele oficii de introducere în materie.

TUDOR SOROCEANU

T. S. Hačatrjan, *Artiskij nekropol'* (Das Gräberfeld von Artik). Izdatel'stvo Erevanskogo Universiteta Erevan, 1979, 403 S. mit zahlreicher Abbildungen. Preis 5, 40 Rubel.

Eine der wichtigsten Denkmäler der Spätbronzezeit Armeniens ist die Hügelnekropole, die nicht weit von Artik, auf Höhen von ungefähr 2000 m., entdeckt und ausgegraben wurde. Der Leiter der systematischen Ausgrabungen (1960—1970). T. S. Hačatrjan, bietet jetzt den wissenschaftlichen Kreisen den Katalog der 640 Gräber-Nekropole.

In einer kurzen Einleitung (S. 3—18) stellt der Verf. die Entdeckungsbedingungen und die Bestattungsriten vor. Was die innere Chronologie des Gräberfeldes betrifft, glaubt der Verf. mit drei Entwicklungsphasen zu tun zu haben: eine frühere, eine mittlere und eine rezente, die in absoluter Chronologie, den 14.—13., den 12.—11. und den 10.—9. Jhten. entsprechen sollten.

Hätte der Leser einen allgemeinen Plan der Ausgrabungen zur Verfügung gehabt, so wäre möglich gewesen, die vorgeschlagene chronologische Einteilung eventuell zu prüfen. Diese Kontrolle ist dadurch erschwert, daß bei der Beschreibung der Gräber (S. 19—104) die Abmessungen der Gegenstände und die genauen Hinweise zu den Tafeln (S. 109—403) fehlen. Leider ist es nicht immer leicht zu erraten an welches Foto innerhalb einer Tafel der Verf. denkt, da die Gegenstände nicht numeriert sind.

Der Abbildungsteil ist übrigens schwach, weil die Schnitte fehlen und die Fotos wertlos sind. Viele bebilderte Stücke, deren Schönheit wir in mehreren Fällen nur vermuten können, halten wir für unbrauchbar zu einer wissenschaftlichen Analyse. Wir bedauern ebenfalls das Nichtvorhandensein etlicher archäologischer Beilagen (Pläne, Statistiken usw.), sowie einer Zusammenfassung in armenischer Sprache.

TUDOR SOROCEANU

Ghenuță Coman, *Statornicie, continuitate. Repertoriul arheologic al județului Vaslui* (Beständigkeit, Kontinuität. Das archäologische Ortsverzeichnis des Kreises Vaslui). Editura Litera, București, 1980, 394 S. mit 175 Abb. (= 76 Karten + 99 Taf.). Preis 53 Lei.

Wir haben die Gelegenheit ein archäologisches Buch vorzustellen, das, ohne weiteres, aus mehreren Gesichtspunkten beispielhaft ist. Es handelt sich um das archäologische Repertorium eines der süd-östlichen Kreise der Moldau, welches das Ergebnis einer ununterbrochenen und unermüdlichen Tätigkeit des Prof. Ghenuță Coman darstellt: durch eine langjährige Mühe, hat er die archäologische und bibliographische, für ein solches Buch notwendige Dokumentation gesammelt.

Der von Dr. Dan Gh. Teodor (S. 5—6) bevorwortete Band beginnt mit einer Einleitung (S. 7—9), die von etlichen methodologischen Erklärungen gefolgt ist; diese lassen uns wissen, unter welchen Bedingungen die Idee des Repertoriums entstand, sowie auch Einzelheiten über die Anfertigung und die Benutzung. Die über 300 abgekürzten Bücher-, Studien-, Wörterbücher- und Periodikatiteln (S. 13—26) zeigen uns wie eingehend der Verf. die archäologische Literatur des Kreises Vaslui studiert hat, von Fachstudien bis zu den Notizen aus den lokalen Zeitungen, wo eine Nachricht über die örtlichen Antiquitäten eingereicht sein konnte. Selbstverständlich, spricht der Autor den Vorgängern seine Anerkennung aus (S. 27—31), die im Verlaufe der Jahre die Neuentdeckungen gesammelt und veröffentlicht haben. Diese, aus verschiedenen Gesellschaftsschichten und aus verschiedenen Zeiten stammend (von Odobescu und Urechia bis zu den heutigen Archäologen, Sammlern und Bauern), hatten große Verdienste um die Kenntnis der Geschichte dieses Kreises, der die Heimat mancher von ihnen war.

Einige Worte über das hydrographische Netz, die Vegetation, die Bodenbeschaffenheit u. s. w. stellen einen Versuch dar, die natürlichen Bedingungen zusammenzufassen, die in größerem oder kleinerem Maßstab das menschliche Leben beeinflussen. Die normalen geschichtlichen Epochen von der Altsteinzeit bis zum späten Mittelalter (besonders aus dem Gesichtspunkt der archäologischen Topographie bearbeitet), wurden im Kapitel „Allgemeine Betrachtungen über die archäologischen Ansiedlungen“ behandelt (S. 35—42), wozu der Verf. kleine Paragraphen über die Hügelgräber (viele davon unerforscht), die Münzentdeckungen, die Schul- und Dorf Museen und die Sammler aller Art hinzugefügt hat. Trotz der großen Vielfalt der archäologischen Niederlassungen, die ein fast übliches Auf und Ab widerspiegelt, hauptsächlich zu einer Zeit, wo das Verharren keine absolute Regel war, beeindruckt die Beständigkeit der Besiedlung.

Es folgt die eigentliche Liste der Entdeckungen (S. 45—286). Die auf dem Ortsflur von 75 Gemeinden aufgefundenen 2432 Objekte wurden alphabetisch geordnet (nach den Gemeinden); nach der Aufzählung der im Hauptdorfe gemachten Entdeckungen, hat man, wieder alphabetisch, die anderen zugehörigen Dörfer angegeben, mit allen dortigen archäologischen Spuren, womöglich chronologisch geordnet. Die Anmerkungen mit bibliographischen Hinweisen und — gegebenenfalls — mit Vervollständigung des Textes schließen jeden der 75 Absätze. Alle sind von Gemeindekarten, welche die Kartierung der dort gefundenen Denkmäler oder Gegenstände enthalten, begleitet.

Die Materialtafeln (Abb. 77—175), im Allgemeinen unter zufriedenstellenden graphischen Bedingungen wiedergegebene Zeichnungen, sind nach dem zeitlichen Ablauf angeordnet, ohne das dieses eine unbedingte Regel wäre. So haben wir ein wenn auch selektives, so doch ziemlich gut umrissenes Bild der Gegenstände archäologischen Charakters vom Paläolithikum bis zum XVIII Jahrhundert vor Augen. Ein sehr dienliches Verzeichnis bestimmt nach Zeiträumen und Kulturen mit Hinweis auf Gemeinden (römische Ziffern) und Objekte (arabische Ziffern), stellt das Ende des Bandes dar. Ein Verzeichnis der Dörfer fehlt, doch mit geringer zusätzlicher Mühe hilft uns der Inhalt von S. 393—394.

„Dieses wahre Handbuch der alten Geschichte des Kreises Vaslui“ (Dan Gh. Teodor, Vorwort) beweist vielleicht mehr als andere — übrigens nicht zahlreiche — Arbeiten dieser Art eine tiefe und aufrichtige Heimatliebe. Die private wissenschaftliche und finanzielle Initiative und die Begeisterung mancher Leute, sowie das Verständnis der Ortsbehörden führte zur Verwirklichung eines unschätzbaren Arbeitsinstrumentes, mit dem sich nicht viele Kreise des Landes (und mancher mit welcher Überlieferung und welchen Fachleuten!) rühmen können. Die Erfahrung der archäologischen Forschung zeigt uns daß wir oft mit Zeichnungen, Ge-

genständen und Nachrichten arbeiten, die nur in den wissenschaftlichen Veröffentlichungen geblieben sind. Denkmäler, Gegenstände und Manuskripte können zerstört, verloren oder verlegt werden, unsere Pflicht ist es also das Erscheinen einen jeden archäologischen Neuigkeit möglichst genau und rasch aufzuzeichnen.

TUDOR SOROCEANU

Jozef Paulik, *Prähistorische Kunst in der Slowakei* (cu fotografii de Mikuláš Červenanský), Editura Tatran, Bratislava, 1980, 183 p. cu 199 fotografii pe planșe și 36 de desene în text. Preț 85 de coroane cehoslovace.

Chiar dacă volumul pe care îl semnalăm nu are un caracter pur științific, credem de cuviință să ne oprim pentru câteva momente asupra lui. O primă motivare a acestui gest este faptul că, spre deosebire de alte cărți cu titlu și subiect asemănătoare, el a fost scris de un om de autentică meserie, care parcurge drumul de la cunoașterea științifică spre popularizare, și nu invers, îndeplinind adevărata menire a acestui act de cultură. Am insistat deoarece există din păcate cazuri nu puține la număr când, prin încercarea de realizare a traseului în sens opus, se obțin — poate că nici Odobescu nu-și închipuia cită dreptate va avea pentru viitorime — „fumuri arheologice din lulele preistorice”.

Fără ca în paleolitic (*Der Beginn künstlerischen Schaffens*, p. 11—14) descoperirile să reprezinte ceva peste măsura normală, îndeosebi în legătură cu produsele care ar putea fi considerate artistice, ceea ce s-a găsit în epoca următoare își ia cumva „revanșa”, teritoriul Slovaciei oferindu-ne nenumărate comori artistice. *Ein tönerner Lobpreis für Frau* (15—56) redă esența artei neolitice, legate de cultul fecundității și al fertilității; este deci firesc ca majoritatea reprezentărilor figurate să fie închinat femeii, în toate ipostazele ei, nelipsind totuși nici plâsmuirea de statuete întruchipind bărbați și animale. Nu e cazul să uităm nici una din marile creații ale epocii neolitice, și anume recipientele din ceramică ornamentate în diverse stiluri și cu diverse mijloace decorative corespunzând unor culturi care s-au dezvoltat pe teritoriul Slovaciei o dată cu începutul mileniului al V-lea și până în neoliticul târziu (liniar, Bükk, Lengyel).

O epocă de profunde schimbări este cea a aramei (*An der Wende der Zeiten*, p. 57—62), în care se pregătește trecerea la epoca bronzului și, în general, la cea a metalelor. Fără a intra în amănunt tehnice, autorul trece în revistă stilurile Tiszapolgár, Boleráz, Schnurkeramik, insistând asupra caracterului ornamenticii, în comparație cu neoliticul, precum și a importului idolilor în eneolitic.

O perioadă însă, pentru care pământul Slovaciei a furnizat documente arheologice de primă importanță europeană, este cea a bronzului. Mulțimea, varietatea și ponderea lor a făcut de altfel ca tratarea lor să fie împărțită în trei: *Im Banne des geometrischen Stils* (bronzul timpuriu, p. 63—108), *Im Zeichen des Sonnenwagens* (bronzul mijlociu, p. 109—120) și *Norden gegen Süden* (bronzul recent, p. 121—126). Alături de evoluția vechilor tehnici de prelucrare aplicate unor materiale deja cunoscute, trebuie menționată apariția bronzului, precum și confecționarea din acest aliaj a celor mai diferite obiecte: arme, podoabe, unelte. Este și partea în care — specialist reputat — autorul dă întreaga măsură a posibilităților sale de bun popularizator. Fără a face concesii exactității științifice, el introduce printre cunoștințele pe care cititorul profan le dobîndește, o mulțime de date arheologice precise, cu care acesta își lărgeste orizontul a ceea ce am numi „cultură generală științifică”. Pentru iubitorul de arheologie din România e interesant de știut că multe populații din epoca bronzului amintite în carte (Otomani, „tumulari”, ceramică incrustată panonică) au legături mai mult sau mai puțin strînse cu teritoriul României, acesta constituind una din verigile de legătură între civilizațiile perioadei timpurii a metalelor în Europa. Ultima parte, intitulată sugestiv *Vor den Toren der Geschichte* (epoca timpurie a fierului, p. 127—172) tratează perioada cuprinsă între bronzul târziu și venirea celților, o dată cu care putem vorbi deja de istorie în bazinul carpato-dunărean.

Catalogul ilustrațiilor, riguros alcătuit, în așa fel încît poate fi folosit și pentru scopuri științifice, precum și lista bibliografică (mai mult de 150 de titluri)

ne ajută foarte mult la întregirea posibilităților noastre de aprofundare a subiectului. Nu în ultimul rând se cuvine să lăudăm calitatea artistică și tehnică a ilustrației, încît chiar arheologul are ocazia să poată examina fotografiile mai bune decît, din păcate, în cele mai bune publicații de specialitate.

Incheind, credem că e bine să ne dorim asemenea cărți de popularizare, prin răsfoirea cărora iubitorul de arheologie, și nu numai el, își ridică nivelul de cunoștințe, are prilejul să admire tot ceea ce oamenii au creat, de multe ori cu remarcabil talent, acum cîteva mii de ani. Avem așadar, încă o dată ocazia să ne dăm seama că arta autentică nu cunoaște vîrstă și că, în ciuda vremii, mesagerii acestei arte reușesc să ne transmită, chiar și parțial, adevărata sensibilitate a tipurilor surse.

TUDOR SOROCEANU

Anton Točík, *Nitriansky Hrádok-Zámeček. Bronzezeitliche befestigte Ansiedlung der Mad'arovce-Kultur*. Band I. Text. Heft 1 = 287 p. cu planșe tipologice în anexă; Heft 2 = 200 p. Band II = 18 p. Text + 187 planșe + 77 planuri (*Materialia Archaeologica Slovaca Instituti Archaeologici Nitriensis Academiae Scientiarum Slovacae*, tomus III, redigit Bohuslav Chropovský) Bd. I, Nitra, 1981; Bd. II, Nitra, 1978.

Constituind și ea una din „capitalele” bronzului european, comparată pe bună dreptate de către autor cu cele de la Tószeg și Pecica, așezarea de la Nitriansky Hrádok-Zámeček oferă un material dintre cele mai bogate și mai importante pentru studiul perioadei în bazinul carpato-dunărean, deși săpăturile sistematice — mai vechi sau mai noi — nu au putut dezveli nici pe departe jumătate din suprafața totală a mamelonului.

În cercetarea așezării trebuie amintiți cu precădere J. Eisner (1923), Š. Janšáks (1930) și A. Točík (1948—1952; 1957—1960), obținîndu-se, firesc, rezultate inegale ca valoare. Publicarea pe care o aducem la cunoștință arheologilor români se bazează în primul rând pe ceea ce a ieșit în ultimele săpături, a căror realizare și prelucrare nu ar fi rău să fie luată ca model în multe dintre problemele tratate. Deși complexă ca epoci și tehnici de săpătură¹, cercetarea a scos în relief drept cele mai însemnate, urmele culturii Mad'arovce, în evoluția ei: faza Aunjetitz-Mad'arovce, faza clasică Mad'arovce și faza postclasică. După expunerea pe scurt a celorlalte resturi arheologice (p. 16—39), autorul se concentrează asupra descrierii așezării din epoca bronzului, începînd cu analiza amănunțită a stratigrafiei depunerilor din cele trei faze, în ordinea amintită mai sus, menționîndu-se existența gropilor, colibelor, vetrelor etc. (p. 40—48). Paginile 48—64 sînt dedicate lămuririi profilelor și planurilor; urmează fortificația (p. 64—69), colibele (cu cele două variante: Pfostenhütten — preponderent — și Blockhütten = în total 40 la număr), p. 69—82; vetre și cuptoare (p. 82—85) și Kulturgruben (85—91).

„Analiza tipologică a descoperirilor” (p. 91—102) deosebește în general șapte tipuri principale (A. Henkelgefäße und Krüge; B. Tassen; C. Amphoren; D. Schüsseln; E. Töpfe; F. Vorratsgefäße; G. Sonstige Formen (fiecare avînd variante și subvariante), cu trimiteri la planșele tipologice, din care, spre regretul nostru, nu reiese grafic tocmai evoluția ceramicii în cele faze pomenite mai sus. Din cîte ne-am dat seama, lipsesc cu totul planșele tipologice pentru obiectele confecționate din alte materiale decît lutul.

Restul volumului (p. 103—287), precum și tot caietul al doilea (200 p.) oferă o impresionant de amănunțită și utilă descriere a săpăturilor din fiecare sector, dar și rezultatele încercării de recuperare a materialelor din cercetările mai vechi și din colecțiile particulare.

¹ Așezare a culturii Lengyel cu patru orizonturi; locuire a grupeii Bajč-Retz; așezare Baden cu descoperiri Kostolac; locuire sporadică a unor populații cu ceramică de tip Kosihe-Čaka; așezarea culturii Mad'arovce cu trei orizonturi de locuire; descoperiri sporadice din Hallstatt; cîmîțir biritual din perioada celtică tirzie; așezare întărită celto-dacică; descoperiri din perioada romană și a marii migrații a popoarelor; descoperiri sporadice de tip Praga (sec. al VI-lea) și din sec. al IX-lea; locuire medievală din sec. al XII-lea și al XIII-lea.

Volumul al doilea conține, în întregime, documentația ilustrativă: un mic caiet (18 p.) cu toate lămuririle, însoțit de un altul, mai consistent, care cuprinde, pe 187 de planșe cu fotografii, materialul propriu-zis², cu extrem de folositoare trimiteri la documentația din text (sector, adâncime etc.). Să nu uităm că primele 48 de planșe ne furnizează foarte instructive imagini atât pentru săpăturile în sine, cât și pentru istoricul acestora. Al doilea volum (de fapt o mapă care adăpostește toată documentația) se încheie cu 77 de planuri, profile (unele alb-negru, iar altele, foarte sugestive, color), hărți și reconstrucții ipotetice.

Monografia așezării de la Nitriansky Hrádok-Zámeček constituie un jalon important nu numai în seria de publicații închinată de Anton Točík epocii bronzului (de ex. Salka, Vesele, Vyčapy-Opatovce), ci și în întreaga cercetare a perioadei în Europa centrală și de sud-est.

TUDOR SOROCEANU

Bronze Age Hoards. Some finds old and new. Edited by Colin Burgess and David Coombs. BAR British Series 67, Oxford, 1979, 286 p. cu numeroase figuri în text.

Volumul înmănunchiază cincisprezece studii ale unor arheologi englezi care publică sau valorifică mai multe depozite din sud-estul Marii Britanii, studii precedate de o prefață a editorilor; ne vom mărgini la prezentarea pe scurt a articolelor care alcătuiesc culegerea.

Primul dintre acestea, semnat de Stuart Needham, *A Pair of Early Bronze Age Spearheads from Lightwater, Surrey* (p. 1—41) se ocupă nu numai de cele două lănci din depozitul amintit (una cu tub, iar cealaltă cu tijă de înmănușare), ci și de răspîndirea acestor tipuri din bronzul timpuriu în Insulele Britanice, examinând amănunțit, pe regiuni, toate descoperirile rezultate prin delimitarea cronologică și teritorială amintită mai sus. Un apendice — catalogul virfurilor de lance din bronzul timpuriu britanic — conține 66 de puncte sigure și 4 neprecizate. O bună parte din piese sînt ilustrate. Din punct de vedere al tehnicii de fixare a cozii, sînt prezentate opt variante ipotetice, care nu pot să fie prea departe de adevăr.

A Late Middle Bronze Age Hoard from Hunstanton, Norfolk (p. 42—92) de Andrew J. Lawson conține publicarea unui mic depozit descoperit în 1974 și compus dintr-un topor cu urechiușă, un colan torsionat, unul netorsionat, un ac și o brățară ornamentată, aproximativ planconvexă în secțiune. Urmează discuțarea amănunțită a fiecăreia dintre categoriile amintite, evidențindu-se influența continentului asupra produselor de bronz din Anglia de est. Cinci apendice încheie lucrarea (I. *A Group of penannular cast armrings from Thurston, Suffolk*; H. *A „Picardy pin“ from Hadleigh, Suffolk*; III. *The Clouston Collection*; IV. *East Anglian Late Middle Bronze Age Ornaments, tools and weapons cited*; V. *Origins of imported metalwork types discussed (with British examples)*).

Al treilea articol, de mici dimensiuni (p. 93—98), aparține lui Gillian L. Varn-dell și se intitulează *The Andover Hoard — A Late Bronze Age Hoard of Wilburton Tradition from Hampshire*. Piese (săbil cu limbă la mîner, virfuri de lănci, tuburi) fuseseră, fără îndoială, distruse încă din antichitate și pregătite probabil pentru returnare.

Ian A. Colquhoun, *The Late Bronze Age Hoard from Blackmoor, Hampshire* (p. 99—116) reia publicarea unui depozit compus din virfuri de lănci, săbili cu limbă la mîner, verigi, tuburi, dăli cu tub de înmănușare, pandantive, cap de măciucă. Descoperirea se datează în perioada de tranziție spre orizontul Ewart Park (aproximativ 900 î.e.n.).

Spre deosebire de articolul precedent, T. H. McK. Clough, *Bronze Age Metalwork from Rutland* (p. 117—136) își propune să alcătuiască un mic corpus al tuturor descoperirilor de bronzuri dintr-o regiune bine delimitată. E vorba de patru depozite și șase descoperiri izolate; categoriile mai importante sînt: celtu-

² Ca și în multe alte cazuri, ar fi fost de dorit și desene, care ar fi arătat poate mai clar că, de ex., după părerea noastră, vasul cu două torți (pl. 90/19) are cele mai bune analogii la Pecica, Deszk A, Szőreg, deci în mediul Mureș, și nu Vatină.

rile, dălțile cu tub de înmănușare, spițurile cu tub de înmănușare, pumnale, topoare plate, seceri cu limbă la miner.

Michael Farley, *A Carp's Tongue Hoard from Aylesbury, Buckinghamshire* (p. 137—144) se ocupă de un depozit găsit întâmplător în 1973 și care conține *Absatzbeil* cu urechiușă, topoare cu aripioare și culturi. Același autor publică în articolul următor *A small Late Bronze Age Hoard from Ellesborough, Buckinghamshire* (p. 145—148) un depozit (descoperit în 1968) compus din vîrf de lance, cuțit, două culturi și un fragment de bronz, greu determinabil, trăgînd cu totul 230,53 gr. Apartine grupului Ewart Park și se datează în sec. 9—8 î.e.n.

Unul dintre cele mai cuprinzătoare articole din volum aparține lui D. Gareth Davies, *Hatfield Broad Oak, Leigh, Rayne, Southchurch: Late Bronze Age Hoards from Essex* (p. 149—172) și este consacrat publicării sau republicării celor patru depozite amintite în titlu, care, în bună măsură, nu au avut parte de o prezentare științifică, deși erau de mult cunoscute și pomenite în literatura de specialitate. Primul e compus din culturi, lănci, turte, torți de vase (sec. 8 î.e.n.), al doilea practic doar din culturi (sec. 9—8 î.e.n.), al treilea din culturi, lănci, *Absatzbeile*, topoare cu aripioare, dălți cu tub de înmănușare (faza Carp's Tongue), în vreme ce al patrulea (faza Ewart Park) e format în totalitate din fragmente de dălți cu tub de înmănușare, culturi, vîrfuri de lănci, săbii, turte.

Un foarte mic depozit din Norfolk (celt, mărgea, plăcuță, inel, obiect paralelipipedic de plumb), datat în sec. 8 sau 7 este publicat de Andrew J. Lawson, *A Late Bronze Age Hoard from West Caister, Norfolk* (p. 173—179).

Tot în bună măsură din piese fragmentare sau scoase din uz (culturi, săbii, brătări, turte, dălți ș.a.m.d.) se compune și depozitul de la Stourmouth (David Coombs/J. Bradshaw, *A Carp's Tongue Hoard from Stourmouth, Kent*, p. 181—196). Autorii presupun că îngroparea obiectelor a avut loc după 700 î.e.n. O foarte interesantă anexă ne prezintă lista depozitelor din bronzul târziu descoperite în oale și a celor găsite în asocieră cu ceramică, dar, nu în recipiente.

Lui David Coombs (cu o contribuție de Richard Savage), *A Late Bronze Age Hoard from Cassiobridge Farm, Watford, Hertfordshire* (p. 197—234) îi datorăm introducerea în circuitul științific a unui depozit ieșit la lumină în 1960 și format din culturi, dălți cu tub de înmănușare, săbii, vîrfuri de lance, turte, brice, precum și dintr-un vas de bronz, pare-se unic în Anglia. Două contribuții cu caracter tehnic R. D. A. Savage, *Technical Notes on the Watford Sword Fragments* (p. 221—228) și id., *Metallographic Examination of two Spear Heads from the Watford Hoard* (p. 229—234) întregesc imaginea pe care ne-o putem forma despre găselnița de la Watford.

Barry Cunliffe și Brendan O'Connor, *The Late Bronze Age Hoard from Danebury, Hants* (p. 235—244) publică un depozit descoperit în mai multe etape. El conține culturi, săbii, *Absatzbeile*, brice, ac și este datat în H C (aproximativ sec. al 7-lea î.e.n.).

Interesante pentru începutul utilizării unui nou metal în Anglia sînt și vîrfurile de lănci din fier, găsite împreună cu vîrfuri de lance din bronz în depozitul de la Melksham (Christopher Gingell, *The Bronze and Iron Hoard from Melksham and another Wiltshire Find*, p. 245—252) care, după părerea autorului, poate fi plasat în sec. al 7-lea sau la începutul celui următor. În același context este introdusă în circuitul științific și lancia de fier de la Ogbourne (descoperire izolată), care a fost reparată la manșon cu bronz.

Celor doi coordonatori ai volumului li se datorează și ultimele două articole: David Coombs, *The Figheledean Down Hoard, Wiltshire* (p. 253—268) și Colin Burgess, *A Find from Boyton, Suffolk, and the end of the Bronze Age in Britain and Ireland* (p. 269—286). În vreme ce în primul e vorba de un depozit compus în exclusivitate din culturi, dintre care unele turnate în același tipar, cea de-a doua contribuție are un caracter mai larg, nemotivat de conținutul restrîns al depozitului (un celt și un fragment de lamă de sabie, practic atipic). Oricum sînt trecute în revistă problemele principale legate de sfîrșitul epocii bronzului în insulele engleze.

Cu toate că nu ne-am putut permite decît o fugitivă prezentare a materialelor din acest valoros volum, provenite din regiuni aflate în cealaltă extremitate a continentului, se impune concluzia că, deși „atmosfera“ diferă într-o oarecare

măsură, se poate vorbi de o „unitate tehnologică” a celei mai mari părți din Europa epocii bronzului, de un nivel egal în dezvoltarea metalurgiei, a comerțului și, implicit, a schimbului de bunuri materiale și spirituale.

TUDOR SOROCEANU

N. Chidioșan, *Contribuții la istoria tracilor din nord-vestul României. Așezarea Wietenberg de la Derșida*. Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1980, 136 p., 5 figuri în text, 39 planșe.

Cultura Wietenberg, ale cărei monumente sînt cunoscute încă de la sfîrșitul secolului trecut, reprezintă fenomenul cultural principal al epocii bronzului din Transilvania. Deși abundența de material ar fi îndreptățit existența a cel puțin citorva cărți și studii monografice de amploare, neșansa a însoțit, într-un anume fel, studiul acestei culturi: raportul de săpătură detaliat, întocmit de C. Seraphin, care trebuia să facă parte din prima generație de cărți consacrate epocii bronzului (Hampel, Wosinsky, Milleker ș.a.) a apărut în 1971, constituind și așa o lucrare interesantă, dar pierzînd prin întîrziere rolul capital pe care l-ar fi avut pentru înțelegerea inițială a culturii Wietenberg. Pe de altă parte, prima monografie dedicată culturii (K. Horedt, *Die Wietenbergkultur. Ein Beitrag zur Bronzezeit Siebenbürgens*, Bonn, 1939) a fost distrusă parțial (volumul de ilustrații) în timpul celui de al doilea război mondial, astfel că apariția unui rezumat după mai mult de douăzeci de ani, nu a putut suplini lipsa unei editări în extenso la timpul cuvenit. Anii 1960—1980 au cunoscut într-adevăr o sporire a numărului articolelor privind cultura Wietenberg (probleme teoretice, publicare de material etc.), dar în nici un caz pe măsura discuțiilor purtate în legătură cu ea pe plan național și mondial.

Iată de ce, lucrarea lui N. Chidioșan — prima monografie ieșită de sub tipar a unei așezări de tip Wietenberg, dar și prima monografie a unei așezări din epoca bronzului din România — ocupă și va ocupa un loc aparte în cercetarea milenului al II-lea în spațiul intracarpatic. Nu prea deosebită de teza sa de doctorat, concepută și realizată sub conducerea prof. dr. Kurt Horedt, cartea arheologului orădean, independent de împărțirea în capitole, constă din două părți mari: monografia propriu-zisă a așezării de la Derșida—Dealul lui Balotă și încercarea de sintetizare a prezenței triburilor Wietenberg la vest și nord-vest de aria sa principală de răspîndire. Deși uneori putem avea impresia că autorul pendulează între o monografie de așezare și una de cultură, fără a face o opțiune definitivă, ezitarea lui are rezultate negative minime, dat fiind faptul că așezarea din epoca bronzului e temeinic analizată din toate punctele de vedere.

Introducerea debutează cu un istoric al cercetărilor privind cultura Wietenberg (p. 7—10); prima parte a acestui istoric este o sumară schiță privind dezvoltarea cunoștințelor despre cultură în întreaga ei arie de răspîndire, în vreme ce în partea a doua se realizează o mult mai completă trecere în revistă a cercetărilor din zona Derșidei. Așa se face că din prima parte lipsesc nume de cercetători din România care au publicat suficient material Wietenberg pentru a putea fi amintite și în cadrul Introducerii (Gh. Lazarovici, I. Andrițoiu, I. Aldea). Dintre cercetătorii străini sînt trecuți cu vederea I. Bóna, B. Hänsel, H.-C. Hüttel, A. Harding, și chiar A. Mozsolics cu cel de-al doilea volum de bronzuri, care consacră capitole de mai mare sau mai mică întindere fenomenului Wietenberg.

Repertoriile de puncte Wietenberg pe care le pomeniște N. Chidioșan¹, constituie tot atîtea momente de investigare a culturii; ne-am fi așteptat de aceea, ca monografia Derșidei și harta aferentă (p. 9, fig. 1 = 192 puncte) să aducă la zi aceste rezultate, a căror cartografiere ar fi schimbat întrucîtva imaginea generală și ar fi oferit, poate, puncte de plecare pentru noi raționamente.

Istoricul cercetărilor este urmat de Poziția geografică și mediul natural al așezării de la Derșida (p. 10—12), de Descrierea săpăturilor arheologice de la Derșida (p. 12—13) și, în sfîrșit, de Stratigrafia așezării de la Derșida (p. 14—16). Sînt capitole limpede și concis alcătuite, de la care ar fi fost poate de dorit doar

¹ Schroller = 44; Roska = 80; Horedt = 182, de fapt 189, precum și cifra de 250 (situația din 1970, fără indicații bibliografice).

o ilustrație mai completă, conținând mai multe profile de secțiuni și aspecte de săpătură².

Monumentele arheologice, (al doilea capitol principal (p. 17—26), prezintă cele mai însemnate categorii de descoperiri: locuințe (împărțite în patru tipuri), gropi (excavate 37 din totalul de 91 descoperite), vetre de foc (34 de bucăți) și problemele legate de mormintele de la Derșida și de riturile de înmormântare. Trebuie semnalată minuțiozitatea și rigurozitatea cu care au fost analizate aceste categorii, tipologia și rolul lor în cadrul așezării. Poate că nu era lipsită de interes și o cartare a celor patru categorii de monumente pe planul general al săpăturilor, în așa fel încât să se vadă eventual o anumită orînduire a acestora în cadrul satului preistoric. Mormintele și riturile de înmormîntare ne rețin atenția prin câteva amănunte. Mai întîi, nu credem ca cuțitul curb de piatră din M 3 să fi fost confecționat din micașist (p. 23), o rocă extrem de friabilă; tot din același mormînt, tubulețele cilindrice, confecționate din pastă, care au analogii nu numai în culturile Otomani și Nitra, ci și, de exemplu, în cultura Mureș. În sfîrșit, fusaiola descoperită lîngă urnă ar putea fi interpretată și ca rotiță de cărucior, mai ales că la Dumbrăvița, sub pavajul unui loc de ceremonii, a fost descoperită o piesă similară. Mormîntul de la Derșida ne obligă și la câteva reflecții cu caracter mai general. Pe lîngă cele șase observații de la sfîrșitul paragrafului, n-ar fi fost lipsit de interes să se remarce absența obiectelor de bronz din piesele de inventar ale mormintelor culturii Wietenberg, care, e drept, nu se ridică la 180—190, ci doar, deocamdată, la 160 de înmormîntări, dar care totuși sînt numeric suficiente pentru a constata că în afară de piesele de os (Ocna Sibiului, Deva, Dumbrăvița), marea cantitate de descoperiri aparține ceramicii și că lipsa metalului trebuie să aibă altă explicație decît pura întîmplare. Biritualismul înmormîntărilor Wietenberg cunoaște, fără îndoială, fluctuații, în sensul că în unele faze și în unele situații inhumarea sau incinerarea au preponderență. Chiar semnaturul acestor rînduri a înclinat de multe ori spre diferite soluții, însă adevărul este că numai săparea multor necropole, distanțate cronologic, ne va putea da un răspuns clar. Legat, de exemplu, de o posibilă influență Noua asupra inhumăției din faza tîrzie Wietenberg, se cere pomenită și înmulțirea mormintelor de incinerare chiar în mediu Noua (V. Căpitanu, C. Ursachi, Carpica, 11, 1979, p. 137). Ca ritual apartine ni se pare de remarcat îngroparea de crani umane, care, în general, poate fi datată într-o perioadă timpurie a culturii, dar despre care, în cazul special de la Cheile Aiudului—Bogza Poienarilor credem, ca unul care a văzut prin bunăvoința dr. N. Vlăssă materialul, într-o datare tîrzie. Oricum, situația de la Derșida nu reflectă neapărat situația generală din cadrul culturii. O ultimă observație privind mormintele de la Derșida este aceea că inventarul acestora pare a fi fost uitat de la valorificarea respectivelor categorii de materiale (ceramică, obiecte de os, piatră etc.), lucru care ar putea trece drept o lipsă, dat fiind faptul că în majoritatea cazurilor se cunoaște nivelul de la care pornește groapa.

Capitolul principal e rezervat descrierii materialului arheologic (p. 27—67) și, în primul rînd, ceramicii, o primă împărțire privind separarea tipologică a vaselor lucrate din pastă grosolană de cele din pastă fină³. Valoarea analizei vaselor grosolane, făcute de N. Chidioșan e cu atît mai mare cu cît de cele mai multe ori această categorie de ceramică e relativ neglijată. Faptul că între trimiterile la

² Printre care și secțiunea „etalon“ nr. 5/1965, pentru că nu tuturor le este foarte ușor accesibil articolul din Dacia, 12, 1968. Ar fi trebuit eventual explicată și inversarea numerotării straturilor în cele două publicații: în articolul din 1968 stratul I este cel mai recent (p. 171, fig. 12), în timp ce în monografie stratul I este cel mai vechi. Neluînd în seamă greșeala de numerotare a fazelor din articol, ar fi fost necesară și o lămurire a diferenței de adîncime a diferitelor nivele în prima publicare și în monografie.

³ În cazul primelor au fost diferențiate șase variante de oale, o singură variantă de castroane, două tipuri de căni și una de pahare, pe baza analizei cărora autorul trage printre altele, concluzia că ceramica grosolană apare în proporție mult mai mare în nivelele inferioare, pentru ca raportul să se inverseze, cu cît ne apropiem de sfîrșitul așezării, în favoarea ceramicii lucrate din pastă fină. De acord în ansamblu cu această constatare, s-ar putea face observația că vasele grosolane, mari de obicei, se sparg în mai multe fragmente decît cele lucrate din pastă fină, în general mai mici, lucru ce schimbă întrucîtva cifrele raportului.

planșe din text (p. 27—30 și fig. 2 de pe pag. 29) există o serie de mici neconcordanțe (de ex. la I a, b, d, e) se poate aproape întotdeauna îndrepta prin consultarea planșelor de la sfârșitul cărții. Nu la fel de ușor se trece peste câteva afirmații în legătură cu procedeele de ardere. Nu credem, de exemplu, că vasele grosolane sînt, de cele mai multe ori, bine arse stricto sensu, căci temperatura de ardere pentru această categorie e de aproximativ 700°C, iar nuanțele cărămizii provin nu de la ardere incompletă (p. 27), ci de la ardere în atmosferă cu oxigen, fie că e primară, fie că e secundară⁴.

Formele și variantele confecționate din pastă fină sînt mult mai numeroase⁵. Evoluția celor 45 de variante este parțial sintetizată în diagrama din fig. 3, care, la fel cu celelalte tabele de acest gen, reprezintă una din reușitele autorului în demonstrarea continuității de viață în așezarea de pe Dealul lui Balotă. Prin trasarea unor linii verticale, groase, în dreptul primelor apariții de forme sau ornamente în cadrul unei faze, se pot deosebi grupuri de tipuri vechi, mijlocii și recente, chiar dacă unele dintre ele continuă și în faze ulterioare. Autorul merită deci toată lauda pentru inventarea acestui sistem ingenios de prezentare⁶.

Luînd în considerare experiența acumulată, mai ales prin tipologiile lui K. Horedt și N. Chidioșan, se impune constatarea că, de fapt, avem nevoie de o dublă tipologie: una strict geometrică, bazată pe studierea raportului dintre dimensiuni, precum și pe examinarea foarte atentă a profilului și o a doua, care să ia în considerare „familiile” de vase — oale, străchini, căni. De-abia în al treilea rînd ar urma o analiză complexă avînd la bază rezultatele primelor două tipologii, analiză care să se oprească mai mult asupra finalității vaselor, asupra posibilelor scopuri în vederea cărora erau confecționate recipientele pentru că, în cele din urmă, acesta este unul din țelurile principale ale cercetării. Excelenta analiză pe care o face N. Chidioșan tuturor formelor și ornamentelor este și va fi unul din punctele de plecare pentru orice publicare de material Wietenberg. Meticulozitatea, acuratețea cu care e trecut în revistă fiecare amănunt ne măresc încrederea pe care o acordăm acestei munci. Fără a avea o importanță deosebită, ne-ar fi făcut plăcere ca, înaintea analogiilor din diferite medii culturale învecinate (Otomanii, Mureș, Hatvan, Nagyrév etc.) să fie amintite mai multe paralele din aria de răspîndire principală, tocmai pentru a avea întotdeauna sub privire diferența precisă dintre produsele Wietenberg de la est și cele de la vest de Carpații Apuseni⁷.

⁴ Pentru aceasta (p. 31) credem că este posibilă o categorisire a vaselor după culoarea lor, cu condiția efectuării unor analize chimice serioase, care să dea rezultate privind nu numai eventualele preferințe ale olarilor preistorici, ci și diferitele condiții de ardere pentru diferitele tipuri de vase, chiar în cadrul aceluiași cuptor; bineînțeles, descoperirea unui asemenea complex în mediul Wietenberg va furniza completări cunoștințelor noastre actuale.

⁵ Autorul desparte patru tipuri de oale, nouă tipuri de castroane, șase tipuri de străchini, patru tipuri de farfurii, nouă tipuri de ulcele, cinci tipuri de cești, trei tipuri de căni și cinci tipuri diferite de vase pe buza cărora existau din cînd în cînd lobi. Ca și în cazul formelor grosolane, există o serie de mici inadvertențe între trimiterile la planșe de pe pag. 31 sqq. și de pe fig. 3.

⁶ Dacă în tabele se înțelege foarte bine de ce este necesară o anumită ordine, faptul e mai puțin sesizabil în text; de ce, de exemplu, oala I e a fost plasată pe locul al cincilea, nefuncționînd nici criteriul cronologic, nici cel al dimensiunilor, nici cel al numărului total de exemplare.

⁷ „Considerăm că este (sau nu) o creație proprie a olarilor Wietenberg” nu ni se pare de fiecare dată suficient. Ce se întîmplă, de exemplu, cu forma de castron cu două torți suprainălțate (Chidioșan, Dacia, 12, 1968, p. 171, fig. 12 stratul 1 = Chidioșan, lucrarea de față, pl. 32/11) care nu apare în diagrama din fig. 2—3 și nici nu este comentată. Pentru forma E, termenul de ulcele nu ni se pare potrivit, pentru că în general denumirea sugerează forme mai mult înalte decît late; de altfel, reconstruirea grafică (care e foarte bine că s-a făcut) a unora dintre formele E (pl. 17/1, 3, 4, 8—12 și 18/4, 5, 7—12) nu exclude posibilitatea existenței unor torți, trecîndu-le automat în alte tipuri stabilite de autor. De asemenea, nu înțelegem de ce originea tipului E 7 (p. 38), replica în mic a castronului B 7, trebuie căutată în formele mari, care apar în același timp (niv. 1) și se termină tot în nivelul al 3-lea.

Formele aparte (p. 43 și urm.) îi permit lui N. Chidioșan scrierea unui capitol substanțial, important pentru studierea cazurilor deosebite de produse ceramice, spațiul Wietenberg fiind unul din punctele de legătură între zona balcano-geeană și restul Europei. Datorită și valorii cronologice, ar fi trebuit poate trecute și formele aparte într-o diagramă care să ușureze arheologului folosirea acestor rezultate. O primă formă care ne-a atras atenția sînt așa-numitele tipsii de pește. „Exemplarul unic în felul lui“ cu buza lobată are o bună analogie la Childs, *The Danube in prehistory*, fig. 158, în mediul Mureș. Nu ni se pare nimerită nici restrîngerea răspîndirii lor cu preponderență la aria Otomani. Numai în așezarea de la Pecica au fost descoperite aproximativ zece exemplare, ca să nu uităm nici ariile Suciu, Zuto—Brdo, Piliny. Și cuptorașele portative (termen mai bun, credem, decît vetre portative) constituie o apariție bine delimitată tipologic și destul de răspîndită în diferite culturi cum ar fi, în afara celor amintite de autor, Mureș, Pannonisch Inkrustierte Keramik, Cruceni—Belegiš, dar și în mediul Wietenberg (Aphida, Sîntimbru, Obreja), ca să nu mai vorbim de Derșida. Alături de ipoteza originii sudice, căreia i se raliază și autorul, se cerea totuși amintită și presupunerea mai veche a unui drum parcurs de la nord la sud (J. Banner, *Dolg*, Sz., 5, 1929, p. 34—42; 46—51, cu bibliografia mai veche). O cercetare meticuloasă întreprinsă e dedicată și cărucioarelor și roțițelor de lut. Autorul cunoaște, fără îndoială, bibliografia de bază, însă, ca și în cazul altor forme, ne așteptam la analogii din cultura Wietenberg, mai ales pentru roțițele cu spițe (de exemplu, Miercurea Ciuc, cf. R. Vulpe, *SCIV*, 6/3—4, 1955, p. 566, fig. 5/1). Nici articolul lui Mesterházy, *ArchÉrt.* 103, 1976, p. 213 și urm., cu bibliografia mai adusă la zi, nu este amintit. Un aliniat ar fi putut fi consacrat și existenței legăturilor cu cărucioarele de metal, precum și simbolistici reprezentate de această specie de produse, puținele cuvinte din capitolul final nepărfîndu-ni-se suficiente.

Împodobirea produselor de lut confecționate de purtătorii culturii Wietenberg constituie unul dintre capitolele cele mai originale ale creației materiale și spirituale ale epocii. Dacă unele ornamente, în general mai simple, sînt comune unor orizonturi largi, multe din decoruri sînt caracteristice culturii, conferindu-i specificitate. Și numai aceste premise sînt suficiente pentru a justifica studiul amănunțit întreprins de N. Chidioșan, care împarte decorurile în șase grupe: Decorul plastic sau în relief, Decorul realizat prin impresiuni, Decorul incizat (liniar), Decorul geometric, Decorul spiralic și Decorul meandric, ale căror subvariante nu apar toate pe diagrama din fig. 4, după cum între acestea și text există o serie de neconcordanțe, mai ales la primele trei grupe. Problema împodobirii unor produse de lut pune, implicit, și problema instrumentelor folosite⁸. Ele erau confecționate din os și din lut ars, după cum ne-o dovedește piesa de la Noșlac (*ășezare Wietenberg IV*), cu care se executau striurile de tip 3 p (cf. și o planșă sintetizatoare la B. Hänsel, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*, Bonn, 1976, pl. 43). În legătură cu utilizarea lemnului în executarea striurilor și, în general, a ornamentelor, trebuie deocamdată să rămînem în domeniul ipotezelor. Mai ales prin maniera de execuție, decorul meandric detașează cultura Wietenberg de mediul înconjurător. Observațiile pertinente ale autorului în legătură cu paralelizarea diagramelor de evoluție ale ornamentelor de la Novaci și Derșida, nu au putut fi, din păcate, completate cu cele din fenomenul cultural Verbicioara, unde studiul stratigrafic al culturii este, exceptînd publicarea din Dacia, 5, 1961, mult rămas în urmă, după cum, tot din păcate, nici cultura Abașevo sau alte culturi în care decorul are vreo tangență cu meandrul, nu sînt multumitor studiate, mai ales în dezvoltarea lor⁹.

⁸ În legătură cu acestea, înclinăm să găsim o altă soluție pentru ornamentul cu striuri, decît utilizarea unui piaptăn; încercările practice personale ne-au convins că exista un instrument cu o latură curbată și zimțată, dar fără dinți propriu-ziși.

⁹ Ar fi de asemenea foarte interesant dacă s-ar putea stabili, așa cum a încercat printre alții și M. Garașanin, în *Starinar*, 19, 1968, p. 287 sqq. și o corelație mai strînsă cu cultura Appenninică. În momentul în care tot acest „stil meandric“ de decorare, actualmente greu încă de sintetizat, va putea fi studiat temeinic, și ornamentarea cu meandre în cultura Wietenberg va apărea poate într-o altă lumină.

Aşa cum aminteam şi mai sus, capitolul rezervat obiectelor de piatră nu include, din păcate, şi piesele de inventar din mormintele de pe Dealul lui Balotă. La discutarea măciucilor nu este menţionat un articol de sinteză, utilizabil şi astăzi: K. Horedt, *MAGW*, 70, 1940, 283–303. Piesele de os sînt tratate în cinci subcapitole (p. 62–66), dintre care nr. 3 şi 5 ar fi putut fi unificate, pentru că, după părerea noastră, toate sînt piese de podoabă (eventual şi cu un anume rol în simbolistică), singura deosebire constînd în faptul că unele sînt ornamentate într-un stil care le include în sfera de influenţă miceniană (cf. şi V. G. Childe, *Evans-Festschrift*, precum şi, mai nou, părerile lui Al. Vulpe, *Jahresber. Inst. Fr./M.*, 1977, 101 sqq.). Nu se înţelege nici de ce uneori ornamentul „pulley spiral” e descris fie ca meandru („o bandă şerpuitoare ce formează meandre”), fie ca spirală (p. 65). Nu trebuia neglijată nici alcătuirea unor mici paragrafe pentru podoabele de piatră (pe baza descoperirilor din morminte), precum şi pentru „Alte materiale”. În sfîrşit, „Importurile ceramice” (p. 66–67) ar fi beneficiat — aceasta rămîne o simplă supoziţie — de pe urma publicării masive de material propriu-zis din aşezare: o mulţime de amănunte care astăzi scapă aproape inevitabil, ar fi rămas înregistrate.

O problemă la rezolvarea căreia aşezarea de la Derşida a contribuit din plin este tratată în capitolul al IV-lea: Fazele evolutive şi cronologia culturii Wietenberg. N. Chidioşan caracterizează din toate punctele de vedere (locuinţe, înmormintări, ceramică etc.) fiecare din etapele de dezvoltare a triburilor Wietenberg. Ralierea autorului la ipoteza că ele se dezvoltă în cursul a patru faze, constituie, într-un fel încoronarea mai multor ani de cercetări şi tatonări. Bineînţeles, cu aceasta nu au dispărut toate neclarităţile, realizare care nu ar sta în puterea nimănui în momentul de faţă. Mai ales originile, unde materialul de la Derşida aduce lămuriri de prim ordin, sînt încă greu de fixat cronologic. Spre deosebire de N. Chidioşan (p. 71), nu credem că cel mai vechi nivel de la Derşida poate fi plasat în cronologie relativă în RA2, numai pe baza existenţei unor materiale Otomani I b în nivelul 1 de pe Dealul lui Balotă. Egalizarea subfazei Otomani I b cu Derşida 1 este, fără îndoială, bună; însă, probabil sub influenţa unei cronologii relative mai vechi ale culturii Otomani (Ordentlich), autorul pune semnul egalităţii între acestea două şi orizontul RA2. Ecuaţia mai trebuie gîdită pentru că, de exemplu, legăturile Otomani II — Hatvan etapa finală sînt bine stabilite, iar conform cronologiei relative stabilite pentru Derşida, acestea ar trebui să aibă loc în RB; chiar dacă s-ar petrece în prima jumătate a intervalului, ar fi greu de egalizat perioada finală a culturii Hatvan cu o vreme în care cultura mormintelor tumulare era în Europa Centrală destul de bine definită. Revenind la momentul în care începe cultura Wietenberg, vrem să accentuăm că, într-adevăr, începutul aşezării de la Derşida, nu trebuie să fie neapărat egalizat cu începutul culturii Wietenberg sau a orizontului R A1, ci plasat cîndva în timpul acestuia. Mai există şi alte argumente de ordin local, însă în cadrul de faţă nu ne putem permite o prezentare, chiar sumară, a lor. Privitor la perioada iniţială a culturii s-a discutat problema aportului grupului Ciomortan. Întru totul de acord cu părerea lui N. Chidioşan care îl consideră un aspect zonal de la începutul primei faze a culturii Wietenberg şi nicidecum o cultură separată, am dori să semnalăm şi comunicarea lui T. Muscă din Apulum, 17, 1979, p. 87–89; legăturile Coţofeni—Wietenberg au fost tratate şi cu ocazia publicării unor materiale arheologice din peşteri (N. Vlăssă, în *memoriam C. Dalcoviciu*, Cluj, 1974, 409 sqq.).

Un merit deosebit al autorului este efortul făcut pentru a înţelege ce s-a petrecut mai tîrziu, într-o perioadă post-Derşida, adică în faza a IV-a; prezentarea din nou a caracteristicilor acestei faze, precum şi a principalelor argumente arheologice şi bibliografice în sprijinul existenţei acestei ultime etape, limpezeste cunoştinţele pe care le avem astăzi în legătură cu subiectul. Apărut în timpul din urmă, comentarea articolului lui H.-G. Hüttel, din *Germania* 56/2, 1978, 424 sqq., dar şi a citorva păreri mai vechi — pro şi contra — ar fi avut poate darul de a completa tabloul fazei finale. N-ar fi fost rău, dacă şi aşa cadrele cronologice ale monografiei de la Derşida au fost depăşite, să se fi făcut cîteva observaţii în legătură cu ceea ce lasă cultura Wietenberg epocii următoare, mai exact cum ar putea fi surprinsă legătura fazei a IV-a cu Hallstatt-ul timpuriu şi cum ar putea fi argumentate în mod serios posibilităţile transmiterii şi primirii acestei moşteniri.

Titlul ultimului capitol important, „Relaţiile purtătorilor culturii Wietenberg cu vecinii din vest şi nord-vest este — şi e bine că e aşa — depăşit de conţinut.

Chiar cu unele lipsuri de bibliografie mai recentă (Al. Vulpe, *Jahresber. Fr./M.*, 1977; Al. Oancea, *Cercetări arheologice*, 2, București, 1976, 191 sqq.; M. Florescu, *Carpica*, 10, 1978, 97 sqq.; id., *Carpica*, 11, 1979, 57 sqq.), autorul stabilește principalele punți de legătură între culturile Monteoru și Wietenberg, făcând și câteva considerații privitoare la fluctuațiile de intensitate ale conexiunilor celor două fenomene culturale. Așa cum a fost subliniat, existența unor relații între culturile Tei și Wietenberg se bazează pe pătrunderea unor triburi Tei în colțul sud-estic al Transilvaniei. Părerile mai vechi sau mai noi (lipsește totuși lucrările lui A. Prox, I. Nestor, D. Popescu) întregesc imaginea legăturilor dintre cimpia munteană și Transilvania în epoca bronzului. Obiectele de bronz sînt și ele dovezi ale unui mediu comun: e de menționat totuși faptul că, deși acul cu capul în formă de pâstaie de la Novaci corespunde foarte probabil unui mediu Tei-Tei (Tei II) sau Tei-Stejar (Tei III), el nu reprezintă o dovadă cronologică peremptorie, fiind o descoperire izolată; de asemenea nici condițiile stratigrafice în care a fost găsit acul de pe Wietenberg nu ne sînt cunoscute. Un argument indirect în favoarea unei conviețuiri pașnice, ar fi și prezența rapierei miceniene din spațiul intracarpatic, care trebulau să aibă un drum de trecere, foarte probabil, prin mediul Tei (cf. și K. Horedt, *NÉH*, 2, 1960, p. 31 sqq.; id., *Apulum*, 4, 1961, p. 9 sqq.). Repertoriul descoperirilor Wietenberg la vest și nord-vest de Carpații Apuseni și harta adiacentă întrerup capitolul, obligîndu-ne și pe noi să spunem cîteva cuvinte referitoare la ele. Repertoriul este bine întocmit și, practic, nu i se pot reproșa scăpări, dacă nu luăm în considerare roțița ornamentată de cărucior de la Dindești atribuită culturii Wietenberg (T. Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei*, București, 1978, pl. 32/14). Ceea ce ar fi fost eventual bine de făcut, era, pe de o parte suprapunerea hărții din fig. 5 pe harta generală (adusă la zi) din fig. 1. Nu era rău ca pe această hartă de format mare (plierea diagramelor arată că au fost disponibilități tipografice) să fie marcate cu semne deosebite localitățile cu descoperiri Otomani din Podișul Transilvaniei, conținute în Repertoriile lui Roska, *FolArch*, 3—4, 1941 n. 27 și Gh. Lazarovici, *Apulum*, 9, 1971, p. 71 sqq., completate și aduse la zi. S-ar fi observat că, deși văile rîurilor sînt luate — uneori nemotivat — în considerație drept căi de comunicație mai lesnicioasă, Porțile Meseșului au constituit, cel puțin pentru epoca bronzului, una din posibilitățile de trecere (în ambele sensuri) la care se apela des și constant. Poate că tot grafic — acolo unde se cunoaște — trebuia marcat pe harta din fig. 5 și contextul cultural-stratigrafic în care fragmentele Wietenberg au fost găsite — pentru a formula mai repede o serie de opinii, care, cu un suport ilustrativ, ni se par mai ușor de argumentat. Unele puncte din repertoriul lui N. Chidioșan mai figurează și în completarea listei lui Horedt/Seraphin, *Die prähistorische Ansiedlung auf dem Wietenberg bei Sighișoara—Schässburg*, Bonn, 1971, 7—8, ceea ce nu apare în bibliografia localităților, care ar fi trebuit completată și în alte cazuri¹⁰. Luînd în discuție relațiile Otomani—Wietenberg, autorul trece cu vederea prima observație de acest gen, bazată pe cartarea descoperirilor Otomani în mediul Wietenberg (Roska, *FolArch*, 3—4, 1941) și revine din nou cu o datare pentru Otomani I b, care, așa cum subliniam și mai sus, pare prea recentă. Nu ar fi fost rău ca contactele Otomani—Wietenberg din faza finală să fi fost analizate, fiind conștient autorul și de prezența unor influențe vestice (cf. Dumitrașcu/Emödi, *ActaMusPorol*, 4, 1979, p. 44 sqq.); ele par a fi fost, cel puțin parțial contemporane, prezența lor nereducîndu-se la o simplă coexistență. Terminarea în BD a culturilor Wietenberg și Otomani, ar fi trebuit și ea eventual nuanțată în măsura posibilităților — spre începutul sau sfîrșitul ei —, ca să nu mai vorbim de înțetarea existenței marilor așezări, care este egalonată, fapt ce nu confirmă teoria catastrofelor, după cum bine aminteste și autorul (p. 92, fără indicație bibliografică).

¹⁰ Dăm doar cîteva exemple: Oradea—Salca este amintită și de K. Horedt, *Dacia*, 4, 1960; înainte de Soroceanu, elementele Wietenberg de la Pecica sînt menționate de Roska, *KözlCluj*, 4, 1944 și K. Horedt, *Dacia*, 4, 1960; Sîncrăieni—Cetatea Boului nu e cunoscută doar prin materialul inedit din Muzeul Săculeni, ci apare și în repertoriul lui T. Bader, *Epoca bronzului*..., 1978. Roska, 1944, ilustrează punctul 32 (Șimleul Silvaniei); Tiream e înregistrat bibliografic ca punct Wietenberg (Roska, Horedt) nu numai prin materialul inedit din Muzeul Carei; material Wietenberg ilustrat, de la Vârșand, apare mai nou și la Popescu și Bóna.

Intr-adevăr singurul punct de tangență Wietenberg—Vatina e vasul de la Cornești; „chiar și o fază mai nouă“ (p. 95) decât Wietenberg III e imposibil de presupus, pentru că vasul în cauză a fost găsit în nivelul inferior, practic pe solul virgin. Chiar în ansamblu, așezarea de la Cornești nu pare să fie cu mult mai recentă decât faza finală a tell-ului de la Socodor, ca să dăm unul din punctele mai cunoscute de reper.

Culturile Suciu de Sus și Wietenberg se dezvoltă, măcar o perioadă de timp, paralel. Noile descoperiri de la Oarța de Jos (C. Kacsó) îi permit autorului să tragă concluzii mai ferme în legătură cu raporturile dintre cele două culturi. În acest context ne miră faptul că autorul vorbește de „rețineri cauzate în primul rînd de lipsa unei cronologii interne unitare a culturii Suciu de Sus, bazate pe o evoluție stratigrafică sau pe studiul analitic și tipologic a (sic!) vestigiilor acestei culturi“ (p. 95), existînd totuși cel puțin articolele lui T. Bader (SCIV, PZ, ultimul nementionat în bibliografie) și cartea aceluiași autor, precum și studiile lui Al. Vulpe, C. Kacsó și H.-C. Hüttel¹¹.

În sfîrșit, existența sau inexistența unor relații între culturile Noua și Wietenberg au fost îndelung dezbătute. Bazat pe lucrările lui A. C. Florescu, M. Rusu, T. Soroceanu, N. Chidioșan afirmă și el coexistența, evident parțială a celor două populații. El ar fi fost ajutat în conturarea tabloului — atît a celui strict arheologic, cît și a celui teoretic — de lucrările lui K. Horedt (Materiale, I, 1953, p. 798 sqq.; AAC, 9, 1967, p. 9 sq.), Z. Székely (Stud. Com. Sibiu, 12, 1965, p. 21 sqq.), B. Hänsel (op. cit., p. 65—73) și G. Marinescu (Apulum, 17, 1979, p. 97 sqq.; Marisia, 9, 1979, p. 39—42); ni s-ar fi părut utilă și menționarea bibliografiei în care se susțin și idei contrarii, sugerînd lichidarea triburilor Wietenberg de către purtătorii culturii Noua și, în același context (cronologic mai ales) posibilitatea relațiilor Wietenberg—„tumulari“.

Obișnuitele considerații generale grupate în cel de-al șaselea capitol „Considerații istorice — viața economică, socială și spirituală“ (p. 98—102) încheie textul propriu-zis al cărții.

N. Chidioșan s-a străduit și a reușit să cuprindă cea mai mare parte a bibliografiei privitoare la cultura Wietenberg și să o utilizeze ca suport arheologic și documentar al monografiei de la Derșida. În discutarea acestei laturi a muncii autorului, ni se pare necesară atingerea a două probleme mai importante: abrevierile bibliografice și aparatul critic.

În cadrul primei chestiuni, ne surprinde mai întîi discrepanța dintre text, destul de curat din punct de vedere tipografic, și paginile de prescurtări (103—111), care, — ne pare rău că trebuie să o spunem — arată ca o corectură în șpalt. Există multe greșeli tipografice pe fiecare pagină, deranjante prin însăși prezența lor și care se pot datora și tipografiei, avînd în vedere dificultatea culesului față de textul propriu-zis; există însă inexactități care nu i se pot datora decât autorului¹².

La lista bibliografică propriu-zisă, observăm că într-o asemenea înșirare ar trebui trecute — conform regulii — articolele scrise de un autor fără colaboratori, și abia pe urmă cele în colaborare, indiferent de anii de apariție. Există

¹¹ Nu ni se pare indicată nici trecerea cu vederea a descoperirilor de la Col-dău (N. Vlassa, ActaMN, 10, 1973), care trebuie comentate pozitiv sau negativ, precum și a lucrării lui N. Chidioșan, SCIV, 21, 1970, 287 sqq.; ar putea fi vorba de prescurtarea Chidioșan, 1970, dar nu avem certitudinea, ea neapărînd în prescurtări.

¹² Spicuiam cîteva exemple: ArchCarp = Archaeologica Carpathica, (fără localitatea de apariție) este oare Acta Archaeologica Carpathica, Kraków? Prescurtarea obișnuită a revistei Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, nu e ActaArch, ci AAH sau AABp, tocmai pentru a o deosebi de apariția asemănătoare ca titlu de la København. Nu ni se pare nimerită nici prescurtarea Muz.Köz, pentru István Király Múzeum Közleményei, care începînd mai ales cu numerele 2—3 și pînă azi are titlul cunoscut de Alba Regia. La fel de fără culoare locală, ni se pare și prescurtarea Stud.Com. (plasată, de altfel, în dreptul revistei Tibiscus), pentru StComMuzBr, dat fiind faptul că există numeroase reviste românești care au în titlu „Stud. și Com.“. Același lucru pentru Cercetări arheologice.

unele cazuri cînd o lucrare scrisă de doi autori e prescurtată doar cu numele primului, altelei apar amîndoi, iar citeodată unii coautori nu apar de loc (Soroceanu/Lazarovici/Amlacher/Mureșan), cum e cazul ultimilor doi. Constantinescu și Panait sînt de fapt Constantiniu și Panait, confuzie periculoasă, pentru că există și N. Constantinescu, care se ocupă tot de arheologie.

Von W. Angeli și von J. W. Neugebauer (p. 105, 108), nu fac parte din categoria arheologilor de origine nobiliară (de exemplu von Brunn), ci înseamnă „scris de...”. În cîteva cazuri lipsește varianta în limbă străină a unor articole (K. Horedt, Al. Vulpe), mult mai cunoscute în cercurile de specialitate. Studiile din reviste ar fi trebuit să aibă indicate și paginile. Cîteva din lipsurile bibliografice mai importante au fost amintite la timpul cuvenit, în textul recenziei.

Rezumatul substanțial al cărții (p. 115—135) va face cunoscut imensei majorități a cercetătorilor străini, alături de ilustrație, conținutul lucrării. E regretabil deci că necunoașterea vocabularului de specialitate în franceză, recunoașterea (din păcate, nu e primul caz) prea pregnantă a originalului românesc, dar și multe stîngăcii de exprimare în franceză, greșelile de ortografie, vor îngreuna folosirea cărții de către cei interesați. În sfîrșit, adăugăm și faptul că notele fiind nenumerotate în textul românesc, legătura dintre rezumat și bibliografie se face destul de greu.

Cu aceasta am ajuns la cea de-a doua problemă amintită mai sus, aceea a aparatului critic. Introducerea trimiterilor bibliografice în text are, după părerea noastră, mai mult dezavantaje decît avantaje. Mai întîi de toate, cursivitatea textului e mereu întreruptă, iar autorul poate să indice cu greu mai multe lucrări; în cazul unor enumerări mai consistente se pierde uneori exactitatea necesară. Tocmai din acest motiv avem impresia că se ajunge citeodată într-un fel de impas, soluționat prin abandonarea indicațiilor bibliografice. Întîlnim astfel multe, în unele capitole chiar prea multe, ocazii în care notele lipsesc obligîndu-ne să renunțăm pe de o parte la verificarea unor indicații pur tehnice, iar pe de altă parte, a unor serii de idei sau afirmații, care își pierd paternitatea, lucru nerecomandabil în munca științifică. Stîngăciile de limbă sînt reduse la număr și ele nu îngreunează înțelegerea textului. Ar fi fost de mare ajutor alcătuirea unui indice de nume și localități și a unei priviri de ansamblu din punct de vedere cronologic.

Personal ne raliem acelei păreri care consideră arheologia o știință în primul rînd vizuală. De aceea nu a putut să nu ne bucure condițiile grafice mai mult decît mulțumitoare. În proporție mai redusă la fotografii și mai mult la desene, acest lucru se resimte cu plăcere: tipologia formelor și a ornamentelor, riguros alcătuită, dovadă a unei munci care merită toată lauda, își găsește un cadru mult mai adecvat decît hîrtia de proastă calitate și tipărirea neglijentă, devenite însoțitoare credincioase ale cărții de arheologie românești. Iată de ce, autorul și instituția unde lucrează, Muzeul Țării Crișurilor, pot fi mîndri de realizarea lor.

Ne-am străduit să analizăm cît mai serios cu puțință cartea lui N. Chidioșan, conștiință fiind, chiar și după prima lectură, de faptul că e o carte plină de substanță și deschizătoare de drumuri. Mulțimea problemelor discutate sau doar expuse, bogatul material și bibliografia abundentă au generat, într-un anume fel, și numeroasele observații din recenzia noastră. Acestea, și aici trebuie să evidențiem încă o latură pozitivă a monografiei, sînt direct proporționale cu cantitatea de idei provenite din prelucrarea unui material, idei capabile să dea un impuls cercetării în continuare. Remarcile noastre, așa cum lesne se poate băga de seamă, depășesc de multe ori cazul concret, pentru că lucrarea lui N. Chidioșan te obligă să gîndești și să faci conexiuni, calitate pe care nu i-o putem lăuda îndeajuns. Cu puține excepții, formularea „autorul ar fi putut face...” nu este un proces gratuit de intenție, ci constituie urmarea firească a complexității muncii arheologului orădean. Neavînd un model local (chiar și în străinătate monografiile de necropole sînt mult mai numeroase decît cele de așezări), cu toată îndrumarea, uneori fundamentală, a profesorului K. Horedt și cu tot ajutorul colegilor, N. Chidioșan a rămas, în ultimă instanță, singur în fața materialului său, pe care a reușit, nu fără efort, să-l domine și să-l facă accesibil în mod științific celor interesați. Strădania lui N. Chidioșan este cu atât mai de respectat cu cît, ca și în alte cazuri, ea s-a desfășurat într-un oraș, care nu beneficiază de avantajele unui centru universitar, situație ce îngreunează ab initio cercetarea.

Este aici locul să subliniem că în aproximativ trei ani (1978—1980) au apărut nu mai puțin de trei cărți dedicate mileniului al II-lea î.e.n.; din cei patru autori (P. I. Roman, J. Némethi, T. Bader, N. Chidioșan), ultimii trei sînt arheologi care lucrează în rețeaua de muzee (Carei, Satu Mare, Oradea), fapt ce, alături de alte realizări, constituie un titlu de laudă. Această remarcă a noastră se cere întărită de o alta: în momentul de față, cercetarea preistoriei transilvănene se face în primul rînd în muzee. Cînd în universitățile Transilvaniei nu există o catedră de preistorie și nici un specialist în perioada de dinaintea fazei clasice a civilizației dacice, iar pentru cei din institutele Academiei (independent de valoarea lor personală), degetele de la o mîină sînt prea numeroase, trebuie să constatăm că studiul unei perioade capitale din istoria țării, aceea a originilor noastre, se face în muzee. Volumul și calitatea muncii realizate de arheologii preistoricieni din muzee merită așadar, cel puțin recunoașterea cuvenită, munca fiind depusă în condiții nu întotdeauna dintre cele mai propice. Cu atît mai mult, calitățile profesionale și umane ale lui Nicolae Chidioșan, cu ajutorul cărora putem primi acum un așa de folositor dar științific, merită respectul și recunoștința noastre depline.

TUDOR SOROCEANU

[Iminzan] Suleimanović Masimov, *Keramičeskoe proizvodstvo epohi bronzы v Južnom Turkmenistane (Po materialam raskopok poselenija Altyn depe)*, [Keramische Produktion der Bronzezeit in Südturkmenistan. (Auf Grund der Materialien aus den Ausgrabungen in der Altyn-depe-Siedlung)], Izdatel'stvo „Ylym“, Așhabad, 1976, 112 S. + 16 Textabbildungen. Preis 50 Kop.

Das unter den Auspizien der Akademie der Wissenschaften der Turkmenischen SSR erschienene Heft verdanken wir dem sowjetischen Archäologen Iminzan Suleimanović Masimov; es handelt sich tatsächlich um einen vorläufigen Grabungsbericht, der die wichtigeren Ergebnisse der in der spätbronzezeitlichen Siedlung von Altyn depe (genauer im Töpferviertel) durchgeführten Ausgrabungen in wissenschaftlichen Umlauf bringt.

Das Vorwort, das auch eine allgemeine Vorlage der mit den Ausgrabungen verbundenen Fragen umfasst, spielt gleichzeitig die Rolle einer Forschungsgeschichte. Diese wurden 1928 unter der Leitung von A. A. Semionov begonnen und nach einer fast 20 jährigen Pause von M. E. Masson und seit 1965 von V. M. Masson weitergeführt. Einige stratigraphisch-chronologische Betrachtungen schließen diesen einleitenden Teil.

Das erste Kapitel (S. 11—77) enthält die Beschreibung der Ausgrabungen, der im Nordteil der Siedlung entdeckten Wirtschaftskomplexe. Die Aufbauschichten und die Räume stellen die Hauptelemente dieser Beschreibung dar. Nicht ohne Wichtigkeit ist die Behandlung der Brennöfen für Keramik, die in drei Haupttypen eingeteilt wurden. Im Rahmen desselben Kapitels wurden auch die „Denkmäler der materiellen Kultur“, also die Formen der bedeutenderen Behälter (Tassen, Kannen, Vasen, dopellkonische Gefäße u.s.w.) bearbeitet, deren Häufigkeit in verschiedenen Ausgrabungssektoren auf einer Tabelle (Abb. 12) zusammengefaßt wurde.

Im zweiten Kapitel (S. 78—104) wird der Charakter und die Einrichtung der keramischen Herstellung behandelt und eine allgemeine Übersicht Turkmeniens gegeben, bevor die Ergebnisse bezüglich der Verfertigung der Keramik (Ofen, Brenntemperatur u.s.w.) in der Siedlung von Altyn depe zusammengefaßt wird, sowie bezüglich der sozial-ökonomischen Schlußfolgerungen, die sich aus der Analyse ergeben.

Der Abschluß repräsentiert nichts anderes als die Einreihung der bronzezeitliche Niederlassung in den Rahmen der Altyn depe-Ausgrabungen, wo sie die dritte Phase der menschlichen Entwicklung, nach dem Neolithikum und Äneolithikum darstellt.

Mit großem Interesse warten wir auf die vollständige Veröffentlichung der Ausgrabungen, unter besseren graphischen Bedingungen, die das Niveau der oben angezeigten Arbeit überschreiten sollen.

TUDOR SOROCEANU

Klemens Wilhelmi, *Zwei bronzezeitliche Kreisgrabenfriedhöfe bei Telgte, Kr. Warendorf*. Mit einem Beitrag von Bernd Herrmann (Bodenaltertümer Westfalens, 17. Berichte des Westfälischen Museums für Archäologie — Amt für Bodendenkmalpflege —, Landschaftsverband Westfalen-Lippe, begründet von August Stieren, weitergeführt von Hans Beck, hrsg. von Bendix Trier) Verlag Aschendorff, Münster, 1981, 144 p., 42 fig. in text, 52 pl., 9 tab., 7 anexe (planuri).

Săpăturile de salvare întreprinse între 1968—1976 în două puncte („Dovenacker” și „Emskämpe”) din raza oraşelului Telgte au scos la iveală rămăşiţele, credem noi doar a unei singure mari necropole, care se datează în bronzul târziu. O comparaţie între materialele provenite din săpăturile efectuate în cele două parcele ne lămureşte că, de fapt, prima este cea care a dat cele mai bogate rezultate (834 de descoperiri, parţial în 76 de construcţii funerare), în vreme ce al doilea sector de săpătură nu a livrat decât resturile unor construcţii funerare.

Regretabil este faptul că, datorită perseverenţei şi rapidităţii cu care a fost proiectat şi construit un camping, arheologii au fost stînjeniţi în măsură apreciaabilă în muncă, fiind frustraţi şi de o suprafaţă întinsă de teren, de pe care nu au mai reuşit să strîngă nici o recoltă ştiinţifică.

Ceea ce este important de relevant, mai ales pentru că avem de-a face cu elemente necunoscute deocamdată în epoca bronzului din părţile noastre, sînt construcţiile funerare, aşa numitele case ale morţilor, unde erau îngropate resturile de la unul sau mai mulţi răposaţi, ale căror cadavre fuseseră sau nu trecute prin foc. Există, de asemenea, „morminte lungi” (conţinînd morminte individuale), „Schlüsselochgräber” şi morminte circulare. Mormintele propriu-zise sînt studiate din punct de vedere al înălţimii la care au fost plasate urnele, a formei gropilor şi a felului de a trata cadavrul. O situaţie aparte în acest din urmă caz, o reprezintă şi aşa-numitele „Brandskeletten”.

Inventarul mormintelor este sărac, şi cantitativ, şi calitativ, în special bronzurile („Osenspange”), trei tipuri de ace, ilustrate fiecare printr-un singur exemplar, sule, o pensetă, câteva fragmente de brice şi saltaleoni) şi obiectele confecţionate din „alte materiale” (cîteva mărgelă din chihlimbar). Cîinci categorii principale de vase (Urnengrundformen, verzierte Urnen, Bei- und „Opfergefäße”, Henkelurnen, Deckschalen) sînt stabilite şi analizate de autor. Este momentul să subliniem eforturile susţinute ale lui K. W. de a plasa descoperirile de la Telgte într-un cadru mai larg, care să ne priveze de strîmtimea unei imagini îngust geografice şi ştiinţifice. Fără să poată acorda o pondere prea mare datelor C 14, autorul trece la rezumarea principalelor date şi rezultate ale campaniilor de săpături. Foarte util, catalogul descoperirilor înşiră fiecare mormînt sau grup de morminte, cu cele mai importante caracteristici, inclusiv cele antropologice. Nu se poate, în acest context, să nu fie subliniată contribuţia lui Bernd Herrmann (Göttingen), care realizează un studiu magistral al resturilor de oase umane, înregistrînd diferenţele de calcinare, de vîrstă, de sex, de înălţime, precum şi patologia indivizilor, probleme de demografie ale comunităţii etc.

Partea ilustrativă nu este departe de a constitui un model absolut prin calitatea desenelor care, în marea majoritate a cazurilor, sînt dublate de fotografiile (ce nu au aerul de a fi nişte pete cenuşii, absolut inutilizabile) respectivelor piese, obţinîndu-se o imagine cît mai veridică a realităţii arheologice, atît cît aceasta este cu putinţă într-o publicaţie. La imaginea de mai sus contribuie şi aspectele de săpătură, planurile meticuloase întocmite (pe care sînt marcate piesele de inventar şi tipurile de morminte) hărţile la scările 1 : 25000; 1 : 5000 şi fotografia aeriană a zonei, obţinută cu aprobarea nr. 596/1977 din partea autorităţilor din Münster.

Nu putem, încheind, să nu ne reamintim că o astfel de apariţie editorială exemplară a fost prilejuită de construcţia unui camping, care a şi imobilizat sau distrus o bună parte din rezervele arheologice ale regiunii şi care, ca în atîtea alte cazuri, ar fi putut fi împinsă, fără prejudicii economice, cu două-trei sute de metri mai departe.

TUDOR SOROCEANU

Tibor Kemenczei, *Das mittelbronzezeitliche Gräberfeld von Gelej* (Régészeti Füzetek, Ser. II, No. 20) Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1979, 46 S., 15 Abb., 28 Taf. Preis 50,— Ft.

Einen bedeutenden Fortschritt zur Kenntnis der Füzesabony-Otmani-Kultur stellt die Einführung der diesem Kulturkomplex angehörenden Gräberfelder von

Gelej¹ in den wissenschaftlichen Umlauf dar. Tibor Kemenczei, der bekannte ungarische Fachwissenschaftler, Spezialist für die Bronzezeit, veröffentlicht drei Gruppen von Gräbern aus dem oben genannten Objektiv: die im Jahre 1941 ausgegrabenen, diejenigen des Jahres 1962 (von E. Patek und N. Kalicz) und die eigenen Ausgrabungen der Jahre 1966—68. In zwei nicht weit voneinander entfernten Punkten gelegen², unterscheiden sich die Gräberfelder, was die Anzahl der Gräber und den typologisch-chronologischen Wert der Grabbeigaben betrifft. Die Beschreibung der Gräber, der Begräbnisritus, die Tonware und die Bronzen repräsentieren die Hauptkapitel der streng sachlich und sehr detailliert verfaßten Monographie.

In der vorliegenden kurzen Ausführungen möchten wir tangential nur drei Probleme berühren. Das erste betrifft das aus der Füllerde des Grabes No. 184/B emporgekommene Keramikfragment vom Typ Wietenberg. Die Scherbe gehört zu den „Exporten“ siebenbürgischen Materials³ in das Otomani-Füzesabonyer-Milieu, ein ausführlicher von N. Chidioşan, Crisia, 4, 1974 behandeltes Thema, wo der Orader Archäologe das ganze westlich der Westkarpaten gefundene Material bearbeitet; nicht ohne Bedeutung für die Entwicklung der Verzierungen der Wietenbergkultur und für die Datierung, wenigstens in relativer Chronologie, ist auch der Artikel desselben Verfassers (Beiträge zur Kenntnis der Wietenbergkultur im Lichte der neuen Funde von Derşida, Dacia, 12, 1968) in dem die von K. Horedt, ActaArchCarp, 7, 1967, 9 ausgedrückten Ideen entwickelt und illustriert sind. Diese Studien stellen eine spätere Phase der Forschung gegenüber von K. Horedt, Die Wietenbergkultur, Dacia, 4, 1960, 107 ff. dar, welcher, im Zeitpunkt seiner Arbeit den Stand der Kenntnisse bis zur unmittelbar dem Kriege folgenden Periode zusammenfasste. Aus dieser letzteren Synthese läßt sich lediglich indirekt folgern (ebd., 131—132), daß einige Wietenberg-Erzeugnisse im Otomani-Milieu (Socodor, Vârşand) ins RBB datiert werden können, wir konnten uns aber nicht darüber Rechenschaft geben, daß „eingekerbte Linienverzierung... ist für die Zeit der mittleren Phase der Wietenbergkultur, d. h. für die Periode RBB, charakteristisch“ (S. 36). Es wäre nicht schlecht gewesen, eine graphische Wiederherstellung des Gefäßfragmentes zu versuchen oder zum mindestens ein Profil herzustellen, eine auch für die übrigen Gefäße empfehlenswerte Lösung.

Es war ganz natürlich, daß die wichtigsten Parallelen mit den veröffentlichten oder nicht veröffentlichten Nekropolen der Kultur (Hernádkak, Megyaszó usw.) gemacht wurden; es wäre aber nicht zweckwidrig gewesen, daß eine Serie von Artikeln über das Otomani-Material aus von bedeutenden Archäologen (Roska, Popescu, Ordentlich, Banner, Bóna usw.)⁴ veröffentlichten Ansiedlungen verwertet worden wäre, ohne Rücksicht auf den Umstand, daß manchmal die chronologischen Übereinstimmungen mit Gelej von beschränkterer Dauer sind. Im kritischen Apparat hätte eine Serie von Meinungen (besonders über die relative Chronologie, wenn auch mit Vorbehalt, erscheinen müssen, selbst wenn einige davon dem Verfasser schwer annehmbar vorkommen.

Schließlich möchten wir noch über die Datierung des Gefäßchens aus Grab 18 (Taf. III/9) sprechen, das T. Kemenczei als „eine charakteristische Keramikform der Töpferkunst des Volkes von Spät-Perjámos...“ (S. 38) ansieht. Für den Fall, daß der Verf. unter Spät-Perjámos das Ende der Siedlung von Movila Şantului versteht, scheint uns das auf Grundlage der Ausgrabungsergebnisse von Roska, völlig berechtigt; wenn aber Spät-Perjámos — und hier gestehen wir, daß wir den

¹ Es mangelt Übereinstimmungen zwischen der Anzahl der Gräber in der Beschreibung (S. 7 ff., für Kanális Flur = 149) und derjenigen im Vorwort (= 147), sowie 23, bzw. 21 für Beltelek.

² Beltelek Flur befindet sich 150 m. (S. 27) oder 180 m. (S. 5), nördlich oder, wahrscheinlicher, südlich (Karte Abb. 2) von Kanális Flur.

³ Es gibt für den Namen dieser Kultur auch die Schreibweise *Wietenberg*.

⁴ Vârşand, Socodor, Otomani, Sălacea, Valea lui Mihai, Békés-Várdomb.

⁵ Das Gefäß mit hochgezogenem halbmondförmigem Hankel fehlt auch in anderen späten Komplexen.

Sinn des Absatzes nicht völlig verstanden haben — als Ende der Kultur angesehen wird, erscheint die Behauptung unrichtig, da das letzte gut wiederherstellbare Exemplar aus dem Niveau III von Pecica stammt (vgl. die chronologische Skala in Dacia, 21, 1977, 76), was übrigens die von Kemenczei für Gelej vorgeschlagene Datierung bestätigt. Das Problem der relativen Chronologie des ganzen Komplexes mit Buckelkeramik (Bónas Benennung erscheint uns annehmbarer), sowie das Ethnisch-kulturelle würde eine Vorverlegung des Problems gegenüber dem jetzigen Stand der tiefgründigen Kenntnis des veröffentlichten Materials bedeuten.

TUDOR SOROCEANU

Studii dacice (sub redacția prof. univ. Hadrian Daicoviciu), Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1981.

Un elegant volum de 204 pagini, cuprinzând o culegere de studii și articole închinat — cum se precizează în „Cuvîntul înainte” semnat de Hadrian Daicoviciu — celei de a 2050-a aniversări a formării statului dac sub conducerea lui Burebista.

Studiile, cu o tematică bogată și variată, depășesc prin aria lor de cuprindere (atît metodologică, cît și cronologică) răstimpul strict marcat istoricește de statul lui Burebista, unele tratînd premisele acestuia, altele (mai numeroase) incluzînd și perioada dintre Burebista și Decebal și chiar probleme ale statului dac din perioada ultimului rege.

Volumul se deschide cu studiul prof. univ. Andrei Bodor despre *Structura societății geto-dacice*, o pertinentă analiză a izvoarelor literare antice, coroborate cu datele arheologice, permițînd autorului să definească societatea geto-dacică drept una împărțită în clase, cu o aristocrație laică și religioasă și poporul de rînd, producător al bunurilor materiale.

Studiul imediat următor, al prof. univ. Hadrian Daicoviciu, restringe și — în același timp — adîncește analiza asupra *Societății dacice în epoca statului*, plecînd de la două premise fundamentale: 1) Teza marxistă că statul apare ca o formă specifică de organizare a societăților divizate în clase cu interese antagoniste, ca un instrument al clasei dominante; 2) Existența de neîndoielă a unui stat dacic, de la Burebista și pînă la Decebal inclusiv. Investigarea amănunțită a tuturor categoriilor de izvoare îngăduie autorului să socotească forma statală pe care au avut-o daco-geții ca înscriindu-se într-o variantă a modului de producție tributual, în care exploatarea se realiza prin perceperea unor forme de prestări în muncă și bunuri.

În articolul *Contribuții la soluționarea problemei formării orașului la daci*, István Ferenczi, șef de secție la Muzeul de Istorie al Transilvaniei, urmărește evoluția în timp — arheologic sesizabilă — a așezărilor daco-getice de tip oppidan, înjghebarea acelor *davae* pomenite și în izvoarele antice literare și geografice, oprindu-se cu precădere asupra capitalei, Sarmizegetusa regia, într-a cărei dezvoltare de excepție sesizează înmănușarea factorilor de ordin geografic, economic și politic.

Cercetătoarea Mioara Turcu, de la București, semnează articolul *Cultura materială a geto-dacilor din Cîmpia Munteniei*, amplă și documentată repertoriere a stațiunilor ce se înșiră pe răstimpul veacurilor V—I î.e.n., atestînd densitatea de locuire și bogăția culturii materiale geto-dacice în această parte a țării. Clasificarea așezărilor îi permite autoarei să distingă patru tipuri principale: așezări deschise, nefortificate; așezări avînd un simplu șanț de apărare; așezări fortificate cu șanțuri și valuri de pămînt; așezări pe insule, înconjurate din toate părțile de apă.

Urmărind continuitatea de viață a triburilor traco-geto-dacice între prima și cea de a doua vîrstă a fierului, Liviu Mărghită discută, în articolul *De cînd datează la daco-geți concepția constituirii sistemului de fortificații?*, perpetuarea ideii așezărilor întărite încă din perioada hallstattiană, o seamă de fortificații mai vechi de pămînt fiind reutilizate în perioada clasică a civilizației daco-getice, completate cu noi elemente de apărare. Aceștia li se adaugă, în răstimpul Burebista — Decebal, cetățile de piatră, sistem de fortificare superior și eficient, corespunzător necesităților de apărare din secolele I î.e.n. — I e.n.

Investigînd premisele constituirii statului lui Burebista, George Trohani stabilește, în studiul *Contribuții la istoria geto-dacilor din centrul Cîmpiei Române*,

că anumite „confederații de triburi” se creaseră încă din veacurile V—IV î.e.n., cu marcate tendințe spre unificare, ceea ce și explică constituirea „Țării lui Dromichaiteas” spre finele sec. IV î.e.n.

Arheologul Vasile Moga, de la Muzeul Unirii din Alba Iulia, prezintă o succintă sinteză asupra campaniilor de săpături din cetatea dacică de la Piatra Craivei, eșalonate pe durata anilor 1961—1970. Analiza culturii materiale, a sistemului defensiv al cetății, a construcțiilor militare, civile și religioase, îi îngăduie autorului să constate importantul rol pe care Piatra Craivei — anticul Apoulon — l-a jucat în cadrul sistemului de cetăți dacice din Transilvania, în special spre a proteja zona Munților Apuseni.

Sever Dumitrașcu, directorul Muzeului Țării Crișurilor, prezintă antichitățile dacice ivite, în cursul ultimelor campanii de săpături, la Biharea. Materialele apărute, încadrabile în sec. IV—III î.e.n., atestă unitatea culturii materiale a lumii daco-getice în momentul pătrunderii triburilor celtice în zona Cîmpiei de vest a Țării.

Discutînd aria importurilor greco-romane în spațiul Daciei preromane, Florea Costea, de la Muzeul județean Brașov, se oprește asupra problemei imitării locale, de către geto-daci, a vaselor grecești și romane. Repertoriind atare descoperiri din zona sud-estului Transilvaniei, autorul clasifică tipurile imitate și stabilește o cronologie a acestora, cronologie ce îmbrățișează toată durata veacurilor IV î.e.n. și pînă în I e.n., mai precis pînă în momentul cuceririi romane.

Un foarte interesant studiu semnează cercetătorul principal Ioan Glodariu, de la Institutul de istorie și arheologie din Cluj-Napoca: *Contribuții la cronologia ceramicii dacice în epoca Latène târzie*. Plecînd de la constatarea că încercările anterioare au operat doar selectiv, pe anumite forme ceramice, autorul supune unei pertinente analize tipologice totalitatea olăriei descoperite în așezarea dacică fortificată de la Arpașu de Sus și în așezarea rurală cercetată la Slimnic. Fiecare formă este analizată aparte, în evoluția sa organică, cu variantele pe care, eventual, le prezintă, (îinundu-se seamă de factorii tehnologici, utilitari, „de modă” etc. Utile tabele tipologice, coroborate cu sinopsis-urile cronologice, completează studiul, — adevărat instrument de lucru pentru toți cei care se ocupă și se vor ocupa de ceramică dacică din sec. II î.e.n. și pînă la cucerirea romană.

Sprijinit pe noi descoperiri de materiale, de unelte de prelucrat, și pe analiza resturilor de zgură vitroasă aflate la Grădiștea Muncelului, cercetătorul Eugen Iaroslavski, de la Muzeul de istorie al Transilvaniei, demonstrează, fără posibilitate de tăgadă, că măcar o bună parte a obiectelor de sticlă descoperite în așezările dacice preromane au putut fi — și, efectiv, au fost — lucrate pe loc. Studiul său *Au prelucrat dacii sticla?* completează o lacună în cunoștințele arheologilor și istoricilor, arătînd că și în acest domeniu daco-getii au preluat și adaptat creator — ca și în domeniul prelucrării metalelor — o seamă de cunoștințe tehnologice care se dovedesc astfel a nu fi fost un apanaj exclusiv al lumii clasice greco-romane.

Cercetătorul Silviu Sanie, de la Institutul de istorie și arheologie din Iași, e semnatarul studiului *Plastica și unele aspecte ale cultelor și credințelor geto-dacice*. Adunînd și analizînd figurinele de lut ars, antropomorfe și zoomorfe, ivite în așezările geto-dacice, autorul face o seamă de racordări interesante între acestea și stilul de ornamentare propriu tezaurelor dacice de argint, reușindu-i să intuiască și chiar să stabilească cert o seamă de particularități specifice lumii de crezuri și culte a geto-dacilor.

Volumul se încheie cu studiul Marlanei Marcu, studiu închinat unei probleme de tehnologie: prelucrarea fierului în așezările daco-romane (perpetuate pînă în plin secol al IV-lea al e.n.) din sud-estul Transilvaniei. Dincolo de datele furnizate, meritul principal al autoarei îl constituie posibilitatea documentării unei continuități de procedee și rețete tehnologice, moștenite din epoca dacică, păstrate pe durata stăpînirii romane, pînă la începuturile perioadei prefeudale.

Bogat în date și valoros în concluzii, volumul „Studii dacice” se străduiește a da răspuns unei multitudini de probleme pe care le ridică cercetarea istorico-arheologică a lumii dacice. Utilă deopotrivă specialiștilor și studenților, cartea constituie, în egală măsură, o lectură instructivă și pasionantă pentru publicul larg, pentru toți cititorii care se interesează de trecutul istoric al României.

N. VLASSA

Limes. Akten des XI. internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár 30.8—6.9. 1976), Herausgegeben von J. Fitz, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977, 766 p.

Eveniment de seamă pentru toți cercetătorii istoriei Romei antice, cel de al XI-lea congres internațional de studii asupra frontierelor romane și-a aflat reunite lucrările într-un tom apărut în 1977 la prestigioasa editură academică budapestană. Sarcina gazdelor, care au asigurat și redactarea volumului, nu a fost deloc ușoară. Cele 57 de comunicări incluse au fost repartizate geografic, în succesiunea principalelor sectoare de limes (britanic, renan, danubian, oriental și african), iar câteva lucrări ce tratează probleme generale au fost grupate la sfârșit. Lista excursiilor incluse în lucrările congresului și un indice încheie volumul. Deși s-a renunțat la comunicările autorilor din țara gazdă, dimensiunile volumului au rămas considerabile. Reprografia rapidă folosită a îngăduit economia de spațiu tipografic, însă a menținut diferențe inerente de dactilografiere, abreviere, organizare a aparatului critic etc. În schimb, hîrtia este de excelentă calitate, iar erorile de tipar — foarte rare.

Aria participărilor a fost vastă, dar cu „goluri“. Cei mai numeroși au fost specialiștii din Marea Britanie, urmați îndeaproape de colegii lor din S.U.A., Franța, R.F.G. Numeroase contribuții au înscris țări ca Austria, România, Iugoslavia, mai puține Belgia, Olanda, Bulgaria, în timp ce participările Algeriei, Cehoslovaciei și Poloniei au fost reduse. Lipsesc cu totul cercetătorii din vaste zone geografice (U.R.S.S., Orientul Apropiat, Africa de nord-est etc.). Desigur, această situație nu se datorează organizatorilor, ci reflectă în bună măsură stadiul și amploarea cercetărilor de acest fel în lume (situația s-a repetat aproape aidoma la următorul congres, desfășurat la Stirling în 1979). Limbile de lucru au rămas cele consacrate: engleza, franceza și germana.

Desigur, nu avem posibilitatea să facem în aceste pagini o prezentare amănunțită a volumului discutat. Vom încerca doar să schițăm principalele probleme aduse în discuție, pentru fiecare sector al granițelor romane.

Limesul britanic rămîne, se pare, cel mai bine cercetat și cunoscut. Două comunicări consemnează detaliat rezultatele unor săpături arheologice recente¹. J. D. Leach și J. J. Wilkes prezintă castrul de la Carpow (remarcăm incinta trapezoidală a acestuia; p. 47—59). Descoperirile spectaculoase de la Vindolanda — textile și piese de piele, tăblițe de lemn cu texte scrise cu cerneală etc. — sînt prezentate pe larg de Eric Birley (p. 35—42), împreună cu proiectele îndrăznețe de cercetare și conservare a acestui sit arheologic excepțional. Chestiuni mai generale tratează lucrările semnate de Grace Simpson și Donald Moore. Cea dintîi revalorifică moștenirea științifică — încă puțin cunoscută — a tatălui ei, ilustrul arheolog Gerald Simpson (p. 13—18); articolul celui de-al doilea urmărește o interesantă paralelă între prezența romană și cea normandă în peninsula Wales (p. 19—34), evidențînd atît deosebirile inerente, cît și surprinzătoare analogii rezultate din realitățile geografice și socio-economice.

¹ W. S. Hanson, *Corbridge and Croy Hill: recent work on Agricola's third and fourth campaigns*, p. 1—12; J. S. Johnson, *An early Flavian fort at Hayton, near York*, p. 43—46.

Cercetarea limesului renan este și ea ilustrată de câteva rezultate recente obținute pe teren². O viziune mai amplă aduce lucrarea lui J. Mertens *Quelques considérations sur le Limes Belgicus* (p. 63—42), care izbutește să precizeze ansamblul reunit sub acest nume (fortificațiile slabe ce se înșiruiau între Rin și *litus Saxonicum*, avînd drept coloană vertebrală drumul dintre Colonia și așezarea de la Boulogne) și să-i schițeze istoria. De o factură cu totul deosebită este însă contribuția cercetătoarei canadiene Edith Mary Wightman (p. 75—82): ea încearcă să circumscrie zonele de staționare a armatei lui Caesar în Gallia, îndată după cucerire. În acest caz, metodele tradiționale de cercetare nu mai sînt operante; s-a recurs așadar la izvoarele numismatice (ariile de răspîndire ale monedelor romane și indigene de după cucerire corespund cu zonele indicate de Caesar pentru triburile aflate și par a delimita teritoriile de staționare a legiunilor, care erau cantonate printre localnici; moneda autohtonă pare a fi răspîndită îndeosebi la triburile de unde se recrutau auxiliari pentru armata romană).

Includerea Sardiniei romane în problematica frontierelor apare la început surprinzătoare. Articolul americanului Robert J. Rowland (p. 87—112) dovedește însă cu argumente statutul aparte al insulei, considerată provincie imperială și de graniță, deoarece era mereu tulburată de triburile războinice de la munte (*barbaricini*); afluxul periodic de monedă romană pare să corespundă sosirii succesive a trupelor aduse pentru a-i combate pe aceștia din urmă.

De pe limesul danubian, foarte bogat în cercetări recente, nu putem nici măcar menționa toate contribuțiile cuprinse în volum. Renunțăm de la început la prezentarea comunicărilor românești, deoarece acestea sînt îndeosebi cunoscute cititorilor români³. De asemenea, nu putem insista asupra acelor lucrări care înfățișează rezultatele unor cercetări arheologice recente⁴. Aportul cercetărilor austriece privește vestigiile castrului Vindobona (p. 137—144) și — mai ales — marea așezare de la Carnuntum. În cadrul acestuia din urmă s-a încercat delimitarea lui *territorium legionis* (p. 145—154) și atribuirea unei locuiri tîrzii de tip roman (fedați barbari?)⁵. Werner Jobst citește pe mai multe inscripții epitetul *Jupiter K(arnuntinus)*, care pare a se corela cu evenimente din războaiele marcomanice (p. 155—164). Mai remarcăm foarte interesante rezultate obținute de Titus Kolnik în săpăturile de la Cífer-Pač (Slovacia): în plin teritoriu barbar au fost găsite vestigiile unei mari așezări romane datînd din a doua jumătate a secolului IV e.n. Și nu este singura așezare de acest fel semnalată în țara quazilor. Există numeroase dovezi de conlocuire și colaborare cu quazii, ceea ce pare să ridice problema unui „Vorlimes“. Oricum, cercetarea de la Cífer-Pač îndeamnă la meditații și poate oferi sugestii și pentru realitățile din Dacia (p. 181—198)...

² R. Brulet, *La fortification du Bas-Empire de Furfooz*, p. 73—74; B. Beckmann, *Die Ergebnisse der Ausgrabungen im römischen Limeskastell Miltenberg-Alstadt* (ORL Nr. 38), p. 113—122; R. M. Swoboda, *Ein neues spätrömisches Kastell am Oberrhein*, p. 123—128.

³ Unele au fost publicate și în limba română: D. Protase, *Castre romane cu dublu zid de incintă descoperite în Dacia*, în *Sargetia*, XIII, 1977, p. 191—202; C. M. Vlădescu, Gh. Poenaru-Bordea, *Complexul de fortificații de la Romula în cadrul sistemului defensiv roman de pe Limes Alutanus*, în *SMMIM*, X, 1977, p. 17—24; D. Benea, *Officina militară de la Dierna*, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 205—214; G. Ferenczi, I. Ferenczi, *Investigații noi pe limes-ul de nord și de nord-est al Daciei Porolissensis*, în *File de istorie*, III, 1974, p. 181—189. Nu știm să fi fost republicate în românește articolele lui N. Gudea (p. 223—236), C. C. Petolescu (p. 297—302), I. Bogdan-Cătănciu (p. 333—352) și M. Zahariade (p. 385—398).

⁴ J. Bouzek, *Roman imported figural bronzes in Bohemia*, p. 171—180; M. Klumbach, *Ein Paradeschildbuckel aus Brigetio*, p. 199—208; P. Petrović, *Forteresse romaine à l'embouchure de la rivière Porečka dans les Portes de fer*, p. 259—276; B. Döhle, *Zwei Badanlagen aus dem 4. Jahrhundert im spätrömischen Limeskastell Iatrus*, p. 427—440; T. Sarnowski, *Fortress of the legio I Italica at Novae*, p. 409—426; D. Ovcarov, *Observations sur le système de fortifications de la haute époque byzantine dans les terres bulgares d'aujourd'hui durant les 5-e — 6-e siècles*, p. 467—472; V. Božilova, *Ex-voto des militaires romains du sanctuaire de Diane et Apollon près de Montana*, p. 473—484.

⁵ M. Grünwald, *Zur Frage der „nachvalentinianischen“ Bewohner des Legionslager von Carnuntum*, p. 165—170.

M. P. Speidel stabilește prezența unor detașamente militare din Pannonia în luptele lui Antoninus Pius cu maurii (p. 129—138), iar John W. Eadie constată că limesul pannonic la sud de Drava pare să fi fost puțin primejduit și slab apărat pînă în secolul IV e.n. (ceea ce iarăși pune probleme pentru istoria Daciei romane — p. 209—222).

Din contribuțiile la istoria Moesiei Superior, reținem articolele lui Sl. Dušanić (care stabilește rolul cohortelor de cavalerie în asigurarea apărării zonelor miniere — p. 237—248) și al Mirosłavei Mirković (constată un atac sarmatic în Moesia și Dalmația la 254 e.n. — p. 249—258). Cît despre Macedonia, doi cercetători i-au consacrat atenția; se avansează ipoteza că, atîta vreme cît a avut rol militar, provincia ar fi fost condusă de legați imperiali⁶. Studiul lui Jerzy Kolendo despre formarea legiunii I Italica abordează însă o problemă mai amplă: procesul de provincializare a armatei romane, care pare să fi cunoscut sub Claudius și Nero un moment crucial (p. 399—408).

Pentru limesul oriental, contribuțiile sînt mai puține, absența cercetărilor recente de teren își spune cuvîntul. Jörg Wagner prezintă lucrările recente la întocmirea unui atlas istoric al provinciilor romane orientale (p. 669—704), iar B. H. Warmington urmărește atent și apreciază pozitiv strategia romană în războiul lui Constantius II cu perșii (p. 509—520). Tot aici trebuie remarcată ponderea neașteptată de mare a unor unități parte în armata romană, constatată de cercetătorul britanic David L. Kennedy (fapt explicat prin specificul societății parte — p. 521—532). De un interes aparte ni se pare lucrarea lui W. Liebeschuetz consacrată dovezilor epigrafice despre creștinarea Siriei (p. 485—508); pe baza acestor izvoare se conturează zone și etape de răspîndire a creștinismului în această provincie, proces îndelungat și niciodată desăvîrșit. Foarte importante sînt precizările autorului referitoare la caracterul inscripțiilor în Imperiul Tîrziu și la avîntul economic al zonelor rurale în această epocă (este însă discutabilă opinia sa despre rolul creștinării în accelerarea dezvoltării economice din secolele IV—V e.n.).

Limesul african rămîne domeniul predilect al arheologilor francezi. Cercetările cele mai recente sînt rezumate într-o prezentare pertinentă de către Maurice Euzennat (p. 533—544). Remarcînd progresele făcute, autorul se ocupă mai mult de noile probleme ridicate și de necesitatea reluării vechilor rezultate, în lumina cunoștințelor și metodelor de azi. Mai trebuie spus că M. Euzennat critică, pe drept cuvînt, metodele de lucru și rezultatele lui M. Benabou. Avansează apoi cîteva observații de esență. El opinează că progresele cuceririi romane s-au făcut urmînd direcțiile tradiționale de nomadism ale indigenilor (altfel spus, cucerirea s-a adaptat realităților africane). O altă ipoteză foarte plauzibilă este aceea că politica de cuceriri ar fi fost animată, la sfîrșitul sec. II e.n., de aristocrația romană din Africa de nord, în fruntea căreia s-ar fi aflat la un moment dat Plautianus; căderea acestuia la 205 e.n. pune capăt acestei politici.

Dintre cercetările de teren mai recente sînt comentate cele obținute în castrul de la Gemellae⁷ și în asklepeionul de la Lambaesis (acesta din urmă beneficiind de o reconstituire amănunțită). Este interesant de observat că specificul — foarte pronunțat — al acestui templu nu are nimic african, ci rezultă exclusiv din preluarea și îmbinarea elementelor culturale ale lumii romane provinciale (panteonul foarte cosmopolit este definitoriu în acest sens)⁸. Cercetătorul algerian P. Salama urmărește evoluția limesului Mauretaniei Caesarensis, destul de puțin cunoscut încă; destrămarea acestuia este pusă pe seama unui proces general și destul de obscur, „africanizarea progresivă a structurilor romane“ (p. 577—596). În sfîrșit, Marcel Le Glay prezintă discursul împăratului Hadrian ținut la Lambaesis în 128 e.n., pe baza unei mari inscripții recent descoperite; studiul discursului evidențiază toate elementele definitorii ale politicii militare a împăratului. Dar în 1976 reconstituirea textului nu era încheiată, așa că savantul francez nu avansa decît cîteva constatări (p. 545—558).

⁶ M. Š. Kos, *The military role of Macedonia from the civil wars to the establishment of the Moesian limes*, p. 277—296; K. Wachtel, *Zum Militärkommando an der Unteren Donau in augusteischer Zeit*, p. 377—384.

⁷ P. Troussset, *Le camp de Gemellae sur le limes de Numidie d'après les fouilles du colonel Baradez (1947—1950)*, p. 559—576.

⁸ M. Janon, *A propos de l'Asclepeion de Lambèse (Numidie)*, p. 705—720.

Alte câteva lucrări tratează chestiuni de valoare generală. Ekkehard Weber prezintă (p. 647—658) o nouă ediție a *Tabulei Peutingeriana*, aflată în lucru la Viena (pare însă contestabilă „stema” *Tabulei*, propusă de autor), iar Wolfgang Haase supune unei ample investigații destinul politicii și ideologiei romane rezumate în formula *Si vis pacem, para bellum* (p. 721—756). O sinteză a puținelor cunoștințe despre artileria romană oferă Dietwulf Baatz (p. 597—600), iar J. E. Bogaers, cu bine cunoscuta-i erudiție, aduce câteva contribuții la cunoașterea unor *auxilia* mai obscure de pe limesul european (p. 601—632). Întrucâtva conexe sînt studiul lui Harald von Petrikovits despre clădirile gospodărești ale legiunilor⁹ și cel al lui Colin M. Wells consacrat grajdurilor din castele de *alae*¹⁰; în ambele cazuri documentația este insuficientă și rezultatele rămîn la nivelul unor ipoteze. Un loc aparte revine cercetării lui R. M. Reece, consacrate relației între limes și circulația monetară din Imperiul Tîrziu (p. 643—646). Regimul monetizării permite reconstituirea circuitului monedei în acea epocă. Autorul britanic constată că moneda de aur și argint deservea îndeosebi plățile către stat, în timp ce relațiile curente erau asigurate de moneda de bronz (care nu era acceptată la achitarea impozitelor). El mai observă că, în general, moneda se concentrează pe frontiere, unde staționa armata, în timp ce economia monetară cunoaște un regres general; opinează deci că prezența monedelor nu ar fi semnul unei prosperități economice. Fără îndoială, afirmațiile lui R. M. Reece îndeamnă la reflexie, dar trebuie spus că el însuși nu le consideră deocamdată decît simple observații și impresii, ce rămîn a fi verificate de cercetări ulterioare.

Lucrările congresului de la Székesfehérvár au prilejuit așadar o largă trecere în revistă a cercetărilor asupra frontierelor romane, punctată de rezultate definitiv cîștigate, dar și de foarte multe noi probleme deschise. Parcurgerea volumului discutat evidențiază nevoile de cercetare care se impun și trebuința de a se recurge la interpretări mai nuanțate. Progresul cercetării reclamă tot mai mult recursul la noi metode de prospecțiune și la cercetarea interdisciplinară, fără a diminua însă rolul decisiv al cercetătorului de formație umanistă.

RADU ARDEVAN

⁹ H. v. Petrikovits, *Verpflegungsbauten der Legion*, p. 633—642.

¹⁰ C. M. Wells, *Where did they put the horses? Cavalry stables in the early empire*, p. 659—666.

László Barkóczi, Sándor Soproni, *Die römischen Inschriften Ungarns. 3. Lieferung — Brigetio (Fortsetzung) und die Limesstrecke am Donauknie* (RIU III), Budapest, Akadémiai Kiadó — Bonn, Rudolf Habelt Verlag, 1981. Cuprinde 292 p. de text în 8°, 250 de fotografii, 318 desene și două hărți.

Volumul conține 314 inscripții (Nr. 635—948) culese din *civitas Azaliorum*, al cărei teritoriu va coincide cu cel al municipiului Brigetio și, de asemenea, din porțiunea de limes Brigetio-Aquincum. Materialul a fost împărțit între cei doi autori în felul următor: L. Barkóczi a prelucrat inscripțiile 635—748, iar S. Soproni inscripțiile 749—948. Metoda de lucru a rămas în linii generale cea folosită în primele două volume. Pe pagina din stînga se face o descriere arheologică a piesei, se citează bibliografia și, spre deosebire mai ales de volumul I, ni se oferă în marea majoritate a cazurilor textul dezvoltat al inscripției. Desenul inscripției îl găsim pe pagina din dreapta. Unul dintre reproșurile care pot fi adresate autorilor este că, dacă textul dezvoltat lipsește în CIL, el nu este publicat nici în RIU. Discutabilă este apoi economia de comentariu istoric, care, oricît de concis, este absolut necesar în cazul bogatei onomasticii celtice, al unor personaje importante sau al datării. Căci, trebuie observat că datarea piesei se face numai cînd ea este evidentă prin numele consulilor, dar că, în alte situații, cu mult mai numeroase, nu se recurge la elementele pe care le avem la îndemînă — scriere, tipul stelei, conținut, etc. Ar fi fost, de pildă, util să cunoaștem părerea autorilor privind datarea unor inscripții pomenind soldați care au pierit în războaie în care a fost implicată și provincia Dacia — Nr. 718: ... *deced(it) exp(editione) Dacisco*; Nr. 759: ... *incursu hostis Daciae decedit*. La fel de mult ne-ar fi interesat să cunoaștem semnificația, potrivit autorilor, a unor inscripții închinat lui Serapis *pro sal(ute) et victoria* (Nr. 753) sau *pro salut(e), victor(ia) et perpetuitate* (Nr. 800) a împăratului Caracalla. Pe de altă parte, ar fi fost foarte nimerit să se fi întocmit un indice al volumului, căci, pînă la apariția unui indice general după publicarea întregii serii de inscripții latine din Ungaria, este destul de greu să găsești o anumită inscripție sau un element al ei. Trebuie însă lăudat faptul că autorii au reprodus fotografiile, în general de bună calitate, la sfîrșitul volumului pe hîrtie cretată. Un alt merit al volumului și al întregii serii este că, deoarece documentele publicate depășesc cu mult interesul național, comentariile au fost făcute într-o limbă accesibilă tuturor specialiștilor.

În continuare, cîteva mărunte observații: La Nr. 648 în r. 2—3 aș citi, judecînd după fotografie, *Apon(ius) Sat[urnius] / eiusd(em)*. La Nr. 651 în r. 1—2 nu avem de-a face cu *Ex[tricati]*, ci cu *[ve](eranus) ex* / ... În inscripția Nr. 772 C. Iulius Commodus Orfitianus este amintit, în ciuda aparențelor, în calitate sa de guvernator și nu în cea de legat de legiune. Pentru r. 1—2 ale inscripției 774 propun lectura *Herculi m(e)d(ico) sac(rum)*, căci M trebuie să fi fost în legătură cu un E (v. alte ligaturi în r. 3), iar epitetul îl întîlnim și în Nr. 752 (*Nymphis medicis*). Textul inscripției Nr. 782 îl putem înțelege numai dacă socotim că în ultimul rînd a fost scris *suorum* în loc de *suis*. În ce privește Nr. 874, este greu de crezut că I. O. M. ar fi putut purta epitetul *A(u)g(ustus)*. La Nr. 913 literele înscrise în cerc, despre care se spune „die Buchstaben im Kreis sind nicht zu deuten“, par a reprezenta un simbol creștin. Colegul N. Vlassa, pe care l-am consultat, propune lectura *X(ρ)σ(τ)ς R(ex) R(egnantium) D(eus)*. Nu are nici o importanță dacă a treia literă este P (*rho*) sau R. Pentru Nr. 944 propun în r. 3—5 lectura *Canius Spe(ratus) f(ilio) s(uo) et] sibi vivo et coniugi vivae [fecit]*. Drept simple scăpări trebuie considerate *Dec(embri)s* în loc de *Dec(embribus)* la Nr. 673 și datarea în 197 în loc de 297 la Nr. 876.

IOAN PISO

Silviu Sanie, *Culte orientale în Dacia romană. 1. Cultele siriene și palmiriene*, Editura științifică și enciclopedică, București, 1981, 312 p. + XVI pl.

După mai multe cărți dedicate mai ales filosofiei, seria „Bibliotheca Orientalis” ne propune primul volum dintr-o monografie pe care cercetătorul ieșean Silviu Sanie o consacră cultelor orientale în Dacia. Autorul e binecunoscut în țară și în străinătate pentru studiile sale, din care multe axate pe problemele religiilor orientale. Cartea de față, pornind de la teza de doctorat cu subiect similar, reprezintă astfel încununarea eforturilor depuse pe parcursul a mai mulți ani de cercetări.

Interesul față de cultele orientale (egiptene, africane, microasiatice, siriene, palmiriene și iraniene) nu e nou în istoriografia românească și am putea spune că religiile orientale s-au bucurat chiar de mai multă atenție decât cultele greco-romane, începând cu studii elaborate în perioada interbelică (D. O. Popescu, O. Floca), până la articole și volume mai recente (I. Berciu, Al. Popa, S. Sanie, C. C. Petolescu, D. Isac și alții). Existența unei bogate bibliografii nu înseamnă neapărat ușurarea sarcinii cercetătorului; dimpotrivă, obligă la depășirea unor stadii, ceea ce cartea lui Silviu Sanie a reușit pe deplin.

După „Cuvînt înainte” și „Abrevieri și bibliografie”, „Introducerea” debutează cu cîteva considerații asupra religiei în Dacia romană. Bine surprinși sînt factorii care determină „mozaicul” de culte din provincie (p. 18). Se discută apoi propagarea cultelor orientale în Imperiu și în Dacia și sînt analizate căile de răspîndire, factorii socio-economici și de natură etnică care au favorizat acest proces. Capitolul introductiv oferă autorului și prilejul unei scurte prezentări a sincretismului, aspect dominant în religia Imperiului roman în secolul al III-lea. Totuși, afirmația potrivit căreia sincretismul ar fi fost „fenomen esențial în viața religioasă a Daciei romane” (p. 35) merita o mai detaliată explicare: dacă în cadrul cultelor orientale, mai ales siriene, sincretismul cu Iupiter este de necontestat, nu credem că situația se poate extinde la scara întregii religii romane în Dacia, cultele clasice — așa-zise greco-romane — prezentînd arareori fenomene de sincretism. Asocierea divinităților, atît de frecventă la acest din urmă grup de culte este numai o etapă preliminară din cadrul tendințelor sincretistice; totodată, în marea majoritate a cazurilor, divinitățile greco-romane din asocieri își păstrează fiecare trăsăturile proprii, ocolind confuziile și amalgamul. „Introducerea” se încheie cu o trecere în revistă a principalelor lucrări din bibliografia românească și străină consacrate cultelor orientale și cu succinte considerații asupra metodei de lucru.

Cartea se bazează mai ales pe analiza izvoarelor epigrafice, la care se adaugă cercetarea materialului figurativ. Fiecare divinitate este tratată în cadrul unui capitol; în funcție de numărul de atestări epigrafice și figurative capitelele au, evident, întinderi diferite. Sînt prezentate mai întîi divinitățile siriene. Iupiter Dolichenus ocupă primul loc prin numărul epigrafelor votive, al imaginilor și ofrandelor, frecvente în special în centrele militare. Iupiter Heliogabalus, Iupiter Erapolitanus, Turmasgades și Iupiter Balmarcodes ilustrează, de asemenea, sincretismul cu prima divinitate din panteonul roman. Atestările acestor culte, deși mai reduse numeric, nu sînt mai puțin interesante, cu atît mai mult cu cît inscripțiile din Dacia (mai ales în cazul lui I. Erapolitanus și Turmasgades) sînt valoroase pentru cunoașterea difuzării respectivelor culte la scara întregului Imperiu roman. Bine reprezentate în Dacia sînt apoi Dea Syria, Azizos și Sol Invictus. Pentru această din urmă divinitate autorul a reușit să separe inscripțiile votive de cele atribuite lui Mithras. Afirmația că epitetul Invictus „poate fi constatat rareori alături de Diana, Hercules, Dionysos” (p. 124) se cere parțial revizuită.

În Dacia, dacă Dianeii epitetul i se alătură într-adevăr o singură dată (CIL, III, 7670), în schimb, pentru Hercules este cel mai frecvent epitet: jumătate din inscripțiile care îi acordă epite, îl numesc H. Invictus. Grupul divinităților siriene este completat cu Baltis, Deus Aeternus, Theos Hysistos și Iupiter Exsuperantissimus.

Prezentarea zeilor palmirieni e deschisă de Belus, zeul suprem din triada cosmică adorată în orașul deșertului. Sînt înfățișați apoi Malachbelus și Iarhibolus, atestați de cîteva inscripții. În sfîrșit, celebra epigrafă de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (CIL, III, 7954) unde, pe lângă Malachbelus (Malagbel) apar și Bebellahamon, Benefal și Manavat oferă prilej autorului să discute alte trei divinități palmiriene: Bel Hammon Fenebal și Manavat. Potrivit opiniei lui Silviu Sanie, cunoscută de altfel dintr-un studiu anterior, Bebellahamon este de citit Bel [et] Bel Ahamon, iar Fenebal a devenit — prin metateză — Benefal.

Cercetarea fiecărei divinități, mai ales în cazul celor cu o difuzare ceva mai largă în provincie (Iupiter Dolichenus, Dea Syria, Azizos, Sol și Sol Invictus, Deus Aeternus etc.) devine la S. Sanie o micromonografie, urmărindu-se problemele ridicate de originea și răspîndirea divinității în Imperiu, calitățile sale, răspîndirea în Dacia, înfățișarea pe larg a inscripțiilor și a materialului figurativ, epite, iconografie, probleme legate de cronologie, considerații privind dedicanții și corpul sacerdotal (profesiune, origine etnică), locurile de cult. Aceste analize minuțioase sînt completate uneori cu hărți de răspîndire și tabele care sintetizează datele oferite de inscripții. Cartea mai cuprinde considerații privind templul zeilor palmirieni din capitala provinciei și un consistent capitol referitor la onomastica orientală în Dacia, domeniu asupra căruia autorul s-a aplecat cu deosebită competență și în lucrări anterioare.

Capitolul final al cărții rezervat concluziilor, după cîteva considerații asupra divinităților siriene și palmiriene în Dacia, stabilește locul acestor culte în religia provinciei. Printre cultele orientale, grupul siro-palmirenian ocupă (cu circa 120 de inscripții și numeroase reprezentări) locul al doilea, după mithraism. Analizînd dedicanții (nume, etnie) autorul subliniază, cu dreptate, că deși cultele siriene și palmiriene „au cunoscut în Dacia o răspîndire mai importantă decît în oricare din provinciile vecine sau apropiate” nu există totdeauna „o dependență obligatorie între etnic și cultural” (p. 253). Ceea ce vădește, încă o dată, că diversele influențe orientale n-au modificat orientarea fundamentală a Daciei spre romanitatea occidentală. Catalogul inscripțiilor dedicate divinităților siriene și palmiriene în Dacia, urmat de traducerea lor, addenda și indicii încheie lucrarea. Ilustrația este comasată în special în cele 16 planșe dar apare, izolat, și în text.

Realizare valoroasă, cartea lui Silviu Sanie umple un gol în cercetarea vieții spirituale din Dacia romană și constituie un exemplu demn de urmat pentru monografiile similare, așteptate încă de literatura de specialitate românească.

MIHAI BĂRBULESCU

Judith Topál, *The southern Cemetery of Matrica* (Százhalombatta — Dunafüred), Budapest, 1981.

Intr-o serie relativ recentă de izvoare arheologice intitulată *Fontes Archaeologici Hungariae* a apărut monografia Iudithe Topál (prescurtat I. T.), *The southern cemetery of Matrica*. Lucrarea cuprinde 105 pagini de text, 10 planșe fotografiate, 72 planșe desenate și o anexă constând dintr-o hartă de detaliu a cimitirului.

De la început trebuie să mărturisesc că lucrarea Iudithe Topál se apropie prin modul de realizare de idealul oricărui arheolog: raportul dintre text și ilustrații fiind net în favoarea celor din urmă. Spun în favoarea celor din urmă pentru că repertoriul mormintelor (cu descrierea situației arheologice și a obiectelor) este de fapt mai legată de ilustrație decât de textul propriu zis. Traducerea integrală în limba engleză face accesibilă cartea pe toate meridianele globului.

Lucrarea prezintă de fapt 213 morminte (textul și desenele merg însă de la nr. 1—214) de epocă romană dintr-un cimitir situat la Sud de centrul antic (castru, *canabae*) de la Matrica (Pannonia Inferior). Poziția cimitirului în raport cu castrul și drumul care însoțea granița fluvială o determină pe autoare să considere că el a aparținut castrului.

Structura lucrării este următoarea: o parte de descriere: descoperiri mai vechi și condițiile în care s-au executat săpăturile din anii 1971—1974 (p. 7—9); abrevieri tehnice din lucrare (p. 11); catalogul mormintelor și al descoperirilor (p. 13—68); descoperiri întâmplătoare (p. 68—74). Urmează o parte de comentariu: ritul de înmormintare (p. 75—81), orientarea mormintelor (p. 82—83), conținutul mormintelor (p. 84—97) detaliat astfel: ceramica *terra sigillata* (p. 84—87), ceramica fină de culoare galbenă (p. 88—89), ceramica cenușie (p. 89—90), opaițe de lut (p. 90—91), obiecte din sticlă (p. 91—92), obiecte din metal (p. 93—95), monete (p. 95—97); originea etnică a morților și inscripțiile funerare (p. 98—99); concluzii (p. 100). La sfârșit lucrarea are câteva anexe tehnice și de informare: abrevieri bibliografice (p. 101—102), bibliografie (p. 103—105) și ilustrația pe morminte.

Mi se pare inutil să comentez partea de descriere. Ea a fost executată într-o manieră și o tehnică de lucru tot mai mult răspândite și considerate foarte moderne. Fiecare mormintă a fost descrisă mai întâi din punct de vedere arheologic (situație, dimensiuni, orientare, modul de depunere) urmând apoi o listă a obiectelor găsite, prezentate într-o ordine care a încercat să fie mereu aceeași. Astfel au fost identificate 213 morminte din care 178 de incinerare, 33 de înhumare și 2 la care nu s-a putut preciza ritul. Fiecare categorie de morminte a fost la rândul ei împărțită pe tipuri. Ceea ce este demn de remarcat la catalog este sistemul de prezentare concis, ordinea și faptul că fiecare obiect apare deja inventariat.

Cea de a doua parte — ilustrația — este exhaustivă prezentând fiecare mormintă în parte cu situația arheologică și cu toate descoperirile.

Cea mai interesantă și importantă parte a lucrării este însă partea de comentariu asupra materialului arheologic. Fiecare categorie a materialului arheologic, și în special acelea care ofereau criterii de datare sau posibilități de determinare etnică, a fost analizată sistematic. Analiza ceramicii de import (*terra sigillata*) — la care a fost ajutată de cunoscutul specialist ungur al acestui domeniu D. Gabier — studiul opaițelor, a vaselor de sticlă, a unor obiecte de metal și a monetelor arată că înmormintările au început la sfârșitul secolului I e.n., contribuind și la precizarea istoriei centrului însuși de la Matrica. Seria monetelor este aproape continuă cu intermitențe pînă în ultimul sfert al secolului IV e.n. cînd datează și unele obiecte din metal (fibule). Ceea ce este deosebit de important

este că I. T. publică numeroase piese, grupe de obiecte romane, care în condițiile cînd practica riturilor de înmormîntare vechi a rămas, arată totuși modificări esențiale în cultura materială a locuitorilor. I. T. consideră că ritul de înmormîntare oferă singur date în legătură cu etnicul și ajunge la concluzia că populația localității era de origini diverse. Ea a identificat grupe de iliri cu analogii în Dalmația, Noricum, Noesia Superior și Dacia, pannoni- celți, și chiar germani. Ceea ce este însă deosebit de important este faptul că toți aceștia sînt purtători ai culturii materiale romane, lucru care indică progresul procesului de romanizare din provincie. Ritul de incinerare caracteristic — să zicem — autohtonilor și pe care l-au preluat și alții, a durat în practică de la sfîrșitul secolului I pînă la sfîrșitul secolului III e.n. Modificarea acestui rit s-a petrecut numai la sfîrșitul secolului III și în secolul IV după o pauză de cca 50 de ani. Este dificil de precizat etnicul ultimilor înhumați.

Concluziile lucrării sînt scurte și formulate cu o prudență excesivă, datorată, poate, și faptului că autoarea a făcut unele constatări pentru fiecare capitol în parte. Probabil însă că intenția ei a fost de a oferi mai mult material concret, operant, decît să se grăbească cu interpretările. Cartea Iudithej Topál ne oferă analogii bune atît în ce privește materialul arheologic cît și mai ales, în legătură cu precizarea raportului între ritul de înmormîntare și cultura materială două elemente importante în studiul procesului de romanizare în provincii.

NICOLAE GUDEA

Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod, Budapest, 1981 (herausgegeben von A. Mócsy).

Cartea pe care o prezentăm cititorilor constituie, într-un anumit fel, un model de muncă colectivă. Un grup de arheologi unguri, specialiști din diferite domenii ale istoriei antice (arheologie în special) coordonați de A. Mócsy au întocmit o monografie a fortificației tîrzii și a cimitirului corespunzător de la Tokod (provincia romană tîrzie Pannonia II). Monografia este rezultatul unor săpături arheologice duse timp de mai mulți ani (începînd din anul 1955) fie sistematice, fie datorate unor lucrări de salvare. Am numit lucrarea monografie pentru concepția ei, pentru faptul că ea cuprinde cea mai mare parte a problemelor pe care le ridică publicarea unei săpături arheologice. Faptul că lipsește prezentarea unor descoperiri sau părți nu afectează deloc lucrarea.

Părțile cărții au fost realizate astfel: M. H. Kelemen, săpăturile și descoperirile de la Tokod (p. 13—22) și 17 planșe (p. 23—36); A. Mócsy, fortificația romană tîrzie (p. 37—46) și 56 ilustrații (p. 47—72); V. Lányi, ceramica cenușie romană tîrzie (p. 73—92) și 32 figuri (p. 93—120); B. Lőrincz, țiglele stampilate de la Tokod (p. 121—128) și 23 figuri desenate (p. 129—144); M. R. Pető, obiectele de metal din fortificație (p. 145—147) și 23 figuri (p. 148—158); M. T. Biró, un model arhitectonic de lut de la Tokod (p. 159—161) și 8 figuri (p. 162—169); V. Lányi, cimitirul roman tîrziu (p. 169—191) și 15 figuri (p. 192—121); K. Éry, analize antropologice asupra populației din cimitirul de la Tokod (p. 223—229) și 19 tabele de măsurători cu 4 planșe (p. 260—263).

Fiecare parte a monografiei este relativ independentă. Totalul ilustrației se ridică la 208 desene în text și 133 planșe la un text total de 263 p. Iată un raport just între demonstrația arheologică — baza documentară și ilustrația necesară unei lucrări de arheologie.

După cuvîntul înainte semnat de A. Mócsy (coordonatorul lucrării) urmează cîteva părți tehnice strict necesare unei astfel de cărți: bibliografie (p. 9—10), muzee (p. 10), alte prescurtări (p. 11—12).

Realizarea colegilor unguri este demnă de toată lauda, contribuția lor la cunoașterea epocii romane tîrzii în Pannonia (și în general în Imperiul Roman tîrziu), fiind remarcabilă. Traducerea integrală în limba germană o face accesibilă peste tot.

Fără să lăsăm impresia că una sau alta din părțile lucrării este mai importantă — pentru că în cadrul monografiei toate sînt la fel de importante — ne vom opri numai asupra unora dintre ele care sînt mai interesante (pentru

noi) mai ales pentru analogiile care le oferă pentru toată zona de pe Dunărea de mijloc și de jos (zona în care intră și părți din fosta provincia Dacia). Astfel de analogii, și în special cele arheologice, dau repere importante pentru determinări. Căci — așa cum spunea A. Mócsy în precuvântare pentru Pannonia — și în cazul fostei provincii Dacia epoca romană târzie (post aureliană) oferă azi mai multe semne de întrebare decât răspunsuri.

1. Prima parte care atrage atenția este cea în legătură cu fortificația. Aceasta prezintă însemnătate pentru următoarele:

— este o fortificație târzie construită sub Valentinianus, bine datată, ilustrând prin plan, organizare și dimensiuni situația forțelor de graniță din perioada respectivă (și în general).

— din punct de vedere al arhitecturii ea reflectă o manieră nouă (tipuri de porți, tipuri de bastioane), un sistem de construcție nou, organizarea interiorului radical deosebit de epoca precedentă

— materialul arheologic descoperit în interior indică o cultură materială deosebită și ea de cultura materială a epocii precedente și prezintă un reper pentru toate categoriile de cultură materială care circulă în zona Dunării de mijloc și de jos.

— important mai este faptul că viața din fortificație se prelungește pînă în secolul V e.n.

2. O a doua parte deosebit de importantă este cea întocmită de V. Lányi despre ceramica romană târzie. Pe baza unui material riguros prezentat și sistematizat autoarea a format 33 de grupe de vase (tipuri) și opaițe, vase cu inscripții creștine, ceramică stampilată. Ea a încercat să rezolve câteva probleme extrem de interesante: o grupare a formelor după originea „etnică” și chiar stabilirea unui raport procentual după acest criteriu; o altă grupare după formele de vase așezate după locul de descoperire; și în fine o grupare după calitatea pastei. Chiar dacă posibilitățile de încadrare cronologică nu sunt suficient de solide, s-a putut stabili o datare mai generală. Și oricum, numeroasele forme de vase, elemente de decor publicate, oferă câteva indicii prețioase. Cum pentru toată zona Dunării de mijloc și de jos nu avem decît puține indicii în legătură cu ceramica târzie lucrarea Verei Lányi aduce un aport serios la posibilitățile de determinare. Este interesant că forme de vase târzii găsite la Gornea, Orșova sau alte fortificații de epocă situate la Sud de fluviu în Moesia I se grupează bine cu unele forme publicate de V. Lányi confirmînd o mai veche presupunere a noastră că marile manufacturi au fost cele care au răspîndit produsele pe o arie mai largă în epoca romană târzie, în dauna micilor ateliere care au dispărut.

3. B. Lőrincz ne prezintă un repertoriu al descoperirilor de ștampile tegulare. Acesta a fost întocmit într-o formă modernă, poate nu cu toate detaliile tehnice necesare, dar oricum suficiente prin completarea cu ilustrația. Analiza ștampilelor completează datarea complexului de la Tokod, precum și legăturile între materialul găsit în fortificație și cimitir.

4. Ni se pare foarte interesant și în același timp important faptul că la Tokod, ca și în fortificațiile târzii cercetate de noi pe Dunăre (Gornea, Orșova), în Moesia I și Dacia Ripensis instrumentele agricole sau de alt fel sînt mai numeroase decît armele.

5. Deosebită prin informațiile ei ample este partea Verei Lányi privitoare la cimitirul roman târziu. Numeroasele grupe de produse târzii puse în valoare (vase ceramice, vase de sticlă, inele, fibule, catarame, brățări, cercei, ace mărgel) constituie tot atîtea analogii relativ bine date pentru descoperiri din întreaga zonă. Cu deosebire am semnalat aici tipurile de mărgel descoperite. Ele sînt identice cu anumite tipuri de mărgel descoperite la Porolissum (vezi Acta Musei Porolissensis, 6, 1982, p. 23—38 fig. 1). Această identitate poate însemna fie originea comună, fie viața îndelungată a acestor tipuri de produse. Și în acest ultim caz ne lasă să prelungim existența unor tipuri de mărgel de la Porolissum și într-o epocă mai târzie. Pornind de la tipurile de produse publicate de V. Lányi am putea stabili și datarea unor grupe de produse similare găsite în morminte târzii la noi. V. Lányi și-a prezentat cimitirul într-o manieră foarte modernă: fiecare mormînt cu situația lui arheologică și materialul însoțitor. La sfîrșitul ilustrației pe morminte sînt planșe cu orientarea generală a mormintelor, tipurile de morminte, tipuri de vase (ceramică, sticlă) și diverse tipuri de produse romane târzii.

Autorii au realizat o monografie care, fără să apeleze la interpretări sofisticate și speculative, devine prin materialul care îl oferă și concluziile scurte dar pline de mlez, un instrument de lucru util nu numai celor care studiază Pannonia ci tuturor cercetătorilor care se ocupă cu studiul istoriei romane târzii în zona Dunării de mijloc și de jos.

NICOLAE GUDEA

Silviu Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei* (sec. II î.e.n. — III e.n.), Iași, 1981 (264 p. incluzând 72 planșe ilustrate).

Sub un generic frumos, și dece să n-o spunem cam ambițios, Silviu Sanie (de aici înainte prescurtat S. S.) ne prezintă o primă tentativă de adunare și tratare amplă a tuturor datelor despre „romanitatea” Moldovei pentru o perioadă de cinci secole. Paralel autorul încearcă să comenteze importanța datelor de care dispune pentru problema epocii etnogenezei românești. Cartea a fost închinată lui N. Gostar un cercetător de seamă al epocii romane din Moldova, profesor și apoi colaborator al lui S. S.

Lucrarea se împarte în șase capitole: I. istoriografia (p. 13—45); II. relații cu lumea romană în perioada anterioară cuceririi Daciei (p. 46—74); III. teritoriul roman din sudul Moldovei în lumina săpăturilor (arheologice) de la Barboși (p. 75—127); IV. cultura materială în sudul roman și în lumea daco-carpică (p. 128—201); V. culte și credințe antice în sudul Moldovei (p. 202—224); VI. considerații finale (p. 225—249). Aceste capitole de lucru sînt însoțite de o serie de anexe tehnice: cuvînt înainte (p. 7—8), abrevieri și bibliografie (p. 9—12), lista ilustrațiilor și rezumat în limba engleză (p. 249—256), indice (p. 257—264) cuprinzînd localități, antroponime și divinități antice, autori moderni.

Dacă nu aș fi convins că pentru S. S. această carte nu reprezintă decît un început, un fel de schiță preliminară — bază pentru o viitoare monografie a problemei — nu aș fi comentat apariția ei. Dar pentru că este evident că în planurile sale de viitor se înscrie o reluare a acestor probleme la o scară mai amplă ca teritoriu și problematică, doresc să fac cîteva note pe marginea lucrării și să-i dau cîteva sugestii care socotesc că i-ar putea fi de folos.

De fapt lucrarea se bazează și pleacă de la rezultatele săpăturilor arheologice de la Barboși, a căror prezentare constituie un fel de coloană vertebrală a cărții. În jurul acestor rezultate S. S. a aranjat capitole referitoare la situația din Moldova în perioada dinaintea cuceririi romane, aspectul general al epocii romane în Moldova, inclusiv situația triburilor Carpice și a Dacilor liberi și chiar elemente din perioada romană târzie.

Cap. I este o parte foarte aproape de complet a lucrării. S. S. a trecut în revistă izvoarele scrise antice referitoare la populația Moldovei (p. 13—20). Urmează apoi o prezentare a istoriografiei în legătură cu relațiile dintre Imperiul Roman și populațiile din teritoriul neocupat al Moldovei (p. 20—40). Ar fi meritat aici menționată lucrarea lui R. Vulpe: *Moldova în epoca romană* (apărută în revista *Luminătorul*, Iași, VI, 1943). Ceea ce s-ar putea imputa acestei părți este lipsa unei hărți indicînd limitele Imperiului Roman și zonele la care se referă lucrarea, precizînd atît poziția locuirii populațiilor în raport cu granița romană cît și eventualele lor deplasări în timpul perioadei la care se referă lucrarea.

Cap. II prezintă de fapt un singur aspect: penetrația unor elemente de cultură materială romană în Moldova ca importuri. Probabil că S.S. a eludat celelalte aspecte care pot fi înglobate în termenul „relații cu lumea romană” (economice, sociale, politice) gîndindu-se că pot fi deduse din capitolul precedent. De aceea aici a cuprins numai: ceramica (p. 51—56), obiecte din metal (vase, fibule, pandantice, etc.) (p. 56—68), obiecte din sticlă și camee (p. 68—69), descoperiri monetare (p. 69—72) cu explicații la începutul capitolului (p. 46—51) și concluzii la sfîrșit (p. 72—74). Acest capitol are de fapt intenția (nemărturisită) de a ne arăta pe de-o parte nivelul informațiilor din acest domeniu, iar pe de alta situația în-deajuns de bine pregătită a lumii dacice — mai ales din punct de vedere al culturii materiale — pentru un contact și mai strîns, mai apropiat cu lumea romană.

Singurul reproș care i se poate aduce lui S.S. este că raportează istoria Moldovei prea mult sau numai la provincia Dacia. Eu cred însă că acest moment al cuceririi Daciei nu poate juca un rol deosebit pentru Moldova. Este adevărat că atunci s-au petrecut evenimente grave (distrușterea cetăților, a unor așezări, etc.). Dar mie mi se pare că Imperiul Roman a venit în contact direct cu teritoriile Moldovei cu mult înainte de cucerirea Daciei, adică odată cu instituirea controlului roman asupra orașelor nord-pontice și cu întemeierea limesului la Dunărea de Jos. Și oricum Moldova de Sud a stat sau trebuia să stea în stare foarte apropiată de influență în raport cu provincia Moesia și apoi Moesia Inferior. Barboși a putut deveni fortificație romană încă din ultimul sfert al secolului I e.n. Cum acest limes s-a menținut cu mici întreruperi din secolul I până în sec. VI e.n. cred că cronologia situației economice și politice din Moldova trebuia mai strâns legată de provincia Moesia și mai ales Moesia Inferior. Să nu fi influențat cu nimic instalarea limesului pe Dunăre situația din Moldova? Este greu de crezut. Sugerez că această parte (vezi și cap. III) cu datarea începuturilor fortificației de la Barboși trebuie revizuită în strânsă legătură cu istoria limesului. Tot în acest sens cred că o scurtă trecere în revistă a evenimentelor militare care au afectat zona de Nord-Est a limesului sau litusului Moesiei Inferioare în secolele II—III e.n. ar fi fost necesară pentru a da o imagine mai bună situației din Moldova.

Cap. III ocupă locul cel mai important în structura cărții. În privința rezultatelor directe obținute la Barboși nu i se poate reproșa nimic autorului. Schița pe care o prezintă în legătură cu Barboșii sugerează o intenție micromonografică. Singura părere de rău este că nu a dus această intenție până la capăt.

Fără a intra deci în amănuntele strict necesare unei monografii propriu zise S.S. ne-a prezentat foarte succint complexele romane de la Barboși (pe care însă eu le-aș numi mai degrabă elemente ale aceluiași complex): castrul, castellum, așezarea civilă, necropola (p. 81—84), unitățile militare (p. 79—81). Acestora li se adaugă cele mai caracteristice elemente ale materialului arheologic: inscripții (p. 84—88), țigle șampilate (p. 88—90), continuitate dacică și ceramică dacică (p. 91—196) și ceramică romană de import (p. 96—111). Prezentarea elementelor complexului este însă cam prea succintă. Dar acest fapt nu poate constitui o lipsă. Din păcate S.S. nu s-a gândit încă să ne scoată (pe cei care auzim mereu despre Barboși) din confuzia care domnește de mult timp în legătură cu acest complex: ce este castrul? (așezare, dimensiuni, date, elemente de fortificație, etc.), ce este castellum?; cum sînt situate unul față de celălalt?; unde este așezarea civilă? Lipsește (și rămîne o datorie a lui S.S.) un plan detaliat al așezării de la Barboși care să ni le prezinte odată pentru totdeauna. Dintr-o astfel de situație apar o serie de formulări ale autorului care nu sînt destul de clare: (p. 96) „locuințele de pe teritoriul castrului”.

În schimb, materialul arheologic este prezentat pe larg: inscripțiile, țiglele șampilate, ceramica cu inscripții (p. 90—91), ceramica dacică, ceramica romană. Tot la acest capitol se încadrează organic de fapt cea mai mare parte din materialele prezentate sub titlul de Culte și credințe antice și cele cuprinse la capitolele IV și V. Pentru primele, ambiția specialistului în religii antice, a creat un capitol separat excelent expus și comentat (p. 202—224). Deosebit de importante sînt descoperirile cu caracter creștin.

Cap. IV prezintă principalele grupuri de obiecte (caracteristice și databile) de cultură materială romană din sudul roman al Moldovei și din lumea carpică: amfore (p. 128—159), opaite (p. 159—174), arme și piese de harnașament (p. 174—179), fibule (p. 179—181), piese de închidere și de mobilier (p. 181—193) și considerații asupra circulației monetare în sec. II—III e.n. (p. 193—201). S.S. nu ne spune în ce situație se află produsele romane de import în raport cu cultura materială a populațiilor din Moldova (raport cantitativ global). Ce influență au avut aceste produse? cum au fost preluate ele, ca simple importuri sau au avut o influență asupra cursului dezvoltării culturii materiale a acestor populații? Reiese însă clar legătura economică cu orașele de pe țărmul Mării Negre (amfore, opaite, circulația monetară). Căci atunci cînd discută problema romanizării (p. 226—227) S.S. apelează la vecinătatea Moesiei și la contactele intense cu orașele și cu militarii.

Cap. VI este o parte de încheiere și concluzii. S.S. vorbește aici mult despre romanizare. Cred însă că romanizarea înseamnă mult mai mult decît ne-a prezentat S.S. pentru Moldova. Romanizarea incumbă o succesiune de transformări în viața economică, socială, transformarea culturii materiale și a celei spirituale.

Ea duce la modificări esențiale la contactul între două civilizații. Cartea nu prezintă decât o parte din ele și îndeosebi partea mobilă, materială și nu urmările ei. Personal sînt convins de rolul covârșitor al transformărilor din cultura materială și chiar primordialitatea lor cronologică față de transformările din cultura spirituală și organizarea socială. Dar S.S. nu trebuie să uite că la noi în istoriografie persistă teza că romanizarea este în primul rînd un fenomen de cultură spirituală.

Lucrarea lui S.S. ne prezintă numai o parte din romanitatea de pe teritoriul Moldovei. Lipsesc hărți cu așezările funcționînd în epoca secolelor II—III e.n., nu sînt explicate căile de pătrundere a materialelor de import. Vin ele din Dobrogea (Moesia Inferior) sau din Dacia? care sînt cele ce vin din Dobrogea și care din Dacia? Nu reiese deloc stratificarea cronologică a acestor materiale și nici modificările petrecute în viața populațiilor din Moldova după contactul cu civilizația romană. Deși S.S. a operat cu mai multe descoperiri decât cunoscuse la vremea sa I. Glodariu, nu pare să fi modificat nimic din constatăările acestuia din urmă, despre relațiile dacilor cu lumea romană.

În general cred că în această fază a cercetărilor termenul romanizare este mult prea mult și că ar trebui să ne oprim la termenul de influență romană.

În privința relației dintre titlul cărții și conținutul ei pot fi formulate cîteva sugestii dar și cîteva întrebări:

a. dacă vorbește de civilizația romană la Est de Carpați și romanitatea Moldovei de ce nu a inclus întreaga Moldovă istorică? Un atare fapt i-ar fi permis nu numai o viziune mai amplă asupra lumii dacilor est carpatici, dar și o înglobare mult mai largă a descoperirilor romane. Posibilitatea de a demonstra existența unei romanități orientale ar fi apărut mult mai clară. În fond există bibliografie sovietică suficientă, pusă în circulație și poate fi interpretată liber în contextul întregii Moldove. Nota de la p. 227 nu mi se pare îndeajuns pentru a explica aceste probleme.

b. Mă miră faptul că S.S. nu s-a ocupat mai pe larg de valurile din Moldova de Sud (datate, durată, raportul între ele, legătura cu limesul, etc.) precizînd eventual diferențierea cantitativă și calitativă între teritoriul roman ocupat la sud de valuri și cel rămas în afara limesului.

c. Din situația mai sus expusă izvoarește o alta: prezentarea diferențierilor între intensitatea vieții economice, locuirii, aspectul culturii materiale între partea ocupată din sudul Moldovei și zona liberă. Sesizarea acestor diferențe, datarea unor materiale în funcție de circulația lor ar fi permis (și va permite) o definire mai clară a raporturilor cu lumea romană. Faptul că astfel de lucruri nu s-au precizat în text îl duce pe S.S. la situația de la p. 41, unde îi vine greu să se pronunțe în legătură cu romanizarea celor două zone.

d. În ce privește metoda de prezentare a materialelor arheologice și în special asupra celor care permit datări, cred că trebuie să adopte sistemul CSIR sau un sistem apropiat de acesta.

Sigur că obiecțiile de mai sus pot fi subiective și nu este obligatoriu ca autorul să gîndească la fel. În orice caz acest început, această schiță a istoriei Moldovei în epoca romană — trunchiată se pare independent de voința autorului — i-a creat o obligație morală deosebit de dificilă, aceea de a continua ideea, tratînd sistematic problematica epocii romane pentru întreaga Moldovă istorică. În același timp rămîne o obligație morală o monografie a complexului de la Barboși.

Pînă atunci trebuie să luăm drept bună această valoroasă încercare monografică importantă pentru felul în care tratează problemele epocii, însemnată prin materialul înedit care l-a oferit și fără îndoială cu implicații și contribuții la problema spinosă încă a etnogenezei românești.

NICOLAE GUDEA

Ferenc Fülep, *Roman Cemeteries on the territory of Pécs (Sopiana)*, Akadémiai kiadó, Budapest, 1977, 64 p., 50 pl., 1 plan pliant.

Lucrarea pe care o prezentăm în rândurile de mai jos cuprinde o trecere în revistă a necropolelor romane de pe teritoriul oraşului Sopiana (actualmente Pécs). Înainte de a intra în subiectul propriu-zis, autorul face un scurt istoric al săpăturilor arheologice efectuate în zonă, capitol care joacă şi rolul unei introduceri (p. 7). Începînd cu anul 1716, au fost scoase la lumină mai multe morminte aparţinînd necropolelor situate în nordul şi nord-estul oraşului actual. Din păcate, din această fază a descoperirilor nu s-a păstrat nici un fel de documentaţie (desene, planuri, hărţi), cu cîteva mici excepţii, fapt care a îngreunat mult cercetarea. La aceasta s-a adăugat şi nesepararea iniţială a obiectelor provenite din mai multe puncte, deci lipsa de ordonare a pieselor. Din această cauză, munca de identificare a inventarelor funerare a fost destul de dificilă. La mormintele reconstituite s-au adăugat şi cele săpate de autorul lucrării (250 vechi, 71 noi); lipsesc din studiul de faţă două mari grupuri de înmormîntări, care, aşa cum ne informează Ferenc Fülep, au fost publicate separat. O altă dificultate a fost şi aceea a găsirii unui sistem unic de ordonare, deci, implicit, şi de numerotare, pentru că fiecare grup de morminte avea un sistem propriu de evidenţă, care trebuia uniformizat.

De o importanţă deosebită ni s-a părut capitolul următor (p. 9—10), în care se încearcă încadrarea în timp şi spaţiu a necropolelor studiate. Autorul face un scurt istoric al oraşului Sopiana, de la fundarea lui (începutul sau mijlocul secolului al II-lea e.n.) pînă spre sfîrşitul secolului al IV-lea. Se pare că nici cercetările mai vechi, nici cele mai recente, nu au scos la iveală nici o dovadă materială care să indice existenţa vreunei necropole de incinerare în jurul oraşului roman, în secolul al II-lea. De altfel, incinerările sînt destul de rare, reprezentate prin urme nu totdeauna foarte concludente. Singura dovadă mai sigură, menţionează autorul, este un *ustrinum*, dar acesta aparţine unui cimitir de incinerare din secolul al IV-lea, neputînd avea nici o legătură cu necropolele de incinerare mai timpurii (secolul al II-lea).

Cimitirele de înhumare apar abia în secolul al III-lea: majoritatea sînt morminte de cărămidă, care cuprind ca piese de inventar garnituri militare (bărbaţi) şi bijuterii (femei). Bogăţia acestor morminte ar putea fi o dovadă concludentă pentru renaşterea oraşului în secolul al III-lea, întreruptă de un atac al roxolanilor (260—270 e.n.). Spre sfîrşitul acestui secol însă, se poate observa o redresare a situaţiei, Sopiana devenind, sub Diocetian, sediu al administraţiei civile în Provincia Valeria. Dacă se are în vedere bogăţia descoperirilor din această perioadă (care continuă şi în secolul al IV-lea), se pare că oraşul-capitală este marcat acum de o prosperitate materială şi intelectuală deosebită. Fenomenul se reflectă în marea cantitate de descoperiri, construcţii de dimensiuni considerabile şi inventare funerare cu valoare artistică unică în provincie. În secolul al IV-lea Sopiana devine şi un important centru al creştinismului; încep să apară acum şi primele înmormîntări care reflectă acest fenomen. În acest sens Ferenc Fülep încearcă o foarte scurtă comparaţie între înmormîntările din secolele II—III şi cele din secolul al IV-lea, pe bază de orientare şi de inventar.

Interesantă este şi problema circulaţiei monetare, care, după cum se menţionează în lucrare, nu este întreruptă pînă la 378, eveniment legat probabil şi de aşezarea acelor „foederati” (huni, germani şi alani) în vecinătatea oraşului (380 e.n.). În această perioadă oraşul cunoaşte o situaţie destul de precară, după cum demonstrează şi descoperirile. Informaţii furnizate de complexe funerare arată

însă, că viața continuă și în aceste condiții, în Sopiana, la sfârșitul secolului al IV-lea și începutul celui următor.

În ceea ce privește catalogul descoperirilor, acestea sînt prezentate pe complexe de înmormîntare și conform topografiei orașului Sopiana, după cum urmează: mormintele grupate în jurul actualei catedrale (p. 11—17); mormintele aflate în diferite alte părți ale orașului modern (p. 23—54); înmormîntări situate în zona suburbană (p. 55—56). Un ultim capitol (p. 57) cuprinde cîteva piese (14) descoperite în puncte neidentificabile, piese provenite din colecția Antal Horváth (Pécs).

Cele 50 de planșe care însoțesc lucrarea înfățișează materialul din mai multe morminte, după cum, probabil, i-a fost la îndemînă autorului. Pieseile apar fie desenate, fie fotografiate, respectîndu-se în majoritatea cazurilor ordinea numerică a mormintelor, indiferent de zona din care provin. Nu de puține ori însă, materialul nu poate fi identificat într-un mod destul de operativ, datorită nerespectării întocmai a unei ordini numerice, precum și datorită apariției unor fotografii necorespunzătoare. Din păcate însă, acest fapt se datorează și dispariției multora dintre obiecte, a prezenței lor doar în documentația veche.

Anexele lucrării sînt alcătuite din: lista tuturor descoperirilor monetare (p. 18—22), abrevierile folosite în text (p. 58—59), corespondența între numele vechi și noi ale unor străzi (p. 60), bibliografia (p. 61—62) și în sfîrșit un index al celor 321 de morminte cu anul de descoperire al fiecăruia (p. 63—64).

Am insistat ceva mai mult asupra părții introductive a lucrării, pentru că aceasta ridică unele probleme mai interesante: relațiile făcute între viața social-politică a orașului Sopiana și materialul descoperit în necropole, acestea reflectînd situația existentă la o anumită dată. Autorul leagă deci descoperirile funerare de anumite evenimente, nu le studiază în sine, cu atît mai mult cu cît acestea sînt răspîndite pe o suprafață destul de mare, nefiind însă complexe mari închise, pe care autorul să fi putut face o analiză mai aprofundată. S-ar ridica aici problema numărului necropolelor pe care le avea orașul Sopiana, de asemenea al locului pe care-l ocupau ele; deocamdată însă problema rămîne nesoluționată și pentru simplul fapt că avem în general de-a face cu descoperiri izolate. Lucrarea prezintă însă o importanță deosebită tocmai prin aceea că cercetătorul maghiar a izbutit să valorifice în aceste pagini niște descoperiri care, poate, într-o altă situație ar fi rămas doar în depozite și în cel mai bun caz în stadiu de fișe.

ALINA SOROCEANU

Figlina, 3, 1978 (Documents du Laboratoire de Céramologie de Lyon), Lyon.

Prezentăm în rîndurile de mai jos numărul 3 al revistei *Figlina*, publicație, foarte recentă de altfel, a Laboratorului de Céramologie de la Lyon. Revista apare din 1976 și reunește în paginile ei studii de strictă specialitate, respectiv rezultate ale diferitelor cercetări de ceramică: tipologie, fabricare, interpretări ale analizelor fizico-chimice pe diferite eșantioane.

Numărul de față cuprinde 4 articole, dintre care trei sînt axate pe probleme de clasificare a unor forme din diferite zone geografice, iar ultimul conține noțiuni referitoare la un atelier de olari galo-romani.

Studiul lui Michel Py, *Quatre siècles d'amphore massaliète. Essai de classification des bords* (p. 1—23), cuprinde în cele 23 de pagini ale sale o clasificare a așa-ziselor amfore masaliote. În partea introductivă autorul se ocupă de principalele etape ale clasificării acestui tip de amfore. Sînt cercetate recipiente din 14 situri arheologice situate în Languedoc, datate între secolele VI—II î.e.n. În ciuda cantității mari de descoperiri care au fost efectuate în Gallia meridională, situația tipologică și cronologică a acestei categorii de amfore a rămas aproximativă. Problema pe care o pune cercetătorul nu este însă aceea a întocmirii unei tipologii a formelor întregi, ci a fragmentelor, avînd drept criteriu de ordonare *buza*, tocmai pentru că materialul studiat este în stare fragmentară. Sînt indicate în continuare și locurile de proveniență a amforelor masaliote, cu bibliografia corespunzătoare.

Ultima parte a studiului prezentat, o constituie tipologia propriu-zisă. Autorul deosebește 9 tipuri principale care sînt tratate fiecare în parte, descrise și da-

tate, însoțite de ilustrația corespunzătoare. Michel Py își încheie articolul cu câteva concluzii, printre care datarea generală a celor 9 tipuri și un tabel sintetizator cu frecvența lor de-a lungul celor 400 de ani. Se atrage atenția cercetătorilor asupra perfectibilității acestei tipologii precum și asupra relativității cronologiei date. Desigur, contribuția cea mai de seamă la studiul acestor amfore o va putea aduce arheologia subacvatică, după cum menționează și autorul.

Oricum însă, studiul de față, așa cum se și subliniază în text, se arată a fi util pentru cercetătorul care nu are printre descoperirile lui — în materie de ceramică — decât niște fragmente de amfore masaliote dintr-un sit oarecare, cu rezerva că tipologia și cronologia stabilite de Michel Py, rămân discutabile și, deci, deschise.

Bernard Dedet se ocupă în studiul său, *Note sur la céramique tournée à gros dégraissant du Languedoc Oriental (deuxième moitié du Ve s. av. J. C.)*, p. 25—42, de o categorie mai deosebită de recipiente, confecționate la roată, având în compoziție degresanți grosieri, date în a doua jumătate a secolului al V-lea î.e.n. Sînt atestate 6 forme din această serie de vase, dintre care una este mai larg răspîdită; unele dintre ele se remarcă și prin decorul pictat. Formele în discuție prezintă interes prin faptul că reunesc influențe autohtone (în tehnică) și grecești (forme și decor). Autorul arată că această ceramică este bine delimitată în timp (a doua jumătate a secolului al V-lea î.e.n.) și spațiu (partea orientală a regiunii Languedoc), motiv pentru care ea constituie un important reper cronologic. În acest articol, B. Dedet își propune să-i definească trăsăturile, să precizeze cronologia ei și să abordeze problemele privind originea și răspîndirea acestei categorii. Studiul este însoțit de 12 figuri și o hartă de răspîndire, precum și de un catalog al descoperirilor. Nu ne vom referi în aceste rînduri nici la caracteristicile generale, la repartitia geografică sau cronologică, ci ne vom opri asupra originii recipientelor respective. Vorbind despre aceasta, autorul propune 3 soluții: fie de origine externă, deci importuri, fie regională (atelieri specializate situate în zona la care ne referim), fie locală. Factorii pe care îi aduce în discuție cercetătorul francez pentru a clarifica problema provenienței ceramicii la roată cu degresanți grosieri, sînt repartitia geografică, tehnica, stilul și formele. Concluzia la care se ajunge prin analizarea acestor elemente, este că avem de-a face cu o producție regională sau locală, care își are rădăcinile în ceramica indigenă lucrată cu mîna; în același timp, unitatea stilului și proporția vaselor pledează în favoarea existenței unor ateliere regionale grupate, și nu a unei producții dispersate la nivel local.

Rămîn deschise însă două probleme: sub ce influență a fost creată această ceramică și cauza producerii ei. Conform descoperirilor arheologice, autorul arată că perioada respectivă (a doua jumătate a secolului al V-lea î.e.n.) este o perioadă de mutații economice și sociale. Confecționarea acestei categorii ceramice se încadrează în contextul arheologic respectiv și poate avea un dublu scop economic: pe de-o parte ambalarea și conservarea unor mărfuri, iar pe de altă parte, acela de a concura și înlocui în vesela casnică, ceramica grecească din Occident și în mod special vasele pseudo-ioniene din valea Rhonului.

Această producție nu cunoaște o prea mare extindere în timp, tipul respectiv fiind folosit doar pe o perioadă de o jumătate de secol; el constituie o producție originală numai pentru partea orientală a regiunii Languedoc. Categoria de recipiente în discuție reprezintă deci prima producție autohtonă la roată, specifică pentru această regiune. Pentru orice specialist prezintă însă interes faptul că a fost luată în discuție o specie aparte de vase, studiate foarte puțin (și atunci accidental) sau de loc, specie care ajută foarte mult la datarea unui context arheologic, tocmai pentru că este atît de riguros limitată în timp. Un catalog detaliat și partea ilustrativă completează articolul, făcînd din aceste pagini un studiu de referință.

Cel de-al treilea studiu din Figlina 3/1978, *Les coupes Drag. 29 en Languedoc-Roussillon* (p. 43—70), scris de Jean-Luc Fiches, este consacrat analizării unui număr de peste o sută de castroane Drag. 29 și decorului acestora, recipiente descoperite în regiunea Languedoc-Roussillon. Examinarea tipologică (forme și decor) și a celor 258 de ștampile, a dus la stabilirea locului de proveniență a recipientelor respective — atelierul de la La Graufesenque, care, aprovizionează în mare parte litoralul regiunii Languedoc în materie de sigilate ornamentate. Situația acestei regiuni prezintă un interes deosebit pentru studiul ceramicii terra sigillata, deoarece ea se află în apropierea mai multor centre de producție și este în același

timp o zonă de trecere de la aceste ateliere spre litoral, deci spre punctele de exportare a sigilatelor galice.

Toate recipientele studiate aici de către J.-L. Fiches constituie documente inedite, provenite din orașe (mai ales Narbonne), dar și din așezări rurale, din vici și oppida. Din păcate însă, ele provin fie din săpături vechi, fie din descoperiri izolate, motiv pentru care nu au putut fi date. Din această cauză, materialul în discuție a putut fi clasat doar după criteriile tipologice și stilistice. Dar, trebuie avut în vedere și faptul că în paginile respective nu a fost cercetat tot materialul din regiune, mai bine zis nu au fost incluse descoperirile noi de la La Graufesenque. De altfel, autorul arată că în momentul în care s-ar proceda la o catalogare a tuturor acestor recipiente, s-ar putea observa o eventuală incrușcare a mai multor variante de castroane carenate (în timpul lui Claudius) și anume, s-ar surprinde momentul în care forma evoluează pentru a se fixa la tipul b, care acoperă 78% din recipientele de tip Drag. 29 din zonă.

În continuare se trece la un interesant istoric al descrierii acestei forme, din ce în ce mai complexe, și cu tot mai numeroase variante. În primul rând J.-L. Fiches remarcă mai multe descoperiri între varianta fabricată la La Graufesenque și forma inițială: conformația buzei, a piciorului și mai ales decorul care de multe ori e ștampilat în loc să fie obținut în tipare. Toate aceste detalii de structură și ornamentare sînt însă foarte importante pentru datarea formei (25/30 e.n.); cercetătorul francez merge și mai departe cu minuția, arătînd că faza următoare ar fi măsurarea sistematică, pe loturi omogene, a parametrilor care ajută la definirea unei forme (dimensiunile buzei, ale corpului), după care s-ar obține niște valori medii, care, la rîndul lor, ar putea fi caracteristice pentru o epocă sau alta.

Cea de-a doua parte a studiului cuprinde descrierea propriu-zisă a castroanelor Drag 29, pe fazele evolutive respective (forma Drag. 29 inițială, Drag. 29 a, Drag. 29 cu ove, Drag. 29 b), ultima variantă fiind cea mai numeroasă. Fiecare dintre aceste variante este însoțită de un material ilustrativ corespunzător. Pe lângă descrierea detaliată a decorului, cercetătorul francez se ocupă și de analiza ștampilelor de olari (258, aparținînd unui număr de 81 olari), însoțindu-le de descifrarea și desenul fiecăreia. Cu ajutorul acestora, autorul încearcă și unele datări mai sigure ale materialului în discuție; de asemenea el stabilește și proveniența lor: cel puțin 78% dintre olarii care au semnat castroane Drag. 29 sînt din La Graufesenque. O ultimă concluzie interesantă a autorului este aceea că, în comparație cu atelierul din La Graufesenque, atelierul de la Montans produce foarte puțin, iar marfa sa este destinată mai mult pieții aquitane. În felul acesta, J.-L. Fiches aduce încă un argument favorabil pentru o ipoteză mai veche privitoare la producția atelierului de la Montans în comparație cu La Graufesenque.

Dorim să menționăm încă o dată, în încheiere, acribia cu care cercetătorul francez și-a întocmit studiul despre castroanele Drag. 29, însoțindu-l de 13 figuri (condiții grafice excelente) și 12 anexe (115 ștampile de olari cu lectura lor, loc de descoperire, origine, date și bibliografie, precum și indexul localităților din care provine materialul studiat).

Ultimul studiu din acest număr al Figlinei, întocmit de Pierre-Yves Genty și Jean-Luc Fiches, se intitulează *L'atelier de potiers gallo-romain d'Aspiran (Hérault). Synthèse des travaux de 1971 à 1978* (p. 71—92). După cum arată și titlul, el este consacrat unui atelier de olari, înființat probabil în al doilea deceniu al secolului I e.n. În tot cursul primului secol al erei noastre și probabil și la începutul celui de-al doilea, din atelierul de la Aspiran au ieșit amfore de diferite tipuri; această producție, care se leagă și de resursele viticole din regiune, este completată, în timpul lui Tiberius, cu confecționarea unor tipuri de sigilate lise și ornamentate. Se poate constata că marfa respectivă nu a concurat-o niciodată pe cea ieșită din atelierul de la La Graufesenque. Fenomenul este certificat prin aria de răspîndire redusă și numărul mic de olari (în jur de șapte) care lucrau la Aspiran. În fond, nu trebuie uitat faptul că acesta era un atelier în mediu rural, pe lângă o *villa rustica*, care probabil acoperea necesități locale. Dintre olarii care lucrau aici, mai bine cunoscut este *Laetus*, numele lui figurînd atît pe amfore, cît și pe vase sigilate.

Cei doi autori fac, pentru început, un scurt istoric al descoperirilor, pentru ca apoi să se apropie și mai mult de scopul studiului, prin situarea topografică a atelierului (însoțită de un plan de ansamblu). În cîteva rînduri cercetătorii francezi plasează în timp atît atelierul, cît și locuirea din apropiere. În ceea ce privește *villa*, ea este încadrată cronologic în secolul I e.n. și prima jumătate a celui de

al doilea. Spre mijlocul acestui secol, se poate plasa abandonarea ei, neputîndu-se depista o eventuală reocupare ulterioară.

Pentru atelierul propriu-zis, problemele devin ceva mai complicate: autorii au determinat 3 faze distincte, care se încadrează în timp între sfîrșitul domniei lui Augustus și începutul secolului al II-lea. În continuare cei doi cercetători se ocupă de descrierea structurii atelierului, luînd fiecare cuptor sau ansamblu de cuptoare cu caracteristicile lui (tip, dimensiuni, materiale de construcție, orientare).

O altă parte a studiului este consacrată principalelor tipuri de recipiente care au ieșit din atelierul de la Aspiran: amfore, recipiente din ceramică comună, terra sigillata; vase lise și ornamentate. Bineînțeles că în măsura posibilităților, recipientele descrise au fost și datate.

Un alt subcapitol al studiului se referă la olarii care au lucrat în acest atelier. Ei au fost identificați cu ajutorul ștampilelor de pe amfore și vase sigilate. În sfîrșit, alte cîteva rînduri tratează problema răspîndirii sigilatelor de Aspiran. Autorii însoțesc aceste rînduri și de o hartă a atelierelor de sigilate din Gallia și una pentru răspîndirea sigilatelor produse la Aspiran. Aceste două hărți sînt cît se poate de concludente pentru ceea ce și-au propus cei doi cercetători să demonstreze; e normal ca atelierul de la Aspiran să fi avut o arie atît de restrînsă pentru desfacerea produselor respective, din moment ce atelierelor de la La Graufesenque, Montans, Lezoux și Lyon funcționau în aceeași perioadă (după cum ilustrează harta), cu atît mai mult cu cît acest atelier nu producea o marfă mult deosebită de a celorlalte. Autorii mai adaugă și un grafic cu ștampilele de olari și formele pe care apar ele.

Ultimele rînduri ale studiului sînt consacrate cîtorva concluzii; crearea atelierului respectiv este legată de necesitățile acestei *villae*, iar orientarea lui spre fabricarea de amfore se leagă evident de producția de vin din regiune. Ceea ce prezintă însă într-adevăr interes este faptul că acest atelier oferă cercetătorului de specialitate o succesiune cronologică a diferitelor tipuri de amfore ieșite din cuptoarele de la Aspiran.

În ceea ce privește sigilatele, ele constituie o producție-anexă care se epuizează prin anii 40 e.n. și care nu a făcut niciodată concurență celorlalte produse din zonă. În același timp însă, situarea geografică a atelierului este propice pentru o asemenea activitate, el aflîndu-se pe drumul principal care lega atelierul de la La Graufesenque de litoral. De altfel, în cîteva din produsele de la Aspiran se și regăsesc unele forme sau decoruri din acest bine cunoscut atelier. Nu trebuie omise însă nici influențele italice care apar și pe care autorii le explică în parte prin originea italică a unuia din cei șapte olari (*Vitulus*).

Studiul celor doi este însoțit și de o ilustrație (7 figuri cu forme lucrate la Aspiran) adecvată; în felul acesta el întrunește toate calitățile unei scurte monografii a unui atelier, sau, poate reprezenta o fază dintr-o lucrare mai vastă referitoare la problema respectivă.

În încheiere ținem să subliniem încă o dată, că această „tînără“ revistă este foarte bine venită la ora actuală cînd, în cercetarea arheologică, materialul devine din ce în ce mai abundent, pretențiile fiind și ele pe măsura acestuia. Tot așa cum sînt bine venite simpozioanele și mesele rotunde axate pe probleme și zone restrînse, tot așa și *Figlina*, ca revistă care se adresează în mod special celor care studiază ceramica romană. Nu trebuie să oitem nici condițiile grafice excelente, atît de necesare în general în arheologie și în mod special pentru ceramică, mai ales pentru cea ornamentată.

ALINA SOROCEANU

Histoire et numismatique en Haute-Normandie, în seria *Cahiers des annales de Normandie*, n° 12 A, recueil présenté par Nancy Gauthier, Caen, 1980, 133 pagini.

Sumarul volumului pe care-l prezentăm cuprinde 7 articole privind istoria regiunii: a) celtică: N. Gauthier, *De Ratumagus à Rouen*; S. Scheers, *Le monnayage aux légendes Suticos et Ratumacos*; b) romană: X. Lorient et J. Delaporte, *Les trésors de monnaies romaines découverts dans le département de la Seine-Maritime*; B. Beaujard et H. Huvelin, *Le trésor de Rouen et l'occupation de la Gaule par Carausius*; c) post-romană: Jean Lafaurie, *Trouvaie de monnaies franques et mérovingiennes en Seine-Maritime (Ve—VIIe siècles)*; Jean Lafaurie, *Deniers du VIIIe siècle de Saint-Quen de Rouen*; Jean Lafaurie, *Trésor de deniers du XIe siècle trouvé à Gaillefontaine (Seine-Maritime)*.

Lucrările sînt însoțite de material ilustrativ, hărți cu aria de răspîndire a descoperirilor monetare din diferite epoci și planșe cuprinzînd tipurile monetare studiate.

De un ridicat nivel științific, articolele relevă, prin problematica dezbătută, ca și prin cuprinderea lor într-un volum, valoarea documentară pentru istoria regiunii a descoperirilor monetare din secolul I î.e.n. pînă în secolul XI e.n., importanță formulată de N. Gauthier în concluzia lucrării sale: se datorează în mare măsură numismaticii că se poate spera că se va putea scrie cîndva o istorie antică și medievală timpurie a Normandiei superioare, epoci pentru care monumentele păstrate și izvoarele epigrafice sînt foarte puține (p. 16).

Lucrarea prezintă interes nu numai pentru istoria Normandiei, ci, implicit, și pentru istoria universală.

Vom insista numai asupra studiului despre *tezaurul de la Rouen și ocuparea Galiei de către Carausius* (p. 61 și urm.), ca avînd implicații în istoria imperiului roman. Reluînd analiza pieselor din tezaurul de la Rouen și a celor contemporane cu perioada uzurpației lui Carausius și a lui Allectus (din diferite colecții, p. 66—69, 80—87), autorii disting pe baza legendei de pe avers, atît pentru *aurei*, cît și pentru *antoninian*, trei serii de emisiuni succesive. Competent argumentată este constatarea că în timpul lui Carausius a funcționat în nordul Franței un atelier monetar, ceea ce vădește năzuința lui Carausius de a crea un imperiu pe cele două maluri ale Canalului Mîneclui. Este cel mai complet catalog al monedelor emise de Carausius, întocmit pe baza verificării pieselor publicate și a celor din diferite colecții. Planșele pe care sînt reprezentate toate tipurile și variantele examinate întregesc acest studiu de un ridicat nivel științific. Ar fi fost util, în catalogul monedelor, să se indice numărul corespunzător din *RIC*.

IUDITA WINKLER

A Kiss, *Avar Cemeteries in County Baranya. Cemeteries of the Avar Period (567—829) in Hungary*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977. Cuprinde 174 p. text cu desene și anexe și 92 planșe alb-negru.

Așteptat cu îndreptățit interes, al doilea volum din seria lucrărilor ce abordează vastul studiu al vestigiilor avarice pe teritoriul Ungariei se înscrie ca o reușită editorială, din toate punctele de vedere.

Lucrarea prezintă, după cum reiese și din titlu, morminte izolate, grupuri sau cimitire de mari dimensiuni descoperite în ținutul Baranya. Săpăturile arheologice sistematice întreprinse într-o serie de cimitire, cu un însemnat număr de morminte aruncă o lumină clară și asupra cercetărilor mai restrânse, din localități sau puncte cu descoperiri izolate mai puține ca număr, dar tot atât de importante pentru întregirea tabloului epocii avarice.

După o scurtă introducere, urmînd o ordine strict alfabetică sînt descrise după sistemul deja binecunoscut din primul volum, toate grupurile de morminte, descoperirile izolate din punctele aparținătoare aceleiași localități.

Menționarea localităților unde s-au găsit obiecte provenite din morminte avarice distruse în diferite perioade de timp sau chiar numai păstrarea datelor scrise despre experiența unor piese rătăcite pe parcurs, ocupă un spațiu destul de vast, fiind enumerate peste 20 de astfel de situații. De cele mai multe ori, avînd piese la dispoziție, autorul le descrie și ilustrează, iar dacă acest lucru nu este posibil prezintă o schiță a localității, fixînd locul unde au existat cîndva mormintele.

Fiînd vorba despre o cuprindere a tuturor mormintelor cercetate din comitatul Baranya este de la sine înțeles că numărul acestora variază de la grupuri sau descoperiri de 1—30 de morminte, într-un număr de 15 localități, pînă la cimitire mari de peste 60 de morminte cum sînt cele de la: Pécs-Köztető, Szellő-Vörmalom, Gyód-Máriahegy, Görcsönydoboka, Romonya II, Nagypáll I, Romonya I, și în sfîrșit Kékesd cu 246 de morminte.

Prezentarea fiecărui cimitir urmează aceeași schemă, începînd cu istoricul descoperirii, descrierea zonei săpăturii, catalogul mormintelor, elemente ale ritului și ritualului de înmormîntare (dimensiunile gropilor și ale scheletelor, poziția lor, mormintele cu cai, ofrandele, cazurile de mutilare ale defuncților, orientarea mormintelor, distrugerea unora dintre ele), precum și o scurtă sinteză referitoare la inventarul mormintelor, diferențierea sexelor dedusă din obiecte, mormintele de cai și încadrarea cronologică, uneori însoțită de considerații cu caracter etnic.

În mod firesc fiecare cimitir beneficiază de o ilustrare completă, de la harta cu amplasarea punctului cercetat și planul general al săpăturii, tabelul asocierii obiectelor de inventar, pînă la desenarea fiecărei piese, dublată uneori de fotografii.

Folosirea aceluiași criterii de descriere aplicate fiecărui cimitir în parte, conferă o mare claritate expunerii și în același timp oferă un conținut analitic meritoriu volumului.

Ultimul capitol lămurește o serie de probleme legate de cronologia și relațiile etnice din perioada avară în comitatul Baranya. Se subliniază că zona de est a fost cercetată mai intens față de celelalte, de asemenea că deși s-au săpat în total 2.500 de morminte nici un cimitir n-a fost de fapt, cercetat integral.

Distribuția cronologică a descoperirilor avarice arată că la sfîrșitul secolului al VI-lea și în primele decenii ale secolului următor, teritoriul Baranya a fost aproape nelocuit de avari, în ultima treime a secolului al VII-lea și apoi la începutul secolului al VIII-lea, numărul locurilor avarice crește brusc. Se pune întrebarea dacă acest aspect, dublat de fenomene culturale noi se datorește sau nu unui

aflux de populație venită din afara granițelor Pannoniei, în perioada avară tirzie (sec. VIII—IX e.n.). Cercetătorul maghiar consideră că sporul demografic din perioada dinastiei arpadiene s-ar datora acestei populații așezată în Baranya la sfârșitul perioadei avară. Din păcate, cercetările arheologice n-au furnizat pentru secolul IX suficiente date concrete, cu excepția existenței la periferia unora dintre cimitirele avară tirzii a câtorva inele de timplă cu capătul răsucit în „S” și a unei bazilici sfințită la mijlocul sec. IX e.n. (sublinierile ne aparțin).

Apartenența etnică, în lipsa dovezilor antropologice și lingvistice se bazează tot pe materialul arheologic. Se pot pune în evidență componente germanice, bizantine, mai puțin slave, alături de caracteristicile net avară, ca și legăturile cu cultura de tip Keszthely. Aceasta din urmă nu este altceva, decât componenta romanică, supraviețuitoare în perioada avară.

Se constată în intervalul de timp cuprins între prima treime a secolului al IX-lea și prima jumătate a secolului al X-lea, un hiatus arheologic, destul de dificil de explicat. Dintre cele două ipoteze propuse de cercetătorii maghiari pentru a acoperi acest hiatus, prima: să fi existat aici o cultură francă (carolingiană), după distrugerea avarilor, nu dispune de dovezi arheologice. A doua ipoteză o găsim cel puțin hazardată, fiind vorba despre revizuirea datei la care vin primele triburi maghiare, în sensul plasării ei mai devreme decât se considera până acum.

Pe de altă parte, autorul însuși dezvăluie carențele acestei ipoteze: lipsa cercetărilor care să fi dezvelit vreun cimitir databil numai în secolul al X-lea (sau probabil nu cercetările poartă vina lipsei unui astfel de cimitir). O altă dovadă indirectă, dar cu nimic mai convingătoare ar fi faptul că regiunile dens populate în perioada avară tirzie, nu constituie obiectul cuceririi triburilor maghiare. Se sugerează deci că există o succesiune foarte strânsă între sfârșitul culturii avară și începutul stăpînirii arpadiene, ștergându-se complet intervalul de timp cuprins între cele două evenimente istorice.

Deocamdată, fiind vorba doar de ipoteze care încearcă să acopere un hiatus real arheologic și probabil istoric, datorat poate în bună parte insuficienței cunoștințelor noastre referitoare la această perioadă, vor fi necesare cercetări cât mai complete pînă la a se recurge la argumente convingătoare în scopul lămuririi întregii situații.

Înainte de a încheia prezentarea volumului, menționăm încă o dată că el întrunește exigențele cele mai alese, aparatul științific fiind completat printr-o listă de abrevieri, o listă bibliografică și un index alfabetic al principalelor noțiuni arheologice și al localităților, alcătuite de către Ágnes Cs. Sós, lucrarea fiind întocmită sub redacția lui I. Kovrig.

IOANA HICA-CIMPEANU

Eva Garam, *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Kisköre*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. Cuprinde 106 p. text cu anexe și 42 planșe fotografii alb-negru și desene.

Lucrarea de față reprezintă o reușită monografie a cimitirului de la Kisköre. Primele două pagini explică condițiile în care s-a făcut descoperirea, în toamna lui 1964 dezvelindu-se întregul cimitir din epoca avară care însumează 211 morminte. Se apreciază că cifra reprezintă un procent de 75—80% din totalul mormintelor existente inițial, ținînd cont de faptul că pînă la începerea cercetărilor sistematice au fost distruse 30—40 morminte.

În continuare se prezintă catalogul mormintelor, ilustrîndu-se cea mai mare parte din schelete în poziția inițială de descoperire și cu inventarul respectiv marcat pe desen.

Capitolul următor se referă la diversele aspecte legate de ritul și ritualul de înmormîntare. Se analizează detaliat forma, adîncimea gropilor, lipsa osemintelor în unele cazuri sau a inventarului, urmele de sicrie din lemn, arsura, legarea defuncțiilor în fișii de piele, rogojini sau pînză de in, înmormîntările duble, deranjarea craniilor sau scheletelor, resturile ofrandelor de la banchetul funerar și în sfîrșit orientarea cu mici devieri față de axa NV—SE.

În ansamblu, cimitirul se prezintă ca un tot unitar, în cadrul căruia, chiar și înaintea analizei obiectelor arheologice se întrevăd două grupe distincte de mor-

mente: în partea estică, înmormântări mai vechi, cu ofrande sau resturi de la banchetul funerar, fără a se acorda prea multă atenție poziției de înhumare. În schimb se observă aici, numeroase înmormântări simbolice legate de natura militară a comunității.

Grupul de morminte din partea vestică a cimitirului, cu înmormântări mai recente din punct de vedere cronologic se caracterizează prin prezența numeroaselor cazuri de „imobilizare” a cadavrelor (legarea lor în fișii de piele, rogojini sau pinză) sau chiar prin retezarea craniilor, dovedindu-se probabil teama comunității față de o eventuală reîntoarcere a defunctului printre cei vii.

În continuare se analizează structura cimitirului de la Kisköre pe sexe constatându-se că în total s-au putut identifica 69 morminte de bărbați, 73 de femei și 62 morminte de copii, rămânând 10 morminte din care lipseau osemintele.

Partea mai veche a cimitirului cuprinde 132 de morminte din totalul de 211. Mormintele de bărbați aveau ca piese de inventar: cercei, agrafe de cozi, centuri dintre care unele cu ornamente presate, cataramă de fier, verigi și destul de multe unelte: cuțite, sule, pietre de cremene, o cutie, obiecte din os. Dintre arme, s-au găsit în trei cazuri părțile de os ale unor arcure, virfuri de săgeți și în total trei săbii sau spade. Alte obiecte de inventar: plăcuțe ornamentale presate, și trei vase lucrate cu mîna.

Mormintele de femei cuprind: cercei, mărgelile de diferite tipuri, câteva poadoabe de aur, brățări, cataramă de fier și bronz, iar dintre unelte cuțite, prisnele, sule, un pieptene de os bilateral și patru vase lucrate cu mîna. În mormîntul nr. 47 se remarcă în mod deosebit două obiecte de sticlă: un corn din pastă de culoare albastră și un pahar cu picior, de culoare verde.

Mormintele de copii aveau ca obiecte de inventar: cercei, mărgelile, cataramă, piese de centură, verigi, iar dintre ustensile, cuțite, prisnele și sule. S-au mai găsit: capătul mînerului unui bici, o închizătoare de geantă, părți de os din arcure și trei vase provenite din tot atîtea morminte.

Partea mai nouă a cimitirului, se compune dintr-un total de 72 de morminte. Mormintele bărbaților aveau cam aceleași piese de inventar ca și în perioada timpurie, din punctul de vedere al varietății, dar tehnica de prelucrare este diferită. Sînt prezente garniturile de centură ornamentate cu plăcuțe perforate avînd pandantiv, altele cu decorația în motivul florii de crin, vrejuri, grifoni etc. lucrate în tehnica turnării. Se remarcă dintre obiectele de inventar un os masiv de animal, prelucrat, pentru a servi drept „solniță” sau cutie pentru păstrat sarea.

Mormintele femeilor și copiilor din această grupă cuprind aproximativ aceleași piese de inventar ca și cele din prima grupă. Atrage atenția prezența resturilor metalice ale unui bandaj hernial, din mormîntul unei femei.

Cercetînd inventarul surprinde absența aproape totală a obiectelor „romnice”, care se regăsesc în majoritatea cimitirelor epocii avare, precum și absența unor piese specifice unei populații călărețe (scărițele, psaliile de os etc.), ca să nu mai vorbim de absența mormintelor în care alături de osemintele umane apar și cele de cabaline sau chiar a înmormîntărilor numai de cai. Pe drept cuvînt auzirea a numit cimitirul „de epocă avară” și nu „cimitir avar”.

Ultimul capitol tratează cronologia cimitirului și structura societății înmormîntate la Kisköre. Se tratează procentual, comparativ cele două grupe mari de morminte, în special din punctul de vedere al obiectelor de inventar, arătîndu-se totodată încadrarea cronologică a pieselor, prin analogie cu descoperiri din alte cimitire similare. Concluzia, pe baza materialului arheologic este următoarea: mormintele din partea de est a cimitirului, caracterizate prin piese ornamentale presate pentru centură și harnașament se datează în intervalul de timp cuprins între ultima treime a secolului al VII-lea și pînă în primele decenii ale secolului al VIII-lea e.n.

Mormintele din partea vestică sînt mai recente, caracterizîndu-se prin plăcuțe ornamentale atașate pe centuri, lucrate prin turnare, decorate cu vrejuri, motivul florilor de crin și grifoni, datîndu-se la sfîrșitul secolului al VIII-lea și la începutul secolului al IX-lea e.n.

Volumul se încheie cu tabloul asocierilor de piese arheologice din morminte, notele și lista bibliografică a lucrărilor folosite. În ansamblu, lucrarea are o înaltă ținută științifică, îmbinîndu-se în mod armonios textul, cu o reușită prezentare grafică.

IOANA HICA-CIMPEANU

Katalin H. Gyürky, *Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda*, în seria *Fontes Archaeologici Hungariae*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981, 165 p. + 21 tab. + XIII Supl.

Apariția unei monografii arheologice de felul celei pe care o prezentăm nu poate decît să stîrnească interes și să fie un îndemn pentru specialiști, mai ales cînd tratează un important monument istoric și de artă caracteristic civilizației urbane și medievale. Analizînd și sintetizînd investigațiile mai multor generații de arheologi și istorici de artă, dar mai ales bazîndu-se pe propriile-i cercetări din ultimele două decenii și utilizînd o vastă bibliografie, autoarea, prin monografia consacrată mănăstirii dominicane de pe dealul din Buda, caută să răspundă la o serie de întrebări legate de evoluția între sec. al XIII-lea și al XVI-lea a acestui obiectiv, scos la lumină, în prezent valorificat parțial și asamblat armonios modernului hotel Hilton.

După ce, în *Prefață* (p. 9—12), localizează obiectivul și trece în revistă principalele etape de cercetare începînd din 1902, în cap. I analizează unele izvoare (stampe vechi, descrieri, documente, planuri ale orașului etc.), după care a fost identificat complexul mănăstiresc, dezafectat încă în veacul al XVII-lea.

Cap. II, intitulat *Descrierea săpăturii* (p. 22—108), cum e și firesc, este cel mai cuprinzător și prezintă din punct de vedere tehnic cercetările întreprinse în diferite sectoare ale ansamblului monastic: așezarea anterioară, clădirile de pe aripa de vest, așa-numitul *Kreuzgang*, care închidea o curte interioară rectangulară cu o fîntînă în centru, aripa de nord și de est (clădirea capitlului, capela, pivnițele), biserica propriu-zisă a cărei analiză ocupă un spațiu considerabil, unele clădiri cu destinație specială din partea de nord a mănăstirii ridicate în sec. al XIV-lea (edificiul „A”, care adăpostea *Studium generale*), interesanta instalație de încălzire. În general, substrucțiunile clădirilor s-au păstrat destul de bine, permițînd reconstituirea destul de fidelă a planului întregului ansamblu.

În cap. III (p. 109—123), autoarea prezintă unele fragmente sculpturale romanice, gotice, renaștentiste, descoperite în săpături și încearcă, prin analogii cu alte așezăminte dominicane, o serie de reconstituiri (ferestre, portaluri, bolți, balustrade etc.).

Cap. IV, intitulat *Rezultatele arheologice și faptele istorice* (p. 124—160), urmărește evoluția complexului prin coroborarea celor două categorii de izvoare. În legătură cu începuturile mănăstirii, au fost sesizate două nivele de construcție din veacul al XIII-lea. Unul ar putea aparține capelei regale de dinainte de invazia tătară, pe care o primesc dominicanii chemați din Italia de către regele Bela al IV-lea pe la 1252—1254, iar celălalt construcțiilor acestora. Spre sfîrșitul veacului al XIII-lea a fost terminată biserica romanică cu cor rectangular. Dominicanii fiind principalii sprijinitori ai politicii regale de convertire a cumanilor, iar la începutul veacului al XIV-lea partizani ai noii dinastii de Anjou și apărători ai coloniștilor italieni (unii dintre ei înmormîțați în cimitirul mănăstirii și în biserică, după cum o dovedesc pietrele de mormînt) în disputele cu mai vechii orașeni de origine germană din Buda, s-au bucurat de grația regală, primind un spațiu mai mare. Astfel, la începutul sec. al XIV-lea, s-a lărgit biserica și s-a construit marele cor gotic peste ruinele mai vechiului palat regal, clădirile mănăstirești depășind spre est incinta orașului. În claustrul lor a poposit în 1307 cardinalul Gentilis cu numeroasa sa suită.

Pînă la sfîrșitul veacului al XIV-lea s-au construit capitlul, pe latura de nord a corului și edificiul „A”. Ultimele construcții importante, caracterizate prin monumentalitate, îmbinînd influențe italiene cu tradiții gotice germane (turnul,

capela de lângă sala capitlului, coridorul boltit ce împrejmuea curtea interioară, clădirea „B”), datează din primele decenii ale veacului al XV-lea, din perioada domniei lui Sigismund de Luxemburg. Pentru planul mănăstirii din sec. al XV-lea, autoarea redă ca analogie și planul mănăstirii dominicane din Cluj, construită în aceeași perioadă (p. 135). În epoca lui Matia Corvinul, înflorește sculptura în piatră și marmoră, dealtfel tradițională în acest lăcaș, după cum o dovedesc numeroasele descoperiri menționate și analizate de autoare. Se remarcă îndeosebi, pe lângă piesele decorative, și pietrele de mormint, cele patru blazoane de pe laturile fântinii din curtea interioară, dintre care unul este al regelui menționat, cel care a fondat aici și o importantă școală.

Cu ocazia asediului turcesc din 1531 mănăstirea a fost în bună parte ruinată, iar bunurile prădate. Din epoca turcească, când s-au făcut câteva amenajări, atrag atenția în mod deosebit unele produse de import (faianță, sticlărie, maiolică, piese de metal) din Italia, Balcani, Orient. O parte din clădirile mănăstirii au dăinuit până la sfârșitul veacului al XVII-lea, când au fost distruse cu ocazia luptelor pentru recucerirea Budei.

Lucrarea are un bogat material ilustrativ. Textul este însoțit de fotografii privind diferite porțiuni *in situ* precum și unele obiecte descoperite, iar în cele 21 de tabele (p. 167—188) sînt redată cele mai reprezentative piese arheologice grupate pe complexe din care provin. În *Supliment* (p. 189—204) sînt 13 desene cu planurile așezămîntului cercetat atît în ansamblu, cît și pe fazele de construcție, precum și cu profilele unor secțiuni mai importante. Anexat acestui volum este studiul lui János Matolcsi, care analizează materialul osteologic ieșit din săpături (p. 207—254).

După parcurgerea acestei lucrări — abstracție făcînd de mici ezitări firești ale autoarei în pronunțarea unor păreri — nu putem să nu subliniem cercetarea serioasă și punerea în valoare a unor metode și interpretări rigurose științifice și sobre, pe care ne-am obișnuit să le constatăm la colegii din țara vecină. Cercetătorilor din domeniul arheologiei și istoriei artei le este pusă la îndemînă o lucrare valoroasă la care se poate apela atît pentru analogii materiale, cît și pentru anumite soluții științifice.

PETRE IAMBOR

Pompiliu Teodor, editor, *Enlightenment and Romanian Society*, Cluj-Napoca, Dacia Publishing House, 1980, Pp. 280, lei 27.

Enlightenment and Romanian Society, edited by Pompiliu Teodor, is a collection of 20 very interesting original articles, coming to fill a gap in the Romanian historiography, concerning one of the most important phases of the Romanian national movement, from its early beginnings in the time of Inochentie Micu up to the end of the First World War, i.e. the period of awakening and assertion of the national feeling and conscience. The Enlightenment roughly encompassing the years 1750—1830 witnessed, as it had been shown before, „the integration of enlightened thought with the movement of national emancipation“ (pp. 10—11). In Romanian lands it acquired characteristic features stemming from the local particular circumstances, somewhat different from those known in Western, and, sometimes, even in Central Europe. The ample research work undertaken during the last decades enriched the knowledge on the Romanian Enlightenment in what regards both the information and interpretation, if compared to the early works. Pompiliu Teodor's *Romanian Enlightenment Research* (p. 9—20), pertinently points out that although remarkable Romanian scholars have tried many years before, as Dimitrie Popovici did in his *La littérature roumaine à l'époque des lumières*, to find the right place of the Romanian Enlightenment within the frame of the European mind of those times, and to underline „the integration of enlightened thought with the movement of national emancipation“ (p. 10—11), new efforts had to be made in order to value the most important recent discoveries and historiographical ideas, meant to clarify the specific meaning and content of this manifold phenomenon. Also, one had to establish more precisely the nature of the relationship extant between the Romanian and the European Enlightenment, although after over thirty years of research, as Pompiliu Teodor points out, „it is better outlined“ (p. 17).

Adrian Marino's *The Romanian Enlightenment: Ideas, Theatre, Poetry, Literature, Books, Publishing Houses, Reading* stresses the instructive-educational role the theatre played in the enlightened mind and in society as well as the importance of books and of literature in spreading the new ideas and in instructing and raising people to national consciousness. The literature of all kinds, Adrian Marino rightly states, was thought to be „the initial human means of cognition and creation“ (p. 22). Reading Marino's article one distinguishes more clearly the deeply utilitarian character of the Romanian Enlightenment, within whose gamut of ideas and means literature, regardless of its character (original creation was not yet separated from translation and adaptation), was intended to serve society. It is worth mentioning Marino's stress upon the role of the Transylvanian School in this field and in the freeing of the Romanian literary thinking from its previous medieval stamp. The accurate understanding of the role played by the Transylvanian School helps understand why in Wallachia and Moldavia the problem of books has arisen later, because, as Marino puts it, of „... the tardy evolution of the Enlightened influences“ (p. 31).

In *Economic Literature of the 1780—1820 Period and Romanian Society* Nicolae Edroiu explains with new arguments when, why and how the merger of traditional agricultural practices with new enlightened ideas coming from Western Europe worked out „the elements of a cultural and scientific program“ (p. 40—41); he shows how the „rules“ of the court in Vienna prepared the ground for innovation in agriculture and of what consisted the decisive contribution of Gheorghe Sîncal, Grigore Obradovici and Petru Maior.

I. Mirza's *Enlightenment Books in Romanian Libraries in Transylvania from the Middle of the 18th Century to the First Decades of the 19th* helps find the real ways the advanced European thinking followed in order to penetrate into Transylvania i.e. the books of different French, Italian and German writers (as Claude Fleury, Justin Febronius, A. Muratori, J. K. Wolff, S. Puffendorf, G. W. Leibnitz, J. Gh. Feder, K. A. Martini, P. G. von Riegger, J. von Sonnenfels, Condillac, Diderot, Montesquieu, Rousseau, Voltaire, Fénelon) which disseminated the ideas of Western Enlightenment into the fertile soil provided by the specific cultural circumstances of the Romanian society. Though known before, the influence of the Catholic Reform and of the Gallican works have been more exactly delineated by I. Mirza, who found out the proper means (the study of the library structure) for differentiating the various influences and for establishing more accurately the weight of the French spiritual presence, notwithstanding of the preponderantly Wolffian features of the Romanian Transylvanian Enlightenment.

With Florin Constantiniu's *Constantin Mavrocordat's Reforms in Moldavia and Wallachia* the volume enters the discussion concerning the situation extant in Moldavia and Wallachia in those times, where the innovating activities appear, as pointed out by Florin Constantiniu, not to have stemmed from the philosophical contact with the ideas of the Enlightenment but have been imposed by social and political circumstances. Constantiniu states, and he appears to be right, that the similar aspects of the reforms undertaken by the Phanariote princes and the ones of the enlightened despots are in no way to be explained by common ideological sources, nor do they originate in an imitation of the deeds of the European monarchs.

Somewhat related to the previous paper, in what regards their common interest for local situation and its alteration following the action of the central power, the article of Aurel Răduțiu and Ladislau Gyémánt *Austrian Reformism and the Romanians in Transylvania* draws the reader's attention by a rigorous approach aiming at clarifying the political and juridical situation of Transylvania under the Austrian rule, and the impact of Josephine Reformism. One used to speak about Reformism but it had not been explained until now, as Răduțiu and Gyémánt do in their paper, in which way and by what means the imperial policies created the ground for many an innovation leading to the development of the Romanian national movement, beginning with the stimulation of the "spirit of antifeudal resistance through a new attitude towards religious matters (toleration) the spreading of culture, the modernization of public administration and political life which all deeply rooted in peasants' mind the sense of their social importance actually surpassing the initial plans of the rulers proper". The authors have the merit of having shown how the peasants become aware where the abuse began and how it had to be thought about.

Avram Andea's *Everyday Life in Romanian Society in the Century of Enlightenment. Tendencies of Modernization* is a successful study of the social and even material features of life in those times. This article helps explain the differences in mentality and way of life between Transylvania and the other two Romanian Lands, which have been brought about by the impact of different influences: the Western one in Transylvania and the Oriental one in Moldavia and Wallachia. At the same time the author stresses the close economic links of the latter with trading firms in Transylvania which sold in Moldavia and Wallachia merchandises purchased in many European towns. It is to be pointed out that the princes' courts in Bucharest and Jassy cannot be thought about as "royal courts".

David Prodan presents a highly valuable paper on *Emperor Joseph II and Horea's Uprising in Transylvania*. This is a scholarly approach meant to elucidate the complex, historiographically controversial issue, of the attitude adopted by the enlightened emperor towards that uprising. David Prodan convincingly demonstrates that Emperor's attitude, consisting at first of surprise and anger, then of understanding and leniency, was entirely consistent with his enlightened frame of mind. He crushed the peasants' resistance but only the main leaders have been severely punished and concomitantly ordered a strict inquiry intended to find out the real causes in order to eradicate them. Far from trying to deceive the peasantry, he understood the reasons which determined the masses to revolt, but he, as a true defender of the feudal relations, did not want, and could not let them

to decide by themselves about their own fate, but thought „the unlightened crowd" had to wait for their rights to be legally granted from above.

One of the most remarkable studies in this volume is Pompiliu Teodor's *Romanian Political Enlightenment* which outlines the main features and the very aim and essence of the Romanian revival.

The author undertakes a rigorous analysis of the situation in the Romanian Lands, making profitable use of the information provided by the socio-cultural heritage which was to influence the evolution of Romanian society under the sign of Enlightenment. The inner socio-political structures appear to have laid their stamp upon the characteristic features of the Romanian Enlightenment, accounting for the early awakening of the national feeling and consciousness in Transylvania (if compared to Moldavia and Wallachia) as well as for the blend of Enlightenment and democratic ideas (resulting in a particular kind of ideology), representing the hall-mark of Central-South-East European Enlightenment. It is pertinently demonstrated that the inferior political and social status imposed upon the Romanians in Transylvania created the ground for a profoundly nationally minded movement of the underprivileged, more open, at the same time, to social innovation than the trends in Wallachia and Moldavia, which alongside the laicization of the philosophical thinking and the integration with European thought laid the foundation of the future political activity.

In his *Europe's Image with Romanian Representatives of the Enlightenment* Alexandru Duțu undertakes to show, using proper arguments, the role of European thinking in the national revival of the Romanians, especially through Blaj and the representatives of the Transylvanian School who knew Rome, Vienna and the Western Enlightenment. We think he is right in underlining the militancy of the Romanian Enlightenment as well as its being "accessible to the masses both through the importance attached to the 'people' in the program on which it was embarked, and through its preoccupation with spreading Enlightenment theses among the masses" (p. 147). Obviously, as Alexandru Duțu states it, the image of Europe stimulated the Romanian thinking on new ways leading to "a new liberty" (p. 151) by renewing the mental structures and by opening "a generous source of inspiration" (p. 151).

Walter Markow (*Die Brücke der Aufklärung*) and Eduard Winter (*Zur Geschichte der Rumänischen Aufklärung in der Donaumonarchie*) bring interesting information on the national tendencies extant in the Romanian Society and about the different influences which met at the crossroad of various Enlightened trends in the Romanian lands.

A very interesting study is Alexandru Zub's *Early Enlightenment and Causality in Dimitrie Cantemir*, resulting from a thorough research of Cantemir's historical thought characterized by advanced conceptions in his time (as causality and genetic modality of presenting history) which enabled him to find philosophical reasons for taking a firm stand against the Ottoman Empire and to foresee its disintegration. Presenting the close relationship of Cantemir with the great spirits of his time, Alexandru Zub finds out the sources of the Cantemirian pre-Enlightenment which somewhat paved the way to the Romanian Enlightenment, which appears to have benefited by a rich local heritage.

Ion Aurel Pop presents an article — *Medievalism and Enlightenment in Romanian Historiography of the Eighteenth Century (The chroniclers from Șcheii Brașovului)* wherein one finds useful contributions to the completion of our image about the Romanian enlightened writers and their national commitments. It is worth noticing the author's demonstration of their interest for both national and world history. All the same, one cannot but find highly doubtful that for the Romanians Orthodoxy could have been "... a way of life rather than a religion" (p. 184) at least because not all of the Romanians were Orthodox.

A really valuable paper is Nicolae Bocșan's *Contributions to the Morals-Society Relation through the Romanian Enlightenment* which contributes to the history of Romanian Enlightenment important ideas and interpretations concerning the attempts the Romanians made in order to integrate with the spirit of advanced Europe, the emergence of the conscience of national and individual identity, the tendency towards happiness and towards resisting tyranny, the efforts for self improvement intended to meet the standards of Europe, the optimistic view of man's strivings for happiness.

In his *Social Coordinates and Moral Values in the Transylvanian Enlightenment. Deistic Order — Social Happiness — Reason* Vasile Muscă analyses the philosophical precepts typical of the enlightened spirit throughout Europe and in Romanian society as opposed to the medieval mind and feudal anarchy by the attempts aimed at reform and bettering of the social status while Mircea Popa (*The Fable and the Story-Means of Spreading the Ideas of the Enlightenment*) deciphers various means of spreading the teachings of the Enlightenment among the Romanian masses, finding out the same "spiritual hunger" as everywhere in Europe.

Keith Hitchins' *Samuel Clain and the Romanian Enlightenment in Transylvania* emphasizes the search of the Romanian enlightened men for means to improve the lot of Romanians who were excluded from the institutions of Transylvania by laws; he shows the importance of language "the only certain way to knowledge" (p. 238), the critical attitude towards sources in which originated the beginning of the modern Romanian historical writing.

Maria Protase's *Le Procanon de Petru Maior. Réplique Sud-est européenne des attaques antipapales du XVIIIe siècle* and the article of Dumitru Ghișe and Pompiliu Teodor — *Petru Maior: Aufklärung and Nation* have in common the interest for one of the outstanding representatives of the Romanian Enlightenment and of the Transylvanian School — Petru Maior, whose propensity for the secularization of the cultural and public life is better known through the study of Maria Protase. In this last study, Dumitru Ghișe and Pompiliu Teodor discover in Petru Maior the very incarnation of the insubordinated nature of the Romanian Enlightenment, a stubborn fighter for the freedom of his nation, the man in whose work one can clearly see the beginning of the Romanticism in our country, which widely opened a new perspective for the years to come.

Overall, we have in this volume a valuable, coherent, collection of studies written by known specialists, in a strictly scientific way. The rich results of their works enable us to have a more clearly drawn image of the Romanian Enlightenment, whose local traditional sources and foreign spiritual constituents have been identified and analysed under the aegis of a highly scholarly method. Now that we have this book it is of no use to try to find where this Romanian cultural and political phenomenon from the end of the Eighteenth Century belongs, as it has been done before, because its well deserved place within the frame of the European thinking emerges by itself from the articles published herein. By having offered the proper conditions for the development of such a modernly minded thinking, the Romanian society proved to be ready for a fruitful spiritual exchange with the advanced Western cultures especially in France, Italy and the German territories, finding at the same time the appropriate way which led to national awakening, modernization and eventually to freedom.

G. CIPAIANU

Lorenzo Lazzarini, *La pulitura dei materiali lapidei da costruzione e scultura — metodi industriali e di restauro*, Padova, CEDAM—Casa Editrice Dott. Antonio Milani, 1981. 138 p.

Considerată vreme îndelungată ca materialul cel mai trainic pentru construcție, piatra ridică azi în fața restauratorilor una din problemele cele mai dramatice ale conservării moștenirii artistice. Lipsa unor preocupări susținute pentru determinarea tuturor factorilor care provoacă alterări și deteriorări ale pietrei a dus și duce încă la aplicarea unor tratamente empirice, cauzând, și din păcate nu rareori, pierderi ireparabile de bunuri culturale. Tratatul lui Lazzarini este astfel de un real folos conservatorilor, corespunzând unor necesități stringente de găsire a unor metode de curățire, etapa cea mai delicată în conservarea și restaurarea monumentelor din piatră.

Autorul este o personalitate de seamă în domeniul conservării și restaurării bunurilor culturale, în special a pietrei, din Italia. Preocupările sale: metode pentru determinarea tipurilor de piatră din diferite monumente, a cauzelor deteriorării, a efectelor poluării aerului în procesul de alterare, asupra morfologiei degradării pietrei, a metodelor de investigare a diferitelor forme de degradare și a eficienței tratamentelor, sînt mărturia unei experiențe îndelungate și complexe în acest domeniu.

Tratatul despre curățirea pietrei oferă rezultatele cele mai avansate din acest domeniu, în încercarea de a înlătura procedeele pseudoștiințifice, brutale uneori, practicate încă destul de frecvent, printr-o prezentare clară, aprofundată, a aspectelor vastei și actualei probleme a conservării pietrei.

În prezentarea studiului, Francesco Valcanover atrage atenția asupra valorii sale de manual, atît pentru cadrele care lucrează pentru conservarea bunurilor culturale, cît și pentru lucrătorii „industriali”.

Autorul își prezintă crezul în prefață, arătînd că „ideea scrierii unui mic tratat asupra curățirii pietrei a apărut din lipsa unor lucrări exhaustive în domeniul restaurării în general și al pietrei în special” și „în speranța unei contribuții chiar modeste la salvarea monumentelor” (p. VII). În introducerea remarcăm profunzimea înțelegere a moștenirii culturale, o sensibilitate deosebită a conservatorului în fața operei de artă. Stabilind de la început criteriile generale pe care trebuie să le îndeplinească operațiunea de curățire, autorul distinge două clase de opere — edificii fără valoare istorică sau artistică și monumentele — clase asupra cărora se acționează absolut diferit. Pentru clasa edificiilor sau obiectelor fără valoare istorică sau artistică, procedeele de curățire se aplică pe scară largă, avînd caracter industrial, criteriul economic fiind cel ce determină în final alegerea tratamentului. Pentru monument, suprafața „este pielea sa externă, mai importantă decît pentru oricare edificiu, deoarece deseori este purtătoarea directă a mesajului artistului, a urmelor de dăltuire sau lustruire” și de aceea nu se recomandă o intervenție care să piardă milimetri sau doar fracțiuni de milimetru (p. 6).

Suprafețele verticale ale unui edificiu sînt inevitabil destinate acoperirii sub diverse forme cu depozite superficiale, de diferite grosimi și consistențe, în nuanțe de gri pînă la negru. Una din formele de depozitare este incrustația omogenă, coerentă și aderentă la suprafața pietrei, denumită crusta neagră.

Primul capitol prezintă morfologia și geneza crustei negre, sub aspect micro- și macroscopic, metode de analiză a crustei și a fenomenelor de alterare conexe,

cu exemplificări pe diferite tipuri de pietre. Analizele chimico-mineralogice efectuate pe monumente din diferite zone, cu material litic diferit, indică invariabil prezența gipsului, cuarțului și, frecvent, a oxalaților de calciu. Sînt prezentate pe scurt mecanismele fizico-chimice ale genezei crustei, ipotezele formării gipsului și zonele preferențiale de apariție ale crustei negre pe un monument. Existența crustei negre, pe lîngă aspectul estetic neplăcut, este aproape întotdeauna legată de un fenomen de degradare grav. De aici rezultă și necesitatea curățirii acesteia.

În capitolul secund, autorul, pornind de la metodele de prelevare a probelor în vederea investigării lor, prezintă analizele indispensabile ce trebuie să precedă curățirea. Sînt indicate analizele mineralogice, petrografice, chimice, biologice, tehnice, utile pentru stabilirea corectă a diagnosticului și a tratamentului de curățire.

Se trece apoi, în capitolul următor, la prezentarea metodelor de curățire a crustei negre de pe edificiile și obiectele fără valoare istorică sau artistică. Procedeele sînt: pulverizarea cu apă de joasă presiune, sablarea controlată, curățirea chimică. Sînt indicate rețete și aparatura necesară fiecărui procedeu. Totodată autorul atrage atenția asupra dezavantajelor și efectelor negative ale unor metode pe care nu le recomandă în curățire (pulverizarea cu apă de înaltă presiune, cu vapori saturați, curățirea mecanică cu instrumente abrazive, curățirea chimică cu acizi, baze sau diverși detergenți, curățirea prin flacără).

Capitolul următor este rezervat metodelor de curățire a crustei negre de pe edificiile și obiectele de interes istoric sau artistic, în vederea unei corecte conservări. Curățirea mecanică efectuată în acest caz cu instrumente manuale fine sau electrice cu viteză mică solicită o abilitate deosebită operatorului, fiind aplicabilă doar la suprafețe mici, în laborator. Procedul curățirii cu apă pulverizată (1 ml/sec.) este avantajos pentru zone greu accesibile, unde nu se pot aplica alte procedee. Complementară acestei metode este curățirea cu ultrasunete, foarte utilă în cazul înlăturării murdăriei de pe sculpturile policrome. Curățirea cu aeroabraziv constă într-o microsablare de precizie, cu instrumente cu aer sau azot comprimat. Abrazivul este format, în general, din sfere de sticlă sau aluminiu de dimensiuni pînă la 40 μ . Pentru curățirea cu agenți chimici este prezentată rețeta și metoda de aplicare a gelului AB57 și a diverselor sale variante, experimentată cu succes de mai mulți ani de Istituto Centrale del Restauro din Roma. Sînt expuși și alți doi agenți experimentați recent pe pietre calcaroase: hexametafosfatul de sodiu și formiatul de amoniu. O altă metodă de curățire este cea prin argile speciale (sepiolite și attapulgit), cu proprietăți de absorbție mari, care au rolul de a menține timp îndelungat umezeala pe crustă și de a absorbe sărurile și produsele de coroziune. Curățirea cu paste biologice avînd la bază tot sepiolite sau attapulgit și conținînd uree, glicerină, apă se propune pentru operele de artă din piatră delicată sau deteriorată.

Procedul cel mai avansat și promițător este cel al curățirii cu laser, al cărei avantaj este că permite curățirea suprafețelor degradate sau tratate preventiv cu rășini sintetice sau alți consolidanți, ceea ce nu era posibil în cazul celorlalte procedee. Dezavantajul, cel puțin momentan, al metodei este costul ridicat al aparaturii.

Capitolul cinci se ocupă de problemele particulare ale curățirii pietrei, cazuri de degradare avansată în care este necesară inversarea operațiunilor și anume consolidarea în primă fază și apoi curățirea. Sînt prezentate două metode, fără ca ele să se poată generaliza, avînd în vedere multitudinea de particularități ale fiecărui caz. Se urmăresc apoi dificultățile în acțiunea de curățire a suprafețelor de piatră policromă. Capitolul mai cuprinde metode de curățire a incrustațiilor calcaroase, a petelor de rugină, a petelor provocate de substanțe organice (uleiuri, grăsimi animale), dezinfecția de plante superioare, de alge, mușchi, licheni.

Eficiența alegerii și aplicării unei metode de curățire trebuie supravegheată de persoane competente, care să poată evalua intervenția. Autorul insistă asupra verificării și testării cu deosebită atenție a fiecărui procedeu, a fiecărui material, pentru a elimina riscul unei serii de intervenții analoage, care pot avea efecte nefaste, ducînd pînă la compromiterea obiectului de artă supus conservării.

Volumul se încheie cu un lexic elaborat de *Commissione Normal* (comisie creată în 1977 din inițiativa Institutului Central de Restaurare din Roma și a Consiliului Național al Cercetării), cuprinzând termenii utili pentru indicarea diverselor forme de alterare vizibile cu ochiul liber și definirea fiecăruia.

Autorul prezintă și o listă a materialelor și instrumentelor ce pot fi utilizate în curățirea pietrei.

Remarcând și calitatea tiparului și a reproducerilor, trebuie să atrag atenția că volumul constituie un material de bază care nu trebuie să lipsească din atenția nici unui specialist interesat în conservarea pietrei.

MIHAELA STRIMBU

MOȘTENIREA LUI VASILE PÂRVAN

Toți cei care studiază antichitățile dacice, grecești și romane de pe teritoriul României închină anul acesta un gând pios amintirii lui Vasile Pârvan. La 10 octombrie se împlinesc o sută de ani de cînd, într-un sat din Moldova, vedea lumina zilei acela care avea să devină unul din ctitorii cei mai de frunte ai științei arheologice românești.

În cei nici 45 de ani hărăziți de necruțătoarele Parce, Vasile Pârvan a realizat o operă vastă și durabilă, înălțîndu-și astfel cel mai impunător și mai vrednic de admirație monument. Alături de amintirea unui om de o mare rigoare morală și de profundă cinste, a unui mare profesor pe care puținii supraviețuitori dintre discipolii săi îl admiră și îl cinstesc după mai bine de o jumătate de veac de la despărțirea definitivă, Vasile Pârvan a lăsat moștenire și celor care nu l-au cunoscut niciodată o operă științifică, o metodă de lucru și de interpretare a căror valoare n-a dispărut odată cu scurgerea anilor.

Istoricul și arheologul al cărui centenar se celebrează în acest an a fost un mare și autentic învățat. Seriozitatea în studiu și puterea de muncă neistovită, demonstrate încă de pe băncile liceului clasic din Bîrlad l-au ajutat să acumuleze încă din tinerețe cunoștințe vaste și temeinice în domeniul istoriei. Bursa acordată de Universitatea bucureșteană pentru completarea studiilor în Germania, ucenicia pe lângă savanți de talia unuia Ed. Meyer, a unuia O. Hirschfeld, H. Dessau și K. von Stradonitz i-au trasat drumul profesional și i-au lărgit orizontul. Propria sa activitate i-a adus apoi o rapidă și pe deplin meritată consacrare.

Profesor al Universității din București, director al Muzeului național de antichități, membru al Academiei Române, director al Școlii române din Roma, membru corespondent al Institutului arheologic german și al Academiei de la Lincei — iată numai cîteva din titlurile de care s-a arătat vrednic Vasile Pârvan. Ele nu făceau, toate, decît să sublinieze contribuțiile prețioase ale savantului român la dezvoltarea științei despre antichitate nu numai în propria sa țară, ci și pe plan european. De la teza de doctorat „Die Nationalität der Kaufleute im römischen Kaiserreiche” („Naționalitatea negustorilor din Imperiul roman”), publicată în 1909, și pînă la ciclul de conferințe rostite la Cambridge și apărute postum sub titlul „Dacia”, fiecare contribuție a lui Vasile Pârvan a pus în circuitul științific materiale și idei noi, originale, ingenioase. Se numără printre aceste lucrări publicarea rezultatelor obținute de Grigore Tocilescu, predecesorul său la catedră și la conducerea Muzeului național de antichități, în săpăturile de la cetatea Tropaeum, „Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman”, publicarea săpăturilor de la Ulmetum și a materialului epigrafic de la Histria, „Începuturile vieții romane la gurile Dunării” și, în sfîrșit, remarcabila sinteză „Getica”.

În mare măsură aceste lucrări, mai ales cele din domeniul antichităților grecești și romane, se întemeiază pe descoperirile făcute chiar de autor. În adevăr, dacă Vasile Pârvan n-a fost cel dintîi care să organizeze săpături arheologice în România, el a fost primul care a conceput un program de cercetări arheologice, subordonat problemei fundamentale a etnogenezei românești. Pornind de la perioada romană tîrzie, acest program prevedea o adîncire a investigațiilor în trecut, spre epoca dacică și chiar către preistorie, dar și o apropiere a lor de evul mediu, prin studierea primului mileniu al erei noastre.

Vasile Pârvan a avut nu numai meritul de a fi înțeles însemnătatea cercetărilor arheologice și de a fi propus cel dintîi program al lor în țara noastră; el a știut și să privească arheologia așa cum se cuvine să fie privită: ca pe o modalitate specifică de investigație istorică, o formă a științei istorice.

Istoric, epigrafist, arheolog, Vasile Pârvan avea despre sensul evoluției istorice propriile sale concepții pe care le-a expus în „Idei și forme istorice”. Profund influențate de stoicismul antic, pe care savantul îl admira pînă într-atît încît Marcus Aurelius, împăratul filozof, era eroul său de predilecție, și de neo-kantianism, aceste concepții nu sînt ale noastre, dar nu poți să nu admiri sinceritatea și elevația morală a părerilor lui Vasile Pârvan. De același fior, la care se adaugă un fierbinte patriotism, e străbătută lecția „Datoria vieții noastre”, rostită la deschiderea cursurilor Universității românești din Cluj în anul 1919. Punînd umărul la alcătuirea acestei universități, Vasile Pârvan și-a dovedit prin fapte patriotismul.

Moștenirea cea mai prețioasă lăsată de Vasile Pârvan generațiilor succesive de dascăli și de cercetători este exemplul întregii sale vieți, al întregii sale activități.

La un secol de la nașterea savantului, la 55 de ani de la moartea sa (26 iunie 1927), ne dăm seama că opera sa științifică a avut soarta tuturor operelor mari: timpul și noile descoperiri le modifică, le întregesc și le corectează neconștient, dar nu le macină și nu le distrug temelia așezată trainic pe studiu și pe inteligență, pe căutarea perseverentă și pasionată a adevărului istoric.

HADRIAN DAICOVICIU

ACADEMICIANUL VIRGIL VĂTĂȘIANU LA 80 DE ANI

Printre însușirile alese ce concură la reliefaarea unei personalități de o rară distincție, ca aceea a profesorului Virgil Vătășianu, două ni se par fundamentale. Strîns împletite, acestea constituie aversul și reversul unei structuri lapidar definibile: **ilustru om de știință și eminent dascăl**. Aderența lor caracterizează o natură bogată în trăsături potențiale ce s-au rotunjit deplin într-o îndelungată existență ai cărei piloni s-au adevărit inteligența creatoare, luciditatea critică și munca perseverentă.

Abordînd un domeniu ce cunoștea desigur înaintași meritorii, dar nu și o tradiție unitară, ferm consolidată, Virgil Vătășianu a creat o concepție și un sistem. Ne-a dat o metodă sigură, aptă a ne călăuzi în studiul istoriei de artă. Ideea lui despre abordarea fenomenului artistic este pe cît de simplă, pe atît de riguroasă. Impune disciplina severă a investigației și discernămintul exact al explorării unui teritoriu a cărui complexitate pe de o parte, a cărui subtilitate pe de alta, a generat uneori meandrice excursuri. Ceea ce a urmărit profesorul Vătășianu ține de esența istorică a fenomenului artistic, ca element de suprastructură, avînd o funcție ideologică. Abordarea sa obiectivă, neîmpovărată de digresiuni estetizante, implică viziunea inițială a operei de artă ca fapt particular ivit în contextul social. Punctul de pornire îl constituie realitatea tangibilă în care se înveșmîntă ideea artistică și sentimentul, întrupate într-o materialitate specifică, purtînd pece-tea unei tehnici anume. Pornind de la receptarea empirică, multiplicarea raporturilor cognitive limpezește progresiv semnificațiile imediate, apoi extinse ale obiectului cercetat, proiectîndu-l de la nivelul singularității sale la acela al categoriei. Ceea ce este comparativ și repetabil în morfologie slujește prin succesive delimitări, cronologice și topografice deopotrivă, la descifrarea trăsăturilor comune, constituente ale limbajului stilistic. Inductivă, metoda Vătășianu refuză deducțiile spontane și generalizante, inspirate de subiectivismul aprioric, precum și speculațiile abstracte menite să justifice idei preconcepute. Adevărul științific căruia creația de artă i se supune este sondat, cumpănit cu atenție, decantat, eludînd ocolișul fenomenologic. Abordarea directă, pătrunderea judicioasă, aprecierea comparativă sînt la fel de obligatorii ca în orice știință exactă.

Pe de altă parte, efortul gnoseologic se dilată prin considerarea operei de artă ca entitate, rezultînd din interferența procesului mental cu reacția afectivă. Ca reflectare specifică a conștiinței sociale, arta este privită în cadrul unui ineluc-

tabil flux evolutiv. „Datoria istoricului de artă e să urmărească pas cu pas dezvoltarea gândirii și a realizărilor artistice, căutând să pună în lumină tendințele de inovare, încercările, transformările și perfecționările limbajului artistic în funcție de conținutul și de năzuințele mereu înprospătate, determinate de progresul existenței și al conștiinței sociale“. O aserțiune răspicată a profesorului Virgil Vătășianu ce nu îngăduie confuzii, situându-se pe o poziție consecventă și fermă.

Deși intererată cu estetica, dar definită ca domeniu de investigare distinct, istoria artei nu se confundă cu filozofia artei, ocolind tendințele care au deviat accidental sau programatic caracterul său disciplinar fundamental. Severitatea doctrinară a raționamentului nu exclude contactele cu substanța sensibilă a operei de artă, nici încărcătura sa emotivă, constituind un farmec neîndoielnic și aparte. Ci amână în final trăirea senzitivă, pentru a nu impieta asupra descifrării clare și a transliterării mentale într-o perspectivă ce este în mod primordial evolutivă, deci eminamente istorică.

Abordarea lucidă, aprecierea la rece, concluziile pripte sînt cu desăvîrșire străine unei metode ce se întemeiază pe documentarea solidă, laborioasă, întotdeauna verificabilă și dacă se poate exhaustivă. De la analiză la sinteză, de la simplu la complex, de la particular la general, de la inducție la deducție, procesul interpretativ se supune tuturor rigorilor ce garantează și confirmă valabilitatea rezultatului științific. Inamic al teoretizărilor gratuite și al divagațiilor literaturizante, savantul Virgil Vătășianu s-a cantonat cu inflexibilă probitate pe terenul abordării realist-științifice și materialist-dialectice în istoria artei.

Metodologia aceasta a fost laborios și strălucit ilustrată în numeroase și uneori monumentale opuri de specialitate, unanim recunoscute, intrate ca valori de necontestat în istoriografia artei românești precum și a celei universale. Împlinind un rol inițiator, profesorul Vătășianu a transferat-o discipolilor săi, constituți într-o adevărată școală. Căci meritul suprem al acestui dascăl exemplar este de a fi creat o școală, sudată prin unitatea concepției și prin liniaritate metodologică, fără a exclude libertatea interpretărilor personale.

Discipolilor săi le-a oferit însă mult dect o lecție durabilă de sistem și metodă; le-a dăruit un exemplu superior de etică profesională. O etică a adevărului nesofisticat, pronunțat fără rezerve, a stilului clar și corect, dar mai ales o morală a muncii. Auster cu înțelegere, exigent dar generos, profesorul Vătășianu nu s-a folosit niciodată de munca elevilor săi, prezentîndu-le un model de onestitate științifică. Solitar, dar tenace, și-a onorat aspirațiile convertite în fapt, condus de convingerea că nu există muncă mărunță și muncă privilegiată, ci muncă pur și simplu. Ne-a învățat că activitatea se cere exercitată nelimitat, dar în ritm echilibrat, în cadență măsurată, ca orice îndeletnicire sistematică implicînd durată și ambiția elucidărilor finale. Nu și-a sacrificat preocupările majore și constante unor succese de moment, ci s-a dedicat cu nobilă obstinată unei finalități pe care a recunoscut-o ca fiindu-i proprie și colectivă în același timp. Și-a însoțit străduințele cu eleganța gestului, s-a drapat în distincția reținerii și a cultivat orgoliul modestiei.

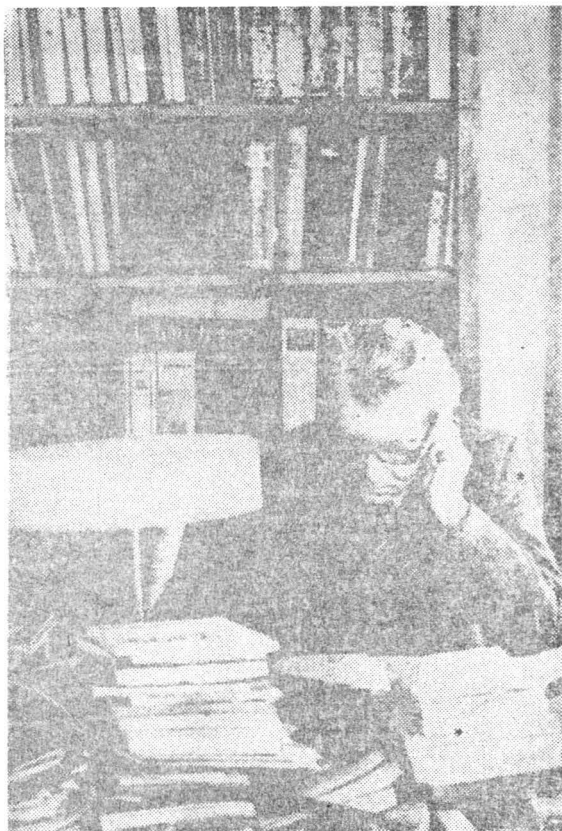
Exemplul pe care îl salutăm și îl admirăm în integra-i continuitate este acela al unei ținute ce nu s-a dezmințit, inspirînd statornică prețuire celor ce i-au fost apropiați și pe care i-a călăuzit pe drumul sigur, chiar dacă nu întotdeauna neted și netulburat, al unei discipline doar aparent consacrată trăirilor hedoniste. Virgil Vătășianu ne-a dezvăluit ce se ascunde sub această aparență atrăgătoare, ne-a condus spre stringența legică a structurii. Ne-a demonstrat dificultățile conexiunilor și dezlegărilor cognitive, ne-a învățat să limpezim mecanismele secrete, nu întotdeauna glorioase și spectaculare, ale operei de artă. Pentru toate acestea, și pentru tot ce aceste rînduri n-au putut cuprinde, se cuvine adînc să-i mulțumim.

VIORICA GUY MARICA

UN SOLITAR — O PILDĂ

Academicianul David Prodan
la 80 de ani

Studentii în al doilea an, încă aproape „boboci“, priveam cu respect amestecat cu o bună doză de groază impresionantul teanc de hirtii cu grijă așezat pe masa de la catedra sălii „Părvan“ de odinioară de profesorul Prodan. Oare, tot ce se află scris acolo va trebui să se furișeze, în numai două ore de curs, în caietele noastre, iar de acolo în capetele noastre? Și tot așa, în lecțiile ce urmează? Dar motivele de teamă nu ni se îndreptăteau întotdeauna; cînd, după două ore, vocea domoală a Profesorului încetă a se mai face auzită, adeseori mai rămînea știință de transmis și pentru data următoare. Profesorul nu accelera, nu scurta, el știa că acea fortăreață la asaltul căreia ne conducea cu mîină sigură nu se cucereste dintr-o dată, și că orice compromis ne-ar dăuna nouă în primul rînd, asaltatorilor. Iar la cursul următor, continua de unde se întrerupsese. Nu se poate ca faptele și încheierile să nu se lege. O perseverență ce nu cunoaște soluții facile, în primul rînd a lui însuși, apoi pretinsă și studioșilor săi. Numai astfel poți ajunge să cunoști măcar o părticică din imensul material viu al trecutului, să cunoști, spre a fi în măsură să judeci. Judecățile se bazează numai și numai pe tezaurul factic, și Profesorul era implacabil la examen. Cîtă dreptate avea!

A fost prin 1953/54, și încă nu apăruseră „Iobăgia“ și „Urbariile“, „Supplex“-ul reeditat și „Răscoala“... Dar — ceea ce, poate, nu știam pe atunci — era în curs munca neîncetată, neiertătoare, de zi cu zi, a savantului, în Arhiva istorică, în bibliotecă, era compania cotidiană a documentelor. Urbarii, inventare, socoteli, instrucții economice, petiții, memorii, audieri de martori. Și cîte altele, numai cel pe care-l sărbătorim acum, la optzeci de ani de viață, ar putea să spună...

Simion Mehedinți, ocupîndu-se de tipurile de oameni dedicați activității științifice, arăta că există cruditul, cercetătorul și savantul. Cel dintîi culege și înmagazinează, de regulă, felurite cunoștințe; al doilea se apleacă asupra unora anume,

căutînd să dezgroape pînă și ultima fărîmă de informație; al treilea adîncește, generalizează, sintetizează.

Este o caracterizare tipologică pe care, într-o interpretare rigidă (cu separația netă a celor trei tipuri), avem destule temeiuri să o punem la îndoială ca valabilitate generală. Să ne gîndim numai că azi, ca erudit, nu mai poți fi decît, cel mult, un amator pasionat. Fără bază documentară, nu poți aduce noutăți în vreun domeniu de specialitate. În schimb, cercetarea nu poate să nu te îndemne, implicit, la analiză și, măcar, încercări de sinteză. Totuși, dacă adăugăm tipologiei mehedintziene factorul îmbinare, ea ne ajută atunci cînd avem a privi o operă științifică în succesiunea, în ansamblul ei. Ce constatăm, de regulă? Că specialistul ajuns la maturitate publică sinteze, întemeiat fiind pe cercetări anterioare, ale altora și ale sale proprii. Există aici posibilitatea unei duble filtrări: cea datorată timpului scurs de la documentare și pînă la sinteză, și cea datorată evoluției prin care a trecut gîndirea, judecata istorică a specialistului. De aceea, multe asemenea lucrări de sinteză devin, după un anumit timp, nu prea utilizabile fără să recurgem din nou la documentația de la care pornesc.

În peisajul istoriografiei noastre, opera de pînă acum a lui David Prodan face netă excepție. Aceasta, datorită metodei sale științifice azi cu totul aparte. Academicianul Prodan a ajuns de mult la maturitatea marilor sinteze: *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea* a apărut de un bun deceniu și jumătate; tot pe atunci, ediția refăcută a *Supplex*-ului. Nu mult după aceea, a publicat *Urbările Țării Răgărașului*, iar la finele deceniului trecut, *Răscala lui Horea*. Aceste opere nu sînt însă interpretare pură, generalizare lipsită de suport concret documentar. Istoricul procedează altfel: el declanșează un buton invizibil, al unei mașini a timpului care ne duce, prin intermediul cuvîntului documentar, în plină pulsație a vieții de demult. Aidoma unui ghid expert, îl conduce pe cititor prin locurile unde poate vedea mai mult și mai departe, lui, ghidului, nerămîinîndu-i decît să atragă atenția asupra celui „clar ca lumina soarelui” care trebuie doar turnat în vorbe; ceva mai sec formulat: concluziile se încheagă, parcă, de la sine. Simțim că ele nu pot fi altele.

Este, de bună seamă, o metodă. Modalitățile de a o concretiza sînt, desigur, diferite (de pildă, în *Iobăgia*... sau în *Urbările*..., documentației i se consacră un volum, respectiv o secțiune de volum, aparte; în schimb, în *Răscala*... documentul este inserat în corpul expunerii). Dar în atare chip poate lucra numai un specialist care cunoaște o extrem de amplă documentație și care, mai ales, nu s-a detașat de ea nici o clipă; un specialist pentru care cercetarea informației documentare a fost și rămîne o necesitate vitală. De aceea, marile sale lucrări de sinteză reiau faptele, le grupează în unica lor logică posibilă pentru o imagine istorică adecvată.

Cei care consultă sursele de referință bio-bibliografică vor afla că David Prodan a lucrat un deceniu și jumătate ca arhivist, un altul ca bibliotecar. Preferința sa pentru istoria relațiilor agrare, pentru istoria socială a satului, îndeosebi transilvănean, a fost, prin urmare, mai mult decît o înclinație: o opțiune lucidă. Opțiune a cunoscătorului înzestrat încă din tinerețe cu o rară forță de selecție și, apoi, consecvență în cercetare; calități care l-au determinat nicidecum a se restrînge ca arie de preocupări, răspunzînd cine știe căror comenzi sau înclinații native (un comentator îl caracterizează, oarecum limitativ, „istoric transilvănean”), ci a înțelege, care sînt factorii fundamentali în dialectica evoluției istorice, a înțelege nevoia imperioasă de a cerceta acțiunea acestor factori asupra istoriei noastre.

Și, pentru a înainta pe acest tărîm, David Prodan a știut să aibă și să-și păstreze o rară calitate a cercetătorului, și anume, răbdarea, perseverența. Începînd din anii '30, zărim semnele acestei munci perseverente. De la *Răscala lui Horia în comitatele Cluj și Turda* (București, 1938) și pînă la monografia de amplă cuprindere a răscalei, au trecut patru decenii; de la publicațiile de urbarii și alte documente economice ale unor domenii feudale și pînă la *Iobăgia*..., respectiv *Urbările*..., iarăși, zeci de ani de aprofundată cercetare. *Supplex*-ul a fost editat într-o primă formă în 1948, pentru ca, două decenii mai tîrziu, să apară într-o ediție nouă, refăcută. Și cîte obstacole, cîte dificultăți, pînă la a găsi soluțiile singure valabile! Iată de ce academicianul Prodan nu vădește, nici în lucrările mai vechi și, cu atît mai puțin, în marile monografii din ultimul deceniu și jumătate, urmă de automulțumire. Foarte realist, nu pridiscede a avertiza asupra problemelor încă nerezolvate, asupra dificultăților de editare științifică a docu-

mentelor, de adecvare a terminologiei documentare la uzul lingvistic contemporan. (Un exemplu: în *Urbăriile...*, decît a da traduceri necorespunzătoare, mai bine renunță, arătînd că rămîne cercetătorilor problematicei să devină suficient de pregătiți spre a putea face față ei înșiși problemelor de limbă și, deci, interpretării juste a documentației).

Problematika socială și națională a veacurilor XVI—XVIII în Transilvania apare, în ansamblul operei istorice de pînă acum a academicianului Prodan, într-o unitate organică. În *Iobăgia...*, analizează cu profunzime mobilul economic al răscoalei din 1514; *Răscoala lui Horea* prezintă, pe fond documentar, situația economico-socială a iobăgimii în secolul al XVIII-lea. Se poate afirma că, împreună cu *Urbăriile Țării Făgărașului*, monografiile menționate oferă liniile esențiale ale evoluției relațiilor de producție în Transilvania de-a lungul a trei secole. Mai mult chiar; mai ales în *Răscoala lui Horea*, o rară capacitate de introspecție istorică îl dă autorului putința de a pătrunde și în adîncurile gîndirii și simțirii țărănești, atît a masei, cît și a conducătorilor. Și sîntem încă departe de a epuiza implicațiile pe care le dezvăluie D. Prodan, prin reînvierea cuvîntului documentelor. Ele sînt multe, un articol cu caracter aniversar nu le poate cuprinde pe toate.

Legătura cotidiană, vitală, cu documentul îl ferește pe academicianul David Prodan și de a considera epuizat un capitol sau altul al complexei problematicei istorice căreia i s-a dedicat. El cunoaște ca nimeni altul, cît de mult mai este de lucru; ceea ce ne și dă încrederea că vom vedea, scoase la lumină, noi și noi rezultate ale activității sale științifice.

Locul academicianului David Prodan este alături de al celor mai de seamă reprezentanți ai științei noastre istorice; dar unic este prin neasemuita-i fidelitate față de informația istorică autentică.

Se vorbește curent, în lucrări cu caracter istoriografic, de „școala” unuia sau altuia dintre savanții care interpretează fenomenul istoric. David Prodan nu este creator deliberat de școală. Cei care vor să-l urmeze, trebuie să facă, o viață întreagă, școala documentului, a izvorului istoric celui mai autentic cu putință.

Cîți l-au urmat pînă acum? Și cîți îl urmează?

Urăm încă mulți, mulți ani de viață, sănătate și muncă neobosită academicianului David Prodan, în interesul unei științe istorice care, reînviînd trecutul, să dea timpului nostru autentice și durabile valori de judecată.

FRANCISC PAP

HORTENSIA DUMITRESCU

20 VII 1901 — 19 IV 1982

La 19 aprilie 1982, după o îndelungată suferință, a încetat să bată inima plină de căldură a aceleia care a fost doctor Hortensia Dumitrescu.

S-a născut la București, la 20 iulie 1901, a absolvit liceul în anul 1919, iar în anul 1921 se înscrie la Facultatea de filozofie și litere, secția istorie și geografie, a Universității din București. În februarie 1926 este licențiată „Magna cum laude”. Între anii 1926—1928 este membră a Școlii Române din Roma, iar în anul 1928 obține titlul de doctor „Magna cum laude” cu teza „L'età del bronzo nel Piceno”.

Cariera sa științifică s-a împletit cu activitatea Muzeului național de Antichități, unde a slujit 35 de ani, fiind între anii 1924—1926 asistentă suplinitoare, între anii 1928—1948 șefă de sector, între 1951—1952 director adjunct, iar din 1952 până în 1962 șefa sectorului neolitic.

Activitatea pe șantiere a fost deosebit de fructuoasă și a început încă din primii ani: în 1925 este în colectivul de la Boian; în 1926 conduce sondajul de la Fundureanca—Chiselet; în 1926 Bontăști (în colectiv), Drăgușeni și Ruginoasa (singură); în 1929 Horodiștea; în 1942 Văleni; în 1943 Brăești; în 1944 Tăulaș; în 1945 Sălcuța; în 1946 Zimbreașca; în 1948 Zimnicea (în colectiv); în 1949—1950 Hăbășești (în colectiv); între 1951—1961 conduce săpăturile de la Traian — Dealul Fintinilor și Dealul Viei; în 1957 participă la săpăturile de la Lukașevka și Florești (în URSS); între 1962—1968 Căscioarele; între 1961—1963 Tirpești; în 1969 Topile; între 1970—1972 Drăgușeni (toate în colectiv).

Cele peste 40 de studii publicate, începute încă din 1924, au definit o personalitate științifică bine conturată. În viața științifică internațională a participat la congresele internaționale de la Londra (1932), Varșovia (1933, istorie), Belgrad (1971, preistorie), Moskova (1964, antropologie). În anul 1926 a primit „Premiul amintirii”, creat de către Vasile Pârvan în memoria soției sale. În anul 1965 i s-a recunoscut docentura, fiind singura femeie arheolog din România cu acest titlu.

Lucrările editate, studiile teoretice, rapoartele de săpături, articolele de sinteză, comunicările la simpozioane, colocvii, sesiuni ale diferitelor instituții din țară au cuprins o gamă variată a preistoriei. În primii ani a scris în legătură cu epoca bronzului sau fierului, mai apoi activitatea sa s-a legat de marile șantiere neolitice din Moldova, în mod deosebit de la Traian. Rezolvarea unor probleme fundamentale legate de originea, evoluția, caracteristicile culturilor Precucuteni, Cucuteni, Petrești, Sălcuța și altele, se leagă de activitatea și numele său.

Dincolo de această activitate Hortensia Dumitrescu a fost un dascăl. A educat

tinere generații de elevi pe băncile școlii (1928—1948), în inima multora a sădit pasiunea arheologiei sau respectul pentru aceasta. Pentru generații întregi de studenți — mulți dintre ei astăzi arheologi consacrați, de renume —, pe șantiere și în muzeu, a fost dascăl, prieten, mamă.

În viața științifică din țară, la congrese, colocvii, simpozioane și sesiuni a fost pretutindeni prezentă cu o vorbă bună, cu sfaturi, cu încurajări. A urmărit atentă evoluția tinerilor cercetători, felul ei de a fi, de a-i încuraja, a făcut ca mulți să o îndrăgească.

Acum când a plecat pe totdeauna dintre noi, când piatra mormintului a asternut tăcerea, ne întoarcem la amintiri, la cele mai frumoase.

Fie-i țărina ușoară și somnul lin!

Cluj-Napoca la 29 mai 1982

GHEORGHE LAZAROVICI

LISTA BIBLIOGRAFICĂ

1. *La station préhistorique de Ruginoasa*, în *Dacia*, III—IV, 1927—1932, p. 56—87.
2. *Rapport sur les sondages de Grădiște — Fundeanca*, în *Dacia*, III—IV, 1927—1932, p. 150—157.
3. *L'età del bronzo nel Piceno*, în *Ephemeris Dacoromana*, V, București, 1932, p. 198—330.
4. Recenzie la N. Makarenko, *La civilisation des Scythes et Hallstatt* (ESA, V, 1930), în *Istros*, I, 1, 1934, p. 132—134.
5. Recenzie la A. M. Tallgren, *Études archéologiques sur la Russie Orientale durant l'ancien âge du fer* (ESA, VII, 1932), în *Istros*, I, 2, 1934, p. 318—319.
6. Recenzie la Fr. Hančar, *Die Nadelformen der prähistorischen Kaukasusgebietes. Typologische Untersuchung mit besonderer Berücksichtigung der kaukasischen Nadeln in Wiener Völkerkundemuseum* (ESA, VII, 1932) în *Istros*, I, 2, 1934, p. 319—323.
7. *La céramique de la station préhistorique de Horodiștea*, în „*In memoria lui Vasile Pârvan*”, București, 1934, p. 112—120.
8. *Objets inédits du dépôt en bronze de Șpălnaca au Musée National des Antiquités*, în *Dacia*, V—VI, 1935—1936, p. 195—224.
9. *Quelques objets en bronze des collections du Musée National des Antiquités*, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 133—144.
10. *Raport asupra cercetărilor și săpăturilor din jud. Buzău*, în *Raport de activitate al M.N.A. pe anii 1942—1943*, București, 1944, p. 48—50.
11. *La station préhistorique de Horodiștea sur le Pruth*, în *Dacia*, IX—X, 1941—1944, p. 127—163.
12. *Cercetări arheologice la Văleni (jud. Neamț)*, în *SCIV*, I, 1951, p. 19—51.
13. *Șantierul Traian* (în colaborare), în *SCIV*, III, 1952, p. 121—140.
14. *Șantierul Traian* (în colaborare), în *SCIV*, IV, 1—2, 1953, p. 45—68.
15. *Șantierul arheologic Traian (rai. Buhuși, reg. Bacău)*, în *SCIV*, V, 1—2, 1954, p. 35—67.
16. *O descoperire în legătură cu ritul de înmormântare în cuprinsul culturii ceramicii pictate Cucuteni—Tripolie*, în *SCIV*, V, 3—4, 1954, p. 399—430.
17. *Unele te de producție; Plastica; Diferite obiecte, capitoale în Hăbășești, monografie arheologică*, București, 1954, p. 224—273, 422—434, 456—476.
18. *Afinități între cultura „Trichterbecher” și cultura Cucuteni—Tripolie*, în *SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 913—923.
19. *Șantierul arheologic Traian (1954)*, în *SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 459—478.
20. *Contribuții la problema originii culturii Precucuteni*, în *SCIV*, VIII, 1—4, 1957, p. 35—74.
21. *Șantierul arheologic Traian*, în *Materiale*, III, 1957, p. 115—127.
22. *Découvertes concernant un rite funéraire magique dans l'aire de la civilisation de la céramique peinte du type Cucuteni—Tripolie*, în *Dacia*, N. S., I, 1957, p. 73—96.
23. *Din activitatea arheologilor iugoslavi* (în colaborare cu Vladimir Dumitrescu), în *SCIV*, VII, 1—4, 1956, p. 365—372.

24. *Cronologia preistorică a Cehoslovaciei* (în colaborare cu C. S. Nicolăescu-Plopșor), în *SCIV*, IX, 2, 1958, p. 381—400.
25. *Deux nouvelles tombes cucuteniennes à rite magique découverts à Traian*, în *Dacia*, N. S., II, 1958, p. 407—424.
26. *Șantierul arheologic Traian*, în *Materiale*, V, 1959, p. 189—201.
27. *Săpăturile de la Traian-Dealul Fintinilor* (în colaborare cu Vladimir Dumitrescu), în *Materiale*, VI, 1959, p. 157—178.
28. *K probleme preishojdenie dokukutenskoj kulturi*, în *MIA*, Chișinău, 1960, p. 33—45.
29. *Antropomorfie izobrajenia na sosudah Traian*, în *Dacia*, N. S., IV, 1960, p. 31—52.
30. *Șantierul arheologic Traian*, în *Materiale*, VII, 1961, p. 91—105.
31. *Connections between the Cucuteni—Tripolie Cultural Complex and the Eneolithic Cultures in the Light of the Utilisation of Golden Pendants*, în *Dacia*, N. S., V, 1961, p. 69—94.
32. Recenzie la: *Arheologhiceskii sbornik*, I, *Epoha Kamnia*, I, 1959, în *SCIV*, XI, 2, 1961, p. 447—449.
33. *Activitatea șantierului arheologic Traian* (în colaborare cu Vladimir Dumitrescu), în *Materiale*, VIII, 1962, p. 245—260.
34. *Cîteva probleme legate de cultura Petrești*, în *SCIV*, 17, 3, 1966, p. 433—444.
35. *Quelques données relatives à la culture de Petrești en Transylvanie*, în *ActaMuz Praga*, II, 1966, p. 33—41.
36. *Horodiștea*, în *Manuel ÉPPE*, I, Praga, 1966, p. 503.
37. *Un modèle de sanctuaire découvert dans la station énéolithique de Căscioarele*, în *Dacia*, N. S., XII, 1968, p. 381—394.
38. *Șantierul arheologic Traian* (în colaborare cu Vl. Dumitrescu), în *Materiale*, IX, 1970, p. 39—58.
39. *Sur une nouvelle interprétation du modèle de sanctuaire de Căscioarele*, în *Dacia*, N. S., XVIII, 1973, p. 311—316.
40. *Două vase de o formă deosebită descoperite în așezarea de la Traian-Dealul Viei*, în *MemAnt*, Piatra Neamț, IV—V, 1972—1973, p. 47—53.

DUMITRU TUDOR 1908—1982

În ziua de 30 ian. 1982 a încetat din viață dr. doc. D. Tudor, fost profesor la universitatea din București, renumit om de știință, educator pasionat, un neobosit arheolog și un perseverent cercetător al istoriei vechi a patriei noastre și al antichității greco-romane, ale cărui lucrări au fost apreciate atât în țară, cât și în străinătate.

D. Tudor s-a născut la 22 mai 1908 în comuna Isverna din județul Mehedinți, unde și-a făcut studiile elementare, ca apoi să urmeze pe cele secundare la Satu Mare. A absolvit facultatea de litere și filozofie a universității din București, fiind licențiat în istorie și geografie (1930), cu specialitate principală istoria antică, epigrafia și antichitățile greco-romane. La absolvire a fost numit bibliotecar al facultății. În anul următor, dînd examenul de capacitate, a devenit profesor titular la diferite licee din București, Caracal, Cîmpulung Muscel, ocupînd și funcția de director al liceelor din Cîmpulung și București (liceul Mihai Viteazu), pînă în anul 1947. Între anii 1933—1935 a fost membru al Școlii Române din Roma, unde și-a continuat studiile de istorie antică. După întoarcerea în patrie, în anul 1936, și-a susținut doctoratul la universitatea din București cu teza *I Cavalieri Danubieni*, lucrare mult apreciată și distinsă cu premiul „Vasile Pârvan”. Între anii 1944—1947, pe lângă postul de profesor secundar, a îndeplinit și funcția de șef de lucrări la Muzeul Național de Antichități din București. Între timp a desfășurat o valoroasă activitate științifică. În anul 1940 a publicat lucrarea *Monumente inedite din Romula*, distinsă de Academia Română cu premiul „Vasile Pârvan”, iar în anul 1942 prima ediție a monografiei *Oltenia Romană*, distinsă de Academie cu același premiu. Vasta lui activitate științifică a dus, în anul 1947, la numirea sa ca profesor la Facultatea de Istorie și Geografie a universității din Iași, unde a funcționat și ca director al Muzeului de Antichități. În anul 1953 a fost transferat la universitatea din București, la catedra de istorie veche și arheologie, unde a funcționat pînă în anul 1974, cînd a fost pensionat și numit profesor consultant.

Profesorul Tudor a desfășurat o bogată activitate arheologică, științifică, didactico-educativă și obștească.

Încă student fiind, a participat la săpăturile arheologice de la Capidava și Histria, apoi, începînd din anul 1936, a condus diferite șantiere arheologice în special din Oltenia, la Sucidava, Romula, Slăveni, Cîrloiu Nou, Arutela, Stolniceni, Cătune și la Porțile de Fier. Fiind un entuziast cercetător al Olteniei romane, săpăturile sale arheologice au contribuit la cunoașterea antichității romane de pe acest teritoriu, la dezvelirea numeroaselor monumente sculpturale, epigrafice, arhitectonice, numismatice, la clarificarea unor probleme istorice legate de diferite epoci preromane, romane și postromane, la situația economică, militară, religioasă și culturală a Daciei Inferioare și la problema continuității.

Fiind un cercetător perseverent și un talent creativ, profesorul Tudor a avut o remarcabilă și vastă activitate științifică, iar numărul cărților, monografiilor, studiilor, manualelor și articolelor depășește cifra de cinci sute. Multe lucrări i-au fost publicate și în limbile franceză, germană, engleză, italiană, rusă și chiar maghiară intrînd astfel în circulația mondială a cercetărilor asupra antichității. Multe dintre lucrările lui sînt rapoarte de săpături sau studii asupra unor descoperiri arheologice. Acestea au fost apoi sintetizate în monografia *Oltenia romană*, care a cunoscut patru ediții, fiecare cu completări și ameliorări. Unele probleme abordate încă din tinerețe s-au dovedit a fi surse inepuizabile pentru munca lui științifică. Printre acestea: cu privire la cavalerii danubieni, prima lucrare a ela-

borat-o în 1936, iar ultima a fost publicată la Leyden, Olanda, în 1976, cuprinzând al doilea volum al monumentelor religioase privind cavalerii danubieni. Teme similare au fost Romula, Sucidava, Podul lui Traian, Podul lui Constantin cel Mare și altele, pe care profesorul Tudor le-a elaborat sub diferite aspecte, clarificând problemele istorice, epigrafice sau numismatice legate de ele.

Un domeniu mult cercetat de profesorul Tudor a fost cel al sclavajului pe teritoriul Daciei romane. După publicarea mai multor studii și articole în care a analizat unele probleme specifice ale sclavajului din această provincie, în anul 1957, pe baza unei munci asidue, a editat valoroasa monografie *Istoria sclavajului în Dacia romană*. Aici sînt analizate — pe baza unei documentări temeinice — toate aspectele sclavajului antic din țara noastră. Monografia constituie prima lucrare care elaborează istoria unei provincii romane din acest punct de vedere, ceea ce explică și faptul că ea a fost recenzată și apreciată aproape în toate cercurile de specialitate din țările europene. Monografia a fost completată apoi cu studii care abordează problema colonatului din Dacia sau analizează unele inscripții, nou descoperite, despre sclavi. În strînsă legătură cu problemele sociale și ale sclaviei, profesorul Tudor a elaborat formele specifice ale luptei de clasă prezentă și în Dacia, lupta celor asupriți împotriva ordinii romane, manifestată în mișcarea așa zisilor „latrones”. Lucrarea „*Interfecti a latronibus*” în inscripțiile din Dacia este o contribuție prețioasă la îmbogățirea istoriografiei românești. În sfîrșit, în acest domeniu se înșiră și prezentarea răscoalei sclavilor condusă de Spartacus.

Pentru prezentarea așezărilor urbane, semiurbane și rurale din Dacia romană, adică a habitatului din acea perioadă, profesorul Tudor a studiat documentele arheologice, numismatice, epigrafice și de alt caracter editate sau inedite, precum și lucrările publicate, și a elaborat o monografie cu titlul *Orașe, țiguri și sate în Dacia romană*, care, în ciuda unor lipsuri și scăpări inerente, înfățișează pentru prima oară oicumenicul — teritoriul locuit — în Dacia romană și contribuie la clarificarea unor probleme de demografie și istorie.

De o mare valoare sînt lucrările sale de epigrafie latină, precum și cele care prezintă diferitele monumente sculpturale, descoperiri monetare, pietre gravate, sau abordează cercetările privitoare la armata romană, la *limesul* din Dacia, și la procesul de pătrundere a amforelor grecești stampilate în Dacia. A contribuit cu mai multe capitole la vechiul și la noul tratat de istoria României.

Adunînd o vastă experiență practică și teoretică, profesorul Tudor a publicat pentru specialiști, precum și pentru marele public, o interesantă prezentare a arheologiei romane, iar în vederea popularizării istoriei a elaborat mai multe volume privind personajele istorice de seamă ale lumii antice. Astfel a publicat în două volume *Mari căpitani ai lumii antice*, *Figuri de împărași romani* (tot în două volume), *Decebal, regele erou*, *Alexandru Macedon*, *Traian, împărat al Romei*, *Hannibal*, *Pericle*, *Femei din lumea antică* etc.

Profesorul Tudor a inițiat și a realizat publicarea unei enciclopedii a civilizației romane, cu colaborarea unui colectiv de specialiști, lucrare de mare importanță, ce a apărut cu cîteva luni după moartea sa.

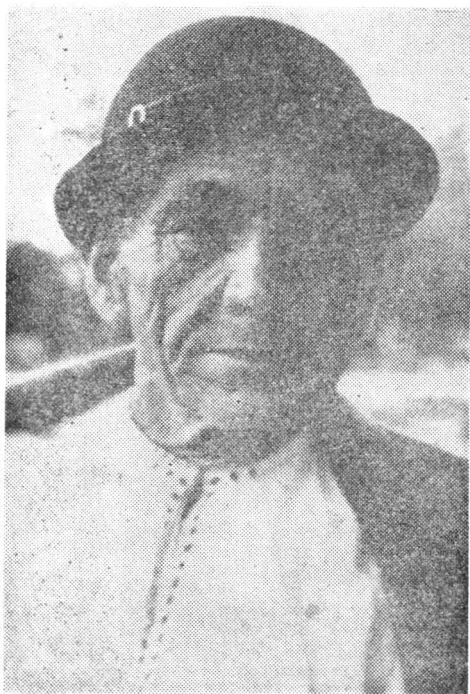
Profesorul Tudor a fost un bun pedagog și educator. Ca profesor și director de liceu a avut ocazia să cunoască problemele de bază ale învățămîntului secundar, iar ca profesor universitar a luptat prin fapte și în scris pentru îmbunătățirea învățămîntului superior. Pentru meritele și aptitudinile sale a fost numit decan al Facultății de Istorie-Geografie din Iași (1948—1953), apoi al Facultății de Istorie din București (1956). Fiind conștient de importanța manualelor școlare, a publicat manuale de istoria veche a României și de istorie universală. Totodată, ca profesor, a desfășurat o bogată activitate obștească, atît la universitate, cît și în afara ei. Despre aceasta stau mărturie numeroasele articole apărute în diferite organe de presă locale și centrale.

Profesorul Tudor a participat cu comunicări la multe congrese și simpozioane internaționale. Aprecierea de care s-au bucurat se concretizează în alegerea sa ca membru al Asociației Internaționale de Arheologie Clasică din Roma și corespondent la *Fasti Archeologici*, pentru România. În această calitate a elaborat cca. 5000 de note bibliografice în limbile italiană, germană și engleză, publicate în acest periodic, cu privire la lucrările românești de arheologie clasică.

Pentru întreaga-i activitate a fost decorat cu „Ordinul Muncii”, clasa III (1964) și ales membru titular al Academiei de Științe Sociale și Politice a R.S.R.

Profesorul Tudor a făcut parte din acea mare generație a cercetătorilor de istorie veche a României care și-au început cariera științifică între cele două războaie mondiale și au continuat-o după eliberare. El au desfășurat o prodigioasă activitate științifică, în unele domenii au pus bazele științifice ale cercetării istoriei vechi a României, iar în altele le-au lărgit și le-au îmbogățit. Istoria Daciei Inferioare — a Olteniei romane — nu mai poate fi studiată fără a se referi la contribuțiile de bază ale acestui modest, dar perseverent și entuziast om de știință. Apreciind activitatea lui științifică și educativă, prin care a contribuit la formarea de specialiști în domeniul istoriei vechi și arheologiei, ne luăm rămas bun de la el cu dictonul latin, puțin schimbat: *Qui dedit beneficium tacet, narrent qui acceperunt*: cel care a făcut fapta bună tace, să vorbească cei care au primit-o.

ANDREI BODOR

GHEORGHE MATEI (1900—1982)

Gheorghe Matei n-a fost arheolog, dar viața lui s-a împletit cu arheologia și mulți dintre cercetătorii trecutului nostru dacic îl plîng și îi păstrează o pioasă și înduioșată amintire.

A fost un simplu țăran din Costești (jud. Hunedoara). Acolo s-a născut în ultima zi de martie a anului 1900, acolo a copilărit, a urmat școala primară, a semănat grâu și porumb, a dus vitele la pășune și a cosit finul. Acolo a închis ochii în prima zi de mai a anului 1982.

Viața lui Gheorghe Matei ar fi putut fi — și, pînă la un punct, a fost — viața obișnuită a oricărui țăran din Costești. Casa în care a văzut lumina zilei se afla însă la numai cîteva sute de metri de cetatea dacică de la Costești, astfel că, într-o zi, flăcăul de 22 de ani i-a văzut poposind acolo pe profesorul D. M. Teodorescu și pe colaboratorii săi. Din clipa aceea, viața lui Gheorghe Matei s-a împletit cu cercetările din cetățile și așezările dacice din Munții Orăștiei. A mînuit tîrnăcopul și lopata pentru dezvelirea cetăților de la Costești, Piatra Roșie,

Grădiștea Muncelului și Blidaru. L-a însoțit cu credință pe Constantin Daicoviciu în nenumăratele periegeze prin Munții Orăștiei, semnalîndu-i locurile cu forme sau denumiri semnificative, cu resturi străvechi scoase la lumină de fierul plugului, de viitura vreunui torent sau de prăbușirea vreunui fag. Și timp de peste 20 de ani (4 ianuarie 1943—1 iulie 1963), urmîndu-i întru aceasta tatălui său, Gheorghe Matei s-a îngrijit, în calitate de paznic, de cetatea de la Costești, ținînd bună rînduială și dînd cu autentică plăcere explicații vizitatorilor. A continuat și după pensionare, atît cît l-au ținut puterile, să îngrijească de cetate.

În ultimii doi-trei ani, badea Gheorghe nu se mai prea depărta de casă. Una din plăcerile lui cele mai mari era însă în continuare să stea de vorbă cu arheologii, să-i întrebe ce s-a mai descoperit, să afle noutăți despre cercetătorii care lucraseră cîndva la cetățile dacice.

Pentru toți arheologii care au trecut prin Munții Orăștiei, badea Gheorghe a fost și va rămîne întotdeauna omul harnic, de ispravă, săritor la nevoie, omul care a adus servicii nenumărate și importante, deși prea puțin știute, arheologiei epocii dacice.

HADRIAN DAICOVICIU

PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE ABRÉVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES

AAR (MSȘt)	= Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Științifice. București, Ser. III, Tom. I (1923) — XIX (1944).
ACMIT	= Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, Secția pentru Transilvania. Cluj, I (1926–28), II (1929), III (1930–31), IV (1932–38).
ActaAnt	= Acta Antiqua. Budapest, I (1952) și urm.
ActaArchBp	= Acta Archaeologica. Budapest, I (1951) și urm.
ActaArchCarp	= Acta Archaeologica Carpathica. Kraków.
ActaClDebr	= Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. Debrecen, 1965 și urm.
ActaMN	= Acta Musei Napocensis. Cluj-Napoca, I (1964) și urm.
ActaMP	= Acta Musei Porolissensis. Zalău, I (1977) și urm.
ActMuz	= Din activitatea muzeelor. Cluj, 1955, 1956.
AEM	= Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen. Wien, I (1877) — XX (1896).
AIIA	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca (continuare: a publicației AIIC) (= AIAC; AIACN).
AIIC	= Anuarul Institutului de Istorie Cluj. Cluj, I (1958) și urm.
AIIN	= Anuarul Institutului de Istorie Națională. Cluj.
AIIP	= Analele Institutului de Studii Clasice. Cluj, I (1928) — V (1949).
AISISP	= Analele Institutului de studii istorice și social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R. București.
AnnĒp	= Année Épigraphique. Paris.
Apulum	= Apulum. Buletinul Muzeului Regional Alba Iulia. Alba Iulia, I (1939–1942), II (1943–1945), III (1947–1949), IV (= Studii și comunicări, Acta Musei Regionalis Apulensis, 1961), V (1965) și urm.
AR	= Archeologické rozhledy. Praha, 1949 și urm.
ArchAnz	= Archäologischer Anzeiger. Berlin, I (1889) și urm.
ArchAustr	= Archaeologia Austriaca. Beiträge zur Paläoanthropologie, Ur- und Frühgeschichte Österreichs. Wien, I (1948) și urm.
ArchĒrt	= Archaeologiai Értesítő. Budapest, 1869 și urm.
ArchHung	= Archaeologia Hungarica. Budapest, I (1926) și urm.
ArhMold	= Arheologia Moldovei. București, I (1961) și urm.
Banatica	= Banatica. Reșița, I (1971) și urm.
BAR	= British Archaeological Reports. Oxford.
BCMI	= Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice. București, I (1908) — XXXVIII (1945).
BerRGK	= Bericht der römisch-germanischen Kommission. Frankfurt a.M., I (1904) și urm.
BKL	= Bányászati és kohászati lapok. Budapest, 1874–1944.
BMI	= Buletinul Monumentelor Istorice. București, 1971 și urm.
CIL	= Corpus Inscriptionum Latinarum. Berlin.

- Civiltă** = *Civiltă română în România*. Roma, 1970.
- CMO** = *Centenar muzeal orădean*. Oradea, 1972.
- Crisia** = *Crisia*. Oradea, I (1971) și urm.
- DA** = *Ch. Daremberg et Edm. Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*. Paris, I–V (1877–1919).
- Dacia** = *Dacia, recherches et découvertes archéologiques en Roumanie*. București, I (1924) – XII (1948); *N.S. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne*. București, I (1957) și urm.
- DACL** = *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie* (Cabrol–Leclercq). Paris.
- Dolg** = *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából*. Kolozsvár – Cluj, I (1910) – X (1919) (= *DolgCluj*).
- DolgSzeged** = *Dolgozatok a M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből*. Szeged, I (1925) – XIX (1943).
- EmlKel** = *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Cluj, 1957.
- ErdM** = *Erdélyi Múzeum*. Cluj, I (1860) – L (1945) (= *ErdMúz*).
- ErdMúzÉvk** = *Erdélyi Múzeum Egyesület Évkönyve*. Cluj, 1874–1914.
- ErdRep** = *Erdély régészeti repertoriuma*. I *Őskor* (Thesaurus antiquitatum Transilvanicarum. Tom. I. Praehistorica; Roska Márton). Cluj, 1942.
- FolArch** = *Folia Archaeologica*. Budapest, I (1939) și urm.
- FVL** = *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*. Sibiu.
- GazTrans** = *Gazeta Transilvaniei*. Brașov.
- Germania** = *Germania, Anzeiger der römisch-germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts*. Frankfurt a./M., I (1917) și urm.
- HTRTÉ** = *Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társaság Évkönyvei*. Budapest – Déva, I (1880) – XXIII (1913).
- IDR** = *I.I. Russu, Inscriptiile Daciei romane*. București.
- ILS** = *Inscriptiones Latinae Selectae*, ed. H. Dessau. Berlin, I (1892) – III (1916).
- IstRom** = *Istoria României*. București, I (1960), II (1962), III (1964), IV (1964).
- Jahrb.RGZM** = *Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz*. Mainz, I (1954) și urm.
- JÖAI** = *Jahreshefte des Österreichischen Archaeologischen Instituts*. Wien, I (1898) și urm.
- Közl** = *Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából*. Cluj, I (1940) – IV (1944) (= *KözlCluj*).
- KVSL** = *Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*. Sibiu, I (1878) – LIII (1930).
- LexMyth** = *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie* (W. H. Roscher). Leipzig, I (1884) – VI (1937).
- Materiale** = *Materiale și cercetări arheologice*. București, I (1953) și urm.
- MuzIstTrans** = *Muzeul de istorie al Transilvaniei* (= *MAC, MIC, MuzIstCluj*).
- OmD** = *Omăgiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani*. București, 1960.
- RE** = *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (Pauly-Wissowa-Kroll). Stuttgart, I (1893) și urm.
- Reinach, RépStat** = *S. Reinach, Répertoire de la statuaire grecque et romaine*. Paris, I (1897), II/1 (1897), II/2 (1898), III (1904), IV (1910).
- RÉSEE** = *Revue des études sud-est européennes*. București.

- RevArh** = Revista Arhivelor. București, I (1924) — VII (1946/47); **Seria nouă**, I (1958) și urm.
- RevMuz** = Revista Muzeelor. București, I (1964) și urm.
- RevMuzMon** = Revista Muzeelor și Monumentelor. București.
- RevRHist** = Revue Roumaine d'Histoire. București, I (1962) și urm.
- RömRum** = Römer in Rumänien. Ausstellung des Römisch-Germanischen Museums Köln und des Historischen Museums Cluj. Köln, 1969.
- Sargetia** = Sargetia. Buletinul Muzeului Regional Hunedoara. Deva, I (1937), II (1941), III (= Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara, 1956), IV (1966) și urm.
- SCIA** = Studii și cercetări de istoria artei. București.
- SCIV** = Studii și cercetări de istorie veche. București, I (1950) — 24 (1973). **Vezi și SCIVA.**
- SCIVA** = Studii și cercetări de istorie veche și arheologie. București, 25 (1974) și urm. Continuă publicația SCIV.
- SlovArch** = Slovenská Archeologia. Časopis slovenskej Akadémie vied. Bratislava 1953 și urm.
- StCl** = Studii clasice. București, I (1959) și urm.
- StCom** = Muzeul Brukenthal. Studii și comunicări. Sibiu.
- StComSatu Mare** = Studii și comunicări Satu Mare. Satu Mare, I (1969) și urm.
- Studia** = Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Cluj.
- ŠZ AÚSAV** = Študijné Zvesti Arheologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied (=Študijné Zvesti). Nitra, 1952 și urm.
- Tibiscus** = Tibiscus. Muzeul Banatului Timișoara. Timișoara.
- T.I.R.** = Tabula Imperii Romani. L 34, Budapest, 1968; L 35, București, 1969.
- TransAnt** = C. Daicoviciu, La Transylvanie dans l'antiquité. București, ed. I (1938), ed. II (germ. și ital., 1943), ed. III (1945).
- UISPP, IX** = IXe Congrès de l'Union Internationale des Sciences Préhistoriques et
Cgr. 1976 Protolithiques. Nice, 1976.

I. P. Cluj, Mun. Cluj-Napoca cda. nr. 434/1982

Lei 80,—

INDEX 40 565